

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT: 5, SAYI: 9 VOLUME: 5, ISSUE: 9

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT: 5, SAYI: 9 VOLUME: 5, ISSUE: 9

EDİTÖRLER

Doç. Dr. Tülay YÜREKLİ

Dr. Tevfik Orkun DEVELİ

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

*Prof. Dr. Abdülkadir DONUK'un
aziz hatırasına ithafen...*

1948-2022

GTTAD

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt: 5, Sayı: 9, Ocak 2023

GTTAD

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

Volume: 5, Issue: 9, January 2023

e-ISSN: 2667-5366

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD), Türk tarihine ve kültürüne dair bilimsel araştırmaların üretilmesini ve okuyucuya ulaştırılmasını amaç edinen Uluslararası Hakemli bir dergidir. GTTAD, Türklerin siyasi tarihleri, devlet gelenekleri, sosyal hayatları, askeri ve iktisadi faaliyetleri, dini inançları, kültür ve mitolojileri vb. kapsamdaki konuları ele alır ve bu alandaki disiplinleri de yayın sahası olarak değerlendirir. Ocak ve Temmuz olmak üzere yılda iki kez yayımlanan dergide Türkçe, İngilizce, Rusça ve Farsça makalelere yer verilir. Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar ilk etapta Yayın Kurulu tarafından yazım ilkelerine uygunluk ve özgünlük açısından incelenir. Yayımlanması uygun bulunan yazılar adları gizli tutulan iki hakeme gönderilir. Hakem süreçleri tamamlanan makaleler Yayın Kurulu'nun nihai değerlendirmesi ve kararı sonrasında dergide yayımlanır. Dergide yayımlanan makalelerde savunulan görüşler Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisini hiçbir surette bağlamaz. Yayımlanan makale ve yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Kabul edilen yazılar yazara iade edilmez.

Gönderilen makalelerin özgünlük testi *Turnitin* programı ile denetlenmektedir. <https://www.turnitin.com/>

Journal of General Turkish History Research (JGTHR), is an International Refereed Journal aiming at producing and delivering scientific research on Turkish history and culture. JGTHR deals with topics such as the political history of the Turks, their state traditions, social lives, military and economic activities, religious beliefs, culture, and mythology; evaluates the disciplines in this field as a broadcasting field. The journal is published twice a year in January and July and includes articles in Turkish, English, Russian and Persian languages. Each article is examined by the Editorial Board regarding writing principles and originality. The approved ones are sent to two independent experts for double-blind peer review. The articles for which the peer review process is completed are published after the final evaluation and decision of the Editorial Board. Authors are responsible for their articles. Any of their ideas are individual and does not bind the JGTHR. Accepted articles are not returned to the author.

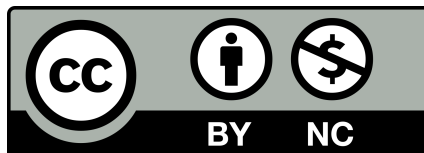
The articles sent are controlled for plagiarism by the *Turnitin* programme. <https://www.turnitin.com/>

YAZIŞMA ADRESİ / CORRESPONDENCE ADDRESS

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Isparta-Afyon Karayolu 8. Km Çünür Doğu Yerleşkesi 32260 Isparta

E-Posta: ozgurturker@sdu.edu.tr

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
e-ISSN: 2667-5366

SAHİBİ / OWNER

Doç. Dr. Özgür TÜRKER

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

- Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Peter Benjamin GOLDEN (Rutgers University-New Jersey/ABD)
Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Rudolph P. MATTHEE (University of Delaware-Newark/ABD)
Doç. Dr. Özgür TÜRKER (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Academy of Sciences-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. Oktay BERBER (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Eralp ERDOĞAN (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-Tekirdağ/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Tuba TOMBULOĞLU (Mersin Üniversitesi-Mersin/TÜRKİYE)
Doç. Dr. S. Serkan ÜKTEN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Dr. Tevfik Orkun DEVELİ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Gábor FODOR (Macar Kültür Merkezi/Macaristan)

YAYIN DANIŞMA KURULU / BROADCAST ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Melek ÇOLAK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Tülay YÜREKLİ (Adnan Menderes Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer DURAN (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Aslı ÇANDARLI ŞAHİN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Arş. Gör. Selim KARAGÖZ (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Arş. Gör. Mehmet BAYRAM (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)

YAYIN KOORDİNATÖRÜ / PUBLICATION COORDINATOR

Doç. Dr. Selim Serkan ÜKTEN

HALKLA İLİŞKİLER / PUBLIC RELATIONS

Doç. Dr. Eralp ERDOĞAN

SEKRETERYA / SECRETARIAT

Halil Can AKGÜN	✕	Onur YILDIZ
Muhammed Emin KOÇAK	✕	Umut YOLSEVER
İsmail Hulusi ŞENYİL	✕	Yağmur DERİN ÜKTEN
Cüneyt GÜNDÜZ	✕	Ayşe ORHON
Ahmet KORKMAZ	✕	Merve YALIMEL
Yiğit Burak ÖZDEN	✕	Ömer GÖK
Semanur OĞUZ	✕	Fatih BOSTANCI
Sena SARAÇ	✕	Ahmet KARADENİZ

MİZANPAJ / TYPESETTING

Özgür TÜRKER	✕	Ramazan ATA
İbrahim DAĞ	✕	Gülşah ŞAHİN

İNDEKS KOORDİNATÖRÜ / INDEX COORDINATOR

Doç. Dr. Özgür TÜRKER

TÜRKÇE EDİTÖR / TURKISH LANGUAGE EDITOR

Dr. Pınar YİĞİT TÜRKER

İNGİLİZCE EDİTÖR / ENGLISH LANGUAGE EDITOR

Arş. Gör. Mehmet BAYRAM

RUSÇA EDİTÖR / RUSSIAN LANGUAGE EDITOR

Arş. Gör. Selim KARAGÖZ

FARŞÇA EDİTÖR / PERSIAN LANGUAGE EDITOR

Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH

KAPAK TASARIM / COVER DESIGN

Emine ÇAKIR

ULUSLARARASI BİLİM DANIŞMA KURULU
INTERNATIONAL SCIENTIFIC ADVISORY COMMITTEE

	Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Alfina SİBGATULLİNA (Inst. of Far East. Stud. of the Russ. Academy of Sci.-Mosc./RUSSIA)		
	Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)		
	Prof. Dr. Alpaslan DEMİR (Tokat Gazi Osmanpaşa Üniversitesi-Tokat/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Behset KARACA (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Eşref BUHARALI (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE) (Emekli)		
	Prof. Dr. Éva CSÁKÍ (Pázmány Péter Catholic University-Budapest/HUNGARY)		
	Prof. Dr. Fayaz Huzin (Tatarstan Academy of Sciences-Kazan/RUSSIA)		
	Prof. Dr. Füsün KARA (Fırat Üniversitesi-Elazığ/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Haldun EROĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Hamza KELEŞ (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Iskander GİLYAZOV (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)		
	Prof. Dr. İbrahim ERDAL (Bozok Üniversitesi-Yozgat/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. İlhan ŞAHİN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Karjavbay SARTKOJALI (L. N. Gumilyov Eurasian National University-Astana/KAZ.)		
	Prof. Dr. Konuralp ERCİLASON (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Emekli Öğretim Üyesi-Sakarya/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Mualla YÜCEL (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Necmettin AYGÜN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi-Kahramanmaraş/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Pap NORBERT (University of Pécs-Pécs/HUNGARY)		
	Prof. Dr. Refik TURAN (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Remzi KUZUOĞLU (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Rudi MATTHEE (University of Delaware-Delaware/USA)		
	Prof. Dr. Saadetin Yağmur GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Sezai BALCI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Tsend BATTULGA (Mongolia National University-Ulaanbaatar/MONGOLIA)		
	Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Zsombor Tibor RAJKAI (Ritsumeikan University-Kyoto/JAPAN)		
	Doç. Dr. Ali MIYNAT (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Ali Rıza YAĞLI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Alper ALP (Eğitim Müşaviri-Moskova/RUSYA)		
	Doç. Dr. Cihad CİHAN (Afyon Kocatepe Üniversitesi-Afyonkarahisar/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Cihat YILDIRIM (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Aca. of Scien.-Tashkent/UZB.)		
	Doç. Dr. Lazat DİNASHEVA (Ahmet Yesevi Üniversitesi-Türkistan/KAZAKİSTAN)		
	Doç. Dr. Müslüme Melis SAVAŞ (Karadeniz Teknik Üniversitesi-Trabzon/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Nilgün DALKESEN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Onur Alp KAYABAŞI (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		

	Doç. Dr. Simonné Piroska PALLÓS (Emekli Öğretim Üyesi-Kaposvár/HUNGARY)		
	Doç. Dr. Szilard SZÍLAGYÍ (University of Bucharest-Bucharest/ROMANIA)		
	Doç. Dr. Tümen SOMUNCUOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Yunus İNCE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Zufar SHAKİROV (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)		
	Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÜSTÜN (Ege Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Aysel ERDOĞAN (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi-Osmaniye/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Eman HAYAİNEH (University of Jordan-Amman/JORDAN)		
	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali BOZKUŞ (Hitit Üniversitesi-Çorum/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Nebi SALİM (Shahrood University-Shahrood/IRAN)		
	Dr. Öğr. Üyesi Selim KARAKAŞ (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)		
	Dr. Ali İhsan ÇAĞLAR (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)		
	Dr. Cezmi KARASU (Emekli Öğretim Üyesi-Eskişehir/TÜRKİYE)		
	Dr. Eva Kincses NAGY (University of Szeged-Szeged/HUNGARY)		
	Dr. Feruza DJUMANİYAZOVA (Ebu Reyhan Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü-Taşkent/ÖZBEKİSTAN)		
	Dr. Gábor FODOR (İstanbul Macar Kültür Merkezi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Dr. Gábor SZŐLLŐSY (The Museum and Library of Hungarian Agriculture-Budapest/HUNGARY)		
	Dr. Ganbat LKHUNDEV (Mongolian Academy of Sciences-Ulaanbaatar/MONGOLIA)		
	Dr. Khalida DEVRİŞEVA		
	Dr. Igor SEMYONOV (Inst. of History, Arch. and Ethnography- Makhachkala/RUSSIA)		
	Dr. Ivan FUKALOV (Bishkek Academy of Finance and Economics- Bishkek/KIRGIZISTAN)		
	Dr. Nándor Erik KOVÁCS (Eötvös Loránd University-Budapest/HUNGARY)		
	Dr. Mevlüt AKDERE		
	Dr. Petr KUÇERA (Hamburg University-Hamburg/GERMANY)		
	Dr. Zahra ABOLHASSANİA (University of Tehran-Tehran/IRAN)		
	Dr. Zelfira ŞÜKÜRÇİYEVA (Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi-Simferpol/KIRIM)		

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / THE JOURNAL IS INDEXED IN

	TR Dizin https://app.trdizin.gov.tr/dergi/TWpNeU5qWT0/genel-turk-tarihi-arastirmalari-dergisi
	Index Copernicus International https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=51823
	International Scientific Indexing (ISI) https://isindexing.com/isi/journaldetails.php?id=8981
 Directory of Research Journal Indexing	Directory of Research Journals Indexing http://olddrji.lbp.world/JournalProfile.aspx?jid=2667-5366
	ASOS Index https://asosindex.com.tr/index.jsp?modul=journal-page&journal-id=959
	Scientific Indexing Services https://www.sindexs.org/JournalList.aspx?ID=5840
	İdeal Online https://www.idealonline.com.tr/IdealOnline/dergi/genel-turk-tarihi-arast-rmalar-dergisi/991
	ResearchBib - Academic Resource Index http://journalseeker.researchbib.com/view/issn/2667-5366
	Paperity https://paperity.org/journal/203691/genel-turk-tarihi-arastirmalari-dergisi

SOSYAL AĞLAR / SOCIAL NETWORKS

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE

	Prof. Dr. Alpaslan DEMİR (Tokat Gazi Osmanpaşa Üniversitesi-Tokat/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Burhan SAYILIR (Anadolu Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Funda SELÇUK ŞİRİN (Kocaeli Üniversitesi-Kocaeli/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. İbrahim ERDAL (Bozok Üniversitesi-Yozgat/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Marmara Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. İsmail KIVRIM (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Konya/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Özgür YILDIZ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Seyfullah YILDIRIM (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Sezai BALCI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Yusuf KILIÇ (Pamukkale Üniversitesi-Denizli/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Ali MIYNAT (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Ali Rıza YAĞLI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Ahmet Nurullah ÖZDAL (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi-Ağrı/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Ahmet TOKSOY (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Ahmet VURGUN (Marmara Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Bilal KOÇ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Derya DERİN PAŞAOĞLU (Karadeniz Teknik Üniversitesi-Trabzon/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Elvin YILDIRIM (İstanbul Aydın Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Eralp ERDOĞAN (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-Tekirdağ/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Fatih USLU (Akdeniz Üniversitesi-Antalya/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Gülay KARADAĞ ÇINAR (Aydın Kocatepe Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Gülnar KARA (Çankırı Karatekin Üniversitesi-Çankırı/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Hanife ALACA (Batman Üniversitesi-Batman/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi-Çanakkale/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Mehmet ÇEVİK (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Mesut KARAKULAK (Ordu Üniversitesi-Ordu/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Muhammet AVAROĞULLARI (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Mustafa AKKUŞ (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Konya/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Münevver Ebru ZEREN (Haliç Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Müslüme Melis SAVAŞ (Karadeniz Teknik Üniversitesi-Trabzon/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Oktay BERBER (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Onur Alp KAYABAŞI (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Osman OKUMUŞ (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Selim Serkan ÜKTEN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Sıddık ÇALIK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Tuba TOMBULOĞLU (Mersin Üniversitesi-Mersin/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Yunus İNCE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Zafer TANGÜLÜ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Aybuke GÜZAY (İzmir Bakırçay Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Aygül DÜZENLİ (Çukurova Üniversitesi-Adana/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Egemen Çağrı MIZRAK (Namık Kemal Üniversitesi-Tekirdağ/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali BOZKUŞ (Hitit Üniversitesi-Çorum/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Müjdat KARAGÜLMEZ (Milli Savunma Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Naime YÜKSEL KARASU (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		

İD	Dr. Öğr. Üyesi Necmettin AYAN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Samettin BAŞOL (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi-Tokat/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Selim KARAKAŞ (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Serdal SOYLUER (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Talat KOÇAK (Afyon Kocatepe Üniversitesi-Afyonkarahisar/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Tefik Orçun ÖZGÜN (Hacettepe Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Umut ÜREN (Kırklareli Üniversitesi-Kırklareli/TÜRKİYE)		
İD	Öğr. Gör. Dr. Zeynep ÖZDEM KÖSE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Aslı ÇANDARLI ŞAHİN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Emre SARAL (Hacettepe Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Feruza DJUMANİYAZOVA (Taşkent Devlet Üniversitesi-Taşkent/ÖZBEKİSTAN)		
İD	Dr. İbrahim YETİŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Malika TUKHTAYEVA (Özb. Bil. Ak. Milli Arkeoloji Merkezi-Taşkent/ÖZBEKİSTAN)		

Editörden...

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi beş yaşında!

Bugün bu kutlu haberi sizlerle paylaşmaktan ötürü gururluyuz. Dergimizin bu noktaya ulaşmasında burada adlarını ayrı ayrı zikredemeyeceğimiz pek çok kişi vardır. Yazarlarımıza, okuyucularımıza, bilgi ve birikimlerini bizden esirgemeyen değerli hakemlerimize ve bu işi fedakârca sürdüren ekibimize sonsuz teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Bu sayımızı, geçtiğimiz ağustos ayında aramızdan ayrılan Prof. Dr. Abdülkadir DONUK hocamızın aziz hatrasına ithaf ettik. Prof. Dr. Abdülkadir DONUK, Türkoloji alanına katkılarının yanı sıra Doğu Türkistan meselesi için bir ömür verdiği mücadele ve yarattığı farkındalıkla her daim gelecek nesillere rehber olacaktır.

Geniş bir coğrafyayı kapsayan Türk Dünyası sosyal, siyasi ve ekonomik açıdan büyük sıkıntılar çekmektedir. Özellikle, Rusya-Ukrayna savaşında ezilen Kırım ve diğer yandan da Afganistan, Doğu Türkistan, Irak ve Suriye Türklerinin geleceklerine dair belirsizlikler bu sıkıntıların tam merkezindedir. Ne yazık ki Türkiye’de basın ve yayın organları bu sıkıntıları neredeyse hiç dile getirmemektedir. Uzaktaki ve yanı başımızdaki Türk topluluklarının geleceğinin Türkiye’nin geleceği olduğu unutulmamalıdır. Dünyanın dört bir yanında ve tarihin hemen her devrinde, alenen veya zımnen kültürleri ve hafızası sistematik tahrifata maruz kalan Türk halklarından kendine, ailesine ve milletine yabancılaşmış, maddi ve manevi değerlerinden kopuk kitleler vücuda getirilmeye çalışılmıştır. Tarih, Batı Trakya’da, Kıbrıs’ta, İran’da, Rusya’da ve Doğu Türkistan’da temel insan hak ve özgürlüklerine aykırı sayısız uygulamaların tanığı durumundadır. Bütün bu gelişmelerin anlaşılması ve anlamlandırılmasında tarihçilere büyük vazifeler, sorumluluklar düşmektedir. Tarihçilerin bu yolda takip etmesi gereken ilke; binlerce yıllık Türk tarihinin vücut bulduğu Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk’ün *“Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat, insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır”* sözünde yatmaktadır.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi olarak bu bilinçle, yeni yaşımızda da Türklüğü hatırlamaya ve hatırlatmaya devam ediyoruz. Yeni sayımızda toplam 25 araştırma makalesi, 2 çeviri makale, 2 de kitap incelemesi yer almakta.

Yazarlarımızdan:

Ahmet Doğan, bizlere İslâm hukukunda yer alan nikâh kavramının Kırım Hanlığı Kadiasker Defterlerindeki uygulanış biçimleri hakkında bilgi verdi. Aykut Elmas, 17. yüzyıl Osmanlı siyasetindeki darbe kavramını retorik ve pratik yönleriyle kaleme aldı. Ayşe Beyza Ercan, Moğol boyunduruğu altındaki Gürcistan’da vuku bulan isyan hareketlerini inceledi.

Ayşe Öz, dört yüzyıllık bir dilimi kapsayacak biçimde Türk-Macar ilişkilerinin erken dönemini irdeledi. Cüneyt Güneş, XII. yüzyılın ortasında Türk akınlarına uğrayan Phileta kentini, bölgede bulunan “sınır yazıtı” ve Orta Bizans dönemi kaynaklarının ışığında değerlendirerek kentin konumlandırılışıyla ilgili güncel tartışmalara değindi. Davut Şahbaz, Yörük ve Türkmenlerin kaybolmaya yüz tutmuş kültürel varlıklarını gün yüzüne çıkarmak amacıyla Türkiye’de konargöçerlere yönelik araştırmalara ait bir envanter hazırladı.

Egemen Çağrı Mızrak, MS 4 ila 6. yüzyıllar arasında Batı Türkistan Hunları arasındaki sosyokültürel gelenekler ve dinler hakkında bilgi verdi. Füsün Kara, 19. yüzyılda Hokand Hanlığı ile Rusya arasındaki ticari ilişkileri mercek altına alan bir çalışma hazırladı. Gülbeniz Palalı ise aynı dönemde Çarlık Rusya’sının iskân politikalarının bir parçası olarak Azerbaycan topraklarına yerleştirilen Almanları anlattı.

Hasan Işık ve Nurşah Şeyma Erçevik, Türk kültürünün kıymetli eserlerinden biri olan *Irk Bitig*’in günümüz değerler eğitimindeki potansiyeline ışık tuttu. İbrahim Tamar, Sivas’ta öğretmen yetiştirmek üzere açılan Dârümuallimîn-i İbtidâi Mektebi’nin I. Dünya Savaşı yıllarındaki faaliyetleri, talebeleri, mezunları ve önceki yıllarda mektepten mezun olan birçok muallimin akıbeti hakkında bilgiler sundu.

İnci Yelda Dumlupınar, Buhara Hanlığı'nda Astrahanî ve Mangıt idaresini anlatırken bizlere hem dönem kaynaklarını hem de konu ile ilgili güncel çalışmaları tanıttı. Muhammed Emin Koçak, Büyük Türk Hakanı Timur'un savaş taktiklerini 1398-1399 Hindistan Seferi örneğinde tartıştı. Muhammed İbrahim Yıldırım, Afşin örneğinde Abbâsîler'in mevâlî politikasını Arapça ve Farsça kaynaklar ışığında ortaya koydu.

Ömer Karataş, Türkistan'a yönelen Rus işgalini lojistik açıdan ele alan ve deve taşımacılığının rolüne değinen bir çalışma hazırladı. Samettin Başol ve Nazmiye Gül Kantaroğlu, "Osmanlı Devleti'nde Naipler Hakkında Devlet Merkezine Yansıyan Yolsuzluk ve Şikâyetler (1544-1795)" başlığıyla mühimme defterlerinden elde edilen veriler ışığında toplumsal tarihimize değinen bir makaleyi okurlarımıza sundular.

Sayime Durmaz ve Asiye Abdurrahmanoğlu, erken dönem Rusya tarihinin temel yazılı kaynaklarından biri olan Novgorod Kroniği'nin tarihsel önemi ve muhtevisyatını kaleme aldı.

Seher Akça, Demokrat Parti'nin eğitim şûralarına da yansıyan eğitim politikalarını, 1960'lı yılların başında Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanan raporlar doğrultusunda, özellikle ilk ve ortaöğretim kademelerine yönelik örnekler üzerinden yorumladı. Şükrü Aktaş, Türk-Çin ilişkilerinin kadim mazisini Nuozhen Irmağı Savaşı örneğinde anlatan bir askerî tarih çalışması hazırladı. Tilla Deniz Baykuzu, Türk tıbbının İslamiyet öncesi devirlerini ve ilk Türk hekimlerini bizlerle buluşturdu.

Vehbiye Eviz, Bosna-Hersek'in 1878 yılında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından işgal edilmesiyle Osmanlı topraklarına yapılan Müslüman göçlerine ilişkin kayıtları inceledi. Veyis Bursa ile Rabia Gökçen Kayabaşı, Hakas destanlarıyla ilgili çalışmalara katkı sunmak amacıyla "Kartaga Mergan Destanı'nı" mitolojik yönleri üzerinde durdular. Yegâne Çağlayan, 9. ve 10. yüzyıllarda Azerbaycan panayır ticaretinin gelişimini Rusça olarak ele aldı.

Zeynep Özdem Köse, Maarif Salnamelerinden elde edilen veriler ışığında Mamuratülaziz Vilayeti'ndeki medreseler ile Müslümanlara ve gayrimüslimlere ait modern eğitim kurumları hakkında bilgiler verdi.

Bu sayımızda yer alan çeviri makaleler ise şöyle:

Kurban Durmuşoğlu, Amalia Levanoni'nin 2014 yılında neşrettiği "Ayn Câlût Savaşı: Memlûk Tarih Anlatılarında Paradigmatik Bir Tarihsel Olay" başlıklı makalesini bizler için tercüme etti.

Murat Celep, Nasır Sıdkı ve meslektaşları tarafından 2021'de neşredilen "İran Milliyetçiliği ve Azerbaycan ile Türk Dili Meselesi (Kaçarlardan Pehlevîlere Geçiş Dönemi Dergileri Ekseninde)" başlıklı çalışmayı dilimize kazandırdı.

Yeni sayımızda ayrıca

Şükrü Büyükkışıklar, Bahaeddin Ögel'in *Türklerde Devlet Anlayışı* adlı klasik eserini değerlendirdi.

Hande Mutlu Uzun ise bizlere İlhami Durmuş tarafından hazırlanan *Türk Kültürüne Giriş* adlı eseri tanıttı.

Yeni sayımızı sizlerle buluşturmanın mutluluğunu yaşarken, yeni yılda Türk Dünyasının dostluk, kardeşlik, iş birliği ve dayanışma bağlarının daha kuvvetlenmesini temenni ediyoruz.

Editörler

Doç. Dr. Tülay YÜREKLİ
Dr. Tevfik Orkun DEVELİ

GENEL TÜRK TARİHİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Cilt: 5, Sayı: 9, Ocak 2023

JOURNAL OF GENERAL TURKISH
HISTORY RESEARCH
Volume: 5, Issue: 9, January 2023

İÇİNDEKİLER
ARAŞTIRMA MAKALELERİ

CONTENTS
RESEARCH ARTICLES

VEYİS BURSA – RABİA GÖKCEN KAYABAŞI

*Hakas Destanı Kartaga Mergan'a
Mitolojik Bir Bakış*

*A Mythological Look at the Khakas Epic Kartaga
Mergan*

ss. 1-18

EGEMEN ÇAĞRI MIZRAK

*Batı Türkistan Hunlarında Görülen Sosyo-Kültürel
Gelenekler ve Dinler (MS IV–VII. Yy.)*

*The Socio-Cultural Traditions and Religions in
Western Turkestan Huns (IVth–VIIth Centuries AD)*

ss. 19-32

AYŞE ÖZ

*V. Yüzyıldan IX. Yüzyıla Kadar Erken Dönem
Türk-Macar Tarihi İlişkileri*

*Early Period Turkish-Hungarian Historical Relations
from the 5th Century to the 9th Century*

ss. 33-42

ŞÜKRÜ AKTAŞ

*Eski Türk-Çin İlişkilerine Dair Savaş Tarihinden
Örnek Bir Vaka: “Nuozhen Irmağı (諾真水之戰)
Savaşı”*

*A Sample Case from the History of War Within
Ancient Turkic-Sino Relations:
Battle of Nuozhen River (諾真水之戰)*

ss. 43-68

HASAN IŞIK – NURŞAH ŞEYMA ERÇEVİK

*İslamiyet Öncesi Türklerde Değer Eğitimi ve
İrk Bitig Fal Kitabının Değer Eğitimi Açısından
Önemi*

*Value Education in Pre-Islamic Turks and
Importance of Book İrk Bitig for
Value Education*

ss. 69-82

TİLLA DENİZ BAYKUZU

*İslamiyet Öncesi Dönemde
İlk Türk Hekimleri*

*The First Turkish Medical Doctor in the Pre-Islamic
Period*

ss. 83-90

MUHAMMED İBRAHİM YILDIRIM

*Abbâsî Dönemi Mevâlî Politikasının
Gazneli Dönemine Yansıması:
Afşin Örneği*

*The Reflection of the Abbasid Period Mawali Policy on
the Ghaznavid Period: The Case of Afshin*

ss. 91-106

YEGANE ÇAĞLAYAN

*IX-X. Yüzyıllarda Azerbaycan Panayır
Ticaretinin Gelişimi*

*О Развитии Ярмарочной Торговли в
Азербайджане в IX-X вв.*

ss. 107-116

CÜNEYT GÜNEŞ

*On İkinci Yüzyılda Bizans ve Türkler Arasında
Bir Sınır Garnizonu: Phileta*

*A Border Garrison Between Byzantium and Turks in
the Twelfth Century: Phileta*

ss. 117-128

AYŞE BEYZA ERCAN

*Moğol Tahakkümü Altında Gürcü Krallığı'nda Çıkan
İsyân Hareketleri*

*Rebellions Under Mongol Domination in the
Georgian Kingdom*

ss. 129-144

SAYİME DURMAZ - ASİYE ABDURRAHMANOĞLU

*Bir Orta Çağ Kaynağı Olarak Novgorod Kroniği:
Tarihsel Değeri ve Muhteviyatı*

*Chronicle of Novgorod as a Medieval Resource:
Historical Value and Its Content*

ss. 145-160

MUHAMMED EMİN KOÇAK

*Timur'un Savaş Sanatı: Hindistan
Seferi Örneği (1398-1399)*

*Timur's Art of War: Instance of Indian
Campaign (1398-1399)*

ss. 161-176

SAMETTİN BAŞOL - NAZMİYE GÜL KANTAROĞLU

*Osmanlı Devleti'nde Naipler Hakkında Devlet
Merkezine Yansıyan Yolsuzluk ve Şikâyetler
(1544-1795)*

*Corruption and Complaints Reflected in the State
Center About the Regent of the Qadi
in the Ottoman State (1544-1795)*

ss. 177-198

İNCİ YELDA DUMLUPINAR

*Astrahanîler ve Mangıtlar Devri Buhara Hanlığı
(1599-1920): Genel Hatlarıyla Kaynakları ve
Siyasi Tarihi*

*Bukhara Khanate During the Astrakhanids and
Mangits (1599-1920): Its Sources and Political
History in General Lines*

ss. 199-220

AYKUT ELMAS

Osmanlı'da Darbenin Dili Üzerine: Biçim ve İçeriğiyle Eylemden Söyleme Bir Darbe Teamülü ve Oluşumu (1618-1648)

On The Language of Coup in the Ottoman Empire: A Coup Tradition and Formation from Action to Discourse with Its form and Content (1618-1648)

ss. 221-240

AHMET DOĞAN

İslam Hukukunda Nikâh Akdinin Uygulanması: Kırım Hanlığı Örneği (17. ve 18.Yüzyıl)

The Application of the North Contract in Islamic Law: The Example of the Khanate of Crimea (17th And 18th Century)

ss. 241-262

FÜSUN KARA

19. Yüzyılda Hokand Hanlığı ile Rusya Arasında Ticaret

Trade Between Khanate Khokand and Russia in the XIXth Century

ss. 263-270

GÜLBENİZ PALALI

19. Yüzyılda Çarlık Rusya'sının İskân Politikası ve Azerbaycan'a Göç Eden Almanlar

The Tsar's Settlement Policy in the 19th Century and the Germans who Immigrated to Azerbaijan

ss. 271-280

ÖMER KARATAŞ

Rusların Türkistan'ı İşgalinde Develerin ve Deve Taşımacılığının Rolü

The Role of Camels and Camel Transport in the Russian Occupation of Turkestan

ss. 281-298

VEHBİYE EVİZ

Bosna'dan Osmanlı Topraklarına Göç Üzerine Bir İnceleme (1878)

A Review on Emigration from Bosnia to the Ottoman Land (1878)

ss. 299-316

ZEYNEP ÖZDEM KÖSE

Maarif Salnamelerine Göre Mamuratülaziz Vilayeti'nde Eğitim-Öğretim (1898-1904)

Education in the Province of Mamuratulaziz According to the Education Yearbooks (1898-1904)

ss. 317-346

İBRAHİM TAMAR

*I. Dünya Savaşı Yıllarında Sivas
Dârümuallimîn-i İbtidâî Mektebi ve Mektepten
Mezun Olanların Durumu*

*Sivas Dârümuallimîn-i İbtidâî School and Status of
Graduates During The First World War*

ss. 347-358

DAVUT ŞAHBAZ

*Millî ve Toplumcu Tarih Anlayışı Ekseninde
Türkiye’de Konargöçer Araştırmaları*

*Nomad Studies in Turkey at the Axis of National and
Collectivist Historiography*

ss. 359-376

SEHER AKÇA

*Demokrat Parti Dönemi Eğitim Politikalarının
Resmî Eğitim Raporlarına Yansımaları*

*The Reflection of Democratic Party Era Education
Policies in the Official Education Reports*

ss. 377-390

ÇEVİRİ MAKALELER

TRANSLATION ARTICLES

AMALIA LEVANONI çev. KURBAN DURMUŞOĞLU

*Ayn Câlût Savaşı: Memlûk Tarih Anlatılarında
Paradigmatik Bir Tarihsel Olay*

*The Battle of ‘Ayn Jâlût: A Paradigmatic Historical
Event in Mamlûk Historical Narratives*

ss. 391-402

NASIR SIDKİ - MUHAMMED SELMASİZADE - VELİ DİNPEREST - FERHAD CAFERİ çev. MURAT CELEP

*İran Milliyetçiliği ve Azerbaycan ile Türk Dili
Meselesi (Kaçarlardan Pehlevilere Geçiş Dönemi
Dergileri Ekseninde)*

*Iranian Nationalism and the Issue of Azerbaijan and
the Turkish Language (Emphasizing on Periodicals of
Transition Era from Qajar to Pahlavi)*

ss. 403-412

KİTAP İNCELEMELERİ

BOOK REVIEWS

HANDE MUTLU UZUN

Türk Kültürüne Giriş

Introduction to Turkish Culture

ss. 413-416

ŞÜKRÜ BÜYÜKİŞİKLAR

Türklerde Devlet Anlayışı

The Concept of State in Turks

ss. 417-418

YAZIM KURALLARI

ss. 419-422

ÖZ

Destanlar milletlerin tarihi, geçmiş yaşantıları ve inanışları hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayan edebi türlerdir. Türk destanları da milli kültürü ve Türk halkının değerlerini yansıtan ürünlerin başında gelmektedir. Bu destanlarda yer alan kahramanlar, çeşitli tipler ve bunların belirgin özellikleri destan geleneği içerisinde incelenerek Türk insanının kendisini ve evreni algılayış biçimi hakkında birçok bilgiye ulaşılabilmektedir. Ayrıca destanlarda yer alan motifler, hayvanlar, sayılar ve renkler gibi çeşitli unsurlar destanların barındırdığı mitolojik simgeleri oluşturmaktadır. Bu mitolojik simgelerin çözümlenmesi destanları daha anlamlı hâle getirmektedir. Destanlarla ilgili yapılacak çalışmaların artış göstermesi ve daha önce incelenmemiş olan destanların incelenmesi Türk destanlarının anlaşılma düzeyini artıracaktır. Böylece Türk milletinin inançları, kültürü, değerleri ve millet olma bilinci sonraki nesillere aktarılabilir. Türk mitolojisi hakkında edinilen bilgiler sayesinde milli bilincin özü anlaşılabilir. Türklerin göçebe bir hayat sürmeleri, birbirinden uzak coğrafyalarda yaşıyor olmaları, birçok Türk boyunun bağımsızlığını kaybetmesi ve mitolojinin din dışı bir unsur olarak görülmesi nedeniyle Türk mitolojisi yakın geçmişe kadar araştırılmamıştır. Bu durum Türk mitolojisinin sistemli bir hale dönüşmesini geciktirmiştir. Türk mitolojisi ve Türk destanlarıyla ilgili yapılan ilk derleme çalışmaları 19. yüzyılda yabancı Türkologlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Rus Türkolog Radloff, Türk destanlarını derleyen ilk araştırmacılar arasındadır. Radloff, Sibiryâ bölgesine giderek uzun yıllar burada yaşamış ve çeşitli Türk boylarının destanlarını derleme imkânı bulmuştur. Güneydoğu Sibiryâ'da yaşayan Hakas Türklerinin destan derlemelerini de bu dönemde gerçekleştirmiştir. Hakas Türklerinin oluşturmuş oldukları destanların çok eski zamanlarda ortaya çıkmış olması bu destanlardaki mitolojik unsurların yoğunluğunu artırmıştır. Buldukları coğrafya itibarıyla dış etkilerden uzak bir hayat yaşamaları da bu mitolojik unsurların büyük oranda korunmasını sağlamıştır. Ayrıca Hakas destanlarında kadın kahramanların sıklıkla yer alması ve *Altın Arğ*, *Ay Huucın* gibi bazı kadın kahramanların adlarının destanlara verilmesi Hakas destanlarını diğer Türk destanlarından ayıran özellikler arasındadır. Hakas Türklerinin *alıptıh numah* adını verdikleri bu destanlar, yüzyıllar boyunca Hakas destan anlatıcısı olan *haycılar* tarafından yeni nesillere aktarılmıştır. Bu makalede incelenecek olan Kartaga Mergan Destanı da Radloff'un 1863-1864 yılları arasında derlediği Hakas destanlarından bir tanesidir. Hakas destan geleneği hakkında birçok bilgi vermesi, 1357 mısralık geniş bir hacme sahip olması ve daha önce üzerinde detaylı bir araştırma yapılmaması sebebiyle Kartaga Mergan Destanı incelemeye uygun görülmüştür. Kartaga Mergan Destanı'nda yer alan kahramanın, düşman tiplerin ve yardımcı tiplerin özellikleri Hakas destan geleneği dikkate alınarak incelenmiş, destandaki olağanüstü varlık ve durumlar tespit edilmiştir. Destanda yer alan hayvanlar, sayılar, renkler, madenler ve diğer bazı motifler de taşıdıkları mitolojik özellikler açısından incelemeye tabi tutulmuştur. Kartaga Mergan Destanı incelenirken olay akışında yer alan sıralama dikkate alınmış ve bu şekilde konu bütünlüğü sağlanmıştır. Türk mitolojisine ve Hakas destanlarıyla ilgili yapılan çalışmalara katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hakas Destan Geleneği, Kartaga Mergan Destanı, Abakan Tatarları, Radloff, Mitoloji.

* Öğretmen, Konya Ereğli Mesleki Eğitim Merkezi, Konya/TÜRKİYE, E-Posta: veyis_bursa@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2964-5104.
** Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Aksaray/TÜRKİYE, E-Posta: rgkayabasi@aksaray.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-6147-7916.

A MYTHOLOGICAL LOOK AT THE KHAKAS EPIC KARTAGA MERGAN

ABSTRACT

Epics are literary genres that enable us to have information about the history, past lives and beliefs of nations. Turkish epics are among the products that reflect the national culture and the values of the Turkish people. By examining the heroes, various types and their distinctive features in these epics within the epic tradition, a lot of information can be reached about the way. Turkish people perceive themselves and the universe. In addition, various elements such as motifs, animals, numbers and colors in the epics constitute the mythological symbols of the epics. The analysis of these mythological symbols makes the epics more meaningful. Increasing studies on epics and examining epics that have not been studied before will increase the level of understanding of Turkish epics. Thus, the beliefs, culture, values and consciousness of being a nation of the Turkish nation will be transferred to the next generations. Thanks to the knowledge about Turkish mythology, the essence of national consciousness will be understood. Turkish mythology has not been researched until recently because the Turks lead a nomadic life, live in geographies far from each other, many Turkish tribes have lost their independence and mythology is seen has a non-religious element. This situation delayed the transformation of Turkish mythology into a systematic state. The first compilation studies on Turkish mythology and Turkish epics were carried out by foreign Turcologists in the 19th century. Russian Turcologist Radloff is among the first researchers to compile Turkish epics. Radloff went to the Siberian region and lived here for many years and had the opportunity to compile the epics of various Turkish tribes. He also made epic compilations of Khakas Turks living in Southeast Siberia during this period. The emergence of epics created by Khakas Turks in ancient times has increased the density of mythological elements in these epics. The fact that they live a life away from external influences due to the geography they are in has ensured that these mythological elements are largely preserved. In addition, the frequent presence of female heroes in Khakas epics and the names of some female heroes such as *Altın Arıĝ* and *Ay Huucin* are among the features that distinguish Khakas epics from other Turkish epics. These epics, which the Khakas Turks called “*alıptih nimah*”, were handed down to new generations by the *haycis*, who were the Khakas epic narrators for centuries. The Kartaga Mergan Epic, which will be examined in this article, is one of the Khakas epics compiled by Radloff between 1863-1864. The Kartaga Mergan Epic has been deemed appropriate to study because it gives a lot of information about the Khakas epic tradition, has a large volume of 1357 verses and has not been studied in detail before. The characteristics of the hero, enemy types and auxiliary types in the Kartaga Mergan Epic were examined by taking into account the Khakas epic tradition, and the extraordinary beings and situations in the epic were determined. The animals, numbers, colors, metals and some other motifs in the epic were also examined in terms of their mythological characteristics. While examining the Kartaga Mergan Epic, the sequence in the event flow was taken into account and in this way the integrity of the subject was ensured. It is aimed to contribute to the studies on Turkish mythology and Khakas epics.

Keywords: Khakas Epic Tradition, Kartaga Mergan Epic, Abakan Tatars, Radloff, Mythology.

GİRİŞ

Türkler tarih boyunca birçok devlet kurmuş, farklı inançlardan ve kültürlerden etkilenmiştir. Buna rağmen kendi kültürünü ve tarihini sonraki nesillere aktarmayı başaramışlardır. Binlerce yıllık tarihe sahip olan Türk milleti, kendi mitolojisini oluşturup bu mitolojinin kalıcılığını sağlamaya çalışırken büyük ölçüde sözlü kültürden yararlanmışır.

Sözlü kültürü oluşturan türlerin başında destanlar gelmektedir. Destanlar; dini inançları, milli değerleri ve gösterilen kahramanlıkları manzum bir şekilde anlatan eserlerdir.¹

Destanlar sayesinde milli birlik ve beraberlik korunmuş, millet olma bilinci günümüze kadar ulaşmıştır.² Destanlar; konusu, biçimi ve anlatım şekliyle kültürü en doğru ve en kolay şekilde yansıtmaktadır. Destanların manzum bir şekilde anlatılıyor olması da akılda kalıcılığını kolaylaştırmaktadır.

Türk dilinde destan kavramını karşılamak için farklı kelimeler kullanılmıştır. *Çır*, *comok*, *epos*, *irtegi*, *olongho* ve *alıptih nimah* bunlardan bazılarıdır.³ Türk lehçelerinde aynı anlama gelen farklı kelimelerin olması destan kavramının farklı şekillerde ifade edilmesine neden olmuştur.

¹ Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyat Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, C. 1, İstanbul 1971, s. 1,7.

² Rabia Gökçen Kayabaşı, “Sibirya Sahası Türk Destanlarında Anlatıcı Tipolojisi”, *Prof. Dr. Ali Berat Alptekin Armağanı*, Edt. Esmâ Şimşek, Kömen Yayınları, Konya 2019, s. 717.

³ Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatı Araştırmaları 1*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 33-34.

Hakas Türklerinde destan kavramını karşılayan *alıptıh nimahlar*, kahramanların kötü kişiler ve varlıklarla yapmış olduğu mücadeleleri; halkı, ailesi ve evliliği için yaşadığı maceraları konu edinmektedir.⁴ *Alıptıh nimahlar*ın içerdiği konular Hakas Türklerinin, millet olma bilincine ve aile yaşantısına verdiği önemi gösterir niteliktedir.

Hakas destanları diğer Türk destanlarına göre bazı farklılıklar içermektedir: Ölen bir insanın veya hayvanın diriltilmesi, don değiştirme, büyü yapma gibi olağanüstü durumlar Hakas destanlarında sıkça yer alırken diğer Türk destanlarında bu özelliklerle daha az karşılaşılacaktır. Hakas destanlarını diğer Türk destanlarından ayıran en önemli özelliklerden biri ise bu destanlarda kadın kahramanlara çok sık rastlanılmasıdır.⁵ Hakas destanlarının Türk destanları içerisinde farklı bir yerde konumlandırılması, bu destanların daha eski bir döneme ait olması ve Hakas Türklerinin dış etkilerden oldukça uzak bir toplum hayatı yaşamalarıyla ilişkilendirilebilir.

Hakas Türklerinin, destanlarının ve diğer sözlü edebiyat ürünlerinin derlenip yazıya geçirilmesiyle ilgili çalışmalar 19. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. Rus Türkolog Radloff, bu dönemde Hakas Türklerine ait birçok kahramanlık destanını derleyerek Türk kültürüne katkı sağlamıştır.⁶ Radloff 1863-1864 yılları arasında yapmış olduğu derlemelerde Hakas Türklerini, “Abakan Tatarları” olarak adlandırmaktadır. Güneydoğu Sibirya’da, Abakan vadisiyle Yüs bozkırında yaşayan bu topluluğun Kaça, Kızıl, Koybal ve Sagay adında dört büyük kabileden oluştuğunu söylemektedir.⁷

Abakan Tatarlarına adını veren Abakan şehri, günümüzde Hakas Cumhuriyeti’nin başkentidir. Radloff, Hakas Türklerini; musikiye olan düşkünlükleri, çaldıkları *ney*, *gıtara*, *kobız* ve *tyattagan* adlı müzik aletleri, oluşturdukları epik şiirler, vezinli olarak anlattıkları masallar, ortaya çıkardıkları destanlar ve yetiştirdiği şairler bakımından doğudaki diğer Türk boylarından üstün tutmaktadır.⁸ Radloff’un bu düşüncesinde destan anlatıcılarının payı önemlidir. Çünkü destan anlatıcıları, ortaya çıkan bu destanların, derlendikleri ana kadar yaşamasını sağlayan en önemli kişilerdir.

Destan anlatıcılarının belli bir disiplin içerisinde çıraklık eğitimi almaları, destan anlatımının bir müzik aleti eşliğinde ezgili bir şekilde gerçekleştirilmesi, Türklerdeki destan geleneğinin çok eski zamanlara dayanıyor olması destanların günümüze kadar ulaşmasını sağlayan faktörlerdendir.⁹

Türk kültüründe, destanları aktaran özel destan anlatıcıları mevcuttur. *Olonhohut*, *dastançi*, *jırav*, *kayçı*, *akın*, *çaçan*, *sasan*, *baksı* ve *aşık* gibi adlarla anılan bu anlatıcılar, Türk destan geleneğini sürdüren kişilerdir.¹⁰ *Alıptıh nimah* adı verilen Hakas kahramanlık destanlarını anlatan kişilere de *haycı* denilmektedir. *Haycıların* isimleri, gırtlaktan çıkarılan ses ve şarkı anlamındaki “*hay*” kelimesinden gelmektedir. Hem barındırdığı mitolojik unsurlar hem de derlenen destanların hacim olarak büyüklüğü, Hakas destanlarını Türk destanları arasında önemli bir konuma getirmekte, Hakas *haycıların* destan anlatımı konusundaki başarılarını da pekiştirmektedir.¹¹

Hakas *haycıları*, *alıptıh nimah* adı verilen Hakas kahramanlık destanlarını, destanların yazıya geçirildiği döneme kadar ulaştırmayı başararak mitolojik unsurların korunmasına da katkı sağlamışlardır. Bölgedeki halkın yerleşim yerinin ve kültürünün fazla değişikliğe uğramamış olması da Hakas destanlarındaki değişikliklerin en aza inmesini sağlayan unsurlardandır.¹²

Hakaslar, *nimah* terimini masal anlamında kullandıkları için, araştırmacılar ilk derlemeleri yaparken kahramanlık metinlerinden oluşan *alıptıh nimahları* masal veya destan olarak adlandırma konusunda kararsızlığa düşmüşlerdir. Ancak destan anlatıcısı olan *haycılar* destan ve masalın farkını açıkça ortaya koymuşlar ve bu kahramanlık metinlerinin destan olduğunu belirtmişlerdir.¹³ *Haycıların* destanlar ve masallar konusunda ne kadar bilgili oldukları bu açıklamadan anlaşılmaktadır.

Hakas *haycıları* genellikle erkeklerden oluşmaktadır. Özellikle sonbaharda, av sırasında gecenin geçirildiği yerlerde anlatılan kahramanlık destanları usta *haycılar* tarafından jest ve mimiklerle desteklenerek anlatılmaktadır. Radloff’un şarkıcı olarak nitelendirdiği *haycı*, ateş ışığının karşısına oturarak meraklı dinleyicilere destan anlatımını

⁴ Gülsüm Killi Yılmaz, “Hakaslarda Destancılık Geleneği II: Biçim, İçerik, İcra”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 3, Eylül 2010, s. 175-176.

⁵ Yaprak Pelin Uluişik, “Hakas Destan Dairesinden Bir Kadın Kahraman: Huban Arıç”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C. 11, S. 24, 2018, s. 138.

⁶ Pervin Ergun, *Hakas Destancılık Geleneği ve Ay Huucın*, Kömen Yayınları, Konya 2010, s. 7, 9, 23.

⁷ Wilhelm Radloff, *Sibirya’dan I*, çev. Ahmet Temir, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1994, s. 195.

⁸ Wilhelm Radloff, *Sibirya’dan II*, çev. Ahmet Temir, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1994, s. 143, 146.

⁹ Onur Alp Kayabaşı, *Destan ve Hükümdar Türk Destanlarında Devlet ve Yönetim*, Kömen Yayınları, Konya 2016, s. 169.

¹⁰ Karl Reichl, *Türk Boylarının Destanları*, çev. Metin Ekici, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 62-66.

¹¹ Erhan Aktaş, *Hakas Destan Geleneği ve Kahramanları*, Kömen Yayınları, Konya 2016, s. 29, 38.

¹² Uluişik, “...Huban Arıç”, s. 138.

¹³ Ergun, *Ay Huucın*, s. 31-33.

gerçekleştirmektedir.¹⁴ Radloff, Hakas destan derlemeleri konusunda yapmış olduğu çalışmalarla kendisinden sonraki Türkologlara da öncülük yapmış, Hakas halk kültürünün öğrenilmesi için bir zemin oluşturmuştur.

Hakas Türkleri arasından çıkan ilk bilim insanı olan N. F. Katanov, Radloff'un Güney Sibirya bölgesinde derlediği metinlerden oluşan *Proben* adlı eserin ikinci cildini incelemiş ve özel adlar dizininden oluşan bir çalışma yapmıştır.¹⁵ 1944 yılında Abakan'da kurulan Hakas Dil Edebiyat ve Tarih Araştırma Enstitüsü, Hakas sözlü kültürü üzerine yapılan araştırmaların hız kazanmasına olanak sağlamıştır. Hakas Cumhuriyeti'nin farklı bölgelerine geziler düzenlenerek önemli destan anlatıcılarından derlemeler yapılmıştır. İlerleyen yıllarda, yapılan derlemeler artmış ve bazı destan metinleri Türkiye Türkçesi'ne aktarılmıştır.¹⁶ Türkiye'de Hakaslarla ilgili ilk yazı Mehmet Fuat Köprülü tarafından 1935 yılında *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*'nde kaleme alınırken Hakaslarla ilgili ilk makale de 1993 yılında Metin Ergun tarafından yazılmıştır. Fatma Özkan'ın 1997'de hazırladığı *Altın Arığ Destanı* ise ülkemizde tam metni yayımlanmış ilk Hakas destanıdır. Günümüzde Hakas Destanlarıyla ilgili çalışmalar yapan kişiler arasında Ekrem Arıkoğlu, Ali Ilgın, Timur B. Davletov, Gülsüm Killi Yılmaz, Erhan Aktaş, Pervin Ergun gibi araştırmacılar sayılabilir.¹⁷ Hakas destanlarının derlenmeye başlanmasıyla beraber konuyla ilgili çalışmalar artmış, birçok destan derlemesi gerçekleştirilmiştir. Hâlâ derlenip Türkiye Türkçesine kazandırılacak başka destanlar mevcuttur. Türkiye Türkçesine çevrilen bazı destanlar da incelenmeye muhtaçtır.

Bu makalede, daha önce hakkında detaylı bir araştırma yapılmayan Kartaga Mergan Destanı, barındırdığı mitolojik unsurlar açısından değerlendirilmiş, bu destanın Hakas destan geleneği içerisindeki yeri tespit edilmiştir. Kartaga Mergan Destanı; kahramanın, düşman tiplerin, yardımcı tiplerin ve destanda yer alan hayvanların özellikleri dikkate alınarak incelenmiş olup renkler, sayılar, madenler ve diğer motifler de çalışmanın konusuna dâhil edilmiştir.

1. Bir Destan Kahramanı Olan Kartaga Mergan

Hakas destan kahramanları diğer Türk destan kahramanlarıyla benzer özellikler göstermektedir. Hakas destan kahramanlarının adlandırılmasında çoğunlukla *alıp* kelimesi tercih edilmekle beraber *mirgen*, *möke* gibi isim ve sıfatlar da kullanılmıştır.¹⁸ *Mirgen*, keskin nişancı; *möke*, yiğit; *alıp* ise bahadır anlamlarında kullanılmaktadır. *Mirgen*; *mergan* ve *mergen* şeklinde de karşımıza çıkmaktadır.¹⁹ Mehmet Fuad Köprülü, *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*'nde, Kartaga Mergan Destanı'ndan bir bölümü Türkiye Türkçesine çevirmiş ve kartaganın şahin anlamına geldiğini dile getirmiştir.²⁰ Mehmet Fuad Köprülü'nün bu tanımına göre, Kartaga Mergan'ın "şahin gibi iyi bir avcı" anlamında olduğu söylenebilir. Kartaga kelimesinin, kartal kelimesini çağrıştırmasına rağmen şahin anlamında kullanılması dikkat çekicidir.

Kartaga Mergan Destanı'nın başında, Kartaga Mergan avladığı hayvanları halkıyla paylaşmaktadır. Yolda gördüğü veya kimseleri atına bindirmektedir. Çıplak bir kimse gördüğü zaman elbise giydirmektedir.²¹ Tüm bu özellikler kahramanın halkı için olumlu davranışlarda bulunduğunu göstermektedir. Avlanılan hayvanları halkıyla paylaşması büyük bir ulusa sahip olmadığını düşündürmektedir. Bu durum Hakas destanlarında sıkça yer alan, kahramanın küçük bir boyun beyi olmasıyla açıklanabilir. Hakas destan kahramanının halkının ihtiyaçlarını karşılamaya özen göstermesi, kendi halkına da başka halklara da adil ve şefkatli davranması Hakas destanlarında karşılaşılan durumlardır.²² Kan Mergan ve Kattan Alıp, Kartaga Mergan'a ve onun atlarına kötü davranışlarda bulunmalarına rağmen affedilip çoban olarak görevlendirilmişlerdir.²³ Kartaga Mergan Destanı'ndaki kahramanın halkına verdiği önem ve diğer insanlara karşı şefkatli olması Hakas destan geleneğiyle benzeşmektedir.

Kartaga Mergan'ın fiziksel özellikleri hakkında destan boyunca bir bilgi verilmemiştir. Kartaga Mergan, birçok düşmanı yenmeyi başarsa da atları Kartaga Mergan'ın üstünde olağanüstü yetenekler göstermektedir.

2. Kartaga Mergan Destanı'nda Yer Alan Kadın Tipler

Hakas destanları, kadın kahramanların destandaki niceliği ve niteliği açısından diğer Türk destanlarından ayrılmaktadır. Hakas destanlarında destanın baş kahramanının kadın olduğu veya erkek kahramanla aynı düzeyde

¹⁴ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 147.

¹⁵ Ergun, *Ay Huucın*, s. 10.

¹⁶ Ergun, *Ay Huucın*, s. 11, 12, 27.

¹⁷ Aktaş, *Hakas Destan Geleneği*, s. 21, 28.

¹⁸ Aktaş, *Hakas Destan Geleneği*, s. 222.

¹⁹ Killi Yılmaz, "Hakaslarda Destancılık Geleneği II...", s. 164.

²⁰ Mehmed Fuad Köprülü, *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, Burhaneddin Basımevi, İstanbul 1935, s. 6.

²¹ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 158.

²² Erhan Aktaş, "Hakas Destan Kahramanları Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Hakas Destan Araştırmaları I*, Edt. Erhan Aktaş, Kömen Yayınları, Konya 2020, s. 183, 184, 208.

²³ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 178.

öneme sahip olduğu örneklere sıkça rastlanmaktadır. Hakas destanlarının ortaya çıktığı dönemdeki anaerkil yapı bu duruma sebep olmuş olabilir.²⁴

Kartaga Mergan Destanı'nda başlıca kadın karakter, Kartaga Mergan'ın kız kardeşi Kan Purkan'dır. Kan Purkan, Kartaga Mergan'ın evden uzaklaşmakta olduğunu görünce onu geri gelmesi için çağırır. Kartaga Mergan ise kardeşini duymazlıktan gelir ve yoluna devam eder. Kan Purkan, üç dağı aşarak kardeşine yetişir. Bir kahramanın gelip kendisini öldüreceğini, hayvanları alıp götürüleceğini, geri dönmesi gerektiğini söyler ve Kartaga Mergan'ın atının dizginlerini sıkıca tutar. Kartaga Mergan: “*Senin saçın uzun, aklın kısadır.*” diyerek ona dizginleri bırakmasını söyler. Kan Purkan dizginleri bırakmaz. Bunun üzerine Kartaga Mergan çelik kılıcıyla dizginleri koparıp yoluna devam eder.²⁵ Kan Purkan'ın üç dağı tek başına aşarak Kartaga Mergan'ı bulması korkusuz ve kahraman kadın tipine örnek teşkil etmektedir. Kan Purkan'ın, bir kahramanın gelip onu öldüreceğini söylemesi onun geleceği görebildiğini göstermektedir. Bu durum Kan Purkan'ın olağanüstü özelliklere sahip olmasıyla açıklanabilir. Kartaga Mergan'ın kız kardeşine gösterdiği cinsiyetçi davranış biçimi ise Hakas destan geleneğindeki anaerkil yapıyla uyuşmamaktadır.

Kartaga Mergan daha sonra kız kardeşini kurtarmak için zorluklar yaşayacak ve tüm zorlukların, kavgaların üstesinden gelerek kız kardeşini bulacaktır. Ancak Kan Purkan ölmüştür ve yalnız kemikleri kalmıştır. Kan Purkan kara boz atın getirdiği ak otla dirildikten sonra atmaca şekline bürünür ve gökyüzüne uçar.²⁶ Doğan ve atmaca gibi yırtıcı kuşlar Türklerde bazı boyların sembolü olmuşlardır. Ev hayvanı olarak da kullanıldıkları için destanlarda sıkça yer almışlardır. Destan kahramanlarının don değiştirmelerinde atmaca ve doğan gibi kuşlara dönüşmeleri karşımıza çıkmaktadır.²⁷ Kan Purkan'ın atmacaya dönüşmesi şekil değiştirme motifine güzel bir örnek teşkil ederken bir zafer temsili olarak da düşünülebilir. Ayrıca bu bölümde Kartaga Mergan'ın, Hakas destan geleneğine uygun olarak bir aile üyesini kurtarmak için düşmanlarla savaştığı görülmektedir.²⁸

Kartaga Mergan Destanı'nda yer alan diğer kadın ise Kartaga Mergan'ın eşi Altın Arıg'dır. Kartaga Mergan'ın bir köyde unuttuğu şapkasını Altın Arıg'ın onun için alacağından bahsedilmektedir. Kartaga Mergan ilerleyen bölümlerde Altın Arıg'la evlenmektedir.²⁹ Altın Arıg hakkında fazla bir bilgi verilmemiştir. Altın Kan'ın kızı olduğu, Kartaga Mergan'ın şapkasına emanetçilik yaptığı ve Kartaga Mergan'la evlendiği bilinmektedir.

Fatma Özkan'ın Türkiye Türkçesine aktardığı *Altın Arıg Destanı*'nda destanın merkezi kahramanı Altın Arıg'dır. Altın Arıg, halkının mutluluğu için düşmanlarla mücadele etmektedir. Olağanüstü gücü sayesinde tüm savaşları kazanmaktadır.³⁰ Altın Arıg ve Altın Arıg isimlerinin aynı anlamı taşıdığı düşünülürse bir Hakas destanında yer alan yardımcı tipin başka bir Hakas destanında kahraman tip olarak karşımıza çıktığı söylenebilir.

3. Kartaga Mergan Destanı'nda Yer Alan Yardımcı Tipler

Hakas destanlarında kahramana yardım eden insanlar, hayvanlar ve doğüstü varlıklar mevcuttur. Bu yardımcı tipler destan kahramanına farklı şekillerde yardım ederler. Bazıları destan kahramanı ile beraber uzun yıllar süren savaşlara katılırlar. Bazıları ölen destan kahramanını diriltirler. Bazıları ise düşmanları yok etmek için kahramana akıl verip onu zor durumlardan kurtarırlar.³¹

Kartaga Mergan Destanı'ndaki yardımcı tipler Kattan Alıp, Kan Mergan ve Tas Kinas'tır. Kan Mergan ve Kattan Alıp, Kan Purkan'ı Kan Töngüs'ün elinden kurtarmak istemişlerdir. Kan Töngüs tarafından öldürülmüşler, kır at tarafından diriltmişlerdir. Daha sonra ise Kartaga Mergan'la beraber yola çıkmışlar ancak bembeyaz köye geldiklerinde Kartaga Mergan'ı yalnız bırakmışlardır. Güreş yaparken ona yardım edeceklerini söyleseler de sözlerinde durmamışlardır. Kara boz at onlardan yardım isteyince onunla alay etmişler ve onu yirmi dallı söğüt ağacına bağlamışlardır. Kattan Alıp, daha önce kendisini diriltiren kır atı öldürmeye çalışmıştır.³² Kattan Alıp ve Kan Mergan'ın yapmış oldukları bu davranışlar Hakas destan geleneğinde yer alan yardımcı tiplerin özellikleriyle uyuşmamaktadır.

Kartaga Mergan, Kan Purkan dirildikten sonra kel kafalı bir gençle karşılaşır. Onun zekâsını fark edip bir kahraman olduğunu anlar. Kan Töngüs'ün halkını ve mallarını götürmesi karşılığında, Kan Töngüs'ün altı kulaç uzunluğundaki kara yağız atını kel kafalı gence verir. Kartaga Mergan kel kafalı gence, “*halkın başı kara yağız atlı*

²⁴ Aktaş, *Hakas Destan Geleneği*, s. 235-236.

²⁵ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 158-159.

²⁶ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 159-175.

²⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi II. Cilt*, Altınordu Yayınları, Ankara 2020, s. 172-173.

²⁸ Aktaş, “Hakas Destan Kahramanları...” , s. 209.

²⁹ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 163, 177.

³⁰ Fatma Özkan, *Altın Arıg Destanı*, Bilig Yayınları, Ankara 1997, s. 9-10.

³¹ Pınar Zaloğlu, *Orta Asya ve Güney Sibirya Türklerinin Kahramanlık Destanlarında Yardımcı Tipler*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) , Balıkesir 2011, s. 200-231.

³² Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 161, 164, 169, 172.

HAKAS DESTANI KARTAGA MERGAN'A MİTOLOJİK BİR BAKIŞ

Tas Kinas” adını vererek ona kahramanlık unvanıyla onurlandırır.³³ Burada geçen kara yağız atlı *Tas Kinas* ifadesi; alpların, atlarının adlarıyla çağrılması geleneğini yansıtmaktadır.³⁴ *Tas Kinas* yardımcı bir insan tipi olarak, olumsuz özellikler taşımayan tek kişidir. Kartaga Mergan tarafından bir ad ve bir at verilerek onurlandırılmıştır. Verilen adın yöneticilik anlamı taşıması da *Tas Kinas*’ı diğer yardımcı tiplerden ayıran bir özellik olarak düşünülebilir.

Hakas destanlarında saygıdeğer kişilere ad verilmektedir. Ad verilme olayı önemli bir motiftir. Ayrıca ad veren kişinin bir alp, bir aile büyüğü veya kutsal bir hayvan olması gerekmektedir. *Tas Kinas*’ın adını da destan kahramanı Kartaga Mergan verdiği için Hakas destanlarına uygun bir uygulama olmuştur.³⁵

Kartaga Mergan, *Tas Kinas*’ın bir eline yaş, bir eline kuru değnek verir. Kattan Alıp ve Kan Mergan’la ilgili hükmü *Tas Kinas*’ın vermesini söyler. *Tas Kinas* Kattan Alıp ve Kan Mergan’a kuru değnekle vurup mallarını ve halklarını Kartaga Mergan’a götürmelerini ister. Destanın sonunda ikisi de affedilir. Kattan Alıp at çobanı, Kan Mergan da inek çobanı olur.³⁶ Yaş ve kuru değneğin neyi simgelediği hakkında net bir şey bilinmese de *Tas Kinas*’ın kuru değnekle vuruyor olması kuru değneğin daha az acı vermesiyle ilgili olabilir. Çobanlar ellerinde genelde bir değnek bulundurlar. *Tas Kinas*’ın elindeki değnekler, Kan Mergan ve Kattan Alıp’ın çoban olacak olmalarıyla da açıklanabilir.

4. Kartaga Mergan Destanı’nda Yer Alan Düşman Tipler

Hakas destanlarında, olumsuz destan kahramanları da olumlu destan kahramanları gibi olağanüstü fiziksel özellikleriyle tarif edilir. Olumlu destan kahramanının tam zıttı olarak düşünülür.³⁷ Kan Töngüs’ün altı kulaç uzunluğunda olması bu özellikleri destekler niteliktedir.³⁸

Destan boyunca Kan Töngüs’ten pehlivan ve kahraman olarak bahsedilmiştir. Kan Purkan’ı, Kattan Alıp’ı ve Kan Mergan’ı öldürmesine rağmen kendisine olumsuz bir sıfat yakıştırılmamıştır. Kan Töngüs’ün, Kan Purkan’ı neden kaçırdığı ve öldürdüğü konusunda bir bilgi verilmemiştir. Kan Töngüs ve Kartaga Mergan güreşirken ikisi de başkalarından yardım istemişlerdir. Kan Töngüs’ün yardımına *Yer Aynası* gelse de o gelmeden önce Kan Töngüs ölmüştür. Kartaga Mergan’ın yardımına ise kimse gelmemiştir.³⁹ Olumsuz tiplerin olumlu tiplere göre daha fazla birlik içinde olmaları düşündürücüdür.

Destanda yer alan olumsuz tiplerden birisi *Yer Aynası*’dır. Kartaga Mergan, *Yer Aynası*’nı dokuz günde yener. Kan Töngüs: “*Yedi kuğunun damadı, Yer Aynası, Yer Kara nerede kaldın, yardım et*” demektedir.⁴⁰ Destanın sonraki bölümlerinde de sadece *Yer Kara* isminin geçmesi *Yer Kara* ile *Yer Aynası*’nın aynı kişi olduğunu göstermektedir. Kötü ruhların yer altında yaşadıklarına dair inanış, isimlere de yansımıştır. *Yer Kara* veya *Yer Aynası* bu duruma örnektir.

Hakaslar bazı kötü ruhların insanları hastalandırdıklarına inanırlar. Yer altında yaşayan kötü nefesli ruha ise *ayna* adını verirler.⁴¹ Kartaga Mergan Destanı’nda *Yer Aynası* olarak adlandırılan bu ruhun Hakas mitolojisinde yer alan *ayna* ile aynı ruh olduğu düşünülmektedir.

Yer Aynası ölmeden önce kaynanası *Tyekçakay*’ı yardıma çağırır. *Tyekçakay* sarı tırnaklı, kurşun gözlü ve kendir saçlı olarak tasvir edilir. *Tyekçakay*’ın, yedi kuğunun başı olduğu dile getirilmektedir. Daha sonraki bölümlerde Kartaga Mergan’la *kuğu karısının* güreştiğinden bahsedilirken *Tyekçakay* adı geçmemektedir. Bu durum *kuğu karısı* ile *Tyekçakay*’ın aynı kişi olduğunu göstermektedir. Kuğu karısının canının vücudunda olmadığı ve canının kara bir sandığın içindeki yedi kuştan oluştuğu dile getirilmektedir.⁴²

Altay mitolojisinde *Çekçegey* adlı bir cadıdan bahsedilmektedir. *Çekçegey* adlı bu cadı: *Tyekçakay* gibi sarı tırnaklı, kurşun gözlü ve kendir saçlıdır. Damadının adı *Cer Kara*’dır. *Çekçegey* yer altında yaşayan yedi cadının başıdır. Yedi kuştan oluşan canı, bakır kayanın dibindeki kara sandığın içindedir.⁴³ Burada canlı bir varlığın başka yerde olan ruhundan bahsedilmektedir. Dış ruh olarak adlandırılan bu kavram ilk kez Frazer tarafından kullanılmıştır.⁴⁴

³³ Radloff, *Sibirya’dan II*, s. 176.

³⁴ Aktaş, *Hakas Destan Geleneği*, s. 145-146.

³⁵ Aktaş, *Hakas Destan Geleneği*, s. 112, 114.

³⁶ Radloff, *Sibirya’dan II*, s. 176-178.

³⁷ Aktaş, *Hakas Destan Geleneği*, s. 234.

³⁸ Radloff, *Sibirya’dan II*, s. 163.

³⁹ Radloff, *Sibirya’dan II*, s. 161-169.

⁴⁰ Radloff, *Sibirya’dan II*, s. 169.

⁴¹ Pervin Ergun, *Sibirya Türklerinin Destanlarında İyeler*, Kömen Yayınları, Konya 2019, s. 147, 204.

⁴² Radloff, *Sibirya’dan II*, s. 169-175.

⁴³ İbrahim Dilek, *Türk Mitoloji Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 243.

⁴⁴ Ali Duymaz, “Türk Folklorunda Dış Ruh Tasarımı”, *bilig*, S. 45, 2008, s. 4.

Ruhun beden dışında bir yerde olması anlamına gelen dış ruh, bu özelliğe sahip olan varlığın öldürülmesini zorlaştırmaktadır. Dış ruhun kutu ve kavanoz gibi kapalı kaplarda saklanabileceği dile getirilmektedir. Ruh, beden içinde yer almasa da bedeni canlı tutabilmektedir.⁴⁵ Salahaddin Bekki bu kavramı ölüm ruhu olarak adlandırmış, bu ruha sahip bir canlının ölmesi için vücudun içinde veya dışında, bir nesne ya da bir hayvan şeklinde olabilen ölüm ruhunun yok edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁶ Dış ruh; “*prens, prenses, kral gibi aristokrat ve olumlu tiplerde; dev, tepegöz, gulyabani gibi olağan dışı yaratıklarda görülmektedir.*” Sıradan insanlarda dış ruha rastlanılmamaktadır.⁴⁷ *Çekçegey* ve *Tyekçakay*’ın aynı özelliklere sahip olması ikisinin aynı varlık olduğunu göstermektedir. *Çekçegey*’in yedi kuştan oluşan bir dış ruha sahip olması da *kuğu karısı*, *Çekçegey* ve *Tyekçakay*’ın aynı varlıklar olduğunu ispatlamaktadır. Burada belirtilen *Cer Kara*’nın da *Yer Aynası* ve *Yer Kara* denilen kötü ruhla aynı kişi olduğu açıktır.

5. Kartaga Mergan Destanı’nda Yer Alan Hayvanlar

5.1. At

5.1.1. Atların İsimlendirilmesi

Atlar Türk destanlarında çok önemli bir yere sahiptir. At, binek hayvanı olarak kullanılmasının yanı sıra kahramanın yardımcısı ve dostudur. Kahraman zor durumda kaldığında ona yardım etmekte ve bazı destanlarda olağanüstü özellikler göstermektedir.⁴⁸ Hakas destanlarında da diğer Türk destanlarında olduğu gibi at, kahramanın en önemli destekçisidir. Maceralara katılıp kazanılan zaferlere ortak olur.⁴⁹

Kartaga Mergan Destanı’nda da ata çok önem verildiği görülmektedir. Destan başlar başlamaz atlarla ilgili bilgi verilmeye başlanmıştır. Kara boz atın avda, kır atın ise savaşlarda meşhur olduğu söylenerek hem Türklerin avcı ve savaşçı özelliklerine dikkat çekilmiş hem de atların Türk yaşayışındaki yeri ve önemi belirtilmiştir.⁵⁰ Atların birbirinden ayırt edilebilmesi için renklerine göre bir adlandırma yapılmıştır. Bu durum ata bir kimlik ve kişilik kazandırma açısından önemlidir.

Kartaga Mergan Destanı’nda yer alan diğer atlar; Kan Mergan’ın kırmızı atı, Kattan Alıp’ın sarı atı, Kan Töngüs’ün altı kulaç uzunluğundaki kara yağız atı ve kara kula attır.⁵¹ Kattan Alıp’tan, “*kara kula atlı Kattan Alıp*” olarak bahsediliyor olması ve sarı atın isminin başka bir yerde geçmemesi, kara kula atla sarı atın aynı at olduğunu düşündürmektedir.⁵² Kartaga Mergan Destanı’nda yer alan yardımcı tiplerin atları yalnızca renkleriyle ifade edilirken düşman tipinin atı, rengiyle ve uzunluğuyla ifade edilmektedir. Kan Töngüs’ün atından bahsedilirken söylenen uzunluk ölçüsü, olağanüstü nitelik olarak değerlendirilebilecek boyuttur. Kartaga Mergan’ın atları da renkleriyle ve yetenekleriyle ifade edilerek diğer atlardan ayrılmaktadır.

Destan boyunca aynı atın farklı isimlerle adlandırıldığı görülmektedir. Kara boz at; boz at, av atı ve beyaz at olarak adlandırılmaktadır. Kır at da kara kır at, kır at, ak kır at, karışık yelesi at, savaş atı ve karışık yelesi savaş atı şeklinde adlandırılarak destan boyunca isimler konusunda bir karışıklık meydana gelmektedir.

Bu bölümden sonra, anlam karışıklığını önlemek için destandaki en önemli iki attan, kara boz at ve kır at olarak bahsedilecektir.

5.1.2. Atların Olağanüstü Özellikleri

Kartaga Mergan, kır atıyla beraber bir aylık yolu iki günde, bir yıllık yolu yedi günde gitmektedir. Bu durum, kır atın olağanüstü hızına örnek niteliğindedir.⁵³ Türk halkları arasında atın rüzgârdan yaratıldığı ve gökten indiği yönünde farklı efsaneler mevcuttur. Atın olağanüstü hızı, bu efsanelerdeki inanışla açıklanabilir.⁵⁴

Kır atın, başka yerde olan olayları görme gücü de vardır. Yolda ilerlerken bir anda durarak, Kartaga Mergan’a, geri dönmesini söyler. Düşmanların, yurduna girdiğini dile getirir. Kartaga Mergan, kır atı kamçılayarak biraz daha

⁴⁵ James H. Frazer, *Altın Dal Dinin ve Folklorun Kökleri II*, çev. Mehmet H. Doğan, Payel Yayınları, İstanbul 1992, s. 269-270.

⁴⁶ Salahaddin Bekki, “Türk Halk Anlatılarında Ölüm Ruhü Motifi”, *Milli Folklor*, C. 8, S. 62, 2004, s. 54.

⁴⁷ Duymaz, *agm*, s. 17.

⁴⁸ Banarlı, *age*, s. 34.

⁴⁹ Köprülü, *age*, s. 4.

⁵⁰ Radloff, *Sibirya’dan II*, s. 158.

⁵¹ Radloff, *Sibirya’dan II*, s. 161, 176.

⁵² Radloff, *Sibirya’dan II*, s. 176.

⁵³ Radloff, *Sibirya’dan II*, s. 159.

⁵⁴ Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatı Araştırmaları 2*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s.502.

HAKAS DESTANI KARTAGA MERGAN'A MİTOLOJİK BİR BAKIŞ

gitmesini sağlasa da kır at aynı şeyleri söyleyince Kartaga Mergan yurduna geri döner.⁵⁵ Türk kültüründe atın kamçılanması hoş karşılanmasa da Kartaga Mergan Destanı'nda bu durumun tersi görülmektedir. Kır atın konuşabiliyor olması ve başka yerde olan olayları bilebilmesi kır atın olağanüstü özellikleri arasındadır.

Kartaga Mergan'ın kız kardeşi Kan Purkan kaçırılınca Kır at, Kartaga Mergan'a akıl verir. Babası tarafından büyütülen iki kartalın ona yardımcı olabileceğini söyler.⁵⁶ Kır at yol göstericiliğini burada da devam ettirmiştir. Kartaga Mergan'ın nasıl tepki vereceğinin bir önemi yoktur. Daha önceki uyarısında kamçıyla cezalandırılmış olsa da kır at sahibine yardımcı olmaya devam etmektedir. Bu durum atın koşulsuz itaatine bir örnektir.

Destanlarda atlar, sahip oldukları üstün özellikler sayesinde sahiplerine öğüt verirler. Kritik zamanlarda, insan zekâsının üzerinde fikirler yürüterek kahramanın tüm sorunları çözmesini sağlarlar.⁵⁷ Türk destanlarında ve özelinde Kartaga Mergan Destanı'nda atların zekâsı ve yetenekleri destan kahramanının önüne geçmektedir.

Kır at, kırk gün kırk gece yol gider, hiç korkmadan ordunun içerisinden geçer. Mızrak, kılıç ve oklar ona zarar vermez. Kan Töngüs tarafından öldürülen Kan Mergan'ı ve Kattan Alıp'ı diriltir.⁵⁸ Bu bölümde de atın olağanüstü özellikleri devam etmektedir. Kır at, destanın başlıca kahramanı gibi hareket etmektedir ve kahramanlık gösterirken Kartaga Mergan'a ihtiyaç duymamaktadır. Ayrıca ölüleri diriltme yeteneğine de sahiptir.

Kır at, Kan Purkan'ı arayıp geri geldiğinde Kartaga Mergan'ın yurdunun önünde cansız bir şekilde yere düşer. Kara boz at, Kartaga Mergan'a kır atın üzerindeki eyeri ve kantarmasını almasını söyler. Daha sonra kara boz at, *yalbagay kuşu* şekline girerek ak ve kara bulutlara doğru uçar. Gökte küçük bir kuş yakalayıp Kartaga Mergan'a getirir. Kara boz at tekrar at kılığına girer. Yakaladığı kuşun kır atın ruhu olduğunu söyler. Kartaga Mergan'dan kuşu atın ağzına koymasını ister. Bu şekilde kır atın tekrar hayata döneceğini dile getirir. Kartaga Mergan onun söylediklerini yapar ve kır at dirilir.⁵⁹ Kara boz at da kır at gibi olağanüstü özellikler göstermektedir. Kara boz atın, kır atı diriltmek için kuş kılığına girmesi şekil değiştirme motifine örnek gösterilebilir. Ayrıca burada ruh, bedenden ayrı bir varlık olarak görülmektedir. Kır at ölünce ruhu bir kuş şeklinde gökyüzüne yükselmiştir.

Orhun kitabelerinde yer alan, ölünün ruhunun uçup gitmesi, kurganlardan çıkarılan eserlerdeki tasvirlerin buna işaret etmesi, İslamiyet'ten önceki devirlerde kuşun, ruhun sembolü olarak düşünüldüğünü göstermektedir.⁶⁰ Kır atın ruhunun kuş şeklinde olması bu düşünceyle açıklanabilmektedir.

Kartaga Mergan kara boz atıyla beraber Kattan Alıp'ı bulmaya gider. Dağları, çölleri aşır bir yıllık yere yedi günde varırlar. Kırk gün kırk gece durmadan gittikten sonra ateşten bir denize ulaşırlar. Kartaga Mergan, kara boz atı kamçılayınca kara boz at bir sıçrayışta ateşten denizi geçer.⁶¹ Kara boz at da kır at gibi olağanüstü bir hıza sahiptir. Ayrıca dinlenmeden kırk gün yol gitmesi ve ateşten denizi sıçrayarak geçmesi, atın destan kahramanı olma özelliğini pekiştirmektedir. Kartaga Mergan'ın atı kamçılması burada da devam etmektedir.

Kartaga Mergan, kara boz atının üzerinde dokuz gün yol gittikten sonra uzun bir zaman daha at sürerek Altay sırtını geçip bir köye varır.⁶² Burada Altay Dağları'ndan bahsedilerek gerçek bir yerin destana dâhil olması sağlanmıştır. Türkler tarafından kutsal kabul edilen Altay Dağları, Hakas destanlarında sıklıkla yer almaktadır. Uzun bir müddet yol gittikten sonra Altay sırtını geçmeleri Altay Dağı'nın uzaklık bildirmek amacıyla kullanıldığı göstermektedir.⁶³

Kartaga Mergan, Kan Mergan'la beraber kara kula atlı Kattan Alıp'ın yanına gider. Kattan Alıp, Kan Purkan'ı kurtarmaya çalıştığını, Kan Töngüs tarafından öldürüldüğünü ve kır at tarafından hayata döndürüldüğünü anlatır. Hep beraber bembeyaz bir köye varırlar. Dokuz köşeli, taştan bir ev görürler. Evin önündeki altın direkte kara kula bir at bağlıdır. Kartaga Mergan kendi atını da bu altın direğe bağlar.⁶⁴ Kattan Alıp'ın, atının adıyla anılması Hakas destan geleneğiyle örtüşmektedir. Hakas destanlarından olan *Altın Arığ*, *Ay Huucin*, *Han Orba* ve *Han Mirgen* gibi destanlarda da kahramanlar atlarının adlarıyla anılmaktadırlar.⁶⁵ Hakas destanlarında da diğer Türk destanlarında

⁵⁵ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 159.

⁵⁶ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 160.

⁵⁷ Ahmet Caferoğlu, "Türk Onomastiğinde At Kültü", *Türkiyat Mecmuası*, C. 10, s. 201.

⁵⁸ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 161.

⁵⁹ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 161.

⁶⁰ Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi II*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019, s. 291-294.

⁶¹ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 161-162.

⁶² Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 163.

⁶³ Sacide Çobanoğlu, "Abakan Türklerinin (Sagay) Destanlarında Halk İnançları Bağlamında Dağ Kültü", *Türk Kültürü ve Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, 2020, s. 47, 49.

⁶⁴ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 163-164.

⁶⁵ Aktaş, *Hakas Destan Geleneği*, s. 145-146.

olduğu gibi at bağlanan direkler sıkça yer alır. Kara kula atın ve kara boz atın bağlandığı altın direk, hayat ağacıyla aynı görevde düşünülebilir. Bu direkler yer altı, yeryüzü ve gökyüzü arasında bağlantı sağlamaktadır.⁶⁶ Kartaga Mergan, kara boz atını bilinçli olarak altın direğe bağlamış olabilir. Böylece başına gelecek olumsuz bir durumda kara boz at onun için yardım çağırabilecektir.

Kartaga Mergan ve *kuğu karısı* güreşmeye başladıktan sonra, beyaz at hiçbir şey görmemesine rağmen Kartaga Mergan'ın zor durumda olduğunu hisseder ve onun sesini duyar. Semayı yedi defa, yeri dokuz defa dolaşarak yardım edebilecek birisini arar. Kattan Alıp ve Kan Mergan'ı bulup onlardan yardım ister. Onlar ise beyaz atı yirmi dallı söğüt ağacına bağlarlar.⁶⁷ Bu bölümden sonra, bağlanan boz atın ağladığı, yedi gün sonra ipini kopararak oradan uzaklaştığı, Kan Mergan ile Kattan Alıp'a çok kızgın olduğu anlatılmaktadır.⁶⁸ Destan boyunca beyaz bir attan iki kere bahsedilmiştir. İlk bahsedilişten hemen önce Kartaga Mergan'ın kara boz ata bindiği söylenmiştir. İkinci bahsedilişten sonra da tekrar kara boz attan bahsediliyor olması ve beyaz at bağlandıktan sonra kara boz atın iplerini koparması beyaz at ile kara boz atın aynı atlar olduğunu göstermektedir.⁶⁹ Aynı at daha önceki bölümlerde Kan Töngüs'ün köyünün girişinde altın bir direğe bağlanmıştı. Buna rağmen semayı ve yeri dolaşabilmesi at bağlanan direğin yer altı, yeryüzü ve gökyüzü arasında bağlantı kurması düşüncesiyle örtüşmektedir.

Kara boz at ipini kopardıktan sonra sahibini bulamayacağını düşünüp kendini öldürmeye karar verir. Dağın zirvesine çıkıp kendini atsa da denize atlasa da ölmeyi başaramaz. Kara boz at, altın yapraklı ve gümüş kabuklu ak bir kayın ağacı görür. Kayın ağacının dibinde bekleyip açlıktan veya susuzluktan ölmeyi planlar.⁷⁰ Kayın ağacı Türkler tarafından kutsal kabul edilen bir ağaçtır. Hasta tedavisi ve ayinler kayın ağacının yanında yapılır. Kayın ağacı kendisine kurban sunulan bir ağaç olması sebebiyle de tanrısal bir varlık olarak düşünülür.⁷¹ Kutsallık atfedilen kayın ağacı, ruhun kolay çıkmasını sağlayacak bir unsur olarak düşünülebilir. Ölmek için kayın ağacının dibinin seçilmesi de bu nedenle olabilir. Ağacın altın yapraklı, gümüş kabuklu ak bir kayın olması da kutsallığını artırıcı özellikler olarak sayılabilir. Yine de kara boz atın, sahibini bulamadığı için kendini öldürmeyi düşünmesi ilginçtir. Şekil değiştirip gökyüzüne uçabilen, göğün katlarında dolaşabilen ve hiç yorulmayan kara boz atın sahibine ulaşamaması düşündürücüdür.

Kara boz at, kayın ağacının dibinde beklerken Kattan Alıp'ın kır atı öldürmeye çalıştığını görür. İntikam almak için koşar fakat kır atın önünde yere yıkılır. Kır atın tavsiyesi üzerine üç defa ot yiyip, üç defa su içince kendine gelir. Kartaga Mergan'ın başından geçen olayları anlatır: “*Şimdi kuğu karısıyla güreşmektedir*” der.⁷² Kara boz at, sahibi yanında olmasa da onun neler yaptığını bilmekte veya tahmin etmektedir.

İki at beraber Kartaga Mergan'ı aramaya giderler. Kara boz at önde kır at ise arkadadır. Kır at, kara boz atı, at yavrusu şeklinde takip etmektedir. Kır at ve kara boz atın aynı yere gittikleri zamanlarda kara boz at önde kır at arkada gitmektedir. Yine böyle zamanlarda Kartaga Mergan onların yanındaysa Kartaga Mergan kara boz ata binmektedir.⁷³ Bu durum kara boz atın kır attan daha üstün tutulduğunu gösteriyor olabilir.

Kır at ve kara boz at bir müddet gittikten sonra bir kişinin inleyen sesini duyarlar. Sesin nereden geldiğini tespit edemezler. Bunun üzerine kır at, at başı büyüklüğünde bir altın guguk şekline girerek gökyüzüne doğru uçar. Sesin ak dağ ile kara dağ arasından geldiğini anlar. Aşağıya iner fakat sesin sahibini bulamaz. Ak kaya ile kara kaya arasına oturup ötmeye başlar.⁷⁴ Hakaslarda guguk kuşu *köök* adıyla bilinmektedir. At başı büyüklüğünde guguk kuşu ifadesi de yaygındır. Guguk kuşu, olumsuz durumların olduğu yerin üzerinde uçtuğu takdirde oradaki sorunlar hallolmaktadır. *Altın Taycı*, *Han Orba* ve *Altın Çüs* adlı Hakas destanlarında da destan kahramanları çeşitli nedenlerle guguk kuşuna dönüşmektedirler.⁷⁵ Kartaga Mergan Destanı guguk kuşunun işlevi ve şekil değiştirme motifi bakımından Hakas destan geleneğiyle uyum içerisindedir. Kartaga Mergan Destanı'nı diğer Hakas destanlarından ayıran özellik ise diğer destanlarda insanlar guguk kuşuna dönüşürken, bu destanda guguk kuşuna dönüşen varlığın bir at olmasıdır.

Ak kaya ve kara kaya yok olunca inleyen kişinin Kartaga Mergan olduğu görülür. *Kuğu karısı* da yer altından çıkıp Kartaga Mergan'la yeniden güreşmeye başlar. Atlar, *kuğu karısının* canının yer altında kara bir sandığın içinde

⁶⁶ İbrahim Dilek, “Sibirya Türk Destanlarında Kahramanın Yeraltı ve Gökyüzü Dünyalarıyla İlişkileri Üzerine Bazı Tespitler”, *Milli Folklor*, C. 22, S. 85, 2010, s. 47.

⁶⁷ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 169.

⁶⁸ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 169-170.

⁶⁹ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 163, 169.

⁷⁰ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 170-171.

⁷¹ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Altınordu Yayınları, Ankara 2020, s. 64.

⁷² Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 170-172.

⁷³ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 172, 175, 176.

⁷⁴ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 172-173.

⁷⁵ Dilek, *Türk Mitoloji Sözlüğü*, s. 534-535.

HAKAS DESTANI KARTAGA MERGAN'A MİTOLOJİK BİR BAKIŞ

olduğunu bilmektedir. Beraber yer altına inip kara sandığı bulurlar. Kara boz at, kara sandığın kapağını açar. Sandığın içindeki altın kutuyu alıp Kartaga Mergan'ın yanına giderler. Kartaga Mergan ve *kuğu karısı* hala güreşmektedirler.⁷⁶ Hakas mitolojisinde kuğu, koruyucu ruh olarak düşünülen hayvanlar arasında yer almaktadır. Bu sebeple kuğunun öldürülmesinin uğursuzluk getireceği yönündeki inanışlar vardır. Kuğunun değerli bir varlık olarak hediye edilmesi âdeti de mevcuttur. Genel itibarıyla kuğu değerli ve iyi özellikli bir hayvan olarak kabul edilmektedir.⁷⁷ Kartaga Mergan Destanı'nda *kuğu karısı*, düşman bir figürü temsil etmekte ve destan kahramanını öldürmeye çalışmaktadır. Ancak buradaki *kuğu karısının*, canı yedi kuğudan oluşan *Tyekçakay* adında bir cadı olması göz ardı edilmemelidir. *Kuğu karısının* kuğu kuşuyla aynı varlıkmış gibi düşünülmesi mümkün görünmemektedir.

Kır at, kel kafalı bir adam şekline girerek içinde *kuğu karısının* canlarının yer aldığı kutuyu açar. "*Yedi kuşu eline alır ve diğer eliyle de Kartaga Mergan'ın bir kenara bıraktığı kılıcı yakalayarak yedi kuşun kafasını koparır.*" Bu yedi kuş, *kuğu karısının* canlarını oluşturmaktadır. Kuşlar ölünce *kuğu karısı* da ölür. "*Kartaga Mergan, atlarının boyunlarına sarılarak sevincinden ağlar.*"⁷⁸ Diyayev'in Kazak Türklerinden derlemiş olduğu Er Töştük anlatısında düşman tip olan Şoyunkulak dış ruha sahiptir. Şoyunkulak'ın canlarını, kara koyu doru keçinin içinde bulunan dokuz sandığın en küçüğünün içindeki dokuz kuş yavrusu oluşturur.⁷⁹ Er Töştük anlatısının Altay Tıva varyantı olan Bay Nazar'da kızıl kahverengi bir geyiğin içinden kızıl kahverengi bir sandık çıkar. Bu sandığın içindeki dokuz kuş yavrusu Şoyunkulak'ın canlarını temsil etmektedir. Er Töştük'ün Cusup Mamay varyantında da Şoyukuk'un yedi kara sığırçıktan oluşan canı, kara koyunun karnındaki sandıkta yer almaktadır.⁸⁰ Kartaga Mergan Destanı ve Er Töştük anlatılarının çeşitli varyantlarında dış ruh kavramıyla ilgili benzerlikler olduğu görülmektedir. Canların yedi veya dokuz kuştan oluşması ve bir sandık içinde yer alması ortak unsurlar olarak değerlendirilebilir.

Kartaga Mergan, kara boz atına binip Kan Töngüs'ün yurduna doğru yola çıkar. Kır at da bir at yavrusu şekline girerek onların arkasından gelir. Kartaga Mergan, kardeşi Kan Purkan'ı bulamaz. Kır at, Kan Purkan'ın kemiklerini gösterir. Kartaga Mergan kardeşinin kemiklerini toplayıp onu canlandırmak ister. Ancak başarılı olamaz. Üzüntüsünden ağlamaya başlar. Kara boz at, Kartaga Mergan'dan at eyerini ve kantarmasını almasını ister. Demir yerin kenarındaki demir kayanın üzerinde dokuz tanrının yaptığı altı parçalı ak bir ot olduğunu söyler. Bu otun ölmüş kişiyi dirilteceğini söyler. Otu almaya gideceğini, başına bir iş gelmezse üç gün sonra geri geleceğini dile getirir. Kara boz at, ak otu getirir ve Kan Purkan bu ota dirilir. Kan Purkan dirildikten sonra atmaca şekline girerek yükseklere uçar.⁸¹ Kır at, Kan Mergan'ı ve Kattan Alıp'ı canlandırırken herhangi bir ot kullanmamıştır. Kara boz at ise Kan Purkan'ı diriltmek için ak ota ihtiyaç duymuştur. Bu durum kır atın diriltme yeteneğinin daha fazla olmasıyla veya ölüm olayının üzerinden uzun zaman geçmesinin diriltme olayını güçleştirmesiyle açıklanabilir.

5.2. Köpek

Türkler köpeği kült bir varlık olarak görmemişlerdir. Köpeği, kurtla karşılaştırma ve kurdun köpekten çok daha üstün tutulması bu duruma sebebiyet vermiş olabilir. Genel itibarıyla değersiz bir varlık olarak düşünülen köpek, av köpeği olduğu zaman gurur kaynağı olarak değerlendirilmektedir.⁸² Kartaga Mergan bembeyaz köye geldiğinde taş sarayın kapısının iki yanında demir zincire bağlı iki köpek görür. Köpekler saldırınca ikisini de yakalayıp zincirlerini koparır. Sonra da taş sarayın köşesine çarparak köpekleri öldürür.⁸³ Kartaga Mergan Destanı'nda köpek, insanı koruma görevini üstlenmiştir. Olumsuz özelliklere sahip bir destan kahramanını koruduğu için olumsuz bir motif olarak düşünülebilir.

5.3. Ayı

Ayı ve insanın iki ayaklarının üzerinde duruyor olmaları, bedenlerinin birbirine benzemesi iki varlık arasında bir bağ olduğunu düşündürmüştür. Hakas mitolojisine göre ayının daha önceleri insan olduğu varsayılmaktadır. Ayının zayıflara dokunmadığı ve diz çökenleri affettiği yönündeki inanış da ayının bağışlayıcı özelliğini ön plana

⁷⁶ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 173-174.

⁷⁷ E.L. Lvova, İ. V. Oktyabrskaya, vd. , *Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri (İnsan ve Toplum)*, çev. Metin Ergun, Kömen Yayınları, Konya 2013, s. 37, 54, 55.

⁷⁸ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 174-175.

⁷⁹ Seyfullah Yıldırım, "G. N. Potanin'in Kazak Türkleri Arasında Derlemiş Olduğu Er Töstük (Er Töştük) Anlatıları Hakkında", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 9, 2014, s. 92.

⁸⁰ Seyfullah Yıldırım, Ahmet Tacetdin Hallaç, "Altay Tıvaları ve Er Töştük Anlatısının Altay Tıva Varyantı: Bay Nazar", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C.15, S. 37, 2022, s. 9.

⁸¹ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 175.

⁸² Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I. Cilt*, Altınordu Yayınları, Ankara 2020, s. 617-619.

⁸³ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 165-166.

çıkarmaktadır.⁸⁴ Kartaga Mergan taş sarayın ikinci kapısında iki ayı görür. Kapıyı açmak isterken ayılar Kartaga Mergan'a saldırır. Ayıları da köpeklere yaptığı gibi taş sarayın köşesine çarparak öldürür.⁸⁵ Kartaga Mergan Destanı'nda ayı, köpekle aynı görevde bulunmakta ve aynı şekilde öldürülmektedir. Ayının öldürülmesi, ayıya duyulan saygıyla zıtlık göstermektedir.

5.4. Kartal

Kartal, Türklerin en önemli sembollerinden biridir. Güç, kudret gibi kavramları temsil eder.⁸⁶ Kartallar ayrıca hükümdar avlarında kullanılmıştır. Hükümdarın veya beyin kuvvetini simgeleyen birer unsur olarak düşünülmüş ve avcı kuş olarak nitelendirilmiştir.⁸⁷ Kartaga Mergan iki tane kartaldan kız kardeşini bulmaları için yardım ister. Bu kartallar Kartaga Mergan'ın babası tarafından büyütülmüşlerdir. Kartallar iki yavruları olduğunu ve onlara bakmaları gerektiği için yardım edemeyeceklerini söyler. Kartaga Mergan onlara dokuz kısrak yakalayıp verince kartallar Kan Purkan'ı aramaya başlar. Dokuz gök yerini dokuz defa, yedi gök yerini yedi defa dolaşsalar da Kan Purkan'ı bulamazlar.⁸⁸ Kartalların Kartaga Mergan'ın babası tarafından büyütüldükleri bilindiğine göre, onların avda kullanıldıkları düşünülebilir. Ayrıca kartalın dokuz gök yerini dokuz defa, yedi gök yerini yedi defa dolaşması kartalların olağanüstülüğünü destekler niteliktedir.

6. Kartaga Mergan Destanı'nda Yer Alan Bazı Motifler

6.1. Su Atası

Kartaga Mergan, ak denizin yanından geçerken *Su Atası*'na kız kardeşinin yerini sorar. O da görmediğini söyler. Çakılları saydığını, kumları hesap ettiğini ama Kan Purkan'ı görmediğini dile getirir. Kartaga Mergan, *Su Atası*'ndan yardım ister. *Su Atası* da denize dalarak turna balığı kılığına girer ve yüzerek Kan Purkan'ı arar. Ancak Kan Purkan'ı bulamaz.⁸⁹ Hakaslarda su iyisi genellikle dişil kabul edilse de bazen erkek olarak da tasvir edilir. Erkek olanına *Su Atası*, dişil olanına *Su Anası* denir. Bulunduğu bölgenin en büyük suyunda yaşadığına inanılır. Turna balığı *Su Atası*'nı sembolize ettiği için Hakaslar turna balığını yemezler.⁹⁰ Kartaga Mergan Destanı'nda *Su Atası*'nın turna balığı kılığına girmesi Hakasların mitolojisinde yer alan *Su Atası*-turna balığı ilişkisiyle örtüşür niteliktedir.

Su Atası ya da *Su Anası* adıyla anılan bu kutsal varlık, Verbitskiy'nin derlediği Altay Yaratılış Destanı'nda Ülgen'e yaratma ilhamını veren *Ak Ana* ile benzerlik göstermektedir.⁹¹ İkisinin de kutsal sayılan bir varlık olarak kabul edilip su içerisinde yaşamaları ve *Ak Ana*'dan, Altay Yaratılış Destanı dışında bahsedilmemesi *Su Anası* ve *Ak Ana*'nın aynı varlık olabileceklerini düşündürmektedir.

6.2. Dügün

Kartaga Mergan, Altın Arıg'la kahramanlık yaptıktan sonra evlenir. Bu durum Türk destan geleneğiyle örtüşmektedir. Kartaga Mergan, Altın Kan'a giderek onun kızı Altın Arıg'a kendi talip olur. Hem Altın Arıg'ın yurdunda hem de Kartaga Mergan'ın yurdunda düğün yapılır. İkinci düğünde açların doyurulduğu, zayıfların şişmanlatıldığı, çıplak gelenlerin giydirildiği, yayan gelenlerin iyi atlara bindirildiği söylenmektedir.⁹² Kartaga Mergan Destanı'nda, Hakas destan geleneğinde yer alan dünürçülük anlayışı yer almamaktadır. Hakas destan geleneğine göre, evlenilecek kızın evine alpin ailesinin dünürçü olarak gitmesi gerekmektedir. Dügün, kız isteme merasiminden sonra gerçekleşmektedir. Kartaga Mergan Destanı'nda ise kahramanın ailesinden herhangi bir kişi dünürçülük görevinde bulunmamaktadır Dügünün evlenecek kişilerin ikisinin de yurdunda ayrı ayrı yapılması; Hakaslarda sık karşılaşılan bir durumdur. Dügüne gelen kişilere ikramlarda bulunmak ve yardım etmek de Türk örf ve âdetleriyle uyusmaktadır.⁹³

6.3. Buda

Dügün gecesinin sabahında Tanrı, Kan Purkan'ı yanına çağırır. “Öümüzde *Purkan (Buda) olup otursun!*” der. Kan Purkan, Kartaga Mergan'ın omuzuna basıp duman şeklinde Tanrı'nın katına çıkar.⁹⁴ *Purkan* kelimesinin tanrı,

⁸⁴ Gülsüm Killi Yılmaz, “Sibirya Türklüğünde Ayı ile İlgili İnanışlar”, *Av ve Avcılık Kitabı*, Edt. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, Kitabevi, İstanbul 2008, s. 438-441.

⁸⁵ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 165.

⁸⁶ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2020, s. 265.

⁸⁷ Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi I*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019, s. 89.

⁸⁸ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 160-161.

⁸⁹ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 159-161.

⁹⁰ Dilek, *Türk Mitoloji Sözlüğü*, s. 724, 728, 730.

⁹¹ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 470.

⁹² Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 177-178.

⁹³ Aktaş, *Hakas Destan Geleneği*, s. 121, 124.

⁹⁴ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 178.

ilah ve buda gibi anlamlarda kullanılıyor olması ve Tanrı'nın Kan Purkan'dan buda olmasını istemesi, Kartaga Mergan Destanı'nın Budizm'le bağlantısını göstermektedir.

7. Kartaga Mergan Destanı'nda Yer Alan Sayılar

Sayılar Türk mitolojisinde önemli bir yer tutmaktadır. Çeşitli unsurları simgelemek amacıyla sıklıkla kullanılmaktadır. Eski Türk inanışlarında, sayıların olumlu ve olumsuz anlamları olmakla beraber, bu inanışlardan bazıları günümüze kadar gelmeyi başarmıştır.⁹⁵ Kartaga Mergan Destanı'nda da sayıların birçok yerde kullanıldığı gözlenmiştir. En çok kullanılan sayılar iki, üç, altı, yedi ve dokuzdur.

7.1. İki

Hakas masalları konusunda doktora tezi hazırlayan Yavuz Uysal, bu masalarda iki sayısının sıklıkla kullanıldığına dikkat çekmiştir. Bu durumu, Hakas masallarını Anadolu masallarından ayıran bir özellik olarak belirtmiştir. İnsanlarla, hayvanlarla, eşyalarla, mekânlarla, zamanla ve olağanüstü varlıklarla ilgili olarak birçok farklı yerde iki sayısı karşılaşıldığı sonucuna ulaşmıştır.⁹⁶ Hakas masallarında karşılaşılan bu durum Kartaga Mergan Destanı'nda da yer almaktadır. Kan Purkan'ı arayan kartalların sayısı ikidir ve iki tane yavruları vardır. Kartaga Mergan'a kız kardeşini kurtarmak için yardım edeceklerini söyleyen kahramanlar iki kişidir. Kan Töngüs'ün sarayında bekçi olan köpek, ayı ve pehlivanlar da iki tanedir. Kartaga Mergan *kuğu karısı*yla dövüşürken onun iki zülfünü koparıp yere atar. Ak dağ-kara dağ, ak kaya-kara kaya, ak bulut-kara bulut şeklindeki ifadelerde de zıtlıkları göstermek amacıyla iki sayısı kullanılmıştır.⁹⁷ Kartaga Mergan Destanı'nda iki sayısıyla ilişkilendirilen köpek, ayı, pehlivan ve kuğu tamamıyla olumsuz varlıklar olarak düşünülebilir. Kartaga Mergan'a yardım etmek isteyen iki kahraman ise daha sonra, Kartaga Mergan'ın atlarına zarar vermek istemişler ve Kartaga Mergan'ı düşmanlarıyla yalnız bırakmışlardır. İki kartal, Kan Purkan'ı aramış ancak bulamamıştır. Kartaga Mergan kartalların iki yavrusu için dokuz kısarak vermek zorunda kalmıştır. Bu durumlar genel itibarıyla olumsuz olarak nitelendirilebilir. Tüm bunların yanında Kartaga Mergan'ın en büyük yardımcıları olan atların da iki tane olması iki sayısıyla ilgili olumlu bir özellik olarak değerlendirilebilir.

7.2. Üç

Tüm dünyada asırlardır temel bir sayı olarak kabul edilen üç sayısı evrendeki düzeni temsil etmektedir. Yer ve gök arasındaki birliği oluşturarak Tanrı, dünya ve insanoğlunun bütünlüğünü ifade etmektedir. Ayrıca halk inanışlarında bir amacın gerçekleşmesi için üç kere şans verilmesi gerektiği düşünülmektedir. “*Allah'ın hakkı üçtür.*” Denilerek bu inanç pekiştirilmektedir.⁹⁸ Kartaga Mergan Destanı'nda da üç sayısıyla ilgili ifadeler; zaman, uzaklık ve tekrar edilmesi gereken bir eylem şeklinde bulunmaktadır. Kan Purkan, Kartaga Mergan'ı durdurmak için peşinden gider ve üç dağ aşttıktan sonra ona yetişir.⁹⁹ Üç ufkun ardındaki memlekette, Kartaga Mergan'ın babası tarafından büyütülen kartallar vardır.¹⁰⁰ Savaş atı üç gün üç gece yol gider.¹⁰¹ Kara boz at ak otu almaya giderken, başına bir iş gelmezse üç gün sonra döneceğini söyler.¹⁰² Burada üç sayısıyla ilgili ifadelerin tamamı uzaklık ve zaman bildirmesi açısından önemlidir. Kara boz atın üç defa ot yiyip üç defa su içtikten sonra iyileşmesi üç sayısıyla ilgili, tekrar edilmesi gereken bir eylem olarak düşünülebilir.¹⁰³

7.3. Altı

Altı sayısına atfedilen kutsallığın kökeninin Çin'den geldiği düşünülse de Türk destanlarında altı sayısıyla ilgili mitolojik unsurlar bulunmaktadır. Verbitskiy'in derlediği Altay Yaratılış Destanı'nda dünyanın altı günde yaratılışı, altı sayısıyla ilgili mitolojik bir örnek olarak gösterilebilir.¹⁰⁴

Kartaga Mergan Destanı'nda altı sayısıyla ilgili bazı olağanüstü unsurlar yer almaktadır. Kan Töngüs'ün, belinin altı yerden ezildikten sonra ölmesi, Kan Töngüs'ün ve onun atının altı kulaç uzunluğunda olması, Kan Purkan'ı diriltiren

⁹⁵ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, s.343-347.

⁹⁶ Yavuz Uysal, *Hakas Masalları (İnceleme-Metinler)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmış Doktora Tezi), Kayseri 2014, s.157-158.

⁹⁷ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 158-178.

⁹⁸ Necmettin Ersoy, *Semboller ve Yorumları*, Zafer Matbaası, İstanbul 2000, s. 22, 23.

⁹⁹ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 159.

¹⁰⁰ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 160.

¹⁰¹ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 161.

¹⁰² Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 175.

¹⁰³ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 172.

¹⁰⁴ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 330, 471.

ak otun altı parçadan oluşması altı sayısı ile ilgili örneklerdendir.¹⁰⁵ Altı sayısının bir uzunluk ölçüsü olarak, fiziksel bir olağanüstülüğü temsil etmesi Kartaga Mergan Destanı'nda yer alan incelemeye değer unsurlardandır.

7.4. Yedi

Yedi sayısı Türk mitolojisinde sık tekrarlanan sayılardan bir tanesidir. Hakas Türklerinde de bu sayıyla ilgili kullanımlar mevcuttur. Dokuz sayısı ile art arda kullanımına sıklıkla rastlanmakla beraber dokuz sayısının yerine kullanıldığı da olmaktadır. Genel itibarıyla dokuz dallı olarak kabul edilen dünya ağacı, Hakas Türkleri arasında yedi dallı bir kayın olarak tasvir edilmektedir.¹⁰⁶

Kartaga Mergan Destanı'nda yedi sayısı ile ilgili karşımıza çok sayıda örnek çıkmaktadır. Kartaga Mergan'ın kır atının ve kara boz atının bir yıllık yolu yedi günde gitmesi, kara boz atın bağlandığı yerden yedi günde kurtulması, yedi sayısının zamanla ilgili kullanımına örnek olarak gösterilebilir.¹⁰⁷ Kan Töngüs, altın yataкта uyurken yedi sarı kız onun başına destek olmaktadır.¹⁰⁸ Kan Töngüs, Kartaga Mergan'la güreşirken yer altındaki yedi kuğudan yardım ister.¹⁰⁹ *Kuğu karısının canı da yedi kuştan oluşmaktadır.*¹¹⁰ Yedi sayısının olumlu ve olumsuz varlıklarla ilişkilendirildiği görülmektedir.

Yedi gün güreşmek, yedi yıl güreşmek gibi ifadeler de Kartaga Mergan Destanı'nda sıkça yer almaktadır.¹¹¹ Kartallar, Kan Purkan'ı aramak için yedi gök katına yedi kere giderler.¹¹² Kara boz at, Kartaga Mergan'la *kuğu karısı* güreşirken Kartaga Mergan'a yardım çağırarak için semayı yedi kez dolaşır.¹¹³

Yedi sayısı Kartaga Mergan Destanı boyunca en çok kullanılan sayıdır. Birçok kez dokuz sayısı ile beraber kullanılması Hakas destanlarında sıkça karşılaşılan bir durum olarak bu destanda da yerini almaktadır. Genelde zamanla ilgili kavramları karşılama da kozmolojik inançları karşılayan bir sayı olduğu da açıktır. "*Güneş ile ışıklandırılan yer üzerinde görülen gökte 7 yahut 9 kудay vardır. Bunlar, kahramanlar vasıtası ile, yer altında bulunan kötü ruhların kuvvetleri ile savaşır.*"¹¹⁴ Gökte yer alan tanrıların sayısının yedi veya dokuz olması, gök katlarının sayısının da yedi veya dokuz olması sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Bu bilinmezlik, gök katlarıyla ilgili söylemlerde yedi ve dokuz sayısının art arda kullanılmasına neden olmuş olabilir.

7.5. Dokuz

Dokuz sayısı da yedi sayısı gibi Türk mitolojisinde çok kullanılan sayılardandır. Barındırdığı mitolojik unsurlar açısından önemlidir. Dokuz kişi, dokuz soy, dokuz tanrı gibi ifadelerde dokuz sayısı kullanılmaktadır. Oğuzların dokuz boydan türediği yönündeki inanç da dokuz sayısının önemini artırmaktadır.¹¹⁵

Kartaga Mergan Destanı'nda dokuz sayısı farklı anlamlara gelecek şekilde kullanılmıştır. Kartaga Mergan, kartallara dokuz kısarak vermiştir.¹¹⁶ Kahramanlarla beraber yapılan seyahat dokuz gün sürer.¹¹⁷ Bembeyaz köyün ortasında dokuz köşeli taştan bir ev vardır.¹¹⁸ Kartaga Mergan'ın dövüştüğü pehlivanlardan birinin mızrağı dokuz uçludur.¹¹⁹ *Kuğu karısının canı dokuz denizin birleştiği yerde bir sandığın içindedir.*¹²⁰ Kan Purkan'ı diriltten ak ot, dokuz tanrı tarafından yaratılmıştır.¹²¹ Dokuz sayısının yedi sayısı ile ortak anlamları dışında; geometrik şekil, uzaklık, büyüklük, zorluk ve tanrısalık gibi unsurları simgelediği görülmektedir.

7.6. Diğer Sayılar

¹⁰⁵ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 163, 169, 175, 176.

¹⁰⁶ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 104, 201.

¹⁰⁷ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 159, 162, 170.

¹⁰⁸ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 166.

¹⁰⁹ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 169.

¹¹⁰ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 174.

¹¹¹ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 167-168.

¹¹² Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 160.

¹¹³ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 169.

¹¹⁴ Köprülü, *age*, s. 4.

¹¹⁵ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, s. 347.

¹¹⁶ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 160.

¹¹⁷ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 163.

¹¹⁸ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 164.

¹¹⁹ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 166.

¹²⁰ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 174.

¹²¹ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 175.

Kırk gün kırk gece yol gitme gibi Türk destanlarında çok sık karşılaşılan bir motif Kartaga Mergan Destanı'nda da yer almaktadır.¹²² Kattan Alıp ve Kan Mergan, kara boz atı yirmi dalı demir söğüt ağacına bağlarlar.¹²³ Yirmi sayısı da bir yerde kullanılarak fazlalık anlamı katılmaya çalışılmıştır.

8. Kartaga Mergan Destanı'nda Yer Alan Renkler

Renkler insanlık tarihiyle beraber kullanılmaya başlanmıştır. Türkler; kurdukları devletlerde, giydikleri kıyafetlerde, dini inanışlarını temsil eden simgelerde renkleri bilinçli bir şekilde kullanmışlar ve renklere belli anlamlar yüklemişlerdir. Hakas Türkleri de *alıptıh numah* adını verdikleri kahramanlık destanlarında renk sembolizmine büyük önem vermişlerdir. Renkleri, destanların akıcılığını sağlamak için değil mitolojik unsurları simgelemek amacıyla kullanmışlardır.¹²⁴

8.1. Ak/Beyaz

Hakas Türklerinin destanlarında beyaz renk ayrı bir öneme sahiptir. Kutsallığın rengi olarak da niteleyebileceğimiz renk olan beyaz; iyilik, güzellik ve masumiyet gibi anlamlar taşımaktadır¹²⁵ Kartaga Mergan Destanı'nda en çok yer alan renk beyazdır. Beyaz renk genel itibarıyla olumlu anlamlarda kullanılmıştır. Beyaz ve siyah renkler birbirinin zıttını temsil edecek şekilde destanda yer almıştır.

Kartaga Mergan'ın yaşadığı yer, ak denizin kenarında ve ak bir dağın altındadır.¹²⁶ Kartaga Mergan ak bit sirkesi gibi bir köy görmüş ve bu köydeki insanlarla beraber yola çıkmıştır.¹²⁷ Kara boz at, ak kayının dibinde ölmeyi beklemektedir.¹²⁸ Kan Purkan'ı diriltten ak ottur.¹²⁹ Beyaz şafak sökerken Tanrı, Kan Purkan'ın onun yanına gelmesini ister.¹³⁰ Bu bölümlerde beyaz renk olumlu anlamlarda kullanılmıştır. Yaşanılan yerin kutsallığına, bitkinin sihirli gücüne, insanların yardımseverliğine ve tanrısallığa vurgu yapmak amacıyla beyaz renkten yararlanılmıştır.

Kara boz at, *yalbagay kuşu* şekline girerek ak ve kara bulutlara doğru uçar.¹³¹ Kartaga Mergan, *kuğu karısı*yla dövüşürken onun iki zülfünü koparıp yere atar ve böylece ak dağ ile kara dağ meydana gelir.¹³² Altın guguk ötünce ak kaya ak duman olup gökyüzüne yükselir. Kara kaya da kara kurşun olarak kara yerde akıp gider.¹³³ Ak ve kara renkler destanda birlikte kullanılarak iyi ve kötü dengesi oluşturulmuştur. Beyaz rengin tanrısallığı ve göğe yükselmesi, siyah rengin ise yer altına akması tasvir edilmiştir.

Kan Töngüs taş sarayın içindeki ak evde oturmaktadır.¹³⁴ Kan Töngüs'ün iyi bir insan olmadığı düşünülürse beyaz rengin burada gücün sembolü olarak kullanıldığı düşünülebilir.

8.2. Kara/Siyah

Türk mitolojisinde, siyah rengin, beyaz rengin karşılığı olarak kullanılması yaygındır. Bu durum siyahın kötülüğü temsil etmesinin nedenini açıklamaktadır. Siyah rengin acı verici olayları anlatmak için kullanıldığı da görülmektedir.¹³⁵ Kartaga Mergan, Kan Töngüs'ü kara yere fırlatmaktadır. *Yer Aynasını* da kara bulutlara kadar atar.¹³⁶ *Kuşu karısının* yedi kuştan oluşan canı kara bir sandığın içindedir.¹³⁷ Destan boyunca siyah renk ile bağlantılı yer ve nesnelerin olumsuzluk içerdiği görülmektedir ancak atların özellikleri arasında bulunan kara sıfatı olumsuz bir durum taşımamaktadır. Bu durum sadece atın rengini belirtiyor olabileceği gibi gücü de simgeliyor olabilir.

¹²² Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 161-162.

¹²³ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 169.

¹²⁴ Yaprak Pelin Uluşık, "Hakas Türklerine Ait Kahramanlık Destanlarında Renk Sembolizmi I: Ak/Beyaz", *Turkish Studies-Language*, C. 16, S. 1, 2021, s. 491, 492, 497.

¹²⁵ Uluşık, "...Ak/Beyaz", s. 494.

¹²⁶ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 158.

¹²⁷ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 163.

¹²⁸ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 171.

¹²⁹ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 175.

¹³⁰ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 178.

¹³¹ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 161.

¹³² Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 169.

¹³³ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 173.

¹³⁴ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 166.

¹³⁵ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, s. 332.

¹³⁶ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 169.

¹³⁷ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 174.

8.3. Sarı

Güney Sibiryada destanlarında sarı rengin yer altına ait varlıklar için kullanıldığı görülmektedir.¹³⁸ *Tyekçakay*'ın, diğer adıyla *kuğu karısının* sarı tırnaklarının olması bu durumu desteklemektedir.¹³⁹ Kan Töngüs uyurken onun başına destek olan yedi sarı kızdan bahsedilmektedir.¹⁴⁰ Hakas mitolojisinde sarı su kızları vardır. Bu kızların şamanlarla atların koruyucusu arasında bağlantı kurduğu düşünülmektedir. Sarı kızların yer altıyla ilişkilendirildiği de bilindiğine göre, destanda geçen yedi sarı kızın Hakas mitolojisindeki kızlar olduğu düşünülebilir.¹⁴¹ Kartaga Mergan Destanı'nda sarı rengin ilişkilendirildiği varlıkların, düşman varlıklar olması sarı renge olumsuz bir anlam yüklediğini göstermektedir.

9. Kartaga Mergan Destanı'nda Yer Alan Madenler

Türk destanlarında madenler sıkça yer almaktadır. Maden isimlerinin Türkçe olması da Türklerin madenlerle uzun yıllardır ilişkileri olduğunu gösterir niteliktedir. Demir bilekli, altın kalpli gibi birçok deyim; destanlarda, diğer edebi türlerde ve günlük yaşantımızda olan varlığı, madenlerin Türk kültürüne olan etkisine örnek teşkil etmektedir.¹⁴²

9.1. Altın

Türk destanlarında altının kullanımı yaygındır. Simyacılık inancının diğer madenleri altına dönüştürme çabasından ibaret oluşu, altına biçilen değeri gösterir niteliktedir. Altının Güneş'in simgesi olarak görülmesi altının kutsallığını artırmaktadır. Tanrılar, kahramanlar ve bunlarla alakalı nesnelerin altınla ilişkilendirilmesi altının, Türk mitolojisindeki önemini göstermektedir.¹⁴³

Kartaga Mergan Destanı'nda kır at, altın eşğin dibine cansız olarak düşer.¹⁴⁴ Kan Mergan'ın kırmızı atı, altın bir direğe bağlanmıştır.¹⁴⁵ Bembeyaz köydeki dokuz köşeli taş evin önünde de altın bir direk vardır.¹⁴⁶ Kan Töngüs altın bir yataкта uyumaktadır.¹⁴⁷ Kara boz at, altın yapraklı ve gümüş kabuklu bir kayın ağacının dibinde açıklıktan veya susuzluktan ölmeyi beklemektedir.¹⁴⁸ Kır at, Kartaga Mergan'ı bulmak için at başı büyüklüğünde altın bir guguğa dönüşür.¹⁴⁹ *Kuğu karısının* canı altın bir kutunun içindedir.¹⁵⁰ Kartaga Mergan, Altın Kan'ın kızı Altın Arıç'la evlenir.¹⁵¹ Kartaga Mergan Destanı'nda altın, nesnelerin yapıldığı maden olarak kullanılmıştır. Bu nesnelere bazıları altından yapılmamış olsalar dahi kutsallığı temsil etmesi açısından altınla ilişkilendirilmiş olabilirler. *Kuğu karısının* ve Kan Töngüs'ün altınla ilişkilendirilmesi altının gücü sembolize etmesiyle açıklanabilir. Altın kelimesinin isimlerde de kullanıldığı görülmektedir. Sarı rengin olumsuz bir anlam barındırdığı görülse de sarı renkte olan altın için bu durumun geçerli olmadığı açıktır.

9.2. Demir

Türkler demirciliğe çok önem veren bir millettir. Demirciliği kutsal bir iş, demirciyi de kutsal bir varlık olarak düşünmüşlerdir. Yemin ederken, demirden dövülmüş kılıçları kullanmaları demire yüklenen anlamı gösterir niteliktedir. Türk destanlarında da demirle ilişkili yer ve varlıklar sıkça yer almaktadır.¹⁵²

Kartaga Mergan Destanı'nda Kattan Alıp ve Kan Mergan, kara boz atı yirmi dallı demir söğüt ağacına bağlarlar.¹⁵³ Ölülerini diriltiren ak ot, demir yerin kenarında, demir bir kayalığın üzerindedir.¹⁵⁴ Örneklerden anlaşılacağı üzere demir zorluğu temsil edecek şekilde kullanılmıştır. Ak otu almak da demir söğüt ağaçtan kurtulmak da zordur.

¹³⁸ Uluişik, "...Ak/Beyaz", s. 503.

¹³⁹ Radloff, *Sibiryada II*, s. 169.

¹⁴⁰ Radloff, *Sibiryada II*, s. 166.

¹⁴¹ Dilek, *Türk Mitoloji Sözlüğü*, s. 699.

¹⁴² Banarlı, *age*, s. 31-32.

¹⁴³ Derya Özcan, "Kazak Türklerinin Munlık-Zarlık Destanında Altın", *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 1, 2011, s. 34, 38.

¹⁴⁴ Radloff, *Sibiryada II*, s. 161.

¹⁴⁵ Radloff, *Sibiryada II*, s. 163.

¹⁴⁶ Radloff, *Sibiryada II*, s. 164.

¹⁴⁷ Radloff, *Sibiryada II*, s. 166.

¹⁴⁸ Radloff, *Sibiryada II*, s. 171.

¹⁴⁹ Radloff, *Sibiryada II*, s. 173.

¹⁵⁰ Radloff, *Sibiryada II*, s. 174.

¹⁵¹ Radloff, *Sibiryada II*, s. 177.

¹⁵² Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 72-74.

¹⁵³ Radloff, *Sibiryada II*, s. 169.

¹⁵⁴ Radloff, *Sibiryada II*, s. 175.

9.3. Kurşun

Kurşun madeni; altın, gümüş, demir ve bakır gibi madenlerle beraber destanlarda yer alan madenlerdendir.¹⁵⁵ Kurşun, Kartaga Mergan Destanı'nda olumsuz bir varlığı nitelerken kullanılmakta ve yer altına akması sebebiyle de olumsuz bir yere gitmektedir. *Yer Aynası*'nin kaynanası olan *Tyekçakay*'dan diğer adıyla *kuğu karısından* kurşun gözlü olarak bahsedilmektedir.¹⁵⁶ Altın guguk öttükten sonra kara kayanın kara bir kurşuna dönüşüp kara yerde akıp gitmesi kara renkle beraber kurşuna da olumsuz bir anlam yüklemektedir.¹⁵⁷

SONUÇ

Kartaga Mergan Destanı'nın genel anlamda Hakas destan geleneği içerisinde yer alan unsurları taşıdığı görülmektedir. Destanda yer alan coğrafi unsurlar yaşanan bölgenin özelliklerini göstermekte ve destanın inandırıcılığını artırmaktadır. Destanda yer alan bazı mitolojik varlıkların başka Türk boylarının destanlarında da aynı veya benzer işlevlere sahip olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu durum Türk mitolojisinin bir bütün olduğunu göstermektedir. Ayrıca Kartaga Mergan Destanı'nda yer alan Altın Arığ'ın, bir destan kahramanı olarak Altın Arığ Destanı'nda da yer alması Kartaga Mergan Destanı'nın büyük bir destanın parçası olduğunu düşündürmektedir. Olayların akış sırasında karışıklıkların olması, destan boyunca aynı atların farklı isimlerle anılması, anlaşılabilirliği güçleştirmektedir.

Bu çalışmayla Kartaga Mergan Destanı'nın Hakas destanları içindeki yeri tespit edilmiş, destanın barındırdığı mitolojik unsurlar bulunmuştur. Hakas destanlarıyla ilgili yapılan çalışmalara örnek oluşturulmuştur. Bu destanla ilgili çalışma yapacak kişiler, bir atın birçok isme ve tanımlamaya sahip olmasının nedenini araştırabilirler. Kartaga Mergan Destanı, karışıklıkları ve anlam kopukluklarını gidermek amacıyla yeniden düzenlenip yayımlanabilir.

GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KAYNAKÇA

AKTAŞ, Erhan, *Hakas Destan Geleneği ve Kahramanları*, Kömen Yayınları, Konya 2016.

AKTAŞ, Erhan, "Hakas Destan Kahramanları Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Hakas Destan Araştırmaları I*, Edt. Erhan Aktaş, Kömen Yayınları, Konya 2020, ss.171-216.

BANARLI, Nihad Sami, *Resimli Türk Edebiyat Tarihi Cilt 1*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.

BEKKİ, Salahaddin, "Türk Halk Anlatılarında Ölüm Ruhu Motifi", *Milli Folklor*, C. 8, S. 62, 2004, ss.53-66.

¹⁵⁵ Banarlı, *age*, s. 32.

¹⁵⁶ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 169.

¹⁵⁷ Radloff, *Sibirya'dan II*, s. 173.

- CAFEROĞLU, Ahmet, “Türk Onomastiğinde At Kültü” , *Türkiyat Mecmuası*, C. 10, 1953, ss.201-212.
- ÇOBANOĞLU, Sacide, “Abakan Türklerinin (Sagay) Destanlarında Halk İnançları Bağlamında Dağ Kültü” , *Türk Kültürü ve Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, 2020, ss.43-58.
- ÇORUHLU, Yaşar, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi I*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019.
- ÇORUHLU, Yaşar, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi II*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019.
- ÇORUHLU, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2020.
- DİLEK, İbrahim, “Sibirya Türk Destanlarında Kahramanın Yeraltı ve Gökyüzü Dünyalarıyla İlişkileri Üzerine Bazı Tespitler” , *Milli Folklor*, C. 22, S. 85, 2010, ss.46-56.
- DİLEK, İbrahim, *Türk Mitoloji Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2021.
- DUYMAZ, Ali, “Türk Folklorunda Dış Ruh Tasarımı” , *bilig*, S. 45, 2008, ss.4.
- ELÇİN, Şükrü, *Halk Edebiyatı Araştırmaları 1*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997.
- ELÇİN, Şükrü, *Halk Edebiyatı Araştırmaları 2*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997.
- ERGUN, Pervin, *Hakas Destancılık Geleneği ve Ay Huucın*, Kömen Yayınları, Konya 2010.
- ERGUN, Pervin, *Sibirya Türklerinin Destanlarında İyeler*, Kömen Yayınları, Konya 2019.
- ERSOY, Necmettin, *Semboller ve Yorumları*, Zafer Matbaası, İstanbul 2000.
- FRAZER, James H., *Altın Dal Dinin ve Folklorun Kökleri II*, çev. Mehmet H. Doğan, Payel Yayınları, İstanbul 1992.
- İNAN, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Altınordu Yayınları, Ankara 2020.
- KAYABAŞI, Onur Alp, *Destan ve Hükümdar Türk Destanlarında Devlet ve Yönetim*, Kömen Yayınları, Konya 2016.
- KAYABAŞI, Rabia Gökcen, “Sibirya Sahası Türk Destanlarında Anlatıcı Tipolojisi” , *Prof. Dr. Ali Berat Alptekin Armağanı*, Edt. Esmâ Şimşek, Kömen Yayınları, Konya 2019.
- KİLLİ YILMAZ, Gülsüm, “Sibirya Türklüğünde Ayı ile İlgili İnanışlar” , *Av ve Avcılık Kitabı*, Edt. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, Kitabevi, İstanbul 2008.
- KİLLİ YILMAZ, Gülsüm, “Hakaslarda Destancılık Geleneği II: Biçim, İçerik, İcra” , *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 3, Eylül 2010, ss.154-178.
- KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad, *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, Burhaneddin Basımevi, İstanbul 1935.
- LVOVA, E.L., OKTYABRSKAYA, İ.V., SAGALAYEV, A.M., USMANOVA, M.S., *Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri (İnsan ve Toplum)*, çev. Metin Ergun, Kömen Yayınları, Konya 2013.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi I. Cilt*, Altınordu Yayınları, Ankara 2020.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi II. Cilt*, Altınordu Yayınları, Ankara 2020.
- ÖZCAN, Derya, “Kazak Türklerinin Munlık-Zarlık Destanında Altın” , *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 1, 2011, ss.30-38.
- RADLOFF, Wilhelm, *Sibirya'dan I*, çev. Ahmet Temir, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1994.
- RADLOFF, Wilhelm, *Sibirya'dan II*, çev. Ahmet Temir, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1994.
- REICHL, Karl, *Türk Boylarının Destanları*, çev. Metin Ekici, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- ULUIŞIK, Yaprak Pelin, “Hakas Destan Dairesinden Bir Kadın Kahraman: Huban Arığ” , *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C. 11, S. 24, 2018, ss.137-157.
- ULUIŞIK, Yaprak Pelin, “Hakas Türklerine Ait Kahramanlık Destanlarında Renk Sembolizmi I: Ak/Beyaz” , *Turkish Studies-Language*, C. 16, S. 1, 2021, ss.485-513.

HAKAS DESTANI KARTAGA MERGAN'A MİTOLOJİK BİR BAKIŞ

UYSAL, Yavuz, *Hakas Masalları(İnceleme-Metinler)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmış Doktora Tezi), Kayseri 2014.

YILDIRIM, Seyfullah “G. N. Potanin’in Kazak Türkleri Arasında Derlemiş Olduğu Er Töstik (Er Töştük) Anlatıları Hakkında”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 9, ss.75-102.

YILDIRIM, Seyfullah, Hallaç, Ahmet Tacetdin, “Altay Tıvaları ve Er Töştük Anlatısının Altay Tıva Varyantı: Bay Nazar”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C.15, S. 37, 2022, ss.1-21.

ZALOĞLU, Pınar, *Orta Asya ve Güney Sibirya Türklerinin Kahramanlık Destanlarında Yardımcı Tipler*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir 2011.

BATI TÜRKİSTAN HUNLARINDA GÖRÜLEN SOSYO-KÜLTÜREL GELENEKLER VE DİNLER (MS IV–VII. YY.)*

 EGEMEN ÇAĞRI MIZRAK**

 10.53718/gttad.1198999

ÖZ

Şanyü Modu'nun iktidarından (MÖ 209-174) Şanyü Jünchen döneminin (MÖ 161-126) sonlarına kadar Hunlar İç Asya'nın tek hâkim gücü olarak Çin'i tahakküm altında tutmayı başarmışlardı. Han hanedanının büyük imparatoru Wudi'nin Hun tehdidine karşı MÖ 129 civarında başlattığı kuzey ve batı yönündeki geniş-çaplı hücum stratejisi başarılı generaller sayesinde bilhassa Şanyü Yizhixie döneminde Hunların ciddi kayıplar verdiği ağır yenilgilerle sonuçlanmış ve Çin üzerindeki Hun hakimiyeti kesin bir şekilde kalkmıştı (MÖ 129-119). Hunlar Kansu'yu (Hexi Koridoru) kaybetmekle kalmamış, Ordos – Gobi'nin güneyindeki pay-i taht merkezlerini de yukarı Moğolistan'a taşımışlardı. MÖ 60'da I. Hun İç Savaşı patlak vermiş ve MÖ 53'de Zhizhi (Çiçi) iktidara gelmişti. Sürdüğü kardeşi Huhanye, Çin'in desteğiyle bir süre sonra Kuzey'e dönerek tahta geçerken, askerî üstünlüğüyle bilinen Zhizhi ise Batı'ya hareket etmiştir. Balkaş Gölü – Talas Nehri hattına kadar topraklarını genişleten ve Kangju devletini (Soğdiyana) kendine bağlayan Zhizhi, MÖ 36'da Çinliler tarafından kuşatılarak öldürüldü. Huhanye'den itibaren Çin'in "vasalı" konumunda kalan Hunlar, özellikle Şanyü Huduershi döneminde tekrar eski gücüne kavuşmuş ve Çin'e (Sonraki Han/Doğu Han: MS 25-206) karşı vasal statüsünü kaldırarak büyük bir tehdite dönüşmüştü. Lakin, MS 46'da veraset sırasından kaynaklanan yeni bir İç Savaş yaşanmış; karizmatik lider Punu Hun Şanyüsü olurken, esasında verasette daha önde gelen Bi güneye inerek taraftarlarının da desteğiyle kendini Şanyü ilan etmiş ve "tam vasal" statüsüyle Han'a bağlanmıştı. Bu dönemden itibaren Çin'in organizasyonu ile Kuzey Hunlarına karşı Doğu'da Xianbei (Siyenpi) ve Wuhuan'lar, Kuzey'de akraba Dingling'ler, Güney'de "kardeş" Güney Hunları, Tibetli Qiang'lar ve hatta kısa bir zaman önceye kadar vasalları olan Batı'daki Türkistan'ın vaha devletleri de dahil olmak üzere devasa bir ittifak oluşturuldu. MS 87'de Şanyü Youliu'nun, Siyenpiler tarafından öldürülerek derisinin yüzülmesi hadisesi, Hun tarihi için bir dönüm noktası ve yeni bir dönemin habercisi olacaktır. Bilhassa MS 89-91 senelerinde Doğu Tanrı Dağları, Moğolistan ve Altaylar'ın güney eteklerinde alınan ağır yenilgilerden sonra mağlup Kuzey Hun boyları 200.000'den fazla bir nüfus ile İli Vadisi, Yedi-su ve Doğu Kazakistan'a göç ederken boşalan Hun topraklarına ise Siyenpiler yerleşti. Kaynaklara göre Dou Xian'ın hibrid-ittifak ordularından kaçan bu Hunlar idari-geleneklerine göre "Yabgu" unvanı taşıyan bir devlet kurmuşlardır. Bu süreç kesin olarak Hunlar'ın Doğu Türkistan'ın batısından Hazar Denizi'nin kuzeyine uzanan bozkırlardaki yeni yayılma dönemi başlatmıştır.

MS IV. yüzyılın ortalarında (MS 350-370) işte bu Hunların torunlarının önderliğinde farklı yönlere (Kuzey-batı ve Güney-batı) hareket eden aynı damara mensup iki grup; Avrupa, Batı Türkistan–Toharistan, İran ve Kuzey Hindistan'da tarihe yön verecek bir akışın baş aktörleri olacaklardır. Konumuzu oluşturan Batı Türkistan Hunları, muhtelif kaynaklarda *Chionitae*, *Kermichion*, *Karmir Hyon*, *Alhon*, *Huna*, *Sveta Huna*, *Hyaona*, *Hyôn-Xiyon*, *Honk'*–*Kuşank*, *Kidarita*, *Hua-Yeda*; *Ephthalita*, *hep't'hal*, *Hēvtāl*, *Haytal/Hetal* – *Türk* gibi farklı isimlerle gözükmüşlerdir. Sosyo-kültürel gelenekleri ve inanç sistemleri hususunda Roma, Bizans, İran, Çin ve Hint kaynaklarından gelen sınırlı ve kısmen çelişkili bilgiler; onların kendi Hun-Türk bozkır geleneklerini net bir şekilde taşımakla beraber hâkim oldukları coğrafyalardaki köklü yerleşik halklar ile bilhassa Kuzey Tibet göçebelerine mahsus hususiyetleri bünyelerinde barındırdıklarını göstermektedir.

* Bu makale İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ve Edebiyat Fakültesi tarafından 13-16 Eylül 2021 tarihleri arasında çevrim-içi düzenlenen 9. Milletlerarası Türkoloji Kongresi'nde sunulan "IV.-VII. Yüzyıllar Arasında Batı Türkistan Hunları'nda Görülen Sosyo-Kültürel ve Dinsel Gelenekler" isimli bildirinin genişletilmiş ve geliştirilmiş versiyonudur.

** Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tekirdağ/TÜRKİYE, E-Posta: ecmizrak@nku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9876-9971.

BATI TÜRKİSTAN HUNLARINDA GÖRÜLEN SOSYO-KÜLTÜREL GELENEKLER VE DİNLER (MS IV–VII. YY.)

Dolayısıyla egemen oldukları coğrafyaların tarihsel ve kültürel gücüyle doğrudan ilişkili olarak kendilerini de mirasçıları olarak addettikleri Kuşanlar gibi kurdukları idarelerde senkretik bir yapının varlığı dikkatleri çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hun (lar), Türkistan, Gelenek, Din.

THE SOCIO-CULTURAL TRADITIONS AND RELIGIONS IN WESTERN TURKESTAN HUNS (IVTH–VIITH CENTURIES AD)

ABSTRACT

Between the times of the Modu Chanyu (209-174 BC) to the last years of Chanyu Junchen (161-126 BC), the Hunnic (Xiongnu) steppe empire as the sole ruler of the Inner Asian steppes, had also managed to dominate Han's China. A large-scale of assault strategy in the northern and western borders initiated by the great emperor of Han dynasty Wudi in 129 BC against the Hunnic threat with the help of his successful Chinese generals. The wars resulted in heavy defeats of Huns in which they suffered serious losses especially during the times of Chanyu Yizhixie. As a result, the Hunnic authority over the China was definitely abolished (129-119 BC). The Huns were not only lost the Kansu region (Hexi Corridor) but also moved their throne from the south of Ordos – Gobi line to the Upper Mongolia. In 60 BC First Hunnic Civil War broke out and Zhizhi came to power in 53 BC. His exiled brother Huhanye had returned to the North after a time with the support of China and took the throne. Chanyu Zhizhi, who was known of his military superiority, moved to the West. Expanding his territory to the Balkash Lake – Talas/Taraz line and brought Kangju state under his control, Zhizhi was besieged and killed by Chinese in 36 BC. After remained in a “vassal” state position since the Huhanye period, the Huns were regained their former power especially during the Chanyu Huduershi time and turned into a great threat again by removing their vassal status against China (Later Han/Eastern Han: 25- 206 AD). However, in 46 AD a new Civil War was broke out due to the succession right; while the charismatic leader Punu had become the Chanyu, in fact Bi who was legally more ahead in heritage, moved to south and declared himself as the Chanyu with the help of his supporters. Then, he had attached to the Han with a “fully vassal” status. From this period onwards, a massive alliance was formed by China against the Northern Huns: Xianbei and Wuhuans in East, Dinglings in North, “brother” Southern Huns and Tibetan Qiangs in South and the oasis states of Western Turkistan in West who were the vassals of Northern Huns until recently. The event that Chanyu Youliu was killed and skinned by the Xianbei's in 87 AD., would be a turning point and herald of a new era for the Inner Asia Hunnic history. Especially between 89 – 91 AD., after the heavy defeats in the Eastern Tian Shan, Mongolia and the southern foothills of Altai Mountains, the defeated Northern Hunnic tribes migrated to the Ili Valley, Yedi-su and Eastern Kazakhstan with a population of more than 200.000, while the Xianbei tribes settled in the abandoned Hunnic lands. According to the sources, these Huns who fled from the hybrid-alliance armies of Dou Xian, established a state with the title of “Yabgu” as their administrative traditions. Thus, this process had started the new expansion period of Huns in the steppes that stretching from the north-west of Eastern Turkistan to the Northern Caspian Sea.

In the middle of the IVth Century (350-370 AD), two groups belonging to the same vein under the leadership of the descendants of these Huns moved in different directions (North-west and South-west); would be the main actors of a flow that shapes the history of Europe, Western Turkestan – Tocharistan, Iran and Northern India. The Western Turkistan Huns, which constitutes our subject were seen under these names in various sources in different eras: *Chionitae*, *Kermichion*, *Karmir Hyon*, *Alhon*, *Huna*, *Sveta Huna*, *Hyaona*, *Hyôn-Xiyon*, *Hon-k'-Kuşank*, *Kidarita*, *Hua-Yeda*; *Ephthalita*, *hep't'hal*, *Hēvtāl*, *Haytal/Hetal* – *Türk*. The limited and partially contradictory information on the socio-cultural and religious traditions from Roman, Byzantine, Persian, Chinese and Indian sources; it shows that they were clearly carrying their own Hunnic-Turkic steppe traditions, but they also took the socio-cultural and religious structures of the other Inner Asian nomads Little Yuezhi's – Northern Tibetan Qiangs and the deep-rooted settled peoples of region such as Sogdians, Iranians and Indians. Therefore, in direct relation with the historical and cultural power of the geographies they dominated, the existence of a syncretic model – that was a multicultural structure in which peoples belonging to the different races, beliefs and teachings merge – draws attention in administrations they established such as the steppe-origin Kushans, whom they considered themselves as their heirs.

Keywords: Hun (s), Turkestan, Tradition, Religion.

GİRİŞ

Han imparatoru Wudi'nin Hun (Xiongnu) tehditine karşı başlattığı kuzey ve batı yönündeki geniş-çaplı hücum stratejisi başarılı generaller sayesinde – Gongsun He, Wei Qing, Li Guang, Gongsun Ao, ve bilhassa genç yaştaki Huo Qubing – Hunların ağır yenilgileriyle sonuçlanmıştır. Böylece, Modun/Modu'dan (Batır/Batur) itibaren devam eden Çin üzerindeki Hun tahakkümü 10 yıllık kısa bir sürede kesin olarak kaldırılmıştır (MÖ 129–MÖ 119). Hunlar bu süreçte yalnızca Kansu'yu (Hexi Koridoru) kaybetmekle kalmamış, Ordos – Gobi'nin güneyindeki payitaht merkezlerini de yukarı Moğolistan'a taşımışlardır. Bu olaylardan yaklaşık 60 yıl sonra

Hunların on-ikinci Şanyüsü Xulüquanqu (Hsü-lü-ch'üan-ch'ü)'nin ölümü ve tahtın Woyanqudi (Wu-yen-ch'ü-ti) tarafından gasp edilmesiyle bozkırın efendileri daha zorlu bir dönemin içine girecekti. MÖ 60'daki I. Hun İç Savaşı – Woyanqudi, Huhanye ve abisi Zhizhi (Xulüquanqu'nun oğulları), Tuqi, Runzen arasındaki taht kavgaları – MÖ 53'de Zhizhi'nin iktidara gelmesiyle nihayete ermiş, fakat başkentten sürdüğü kardeşi Huhanye'nin güneye giderek Çin'e biat etmesi ve haraç ödeyen vasal konumuna girmesi kısa süreli bir bölünmeye sebep olmuştur. Çin'in siyasi, iktisadi ve askeri desteğini alan Huhanye MÖ 43'de Kuzey'e dönerek tahtı geri aldı. Askeri üstünlüğüyle bilinen Zhizhi ise Batı'ya hareket etti. Balkaş Gölü – Taraz/Talas hattına kadar topraklarını genişleten ve dedeleri gibi Soğdiyana sahasını (Kangju'ler ve yerel vaha devletleri) kendine bağlayan Zhizhi, MÖ 36'da Han askerî valisi Gan Yanshou ve general Chen Tang tarafından Kangju sahasındaki istihkamında kuşatılarak öldürüldü. Kesilmiş başının savaş ganimeti olarak Changan'a getirilmesini “sevinçle karşılayan” Huhanye nihayet Hunların “yegâne” Şanyüsü haline gelmiş¹ ve hanedan nesli de bu Çin vasalından devam etmiştir. Çin'de kendisi bir Konfüçyan olan isyancı General Wang Mang (MS 9-23), kısa iktidarı sürecinde Hun yurdunu Huhanye'nin 15 oğlu arasında paylaşır ve Hun tehdidini ortadan kaldırma gibi bir planı uygulamaya koymaya çalışsa da başarıya ulaşamadı. Hatta Çin'de ortaya çıkan iç karışıklıklardan faydalanan Hunlar, Şanyü Huduershi (Yu) döneminde tekrar eski güçlerine kavuşmuş ve Çin'e (Sonraki Han: MS 25-206) karşı vasal statülerinden sıyrılarak yeniden büyük bir güce dönmüşlerdi. Öyle ki MS 36 – 44/45 arasında yapılan savaşlar sonucunda Şanyü, Sarı Nehir'in Ordos büklümünden başlattığı kasırgayı Çin başkenti Changan'ın batısına kadar getirmiş ve neredeyse büyük-atası Modu'nun sahip olduğu topraklara ulaşmıştı. Lakin, bu başarılı Şanyü saltanatının sonlarına doğru Huhanye'nin kardeşten-kardeşe veraset ilkesini çiğneyerek yeğeni olan Sağ Rizhu Beyi Bi yerine oğlu Punu'yu Şanyü olarak tayin etti. MS 46'da ölünce veraset sırasındaki bu sorundan kaynaklanan iki yıl sürecek yeni bir İç Savaş patlak verdi. Punu, Hun Şanyüsü olurken kuzeni Bi, önce MS 47'de gizlice Çin ajanlarıyla görüşerek onlara bir harita sunmuş; ardından mesul olduğu sahalrı korumayarak Wuhuan'ların işgaline maruz bırakmıştı. Neticede askerî gücü 40.000-50.000'lere ulaşan kendine bağlı 8 boy ile MS 48/49 civarında güneye inerek taraftarlarının da desteğiyle kendini Şanyü ilan etmiş ve Han'a bağlanmıştı. Onun bu durumu “örnek aldığı” büyük dedesi Huhanye'den de daha alçaltıcı bir konumdaydı; yani “tam vasal” statüsüyle Çin'e tabi olmuştu. Böylece Kuzey'de karizmatik Punu'nun, Güney'de ise vasal Bi'nin önderliğinde iki Hun devleti ortaya çıkmıştır. Zaten Bi'yi avcuna alan imparator Guangwu, hiç vakit kaybetmeden MS 49'da Hunların vahşi düşmanları Siyenpiler (Xianbei/Hsienpi = *Sārbi/*Serbi; *Se pi/Sai pi; *Sābi-r/Sibir)² ile temasa geçmiş ve beş yıl sonra Kuzey Hun tehditine karşı iki Siyenpi şefiyle anlaşmaya varmıştı. Kuzey Hunlarına karşı imparator Guangwu zamanında proto Tunguz-Moğol kökenli Siyenpi ve Wuhuan'lara yapılmaya başlanan askerî ve ekonomik yardımlar Ming (MS 58-75) ve Chang (76-88) dönemlerinde artarak devam etmiştir. Bilhassa MS 73-74'de general Ban Chao ve general Dou Gu komutasındaki Çin orduları Turfan, Tarım Havzası, Karasahr, Kuça ve Hami gibi Doğu Türkistan'ın önemli bölgelerindeki Kuzey Hun hakimiyetini kırsa da dört yıl içinde Hunlar bölgede tekrar egemen güç olmayı başarmışlardır. Fakat bu kez de doğrudan Siyenpiler yoluyla Kuzey Hunları'nın merkezini parçalamaya yönelik yeni bir strateji geliştirildi. Punu'nun tahminen MS 83'de ölümünden sonra onun karizmatik liderliğinden yoksun kalan Kuzey Hun boyları dağılmaya başladı. 38.000 kişi hayvan sürüleriyle MS 83'de refah durumu yüksek Güney'deki kardeşlerine katıldılar. MS 87'de Şanyü Youliu'nun Siyenpiler tarafından öldürülerek başının kesilmesi ve özellikle Hunlar için çok aşağılayıcı bir durum olan yüzülen derisinin Siyenpiler tarafından savaş ganimeti alınması hadisesi artık İç Asya Hun tarihinin bir dönüm noktası ve yeni bir dönemin habercisi olacaktır. Han kayıtlarına göre bu olaydan sonra 58 boy yaklaşık 200 bin Hun güneye kaçmıştı. Son kertede ezeli düşman Han Çini'nin organizasyonu ile Kuzey Hunlarına karşı Doğu'da Siyenpiler ve Wuhuan'lar, Kuzey'de akraba Dingling'ler (Gaoche/Gaoju), Güney'deki vasal Hunlar, Tibetli Qiang'lar ve hatta kısa bir zaman önce vasalları olan Batı'daki Türkistan'ın vaha devletleri de dahil olmak üzere devasa bir ittifak oluşturuldu. Bilhassa MS 89 ve MS 91 senelerinde Hunlar Moğolistan'da merkezleri olan Jiluo Dağları ve Altaylar'ın güney eteklerinde ağır yenilgiler aldılar. MS 89'daki seferde 13.000 Hun öldürülmüş (8 bin kelle kesilmiştir) ve sayıları 200.000'i aşan 81 Hun boyu esir edilmişti. Korku içindeki Şanyü, gecenin karanlığından yararlanarak güç bela bindiği bir atla kendisini takipteki ordulardan kurtulmayı başarmış, lakin yeşim taşından mührü ve ailesi düşmanlarının eline geçmişti. Bugünkü Ulan Batur'un batısında Yanran Dağı'nın kuzeyine zaferinin nişanesi olarak bir taş kitabe diktiren General Dou Xian, aynı zamanda Longcheng'deki kutsal Hun sahasını da tarumar ettirmişti. MS 90/91 civarındaki bozgunun gerçekleşen yoğun Hun göçleri nedeniyle boşalan topraklara Donghu'ların kindar torunları Siyenpiler yerleşti ve eski yurtlarında kalan Kuzey Hun bakiyeleri ise (100.000 çadırın üzerinde) bu karışmadan sonra kendilerini “Siyenpi” olarak adlandırmaya başladılar.³ Yine MS 93'de batı yönünde dağları

¹ Thomas Barfield, *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China 221BC to AD 1757*, Basil Blackwell, 1989, s. 60-67; Ying-shih Yü, “Hsiung-nu”, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, V. 1, ed. Denis Sinor, reprinted: Athenaeum Press Ltd., 1994, s. 137-141; N. Di Cosmo, *Ancient China and Its Enemies*, Cambridge Univ. Press, 2002, s. 237-240.

² Hoong Teik Toh, “The -yu Ending in Xiongnu, Xianbei and Gaoju Onomastica”, *Sino-Platonic Papers*, 146, Feb. 2005, s. 10.

³ Barfield, *age*, s. 76-80, 86-87; Rafe de Crespigny, “The division and Destruction of the Xiongnu Confederacy in the first and second centuries AD”, *Faculty of Asian Studies*, Australian National University, (internet edition: 2004), 1-6; <https://openresearch-repository.anu.edu.au/handle/1885/42051>; <https://www.semanticscholar.org/paper/The-Division-and-Destruction-of-the-Xiongnu-in-the-Crespigny/ee39f76c5bfb13f90879c321710c2532e56b5e6e>; David Curtis Wright, “The Hsiung-nu – Hun equation revisited”, *Eurasian Studies*

BATI TÜRKİSTAN HUNLARINDA GÖRÜLEN SOSYO-KÜLTÜREL GELENEKLER VE DİNLER (MS IV–VII. YY.)

aşarak Kangju (Soğdiyana) sahasına giren Kuzey Hunlarıyla ilgili olarak aktarılan kayıta da şu önemli bilgiler yer almaktadır: “onları takip etmeyen daha zayıf durumdaki göçebeler Kuça'nın kuzeyinde kaldılar... sayıları 200 binin üzerindeydi... Gelenekleri ve dilleri Gaoche/Gaoju'lar ile aynıdır, fakat daha bakımlıdır. Saçlarına özen gösterir ve kaşlarını da onları daha parlak gösteren bir macun uygularlar. Yemeklerden önce günde üç kere ellerini yıkarlar”.⁴ Mağlup Kuzey Hun boyları batıya Kangju sahası (Soğdiyana/Maveraünnehir), İli Vadisi, Yedisu ve Seyhun Nehri – Aral Gölü hattına giderek geleneklerine göre “Yabgu” unvanlı bir devlet kurdular, böylece Güney Kazakistan'da Şanyü Zhizhi'nin bakiyesi olan soydaşlarına da katılmış oldular. MS 107-123 yılları arasında yeni Han iktidarının yaşadığı mali sorunlar nedeniyle Kuzey Hunları Tarım Havzası merkezli Doğu Türkistan bölgesine (Batı Bölgeleri) kısa süreli bir dönüş yapmış olsa da Siyenpi şefi *Tanshihuai* (MS 136-180/140-181)⁵ MS 155 civarlarında Kuzey Hunları'nı bozguna uğratmış ve Hunların eski yurtlarındaki siyasi güçleri tamamen kırılmıştır. Han diplomatik kayıtlarında da son olarak MS 155'de bir Kuzey Hun saltanatından bahsedildiği görülmektedir. İşte tam anlamıyla bu dönemden itibaren Hunlar'ın Batı Türkistan'dan Hazar Denizi – Azak Denizi hattına uzanan geniş coğrafyada yayılma dönemi başlamıştır.⁶

Kuzey Hunlarının işte bu asil ve cesur torunları Avrupa, Türkistan, İran ve Kuzey Hindistan'da kasırga gibi eserek isimlerini altın harflerle yazdıracakken, Han'ın vasalı olarak kalmayı tercih eden Güney Hun devleti ise MS 216'da savaş lordu Cao Cao'nun sarayında hapis tutulan Şanyü Huchuquan'ın ölümü ve ülkenin Çin askerî valilerin idaresi altında 5 eyalete bölünmesiyle birlikte tarih sahnesinden çekilecektir.⁷ MS I. yüzyılda Sarı Nehir bükümünde ihanet ile başlayan Güney Hun devleti tarihi hızlı bir “Çinlileşme” süreciyle devam etmiş ve bu bağlamda bazı Hun soyluları MS IV. yüzyılda 5 Hu (Yabancı) – 16 Krallık Döneminde Çin'in kuzey içlerinde ve hatta merkezi başkentlerinde kısa ömürlü üç devletçik kurmayı başarmışlardır (İlk Zhao, Kuzey Liang ve Sonraki Zhao/Jie).

1. Hunların Batı Türkistan'a Göçleri

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Şanyü Zhizhi'nin MÖ I. yüzyılın ikinci yarısında Taraz/Talas'da bir merkez kurması artık Hunların, Güney Kazakistan ve Soğdiyana sahasını Kangju ve Vusunlar aracılığıyla idareden ziyade bizatili coğrafyayı kendi vatanlarına dönüştürme sürecini başlattıklarının açık bir göstergesiydi. Bunun devamında ise MS I. yüzyılın sonlarına doğru Altayları terk eden mağlup Kuzey Hun boylarının kalabalık bir şekilde batıdaki bu sahalara göç ettiklerini belirtmiştik. Bölgedeki maddi kültür kalıntılarının varlığı da bu durumu destekler niteliktedir. MS I. – IV. yüzyıllar arasında Talas Vadisinde Kenkol'daki mezarlar Asya Hun (Xiongnu) stiline (ahşap tabut, mevtanın yanına bırakılan silahlar, yay, kemik ok uçları ve ahşap kâseler) tipik ayırt edici yapısını barındırmaktadır. Yerel Kangju sit alanlarındaki Hun tesirinin hızlı arttığı da tespit edilmiş, bu da bir Hun – Kangju karışımı kültürün tam anlamıyla neşet ettiğini göstermiştir. Yine aynı dönemlerde Kazakistan'da Sir-derya üzerinde Jeti-asar'daki Hun tipi tunç kazanlar ve kil çanaklar bölgedeki Hun (aynı zamanda doğrudan sonraki dönem Ak Hunlarında da görülmektedir) varlığına işaret ederken; Çar-dara'da da Orta Sir-derya boyunca bulunan tipik Hun tunç kazanları ve toprak çanak çömlek kapları da Asya Hun stiliyle aynıydı. Lakin burada da halkın büyük oranda Kangju olduğu görülmektedir.⁸ Kangju – Soğd aynileştirmesi ve Hunlar bağlamında önemli bir bilgi de Soğdlulardan gelmektedir. Çin'den Roma'ya geniş bir coğrafyada tüccar ve politik kimlikleriyle bilinen ve Orta Asya – Çin hattındaki halkları çok iyi tanıyan Soğdlular, yazılı belgelerinde Asya Hunları ve Batı Türkistan'daki Hunlar için ortak bir şekilde *xwn* adını kullanmışlardır.⁹ Bu durum *Xiongnu* – Hun eşleştirmesi açısından da büyük önem arz etmektedir.

MS IV. yüzyılın ikinci yarısı Hun adının tarih literatürüne cihan-şümul bir şekilde kazanacağı süreç olacaktır. Batı Türkistan ve Avrupa'ya sokulan Hunlar'ın adını genel itibariyle Batı kaynaklarında (Latin–Grek) *Chionitae*, *Chunni/Hunni*, *Xoñvoi*, *Xovvı*, *Oõvvoi*, *Oõapxovıtai*; Orta Pers. *Hyõn* (*Xiyon*), *Hyaona*; Soğd. *Xwn*; Erm. *Hon-k'*; Süry. *Hün*; Hint. *Hünā*; Hotan Sak. *Huna* şeklinde görmekteyiz – Onların peşinden hükümdarları [*Qidolo*]/*Chito-lo* = *Kidara*'nın adına isnaden bilhassa Kuzey Hindistan'da etkin olan Kidarit Hunları: Hint. *Huna*, Orta Persçe.

Yearbook, 69, 1997, s. 83; Bryan K. Miller, *Power Politics in The Xiongnu Empire*, Phd Thesis, University of Pennsylvania, 2009, s. 152: <https://core.ac.uk/download/pdf/76382562.pdf>; Ying-shih Yü, *agm*, s. 142-148.

⁴ L. R. Kyzlasov, “Northern Nomads”, *History of Civilization of Central Asia: The Crossroads of Civilisations (A. D. 250 to 750)*, 3, UNESCO Publishing, Paris, 1996, s. 315.

⁵ Sarah Laursen, *Leaves that Sway: Gold Xianbei Cap Ornaments from Northeast China*, University of Pennsylvania (Department of East Asian Languages and Civilizations), unpublished Phd Thesis, 2011, s. 19-22; Hyun Jin Kim, *Hunlar*, Gumbel Yayınevi, Ankara 2020, s. 29.

⁶ Barfield, *age*, s. 80; Ying-shih Yü, *agm*, s. 149; L. R. Kyzlasov, *agm*, s. 313.

⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998, s. 68; Crespigny, *agm*, s. 5.

⁸ Y. A. Zadneprovskiy, “The Nomads of Northern Central Asia After The Invasion of Alexander”, *History of Civilizations in Central Asia*, C. 2, s. 460-462: <https://en.unesco.org/silkroad/knowledge-bank/nomads-northern-central-asia-after-invasion-alexander>. (Erişim: 20/06/2021)

⁹ MS 313 civarında Kansu'da yaşayan Nanai-Vandak isimli Soğdlu bir tüccarın Semerkand'daki başka bir tüccara gönderdiği Soğdça mektupta Çin'de kıtlık baş gösterdiği ve başkent Luoyang ile Ye şehrinin *Xwn*'lar tarafından tarumar edildiğini yazmıştır. Nanai-vandak, “Sogdian Ancient Letter II”, *Telling the Sogdian story: A Freer/Sackler Digital Exhibition Project*, accessed August 7, 2021: <https://kimon.hosting.nyu.edu/sogdians/items/show/851>; Denis Sinor, “The Hun Period”, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, vol. I, Cambridge University Press, s. 178-79. Ayrıca Batı Türkistan sahasındaki Hunlar için genel olarak Soğdların kullandığı “*xwn*” adı için bkz. Andrey Kubatin, “Muğ Dağı Soğd Arşivi Belgelerinde Görülen 'Hun' ve 'Türk' Terimleri Üzerine”, *XVII. Türk Tarih Kongresi (C. II-I. Kısım)*, Ankara, 15-17 Eylül 2014, s. 55-60.

Xiyôn/Hyaona/Hyon, Erm. [*Honk ve Kuşank*], Çin. *Xiao Yuezhi* (Küçük Yüceçi) – Son olarak Ak Hunlar ya da diğer adlarıyla Eftalitler [Çin yıllığı *Liang Shu* tıpkı *Kidarit*'de olduğu gibi Eftalit adının da hükümdar ismi olduğunu belirtmiştir: “*Hua ülkenin adıdır kralları Yandaiyilituo'dur*” (*Yeptalitha*): Grek kaynaklarında – *Eφθαλιται/Efthalitai* (ayrıca Beyaz Hun) *Αβδελαι*, Süry. kayn. – *Ephthalita, Tedal*; Erm. kayn. – [*hep't'hal, tetal, Kuşank*]; Soğd. *Xwn*, Orta Pers. *éftâl, Hephtal* ve *Hévtâl* adıyla geçerler); Hint. – *Hūna* ve *Sveta Hūna* (Beyaz Hun) Bactri. *ebodalo* (*ηβοδολο*); Arap kaynaklarında – *Haytal, Hetal, Heyâtelit, Hayetal*, Çin kaynaklarında *Hua, Yeda/Yeh-ta/I-ta, Yitian/I-t'ien, Yen-tai-i-li-t'ö* adlarıyla geçmektedirler.¹⁰

MS 350 – 370 tarihleri arasında gerçekleşen büyük Hun göç hareketi Doğu ve Batı kaynaklarında yerini almaktadır. Bilhassa Avrupa'da meydana getirecekleri etki gerek meşhur “Kavimler Göçü” hadisesi, gerekse de Attila gibi efsaneleşmiş bir aktörü ortaya çıkartmalarıyla hem Avrupa coğrafyasının demografisini köklü bir şekilde değiştirecek hem de Batı Roma'nın tarihe karışması ve Batı kültürünün klasikleşmiş değerleri Antik Yunan – Roma medeniyet kavramlarını Avrupa Yeniçağına kadar tarihin tozlu raflarına kaldıracaktır. Orta Asya'da ise bu tesir, VI. yüzyılın ikinci yarısındaki Türk fetihlerine zemin hazırlayacak ve bölgenin güçlü bir şekilde Türkleşmesini sağlayacaktır. MS IV. yüzyılda Batı'daki faaliyetleriyle adlarını ilk duyuran Hun grubu Latin kaynaklarındaki *Chionitae* olmuştur. *Chionitae* adı ilk kez kendisi aynı zamanda Roma ordusunda bir subay olan tarihçi Ammianus Marcellinus'da MS 356 yılı olaylarıyla ilgili olarak geçmektedir.¹¹ Çin kaynaklarında [Wei Shu (102)-Tong Dian (193)] verilen bilgiler de Batı Türkistan Hunları'nın en meşhur grubu olan Ak Hunlar'ın (*Hua – Yeh-ta/Yeda/İ'ta/Yida*) Altay Dağları'nın güneyinden, Soğdiyana'ya göçüşünü neredeyse çok yakın bir kronolojiyle vererek zamansal sürecin örtüşmesine katkı sağlamaktadır. Ak Hunlar'ın (*Yeda*) haraç ödemek için Tabgaç sarayına ilk kez *Tai'an*'ın ikinci yılında yani MS 456'da geldikleri bilinmektedir. Bu bağlamda en geç MS 366-376 tarihleri arasında Soğdiyana'yı işgal etmiş olmalıdırlar.¹² Bu bağlamda Marcellinus'un, Sasanilerin doğu sınırını tehdit eden Hunlardan (*Chionitae*) bahsetmesi, eş zamanlı ya da en azından *Hua*'lar (*Yeh-ta/Yeda*) onlara sonradan katılsa da çok yakın zamanlı bir Hun hareketine işaret etmektedir. Wencheng döneminin (452-466 ve heyet tarihi 456) 80-90 yıl öncesi ve Kral Huni'nin üçüncü jenerasyon olması gibi “zamansal verilere” bakıldığında Hunların bölgeye gelişi 360 civarı ve hatta Marcellanus'un haber verdiği 356 civarları olması kuvvetle muhtemel görünmektedir. Bu zamansal netlik gerçek anlamda büyüleyicidir. Yani MS I. yüzyılın sonlarından itibaren Sirderya hattında yoğunlaşan Hunlar IV. yüzyılın ortalarında gelen yeni bir Hun hareketiyle ivme kazanmış, bu itki bir taraftan daha batıya doğru bir akın ve fetih (Soğdiyana'nın kalbi Maveraünnehir, Toharistan ve Doğu İran) sürecini başlatırken diğer taraftan kuzeyde ise 370'lere doğru Azak Denizi'ni aşarak Avrupa'ya yönelecek bir kasırgaya dönüşmüştür.

2. Batı Türkistan Hunları'nın Geleneklerine Dair Kayıtlar

Marcellinus gerek İran sınırlarındaki Hunlar (*Chionitae*) gerekse de Avrupa'ya giren Hunlar'ın (*Hunni/Chunni*) çağdaşı olarak haklarında birinci elden bilgi veren yegane kaynak olması hasebiyle de büyük önem taşımaktadır. MS 359'da Sasanilere karşı Diyarbakır Kuşatması'nda Roma ordusunda bir subay olarak kentin savunmasında görev alan Marcellinus, Sasanilerin müttefiki olan Hun kralı Grumbates'in savaş meydanında ölen oğlunun cenaze merasimini anlatırken onların defin gelenekleri hakkında da önemli bilgiler vermektedir.¹³

Balbal oldukları neredeyse kesin olan “ölü heykeller”, yedi gün (?) boyunca devam eden yeme içmeler ve söylenen sagular, göğüslerine vurarak içli içli ağlayan kadınlar, askerî teçhizatlarıyla yakılan ceset; tüm bu gelenekler bizlere bir Gök Türk yağunu (defin merasimini) hatırlatmaktadır.¹⁴ Romalıların törene herhangi bir

¹⁰ K. Enoki, “On the Nationality of the Ephthalites”, *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, No. 18, Tokyo, 1959, s.1, 4-7; Zeimal, “The Kidarite Kingdom in Central Asia”, s. 123, *History of Civilizations of Central Asia: The Crossroads of Civilisations (A. D. 250 to 750)*, C. 3, Paris, 1996; Éva Aradi, “The Yue-chis, Kushans and Hepthalites”, *Journal of Eurasian Studies*, 2, 2010, s. 50; Mehmet Tezcan, “V. – VI. Yüzyıl Ermeni Kaynaklarının Hun ve Eftalit Tarihi Bakımından Önemi”, *XV. Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006)*, c. 2, 2010, s. 275-277; P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam Yay., 2002, s. 47; bkz. Egemen Çağrı Mızrak, *Bozkır Kavimleri*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2017, s. 119-120.

¹¹ *The Roman History of Ammianus Marcellinus (Res Gestae)*, trans. Charles D. Yonge, George Bell & Sons, Londra, 1902, s. 98-99.

¹² “*Sute ülkesi Cong (Pamir) Dağları'nın batısındadır. Eski zamanlarda Yancai denirdi aynı zamanda Wennasha da denir... [İmparator Wencheng zamanında ilk kez haraç ödemek için elçilik-heyeti gönderildi] Xiongnu'lar evvelce krallarını öldürdü ve ülkeyi ele geçirdi. Kral Huni ile onların hükümdarlarının üçüncü nesline (jenerasyon) gelindi...; “Yeda devleti Gaoche'lerin bir koludur. Kökenleri Büyük Seddin kuzeyindedir ve imparator Wencheng zamanından 80-90 yıl kadar önce Altay Dağları'ndan (Jin Shan) güneye indiler”; Bkz. Taishan, “History of the Yeda Tribe (Hepthalites) Further Issues”, *Eurasian Studies*, ed. Yu Taishan-Li Jinxiu, vol. 1, Beijing: Commercial Press, 2011, s. 83-84. Tabgaç Devleti (Kuzey Wei) resmi kayıtları olan Wei Shu (fas. 102.)'deki bilgiler – kayıp kısımlarının kopyası olan Bei Shi 97'de yer aldığı bilinmektedir – Tabgaçlar'a en az 13 elçilik heyeti gönderen Ak Hunlar'a, Tabgaçların da iki heyet gönderdiği kaydedilmiştir.*

¹³ *The Roman History of Ammianus Marcellinus*, s. 186. “... mevta silahlarıyla geniş, yüksek bir odun-yığının üzerine taşındı. Etrafına her birinin üzerinde adeta mezardaki ölü adamlar gibi görünen heykellerin bulunduğu on (10) divan özenle yerleştirildi. Geleneklerine göre tam yedi gün boyunca tüm erkekler cemaatler ve topluluklar halinde yiyip içtiler, dans ettiler, kederli şarkılar söylediler... Vücut yakıldıktan ve külleri toplanıp gümüş bir vazoya konulduktan sonra, babasının kararı uyarınca toprağa gömülmek üzere ana vatanına götürüldü...”

¹⁴ “Cesedi otağın içerisine koyarlar... Otağın etrafını yedi defa atla dolaşırlar, kapısının önüne geldiklerinde kılıçla yüzlerini keserler, kan ve gözyaşı beraber akardı. Bunu yedi sefer yaparlardı. Ardından herhangi bir günü belirliyorlar ve o gün ölen kişinin atını, elbiselerini, kullandığı eşyayı cesediyle birlikte yakıyorlardı. Uğurlu günlerinde öldürülen at kümelerini, giydiği elbiseleri ve kullandığı eşyaları aynı yerde yakarlardı. Onun küllerinin hepsi gömme zamanına kadar bekletilir... İlkbahar ya da Yazın ölenler, çayırın, ağaçların sararıp düşmesine kadar bekletilir; Sonbahar ya da Kışın ölenlerin külleri ise çayırın, yaprakların ortaya çıkışına kadar bekletilirdi. Sonra yeri kazarak bir mezar yaparlardı ve

BATI TÜRKİSTAN HUNLARINDA GÖRÜLEN SOSYO-KÜLTÜREL GELENEKLER VE DİNLER (MS IV–VII. YY.)

temsilci gönderdiğine dair bir bilgiye rastlamamakla birlikte, Marcellinus'un kuvvetle muhtemel cenaze törenini surların üzerinden izlemesi nedeniyle –ya da küllerin gümüş bir kâseye konulması gibi kendisine aktarılmış muhtelif kısıtlı bilgiler de olabilir – silah arkadaşlarının mevtanın çevresinde atlarla yedi defa dönerek, her dönüşten sonra yüzlerini kesme geleneğini görememiş olma ihtimali yüksektir. Marcellinus'un "yedi gün" süren cenaze töreni kaydı ise belki de Çin kaynaklarında aktarılmayan bir ayrıntıdır. Burada muhtemelen en kritik nokta Hunlarda (aynı zamanda Türk kökenli Gaoche/Töles boylarında) rastlanmayan lakin Gök Türk ve eski Kırgızlarda görülen kremasyon işlemidir. Genç prensin vatanına gömülmek istendiği için "kremasyon" işleminin bu duruma has bir istisna olabileceği de düşünülebilir. Belki de Grumbates, cesur oğlu için yapılacak son işlemi, yani küllerin gömülürken öldürdüğü kişilerin balballarının dikilmesi geleneğini de bizzat toprağa düştüğü savaş meydanında kahraman silah arkadaşlarıyla birlikte tertip etmek istemişti.

Türkmenistan'ın kuzeyinde Kanga-Kala ve Kunya-Uaz'da MS IV.yüzyıl ile tarihlendirilen kremasyonla defin yapılmış mezar alanları tespit edilmiş; yanmış kafataslarının antropolojik bakımından sadece mongoloid unsurlardan oluşması nedeniyle doğrudan Chionitlerle ilişkilendirilmişlerdir.¹⁵ Bu durum doğal olarak Chionitlerin ölümlerini yaktıktan sonra defnetme geleneğine sahip olduklarını göstermektedir.

Başta yuğ merasimleri olmak üzere Altaylı kavimlerde bilhassa Türk boylarından rastlanan "yüz kesme (ayrıca Sakalarda ve Ak Hunlar'da görülen kulak kesme)" geleneğine Chionitler gibi temelde aynı membanın mensupları olduğunu düşündüğümüz Avrupa Hunları ve Ak Hunlar'da açık bir şekilde rastlanmaktadır. Batı kaynaklarında Avrupa Hunları ve Gök Türkler'de bu âdetten açık bir şekilde bahsedilmekle birlikte¹⁶, aynı zamanda Hint kaynağı Kâlidâsa'nın *Raghumvaṃśa*'sında *Huna* (Ak Hun) kadınlarının savaş alanında ölen kocaları için ağıtlar yaktıkları sırada yüzlerini de kestikleri belirtilmiştir [IV (180-181)].¹⁷ Çin kaynağı *Liang shu*'da ise Ak Hunlar'da ebeveynleri ölen çocukların defin töreni sırasında kulaklarından birini kestikleri ifade edilir.¹⁸ Yine, Avrupa Hunları ve Ak Hunlarda görülen bir başka ortak özellik de "yapay kafatası deformasyonu" uygulamasıdır.¹⁹

Yukarıda da belirttiğimiz üzere aynı göç stokunun bir kolu olan fakat Ak Hun (Eftalit) adıyla bilinen Hun taifesinin, kültürel yapılarına dair kaynaklarda aktarılan kayıtlarla devam edeceğiz. MS VI. yüzyıl Çinli seyyah ve budist hacı Song Yun (MS 519-520) zirve döneminde ziyaret ettiği Yeda/Yeh-ta ülkesi ve ahalisi hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. 519 senesinin Hotan'dan sonra Yeda (Ak Hun/Eftalit) topraklarına giren Song, Hun kağanı ve hatununu görme fırsatı bulmuştur:

"Surlarla çevrili şehirleri yoktur. Sürekli hareket halinde bir ordu bulundurmak suretiyle düzeni sağlarlar. Keçe çadırlarda yaşarlar. Su ve otlakların peşinden giderler. Yazları serin, kışları sıcak yerlere yavaşlar. Yazı bilmezler. Görgü kuralları ve dinleri kusurludur... Eftalit hükümdarı pamuk (dokuma) büyük bir otağ gerdirdi. 40 pu genişliğinde bir alana kuruldu. Kilimler ile çevrili bir duvar yapıldı... Yeda/Yeh-ta memleketi hükümdarının karısı da ipek elbise giyerdi... Başına 8 chi uzunluğunda bir boynuz ve 3 chi uzunluğunda bir mercan takardı... Başları yine benzer boynuzlarla donanmış yuvarlak ve arkaya doğru sarkıktır..."²⁰ Song Yun raporunun devamında onların dinleri için şunları yazmaktadır: "Büyük çoğunluğu Budizm'e inanmaz. Waişen ya da yabancı tanrılara taparlar. Canlı hayvanları öldürerek etlerini çiğ halde yerler – Canlıları öldürüp kanını (döker) ve yerlerdi". 520'de Gandahar'a ulaşan Song, burayı yöneten Ak Hunlar hakkında ise şunları belirtir: "Halkı, fitratı itibarıyla zalim ve kindar bir tabiata sahiptir. En barbarca zalimlikleri tatbik ederler. Budizm'e inanmazlar, fakat *Guishen* ya da iblislere ibadet etmeyi severler"²¹. Taptikları "Yabancı tanrılar" hususu hakkında Liang-shu'da ise şu bilgiler yer alır: "Onlar, Tianshen/T'ien-shén ya da Gök Tanrı'ya ve Huo shen/Huo-shén ya da Ateş Tanrısına taparlar. Her sabah, ilk iş olarak çadırlarından dışarı çıkarak tanrılarında dua ederler ve daha sonra kahvaltılarını yaparlar. Sadece bir kere secde ederler".²²

Song Yun'den yaklaşık 145 yıl sonra (MS 664 civarı), bölgeye giden bir başka Budist Çinli Xuan Zang'ın raporları gerek Hunların bölgedeki varlığının devamı gerekse de söz konusu dönemde bölgelerindeki dinsel ve kültürel yapı hakkında değerli bilgiler sunmaktadır. Ak Hunlar'ın *Duhuo*luo'daki (Toharistan) en büyük merkezi Bedehşan'ın batısındaki *Ximodaluo* idi. Burası Gök Türk fethinden sonra da Ak Hunların önemli merkezlerinden

küllerin mezara gömüleceği gün akrabaları önceden olduğu gibi yeniden kurban merasimi yaparlar, atlarla etrafında dolaşip yüzlerini keserlerdi. Cenaze merasimi küllerin mezara konmasıyla son bulurdu. Yere dikilen bütün taşların [balbal] sayısı onun hayatında öldürdüğü insanların miktarı kadardı. Kurban edilmiş olan at ve koyun kafaları dikili taşların üstüne asılırdı..."; bkz. Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler (I-II-III)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2012, s. 112.

¹⁵ Aydogdy Kurbanov, *The Hephthalites (Archaeological And Historical Analysis)*, PhD Thesis, Free University Berlin, 2010, s. 124-125.

¹⁶ *Marcellinus, age, s. 577-578; The Gothic History of Jordanes*, ed. Charles Christopher Mierow, Princeton University Press, 1915, s. 86-87, 123. Gök Türkler için bkz. R. C. Blockley, *The history of Menander the Guardsman.*, Francis Cairns Pub., Liverpool, 1985, s. 177.

¹⁷ *The Raghuvaṃśa (The Story of Raghu's Line by Kâlidâsa)*, translated by P. de Lacy Johnstone, Aldine House, London, 1902, s. 34.

¹⁸ Enoki, *agm*, s. 4, 49-50. Liang Shu [böl. 54]: "Ölü gömülürken, mevtâ aşıp bir tabuta konulur. Ebeveynlerinden biri öldüğünde, çocuk kulaklarından birini keser. Defin işlemi bittikten sonra her şey normal seyrine döner".

¹⁹ Kim, *age*, s. 64.

²⁰ Kürşad Yıldırım, "Sung Yün'ün Türkistan'daki Seyahati", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/1, 2015, s. 289-290.

²¹ Yıldırım, *agm*, s. 290; Enoki, *agm*, s. 45.

²² Enoki, *agm*, s. 45-46.

biri olarak kalmaya devam etmiştir²³. Xuan Zhang *Ximodaluo/Hsi-mo-ta-lo* (Xuan Zhang burayı *xueshanxia* şeklinde tercüme etmiştir: Karlı Dağların altı) yani Sanskrit karşılığı olan *Himatala* (Karlı Ova)²⁴ halkının gelenekleri hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır.²⁵

Song Yun ve Xuan Zang'ın raporları gibi Çin hanedan yıllıklarında [*Weishu* (= *Beishi*), *Zhoushu*, *Suishu*] da Ak Hunlarla ilgili olarak; hükümdarları da dâhil olmak üzere keçe çadırlarda Yazlak-Kışlak hayatı süren göçebeler oldukları, surlarla çevrili şehir veya kasabalarının bulunmadığı kaydedilmektedir²⁶. Her ne kadar Çin kaynakları Ak Hun hükümdarının ülkeyi idare ettiği *Badiyan/Pa-ti-yen* isimli duvarlarla çevrili başkentinden²⁷ ya da doğal olarak Soğdiyana ve civar bölgelerindeki duvarlı kentlerden bahsediyor olsalar da genel itibarıyla esas Hun halkını Gök Türklerle aynı geleneklere sahip Budizm'den uzak (Gök Tanrı ve başka yabancı tanrılara dua eden), şehirlerde oturmayan keçe çadırlarda yaşayan sürüleri için otlak peşinde giden, zalim-sert tabiatlı, hayvan kurban eden, sürekli hareket halindeki süvari birlikleriyle asayiş sağlayan tipik atlı savaşçı göçerler olarak tarif etmişlerdir.²⁸

Çinli Budist hacılar ve Çin hanedan yıllıklarının ortak tespitleri bir başka örfi hususta daha örtüşmektedir: Türk bozkır kültüründe yer almayan lakin Ak Hun ülkesinde görülen kadınlardaki “boynuzlu şapka” geleneği ve poliandrik (çok kocalılık) aile yapısı. Song Yun ve Xuan Zang kadınlardaki “boynuzlu şapka” geleneğinden bahsetse de – yukarıda da belirttiğimiz üzere Song Yun bu şapka tipini Ak Hun hükümdarının hatununda da görmüş, Xuan Zang ise bu boynuzlarla ilgili erkek ve kadın tarafının ebeveynlerini temsil ettiğine dair bir açıklama yapmıştır. Özellikle Çin hanedan yıllıklarında [*Zhoushu*, *Liangshu* (54) ve *Sui shu* 83(4a) – *Tongdian* (193): Toharistan maddeleri] bu şapkaların toplumdaki poliandrik yapıyı gösteren bir emare olduğu açık bir şekilde dile getirilmiştir. Söz konusu kayıtları özetle şu şekilde maddeleyebiliriz: **1)** kadınlar hayvan derileri giyer ve başlarına altın ve gümüşle süslenmiş 6 *chi* (eski 1 *chi* = 23,1-24,3 cm civarı) uzunluğunda – yukarıda da belirttiğimiz üzere boynuzların Song Yun 8 *chi*, Xuan Zang 3 *chi* uzunluğunda olduğunu yazar – ahşaptan boynuzlar takarlar. Kadın az olduğundan erkek kardeşler aynı kadınla evlenir; **2)** ülkede erkek kardeşlerin müşterek tek karısı vardır. Eğer kocasının erkek kardeşi yoksa kadın şapkasına tek boynuz takar. Eğer kocasının erkek kardeşleri varsa onların sayısı kadar boynuz takar (5 ya da 10 boynuz takanlar vardır); **3)** erkek kardeşler ortak olan karılarıyla dönüşümlü birlikte olurlar ve doğan çocuk en büyük abiye ait kabul edilir.²⁹

Esasında Hunlarda görülmeyen bu geleneklerin Toharistan sahasının yerel bir kültürü olduğunun bize göre en güçlü kanıtını VIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde bölgede bulunan Koreli Budist rahip Hui Chao'nun (Hyecho/Hye Ch'o) notlarından öğrenmekteyiz: “*Toharistan'dan, Kapisa, Bamiyan ve Zabul'a kadar uzanan sahada on veya beş ya da üç erkek kardeşin ortak tek bir karısı vardır...*”³⁰ Ve yine Hui Chao'nun Jibin (Kapisa) maddesinde ise belki de aradığımız cevabı bulmaktayız: “*Bu ülkenin halkı Hu'lardandır[MS IV. yy.'dan itibaren Hu tabiri özellikle Soğdlular ve diğer İrani halklar için kullanılmıştır]. Orduları ve hükümdarları Türk'tür [Tujue/Gök Türk]. Giysileri, dilleri, yiyecekleri Toharistan halkı ile benzerlik gösterir... Shaxi Tapınağı adı verilen bir tapınak vardır. Hükümdar ve saray ileri gelenleri ve halk her gün buraya gelerek ibadet eder. Ülkenin insanları Budizm'in Hinayana mezhebine mensupturlar*”.³¹ Chao kayıtlarında Gandhara, Hetuo (Kuzey Pakistan), Xieyu (Toharistan'ın güney-batısı), Guduo gibi birçok ülkede Kapisa'nın (Jibin) benzeri bir siyasi-sosyolojik yapıdan bahseder³²; yani Türk idarecilerin yönetimindeki İndo-İrani halklar. Geleneksel bir Türk bozkır yönetim anlayışı olan bu sistem galip olasılıkla Hunların bakiyesiydi. Poliandri'ye geri dönersek, tarihi ve coğrafi etkileşimler bağlamında bu kültürün, Toharistan – Tibet – Hindistan kökenli ya da bir başka deyişle İndo-İrani – Tibet tabusal geleneği olması kuvvetle muhtemeldir.

Türk dünyasında görülmeyen bu “yabancı” âdetin varsayımsal olarak Kidarit Hun – Küçük Yüceci bağlantısı üzerinden “bozkır Hun halkı” arasında da yaşanmış olma ihtimali var mıdır? Kadim Türk aile yapısına uzak bu

²³ Enoki, *agm*, s. 12, 34-36.

²⁴ Daniel Balogh, *Hunnish Peoples in Central and South Asia: Sources for their Origin and History*, Barkhuis, 2020, s. 100.

²⁵ Daniel Balogh, *age*, s. 102. “*Halkı, sert tabiatlı ve şiddet eğilimlidir. İyi ve kötü arasındaki farkı ayırt edemezler. Kaba saba ve görgüsüz gibi görünseler de tavırları asilcedir. Gelenekleri ve davranışları tıpkı deri ve keçeden kıyafetleri gibi Tujue'lere (Türkler/Gök Türkler) benzer. Evli kadınlar, başlarına 3 chi yüksekliğinde ahşaptan bir boynuz takarlar. Boynuzun önünde iki dal kocasının ebeveynlerini temsil eder; üstteki dal kayınpederi, alttaki dal ise kaynanasını. Onlardan biri öldüğünde, şahsı temsil eden dal başlıktan çıkartılır. Her ikisi de öldüğünde gelin boynuz şapkasını takmayı bırakır. Atalarının güçlü bir krallığı varmış ve hükümdarı Sakya soyundanmış... Yaşam alanları Tujue'lerle bitişik olduğu için onların bazı gelenek ve göreneklerinden etkilenmişlerdir... Her biri ayrı bir hükümdarın denetimi altında etrafi duvarlarla çevrili onlarca kent kurmuşlardır. Keçe çadırlarda yaşar ve bir yerden başka bir yere hareket ederler...*”

²⁶ Enoki, *agm*, s. 10, 50 (dn.: 5).

²⁷ De la Vessaire, “Is there a ‘Nationality of Hephthalites?’”, *Bulletin of the Asia Institute*, 17, 2003, s. 123.

²⁸ Siyasi kültür bağlamında da başta Hint kaynakları olmak üzere Çin ve İslam kaynaklarından (aynı zamanda numizmatik verilerde) aktarılan bilgiler Türkistan-Toharistan-Kuzey Hindistan'da hüküm süren Hunların Türk dünyasına ait *tegin/tigin* ve *Yabgu/Javula/Jabula*, Hakan/Kagan ve Hatun/Katun gibi unvanları da kullandıklarını göstermektedir; bkz. Taishan, “History of the Yeda Tribe (Hephthalites) Further Issues”, s. 81; Enoki, *agm*, s. 19.

²⁹ Enoki, *agm*, s. 51.

³⁰ Enoki, *agm*, 51.

³¹ Eyüp Sarıtaş, “Seyyah Hui Chao'nun Beş Tianzhu Ülkesine Seyahati ve Türk Tarihi Bakımından Önemi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası*, 16, 2010, s. 111-112.

³² Sarıtaş, *agm*, s. 110-114.

BATI TÜRKİSTAN HUNLARINDA GÖRÜLEN SOSYO-KÜLTÜREL GELENEKLER VE DİNLER (MS IV–VII. YY.)

âdetin, atlı-savaşçı bozkır yaşam tarzları ve antropolojik benzerlikleri nedeniyle Hun-Türk dünyası içinde algılanmış bir Küçük Yüeci-Qiang (kuzey proto-Tibet kavmi)³³ etkisi olabilir miydi? Bu noktada devreye siyasi ve kültürel tarihleriyle ilgili haklarında çok az bilgi bulunan Kidarit Hunları girmektedir. Gandhara merkezli olarak 477'ye kadar Tabgaçlara (Kuzey Wei) elçiler gönderdikleri bilinen Kidaritlerle ilgili olarak Çin kaynaklarının en dikkat çekici vurgusu bize göre *Xiao Yuezhi* yani Küçük Yüeci kökenleri üzerine yapılan atıftır. V. yüzyıl Doğu Roma tarihçisi Priskos (Priscus)'da "*Kidarita* Hunları"³⁴ şeklinde tesmiye edilen Kidaritler, Çin yıllıklarından Weishu'da, kuzey Hindistan'da eski Büyük Yüeci (Da Yuezhi) mülkleri üzerine oturmuş ve ilk hükümdarları *Jidououlo*'ya [Kidara/Kidirti? (Eski Türk.: Batı)]³⁵ atfen bir Küçük Yüeci soyu olarak kaydedilmektedirler.³⁶ Her ne kadar Çinliler ve hatta Ermeni-Süryani kaynakları eski Büyük Yüeci-Kuşan mülklerinde oturan Hunları seleflerinin isimleriyle tesmiye etseler de – aynı zamanda Hunlar'da meşruiyetlerini güçlendirmek için bilhassa Kuzey Hindistan'da kendilerini onların devamı olarak ilan etmişlerdir – Weishu'da hükümdarın Küçük Yüeci kökeni ifadesi önem arz etmektedir. Zira, Hunların bir hanedan sülalesi olması kuvvetle muhtemel olan bu taifenin, Küçük Yüeci'lerle (Xiao Yuezhi) karışmış olması ya da bizatihi Küçük Yüeci soyundan inme bir Hun sülalesi olma ihtimalleri yadsınmaz. Sonraki Zhao ya da Jie (MS IV. yy.) denilen Hun hanedanını kuran Shi Le'nin dayandığı soy olan Qiangqu Xiongnu ya da geldikleri bölgeye hitaben Jie Hunları için de kaynaklarda Küçük Yüeci³⁷ kökenli oldukları bilgisinin bulunması Kidaritlerin bir Hun-Küçük Yüeci (Tibetlileşmiş) karışımı zümre olması varsayımını daha da güçlendirmektedir. Dolayısıyla, Türk bozkır gelenekleriyle ilgisi olmayan poliandrik aile yapısına, Tibet ve Hint-İrani sosyal yapılarının dışında "Hun" adı altında farklı etnik bozkır-göçebe gruplarında da rastlanılmış olunabileceğini de göz ardı etmemek gerekir.

Buna ek olarak Bizanslı tarihçi Procopius'da bahsedilen "şölen ortağı" erkek arkadaş grupları arasındaki "gönüllü intihar" âdeti de tipki "poliandri" gibi eski Türk bozkır kültüründe rastlamadığımız diğer bir gelenektir. Procopius *Savaşlar Tarihi* adlı eserinde bilindiği üzere Ak Hunlarla (Eftalitler) ilgili olarak Hunların bir kolu oldukları; diğer Hunlardan farklı olarak beyaz ve güzel bir görünüşe sahip oldukları; yerleşik hayat sürdükleri ve yazılı kanunlara sahip bulduklarını belirttikten sonra "şölen arkadaşlığı/şölen ortaklığı" diyebileceğimiz bir gelenekten söz etmektedir³⁸. Erkekler arasındaki bu "şölen ortaklığı" kavramının, genel itibariyle hayatları savaşlar, çoban hayatı ve doğayla mücadele üğenen geçen geleneksel bozkır göçebe kültürüne uymadığı aşikârdır. Bu "ilginç" geleneğin de yine Marguş (Margiana)-Toharistan (Baktriya)-Maveraünnehir (Soğdiana) üçlüsünün kadim yerleşik kültürlerinin bir özelliği olması kuvvetle muhtemel görünmektedir. Procopius'un Ak Hunlar'ın "göçebe yaşam tarzı" ve bölgenin "yerleşik ahalisi" ayrımını sahadaki Çinliler kadar net yapamadığı da kesindir. Lakin Ak Hunlar'ın diğer Hunlara göre beyaz ve güzel çehreli olduklarına dair kaydı eş zamanlı olarak VI. yüzyıl Hint astronomu Varahamirih'a'nın, *Brhat Samhita* (XI) adlı eserindeki Hun tanımlamasıyla örtüşür – Varahamirih'a, onlara, Hintçe "*Śveta Hūna*" yani "Ak Hunlar" demektedir.³⁹

Kültürel gelenekler bağlamında son olarak "Tabgaç-Siyenpi" iddiasına değinerek dini inanışlar kısmına geçeceğiz. Yeda – Hua (Ak Hun) boyunu, daha sonradan Türk Gaoche/Gaoju boylarına eklenilen "Koguryo (Kore)" kökenli olduklarını iddia ettiği Qifu Siyenpiler ile ilişkilendiren Yu Taishan, buna kanıt olarak gelenekleri bağlamında mezarlar ve duvar resimlerinde görülen bir el postürünü örnek göstermektedir. 1973'de Ningxia Hui Otonom bölgesinin Guyuan Eyaleti'nde Leizu tapınağında orta çıkartılan Tabgaç (Kuzey Wei) dönemine ait bir verniklenmiş tabutta (Taihe dönemi, MS 477-499), Siyenpi stilinde giyinmiş olan mezar sahibi bir keçe hasırın üzerinde sağ elinde bir kap ve sol elinde küçük bir yelpazeyle oturur pozisyonda durmaktadır. Bu postür esasında Tirmiz/Termiz'in kuzey-batısındaki Bolalık-Tepe'deki Ak Hun dönemi mimari sit alanındaki duvar resimlerinde yer alan imajlarla yakın benzerlikler göstermekte; resmedilen Ak Hun soyluları bir ellerinde şarap kapları bir ellerinde küçük yelpazeler tutmaktaydılar. Asıl önemli nokta ise şarap kabının tutulması esnasında parmakların konumlarının Tabgaç stiliyle birebir aynılığıydı. Her ne kadar bazı bilim adamları bu stili, Hunlarla hiçbir ilgisi olmayan doğrudan İrani daha doğrusu Soğd geleneklerinin tesiri olarak açıklasa da Taishan'a göre el parmaklarının tutuş konumlarındaki benzersiz aynılık bunun ya Ak Hun (*Yeda*) soylularının Tabgaçlar üzerinden aldıkları bir

³³ Bilindiği üzere Hunlar'a karşı alınan yenilgilerden sonra MÖ II. yüzyılın ilk yarısında göçe koyulan Yüeciler'in, Tibet Platosu civarına yerleşen grubuna Küçük Yüeci'ler (Xiao Yuezhi) denilmiştir. Bu kitle, zamanla bölgedeki proto-Tibet kökenli Qiang'lar ile karışarak kültürel, dilsel ve genetik bakımlardan onların tesiri altına girmişlerdir. Bkz. Taishan, "A Study of Saka History", *Sino-Platonic Papers*, 80, ed. V. H. Mair, University of Pennsylvania, 1998, s. 49-50, 63 (dn. 16).

³⁴ Ali Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos'a (V. Asır) göre Avrupa Hunları*, s. 62, 66-68.

³⁵ Hyun jun Kim, *Hunlar*, s. 52

³⁶ Xian Wang, "A Study On The Kidarites: Reexamination of Documentary Sources", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 19, Harrowitz Verlag-Wiesbaden, 2012, s. 251-252; Taishan, "History of the Yeda Tribe (Hephthalites) Further Issues", s. 86-87.

³⁷ Stephen G. Haw, *Beijing – A Concise History*, Routledge, 2006, s. 201; David B. Honey, "Lineage as Legitimation in the Rise of Liu Yuan and Shih Le", *JAOS*, 110 (4), 1990, s. 616-619.

³⁸ Procopius, *History of the Wars [Book I-II (of VIII)]*, trans. H. B. Dewing, I. bsk., 1914: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/16764/pg16764-images.html>; Mızrak, *age*, 157-158: "varlıklı olanları yirmi veya daha fazla kişiyi bir araya getirir, duruma göre hayat boyu devam eden şölen arkadaşları olurlardı. Tüm servetlerini paylaşır ve bir nevi ortak mülkiyetin tadını çıkarırlardı. Eğer bu topluluğu meydana getiren adam ölürse, gelenekleri gereği şölen arkadaşları da canlı olarak mevtayla birlikte mezara gömülürdü..."

³⁹ Taishan, "History of the Yeda Tribe (Hephthalites) Further Issues", s. 77.

tesir ya da her ikisinin de sahip olduğu ortak bir kültüre işaret ettiğini – yani Siyenpi kökeni – ileri sürmüştür.⁴⁰ Tabii ki bu durum bize göre kökenlerden ziyade kültürel bağlamda algılanması gerekir. Burada hadise kaynaklardan anlaşıldığı üzere karşılıklı elçilik heyetlerinde sundukları bağlılık düşünüldüğünde Hunların (MS V. yy.), aristokratik Çin kültürünün temsilcisi olan bozkır kökenli Tabgaçlar'a (Hun-Siyenpi karışımı) karşı sergiledikleri “ast-üst ya da kısmen vasal-süzeren” ilişkisinin bir yansıması olarak görülmelidir. Esasında Ak Hunlarla ilgili olarak Siyenpi kültürel tesiri olması muhtemel bir başka ilginç bağlantı da onların kötü ruhları kovmak için ölü bir köpeği etrafta sürükleyerek dolaştırdıklarına dair kayıtlardır.⁴¹ Hou Hanshu ve San Guo Zhi'de Donghu soyundan neşet eden Wuhuan ve Siyenpilerin geleneklerinden bahsedilirken onlarda köpeğin çok önemli bir yere sahip olduğu ve cenazelerde boynuna renkli ipler dolanarak kurban edilen köpeklerin, ölünün ruhu Kızıl Dağ'a (Chi Shan) dönerken yol göstereceği ve onu kötü ruhlara karşı koruyacağına inandıkları kaydedilmektedir.⁴²

3. Batı Türkistan Hunlarında Görülen Dinler

Türkistan Hunlarının dinî inanışları hususunda en önemli kaynakların, Ak Hunlar üzerinden Song Yun ve Xuan Zang'ın raporları olduğu anlaşılmaktadır. Xuan Zang, Gök Türk ve kısmen Ak Hun hakimiyeti altındaki topraklarda farklı dini akımların hâkim olduğunu belirtmektedir. Örneğin, Soğdiyana bölgesindeki izlenimlerinde Semerkand hükümdarının ve ahalisinin Buda'ya ibadet etmediklerini ve ateş kurban verdiklerini (Zerdüştlük) belirtirken içinde rahip olmayan iki manastır olduğunu yazmış⁴³, Kunduz (Tohara ülkesi) ve civarında ise halkın Üç Hazine'ye (Budizm) inandığını⁴⁴ ve Belh'in de çok büyük bir Budizm merkezi olduğunu belirtmiştir.⁴⁵ Budizm'den nefret ettiği ve Hinduizm'in “yıkım tanrısı” *Şiva*'ya ibadet ettiği rivayet edilen Mihirakula'nın zamanında Gandhara'ya gelen Budist hacı Song Yun ise iki jenerasyon önce bölgeye giren Hunların vahşi insanlar olduklarını, ruhlara ve iblislere kurbanlar sunduklarını, Budizm'e inanmadıkları ama yerel halkın Brahminik kasta mensup dindar Budistler olduklarını ifade etmiştir.⁴⁶ Genel olarak Çinlilerin verdiği bilgilerde Toharistan ve Kuzey Hindistan dışında Budizm'in Batı Türkistan'da çok yaygın olmadığı, Soğdiyana'da (Maveraünnehir) ise Zerdüştlüğün baskın olduğu anlaşılmaktadır. Bu da esasında bölgenin kadim halklarının kendi yerel dini inanışlarını muhafaza ettiğini göstermektedir. Yukarıda da belirttiğimiz üzere Ak Hunlar'ın ise başta “Kök Tengri” (*Tianshen*) olmak üzere ateş tanrısı (*Huoshen*) ve yabancı/iblis tanrılara (*Guishen*) ibadet ettikleri yazılmaktadır. Burada kuvvetle muhtemel İç Asya'dan getirdikleri geleneksel dinlerine bağlı kalan hakiki Hun-Türk çekirdeği gök tanrı inancına sahipken konargöçer bozkır ahalisine mensup diğer etnik gruplarda ya da onların ve/veya yerel unsurların etkisinde kalan bazı Hun taifelerinde ise farklı ibadet biçimlerine rastlanmış olması mümkündür. MS VIII. yüzyılda ise artık Toharistan ve Kuzey Pakistan'daki bazı bölgeleri idare eden Türk hükümdarların Budizm inancına mensup oldukları görülmektedir.⁴⁷

Orta Asya'da dikkatlerden kaçan lakin Hun – Gök Türk ve Uygur dönemlerinde hatta MS XIII. yüzyıl Moğolları zamanında bölgede ciddi anlamda etkin olan diğer dini akımlar ise Nesturi Hristiyanlık ve Maniheizm'dir. Ak Hun ve Gök Türk çağları ise söz konusu iki akımın Orta Asya'da filizlenerek yayıldığı dönemler olarak dikkat çekmektedir. Zerdüştlüğü bitireceği düşünülen Mani'nin İran'da öldürülmesinden sonra müntesipleri tarafından Eski Kıta'da yayılan Maniheizm, MS VI. yüzyılda Batı'da Hristiyanlığa bir tehdit olarak görülerek takibata uğramış ve ezilmiştir.⁴⁸ Lakin Doğu'da özellikle de Orta Asya coğrafyasında yaşamaya ve yayılmaya devam etmiştir. En büyük misyonerlerinin Soğdlu tüccarlar olduğu bilinen bu din sonunda MS VIII. yüzyılda Uygurlar (Böğü Kağan, 761 civarı) tarafından resmi devlet dini olarak kabul edilince zirve dönemini yaşamıştır. Doğrudan elimizde bir malumat olmamakla beraber Soğdlularla bilhassa MS IV.-VI. yüzyıllar arasında iç içe yaşayan Hunlar arasında bu dinin yayılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Orta Asya'da Maniheizm dışında ve Türkler arasında yayılmış diğer bir din olan Nesturilik ya da Nesturi Hristiyanlık (Doğu Süryani Kilisesi/Doğu

⁴⁰ Taishan, *agm*, s. 78, 82-83. VII.-VIII. yüzyıl civarıyla tarihlenen Pencikent'deki Soğd aristokratlarının resmedildiği bir freskte görülen aynı parmak stilini Taishan, “Yeda” yani Ak Hunların Soğdlar üzerindeki etkisiyle açıklamaktadır.

⁴¹ Kurbanov, *The Hephthalites (Archaeological And Historical Analysis)*, s. 123.

⁴² E. H. Parker, *A Thousand Years of The Tartars*, Kelly&Walsh Limited, 1895, s. 122-123; Mairagul Kharjaubai, *San Guo Zhi ve Hou Han Shu'ya Göre Wu-Huanlar ve Xian-Beiler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2003, s. 11-12, 19, 32.

⁴³ İ. Çeşmeli, “Tarihi Kaynaklara Göre Türk Göçebelerinde Dinler, Kültür, Ritüeller İle İkonografi (MS 8. Yüzyıla Kadar)”. *Art- Sanat Dergisi*, 3, 2015, s. 64. Hui Chao (MS VIII. yüzyıl) Buhara, Semerkand, Kiş, Maimarg, Şaş, Kaputana halkının ateşperest olduğunu, sadece Semerkand'da içerisinde bir rahip olan tek bir manastırın bulunduğunu ifade etmiştir.

⁴⁴ Gürhan Kırilen, “Xuan Zang'ın Orta Asya İzlenimleri”, *AÜDTCF Dergisi*, 53 (1), 2013, s. 77.

⁴⁵ Enoki, *agm*, s. 30.

⁴⁶ Taishan, “History of the Yeda Tribe (Hephthalites) Further Issues”, s. 93-94.

⁴⁷ Sartaş, *agm*, s. 110-114.

⁴⁸ K. Rudolph, “Maniheizm”, çev. Mustafa Bıyık, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I, 2002, s. 382. İç Asya'dan getirdikleri kendi kadim dinlerinin yanında buldukları bölgelerle bağlantılı olarak Budizm, Zerdüştlük, Hinduizm ve muhtelif İndo-İran tanrılarında da ilgi duydular. Bu terkibe aynı zamanda Orta Asya'da yeni yeni yayılmaya başlayan Nesturi Hristiyanlık ile kuvvetle muhtemel Maniheizm'i de dâhil ettiler. Sasani İran'ında gnostik yahudi bir ailenin üyesi olarak dünyaya gelen Mani (MS 216-277) dini düşünceleriyle zengin bir saha olan Mezopotamya'dan geliyordu. Kendini Zerdüş, Buda ve Hz. İsa'nın nebevi ananelerinin nihai halkası olarak görüyordu. Her bölgenin mahalli hassasiyetlerine göre kendini tanzim eden Maniheizm, bu dinlerin bütün veçhelerini birleştiren (Hristiyanlık, Yahudilik, Zerdüştlük, kadim Babil dinleri, Budizm vs.) senkretik yapıda bir dindi; bkz. P. B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Yahya Kemal Taştan, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 67.

BATI TÜRKİSTAN HUNLARINDA GÖRÜLEN SOSYO-KÜLTÜREL GELENEKLER VE DİNLER (MS IV–VII. YY.)

Kilisesi/Asur Kilisesi/İran Kilisesi), MS 428 yılında İmparator II. Theodosius tarafından İstanbul (Konstantiniye) patriği olarak atanan Nestorius'a dayanmaktadır.⁴⁹ Nesturiler 498'de Sasani İrani'nde ilk bağımsız patrikhanelerini de açarak Hristiyan kilisesine egemen olmuş, böylece resmi bir hüviyet kazanmakla kalmayarak İran Hristiyanlığının temsilcisi ve Orta Asya'ya açılan kapısı olmuşlardır. Kısa bir süreliğine Orta Asya'ya kaçan şah Kavad'ın himayesinde kalan, MS VI. yüzyıl başlarında (503 senesi civarı) Semerkand'da bir piskoposluk kuran Nesturiler, 635'de Çin'e kadar ulaşarak dinlerini Türk ve ardından Moğol boyları arasında yaymayı başarmışlardır.⁵⁰ Kavad'ın Orta Asya'ya geçişinde ona yardım eden Nesturiler arasında bulunan John ve Thomas Ak Hunlar arasında 30 yıldan fazla bir süre yaşamış ve burada evlenip çocuk sahibi olduktan sonra ülkelerine dönmüşlerdir. John ve Thomas'ın bölgede yaşadığı süreçte yanlarına daha sonradan misyonerlik amacıyla katılan Arranlı piskopos Karadusat ve dört rahiple Hristiyanlığı yaymışlardır. Ak Hun topraklarında yedi yıl kaldıkları bilinen bu rahipler, Hunlar arasında Hristiyanlığı yaymakla kalmamış aynı zamanda onlara, kendi dillerinde yazmayı da öğretmişlerdir. Ayrıca bir Ermeni piskoposun da onlara katılarak bazı Hunlara (Eftalitler) tarım öğrettiği de rivayet edilmektedir. MS 549 senesinde kuvvetle muhtemel artan Hristiyan nüfusu nedeniyle Hunların isteği üzerine Nesturi patriği I. Aba (Mar Aba) ülkeye bir piskopos göndermiştir: "*Eftalitler prensi Hudai... patriğe bir mektup yazarak Eftalit ülkesine bir piskopos istemiştir*". MS 560'larda Ak Hun hakimiyetini ortadan kaldıran fakat bölgede Ak Hunlar ve diğer yerel unsurlarla konfederatif bir idare sürdürdüğü biline Gök Türkler arasında da Nesturiliğin yayılmaya devam ettiği bilinmektedir. Doğu Romalı tarihçiler Theophylaktos Simokates (MS VII.yy.) ve Theophanes Confessor'un (MS IX.yy.) eserlerinde 581 senesinde Sasanilerin, İmparator Maurice'e gönderdikleri Türk tutsakların "vebaya karşı korunma maksadıyla" alınlarına yaptırıldıkları siyah renkli haç dövmeleri, bölgede Nesturiliğin ne denli yayılmış olduğunun önemli göstergelerinden yalnızca biridir. Ayrıca 644 yılında Merv'de başpiskoposluk yapan Elias'ın birçok Türk'ü Hristiyanlığa çevirdiği de kaydedilmektedir. Orta Asya'da Soğdlu tüccarların tıpkı Maniheizm'deki gibi Nesturiliğin yayılmasında da önemli bir rol üstlendikleri bilinmektedir. Hristiyanlık, Hun ve Batı Türk Kağanlıkları döneminde Soğdiyana dışında Taşkent, Yedisu ve Harezm'e daha genel bir ifadeyle Türkistan sahasına ciddi bir şekilde nüfuz etmiştir.⁵¹

SONUÇ

MÖ II. Yüzyıldan itibaren Batı Türkistan'ı nüfuz alanı altına almış olan Hunlar, MÖ I. yüzyılın ikinci yarısından sonra demografik olarak da bölgeyi bir doğal yaşam alanına dönüştürmüşlerdir. MS IV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise "Hun" adı Avrupa ve Türkistan coğrafyalarında hükümünü tam anlamıyla yaymış ve İç Asya'daki bilinen bin yılı aşkın serüveninden sonra Batı Avrasya, Avrupa ve Hint alt kıtasında da geleneksel bozkır imparatorluğunun temsilcisi olmuşlardır. Kagan, Hatun/Katun, Tegin/tigin ve Yabgu gibi Türk dünyasına ait idari unvanları da kullanan Batı Türkistan Hunları; Roma, Doğu Roma (Bizans), Çin, Soğd ve Hint kaynaklarından gelen sınırlı ve kısmen çelişkili bilgilere göre atlı-savaşçı bozkır kültürlerini, Sibiryaya kökenli eski dinlerini yaşamayı sürdürmüş bununla beraber tıpkı selefleri Kuşanlar'da olduğu gibi yayılma coğrafyalarındaki kadim yerleşik kültürlerin (Soğdiyana/Maveraünnehir–Toharistan–Margiana; Tibet-Nepal, Gilgit Havzası merkezli olarak eski Kuzey Hindistan) gelenek ve görenekleri, etkin dini inanç sistemleri (Zerdüştlük, Budizm, Hinduizm ve sonradan ortaya çıkan Maniheizm, Nesturi Hristiyanlık), kent mimarisi ve ileri ziraat gibi alanlardaki muhkem yapılarının kaçınılmaz etkisi altında kalmışlardır. Kısacası, Hun hâkimiyet alanlarında Hint-İrani ve Tibet nüfuz-alanlarının yoğunluğu anlaşılma ile beraber, yazılı kaynaklardaki aktarımlardan "gerçek" Hunların İç Asya bozkır kültürünü devam ettirdikleri anlaşılmaktadır. Söz konusu bozkır dünyasına dair ipuçlarına bakıldığında ise Hun-Türk etnik ve kültürel çekirdeğin yanısıra Küçük Yüceği (Kidarit ?) ve muhtemelen İç Asya bozkırlarında uzun süre güçlü bir tesir bırakan Siyenpi unsurların da bu amalgam içinde önemli roller üstlendikleri iddia edilebilir. Askerî nizam ve idari teşkilatlanmada mahir bu savaşçı göçebeler, yarı-feodal esnek idare anlayışına dayalı yönetim biçimleriyle soydaşları Gök Türkler'in gelişine kadar Doğu Türkistan'dan İran Horasan'ına; Güney Kazakistan'dan Orta Hindistan'a kadar devasa bir coğrafyayı muazzam bir uyum ile yönetmeyi başarmış ve bölgenin Türkleşmesinin de temellerini atmışlardır.

⁴⁹ Talha Fortacı, "Nesturiliğin Ortaya Çıkış Süreci", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 18 (2), 2018, s. 64, 79, 85-86. Nestorius, Hz. İsa'nın bir şahsa ve iki doğaya (tanrısal ve beşerî) sahip olduğunu ve bu doğaların kesinlikle birbirleriyle karışmadığını; Meryem'in ise "Theotokos (tanrıyı doğuran)" olmadığı ve insan olan İsa'yı doğurduğunu dile getirmiştir. İsa'nın daha çok insani doğası üzerinde duran Nestorius bu fikirlerinden dolayı 431 senesinde toplanan I. Efes Konsili'nde aforoz edilmiştir. Sürgüne tabi tutulan (İstanbul dışında istediği bir yer) Nestorius Antakya'daki Euprepus Manastırı'na gelse de ana bölgesi olan bu coğrafyada fikirlerinin ciddi oranda yayılması nedeniyle daha sonra (MS 433) imparator tarafından Mısır çöllerine sürülmüştür.

⁵⁰ Fortacı, *agm*, s. 88; Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, s. 67.

⁵¹ Çeşmeli, *agm*, s. 65-67; Golden, *age*, s. 98.

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KAYNAKÇA

- AHMETBEYOĞLU, Ali, *Grek Seyyahı Priskos'a (V. Asır) göre Avrupa Hunları*, TDAV, İstanbul, 1995.
- BALOGH, Daniel, *Hunnic Peoples in Central and South Asia: Sources for their Origin and History*, Barkhuis, 2020.
- BARFIELD, Thomas, *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China 221BC to AD 1757*, Basil Blackwell, 1989.
- BLOCKLEY, R. C. Blockley, *The history of Menander the Guardsman*, Francis Cairns Pub., Liverpool, 1985.
- ÇEŞMELİ, İbrahim, "Tarihi Kaynaklara Göre Türk Göçebelerinde Dinler, Kültler, Ritüeller İle İkonografi (MS 8. Yüzyıla Kadar)". *Art- Sanat Dergisi*, 3, 2015, ss. 45 – 96.
- DE CRESPIGNY, Rafe, "The division and Destruction of the Xiongnu Confederacy in the first and second centuries AD", *Faculty of Asian Studies*, Australian National Universty, (internet edition: 2004), 1-6; <https://openresearch-repository.anu.edu.au/handle/1885/42051>; <https://www.semanticscholar.org/paper/The-Division-and-Destruction-of-the-Xiongnu-in-the-Crespigny/ee39f76c5bfb13f90879c321710c2532e56b5e6e>.
- DE LA VAISSIÉRE, Étienne, "Is there a 'Nationality of Hephthalites'?", *Bulletin of the Asia Institute*, 17, 2003, ss. 119-132.
- DI COSMO, N., *Ancient China and It's Enimies*, Cambridge Universty Press, 2002.
- ENOKI, Kazuo, "On the Nationality of the Ephthalites", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, No. 18, Toyo Bunko, Tokyo, 1959, ss. 1-58.
- FORTACI, Talha, "Nesturiliğın Ortaya Çıkış Süreci", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 18 (2), 2018, ss. 63-99.
- GOLDEN, P. B., *Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Yahya Kemal Taştan, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015.
- GOLDEN, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Ankara, 2002.
- HAW, Stephen G., *Beijing – A Concise History*, Routledge, 2006.
- HONEY, David B., "Lineage as Legitimation in the Rise of Liu Yuan and Shih Le", *Journal of the American Oriental Society (JAOS)*, 110 (4), October-December: 1990, ss. 616-621.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, 16, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998.
- KHARJAUBAİ, Mairagul, San Guo Zhi ve Hou Han Shu'ya Göre Wu-Huanlar ve Xian-Beiler, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2003.

BATI TÜRKİSTAN HUNLARINDA GÖRÜLEN SOSYO-KÜLTÜREL GELENEKLER VE DİNLER (MS IV–VII. YY.)

- KIRİLEN, Gürhan, “Xuan Zang’ın Orta Asya İzlenimleri”, *AÜDTCF Dergisi*, 53 (1), 2013, ss. 63-84.
- KIM, Hyun Jin, *Hunlar*, çev. Hakan Herdem, Gumbel Yayınevi, Ankara, 2020.
- KYLASOV, L. R., “Northern Nomads”: *History of Civilization of Central Asia: The Crossroads of Civilisations (A. D. 250 to 750)*, 3, UNESCO Publishing, Paris, 1996, ss. 311-320.
- KUBATİN, Andrey, “Muğ Dağı Soğd Arşivi Belgelerinde Görülen ‘Hun’ ve ‘Türk’ Terimleri Üzerine”, *XVII. Türk Tarih Kongresi (C. II-I. Kısım)*, Ankara, 15-17 Eylül 2014, ss. 55-60.
- KURBANOV, Aydogdy, *The Hephthalites (Archaeological And Historical Analysis)*, PhD Thesis, Free University Berlin, 2010.
- LAURSEN, Sarah, *Leaves that Sway: Gold Xianbei Cap Ornaments from Northeast China*, University of Pennsylvania (Department of East Asian Languages and Civilizations), unpublished Phd Thesis, 2011.
- MILLER, Bryan K., *Power Politics in The Xiongnu Empire*, Phd Thesis, University of Pennsylvania, 2009, s. 152: <https://core.ac.uk/download/pdf/76382562.pdf>.
- MIZRAK, Egemen Çağrı, *Bozkır Kavimleri*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2017.
- NANAI-VANDAK, “Sogdian Ancient Letter II”, *Telling the Sogdian story: A Freer\Sackler Digital Exhibition Project*, accessed August 7, 2021: <https://kimon.hosting.nyu.edu/sogdians/items/show/851>
- PARKER, E. H., *A Thousand Years of The Tartars*, Kelly&Walsh Limited, 1895.
- PROCOPIUS, *History of the Wars [Book I-II (of VIII)]*, trans. H. B. Dewing, 1914: e-kitapRelease Date: September 27, 2005 [eBook #16764]: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/16764/pg16764-images.html>
- RUDOLPH, K., “Maniheizm”, çev. Mustafa Bryık, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I, 2002, ss. 378-393.
- SARITAŞ, Eyüp, “Seyyah Hui Chao’nun Beş Tianzhu Ülkesine Seyahati ve Türk Tarihi Bakımından Önemi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası*, 16, 2010, s. 105-116.
- SINOR, Denis, “The Hun Period”, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, vol. I, Cambridge University Press, 1990, ss. 177-205.
- TAISHAN, Yu, “History of the Yeda Tribe (Hephthalites) Further Issues”, *Eurasian Studies*, ed. Yu Taishan-Li Jinxiu, vol. 1, Beijing: Commercial Press, 2011, ss. 66-119.
- TAISHAN, Yu, “A Study of Saka History”, *Sino-Platonic Papers*, no. 80, ed. V. H. Mair, University of Pennsylvania, 1998, July: 1-225.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Gök-Türkler (I-II-III)*, TTK, Ankara, 2012.
- The Gothic History of Jordanes*, ed. Charles Christopher Mierow, Princeton University Press, 1915.
- The Raghuvança (The Story of Raghu’s Line by Kâlidâsa)*, translated by P. de Lacy Johnstone, Aldine House, London, 1902.
- The Roman History of Ammianus Marcellinus (Res Gestae)*, trans. Charles D. Yonge, George Bell & Sons, Londra, 1902.
- TOH, Hoong Teik, “The -yu Ending in Xiongnu, Xianbei and Gaoju Onomastica”, *Sino-Platonic Papers*, 146, Feb. 2005, ss. 1-24.
- WANG, Xian, “A Study On The Kidarites: Reexamination of Documentary Sources”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 19, Harrowitz Verlag-Wiesbaden, 2012, ss. 243-301.
- WRIGHT, David Curtis, “The Hsiung-nu – Hun equation revisited”, *Eurasian Studies Yearbook*, 69, 1997, ss. 77-112.
- YILDIRIM, Kürşad, “Sung Yün’ün Türkistan ‘daki Seyahati”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/1, 2015, s. ss. 281-300.
- YÜ, Ying-shih, “Hsiung-nu”, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, V. I, ed. Denis Sinor, reprinted: Athenaeum Press Ltd., 1994, ss. 118-150.
- ZADNEPROVSKIY, Y. A., “The Nomads of Norther Central Asia After The Invasion of Alexander”, *History of Civilization of Central Asia: The Crossroads of Civilisations (700 BC to A. D. 250)*, vol. II, UNESCO

Publishing, Paris, (1994, online edition 1999), 448 – 463: <https://en.unesco.org/silkroad/knowledge-bank/nomads-northern-central-asia-after-invasion-alexander>.

ZEIMAL, E. V., “The Kidarite Kingdom in Central Asia”, *History of Civilizations of Central Asia: The Crossroads of Civilisations (A. D. 250 to 750)*, vol. 3, UNESCO Publishing, Paris, 1996, ss. 123-137.

**BATI TÜRKİSTAN HUNLARINDA GÖRÜLEN SOSYO-KÜLTÜREL GELENEKLER VE
DİNLER (MS IV-VII. YY.)**

Köklü bir tarihsel geçmişi olan Macarların tarih boyunca çeşitli kavimlerle, özellikle de Türk kavimleriyle sıkı ve aynı zamanda yoğun bir ilişkisinin olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Macarlar bağımsız bir şekilde tarih sahnesine çıkmadan önce Ural kavimleriyle ortak bir geçmişi paylaşmıştır. Zaman içinde Ural kavimleriyle aralarındaki bağın kopmasının ardından Macarlar dilsel ve etnik açıdan bağımsız gelişme göstermiş ve Macar kadim tarihi (*magyar őstörténet*) olarak adlandırılan dönem oluşmaya başlamıştır.

Macar kadim tarihi, Türk-Macar ilişkileri açısından son derece önemli bir dönem olup Macarların çeşitli Türk kavimleriyle olan erken dönem ilişkilerinin temelleri bu dönemde atılmış ve bu ilişki günümüze kadar devam etmiştir. Bu dönem ilişkilerinin tarihi V. yüzyıla dayandırılmakta ve IX. yüzyılda Macarların bugünkü yurtları olan Karpat Havzası'na yerleşmesine kadar devam etmektedir. Yaklaşık beş yüz yıl süren bu süreç içinde Macarlar Türk kavimlerinin hâkimiyeti altında veya komşuluğunda yaşayarak Türklerle çok sık temasta bulunmuşlardır. Macarların bu erken Orta Çağ Dönemi'ni basit ve kesin ifadelerle anlatmak zor olsa da eldeki veriler Türk-Macar tarihî ilişkilerinin boyutunu ortaya koyacak düzeydedir.

Macar kadim tarihi olarak adlandırılan bu dönemin aydınlatılmasında Macar dilinin erken dönem yabancı yazılı kaynakları önemli bir yer teşkil etmektedir. Son dönemde yapılan çalışmalar bu alana önemli katkılar sağlamakla birlikte erken dönem yabancı yazılı kaynaklar bu çalışmalara temel oluşturması ve Macar kadim tarihi meselesine ışık tutması bakımından büyük bir önem arz etmektedir. Bu dönemin aydınlatılmasında başta Arapça, Farsça, Yunanca (Bizans) yazılmış kaynaklar olmak üzere pek çok yabancı kaynak referans olmakta ve bu kaynaklarda Macarlar Türk kavimleriyle özdeşleştirilmektedir. Kadim Macarlar ilk olarak Buharalı bilim insanı ve aynı zamanda devlet yönetiminde söz sahibi olan Ceyhânî'nin (ö. 330/942) X. yüzyılın başlarında kaleme aldığı coğrafya eserinde ortaya çıkmakta ve söz konusu eseri temel alarak oluşturulan daha sonraki Arapça ve Farsça yazılmış kayıtlarda çoğunlukla kendi Etnonimleriyle (*Macar*) ya da başka Türk kavimlerinin adlarıyla adlandırılmaktadır. Daha sonra X. yüzyılda kaleme alınan Yunanca (Bizans) kaynaklarda ise *Türk* adıyla anılmaktadır. Bu çalışmada çoğunlukla kadim Macarlar hakkında somut ve doğrudan veriler sunularak döneme tanıklık eden bu ana kayıtlar temel alınmaktadır. Söz konusu yabancı kayıtları temel alarak oluşturulan Macar kadim tarihi araştırmaları ve Macar literatürü de bu çalışmanın bir diğer kaynak malzemesini oluşturmaktadır.

Macarların, yurt tutuş öncesi dönemi tarihi İç Asya tarihiyle bağlantılı olduğu için bu süre zarfında çok sayıda Türk kavmiyle etkileşime geçmesi kuvvetle muhtemeldir. Fakat bu çalışmada kadim Macarların gerek dilsel olgular gerekse tarihî kayıtlar aracılığıyla kanıtlanabilen Türk etkileşimi üzerinde durulmuştur. Bu vesileyle Türk-Macar ilişkilerinin erken dönem tarihinin özetlenmesi de amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Kavimleri, Kadim Macarlar, Tarihî İlişkiler, Erken Orta Çağ, Macar Kadim Tarihi.

* Bu makale tarafıma ait olan "Orta Çağ'da Macarlar ve Sekeller" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Öğr. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: ayoz@ankara.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8763-3043.

EARLY PERIOD TURKISH-HUNGARIAN HISTORICAL RELATIONS FROM THE 5TH CENTURY TO THE 9TH CENTURY

ABSTRACT

It is an undeniable fact that the Hungarians, who have a deep-rooted historical background, had a close and intense relationship with various tribes, especially Turkic tribes. The Hungarians shared a common past with the Uralic tribes before they appeared on the stage of history independently. After the disconnection between the Uralic tribes over time, the Hungarians developed linguistically and ethnically independently, and the period called Hungarian prehistory (*magyar őstörténet*) began to form.

The Hungarian prehistory is an extremely important period in terms of Turkish-Hungarian relations, and the early relations of Hungarians with various Turkic tribes started and continued during this period. The history of this period's relationships dates back to the 5th century and continues until the Hungarians settled in their current homeland, the Carpathian Basin, in the 9th century. In this process, which lasted for about five hundred years, the Hungarians lived under the domination of Turkic tribes or in their neighborhood and had frequent contact with the Turkic tribes. Although it is difficult to describe this early medieval period of the Hungarians in simple and precise terms, the data available are at a level to reveal the extent of Turkish-Hungarian historical relations.

Foreign written medieval sources of the Hungarian language have an important place in the illumination of this period, which is called Hungarian prehistory. Although recent studies have made important contributions to this field, early written sources are of great importance in terms of forming a basis for these studies and shedding light on the issue of Hungarian prehistory. Many foreign sources, especially sources written in Arabic, Persian and Greek (Byzantine), are referenced in the illumination of this period, and Hungarians are identified with Turkic tribes in these sources. The Proto-Hungarians first appeared in the geography source written in the 10th century by Ceyhâni (died 330/942), a scientist and statesman, and in the later Arabic and Persian sources created on the basis of these sources, they are mostly called as their own ethnonym (*Hungarian*) or the names of other Turkic tribes. Later, in Greek (Byzantine) sources written in the 10th century, they are called as *Turk*. This study will mostly be based on these main sources that witnessed the period by presenting concrete and direct data about the Proto-Hungarians. Hungarian prehistory research and Hungarian literature, which are based on these foreign sources, constitute another source material of our study.

The Hungarians are likely to have interacted with numerous Turkic tribes during this time, as their pre-establishment history is linked to the history of Inner Asia. However, in this study, the Turkish interaction of the Proto-Hungarians, which can be proven through linguistic facts and historical sources, is emphasized. On this occasion, it is also aimed to summarize the early history of Turkish-Hungarian relations.

Keywords: Turkic tribes, Proto-Hungarians, Historical Relations, Early Medieval, Hungarian Prehistory.

GİRİŞ

Macarlar tarih boyunca farklı zamanlarda, farklı kavimlerle biraya gelerek özellikle sosyal, kültürel ve siyasal anlamda karşılıklı bir etkileşim içinde olmuştur. Bugünkü dilsel veriler doğrultusunda Macar kadim tarihi (*magyar őstörténet*) başlamadan önce Macarlar Ural kavimleriyle aynı dili ve coğrafyayı paylaşmıştır.

Macarların en erken geçmişinin aydınlatılmasında arkeoloji, antropoloji ve tarihe yardımcı diğer bilim dallarının kısıtlı ve yetersiz veri sunması sebebiyle bu hususta dilsel olguların daha güvenilir ve kesin sonuçlar ortaya koyacağı araştırmaların merkezinde yer almaktadır.¹ Dil; arkeolojik, antropolojik ve benzeri disiplinlere dayalı verilerin yetersiz kaldığı durumlarda temel başvuru kaynağı olarak kullanılmaktadır. Çünkü dil; toplumsal bir kurum olması, o dili kullanan toplumların tarihini ve kültürünü yansıtan bir ayna vazifesi görmesi ve aynı zamanda yaşayan bir varlık olması sebebiyle toplumların geçmişini hep canlı tutmuştur.²

Macaristan'da XVIII. yüzyıldan itibaren sistemli bir boyutta devam eden dil çalışmaları sayesinde Macarlar hem etnik hem de dillerinin kökenleri konusunda bir sonuca ulaşmaya çalışmıştır.³ Bu doğrultuda yapılan bilimsel çalışmalar neticesinde bugün kabul gören genel kanıya göre Macarlar, daha doğru bir tabirle Macar dili Ural dil ailesinin Fin-Ugor alt grubunun Ugor koluna mensuptur; en yakın dil akrabaları Ob-Ugor koluna dâhil olan Vogullar ve Ostyaklardır. Bu döneme ait pek çok sorun Macar diline ait yazılı belgelerin olmaması nedeniyle

¹ Hasan Eren, "Geçmişine Bakan Yalnız Bir Ulus", *Tarih ve Toplum*, C. 36, S. 215, Kasım 2001, s. 76-86; István Fodor, "Kazárok és kabarok", *Magyarrá lett keleti népek*, Ed. Viktor Szombathy, Gyula Laszló, 1988, s. 62; Lajos Ligeti, "Az uráli magyar őshaza", *A magyarság őstörténete*, Ed. Lajos Ligeti, A Budapesti Magyar Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarság Tudományi Intézete és Franklin Társulat, Budapest 1943, s. 41.

² Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*, TDK, Ankara 1988, s. 65.

³ Naciye Güngörmüş, "Macar Dilinde Bulunan Türkçe Alıntı Kelimelerin Dil Tarihi Açısından Genel Bir Değerlendirmesi", *Batı Dil ve Edebiyatları Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 3, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1998, s. 125.

aydınlatılmamıştır. Bu sorunların başında Macarların bu topluluk içinde tam olarak ne zaman yaşadığı ve Ural halklarının ana yurdunun neresi olduğu meseleleri gelmektedir. Fakat bugün artık araştırmacılar Ob-Ugor ve Macarların ortak yurdunu Ural Dağları civarında aramak gerektiği konusunda hemfikirdir.⁴ Macarların milattan öncesine dayanan bu erken dönemi Macar kadim tarihi olarak adlandırılan dönemin temelini oluşturmaktadır.

Macar kadim tarihi ise genel anlamda Macarların dil akrabalarından ayrılarak tarih sahnesinde bağımsız bir şekilde yer almaya başladığı dönem olarak kabul edilmektedir. Macar kadim tarihi araştırmalarıyla ilgilenen Antal Bartha bu konu hakkında en genel çerçeveyi bizlere sunmuştur: *Kavimlerin ana tarihlerinin başlangıcında genellikle akraba dil birliklerinden uzaklaşmış, bağımsız dil kullanan eski bir kavim bulunmaktadır. Macarların akraba dil birliğinden ayrılması ise MÖ 1000 yılının ilk yarısında gerçekleşmiştir.*⁵ Ugor birliğinin MÖ 1000 yılı civarında dağılmasıyla birlikte Macar tarihinde yeni bir sayfa açılmış ve bu andan itibaren Macarların müstakil tarihleri başlamıştır. Bağımsızlaşan Macarların atalarının nerede yaşadığı da yine tartışılan konular arasındadır.

Macar Dilinin Erken Dönem Yabancı Yazılı Kaynakları Işığında ve Macar Literatürüne Göre Türk-Macar Tarihî İlişkileri

Macarların yazılı belgeleri yurt tutuştan sonraki dönemlerde oluştuğundan Macar tarihinin en erken dönemlerinin aydınlatılmasına büyük ölçüde dil tarihsel veriler kaynaklık etmektedir. Macarların bu erken dönemleri Macar dili tarihi kaynaklarından *akraba diller, yabancı diller* aracılığıyla ortaya konulabilmekte, bunun yanı sıra bu kaynaklar içerisinde Macar kadim tarihinin aydınlatılmasında Macar dilinin *yabancı yazılı kaynakları* önemli bir yer tutmaktadır. Macar kadim tarihi hakkında ilk detaylı bilgilendirmeyi Arapça ve Farsça kaynaklar sunmakta, bu kaynaklarda Macarların IX. yüzyıl tarihi tasvir edilmektedir.⁶ IX. yüzyıldan önceki döneme ait Macarlarla ve Macar adıyla ilişkilendirilen görüşler dilsel benzerliklere ve coğrafi yakınlığa dayandırılmaktadır.⁷ Öte yandan Macar kadim tarihi araştırmaları Türk-Macar ilişkilerinin başlangıcını eski Bizans tarih yazarlarının Macarların oluşumuna etki eden Türk kavimleri hakkında ortaya koydukları bilgilere dayandırmaktadır.

Eski tarih konseptine göre Macarlar Ugor birliğinden ayrılmalarının ardından Türk halklarıyla etkileşime girmiş ve V. yüzyılda Onogur-Bulgarlarla temas etmiştir. Bizans yazarlarından Priskos Rhetor 5. yüzyıla ait çalışmasında 463 civarında meydana gelen göç hakkında bilgi vermektedir. Priskos'a göre Avarlar Sabirleri kaçmaya mecbur etmiş; Sabirler ise Saragur, Ogur ve Onogurların Batı Sibiry'a'daki topraklarını bırakarak başka bölgelere göç etmelerine neden olmuştur. Avarlar ise Okyanus⁸ kıyısında yaşayan kavimler ve Okyanus'un taşması sonucunda ortaya çıkan sis ve pek çok "griffon kuşu" nedeniyle kaçmak zorunda kalmıştır.⁹ Büyük olasılıkla Macarlar da bu kavim hareketinin sonucunda Batı Sibiry'a'daki ana yurtlarını terk etmiş ve Onogurlarla birlikte Kafkasya bölgesine göç etmiştir.¹⁰

Bu tarih konseptinin sağlam bir temele dayanmadığı çeşitli araştırmalarla ortaya konulmuştur. Buna göre o dönemde Batı Sibiry'a'da Türk dilli kavimlerin varlığından söz edemiyoruz. *Avrupa'da Türk dilli olduğu kesin olan ilk kavim, 463 civarında Volga'nın batısında ortaya çıkan Ogur-Bulgar Türkleridir.*¹¹ Aynı şekilde Macarların da bu kavim hareketine Batı Sibiry'a'da dâhil olmadığı konusunda görüş bildiren araştırmacıların olduğunu belirtmek gerekir. Bu varsayımın göre Macarlar Ugor birliğinin dağılmasının ardından Ural'ın doğusundaki bölgelerden değil, Başkırdistan'da olduğu bilinen Magna Hungaria'dan (Büyük¹² Macaristan) hareketle güneye ve batıya doğru göçlerini gerçekleştirmiştir.¹³ Söz konusu teorisinin zayıf yönlerine rağmen Macarların bu kavim hareketinin bir parçası olduğu, V. yüzyılda gerçekleşen bu göçün etkisiyle Türk kavimleriyle temasta bulunduğu ortadadır ve kadim tarih araştırmaları da bunu desteklemektedir.¹⁴

Bu kavim hareketi neticesinde bahsi geçen diğer halklarla birlikte Macarların da Kafkasya'ya ulaşmış olduğu, başka bir ifadeyle Macarların yerleşim yerlerinden birinin "Kafkasya" olduğu inancı da tartışılan başka bir konudur. Bu bölge o dönemlerde Bulgarların yaşam sahası olup bu inanca göre Macarlar VII. yüzyılda Hazarların

⁴ Ed. György Györffy, *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról (Kortársak és kronikások híradásai)*, Gondolat, Budapest 1986, s. 6.

⁵ Antal Bartha, *A magyar őstörténet*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1988, s. 7-8.

⁶ Károly Czeplédy, "A magyarság Dél-Oroszországban", *A magyarság őstörténete*, Ed. Lajos Ligeti, A Budapesti Magyar Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarság Tudományi Intézete és Franklin Társulat, Budapest 1943, s. 100; Pál Engel, *Szent István birodalma (A középkori Magyarország története)*, História-MTA Történettudományi Intézete, Budapest 2001, s. 13.

⁷ Gyula Kristó, *Levedi törzsszövetségétől Szent István államig*, Magvető Könyvkiadó, Budapest 1980, s. 18.

⁸ Priskos burada Kuzey Buz Denizi'ni kastetmiştir. Sözü edilen kavim hareketi Sibiry'a'nın kuzey bölgesinden Karadeniz'e kadar yayılan alanda meydana gelmiştir. Bkz. Ed. Györffy, *age*, s. 274.

⁹ Ed. Györffy, *age*, s. 53.

¹⁰ Tibor Halasi Kun, "A magyarság kaukázusi története", Ed. Lajos Ligeti, A Budapesti Magyar Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarság Tudományi Intézete és Franklin Társulat, Budapest 1943, s. 74.

¹¹ Vásáry, *age*, s. 221-222.

¹² Burada "büyük" sıfatıyla "eski/kadim" anlamına gönderme yapılmaktadır. Bkz. Pál Engel, "A magyar őstörténet három problémája", *História*, C. 12, S. 5-6, Budapest 1990, s. 58.

¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gyula Németh, *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1991, s. 220-221; Kristó, *Levedi törzsszövetségétől...* s. 55; Engel, *agm*, s. 58; Vásáry, *age*, s. 221-223.

¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ligeti, *agm*, s. 66; Németh, *age*, s. 125-126.

V. YÜZYILDAN IX. YÜZYILA KADAR ERKEN DÖNEM TÜRK-MACAR TARİHİ İLİŞKİLERİ

batısında, Azak Denizi'nin doğu kıyısında ve Don'un aşağı mecrasında bulunan Onogur-Bulgar birliğine dâhil olmuştur. Onogur-Bulgar birliği Kubrat Han'ın 642'deki ölümünün ardından Hazar saldırısı nedeniyle dağılmış ve Tuna Bulgarları batıya, Volga Bulgarları ve Başkırt Macarları ise beraber kuzeye göç ederek ana birlikten ayrılmıştır.¹⁵ Macarların çoğunluğu ise Hazar saldırısının ardından Kafkasya'da kalarak Hazar hâkimiyeti altında belirli bir süre yaşamıştır.¹⁶ Macar Doğu Bilimci Károly Czeplédy'nin çalışmalarında ortaya koyduğu verilerle birlikte *Kafkasya kadim yurduna olan inancın güvenilirliği ortadan kalkmıştır*.¹⁷ Czeplédy, *A magyarság dél-oroszoszágban* (Güney Rusya'daki Macarlar) (1943) adlı çalışmada İranlı Coğrafyacı ve Tarihçi Gerdîzi'deki bilgilere dikkat çekerek bu bilginin sağlam temele dayanmadığını göstermiştir. Gerdîzi'ye göre Macarların yerleşim bölgesi sınırlarından biri "Tuna", diğeri "Atıl"dir; "Atıl" ilk önce Slavların ülkesine, daha sonra oradan Hazarlara doğru akmaktadır.¹⁸ Czeplédy, Gerdîzi'nin bu ifadelerini Macarları "Atıl" Nehri'nin Hazarlardan ayırdığı şeklinde yorumlamakta ve Macarları Hazarlardan ayıran o nehrin "Don Nehri" olduğunu ileri sürmektedir.¹⁹ Ceyhânî'deki orijinal metin temelinde aktarılan bu veriler Macarların yerleşim bölgeleri arasında Kafkasya'nın olmadığını, bu sınırlardan birinin Atıl, yani Don; diğersinin Tuna olduğunu göstermektedir.

İleriki dönemlerde yapılan araştırmalarda bu görüş dikkate alınarak kuramlar oluşturulmuştur. Macar-Bulgar tarihî ilişkileri konusunda başka etkileşim sahalarına da dikkat çekilmiş, Macarların ne zaman ve hangi Bulgar topluluğuyla etkileşimde olduğu çeşitli araştırmalarla belirlenmeye çalışılmıştır. Macarların ilk olarak kuzeyden hareketle Volga bölgesinde Volga Bulgarlarıyla etkileşime geçtiği varsayımı daha güncel görüşler arasındadır. Macarlar, VIII. yüzyılda veya bundan biraz daha ileri bir tarihte Volga Nehri ve Ural Dağları arasında yaşadıkları bölgeden güneye hareket ettikleri esnada Volga bölgesinde ortaya çıkan Volga Bulgarlarıyla bir kaynaşma sürecine girmiştir.²⁰ Burada başlayan Macar-Bulgar ilişkileri daha sonra Don bölgesinde devam etmiştir.²¹

Macar-Bulgar ilişkisinin başlama noktası, zamanı ve niteliğiyle ilgili ortaya konulan tüm bu varsayımlar henüz güçlü bir kanıt isterken Macar Türkolog István Vásáry, kadim tarihe ilişkin ortaya konulan tüm bu hipotezlere farklı bir açıklama getirmiştir. Macarların, Ugor birliğinin dağılmasının ardından Uralların Avrupa tarafında, yani Kama-Ural bölgesinde yaşadığı olasılığını temel alarak V. yüzyıldan sonraki bir dönemde Kama-Byelaya bölgesinden Volga ve Don arasına göç ettiğini ve burada Onogur-Bulgarlarla ve Alanlarla etkileşim içerisine girdiğini savunmuştur. VIII. yüzyılın sonuna doğru Volga Bulgarlarının Orta Volga bölgesine ulaştığı ve Macarların ise IX. yüzyılın ilk yarısında artık Don bölgesinde olduğu göz önünde bulundurulduğunda Volga Bulgarları ile Macarlar arasında ise kısa süreliğine bir etkileşim yaşanmıştır.²²

Macarlar ile Volga Bulgarları arasındaki ilişkiyi Macar tarihinde rastlanılan Volga Bulgar boy isimleri de güçlendirmektedir. Bu boy isimleri arasında *Bulgar* boy ismi dışında *Barsula*, *Suvar* ve *Eskel/Eskil* boyları da anılmaktadır. *Barsula* boy ismi Bercel şeklinde Karpat Havzası'nda muhafaza edilmekte, *Suvar* ismi Árpád Dönemi'nde soy ismi olarak Szovárd/Zovárd şekliyle kullanılmakta, *Eskel/Eskil* boy ismi ise *székely* (Sekel) kavim ismiyle açıklanmaktadır.²³

Macarların Bulgarlarla olan tarihî ilişkisine Arap coğrafyacıları da gönderme yapmakta, hatta bu ilişkinin tabiiyet ilişkisi içinde olduğunu anlatmaktadır. Filozof, ahlâkçı, tabip ve coğrafyacı özellikleriyle bilinen Ebü Zeyd el-Belhî'nin (ö. 322/934) X. yüzyıl Arap coğrafyacılarından İstahrî ve İbn Havkal tarafından muhafaza edilerek günümüze ulaşan eserinde Macarları "Bascirt" (metin içinde Macarca sesletimi *baszdzsirt*) adıyla andığı ve bu iki kavmi bir tuttuğu kaydedilmektedir.²⁴ Belhî'ye göre *Başkırtların iki cinsi bulunur. Bir cinsi Uzların uç bölgesinde, Bulgarların ardında yaşar. Sayılarının yaklaşık iki bin olduğunu söylerler. Ormanlarda yaşarlar, bu nedenle onlara saldırmak güçtür. Bulgarların metbû idiler. Diğer Bascirtlar (İbn Havkal'a göre Bascirtların en büyük kısmı) Peçeneklerle sınır komşusudur. Hem onlar hem de Peçenekler Türk'tür ve Bizans'la sınır komşusudur.*²⁵

Macar-Bulgar tarihî ilişkilerinin zamanı ve mekanı konusunda görüşler birbirinden farklılık gösterse de bu durum tarihsel süreç içinde Macarların Bulgarlarla yoğun bir ilişki içinde olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Macarlar için farklı dillerde kullanılan *Hungarian*, *ungarisch*, *hongrois*, *vengerszkij* şeklindeki adlandırmalar Macarların Bulgarlarla olan ilişkisine gönderme yapan önemli veriler arasındadır. Bütün bu adlandırmaların

¹⁵ Czeplédy, *age*, s. 100-101.

¹⁶ Halasi Kun, *age*, s. 84-86.

¹⁷ Kristó, *Levedi törzsszövetségétől...*, s. 51.

¹⁸ Ed. Györffy, *age*, s. 88.

¹⁹ Czeplédy, *age*, s. 100-112.

²⁰ István Fodor, "Finnugor vagy bolgár-török", *História*, C. 8, S. 1, 1986, s. 3; Gyula Kristó, *Magyarország története 895-1301*, Osiris Kiadó, Budapest 2006, s. 41-42.

²¹ Fodor, *agm*, s. 3.

²² Vásáry, *age*, s. 221-224.

²³ Kristó, *Levedi törzsszövetségétől...*, s. 56; Vásáry, *age*, s. 204.

²⁴ Ed. Györffy, *age*, s.95.

²⁵ Ed. Györffy, *age*, s. 95.

kökünü *Onogur* kavim ismine dayanmaktadır. Başka bir ifadeyle komşuları Macarların köklerini Onogurlara dayandırmakta ve onları bu şekilde adlandırmaktadır.²⁶

Macarların Bulgarlarla olan ilişkilerini Macar dilinde bugün dahi yaşayan Çuvaşça kökenli alıntı kelimeler de açık bir şekilde doğrulamaktadır. Yurt tutuş öncesi dönemde Macarcaya geçen eski Türkçe sözcükler incelendiğinde Çuvaşçanın etkisinin Doğu Türkçesine oranla daha fazla olduğu, bu alıntı kelimelerin büyük bir çoğunluğunun Çuvaşça kökenli olduğu ortaya konulmuştur. Çuvaşça kökenli bu alıntı sözcükler çoğunlukla *r* sesini içermektedir. Eski Türkçede *j* sesi ile başlayan sözcükler Çuvaşça özellik gösteren dillerde *ś* veya *s* sesine karşılık gelmekte olup Macarcada *sz* (Türkçe sesletimi *s*) ile başlayan bu tip sözcükler de Çuvaşça kökenlidir. Bazı Çuvaşça özellik gösteren dillerde veya lehçelerde ise *j* sesi farklı biçimde gelişme göstermiş ve Macarca *gy* (Türkçe sesletimi *dy* gibi) sesine karşılık gelmiştir. Bu kelimelerden bazıları şu şekilde sıralanabilir: *sár* (çamur), *görény* (kokarca), *tenger* (deniz), *térd* (diz), *iker* (ikiz), *ír* (yazmak), *tar* (dazlak; çıplak), *túr* (sabretmek); *sárga* (sarı), *serke* (sirke), *sárkány* (ejderha), *sarló* (orak); *szűcs* (kürkçü), *szőlő* (üzüm); *gyom* (yabani ot) vb.²⁷

Macarcaya Türkçeden geçen alıntı kelimelerin çoğu yurt tutuş öncesi döneme aittir ve bu kelimelerin sayısı 300 civarındadır.²⁸ Macarlar bu dönemde kendilerinden askerî ve kültürel anlamda daha üstün konumda olan Türk kavimlerinden büyük ölçüde etkilenmiş ve bu etkileşim çok yönlü olmuştur.²⁹ Dil ilişkilerinin ilk grubunu hayvancılık ve tarıma ilişkin sözcükler oluşturmaktadır. Bu kelimeler göz önüne alındığında Macarların Türk kavimlerinin etkisiyle tarım ve hayvan yetiştiriciliğiyle tanıştığı ortadadır. Bu kategorideki kelime hazinesi içinde doğal olarak ilk başta hayvan yetiştiriciliği terminolojisi büyük önem taşımaktadır. Zira Macarlar avcı-balıkçı yaşam biçimlerini Türk kavimlerinin etkisiyle terk etmiş, ardından göçebe yaşam biçimini benimsemiştir.³⁰ Hayvan cinslerine ve hayvansal ürünlere ilişkin sözcükler şu şekilde sıralanabilir: *bika* (boğa), *ökör* (öküz), *tinó* (buzağı), *borjú* (dana), *kos* (koç), *ürü* (iğdiş koç), *kecske* (keçi), *sajt* (peynir), *író* (kesilmiş/ekşi süt suyu), *túró* (çökelek), *gyapjú* (yün), *disznó* (domuz), *ártány* (iğdiş edilmiş domuz), *teve* (deve), *tyúk* (tavuk) vb. Tarım alanında kullanılan kelimeler arasında ise *búza* (buğday), *árpa* (arpa), *borsó* (bezelye); *kender* (kenevir), *komló* (şerbetçiotu), *csalán* (ısırgan (otu)) gibi tahıl türlerinin ve lifli bitkilerin isimlerini; *gyümölcs* (yemiş, meyve), *alma* (elma), *körte* (armut), *dió* (ceviz) gibi yemiş ve meyve isimlerini; *szőlő* (üzüm), *bor* (şarap), *sópró* (süpürge), *szűr* (süzme) gibi üzüm üretimine ilişkin pek çok sözcüğü ve *eke* (saban), *sarló* (orak), *tarló* (tarla), *dara* (darı), *öröl* (öğütmek) gibi bitki üretimiyle ilintili diğer kavramlara ilişkin sözcükler yer almaktadır. Pek çok yabani bitki isimleri de yine Türkçeden Macarcaya geçen sözcükler arasındadır: *kökény* (gök erik); *gyertyán* (gürgen); *kököröcsin* (şakayık), *kikerics* (bir çeşit çiğdem); *gyom* (bitki kökü); *torma* (acırga); *üröm* (miskotu) vb.³¹

Bunun dışında göçebe yaşam biçimiyle ilintili yerleşim yerine, toplumsal ve düşünsel hayata işaret eden önemli sözcükler de bulunmaktadır: *sátor* (çadır), *kút* (çeşme), *kapu* (kapı); *törvény* (yasa), *barom* (malvarlığı/servet), *kölcsön* (ödünç/borç); *egy/szent* (aziz), *táltos* (şaman, kam), *bölcs* (büyücü), *boszorkány* (büyücü, cadı), *báj* (büyü); *ige* (fiil), *ír* (yazmak), *betű* (harf), *szám* (sayı) vb.³²

Macarlar, Bulgarların ardından diğer bir önemli siyasî teşkilat olan Hazarlarla uzun ve yoğun bir ilişki içinde bulunmuştur. Hazarlar, VII. yüzyıl civarında Kafkasya, Volga, Don ve Hazar Denizi'yle çevrelenmiş geniş sahada hâkimiyet kurmuş ve komşu bölgelerde yaşayan kavimler üzerinde etkili olmuş; Macarları da hâkimiyetleri altına almıştır. Macarların bu dönemi hakkında özellikle Yunanca yazılmış kaynaklar yol gösterici olmuştur. Macarların Hazarlarla olan tabilik ilişkisini anlatan en eski kaynaklardan biri Bizans İmparatoru Konstantinos Porphyrogenetos'a (913-959) aittir. Konstantinos, *Türk*³³ adıyla andığı Macar boy birliğinin Hazarlarla olan birlikteliğini şu cümlelerle açıklamıştır: *Hazarlarla üç yıl birlikte yaşamış ve her savaşlarında Hazarlarla birlikte*

²⁶ Kristó, *Magyarország...*, s. 44.

²⁷ Géza Bárczi, Benkő Loránd vd., *A magyar nyelv története*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1967, s. 281.

²⁸ Bárczi, Loránd vd., *age*, s. 283.

²⁹ Güngörmüş, *agm*, s. 134.

³⁰ Güngörmüş, *agm*, s. 134.

³¹ Bárczi, Loránd vd., *age*, s. 282.

³² Kristó, *Magyarország...*, s. 44.

³³ Macarların *Türk* adıyla zikredilmesi hususunda araştırmacıların çoğunlukla aynı eksen etrafında farklı yorumlar sunduğu görülmektedir. Macar Türkolog Gyula Németh *Türk* adının Göktürk hâkimiyetinin ardından Hazarlara geçtiğini, Göktürk hâkimiyeti ve Hazarlarla olan ilişki neticesinde ise bu adın daha sonra Macarlar için kullanıldığını öne sürmüştür. Bkz. Gyula Németh, *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Budapest: Hornyánszky Viktor R.-T. M.K. Udv. Könyvnyomda Budapest 1930, s. 200. Macar Türkolog László Rásonyi de Macarların VI. yüzyıl ortalarında Batı Türk İmparatorluğu'nun egemenliği altına girdiğini, bu nedenle Bizans tarih yazarlarının onlardan *Türk* olarak bahsettiğini ileri sürmüştür. Bkz. László Rásonyi, *Tuna Köprüleri*, çev. Hicran Akın, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1984, s. 15. Macar Tarihçi György Györffy ise Bizans yazarlarının *török népek* (Türk kavimleri) ifadesini bilmediğini ve onlar için *Türk* adının Hazar kağanının kavimini ifade ettiğini belirtmiştir. Györffy'e göre, *turkoi* adlandırması sadece politik yapıyla ilişkilidir. Bkz. akt. Kristó, *Levedi törzsszövegségétől...*, s. 32-33. Konuya farklı bir bakış açısıyla yaklaşan Macar Dilbilimci Gábor Bálint'e göre İmparator Konstantin, *Hunugur* veya *Hunugar* (*Hungar*) adını kullanmak yerine onları *Türk* şeklinde adlandırmayı tercih etmiştir. Bunun sebebi ise Konstantin'in tercümanları aracılığıyla *Hun-u-gar* adının "esir Hun, köle Hun" anlamlarına geldiğini öğrenmesidir. Bkz. Bálint Gábor Szentkatolnai, *A honfoglalás revíziója vagyis: a hún, székeby, magyar, besenye, kún kérdés tisztázása*, Gombos Ferencz Nyomda, Kolozsvár 1901, s. 123-124. Macar Türkolog István Váráry de diğer pek çok araştırmacı gibi Bizans ve "Müslüman kaynakları"nın Macarları *Türk* adıyla anmasını Macarların Hazar siyasî yöreğinde yaşamalarıyla ilişkilendirmiştir. Bkz. Váráry, *age*, s. 228-229.

V. YÜZYILDAN IX. YÜZYILA KADAR ERKEN DÖNEM TÜRK-MACAR TARİHİ İLİŞKİLERİ

savaşmıştır. Hazar hükümdarı olan kağan, yiğitlikleri ve ittifakları nedeniyle soylu Hazar kızını çocuk doğurması için, kahramanlığının büyük ünü ve soyunun ışığından dolayı Levedi olarak adlandırılan Türklerin ilk yöneticisine eş olarak vermiştir (...)³⁴

Bu kısımda aktarılan “üç yıl” ifadesi pek çok araştırmacı tarafından yeniden yorumlanarak Macar-Hazar birlikteliğinin, bir bakıma Türk-Macar ilişkilerinin bilinenin aksine daha köklü olduğu ortaya konulmuştur. Macarların her savaşta Hazarlarla birlikte savaşması ve Levedi'nin Hazar birliğinde kahramanca savaştığı için Hazar kızını eş olarak alması gerçeklerinden yola çıkılarak bu olayların üç yıl gibi kısa bir zamana sıkıştırılmayacağı ileri sürmüştür, bu nedenle bu ifade yerine birkaç on yıl ifadesinin kullanılması önerilmiştir.³⁵ Bu ifadenin Bizans sarayına giden Macarların yanlış beyanlarından kaynaklandığı³⁶ veya maksatlı bir daraltma olduğu da konuyla ilgili ortaya konulan görüşler arasındadır.³⁷

Macarların Hazarlara bağlılığını gösteren kanıtlardan bir diğeryse Hazarların ikili hükümdarlık sisteminin Macarlar tarafından benimsenmiş olmasıdır. Bu göçebe hükümdarlık düzeni Hazar örneğinin model alınması sonucunda Macarlara sirayet etmemiş, doğrudan Hazar etkisinin bir sonucu olarak meydana gelmiştir. Bu sisteme göre boyların başında ruhanî bir güce sahip bulunan baş hükümdar “kende/kündü” ve bir de iktidarın gerçek hâkimi olan “gyula” bulunmaktadır.³⁸ Konstantinos, Macar boy birliğinin bu politik yapısından açıkça bahsetmemiş; Macarların ilk yöneticisi Levedi'nin dışında bir diğer yöneticisi olan Álmos'a gönderme yapmıştır.³⁹

Macarlar Hazar hâkimiyeti altında yaşadığı dönemde “Levedia” olarak adlandırılan sahada yaşamıştır. Konstantinos'a göre Macarlar eskiden Hazarlara yakın bir yerde, ilk yöneticileri Levedi'nin adıyla anılan Levedia'da kendilerine bir yer edinmiştir. Daha evvel “Kangar” olarak adlandırılan Peçenekler Hazarlara karşı savaş başlatmış ve yenilgiye uğradıktan sonra kendi topraklarını terk ederek Macarların topraklarına, Levedia'ya yerleşmeye mecbur kalmıştır. Peçenekler ve Macarlar arasında cereyan eden savaşta Macarlar yenilgiye uğramış ve iki kola ayrılmıştır. Bir kısmı doğuya, Pers bölgesine yerleşmiş; bunlar Macarların eski adıyla “savartü asfalü”⁴⁰ olarak adlandırılmıştır. Diğer kısım ise yöneticileri Levedi ile birlikte batıya, “Etelközü” denilen bölgeye göç etmiştir.⁴¹

Macarlar, IX. yüzyılda Hazarlardan ayrılarak Etelköz adı verilen bölgeye göç ettiklerinde üç Kabar boyu da Hazar hâkimiyetine karşı ayaklanarak Macarlara katılmıştır. Kabarlar Macarlara kendi dillerini öğretmiş, Macarların dilini de öğrenmişlerdir. Sekiz boy arasından en cesuru ve en güçlüsü olduklarından savaşta önden gitmişler ve Macarların ilk boyunu oluşturmuşlardır.⁴²

Konstantinos'un eserinde bahsettiği “Levedia” ve “Etelköz” adlı bölgelerin nerede olduğu, bu bölgelerin sınırlarının nereye kadar uzandığı Macar kadim tarihinin en problemlisi meseleleri arasında yer almaktadır. Konstantinos, eserinde Levedia ve Etelköz'ü tasvir etmesine karşın her iki bölgenin sınırları hakkında kesin bir veri sunmamaktadır. Bu bölgelerin sınırları çeşitli araştırmalarla tayin edilmeye çalışılmaktadır. Czeglédy'e göre, Levedia'nın batı sınırı hakkındaki tek önemli veri Levedi'nin “gemi ile” kağana gitmesidir. O dönemde Levedi'nin gemi yolculuğu yapması gerekmektedir, zira Peçenekler Hazarlara giden o çorak topraklı yolu Macarlara kapamıştır. Gemi ile katedilen bu yol Karadeniz'de yapılmış olamaz, çünkü bir Arap kaynağına göre Normanlar hariç ne Hazarlar ne de Karadeniz civarındaki diğer kavimler denizde yolculuk yapmıştır. Levedi açısından tek olası yol, İbn Hurdâzbih'in Rus tacirlerin yolu olarak adlandırdığı o meşhur güzergâhtır. Zira bu tacirler Don üzerinden Don ve Volga'nın birbirine yakınlaşan dirseğine kadar inmiş ve gemiyle Volga'ya, oradan da Hazar başkentine kadar ilerlemiştir. Czeglédy, Levedi'nin Etelköz'den gemi ile kağana gitmesinden hareketle Etelköz'ün doğu sınırının Don Nehri olduğunu, hatta bu bölgenin Don ve Donets ya da Don ve Azak arasını ifade ettiğini; Levedia'nın ise Don Nehri'nden doğuda bir yerlerde olması gerektiğini savunmuştur.⁴³ Macar Tarihçi Kristó, Levedi ve Etelköz arasındaki ilişki hususunda her iki coğrafi bölgenin aynı anda benzerlik ve farklılık gösterdiğini bildirmiştir. Etelköz'ü, Don ve Dinyester Nehirleri arasındaki bölgeye yerleştirilen Levedia'dan farklı kılmış, öte yandan Dinyeper ve Dinyester arasında bulunan her iki bölgenin birbiri ile iç içe geçtiğini bildirerek benzer yönlerinin de olduğunu ileri sürmüştür.⁴⁴ Macar Arkeolog István Fodor'a göre Macarlar 800'lü yılların ilk yarısında Don Nehri'ne yakın bir yerlerde yaşamış ve Levedia olarak adlandırılan bu bölgeden Macar-Peçenek savaşının meydana gelmesinin ardından göç etmiştir. 860 yılının ardından Macar boylarının göç ettiği bu yeni saha

³⁴ Ed. Györffy, *age*, s. 118.

³⁵ Kristó, *Levedi törzsszövetségétől...*, s. 90.

³⁶ Németh, *age*, s. 226.

³⁷ Vásáry, *age*, s. 228.

³⁸ Ed. Györffy, *age*, s. 11.

³⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ed. Györffy, *age*, s. 119.

⁴⁰ Macarlar Hazar egemenliği altında yaşadığı uzun dönemde yabancı kayıtlarda “Türk” adının yanı sıra “savartoi” biçimiyle de anılmıştır. “Savartoi” isminde Savir kavim ismi aranmakta, “asphaloi” kelimesi ise Yunanca “sarsılmaz, sağlam” sıfatıyla açıklanmaktadır. Savirler ise Savardlarla özdeşleştirilmektedir. Bkz. Vásáry, *age*, s. 225.

⁴¹ Ed. Györffy, *age*, s. 118-119.

⁴² Ed. Györffy, *age*, s. 120.

⁴³ Czeglédy, *age*, s. 102.

⁴⁴ Kristó, *Levedi törzsszövetségétől...*, s. 117.

Dinyester ve Prut civarındaki Eteköz olarak adlandırılan yerleşim yerini işaret etmektedir. Bu göç ile birlikte Macarların Hazar bağımlılığı ortadan kalkmış ve Macar boy birliği bağımsız olarak güç kazanmıştır.⁴⁵ Kristó nispeten daha güncel çalışmasında, Levedia'nın ve Eteköz'ün konumu hakkında arkeolojik buluntuların tanıklığına başvurmuştur. Arkeolojik veriler Levedia'nın, Ingul Nehri yakınında bulunan Ukrayna'daki Subbitici'de olduğunu; Eteköz'ün ise Doğu Karpatların doğusunda uzanan, Seret, Prut, Dinyester Nehri tarafından ayrılan geniş bir coğrafi bölgede bulunduğunu göstermektedir.⁴⁶ Tarihçi Osman Karatay ise *Eteköz: Ortanca Macar Yurdu Hakkında Yeni Bazı Tespitler* adlı makalesinde Eteköz'ü farklı bir bakış açısıyla ele almış, konu hakkında alışlagelmiş olandan farklı bir tespitte bulunmuştur. Konstantinos'un Macarların Eteköz'deki yerleşimini yanlış bir sıralamayla sunduğunu, başka bir ifadeyle bu yurdun ortanca değil, Macarların birinci yurdu olarak görülmesi gerektiğini savunmuştur. Karatay makalesinde Eteköz ifadesinin açıklamalarına da yer vererek bu ifadeyi Macarca "nehir arası" şeklinde açıklamanın engellerinin bulunduğuna dikkat çekmiştir. Zira Doğu Avrupa'da pek çok büyük nehrin bulunduğu ve böyle bir coğrafyada "nehir arası" şeklinde bir açıklamanın mümkün olamayacağını bildirmiştir. Bu durumda bu ifadeyi Türkçe açıklamanın daha muhtemel sonuçlar ortaya koyacağını ileri sürmüştür. Türkçe açıklamaya göre Eteközü (İdil gözü) ifadesi İdil'in kaynağına gönderme yapmakta, Ak İdil'in (Belaya) çıktığı ülke ise İdil'in kaynağı olarak nitelenmektedir. Dolayısıyla Karatay, Eteköz adlı bölgenin İdil boylarında yer alarak Macarların birinci yurduna gönderme yaptığını ve Levedia olarak adlandırılan bölgenin ise Don boylarında yer alarak daha sonraki yerleşim yerlerini gösterdiğini ortaya koymuştur.⁴⁷

Macarların Eteköz'ü terk etmesi de yine Peçenek saldırısı neticesinde gerçekleşmiştir. Macarların bugünkü topraklarına göç etmelerine neden olan Peçenek saldırısı hakkında Konstantinos detaylı bir tasvir sunmuştur. Konstantinos, Bulgar-Bizans arasındaki çekişmelerin bu göçe sebep olduğunu anlatmıştır. Bizans İmparatoru VI. Leo'nun (886-912) Bulgarlara karşı Macarlardan yardım istemesi üzerine Macarlar Bulgar Hükümdarı Simeon'a (893-927) saldırarak onu mağlup etmiştir. Simeon ise Macarları yok etmek için Peçeneklerle anlaşma sağlamış, Macarlar sefere gittikleri esnada Peçeneklerle birlikte Macarların toprağına saldırarak orada bulunanları o topraktan çıkarmıştır. Sefere çıkan Macarlar geri döndüklerinde topraklarını terk edilmiş ve yağmalanmış bir halde bulmuşlar ve bunun üzerine bugünkü yaşadıkları topraklara göç etmişlerdir.⁴⁸

SONUÇ

Türk-Macar ilişkilerinin tarihi uzak geçmişe dayanmaktadır. Bu ilişkilerin temelleri yurt tutuş öncesi dönemde atılmış, bu süreçte Macarlar yaklaşık 500 yıl boyunca yoğun bir Türk etkisine maruz kalmıştır. Onogurların ve Hazarların yaşadıkları coğrafya onların da yaşam sahasıydı ve bu coğrafyada uzunca bir dönem bu kavimlerle birlikte veya onların komşuluğunda yaşamışlardır. Bu durumun varlığını kanıtlayan pek çok olguya sahibiz. Özellikle dil alanında bu ikili ilişkilerin izini rahatlıkla sürebiliyoruz. Bu dönemde 300 civarında Türkçe kelimenin Macarcaya geçtiğini görmekteyiz. Bu, nicelik bildiren bir ifade olmanın ötesinde Türklerin Macar toplumu ve bilinci üzerinde ne denli etkili olduğunun da açık bir göstergesidir. Alıntı kelimelerin yanı sıra başka olgular da Macarların Türklerle olan ilişkisine gönderme yapmaktadır. Macarlar için yabancı dillerde kullanılan adlandırmalar (*Hungarian, ungarisch, hongrois* vb.) bize Macarların Bulgarlarla olan ilişkisini anlatır. Bütün bu adlandırmalar Hun kökeninin aksine *Onogur* kavim ismine dayanmaktadır. Macarların etnik kimliğine ve kültürüne tesir eden bu uzun ve yoğun etkileşim neticesinde Macarlar bozkır halklarıyla özdeş özellik göstermiş ve bu nedenle dönemi yansıtan yabancı çağdaş kayıtlarda çoğunlukla *Türk* adıyla anılmıştır. O dönemin yazılı ürünlerinden olan bu yazılı kayıtlar erken dönem Türk-Macar ilişkilerini tasvir etmemize imkân kılacak bilgiler içermekte ve çoğunlukla bu kayıtlar aracılığıyla ikili ilişkilerin boyutunu ortaya koyabilmekteyiz.

⁴⁵ Fodor, "Kazárok...", s. 89-90.

⁴⁶ Kristó, *Magyarország...*, s. 43, 45.

⁴⁷ Osman Karatay, "Eteköz: Ortanca Macar Yurdu Hakkında Yeni Bazı Tespitler", *Bellefen*, C. 78, S. 281, Ankara 2014, s. 41-92.

⁴⁸ Ed. Györffy, *age*, s. 120.

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan, *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*, TDK, Ankara 1988.
- BÁRCZI, Géza, LORÁND, Benkő vd., *A magyar nyelv története*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1967.
- BARTHA, Antal, *A magyar őstörténete*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1988.
- CZEGLÉDY, Károly (1943), “A magyarság Dél-Oroszországban”, *A magyarság őstörténete*, Ed. Lajos Ligeti, A Budapesti Magyar Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarság Tudományi Intézete és Franklin Társulat, Budapest 1943, ss. 100-122.
- ENGEL, Pál, “A magyar őstörténet három problémája”, *História*, C. 12, S. 5-6, Budapest 1990, ss. 58-60.
- ENGEL, Pál, *Szent István birodalma (A középkori Magyarország története)*, História-MTA Történettudományi Intézete, Budapest 2001.
- EREN, Hasan, “Geçmişine Bakan Yalnız Bir Ulus”, *Tarih ve Toplum*, C. 36, S. 215, Kasım 2001, ss. 76-86.
- FODOR, István, “Finnugor vagy bolgár-török”, *História*, C. 8, S. 1, 1986, ss. 3-4.
- FODOR, István, “Kazárok és kabarok”, *Magyarrá lett keleti népek* (Ed. Viktor Szombathy&Gyula Laszló), 1988, ss. 61-105.
- GÜNGÖRMÜŞ, Naciye, “Macar Dilinde Bulunan Türkçe Alıntı Kelimelerin Dil Tarihi Açısından Genel Bir Değerlendirmesi”, *Batı Dil ve Edebiyatları Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 3, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1998, ss. 123-139.
- GYÖRFFY, György (Ed.), *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról (Kortársak és kronikások hirasai)*, Gondolat, Budapest 1986.
- HALASÍ KUN, Tibor, “Az örmény és georgiai források”, *A magyarság őstörténete* (Ed. Lajos Ligeti), A budapesti Magyar Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarság Tudományi Intézete és Franklin Társulat, Budapest 1943, ss. 71-99.
- KARATAY, Osman, “Etelköz: Ortanca Macar Yurdu Hakkında Yeni Bazı Tespitler”, *Bellekten*, C. 78, S. 281, Ankara 2014, ss. 41-92.
- KRISTÓ, Gyula, *Levedi törzsszövetségétől Szent István állmáig*, Magvető Könyvkiadó, Budapest 1980.
- KRISTÓ, Gyula, *Magyarország története 895-1301*, Osiris Kiadó, Budapest 2006.
- LIGETI, Lajos, “Az uráli magyar őshaza”, *A magyarság őstörténete*, Ed. Lajos Ligeti, A Budapesti Magyar Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarság Tudományi Intézete és Franklin Társulat, Budapest 1943, ss. 36-70.
- NÉMETH, Gyula, *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1991.

AYŞE ÖZ

NÉMETH, Gyula, *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Budapest: Hornyánszky Viktor R.-T. M.K. Udv.Könyvnyomda Budapest 1930.

RÁSONYI, László, *Tuna Köprüleri*, çev. Hicran Akın, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1984.

SZENTKATOLNAI, Bálint Gábor, *A honfoglalás revíziója vagyis: a hún, székely, magyar, besenye, kún kérdés tisztázása*, Gombos Ferencz Nyomda, Kolozsvár 1901.

VÁSÁRY, István, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, çev. İsmail Doğan, Ötüken, İstanbul 2007.

Nuozhen Irmağı Savaşı (諾真水之戰), Orta Asya Türk tarihinin önemli bir kesitini oluşturan Xueyantuo (Sir-Tarduş; Seyanto; 薛延陀) Hanlığı ile Tang Hanedanlığı'nın taraf olduğu bir savaştır. Xueyantular, her ne kadar siyasi tarih bakımından kısa süreliğine varlık göstermiş olsalar da Doğu Türk Kağanlığı'nın yıkılması (東突厥汗國) ve akabinde Batı Türk Kağanlığı'nın (西突厥汗國) güçlenmesi sürecine kadar geçen evrede önemli ve tarihi bir görev üstlenmişlerdir. Xueyantuların, Tiele (鐵勒) boyları içinde yer alan pek çok boydan biri olmalarına rağmen, Tielelara mensup halklar arasından sıyrılıp, öne çıkmaları sıradan ve rastlantısal bir durumdan kaynaklanmamıştır. Tang Hanedanlığı ve karşılıklı çıkar ilişkileri, iki yönetimin birbirine destek vermesinin ve siyasi ilişki kurmasının önünü açmıştır. Doğu Türk Kağanlığı'nın yıkılma aşamasında Tang Hanedanlığı'nın kurucu hükümdarı Li Yuan (李淵) ile iş birliği yapmışlardır. Tanglar ile iş birliği yaparak, soydaşları olmanın dışında egemenliği altında da oldukları Doğu Türk Kağanlığı'nı dağıtmışlardır. Xueyantular, bu olay ile dağılan Doğu Türk Kağanlığı halkları içinde en güçlü boy olarak öne çıkmışlardır. Yishibo (乙失鉢) öncülüğünde bağımsız olup kendi ayakları üzerinde durma çabalarına başlamış, Yinan Kağan ile de bu çabaları doruk noktasına ulaşmıştır. Diğer yandan, Yinan Kağan'ın, Tang Hanedanlığı ile kurduğu temas sonucunda Doğu Türk Kağanlığı'na başkaldırları sonuç vermiş ve Doğu Türk Kağanlığı dağılmıştır. Doğu Türk Kağanlığı'nın yıkılması süreci, Tang-Xueyantuo yaklaşmasını meydana getirmiştir. VI. yüzyılın başlarında, öne çıkmaları ve siyasi birlik meydana getirmeleri, teşkilat kurlmaları mümkün olmuş ve tarih sahnesine adını yazdıran siyasi birlik haline gelmişlerdir. Tang Hanedanlığı ile kurdukları ilişki süreci içerisinde soydaşları olan Türkler ile (Tujueler; Göktürk; Köktürk) ilişkilerin bozulması, Tang Hanedanlığı ve Türkler (Tujueler) arasında meydana gelen siyaset arasında kalmaları sonucunu doğurmuştur. Bu süreçle başlayan Tang-Xueyantuo yaklaşması bir müddet barış ve karşılıklı güven ortamı içinde sürüp gitmiştir. Ancak daha sonra, siyasi ve askeri anlamda güçlenen Xueyantular, kuzey topraklarında yaşadıkları alan ile yetinmemeye başlamış ve her kuzey halkının beslediği güdü gibi güney topraklarına karşı iştah kabartmışlardır. Bunun neticesinde ikili ilişkiler bozulmaya başlamıştır. Xueyantular'ın, Tang Hanedanlığı'na karşı savaşa girişmeleri süreci pek çok farklı etkenin yol açtığı bir sürecin ardından meydana gelmiştir. Bir nevi siyasi ihtiras ve politika kaynaklı nedenler de bu savaşın ve Xueyantular'ın, Tang Hanedanlığı ile giriştikleri Nuozhen Irmağı Savaşı'nda mağlup edilmelerine ve tarih sahnesinden silinmelerine sebep olmuştur. Xueyantular'ın güney topraklarına saldırıya geçmeleriyle ilişkiler tamamen yerle yeksan olmuş ve her iki güç günümüz iç Moğolistan eyaleti Tuoketuo (托克托) ilçesine denk gelen bölgede Nuozhen Irmağı (諾真水之戰) Savaşı olarak adıyla anılan savaşı yapmışlardır. Bu çalışma öncelikle Tang Hanedanlığı ve Xueyantular'ın, Nuozhen Irmağı Savaşı'na kadar olan sürecini ele almaktadır. Daha sonra da Nuozhen Irmağı Savaşı'nın sebepleri, sonuçları ve bu savaş hakkında genel bilgiler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Xueyantuo, Seyanto, Sir-Tarduş, Nuozhen Irmağı Savaşı, Tang Hanedanlığı.

* Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Mütercim Tercümanlık Bölümü, Ağrı/TÜRKİYE, E-Posta: aktassukru_86@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9945-0620.

ESKİ TÜRK-ÇİN İLİŞKİLERİNE DAİR SAVAŞ TARİHİNDEN ÖRNEK BİR VAKA:

“NUOZHEN IRMAĞI (諾真水之戰) SAVAŞI”

A SAMPLE CASE FROM THE HISTORY OF WAR WITHIN ANCIENT TURKIC-SINO RELATIONS:

BATTLE OF NUOZHEN RIVER (諾真水之戰)

ABSTRACT

The Battle of Nuozhen River (諾真水之戰) is a war in which the Xueyantuo (Sir-Tarduş; Seyanto; 薛延陀) Khanate, that constitutes an important part of Central Asian Turkic history and The Tang Dynasty took part. Although the Xueyantuo existed for a short time in the history, they were an important and historical part during the period until the collapse of the Eastern Turkic Khaganate (東突厥汗國) and later the strengthening of the Western Turkic Khaganate (西突厥汗國). The Xueyantuo is one a tribe of Tiele (鐵勒), but it was not a coincidence that they stood out among the peoples belonging to the Tiele. Tang Dynasty and mutual interest relations paved the way for the two governments to support each other and establish political relations. They cooperated with Li Yuan (李淵), the founding ruler of the Tang Dynasty, during the collapse of the Eastern Turkic Khaganate. By cooperating with the Tangs, they dissolved the Eastern Turkic Khaganate, which they were under their rule, apart from being their cognates. The Eastern Turkic Khaganate, which was dissolved by this event, came to the fore as the strongest among the peoples, and under the leadership of Yishibo (乙失鉢), they began their efforts to stand on their own feet, and these efforts reached their peak with Yinan Khan. Later, Yinan Khan's revolts against the East Turk Khanate with the contact he established with the Tang Dynasty gave results and the East Turk Khanate was dissolved. The process of the collapse of the Eastern Turkic Khaganate brought about the Tang-Xueyantuo rapprochement. At the beginning of the VI. century, it was possible for them to come to the fore, to form a political union, to establish an organization, and they became a union that had its name written on the stage of history. The period that they established relation with the Tang Dynasty, caused them to become enemies with their cognates, the Turks (Tujueler; Göktürk; Köktürk) while gaining the trust of Tang Dynasty. However, later on, the Xueyantuo, who became politically and militarily stronger, started not to be content with the area they lived in the northern lands and aroused their appetite for the southern lands with the motive of every northern people. As a result, bilateral relations began to deteriorate. The process by which the Xueyantuo went to war against the Tang Dynasty took place after a process caused by many different factors and reasons. In a way, political ambitions and reasons also caused this war and the Xueyantuo were defeated by Tang Dynasty in the Nuozhen War and with this event caused Xueyantuo to be wiped out from the stage of history. Relations were completely destroyed by the Xueyantuo's attack on the southern lands, and both powers fought the battle that went down in history as the Battle of the Nuozhen River (諾真水之戰) in the region that coincides with the Tuoketuo (托克托) county of today's Inner Mongolia province. This study primarily deals with the processes of the Tang Dynasty and the Xueyantuo until the Battle of the Nuozhen River. Provides general information about the causes and results of the Battle of the Nuozhen River and about this war.

Keywords: Xueyantuo, Seyanto, Sir Tardush, Battle of Nuozhen River, Tang Dynasty.

GİRİŞ

MS 618 yılında kurulmuş olan Tang Hanedanlığı, kuruluş aşamasında birtakım sorunlar ile karşılaşmıştır. Bu aşamada çevresinde yer alan siyasi güç sahibi unsurlardan ve komşularından destekler görmüşlerdir. Destek aldığı bu güçler ile çoğu kez ayrılmış ve aynı zamanda savaşmışlardır da. Bu bağlamda Doğu Türk Kağanlığı'nın kendileri için oluşturduğu tehditten kurtulmak adına diğer boylardan yardım almışlar ya da bunları içerden destekleyerek, dağılmanın içerden olmasını sağlamaya çalışmışlardır. Tielelar (鐵勒) ve Xueyantular (薛延陀) ile aralarında yaşanan ilişki de bu minvalde ilerlemiştir. Doğu Türk Kağanlığı'nı parçalamayı başardıktan sonra geriye kalan halklar Xueyantular önderliğinde himaye edilmişler ve Xueyantuo siyasi iktidarına tabi olmuşlardır. Kuzey topraklarında Xueyantuların egemenliği başlamıştır. Tanglar da bu sayede kuzey topraklarından gelebilecek saldırıların önünü almışlar, kuzey sınırının güvenliğini sağlamışlardır. Ancak tesis edilen bu güven ortamı çok uzun sürmemiştir. Xueyantular, kuzey topraklarında kağanları Yinan (夷男) önderliğinde önemli ve bir o kadarda ciddi bir güç haline gelmişlerdir. Bu süreçle birlikte, bu sefer Tang Hanedanlığı için ciddi bir tehdit haline gelmişlerdir. Bu tehdit olgusu, siyasi ve askeri anlamda güç olmaları sürecinden ta ki Tang topraklarına saldırmalarına kadar sürmüştür. Tang Hanedanlığı'na saldırmaları ve netice itibarıyla de Nuozhen Irmağı Savaşı veya Nuozhen Savaşı olarak tanımlanan savaşta Tanglar ile savaşmalarına giden olayları meydana getirmiştir. Bu çalışmada Tang Hanedanlığı ve Xueyantuların, Nuozhen Irmağı Savaşı'na kadar olan hikâyeleri ele alınmıştır. Nuozhen Irmağı Savaşı (諾真水之戰), öncesi ve sonrasıyla

irdelenmiştir. Çalışmada 24 Tarih¹ kaynaklarının çalışmamızla ilgili kaynakları ve bölümlerinden ağırlıklı olarak istifade edilmiştir. Ekler bölümünde Xueyantuların siyasi anlamda güçlü oldukları dönemi gösteren haritalar ve 24 Tarih içinde Nuozhen Irmağı Savaşı ve Xueyantular hakkında yer alan bazı belgelere yer verilmiştir. Diğer yandan farklı kaynaklarda yer alan farklı ifade ve görüşlere de yer verilmiştir. Çalışmada Tujue: Göktürk, Köktürk ya da Türkleri, Xueyantuo; Sir-Tarduş veya Seyanto isimlerini, Büyük Çöl, Gobi Çöl'ünü ifade etmektedir. Ayrıca çalışmamızda 24 Tarih kayıtlarından elde edilen ifadeler Klasik Çince asıllarına uygun olarak kullanılmıştır. Çince imlerin okunuşları ise Pinyin (拼音) sistemi ile verilmiştir.

1. Kuruluş Aşaması ve Nuozhen Irmağı Savaşı'na Kadar Olan Süreçte Tang Hanedanlığı

MS 618-907 yılları arasında tarih sahnesinde varlık göstermiş olan Tang Hanedanlığı (唐朝; 代) Li Yuan (李淵) tarafından kurulmuştur. Li Yuan'ın, yönetimde bulunduğu dönem idareci olarak adı ise Gaozu'dur (唐高祖).² Tang Gaozu (Li Yuan), MS 618-626 yılları arasında iktidarda kalmıştır.³ Sui Hanedanlığı'nın son dönemlerinde, Sui iktidarında yaşanan olaylardan dolayı harekete geçmiş, meydana gelen iktidar boşluğunu fırsata çevirmiştir. Siyasi gücünü artırmak için bulmuş olduğu bu fırsatı da iyi değerlendirmiştir. Tam bu aşamada çevre boy ve uluslarla iş birliğine gitme politikası da gütmüştür. İş birliği yaptığı uluslar arasında Türkler (Tujue) de yer almaktadır.⁴ Türkler, kuruluş aşamasında at, asker ve insan kaynağı gibi malzemelerle Tang Hanedanlığı kuruluş aşaması hükümdarı Tang Gaozu (Li Yuan) ve oğlu Tang Taizong'a (唐太宗) desteklerini vermişlerdir. Özellikle, Tang Taizong Li Shimin (唐太宗李世民), Türklerden aldığı bu destekle kuzey sınırındaki askeri üsten (*karargâhtan*) Sui Hanedanlığı'na saldırıp, Sui başkenti Chang'an'ı (長安) ele geçirmiştir. Bunun üzerine, Li Yuan, kendisini yeni kurulan hanedanlığının kurucusu ve hükümdarı ilan etmiştir. Hükümdar Li'nin güç merkezi, kuzeybatıda yer alan Guanzhong'da (關中) idi. Türklerden ve kuzey halklarından aldığı yardım, kendisi için stratejik değerdedi. Diğer yandan, Li Yuan, yerini aldığı Sui Hanedanlığı'ndan geri kalan bürokrat ve devlet görevlilerinin bilgi birikimlerinden yararlanma ve de tutsak ettiği askerleri ordusuna katma konusundaki isteği, mücadele içinde olduğu beyliklerden kaçışı ve çözülmeyi hızlandırmıştır.⁵ Geleneksel bakış açısına göre, Tang Hanedanlığı'nın ilerlemesine katkı eden en önemli hükümdarı Li Yuan'ın oğlu Li Shimin olarak işaret edilmektedir. Li Shimin atılmanlığı, çok mahir bir süvari önderi oluşu ve askeri deha olarak tarif edilmektedir.⁶ Henüz 15 yaşında iken orduları büyük çaplı askeri hareketlere götürmüş, sevk ve idare etmiştir.⁷ Bu Li Shimin hakkında öne çıkan dikkat çekici bilgilerdendir. Kuruluş aşamasında babası Li Yuan ile önemli işlere imza atmışlardır. Ancak Sui Hanedanlığı'na son verip yerine Tang Hanedanlığı'nı kurmaları süreci tamamen dikensiz gül bahçesinde meydana gelmiş hadiseler şeklinde olmamıştır. Wang Zhenping bu konuda önemli tespitlerde bulunmuştur.⁸ Kuruluş aşamasındaki bazı politikalarıyla Tang Gaozu Li Yuan'ın ne denli

¹ Çin tarihine ait olan ve Çin tarihi hakkında kayıtların, kaynakların ve kroniklerin kayıtlı bulunduğu tarih kitaplarının tamamına tabir için verilen genel isimdir. Han Hanedanlığı hükümdarlarından Han Wudi (漢武帝) dönemine dair kayıtları içeren Sima Qian'in (司馬遷) önderliğinde derlenip, yazılmış olan Tarih Kayıtları (史記) ile başlayıp, Ming Hanedanlığı döneminde Qing Qianlong (清乾隆) tarafından basılmış ve yayınlanmış olan Ming Tarihi (明史) ile tamamlanmıştır. İlk kayıtlardan en son ki kayıtlar arasında toplamda bin sekiz yüz yıllık bir zaman aralığı vardır. Tarihi süreçte gelip geçen hanedanlıklar, beylikler hakkında yer alan tarih kayıtları, meydana gelmiş olaylar, kişiler, yöneticiler, savaşlar, siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik ve diğer pek çok konuda kayıtlar içermektedir. 24 Tarih kavramı bir anda ortaya çıkmış bir tanım değildir. Tang Hanedanlığı öncesinde yer alan Sima Qian'in Tarih Kayıtları (史記), Ban Gu'nun (班固) Han Tarihi (漢書), Fan Ye'nin (范曄) Son Han Tarihi (後漢書) bir arada değerlendirilmiş ve bu üç tarih kaydı birlikte "Üç Tarih (三史)" ismi ile tanımlanmıştır. Daha sonra bunlar arasında Chen Tao'nun (陳壽) Üç Devlet Tarihi (三國志) katılması ile bu sefer "Dört Tarih (四史)" veya İlk Dört Tarih (前四史) ismi ile tanımlanmıştır. Kuzey Song (北宋) dönemi ile birlikte bu kayıtlara, Jin Tarihi (晉書), Song Tarihi (宋書), Güney Qi Tarihi (南齊書), Liang Tarihi (梁書), Chen Tarihi (陳書), Wei Tarihi (魏書), Kuzey Qi Tarihi (北齊書), Zhou Tarihi (周書), Sui Tarihi (隋書), Güney Tarihi (南史), Kuzey Tarihi (北史), Yeni Tang Tarihi (新唐書), Yeni Beş Beylik Tarihi (新五代史) ve On Üç Bölge Tarihi (十三部書) ile birlikte On Yedi Tarih (十七史) olarak anılmaya başlamıştır. Ming Hanedanlığına gelindiğinde, bunlar arasında Song Tarihi (宋史), Liao Tarihi (遼史), Jin Tarihi (金史), Yuan Tarihi (元史) de eklenmiş ve bunlarla birlikte tüm kayıtlara verilen yeni isim Yirmi Bir Tarih (二十一史) olmuştur. Qing Qianlong (清乾隆) döneminde eklenen Ming Tarihi (明史) ile bu sayı yirmi ikiye çıkmış ve Yirmi İki Tarih (二十二史) ismini almıştır. Daha sonra bunlar arasında Yeni Tang Tarihi (舊唐書) ve Eski Beş Beylik Tarihinin (舊五代史) eklenmesiyle güncel olarak kullandığımız tabir olan 24 Tarih (二十四史) ismini almıştır. 24 Tarih içerisinde Qing Tarihi (清史稿) yer almamaktadır. Qing Tarihinin de eklenmesiyle bu sayı yirmi beşe çıkmış ve Yirmi Beş Tarih (二十五史) adını almıştır. Qing döneminde yaşamış bilim insanı ve vakanüvis Ke Shaomin'in (柯劭忞) derlediği Yeni Yuan Tarihinin (新元史) de eklenmesiyle sayı yirmi altıya çıkmış ve nihai ismi olan 26 Tarih (二十六史) adını almıştır. 24 Tarih kaynakları, yaygın terminolojisi olarak dilimizde 24 Tarih şeklinde de tabir edilmektedir. Kaynak dil Çincece 二十四史 Ershisi Shi olarak ifade edilmektedir. <http://www.guoxue.com/?p=3797>, 03.06.2022.

² Victor Cunrui Xiong, *Orta Çağ Çin'i Tarihi Sözlüğü*, Scarecrow Yayınları, Lanham Maryland, Toronto, Plymouth Birleşik Krallık, s. 494.

³ Zhenping Wang, "Ideas Concerning Diplomacy And Foreign Policy Under The Tang Emperors Gaozu And Taizong" *Asia Major*, 22 (1), 2009, s. 239-285. <http://www.jstor.org/stable/41649971>, 30.04.2022.

⁴ Tang Hanedanlığı'nın kuruluşunda Türklerin etkileri ve sağladıkları katkı hakkında bkz. Bülent Okay, "Tang Hanedanlığı'nın Kuruluş Döneminde Göktürklerin Oynadıkları Önemli Rol", *Doğu Dilleri Dergisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1992, s. 153-160.

⁵ CJ Peers, *Soldiers Of The Dragon Chinese Armies 1500 BC-AD 1840*, Osprey Publishing, Midland House, United Kingdom, 2006, s. 104.

⁶ Peers, *age*, s. 104. Xiong; *age*, s.28.

⁷ Peers, *age*, s. 104. Çin tarihinin önde gelen hükümdarları olarak kabul edilmektedir, hatta bu önderler arasında gösterilmektedir. Ancak böylesi öne çıkışlar hakkında Peers, mesafeli durulması gerektiğini, bunların birtakım önyargılar, taraftar tutumlar içerebileceğini vurgulamıştır. Bu görüşünü de kendisi ile ilgili kayıtlar barındıran tarihi kaynakların, kendisi döneminde yazıldığına dayandırmıştır.

⁸ Wang, *age*, s. 239-285.

ESKİ TÜRK-ÇİN İLİŞKİLERİNE DAİR SAVAŞ TARİHİNDEN ÖRNEK BİR VAKA:

“NUOZHEN IRMAĞI (諾真水之戰) SAVAŞI”

isabetli kararlar verdiği konusunda ortaya koyduğu bazı bulgular bu bakımdan son derece önem arz etmektedir. Li Yuan'in kuruluş evresindeki politikaları ve detayları Wang Zhenping'in çalışmasında geniş olarak ele alınmıştır. Wang Zhenping'in çalışmasında da belirttiği üzere, tam da kuruluş aşaması olan MS 618-624 yılları arasında Tanglar, birtakım çekişmeler hatta mağlubiyetler yaşamışlardır. MS 618 yılında Xue Ju'nun (薛舉) Tangları yenmesi ve Tangların, Suilerden ele geçirdikleri başkent Chang'an şehrinin, bu sefer Xue Ju'nun tehdidine maruz kalması meselesi bu anlamda önemli bir örnektir.⁹ Atlattıkları bir diğer önemli badire ise Sarı Irmak havzasından gelen Wang Shichong (王世充) ve Dou Jiande'den (竇建德) gelen saldırılardır.¹⁰ Li Shimin, MS 621 yılında bu saldırıları bertaraf etmişken, bunların hemen ardından bir diğer hadise ile yüzleşmek durumunda kalmıştır. Bu defa Türkler (*Göktürk, Köktürk*; Tujue 突厥), Tang Hanedanlığı'ndan kopmuşlar ve Tang yönetimine karşı harekete girişmişler, yaklaşık 150.000 kişilik bir kitle ile kuzey topraklarını işgal etmiştir. Ancak Peers'in çalışmasında da görüldüğü kadariyle Tang yönetimi ve Li Shimin bu işgal girişiminin de üstesinden gelmiş ve savuşturmuştur.¹¹ Tang yönetimi kuruluş aşamasında yaşadığı organize saldırıları ve hâkimiyeti altındaki topraklara yönelik işgal hareketlerini MS 624 yılı itibarıyla tamamen sonlandırmıştır. MS 624 yılında, Uzun Irmak'ın (長江) güneyinde Fu Gongshi'ya (輔公祐)¹² karşı verdikleri mücadele ile kuruluş döneminde kendilerine zorluk çıkararak, tehdit arz eden unsurlar bertaraf edilmiş ve hâkimiyet alanları tastamam güven altına alınmıştır.¹³ Ancak Tangların şanslı kuruluş aşamasında oldukça yaver gitmiştir. Xue Ju'nun saldırılarının üstünlük kurduğu süreçte, Tang Hanedanlığı ve Li Yuan başlarındaki bu sorunu, Xue Ju'nun ani ölümüyle bertaraf etmiştir ki bu, şanslı oldukları hususuna dair önemli bir delildir. Kuruluş aşamasında Türklerden aldıkları destek gibi konular kendilerine önemli katkıların diğer önemli delillerindedir. MS 626 yılında kurucu hükümdar Li Yuan'ın oğlu Li Shimin başa geçmiştir. MS 649 yılına dek iktidarda kalmıştır. Li Shimin, iktidarda kaldığı dönem Çin tarihinin önemli önderleri arasında gösterilmektedir. Diğer yandan, Tang Hanedanlığında, siyasi istikrar ortamının tesis edilmesi ekonomiyi güçlendirmiştir. Ayrıca, sıkıntı doğuracak herhangi bir meselenin olmaması sebebiyle, Tang Hanedanlığı ikinci hükümdarı Li Shimin iktidarıyla siyasi ve askeri anlamda sınırlarını genişletmiştir. Bu dönemde Türkler, kendi iç sorunları ile uğraşmaktaydılar, sorun olabilecek diğer yöneticiler de bu aşamaya gelinceye kadar bertaraf edildiği için Tang Hanedanlığı siyasi ve askeri anlamda genişlemek için uygun ortama sahip olmuştur ve bunu da değerlendirmiştir. Daha sonra, MS 629 yılında Türkleri mağlup etmişler, Türklerden edindikleri yaklaşık yüz bin kişilik kitleyi kuzey sınırına konuşlandırmışlardır.¹⁴ Bu uygulama, kuzey sınırından gelebilecek herhangi bir saldırıya karşı stratejik bir hamle olarak öne çıkmaktadır. MS 630 yılında Tarım Havzasını (塔里木盆地) Tang topraklarına katmışlar, MS 634'te batıda bulunan Tu-yu-hun'ları (吐谷渾) da yenip, Tu-yu-hun'lardan¹⁵ da gelebilecek sorunun önünü almışlardır.

⁹ Peers, *age*, s. 104.

¹⁰ Peers, *age*, s. 104. Peers'in çalışmasında bu iki isim “Wang Shih-Ch'ung” ve “Tou Chien-te” şeklinde Wade-giles sistemine göre verilmiştir. Diğer yandan Hsueh Chu ismi de yine Wade-giles sistemine göre verilmiştir. Çalışmamızda pin-yin sistemini kullanmayı tercih ettiğimizden, Pin-yin (拼音) sistemine göre kullanımlarına yer verilmiştir. Wang Shi Chong, Dou Jiande isimlerinin dışında Xueju (薛舉), Liu Wuzhou (劉武周), Liang Shidu (梁師都), Li Gui (利軌) gibi kahramanlıkları ile öne çıkan isimler de olmuştur: Weizhou, Zhou, *Çin'in Orta Çağ Kuzeybatı Uluslarının İlişkileri Araştırmaları*, Guangxi Pedagoji Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 230 (周伟洲 “中国中世西北民族关系研究”, 广西师范大学出版社, 2007年)。Bunlar, kendi aralarında da olmak üzere çoğu zaman savaşlarla uğraşmışlardır. Türklerle bağlılık ve sadakatlerini bildirmişlerdir ve bu sayede Türklerin güç ve nüfuzları üzerinden güç ve nüfuz elde etmişlerdir. Zhou, *age*, s. 230.

¹¹ Peers, *age*, s. 104.

¹² Peers'in çalışmasında bu isim “Fu Kung-shih” şeklinde Wade-giles sistemine göre verilmiştir. Çalışmamızda Pinyin sistemini kullanmayı tercih ettiğimizden, pin-yin sistemine göre kullanımına yer verilmiştir. Bunun yanı sıra, Peers, çalışmasında bu isimlerin Çincelerine yer vermemiştir. Bunlar ayrı bir çalışma ile tarafımızca tespit edilmiş ve makaleimize eklenmiştir. Ayrıca burada geçen Uzun Irmak (長江) olarak tanımladığımız isim batı dillerinde Yangzte Irmağı şeklinde tanımlanmaktadır.

¹³ Peers, *age*, s. 104.

¹⁴ Peers, *age*, s. 104.

¹⁵ Tu-yu-hun (吐谷渾): Antik dönem kuzey halklarından biridir. Antik dönemde Liaodong Tu Nehri (遼東徒河) kuşağında yaşamış olan Xianbei Muronglar'ın bir koludur. Burası günümüz Liaoning eyaleti Jinzhou (錦州) şehrinin bulunduğu bölgedir. Batı Jin Hanedanlığı'nın son dönemlerinde, o dönemdeki önderleri Tu-yu-hun (吐谷渾) maiyetinde bulunan yaklaşık bin yedi yüzden fazla haneden oluşan tebaasına Karanlık Dağları'nın Batı hattı boyunca sürüp günümüz Gansu, Qinghai eyaletlerinin bulunduğu bölgeye kadar göç ettirir. Göç ettikleri bu yörede o dönemde yaşamakta olan Di (氐), Qiang (羌) gibi yöre halklarını fetheder ve ilk siyasi rejimlerini burada kurarlar. Sun- Ye-Yan (孫業延) dönemine gelindiğinde, önderleri Tu-yu-hun'un (吐谷渾) ismi, bu topluluğun, ulusun ismi olmuştur. Yönetim dairesinin ana unsuru olan Xianbei Murong boyu Han kültürü ve tesirini derinden hissetmiş ve yaşamış bir ulus olduğundan bürokratik yapılarında ve resmî memur unvanları verilmesinde Han tarzından, pek çok alanda etkilenmişler ve Han (*Çin*) tarzı unvanları oldukça fazla kullanmışlardır. MS 413-428 yılları arasında iktidarda kalmış olan A-Cai (阿才) zamanında Di (氐) ve Qiang'lardan (羌) ilhak ettikleri binlerce li'lik toprak sayesinde güçleri daha da artmıştı. Doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 481 yılında öldüğü belirtilen Shiyin (拾寅) döneminde yazı kullanılmaya başlanmış, şehirde çeşitli yapı ve inşaatlar yükselmiş ve bunun yanı sıra yönetim sarayı inşa edilmişti. Budizm'e inanıyorlardı. MS 529-591 yılları arasında başa geçen Kua-Lu (誇呂) dönemine gelindiğinde devleti ilk kuran olarak anılmaya başlamıştır. Başkentü Fu-Qi (伏侯) şehriydi, burası günümüz Qinghai eyaleti Hunan Tiewu bozkırının olduğu bölgedir. Sui Hanedanlığı dönemine gelindiğinde, Sui Hanedanlığı'nın kurucu hükümdarının iktidar yılları içinde, Tu-Yu-Hun Hükümdarı Shi-Fu (世伏) Sui Guanghua prensesi ile evlenir. Daha sonra Tang Hanedanlığı döneminde yönetim iki parçaya ayrılır. Batı bölgesi Shanshan (鄯善) günümüz Şinciang eyaletinin merkezinde teşkilatlanmış Tubolar'a (吐蕃) kadar uzanmaktaydı. Doğu bölgesi ise Fu-Qi (伏侯) şehri merkez olmak üzere Tang topraklarına kadar gitmekteydi. Daha sonra çeşitli dönemlerde Tubolar ve diğer çevre halklarla savaşlar yaşamışlar, Tang Hanedanlığı'nın olduğu süreçte

Batı Bölgesinde, Tu-yu-hun'lara yönelik uygulamanın dışında başka birtakım siyasi uygulamalarda da bulunmuşlardır. MS 644-648 yılları arasında meydana gelen isyan hareketleri üzerine Anxi (安西)¹⁶ bölgesinde bir idare merkezi kurmuşlar, buna bağlı olarak Kuça şehrinde de karargâh tesis etmişlerdir. Anxi ve Kuça'da kurdukları bu merkez sayesinde Batı Bölgesini kontrol altına almışlar, gözetim altında tutmuşlardır ki bu uygulamadaki hedef de tam olarak budur. Batı Bölgesinde pek çok sıkıntı yaşamışlardır. Bu uygulama, Batı Bölgesinden doğan sıkıntı ve saldırılara yönelik yapılmıştır. Batı Bölgesi ve ticaret yollarına yönelik bu uygulamaları sayesinde bu bölgeyi sıkı kontrol altına almışlar, hem ticaret yollarını hem de kendi topraklarını güvence altına almışlardır. Batı Bölgesine yönelik bu uygulamaları sayesinde Sasani Devleti'nden ve İstanbul gibi uzak coğrafyalardan özel temsilciler, elçiler gelmeye başlamıştır.¹⁷ Doğuda ise Koguryo Devleti ile temasları olmuş, diğer yandan batıda da Tibetliler ile birtakım siyasi ve sosyal ilişkiler kurmuşlardır.¹⁸ Ayrıca Tang Hanedanlığı'nın kuruluş aşamasından Xueyantular ile girişecekleri Nuozhen Irmağı Savaşı'na kadarki genel tarihleri ve olayları bu şekildedir. Bundan sonraki süreci kısaca özetlemek gerekirse; Tang Hanedanlığı'nın uzun bir tarihe sahip olmasından dolayı geleneksel tarihleri dört başlık altında incelenmektedir. Önemli tarihi olaylar açısından bu dört aşama şu şekilde sıralanmaktadır: Erken Tang dönemi (618–712), yükselme dönemi (712–756), orta dönem (756–820) ve son dönem (820–907). Kuruluş döneminde, Chang'an (長安) merkezli olarak barış ve huzur ortamını sağlamışlardır. Kuruluş döneminde, Tang Gaozu Li Yuan ve Tang Taizong (唐太宗; esas adı Li Shimin'dir 李世民), kuruluş aşamasındaki önemli icraatları yapan hükümdarlardır. Komşu birtakım uluslar ile mücadele etmiş,¹⁹ bunlardan doğan birtakım sıkıntıları ortadan kaldırmışlardır. Bunlar, hanedanlığın geleceği için atılmış önemli adımlar ve öne çıkan icraatlardır. Kuruluş aşamasında yapılan bu icraatlar sayesinde sadece kendi bölgelerinde siyasi bir güç olarak kalmamış aynı zamanda gücü Orta Asya'ya da (Türkistan) yaymışlardır. Kuruluş döneminin ikinci evresinde kadın hükümdarları Wu Zetian (武則天) ile birlikte siyasi güçleri daha da perçinlenmiştir. Wu Zetian başkenti Luoyang'a (洛陽) taşımıştır. Yükselme dönemlerinde Tang Xuanzong'un (唐玄宗; esas adı Li Longji'dir 李隆基) başa geçtiği döneme denk gelmektedir, Tang kültüründe müthiş gelişmeler yaşanmış, ekonomileri de son derece müreffeh bir hale gelmiştir. Ayrıca Tang Xuanzong, başkenti yeniden Chang'an'a taşımıştır. Orta Tang dönemi ise An Lushan (安祿山) İsyanı ile başlamıştır.²⁰ Diğer yandan, orta Tang dönemine, Tang hükümetinde yaşanan yozlaşmalar ve hadımların (Çin siyasetinde ve tarihinde hadımlar konusu dikkat çeken gereken bir konudur, Çin tarihinin genelinde iz bırakmışlardır) siyasetteki artan güçleri damgasını vurmuştur. Son dönemleri olan 820-907 yılları arasında ise gerileme sürecini, yaşanan siyasi bozulmalar ve önlenemeyen çöküş takip etmiş, tüm bunların üzerine savaş ağalarının başkaldırıları da beraberinde yıkılışı getirmiştir.²¹

2. Xueyantuların Kimlikleri Üzerine Çeşitli Tespitler ve Siyasi Anlamda Gelişim Süreçleri

Xueyantuo (Sir-Tarduş; Seyanto; 薛延陀) Hanlığı, esasen iki etnik grubun meydana getirdiği siyasi bir oluşumdur.²² MS 629-646 yılları arasında tarih sahnesinde varlık gösterdiği ifade edilmektedir.²³ Bao

dağılmaya başlamışlardır. Tu-Hun (吐渾) veya Tui-Hun (退渾) gibi farklı ve yanlış isimler ile anılmışlardır. Yuan Hanedanlığı itibarıyla haklarında herhangi bir kayıda rastlanmamıştır. Günümüz Tu halkı ile kökensel bağları bulunduğu düşünülmektedir. Kaynak: Yongling Chen, Ed; "Uluslar Sözlüğü", Shanghai, Shanghai Cishu Chubanshe, 1987, s. 417-418 (陈永龄主编. 民族词典, 上海, 上海辞书出版社, 1987. 第417-418页). Şükrü Aktaş, "Çin Kaynaklarına Göre Türklerin Menşei Hakkında Bir İnceleme: "Xianbellerden Tuobalara (Tuoba Xianbei) Türk Tarihi" Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020, s. 230-231.

¹⁶ Nuray Pamuk Öztürk, "Tang Hanedanlığı Döneminde Batı Bölgesi'nde Yaşayan Türk Kavimlerinin Çin Kıyafetlerine Etkileri." *Toroslardan Tanrı Dağlarına Genel Türk Tarihine Adanmış Bir Ömür. Prof. Dr. Gülçin Çandarhoğlu 75. Doğum Yılına Armağanı* (2017), s. 301–318.

¹⁷ Peers, *age*, s. 106.

¹⁸ Peers, *age*, s. 106.

¹⁹ Bunlar arasında Türk Kağanlığı da vardır; Türk Kağanlığı şeklinde tanımladığımız devlet tarihte Türk adını ilk taşıyan devlet olarak da bilinen, dilimizde Göktürk veya Köktürk Devleti olarak tabir ettiğimiz Türk Devletidir.

²⁰ An Lushan (安祿山) İsyanı (Ayaklanması), Anshi Zhiluan (安史之亂) ismiyle de bilinmektedir. 755 yılında Tang Hanedanlığı'nda görevli bir general olan An Lushan'ın önderliğinde başlamıştır. Luoyang şehri işgal edilmiştir. An Lushan, orada Yan (燕) adlı bir devlet kurup kendisini imparator olarak ilan etmiştir. O zamanlar Tang Hanedanı'nın bu isyanı bastırarak gücü yoktu. Bu yüzden Uygurlardan yardım istemiştir. Uygurların Tang Hanedanı'na verdiği destek, iki devlet arasındaki ilişkilerin gelişmesinde çok etkili olmuştur. An Lushan'ın bu denli büyük bir isyan çıkartabilmesinin sebebi Tang Hanedanlığı'nın askerî sisteminde aksaklıkların bulunması ve An Lushan'ın bu aksaklıkların farkında olmasıdır. Pamuk, *age*, s. 304. An Lushan hakkında bakınız: Şükrü Aktaş, *Tang Hanedanlığında Bir Türk: An Lushan (安祿山). Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (58), 2022, 169-189. DOI: 10.53568/yyusbed.1197950

²¹ Xiong, *age*, s. 494. Tang Hanedanlığı'nın MS 660 yılı itibarıyla eriştiği sınır genişliği için bkz. Ekler Bölümü Resim: II.

²² Wensheng Bao, "Xue Yantuo Boy İsmi ve Kaynağı Üzerine" *İç Moğolistan Sosyal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (Çince Birimi) İç Moğolistan Üniversitesi, Huhhot*, 2010, s. 132-133 (文胜; "薛延陀部名称与起源考" 内蒙古社会科学 (汉文版) 内蒙古, 呼和浩特, 第132-133页); "https://ctext.org/dictionary.pl?if=gb&id=565377&remap=gb", 23.01.2022.

²³ Wensheng Bao, "Xue Yantuo Hanlığı Bazı Soruları Üzerine Araştırma", *İç Moğolistan Sosyal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (Çince Birimi) İç Moğolistan Üniversitesi, Huhhot* 2007, s. 36. (包文胜; "薛延陀汗国若干问题探讨" 内蒙古社会科学 (汉文版) 内蒙古, 呼和浩特, 第36页); Duan Lianqin; "Ding-ling. Gao-che ve Tielelar" Guangxi Pedagoji Üniversitesi Yayınları, Guilin 2006, s. 349 (段连勤; "丁零、高车与铁勒" 桂林, 广西师范大学出版社, 2006, 第349页).

ESKİ TÜRK-ÇİN İLİŞKİLERİNE DAİR SAVAŞ TARİHİNDEN ÖRNEK BİR VAKA:

“NUOZHEN IRMAĞI (諾真水之戰) SAVAŞI”

Wensheng'in, Xueyantuların kuruluşu ile ilgili verdiği tespit MS 629 yılıdır ki bu görüşün sahibi gerek Çin'de gerekse tüm dünyada Türkoloji ve Sinoloji'nin önemli otoritelerinden kabul edilen Ma Changshou'dur. Ma Changshou'un görüşüne göre Xueyantular, MS 628 yılında kurulmuş ve MS 646 yılına kadar (*Tang Hanedanlığı'nın iktidar yıllarında Zhenguan yirminci senesine*) iktidarda kalmışlardır.²⁴ Bir diğer Türkoloji ve Sinoloji otoritesi Çinli Lin Gan ise “Türk ve Uygur Tarihi” isimli eserinde Ma Changshou ile aynı tarihi vermiş ve MS 628 yılını Xueyantuların kuruluş yılı olarak kabul etmiştir.²⁵ Tang Hanedanlığı'nın kurucu Hükümdarı Li Yuan'ın iktidarına göre ise Zhenguan ikinci senesine denk gelmektedir.²⁶ Tarih sahnesinde buldukları süre göz önünde bulundurulduğunda oldukça kısa bir tarih macerasına sahip oldukları anlaşılmaktadır. Toplamda 19 yıl kadar tarih sahnesinde varlık göstermişlerdir. Ancak tarihi anlamda bıraktıkları izler bakımından düşünüldüğünde Türk tarihi ve Orta Asya tarihine hiç de azımsanmayacak etkileri olduğu da bir gerçektir. Haklarında 24 Tarih kaynakları içindeki pek çok kayıta bahislerin bulunması bunun en önemli göstergesidir. Bu bağlamda, 24 Tarih içinde Xueyantular hakkında kayıtlar barındıran bazı kaynaklar ve isimleri şu şekildedir: Eski Tang Tarihi 149. Tomar Kuzey Di Bölümü (舊唐書 149 卷北狄列傳), Yeni Tang Tarihi 6133 Sayfa (新唐書第 6133 頁), Zizhi Tongjian 6284 Sayfa (資治通鑑第 6284 頁), Cifu Yuanguai Waichen Bölümü 11563-11574 (冊府元龜外臣部第 11563-11574 頁) bölümleridir.²⁷ Bu kayıtlarda, Xueyantuların soy olarak kökenlerinden, yaşadıkları bölgelere, hüküm sürdükleri topraklara, diğer boy ve uluslar ile olan ilişkileri gibi pek çok konuda ayrıntılı kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtlarda yer alan bu tarz bilgiler Xueyantuların Orta Asya Türk tarihi, eski Türk tarihi ve de Türk kültür tarihinde sahip oldukları konumu Çin kaynakları ekseninde ispatlamaktadır. Diğer yandan, Xueyantuların, Çin tarih kayıtlarında yer alacak kadar önemli olduğunu da görebiliyoruz. 19 yıllık tarihleri bakımından düşündüğümüzde tekrar şunu söylemek ve de kabul etmekte gerekir ki, kuruluş yılları ister MS 628 yılı olsun isterse 629 yılı olsun, bu bir boyun tarihi için oldukça kısa bir süredir. Bu anlamda Xueyantular hakkında bazı noktalar cevapsız kalmaktadır.²⁸ En azından kuruluş yılları hakkında dahi küçükte olsa bir ihtilaf durumu olduğu görülmektedir. Bu bakımdan, Xueyantulara yönelik birtakım cevaplanamamış sorular bulunmakla birlikte, tarihi kayıtlarda da haklarında bazı çelişkili ve çelişkili olduğu kadar noksan bilgiler bulunduğu dair işaret olarak görülebilir. Bunlar Xueyantular hakkında aranılan bazı soruların cevaplarını sağlamak hususunda yetersiz kalmaktadır.²⁹ Xueyantular ile ilgili tarihi kayıtlardan elde edemediğimiz bilgiler ve eksikliklere benzer konular, Çin tarihinde yer alan, haklarında belge ve kayıtlar bulunan diğer bazı ulus, boy ve halklar hakkında da benzer nitelikte noksanlık barındırmaktadır.³⁰ Xueyantular üzerine çalışmaları bulunan Hidemi Onogawa, Cen Zhongmian, Ma Changshou, Duan Lianqin, Lin Gan gibi bilim insanlarının çalışmaları bulunmaktadır. Hidemi'nin “Tiele Araştırmaları” Cen Zhongmian'in “Türk Tarihi koleksiyonu” Ma Changshou'un “Türkler ve Türk Kağanlığı” Duan Lianqin'in “Ding-ling, Gao-che ve Tielelar” Lin Gan'ın “Türk ve Uygur Tarihi” isimli eserleri Xueyantular üzerine yapılacak çalışmaların en temel kaynakları konumundadır.³¹ Ancak Tielelerin bir alt kolları olması sebebiyle Xueyantular hakkında detaylı ve soruların pek çok konudaki sorulara cevap bulunabilen en önemli iki eser Duan Lianqin'in eseri olan “Ding-ling, Gao-che ve Tielelar” adlı kaynaktır.³² Duan Lianqin'in “Ding-ling, Gao-che ve Tielelar” isimli eserinde Xueyantular hakkındaki ifadesi, Xueyantuların, Tieleların bir kolu olduklarıdır.³³

Xueyantuo olarak adlandırılan bu boy, tek isim altında toplanmadan önce Xue (薛) ve Yantuo (延陀) olarak iki ayrı kol halinde yaşamaktaydılar. Tek isim altında toplanmaya giden süreçte öncelikle, Xiong-nu Hükümdarı He-la-tou'un (賀剌頭) otuz beş bin kişilik ordu ile Yantuo'lar'a (延陀) sığınmış, ardından Yantuo'lar, Xue boyunun himayesine girmiş, Xue halkı ile Yantuo'lar ile bir arada yaşamaya başlamışlar ve bununla birlikte bir araya gelen tüm kitle de tek bir isim altında toplanmıştır.³⁴ Lin Gan “Türk ve Uygur Tarihi” isimli eserinde, konuyu şu şekilde açıklamıştır; Xueyantuo'lar, Tieleların bir koludur, aslen soyadları Xue idi, daha sonra saldırıp

²⁴ Changshou Ma, *Türkler ve Türk Kağanlığı*, Guangxi Pedagoji Üniversitesi Yayınları, Guilin 2006, s. 48 (马长寿; “突厥人和突厥汗国” 桂林, 广西师范大学出版社, 2006. 第 48 页).陈星宇; “唐与薛延陀诺真水之战真实战况考略” 哈尔滨师范大学金源历史文化研究中心 哈尔滨 1 50025 (DOI:10.16565/j.cnki.1006-7744.2017.22.32).

²⁵ Lin Gan, *Türk ve Uygur Tarihi*, İç Moğolistan Ulus yayınları, İç Moğolistan 2013, s. 115.

²⁶ Lin Gan, *age*, s.115; Ma, *age*, s. 47.

²⁷ Cifu Yuanguai Waichen bölümünde Xueyantular hakkında geçen ifade için Ekler bölümü Resim VI'e bakınız.

²⁸ Bao, *age*, s. 36.

²⁹ Bao, *age*, s. 36.

³⁰ Aktaş, *age*, s. 230-231. Çin tarih kayıtları, 24 Tarih (二十四史) olarak tabir edilmektedir. Xueyantuo'lar hakkında da 24 Tarih'in, Eski Tang Tarihi (舊唐書), Yeni Tang Tarihi (新唐書), Zizhi Tongjian (資治通鑑) ve Cifu Yuanguai (冊府元龜) gibi parçalarında kayıtlar bulunmaktadır. Bu eserlerde yer alan cümle ve ifadeler şu an değinmeyeceğiz. Bu eserlerde yer alan belgelere ilerleyen sayfalarda etraflıca yer verilecek ve bunların yorumlamaları yapılacaktır. Ancak burada vurgulamak istediğim, 24 Tarih içinde yer alan, bu belgelerden hareketle elde edilemeyen ve cevapsız kalan bazı sorular, ya da haddim olmadan ifade kullanıyorum bu sözcüğü ki bazı noksanlıklar, diğer bazı boy, ulus ve halklar hakkında kayıtlar barındıran belgelerde de vardır. Bu konuda örnek olması bakımından bkz. Aktaş, *age*, s. 230-231.

³¹ Bao, *age*, s. 36.

³² Duan, *age*, s. 293-349.

³³ Duan, *age*, s. 294; Lin Gan, *age*, s. 115.

³⁴ “<https://ctext.org/dictionary.pl?if=gb&id=565377&remap=gb>”, 26.01.2022. Aktaş, Şükrü; “Tang Hanedanlığı ve Türk Kağanlığı İlişkileri Bağlamında Xueyantuo (Sir-Tarduş, Seyanto; 薛延陀) Hanlığı”, *History Studies*, 14/3, Ağustos 2022, s.492.

ortadan kaldırdıkları Yantuolar'ı ve bunlara ait kitleye de sahip olduklarından, Xueyantuo adı ile anılmışlardır.³⁵ Eski Tang Tarihi, 199. Tomarında haklarında yer alan bir ifadeye Xueyantuo'lar şu şekilde tanımlanmaktadır:

“其官方，兵器及風俗，大抵與突厥同”³⁶

“Yönetim (idare) birimleri, silahları ve gelenekleri, genelde Türkler (Tujue) ile aynıydı”

Tek çatı altında toplanan bu topluluğun tarihteki adı Xueyantuo 薛延陀'dur. Soy adları da “Yi-Li-Die 一利啞氏” soyu olarak geçmektedir.³⁷ Xueyantuo'lar, Tielelerin önderliğindeki boy birliği içinde yer alan pek çok boy³⁸ arasında en güçlü olan boy olarak tanımlanmaktadır, Tielelerin bir kolu olarak bilinmektedir.³⁹ Bunun yanı sıra, kültürel gelenekleri bakımından sahip oldukları özellikleri genel anlamda Türkler ile benzeşmektedir.⁴⁰ Diğer yandan Xueyantuo'lar hakkında en önemli ana kaynaklar hiç şüphesiz 24 Tarih içindeki Klasik Çin kaynakları ve kayıtlarıdır. Bu itibarla önemli bir kaynağımız da Tong Dian (通典) isimli eserdir. Tong Dian içinde Xueyantuo'lar hakkında nasıl bir tanım geçmektedir buna bir bakalım:

“薛延陀，鐵勒之別部也，前燕慕容俊時，匈奴單于賀利頭率部三萬五千來降，延陀蓋其後，與薛部雜居，因號薛延陀”⁴¹

“Xueyantuo, Tielelerin başka bir koludurlar (boyudurlar), Ön Yan Murong Jun döneminde, Xiong-nu (Hun) Başbuğu He-la-tou, 35 bin kişilik kitle ile teslim olmak üzere (kendilerine) gelmiştir, Yantuolar bunları kendilerine katıp kapsadıktan sonra Xue Boyu ile bir arada yaşamaya başladılar, bu nedenden dolayı da Xueyantuo olarak anılmışlardır.”

Diğer yandan, Çin tarihinin önemli hanedanlıklarından Tang Hanedanlığı'nın ilk döneminde, Tielelere mensup boylar arasında olan Xueyantuo'lar, Doğu Türk Kağanlığı (Göktürk; Köktürk Kağanlığı olarak tanımlanmaktadır) yönetimine başkaldırıları neticesinde, MS 627 yılı⁴² itibariyle siyasi anlamda oluşum aşamasına girmişlerdir.⁴³ Taşağıl'a göre; “önceleri Töles (鐵勒) adıyla anılan boylar topluluğu, 603 yılından sonra her bir boyun kendi adıyla kaynaklara geçmesi suretiyle farklı mecraya kaymıştır. 627'de Doğu Gök-Türk devletinin zayıflaması üzerine, boylar tamamen güçlenmişler ve bağımsız hareket etmeye başlamışlardır. Bunların içinde o zaman en kuvvetlisi Sir Tarduşları” şeklinde tanımlanmaktadır.⁴⁴ Diğer yandan Chen Xingyu'nün görüşüne göre; Doğu Türk Kağanlığı dağılması sonrası, bir araya gelen boyların Xueyantuo Hanlığı'nı kurduklarını çalışmasında işlemiştir.⁴⁵ Yeni kurulan Xueyantuo Hanlığı'nı oluşturan halk kitlesinin esasen ondan fazla Tiele boyunun meydana getirdiği bir siyasi güç olduğunu, ayrıca dağılan Doğu Türk Kağanlığı sonrası kurulan Xueyantuo Hanlığı'nın, bahsi geçen bu ondan fazla Tiele boyunun bir araya gelerek oluşturdukları tespitine ilave olarak dağılan Doğu Türk Kağanlığı'ndan geriye kalan bakiye ve boylar arasında en güçlü olarak dikkat çeken iki boyu Uygur ve Xueyantuo olarak vermiştir. Uygur ve Xueyantuo'ların da bu

³⁵ Lin Gan, *age*, s. 115.

³⁶ Liu Xu, *Eski Tang Tarihi, 149. Tomar, Kuzey Di Bölümü*, Zhonghua Yayınları, Pekin 1975, s. 5344 (劉昫; “舊唐書”, 北京: 中華書局, 1975, 第 3359 頁). Sayfa numarası İbooks dijital nüshasında 3359'dur. Resim II'ye bakınız.

³⁷ Ouyang Xiu, Song Qi, *Yeni Tang Tarihi*, Zhonghua Shuju, Pekin 1975, s. 6134 (歐陽修, 宋祁; “新唐書” 北京: 中華書局, 1975, 第 6134 頁). Chen Yan, Wang Wenuang; “Yeni Tang Tarihi ile Tang Hanedanlığı Sınırları İçinde ve Dışında Kalan Halkların Tarihi Araştırmaları” Yunnan Üniversitesi Yayınları, Yunnan, ISBN: 9787548225942, Nisan 2016, I. Basım, s. 102 (陈燕, 王文光; “新唐书与唐朝海内外民族史志研究” 云南大学出版社 (ISBN: 9787548225942) 2016 年四月, 第 102 页). 24 Tarih kaynaklarının Dijital olarak yer aldığı Ctext.org isimli sitede, Yi-Li-Die ismi Yi-Li-Tu 壹利吐 olarak geçmektedir. Duan Lianqin'in eserinde de “Ctext.org” da yer alan ve dipnotumuzda da yer verdiğimiz şekliyle tanımlanmaktadır. Duan, *age*, s. 295. <https://ctext.org/text.pl?node=565376&if=gb> (01.04.2022).

³⁸ Tiele'lara mensup boy arasında pek çok boy olması hususunda Tong Dian'de (通典) geçen şu ifadeye bakınız: “鐵勒之先，匈奴之苗裔也，種類最多：Tielelerin ataları, Xiong-nuların (Hun) neslindedir, türü en çok olandır (olan da yine Tielelerdir).” <https://ctext.org/dictionary.pl?if=en&id=565373&remap=gb>, 23.01.2022.

³⁹ Yongfeng Wei; “Tang Hanedanlığı ve Xueyantuo'lar Arasında Heqin ve Beraberinde Xueyantuo'ların Sakinleşmeleri” *Wenli Dergisi*, 2002, s. 56 (卫永锋; “唐与薛延陀的和亲及薛延陀的平定” 文史杂志, 2002 年, 第 3 期, 第 56 页).

⁴⁰ Chen Yan, Wang Wenuang, *age*, s. 102.

⁴¹ Tong Dian Yüz Doksan Dokuzuncu Tomarın Bianfang On Beşinci bölümünden alıntılanmıştır (《通典》卷一百九十九 邊防十五) ilgili kaynağın dijital nüshası için bkz. <https://ctext.org/dictionary.pl?if=en&id=565377&remap=gb>, 21.01.2022.

⁴² Xiong, *age*, s. 599.

⁴³ Xingyu Chen, “Tang Hanedanlığı ve Xue Yantuo Nuo Zhen Irmağı Muharebesinde Gerçek Savaş Durumuna İlişkin Bir Araştırma” *Harbin Pedagoji Üniversitesi, Jinyuan Tarih ve Kültür Araştırma Merkezi*, Harbin, 50025, 2017, s. 107 (陈星宇; “唐与薛延陀诺真水之战真实战况考略” 哈尔滨师范大学金源历史文化研究中心 哈尔滨 1 50025 (DOI: 10.16565/j.cnki.1006-7744.2017.22.32), s.107).

⁴⁴ Ahmet Taşağıl, “Sir Tarduşlar” *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, s. 143. Bu makalenin yayın yılı bulunmadığından çalışmamızda yer verilememiştir.

⁴⁵ Chen, *age*, s. 105, 106, 107.

ESKİ TÜRK-ÇİN İLİŞKİLERİNE DAİR SAVAŞ TARİHİNDEN ÖRNEK BİR VAKA:

“NUOZHEN IRMAĞI (諾真水之戰) SAVAŞI”

boylar içinde en güçlü olanları olduğunu Yeni Tang Tarihine dayanarak ifade etmiştir.⁴⁶ Chen Xingyu'nün bu görüşüne ilham veren Yeni Tang Tarihi'nde geçen cümle şudur:

“突厥已亡，惟回紇與薛延陀為最雄強”⁴⁷

“Tujueler (Türkler, Göktürk, Köktürk) yıkılmışlardı, Uygurlar ve Xueyantular en cesur ve güçlü olanlardı”

Xueyantuo Hanlığı'nın, Doğu Türk Kağanlığı sonrası kurulması bu şekilde tasvir edilmekte ve tanımlanmaktadır. Doğu Türk Kağanlığı'nın varlığını sürdürdüğü ve de askeri, siyasi anlamda güçlü olduğu durumda Xueyantulara ayrılıkçı bir harekette bulunma imkânı, ayrı bir Hanlık kurma ortamı oluşmayacağı da özellikle ifade edilmektedir. Doğu Türk Kağanlığı'nın yıkılması bu manada Xueyantular için de bir fırsat olmuştur. Tarihi olayları genel olarak ele aldığımızda ve de ayrılmaz bütün olarak genel perspektiften değerlendirdiğimizde her bir vakanın ve olayın birbirinden ayrılamayacağı da karşımıza çıkmaktadır. Meydana gelen bir hadise bir diğer olayın ortaya çıkmasını da beraberinde getirmektedir. Tabii bu da kimisi için fırsat kimileri için ise olumsuz bir ortam ve anlam arz etmektedir. Ancak burada Xueyantular açısından değerlendirdiğimizde, Tiele boyları olarak Doğu Türk Kağanlığı'na başkaldırmaları ve akabinde Doğu Türk Kağanlığı'nın dağılması Xueyantular için fırsat olmuştur.⁴⁸ Xueyantuo Hanlığı, Çin dilinde Xueyantuo (薛延陀) olarak tanımlanmaktadır.⁴⁹ Burada yeri gelmişken Xueyantuo isminin kökeni ve oluşumu hakkında da açıklama yapmakta fayda vardır. Aslında bu konuyu önceki sayfalarda açıklamıştık ancak burada yeri geldiği için kısaca tekrar açıklamakta fayda olduğu düşüncesindeyim. Murong Jun döneminde, Xiong-nu Hükümdarı He-la-tou otuz beş bin kişi ile Yantuolara sığınmış, daha sonra Yantuoların da Xueler'in himayesine girmesiyle, Xueyantuo ismi ve boyu şekilde oluşmuş olur. Lin Gan da konuyu, Xuelerin, Yantuoları ortadan kaldırması şeklinde tarif etmektedir.⁵⁰ Her ne şekilde olursa olsun, Xueyantuo ismi iki boy isminin bir araya gelerek oluşturduğu bir isimdir. Bununla birlikte, burada bahsi geçen Tölesler ise Çin kaynaklarında Tiele (鐵勒) şeklinde tanımlanmaktadır.⁵¹ Xueyantuo Hanlığı, Çin Tarihi'nde son derece önemli iki dönem olan Sui (隋)⁵² ve Tang (唐) Hanedanlığı döneminde Altay Dağları coğrafyasında kırsal göçebe halk olarak yaşamışlardır ve bu dönemde, Türkçemizdeki ifadesi ile “Sir” ve “Tarduş” olmak üzere iki koldan oluşmaktaydılar ve iki isim altında anılmışlardır.⁵³ Yeni Tang Tarihi Uygurlar (Huihe) bölümünde geçen ifadede bu konu şu ifade ile kaydedilmiştir:

⁴⁶ Chen, *age*, s. 107.

⁴⁷ Ouyang Xiu, Song Qi, *Yeni Tang Tarihi*, Zhonghua Shuju, Pekin, 1975, s. 6112 (歐陽修, 宋祁; “新唐書” 北京: 中華書局, 1975, 第 6112 頁).

⁴⁸ Ma Aihong, Zhang Jinxi, “Tang Hükümdarı Taizong'un Sınır Yönetim Stratejisi ve Xueyantular (Sir- Tarduş) Pasifleştirilmesi Üzerine”, *Tangdu Dergisi*, 2020, s. 32. (马艾鸿, 张金铣; 从平定薛延陀看唐太宗经略边疆的方式, 唐都学刊, 2020年, 第32页); 2020, s.32.

⁴⁹ Chen, *age*, s. 105, 106, 107; Xiong, *age*, s. 599.

⁵⁰ Lin Gan, *age*, s. 115.

⁵¹ <http://www.chinaknowledge.de/History/Alter/syrtardush.html>, 26.01.2022. Tielelar aynı zamanda Di (狄), Kızıl Di (赤狄), Dingling (丁零), Gao-che (高車), Chi-Le (敕勒) veya Chi-Le isminde yer alan Le (勒) sözcüğünün bir diğer seslendirmesi olan Chi-Lei şeklinde de anılmışlardır. Tarihi süreç içinde isimleri pek çok kez dönüşüm yaşamıştır. Ancak Orta Asya Türk Tarihi'ndeki müstesna konularına zarar vermemiştir. Tieleların ataları, Qin Beyliği ve Batı Han Hanedanlığı dönemlerinde Baykal Gölü çevresinde yaşamışlardır. Tieleların, Qin Beyliği ve Han Hanedanlığı'na denk gelen dönemdeki isimleri itibarıyla ataları olan Ding-Ling'lerden bir kısım topluluk, güney istikametinde göç etmişlerdir. Bu göç, ile kuzey topraklarına yayılma süreci başlamıştır. Altı Hanedanlık dönemine gelindiğinde, Dingling'ler, Asya'nın merkez ve kuzey kısmına kapsayan devasa alana dağılmışlardır. VI. yüzyıla denk gelen süreçte kuzey topraklarının hâkimi olan ve tarihte ilk Türk adını taşıyan devlet olan Türk Kağanlığı'nın (Tujue Hanguo/ Kehanguo 突厥(可)汗國) himayesine girmişlerdir. Yine Tielelara mensup ondan fazla kabile Moğolistan bozkırlarında kalmaya sürdürmüşlerdir. Xiong, *age*, s. 506. Bunlar arasında en bilinenleri Xueyantuo (薛延陀) ve Uygurlardır (Huihe 回紇, Weiwuer 維吾爾) (Tan v. 5: 29, 5–8'den aktaran Xiong; 2009, s. 506). Tüm bunların yanı sıra, Tölis (Tölös) gibi isimlerle de anılmaktadırlar. Ahmet Taşağıl, “Töles Boylar'ının Stratejik Önemi (6. ve 7. yüzyıllar)” *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi FSM Scholarly Studies Journal of Humanities and Social Sciences* Sayı/Number 3 Yıl/Year 2014 Bahar/Spring 2014, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, s. 312-322). Tölis, Tölös gibi isimler hakkında Thomson, Boodberg ve Emmanuel Edouard Chavannes gibi dünyaca tanınan Türkolog ve Sinologların görüşleri dikkat çekmektedir. Ayrıca, Tölis ismi, Kültigin yazıtlarının doğu yüzü 13. satırında da geçmektedir. Kültigin yazıtının 13. yüzünden elde edilen bu bulgulardan hareketle V. Thomson, P.A. Boodberg ve Emmanuel Edouard Chavannes gibi bilim insanları Tölis (Tölös) sözcüğü ile Tiele sözcüğünü bağdaştırmışlardır. Şükrü Aktaş, “İsimleri, Kimlikleri ve Komşu Halklarla İlişkileri Bağlamında Gao-Chelar” *Tarih ve Toplum Üzerine Araştırmalar II*, Türker Uygur, Volkan Tunç (Ed.) Lambert Academic Publishing, Moldova, 2021, s. 200-222.

⁵² Sui Hanedanlığı (隋代): MS 581 yılında, Kuzey Zhou Beyliğinin yerine, Yang Jian (楊堅) tarafından kurulmuştur. Daha sonra MS 618 yılına gelindiğinde ise yıkılmıştır. Guanzhong (關中) ve Daxingcheng (大興城) günümüzdeki ismi itibarıyla Chang'an (長安) şehri merkez olmak üzere kurulmuştur. Yang Jian'in himayesinde (diğer adı Wendi'dir 楊堅) kuzey sınırını, Tujueler ile (突厥; Türk; Göktürk; Köktürk'ler) işbirliği yaparak sükunete kavuşturmuş ve bu bölgede huzuru ortamı sağlamıştır ve bunun akabinde rakip güç olan Chen (陳) beyliğini MS 589 yılında mağlup etmiştir. Yang Jian'in askeri anlamda kazanmış olduğu bu zafer, MS 300. yüzyılın başlarında, Batı Jin (西晉) beyliğinin çöküşünden sonra Çin topraklarının sükunet ve istikrara tekrardan kavuşması olarak yorumlanmaktadır. İkinci hükümdar Yangdi iktidarında, kendisi oldukça sorumsuz mali ve askeri politikalar sürdürmüştür. Bu hoyrat davranışlarının en öne çıkanı ki Hanedanlığın da sonunu getirmiştir, Kogurya İmparatorluğu üzerine üç sefer, geniş çaplı ve askeri harekât ve kampanya düzenlemiştir. Bunlar halkı bezdirmiş, isyana sürüklemiş ve Hanedanlığın MS 618 yılında yıkılmasına sebep olmuştur. Xiong, *age*, s. 479. Xiong, *Batı Jin beyliğinin yıkılış tarihi olarak MS 300'lerin başlangıç yılları olarak vermiştir ancak tam tarihi pek çok kaynakta MS 316 veya 317 olarak verilmektedir.*

⁵³ <http://www.chinaknowledge.de/History/Alter/syrtardush.html>, 26.01.2022.

ŞÜKRÜ AKTAŞ

“薛延陀者先與薛種雜居，後滅延陀部有之號薛延陀”⁵⁴

“Xueyantuo’lar, ilk olarak Xue’ler (soyu) ile yaşamaktaydılar, sonra Yantuo boyunu ortadan kaldırmışlar ve var olan Xueyantuo adını almışlardır”

Daha sonra, Sir (Xue) boyunun, Tarduşları (Yantuo), tamamen ilhak etmesi ile Sir-Tarduş (Xueyantuo) boyu oluşmuş ve yeni oluşan bu boy ismi tarih sahnesinde yerini almıştır.⁵⁵ Sir ve Tarduş isimlerinin kaynak dilimiz olan Çince’deki karşılığı Xue ve Yantuo’dur (薛延陀). Diğer yandan, Xueyantuo’ların dolayısıyla, Sir ve Tarduşların (Seyanto) yaşamlarının sürdürdükleri ve karargâh ve idare merkezlerini kurdukları yer olarak Moğolistan sınırları içinde kalan Hangai Dağları (杭愛) çevresi verilmektedir.⁵⁶ MS Altıncı yüzyıl öncesinde, günümüz Tula Irmağı’nın kuzeyinde,⁵⁷ Selenge Irmağı havzası ve Cungar havzasını kapsayan geniş coğrafyada pek çok Tiele kabilesi yaşamaktaydı. Altıncı yüzyılın ortalarında Türklere ait siyasi iktidar kurulmasıyla Türkler son derece güçlü ve varlıklı bir hale geldiler. Cungar havzasındaki⁵⁸ Tiele kabileleri, Türk hükümdarlar tarafından doğu-batı savaşı esnasındaki yağma ve talan hareketine katılmaları maksadıyla askere alınmışlardır.⁵⁹ Bunların büyük kısmı Büyük Çöl’ün (Mobei 漠北) kuzeyindeki topraklarda yaşıyorlardı ve bu kabileler toplamda yaklaşık on beş kabileden oluşmaktaydı. Xueyantuo’lar, Uygurlar, Bayırkular da bunlardan birkaçıydı. Yaşadıkları coğrafya hakkında değişik veriler bulunmakla birlikte daha önce de değindiğimiz üzere yoğunlukla Çin dilinde Mobei olarak tanımlanan Büyük Çöl’ün kuzeyinde yaşamaktaydılar. Diğer yandan Xueyantuo’ların yaşam alanları ve sınır hatları hakkında Eski Tang Tarihi ve Yeni Tang Tarihi’nde birtakım belgeler mevcuttur. Bunlardan Eski Tang Tarihi’nde yer alan ifadeye göre;

“東至鐵勒，西至葉護，南接沙磧，北俱倫水”⁶⁰

“Doğu sınırları Tielelara, batıda sınırları Yehulara uzanmaktaydı, güneyde Shaqilere, kuzeyde ise Julun Irmağı’na yakındılar”

“東至室韋，西至金山，南至突厥，北臨瀚海，即匈奴故地，勝兵二十萬，立其二子為南部”⁶¹

“Doğuda Shiweilere, batıda Altın Dağlarına, güneyde Türklere, kuzeyde geniş çöller ile Xiong-nuların eski topraklarına yaklaşmışlardı, muzaffer iki yüz bin askeri vardı, iki oğlu arasında güney-kuzey bölümünü kurmuştu.”

Burada yer verdiğimiz cümlelerden yola çıkılarak yapılan analiz ve görüşler arasında da bir birbirinden farklı yorumlar karşımıza çıkmaktadır. Eski Tang Tarihi’nden elde edilen bu iki cümleden hareketle yapılan yorumlara bakıldığında, her ne kadar farklı iki tarihi cümle olsa da bunların işaret ettiği esasen aynı doğrultuda olduklarıdır.⁶² Ancak burada geçen ifadeler, birbirinden farklı boyları, farklı coğrafyada göstermektedir. İlk cümlede yer verdiğimiz ifadeye göre, doğularında Tielelar, batılarında Yehular (葉護) vardı. Kuzeylerine dair önemli coğrafi konum olarak da Julun Irmağı verilmektedir. Julun Irmağı’nın günümüzdeki konumu üzerine detay bulunmamaktadır.⁶³ Ancak Cen Zhongmian, Julun Irmağı’nın günümüzdeki konumu hakkında yaptığı araştırmalara göre, Moğolistan Devleti Huhhot şehrine bağlı Horinger Irmağı(哈刺和林河) olduğu tespitinde bulunmuştur.⁶⁴ Diğer cümlede ise doğularında Shiweiler, batılarında Altın Dağları, kuzeylerinde ise Han Hai olarak tabir edilen bölge tarif edilmektedir. Kuzeylerinde bulunan ve Han Hai (杭愛山) olarak ifade edilen yörenin Hulun, Baykal ve Buir Göllerinin ve de Hangai Dağlarının olduğu ifade edilmektedir. Burası günümüze göre ise Çin’in, İç Moğolistan eyaleti sınırları, Güney Sibiry ve bağımsız Moğolistan hattını içine alan çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Bao Wensheng (2007) yılındaki çalışmasında bu alanda çalışan araştırmacıların Han Hai’i (瀚海) günümüz Baykal Gölü olarak tarif ettiklerini ve yine Baykal Göl’ünün güneyindeki Selenge Irmağı ve aşağısı olan olarak tarif ettikleri şeklinde tespitini sunmuştur.⁶⁵ Ve ayrıca da bu alanı Uygurların yaşadıkları alan olarak tanımlamıştır. Diğer yandan, Han Hai olarak tarif edilen bölge, çok

⁵⁴ <https://ctext.org/dictionary.pl>, 01.04.2022.

⁵⁵ Bao, *Xueyantuo Boy İsmi ve Kaynağı Üzerine*, s. 132.

⁵⁶ Xiong, *age*, s. 599.

⁵⁷ Dilimizde Tola Irmağı olarak ifade edilmektedir. Taşağıl, Ahmet; “Göktürk Boylarının Oynadığı Tarihi Roller Hakkında” *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* Sayı 3, Yıl 2014 Bahar, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, s. 312.

⁵⁸ Cungar havzası olarak tarif edilen bölge günümüz İç Moğolistan eyaleti, Şinciang Özerk Yönetim Bölgesi (新疆自治区) Kumul (哈密) şehrinin batısı ve de Yanqi ilçesinin batısına düşen yöredir. Ma, *age*, s. 47.

⁵⁹ Lin Gan, *age*, s. 115.

⁶⁰ Liu Xu, *Eski Tang Tarihi 199. Tomar Tiele Bölümü*, Zhonghua Yayınları, Pekin 1975, s. 5344 (劉昫; “舊唐書” 北京: 中華書局, 1975, 第 5344 頁).

⁶¹ Liu Xu, *age*, s. 5344. Ekler bölümü resim II’ye bakınız.

⁶² Zhongmian Cen, *Türk Tarihi koleksiyonu*, Zhonghua Yayınevi, Pekin, 2004, s.766 (岑仲勉; “突厥集史” 中華書局, 北京, 2004, 第 766 頁) s. 766; Duan, *age*, s. 298-306.

⁶³ Bao, *age*, s. 39, 40.

⁶⁴ Cen, *age*, s. 767.

⁶⁵ Bao, *age*, s. 39.

ESKİ TÜRK-ÇİN İLİŞKİLERİNE DAİR SAVAŞ TARİHİNDEN ÖRNEK BİR VAKA:

“NUOZHEN IRMAĞI (諾真水之戰) SAVAŞI”

geniş bir coğrafyayı içine aldığından, bu geniş coğrafyayı tasvir eden sözcük Han Hai da bu genişliği içerdiği anlamı itibarıyla vermektedir. Han Hai sözcüğünü tek başına çevirmiş olsaydık “Geniş Çöl”⁶⁶ veya “Geniş Deniz” anlamında çevirebilirdik. Esas itibarıyla anlamlarının özü de bu şekildedir.⁶⁷ Aynı zamanda Gobi Çöl’ü ve Baykal Gölü ve de Moğolistan’ın çölleri de kastedilmektedir. Ancak burada yaptığımız tercümede de görüldüğü üzere konu geniş bir sulak alanı içerdiğinden ve de kastedilen böylesine büyük bir alan olduğundan Eski Tang Tarihi’nde de coğrafi anlamda genişliğe vurgu yapan bir ifade ile Han (瀚) sözcüğü ile bir tabir kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Lin Gan “Türkler ve Uygurlar” isimli eserinde Xueyantuların yaşadıkları alan hakkındaki tespitini anlatırken, Han Hai ifadesine de değinmiş ve burada Han Hai ifadesinin, daha önceki sayfada tercümesini “Büyük Çöl” olarak yaptığımız cümleyi, başka türlü ele almıştır ve kendisi “Han Hai” ifadesinin günümüzdeki adı ile Baykal Gölü olduğunu ve Büyük Çöl demek olmadığını, bu ifadenin Büyük Çöl’ü kastedmediğini vurgulamıştır.⁶⁸ Bundan ayrı olarak devam edecek olursak; Doğu ve Batı Türk Kağanlığı arasına meydana ayrışma sonrası, Büyük Çöl’ün kuzeyinde yaşamakta olan Tiele kabilelerinin büyük kısmı öncelikle Doğu Türk Kağanlığı’na tabi olmuşlardı.⁶⁹ Doğu Türk Kağanlığı da Zhenguan ilk yılında yıkıldıktan sonra, geriye kalan Tiele boyları arasında en güçlü olarak öne çıkan Uygur ve Xueyantuo boylarıydı. Doğu Türk Kağanlığı’nın dağılması sonrası, Xueyantuo Hükümdarı Xieli Kağan (頡利可汗) ve Uygurlar arasında da bir çekişme meydana gelmiş, Uygurlar mağlup edilmişler ve netice itibarıyla de Uygurlar da zapt edilince ortalık Xueyantulara kalmıştır. Siyasi olarak genişlemeleri ile Xueyantuların egemenlik kurdukları coğrafya değişiklik göstermiştir. Diğer yandan Sinoloji çalışmalarının ve aynı zamanda Çin’deki Türkoloji çalışmalarının önderlerinden Lin Gan, Xueyantuların yaşadıkları ve egemen oldukları coğrafya hakkındaki görüşünü Temmuz 2007 yılında yapılan çalışmada irdelemiştir. Lin Gan burada yer verdiği görüşüne dayanak noktası olarak, Yeni Tang Tarihi 217. tomarına dayandırmaktadır.⁷⁰ Yeni Tang Tarihi’nde geçen bilgi şu şekildedir:

“東室韋，西金山，南突厥，北臨瀚海，蓋匈奴故地也”⁷¹

“Doğuda Shiweiler, batıda Altın Dağları, güneyde Türkler, kuzeyde geniş çöllere ile Xiong-nuların eski topraklarını kapsamışlardı,”

Lin Gan, bu dönem Uygurların, Bayırkuların, Edizlerin (Adielerin), Tongra veya Tonraların (Tongluo), Buguların, Xi⁷² gibi kabile ve boyların Xueyantulara bağlandıklarını ifade etmiştir.⁷³ Duan Lianqin ise iktidarı ele alıp, Türk Kağanlığı sonrası dağılan Tiele boylarını, himayeleri altında toplayan Xueyantular hakkında Lin Gan’ın tespitini bir adım daha öteye taşımış ve on dokuz senelik iktidarları sürecince Xueyantuo iktidarı altında varlıklarını sürdürmüş olan boyların isimlerini ve Xueyantuo iktidarının merkezine olan coğrafi konumlarını çalışmasında açıklamıştır. Duan Lianqin’in eserinde bunlar; Duolange (多覽葛), Hui (渾), Qibi (契苾), Ediz (Adie 阿跌), Tongra veya Tonra (Tongluo; 同羅), Pugu (僕骨), Duxue (斛薛), Xijie (奚結), Sijie (思結), Uygur (Huihe; 回紇), Bayırku (Bayegu; 拔野古), Ak Xi (Bai Xi; 白霽), Dubo (都播), Kurikan (Guligan; 骨利乾) boylarını vermiştir.⁷⁴ Xueyantuların doğusunda Duolange, Duolangların güneyinde Qibi Boyu, Adie Boyu Xueyantuların batısında yer alırken, kuzeybatılarında Orhon Irmağı (鄂爾渾河) akmaktaydı, Tongluolar ise

⁶⁶ www.pleco.com, 23.03.2022.

⁶⁷ <https://www.zdic.net/hans/瀚海>, 23.03.2022.

⁶⁸ Lin Gan, *age*, s. 117.

⁶⁹ Lin Gan, *age*, s. 116.

⁷⁰ Lin Gan, *age*, s. 113.

⁷¹ Ouyang Xiu, Song Qi, *Yeni Tang Tarihi*, Zhonghua Shuju, Pekin 1975, s. 6135 (歐陽修, 宋祁; “新唐書”北京: 中華書局, 1975, 第 6135 頁). Ekler bölümü resim V’e bakınız.

⁷² Lin Gan’ın “Türk ve Uygur Tarihi” isimli eserinde yer verdiği Xi Boyu ve bunun kaynak dil Çincedeki hali (霽) şeklindedir. Lin Gan; *age*, s. 117. Ancak Duan Lianqin’in “Ding-ling, Gao-che ve Tielelar” isimli eserinde Xueyantuların himaye ettikleri boyların isimlerine yer verdiği değinmiştik. Duan Lianqin’in ilgili eserinde Xi boyunu kasten kullandığı Çince im “Xi Jie 奚結”dir. Duan Lianqin, *age*, s. 322. Çincenin zorluğuna dair burada küçük bir açıklama yapmakta hem fayda var hem de tam yeri geldi diye düşünüyorum. Çünkü bu tarz im yanlışlıkları Çince yazılmış kitaplarda ve de Çince kaynaklı çalışılan eserlerde meydana gelebilmektedir. Lin Gan’ın kullandığı Xi (霽) im’i ile Duan Lianqin’in ki arasında da böylesi bir yanlışlık olmuş olma ihtimali yüksektir. Ve farklılık buradan kaynaklanıyor olabilir diye düşünüyorum. Buna benzer yanlışlıklar daha önce de çalışmalarım esnasında karşıma çıkmıştı. Bu çalışmam esnasında da böylesi durumla karşılaştım. Yine Duan Lianqin’in ilgili eserinde Yeni Tang Tarihi Hui-He bölümüne yapılan bir atıfta Huihe (回鶻傳) yazması gereken yerde Xianghe (向鶻傳) yazmıştır. Bu da dikkat çekecek diğer bir örneğimizdir. Duan, *age*, s. 319. Bunların Çincenin doğası bakımından ele alıp, düşündüğümüzde makul hatalar olarak kabul edebileceğimiz kanaatindeyim. Burada esas olması gereken im’in ise Lin Gan’ın kullandığı Xi (霽) olması gerektiğini düşünüyorum. Bu konu hakkında dijital sözlük olan “pleco”dan elde ettiğim veriyi esas aldığım ifade etmek isterim. Çünkü burada verilen detay bilgi de Xi (霽) için Sui-Tang Hanedanlığı dönemi, çağdaş dönem öncesi etnik grup açıklaması yer almaktadır. Bu bakımdan çalıştığımız Xueyantuo Hanlığı da Çin Tarihi’nde karşılık gelen dönem Sui ve Tang hanedanlıklarıdır. Bu nedenle Lin Gan’ın eserinde de yer verdiği Xi (霽) ile de örtüşmesi sebebiyle bu im’i esas aldığımız ve belirtmek isterim. Ancak çalışmamın araştırma safhasında Yeni Tang Tarihi’nden elde ettiğim bulguda her iki boyun da mevcut olduğunu öğrendim. Bu nedenle her ikisinin de var olduğunu ifade etmek isterim. Tam metin için Ekler bölümü Resim V’e bakınız.

⁷³ Lin Gan, *age*, s. 117.

⁷⁴ Duan, *age*, s. 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324.

Xueyantuların konuşlu buldukları Yu-du-jun Dağı'nın⁷⁵ kuzeyinde ve Duolangeların da doğusunda idiler, diğer bir ifade ile Xueyantuların kuzeyindeydiler, Pugular ise Duolangelar'ın doğusunda ve Tongluolar ile komşu olarak tarif edilmektedir. Duxueler'in (斛薛) doğusunda Ediz (A-die), batılarında Tongra (Tonra; Tongluo) yer almaktaydı, burası günümüz Orhon Irmağı ve çevresinde yer almaktadır.⁷⁶ Tüm bunların yanı sıra Xueyantuların yaşamlarını sürdürdükleri toprakları tam ve özetle ifade edecek olursak, Xueyantular, Moğol bozkırında yayılmış vaziyette yaşam sürmüşlerdir. Bununla alakalı Eski Tang Tarihi Tiele bölümünde yer alan cümle temel oluşturmaktadır. Buna göre Xueyantuların yaşamlarını sürdürdükleri ve hükümdar otağını kurdukları bölge olarak, “*Yu-du-jun Dağı kuzeyi ve Dule Irmağı güneyi*” idi. Burada tarif edilen iki coğrafi konumun ikisinin de ismi günümüzde değişmiştir. Dule Irmağı günümüzde Tula (土拉) Irmağı ve bunun sağ kıyısına düşen kesimi, Orhon Irmağı'nın orta ve kuzey hattı ile Hangai Dağları'nın (杭愛山) bulunduğu kuşak arasında yer almaktaydı.⁷⁷ Kuzeyden güneye, doğudan batıya hâkim oldukları alana bakıldığında, hüküm sürdükleri coğrafya ve de hükümdar otağının konuşlu bulunduğu bölge oldukça geniş bir alana yayılmış vaziyettedir. Geniş olmasının yanı sıra bu bölge sulak ve otlak bakımından da zengin ve bereketliydi. Moğol bozkırı, güney Sibiry'a'nın güneyi, batıda ise Türkistan coğrafyasına kadar uzanan büyük genişlikteki coğrafya daha Xueyantuların egemenliği öncesinde Doğu Türk Kağanlığı'nın hüküm sürdüğü topraklardı. Doğu Türk Kağanlığı'na mensup yaklaşık yüz binden fazla bir kitlenin hayvan otlatığı bir bölge idi. Tielelerin ve alt kolları olan Xueyantuların, Doğu Türk Kağanlığı'na başkaldırması ve Doğu Türk Kağanlığı'nı dağıtması sonrası Xueyantuların egemenliğine girmiş bir coğrafyadır. Merkez teşkilatının bulunduğu bölge hakkında nokta atışı bir yer belirtilmemektedir. Bu nedenle Xueyantuların hüküm sürdükleri alan hakkında verilen tanımlamalar genelleme içermektedir.⁷⁸ Bunun nedenleri arasında henüz kuruluş aşamasında Tang Hanedanlığı'nda meydana gelen iç karışıklık gösterilmekte, Tang döneminin kuruluş dönemi tarihini kaydeden vakanüvislerin bu süreci ve Xueyantuların hükümdarlık merkezinin nereye kurulduğunu tam anlamamaları olarak gösterilmektedir.⁷⁹ Ancak kuruluş merkezleri, hükümdarlık otağı neresi olarak verilirse verilsin Dule Irmağı (günümüz Tula Irmağı) güneyinden ve de Yu-du-jun Dağı kuzeyinden daha öte bir konumda olmasının mümkün olamayacağı vurgulanmaktadır. Tarihi belgelerin sağladığı veriler ışığında varılan sonuca göre Xueyantuların hükümdar otağı ve dolayısıyla merkez teşkilatını kurdukları alan olarak Yu-du-jun Dağı (鬱督军) ve Dule Irmağı (獨樂) arası hat olarak karşımıza çıkmaktadır. Çıkan bu sonuç, var olan bulgu ve belgeler ile bunlara bağlı görüşlerin birbiriyle uyumda olduğu belirtilmektedir.⁸⁰ Özetle; Doğuda komşuları Tiele ve Shiweiler idi, batıda Altın Dağları ve Batı Türk Kağanlığı'nın sınırlarına (*klasik kaynaklarda geçen adı ile Yehu'dur*), güneyde Büyük Çöl'e (Gobi Çöl'ü) ve Tang Hanedanlığı sınırlarına, kuzeyde de Selenge Irmağı⁸¹ ve kuzeyine kadar uzanan bir güç halindeydiler.⁸²

3. Tang ve Xueyantuo Arası İlişkilerin Gerilmesi ve Nuozhen Irmağı Savaşı Neden-Sonuç Analizi

MS 630 yılında (*Zhenguan dördüncü senesi*) Doğu Türk Kağanlığı'nın dağılması sonrası, kuzey topraklarında siyasi anlamda bir otorite boşluğu meydana gelmiştir. Zhenzhu Pijie Kağan Yinan, hükümdarlık otağını Duluo Irmağı'nın güney hattına taşımıştır.⁸³ Lin Gan'ın, ilgili çalışmasının 117. sayfasında Yinan'ın taşıdığı ve yeni hükümdar otağı olarak seçtiği yeri tarif ederken kullandığı im Du (獨) ve Luo (邏)'dur. Burası günümüzdeki adıyla Tula (土拉河) Irmağı'dır. Ancak yine aynı Tula Irmağı'nı kasten Duan Lianqin ilgili eserinde Dule Irmağı (獨樂) adını kullanmıştır.⁸⁴ Bu iki ismin ya da im'in arasındaki bu farklılığın yazım yanlışından kaynaklanmış olabileceği gibi, sesteş olmakla birlikte farklı imler kullanılarak tarif edilen aynı yöreyi ve dolayısıyla ırmağı işaret ettiğini düşünebiliriz. Buna benzer diğer benzerlikler ve aynı ses olmasına karşın farklı imlerde yazılmış olan ancak aynı yeri, bölgeyi veya coğrafi konumu işaret eden başkaca tanımlamalar da gerek bu çalışmamız için yaptığımız araştırmalar esnasında gerekse başkaca çalışmalarımız esnasında karşılaşmış olduğumuz bir durumdur. Sinoloji çalışmalarımızda ilerlendikçe böylesi benzerlikler

⁷⁵ Taşağıl, “Sir Tarduşlar” isimli çalışmasında Yu-du-jun Dağını Ötüken Dağı olarak tarif etmiştir. Çalışmasında Yu-Du-Jun ismini Yü-tu-chin shan şeklinde aktarmıştır. Taşağıl, *agm*, s. 144. Bununla birlikte Ötüken Dağı'nın ve bulunduğu bölgenin net konumu tam olarak bilinemediği ifade edilmektedir. <https://www.youtube.com/watch?v=kB6bWRn-s24>, 20.04.2022.

⁷⁶ Duan, *age*, s. 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324.

⁷⁷ Lin Gan, *age*, s. 116; Duan, *age*, s. 318.

⁷⁸ Duan, *age*, s. 318.

⁷⁹ Duan, *age*, s. 318.

⁸⁰ Duan, *age*, s. 318; ayrıca bkz. <http://www.chinaknowledge.de/History/Altera/syrtardush.html>, 04.04.2022.

⁸¹ Selenge Irmağı ilgili kaynaklarda “*娑陵水*” ve de “*色楞格河*” şeklinde verilmektedir. Selenge Irmak'ını tarif etmek için her ikisi de kullanılmaktadır.

⁸² Duan, *age*, s. 306.

⁸³ Liu Xu, *Eski Tang Tarihi*, Zhonghua Yayınları, Pekin 1975, s. 3360 (劉昫; “*舊唐書*”, 北京: 中華書局, 1975, 第 3360 頁). Sayfa numarası ebooks'da yer alan dijital kaynağa göre verilmiştir.

⁸⁴ Duan, *age*, s. 318; Lin Gan, *age*, s. 117. Çalışmamız esnasında karşımıza çıkan daha önceki sayfalarımızda vurguladığımız benzer nitelikte bir başka farklılık da budur. Ancak bu konu ayrı bir başlık ve araştırma adı altında ele alınması gerektiğinden uzatmadan burada vermiş olduğumuz bu kısa bilgi ile burada tamamlamayı tercih ettim.

ESKİ TÜRK-ÇİN İLİŞKİLERİNE DAİR SAVAŞ TARİHİNDEN ÖRNEK BİR VAKA:

“NUOZHEN IRMAĞI (諾真水之戰) SAVAŞI”

sürekli karşımıza çıkmaktadır. Zhenzhu Pijie Kağan Yinan (真珠毗伽可汗), iktidarının güçlü olduğu dönemde, iki yüz bin kişilik bir ordusu vardı ve iki oğlunu güney ve kuzey'in başına geçirmiştir. Bazhuo (跋灼) ve Dadushe (大度設), Duo Mozhi (咄摩支) oğullarından birkaçıdır. Bunlar arasında Dadushe, Nuozhen Irmağı Savaşı'nda Xueyantuo ordusunun sevk ve idaresinde öne çıkmış ve bu savaşta komutanları olmuştur.⁸⁵ Ancak bağımsız bir rejim olmaları öncesi siyasi durumlarına bakıldığında Xueyantuo, Tielelerin bir alt kolu olarak yaşamlarını sürdürmekteydiler. Daha sonra Tielelerin ve yine Tielelere mensup diğer halkların Doğu Türk Kağanlığı'na başkaldırısı ve Türk Kağanlığı'na olan isyan hareketlerinde maiyetteki pek çok halk ve boyun mücadeleye katılması ve desteği ile Doğu Türk Kağanlığı'na yönelik isyan sonuç vermiş ve bunun neticesinde Xueyantuo Hanlığı kurulmuştur. Diğer yandan, Doğu Türk Kağanlığı'nın dağılmasını isteyen Tang Hanedanlığı'nın da bu mücadeleyi körüklediği ve Türk Kağanlığı'nın dağılmasına yönelik başlatılan isyan hareketini desteklediği de bir gerçektir.⁸⁶ Doğu Türk Kağanlığı'nı yıkmak için başlatılan müttefiklik süreci, Tang Hanedanlığı ve Xueyantuo arasında yakınlaşmaya yol açmıştır. Tang Hanedanlığı Xueyantuo hükümdarlarına birtakım unvanlar tevdi etmiş, her iki taraf da birbirine bazı ayrıcalıklar ve iltimaslar göstermiştir. Bu durum her iki tarafın da yararına olmuş ve tam anlamıyla günümüz ifadesiyle de kazan-kazan stratejisi olarak sürdürülmüştür. Tang yönetimi kuzey sınırlarına yönelik herhangi bir teşebbüste bulunmamış en küçük bir toprak parçasına dahi fetih düzenlememiş, Xueyantuo için barış ortamının sürmesini, maiyete alınan tüm boyların ve özellikle de Tielelerden kendilerine kalan boyların tam ve kesin bir biati sağlanmıştı. Herhangi bir hayvanlarına, eşyalarına zarar gelmemişti. Tüm bu nedenlerden ötürü, kurulmuş olan bu düzen ortamının Xueyantuo için son derece faydalı bir hareket olduğu ortadadır. Diğer yandan Tang Hanedanlığı içinde aynı şekilde kuzey sınırı istikrar ve güven altına alınmış herhangi bir sorun veya saldırının meydana gelmesine engel olunmuştu. Ancak her iki kavim arasında yönetim sistemi ve halk idaresi şekli arasında fark vardı. Xueyantuo köle sistemi ile idare edilirken Tang Hanedanlığı feodal sistem üzerine inşa olunmuştu.⁸⁷ Doğu Türk Kağanlığı'nın MS 630 yılında dağılması sonrası, Tang Hanedanlığı, Doğu Türk Kağanlığı gibi dev bir gücün kendilerine oluşturabileceği sıkıntıların ortadan kalkmasıyla, kendi güçlerine nazaran daha küçük boy ve beyliklere karşı mücadelesini sürdürmüş ve üst üste zaferler kazanmıştır. Bu süreçte birlikte Xueyantuo ve Tang Hanedanlığı ilişkileri sükunet, karşılıklı anlayış ve saygı çerçevesinde sürmüştür. Ancak Duan Lianqin'in

⁸⁵ Cheng Xing; “The Research on the Infantry of the Tang Dynasty” *Advances in Social Science, Education and Humanities Research, volume 638, ICPAHD 2021*, p.1120. Ayrıca, Eski Tang Tarihi, Kuzey Di bölümünden alıntılarımız cümlelerin için ve Dadushe'nin Lisimo önderliğindeki Türklerle saldırması ve Tanglara tabi durumdaki Türklerin acil yardım taleplerini anlatan bölüm için bakınız: (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir.) Ayrıca Resim IV'e bakınız. Liu Xu, *Eski Tang Tarihi*, Zhonghua Yayınları, Pekin 1975, s. 3360. (劉詢; “舊唐書”, 北京: 中華書局, 1975, 第 3360 頁).

⁸⁶ Lin Gan, *age*, s. 117.

⁸⁷ Köle Sistemi ve feodal sistem özünde birbirinden farklı görünlere de sonuç itibarıyla her iki sistemde halkın sömürme ve bir nevi zaptırap altına alma sistemidir. Dr. Gülnihal BOZKURT'un “Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik” isimli makalesinde kölelik sistemi üzerine yapılan genel tanım şu şekildedir: “Tüm eski uygarlıklarda kölelik kurumuna rastlayabiliriz. İnsanlar bu toplumlarda hürler ve köleler olarak iki sınıfa ayrılırlar ve bu ayırım hukuken meşru sayılırdı. Hürler hakların sahibidir, (obje); köleler ise hakların konusunu (sübj) teşkil ederler. Köle hak ve fiil ehliyetinden, hatta yaşama güvencesinden yoksun olarak, bir eşya gibi alınıp satılmakta, miras bırakılmakta ve efendinin vereceği her türlü cezaya katılmak zorunda bırakılarak hayatını sürdürmektedir.” Gülnihal, Bozkurt, “Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, sayı 38, s.65. Buna çalışmamız bakımından yapacağımız yorum ise; eski Türk coğrafyasında köle edinimi önemli bir olgu idi ve hangi siyasi teşkilat ve devlet açısından düşünülürse düşünülürse önemli bir kaynaktı. Çünkü ilhak edilen, fethedilen her bir boy, budun, kavim veya topluluktan geriye kalan kitle egemen olan siyasi rejimin uhdesine katılırdı. Bunlardan en azından insan gücü olarak yararlanılır ve asker olarak istifade edilirdi. Küçük bir örnek olarak; Xianbeilerin, Tan-Shi-Huai önderliğinde siyasi erk haline gelmeleri sonrası diğer akraba toplulukları (*Tufa, Qifu, Tiefu, Yuwen, Murong vd.*) kendilerine katmaları ve nicel olarak bunların orduda görünmelerini verebiliriz. Diğer yandan eski Çin'de kölelik sistemi hakkında Bozkurt'un çalışmasında yer verdiği tanım “İlkçağda Çin'de halk, köylüler ve asiller olmak üzere ikiye ayrılmış, ayrıca bu sınıfların yanında kölelik kurumuna da yer verilmiştir. Çin hukukunda hâkim olan esaslara göre önceleri sadece savaş tutsakları köle sayılırdı. Çinliler köle olmazlardı. Çünkü Çin'de geçerli olan bir sisteme göre her Çinli bir Sip'e (Sip'in ne olduğu ve tanımı bulunamamıştır) mensuptu. Bir Çinli köleleştirilecek olursa onun mensup olduğu Sip intikam alırdı. Bu yüzden çakılabilecek karşılıkları önlemek için Çinliler köleleştirilmezdi” şeklindedir. Bozkurt, *agm*, s. 69. Çinlilerin köle olmadıkları, köle yapılamadıkları, bir Çinlinin köle olması durumunda ise bunun cezai bir yaptırımla karşılaştığı yine Bozkurt'un çalışmasında görülmektedir. Ancak eski Türk toplumlarında köle sistemi oldukça önemli bir olguydu. Bu önceki satırlarda bir örnekle de ifade ettiğim üzere eski Türk devletlerinin ve iktidarların önemli bir insan kaynağı niteliğindedir. İbrahim Kafesoğlu, “Kültür ve Teşkilat” *Türk Kültürünü Araştırma Ens. Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976, s. 758. Bu konudaki yorumuma benzer bir görüş ise İbrahim Kafesoğluna aittir. İbrahim Kafesoğlu eski Türk toplumlarında kölelik sisteminin konumu hakkında şu şekilde bir görüş sunmuştur: “Eskiçağda yerleşik kültür yaşamak için gerekli olan çalışma, çakma, taşıma gücünü kölelerden faydalanarak sağlarken, bozkır kültürü bu ihtiyacı başta at olmak üzere hayvan gücü ile karşılıyordu.” Kafesoğlu, *age*, s.759, Bozkurt, *agm*, s.97. Feodal Sistem ise üretim sistemi ve bunun düzeni anlamına gelmektedir. Merkezi bir otoritenin varlığından tam anlamıyla söz edilememektedir. Bu yönüyle farklı siyasal birimler olmasından dolayı, siyasal bir birlikten bahsedilememektedir. Böylesi birlikteliğin sağlanmasının zorluğu da diğer bir etkidir. Ancak yerleşik bir düzene sahip toplum da bir diğer önemli gerekliliktir. Tarihsel olarak ilk defa Orta Çağ'da çıktığı belirtilmektedir. Siyasal, sosyal ve kültürel düzen olarak da tanımlanmaktadır. Genel hatlar itibarıyla toprağın işlenmesine dayalı sistemdir. Sağladığı düzen bakımından ise toprağı işleyen çalışan (hizmetkâr) ile toprak sahibi arasındaki ilişkiyi esas alan ve bunu düzenleyen bir sistemdir. Emek sahibi ile emeğin karşılığını maddi karşılık ile ödeyen ilişkisi mevcuttur. Sınıflı bir toplumdaki emeklemeden söz edilememekte ve sömüren-sömürülen ilişkisi bulunmaktadır. Cahit Aydemir, Sema Yılmaz Genç, “Ortaçağın Sosyoekonomik Düzeni: Feodalizm” *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 10, Cilt 36, Mayıs 2011, s.228. Köle sisteminden farkına baktığımızda, kölelikte, kölenin her şeyinden, karşılığı ödenmeksizin istifade edilirken, feodal (derebeyi) sisteminde, emek gücünü verenin, kısmen de olsa emeğinin karşılığını alabildiği bir farklılık vardır şeklinde düşünebiliriz.

çalışmasında yer verdiği kadarıyla Xueyantuların bu süreçte Tanglara tebaaları gibi davranmıştır.⁸⁸ Xueyantuo hükümdarı henüz kuruluş aşamasında güney-kuzey olmak üzere toprakların idaresini iki oğlu arasında taksim etmişti.⁸⁹ Diğer yandan Tanglar ile ilişkileri sıkı tutmak amacıyla elçiler göndermişler, kendilerine olan bağlılıklarının yanı sıra güvenlerinin sürmesi ve de teminini sağlamak amacıyla böylesi yöntem izlemişlerdir. İlişkiler bu şekilde sürüp giderken meydana gelen hadiselerin yanı sıra, Xueyantuların siyasi ve askeri anlamda gelişmeleri ile kuzey topraklarında hem siyasi hem askeri tehdit oluşturmaya başlamışlardır. Bu da Tang Hanedanlığı'nın hiç de istemediği bir durumdur. MS 639 yılı itibarıyla Xueyantular, önderleri Zhenzhu Pijie Kağan önderliğinde, o dönem için varlık sahibi olduğunu gösteren malzemelere, insan kaynağına karşı aşırı istek ve adeta arzu beslemişlerdi. Bununla birlikte güç anlamında da oldukça gelişmişlerdi. Kuzey topraklarına hâkim olmaya başlamışlar ve askeri anlamda kuzeyin her bir alanında etkileri hissedilmekteydi. Kuzey topraklarında Xueyantuların bu kadar güçlü olması Tang Hanedanlığı için önemli olsa da diğer yandan ciddi bir tehditte oluşturmaktaydı. Özellikle Gaochang (高昌) çevresinde Xueyantuların güçlü olması işlerine geliyor olsa da ilerleyen süreçte Tanglar için Xueyantular tehdit oluşturmuştu. Doğu Türk Kağanlığı'nın yıkılması ile kuzey toprakları Gobi'nin güneyi, Uzun Duvarın (Çin Seddi'nin) kuzeyi daha önce de ifade ettiğimiz üzere ciddi bir otorite boşluğuna girmişti ve bu boşluk Xueyantular tarafından doldurulmuştu. Gaochang tarafında meydana gelecek bir Xueyantuo yayılması Tang Hanedanlığı'nın istemediği bir durumdu ve bu yayılmanın önüne geçmek adına Gaochang'ı da içine alan ve Batı bölgeleri hattı boyunca askeri operasyon tertip etmişler ve bir nebze de olsa sakinlik sağlanmıştı. Ancak sağlanan bu sükûnet ortamı çok uzun sürmemiş ve geçici bir süre, bazı olayların bastırılması olarak kalmıştır.

MS 635 yılında General Li Jing'in (李靖)⁹⁰ genel komutası altında faaliyet gösteren ordu ile birkaç kol halinde, günümüz Qinghai eyaleti bölgesi ve Tibet platosunun kuzeydoğu köşesindeki bölgeyi işgal eden Xianbei ve Tibet kökenli göçebe bir halk olan Tu-yu-hun'ların gücünü kırmıştı.⁹¹ MS 639 yılında Tang Hanedanlığı ile yakın temas halinde olan Türk Hükümdarı Lisimo (阿史那李思摩) Tang yönetiminden aldığı emirle Sarı Irmağı⁹² aşırıp kuzey topraklarına geçmişlerdi.⁹³ Buna ilave olarak Tang yönetimi kendisini Yi-mi-ni-shu-qi-li-bi kağan (乙彌泥孰俟利苾可汗) olarak tevdi etmişti. Ashina Zhong'u (阿史那忠) Sol bilge beyi, Ashina Nishu (阿史那泥孰) ise sağ bilge beyleri olarak tevcih edilmişlerdi. Lisimo önderliğinde kendisine teslim olan boydan siyasi bir iktidar meydana getirmişti.⁹⁴ Sarı Irmak'ın ötesine geçirilen bu Türk boyları sayesinde Xueyantular ve Tang Hanedanlığı arasında adeta bir tampon bölge ve güç oluşturulmuştu. Sarı Irmağın ötesine geçen Lisimo önderliğindeki halk Dingxiang'da (定襄)⁹⁵ otağlarını kurmuşlardı. Bu arada Xueyantular içinde buldukları durumdan hiç memnun olmamışlar ve Türkleri ortadan kaldırmak için fırsat kollamışlardı. Xueyantuların duydukları bu rahatsızlığın tetiklediği durum, MS 641 yılında (*dönem adı olarak Zhenguan on beşinci senesi 貞觀十五年*) Tang Hanedanlığı ve Xueyantular arasında meydana gelmiş olan Nuozhen Irmağı Savaşı'nın temelini oluşturmuştur.

Ancak Nuozhen Irmağı Savaşı'na götüren süreçte meydana gelen hadiselerle bakıldığında da Doğu Türk Kağanlığı'nın yıkılmasının ardından, Büyük Çöl'ün kuzeyinde yaşayan Xueyantuo boyu günbegün güçlenmeye başlaması ile birlikte genişleme arzusu ve yeni yerler ele geçirme hedefleri zaman içinde dost oldukları rejimler ile aralarının bozulmasına sebep olmuştur. Nuozhen Irmağı Savaşı da bunun en önemli göstergelerinden biridir. Elbette böylesi hedefler, hedefe konumundaki rejimlerce bilinmektedir. Nitekim Tang yönetimi de bunun farkındaydı ki uyguladıkları stratejiler bunun önemli delillerini içermektedir. Bu bağlamda, Tang yönetimi, Xueyantuların ihtiyaçlarına yönelik gözetimde bulunmanın yanı sıra, birleşme ihtimallerine karşı "*toplumu birleştirip işleri yürütme*"⁹⁶ politikasını güçlendirmiştir. Tang Hanedanlığı Hükümdarı Tang Taizong'un, Xueyantuları devlet içindeki zafiyet noktası ve dolayısıyla gizli tehlike olarak gördüğünün göstergesidir. Bu

⁸⁸ Duan, *age*, s. 327, 328.

⁸⁹ Duan, *age*, s. 333.

⁹⁰ MS 571-649 yılları arasında yaşamıştır.

⁹¹ David Graff, *Medieval Chinese Warfare 300-900*, Routledge, 2003, s. 195.

⁹² Kaynağımızda bu ırmağı aşmak şeklinde ifade edilmektedir. (Duan, *age*, s.337) Irmak şeklinde tek bir kelime ile ifade edilecek kadar büyük ve bilinen tek ırmak Sarı Irmaktır. Bu nedenle Sarı Irmak şeklinde çalışmamızda yer verilmiştir. Ayrıca "*ırmağı geçip, kuzeye geçmek, kuzeye göçmek*" manasında kullanılan, Du He (渡河) tamlaması hakkında Zhou Weizhou da önemli bir açıklamada bulunmuştur. Buna göre Zhou Weizhou, 2007 yılında yayınlanmış çalışmasının 233. sayfasında, "*Türk Kağanlığı'ndan (Göktürk; Köktürk) Tanglara teslim olup, biat eden grubun Henan'da (河南) tutulmalarını hem uygun hem de kolay değiirdir. Bu nedenle Taizong bu durumu lehine çevirmeye çalışmış ve buna yönelik bir strateji yürütmüştür. Buna göre Henan'da kendisine bağlılık bildiren Türkleri destekleyecekti ve onlarda Taizong'a tehdit olan Büyük Çöl'ün kuzeyindeki (Mobei 漠北) Xueyantulara karşı Tang Hanedanının ve Taizong'un yanında olacaklardı. Bu amaçla yüz bin aileyi Nehrin kuzeyine göç ettirmişti*" der. Burada geçen "*Nehrin Kuzeyine*" ifadesinin yanında parantez içinde "*Sarı Irmak; 渡河*" tabirini de koymuştur. Zhou, *age*, s. 233. Çalışmayı sürdürürken yapmış olduğum bir çıkarım, yorum ya da tespit ile Zhou Weizhou'un doğrudan işaret ettiği ifadenin örtüşmesi yorumumun doğru olması bakımından önemliydi. Bu açıklamayı bundan dolayı yazmış olmakla birlikte önemli bir Sinolog'un ifadesiyle örtüşmesi ve yorumun bilimsel delili olması nedeniyle yazmış bulunmaktayım.

⁹³ Duan, *age*, s. 333; Lisimo'nun maiyeti ile göç etmesi hakkında tam metin için Ekler bölümü Resim V'e bakınız.

⁹⁴ Duan, *age*, s. 333.

⁹⁵ Burası günümüz Sarı Irmak (黄河) ve İç Moğolistan Horinger (和林格爾) şehrinin kuzeyinde yer almaktadır.

⁹⁶ Bu şekilde tercümesine çalışmamızda yer verdiğimiz cümlelerin orijinali ve kaynak dildeki ifadesi şu şekildedir: "結社率事件".

ESKİ TÜRK-ÇİN İLİŞKİLERİNE DAİR SAVAŞ TARİHİNDEN ÖRNEK BİR VAKA:

“NUOZHEN IRMAĞI (諾真水之戰) SAVAŞI”

nedenle, MS 639 yılında (*dönem adı olarak Zhen guan on üçüncü senesi 貞觀十三年*), Henan'a dağılmış Türk kabileleri Hebei'e geri gönderilmişler ve Ashina Simo (阿史那思摩) da, Hebei'e tekrardan toplatılan bu Türk halklarının başına kağan olarak atanmıştır.⁹⁷ Türklerin, devletlerinin yeniden kurulmasına yönelik Tang yönetiminin verdiği destek politikası, bu kez Xueyantular ve Türkler (*Tujueler*) arasındaki çekişmeyi ve her iki boyun birbirine dış bilemesini keskin bir duruma getirmiştir. Tang Hanedanlığı ve Xueyantuo Hanlığı arasında bir sorun meydana gelmiş ve iki müttefik diyebileceğimiz gücün arası açılmıştır. Bunun sebebi Taizong'un, dağıtıldıktan sonra geriye kalan ve teslim alınan Doğu Türklerini devasa genişlikteki kuzey bozkırlarına geri döndürme planından kaynaklandığı belirtilmektedir. Tang Taizong Li Shimin'in burada hedeflediği politika da çok açıktır. İktidarına tehdit oluşturabilecek her türlü ulusu, boyu veya unsuru, kendisinin egemenliği altında bulunan topraklardan mümkün olduğunca uzaklaştırmak ve topraklarının ve sınırlarına tastamam güvenliğini sağlamaktı. Bu çok açık ve anlaşılırdır. Nitekim, Tang hükümdarının stratejisi tutmuş ve başarılı olmuştur. Nuozhen Irmağı Savaşı'nın sonucu olarak düşündüğümüzde Tang Taizong'un uyguladığı strateji hedefine ulaşmıştır. Ancak savaş öncesi meydana gelen hadiseler de çok dikkat çekicidir. Xueyantular, Tangların boş bir anlarını gözlemişlerdir. Tang Taizong'un, Tai Dağına dua etmek için gidişini, Tangları gafil avlayacakları bir an olarak düşünmüşler ve MS 641 yılına gelindiğinde, Xueyantuo Zhenzhu Hükümdarı Yinan Kağan, Türklerle (Tujelere) mensup tüm boylara yönelik çok büyük çaplı saldırı düzenlemiştir. Zhenguan on beşinci senesi olan MS 641 yılında (*Zhenguan on beşinci senesi 貞觀十五年*), Nuozhen Irmağı kenarında⁹⁸ Tang Hanedanlığı ve Xueyantular arasında Tang Hanedanlığı'nın başlangıç dönemlerinin en önemli savaşlarından olan Nuozhen Irmağı Savaşı yaşanmıştır.⁹⁹ Savaşın patlak verdiği esnada, Tang Taizong'un dua etmek için Tai Dağı'na gideceği haberini almasıyla, güneye yapacağı saldırı için iştahı iyice kabarmıştı¹⁰⁰ ve bu anı bir fırsat bilerek Türklerle saldırmıştı. Tang yönetimi de Xueyantulardan tam manasıyla kurtulmak adına orduya topyekün sefer emri vermiştir. Taizong büyük miktarda orduyu Gobi'nin güneyindeki stratejik bölgede gizlice topladığı büyük çaplı ordunun sorumluluğunu Bingzhou valisi olarak taltif ettiği Li Shiji'ye (Li Shi “李世”; Li Ji “李勣” olarak da bilinmektedir)¹⁰¹ vermiş ve ayrıca kuzey ordusuna sevk ve idare etme yetkisini de kendisine vermişti. Savaş öncesi iki özellikle Tang Hanedanlığı ve Türklerin kurdukları oyun ve strateji, saldırılar başladığı an itibariyle harfiyen uygulanmıştır. Tang birlikleri, Dadushe önderliğindeki Xueyantuo birlikleri ile Nuozhen Irmağında karşılaşmışlardır. Xueyantular, göçebe bir rejim olmasına rağmen, aynı zamanda güçlü piyadelere de sahipti ve bazı özel taktikler geliştirmişlerdir. Xueyantuların piyadeleri birçok gruba ayrılmıştı. Her grup, bir at bekçisi ve dört asker olmak üzere beş kişiden oluşmaktaydı. At bekçisi grubun lideriydi.¹⁰² Bu askerler genellikle atlarından inerek savaşırken, bu kez olay terse dönmüş, atlarının üzerinde kovalanmışlardır. Savaşın başlamasıyla, Tang ordusunun birçok savaş atı oklarla yaralanmıştır. Bu nedenle, ağır süvariler hücum edemediler. General Li Ji, bu süvarilerden atlarını teslim etmelerini ve yaya olarak savaşmalarını emretmiştir.¹⁰³ Atlarını kaybeden süvariler, mızraklarıyla Xueyantulara saldırmışlardır. Nuozhen Irmağı Savaşı'nda kullandıkları mızrakları ve ağır zırhları,¹⁰⁴ savaşta kolayca avantaj kazanmalarını sağlamıştır. Bu mızrakçıların koruması altında, Xue Wanhe liderliğindeki süvarilerin geri kalanı, Xueyantuların at bekçilerine saldırmış ve savaş atlarını almıştır. Sonunda Xueyantular, başlangıçta üstünlükle ilerleseler de bunu sürdürememişlerdir. Diğer yandan Nuozhen Irmağı Savaşı'nda Xueyantular maiyetlerinde topladıkları Tongra (*Tonra; Tongluo*), Bugu, Uygur (Huihe), Tölis veya diğer isimleri olarak Tölesler (Tiele), Ak Xi (白霽) gibi boylarla birlikte Gobi'nin güneyine girmiş ve saldırmışlardı ve bu boylarda birlikler içindeydi.¹⁰⁵ Lin Gan'ın aktardığına göre tüm bunların oluşturduğu toplam asker sayısı yaklaşık iki yüz bin kişidir ve böylesine büyük bir ordu ile saldırmışlardır.¹⁰⁶ Tunbai Daochuan (屯白道川; *günümüz İç Moğolistan huhhot şehri kuzeybatısı*), Shanyanling (善陽嶺; *günümüz Shanxi Shuozhou şehri kuzeyi*) şehirlerinden saldırmışlardır.¹⁰⁷ Silibi Kağan bu saldırıya karşı duramayınca, maiyetindeki halk ile Uzun Duvar'ın içine doğru sürüp, geri çekilmiştir. Shuozhou'u muhafaza etmiş ve acele bir elçi gönderip içinde buldukları acil durumu bildirmiştir. Bunun üzerine Tang Taizong yüz bin kişilik bir orduyu Xueyantuların üzerine göndermiş ve Li Ji (李勣) komutasındaki ordu Nuozhen Irmağı (諾真水) olarak bilinen ve günümüzdeki adıyla İç Moğolistan Tuoketuo (托克托) ilçesi kuzeybatısı olan bölgede Xueyantuları mağlup etmiştir. Üç

⁹⁷ Duan, *age*, s. 334.

⁹⁸ Günümüz İç Moğolistan eyaleti Tuoketuo ilçesi ve çevresine denk gelmektedir.

⁹⁹ Cheng Xing, *age*, s. 1121.

¹⁰⁰ Duan lianqin, Taizong'un Tai Dağına yapacağı saldırı için bir yanıtma hareketi olduğu yönünde ifadeler yer vermiştir. Esasen Taizong'un, Tai Dağına gitmediği sadece böylesi bir durum ve haberi kasıtlı olarak yaydığı ve bunun Xueyantuo Hükümdarı Yinan'ın kulağına gitmesini sağlamıştır. Sonuç itibariyle, Nuozhen Irmağı Savaşı'nın galibiyet haberinin alındığı anda Taizong'un Chang'anda olmasından da anlayabiliriz.

¹⁰¹ MS 594-669 yılları arasında yaşamıştır.

¹⁰² Cheng Xing, *age*, s.1120.

¹⁰³ Cheng Xing, *age*, s.1120.

¹⁰⁴ Mızrak ve zırh için Bakınız: Ekler bölümü Resim VII.

¹⁰⁵ Lin Gan, *age*, s.70-71; Duan, *age*, s.339, 340, 341.

¹⁰⁶ Lin Gan, *age*, s.70. Cheng Xing, *age*, s.1120.

¹⁰⁷ Lin Gan, *age*, s.70.

binden fazla kişinin başını kesip etkisiz hale getirmiş ve elli bin kadar da kişiyi de tutsak almıştır.¹⁰⁸ Dadushi'nin (大度設) kendisi kaçmış, maiyetindeki halk da Gobi'nin kuzeyine kaçmıştır.¹⁰⁹ Nuozhen Irmağı Savaşı sonrası da Xueyantular pek çok kez Türklere saldırmışlardır.¹¹⁰ Ancak bunlar pek sonuç alınmış saldırılar olmamıştır. Meydana gelen bu saldırılar neticesinde Tang ve Türk (Tujue; Gök Türk; Kök Türk) birliklerinin müşterek orduları Nuozhen Irmağı Savaşı'nda, Xueyantuları mağlup etmişlerdir. Nuozhen Savaşı'nda elde edilen zaferin haberi Chang'an'a ulaşınca Tang Taizong Li Shimin oldukça memnun olmuştur. Ancak Duan Lianqin'in aktardığına göre bu haber ile birlikte falcılardan, Li Ji'nin (李勣) Gobi'den kuzeye doğru orduyla yürüdüğü haberini almıştır.¹¹¹ Bunun akabinde Wei Zheng (魏徵) devreye girmiş, birliklerin, Uzun Duvarın güneyine dönmeleri sağlamıştır.¹¹² Yaşanılan bu mağlubiyet sonrası Xueyantulardan pek çok görevli ve elçi Chang'an da alıkonulmuştur.¹¹³ Taizong, Xueyantulara yönelik sert bir tutum sergilemiş, güneye yaptıkları bu saldırı hakkında ileri sürdükleri mazeretleri şiddetle reddetmiştir.¹¹⁴ Li Shiji, Xueyantulara yaşattığı bu mağlubiyet sonrası durmamış, daha sonra MS 644, 647, 648 yılında Koguryolara fetih düzenlemiştir. Devam eden süreçte, Nuozhen Irmağı Savaşı sonrası zayıflattığı Xueyantuları MS646 yılında tekrar mağlup etmiş ve bu sefer Kuça şehrini ele geçirmiştir.¹¹⁵ Bu ikinci fetih olayının meydana gelişi de oldukça ilginçtir. Nuozhen Irmağı Savaşı sonrası Xueyantular, Tang yönetimine özür bildirmiş, birtakım mazeretler ileri sürmüş ve bununla birlikte de bazı hediyeler sunmuşlardır.¹¹⁶ Nuozhen Irmağı Savaşı sonrası ilişkiler bu çerçevede ilerlemiş ve de ortam gayet yumuşamaya yüz tutmuştur. Buna ilave olarak, Fang Xuanling, Taizong'a, Xueyantuların prensesleri ile evlenmesi konusunda telkinde bulunmuş ve bunu düşünmesini istemiştir.¹¹⁷ Taizong, evlilik konusuna sıcak bakmıştır. Hatta hazırlıklar da yapılmıştır. Tam bu kapsamda işler ilerlerken ve ortam samimi ve barış havasında iken, Taizong, tam düğün hazırlıklarının sürdüğü esnada fikir değiştirmiş ve düğün hazırlıklarını dağıtmıştır. Bu hareketi ile Xueyantuları terk ettiğini öğrenen kabilelerin de Xueyantulardan ayrılacağını hesap etmiştir. Bu şekilde yürüttüğü politika ile Taizong ciddi bir sonuç almayı hedeflemiştir. MS 646 yılında Xueyantuları tekrar mağlup etmiştir. Aynı sene 646'da Taizong, Tieleların kendilerine katılmalarını kabul etmiştir.¹¹⁸ Xueyantuo ve Tang Hanedanlığı arasında Doğu Türk Kağanlığı'nın dağıtılması süreciyle başlayan ilişkiler böyle bir çerçevede ilerlemişken, meydana gelmiş olan Nuozhen Irmağı Savaşı ile de tüm ilişkiler bozulmuştur. Nuozhen Irmağı Savaşı, Tangların güvenini ciddi şekilde sarsmıştır. Taizong'un Xueyantulara güvenmediği, her an saldırıya girişebilecek, kendisi ve iktidarına yönelik tehdit unsurunun olgun bir seviyeye ulaşabileceğini düşünmesinden ve düğün arifesinde tüm hazırlıkları dağıtmasından duyduğu bu güvensizlik anlaşılmaktadır.¹¹⁹ 648'de, Türk general Ashina She'er (阿史那社爾) liderliğindeki ordu, Tarım havzasındaki Kuça ve Karaşar'ı fethetmiştir.¹²⁰ 650 yılında Tang güçleri, batıya yönelik bir seferde bulunmuşlardır ve bu arada hedefleri Batı Türklerinin kuzey ve batı noktaları olan Isık Göl ve İli Vadisi'dir. Bu bölgede MS 657 yılında İşbara'nın (Sha-bo-lue 沙鉢羅) ordusuna ağır kayıplar verdirmişlerdir ancak bu tam anlamıyla bir mağlubiyet olmamıştır. Ancak yine de batı topraklarını birkaç seneliğine olsa istikrar ve güven altına almışlardır. Hatta bu anlamda Batı Bölgesinde ve Orta Asya ve Pers sınırına kadar Tang yönetiminin gücünü hissettirdiği ifade edilmektedir.¹²¹

SONUÇ

Doğu Türk Kağanlığı'nın yıkılması ile kuzey toprakları, o döneme kadar Doğu Türk Kağanlığı himayesinde bulunan Tielelar ve bunun bir alt kolu olan Xueyantuların özgürleşmelerinin önünü açmıştır. Doğu Türk Kağanlığı'nın kendileri için oluşturduğu tehditten, Doğu Türk Kağanlığı himayesindeki diğer boyları destekleyerek ve buna ek olarak bunların da Doğu Türk Kağanlığı'na isyan ve başkaldırı arzusunu teşvik ederek, başta Tielelar ve diğer alt kollarının öncülüğünde isyanın patlak vermesini sağlamış olan Tang Hanedanlığı, henüz kuruluş aşaması olan yıllarda gütmüş oldukları strateji ile başarmışlardır. Bu süreçle birlikte dağılan Doğu

¹⁰⁸ Duan, *age*, s. 341.

¹⁰⁹ Cheng Xing, *agm*, s.1120.

¹¹⁰ Lin Gan, *age*, s. 70.

¹¹¹ Duan, *age*, s. 341.

¹¹² Duan, *age*, s. 341. Wei Zheng, MS 642 yılında ölmüştür. Wei Zheng'in son derece başarılı bir görev sürdürmüştür. Ölümü sonrası, Taizong pek çok konuda dış politikayı değiştirmiştir. Kendisinin ölümü Tang Taizong Li Shimin'i son derece üzümüştür. Wei Zheng'in ölümü üzerine hissettikleri hakkında kayıtlar içeren Zizhi Tongjian'den wang Zhenping'in aktardığına göre "aynami kaybettim" dediğini ifade edilmektedir. Wang, *age*, s. 280). Sima Guang; "Zizhi Tongjian" Zhonghua Yayınları, Pekin 1956, s. 6184 (司馬光; 資治通鑑[M].北京:中華書局, 1956, 第6184頁).Taizong'un, Wei Zheng'i aynaya benzetmesi sıradan bir tanımlama değildir. İyi ve kötü her ne olursa nesnel bir şekilde olayları yorumladığı ve kendisine anlatması sebebiyle böylesi bir tanımda bulunmuştur.

¹¹³ Duan, *age*, s. 341.

¹¹⁴ Duan, *age*, s. 341.

¹¹⁵ Wang, *age*, s. 280.

¹¹⁶ Duan, *age*, s. 341.

¹¹⁷ Wang, *age*, s. 282.

¹¹⁸ Wang, *age*, s. 280.

¹¹⁹ Wang, *age*, s. 282.

¹²⁰ Mark Edward Lewis, *China's Cosmopolitan Empire*, Harvard Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 152.

¹²¹ Graff, *age*, s. 195.

ESKİ TÜRK-ÇİN İLİŞKİLERİNE DAİR SAVAŞ TARİHİNDEN ÖRNEK BİR VAKA:

“NUOZHEN IRMAĞI (諾真水之戰) SAVAŞI”

Türk Kağanlığı sonrası geriye kalan boylar arasında en güçlü olup, öne çıkan boylar arasında Xueyantular ve Uygurlar vardır. Özellikle Xueyantular o dönem önderleri Yinan himayesinde oldukça dikkat çekmişlerdir. Himayeleri altına aldıkları diğer Tiele boylarıyla ve de Tang Hanedanlığı'ndan aldıkları destekle de siyasi ve askeri birliklerini kurmuşlardır. Siyasi ve askeri tarih bakımında son derece kısa süre tarih sahnesinde varlık göstermişleridir. Yaklaşık on dokuz yıl kadar siyasi güç olarak kuzey coğrafyasında hüküm sürmüşlerdir. Bu on dokuz senelik süreç siyasi iktidarlarının zirve yaptığı ve kuzey toprakları ve diğer soydaş boyları himaye ettikleri bir dönemdir. Tang Hanedanlığı, Doğu Türk Kağanlığı'ndan kurtulmak için destekledikleri Tiele boyları ve aynı zamanda Xueyantuları bu kez kendilerine bir tehdit unsuru olarak ortaya çıkarmışlardır. Bir nevi, kendileri açısından düşünerek söylemek gerekirse, belanın birinden kurtulurken başka birinin doğmasına meydan vermişlerdir. Xueyantular, MS 629 yılı ile kuzey topraklarında önemli bir güç haline gelmişlerdir. Doğuda komşuları Tiele ve Shiweiler idi, batıda Altın Dağları ve Batı Türk Kağanlığı'nın sınırlarına (klasik kaynaklarda geçen adı ile Yehu'dur), güneyde Büyük Çöl'e (Gobi Çöl'ü; 大漠) ve Tang Hanedanlığı sınırlarına, kuzeyde de Selenge Irmağı¹²² ve kuzeyine kadar uzanan bir güç halinde idiler. Daha sonra güney topraklarına, dolayısıyla Tang Hanedanlığı topraklarına yönelik istila amaçları Tanglar için tehdit oluşturmaya başlamıştır. Başlarda iyi olan ve karşılıklı güven ve iltimas içeren özellikle de Xueyantuların, Tanglara yönelik biat denebilecek tutumları ile güzel bir şekilde sürüp gitmiş olan ilişkiler, Xueyantuların, Tanglara saldırıları ile bozulmuştur. MS 641 yılında, günümüz İç Moğolistan eyaleti Tuoketuo ilçesi kuzeybatısına düşen bölgede yer alan ve Tang dönemindeki adıyla Nuozhen Irmağı olarak tanımlanan yörede meydana gelen savaşla Tanglar, Xueyantuları mağlup etmişlerdir. Lin Gan'ın, Duan Lianqin'in, Cheng Xing'in aktardıklarına göre, Tanglar, Xueyantulara büyük kayıplar vermişlerdir. Xueyantuların özür ve birtakım mazeret içeren bildirimleri o dönem Tang Hükümdarı olan Tang Taizong Li Shimin tarafından pek de kabul görmemiştir. Binlerle ifade edilen sayıda kişi, bürokrat ve devlet görevlisi esir alınmıştır ve tüm bu tutsaklar Tang başkenti Chang'an da esir tutulmuşlardır. Özetle Xueyantular ciddi kayıplara uğratılmışlar ve zapturapt altına alınmışlardır. Tang yönetimi çerçevesinden bakıldığında, kuzeyden olabilecek bir saldırı ve tehdidin bertarafı için güdülen politika kısa bir süreliğine sonuç vermiş görünse de Xueyantuların büyüyüp gelişmeleri ile tersine dönmüştür. Nuozhen Irmağı Savaşı'ndan meydana gelen savaş ile iyi ilişkilerin sürdüğü Xueyantular ile olan ilişkilerin de bozulduğu anlaşılmaktadır. Nuozhen Irmağı Savaşı'nda elde edilen zafer ile bu sıkıntı ve tehditte ortadan kaldırılmıştır. Ancak bu her şeyin bitmesi anlamına gelmeyecektir. Çünkü ilerleyen süreçte diğer bir Türk devleti olan Batı Türk Kağanlığı'nın tehditlerine maruz kalacaklardır. Ancak siyaseten baktığımızda, Türk halklarının, tastamam bir araya gelmeleri tarihin bu sürecinden de görüldüğü üzere pek sağlanamamıştır. “Bu Türk kavminin bir araya gelmesinin zorluğu mudur? Yoksa tarihten gelen bir mirasla imkânsızlığı mıdır?” sorusunu karşımıza çıkarmakta ve düşündürmektedir. Bu dönemden bakıldığında dahi, kendi içlerinde barış ve birlik ortamının sağlanamadığı aşikârdır. Böylesine kopuklukların yaşandığı ortamda dış güçlerin ya da düşmanlık besleyen diğer kavim ve boyların araya girmeleri, nifak sokmaları kaçınılmazdır. Doğu Türk Kağanlığı'nın yıkılmasındaki olaylardan, Xueyantuların öne çıkıp Doğu Türk Kağanlığı sonrası siyasi iktidar kurmaları ve kuzey topraklarından hüküm sürmelerine giden süreçte görmekteyiz. Dış güç olarak Tanglardan aldıkları destekle siyasi güç ve otorite haline gelmişlerken, sonrasında, kendilerini destekleyen Tanglara bu sefer saldırmışlardır. Bu da Tangların güttükleri politikanın bumerang gibi kendilerine döndüğünün ispatıdır. Nuozhen Irmağı Savaşı küçük bir hadise olarak tarih sahnesinde yerini almış olsa da sonrasında etkileri ile kendinden çok daha büyük sonuçlar doğurmuştur. Nuozhen Irmağı Savaşı sonrası Xueyantuların güçleri zayıflamış, Tangların boyunduruğu diyebileceğimiz bir seviyeye düşmüşlerdir. Tam anlamıyla yok olmamışlar, MS 650-680 yıllarına kadar Tanglar ile yakın temas halinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

Makale Bilgileri:

Etik Kurul Kararı:

Etik Kurul Kararından muaftır.

Katılımcı Rızası:

Katılımcı yoktur.

¹²² Selenge Irmağı ilgili kaynaklarda 娑陵水 ve de 色楞格河 şeklinde verilmektedir.

ŞÜKRÜ AKTAŞ

Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KAYNAKÇA

1. 24 Tarih Kayıtları

Du You, *Tongdian*, Zhonghua Yayınları, Pekin 1988. (杜佑; “通典” 北京: 中華書局, 1988).

Liu Xu, *Eski Tang Tarihi*, Zhonghua Yayınları, Pekin 1975. (劉昫; “舊唐書”, 北京: 中華書局, 1975).

Ouyang Xiu; Song Qi, *Yeni Tang Tarihi*, Zhonghua Shuju, Pekin 1975. (歐陽修, 宋祁; “新唐書” 北京: 中華書局, 1975).

Sima Guang, *Zizhi Tongjian*, Zhonghua Yayınları, Pekin 1956. (司馬光.資治通鑑[M].北京:中華書局, 1956).

Wang Qinruo, *Cifu Yuangui*, Zhonghua Yayınları, Pekin 1960. (王欽若.冊府元龜[M].北京:中華書局影印本, 1960).

2. Yararlanılan Kitap ve Makaleler

AI, Chong, “Tang Taizong Hanedanlığında Türk Yetkili olan Ashina Simo'nun Hayatı Üzerine Bir Ön İnceleme (Li Simo'nun Kitabesi Merkezli)” (艾冲; “唐太宗朝突厥族官员阿史那思摩生平初探——以《李思摩墓志铭》为中心” 2007.

AKTAŞ, Şükrü, *Çin Kaynaklarına Göre Türk'lerin Menşei Hakkında Bir İnceleme: “Xianbeilerden Tuobalara (Tuoba Xianbei) Türk Tarihi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2020.

AKTAŞ, Şükrü, İsimleri, Kimlikleri ve Komşu Halklarla İlişkileri Bağlamında Gao-Chelar, *Tarih ve Toplum Üzerine Araştırmalar II*, Türker Uygur, Volkan Tunç (Ed.) Lambert Academic Publishing, Moldova 2021.

AKTAŞ, Şükrü, Tang Hanedanlığında Bir Türk: An Lushan (安祿山) . *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (58) , 2022, 169-189 . DOI: 10.53568/yyusbed.1197950

AKTAŞ, Şükrü, “Tang Hanedanlığı ve Türk Kağanlığı İlişkileri Bağlamında Xueyantuo (Sir-Tarduş, Seyanto; 薛延陀) Hanlığı”, *History Studies*, 14/3, Ağustos 2022, s.489-513.

Aydemir, Cahit; Yılmaz Genç, Sema, “Ortaçağın Sosyoekonomik Düzeni: Feodalizm” *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 10, Cilt 36, Mayıs 2011, s.226-241.

BAO, Wensheng, “Xueyantuo Hanlığı Bazı Soruları Üzerine Araştırma”, *İç Moğolistan Sosyal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (Çince Birimi)* İç Moğolistan Üniversitesi, Huhhot, 2007, ss. 36-40 (包文胜; “薛延陀汗国若干问题探讨” 内蒙古社会科学 (汉文版) 内蒙古, 呼和浩特, 第 36-40 页).

BAO, Wensheng, “Xueyantuo Boy İsmi ve Kaynağı Üzerine”, *İç Moğolistan Sosyal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (Çince Birimi)* İç Moğolistan Üniversitesi, Huhhot 2010, ss. 132-133 (文胜; “薛延陀部名称与起源考” 内蒙古社会科学 (汉文版) 内蒙古, 呼和浩特, 第 132-133 页).

BOZKURT, Gülnihal, “Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı 38, s. 65-106.

CEN, Zhongmian, *Türk Tarihi Koleksiyonu*, Zhonghua Yayınevi, Pekin 2004. (岑仲勉; “突厥集史” 中华书局, 北京, 2004).

ESKİ TÜRK-ÇİN İLİŞKİLERİNE DAİR SAVAŞ TARİHİNDEN ÖRNEK BİR VAKA:

“NUOZHEN IRMAĞI (諾真水之戰) SAVAŞI”

CHEN Yan, WANG Wenguang, *Yeni Tang Tarihi ile Tang Hanedanlığı Sınırları İçinde ve Dışında Kalan Halkların Tarihi Araştırmaları*, Yunnan Üniversitesi Yayınları, Yunnan, ISBN: 9787548225942, Nisan 2016, I. Basım, (陈燕, 王文光; “新唐书与唐朝海内外民族史志研究” 云南大学出版社, (ISBN: 9787548225942) 2016年四月, 第102页).

CHEN, Xingyu, “Tang Hanedanlığı ve Xueyantuo Nuozhen Irmağı Muharebesinde Gerçek Savaş Durumuna İlişkin Bir Araştırma” Harbin Pedagoji Üniversitesi, *Jinyuan Tarih ve Kültür Araştırma Merkezi*, Harbin, 50025, 2017, ss. 105-107 (陈星宇; “唐与薛延陀诺真水之战真实战况考略” 哈尔滨师范大学金源历史文化研究中心 哈尔滨 1 50025 (DOI: 10.16565/j.cnki.1006-7744.2017.22.32).

CHEN, Yongling, Ed, *Uluslar Sözlüğü*, Shanghai, Shanghai Cishu Chubanshe 1987. (陈永龄主编. 民族词典, 上海, 上海辞书出版社, 1987).

DUAN, Lianqin, *Ding-ling, Gao-che ve Tielelar*, Guangxi Pedagoji Üniversitesi Yayınları, Guilin 2006. (段连勤; “丁零、高车与铁勒” 桂林, 广西师范大学出版社, 2006, 第293-349页).

FENG, Yuqing, "Tang Taizong'un Sınır Güvenliği Politikası ve Yönetişim Modelinin Gözden Geçirilmesi", *İç Moğolistan Sosyal Bilimler Çince Birimi*, Shandong Üniversitesi Tarih ve Kültür Fakültesi, Jinan, Shandong, C. 40, S. 1, Haziran 2019, ss. 94-98 (冯雨晴; “唐太宗安边政策与治理模式述论” 内蒙古社会科学(汉文版) 山东大学历史文化学院, 山东, 济南, 250100, (DOI: 10.14137/j.cnki.issn1003-5281.2019.01.015) C. 40, S. 1, Haziran 2019, 第94-98页).

GAN, Lin, *Türk ve Uygur Tarihi*, İç Moğolistan Ulus Yayınları, İç Moğolistan 2013. (林干; “突厥与回纥史” 内蒙古人民出版社, 内蒙古, 2013).

GRAFF, David, *Medieval Chinese Warfare 300-900*, Routledge 2003.

KAFESOĞLU, İbrahim, “Kültür ve Teşkilat”, Türk Kültürünü Araştırma Ens. Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1976.

LEWIS, Mark Edward, *China's Cosmopolitan Empire*, Harvard Üniversitesi Yayınları, USA, 2012.

MA Aihong, ZHANG Jinxi, “Tang Hükümdarı Taizong’un Sınır Yönetim Stratejisi ve Xueyantuları (Sir-Tarduş) Pasifleştirmesi Üzerine”, *Tangdu Dergisi*, 2020, ss.30-35 (马艾鸿, 张金铣; “从平定薛延陀看唐太宗经略边疆的方式, 唐都学刊, 2020年, 第30-35页).

MA, Changshou, *Türk'ler ve Türk Kağanlığı*, Guangxi Pedagoji Üniversitesi Yayınları, Guilin, 2006. (马长寿; “突厥人和突厥汗国” 桂林, 广西师范大学出版社, 2006. 第48页).

OKAY, Bülent, “T’ang Hanedanlığının Kuruluş Döneminde Göktürk’lerin Oynadıkları Önemli Rol”, *Doğu Dilleri Dergisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1992.

ÖZTÜRK, Nuray Pamuk, “Tang Hanedanlığı Döneminde Batı Bölgesi’nde Yaşayan Türk Kavimlerinin Çin Kıyafetlerine Etkileri”, *Toroslardan Tanrı Dağlarına Genel Türk Tarihine Adanmış Bir Ömür, Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu 75. Doğum Yılına Armağan*, İstanbul 2017.

PEERS, CJ, *Soldiers Of The Dragon Chinese Armies 1500 BC-AD 1840*, Osprey Publishing, Midland House, United Kingdom 2006.

TAŞAĞIL, Ahmet, “Göktürk Boylarının Oynadığı Tarihî Roller Hakkında”, ss. 3039-3046.

TAŞAĞIL, Ahmet, “Sir Tarduşlar” *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, ss.143-150.

TAŞAĞIL, Ahmet, “Töles Boylarının Stratejik Önemi (6. ve 7. yüzyıllar)” *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 3, Yıl 2014 Bahar, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, ss. 311-322.

WEI, Yongfeng, “Tang Hanedanlığı ve Xueyantular Arasında Heqin ve Beraberinde Xueyantuların Sakinleşmeleri”, *Wenli Dergisi*, 2002, ss. 56-59 (卫永锋; “唐与薛延陀的和亲及薛延陀的平定” 文史杂志, 2002年, 第3期, 第56-59页).

WEIZHOU, Zhou, *Çin’in Orta Çağ Kuzeybatı Uluslarının İlişkileri Araştırmaları*, Guangxi Pedagoji Üniversitesi Yayınları, 2007. (周伟洲 “中国中世西北民族关系研究”, 广西师范大学出版社, 2007年).

XING, Cheng, “The Research on the Infantry of the Tang Dynasty” *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, volume 638, ICPAHD 2021, p.1114-1122.

XIONG, Victor Cunrui, *Orta Çağ Çin'i Tarihi Sözlüğü*, Scarecrow Yayınları, Lanham Maryland, Toronto, Plymouth Birleşik Krallık 2009.

YU, Taishan, “Sui Hanedanlığı ve Batı Bölgeleri (The Sui Dynasty and the Western Regions)” SINO-PLATONIC PAPERS, Victor H. Mair, Editor, *Sino-Platonic Papers*, Department of East Asian Languages and Civilizations University of Pennsylvania, Philadelphia, PA 19104-6305, 2014, USA, ss. 1-25.

ZHENPING, Wang, “Ideas concerning Diplomacy and Foreign Policy under the Tang Emperors Gaozu and Taizong”, *Asia Major*, 22(1), 2009, ss. 239–285.

서영교; 연개소문의 對鮮연타 공작과 당태종의 안시성 撤軍. 동북아역사 논총, (44), 2014, ss. 249-283.

Yararlanılan İnternet Kaynakları

<https://ctext.org/dictionary.pl?if=gb&id=565377&remap=gb> Erişim Tarihi: 23.01.2022.

<https://ctext.org/dictionary.pl?if=gb&id=565377&remap=gb> Erişim Tarihi: 23.01.2022.

<https://ctext.org/dictionary.pl> (Erişim Tarihi: 01.04.2022).

<http://www.chinaknowledge.de/History/Altera/syrtardush.html> Erişim Tarihi: 04.04.2022.

<https://www.zdic.net/hans/瀚海> (Erişim Tarihi: 23.03.2022)

<https://www.youtube.com/watch?v=kB6bWRn-s24> Erişim Tarihi: 20.04.2022.

<http://www.jstor.org/stable/41649971> Erişim Tarihi: 30.04.2022.

ESKİ TÜRK-ÇİN İLİŞKİLERİNE DAİR SAVAŞ TARİHİNDEN ÖRNEK BİR VAKA:

“NUOZHEN IRMAĞI (諾真水之戰) SAVAŞI”

EKLER

Resim I: Xueyantuların siyasi iktidar kurdukları MS629-646 yılları arası siyasi durumları gösteren harita.

Duan Lianqin, *Ding-ling, Gao-che ve Tielelar*, Guangxi Pedagoji Üniversitesi Yayınları, Guilin 2006. (段连勤; “丁零、高车与铁勒” 桂林, 广西师范大学出版社, 2006).

列传第一百四十九北狄

○铁勒契丹奚室韦靺鞨渤海靺鞨靺乌罗浑

铁勒，本匈奴别种。自突厥强盛，铁勒诸郡分散，众渐寡弱。至武德初，有薛延陀、契苾、回纥、都播、骨利干、多览葛、仆骨、拔野古、同罗、浑部、思结、斛薛、奚结、阿跌、白霫等，散在碛北。薛延陀者，自云本姓薛氏，其先击灭延陀而有其众，因号为薛延陀部。其官方兵器及风俗，大抵与突厥同。

初，大业中，西突厥处罗可汗始强大，铁勒诸部皆臣之，而处罗征税无度，薛延陀等诸部皆怨，处罗大怒，诛其酋帅百余人。铁勒相率而叛，共推契苾哥楞为易勿真莫贺可汗，居贪汗山北；又以薛延陀乙失钵为也啜小可汗，居燕末山北。西突厥射匮可汗强盛，延陀、契苾二部并去可汗之号以臣之。回纥等六部在郁督军山者，东属于始毕，乙失钵所部在金山者，西臣于叶护。

贞观二年，叶护可汗死，其国大乱。乙失钵之孙曰夷男。率其部落七万余家附于突厥。遇颉利之政衰，夷男率其徒属反攻颉利，大破之。于是颉利部诸姓多叛颉利，归于夷男，共推为主，夷男不敢当。时太宗方图颉利，遣游击将军乔师望从间道赉册书拜夷男为真珠毗伽可汗，赐以鼓纛。夷男大喜，遣使贡方物，复建牙于大漠之北郁督军山下，在京师西北六千里。东至靺鞨，西至叶护，南接沙碛，北至俱伦水，回纥、拔野古、阿跌、同罗、仆骨、霫诸大部落皆属焉。

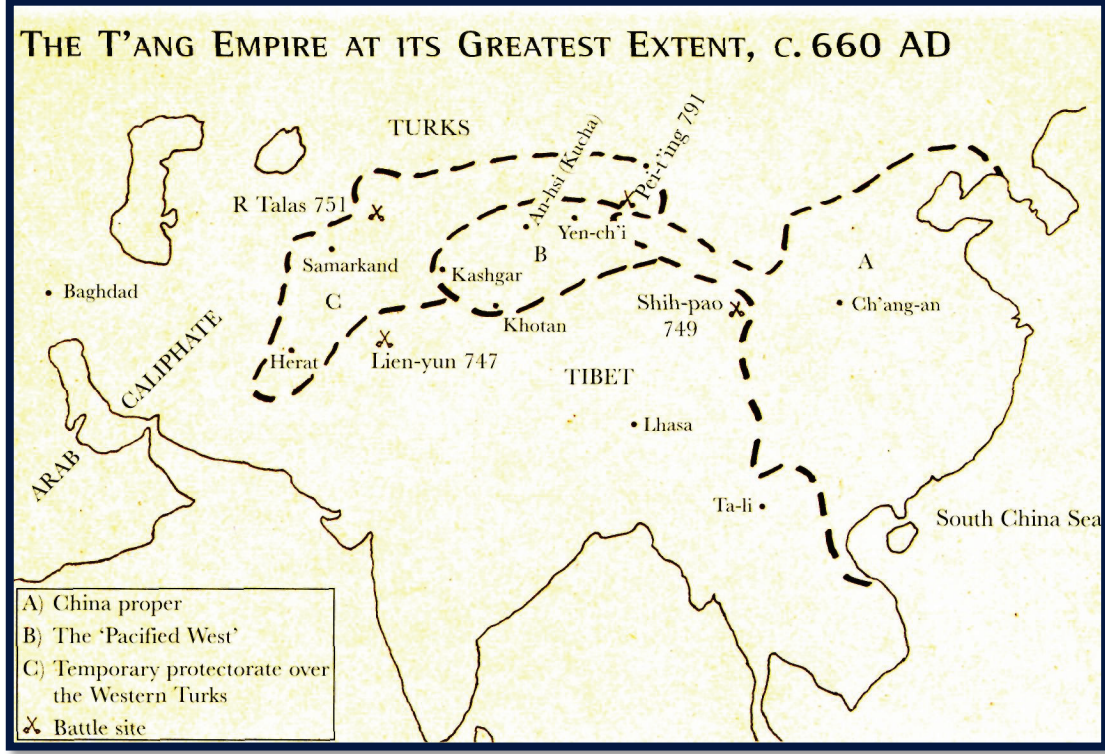
三年，夷男遣其弟统特勒来朝，太宗厚加抚接，赐以宝刀及宝鞭。谓曰：“汝所部有大罪者鞭之。”夷男甚喜。

四年，平突厥颉利之后，朔塞空虚，夷男率其部东返故国，建庭于都尉犍山北，独遼河之南，在京师北三千三百里；东至室韦，西至金山，南至突厥，北临瀚海，即古匈奴之故地。胜兵二十万，立其二子为南北部。太宗亦以其强盛，恐为后患。

十二年，遣使备礼册命，拜其二子皆为小可汗，外示优崇，实欲分其势也。会朝廷立李思摩为可汗，处其部众于漠南之地。夷男心恶思摩，甚不悦。

Resim II: Liu Xu, Eski Tang Tarihi 199. Tomar Tiele Bölümü, Zhonghua Yayınları, Pekin 1975, s. 5344 (劉昫; “舊唐書” 北京: 中華書局, 1975, 第 5344 頁). Sayfa numarası İbooks dijital nüshasında 3359'dur.

ESKİ TÜRK-ÇİN İLİŞKİLERİNE DAİR SAVAŞ TARİHİNDEN ÖRNEK BİR VAKA:
“NUOZHEN IRMAĞI (諾真水之戰) SAVAŞI”

Resim III: Tang Hanedanlığının MS 660 yılı itibariyle eriştiği sınırı genişliği.

PEERS, CJ, *Soldiers Of The Dragon Chinese Armies 1500 BC-AD 1840*, Osprey Publishing, Midland House, United Kingdom, 2006, s. 104.

旧唐书

里。东至靺鞨，西至叶护，南接沙碛，北至俱伦水，回纥、拔野古、阿跌、同罗、仆骨、霫诸大部落皆属焉。

三年，夷男遣其弟统特勒来朝，太宗厚加抚接，赐以宝刀及宝鞭。谓曰：“汝所部有大罪者鞭之。”夷男甚喜。

四年，平突厥颉利之后，朔塞空虚，夷男率其部东返故国，建庭于都尉犍山北，独逻河之南，在京师北三千三百里；东至室韦，西至金山，南至突厥，北临瀚海，即古匈奴之故地。胜兵二十万，立其二子为南北部。太宗亦以其强盛，恐为后患。

十二年，遣使备礼册命，拜其二子皆为小可汗，外示优崇，实欲分其势也。会朝廷立李思摩为可汗，处其部众于漠南之地。夷男心恶思摩，甚不悦。

十五年，太宗幸洛阳，将有事于太山。夷男谋于其国曰：“天子封太山，万国必会，士马皆集，边境空虚，我于此时取思摩如拉朽耳。”因命其子大度设勒兵二十万，屯白道川，据善阳岭以击思摩之部。思摩遣使请救，诏英国公李绩、蒲州刺史薛万彻率步骑数万赴之。逾白道川至青山，与大度设相及。追之累月，至诺真水，大度设知不拖，乃互十里而陈兵。

先是，延陀击沙钵罗及阿史那社尔等，以步战而胜。及其将来寇也，先讲武于国中，教习步战；每五人，以一人经习战阵者使执马，而四人前战；克胜即授马以追奔，失应接罪至于死，没其家口，以赏战人，至是遂行其法。突厥兵先合辄退，延陀乘胜而逐之。绩兵拒击，

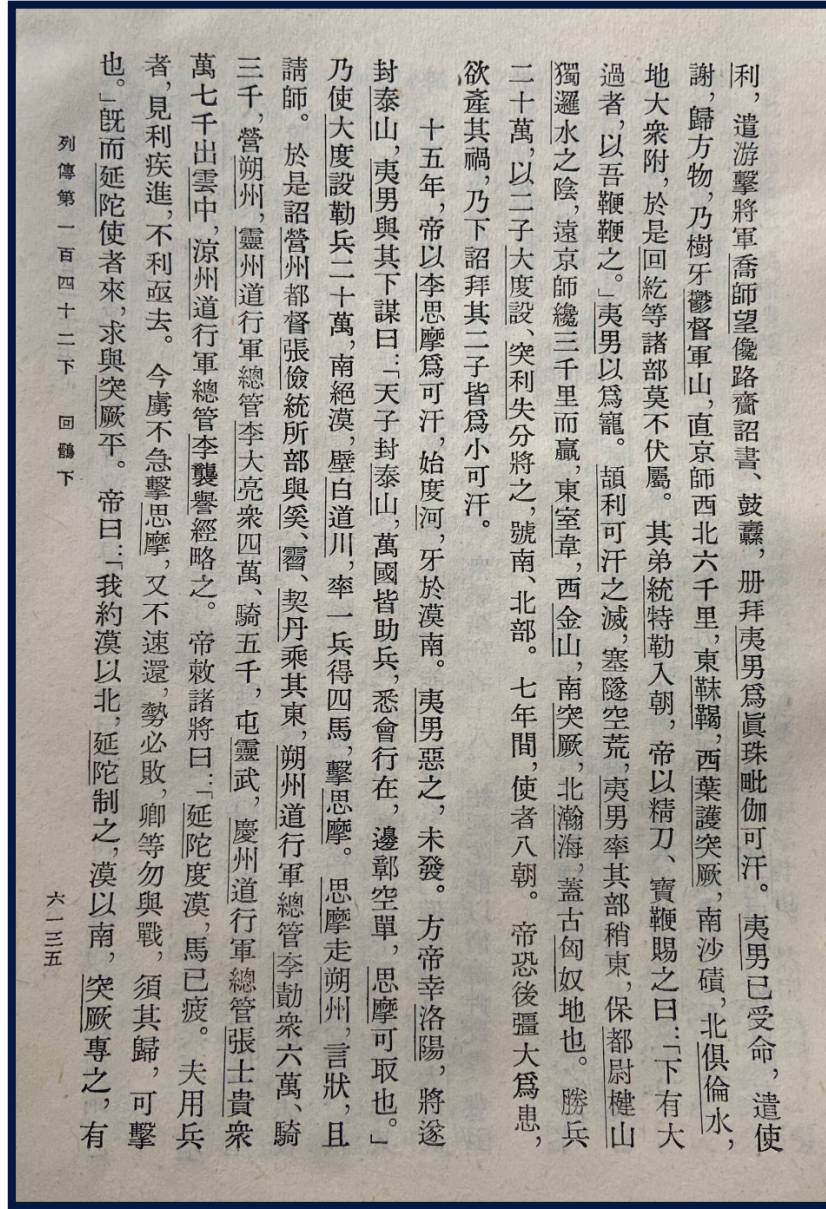
3360

Resim IV: *Eski Tang Tarihi, Kuzey Di bölümünden alıntılarımız cümlelerin tam metni. Dadushe'nin Lisimo önderliğindeki Türklere saldırması ve Tanglara tabi durumdaki Türklerin acil yardım taleplerini anlatan bölüm. (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir.)*

Ayrıca Resim III'e bakınız.

Liu Xu, *Eski Tang Tarihi*, Zhonghua Yayınları, Pekin 1975, s. 3360. (劉昫; “舊唐書”, 北京: 中華書局, 1975, 第 3360 頁).

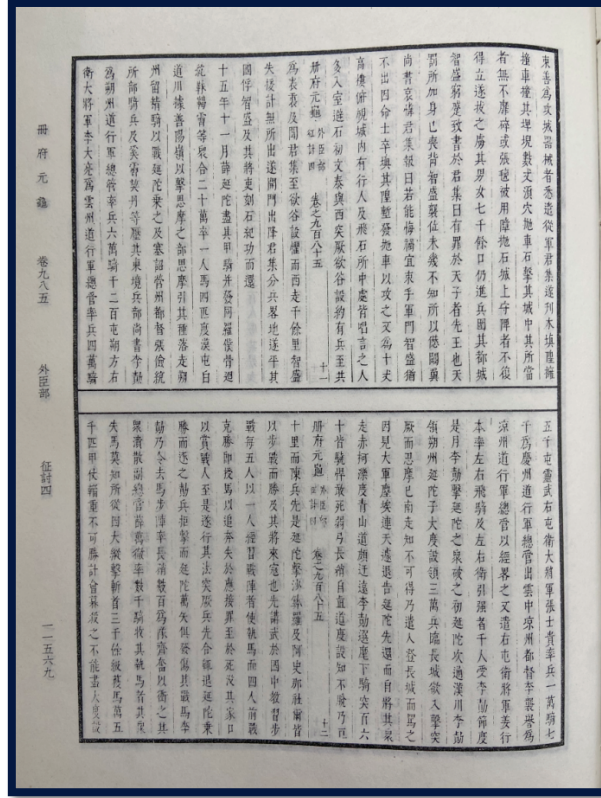
“NUOZHEN IRMAĞI (諾真水之戰) SAVAŞI”

Resim V: Yeni Tang Tarihi, sayfa 6135'ten alıntıladığımız cümlelerin tam metni. (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir.)

Lisimo'nun nehri geçip, kabile çadırlarını Gobi'nin güneyinde kurdurması ve Yanan'ın bundan duyduğu rahatsızlık hakkında yer alan bahsin tam metni.

Ouyang Xiu, Song Qi, Yeni Tang Tarihi, Zhonghua Shuju, Pekin 1975, ss. 6134-6135. (歐陽修, 宋祁; “新唐書” 北京: 中華書局, 1975, 第 6134-6135 頁).

Resim VI: Cifu Yuanguai Waichen bölümünden Xueyantular hakkında yer alan ifadelerle bir örnek.

(Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir.)

Resim VII: Tang ordusu mızrakçısı ve Xueyantuo askeri.

Nuozhen Irmağı Savaşı'nı Tang ordusu lehine çevirdiği ifade edilen mızrak temsili.

XING, Cheng, "The Research on the Infantry of the Tang Dynasty" Advances in Social Science, Education and Humanities Research, volume 638, ICPAHD 2021, p.1120.

**ESKİ TÜRK-ÇİN İLİŞKİLERİNE DAİR SAVAŞ TARİHİNDEN ÖRNEK BİR VAKA:
“NUOZHEN IRMAĞI (諾真水之戰) SAVAŞI”**

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE DEĞER EĞİTİMİ VE İRK BİTİĞ FAL KİTABININ DEĞER EĞİTİMİ AÇISINDAN ÖNEMİ

 HASAN İŞİK* - NURŞAH ŞEYMA ERÇEVİK**

 10.53718/gttad.1174764

ÖZ

Türkistan coğrafyasının sahip olduğu zor şartlar, burada yaşayan toplulukların sosyal hayatlarının oluşumunu etkilemiş ve bunun bir sonucu olarak da özellikle ilk dönem Türk topluluklarında örgün eğitime yönelik yapıların kanıtlarına ulaşma imkânı vermemiştir. Oluşan bu duruma rağmen Türkler, sahip oldukları toplumsal değerlerini yeni nesillere aktarma konusunda da örgün eğitim dışında farklı birçok yola başvurmuşlardır. Başvurdukları bu yollardan birisinin de daha sonralardan kaleme alınan fal kitapları olduğu görülmüştür. İlk Türklerde çok eskiden beri varlığını gösteren fal kavramı, günümüzdeki kavramı ile kıyaslandığında bazı farklılıklar göstermektedir. Bu farklılığın yer aldığı en dikkat çeken kaynaklardan biri de İrk Bitig gibi fal şeklinde yazılan kitaplar olmuştur. Eski Türklerin sahip oldukları değerlerin kaybolmaması adına da insanların merak duygusunu kullanarak bu fal kitaplarını oluşturdukları söylenebilir. Bu kitaplarda yer alan falların asıl amacının sadece gelecekte haber vermek olduğu düşünülmemektedir. Fallar incelendiğinde bunların bazılarının yazılma amaçlarının insanların kaderleri üzerinde kendi iradelerinin de etkisinin olduğu, doğru davranışlarla hayatlarını daha iyi şekillendirebileceklerinin mesajının verildiği de görülmektedir. Bunun yanında yapılan araştırmalarda yüksek bir edebi estetiğe sahip olan bu kitabın, bir öğüt ve bilgelik kitabı niteliğine de sahip olduğu belirtilmiştir. Çalışmada elde edilen bulgulara göre fal kitaplarının bu yönü ele alınmış, ilk Türklerin değer eğitimi konusundaki yaklaşımlarına yönelik tespitlerde bulunmaya çalışılmıştır. Çalışmada örneklem olarak seçilen ve içerisinde 65 adet fal bulunan “İrk Bitig” dokuzuncu yüzyılda Orhun alfabesi ile yazılmış olan bir fal kitabıdır. Araştırmada İrk Bitig kitabı içerik analizi yöntemi kullanılarak incelenmiş, değerler eğitimi ile ilgili “10, 18, 30, 31, 34, 41, 42, 46, 55 ve 58” numaralı fallar belirlenmiş ve bu numaralı fallar analiz edilmiştir. Yapılan inceleme sonucunda insanları doğruya ve iyiliğe sevk etme yönüne sahip olduğu tespit edilen İrk Bitig kitabının aslında kehanet kitabından ziyade eğitici bir kitap olma özelliğini de taşıdığı görülmüştür. Bu analizin sonucunda falların içerisinde yer verilen hikâyeler aracılığı ile bir hükümdarın, iyi bir ailenin nasıl olması gerektiği, anne ve babaya düşen görevlerin ve çocuklara düşen sorumlulukların neler olduğu gibi konulara değinildiği tespit edilmiştir. İlgili falların analiz ve yorumu yapılırken konu ile ilgili farklı çalışmalarda yapılan tespitler ile de karşılaştırmalar yapılarak konu ele alınmıştır. Çalışmada İrk Bitig’in ahlaki değerler kazandıran ve bu yönde öğütler veren bir kitap olduğuna yönelik örneklerle yer verilmiştir. Yapılan analizler sonucunda da İrk Bitig fal kitabının faldan ziyade toplumun sahip olduğu değerleri öğretmek amacıyla bir araç olarak kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bunun yanında Orhun Kitabeleri, Dede Korkut Masalları, Kutadgu Bilig benzeri Türk kültürünün değerli birçok temel eseri gibi İrk Bitig kitabının da günümüz değer eğitimi de dikkate alınarak yararlanılabilecek bir kaynak olduğu, içerisinden yapılacak alıntuların günümüz çocuklarına sunulabileceği de ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslamiyet Öncesi Türkler, Fal Kitabı, İrk Bitig, Değer Eğitimi.

* Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: hasank@ybu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-3033-4867.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: nursahseyma2015@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6413-7546.

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE DEĞER EĞİTİMİ VE IRK BİTİĞ FAL KİTABININ DEĞER EĞİTİMİ AÇISINDAN ÖNEMİ

VALUE EDUCATION IN PRE-ISLAMIC TURKS AND IMPOSTANCE OF BOOK IRK BITIG FOR VALUE EDUCATION

ABSTRACT

The difficult conditions of the geography of Turkestan affected the formation of the social life of the communities living here, and as a result, it did not give the opportunity to reach the evidence of structures for formal education, especially in the first period Turkish communities. Despite this situation, Turks have resorted to many different ways other than formal education in order to transfer their social values to new generations. It was seen that one of these ways they applied was the fortune books that were written later. The concept of fortune-telling, which has existed in the first Turks for a long time, shows some differences when compared to the concept of today. One of the most striking sources of this difference has been the books written in the form of fortune-telling, such as Irk Bitig. It can be said that the ancient Turks created these fortune books by using their sense of curiosity in order not to lose the values they had. It is not thought that the main purpose of the fortune telling in these books is only to inform about the future. When the fortune-tellings are examined, it is seen that the purpose of writing some of them also has an effect on people's destinies, and that they can shape their lives better with the right behaviors. In addition, it has been stated in the researches that this book, which has a high literary aesthetic, has the quality of a book of advice and wisdom. According to the findings obtained in the study, this aspect of the fortune-telling books was discussed, and determinations were made about the approaches of the first Turks on value education. "Irk Bitig", which was chosen as a sample in the study and contains 65 fortunes, is a fortune-telling book written in the Orkhon alphabet in the ninth century. In the research, the book of Irk Bitig was examined using the content analysis method, the numbered horoscopes related to values education were determined and "10, 18, 30, 31, 34, 41, 42, 46, 55 ve 58" numbers were analyzed. As a result of the examination, it was seen that the book of Irk Bitig, which was determined to have the direction of directing people to truth and goodness, actually had the feature of being an educational book rather than a prophecy book. As a result of this analysis, it has been determined that through the stories included in the fortune-telling, subjects such as how a ruler and a good family should be, the duties of parents and the responsibilities of children are mentioned. While analyzing and interpreting the related horoscopes, the subject was discussed by making comparisons with the determinations made in different studies on the subject. In the study, examples are given that show that Irk Bitig is a book that gives moral values and gives advice in this direction. As a result of the analysis, it was concluded that the Irk Bitig fortune-telling book was used as a tool to teach the values of the society rather than fortune-telling. In addition, it has been tried to reveal that the book of Irk Bitig is a resource that can be benefited by taking into account today's values education, like the Orkhon Inscriptions, Dede Korkut Tales, Kutadgu Bilig, etc.

Keywords: Pre-Islamic Turks, Fortune Book, Irk Bitig, Value Education.

GİRİŞ

İlk Türkler Orta Asya coğrafyasının olumsuz şartlarının sonucu olarak konar-göçer yaşam şeklini benimsemişlerdir. Coğrafyanın getirmiş olduğu hayat koşulları sebebiyle elverişsiz şartlara rağmen çocuklarının eğitimi konusunu göz ardı etmemişlerdir. İslam öncesi dönemde Türk Devletlerinin yönetiminde etkili olan ve toplum hayatının şekillenmesinde önemli bir yeri olan "Töre" kavramı, yeni nesillerin eğitiminde de ana çıkış noktası olmuştur.¹ Çocuklar, okul eğitiminden çok büyüklerinin yanında ordu millet geleneği içerisinde yetişmiştir. Dolayısıyla içerisinde bulunan coğrafyanın zorunlu sonucu olarak savaşçı toplum yapısına sahip olan Türklerin en çok değer verdikleri konu "Alp-İnsan" kavramı olmuştur. Yetiştirilmek istenen bir insan tipi olan alp-insan kavramı; eski Türklerde cesur, kahraman ve bilge anlamına gelmektedir. Öyle ki hayatın her alanında iyilik, cömertlik, bilgelik, evlatlık, annelik, babalık kavramları sürekli olarak vurgulanırken yine bu kavramlar Türklerin eserlerine de yansımıştır.² Temelde sözlü bir geleneğin parçası olarak verilen bu eğitim kuşaktan kuşağa nakledilmiştir. Günümüze kadar ulaşan bu kültürün gelecek kuşaklara aktarılması sırasında pek çok değişime de uğradığını söylemek mümkündür. Türklerle ait eski bir kitap olan Irk Bitig de daha önce sözlü kültür olarak devam eden eğitsel ve ahlaksal konuları yazılı bir şekilde içerisinde ele almasından dolayı ayrı bir öneme sahiptir. Yaklaşık bin iki yüz yıl önce ele alınmış olan bu eser o günkü tazeliği ile bize İslamiyet öncesi dönemde Türklerin aile yapısı, inanç yapısı, öğretileri, öğütleri vb. gibi konular hakkında da bilgiler vermektedir.

¹ Servet Hali, Selcan Rencüzoğulları, "İslamiyet Öncesi Türklerde Eğitim", 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi, 2017, s. 427.

² Hasan Işık, İlk Türk Devletlerinde Eğitim, İçinde: *Türk Eğitim Tarihi*, Ed.Güray Kırpık, Grafiker Yayınları, Ankara 2019, s. 16.

İlk Türklerde tıpkı farklı toplumlarda olduğu gibi gelecek için duyulan endişe, şüphe ve merakın doğal sonucu olarak fala müracaat etmişler ve çeşitli meselelerin çözümü için falcıya ihtiyaç duymuşlardır. “*Küçük baş hayvanların kürek kemiği, aşık kemiği, koyun tezeği, fasulye, nohut, ateş, yıldız, ok, yay vb. nesnelere bu durumda fala bakılan en önemli araçları oluşturmuştur.*”³ Bu yönüyle o dönemdeki fal anlayışı için günümüzdeki falcılık ile doğrudan bir bağlantı olduğu gibi bugünün fal kavramının da alt yapısını oluşturduğunu söylemek mümkündür.

İslamiyet öncesi dönemde Türklerin inanç yapıları ile ilişkili olarak fal kavramına yakınlık duydukları ifade edilse de İslamiyet’in kabulünden sonra ortaya çıkan eserlerde de yine fala vurgu yapıldığı görülmektedir. “*İrk*” sözcüğü Eski Uygurca’ da “*Fal*” anlamına gelmektedir.⁴ Kaşgarlı Mahmut Divân-ı Lugâti’t-Türk’te ırk sözcüğünü; “*Falcılık, kâhinlik, bir kimsenin gönlündekini bilmek*” şeklinde yorumlamıştır.⁵ Bunun yanında araştırmada ele alınan İrk Bitig ise her ne kadar başlığında fal kavramını barındırsa da kitabın içeriğine bakıldığında bu kavramın dışında bir anlama ve içeriğe sahip olduğu da görülmektedir. Kitabın içerisinde bulunan her bir hikâyenin yorumlara, çıkarımlara yer vermenin yanında aslında ders çıkartılacak nasihatleri de içerdiği söylenebilir.

İrk Bitig “*Maniheizm benzeri öğreti sistemlerine bütünleşik sayılmışsa da kadim Türk töresi ve evrensel erdemleri aktarmaktadır. İrk Bitig’ in türünün ve öğretilerinin anlaşılmasını, kimi ırkların yanlış ya da yüzeysel çevrilmesine neden olmuştur.*”⁶ Genel olarak kitapta verilen falların sonunda “*Öylece biliniz bu fal iyidir, öylece biliniz bu fal, kötüdür.*” şeklinde sonuçlar yer almaktadır.⁷ İncelemeler sonucunda Uygur dönemine ait olan bu eserin geleceğe hükmetme, kehanette bulunma ya da gelecekteki her olayı bilme merakının karşılığı olan “*Fal*” anlayışından uzak olduğu düşünülmektedir. İrk Bitig toplumsal açıdan insanlara iyi ve kötüyü öğretmiş, ahlaki değerlere önem vermiş, insanların kaderine hükmetme ya da kaderlerini değiştirebilme özelliğine vurgu yapmıştır. Kitabın yazılış amacı; büyüklerimizin her daim vermiş olduğu öğütleri de dikkate alarak fal konusunda insanların meraklarını giderirken, aynı zamanda fallarına karşılık gelen hikâyelerle de insanlara kötü giden durumlarda dahi gidişatı değiştirebileceklerinin mesajını vermektir.

Son dönemde özellikle edebiyat camiasının ortaya koyduğu çalışmalar çerçevesinde İrk Bitig’in sadece kehanet kitabı olarak değil “*Öğüt Kitabı*” olarak da ele alınması gerektiği vurgulanmıştır.⁸ Bu araştırmanın amacı da İrk Bitig fal kitabında eksik bırakılmış bir alan olarak düşünülen “*Değerler Eğitimi*” açısından da eseri incelemektir. Yapılan incelemede elde edilen bulgular İrk Bitig’in içerisindeki değerler eğitimi konulu fallarla da desteklenecektir.

Sözlü kültür koduna uygun bir biçimde ortaya çıkmış, içeriği oldukça yüksek sanatsal yeterlilik içeren şiirsel yapı olarak ortaya çıkan, yüksek bir edebi estetiğe sahip olan İrk Bitig kitabının şekillenmesinde, Uygur edebiyatı ve eski Türk şiiri önemli bir rol oynamıştır. İrk Bitig’in içeriğindeki poetik yapısı incelendiğinde Orhun-Yenisey yazıtlarından özellikle de Kültigin abidelerinden herhangi bir farkı bulunmadığı görülmektedir. Runik yazılı Orhun ve Yenisey eserlerini yine runik yazılı İrk Bitig ile karşılaştırdığımızda, şiir formlarının gelişmesinde süreklilik gösteren bir çizgi görülmektedir.⁹ Bu kitap zamanımıza kadar ulaşmış, eksiksiz ve iyi saklanmış, ifadeler arasındaki bağlantıları kopmamış ve eski Türkçe eserler arasında oldukça önemli yere sahip bir kitaptır. Eserin sahip olduğu asıl işlevsel öneminin dışında, Orta Çağın başlarında Türk dilli edebiyatındaki gelişmenin tartışmasız tanığı olması bakımından da önemlidir.¹⁰

Her ne kadar bilim dünyasında kitabın telif tarihi hakkında ortak bir düşünceye varılamamış¹¹ olsa da dokuzuncu yüzyıl başlarında Orhun alfabesi ile kaleme alındığı düşünülen İrk Bitig, toplamda 104 sayfa olup, içerisinde 65 adet “*İrk*” adı verilen fallardan oluşmaktadır. Eser incelendiğinde ilk etapta kehanet ile ilgili bilgi veren ya da gelecekte haber veren küçük falları barındırdığı görülmektedir. İçeriğindeki ırklarda küçük

³ Ziya Sümbüllü, “Fal ve Falcılık Kavramı Ekseninde Türk Kültür Tarihinde Fal ve Kehanet”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 43, 2010, s. 64.

⁴ Sümbüllü, *agm*, s. 63.

⁵ Kaşgarlı, Mahmud, “*Divan’u Lügat’it-Türk*”, Ter: Besim Atalay, C. 1, TDK Yay, Ankara 1998, s. 42.

⁶ Turgay Sebzecioglu, Sibel Ekdi, Hilfe Akcan, “İrk Bitig’deki 38’nci İrk’in Çevirisine İlişkin Bir Öneri ve Aktardığı “Kağan Eşi” Öğretisi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9., S. 45, 2016, s. 188.

⁷ Talat Tekin, *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, TTK, Ankara, 2004, s. 16.

⁸ Kuban Seçkin, “İrk Bitig: Toplumsal İyi ve Kötünün İnşasında İdeolojik Bir Fal Kitabı”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 4, S. 4, 2015, s. 1449.

⁹ Fuzuli Bayat, “İrk Bitig Metninin Poetik Yapısı”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 4, Bahar 2006, s. 39-40; daha detaylı bilgi ve farklı eserlerle karşılaştırma örnekleri için bkz. İ. V. Stebleva, “Eski Türkçe Fal Kitabı İrk Bitig’de Sembollerin Kavramsal Temeli”, çev. Halil İbrahim Usta, *Türkoloji Dergisi*, C. 14, S. 1, s. 197.

¹⁰ Stebleva, *agm*, s. 195, 199.

¹¹ İrk Bitig’i ilk kez tercüme eden ve inceleyen V. Thomsen eseri yaklaşık olarak sekizinci yüzyılın ortaları ile 9. yüzyılın başlarına tarihlendirmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Stebleva, *agm*, s. 195-196; V. Thomsen, “Dr. M. A. Stein’s Manuscripts in Turkish “Runic” Script from Miran and Tun-Iluang”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1912, s. 195-196.

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE DEĞER EĞİTİMİ VE IRK BİTİĞ FAL KİTABININ DEĞER EĞİTİMİ AÇISINDAN ÖNEMİ

hikayeler ya da yaşanmış olaylar verilerek insanların dikkati çekilmeye çalışılmıştır. Bu ırkların sonunda da falın iyi ya da kötü olduğunu belirten ifadeler bulunmaktadır.¹²

İrk Bitig, ilk defa 1900-1916 yılları arasında Arkeolog Marc Aurel Stein'in Doğu Türkistan yakınlarında olan Dun Huang (Tun-Huang) bölgesinde yaptığı geziler sonucunda ortaya çıkmıştır.¹³ Stein'in koleksiyonunun bir parçası olan bu kitap, bugün Londra'da bulunan British Museum'da el yazmaları¹⁴ bölümündedir.¹⁵ Marc Aurel Stein'in çalışmaları sonucu ortaya çıkan bu el yazmalarını inceleyen ve okuyan kişi de William Thomsen olmuştur. Thomsen'in 1912 yılındaki çalışmaları İrk Bitig'in keşfi ve açıklanması açısından milat olarak kabul edilmekle birlikte *Journal of Royal Asiatic Society* dergisinde kaleme almış olduğu "Dr. M. A. Stein's Manuscripts In Turkish "Runic" Script From Miran And Tun-Huang" adlı makalede Tun-Huang'da bulunan Runik yazılı metinlerin incelemesini yapmıştır. Thomsen, makalenin on birinci sayfasında, İrk Bitig'in daha önce bulunan yazılı belgelere göre daha dikkat çekici, kapsamlı ve aynı zamanda da iyi korunduğundan bahsetmektedir.¹⁶ Hüseyin Namık Orkun'da Thomsen'in yanlış okuduğunu düşündüğü bazı kelimeleri de düzelterek 1938 yılında bu eseri Türkiye'de yayımlamıştır.¹⁷

Thomsen'dan sonra edebiyat camiasından pek çok isim kitap içerisinde kelimelerde anlam eksikliği tespit etmiş ve bu eksiklikleri gidermeye çalışmıştır. Son dönemlerde ise kitap içerisinden seçilen bazı fallar çeşitli temalar açısından yorumlanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada ise ilk Türklerde değer eğitimi ile ilgili olduğu düşünülen fallar tespit edilerek yorumlanmıştır.¹⁸ Kitapta yer alan altmış beş fal üzerine yapılan içerik analizi sonucunda "10, 18, 30, 31, 34, 41, 42, 46, 55 ve 58" numaralı falların "Değerler Eğitimi" teması ile ilgili olduğu belirlenmiştir. Seçilen bu falların içeriğinde verilen ana mesajlar tespit edilerek konu ile bağlantısı sağlanmıştır. Makalede nitel araştırma yöntemlerinden "İçerik Analizi" yöntemi kullanılmıştır.

"İçerik Analizi, çok çeşitli söylemlere uygulanan bir takım metodolojik araç ve tekniklerin bütünü olarak tanımlanabilir. İçerik analizi adı altında toplanan bu araç ve teknikler, her şeyden önce kontrollü bir yorum çabası olarak ve genelde tümdengelim dayalı bir "okuma" aracı olarak nitelendirilebilir. Söz konusu okuma sınırları belirlenmiş söylem örneklerinin çözümlenmesi esasına dayanmaktadır."¹⁹

İçerik analizi çıkarım ve yorum yapma metoduna dayandığından bilginin ortada aşikâr görünen anlamından ziyade gizli anlamına yoğunlaşmaktadır.²⁰ İçerik analizi metodu kapsamında yapılan bu çalışmada İrk Bitig içerisinde değerler eğitimi başlığı altında toplanabilecek bütün fallar belirlenmiş ve incelenmiştir. Elde edilen bulgular ışığında da İrk Bitig'in değerler eğitimi konusunda vermiş olduğu mesajların ortaya konulması amaçlanmıştır.

1. Değer Eğitimi ve Türk Kültürüne Ait Temel Eserler

Değer kelimesi çalışmada ele alınan anlamı ile "Bir ulusun sahip olduğu sosyal, kültürel, ekonomik ve bilimsel değerlerini kapsayan maddi ve manevi öğelerin bütünü"²¹ olarak ifade edilebilir. Farklı bir şekilde izah edilecek olursa, bireyin yetiştirildiği ortamda toplum tarafından ahlaki, sosyal, insani olay ve durumlar karşısındaki davranışları itibariyle farkındalık oluşturduğu sistemdir. Bireyin bu farkındalığı oluşturmasında eğitim birincil faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Değerler eğitimi ise topluma henüz adapte olmaya çalışan çocuklar üzerinde "sevgi, saygı, cesaret, doğruluk, yardımlaşma, temizlik, nezaket, hoşgörü gibi manevi kavramların"²² gelecek nesillere eğitim yolu ile aktarılması ile gerçekleştirilir. Bir milletin gelenek, görenek, anane, kültür gibi birikimleri söz konusu olduğunda bu değerleri yaşatmak ve geleceğe aktarmak önemli bir vazife olarak toplumda ebeveynlere düşmektedir. Eğitim sürecinin aile hayatında başladığı düşünülürse "Ağaç yaş iken eğilir" sözü burada daha da anlam bulacaktır.

¹² Tekin, *agm*, s. 16; Ceval Kaya, "İrk Bitig'de Falcılık", İçinde: *Kültür Tarihimizde Gizli Diller ve Şifreler*, Ed.Emine Gürsoy Naskali, Erdal Şahin, Picus Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 1.

¹³ Daha geniş bilgi için bkz. Stebleva, *agm*, s. 195-196.

¹⁴ İrk Bitig bu gezi sırasında bulunan diğer Uygur el yazması eserler gibi 8212/161 numaralı bölümde yer almaktadır. Daha fazla bilgi için bkz. Emek Üşenmez, "British Library'deki Türkçe Yazma Eserler", *Turkish Studies*,12-22, 2017, s. 790-791.

¹⁵ Üşenmez, *agm*, s.791.

¹⁶ Thomsen, İrk Bitig'in kapak cildinin bulunmadığından söz ederken sadece köşelerinin ve en dıştaki yapraklarının yıprandığı hakkında bilgi vermiştir. Kaliteli ve sarı bir Çin kâğıdı üzerine yazılmış küçük bir kitap olduğunu yazan Thomsen, aynı zamanda kitabın çevirisini yapmış ve içeriği hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Detaylı bilgi için bkz. Vilhelm Thomsen, "Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish "Runic" Script From Miran and Tun-Huang", *Journal of Royal Asiatic Society*, 1912, s. 181. Ayrıca İrk Bitig ile ilgili Kaya, bu eserin 57 yaprak, 13,6 X 8 cm ebatında olduğunu, kitabın yapraklarının arka ve ön yüzlerinin yazılı olduğunu, her yüzde de 6 ile 10 arasında değişen satırlara yer verildiğini, alt tarafının zamkla yapıştırılmış olduğunu ve kitabın ciltli olmadığını belirtmiştir. Bkz. Kaya, *age*, s. 1.

¹⁷ Hüseyin Namık Orkun İrk Bitig'e *Eski Türk Yazıtları II* adlı kitabında yer vermiştir. Seçkin, *agm*, s. 1434.

¹⁸ Bu çalışmada incelenen fallar Yıldırım'ın çevirisi olan kitaptan alınmıştır. Bkz. Fikret Yıldırım, "İrk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili", TDK, Ankara 2017.

¹⁹ Nuri Bilgin, *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2006, s. 1.

²⁰ Bilgin, *age*, s. 1.

²¹ Türk Dil Kurumu, "Değer", İçinde *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, <https://sozluk.gov.tr/>, 23.05.2022 sa. 22:00.

²² Ertuğrul Yaman, *Değerler Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s.17.

Çocuklar günümüzde bahsi geçen değerler eğitimi kavramını aileden sonra okullarda almakta bu konuda da sosyal bilgiler ve tarih dersleri öne çıkan dersler olarak görülmektedir. Bu iki dersin öncelikli amacı milli şuur ve bilinç çerçevesinde iyi vatandaşlar yetiştirmektir. Sosyal bilgiler dersi daha küçük yaşlara hitap ettiğinden temel vatandaşlık ve değer bilgisi burada sunulmaktadır. Örneğin; aile birliğine önem verme, adil olma, yardımsever, hoşgörülü olma, hak ve sorumluluk gibi kavramlar daha eğitimin başlangıç seviyesinde verilmeye başlanır.²³

Tarih eğitiminde ise geçmişte yaşanmış olayların birebir olarak öğrenciye aktarılması sırasında yer alan duygu ve düşünceler oldukça önemlidir. Geçmişte cereyan etmiş vakaların nasıl bir değere hitap ettiği, bu olayların nedensellik sürecinde değerlendirilip sonuçlarının nasıl olacağı, bu olaylara nasıl farklı bakış açılarıyla yaklaşılması gerektiği tarih eğitimin en önemli amacı olmuştur.²⁴ Eğitimsel sürecin mühim parçalarından olan bu iki dersin en temelde amacı, eleştirel ve analitik düşünce sistemi zemininde öğrenciye doğru, yanlış, iyi, kötü, saygı, sevgi, anlayış, bilinçli hareket etme, vatandaşlık, görev ve sorumluluk gibi değerlerin kazandırılmasını sağlamaktır. Hiç şüphesiz bu derslerde yer verilen çeşitli eserlerden alınan metin içerikleri de önemli bir yer tutmaktadır. Bu kimi zaman ilk Türklere ait bir efsane, destan vb. sözlü kültürün yazıya geçmiş eserlerinden olabileceği gibi kimi zaman da Orhun kitabeleri, seyahatnameler gibi Türk kültürünün yazılı eserlerinden yapılan alıntı metinler ile olabilmektedir. Hiç şüphesiz Türk kültürünün bu önemli kaynakları yeni nesillere Türk milletinin değerlerinin aktarılması konusunda önemli verilerdir.

Günümüzde halen okullarda çocuklara kazandırılmaya çalışılan değer kavramları ilk Türklere eğitim yapılarının henüz bulunmadığı süreçte de yeni nesillere aktarılmaktaydı. Ebeveynlerin çocuklarını küçük yaşta davranış ve nasihat eğitimine tabii tutması bir kenara, İslamiyet öncesi ve sonrası süreçlerde kaleme alınan eserlerde bu konuya bir hayli yönelim gerçekleşmiştir. Bu açıdan Türk tarihinin hazinesi sayılabilecek birçok eserin değer kazandırma konusunda eğitim vasıtası ile çocuklara ulaştırılması önemli olarak görülebilir. Bu çerçevede Dede Korkut Masalları, Kutadgu Bilig, Oğuz Kağan Destanı, Siyasetname hatta Orhun Kitabeleri gibi metinler değer öğretimi açısından bugünde üzerinde durulması gereken kıymetli kaynaklardır. Aynen burada dile getirilen eserler gibi Irk Bitig'in de bu çerçevede değerlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Buradaki tespiti destekleme adına şu alıntı örnek olarak verilebilir:

“Bir öğreti kitabı olan Irk Bitig ile Yusuf Has Hacıp tarafından her iki dünyada mutlu olmanın yollarını göstermek üzere 1069-1070 tarihleri arasında yazılan Kutadgu Bilig arasında birçok ortak öğreti bulunmaktadır. Bu ortak öğretiler göz önünde bulundurulduğunda, her iki kitabın beslediği düşünsel damarın aynı olduğunu söylemek büyük bir iddia olmayacaktır. Her ikisi de bir yönüyle Türk töresine ve kadın-erkek fark etmez ideal insan tipine ilişkin birçok olgunun yazılı anlatımlarıdır. Kutadgu Bilig'in, Irk Bitig'e kıyasla öğüt verici üslubunun açıklığı nedeniyle öğreti kitabı olduğu hususunda herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Bundan dolayı, Irk Bitig'de örtük olarak aktarılan mesajlara Kutadgu Bilig'de daha açık bir biçimde ulaşmak mümkündür.”²⁵

Aynı şekilde Nizam'ül Mülk'ün kaleme aldığı “Siyasetname” ile benzer yönlerinden dolayı Irk Bitig'in bir siyaset öğretisi kitabı olduğu da ifade edilebilir. “Genel olarak Irk Bitig'in bir kağanlık öğretisi kitabı ya da daha genel anlamda bilge ve savaş stratejileriyle donanmış bir liderin izlemesi gereken erdem yolunu sanatsal ve felsefi bir dille anlatan bir kitap olduğu söylenebilir.”²⁶

2. İlk Türklere Değer Eğitimi

İslam öncesi dönem göz önüne alındığında Türklere eğitim konusunun şekillenmesinde Orta Asya'nın coğrafi koşullarının önemli bir etkisinin olduğu görülmektedir. Bu coğrafyanın sahip olduğu sıra dağ alanları, geniş bir alanda etkili çöl bölgeleri, olumsuz iklim koşulları, yaygın nehir havzalarının ve elverişli toprakların azlığı Türklere konar-göçer bir yaşama mecbur bırakmıştır. Bu yaşam tarzının bir sonucu olarak da ortaya çıkan birtakım kurallar ve değerler de zaman içerisinde oluşmuştur. Hem siyasi anlamda dış baskılara karşı ayakta kalmak hem de kendi içerisinde toplumsal birlik sağlamak açısından birtakım değerlerin yeni nesillere kazandırılması elzemdi. Yeni nesillere kazandırılması gereken bu değerler toplumun en temel birimi olan aileden en geniş yapısı olan İl'e yani devlete kadar ki sosyal yapının varlığını ve devamlılığını sağlaması açısından önemliydi.

Toplumsal yapıyı, sahip olunan değer anlayışını etkileyen en önemli unsurlardan birisi de Türk töresi idi. Yazılı olmayan ve değerler manzumesini de içerisinde barındıran töre, Türk devlet teşkilatını ve Türk toplumunu yöneten kurallar bütünüydü. Töre aynı zaman da aile teşkilatını düzenleyen, çocuk ve gençlerin sosyalleşmesi ve eğitilmesi hususunda da en önemli faktör olma özelliğine de sahipti.²⁷ Yetişen yeni nesillerin aile ahlakına sahip

²³ Çiğdem Kan, “Sosyal Bilgiler Dersi ve Değerler Eğitimi”, *Milli Eğitim Dergisi*, S. 187, s. 140.

²⁴ İsmail Demircioğlu, Muhammet A. Tokdemir, “Değerlerin Oluşturulma Sürecinde Tarih Eğitimi: Amaç, İşlev ve İçerik”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, S. 15., 2008, s. 77.

²⁵ Sebzecioğlu vd., *agm*, s. 193.

²⁶ Turgay Sebzecioğlu, “Irk Bitig'de Kağanlık (Kanlık) Öğretisi”, *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 7, Haziran 2016, s. 80.

²⁷ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Yayınları, Ankara 2012, s. 5.

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE DEĞER EĞİTİMİ VE IRK BITİĞ FAL KİTABININ DEĞER EĞİTİMİ AÇISINDAN ÖNEMİ

olmaları gerekmektedir. Bu durum kız ve erkek çocuklarının eğitiliş tarzı ve sorumluluk kapsamı açısından farklılık gerektirse de ortak payda her zaman değerlerin yeni nesillere aktarılması olmuştur.

Hiç şüphesiz törenin yanında toplumsal yapıyı, değer anlayışını etkileyen en önemli unsurlardan birisi de Türklerin inanç yapıları idi. Türkler yaşamış oldukları coğrafya ve toplumsal faktörlere göre tarihte birden fazla dine inanmışlardır. İnanılan her bir dinin, Türklerin siyasi, içtimai, eğitim, kültür ve yaşantılarına mutlak mertebede etkisi bulunmuştur. Bu etkilerin yankısı kendisinden sonra kurulacak olan diğer Türk Devletlerine yol gösterdiği gibi yeni kurulacak olan bu devletlerin kültürünün zeminini oluşturmuştur.

İslamiyet öncesi dönemde Türkler, bozkır yaşam tarzına daha çok uyum sağlayan konar-göçer yaşam kültürünü benimsemişlerdir. Bu yaşam tarzı ile ilk Türkler, sürekli hareket halinde oldukları için hem kültürel birikimlerini hem de inançlarını aktarma konusunda erken dönemde somut bir yapı oluşturamamışlardır.²⁸ Hunlar Döneminde yaşam koşullarının bir sonucu olarak bu eğitim daha çok sözlü geleneğin hâkim olduğu pratik bir eğitimdi. Hun Döneminde daha çok savaşçı kabiliyete sahip olan Türkler, özellikle Metehan döneminde ordu-millet anlayışı üzerinden tanımlanmışlardır. Bu dönemde yapılan savaşlar, ordu içerisinde oluşturulan disiplinli teşkilatlanma sistemi Türklerin kimliğini oluşturmuştur. Bozkır coğrafyasında doğan her birey, küçük yaşlardan itibaren askeri disiplinin ön planda tutulduğu bir eğitim sistemi içerisinde yetişmiştir. Bu eğitim sisteminin amacı, Türkleri her daim dinamik ve savaşa hazır tutmak olmuştur.

Göktürklerin, oluşturdukları alfabe ve yazı sistemi sayesinde eğitim ve kültür düzeyi bakımından Hunların eğitim seviyesinden çok daha üstün duruma yükseldikleri de söylenebilir.²⁹ Göktürkler Budizm'in inanç sistemini belirli bir süre kadar sürdürdükten sonra Uygurlar döneminde de Manihaizm dinini benimsemiş ve Türklerin o zamana kadar ki dini alışkanlıkları ciddi bir değişime uğramıştır. Uygurlar, Manihaizm dininin savaşmamak, tapınaklarda dini yaşamak, dini bilgileri kayıt altına almak gibi belirli kaidelerini yerine getirmek durumunda kalmışlardır. Böylece yıllardır süre gelen klasik konar-göçer yaşama adapte olan Türkler, artık yerleşikliğe daha da çok rağbet göstermişlerdir. Çalışmada ele alınan Irk Bitig kitabı da işte bu dönem ortamında kaleme alınmıştır.

Irk Bitig kitabının sonuç kısmında verilen altmış yedinci bölümde, bu eserin bu dönemde bir manastırda yazıldığı³⁰ "*Taygüntan manastırında genç bir mürit tarafından ağabeyi Sangun İtaçuk için yazılmış olup tarihi ise Pars yılının ikinci ayının on beşinci gününde yazılmıştır.*"³¹ ibaresinden anlaşılmaktadır. Buradan elde edilen sonuç ve diğer bilgiler ışığında o dönemde dini yaymak ve yaşatmak için özellikle manastır içerisinde eğitim kurumlarının da yer aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Irk Bitig'in içeriği incelendiğinde hem Manihaizm'in hem de Şamanizm'in izlerini de sürmek mümkün gibi görülmektedir.³² Manihaizm dinine geçildikten sonra Göktürk yazısı değiştirilip yerine Soğd alfabeli yeni bir yazı olan Uygur yazısı getirilmiştir. Budist ve Maniheist dinin öğretici eserleri Uygurca tercüme edilip el yazmalarına aktarılmasıyla zengin bir edebiyat inşa edilmiştir. Bu dönemde bahsi geçen eserlerden sadece biri olan Irk Bitig, Uygur kültür ve dinine ait taşıdığı bilgiler ile de önemli yer teşkil etmektedir.³³

3. Değer Eğitimi Açısından Irk Bitig Fal Kitabı

Irk Bitig'deki 65 şiirsel metnin içeriğini, insan ve hayvan yaşamından alınma gerçek konular, mit ve masal kaynaklı konular, doğa betimlemeleri, öğütler ve ahlaki hikmetler şeklinde farklı türden birkaç tema

²⁸ Işık, *age*, s. 16.

²⁹ İsmail Güven, *Türk Eğitim Tarihi*, Naturel Yayınevi, Ankara 2010, s. 13.

³⁰ Her ne kadar Stebleva Irk Bitig kitabı ile ilgili "*Bugüne kadarki bilim dünyasında dinî niteliği hakkında ortak bir düşünceye varılmadığı*" (Bkz. Stebleva, *agm.*, s. 195, 198.) ni ifade etse de bu çalışmada Mani dininin Irk Bitig kitabında etkisinin olduğu düşünülmektedir. Zaten Stebleva'da kitabın Manihaizm kaynaklı olduğunu da ifade etmektedir. Stebleva "*Irk Bitig'te Maniheizm'in hiçbir somut düşüncesine yer verilmez. Bununla birlikte Irk Bitig'de, Şamanizm'de de bulunan iki tanrının adı anılmaktadır: aydınlık, iyilik tanrısı ve karanlık, kötülük tanrısı, fakat burada Manihey dinine özgü olan ikiciliği yansıması olarak da görülebilirler*" şeklinde konuyu açıklamıştır. Ayrıca Stebleva "*Dualizm*" (ikicilik), "*bu iyidir*" veya "*bu kötüdür*" şeklindeki çıkarımlarla sona eren kısa vakaların bulunduğu Irk Bitig'in bizzat kendi kuruluşunda da görülmektedir; *mamañih bu, metnin Maniheizm kaynaklı olduğunu gösterir*" demektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Stebleva, *agm*, s. 198-199.

³¹ Tekin, *age*, s. 13, 34.

³² *V. Thomsen ve onun ardından A. V. Gabain, Irk Bitig kitabında Manihey cemaatine ait öğelerin ve unvanların zikredildiği bu sonlamadaki bilgilerden hareketle, Irk Bitiği Manihey eserlerinden saymışlardır; kaldı ki A.V. Gabain, metinde Manihaizm'e ait hiçbir izin bulunmadığını da kendisi tespit etmişti. S. E. Malov ise, yazmanın sonlamasında verilen bilgilere rağmen, Irk Bitiği Şamanizm'e ait bir metin olarak değerlendirmişti.*" Ayrıca Stebleva'da eserinde Irk Bitig'te yer alan hayvan figürlerinden hareketle "*Hayvan tasvirleri ve onların içinde bulunduğu epizotların çoğu tamamen gerçekçi olmakla beraber, bunların özellikle Irk Bitig metninde zikredilmiş olması, hiç şüphesiz Orta Asya ve Sibiryalı halklarının Şamanizm öncesi ve Şamanist inançlarına mitolojik bir değinme ve işaret etme niteliği taşımaktadır...Türk halklarının içinde ortaya çıkınca Manihaizm, kendine özgü tasavvurlar ile Türklerin Irk Bitig de yansımasını bulan Şamanizm öncesi ve Şamanist inançlarından bir karışım oluşturdu.*" şeklinde Irk Bitig'te yer alan Manihaizm ve Şamanizm'in etkisine de değinmiştir. Bu bilgilerin detayı ve aktarımlar için bkz. Stebleva, *agm*, s. 198, 200, 2007.

³³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015, s. 302.

oluşturmaktadır.³⁴ Bu çalışmada da burada listelenen konulardan değer eğitimi ile ilişkili olduğu düşünülen “öğütler ve ahlaki hikmetler” ile ilgili falların belirlenmesi ve yorumlanması amaçlanmıştır. Öğütler ve ahlaki hikmetler ile ilgili içeriğin hem o dönem Türklerdeki değer eğitimi konusunda ele alınan yaklaşımların belirlenmesi hem de günümüzde değer eğitiminde bu eserden de yararlanılabileceği ve bu konuda Irk Bitig’in ne şekilde bir katkı sağlayabileceği konuları da vurgulanmak istenmiştir.

Uygurların Maniheizt çevrede yazdıkları ve adını fal kitabı olarak koydukları Irk Bitig’in, aslında farklı açılardan bakıldığında insanlara öğreti konusunda da bir hizmet verdiği görülmektedir. İçeriğinde Uygur döneminden bir aileye, çocuğa, kadına, bir erkeğe ait motiflere rastlamak mümkündür. Kitabın içinde bulunan kısa ve anlamlı hikâyelerle insanlara hayata dair mesajlar verilmesinin yanında onların kendi hayatlarından izler de göstermektedir. Bu eser, içinde yazıldığı toplumun hem aynası olmuş hem de yol gösterici bir ışık olma görevini üstlenmiştir. Bu kitap; aile bağlarının nasıl olması gerektiği, bir evladın atasına nasıl davranması gerektiği, bir kağanın nasıl devleti yönetmesi gerektiği, iyi bir insanın ne gibi özelliklere sahip olması gerektiği, tanrının her zaman inananların yanında bulunduğu gibi pek çok konuyu içinde barındırmaktadır. Bu şekilde bir içeriğe sahip olmasına rağmen kitabın adının yüz birinci sayfada o dönemin şartlarında fal kitabı olarak belirtilmiş olması ve zarların atılması ile kitapta denk düşen numaralara göre kişinin falının belli olduğunun ifade edilmesinden dolayı sanki bir fal kitabı olarak gösterilmeye çalışılmıştır.

Irk Bitig’in kendisinden önce ve sonra Türklere ait meydana gelen eserler ile yapısal olarak sahip olduğu benzerliklerinin olması diğer eserlerle bağımlı da ispatlar niteliktedir. Poetik yapısına göre de kendisinden önce oluşan Orhun-Yenisey yazıtlarına olan benzerliği yanında Irk Bitig metnindeki bazı parçaların Dede Korkut destanlarının dilindeki şiirlere olan yakınlığı dile getirilmektedir. On birinci asırda şekillendiği sanılan Dede Korkut destanlarının dilinin ve üslubunun kendisinden yaklaşık bir asır önce yazılan Irk Bitig’in dil ve üslubuna yakın olması şaşkınlık doğurmamalıdır. Sahip olunan benzer yönler her iki abidenin aynı estetik yapı çerçevesinde şekillendiğinin de ispatıdır.³⁵ Bu durum Türk kültürünün süreklilik arz eden akış çizgisi içerisinde Irk Bitig’in de yerini göstermektedir. Burada dikkat çekilmeye çalışılan nokta, Irk Bitig kitabının Orhun kitabeleri, Dede Korkut Hikâyeleri, Kutadgu Bilig kadar değerli olduğu ve bu eserin de ilk Türklerdeki değer öğretimi gibi konularda dikkate alınmasının gerekliliğidir. Bu nedenle de günümüz değer öğretiminde önemli yeri olan Türklere ait edebi eserlere yer verilirken Irk Bitig’in de göz ardı edilmemesi gerektiği bu çalışmanın ana amaçlarından birisidir.

*“Irk Bitig, bir bilgelik kitabı olarak içerisinde yer alan her bir ırk’ta Türk töresi ve evrensel erdemlere ilişkin öğretileri taşımaktadır. Bu bağlamda, kitap, Türklerin kadim kültüründen beri çok önemli bir yere sahip olan kağanlık sistemine ilişkin de birçok mesajı okuyucusuna ya da bilgelik yolundaki öğrencisine aktarmayı amaçlamıştır.”*³⁶ Bir yöneticinin nasıl olması gerektiği gibi bir içeriğinin olması dahi o dönem öğretilerinin bilinmesi açısından Irk Bitig’e de günümüzde Türk kültürünün diğer önemli köşe taşı eserleri gibi bir değer öğretim kaynağı olarak yer verilmesi gerektiği ifade edilebilir.

Toplam da altmış beş adet faldan oluşan Irk Bitig’deki sistem, her bir paragrafta bir falın verilmesi esasına dayanmaktadır. Falın bakılması için öncelikle birden dörde kadar numaralandırılmış iki adet zarın atılması gerekmektedir. Falların başında üç dizi biçiminde olan her dizide bir ile dört arasında yer alan siyah küçük daireler çizilmiştir. Her fal üç rakamlı bir sayı ile numaralanmıştır. Her fal sırasıyla üç şans sayısı, fal metni ve falın iyi ya da kötü olduğunu belirten sonuç bölümlerinden oluşmaktadır. Şans zarının arka arkaya üç defa atılmasıyla 1 ile 4 arasındaki sayılardan şans sayıları elde edilmektedir. Atılan zarlara göre denk gelen sayılarla fal numaraları bulunup çıkan fal üzerinden yorumlar yapılmaktadır.³⁷

Paragraflarda önce fallar konuşturulmakta ve çoğunlukla falların sonunda da o fal ile ilgili yapılan çıkarımlar *“Öylece biliniz bu fal iyidir”*, *“Öylece biliniz bu fal kötüdür.”* ifadeleri yer almaktadır.

“Vakaların belli bir düzen içinde bölünmesi de böylelikle oluşmaktadır. Eğer tanrı, insana iyi bir talih vermişse, doğal afetler sona ermişse, bir adamın oğlu olmuşsa, insan veya hayvan şans eseri ölümden kurtulmuşsa vb. (durumlar) "iyi"dir. Eğer bir ev yanarsa, geyik yavruları yiyeceksiz kalırsa, ayının karnı yarılmışsa, yaban domuzunun dişi kırılmışsa vd. (durumlar) "kötü"dür. Bu şiirsel metinlerin karakter kadrosu tanrılar, insanlar ve hayvanlardan oluşur. İnsanlar, savaşmak veya av için yola düşmüş bir hükümdar; geçim derdinde bir yoksul; tehlikeli bir oyuna kapılmış kumarbaz; önce anne babasıyla arası açılmış fakat sonra eve dönmüş olan bir oğul; bütün ev eşyasını bakımsız (kendi haline) bırakıp evi terk etmiş olan kadın vd. (şahıslardır). Hayvanlar kadrosu, berkut(kartal), doğan, ayı, yaban domuzu, yılan, kaplan, kuzgun, hüdhüd (çavuş kuşu), at, deve, guguk kuşu, öküz, koyun, inek, kurt, kuğu, karmca, tavşan, tilki, maral (dişi geyik),

³⁴ Stebleva, *agm*, s. 199.

³⁵ Bayat, *agm*, s. 39, 48.

³⁶ Sebzecioğlu, *agm*, s. 80.

³⁷ Tekin, *age*, s. 15; Kaya, *age*, s. 3.

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE DEĞER EĞİTİMİ VE IRK BİTİĞ FAL KİTABININ DEĞER EĞİTİMİ AÇISINDAN ÖNEMİ

turna ve yargun (pantere benzer bir hayvan) dan oluşur. Irk Bitig in düşünsel temeli, iyinin karşısına kötüyü koyma şeklindeki karşıtlıktır.”³⁸

4.Irk Bitig Kitabında Tespit Edilen Değer Eğitimi ile İlgili Kısımların Analiz ve Yorumu

Çalışmanın bu bölümünde Irk Bitig içerisinde değerler eğitimi ile ilişkili olduğu düşünülen falların sırasıyla analiz ve yorumu yapılmıştır.

Onuncu fal şöyle der: “*Esneyen kaplanım! Kamışlar arasındadır başım. O kadar güçlü, o kadar erdemliyim!*” “*Öylece biliniz.*”

Ele alınan bu ilk falda geçen “*Kaplan*” yurtıcı ve güçlü bir hayvanı ifade etmektedir. Gücün simgesi olarak kendisinin kaplan kadar güçlü olduğu belirtilen kişinin aynı zamanda gücüyle orantılı olarak erdemli olduğu da vurgulanmıştır. “*Erdemlik*” kelime manası itibarıyla, “*Ahlakın övdüğü, iyi olma, alçak gönüllülük, yiğitlik, doğruluk anlamlarına gelmektedir.*”³⁹ Bu falda gücü ile övünen bir kişinin aynı zamanda aklı ile de övünmesi gerektiği belirtilmektedir. Eski Türkler, insanlara karşı duyulan gerçek sevgi ve saygı gibi temeller üzerinde ahlak konusunu esas almış insana “alp” demişlerdir.⁴⁰ Türkler çocuklarını yetiştirirken bu esaslar çerçevesinde yetiştirmeye büyük önem vermişlerdir. Nitekim Kutadgu Bilig’de Bey olmak için “*Hem akıllı hem bilgili olması gerek hem cömert hem alçak gönüllü olması gerek*” der ve şöyle devam eder “*Bey adı “Bilig” sözcüğüyle ilgilidir, Bilginin lamı giderse “Beg” adı kalır*”⁴¹ ifadeleri ile bir beyin en önemli özelliğinin onun gücünün yanı sıra akıllı, ahlaklı ve aynı zamanda bilgili olması gerektiğine de vurgu yapılmaktadır. Bu açıdan Uygur dönemi kaleme alınan kitabın içerisinde yer alan bu falda gücün yanında erdemli olunmanın da önemini vurguladığı yorumu yapılabilir.

Bu falda “*Kamışlar arasındadır başım.*” ifadesinde geçen “*kamış*” kelimesi dikkat çekicidir. Bu ifade ile ilgili olarak Sebzecioğlu vd.’nin çalışmalarında belirttikleri “*huzur verici bir yuva*”⁴² şeklindeki tespitleri ve yorumları bu çalışmada da yerinde bulunmuştur. Bu bağlamda onuncu falda geçen ifadenin güçlü ve erdemli olan kişinin huzur verici bir yuvaya sahip olacağı, buradaki çoğul ekiyle de huzur verici bir toprağa, vatana sahip olunabileceği şeklinde yorumlanabilir. Bu falda güç ve erdem bir arada olması, insanın başını sokacağı huzurlu bir vatana sahip olması ile sonuçlanacağı mesajının verildiği yorumu yapılabilir. Konuyla ilgili Sebzecioğlu vd. şunları ifade etmişlerdir:

“Çıkardığı müzikal sesle kamışın aynı zamanda huzur verici bir yuva olduğu düşünülebilir. Kamışın genellikle suya yakın yerlerde olması “yuva” ve “huzur” kavramlarını desteklemektedir. Aslında, Divan-i Lugvat-i it-Türk’ün madde başlarında ve açıklama bölümlerinde dahi birçok kamış sözcüğünün geçmesi, onun Orta Asya Türklerinin yaşamını kolaylaştıran bir bitki olduğunu açıkça göstermektedir. Yaşamın ev ve çeşitli ev gereçleri gibi birçok alanında kullanılan böylesi bir bitkinin “yuva”, “ev”, “örtü”, “korunak”, “ocak” gibi birçok kavramı çağrıştırması doğal görülmelidir.”⁴³

On sekizinci fal şöyle der: “*Çadırın içi nasıldır? Bacası nasıldır? Penceresi nasıl(dır)? Güzeldir. Çatısı nasıl(dır)? İyidir. İpleri nasıl(dır)? Bağlarlar, der. Öylece biliniz (bu fal) çok iyidir.*”

Türklerde çadıra ve çadır yapımına konar-göçer kültürünün bir sonucu olarak ayrı bir ehemmiyet gösterilmekteydi. Devlet düzeninin temeli, toplumun en küçük yapı taşı olan aileden ve çadırın içinden başlamaktadır. Çadır içerisinde uyuma, dinlenme gibi insan yaşantısının özel hayatının önemli bir parçası olması gibi durumlardan dolayı Türkler için çadırın çok ayrı bir önemi vardır. Çadırın büyüklüğü, içindeki ve dışındaki düzen gibi konuların her biri toplumsal statüyü de yansıtmaktadır.⁴⁴ Bu falda verilen bilgiler ışığında bir çadırın nasıl olması gerektiği hakkında sorular sorulup çadırın düzeninin sağlanması öğütlenmiştir. Burada çadır ile ifade edilmek istenenin aslında aile yapısının, huzurunun ve düzeninin önemli olduğu düşünülebilir. Falın sonuç bölümüne bakıldığında çadır ile ilgili bütün gerekliliklerin yerine getirilmesi olumlu olarak sonuçlanmıştır. Ayrıca iplerinin nasıl olduğu sorusu aile bağlarının sağlam olmasının önemi ile de ilişkilendirilebilir.

Otuzuncu fal şöyle der: “*Yoksul bir adamın oğlu para kazanmaya gitmiş. Yolculuğu yararlı olmuş, neşelenip sevinerek geliyor.*” “*Öylece biliniz (bu fal) iyidir.*”

³⁸ Stebleva, *agm*, s. 199-200, 204.

³⁹ Türk Dil Kurumu, “Erdem”, İçinde: *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, <https://sozluk.gov.tr/>, 9.03.2022 sa. 14:15.

⁴⁰ Kafesoğlu, *age*, s. 332.

⁴¹ Yusuf Has Hacı, *Kutadgu Bilig*, Ed.Halil Aşıcı, Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, Ankara 2019, s. 176.

⁴² Sebzecioğlu vd., *agm*, s. 192.

⁴³ Sebzecioğlu vd., *agm*, s. 192.

⁴⁴ Aslı Çandarlı Şahin, “Türk Çadırı Üzerine”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 16, 2016, s. 33.

Sonucu iyi olarak belirtilen otuz numaralı falda geçen hikâye ile bir evladın ailesinin yoksul olduğu bir durumda üzerine nasıl bir sorumluluk aldığı ve görev düştüğü mesajının verilmeye çalışıldığı ifade edilebilir. Kutadgu Bilig’de “*Oğul, kız doğunca nasıl eğitileceğini söyler*” bölümünde Balasagunlu Yusuf, doğan çocuk erkek ya da kız olsun fark etmez öncelikle edep ve bilgi öğretilmesi gerektiğini vurgular. Erkek çocuğu için ayrıca “*Bütün erdemleri tam olarak öğret oğluna mal sahibi olur bu erdemlerle, oğlunu başıboş bırakma, yazık olur gider her yana*” ifadesi bulunmaktadır.⁴⁵ Buradan hareketle ataerkil bir toplumda erkek çocuğunun eğitiminin en önemli parçası, öncelikle sorumluluklarını bilen ve ailesine sahip çıkan birey olmasıdır. Bu sebeple falda ailesinin geçimine katkı sağlayan erkek çocuğunun evine dönerken yolculuğunun güzel geçtiği vurgulanmış, yine falda konusu geçen erkek çocuk yapmaya gittiği işte başarı göstermiş ve bu durum onu da mutlu etmiştir şeklinde yorumlanabilir. Aslında bir “*Öğüt Kitabı*” özelliğine sahip olduğu düşünülen İrk Bitig’teki bu falda ailesine yardımcı olan bireyin işlerinin de rast gideceği mesajının verildiği şekilde yorumlanabilir. Üzerine düşen sorumlulukları yerine getiren evlat ailesine bakarsa hayırlı evlat olarak nitelendirilmiş ve falın sonucu da olumlu bir şekilde dile getirilmiştir.

Otuz birinci fal şöyle der: “*Bir kaplan ava çıkmış. Avını bulmuş, (Avını) bulup yuvasına neşelenip sevinerek geliyor.*” “*Öylece biliniz (bu fal) iyidir.*”

Otuz birinci falda da tıpkı otuzuncu falda olduğu gibi evine ve ailesine kazanç sağlama teması işlendiği düşünülmüştür. Yalnızca bu falda bu işlev bu sefer herhangi bir cinsiyet ayrımı yapılmadan gücü ile bilinen bir hayvan olan kaplan ile sembolize edilmiştir. Fabl türünde içeriğe sahip olan bu falda yola çıkarak yuvasına yemek bulup getiren kaplanın sevinç ve neşe ile evine döndüğü vurgulanmaktadır. Evine yemek getirmek sorumluluğu en temelde ebeveynlere ait olduğu vurgulanırken bu sorumluluğu yerine getiren kaplanın evine dönüş yolunda mutlu olduğu vurgulanmıştır. Görevini yerine getiren ebeveyn ailesine bakabilmiş olmanın verdiği mutlulukla evine dönecektir. Evin geçiminin sağlanmasının öneminin vurgulandığı bu falın sonucunun iyi olarak nitelendirilmesi de bu falda ifade edilen hikâyedeki öğüdün uygun görünen bir davranış olarak görüldüğünün göstergesidir.

Burada arka arkaya gelen otuz ve otuz birinci fallar arasında ele alınan konu açısından bir benzerlik olması da dikkat çekici bir husustur. Bu iki fal arasındaki benzerlik için Stebleva “*Bazen, insan ve hayvanların gerçekçi tasvirlerini içeren vakalar, açıkça öğüt karakteri taşıyan anlamlı tekrarlar oluşturarak art arda gelmektedir.*”⁴⁶ şeklinde konuyu ele almıştır. Burada dikkat çeken nokta “*öğüt karakteri taşıyan*” şeklinde bu iki falın nitelenmiş olması bu çalışmada ele alınan bu iki falın değer öğretimi ile ilişkili olarak tespit edilmesini destekler niteliktedir. Fakat Stebleva’nın tespitinde dikkat çeken nokta aslında benzer öğüt içeriğinin hem insan hem de bir hayvan sembolü kullanılarak konunun vurgulandığı, önem verildiği hususudur. Buradan hareketle çalışmada belirtilen İrk Bitig kitabının bir fal kitabı olmasından ziyade bir öğreti, değer eğitimi kitabı olduğu savının kuvvetlendirmesi açısından bu tespit dikkat çekicidir. Ayrıca bu benzerlik için Stebleva “*Bu metinlerin her ikisinde de ana düşünce aynıdır: Eğer bir kimsenin işleri yolunda giderse (talihi yaver olursa), bu iyidir. Fakat bu düşünce, iki kez değişik şekilde ifade edilmiştir ki, eski metinler için karakteristik olan üslup paralelliğinin sanatsal bir biçimidir.*”⁴⁷ tespitinde de bulunmuştur.

Otuz dördüncü fal şöyle der: “*Bir hakan savaşa gitmiş. Düşmanı bozguna uğratmış. (Düşmanlarını) göç ettire konaklata geliyor. (Hakanın) kendisi askerleri ile birlikte neşelenip sevinerek sarayına doğru geliyor.*” “*Öylece biliniz (bu fal) iyidir.*”

Falda bir hükümdar savaştan galibiyetle çıkmış ve mutluluk içerisinde askerleriyle birlikte yurduna dönmektedir. Tıpkı otuz birinci falda verilen avını yakalayıp evine getirirken mutlu olan kaplan gibi hükümdar da savaştan dönerken mutlulukla dönmüştür. Zira bir önceki falda kaplanın ailesine karşı mahcup düşmemesi, evine yemek götürmesi olayında olduğu gibi bu falda da hükümdar halkına ve askerlerine karşı mahcup düşmeyip savaş galibiyeti ile yurduna dönmüştür. Yaşanılan heyecanın hitap ettiği kesim farklı olsa da ortak olan şey hükümdarın ve babanın sorumluluklarını yerine getirmenin mutluluk kaynağı olacağı şeklinde yorumlanabilir.

Otuz dördüncü fal için Sebzecioğlu da şu tespitlerde bulunmuştur:

“34’üncü ırk, yalnızca Türk töresi açısından değil evrensel olarak da toplulukların bir beklentisi gibi durmaktadır. Doğal olarak toplumun bireyleri ekseriyetle kendini yönetmeye aday kişilerin cesur, atılcı ve gerektiği yerde toplumun hakkı ve geleceği için gözünü karartabilen bir lider olmasını ister. Alplik, Türk töresi içinde kadın ve erkek fark etmeden bulunması gereken önemli bir özellik olduğundan böylesine bir toplumun kendine lider olan kişiden daha üst düzey bir cesaret ve dirayet beklemesi oldukça doğaldır...”

⁴⁵ Aşıcı, *age*, s. 357.

⁴⁶ Stebleva, *agm*, s. 201.

⁴⁷ Stebleva, *agm*, s. 201.

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE DEĞER EĞİTİMİ VE İRK BİTİĞ FAL KİTABININ DEĞER EĞİTİMİ AÇISINDAN ÖNEMİ

Savaş kazanmak her zaman kol gücüyle olamayacağına göre bir kağan aynı zamanda çok iyi bir izlemci ("stratejist") olmalıdır... Alp bir lidere sahip ordunun da milletin de yüzü güler, denilmektedir."⁴⁸

Bir hakanın sahip olması gereken özellikleri ve siyasetname açısından burada belirtilen tespitler yerinde bulunmuştur. Yalnız bu çalışmada daha çok değer öğretimi açısından konu ele alındığı için öncesindeki fal ile ilişkisi açısından bu fala burada yer verilmesi uygun bulunmuştur. Ayrıca burada daha önce dile getirilen "İrk Bitig'in de Kutadgu Bilig gibi, Nizam'ül Mülk'ün Siyasetnamesi gibi bir eser olduğu" savının desteklenmesi açısından da otuz dört numaralı bu fal ile ilgili Sebzecioğlu'nun tespitleri önemli görülmüştür.

Kırk birinci fal şöyle der: "Ak benekli bir inek buzağılamak üzereymiş. (İnek) "öleceğim" demiş. Ak benekli bir erkek buzağı dünyaya getirmiş, "(Bu doğan buzağıya) kutsallık atfetmek yerinde olur! (İnek, kötü) talihinden kurtulmuş." "Öylece biliniz (bu fal) iyidir."

Bu falda özellikle üzerinde durulan nokta "Ak" kelimesidir. Türk mitolojisinde ak kelimesi "renklerin anası" olarak tasvir edilmekle birlikte başlangıç, doğurganlık, türeyiş gibi anlamları da bulunup aynı zamanda erkek çocuğun doğumunu simgeleyen bir renktir.⁴⁹ Beyaz sıfatı İrk Bitig'de olumlu bir anlama sahiptir.⁵⁰ İlgili falda ak renginin kullanımında mitolojik anlamı dışına çıkılmadığı düşünülmektedir. Ak benekli ineğin ölmek üzereyken ak erkek buzağı doğurması ile ölümden kurtulduğu bu anlatıda belki de yine rengin vermiş olduğu dişil ruhun etkisi mevcuttur. Türk kültürü ve aile hayatında eril karakterin baskın olması, yeni doğan erkek buzağıya kutsallık atfedilmesi ile doğrudan bağlantılı olabileceği düşünülmektedir. Falda, beyaz renkli bir ineğin ölmek üzereyken bundan kurtulup yaşamaya devam etmesi ile kötü giden bir olayın bazen güzellikle sonuçlanabileceği mesajının verilmeye çalışıldığı düşünülebilir. İyi bir şekilde sonuçlanan kırk birinci falda, her şeyin son bulacağını sandığı anda bir anne için erkek çocuk dünyaya getirmek hem kutsallıkla hem de yeniden hayata dönmek ile sonuçlanmıştır.

Kırk birinci falda yukarıda yapılan yorumdan farklı olarak Stebleva da hayvan sembollerinin törensel anlam taşıyan metinlerde de yer aldığı bağlamında konuyu yorumlamıştır. Stebleva;

"İrk Bitig in bu bölümünde, sembolik sınıflandırmanın ikili sisteminde yer alan ve Eski Türklerin dini-mitolojik tasavvurlarının en eski katmanını yansıtan: beyaz (veya alaca), erkeklik (tosun), yaşam (inek, ölümden kurtuldu), törensel (tosun, kutsanmaya uygundur) gibi bazı olumlu nitelikler bir araya getirilmiştir. Bazı Türk halklarında beyaz tüylü evcil hayvanlardan kurban kesme geleneği, Şamanizm öncesi eski Gök inancının kalıntısı olarak devam etmiştir. 'Beyaz' sıfatının törensel anlamı ve sembolik sınıflandırmanın ikili sisteminde yer alan (erkeklik, başarı ~ kazanç, yaşam gibi) diğer olumlu nitelikler ile bağlantısı ifade edilmiştir."⁵¹ Aynı falı Sebzecioğlu ise "41'inci ırk, umutsuzluğun çok kötü bir haslet olduğuna dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, "Çıkmadık candan ümit kesilmez", "Tanrıdan ümit kesilmez" atasözlerinin verdiği mesajla koşutluk taşımaktadır. Her zaman umut vardır, vazgeçmek, olmayacağına inanmak kazanacakken kaybetmek demektir. Nitekim ırk'ta sözü edilen inek öleceği düşüncesine teslim olmuşsa da talih şaşırtıcı bir biçimde yüzüne gülmüştür. Birçok zaman esaret altında yaşamış Türk halkının hiçbir zaman umut etmekten vazgeçmemesi gerektiğinin, bir tek kişi bile kalsa kurtulabilecek güce ("kut") ve talihe Tanrı tarafından kavuşabileceğinin mesajını veren bu ırk, doğan bir bebeğin bile daha önce yaşanan güzel günlere ilişkin bir haberci olabileceğini anlatmaya çalışmaktadır. Yeri gelir bir çocuk (ırk'ta ak benekli erkek buzağı), büyür boyuna, millete şan katar, atası Oğuz Kağan gibi yiğit ve kahraman olur. O çocuk, verdiği mücadele ve çektiği çilelerle milletine kurban olur, milleti için kurban olur. Sonra yeniden güçsüz kağan gelirse esaret başlar, Tanrı o güçsüz kağandan "kut"u alır hak eden, töreyi yeniden düzenleyen bir kağana verir; çünkü kutsal olan kağan değil, onun görevidir."⁵² şeklinde yorumlamıştır. Sebzecioğlu'nun yaptığı tespitler ile bu çalışmada ele alınan yorumların benzer yönlerde olması konuyu destekler nitelikte bulunmuştur.

Kırk ikinci fal şöyle der: "Bir kadın kabını kacağını bırakıp gitmiş. Sonra iyice düşünmüş. (Kendisine şu soruyu sormuş:) "Kabımdan kacağımdan ayrı nereye gidiyorum?" (Fal devamında şöyle) der: (Bu kadın) tekrar gelmiş, kabını kacağını sapasağlam bulmuş. Neşelenip seviniyor. Öylece de biliniz ki (bu fal) iyidir.

İlk Türklerde aile yaşantısında çocuğun büyütülmesi, yemeğin yapılması, evin temizliği ve özellikle de evin düzeninin sağlanması kadına yüklenen sorumluluklar arasındaydı. Yuvayı yapan dişi kuş yuvanın devamını sağlamakla da görevliydi. Öyle ki evde yer alan kap, kacak gibi malzemeler bu falda kadına atfedilmiştir. İslamiyet öncesi dönemde ailede başlayan eğitimin en önemli noktası olan "Evine, yuvana sahip çık, onu kolayca terk etme" fikrinin bu falda açık bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Falda belirtilen kadın, bir sorun yaşamış olacak ki evini terk etmeyi düşünmüş ancak bunun iyi bir fikir olmayacağını akıl ederek evine geri dönme kararı

⁴⁸ Sebzecioğlu, *agm*, s. 88.

⁴⁹ Bayram Durbilmez, *Türk Dünyası Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018, s. 66.

⁵⁰ Stebleva, *agm*, s. 205.

⁵¹ Stebleva, *agm*, s. 203.

⁵² Sebzecioğlu, *agm*, s. 92-93.

almıştır. Türkler, evlilik ve beraberinde ortaya çıkan aile kurumuna verilen önemin bir sonucu olarak boşanma konusuna bir hayli uzak durmuşlardır. Aile kavramı varlıkta ve yoklukta hep bir bütündü ve parçalanması Türk töresi gereğince hoş karşılanmazdı. Hatta eşi ölen bir kadının dul kalması durumunda dahi töre gereği dul kadın, aile içinde başka bir üye ile evlendirilmekteydi.⁵³ Falın devamında kadın evine döndüğünde kabını kacağını sağlam bulduktan sonra dirlik sağlayarak mutlu olmaktadır. Kadının evine sahip çıkmasının gerekliliğine yönelik bir mesaj barındıran bu falın sonucu da iyi bir fal olarak belirtilerek buradaki yaklaşım şeklinin doğruluğu vurgulanmıştır.

Kırk ikinci fal ile ilgili olarak Kekevi de “*Falda kadının kabını kacağını bıraktığı yerden gidip alması ve kabına kacağına sahip çıkması bir tür toplumsal kuralın mesaj olarak verilmesidir. Doğrudan bir öğüt verme durumu söz konusudur.*”⁵⁴ şeklinde benzer tespitlerde bulunmuş ve bu çalışmada ulaşılan bulguları desteklemiştir.

Kırk altıncı fal şöyle der: “*Bir deve bataklığa düşmüş. Batarken yemeye devam etmiş. (Fakat) kendisini (de) bir tilki yemiş. Öylece biliniz (bu fal) kötüdür.*”

Kırk altıncı falda, kötü bir ortama girildiğinde ya da hırslı bir şekilde bir şeyler elde etmek için kötü yollara başvurulduğunda o işin sonucunun olumsuz sonuçlanacağı mesajı verilmek istenmiştir. Ayrıca bu olumsuz durumdan kurtulmak için de çaba sarf etmek yerine aynı alışkanlıklara devam edilmesinin olumsuzluğu üzerinde de durulduğu düşünülmektedir. Bu falda insanların istenilmeyen bir yer veya durum içinde olduğunda ya da elde etmek istenilen bir şey için olumsuz ortamlar içerisine girdiklerinde buna ısrarla devam etmek yerine kötü koşuldan, ortamdaki kurtulmanın gerekliliğinin nasihat edildiği yorumu yapılabilir. Aksi takdirde kendisinden daha uyanık kötü niyetli birisinin de onun sonunu getirebileceği mesajının bu falda barındırıldığı sonucuna da ulaşılabilir.

Kırk altıncı falda hayvan sembolünün kullanılması ile ilgili olarak ayrıca Stebleva da “*Hayvanlar kadrosu, ahlaki hikmetlerde sık sık örnek olarak kullanılırlar. (Bu ise, öğütlerin birer resimlemesi gibi hayvanların da katılımıyla anlatılan meselelerin yer aldığı ahlaki Budist literatürünün umumiyetle karakteristik bir özelliğidir.)*”⁵⁵ tespitinde bulunarak ilgili falın ahlaki hikmetler ile ilgili olduğuna ve buradaki Budizm öğretisinin etkisine de değinmiştir. Yine aynı şekilde Irk Bitig’in bir öğütler kitabı olduğunu ifade eden Kekevi de bu fal ile ilgili olarak “*Bir devenin bataklığa düştüğü halde yemek derdinde olmasının kendi ölümüyle sonuçlanması içeriğine sahip olan falda açıktan bir sosyal kural ya da inanç alanına ilişkin bir düşünce vurgulanmamıştır. İçine düşülen kötü durumun farkına varmama, nefsinin önde tutma tavrının doğurabileceği kötü sonuç vurgulanmıştır. Bataklıkta mahsur olan devenin sonunun bataklıkla değil de bir tilki ile gelmesi ayrıca manidardır.*”⁵⁶ tespitinde bulunmuştur.

Elli beşinci fal şöyle der: “*Yiğit bir adamın oğlu savaşa gitmiş. Savaş alanında güçlü bir sözcü ortaya çıkarmış. (Fal devamında şöyle) der: (Bu yiğit adam) evine doğru gelirken kendisine yüksek bir makam atanmış, sevinçli ve atı yedekte olarak geliyor. Öylece biliniz (bu fal) çok iyidir.*”

Verilen bu falda ise ilk dikkat çeken husus yiğit bir adamın oğlunun savaşa katılmasının olumlu olarak dile getirilmesi, babanın yiğitliğinin belirtilmesidir. Zira evlat gitmiş olduğu savaşta babasının yiğitlik namını yürütmeli, devam ettirmelidir. Savaşa giden oğul falda anlatılmak istendiği üzere babasının namını yücelterek savaşmış olmalı ki onun yiğitliğini anlatacak bir sözcü ortaya çıkarmıştır. Bu faldaki babasının yolundan giden evlat örneği ile Türklerde çocuk eğitimine yönelik verilen bilgiler ışığında bu erkek çocuğun Alp-İnsan tipinde olduğu ve bu insan tipinin yetişmesinde babanın etkisinin önemli olduğunun ele alındığı düşünülmektedir. Dede Korkut Hikâyesinde “*Kazan Bey Oğlu Uruz Beyin Esir Olduğu Destanı Beyan Eder Han’ım Hey*” adlı bölümde ana karakter Kazan Bey, bir gün otururken sağ tarafında bulunan kardeşine bakınca gülmüş, sol tarafında oturan dayısını görünce gülmüş ve yiğitlikleri ile övünmüş oğul Uruz’a baktığındaysa üzülmüştür. Uruz babasına neden kendisine baktığında üzüldüğünü sorduğunda ise babası şöyle cevap vermiştir;⁵⁷

“*Beri gel Tayım oğul; sağma doğru baktığımda kardeşim Kara Göney’i gördüm. Baş kesmiştir, kan dökmüştür, ganimet almıştır, ad kazanmıştır. Soluma doğru baktığımda dayım Aruzu gördüm. Baş kesmiştir, kan dökmüştür, ganimet almıştır, ad kazanmıştır. Karşıma doğru baktığımda seni gördüm. On altı yaşına geldin. Bir gün ola düşeyim öleyim sen kalasın. Yay çekmedin, ok atmadın, baş kesmedin, kan dökmedin. Yarınki gün zaman dönüp ben ölüp sen kalınca tacımı, tahtımı sana vermezler diye sonumu andım ağladım oğul.*”⁵⁸

⁵³ Gülin Öğüt Eker, “Yazılı Kaynaklarda Türk Ailesi”, *Erdem*, 37/13, 2001, s. 144.

⁵⁴ İbrahim Kekevi, “İrk Bitig’deki Anlam ve Bildirişim Üzerine”, *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed.Ferruh Ağca ve Adem Koç, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2019, s. 1035.

⁵⁵ Stebleva, *agm*, s. 202.

⁵⁶ Kekevi, *agm*, s. 1035.

⁵⁷ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı 1*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 91.

⁵⁸ Ergin, *age*, s. 91-92.

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE DEĞER EĞİTİMİ VE IRK BİTİĞ FAL KİTABININ DEĞER EĞİTİMİ AÇISINDAN ÖNEMİ

Bu cevabı duyan Uruz'un; *"Hünéri oğul babadan mı görür öğrenir, yoksa babalar oğuldan mı öğrenir, ne zaman sen beni alıp kâfir hudut boyuna çıkardın, kılıç çalıp baş kestin, ben senden ne gördüm ne öğreniyim."*⁵⁹ şeklinde bir cevap vermesi ortaya çıkan durumun sorumlusunu babası olarak gördüğünü göstermiştir. Hikâyenin devamında baba Kazan Bey oğlunu haklı bulmuş olacak ki onu ava götürmüştür. Falda yiğitlik namı ile öne çıkarılan kişi olan baba ise çocuğuna küçük yaşlardan itibaren cesur olma, yiğit olma, ata binme, kılıç kuşanma gibi kendisinde bulunan askeri birikimi çocuğuna deneyim yoluyla aktarmıştır. Bu durumda baba figürü karakter açısından hem savaşçı özellikleri ağır basan yiğit olmuş, hem de çocuğuna geleneklerini aktaran bir eğitmen olmuştur. Falın devamında yiğit olarak nam edilen bir diğer karakter ise bu babanın oğludur. Evine dönerken hem kendisi yüksek bir makama atanmış hem de sevinçli bir şekilde evine doğru yol almıştır. Falın iyi bir şekilde sonuçlanmasında da anlaşılacağı gibi bu gencin yiğitlik namına kavuşması gelecek nesillerde örnek alınması gereken bir davranış olarak falda yerini almıştır.

Aynı fal için Sebzecioğlu'nun *"55'inci ırk'ın, akla ve vicdana dayanmayan gücün etkisizliği ve zararı üzerine bir mesaj içermektedir. Er yiğit ve korkusuz olmalı; ama aynı zamanda bilge de olmalıdır. Yalnızca kılıcını değil, gerektiği yerde sözün gücünü de kullanmalıdır. Gerçek savaşını o zaman kazanacak ve asıl büyük makamına o zaman yükselecektir. "Bilge Kağan" olacaktır. O makam hayatındaki her şeye değer katacaktır. Öyle ki atı bile "Asil at!" ifadeleriyle anılacaktır. Bilgelik dolu bir yaşam mutluluğun da kapılarını açacaktır."*⁶⁰ şeklinde bir tespitte bulunmasında daha çok falda geçen *"güçlü bir sözcü ortaya çıkarmış"* ifadesini odak noktasına almasından kaynaklandığı düşünülmüştür. Bu konuda odak noktanın burada ele alınan noktadan ziyade oğulun babanın izinden gitmesi ve onu onurlandırması konusunun merkeze alınarak yorumlanması bu çalışmada daha uygun görülmüştür. Falda merkeze alınan mesaj arasındaki bu iki çalışmadaki farklılık belki de esas alınan falın tercümesinin yer aldığı kaynaklardaki tercüme farklılığından da kaynaklanabilir. Bu farklılığın yanında Sebzecioğlu'nun Türkler için önemli olan at konusuna da değinmesi ayrıca dikkat çekici görülmüştür.

Elli sekizinci fal şöyle der: *"Oğlan annesine ve babasına öfkelenerek kaçıp gitmiş. (Sonra) yine düşünmüş, (geri) gelmiş. Annemin öğüdünü alayım, babamın sözlerini dinleyeyim diye (geri) gelmiş. Öylece biliniz (bu fal) çok iyidir."*

Son olarak ele alınan bu falda, aile içerisinde çıkan bir sorun sonucu öfkelenen çocuğun evi terk etmesi sonrasında ise bundan duyduğu pişmanlıkla eve geri dönme kararı ele alınmıştır. Falda çocuğun eve geri dönmesindeki asıl sebebin anne baba öğüdünden geri kalmaması ve onların sözünü dinlemesi olarak belirtilmiştir. Türklerde aile bireyleri her şeyden önce birbirlerine karşılıklı sevgi ve saygı duyarlardı. Anne babanın duası ve öğüdü her zaman evlat için ihtiyaç duyulan bir destekleme şekliydi. Falda anne ve babanın bir evlat için önemi ile birlikte yapılan yanlıştan dönülmesinin gerekliliğinin vurgulandığı düşünülmektedir. Bu faldan hareketle atasözünün, öğüdün gerekliliğinin ve öneminin vurgulanmaya çalışıldığı düşünülmüştür.

Görüldüğü gibi falların her birinin kendi içerisinde farklı olay ve hikâyelere yer vererek değişik şekillerde mesajlar verdiği düşünülmektedir. Irk Bitig içerisinde barındırdığı fallar itibarıyla geleceğe yön tayin etme görevini üstlenmiş böylece insanların neyi yapip yapmamaları gerektiği hakkında açıklayıcı, öğretici bir anlatım sergilemiştir. Kitabın bu yönüyle dönemin inanç yapıları ile şekillenen fal kavramının dışında ayrıca toplumsal değer ve ahlak çerçevesinde de bir dizi öğretiye yer verdiği söylenebilir. Bir deneme niteliğinde konunun ele alındığı bu çalışmada bu kitabın klasik fal algısının dışında farklı yönlerinin de bulunduğu belirtilmek istenmiş ve daha sonraki çalışmalara da fikir vereceğine inanılmıştır.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Irk Bitig Uygur döneminde günümüz fal anlayışında bir kitap olduğunu düşündürse de eserin farklı açılardan incelendiğinde kehanetten öte bir öğreti kitabı da olduğu sonucuna ulaşılabilir. Bu ulaşılan sonuçla ilgili olarak Otuz sekizinci Irk üzerine çalışma yapan Sebzecioğlu vd.'de *"Günümüzde bile Irk Bitig'in içeriğindeki mesajların tam olarak anlaşılabilmesi, herkesin hemen anlamayacağı sembolik bir anlatımla oluşturulduğunu gösteren kanıtlardan biridir. Özellikle günümüzde Irk Bitig'in mesajları üzerine odaklanılmamasının ve dolayısıyla da içerisindeki öğretilerin anlaşılabilmesinin nedenler tespitlerinde bulunmuşlardır. Bu çalışmada da ele alınan falların çoğunda genelde sembolik bir anlatım kullanıldığı görülmüştür. Uygurlar döneminde Maniheizm öğretisi ile birlikte ortaya çıkan Irk Bitig, içerisinde aile, kağanlık, bilge insan, annelik, babalık ve evlatlık temalarını da barındırmaktadır. Irk Bitig içeriğinde çocuklara anne baba sözünden çıkmama, onların öğütlerini dinleme, anne ve babalara ise çocuklarına, yuvasına sahip çıkma, çocuklarını zamanın toplumsal ahlak beklentisine göre güzel bir şekilde yetiştirme gibi nasihatler verme konusunda da bir kitap olduğu çıkarımı yapılabilmektedir. Kitap içerisinde örneğin, ülkeyi yöneten hakana halkını sevindirme öğüdü verirken, sıradan bir insana da aç gözlülüğün zararını bataklığa batma örneği ile de*

⁵⁹ Ergin, *age*, s. 93.

⁶⁰ Sebzecioğlu, *agm*, s. 94.

ortaya koymaktadır. Bunun yanında bir beyin güçlü olduğu kadar akıllı, erdemli ve ahlak sahibi de olması gerektiğini de vurgulamaktadır. Ailedeki ebeveynlere ise her ne olursa olsun ailesine sahip çıkmasını ve onu kolay kolay terk etmemesi gerektiğini de anlatmaya çalışmıştır. Ak benekli inek hikâyesinden yola çıkarak bir insanın hiçbir zaman ümitsizliğe kapılmaması, her zaman bir umudun olduğunu ortaya koyarak aslında bir nevi psikolojik destek konusunu da içermektedir. Aynı şekilde Sebzecioğlu vd.’nde Irk Bitig’in otuz sekizinci irki üzerine yaptıkları çalışma ile benzer sonuçlara ulaştıkları görülmektedir. Sebzecioğlu vd. çalışmalarında “*Irk Bitig’in bütün ırklarında olduğu gibi 38’inci ırkında da bir öğretinin izleri bulunmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı da 38’inci ırkta aktarılmak istenen Türk töresi kaynaklı öğretinin ve evrensel erdemlerin derin yapısını betimleyerek çözümlemesini yapmaktır. Bu ırkın, mecazlarla dolu sanatlı ifadeler arasında, erdemli ve törece makbul Türk kadın tipinin ve özellikle kağan eşlerinin özellikleri açıklanmıştır.*”⁶¹ şeklindeki tespitleri ile bu çalışmada elde eden sonuçları desteklemektedir. Konuyla ilgili falların ele alındığı bölümde de görüldüğü üzere özellikle İslami Dönemde ortaya çıkan Kutadgu Bilig, Divânu Lugâti’t-Türk, Dede Korkut Hikâyeleri gibi eserlerde de Irk Bitig’de ele alınan bu temaların işlendiği de görülmektedir. Aslında bu da bizlere Türk toplumunun sahip olduğu toplumsal değerlerin yeni nesillere aktarılması amacı ile birer kültür hazinesi olarak ele alınan bu eserlerin barındırdığı içerikteki sürekliliği de göstermektedir. Bu açıdan da günümüzde örgün eğitim sistemi içerisinde ilgili derslerin kitaplarında bu ve buna benzer eserlerin içeriğinden alıntılara yer verilmesi gerekliliğini de ortaya koymaktadır. Bu hali ile Irk Bitig bir fal kitabı olma özelliğinden daha çok gelenek ve göreneklerin yeni nesillere nakledilmesini sağlayan bir eser olmaktadır. Bu açılarından Irk Bitig kitabının örgün eğitimde ilk Türklere ait değerlerin aktarımında en azından farkındalık oluşturulmasında değer öğretimi için kullanılabilir bir eser niteliğine sahip olduğu düşünülmektedir. İlgili derslerin sınıf içi etkinliklerinde bu kitaptan yapılacak alıntılardan yararlanılarak öğrencilerin konu üzerine düşünmeleri, çeşitli çıkarımlar yapmaları sağlanabilir. Hatta Irk Bitig kitabının içeriği üzerinde yapılacak çeşitli çalışmalar ile öğrencilerin ilgisini çekecek çeşitli oyunlar oluşturularak kitap içerisindeki fallar değer öğretimi açısından kullanılabilir. Bu çerçevede Irk Bitig kitabının bu yönünün öğrenciler üzerine etkisinin tespitine yönelik de alanda uygulamaya yönelik akademik çalışmalar da yapılabilir. Irk Bitig insanlara bir olayı olduğu gibi anlattıktan sonra ona bunun sonuçlarını gösteren bir rehber olma özelliği de taşımaktadır. Nitekim Irk Bitig’in son sayfasında yazarın eklemiş olduğu; “*Şimdi sevgili çocuklarım! Öylece biliniz: Bu fal kitabı iyidir. Böylelikle herkes kendi kaderi üzerinde güç sahibidir.*”⁶² ifadeleri kitabın yazılış amacını da açıkça ortaya koymaktadır. Kitabın kehanet açısından olmasa da fal konusunda dönemin insanların ilgisini cezbederken aynı zamanda toplumsal düzeni sağlamak amacıyla da bir öğüt ve tavsiye verme aracı olarak işlev gördüğü düşünülmektedir. Bunun yanında çalışmada Irk Bitig’in ele alınan yönünün yanı sıra daha sonrasında bu eser üzerine çalışma yapacaklara farklı konularda da eserin ele alınabileceği fikrini vereceğine de inanılmaktadır.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KAYNAKÇA

AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Yayınları, Ankara 2012.

⁶¹ Sebzecioğlu vd., *agm*, s. 188.

⁶² Yıldırım, *age*, s. 49.

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE DEĞER EĞİTİMİ VE IRK BİTİĞ FAL KİTABININ DEĞER EĞİTİMİ AÇISINDAN ÖNEMİ

- BAYAT, Fuzuli, “İrk Bitig Metninin Poetik Yapısı”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 4, Bahar 2006, ss. 39-65.
- BİLGİN, Nuri, *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2006.
- DEMİRCİOĞLU, İsmail -TOKDEMİR, Muhammet, “Değerlerin Oluşturulma Sürecinde Tarih Eğitimi: Amaç, İşlev ve İçerik”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 6, S. 15, 2008, ss. 69-88.
- DURBİLMEZ, Bayram, *Türk Dünyası Kültürü 1*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.
- EKER, Öğüt Gülin, “Yazılı Kaynaklarda Türk Ailesi”, *Erdem*, C. 37, S. 13, 2001, ss. 131-157.
- ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı 1*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2010.
- GÜVEN, İsmail, *Türk Eğitim Tarihi*, Naturel Yayınevi, Ankara 2010.
- HALİ, Servet-RENCÜZOĞULLARI, Selcan, “İslamiyet Öncesi Dönemde Türklerde Eğitim”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*, Ankara 2017, ss. 425-437.
- İŞİK, Hasan, “İlk Türklerde Eğitim”, Ed. Güray Kırpık, İçinde: *Türk Eğitim Tarihi*, Grafiker Yayınları, Ankara 2019, ss. 15-34.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015.
- KAN, Çiğdem, “Sosyal Bilgiler Dersi ve Değerler Eğitimi”, *Milli Eğitim Dergisi*, S. 187, 2010, ss. 135-148.
- KAYA, Ceval, “İrk Bitig’de Falcılık”, *Kültür Tarihimize Gizli Diller ve Şifreler*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Erdal Şahin, Picus Yayıncılık, İstanbul 2008, ss. 359-368.
- KEKEVİ, İbrahim, “İrk Bitig’deki Anlam ve Bildirişim Üzerine”, *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed. Ferruh Ağca ve Adem Koç, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2019, ss. 1035-1038.
- SEBZECİOĞLU, Turgay-EKDİ, Sibel-AKCAN, Hilfe, “İrk Bitig’deki 38’nci İrk’in Çevirisine İlişkin Bir Öneri ve Aktardığı “Kağan eşi” Öğretisi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9., S. 45, 2016, ss. 188-198.
- SEBZECİOĞLU, Turgay, “İrk Bitig’de Kağanlık (Kanlık) Öğretisi”, *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 7, Haziran 2016, ss. 80-97.
- SEÇKİN, Kuban, “İrk Bitig: Toplumsal İyi ve Toplumsal Kötünün İnşasında İdeolojik Bir Fal Kitabı”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 4, S. 4, Aralık 2015, ss. 1433-1450.
- STEBLEVA, İ. V., “Eski Türkçe Fal Kitabı İrk Bitig’de Sembollerin Kavramsal Temeli”, çev. Halil İbrahim Usta, *Türkoloji Dergisi*, C. 14, S. 1, 2001, ss. 195-212.
- SÜMBÜLLÜ, Ziya., “Fal ve Falcılık Kavramı Ekseninde Türk Kültür Tarihinde Fal ve Kehanet”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 43, 2010, ss.119-137.
- ŞAHİN, Çandarlı Aslı, “Türk Çadırı Üzerine”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 16, 2016, ss. 25-40.
- TEKİN, Talat, *İrk Bitig (Eski Uyurca Fal Kitabı)*, TDK, Ankara 2013.
- THOMSEN, Vilhelm, “Dr. M. A. Stein’s Manuscripts İn Turkish “Runic” Script From Miran And Tun-Huang”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol. 44, Iss. 1, 1912, ss. 181-227.
- Türk Dil Kurumu, “Değer”, İçinde Türk Dil Kurumu Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/>, 23.05.2022 sa. 22:00.
- Türk Dil Kurumu, “Erdem”, içinde Türk Dil Kurumu Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/>, 9.03.2022 sa. 14:15.
- ÜŞENMEZ, Emek, “British Library’deki Türkçe Yazma Eserler”, *Turkish Studies*, C. 12, S. 22, 2017, ss. 783-816.
- YILDIRIM, Fikret. “İrk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili”, Türk Dil Kurumu, Ankara 2017.
- Yusuf Has Hacip, Kutadgu Bilig, Ed. Halil Aşıcı, Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, Ankara 2019.

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE
İSLAMİYET ÖNCESİ DÖNEMDE İLK TÜRK HEKİMLERİ

 TİLLA DENİZ BAYKUZU*

 10.53718/gttad.1180997

ÖZ

Türklerde tıp konusu daha önce de çalışılmış bir konu olmakla beraber İslam öncesi dönemden çok daha geç dönem verileriyle, yapılan ilaçlar, tedaviler ve tıp ile ilgili terimlerden öteye gitmez. İslam öncesi tıbbi büyüci doktorların yaptığı şamanik ayinler ve törensel tedaviler dışında ciddi bilimsel bir bilim dalı olarak ele alınmaz. Çünkü elde yazılı bir belge bulmak çok zordur. Eldeki birkaç Çin kaynağında bahsedilen olaylar ise yeterince zengin değildir. Var olanları tespit etmek ise Çin yıllıkları dışında başka çeşitli Çin kaynaklarını araştırma, bulunan ufak bilgilerden yola çıkarak daha fazlasını başka kaynaklarda aramayı gerektirmektedir. Çin'deki en erken Mahayana Budizmi'nin en sadık inanırları Geç dönem Hunları olmuşlardır. İlk kutsal metin çevirileri onlar tarafından yapılmıştır. Kutsal metin çevirileri büyük oranda yoruma dayalıdır ve yorumlayan kişilerin konunun uzmanı olmaları gerekir. İşte bunlardan biri de bir Hun rahibidir ve Çin'deki erken Budist dönemde çok önemli bir tıp sutrası çevirisi yapmıştır. Araştırmalarımız sırasında bir Hun rahibin Çin'deki erken Budist dönemde çok önemli bir tıp sutrası çevirisi yaptığına tesadüfen rastladık. Bu Hun rahip aslında Kuzey Liang Hun devletinin yönetici ailesinden olup Budizm'i kabul etmiş, bu uğurda çeşitli manastırlarda eğitim görmüş olan Chü-ch'ü Chin-sheng'dir ve "*Meditasyon Hastalıklarının Tedavisinde Ezoterik Temeller Sutrası*"nı kendi tıbbi bilgi ve tecrübeleriyle yorumlayarak tercüme etmiştir. Bu çeviri yüzyıllarca Orta ve Uzak Asya'da kullanılan ve başvurulan bir tıp kitabı olmuştur.

Ana kaynakların taranmasının dışında kullandığımız bir başka yöntem ise arkeolojik kazılardan elde edilen verileri taramak oldu. Sonuçta bir diğer Türk hekimi, Göktürk dönemine ait bir otacı tespit ettik. Bu hekim Rusya Federasyonu'na bağlı Gorno Altayda tespit edilen Kuray Kurganı sahibi, hem komutan hem hekim olan Sangun Otacı Akkün'dü. Mezarındaki hem bir objeye yazılı olan ifadeden hem de kemerindeki metal kurlardan onun bir askeri hekim olduğunu gördük. Bir başka Göktürk hekimi ise VIII. yüzyıl Tibet kaynaklarının kaydettiği, Göktürk Kağanlığı'nın başhekimisi olan hem tıp doktoru hem de veteriner olan Tibetlilerin verdiği isimle Sengdö Otchen'dir. Sengdö 728 yılında Tibet Devleti tarafından düzenlenen ve çevre ülkeleri kapsayan bir tıp sempozyumuna davet edilmiş ve Tibet tıbbına öncülük eden hekimlerden biri olmuştur.

Tüm bu verilerin ışığında İslam Öncesi Türklerin tek tedavi yöntemi olarak kabul ettiğimiz kötü ruh kovma, belaları savuşturma veya başka bir yere aktarma gibi dini ritüellerin dışında tecrübeler ve araştırmalara dayalı bilimsel tıbbi da geliştirdikleri ortadadır. Yaşadıkları hayvancılığa dayalı yaşam şekli hayvanların hastalıklarını tedavi etmeye uğraşmalarını veya anatomilerini çok iyi öğrenmelerini sağlamıştır. Bu durum muhtemelen insan hastalıklarıyla baş etme yollarını da onlara öğretmiş olmalıdır. Hayvancılık ekonomisinin yanı sıra Eski Türk tıbbına Budizm'in ve Hint tıbbının etkisi de yadsınamaz görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Chü-ch'ü An-chou, Gomati Manastırı, Meditasyon Hastalıklarının Tedavisinde Ezoterik Temeller Sutrası, Kuray Kurganı, Sengdö Otchen, Tibet Tıbbı.

* Prof. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Edirne/TÜRKİYE, E-Posta: tdenizbaykuzu@trakya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-3457-8607.

THE FIRST TURKISH MEDICAL DOCTOR IN THE PRE-ISLAMIC PERIOD

ABSTRACT

The subject medicine in history of Turks is a subject that has been studied before, however it does not go beyond words about drugs, treatments and medicine, with data much later than the pre-Islamic period. Pre-Islamic medicine is not considered as a serious scientific discipline, except for the shamanic rites and ceremonial treatments performed by magical healers. Because it is very difficult to find a written document. The events mentioned in the few Chinese sources are not rich enough. Identifying existing ones requires researching various Chinese sources other than Chinese annuals. Based on the little information found, it requires searching for more in other sources. The most faith full believers of the earliest Mahayana Buddhism in China were the Late Huns. The first scripture translations were made by them. Scripture translations are largely interpretive, and interpreters must be experts in the subject. One of them is a Hun priest who translated a very important medical sutra during the early Buddhist period in China.

I came across by chance that a Hun priest translated a very important medical sutra during the early Buddhist period in China. Chu-ch'ü Chin-sheng, the Hun priest was originally from the ruling family of the Northern Liang Hun state, accepted Buddhism and was educated in various monasteries for this cause and translated "Meditation Secret Healing Sutra" with his own medical knowledge and experience. This translation has been a medical book used and referenced in Central Asia and Far East for centuries.

Apart from scanning the main sources, another method we used was to scan the data obtained from archaeological excavations. As a result, we identified another Turkish physician, an herbalist from the Göktürk period. This physician was Sangun Otacı Akgün, who was both the commander and the physician, and the owner of the Kuray Kurgan, which was identified in Gorno Altay, a part of the Russian Federation. We found out that he was a military doctor, both from the expression written on an object and from the metal coins on his belt. Another Gokturk medical doctor who was named by Tibetans is Sengdö Otchen, the chief medical doctor of the Gokturk Khaganate, as recorded by Tibetan sources of the 8th century, he was both a medical doctor and a veterinarian. In 728, Sengdö was invited to a medical symposium organized by the Tibetan state which included the surrounding countries, and became one of the pioneers of Tibetan medicine.

In the light of all these data, it is obvious that the Pre-Islamic Turks developed scientific medicine based on experience and research, apart from religious rituals such as exorcising evil spirits, warding off troubles or transferring them to another place, which accepted so far as the only treatment method. The animal husbandry-based lifestyle they lived enabled them to try to treat their diseases or to learn their anatomy very well. This situation probably also taught them how to deal with human diseases. In addition to the livestock economy, the influence of Buddhism and Indian medicine on Old Turkish medicine seems undeniable.

Keywords: Chü-ch'ü An-chou, Gomati Monastery, Meditation Secret Healing Sutra, Kuray Kurgan, Sengdö Otchen, Tibetan Medicine.

GİRİŞ

Sağlık, hastalık, hasta tedavileri, daha uzun yaşama, ağrı ve sızılara çare bulma sorunları tarihin başlangıcından beri insanoğlunun en önemli uğraşlarından biri olmuştur. Yazıya geçmiş kültürlerin bıraktığı eserler vasıtasıyla o kültürlerde tıp ve eczacılığın ne durumda olduğu, ilk hekimlerin kimler olduğu hakkında bazı bilgilerimiz olsa da yazıya geçmemiş veya farklı dil kullanmış ve yahut yazılı kaynağı günümüze gelememiş Türklerde bu durum hakkında pek bilgimiz yoktur. Oysa henüz tam anlamıyla girilmemiş bazı Çin yıllıkları ve Tibet kaynakları çalışıldıkça bu konuda bazı önemli bilgiler gün ışığına çıkmaktadır. Bu konuda elimize geçen ilk bilgi Geç Dönem Hun devletlerinden biri olan Kuzey Liang Devleti'nden kalmadır.

Bilindiği üzere Asya Hun İmparatorluğu yıkıldıktan sonra Çin içlerine askerlik yeteneklerinden faydalanmak amacıyla yerleştirilen güney Hunlarının ardılları olan 19 Hun boyu yaklaşık bir asır sonra bu topraklarda birbiri ardına dört devlet kurmuşlardır. Bunlardan en sonuncusu olan Kuzey Liang Devleti ise, Budizm'e inanmış ve dini metinleri orijinalinden Çinceye çeviri hareketini başlatmışlardır. Çin'in erken devir Budizm'ini yaratan bu devlet 439 yılında büyüyen yeni güç olan Tabgaçlar tarafından yok edilmiş, sanatçı ve bilim adamları toplanarak Tabgaç merkezine götürülmüştür. Kuzey Liang Hunlarının bir kısmı Turfan şehrine kaçarak kurtulmuş ve 460 yılında Juan-juanlar tarafından ele geçirilinceye kadar burada yaşamışlardır. Turfan'da yapılan arkeolojik verilerde Kuzey Lianglardan geriye birçok eser kaldığı gözlemlenmiş bunların birçoğunun da Budist eserler olduğu tespit edilmiştir. Bir tapınak yaptırarak girişine de bir yazıt diktiren Chü-ch'ü An-chou 沮渠安周 Kuzey Liang devletinin kurucusu olan Chü-ch'ü Meng-hsien'in oğluydu. 439 yılında kardeşi Wu-hui ile Tabgaçlar

saldırılarına direnmeye çalışıp başarılı olamayınca halkıyla beraber Turfan'a göç ettiler.¹ Burada Wu-hui ölünce tahta An-chou geçti. Ondandır Çin yıllıklarında kısa bilgiler ile bir tapınak yazıtı kalmıştır. Onun yaptırdığı tapınaktan ve tapınak kitabesinden An-chou'nun iyi bir Budist olduğu hatta “*Maha-Vaipulya- Buddhavatamsaka Sutra 大方廣佛華嚴經*”² adlı sutrayı çevirttiği anlaşılmaktadır.³

Bu ailenin bir diğer üyesi ünlü bir Budist rahip olup tıpla ilgili çevirileriyle ünlenmiştir. Chü-ch'ü Ching Sheng (?-464), 沮渠京聲 Kuzey Liang adlı Hun devletinin kurucusu olan Ch'ü-ch'ü Meng Hsun'un küçük erkek kardeşi olup “*An-yang Beyi 安陽侯*” olarak bilinir.⁴ Çağdaş Budistlerin bile yakından tanıdığı fakat Türk tarihinde hiç tanınmayan bu kişiyi Budist tarihi ve kültürü için önemli kılan faaliyetleri şunlar olmuştur. Daha küçük bir çocukken sıkı disiplinli bir dini eğitim almış, klasik eserleri incelemişti. Bütün klasikleri okudu ve hepsini ezberledi. Delikanlı olduğunda ise batıya doğru yola çıktı ve kayan kumlu toprakları aşarak Hotan'a vardı. Hotan'daki Ch'ü-mo-ti (Gomati) Büyük Manastırında 衛摩帝大寺⁵ devrin büyük rahiplerinden olan ünlü alim Buddhasena 佛陀斯那 ile karşılaştı.⁶ Ondandır öğrencisi olmak için izin istedi. Böylece bu büyük rahiplerden Mahayana mezhebinin derinliklerini, meditasyonu ve “*Ch'an Yao Mi-mi Chih-ping Ching 禪要秘密治病經*” (Meditasyon Hastalıklarının Tedavisinde Ezoterik Temeller Sutrası)'ni öğrendi. Geri dönerken önce Kao-ch'ang'a⁷ uğradı ve Avalokitesvara 觀世音經 ile Maitreya 彌勒菩薩 adında iki sutranın birer bölümünü ele geçirdi. Kansu'daki ülkesine döndüğünde önce “*Ch'an Yao*”⁸ yani “*Meditasyon Bilimi*”ni çevirdi.⁹ Ancak birkaç yıl sonra Tabgaç imparatoru T'ai Tzu 拓跋珪 (386-409) çevre krallıkları birer birer yendi ve nihayetinde Batı Liang devletini 西涼 (400-421) de ele geçirdi. Bunun üzerine Ching-sheng güneye, Sung Hanedanlığı 宋 (420-479) topraklarına kaçtı.¹⁰ Burada Budizm inançlarına sıkı sıkıya bağlandı ve bu din için çeşitli faaliyetlerde bulundu. Sık sık çeşitli tapınaklara gidip gezen Ching-sheng *Maitreya* ve *Avalokitesvara Sutralarının* birer bölümünü burada tercüme etti. Çevirileri çok beğenildi ve ödüllendirildi. Daha sonra Chu-yuan Tapınağında 竹園寺 Rahibe Huei Shu-ni 慧苾尼¹¹'yi ziyaret etti. Rahibe ondan Meditasyon Sutrası'nı yeniden tercüme etmesini rica etti. Çünkü Ching-sheng kaçarken çevirisini yanına alamamıştı. Ancak herşey aklındaydı ve tam on yedi gün içerisinde beş bölümünü tercüme edip bitirdi. Kısa bir dönem kaldığı Chung-shan Ting-lin tapınağında 鍾山定林寺 da Mahaparinirvana Sutra'nın bir bölümünü çevirdi. Tüm çevirdiği bu sutralardan sonra onda bir kehanet yeteneği ortaya çıktı ve bundan sonra bunu meslek olarak yapmaya başladı. Rahibe Huei-shu (chün) Nirvana Sutra'nın sonraki bölümlerini de isteyince Sung imparatoru Wen-ti 文帝 (424 – 453) tüm masraflarını karşılayarak Ching-shen ile 10 rahibi batıya, sutranın diğer bölümlerini bulmaya gönderdi. Ancak Ching-sheng yolculuk sırasında gemide kaza geçirerek ayağından yaralandı. Bu yara uzun süre iyileşmedi ve onu 464 yılında öldürdü.¹² An-yang Beyinin yirmi sekiz farklı sutra çevirisinin yanısıra en önemli çevirisi 455 yılında çevirdiği “*Chi Chan*

¹Wei Shu, Bölüm 99, Ek kayıtlar 87, s. 2209.; Tilla Deniz Baykuzu, “V.Yüzyılda Çin'de Kurulan bir Hun Devleti: Kuzey Liang” *Türkler*, C. 1, Ankara 2002, s. 758-762.

²“Büyük Buda'nın Çiçek Kolyesi Sutrası” anlamına gelir.

³Kao-ch'ang şehri harabeleri üzerinde yapılan arkeolojik çalışmalarda üzerinde “Liang Kralı Büyük Chü-ch'ü An-chou'nun Maddi Desteğiyle yapılmıştır” yazan bir tapınak kitabesi bulunmuştur. Bu tapınakta bulunan eşyalar içerisinde tespit edilen bir sutranın başlığında da aynı ifade yer aldığından bu sutranın An-chou tarafından çevirildiği anlaşılmaktadır. Tang Guo Chung, *Çince Kaynaklara göre Kuzey Liang Hun Devletinin Siyasi Kültürel ve Ekonomik Tarihi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999.

⁴Huei Chiao 慧皎 Kao Seng Ch'uan 高僧傳, Chung-kuo Fo-chiao Tian-chi Hsüen-k'an 中国佛教典籍选刊, Chung-hua Shu-chü 中华书局, Pekin, 1997, 2. Bölüm, s. 80.

⁵Gomati Manastırının Hotan Budizmi'ndeki önemi çok büyüktür. Hotan Mahayana Budizmi'nin önemli bir merkezidir ve birçok büyük keşiş orada yetişmiş veya ders vermiştir. Tibet eseri olan “rgya bod yig tshang” adlı eserde şöyle geçer: “Hotan şehri ve çevresinde genel olarak 68 tapınak, tapınakların ortasında 95 ve 148 adet ise tapınakların içine bulunur. Küçük tapınaklar ve tapınak olmayan yapıların sayısı ise 3680'dir. Tahminlere göre Hotan'da toplamda 10000 rahip olduğu belirtilmektedir.” Liang Yan, “India's Influence on Khotan from the Perspective of Cultural Communication”, *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, Vol. 289, 2018, s.119. 115-120.

⁶Buddhasena Hintli bir rahiptir ve Çin kaynaklarında “Fu-t'o ssu-na 佛陀斯那” olarak geçer. Richard D. McBride II, “Imagining Ritual and Cultic Practice in Koguryō Buddhism”, *International Journal of Korean History*, Vol.19 No.2, Aug. 2014, s. 195.

⁷Turfan.

⁸“Ch'an” Sanskritçe “Dhyāna” kelimesinden türetilen Çince “Ch'en-na 禪那” kelimesinin kısaltılmışıdır. “Meditasyon” anlamına gelir. Derin düşünce ve tefekküre götürür. Dünyada “Japonca okunuşu olan “Zen” olarak bilinir. Korhan Kaya, *Buddhizm Sözlüğü*, Doğubatu Yayınları, Ankara 2017, s. 74.

⁹Kao Seng Ch'uan 高僧傳 2, *CBETA*, No: 2059, Taipei 2002, s. 20; *Doctrinal Treatises: Selected Works*, Collected Works of Korean Buddhism, Vol. 6, Edited by A. Charles Muller, Paju 2012, s. 232.

¹⁰Kuzey Wei Tabgaç devleti 439 yılında Kuzey Liang Devleti'ne saldırdı ve neredeyse bütün Chü-ch'ü ailesini yok ederek bu Hun devletini tarihten sildi. Kalan hanedan üyeleri bir kısım halkı alarak batıya doğru kaçtı. Taklamakan'ı geçerek Shan-shan üzerinden Turfan'a göçtüler ve burada Juan-juanlar gelene kadar 460 yılına kadar yaşadılar. Baykuzu, *agm*, s. 762.

¹¹Huei Chün 慧浚 (393–464), Sung Hanedanlığı döneminde yaşamış ünlü bir rahibedir. Sung imparatoru Wu-ti'nin oğlu Liu Yi-kung bu rahibeyle çok saygı duyar, ona sık sık yiyecek ve ilaç gönderirdi. Rahibe tüm servetini harcayarak Chu-yuan Tapınağını yaptırmıştı. Pi-ch'iu-ni Ch'uan 比丘尼傳 *CBETA*, No. 2063, Taipei 2002, s. 22.

¹²Kao Seng Ch'uan 高僧傳 2, *CBETA*, *ibid*. Kaynaklar dönemin imparatorunu Wen-ti olarak gösterse de hesaplamalarıma göre rahibin öldüğü yılda Sung Hanedanlığı'nın başında oğlu Hsiao Wu-ti 孝武帝(454-464) bulunmaktaydı.

İSLAMİYET ÖNCESİ DÖNEMDE İLK TÜRK HEKİMLERİ

Ping Mi Yao Fa 治禪病秘要經” (Meditasyon Hastalıklarının Tedavisinde Ezoterik Temeller Sutrasi) adlı tıpla ilgili bir sutradır.¹³

Kitap iki cilt olup, yaklaşık 15.000 kelimededen oluşur. Bu kitap, meditasyon hastalıklarının tedavisini açıklamak için önemli bir çalışmadır. Hem insan fizyolojik anatomisinin kayıtlarını hem de ilaç ve akupunktur kayıtlarını içerir. İçeriği Aranya¹⁴, da meditasyon yaparken oluşabilecek fiziksel ve zihinsel hastalıkları tedavi etme yöntemidir. Toplam on iki tür listelenmiştir: İçerik, meditasyon uygulayıcıları tarafından Aranya’da meditasyon yaptıkları sırada oluşan beden ve zihin hastalıklarını iyileştirmek için kullanılan yöntemi detaylandırmaktadır. Toplam 12 yöntem vardır;

1. Aranyada kalp krizi geçirirseniz tedavi etmenin yetmiş iki yöntemi,
2. Boğulmanın tedavi yöntemi,
3. Budist rahiplerinin ağgözlülük hastalığının tedavisinin yöntemi,
4. Deri hastalıkları ve yaraların tedavi yöntemi,
5. Dini yasaları ihlal etmenin tedavi yöntemi,
6. Müzikle tedavi yöntemi,
7. Övgüyle tedavi yöntemi,
8. Su elementinin yükselmesini düşürme tedavi yöntemi,
9. Ateşin yükselmesiyle ortaya çıkan baş ağrısı, göz ağrısı ve sağırlığın tedavi yöntemi,
10. Samadhi¹⁵ sırasında uğursuz şeyleri görmek ve kendini kaybetmeyi tedavi yöntemi,
11. Rüzgâr elementinin yükselmesinin getirdiği hastalıkları tedavi yöntemi
12. Meditasyona yeni başlayanların gördükleri hayaletler yüzünden düştükleri her türlü huzursuzlukların tedavi yöntemi.¹⁶

“*Fo İ-ching 佛医经 yani Budist Tıbbi Sutrasi*” adlı esere göre insan vücudunda dört büyük unsur vardır. Bunlar yer, su, ateş, rüzgâr unsurlarıdır. Toprak veya yer cilt, kemik ve kas, su unsuru ter, idrar ve tükürük ile, ateş vücut ısısı ile, rüzgâr ise havanın hareketi, nefes alıp verme ile ilgilidir. Eğer bir insan vücudunda rüzgâr unsuru yükselirse “*ch'i*” yani yaşamsal enerji artar. Ateş unsuru yükselirse vücut ısısı artar, Su artarsa soğuk, toprak unsuru artarsa güç artar.¹⁷ İnsanlar tüm yaşamları boyunca 4 önemli çözülme unsuru ile karşılaşılır. Toprak çökerse vücut kurur ve ağırlık kaybeder. Su unsuru çökerse hasta kendini buzlu suda gibi hisseder. Ateş unsuru çökerse hasta terler ve ateşte yanar gibi hisseder. Rüzgâr unsuru çöktüğüne ise hasta rüzgârdaki salınır gibi hisseder. Fo İ-ching’e göre toprak bedeni, su ağızı, ateş gözü, rüzgâr ise kulağı temsil eder.¹⁸

Çin tıbbının anlayışını ise Bayat şu şekilde açıklar:

“Çin tıbbında 5 ana unsur olduğuna inanılır: odun, ateş, toprak, maden, su. Bunlar enerjinin kutuplaşmalarını temsil eder: odun ilkbaharda yanarak ateşi, ateş yaz mevsiminde külleriyle toprağı, toprak yaz sonunda maden filizlerini yaratarak madeni, maden sonbaharda eriyerek suyu, su kışın ağaçların büzülmesini

¹³CBETA, No. 2155, 2002, s. 8, 10, 28, 29, 30, 31,35.; Bu bilgiler Pi-chiu Ni Chuan 比丘尼传 (Rahibeler Dizisi) adlı eserin 2. Bölümünde Huei Chun adlı rahibenin biyografisinde de geçer. “Pi-ch’iu Ni” kelimesi Sanskritçe “Bhikkhuni” yani “rahibe” kelimesinin ses benzetmeli Çince karşılığıdır. Bu eser 5. Yüzyılın sonlarında Sung Hanedanlığı döneminde yazılmış olup Chin, Sung, Ch’i ve Liang devletleri döneminde yaşamış 65 önemli rahibenin biyografisi bulunur.; Chü-ch’ü Ching-sheng’in çevirilerinden en önemlilerinden birisi de yukarıda bahsettiğimiz “Maitreya Bodhisatva’nın Tusita Cennetindeki Önceki Yaşamı 佛說觀彌勒菩薩上生兜率天經”, Pengju LAI 賴鵬舉, “Bei liang de Mile jintu Sixiang ji qi tanku zhaoxiang 北涼的彌勒淨土思想及其禪窟造像”, *Yunguang Foxue Xuebao 圓光佛學學*, volume 4, T’ao-yuan 1999, s. 24.

<http://buddhism.lib.ntu.edu.tw/FULLTEXT/JR-BJ010/bj99901.htm> 26-07-2019.

Yukarıda bahsedilen “Meditasyon Hastalıklarının Tedavisinde Ezoterik Temeller Sutrasi” adlı Sutra yaralar, ülserler, irin, boğulma, kötü halüsinasyonlar, baş ağrıları, göz ağrıları, sağırlık gibi çeşitli meditasyon hastalıklarının tedavi etme yöntemleri hakkındadır.

¹⁴ Aranya“ veya “ Arannavasi” Pali dilinde “meditasyon yapılmaya uygun sessiz sakin yer, orman” anlamına gelir. Rahiplere göre iyi meditasyon yapmanın yolu sakin bir yerde olmaktır. Arannavasi bugün Theravada Budizmi ile ilişkili olmasına rağmen, tüm Budist kültürlerinde görülürler. Arannavasi rahipleri de Mahayana’nın erken gelişiminde etkili olmuşlardır. Edward Irons, *Encyclopedia of Buddhism*, Facts On File, New York 2008, s. 20-21.

¹⁵“Samadhi” meditasyon, zihinsel konsantrasyon anlamına gelir. Budist felsefede “Samatha” “bırakma anlamındadır ve tüm duyularla ilişkiyi kesmeyi ifade eder. Sanskritçe metinlerde “Samadhi” olarak geçer. Edward Irons, *Encyclopedia Buddhism*, New York 2008, s. 419.; Bir noktaya veya bir nesneye odaklanarak yapılan yoğun düşünme metodudur. Çince Sanweidi 三摩地 olarak geçer. Budizm’deki Soylu Sekiz Basamağın sonuncusu olup nirvanaya giden yoldur. Korhan Kaya, *Buddhizm Sözlüğü*, Doğubatu Yayınları, Ankara 2017, s. 165.

¹⁶ <https://www.029guoxue.com/index.php?m=content&c=index&a=show&catid=40&id=5665> 16-06-2020.,CBETA, 620, Taipei 2002 adlı kaynaktaki bu metodları detayları anlatılmaktadır. 慧凌. 本姓陳. 山陰人也. 幼而穎悟精進邁群. 旦輒燒香運想禮敬移時

¹⁷Lian Long Jushi 蓮龙居士, *Jiankang Congxin Kaishi “健康从心开始”* Health starts with mind, Trafford 2014, s. 132-133.

https://books.google.ca/books?id=yYQFBAAAQBAJ&pg=PT90&lpg=PT90&dq=%E9%A2%A8%E5%A4%A7+%E7%97%85&source=bl&ots=rpOb7OWcFJ&sig=ACfU3U3FhIMC_HZzK8GJdZTO_OVlzOoXw&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKewiFvsittNfjAhVNj1kKHWPQBXI06AEwEXoECAkQAO#v=onepage&q=%E9%A2%A8%E5%A4%A7%20%E7%97%85&f=false 01-05-2020

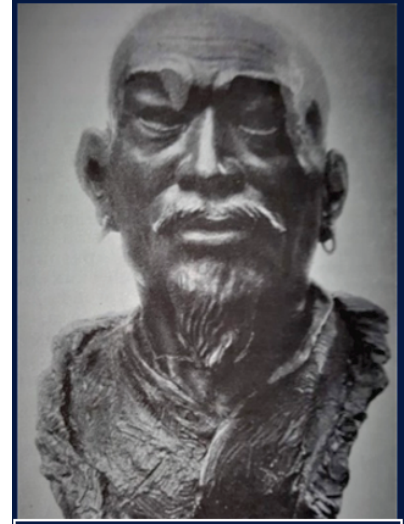
¹⁸CBETA No: 793 佛說佛醫經, Taiwan 2002, s. 2.; Fo İ-ching Hintli rahip Chu Luyan 竺律炎 tarafından 3. Yy.’da yazılmıştır. Chu Chiang-yan 竺將炎, Chu Ch’i-yan 竺持炎 isimleriyle de bilinir. 223 yılında Hintli rahip Vigna (Wei Ch’i-nan 維祇難) ile Çin’e, Wu devleti başkenti olan Wu Chang’a gelmiş ve burada çeviriler yapmıştır. Vigna’nın Çincesi iyi olmadığından ona çevirilerinde yardım etmiştir. Dhammapada 法句經’nin iki cildi, Matanga-sutra (Suramgama Sutra)’nın 3 cildi ve Fo İ-ching’in 1. Bölümünün tercüme etmiştir. CBETA, No. 2059, 2002, s.6.

sağlayarak odunu üretir. Yıkım döngüsü ise: su ateşi söndürür, ateş madeni tahrip eder, odun toprağı örter, toprak suyu emer. Her biri bir iklimin, bir mevsimin, bir rengin, bir organın, bir duygunun, fizyolojik bir işlemin karşılığı olarak düşünüldüğünden, gerektiğinde bunları uyarmak veya yatıştırmak gerekir".¹⁹

1. Otacı Akkün (Akgün)

S. V. Kiselev'in, "Sovyet Arkeolojisi" dergisinde "Sayan-Altay Arkeolojik Ekspedisyonu 1935" adlı makalesine göre, günümüz Dağlık Altay'a bağlı Kuray ve Tuyahtı kasabaları civarında yapılan kazılarda 23 adet kurgan bulunmuştur. Bu kurganların çoğu 6 - 7 m. çaplı yuvarlak tepe olup kısmen veya tamamen soyulmuştur. Ölü hediyeleri bakır, gümüş ve demirden yapılmış süs eşyası, silahlar ve koşum takımıyla atlardan ibarettir. Bu kurganlarından bilhassa iki tanesi çok önemlidir. Çapı 12 metre olan bir kurganın altındaki mezarda birçok eşya koşum takımı, gümüş testi, kemer bulunmuştur. Ancak en heyecan verici özelliği ise Gök Türkçe bir yazıtın da keşfedilmesidir. Bu yazıt kulplu gümüş bir kabın altında kenarında ve ortasındadır.²⁰ Bu yazıtta "Şadın erliğin Eş" kelimeleri okunmaktadır. Bunun anlamı "Şadın (kahramanlığının) refakatçısı"dır. Mezar sahibinin kim olduğunu anlamamız açısından kabın tam orta yerinde yazan "öge/hekim" yani "ulusun büyüğü" ise yazıtı ile yanındaki tamga en önemli ipucudur. Bir diğer şaşırtıcı tespit ise mezar sahibinin kemeri. Kemer, bitki resimleriyle süslü altmış beş adet gümüş toka ve plakalardan oluşmaktadır. Kemerin baş tokasının iç kısmında Orhon alfabesi harfleriyle yazılar vardır. Fakat bu yazıların bazıları epeyce silik olmasına rağmen şu sözleri okumak mümkündür: "Otçı Akkün sengün kuşak". Buradaki "otçı" kelimesi İnan tarafından tercüme edilmemiş, Kiselev ise "efendi, bey" olarak tercüme etmişse de Emel Esin kelimenin "otacı" yani "hekim" olması gerektiğini söylemektedir. Yani kemerdeki yazı günümüz Türkçesiyle "Bu kuşak Otacı General Akkün'ündür" anlamına gelir. Akkün şahsın ismi olsa gerektir.²¹

Resim: 1
Akkün'ün cesedinin
etlendirilmiş hâli

Kemer tokalarının sayısı kişinin rütbesini gösterir. Buna göre kısa bir hesaplama bu şahsın rütbesini tahmin etmek zor olmayacaktır. Tahminimce on saçaklı bir "Tieh-hsieh kemeri"²² olup saçaklarda beşer metal aksesuar, kemerin kendisinde ise on beş toka yani plaka olmalıdır. Bu plakaların iki baştaki kemeri bağlamakla görevlidir; dolayısıyla geri kalan 13 plaka onun en üst dereceden bir subay olduğunu gösterir. Geri kalanı ise plakalar arasındaki ve saçak gövdesi ile ucundaki süsler olmalıdır. Yani plakaların sayısının çokluğu ve plakaların yapıldığı metalin gümüş olması kemer sahibinin üst düzeyde biri olduğunu gösterir. Kemerdeki yazıtta geçen "Sengün" veya "Sangun" kelimesi Türkçe "komutan, general" anlamına gelmektedir.²³ "Üge" veya "öge" kelimesinin ise eş anlamlısı "aygucı" dır ve hükümdar ailesi dışından seçilen "devlet müşaviri" veya "başbakan" dır.²⁴ Tonyukuk'un unvanları arasındadır.²⁵ O halde bu kurganın sahibi olan Akkün'ün devlet adamlığının yanı sıra hem büyük otacı hem Şad'ın zaferle biten her seferinde yanında olan başarılı bir komutan olduğu ortadadır. Mezardaki cesedinde kemerine bir ipek torba bağlıdır ve bu torbada çakmak ve çakmak taşı, kav ve kayın ağacı kabukları bulunan iki tane kese bulunur. Diğerinde ise diş ağrısına karşı muska olarak kullanıldığı düşünülen üç adet insan dişi, bir de kemirici hayvan dişi bulunmuştur.²⁶ Yani kendi diş ağrısı için muska ve ağrılarına iyi gelecek otları yanında taşıdığını göstermektedir. Türklerin asker bir millet olduğunu düşünürsek Akkün Sangun belki de bilebildiğimiz ilk askeri hekim olmalıdır.

2. Sengod Odchen

En eski Türk hekimlerinden biri hakkında bize bilgi bu kez Tibet kaynaklarından gelmektedir. Tibetliler tarihleri ve kültürleri kadar tıp konusunda da oldukça ileri bir millettir. Tarihte her millet kendi topraklarında sıkça görülen hastalıklar için kendi endemik bitkilerini ve madenlerini çeşitli yöntemlerle farklı hastalıkların tedavisinde

¹⁹ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2016. s. 28.

²⁰ <http://kronk.spb.ru/library/kiselev-sv-1936.htm> 16-12-2022.

²¹ Abdulkadir İnan, "Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları", *Makaleler ve İncelemeler*, TTK, Ankara 1987, s. 498.(497-499); Akkün'ün etlendirilmesi ünlü Sovyet döneminin ilk adli heykel tekniğini geliştiren ünlü Arkeolog, fiziki antropolog, heykeltıraş ve tarih profesörü Mihail Mihayloviç Gerasimov (1907-1970) tarafından bizzat yapılmış olup şuan Gorno Altaysk Müzesinde sergilenmektedir. Aleksandr Surazakov, *Pis'mena Dalyekogo Proshlogo*, Komitet Kultury Pravitelstva Respubliki Altay, Agenstvo Po Kulturno-istoricheskomu Naslediyu, Gorno-Ataysk 1993, s. 16-18.

²² Tilla Deniz Baykuzu, "İslam Öncesi Türklerde Kur ve Kurluk", *A.Ü. DTCF Dergisi*, C. 53, S. 1, 2013, s. 223-228.

²³ Saadettin Gömeç, "Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar", *Erdem*, 12/36, Ankara 2002, s. 941.

²⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 253.

²⁵ Abdulkadir Donuk, "Eski Türk Devletlerinde İdari Askeri Unvan ve Terimler", *TDAY*, 1988, s. 3.

²⁶ <http://kronk.spb.ru/library/kiselev-sv-1936.htm> 16-12-2022.; Abdulkadir İnan, *ibid.*; Emel Esin, "Otacı" Notes on Archeology and Iconography Related to the Early History of Turkish Medical Sciences", *1. Uluslararası Türk İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, İstanbul Teknik Üniversitesi, 14-18 Eylül 1981, Bildiriler, C. II, İstanbul 1981, 11-21.

İSLAMİYET ÖNCESİ DÖNEMDE İLK TÜRK HEKİMLERİ

kullanmayı öğrenmiş ve bu konuda kendilerini geliştirmişlerdir. Tibetliler de Asya'da geleneksel tıplarıyla ünlü bir millettir. Ancak Tibet tıbbı da diğer milletler gibi kendileri dışındaki kültürlerden faydalanmıştır. Tibetliler, Tufan Devleti (吐蕃 618-846) döneminde Tibet tıbbını geliştirmek amacıyla 728 yılında Samye Manastırında²⁷ bir uluslararası tıp sempozyumu düzenlemişler ve İran, Hindistan, Nepal, Roma ve Çin gibi komşu devletlerin kendi alanlarında uzman olan kişileri bu toplantıya çağırmışlardır. Sempozyum sonrasında tüm bu uzmanların görüşleri, çevirileri ve yorumlarından faydalanarak Tibet tıbbını oluşturacak bir eser yazmışlardır. İşte bu eser içerisinde ayrıca hangi uzmandan hangi alanda faydalandığı da not edilmiştir.²⁸

Kurultaya katılan yüzlerce yabancı doktor arasında dokuz tane de yabancı devletlerin başhekimisi de vardı. Bu davetin İmparator Trisongdetsen tarafından yapıldığı söylense de kronolojik olarak ondan bir önceki imparator babası Me Agtsom (704-755) tarafından çağırılmış olmalıdır. Çünkü Trisongdetsen 755-794 yılları arasında hüküm sürmüştür ve 728 de yapılan bu kurultay ancak babası zamanında yapılmış olmalıdır. İmparatorun davetlisi olarak gelen bu imparatorluk hekimlerden biri Hintli, biri Keşmirli, biri Tacik (Sogd), üçü Çinli, biri Dol-polu, biri Nepalli ve biri de Tibetlilerin “*dru-gu*” adını verdikleri Gök Türklerden Sengdö Ochen²⁹ adında bir hekimdi.³⁰ Bu esere göre Gök Türkler demirle dağlama konusunda çok tecrübeli olup hayvan ve insanları bu yöntemle tedavi ederlerdi ve dolayısıyla diğer ülkelerden çok daha tecrübelilerdi. Ayrıca tedaviler sırasında kan alma iğneleri de kullanırlardı. Bu başhekimlerin hepsi bir sistem kurucusuydular. Sengdö Ochen de “*Ro-skra hPhrul-gyi Me-lon*” yani “*The Branch Covering Lines of Vermillion: The Amazing Mirror of Anatomical Charts*” (“*Parlak Kırmızının Hatlarını Kapsayan Brans: Anatomik Grafiğin Aynası*”) adlı anatomik ölçümü ve ayrıca “*Ceset Saçlarının Büyülü Aynası*”³¹ adlı sistemlerin de kurucusudur. Sengdo Ochen Çin tıbbı ile Budist tıp metinlerini derleyip çevirmiş ve yorumlamıştır. Bu eserler:

- 1- *Üç Siyah Tantra*³² Üzerine Yapılmış Büyük ve Küçük Açıklamalar,
- 2- *Deniz Kabuğu Çizimlerinin Gözü*³³,
- 3- *Turkuaz Ağ: Şifalı Bitkiler Ormanına Giriş*,
- 4- *Guna*³⁴ *Sata*'daki 500 Bölüm
- 5- *Ayna Üçlemesi*.

Acar'a göre bu veterinerlik eseri üç eserden oluşur. İkiisi Atlar Üzerine yazılmış olan “*Gümüş-Beyaz Ayna*” ve Atların Muayenesi hakkında yazılmış “*Işıklar Saçan Ayna*” adlı eserlerdir. Atların muayenesi, Shalihotra'nın atların yaşam ömrünün incelenmesi ile ilgili bir özetidir.³⁵

²⁷Tibet'in başkenti Lhasa'nın güneyinde bir manastırdır. Çincesi “Sanyeh Si 桑耶寺” olarak bilinir.

²⁸Türkiye'de bu konudan ilk bahseden bilim adamı Volkan Acar'dır. Daha detaylı bilgi almak için bkz: Volkan Acar, “Tibet Tıp Kaynaklarına Göre Orta Asya Türk Tıbbı”, *Lokman Hekim Dergisi*, 2015;5(3): s. 115-123.

²⁹Türk otacının adı “Sengdö Ochen”, “Sen-ge Odchan hPhel”, ve “Sengge-öchan-pelje” gibi değişik şekillerde yazılmıştır.

³⁰Bu doktorlar: Santigarbha (Hintli), Guhyavajra (Keşmirli), sTon-gsum Gan-ba (Çin), Ha-sha-ba-la (Çinli), Han-ti-Pa-ta (Çinli), Halashanti, (Tazik), Seri.-mdo 'Od-chhen (Türk), Khyol-ma Ru-tsi (Dol-po, Nepal), Dharmashala (Nepal) adındaki başhekimlerdi.

³¹*Sources of Tibetan Tradition*, Edit: Kurtis R. Schaeffer, Matthew Kapstein, Gray Tuttle, Colombia University Press, New York 2013, s. 293.

³²“Tantra” “teori, sistem, metod, enstruman, teknik” vs anlamına gelir. Tantra ezoterik literatürün bir bütünü ifade eder. Fiziksel ve ruhsal egzersizler, ilahilerin ve formüllerin okunması, ayinler, ritüeller, tıp, astroloji, sihir vb. gibi hem dini hem de pratik talimatları içerir. Nandana Chutwongs, “Visual Expressions Of Tantric Buddhism” 68: *Journal of the Siam Society*, 70, S. 1-2, s. 76-85.

³³Deniz kabuğu Budizmdeki 8 ana Budist sembolünden biridir. Bunlar şemsiye, altın balık, hazine vazosu, lotus, mükemmel düğüm, zafer flaması, çark ve sağa doğru kıvrılan deniz kabuğudur. Deniz kabuğu Budizm'in sesi anlamını taşır. Tantrik törenlerin vazgeçilmez bir parçası olan deniz kabuğu ayrıca vulvaya benzemesinden dolayı kadın doğurganlığını da simgeler. Nanditha Krishna, *The Art and Iconography of Vishnu- Narayana*, D.B. Taraporevala, Bombay1980, s. 36.

³⁴“Guna” Tibetçede Budizm'in sekiz sembolünü temsil eder ve “Ashtamangala” kelimesiyle ifade edilir. Ayrıca buradaki “Gunasata” kelimesi ise Korhan Kaya'nın Sanskritçe Sözlüğünde” Gunaşatan” olarak geçer ve anlamı “yüzlerce mükemmel nitelik” demektir. Korhan Kaya, *Sanskrit- Türkçe Sözlük*, İmge Kitabevi, 2006, s. 108.

³⁵Volkan Acar, *agm*, s. 120; Jamgon Kongtrul Lodro Taye, *The Treasury of Knowledge: Book Six, Parts One and Two: Indo-Tibetan*, Snow-lion Boston&London 2012, s. 919, 312; Shalihotra Hindistan'da veterinerlik hakkında yazılmış ilk eserdir. Kesin olmamakla birlikte MÖ 2350'de yazılmış olduğu tahmin edilmektedir. Özellikle fil ve at gibi hayvan hastalıkları ve tedavisi hakkında bilgiler veren eserin ilk kitabı hayvanların otlarla tedavisi hakkında, diğeri ise at tedavisi ile ilgilidir ve adı “Ashva-Ayurveda”dır. Susan G. Wynn, Dvm, Barbara Fougere, *Veterinary Herbal Medicine, Mosby Elsevier* 2007, s. 60; Shalihotra MÖ 3. yüzyılda yazılmış Sanskritçe bir eserdir. Eserde at donları, at yelesi, bir atın savaş alanındaki çevikliğini gösteren işaretler ile uğurlu olduğuna dair işaretler ayrı ayrı bölümler halinde ele alınmıştır. Şah Cihan (1628-1658)'in emriyle Saiyed Abdulla Khan Bahadur Feroze Jung tarafından Gazneli Mahmut zamanında yazılan at tedavisi ile ilgili “Faras-name” adlı bir eseri tercüme ederken Shalihotra'nın eserinden bazı bilgileri de Arap harflerine çevrilerek eklemeler yapmıştır. “Faras- name veya Salhutar” adı verilen bu eser sonraki dönemlerde de “Kitab-ul-Vitrat” adıyla İngilizceye aktarılmıştır. Eser tamamen resimlidir. Bu el yazması eserin bir nüshası da Bursa Genel Kütüphanesinde bulunmaktadır. *Library of Congress* <https://www.wdl.org/en/item/10668/>

SONUÇ

Tarihin her alanında olduğu gibi tıp tarihi de batı merkezli çalışılır. Türk tıbbı söz konusu olduğunda ise Şamanizm'den dolayı büyücü kamların birkaç ilkel tedavi yönteminden ileri gitmediği kanısı yaygındır. Ancak yine Asya'nın yazılı kaynakları ve arkeolojik çalışmalar bize az da olsa Türk hekimleri hakkında bilgi verirler. Hun hekimi Chü-ch'ü Chin-sheng Budist meditasyon Sutrasını kendi tıbbi bilgi ve tecrübeleriyle yorumlayarak tercüme etmiş ve bu çeviri yüzyıllarca Orta ve uzak Asya'yı etkilemiştir. Diğer iki hekim ise Göktürk dönemi hekimleridir. İlki Kuray Kurganındaki mezarından kimliğini öğrendiğimiz Otacı Akkün'dür. Akkün'ün bir başka önemi ise askeri hekim olmasıdır. II. Göktürk dönemi hekimi ise Tibet tıbbına kaynak olmuş Sengdö Otchen'dir.

Şimdilik tespit edebildiğimiz sadece üç örnek de olsa bu hekimler Türklerde bilimsel tıbbın diğer milletleri etkileyebilecek kadar ileri olduğu, Budizm yoluyla eski Hint tıbbını yakından takip ettikleri ve kendi geleneksel tıplarıyla harmanlamış oldukları görülmektedir. Ayrıca bize bambaşka bir konu açacak olan konu ise bu hekimlerden birinin hem insan hem hayvan hastalık ve tedavileri üzerine çalışıyor olmasıdır.

Bundan sonra bugüne kadar yapılmış kazılarda tıbbi aletler aramak, mumyaları incelemek ve Türklerle yakın ilişki kurmuş milletlerin yazılı kaynaklarında Türk tıbbına ilişkin veriler aramak bu konu üzerinde daha derin bilgilere ulaşmamızı sağlayacaktır.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KAYNAKÇA

ACAR, H. Volkan, "Tibet Tıp Kaynaklarına Göre Orta Asya Türk Tıbbı", *Lokman Hekim Dergisi*, 2015;5(3), s. 115-123.

BAYAT, Ali Haydar, *Tıp Tarihi*, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2016.

BAYKUZU, Tilla Deniz, "V. Yüzyılda Çin'de Kurulan bir Hun Devleti: Kuzey Liang", *Türkler*, C. I, Ankara 2002, s. 758-762.

BAYKUZU, Tilla Deniz, "İslam Öncesi Orta Asya Türklerinde Kur ve Kurluk", *A.Ü. DTCF Dergisi*, C. 53, S. 1, 2013, s. 221-250.

CHUNG, Tang-guo, *Çince Kaynaklara göre Kuzey Liang Hun Devletinin Siyasi Kültürel ve Ekonomik Tarihi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999.

CHUTIWONGA, Nandana, "Visual Expressions Of Tantric Buddhism", 68: *Journal of the Siam Society*, 70, no. 1-2, s. 76-85

Doctrinal Treatises: Selected Works, Collected Works of Korean Buddhism, Vol. 6, Edited by A. Charles Muller, Paju 2012.

DONUİK, Abdulkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdari Askeri Unvan ve Terimler*, TDAV, 1988.

İSLAMİYET ÖNCESİ DÖNEMDE İLK TÜRK HEKİMLERİ

ESİN, Emel, “Otacı, Notes on Archeology and Iconography Related to the Early History of Turkish Medical Sciences”, *I. Uluslararası Türk İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, İstanbul Teknik Üniversitesi, 14-18 Eylül 1981, Bildiriler, C. II, İstanbul 1981, s. 11-21.

GÖMEÇ, Saadettin, “Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar”, *Erdem*, 12/36, Ankara 2002, s. 929-945.

Huei Chiao 慧皎 Kao Seng Ch’uan 高僧传, Chung-kuo Fo-chiao Tian-chi Hsüen-k’an 中国佛教典籍选刊, Chung-hua Shu-chü 中华书局, Pekin 1997.

Huei Chiao 慧皎 Pi-ch’iu-ni Ch’uan 比丘尼, CBETA, No. 2063, Taipei 2002.

İNAN, Abdulkadir, “Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları”, *Makaleler ve İncelemeler*, TTK, Ankara 1987, s. 497-499.

IRONS, Edward, *Encyclopedia Buddhism*, Facts On File, New York 2008.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016.

KAYA, Korhan, *Buddhizm Sözlüğü*, Doğubatı Yayınları, Ankara 2017.

KAYA, Korhan, *Sanskrit- Türkçe Sözlük*, İmge Kitabevi, 2006.

KONGTRUL, Jamgön, TAYE, Lodrö, *The Treasury of Knowledge: Book Six, Parts One and Two: Indo-Tibetan*, Snow-lion Boston&London 2012.

KRİSHNA, Nanditha, *The Art and Iconography of Vishnu- Narayana*, D.B. Taraporevala, Bombay 1980.

LAİ, Pengju 賴鵬舉, “Bei liang de Mile jintu Sixiang ji qi tanku zhaoxiang 北涼的彌勒淨土思想及其禪窟造像”, *Yunguang Foxue Xuebao 圓光佛學學報*, Volume 4, T’ao-yuan, 1999, s. 1-25.

MCBRİDE, II Richard D., “Imagining Ritual and Cultic Practice in Koguryō Buddhism”, *International Journal of Korean History*, Vol. 19 No. 2, Aug. 2014, s. 169-211.

RİNPOCHE, Rechung, KUNZANG, Jampal, *Tibetan Medicine: illustrated in original texts*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1976.

SURAZAKOV, Aleksandr, *Pis'mena Dal'yekogo Proshlogo*, Komitet kultury Pravitelstva Respubliki Altay, Agenstvo po kulturno-istoricheskomu naslediyu, Gorno-Ataysk 1993.

Sources of Tibetan Tradition, Edit: Kurtis R. Schaeffer, Matthew Kapstein, Gray Tuttle, Colombia University Press, New York 2013.

WYNN, Susan, G. DVM, FOUGERE, Barbara, *Veterinary Herbal Medicine*, Mosby Elsevier 2007.

Wei Shou , Wei Shu, Chung-hua Shu-chü, Pekin 1974.

YAN, Liang, “India’s Influence on Khotan from the Perspective of Cultural Communication”, *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, volume 289, 2018, s. 115-120.

Library of Congress <https://www.wdl.org/en/item/10668/> 15-03-2020

<http://buddhism.lib.ntu.edu.tw/FULLTEXT/JR-BJ010/bj99901.htm> 15-03-2020

https://books.google.ca/books?id=yYQFBAAQBAJ&pg=PT90&lpg=PT90&dq=%E9%A2%A8%E5%A4%A7+%E7%97%85&source=bl&ots=rpOb7OWcFJ&sig=ACfU3U3Fh1MC_HZzK8GJdZTO_OVIZQoXw&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwiFvsittNfjAhVNj1kKHWPOBXIQ6AEwEXoECAkQAO#v=onepage&q=%E9%A2%A8%E5%A4%A7%20%E7%97%85&f=false 01-05-2020

<https://zh.wikisource.org/zh-hans/%E6%AF%94%E4%B8%98%E5%B0%BC%E5%82%B3> 03-12-2019.

<https://www.029guoxue.com/index.php?m=content&c=index&a=show&catid=40&id=5665> 16-06-2020.

Emevîler döneminde yoğun olarak yürütülen mevâlî politikası, Abbâsî Devleti'nin 132/750 yılında kurulmasıyla birlikte azalmaya başlamıştır. Fakat bu politikanın Abbâsîler zamanında devletin üst kademelerinde sürdürüldüğü görülmektedir. Abbâsî halifeleri Fars ve Türk unsurlarına dayanarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. İdarî ve askerî alanlarda zamanla kudret ve nüfuzları artan bu şahıslardan bazıları Abbâsî halifeleri tarafından mevâlî politikası çerçevesinde ortadan kaldırılmışlardır. Bunlardan biri Afşin lakabıyla bilinen Haydar b. Kavus'tur. Afşin, kendi iradesiyle İslamiyet'i kabul ederek devletin askerî alanında önemli görevler yürütmüştür. Abbâsî Devleti'ni yirmi seneden fazla uğraştıran Bâbek İsyânı'nı bastırması ve Amorium Seferi esnasında Bizans İmparatoru'nu hezimete uğratması örnek olarak gösterilebilir. Bâbek İsyânı'nı bastırması neticesinde Halife Mu'tasım tarafından takdir edilerek Üşrüsene'nin valiliğine ek olarak Sind, Cibâl ve Azerbaycan gibi bölgelerinin de idaresine verilmiştir. Bunun yanı sıra halife tarafından milyonlarca altın dinâr ile ödüllendirilmiştir. Onun üstün başarıları Ebû Temmâm gibi dönemin meşhur şairleri tarafından da methedilmesine vesile olmuştur. Afşin'in bu şekilde güç ve nüfuzunun zirvesine ulaşması, Tâhirîler'nin elinde bulunan Horâsân valiliğini elde etmeye sevk etmiştir. Bunun için Tâhirîler ve Abbâsîler'e karşı ayaklanmış olan Mâzyâr'ı desteklemiştir. Onun bu faaliyeti karşısında Horâsân valisi Abdullah b. Tâhir, Halife nezdinde Afşin'i kötülemeye başlamıştır. Afşin, Üşrüsene'ye gizlice yüklü miktarda nakit para ve silah sevkiyatı yapmakla suçlanmıştır. Ayrıca Mâzyâr'ı isyana teşvik etmekle de suçlanan Afşin, Halife Mu'tasım'ın gözünden düşürülmüştür. Başta Halife Mu'tasım olmak üzere Abbâsî Devleti'nin veziri, kâdilkudâtı ve Arap devlet adamlarının Afşin'e karşı cephe almalarının bir diğer sebebi ise onun Ebû Dülef el-İclî ile şahsî husûmet içerisine girmiş olmasıdır. Dönem kaynaklarının ifadelerine göre Arap ricâlinden olan Ebû Dülef, Bâbek'e karşı verilen savaş esnasında Afşin'in layıkıyla mücadele etmediğini ve onun kaçarak Ermeniyeye bölgesine gitmesine göz yumduğu şeklinde Mu'tasım'a şikâyette bulunmuştur. Bu nedenle Afşin'in müsâdere ve katledilmesi talebinde bulunması, arada bir husûmetin başlamasına sebep olmuştur. Fakat Afşin, Bâbek İsyânı'nı bastırdıktan sonra Ebû Dülef'in müsâdere ve öldürme iznini Halife Mu'tasım'dan almakta başarılı olmuştur. Ancak Ebû Dülef'in önemli Arap ricâlinden ve Kâdilkudât Ahmed b. Ebî Du'âd'ın yakın dostu olması sebebiyle Afşin emeline ulaşamamıştır.

Onun mevâlîden biri olarak başarılı faaliyetleri neticesinde güç ve nüfuzunu arttırması, Kâdilkudât Ahmed b. Ebî Du'âd ve Ebû Dülef el-İclî gibi Abbâsî Devleti'nin nüfuzlu Arap bürokratlarının aleyhte cephe almalarına sebep olmuştur. Bu şahıslar dönemin halifesi el-Mu'tasım'ı ikna ettikten sonra Afşin'i bazı ithamlarla mahkemede suçlu bularak yok etmişlerdir. Afşin'in yok edilme hadisesi, Gazneli bürokratlarından olan tarihçi Ebülfazl Muhammed Beyhakî tarafından *Târih-i Beyhakî* adıyla şöhret bulan eserinde inikâs bulmuştur. *Târih-i Beyhakî*'de yer alan Afşin ile Kâdilkudât ve halife Mu'tasım arasında cereyan eden konuşmalar, mevâlî politikasının Abbâsîler döneminde de sürdürüldüğünü göstermektedir. Bu çalışmada, dönemin Arapça ve Farsça kaynakları incelenerek Afşin'i başarıya götüren sebepler, kendisine yöneltilen suçlamalar ile Abbâsîler döneminde devam ettirilen mevâlî politikasına dair bilgiler ortaya çıkartılarak sonuçları bilim camiasına sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Afşin, Abbâsî Devleti, Mevâlî Politikası, Ebî Du'âd, Beyhakî.

ABBÂSÎ DÖNEMİ MEVÂLÎ POLİTİKASININ GAZNELİ DÖNEMİNE YANSIMASI: AFŞİN ÖRNEĞİ

THE REFLECTION OF THE ABBASID PERIOD MAWALI POLICY ON THE GHAZNAVID PERIOD: THE CASE OF AFSHIN

ABSTRACT

The mawali policy, which was carried out intensively during the Umayyad period, began to decline with the establishment of the Abbâsîd state in 750. However, it is seen that this policy was maintained at the upper levels of the state during the Abbâsîd period. Abbâsîd caliphs continued their existence based on Persian and Turkic elements. Some of these people, whose power and influence increased over time in the administrative and military fields, were eliminated by the Abbâsîd caliphs within the framework of the mawali policy. One of them is Haydar b. Kavus, known as Afshin. Afshin accepted Islam with his own will and carried out important duties in the military field of the state. The suppression of the Bâbek revolt, which occupied the Abbâsîd state for more than twenty years, and the defeat of the Byzantine Emperor during the Amorium expedition can be cited as examples. His suppression of the Babek Rebellion was appreciated by the Caliph Mu'tasim, and as a result, along with the governorship of Üşrusene, the administration of regions such as Sind, Cibal and Azerbaijan was given to him. In addition, he was rewarded with millions of gold dinars by the caliph. His outstanding achievements were also instrumental in being praised by famous poets of the period such as Abu Temmâm. Afshin's reaching the peak of his power and influence in this way helped him to obtain the Khorasan governorship, which was in the hands of the Tahirids. For this reason, he supported Mazyâr, who rebelled against Tahirids and Abbasids. In response to his activities, the governor of Khorasan, Abdullah bin Tahir, began to denigrate Afshin before the Caliph. Afshin was accused of secretly shipping large amounts of cash and weapons to Üşrusene. In addition, it was aimed that Afshin, who was also accused of inciting Mazyar to rebellion, would lose his reputation in the eyes of the Caliph Mu'tasim. Another reason why especially the Caliph Mu'tasim, the vizier of the Abbasid State, the qadilqadat and the Arab statesmen took a front against Afshin is that he entered into personal enmity with Abu Dülef el-İclî. According to the statements of the sources of the period, Abu Dülef, who was an Arab dignitary, complained to Mu'tasim that Afshin did not fight properly during the war against Babek and that he allowed him to flee to the Armenian region. For this reason, his demand for the confiscation and murder of Afshin led to the occasional hostility. However, after Afshin suppressed the Babek Rebellion, he was successful in obtaining permission to confiscate and kill Abu Dülef from Caliph Mu'tasim. However, Afshin could not reach his goal because Abu Dülef was one of the important Arab dignitaries and was a close friend of Kadilkudât Ahmed bin Ebî Du'ad.

His increase in power and influence as a result of his successful activities as one of the mawalis caused influential Arab bureaucrats of the Abbâsîd state, such as Kâdilkudât Ahmed b. Ebî Du'ad and, Ebû Dülef el-İclî, to take sides against him. These people convinced the caliph of the time, al-Mu'tasim, and found Afshin guilty and destroyed by courting him on some charges. The event of the destruction of Afshin is reflected in the work of historian Ebû'l-fazl Muhammed Beyhakî, who is famous for his work called *Târih-i Beyhakî* and, is one of the bureaucrats of the Gaznavids. From the conversations that took place between Afshin, the Kadî'l-kudat and the caliph Mu'tasim in *Târih-i Beyhakî*, it is seen that The Abbâsîd Caliphate also continued the mawali policy. In this study, by examining the Arabic and Persian sources of the period and, by revealing information about the reasons that led Afshin to success and, the accusations against him, the results of the continuation of the mawali policy during the Abbâsîd period will be presented to the scientific community.

Keywords: Afshin, Abbâsîd State, Mawali Policy, Ebî Du'ad, Beyhakî.

GİRİŞ

Tarih boyunca muhtelif kavimler arasında diğer ulusları yok sayan veya küçümseyen tarzda bir milliyetçiliğin varlığı görülmektedir. Her ne kadar bu oluşum İslamiyet tarafından takbih edilerek yasaklandıysa da Emevîler zamanında uygulanan mevâlî politikasıyla yaygın bir hâl almıştır. Bu dönemde gayr-ı Arap uluslara karşı uygulanan bu politikayla ilgili bilim camiasınca çok sayıda araştırma yapılarak sonuçları neşredilmiş olduğundan, tekrara düşmemek için burada uzunca bahse konu edilmeyecektir. Bu devletin bir asra varmadan siyasî ömrünü tamamlamasında birçok âmîli saymak mümkündür. Şüphesiz gayr-ı Arapları ikinci sınıf insan grubu olarak gören bu politika karşıtlığı, Emevîler'in çöküşünde etkili olan sebepler arasında önemli bir yere sahiptir. Devletin uyguladığı bu politika, Arap olmayan milletlerin Emevîler'e karşı kin ve nefretini mucip olarak Abbâsî ihtilali için müsait bir zemin hazırlamıştır.¹ Nitekim Abbâsî ihtilâli, Emevîler'in tutumu karşısında her yola

¹ Emevîler zamanında mevâlîye karşı uygulanan davranış ve tutum hakkında bkz. Ebû'l-ferec el-İsfehâni, *El-agâni*, Daru'l-ihya yay., Beyrut 1994, C. XVI, s. 337-38; İzzeddin İbn-i Esir, *Tarih-i Kâmil*, (Farsçası: Hamidruza Ajir), Esatir yay., Tahran 1381, C. VII, s. 2983 ila 2987; Ahmed Emin, *Zuha el-Islam*, Telif ve el-Tercume yay, Kahire 1933, C. I, s. 17-49; Corci Zeydan, *Tarih-i Temeddün-i İslami*, (Farsçası: Ali Cevahir), Emir Kebîr yay., Tahran 1372, C. IV, s. 664, 686 ila 689, 696 ila 700, 729; Zabihullah Safa, *Tarih-i Edebiyat der-Iran*, Firdevs Yay., Tahran 1369, C. I, s. 18-22.

başvurabilecek bir duruma gelmiş olan mevâlîye büyük ölçüde dayanmak suretiyle başarıya ulaşmıştır.² Bu doğrultuda Ebû Müslim el-Horâsânî'nin Emevîler'e karşı başlatmış olduğu faaliyetlerini örnek göstermek mümkündür.

Abbâsî Devleti'nin 132/750 yılında tesisıyla birlikte, Emevîler'e nazaran mevâlî politikasında önemli ölçüde değişiklik meydana getirilmiştir. Bunun neticesi olarak bir taraftan Emevîler döneminde fethedilen toprakların gayr-ı Arap ahalisinin İslamlaşma süreci hız kazanırken, diğer taraftan bu unsurlar Abbâsî devlet idaresinde makam, mevki ve nüfuz sahibi olmuşlardır.³ Çoğunluğu Türkler ve Farslar tarafından oluşan bu unsurlar, Abbâsî Hilâfeti'nin idarî ve askerî alanlarında vezaret, valilik, âmillik, ordu kumandanlığı, hassa ordusu kumandanlığı, saray ve halife muhafızlığı ile hâciblik gibi mühim vazifeleri icra etmişlerdir. Farslar genellikle vezaret ve valilik gibi idarî alanlarda etkin olurlarken, özellikle Me'mûn zamanı itibarıyla hilâfetin ordusu ağırlıklı olarak Türklerden teşkil edilmeye başlanmıştır. Bu durum Türklerin hilâfet merkezinde güç ve nüfuz sahibi olmalarının önünü açmıştır. Abbâsî halifelerinin bir taraftan güç ve nüfuzun mevâlî kökenli şahıslarla paylaşılmasından memnun olmayan Arap milliyetçileriyle, diğer taraftan Tâhirîler, ardından Saffârî ve Sâmânîler gibi zâhiren hilâfete bağlı devletler kurma çabasında olan Fars asıllı mevâlî ile mücadele etmek zorunda kalmaları, Türkleri bu mücadelede denge unsuru olarak kullanmaları sonucunu doğurmuştur.⁴

1. Bâbek İsyânı'nın Bastırılmasında Afşin'in Rolü

Türklerden oluşturulan Abbâsî ordusu bünyesinde yetişerek yükselen kumandanlar arasında Afşin lakabıyla meşhur Haydar b. Kavus önemli bir yere sahiptir. Aslen Üsrüşeneli olan Afşin, bölgenin yerel beylerinden olan babasıyla arasının açılması üzerine 206/821-22 yılında Abbâsîlere iltica ve İslamiyet'i kendi iradesiyle kabul etmiş bir şahıstır.⁵ Hilâfetin hizmetine girdikten sonra önemli seferlerde yararlılıkları ve Abbâsîlerin aleyhine gerçekleşmiş olan isyânları bastırmada mühim icraatları bulunur. Bunlardan hiç şüphesiz en önemlileri Bâbek el-Hürremî İsyânı'nın bastırılması ile Amorium Seferi esnasındaki faaliyetleridir. Abbâsîlere karşı İranlıların 201/816 yılında Me'mûn döneminde başlattıkları ve yaklaşık 22 yıl devam ederek Mu'tasım zamanında son bulan Bâbek İsyânı Hemedan, Cibâl, İsfahan ve Azerbaycan gibi geniş sahaya yayılmıştı.⁶ Abbâsîlerin bunlarla mücadele maksadıyla sevk ettiği orduların birçoğu isyânı bastırmak bir yana dursun, birkaç defa yenilgiyle geri çekilmişlerdir.⁷ Abbâsî Hilâfetini zor durumda bırakan bu isyânı bastırmak, Türk kumandanı Afşin'in marifetiyle 223/838 yılında ancak mümkün olabilmiştir. Afşin'in Bâbek İsyânı'nı bastırması ve yakalanmasındaki başarısı hilâfeti büyük ölçüde rahatlatmış ve Bizans'ın Zibatra ve Malatya saldırılarına cevap verme kabiliyeti bahsetmiştir. İsyânı bastırmasındaki başarısından dolayı dönemin tarihi kaynaklarının kendisinden övgüyle bahsetmeleri ve meşhur şairler tarafından methedilmesi onun icraatının büyüklüğü ve ehemmiyetini gösterir.⁸

2. Afşin'in Amorium Seferi'nde Gösterdiği Başarı

Afşin'in Abbâsî Hilâfeti'ne bir diğer önemli hizmeti ise Amorium Seferi esnasında gösterdiği olağanüstü başarısıdır. Abbâsîlerin Bâbek İsyânı'yla meşgul bulunmasından istifade eden Bizans İmparatoru Theophilos, 223/837-8 yılında Suğûr'u aşarak Zibatra ve Malatya bölgesinde Müslümanlara darbe indirmiştir.⁹ İmparatorun bu saldırısına karşılık Abbâsî Hilâfeti, bizzat Mu'tasım'ın kumanda ettiği büyük bir orduyla intikam harekâtı başlatmıştır. İki koldan hareket eden ordunun ana kuvvetleri Mu'tasım'ın kumandası altında Tarsus'tan kuzeye doğru ilerlerken, sağ cenah Afşin'in emri altında Suruç civarından İmparatorluk topraklarına giriş yapmıştır.¹⁰ Abbâsî Devleti'nin saldırısına karşı koymak üzere harekete geçen İmparator, muhacim kuvvetleri karşılamak üzere Ankara civarında duraklamış, fakat daha az olması sebebiyle önce doğudan kendisine doğru ilerlemekte olan Afşin'in kuvvetlerini ortadan kaldırarak daha sonra esas Abbâsî ordusuyla yüzleşmeyi uygun bulmuştur.¹¹ Tokat Kazova civarında Afşin'in kuvvetleriyle karşılaşan İmparator, ordusunun sayı bakımından üstün olmasına rağmen hezimete uğramıştır. Dazimon veya Anzen Savaşı olarak da anılan bu muharebede Theophilos, Afşin karşısında çok zor duruma düşmüş, hatta canını zor kurtarabilmiştir. Üstelik bu savaşa İran'dan kaçarak İmparatorluk ordusuna dâhil olan Bâbek'in yandaşları Hürremîler de katılmışlardı. Bunlar Hristiyanlığı kabul ettikten sonra Theophobos adını almış olan Barsis'in (Nersî) kumandası altında adı geçen savaşa iştirak ve İmparatorun

² Zeydan, *age.*, C. IV, s. 700, 729; Safa, *age.*, C. I, s. 12-13. Ayrıca bkz. H. Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İlgi Kültür Sanat yay., İstanbul 2015, s. 89.

³ Abdulhusayn Zarrinkub, *Do Karn-e Sukût*, Emir Kebir yay., Tahran 1336, s. 166.

⁴ Safa, *Tarih-i Edebiyat der-Iran*, C. I, s. 25.

⁵ Yıldız, *age.*, s. 138.

⁶ Gulamhusayn Siddîkî, *Cünbeşhâ-yı Dinî-yi İrani*, Pajeng yay., Tahran 1372, s. 297.

⁷ Muhammed b. Cerîr-i Taberî, *Tarih-i Taberî*, (Farsçası: Ebû'l-kasım Payende), Esatir yay., Tahran 1380, C. XIII, s. 5804; İbn-i Haldun el-İberî'de Bâbek'in karşısında hezimete uğrayan Abbâsî kumandanlarının bir listesini vermiştir. Bkz.: Abdurrahman b. Muhammed İbn-i Haldun, *el-İber (Tarih-i İbn-i Haldun)*, Farsçası: Abdulmuhammed Ayetî, Mutaleât-ı Farhangî yay., Tahran 1383, C. II, s. 476.

⁸ Afşin'i bu başarıları münasebetiyle metheden şairler Ebû Tammam Tayi ve Hüseyin b. Dahhâk Bâhîlî'dir. Bkz. Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. XIII, s. 5858, 5878.

⁹ İbn-i Esîr, *Tarih-i Kâmil*, C. IX, s. 4012-13.

¹⁰ Bu hareket ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. XIII, s. 5861-5862; İbn-i Esîr, *Tarih-i Kâmil*, C. IX, s. 4013-4016.

¹¹ Yıldız, *age.*, s. 187.

ABBÂSÎ DÖNEMİ MEVÂLÎ POLİTİKASININ GAZNELİ DÖNEMİNE YANSIMASI: AFŞİN ÖRNEĞİ

kurtuluşunda da önemli rol oynamışlardır.¹² İmparator Theophilos'un, Abbâsî ordusunun Bizans topraklarına ilerleyişini durdurmak bir yana dursun, mezkûr ordunun sadece Afşin tarafından kumanda edilen kısmını dahi engelleyemediği görülür. Aldığı bu yenilgi sonrasında uzun bir müddet kendisinden bir haber alınmadığı için öldürüldüğü şayiisi yayılmış; Bizans merkezinde öylesine bir kargaşa hüküm sürmüştü ki, yukarıda bahsi geçen İran asıllı Hürremî, Dazimon mağlubiyetinin ardından kaçmış olduğu Sinop'ta İmparator ilan edilmiştir. Görüldüğü gibi Afşin'in emri altındaki ordusunu etkin bir şekilde kullanması, İmparatora karşı Mu'tasım'ın kumandası altında hareket etmekte olan esas Abbâsî ordusuna lüzum bırakmadan Theophilos'u hezimete uğratmıştır. Bu mağlubiyet Bizans üzerinde olumsuz yönde büyük bir tesir bırakırken, Amorium Seferinin Abbâsîler lehine olumlu sonuçlanmasına vesile olmuştur.

3. Sonun Başlangıcı

Afşin'in artan nüfuzu ve Tâhirîlere tevcih edilmiş olan Horasan valiliğini elde etmek üzere giriştiği gizli teşebbüsleri onun sonunu hazırlamıştır. Abbâsîler, Emevîlere karşı gerçekleştirdikleri ihtilâlin başlangıcında mevâlîye son derece önem atfederken kendilerinin Hâşimoğullarına mensup Arap soyundan olduklarını asla unutmamışlardır. Zira Emevîlere karşı elde edilen başarımların ardından mevâlî politikasında genel anlamda müspet bir değişiklik meydana geldiyse de bazı özel durumlarda aynı vaziyetin devam ettiği görülmektedir. Mevâlî açısından menfî ve istisnai vaziyetin genellikle askerî ve idarî alanlarda aşırı güç ve nüfuz kazanmış olan gayr-ı Arap unsura yönelik olduğunu söylemek mümkündür. Abbâsîlerin ilk halifesi Seffâh zamanında mevâlîden olan Ebû Seleme Hallâl ortadan kaldırılırken, Halife Mansur döneminde ise Ebû Müslim el-Horâsânî bir desise ile yok edilmiştir. Hârûnürreşîd'in hilâfetinde Bermekî ailesi tarih sahnesinden silinmeye çalışılırken, Halife Me'mûn döneminde Fazl b. Sehl ile Tâhir b. Hüseyin bertaraf edilmişlerdir. Halife Mu'tasım zamanında ise Afşin ortadan kaldırılmak suretiyle mevâlî politikası üst düzey gayr-ı Arap milletini hedef alarak sürdürülmüştür.¹³

4. Afşin'e Yöneltilen İthâmlar ve Mahkemesi

Afşin'e yöneltilen suçlamalar ve mahkemesiyle ilgili önemli çalışmalar yapılmış olduğundan dolayı burada birkaç hususa işarette bulunmakla yetineceğiz. Yukarıda temas edildiği gibi Afşin'in Bâbek İsyânı'nı bastırması ve Amorium Seferinde Abbâsîlere fevkalade yararlılıklarda bulunmuş olması nedeniyle şöhretine muvazi olarak güç ve nüfuzu da artmıştı. Bu durum onun ata diyarı olan ve fethinden sonra yönetiminin de kendi uhdesine bırakıldığı Üsrûsene ile bağlarını sağlamlaştırmaya yönelmiştir. Ayrıca Bâbek İsyânı'nı bastırma görevlendirilirken Azerbaycan valiliğini de der-uhde etmişti.¹⁴ Bâbek'le mücadele sırasında gerek ganimet malları gerekse farklı yollarla elde ettiği nakdi malların bir miktarını hilâfet makamının bilgisi dışında adamları vasıtasıyla Üsrûsene'ye göndermeye başlamıştır. Fakat bu işi sürdürebilmesi için çeşitli görevler ifa etmekte olduğu Irak ve Azerbaycan ile kendi memleketi olan Üsrûsene arasında yer alan Horasan valiliğini de bir şekilde üzerine alması gerektiğini düşünmüştür. Oysa Horasan valiliği İran asıllı Tâhirîler sülalesinin uhdesinde olup, bu sıralarda hanedanın kurucusu olan Tâhir b. Hüseyin'in oğlu Abdullah tarafından yönetilmekteydi. Dönemin önemli kaynaklarından olan Taberî'nin belirttiğine göre Afşin, Horasan yönetiminde Abdullah b. Tâhir'i acziyet içerisinde göstermek maksadıyla, Cibâl ve Taberistân bölgesinde Abdullah'la rekabet halinde olan Mâzyâr b. Kârin'i gizlice desteklemiştir.¹⁵ Mâzyâr'ın Tâhirîler hanedanıyla eskiye dayanan bir husumet ve rekabeti bulunmaktaydı. Öyle ki Halife Mu'tasım Cibâl bölgesine ait vergilerin Abdullah b. Tâhir'e gönderilmesini emrettiği halde Mâzyâr bunu kabul etmiyor, Abdullah'a göndermeyeceğini açıkça beyan ederek bir müddet vergileri doğrudan Halife'ye ulaştırıyordu. Böylece Mâzyâr'ın gönderdiği vergiler Hemedân'da halifenin adamlarına teslim edildikten sonra Abdullah b. Tâhir'e iletilmekteydi. Bu durum birkaç yıl devam edince Mâzyâr ile Abdullah arasındaki rekabet iyice artarak büyük bir husumete dönüşmekte gecikmemiştir. İki arasındaki rekabet ve çekişmeler halife Mu'tasım'ı rahatsız etmiş olmalı. Zira Halife Mu'tasım birkaç defa Afşin'in yanında Tâhirîler'i Horasan valiliğinden uzaklaştırmak istediğini bildirmiştir.¹⁶ Bu durum Afşin'in Horasan valiliğini elde etmek için bir fırsat olarak değerlendirmeye başlamasına sebep oldu. Nitekim Taberî, Mâzyâr ile Abdullah arasındaki rekabetin Afşin'in şahsında, Abdullah b. Tâhir'in azledilmesi umudunu doğurduğunu zikretmektedir. Afşin gizlice Mâzyâr'la haberleşerek kendisiyle dostane münasebetler kurmak istediğini ve Horasan'ın şahsına vaat edildiğini bildirdiği gibi, Halife Mu'tasım'ın nezdinde Mâzyâr lehine söylemlerde bulunacağını belirtmiştir. Mâzyâr'ın Abdullah'a karşı ayaklanacağından şüphe duymayan Afşin'in hesabına göre, çıkacak muhtemel isyanda Abdullah

¹² Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. XIII, s. 5860; İbn-i Esîr, *Tarih-i Kâmil*, C. IX, s. 4013. Thophobos ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Zarrinkub, *Do Karn-e Sukût*, s. 209-211.

¹³ Safa, *Tarih-i Edebiyat der-İran*, C. I., s. 22-23; Zarrinkub, *Do Karn-e Sukût*, s. 134-135; Gulamhusayn Yusufî, *Eba Muslim Serdar-ı Horasan*, İlmî Farhangi yay., Tahran 1378, s. 58.

¹⁴ Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. XIII, s. 5919.

¹⁵ Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. XIII, s. 5890.

¹⁶ Muhtemelen bu durum Mu'tasım'ın Abdullah b. Tâhir ile arasında Me'mûn döneminde cereyan eden bir hadiseden kaynaklanmaktadır. Buna göre Mu'tasım, kardeşi olan halife Me'mûn'un ziyaretine birkaç gulâmiyle birlikte gitmiştir. O sıralar hâciblik vazifesini yürütmekte olan Abdullah b. Tâhir, bu kadar glâmla halifeyi ziyaret etmesinin uygun olmayacağını belirtmiştir. Mu'tasım Abdullah'a: "Senin bu kadar adamınla sürekli halifenin etrafında bulunman uygun olurken, benim şu kadcık adamımla görüşmem nasıl uygun olmaz?" sözleriyle tepkisini gösterdikten sonra Abdullah b. Tâhir'e karşı kin beslemeye başlamıştır. Bkz. Ebû Sa'id Abdulhay Gerdîzî, *Zeynu'l-ahbâr*, (haz. Rahim Rızazade), Asar ve Mefahir-i Farhangi yay., Tahran 1384, s. 202.

b. Tâhir başarısız olacak, Halife Mu'tasım tarafından bu isyanı bastırmak üzere kendisi gönderilecekti. Bu şekilde Afşin, ulaşmak istediği hedef olan Horasan valiliğini elde etmeye bir adım daha yaklaşmış olacaktı.

Fakat hadiseler Afşin'in umduğu mecrada cereyan etmemiş; Mâzyâr vergi ödemesini keserek isyan etmiş olsa da halife tarafından bu isyanı bastırma görevi, rekabetin taraflarından biri olan Horasan valisi Abdullah b. Tâhir ve onun Bağdat'ta görevli bulunan amcasının oğlu Muhammed b. İbrahim'e verilmiştir. Mâzyâr önce kendi yeğeninin, ardından da Kûhyâr adlı öz kardeşinin ihaneti neticesinde Abdullah b. Tâhir'in adamlarına teslim edilmiştir. Bu arada, yakalanmadan önce bir vesileyle kardeşi Kûhyâr'a Afşin'le mektuplaştığını ve davasında Afşin'in de desteğini almış olduğunu beyan ettiğinden bu durum Kûhyâr tarafından Abdullah b. Tâhir'e bildirilmiştir.¹⁷ Her ne kadar bazı kaynaklarda Afşin'in Mâzyâr'a yazmış olduğu mektubun nihayet Abdullah b. Tâhir'in eline geçtiği ve onun tarafından Halife Mu'tasım'a ulaştırıldığı belirtilmişse¹⁸ de bunun doğruluğu şüphelidir. Zira Afşin'in mahkemesinde şayet böyle açık bir delil hilâfet makamının elinde olsaydı, idamı için zayıf delillerin ispatı ile uğraşılmazdı. Ama yine de bu söylentiler Afşin'in sadece kudret ve nüfuzunun zirvesinden inmesine sebep olmakla kalmamış, bir mahkeme neticesinde hapsinin ardından ölümünü de beraberinde getirmiştir.

Afşin ile Mâzyâr arasında gerçekten mektup teatisi olup olmadığı günümüz araştırmacıları tarafından tartışılmakta olup, mektuplaşma haberinin Afşin'in ortadan kaldırılması için bir komplo olduğunu kabul edenler de bulunmaktadır.¹⁹ Bazı kaynaklarca Mâzyâr'ın yakalanması ile birlikte Afşin'in adı geçene yolladığı mektupların da Abdullah b. Tâhir tarafından Mu'tasım'a gönderildiği belirtilmişse de, yukarıda belirttiğimiz sebepten dolayı bunun mümkün olamayacağı anlaşılmaktadır. Zira mahkeme esnasında Afşin'le yüzleştirilen Mâzyâr, aralarındaki mektuplaşmayı ikrar etmeyerek söz konusu mektupların Afşin'in kardeşi Hâş tarafından kendi kardeşi Kûhyâr'a yazıldığını beyan etmiştir. Bu durum—şayet gerçekten aralarında bir haberleşme olduysa—Afşin'e ait mektupların ele geçirilememiş olmasına bir işaret olarak kabul edilebilir. Zira aksi durumda ellerinde bir delil olarak Afşin'in mektuplarını bulduran mahkeme heyeti, basit suçlamalar yoluna gitmezlerdi. Şu hâlde Taberî'nin belirttiği gibi arada bir mektuplaşma mevcut olmayıp, kendisini etrafındakilere güçlü göstermek amacıyla Mâzyâr tarafından şifahen yakınlarına söylenmiş ve olay gerçekmiş gibi algılanıp Afşin'in rakibi olan Abdullah b. Tâhir'e bildirilmiş olmalıdır. Kendisine karşı rakip olarak gördüğü Afşin'in aleyhinde her vesileye başvurmakta olan Abdullah b. Tâhir'in bu durumu vuku bulan bir hakikat gibi halifeye aktarmış olma ihtimali yüksektir. Afşin tarafından herhangi bir olumsuzlukla karşılaşmamışken öz kardeşi Kûhyâr'ın ihanetine uğrayarak Abdullah b. Tâhir'in adamlarına teslim edilen Mâzyâr, mahkeme esnasında Afşin'le değil, onun kardeşiyle yazışmalar yapıldığını; taraflardan birisinin de kendisi değil, kardeşi Kûhyâr olduğunu belirtmiştir. Mâzyâr'ın bu beyanatından Afşin'i korumaya çalışırken, suçu kendisine ihanet eden kardeşi Kûhyâr'ın üzerine atmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Horasan'a göz dikmiş olan esas rakibi Afşin'e karşı her fırsattan istifade etmekte olan Abdullah b. Tâhir, en azından mektuplaşma hususunda halifeyi ikna etmiş olmalı. Zira Mâzyâr'ın hilâfet merkezine tesliminin hemen bir gün öncesinde Afşin, Mu'tasım tarafından yakalanarak hapsedilmiştir. Bu aşamadan sonra tertip edilen mahkemenin hilâfete başkaldırıda bulunan Mâzyâr'ı cezalandırmaktan ziyade Afşin'e birtakım suçlar isnat edilerek ortadan kaldırılmasına yönelik icraatta bulunduğu görülmektedir. Mahkeme heyeti, kaynakların özellikle güç ve nüfuzuna bolca atıfta buldukları hilâfetin baş kadısı Ahmed b. Ebî Du'âd, vezir Muhammed b. Abdülmelik b. Zeyyât, Afşin'in rakibi Abdullah b. Tâhir'in amcazadesi olan Bağdat valisi İshâk b. İbrahim gibi önemli şahsiyetlerden oluşturulmuştur. Mahkemede Afşin beş suçlamayla karşılaşmıştır:

- 1-Soğd bölgesinde yerel halka ait bir tapınağın camiye çevrilmesi neticesinde müezzin ve imama dayak attığı,
- 2-Evinde Zerdüştlük dinine ait mücevher ve altınla süslü kitap bulundurduğu,
- 3-İslami usullere göre kesilmemiş hayvan etini tercih ettiği ve sünnet olmadığı,
- 4-Valisi bulunduğu Üsrûsene bölgesindeki ahalinin kendisine “Hüdâ”, “Hüdâvend” veya “Hüdâvendigâr” şeklinde hitabeden mektuplar yazdıkları,
- 5-Mâzyâr b. Kârin ile mektuplaşması.

İlk suçlamaya karşı Afşin'in savunması, gayr-ı Müslim bölge halkıyla ibadethanelerinin tahrip edilmemesi yönünde anlaşmasının bulunduğu halde bahsi geçen müezzinle imamın anlaşmaya mugayir teşebbüste bulunmaları neticesinde bunları tedip yoluna gittiği şeklinde olmuştur. Vezir Abdülmelik tarafından yapılan ikinci suçlamaya ise bahsi geçen kitaba sahip olduğunu, fakat bunun İslamiyet'ten çıkmasına sebep olamayacağını belirterek *Kelile ve Dimne* adlı eserle birlikte Mezdek dinine ait bir kitabın bizzat vezirin evinde bulunduğunu belirtmiştir. Üçüncü

¹⁷ Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. XIII, s. 5915.

¹⁸ Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. XIII, s. 5917.

¹⁹ Yıldız, *age*, s. 142.

ABBÂSÎ DÖNEMİ MEVÂLÎ POLİTİKASININ GAZNELİ DÖNEMİNE YANSIMASI: AFŞİN ÖRNEĞİ

suçlama ise mahkemede şahit olarak hazır bulunan Mecûsî bir mübed²⁰ tarafından yapılmıştı. Mübedin bu suçlamaları bizzat Afşin'in kendisinden duyduklarına dayandığını belirtmesi üzerine Afşin, bu şahsa ikametgâhının kendi evini gözlemleyecek kadar ve evindeki konuşmalarını duyabilecek kadar yakın olup olmadığını sormuş, o da uzakta olduğunu belirtmiştir. Bu sözleriyle Afşin'in, mübedin belirttiğlerinin uydurma olduğu imasında bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Afşin mahkeme heyetinden mübedin İslam ahkâmına göre şahitliğinin kabul edilip edilemeyeceğini sorduğunda hayır cevabını almıştır. Mübedin bu sıralarda Müslüman olmadığı, daha sonraları halife Mütevekkil zamanında İslamiyet'le şereflendiği bilinmektedir.

Dördüncü suçlama mahkeme heyetinin tamamı tarafından Afşin'in en ağır şekilde eleştirildiği hususu oluşturur. Mahkemede şahitler arasında hazır bulundurulmuş Merzbân b. Türkeş adlı şahıs, Üsrûşene halkının Afşin'e gönderdikleri mektuplarda kendisine "İlah" veya "İlahların İlahı" manasında da kullanılan Farsça "Hüdâ" veya "Hüdâvend" terimleriyle hitap ettiklerinden bahsetmiştir. Merzbân'ın bahsettiği mektupların Farsça kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Zira Taberî'nin kaydına göre Merzbân, bahsi geçen mektupların "Üsrûşene" bölgesinin rayiç yazısıyla kaleme alındığını açık bir şekilde belirtmektedir.²¹ Bahsi geçen dönemde Farsçada sadece "İlah" ve "Rab" manasında "İzed" ve "Yezdân" terimi kullanılırdı. Pehlevicede "Hutâv" veya "Hwatay" terimi Derrice'ye "Hudâ" ve "Hudây" şekliyle dâhil olmuş olup şah ve hükümdar manasında da kullanılmıştır.²² Nitekim son Sâsânî hükümdarı III. Yezdicerd zamanında telif edilen *Hudâyname*, Firdevsî'nin *Şehnâme*'sine kaynaklık ettiği gibi, "Hudây" kısmı "Şâh" terimine dönüşmüştür. İbn-i Nedîm'in belirttiğine göre *Hudâyname* İbn-i Mukaffâ tarafından "Siyerü'l-mülûk" adıyla Arapçaya tercüme edilmiştir.²³ Görüldüğü gibi eser adının ilk kelimesi olan "Hüdây" kısmı Farsçaya "Şah", Arapçaya ise "Mülûk" şeklinde çevrilmiştir. *Mücmeli't-tevârih ve'l-kısas*'ın yazarı, adı geçen eserinde: "Fars hükümdarlarının tarihiyle ilgili çok sayıda kitap inceledim. Onlar bu eserlere *Hudâyname* derlerdi. Zira onlar padişahlara *hudây* derlerdi."²⁴ Şeklinde duruma açıklık getirmektedir. Nitekim Atâ Melik Cüveynî de *Târih-i Cihângüşâ* adlı eserinde "Uygur Türkleri kendi hükümdarlarına *İdi-Kut* demekte olup devletin *hüdâvendî* manasına gelmektedir."²⁵ İfadesiyle bölgede bu terimin yaygın bir şekilde hükümdarlar için kullanılmakta olduğunu tasvir eder. Müslüman Arapların ilk fütuhâtı esnasında Ceyhun Nehri'nin her iki yakasında büyük bir siyasî teşekkülün yoksun bulunan Türk mahallî beyleri bulunurdu. Fars kaynakları bunlar için de "Hudâ" terimini kullanmışlardır. Çoğu Firdevsî'nin *Şehnâme*'si ve Nerşahi'nin *Târih-i Buhârâ* adlı eserinde geçen Sâmân Hudât, Buhara Hudât, Verdân Hudât²⁶, Kâbul Hudây ve Turân Hudây bu noktada örnek gösterilebilir.²⁷ Nitekim Zahirî Semerkandî, Karahanlı hükümdarı Kılıç Tamgaç Han İbrahim için "hüdâvend" terimini kullanmıştır.²⁸ Aynı manada *hudâ* kelimesinden *hâvendigâr*, *hundgâr*, *hünkâr* ve *hüdâvendigâr* gibi terimler de Timurular zamanına kadar yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Nitekim Zahiruddin Mar'aşî'nin belirttiğine göre Bağdat hâkimi Sultan Ahmed Celayir, Emir Timur'la olan münasebetlerini dile getirdiği Farsça şiirinde kendisini cihanın şahı manasında "cihan hüdâsı" olarak tasvir etmektedir.²⁹ Hatta Osmanlı hükümdarlarından I. Murad'a hüdâvendigâr şeklinde hitap edildiği meşhurdur.³⁰ Hükümdarlara Hüdâvendigâr şeklinde hitap etme geleneği Osmanlı edebiyat sahasında da kullanılmaya devam edilmiştir. Mütercim Kâsım b. Muhammed tarafından Türkçeye tercüme edilen Ferec Ba'deş-şidde adlı eserde geçen bir tarihî kayda göre yaşlı bir adamın Gazneli Sultan Mahmud'a hüdâvendigâr şeklinde hitap ettiği görülür.³¹ Son olarak Mevlana Celaleddin-i Rûmî'den bahsedilen *Sipehsâlâr Risâlesi*'nde genellikle kendisinden ismen değil, lakabı olan Hüdâvendigâr şeklinde bahsedilmekte olduğu da örnek gösterilebilir.³² Şu halde dönemin âdet ve geleneklerine göre Üsrûşene hâkimi olan Afşin'e bahsi geçen kelimelerin "Şah" manasında kullanılmış olması gayet tabii olarak karşılanmalıdır. Hüdâ kelimesinin Allah manasında kullanılması ise daha sonraki dönemlerde yaygınlaşmıştır. IX. asrın ilk yarısında bu şekilde hitap edilmek, doğrusu idam cezasını gerektirecek bir durum olmayıp, iddia sahiplerinin kasıt ve garzini göstermektedir. Bu arada Taberî'nin kayıtlarına göre Bâbek'le mücadele esnasında Bağdat'tan yardımcı kuvvet olarak Afşin'e doğru gönderilmiş olan unsurlar içerisinde Buhara Hüdâ adında bir komutanın da varlığından bahsedilmektedir.³³ Bu şahıs özellikle Bâbek'in yakın adamlarından Azin'in ailesini

²⁰ Zerdüş'tün getirdiği dinin ruhani kesimine verilen isim. Bu mübedin adı Zerdoşt b. Azerhur olup, halife Mütevekkil zamanında İslamiyeti kabul eden Muhammed el-Mütevekkilî adını almıştır. Bkz.: Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân*, Dar Sâdır yay., Beyrut 1994, C. III, s. 279.

²¹ Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. XIII, s. 5928.

²² M. Kazım Kehdûyî, *Edebiyat-ı Afganistan der-Edvâr-ı Kadîme*, İntişarat-ı Beynelmilleli yay., Tahran ş. 1384, s. 67.

²³ Gulamhusayn Sıddîki, *Cumbişha-yı Dini-yi İrani*, Pajeng Yay., Tahran 1372, s. 94.

²⁴ Anonim, *Mücmeli't-tevârih ve'l-kısas*, tashih: Meliküş-şüerâ Bahar, Hâver yay., Tahran 1318, s. 85.

²⁵ Atâ Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, haz. Şahrüh Museviyân, Destan yay., Tahran 1384, s. 141.

²⁶ İbn-i Haldûn, *Tarih-i İbn-i Haldûn*, (Farsçası: A. Muhammed Ayetî), Tahkikat-ı Farhangî yay., Tahran 1363, C. II, s. 101.

²⁷ Abdülhay Habibi, *Tarih-i Afganistan Ba'd-ez İslam*, Efsun yay., Tahran 1380, s. 307; Ebûbekr Muhammed Narşahi, *Tarih-i Buhârâ*, haz. Muderris Razavi, Tus yay., Tahran 1363, s. 159.

²⁸ Muhammed b. Ali Zahîrî Semerkandî, *Sindbâdnâme*, haz. M. Bâkır Kemaluddînî, Miras-ı Mektub yay., Tahran 1381, s. 238.

²⁹ Zahiruddin-i Mar'aşî, *Müntahabü't-tevârih*, Meclis kütüphanesi (Tahran) yazma no: 35919, vr. 142a.

³⁰ Mehmed Neşrî, *Cihannümâ*, haz. Necdet Öztürk, Çamlıca yay., İstanbul 2008, s. 124.

³¹ Mütercim Kâsım b. Muhammed, *Kitabu Ahbârî'l-fereci Ba'de-ş-şidde*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Yazma No: 1698, vr. 350a.

³² Feridun b. Ahmed Sipehsalar, *Risâle-i Sipehsâlâr*, haz. Said Nefisi, İkbâl yay., Tahran 1325, s. 26, 109, 119.

³³ Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. XIII, s. 5826, 5831-33-41.

yakalamak için yürütülen mücadelede önemli rol oynamış olup, onun bu lakabından dolayı eleştirilmediği görülmektedir.

Beşinci suçlama ise Afşin'in Mâzyâr b. Kârin ile mektuplaşmasıyla ilgilidir. Bu hususta yukarıdaki izahlardan da anlaşılacağı gibi aralarında yazışmaların yapıldığı ihtimali zayıftır. Her ne kadar dönemin olaylarından bahseden birçok tarihi eserde aradaki mektuplaşmadan bahsediliyorsa da bunun doğru olmadığı anlaşılıyor. Zira Mâzyâr bir ara kardeşi Kûhyâr'a kendisini güçlü göstermek ve hilâfet merkezinde bulunan önemli bir şahsiyet tarafından desteklendiğini belirtmek amacıyla ona şifahen böyle bir durumdan bahsetmiştir. Bu durum Mâzyâr'a ihanet eden Kûhyâr tarafından Abdullah b. Tâhir'e bildirilmiş; o da Afşin'i devlete ihanetle suçlamak için vaziyeti gerçekmiş gibi halife Mu'tasım'a aktarmış olmalıdır.³⁴ Ayrıca, muhakeme esnasında sorgulanan Afşin'in Mâzyâr'a mektup yazmadığını belirttikten sonra, halifeye savaş meydanlarında yardımda bulunduğu gibi, Mâzyâr'ın güvenini kazanarak kendi tarafına hileyle çektikten sonra derdest ve halifeye teslim etmek amacıyla böyle bir mektubu yazmakta bir beis olmadığını da dile getirmiştir.³⁵ Şayet Afşin'in Mâzyâr'la haberleşmesi ve onu Abdullah b. Tâhir'in aleyhine kışkırtması doğruysa bu, mektuplaşmanın dışında farklı bir yolla gerçekleşmiş olmalı. Bunu yaparken maksadı Abbâsî Devleti'ne zarar vermektense ziyade, zaten Abdullah b. Tâhir ile husumeti bulunan Mâzyâr'ı düşmanına karşı tahrikle aralarında çıkması muhtemel mücadeleden Abdullah b. Tâhir'in zararlı ayrılmasını sağlamak olabilir.³⁶ Yukarıda da ifade edildiği gibi şayet hilâfet makamının elinde İslamiyet dairesinden çıkmış, Müslüman ahaliyi katletmiş ve hilâfet makamına isyân etmiş olan Mâzyâr'la Afşin'in işbirliği yaptığını gösteren mektupları olsaydı, onun idamı için yeterli bir delil sayılabilirdi. Nitekim İbn-i Esîr Afşin'in mektuplaşmış olabileceğini şüpheli bulmuş ve bu hususta kaynakların çelişkili bilgiler ihtiva ettiğinden bahsetmiştir.³⁷ Mahkeme esnasında Mâzyâr'ın, Afşin'le kendisinin mektuplaşmadığını, Afşin'in kardeşi ile kendi kardeşi olan Kûhyâr arasında mektuplaşmanın vuku bulduğunu beyan etmiş olması, ihanetini görmüş olduğu Kûhyâr'ı zor durumda bırakmak için olmalıdır. Her halde Bâbek'in Abbâsî Devletine karşı çıkardığı, 20 yılı aşkın bir süre devam eden gailenin ağır bedeller ödenmek suretiyle daha yenice bastırılmış olması, halife Mu'tasım'ın bu hususta aşırı hassasiyet ve tepki göstermesine sebep olmuştur. Bu arada yakalanarak Sâmerrâ'ya getirilmiş olan Mâzyâr'ın, Bâbek'le aynı akıbete uğrayacağına bilincinde olduğu anlaşılmalıdır. Zira Afşin tarafından kendisine yönelik herhangi bir olumsuz durum söz konusu olmamışken, öz kardeşi Kûhyâr ve bazı diğer yakınlarının ihanetine maruz kalmış, bu nedenle aradaki yazışma eyleminin faili olarak Kûhyâr'la Afşin'in kardeşi Hâş'ı göstermiştir.³⁸

Mahkemede Abbâsî Hilâfeti'nin baş kadısı Ahmed b. Ebî Du'âd'ın, Afşin'le ilgili nihai ve esas karar verici merci olduğu anlaşılmalıdır. Ebî Du'âd, muhakeme süresince zaman zaman Afşin'i eleştirmiş, sert serzenişlerde bulunmuştur. Son olarak Afşin'i sünnet olmamakla suçlayarak mahkeme üyelerine onun durumunun açıklığa kavuştuğunu ilan ettikten sonra mahkemeden götürülmesini emretmiştir.³⁹ Kaynakların ifadelerinden Afşin'in kendi aleyhine bu mahkemeden olumsuz bir sonucun çıkacağına bilincinde olduğu anlaşılmalıdır. Zira yargılanma esnasında İshak b. İbrahim'in eleştirileri ve kendisini Firavun gibi ilahlık taslamakla suçlaması üzerine Afşin: "*Uceyf'in Ali b. Hişam'a okuduğu sureyi bana okuyorsun. Bakalım bu sureyi yarın kim senin için okuyacak.*" Şeklinde cevap verirken kendisine yönelik doğru olmayan ithamlara işarette bulunmuştur. Ahmed b. Ebî Du'âd'ın tutum ve eleştirilerine karşılık da: "*kendi ellerinle abanı kaldırıyorsun, nice kişiyi ölüme göndermeden omuzuna indirmiyorsun.*" demiştir. Ayrıca Ebî Du'âd mahkemede son sözü söyledikten sonra Afşin'in götürülmesi emrini Boğa-yı Kebîr'e verdiğinde Afşin, Boğa'ya: "*Sizin bu yaptıklarınızı bugünden çok daha erken beklerdim.*" Şeklinde mahkeme heyetinin kararıyla ilgili kendi düşüncelerini inikâs ettirmiştir.⁴⁰

Her ne kadar Kâdılkudât olan Ahmed b. Ebî Du'âd, Afşin'i idama götürecektir kararı aldığı kanısında olsa da, durum onun istediği şekilde cereyan etmemiş; Bâbek veya Mâzyâr gibi idam edilemeyen Afşin'in uzun bir müddet hapiste aç tutularak ölmesi sağlanmıştır.⁴¹ Bazı kaynaklar onun hapiste tutulduğu sıralarda dahi halife Mu'tasım tarafından sevildiği zikredilmekte, delil olarak da halifenin, oğlu Vâsık marifetiyle üzüm gönderdiği gösterilmektedir.⁴² Hâlbuki İlhanlı dönemi şehnamecilerinden olan Hekîm Şems-i Zeccâcî bu üzümün zehirli olduğunu ve Afşin'i sessizce öldürmek amacıyla halife tarafından gönderildiğini, Ancak Afşin bu durumu sezdiğinden dolayı meyveden yemediğini, açlığa maruz bırakılmak suretiyle öldürüldüğünü zikretmektedir.⁴³ Yine

³⁴ Zarrinkub, *Do Karn-e Sukût*, s. 237.

³⁵ Taberî, *age*, C. XIII, s. 5930; İbn-i Esir, *Tarih-i Kâmil*, C. IX, s. 4048.

³⁶ Nitekim Afşin mahkeme esnasında Mazyâr'la mektuplaşmadığını, hileyle onun derdest etmek için mektuplaşmasının da bir mahzuru olamayacağını belirtmiştir. Bkz. Taberî, *age*, C. XIII, s. 5930.

³⁷ İbn-i Esir, *age*, C. IX, s. 4043.

³⁸ İbn-i Esir, *age*, C. IX, s. 4047.

³⁹ Ahmed b. Davûd Dineverî, *Ahbârü't-tvâl*, (Farsçası: M. Mehdevî Dâmgâni), Ney yay., Tahran 1371, s. 448.

⁴⁰ Taberî, *age*, C. XIII, s. 5930, 5931.

⁴¹ İbn-i Esir, *Tarih-i Kâmil*, C. IX, s. 4052; Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. XIV, s. 5949.

⁴² Yıldız, *age*, s. 148-149.

⁴³ Handmîr Afşin'in zehirlenme neticesinde öldüğünü belirtir. Bkz.: Gıyaseddin Handmîr, *Habibu's-siyer*, haz. Debîr Siyâkî, Hayyam yay., Tahran 1380, C. II, s. 267.

ABBÂSÎ DÖNEMİ MEVÂLÎ POLİTİKASININ GAZNELİ DÖNEMİNE YANSIMASI: AFŞİN ÖRNEĞİ

Zeccâcî, Afşin'in Mâzyâr'la mektuplaşma iddialarının uydurma olduğunu, Abdullah b. Tâhir ve Ahmed b. Ebî Du'âd'ın aşırı kıskançlıkları neticesinde tertiplenmiş bir hadise olduğunu bildirir.⁴⁴

5. Afşin'in Ebû Dülef el-İclî İle Husûmeti

Bazı kaynakların izahatından baş kadı Ahmed b. Ebî Du'âd'ın çok yakın dostu ve Arap ileri gelenlerinden olan, Dülefler hanedanına mensup Ebû Dülef Kasım b. İsa el-İclî ile Afşin arasında derin bir husumetin olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵ Kaynaklar bu husumetin ne zaman ve hangi sebeple başladığı hakkında bilgi vermezler. Bir ihtimalle Afşin'in Bâbek'le mücadelesi esnasında gelişmiş olmalıdır. Zira kaynakların dikkatlice irdelenmesi sonucunda Afşin ile Ebû Dülef'in en çok Bâbek'le yürütülen mücadele esnasında bir arada bulunduğu görülür. Bâbek'le mücadelenin son safhasını oluşturan Bazz savaşında Ebû Dülef mutavvı'a, yani gönüllü birliklerin kumandanı olarak vazife ifa etmiştir. Bazz'ın zaptından birkaç gün önce Bâbek, şehri kuşatan Afşin'in ordusuna beklenmedik bir saldırı düzenleyince Ebû Dülef'in emri altındaki gönüllü birlikler karşı koymuş ve şehrin duvarlarına kadar ilerlemişlerdir. Ancak Afşin birkaç yerde Hürremiler tarafından pusu kurulduğunu bildiğinden Ebû Dülef'e kendi birliklerini geri çekme emrini vermiştir. Bu durum karargâhta Afşin'in savaşmak istemediğine ve hatta Bâbek'e fırsat verdiğine yönelik söylentilere sebep olacaktır. Bunun üzerine Afşin birkaç gün sonra genel taarruz emrini vererek Bâbek'in merkezi ve son kalesi olan Bazz şehrini zapt etmiştir. Esir alınan Bâbek Bağdat'a intikal ettirilinceye kadar Afşin tarafından iyi bir şekilde korunmuş, hatta ona iyi davrandığı bazı kaynaklarda zikredilmektedir.⁴⁶ Bâbek'in Afşin tarafından esir alınması ve halifeye teslimiyle birlikte Abbâsî Hilâfeti yaklaşık çeyrek asırdır devam etmekte olan büyük bir gaileden kurtulmuş oldu. Üzerine sevk edilmiş olan birçok Abbâsî ordusunu hezimete uğratmış olan Bâbek, Afşin'e karşı iki yıl mukavemet ettiyse de nihayet mağlup ve esir düşmüştür. Bu durum haklı olarak Afşin'i güç ve nüfuzunun zirvesine ulaştırdıysa da, başta vezir ve bazı devlet ayanı olmak üzere birçok ümeranın ona karşı kin ve kıskançlığını mucip olmuştur. Afşin'in Abbâsî Devleti içerisindeki aleyhtarları, özellikle Mâzyâr ile mektuplaşma haberlerini yayarak Mu'tasım nezdinde şüphe uyandırmayı başarmışlar, ardından da farklı hususlarda Afşin'i kötülemeye başlamışlardır.⁴⁷

Afşin'i halife Mu'tasım'ın gözünden düşürmeye çalışanlarla ilgili en detaylı bilgileri Tebrizli Hekim Şems-i Zeccâcî vermektedir. Onun ifadelerine göre Abdullah b. Tâhir, vezir Muhammed b. Abdülmelik Zeyyât, baş kadı Ahmed b. Ebî Du'âd ve Ebû Dülef el-İclî gibi devlet ayanı, Bâbek isyânının bastırılmasından sonra halife nezdinde onu kötülemeye başlamışlardır. Zeccâcî, adı geçenlerin Afşin hakkında Mu'tasım'a söylediklerini şu şekilde ifade eder:

"Afşin'in Mu'tasım nezdinde elde ettiği nüfuzdan başta vezir olmak üzere bazı ümera rahatsız olarak ona karşı hasetle kin beslemeye başladılar. Onun kötülüğünü isteyenler memleketin her tarafından harekete geçerek Mu'tasım'a fışıldamaya başladılar. Kimi onun mühlid ve kâfir olduğunu, kimisi ise Bâbek'e yardım eden bir şahıs olup Mâzyâr'la da mektuplaştığını bildirdiler. Bu şekilde Afşin aleyhindeki söylemler artınca Mu'tasım'ın Afşin hakkında sahip olduğu düşünceler olumsuz yönde değişmeye başladı. Hâlbuki Afşin'in değeri Halife nezdinde çok kıymetli ve onun en yüksek rütbeli adamlarından biriydi⁴⁸...Yine bir gün vezir Ahmed b. Ebî Du'âd halifenin yanına giderek Afşin'in halifeyle aynı görüşlere sahip olmadığını, her an isyân yoluna sapabileceğini bildirdi. Ayrıca onun sünnet olmadığına dair birçok Müslümanın şahitlik yapabileceğini, Bâbek'le gönül birliği üzere olduğuna da o savaşa katılanların şahadet edebileceklerini bildirdi. Bâbek'e karşı yürütülen savaşta bunun (Afşin'in) işi savaş olmayıp, orduyu bekletmekten başka bir şey yapmadığını, Bâbek'in kaleden çıkıp kaçmasına da kasıtlı olarak müsaade ettiğini; Bâbek'in bu nedenle Afşin tarafından değil, Sehl b. Sinbat marifetince derdest edildiğini beyan etti. Ayrıca Bâbek'in yakalanmasıyla onun (Afşin'in) gönlüne karanlık çöktüğünü, Bağdat'a getirilirken de Bâbek'i canı gibi saklayarak müminlerden gizlediğini bildirdi⁴⁹.... Bir ara Ebû Dülef halifenin yanına gelerek Afşin hakkında fırtına gibi esip güreledi. Ebû Dülef, Afşin'in ağzından bazı nakillerde bulunarak Bâbek'e karşı savaşlarda gevşek davrandığı ve onun bozuk itikada sahip olmasıyla ilgili çokça söz söyledi."⁵⁰

Bu bilgiler ışığında Ebû Dülef ile Afşin arasındaki husumetin niçin ve ne zaman başladığı hakkında bir fikir sahibi olmak mümkündür. Yine de Muhassin Tenûhî'nin kaydına göre uzun zamandır Afşin'in halife Mu'tasım'dan Ebû Dülef'i cezalandırma iznini talep ettiğini, sürekli ret cevabı alırken Bâbek'i derdest ettikten sonra ısrar edince kendisine bu iznin verildiğini bildirdiğine göre aradaki husumetin Bâbek'le mücadeleden önceye dayandığı da anlaşılmaktadır.⁵¹ Aynı müellifin belirttiğine göre Ebû Dülef, Afşin'in canı, malı ve cemaline kastetmiştir. Ayrıca birçok kaynak ikili arasında bir husumetin bulunduğunu, mahiyetini belirtmeden doğrulamaktadır.⁵² Yine bazı kaynaklar baş kadı Ahmed b. Ebî Du'âd ile Ebû Dülef arasında çok sıkı dostluk ilişkisi bulunduğundan da bahsederler. Neticede Afşin'in halife Mu'tasım'dan Ebû Dülef'i ölüm dâhil istediği

⁴⁴ Hekim Şems-i Zeccâcî, *Hümâyûnnâme*, haz. Ali Piriya, Farhangistan-ı Zebân ve Edeb-i Farsi yay., Tahran 1383, C. I, s. 606 ila 608; 615, 620.

⁴⁵ Muhassin b. Ali Tenûhî, *Neşvârü'l-Muhâdara ve Ahbârü'l-Muzâkere*, haz. Abud Şalcî, Dar Sâdir yay., Beyrut 1973, C. VII, s. 246.

⁴⁶ Taberî, *age*, C. XIII, s. 5833 ila 5840; İbn-i Esir, *age*, C. IX, s. 4001 ila 4005.

⁴⁷ Muhammed b. Halef Vekî'u'l-Kâdî, *Ahbârü'l-kudât*, Alem el-kitâb yay., Beyrut 2001, C. I, s. 679-680.

⁴⁸ Zeccâcî, *age*, C. I, s. 606.

⁴⁹ Zeccâcî, *age*, C. I, s. 608.

⁵⁰ Zeccâcî, *age*, C. I, s. 609.

⁵¹ Muhassin b. Ali Tenûhî, *el-Ferecu Ba'de's-şidde*, haz. Abud Şalcî, Dar Sader yay., Beyrut 1978, C. II, s. 66-67.

⁵² Ahmed b. Muhammed Sencerî, *Manzaru'l-insân (Tercüme-i Vefeyâtu'l-a'yân)*, haz. Fatma Muderrisî, Urumiye Üniversitesi yay., Urumiye 1381, C. I, s. 59; Tenûhî, *Neşvârü'l-Muhâdara*, C. VII, s. 246; Vekî'u'l-Kâdî, *Ahbârü'l-kudât*, C. I, s. 679.

şekilde cezalandırma iznini almış olması, diğer taraftan Ebû Düle' in iyi derecede dostu olan baş kadı Ahmed b. Ebî Du'âd'ın onu Afşin'in elinden kurtarmak için uğraşması ve bu hususta başarılı olması da Afşin ile adı geçenler arasında iyice açmış olmalı. Afşin Haydar b. Kavus ile Ebû Düle' arasındaki husumete ikincisinin kurtarıcısı sıfatıyla baş kadı Ahmed b. Ebî Du'âd'ın dâhil olmasıyla birlikte hadise farklı bir boyut kazanmıştır. Adı geçen üç şahıs arasında cereyan eden mücadeleye, aşağıda görüleceği gibi Abbâsî halifesi Mu'tasım da taraf olmuştur. Türk asıllı Afşin'in bir Arap ileri geleni karşısında hak arayışına girmesi neticesinde Abbâsî Devleti'nin bizzat halifesi ve Arap asıllı yargı organının başı kâdilkudât Ahmed b. Ebî Duâd'ı karşısında bulmuştur. Bu hadise aynı zamanda tarihçi de olan Gazneli bürokratlarından Ebülfazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî'nin meşhur eseri *Târih-i Beyhakî*'ye yansımış olup, Abbâsî Devleti'nin uyguladığı mevâlî politikasını detaylıca ortaya koymaktadır.

6. Gazneli Tarihçi Ebülfazl Muhammed Beyhakî ve Eseri

Bahsi geçen olayı *Târih-i Beyhakî*'den aktarmadan önce şu sorunun cevabını aramak yerinde olacaktır: Ebülfazl Beyhakî kimdir ve gerçekten rivayetleri güvenilir midir? Bu soruya cevap ararken burada onun hayatı ve eserini etraflıca tenkide tabi tutma niyetinde değiliz. Zira şimdiki kadar bu hususlarda kâfi derecede araştırma sonucu ortaya konulmuş durumdadır. Fakat onun eserini telif ederken hangi kaynaklardan istifade ettiği hakkında fikir sahibi olmak ve aktarıklarına güvenmek için hayatının bazı merhaleleri ile tarihçilik üslubunu kısmen irdelemek yerinde olacaktır.

Târih-i Beyhakî'nin müellifi Ebülfazl Muhammed b. Hüseyin 385/995 yılında Horasan'ın Nişabur kenti yakınlarında doğmuştur. 27 yaşlarında Gazneli Sultan Mahmud'un Divân-ı Risâlet'ine girmeyi başarmıştır. Divân başkanı Ebû Nasr Mişkân'ın vefatına kadar 412 yılından 431 senesine kadar Risâlet Divânı'nda 19 yıl gibi uzun bir müddet onun emri altında vazife icra etmiştir.⁵³ Divân'daki görevinin 9 yılı Sultan Mahmud zamanına, geri kalan 10 senesi ise Sultan Mes'ûd zamanına denk gelmektedir.⁵⁴ 431 yılından sonra devletin iç ve dış yazışmalarının yapıldığı ve arşivlendiği Risâlet Divânı'nın başına fiilen Beyhakî geçmiştir.⁵⁵ Gerek Sultan Muhammed'in kısa süren ikinci saltanatı sırasında, gerekse Sultan Mevdûd b. Mes'ûd'un 9 yıllık (432-441) hükümdarlığı boyunca Divân-ı Risâlet'teki vazifesini devam ettirmiştir. Sultan Mevdûd'un vefatından sonra Gazneli devleti siyasî buhran içerisine sürüklenmiş, hükümlerlik dönemleri çok kısa sürecek olan sultanlar tahta çıkmıştır.⁵⁶ 441'de tahta cülus eden Sultan Abdurreşid döneminin ilk senesinde Risâlet Divân başkanlığını yine Beyhakî yürütmüştür.⁵⁷ Ancak Tuman adlı nüfuzlu bir gulamın sultanın nezdinde onu kötülemesi neticesinde malları müsadere ve kendisi de hapsedilmiştir. Bir müddet sonra Gazne kadısı, Beyhakî'yi hapisten çıkararak kendi hususi hapisanesinde tutmuştur. Bu hadiseler esnasında Tuğrul Bozan adlı diğer bir gulam Sultan Abdurreşid'i bir darbeyle öldürerek aralarında Beyhakî'nin de bulunduğu devlet ayanlarını kale hapsine almıştır. Gazneli Devletini adeta gasp eden Tuğrul'un ömrü bu hadiseden sonra ancak 57 gün devam ederek Enuştegin adlı bir başka gulam tarafından 444'te öldürülmüştür. Beyhakî aynı yıl Sultan Mes'ûd'un oğlu Ferruhzad'ın tahta çıkmasıyla hapisten kurtulmuştur. O yeniden saraydaki görevine dönerek Sultan Ferruhzad'ın görüşlerine başvurduğu şahıslardan biri haline geldiyse de, bir müddet sonra resmi bir görev almayarak meşhur tarihi eserini telif başlamıştır. Beyhakî'nin belirttiğine göre eserinin yazım işine 448 yılında başlamıştır.⁵⁸ Sultan Ferruhzad'ın vefat ettiği 451 yılında Beyhakî eserinin yarısını tamamlamış vaziyetteydi. Sultan İbrahim'in saltanatının ilk 19 senesini de idrak etmiş olan Beyhakî, 470 senesi Safer ayında vuku bulan vefatına kadar telif işlerini sürdürmüştür. Müellifle ilgili yukarıdaki izahlardan da anlaşılacağı gibi, 85 yıllık ömrünün yaklaşık 58 senesini Gazneli Devleti bünyesinde, bunun da en az 29 yılını Resâil veya Risâlet Divânında geçirmiştir.

30 cilt halinde telif ettiği ve günümüze sadece 5-10. ciltleri ulaşabilen *Târih-i Beyhakî* adlı eserinin muhtelif sayfalarında derç ettiği bilgilerden anlaşıldığına göre, Gazneli Devleti sultanının diğer devletlere ve Gazneli devlet ayanına yazdırmış olduğu mektupların birçoğu Beyhakî'nin elinden geçmektedir. Saraydan çıkacak olan yazışma ve fermanları kaleme alma veya divân başkanının kaleme aldıklarını temize çekme işlerinin genellikle Beyhakî tarafından yapıldığı anlaşılıyor. Zira o, devlet bünyesindeki görevi dolayısıyla ömrünün büyük bir kısmını, seferde veya sarayda hep Sultanın yakınında geçirmiştir. Divân başkanlığını uhdesine almadığı zamanlarda bile, daha sadece bir "Debîr" iken bazı geceler Sultanın yanında "Debîr-i Nevbeti"⁵⁹, yani nöbetçi kâtiplik görevini ifâ etmiştir. Bu görevleri dolayısıyla devletin bütün iç ve dış yazışmalarının muhtevasına, hatta Sultanın diğer devlet ayanına gönderdiği çoğu gizli yazışmaların içeriğine vâkıf olan bir bürokrattır. Sultan Mes'ûd'un çoğu seferlerine iştirak etmiş, bilindiği gibi Dandanakan Savaşına da sultanın yanında katılmış, Selçuklular karşısında alınan yenilgiden sonra çeşitli sıkıntılara katlanarak Gazne'ye ulaşmayı başarmış bir devlet adamı ve tarihçidir. Bu

⁵³ Ebülfazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, haz. A. Ekber Feyyaz, İlim yay., Tahran 1374, s. 795.

⁵⁴ Ali b. Zeyd Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, haz. Ahmed Behmenyar, Furugî yay., Tahran 1361, s. 175.

⁵⁵ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, (İlim yay.), s. 878.

⁵⁶ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, haz. Ali Ekber Feyyaz, Firdevsi Üniversitesi Yayını, Meşhed 1383, s. 15.

⁵⁷ Beyhakî, *age*, (İlim yay.), s. 131.

⁵⁸ Beyhakî, *age*, (İlim yay.), s. 480-483.

⁵⁹ Divân-ı Resâil bünyesinde çalışan münşi ve kâtiplerden itimada şayan olan bazıların geceleri sırayla sarayda nöbetçi olarak kaldıkları anlaşılmaktadır. Geç saatlerde gelen önemli haberi özetleyerek sultana aktarma, icabı halinde divân başkanını saraya çağırma gibi vazife icra ettikleri anlaşılır.

ABBÂSÎ DÖNEMİ MEVÂLÎ POLİTİKASININ GAZNELİ DÖNEMİNE YANSIMASI: AFŞİN ÖRNEĞİ

bakımdan onun eseri, gerek Sultan Mes'ûd dönemi Gazneli tarihi, gerekse kuruluş dönemi Selçuklu Devleti tarihi için birincil kaynakların en önemlisini teşkil etmektedir. Bunun yanı sıra eserde Gazneli dönemiyle alakalı anlatılan birçok hadiseyle ilgili, benzerlik arz eden, eski dönemlerde cereyan etmiş olan başka bir olayı da yeterli açıklamalarla aktarmaktadır. Bunlardan biri de Gazneli Mahmud'un veziri Hasan b. Muhammed Mikalî'nin Sultan Mes'ûd tarafından idamı hadisesi münasebetiyle Afşin'in Ebû Dülef'i öldürmek istemesi olayını teferruatlı bir şekilde kaleme aldığı bölümdür.

Beyhakî'nin kendi ifadelerine göre, Gazneli sarayına ilk giriş yılları itibarıyla bir tarih eseri kaleme almayı düşünmeye başlamıştır. Onun saraydaki görevi bu iş için kâfi derecede kaynak malzeme sunduğu açıktır. Nitekim bu durumu kendisi de doğrularak uzun zaman dilimi içerisinde önemli olayları tarihi takvim şeklinde not alarak biriktirmeye başlamıştır. Bunlara ilave olarak kendi şahit olduklarını veya olaylar içerisinde yer alan şahıslardan sorarak öğrendiklerini de bu şekilde saklamıştır. Kendi döneminden önce cereyan eden olayları ise, olayın cereyan ettiği dönemlerde kaleme alınmış ve çoğu günümüze intikal etmemiş olan tarihi eserlerden aldığını, bu eserlerin değeri hakkındaki eleştirileriyle birlikte zikreder. Birer emanet olarak baktığı olayların birebir aktarımına son derece titiz davranarak: “*Doğru olmayan bir şeyi kaleme almam muhaldir.*”⁶⁰ Şeklinde bu özelliğine vurgu yapar, yazdıklarının sağlam kaynaklara dayandığını güvencesini: “*Okuyucuların aklına benim dayanaksız yazdığım gelmemelidir. Zira bu söylediklerime en adaletli şahidim sahip olduğum (uzun) yıllara ait yıllık takvimlerdir.*”⁶¹ Sözleriyle vermektedir. Eserinin günümüze ulaşan kısmında yer alan olayların çoğu yazarın kendi şahit oldukları ve idrak ettiği hadiselerdir. Şahit olamadığı olayı ise hadiseye iştirak etmiş güvenilir şahıslardan aktarır. Bu şahısların çoğu Gazneli Devlet idâresinde görev yapmış olan vezir, divân sahibi, müstevfî, vekîl-i der, hâcib, debîr, mu'temid ve saray hâcelerinden oluşur. Afşin ve Ebû Dülef'in hadisesi gibi kendi zamanından önce cereyan eden olayları ise yazılı kaynaklardan eser adını zikrederek aktarır. İstifade ettiği yazılı kaynaklardan bazıları *Ahbâr-ı Hülefâ-yı Abbâsiyân*, *Ahbâr-ı Ruesâ*, *Ahbâr-ı Mu'tezid Emirü'l-müminîn*, *Kitab-ı Ebû Reyhan*, *Ahbar-ı Amru Leys* gibi eserlerdir. Ayrıca *Ka'bu'l-ahbâr*, *Ahbâr-ı Âl-i Buveyh*, *Târih-i Mahmûd-ı Varrâk*, *Ahbâr-ı Hülefâ*, *Ahbâr-ı Mülük-ı Acem* ve *Siyer-i Mülük-ı Acem* gibi eserlerden de yararlandığını belirtir.

7. Abbâsî Dönemi Mevâlî Politikası Çerçevesinde Afşin Meselesinin Târih-i Beyhakî'ye Yansıması

Ebülfazl Beyhakî, eserinin birkaç yerinde Afşin'den bahseder. Bunlardan biri Afşin'in Ebû Dülef ile düşmanlığı ve halifenin verdiği yetkiyle onu ortadan kaldırmaya çalışırken yine halife Mu'tasım'ın gizli bir emriyle Kadı Ahmed b. Ebî Du'âd tarafından Ebû Dülef'in ölümden kurtarılması hadisesine ayrılmıştır. Mevzunun bütün teferruatıyla genişçe anlatılması, Kadı Muhassin Tenûhî'nin eserleri olan *el-Ferec Ba'deş-şidde* ve *el-Müstecâd* ile birincisinin Hüseyin b. Es'ad Dehistanî tarafından yapılan Farsça tercümesi dışında diğer tarih kaynaklarında bulunmaz veya çok muhtasar temaslar dışında detaya yer verilmemiştir. Beyhakî'nin bu hususta vermiş olduğu detaylı aktarım, Abbâsî Devleti'nin mevâlî politikasının aydınlanmasına ışık tutmaktadır. Olayın Tenûhî'nin eserinde geçtiği şekilden biraz daha farklı ve detaylı aktarılmış olmasıyla da Abbâsî dönemi mevâlî politikasının Gazneliler dönemine ne şekilde inikâs ettiği hakkında bir fikir vermektedir. Beyhakî bu olayları “*Ahbâr-ı Hülefâ*”dan aldığını belirtir. Bunun bir telif ismi mi yoksa bu muhtevaya sahip başka unvanlı bir eser mi olduğunu tespit etmek zordur. Ayrıca Beyhakî bahse konu hadiseyi baş kadı Ahmed b. Ebî Du'âd'ın ağzından, fakat İsmâ'îl b. Şahâb adlı şahıstan aktarmaktadır. Şu halde bazı araştırmacıların Beyhakî'nin bu konuyu Tenûhî'nin *el-Ferec Ba'deş-şidde*'sinden aktardığı yönündeki tespitleri de doğruyu yansıtmamaktadır. Zira Tenûhî'nin adı geçen eseri “*Ahbâr*”dan ziyade hikâyelerden oluşmaktadır. Ayrıca Tenûhî'nin mezkûr eseri “*Hülefâ*”dan ziyade başka hususlarda konuları ihtiva etmektedir. Son olarak Tenûhî eserindeki hadiseyi İsmail b. Şahâb adlı bir şahıstan aktarmamıştır. Nitekim Beyhakî birçok yerde kaynaklarını ya ism-i telif veya müellifinin adıyla zikretmekte olup, şayet Tenûhî'nin eserini kullansaydı bunu belirtmesinde de bir sakınca görmezdi.

Beyhakî'nin rivayetine göre bir gün kâdilkudât Ahmed b. Ebî Du'âd halife Mu'tasım'ı görmeye gider. Karşılaştığında ise halifeyi endişeli bulmuştur. Sebebini sorduğunda halife Mu'tasım: “*bu kendini bilmez yarı kâfir köpek Ebû'l-hasan Afşin...*” şeklinde konuşmaya başlayarak, onun Bâbek'le olan savaşından ve Hürremîleri ortadan kaldırması sonucunda kendi elleriyle derece ve makamının yükseltilecek nüfuzunun artırıldığından bahsetmiştir.⁶² Ayrıca halife, Afşin'in kendisinden uzun zamandır ısrarla talep ettiği bir ricasının olduğunu belirtmiştir. Aralarında tarih alanında kaleme alınmış eserlerin de bulunduğu birçok kaynağın teyit ettiği Afşin'in halife Mu'tasım'dan ricada bulunduğu hususu Beyhakî, Ebû Dülef Kâsım b. İsmâ el-İclî'nin bütün malvarlığını müsadere, vilayetinin elinden alınması ve idam edilmesi için kendisine yetki verilmesi şeklinde açıklar. Halife Mu'tasım, Ahmed b. Ebî Du'âd'a: “*Bunların (Afşin ile Ebû Dülef) arasındaki düşmanlık ve asabiyetin ne kadar şiddetli olduğunu sen daha iyi biliyorsun...*”⁶³ demiş ki onun bu sözü ikili arasındaki düşmanlığın en azından

⁶⁰ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, (İlim yay.), s. 298.

⁶¹ Beyhakî, *age*, (İlim yay.), s. 734.

⁶² Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, (İlim yay.), s. 214.

⁶³ Beyhakî, *age*, s. 215; Hüseyin Kûhistânî: “*Ebî Du'âd'ın Ebû Dülef ile aralarında son derece dostluk bağı kuvvetli olup onun hakkında her türlü iyiliklerde bulunurdu*”. Bkz. Hüseyin b. Es'ad Kûhistânî, *Tercüme-i Ferec-i Ba'dez Şiddet*, haz. İsmail Hâkimî, Bünyâd-ı Ferhang-ı İran yay., Tahran 1360, C. II, s. 925.

devlet ayarı arasında bilindiğini gösterir. Afşin'in uzun bir müddet sürdürdüğü ısrarlı ricalarını reddeden halife, Bâbek isyânı gibi büyük ve tehlikeli bir durumu ortadan kaldırması hizmeti mukabilinde onun ricasını yerine getirmek zorunda kalmıştır. Halife baş kadı ile bu meseleyi konuşurken Afşin'den helal ve haramı bilmeyen manasında bir kelime kullanarak: “*bu mustahell Ebû Dülelf'i kesin öldürecektir...*” şeklinde bahsetmektedir. Halife Mu'tasım Afşin'in ısrarlı isteklerini o zamana kadar neden reddettiğini de baş kadıya açıklamıştır. Buna göre Ebû Dülelf'in işe yarar birisi, Abbâsî hanedanına hizmeti geçmiş olması ve her şeyden önce Kadı Ahmed b. Ebî Du'âd'ın yakın dostu olması şeklinde ifade etmiş olduğu görülür. Halifenin bu anlatımlarına karşı baş kadının ilk tepkisi: “*Bu haksız yere dökülecek olan bir kan olup Allah nezdinde makbul olmaz.*” Şeklinde olmuştur.⁶⁴ Ayrıca Ebû Dülelf'in Arap ırkının ileri gelenlerinden biri olduğunu, şayet öldürülecek olursa yakınlarının rahat durmayacaklarını beyan etmiştir. Halife Mu'tasım'a göre kendisinin Ebû Dülelf'i kurtarma noktasında herhangi bir teşebbüste bulunma imkânı kalmamıştı. Zira Ebû Dülelf hakkında idam dâhil istediğini yapmak üzere Afşin'e yetki verirken, onu asla geri istemeyeceği ve geri alınması hususunda hiçbir şekilde kimseye emir vermeyeceğine dair galiz yeminler etmiştir. Bu nedenle baş kadı Ahmed b. Ebî Du'âd'dan Afşin'in yanına gitmesini, halifeyi hiçbir şekilde konuya dâhil etmeden, rica ve minnetle Ebû Dülelf'i kurtarmaya çalışmasını istemiştir. Halife Mu'tasım'ın tasavvuruna göre az bir ihtimal dahi olsa Afşin, Kâdilkudâta olan saygısından dolayı onun canını bağışlayacaktır. Bazı eserlerin de işarette bulunduğu gibi Ebû Dülelf ile Kadı Ahmed b. Ebî Du'âd arasındaki dostluk meşhur olmalı.⁶⁵ Beyhakî'nin de aktarımlarından anlaşılacağı gibi bizzat Abbâsî halifesi Mu'tasım bu iki şahıs arasındaki dostluğun derecesinden haberdar olup, bu iş için Kadı Ahmed tercih edilmiştir.

Ahmed b. Ebî Du'âd yanında 30-40 kişilik yakın adamlarından olduğu halde vakit kaybetmeden Afşin'in sarayına hareket etmiştir. Oraya ulaştığında hangi maksatla geldiğini bilmeyen Afşin'in görevlileri tarafından tek başına içeriye alınmıştır. Sarayın iç kısımlarına götürülmüş olan Ebî Du'âd burada Ebû Dülelf'i yere serilmiş büyükçe idam postunun üzerinde elleri ve gözleri bağlı, arkasında elinde kılıç bir cellat, Afşin tarafından sorguya çekilmiş bir halde bulmuştur. Yukarıda ifade edildiği gibi Beyhakî bu hadiseyi İsmâ'il b. Şahâb'dan, o da bu olayın bir tarafı olan Ahmed b. Ebî Du'âd'dan aktarmaktadır. Ahmed b. Ebî Du'âd'ın: “*Afşin beni karşısında görünce öfkeden iyice kızardı...*” şeklindeki ifadesine göre Afşin bu durumdan hoşnut değildir. Onun bu memnuniyetsizliği Kadı Ahmed ile Ebû Dülelf arasındaki dostluktan haberdar olduğunu gösterir. Bu arada baş kadı, daha önceleri onunla karşılaştığında kendisine karşı nasıl davrandığı hakkında da bilgi verir. Buna göre Afşin devletin baş kadısını görünce yanına yaklaşır, başını Kadı Ahmed'in göğüs hizasına gelinceye kadar aşağıya eğmiş. Ancak bu son karşılaşmada Afşin kendisinden beklenilen davranışı sergilemeyince baş kadı tarafından “*büyük bir istihfâf*” olarak algılanmıştır. Beyhakî'nin aktardığına göre baş kadı: “*ben mühim bir vazife için oraya gitmiş olmam hasebiyle onun bu büyük istihfafından dolayı rahatsızlığımı açığa vurmam...*” şeklinde Afşin'in kendi önünde başını eğmediğinden dolayı duyduğu rahatsızlığı, daha doğrusu karşısında başını eğmediği için saygısızlık yapmış olduğunu dile getirmektedir. Âdeti olmadığı halde Afşin'in yüzünü öpen Kadı Ahmed, onun kendisine bakmayışına mecbur sabretmek zorunda kaldığını belirtmekte ve bu davranışı da kendisine karşı yapılan “*büyük edepsizlik*” olarak vurgulamaktadır.⁶⁶ Ebû Dülelf'in affedilmesi için geldiğini belirtmeden önce: “*Benim müminlerin emirinin yanında gördüğüm hürmet ve hususî yerimi ve ona olan yakınlığımı, onun da bana karşı sahip olduğu saygıyı biliyordunuz*”⁶⁷ sözleriyle makam ve mevkiyle Afşin'e adeta gözdağı verdikten sonra Ebû Dülelf'in affını ister. Onun bu talebine karşı Afşin'in vermiş olduğu: “*Bu adam benim can, mal, makam ve cemâlime kastetmiş, kanımın akıtılması ve namusumun ayaklar altında çiğnenmesine talip olmuştur... Elbette bu isteğini yerine getirmem mümkün değildir.*”⁶⁸ Cevabından Ebû Dülelf'le arasındaki düşmanlık sebebi de anlaşılmalıdır. Afşin'in bu söylemi, Zeccâcî'nin eserinde belirttiği Ebû Dülelf'in halife Mu'tasım yanına giderek Afşin'i kötülemesine dair verdiği bilgileri doğrular niteliktedir.

Kâdilkudât nihayet oturduğu yerden ayağa kalkarak: “*Acemleri⁶⁹ övmeye başladım. Zira bu adamcık acemlerden olup Üsrûşene bölgesindedi. Her ne kadar söylediklerimin büyük bir hata ve günah olduğunu bilsem de Arab karşısında acemi şerefli göstermeye çalıştım.*”⁷⁰ Sözlerinin ihtiva ettiği minvalde bir konuşma yapmıştır. Hüseyin b. Es'ad Kûhistânî'nin belirttiğine göre baş kadı Afşin'in karşısında ayakta durmayı dahi büyük bir zillet olarak kabul etmektedir.⁷¹ O ayrıca bu konuşmasıyla ilgili, şayet Ebû Dülelf'in canı söz konusu olmasaydı bu durumu sineye çekmek zorunda olmayacağını da belirtmektedir. Kudret ve nüfuzuyla vezirlerin fevkinde bulunduğu bazı kaynaklarda ifade edilen, Abbâsî Devletinde Kâdilkudâtlık gibi dürüstlük gerektiren mühim bir

⁶⁴ Beyhakî, *age*, s. 215.

⁶⁵ Muhassin b. Ali Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara ve Ahbârü'l-mizâkere*, haz. Abud Şalcı, Dar Sadr yay., Beyrut 1973, C. VII, s. 246.

⁶⁶ Ebulfazl Muhammed Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, tashih: Ali Ekber Feyyaz, Firdevsi Üniversitesi yay., Meşhed 1383, s. 186-87.

⁶⁷ Beyhakî, *age*, İlim yay., s. 216-217; Kûhistânî, *Tercüme-i Ferec-i Ba'dez Şiddet*, C. II, s. 927.

⁶⁸ Beyhakî, *age*, İlim yay., s. 217; Kûhistânî, *age*, C. II, s. 927.

⁶⁹ Acem terimi sadece İranlılar için değil, Arap milliyetine mensup olmayanlar için kullanılırdı. Bkz.: Hasan Amîd, *Farhang-e Farsî-ye 'Amîd*, Emir Kebir yay., Tahran 1379, C. II, s. 1427; Sa'îd Şartûnî, *İkrabu'l-mevârid*, Dârü'l-usve yay., Tahran 1416 h., C. III, s. 487. Nitekim Babür kendi hatıratında “*Arabların gayr-ı Araba acem dedikleri gibi, Hindistanlılar da gayr-ı Hindular için Horâsânî derler.*” demektedir.

⁷⁰ Beyhakî, *age*, s. 187; ayrıca bkz. Kûhistânî, *age*, C. II, s. 928.

⁷¹ Kûhistânî, *age*, C. 2, s. 927.

ABBÂSÎ DÖNEMİ MEVÂLÎ POLİTİKASININ GAZNELİ DÖNEMİNE YANSIMASI: AFŞİN ÖRNEĞİ

makamın vazifelerini icra etmekte olan Ahmed b. Ebî Du'âd'ın bu sözleri, Abbâsî halifesi el Mu'tasım dönemindeki mevâlî siyasetini en iyi şekilde yansıtmaktadır.

Ebû Dülelf'i kurtarmak için bütün çabalarının boşa gitmekte olduğunu gören baş kadı Ahmed b. Ebî Du'âd, nihayet gerçek meramını Afşin'e açıklamıştır. Şayet Ebû Dülelf'i kendisine bağışlarsa hem bu dünyada hem de ahirette muhakkak karşılığını alacağını bildirmiştir. Ancak az ileride görüleceği üzere Ebû Dülelf'i alamayınca Afşin'i öldürülmeye layık bir yarı Müslim olarak nitelenmektedir. Yani Afşin'in Müslümanlığını, Ebû Dülelf'i serbest bırakmasına bağladığı görülür. Aksi takdirde Afşin'e vadettiği iki dünya saadetini izah etmek mümkün görünmemektedir. Fakat Afşin bu teklifi kabul etmeyerek halife Mu'tasım'ın onu kendisine verdiğini ne kendisinin ne de başka birisinin geri almaya çalışmayacağına dair galiz yeminler ettiğini bildirmiştir. Ricasının Afşin tarafından reddedildiğinde aklından geçenleri: “*Ya Ahmed! Senin sözün ve mührün şark u garpta yürürlükte ve sen böylesi bir itten istihfâf görüyorsun.*” şeklinde aktarmaktadır. Ebî Du'âd, her defasında istek ve ricasının reddini kendisine yapılan bir küçümseme, tahkir veya saygısızlık olarak algılamakta olup, mevkiinden dolayı her isteğinin karşılanması arzusundadır. Nihayet halifenin isdâr edilmemiş fermanını, daha doğrusu kendi istek ve arzusunu halifenin emriymiş gibi yansıtmadan önce Ebû Dülelf'i kurtarmak için son bir çaba daha gösterecektir. Son teşebbüsü kendi ağzından Beyhakî'nin eserine şu şekilde yansımıştır: “*Ayağa kalkarak (Afşin'in) başını öptüm. İcâbette bulunmadı. Eline yönelerek öpücük kondurduktan sonra baktı ki, öpmek üzere dizlerine doğru eğilmekteyim. Bana: bunu ne kadar sürdüreceksin? Vallahi eğer bin kez yeri dahi öpsen fayda etmez, isteğine icâbet bulamazsın dedi.*” Afşin'in bu cevabı mukabilinde büyük bir öfke neticesinde sabrının tükendiğini belirten baş kadı, kendi kendine: “*böylesine bir murdar ve yarı kâfir bana karşı istihfâfta bulunuyor ve gûzaf söyleyerek boş konuşuyor. Ben bunu çekmek zorunda mıyım?*” dediğini zikreder.⁷² Bilindiği gibi Afşin mahkemesi sırasında küfür ile itham edilmiş, özellikle baş kadı tarafından ona bu suç isnat edilmeye çalışılmıştı. Fakat bu hadise Afşin'in mahkemesinden önce cereyan ettiğine göre kadı Ahmed'in nezdinde onun “*murdar ve yarı kâfir*” bir şahıs olması manidardır. Ayrıca Ebî Du'âd'ın bu beyanatından, Afşin'in konuşmaları “*boş laf*”tan ibaret olup hiçbir hükmünün olmadığı da anlaşılmaktadır. Ahmed b. Ebî Du'âd yakın dostunu Afşin'in elinden kurtarmak için son sözünü şu şekilde dillendirmiştir: “*Senin iyiliğin için mertliğin hakkı neyse yerine getirdim ve söyledim. Fakat sen bana hürmet göstermedin. Hâlbuki biliyorsun halife ve onun senden büyük veya küçük bütün adamları bana hürmet gösterirler. Benim sözümün şarkta ve garpta nasıl geçtiğini de biliyorsun. Ama yine de rabbime şükürler olsun ki sen benim sözlerimi dinlemedin ve senin gibi bir adama karşı minnet borcum oluşmadı.*” Bu sözlerinden sonra halife Mu'tasım'ın hiçbir şekilde kendisinden bahsetmemesini tembihlemiş olmasına rağmen onun ağzından bir emri tebliğ etmiştir: “*Benim sözüm bitti. Artık Emirü'l-müminîn'in sözünü dinle: Kasım İclî'yi öldürme ve taarruzda bulunma. Onu derhal evine gönder, senin bu husustaki yetkin kaldırıldı. Eğer onu öldürürsen karşılığında kısas edileceksin.*” Bu şekilde Kadı Ahmed b. Ebî Du'âd, Halife Mu'tasım'ın verilmemiş emrini Afşin'e tebliğ ettikten sonra hilâfet sarayına dönmüştür.⁷³

Halife Mu'tasım'ın huzuruna çıkan baş kadı, Ebû Dülelf'i kurtarmak için Afşin'e ne şekilde yalvardığından bahsederek: “*Yazıklar olsun bizim Müslümanlığımıza! Pis, murdar ve alçak bir gayr-ı müslimden bunları çeker olduk.*” demiştir. Afşin'le aralarında geçenleri halifeye anlatmış, özellikle Afşin'in başını, omuzunu ve elini öptükten sonra dizlerine doğru eğildiğini ve Afşin'in: “*Vallahi eğer bin kez yeri dahi öpsen fayda etmez*” dediğini aktarıncaya halife bu duruma çok öfkelenmiştir. Bu arada, daha halifenin buyurmadığı emrini Afşin'e ilettiğini anlatmadan Afşin halifenin huzuruna gelmiştir. Afşin halife Mu'tasım'dan Ahmed b. Ebî Du'âd'ın getirdiği emrin doğru olup olmadığını sorunca Mu'tasım da vermediği bir emrin ona tebliğ edilmiş olduğunu öğrenmiştir. Halife, Ebû Dülelf'i öldürme yetkisini Afşin'e verirken ne kendisinin, ne de bir başkasının onu geri istemeyeceğine dair yemin etmiş olduğu halde, Kâdılkudâtın ilettiği mesajın kendisine ait olduğunu bildirmiştir. Bu sırada halife Mu'tasım'ın Afşin'e karşı sarf ettiği sözleri özelde halifenin, genelde ise dönem Araplarının “*acem*” şeklinde adlandırdıkları gayr-ı Arap unsuruna karşı bakış açısını yansıtmaktadır:

“Her ne kadar biz geçen akşam Kâsım (İclî) ile ilgili ricalarına icâbet ettiyse de, bilmelisin ki o adam bizim hanedanımıza hizmeti geçenlerdendir. Buna (verdiğimiz yetkiye) rağmen onu yanına çağırarak cân ve başla ona hizmet ederek minnettar kılmalıydın. Ona iyiliklerde bulunarak hilatlerle evine geri göndermen akıllıca bir davranış olurdu. Ama yapmadın. Sonra, Ebû Abdullah (Ahmed b. Ebî Du'âd)'ı rencide etmen her şeyden daha çirkin bir hareketti. Ancak herkes aslında ve cevherinde ne varsa ancak onu ortaya koyar; Arapların kılıç ve mızraklarından önce şey çektikten sonra Acem, Arabı nasıl sevsin?”⁷⁴

Afşin'in meyus bir şekilde halifenin huzurundan ayrılmasının ardından halife, baş kadı Ahmed b. Ebî Du'âd'a niçin vermediği bir emri tebliğ ettiğini sormuştur. Abbâsî Devleti baş kadısının cevabı: “*Bir Müslüman kanının dökülmesini doğru bulmadım. Allah buna karşılık bana iyilikte bulunacak; bu kadarcık yalandan dolayı ukubet etmeyecektir.*” şeklinde olmuştur. Halife Mu'tasım: “*Sen doğru olanı yaptın. Yüce Allah'a yemin ederim ki Afşin canını benim elimden kurtaramaz. O Müslüman değildir.*” sözleriyle kadı Ahmed'in yaptıklarını tasdik

⁷² Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, s. 187.

⁷³ Beyhakî, *age*, s. 187-88.

⁷⁴ Beyhakî, *age*, s. 188-89.

etmiştir. Beyhakî'nin bu hadiseyle ilgili anlatımının devamında Mu'tasım'ın bir hâcibini göndererek Ebû Dülef'i Kâdılkudâtın evine aldırılmasından bahsedilmektedir.

SONUÇ

Emevîler döneminde uygulanan "Mevâlî" politikasının Abbâsiler zamanında yaygınlığını kaybettiye de devletin üst makamlarında gayr-ı Arap unsurlara karşı devam edildiği görülmektedir. Abbâsiler zamanında Türk ve Fars milliyetine mensup şahısların devletin üst kademelerinde idarî ve askerî görevlerde yükseldikleri görülür. Bu durum devletin üst kademelerinde görev yapmakta olan bazı Araplar tarafından kabullenemeyerek gayr-ı Arap unsurların ortadan kaldırılmalarına yönelik teşebbüslerine sebep olmuştur. Abbâsî Devletin hizmetinde önemli mevkilere yükselmiş olan Ebû Seleme Hallâl, Ebû Müslim el-Horâsânî, Bermekî ailesi, Fazl b. Sehl ile Tâhir b. Hüseyin ve Afşin gibi şahısların birer bahaneyle bertaraf edilmeleri örnek gösterilebilir. Abbâsî Halifesi Mu'tasım zamanında başkumandanlık, âmillik ve valilik gibi görevler yürüten Afşin'in ortadan kaldırılma hadisesi, Abbâsî Devletin mevâlî politikasını detaylı bir şekilde ortaya koyması bakımından önemli bir yere sahiptir. Onun bazı basit ithamlarla suçlanarak bir mahkeme neticesinde idam edilmeye çalışılması; idam edilmesine yetecek kadar delilin bulunmayışı sebebiyle ölüncüye kadar hapiste tutulması olayının perde arkası ile ilgili bilgiler, Gazneli Devleti bürokratlarından ve aynı zamanda tarihçi olan Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin tarafından *Târih-i Beyhakî* adlı eserinde inikâs ettirilmiştir.

Aslen Üsrûşeneli olan Afşin lakaplı Haydar b. Kavus, bölgeye hâkim Türk asıllı bir ailenin ferdi olup, herhangi bir cebrî muameleyle karşılaşmadan kendi irade ve isteğiyle İslamiyet'i kabul ederek Abbâsî Devleti'nin hizmetine girmiştir. Onun en büyük hizmeti hiç şüphesiz yirmi seneyi aşkın bir süre Abbâsî Devleti'ni meşgul eden ve derinden sarsan Bâbek-i Hurremî'nin isyanını bastırmak olmuştur. Ayrıca halife Mu'tasım'ın icra ettiği Amorium Seferi esnasında sadece kendi emri altında bulunan kuvvetlerle Bizans İmparatoru Teophilos'u Tokat civarında ağır bir hezimete uğratmış olması, seferin başarılı bir şekilde devam ettirilmesinde büyük bir amili teşkil eder. Dönemin tarihi kaynakları onun bu başarılarından övgüyle bahsettikleri gibi, Ebû Temmâm gibi meşhur şairler tarafından da methedilmiş bir şahsiyettir. Bu başarıları münasebetiyle bizzat halife Mu'tasım tarafından taçlandırılmış, Taberî'nin belirttiğine göre halife otuz milyon altın bağışlamıştır. Afşin'in başarılı faaliyetleri neticesinde şöhret, makam ve nüfuzunun artması, devletin üst kademelerinde bulunan Arap milliyetçilerinin haset ve kinlerini mucip olmuştur. Özellikle başlarında Arap ileri gelenlerinden olan Ebû Dülef el-İclî gibi nüfuzlu Arap ileri gelenleri Afşin'i halife Mu'tasım nezdinde kötülemeye başlamışlardır. Kaynakların Afşin'in ağzından aktardıklarına göre Ebû Dülef bir ara kendisinin müsadere ve katli için uğraşmış bir şahsiyettir. Afşin'in bu badireyi nasıl atlattığı hususunda kaynaklar herhangi bir bilgi aktarmamaktadır. Fakat Afşin ondan aynı şekilde intikam almak için Bâbek ve Amorium başarılarının akabinde ısrarla halife Mu'tasım'dan Ebû Dülef'in müsadere ve katli yetkisini talep etmiş ve nihayet bu hususta istediğini elde etmiştir. Fakat halife Mu'tasım Arapların tepkisinden çekinerek onu Afşin'in elinden kurtarmak üzere devletin baş kadısı Ahmed b. Ebî Du'âd'ı görevlendirir. Devrin vezirlerinden dahi daha muktedir ve nüfuzlu olduğu kaynaklar tarafından ifade edilen baş kadı, aynı zamanda Ebû Dülef'in kadim dostlarından biridir. O halife Mu'tasım'ın verilmemiş bir fermanıyla Ebû Dülef'i Afşin'in elinden kurtarmayı başarır.

Kâdılkudât Ahmed b. Ebî Du'âd'ın Afşin'le karşılaştığında olumlu veya olumsuz sarf ettiği sözlerin tamamı, mevâlî politikası çerçevesinde dönem Araplarının gayr-ı Araplara bakış tarzlarını açık bir şekilde ortaya koyan bir örneği teşkil eder. Afşin'in hasmını vermemekte direnmesi ve inadı baş kadıyı bir gayr-ı Arabın kendi isteklerine karşı gelmesi ve bu durumun tahammül edilemez olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Ayrıca baş kadı, halife Mu'tasım'ı da Afşin'in kendisine büyük saygısızlık ve hadsizlik yaptığını, onun Müslüman olamayacağı ve büyük bir cezayı hak ettiği hususlarında ikna etmiştir. Her halde Kadı Ahmed b. Ebî Du'âd bu hadiseden sonra Afşin'e karşı büyük bir kin beslemeye başlamış olmalı. O Afşin'in rakiplerinden olan Abdullah b. Tâhir gibi şahısların da desteğiyle sürekli halife nezdinde Afşin'i kötülemeye başlamıştır. Bu doğrultuda Afşin, aynı zamanda memleketi de olan valiliğini uhdesinde bulundurduğu Üsrûşene'ye gizlice silah ve para göndermekle suçlanmıştır. Ayrıca o Mâzyâr b. Kârin'in isyânında dahil olmakla da suçlanarak baş kadı Ahmed tarafından hazırlanan mahkemede yargılanmıştır. Esasında Abbâsî Devlete karşı isyân etmiş olan Mâzyâr'ın mahkemesi, daha ziyade Afşin'in yargılandığı bir mahkeme şeklini almıştır. Kadı, vezir ve Abdullah b. Tâhir gibi şahıslar tarafından mahkemede hazır bulundurulmuş şahitlerce Afşin, yukarıdaki suçlamalara ek olarak Üsrûşene'de bulunan iki Müslümana kötü muamelesi, İslami usuller dışında kesilmiş et tüketimi, evinde başka dine ait bir kitap bulundurması ve sünnetsiz olmakla itham edilmiştir. Kendisine yönelik suçlamalar ve ithamlara karşı delilleriyle birlikte verdiği cevapları ile bazı tenkitlere yukarıda işarette bulunulmuştur. Bazı kaynakların ifade ettikleri gibi onun Üsrûşene'ye gizlice para ve silah gönderdiğine dair bilgiler de gerçek dışı veya maksatlı yapılan bir itham olmalıdır. Zira Bâbek'e karşı kazandığı zaferin ardından bizzat halife Mu'tasım tarafından kendisine on milyon dirhem verilmiştir. Bu meblağın valiliğini yaptığı Üsrûşene'ye gönderilmesi gayet doğaldır. Gizlice silah göndermiş olması ise pek mantıklı görünmemektedir. Birincisi çuvala mızrak sığmaz, ikincisi ise zaten silah kullanmakta ve yapımında en mahir millet olan Mâverâünnehir Türkleri Irak'tan silah sevkiyatına ihtiyaç duymayacaktır. Bu hususla ilgili Câhiz'in eserinde kâfi derecede malumat yer alır.

ABBÂSÎ DÖNEMİ MEVÂLÎ POLİTİKASININ GAZNELİ DÖNEMİNE YANSIMASI: AFŞİN ÖRNEĞİ

Güç ve nüfuzu artmış olan Afşin'i idam ettirecek bir karar, Ebû Dülelf'in yakın dostu olan devletin baş kadısı tarafından oluşturulan mahkemeden çıkartılamamıştır. Bu nedenle baş kadı ve halife Mu'tasım Afşin'den sürekli yarı kâfir veya gayr-ı Müslim şeklinde bahsederek meseleyi kökten halletme yoluna gitmişlerdir. Hâlbuki Afşin kendi isteğiyle İslam dairesine girmiş olan bir şahıs olup, İslamiyet'in doğduğu bölgeye girmesinde de önemli rolü bulunmaktadır. Şayet halife ve baş kadı Ahmed b. Ebî Du'ad'ın, onun gayr-i müslim veya yarı kâfir olması hakkındaki görüşleri doğrusa bu durum, yirmi yılı aşkın bir süre Abbâsî Devletine isyân eden ve üzerine gönderilmiş hilâfet ordularını yenen Bâbek'i derdest ederken niçin söz konusu değildi. Afşin'in tek başına Dazimon Savaşında Bizans İmparatorunu hezimete uğratarak Amorium Seferinin başarılı bir şekilde sürdürülmesinde birinci derecede amel olurken, neden halife ve devletin Arap asıllı ayamı için her hangi bir problem teşkil etmeyip söz konusu bile edilmemiştir. Aksine bu hizmetleri mukabilinde başı taçlandırılmış ve misli görülmemiş bir biçimde milyonlarca altınla mükâfatlandırılmıştır. Her halde halife ve devletin ayamını endişelendiren husus onun gayr-ı müslim veya yarı kâfir olmasından ziyade, son başarıları neticesinde halk ve ordu mensupları içerisindeki artan sevgisi ve nüfuzu olmalıdır. Özellikle Afşin bir zamanlar kendi canına kastetmiş olan Arap ileri gelenlerinden olan Ebû Dülelf el-İclî'nin müsadere ve katli yetkisini halife Mu'tasım'dan alınca, hilâfetin baş kadısının sert tutumuyla yüzleşmiştir. Hâlbuki bir zamanlar Ebû Dülelf, Afşin'i müsadere ve katletmek için uğraşırken aynı devlet ayamı bu tutumlarını Ebû Dülelf'e karşı sergilememişlerdir. Ancak Afşin kendisine yapılmak isteneni uygulamaya koyunca birdenbire Ebû Dülelf'e karşı uygulanmak istenen durumun haksızlık olacağı görüşü ve Afşin'in ise küfür veya irtidatla ithamına sebep olmuştur. Bu arada şu soruya da cevap aramak lazım; Halife Mu'tasım, Ebû Dülelf'i istediğini yapabilmek üzere Afşin'e teslim etmiş, hiçbir surette ne kendisi geri isteyecek ne de bir başkasına geri aldirtmayacağına dair yemin etmişti. Mademki Ebû Dülelf kanı akıtılmaması gereken bir Müslümandı, niçin Afşin'in celladının eline verildi? Mademki Afşin yarı kâfir veya irtidat etmiş birisiydi, kâdilkudâtın belirttiği gibi kanının akması Allah tarafından beğenilmeyecek Ebû Dülelf niçin kendisine teslim edildi?

Gazneli Devleti bürokrat ve tarihçisi olan Beyhakî'nin meşhur eseri *Târih-i Beyhakî*'de Afşin, Kâdilkudât Ahmed b. Ebî Du'ad ve Halife Mu'tasım arasında Ebû Dülelf'i kurtarmak üzere cereyan etmiş olan konuşmalar, Abbâsî halifesi ve devletin Arap asıllı ayamının mevâlîye karşı bakış açısını en iyi şekilde yansıtmaktadır. Beyhakî'nin dışında bu hadiseye Kadı Muhassin Tenûhî, *Nişvâril-muhâdara* ve *el-Ferec Ba'deş-şidde* adlı eserlerinde de yer vermiştir. Beyhakî, Muhassin Tenûhî'nin vefatından bir yıl sonra, 385/995'te dünyaya gelmiştir. Bu hadise Beyhakî tarafından daha geniş, daha teferruatlı olarak aktetirilmişdir. Olay daha sonraki dönem müellifler tarafından da bazı farklılıklarla kaleme alınmaya devam etmiştir. Bunlardan biri de Hüseyin b. Es'ad-ı Dehistânî olup, *Tercüme-i Ferec-i Ba'dez Şiddet* adlı Farsça eserinde olaya yer vermiştir. Dehistânî'nin bu eseri Moğol hükümdarı Argun Han tarafından Horasan valisi olarak görevlendirilen İzzeddin b. Tâhir-i Zengî'ye takdim edilmiştir. Fakat yukarıda da değinildiği gibi Beyhakî bu hadiseyi Tenûhî'nin *el-Ferec Ba'deş-şidde* adlı eserinden değil, başka bir eserden almış olmalı. Nitekim Beyhakî bu hadiseyi *Târih-i Hülefâ*'dan aktardığını derç etmiştir.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KAYNAKÇA

- AMÎD, Hasan, *Farhang-e Farsî-ye 'Amîd*, Emir Kebir yay., Tahran 1379.
- ANONİM, *Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas*, tashih: Meliküş-şü'erâ Bahar, Hâver yay., Tahran 1318.
- BEYHAKÎ, Ali b. Zeyd, *Târih-i Beyhak*, haz. Ahmed Behmenyar, Furugî yay., Tahran 1361.
- BEYHAKÎ, Ebülfazl Muhammed b. Hüseyin, *Târih-i Beyhakî*, haz. A. Ekber Feyyaz, İlim yay., Tahran 1374.
- BEYHAKÎ, Ebülfazl Muhammed, *Târih-i Beyhakî*, tashih: Ali Ekber Feyyaz, Firdevsî Üniversitesi yay., Meşhed 1383.
- CÜVEYNÎ, Atâ Melik, *Târih-i Cihângüşâ*, haz. Şahrüh Musevîyân, Destan yay., Tahran 1384.
- DİNEVERÎ, Ahmed b. Davûd, *Ahbâru't-tvâl*, (Farsçası: M. Mehdevî Dâmgânî), Ney yay., Tahran 1371.
- EMİN, Ahmed, *Zuhâ el-İslâm*, Telif ve el-Tercüme yay, Kahire 1933.
- GERDÎZÎ, Ebû Sa'id Abdulhay, *Zeynu'l-ahbâr*, haz. Rahim Rızazade, Asar ve Mefahir-i Farhangi yay., Tahran 1384.
- HABÎBÎ, Abdulhay, *Târih-i Afganistan Ba'd-ez İslâm*, Efsun yay., Tahran 1380.
- HAMEVÎ, Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, Dar Sâdır yay., Beyrut 1994.
- HANDMÎR, Gıyâseddîn, *Habibu's-siyer*, haz. Debîr Siyâkî, Hayyam yay., Tahran 1380.
- ISFAHÂNÎ, Ebû'l-ferec, *El-agânî*, Daru'l-ihya yay., Beyrut 1994.
- İBNÜ'L-ESÎR, İzzeddin, *Târih-i Kâmil*, (Farsçası: Hamidrıza Ajir), Esatir yay., Tahran 1381.
- İBN-İ HALDÛN, Abdurrahman b. Muhammed, *el-İber (Târih-i İbn-i Haldûn)*, Farsçası: Abdulmuhammed Ayetî, Mutaleât-ı Farhangî yay., Tahran 1383.
- İBN-İ HALDUN, Abdurrahman b. Muhammed, *Târih-i İbn-i Haldun*, (Farsçası: A. Muhammed Ayeti), Tahkikat-ı Farhangi yay., Tahran 1363.
- KEHDÛYÎ, M. Kazım, *Edebiyât-ı Afganistan der-Edvâr-ı Kadîme*, İntişarat-ı Beynelmilelî yay., Tahran ş. 1384.
- KÛHİSTÂNÎ, Hüseyin b. Es'ad, *Tercüme-i Ferec-i Ba'dez Şiddet*, haz. İsmail Hâkimî, Bünyâd-ı Ferhang-ı İran yay., Tahran 1360.
- MAR'AŞÎ, Zahîruddîn, *Müntahabü't-tevârih*, Meclis kütüphanesi (Tahran) yazma no: 35919.
- MÜTERCİM, Kâsım b. Muhammed, *Kitabu Ahbâri'l-fereci Ba'de's-şidde*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Yazma No: 1698.
- NARŞAHÎ, Ebûbekr Muhammed, *Târih-i Buhârâ*, haz. Muderris Razavi, Tus yay., Tahran 1363.
- NEŞRÎ, Mehmed, *Cihannümâ*, haz. Necdet Öztürk, Çamlıca yay., İstanbul 2008.
- SAFA, Zabihullah, *Târih-i Edebiyat der-İran*, Firdevs Yay., Tahran 1369.
- SEMERKANDÎ, Muhammed b. Ali Zahîrî, *Sindbâdnâme*, haz. M. Bâkır Kemaluddinî, Miras-ı Mektub yay., Tahran 1381.
- SENCERÎ, Ahmed b. Muhammed, *Manzaru'l-insân (Tercüme-i Vefeyâtu'l-a'yân)*, haz. Fatma Muderrisî, Urumiye Üniversitesi yay., Urumiye 1381.
- SIDDİKÎ, Gulamhusayn, *Cünbeşhâ-yı Dinî-yi İranî*, Pajeng yay., Tahran 1372.
- SİPEHSÂLÂR, Feridun b. Ahmed, *Risâle-i Sipehsâlâr*, haz. Said Nefisi, İkbâl yay., Tahran 1325.

**ABBÂSÎ DÖNEMİ MEVÂLÎ POLİTİKASININ GAZNELİ DÖNEMİNE YANSIMASI:
AFŞİN ÖRNEĞİ**

ŞARTÛNÎ, Sa'îd, *İkrabu'l-mevârid*, Dâru'l-usve yay., Tahran 1416.

TABERÎ, Muhammed b. Cerîr, *Târih-i Taberî*, (Farsçası: Ebû'l-kasım Payende), Esatir yay, Tahran 1380.

TENÛHÎ, Muhassin b. Ali, *el-Ferec Ba'de's-şidde*, haz. Abud Şalcî, Dar Sader yay., Beyrut 1978.

TENÛHÎ, Muhassin b. Ali, *Nişvâru'l-Muhâdara ve Ahbari'l-Muzâkere*, haz. Abud Şalcî, Dar Sadr yay., Beyrut 1973.

VEKÎ'U'L-KÂDÎ, Muhammed b. Halef, *Ahbâru'l-kudât*, Alem el-kitâb yay., Beyrut 2001.

YILDIZ, H. Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, İlgi Kültür Sanat yay., İstanbul. 2015.

YUSUFÎ, Gulamhusayn, *Ebû Müslim Serdâr-ı Horâsân*, İlmi Farhangi yay., Tahran 1378.

ZARRÎNKÛB, Abdulhusayn, *Do Karn-e Sükût*, Emir Kebir yay., Tahran 1336.

ZECCÂCÎ, Hekîm Şems, *Hümâyunnâme*, haz. Ali Pirniya, Farhangistan-ı Zebân ve Edeb-i Farsi yay., Tahran 1383.

ZEYDAN, Corci, *Târih-i Temeddün-i İslâmî*, (Farsçası: Ali Cevahir), Emir Kebir yay., Tahran 1372.

РЕЗЮМЕ

Одним из важнейших элементов торговли являются ярмарки. Ярмарочная торговля была распространена еще с античных времен. Отметим, что еще до зарождения Ислама, в странах Азии ярмарки имели уже систематическую структуру, что связано было в первую очередь их выгодным географическим положением и высоким экономическим потенциалом. Собиравшиеся на перекрестках транзитных дорог в определенное время года ярмарки функционировали как места, где определялись мировые цены на важные товары, производилась оптовая торговля, валютно-обменные и кредитные операции. В VII-VIII вв., когда огромная география от Средиземноморья и Персидского залива до Каспийского моря и Волги перешла под власть Халифата, мусульманские города стали играть доминирующую роль в мировой торговле, и ярмарочная торговля снова начала развиваться.

Ярмарочная торговля всячески поощрялась мусульманским государством, поскольку в шариате торговля рассматривалась как один из благоверных способов заработка. Большое значение Халифат придавал строительству дорог, мостов и караван-сараяв в целях развития торговли и обеспечения безопасности ярмарок. В то же время была создана правовая система для защиты прав торговцев и регулирования цен на товары на ярмарках. Распределение доходов от торговли также производилось в соответствии с исламским правом.

Азербайджан, являясь одним из важных регионов мусульманской географии, стал важным центром средневековой торговли со своими знаменитыми городами и важными дорогами, проходящими через его земли. Рынки и ярмарки в таких азербайджанских городах, как Ардебиль, Марага, Тебриз, Барда, Дербент, были важнейшими звеньями торговых связей страны. В мусульманских источниках IX-X вв. ярмарки Курки (Барда) и Кульсара (на перекрестке дороги Ардебиль-Марага) показаны как одни из самых известных торговых центров Халифата. Ярмарка Курки была настолько знаменита, что местные жители даже воскресному дню дали название «курки»; а город Барда, который благодаря доходам, полученным от торговли, переживал экономический подъем, в арабских источниках именуется «матерью Азербайджана».

Начиная с X века, завоевательные походы русских в Барду привели к ослаблению торговой жизни города и, естественно, к потере ярмаркой Курки своего бывшего значения. К концу X века Барда уступила свое место в торговых отношениях Азербайджана городам Гяндже и Шамахе. В последующие века Гянджа и Шамаха стали превращаться в важнейшие торговые центры Южного Кавказа.

Что касается ярмарки Кульсара, которая собиралась в начале каждого месяца, объем ее оптовой торговли привлекало внимание мусульманских географов, таких как Истахри, Ибн Хаукаль и Мукаддаси. В источниках сообщаются имена крупных купцов Азербайджана, таких как Абу Ахмед ал-Мараги, Абу Исхак ал-Маджардани, Шуайб бин Мехран. Ярмарка Кульсара была активна в основном в IX-X вв., а города Ардебиль и Марага, на перекрестках которых функционировала эта ярмарка, продолжали играть важную роль в международной торговле. К концу X века более важное экономическое значение приобретает Тебриз.

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş/TÜRKİYE, E-Posta: y.caglayan@alparslan.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5462-2954.

O RAZVITII YARMAROCHNOY TORGOVLI V AZERBAJDZANE V IX-X VV.

Rasprostraneniye yarmarochnoy torgovli v IX-X vv. yavlyetsya pryamym svideteľstvom vysokogo urovnya razvitiya gorodskogo hoziystva Azerbaydzana. Torgovlya takzhe сыграла важную роль v uкреплении социальных и культурных связей между мусульманскими странами. Ярмарки имели не только экономические, но и социальные аспекты, так как являлись также центрами культурного взаимодействия. Купцы занимались не только хозяйственной деятельностью, но и были носителями культуры и философии. Благодаря купцам ярмарки и рынки в этот период превратились в культурные и общественные центры, где велись философские беседы, рождались новые религиозно-философские учения. С учетом этих аспектов мы можем считать ярмарочную торговлю одним из важных факторов социально-экономической жизни Azerbaydzana v средние века.

Ключевые Слова: Средневековье, мусульманская география, Azerbaydzan, торговля, ярмарки, рынки.

IX-X. YÜZYILLARDA AZERBAJCAN PANAYIR TİCARETİNİN GELİŞİMİ

ÖZ

Ticaretin en önemli unsurlarından biri de panayırlardır. Panayır ticaretinin antik zamanlardan beri yaygın olduğu bilinmektedir. Asya ülkelerinde ise İslam öncesi dönemlerden önce panayırların sistemli bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Bunda, kıtanın elverişli coğrafi konumu ve yüksek ekonomik potansiyeli önemli rol oynamıştır. Orta Çağ'da transit yolların kesiştiği şehirlerde, belirli zamanlarda kurulan ve uluslararası bir nitelik kazanan panayırlar (fuarlar) mühim emtia fiyatlarının belirlendiği, toptan satış ticaretinin, döviz ve kredi işlemlerinin yapıldığı yerler olarak işlev görmüştür. Özellikle VII. ve VIII. yüzyıllarda Akdeniz, Basra Körfezi, Hazar Denizi ve Volga Nehri ticaretinin Hilâfetin eline geçmesiyle, İslâm şehirleri dünya ticaretinde egemen rol oynamaya başlamış ve panayır ticareti yeniden yükselmiştir.

İslâm hukukunda ticaret, helâl kazanç yolu olarak görüldüğü için panayır ticareti devlet tarafından da desteklenmiştir. Hilâfet tarafından, ticaretin gelişmesi ve panayırların güvenliğini sağlamak için yolların, köprülerin ve kervansarayların inşasına büyük önem verilmiştir. Aynı zamanda, tüccarların haklarının korunması ve panayırlardaki emtia fiyatlarının düzenlemesi için hukuksal bir sistem de oluşturulmuştur. Ticareten elde edilen gelirlerin taksimi de İslâm hukukuna uygun olarak yapılmıştır.

İslâm coğrafyasının önemli bölgelerinden biri olan Azerbaycan, meşhur şehirleri ve arazisinden geçen önemli yollarıyla Orta Çağ ticaretinin mühim merkezlerinden biri olmuştur. Azerbaycan'ın Erdebil, Marağa, Tebriz, Barda, Derbent gibi şehirlerindeki pazarlar ve panayırlar ülkenin bu dönemde ticaret ilişkilerinin en önemli parçalarıdır. IX-X. yüzyıllara ait İslâm kaynaklarında Barda'daki Kurki ve Erdebil-Marağa yolunun üzerindeki Gülsaray panayırları İslâm coğrafyasının en meşhur ticaret merkezlerinden biri olarak gösterilmektedir. Pazar günleri toplanan Kurki panayırı o kadar meşhurdu ki halk arasında haftanın pazar gününe "kurki" denilmiştir. Ticareten elde edilen gelir sayesinde ekonomik olarak yükselen Barda şehri ise İslam kaynaklarında "Azerbaycan'ın Annesi" olarak isimlendirilmiştir.

X. yüzyılın başlarından itibaren Rusların Barda'ya düzenledikleri işgalci seferler şehrin ticaret hayatının zayıflamasına ve haliyle Kurki panayırının da eski önemini kaybetmesine neden olmuştur. X. yüzyılın sonlarına doğru Barda, Azerbaycan'ın ticaret ilişkilerindeki önemli yerini Gence ve Şamahı şehirlerine bırakmıştır. Sonraki yüzyıllarda Gence ve Şamahı, Güney Kafkasya'nın en önemli ticaret merkezleri olarak yükselmeye başlamışlar.

Her ayın başında toplanan Gülsaray panayırına gelince buradaki toptan satış ticaretinin hacmi İstahri, İbn Havkal, Mukaddesî gibi İslâm coğrafyacılarının da dikkatini çekmiştir. Gülsaray panayırı ticareti hakkındaki malumatlarda Azerbaycan'ın en ünlü tüccarlarının Abu Ahmed el-Maraği, Ebu İshak el-Majardani, Şuayb bin Mehran adlı kişiler olduğu belirtilmiştir. Gülsaray panayırı daha çok IX. ve X. yüzyıllarda aktif olmuş, bu panayırın üzerinde kurulduğu Erdebil ve Marağa şehirleri uluslararası ticaretteki önemlerini sürdürmekle beraber X. yüzyılın sonlarına doğru Tebriz'in ticari ehemmiyeti artmaya başlamıştır.

IX-X. yüzyıllarda panayır ticaretinin yaygınlaşması bu dönemde Azerbaycan'daki şehir ekonomisinin yüksek bir seviyede olduğunun doğrudan bir göstergesidir. Ayrıca ticaret ilişkileri, İslâm ülkeleri arasındaki sosyal ve kültürel bağların pekişmesi için de önem taşımıştır. Panayırlar aynı zamanda kültürel etkileşim noktaları olarak da görev yaptıklarından dolayı bu dönemde panayırların ekonomik olduğu kadar sosyal yönleri de bulunmaktadır. Tüccarlar yalnızca ekonomik faaliyetle meşgul olmamış aynı zamanda kültür ve felsefenin de taşıyıcıları olmuşlardır. Tüccarlar sayesinde bu dönemde panayırlar ve pazarlar felsefi sohbetlerin yapıldığı, siyasi ve sosyal fikirlerin paylaşıldığı, yeni dini ve felsefi öğretilerin doğduğu kültürel ve sosyal merkezlere dönüşmüştür. Bu yönleriyle panayır ticaretini Orta Çağ'da Azerbaycan'ın sosyoekonomik yaşamındaki önemli faktörlerden biri olarak sayabiliriz.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, İslâm Coğrafyası, Azerbaycan, Ticaret, Panayır, Pazar.

THE DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJAN TRADE FAIR IN THE NINTH AND TENTH CENTURIES

ABSTRACT

Fairs are among the most important elements of trade and they have been common since ancient times. In Asian countries, trade fairs had a systematic structure during the pre-Islamic period thanks to the suitable geographical location and high economic potential of the continent. Trade fairs were established at certain times in the cities where transit routes intersect in the Middle Ages and gained an international status. They also functioned as settings where important commodity prices were determined, wholesale trade, foreign exchange, and credit transactions were carried out. Particularly in the 7th and 8th centuries, the Mediterranean, Persian Gulf, Caspian Sea, and Volga River trades were captivated by the Caliphate and Islamic cities began to play a dominant role in world trade, and trade fairs increased again.

Trade fairs were also supported by the rulers since trade is considered halal income in Islamic law. Great importance was attached to the construction of roads, bridges, and caravanserais by the Caliphate to develop trade and ensure the safety of fairs. In the same vein, a legal system was established to protect the rights of traders and to regulate commodity prices at fairs. The distribution of the income from trade was also made per Islamic law.

Being one of the most important regions of Islamic geography, Azerbaijan was among the key centers of medieval trade with its famous cities and important roads passing through its land. Markets and trade fairs in cities such as Ardebil, Maraga, Tabriz, Barda and Derbent were the most important parts of the country's trade relations in the given period. Islamic sources from the 9th and 10th centuries demonstrate the Kurki fair in Barda and Gulsaray fairs on the Erdebil-Maraga road as among the most famous trade centers of Islamic geography. Held on Sundays, the Kurki fair was so famous that the day of the week was called "kurki" among the people. The city of Barda, which rose economically thanks to the income obtained from trade, was named the "Mother of Azerbaijan" in Islamic sources.

Since the beginning of the 10th century, the invading campaigns of the Russians to Barda weakened the city's commercial life and the Kurki fair lost its former importance. Towards the end of the century, Barda left its important place in the trade relations of Azerbaijan to the cities of Ganja and Shamakhi. In the following centuries, Ganja and Shamakhi began to rise as the most important trade centers of the South Caucasus.

As for the Gulsaray fair, which used to gather at the beginning of every month, the volume of wholesale trade here attracted the attention of Islamic geographers such as İstahri, İbn Havkal, and Mukaddesi. The sources on the Gulsaray trade fair indicate that the most famous merchants of Azerbaijan were Abu Ahmed al-Maragi, Abu Ishaq al-Majardani and Shuayb bin Mehran. The Gulsaray fair was mostly active in the 9th and 10th centuries. Although the international trade was sustained in the cities of Ardabil and Maraga, on which this fair was founded, the commercial importance of the fair increased in Tabriz towards the end of the 10th century.

In the 9th and 10th centuries, the spread of trade fairs is a direct indication that the city economy in Azerbaijan was at a high level. In addition, trade relations have also been important for the consolidation of social and cultural ties between Islamic countries. As fairs also served as cultural interaction points, they had social and economic aspects. Merchants were not only engaged in economic activity but were also carriers of culture and philosophy. Thanks to the traders, fairs, and markets in this period turned into cultural and social centers where philosophical conversations were held, political and social ideas were shared, and new religious and philosophical teachings emerged. In consideration of these aspects, we can address trade fairs as an important factor in the socio-economic life of Azerbaijan in the medieval era.

Keywords: Medieval, Islamic Geography, Azerbaijan, Trade, Fair, Market.

ВВЕДЕНИЕ

В средние века ярмарочная торговля имела большое распространение в странах мусульманского Востока; рост городской жизни здесь приходится на VIII-IX вв., когда Арабский Халифат находился на пике своего политического и экономического развития. Территории Халифата охватывали земли на трех континентах. Мусульманское государство господствовало в районах Атлантического и Индийского океана, а также Средиземноморья, Черного и Каспийского морей. Владевший такой огромной географией, сетью торговых коммуникаций и соответствовавшей экономикой, Халифат в течение нескольких столетий являлся основной движущей силой международной торговли и играл первостепенную роль в мировых коммерческих, финансово-кредитных операциях Средневековья. Как

О РАЗВИТИИ ЯРМАРОЧНОЙ ТОРГОВЛИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В IX-X ВВ.

отмечает А. Мец, «мусульманская торговля стала хозяйкой в своем доме и ... заняла ведущее место в мировой торговле».¹

Несмотря на сдерживающие стороны религии и строгость мусульманских законов, в том числе запрет на занятие ростовщичеством, торговля входила в категорию честных и дозволенных религией занятий. Приобретение жизненных благ дозволенным путем было хорошим деянием для мусульманина. Мусульманское право (шариат) всячески поощряло торговую деятельность, а базар считался «благим местом» для верующего. Известный мусульманский богослов Имам ал-Газали приводит следующие слова (хадис) Пророка Мухаммеда о благоверной прибыли мусульманского купца: «*Базары – это столы накрытые Аллахом, и тому, кто придет туда, достанется доля*».² Другой богослов ад-Димашки (X-XI вв.) же пишет: «*Купцу дано благоденствие, он обладает превосходными качествами*».³

Не удивительно, что большинство основателей и разработчиков мусульманского права были горожане-торговцы, а «шариат в том виде, как он сложился в VIII-IX вв., представлял своего рода бюргерскую утопию, ... герой которого не воин-рыцарь, добропорядочный торговец».⁴ Источники сообщают о базарах, свободных от налогов и пошлин, которые существовали еще с первых десятилетий Ислама,⁵ так как «сбор торговых пошлин рассматривался как великий грех».⁶ В Багдаде в правление халифа ал-Мансура (754-775) еще продолжали действовать беспошлинные базары, хотя к началу IX века такая практика была уже редкостью.

Крупными по масштабу оптовой торговли и денежных операций ярмарками мусульманского Востока в этот период являлись ярмарки Багдада, Баувана (Йемен), ал-Аскара (Хузистан, Иран), Кайрувана (Тунис), Курки и Кульсара (Азербайджан). Кроме крупных ярмарок, в мусульманских городах действовало множество мелких и средних ярмарок. Для всех ярмарок существовал слаженный порядок их проведения: в основном ярмарки собирались в определенные дни недели. Например, багдадская ярмарка проходила по вторникам, ярмарка Кайрувана – по четвергам, ал-Аскар – по пятницам.⁷ Ярмарки проходили в специальных галереях, выстроенными обычно в центральной части города, рядом с пятничной мечетью и государственной казной. Лавки в этих галереях бывали большими и чистыми, накрывались высокими крышами.⁸ Крытые галереи были широко распространены в восточных провинциях Халифата (в т.ч. в Азербайджане), а в странах Магриба, учитывая жаркий, знойный климат, ярмарки проходили обычно в открытых галереях.

«Хорошие лавки и чистые караван-сарай» имели первостепенное значение для ярмарочных городов мусульманского Востока,⁹ особенно для приезжих купцов. Лавки в галереях назывались по-разному: «сафф», «хан», «тим» или «махзин» (магазин).¹⁰ Ярмарки приносили огромную прибыль в государственную казну, и в отличие от западноевропейских городов, где ярмарки находились под покровительством светского или духовного лица, в мусульманском Востоке правительство само через административные институты, обеспечивало безопасность торговли, в т.ч. ярмарочной. Для обеспечения безопасности проезда на ярмарки, власти организовывали почтовые станции (барид), имелись также международные обменные пункты – «барид ат-тюрк» (тюркская почта).¹¹ В бариде купцам можно было ночевать, а также поменять и накормить лошадей и мулов.

Азербайджан, с его развитой системой ремесла и высоким торговым потенциалом, имея выгодное географическое положение, являлся одним из экономически важных провинций Халифата. Рынки и ярмарки, действовавшие в Азербайджане в IX-X веках, были знамениты во всем мусульманском Востоке. В средневековых арабских источниках имеются обширные сведения о торговых отношениях Азербайджана, в том числе о ярмарках Курки и Кульсара. В статье на основе этих сведений дается оценка уровню торговых связей азербайджанских городов, а также определяется роль торгового капитала в социальной и экономической жизни страны.

¹ Adam Mez, *Musulmanskiy Rennans*, Nauka, Moskova 1973, s. 374.

² Ebû Hâmîd, el-Gazzâlî, *Kitab ihyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, Dârü'l-Menâr, Kahire 1302, s. 49.

³ Ca'fer bin Ali, ed-Dimaşki, *Kitab el-işara ila mehasin et-ticara*, Mektebetü'l-külliyâtü'l-Ezheriyye, Kahire 1318, s. 47.

⁴ Oleg, Boşakov, *Srednevekovy Gorod Blijnego Vostoka. VII - ser. XIII v. Sotsialno-ekonomičeskiye Otnoşeniya*, Nauka, Moskova 1984, s. 289.

⁵ Yegâne, Gözelova-Çağlayan, *Orta Esrlerde Avrasya'nın Ticaret Elageleri*, Tahsil, Bakü 2019, s. 138.

⁶ Boşakov, *age*, s. 293.

⁷ Muhammed ibn Ahmed, el-Mokaddasi, *Descriptio Imperii Moslemici*, Brill, Leyden 1967, s. c. 225-226, 405-406.

⁸ El-Mokaddasi, *age*, s. 413.425.

⁹ Ebu'l-Kasim, İbn Haukal, *Opus Geographicum*, Brill, Leyden 1967, s. 353.

¹⁰ Mez, *age*, s. 382, dipnot 100; Gözelova-Çağlayan, *Orta Esrlerde Avrasya*, s. 139.

¹¹ Mez, *age*, s. 393.

1. Ярмарки Курки и Кульсара

Еще до возникновения мусульманского государства, города Азербайджана активно участвовали в торговых отношениях Парфии и Сасанидской империи, занимали значительное место в международной торговле Древнего мира. А в источниках, описывающих торговые связи III-VI вв., в числе ремесленных центров международного значения часто упоминаются и азербайджанские города Дербент, Гебеле, Шабран, Хамадан, Ардебиль, которые были известны как экономически развитые города региона.

После арабского завоевания не произошло резких изменений в экономике азербайджанских городов, а упадок некоторых из них (Гебеле, Шабран, Хамадан) компенсировался расцветом Баку, Шемахи, Мараги. Халифат придавал огромное значение этим стратегически важным городам, которые, имея довольно достаточную подоснову, стремительно влились в экономическую систему мусульманского государства. А торговые пути, проходящие через территорию Азербайджана, стали частью транзитных и международных путей сообщений мусульманского Востока. Через Баку и Дербент (в арабских источниках - «*Баб ал-Абваб*») проходили морские и караванные пути на Север, а Барда являлся основным перекрестком торговых сношений восточных стран с черноморскими городами, в которых огромную роль играл также город Тбилиси.¹² Ал-Истахри, географ X века пишет, что в Азербайджане «*не существует городов весомее, чем Барда, Дербент и Тифлис*».¹³ Азербайджанские города – Марага и Ардебиль же играли незаменимую роль транзита в торговле с Ираном, Средней Азией и Индией. В Ардебиле, также как и в Барде, находились государственная казна (бейт ал-мал) и монетный двор Халифата.

Существенный рост этих городов произошел в конце VIII века, когда после почти столетней полосы арабо-хазарских и арабо-византийских войн, на Южном Кавказе наступил длительный период мира, что благоприятно сказалось на экономической жизни Азербайджана. Для азербайджанских городов в этот период важным показателем экономического развития являлось наличие общегородского рынка и караван-сараев. Почти во всех торговых и ремесленных центрах Азербайджана в IX-X вв. активно развивались рынки (базары) и ярмарки, строго соответствующие требованиям транзитной и международной торговли. Ал-Мукаддаси, географ X века, в своей книге «*Лучшая классификация для познания климатов*» характеризует азербайджанские города, как «*благоприятные места для торговли*», где «*цены очень приемлемы*», а «*обилие товаров заворачивает купцов*».¹⁴ А его современник ал-Истахри пишет: «*В [азербайджанских] городах всё в изобилии*».¹⁵ Конечно, в сведениях этих авторов зафиксировано состояние городов второй половины X века, когда произошел распад Аббасидского Халифата, и Азербайджан превратился в арену борьбы мусульманских правителей с Византией и между собой. Но даже в условиях изменений военно-политического характера, азербайджанские города все еще оставались центрами транзитной и международной торговли, рынки продолжали приносить большие доходы, внутренняя и внешняя торговля шла полным ходом.

Вместе с общегородскими, каждодневными базарами, которые имелись почти во всех городах Азербайджана, широко известны были также ярмарки Курки и Кульсара. Ярмарка Курки собиралась по воскресеньям, вблизи города Барда, который был одним из главных центров всего Южного Кавказа. Здесь же находилась резиденция наместника халифа. Ал-Мукаддаси называет Барда «*Багдадом этой области*».¹⁶ Ибн Хаукаль же пишет: «*Барда является матерью Аррана... В местах, лежащих между Ираком и Табаристаном, после Рея и Исфавана, нет города больше него по величине и более плодородного и лучшего, чем он, по местоположению и доходности для казны в отношении рынков, караван-сараев, бань, гостиных дворов, имуществ и товаров*».¹⁷

Про ярмарку Барды, которая в народе называлась «Курки», ал-Истахри пишет следующее: «*Около ворот города, называемых «Воротами курдов», ярмарка по имени ал-Курки величиною фарсах в квадрате. На него собирается народ каждое воскресенье, и стекаются сюда люди из всевозможных стран, даже из Ирака и Хорасана. Этот рынок значительнее ярмарки Кульсара*».¹⁸ По сообщениям арабских географов, ярмарка Курки была настолько знаменита, что местные жители – азербайджанцы даже воскресному дню дали название «курки».¹⁹ На ярмарку Курки съезжались купцы из Ирака, Ирана, Средней Азии, Индии. Торговали здесь шелком, полотном, шерстяными изделиями, коврами, красителями, в основном местного производства. Особенно высоко ценился азербайджанский шелк,

¹² Gözelova, *IX-XII Esrlerde Azerbaycan'ın Ticaret Elageleri, Elm, Bakü, 2005*, s. 50-54.

¹³ Ebu İshak, İstahri, *Viae Regnorum*, Leyden, Brill, 1967, s. 187.

¹⁴ El-Mokaddasi, *age*, s. 373,378; İbn Haukal, *age*, s. 335.

¹⁵ İstahri, *age*, s. 191.

¹⁶ El-Mokaddasi, *age*, s. 375.

¹⁷ İbn Haukal, *age*, s. 338; İstahri, *age*, s. 187.

¹⁸ İstahri, *age*, s. 182-183.

¹⁹ İstahri, *age*, s. 183; İbn Haukal, *age*, s. 338; El-Mokaddasi, *age*, s. 380.

который вывозился в Персию и Хузистан. Благодаря развитию ремесла и торговли, а также наличию еженедельной ярмарки, городская жизнь города Барда находилась в постоянном движении.

К концу X века Барда приходит в упадок и со временем его место в региональной торговле занимает Гянджа. Ал-Мукаддаси описывает бедственное состояние Барды следующим образом: «Разрушились окраины его, как Байлаа; уменьшилось население его. Крепость его полуразрушена, и дороги испорчены».²⁰ Такого же рода сообщения мы находим у Ибн Хаукаля: «В Барда много рынков, караван-сараяв и бань, несмотря на постигший его разгром во времена войн руссов».²¹ Оба автора сообщают нам о разрушениях военно-политического характера: речь идет, скорее всего, о событиях 944-945 гг., когда Барда была захвачена руссами-скандинавами. В это время страной правила азербайджанская династия Саларидов (941-981), основатель которой Марзбан ибн Мухаммед выступил против руссов, но войско его было перебито. Город был оставлен руссами к ближе осени 945 года. Упоминание о набегах руссов на Барду, а также довольно подробное описание этих событий мы находим у многих арабских авторов.

Все мусульманские авторы X века единогласно сообщают о больших разрушениях и упадке торговли в городе после событий 944-945 гг., а также феодальной междоусобицы. Из этих сообщений становится ясно, что ярмарка Курки еще на некоторое время продолжала функционировать, правда, уже на региональном уровне, осуществляя обмен между ремесленными центрами Азербайджана и городами Ирана и Ирака. Если ал-Истахри при описании ярмарки Курки определяет ее как «значительнее ярмарки Кульсара»,²² то Ибн Хаукаль, дополнив в 977 году труд своего предшественника после его смерти, описывая реальное положение ярмарки, пишет: «В прежнее время эти места были прекраснее и в хорошем состоянии, чем теперь ... а ярмарка Курки по величине почти приближается к рынку Кульсара».²³ У более поздних авторов, к сожалению, мы не находим каких-либо сведений о ярмарке Курки.

В IX-X вв. широкую известность приобретают города Южного Азербайджана; Марага, Ардебиль, Урмийа, Тебриз становятся важными ремесленными и торговыми центрами региона. Ал-Истахри пишет: «Самый большой город в Азербайджане – Ардебиль; в нем лагерь войска и резиденция правителя. Город этот развитый и цены в нем приемлемые».²⁴ Между двумя этими городами и находилась Кульсара, которая была знаменита уже с начала IX века.²⁵

Более подробные сведения о ярмарке Кульсара мы находим у Ибн Хаукаля: «В [Кульсара] ярмарка собирается в назначенное время года в начале каждого новолуния ... Там бывают разные народы, а с ними предметы потребления и товары, как-то: шелк, ладан, уксус, медные изделия, золото, серебро, кони, мулы, рогатый и мелкий скот».²⁶ Ибн Хаукаль сравнивает ярмарку Кульсара с рынками Мавкифа (в трех фарсах от Арафата) и уверяет, что азербайджанская ярмарка гораздо обширнее ее.²⁷ По сведениям автора, на ярмарку стекали из всех мусульманских стран, а масштаб оптовой торговли здесь был настолько высок, что купец мог в день продать 200.000 голов скота.

2. Возникновение Торгового Капитала в Азербайджане

Подъем городской жизни в Азербайджане способствовал значительному развитию торговли, а рост товарно-денежных отношений обуславливал накопление огромного капитала в руках отдельных торговцев, что в свою очередь, содействовало крупным коммерческим операциям и оптовой торговле. В этом процессе более крупную роль играла транзитная торговля, которая в IX-X вв. сосредоточивалась вокруг основных торговых перекрестков мусульманской географии. Одним из них являлся Волжско-Каспийский регион, который связывал районы Персидского залива и Индийского океана со странами Севера. Азербайджанские города Дербент, Баку, а также Барда, где находилась ярмарка Курки, были основными связующими звеньями этой торговли.

По мнению А.А.Сванидзе, который исследует в основном историю западноевропейских городов, «на определенном уровне развития товарного производства при феодализме, в условиях разложения средневекового ремесла торговый капитал начинает постепенно проникать в сферу производства».²⁸ Но в странах мусульманского Востока торговый капитал действовал в основном сфере обращения;

²⁰ El-Mokaddasi, *age*, s. 375.

²¹ İbn Haukal, *age*, s. 339.

²² İstahri, *age*, s. 182-183.

²³ İbn Haukal, *age*, s. 339.

²⁴ İstahri, *age*, s. 180.

²⁵ Ebu'l-Kasim, İbn Khordadbeh, *Liber Viarum et Regnorum*, Brill, Leyden 1967, s. 119.

²⁶ İbn Haukal, *age*, s. 352.

²⁷ İbn Haukal, *age*, s. 352.

²⁸ Adelaida, Svanidze, «Voznikoveniye i Rost Srednevekovih Gorodov», *Istoriya Srednih Vekov*. T.1, Izdatelstvo MGU, Moskova 2001, s. 267.

проникновение его в производство происходило лишь спорадически. В то же время накопление огромного капитала в руках некоторых лиц ускорило возникновение крупного купечества. В источниках упоминаются известные во всем мусульманском Востоке купцы-оптовики, среди которых были и азербайджанцы (Абу Ахмед ал-Мараги, Абу Исхак ал-Маджардани, Шуайб бин Мехран).²⁹ Ибн Хаукаль поведает нам о жизни купеческой верхушки в следующем сведении: «*Они имеют обильные доходы, употребляют сосуды из золота и серебра*».³⁰ Азербайджанские феодалы играли большую роль в городской жизни страны, но свой капитал зачастую вкладывали на приобретение земли и богатств, или вовсе его тазавировали.

Спорным остается вопрос о положительной роли торгового капитала в процессе формирования внутреннего рынка Азербайджана. Общеизвестно, что ярмарки были больше ориентированы на внешнюю торговлю, они почти не участвовали в формировании внутреннего рынка страны. В этом процессе рынки играли более активную роль, так как функции их были направлены на укрепление экономических связей между отдельными областями страны; осмелимся даже сказать, что внешняя торговля иногда тормозила этот процесс.

Вместе с тем, развитие транзитной торговли и рост доходов от посреднической роли в этой торговле азербайджанских городов содействовали развитию кредитного дела в стране, которое осуществлялось в основном еврейскими ростовщиками. Разменные и кредитные операции, в свою очередь породили банковское дело в мусульманских странах, в том числе в Азербайджане. По сообщениям средневековых авторов, почти каждый крупный купец (оптовик) имел счет у джахбаза и «*расплачивался на базаре только чеками на него (хатт-и сарраф)*».³¹ Именно в этот период появилась банковская терминология мусульманского Востока, которая в дальнейшем была заимствована европейцами: кредитное письмо называлось «*суфтаджа*», долговая расписка – «*рук'а*», а долговое письмо – «*сакк*» (чек).³² Банкиров звали «*джахбазами*», менял «*саррафами*», а придворные банкиры носили титул «*джахбаз ал-хадра*».³³ Коммерческие операции происходили строго по шариату, сделки подтверждались заключением торгового обязательства («*йемин ал-бей'а*»).

Сосредоточение крупного капитала в руках купцов и увеличение масштаба торговых операций требовали улучшения системы управления городской экономикой. Контроль над ярмарками производили специальные служащие – «*мухтасибы*» и «*арифы*», которые имели широкие полномочия; функции их в основном заключались в охране интересов покупателей и клиентов, а также за соблюдением цен на основные товары и их качества. Хотя на разных этапах истории Халифата эти служащие совмещали разные функции: должность мухтасиба порой даже имела инквизиторский характер (как блюстителя нравственности), а должность надзирателя конкретно за торговлей назывались иногда «*сахиб ас-сук*» или «*вали ас-сук*».³⁴ О.Г.Большаков считает, что «*соединение функций агоранома (агорапом - в античности надзиратель за рыночной торговлей – Е.Ч.) и блюстителя мусульманской нравственности в лице мухтасиба произошло при первых Аббасидах*».³⁵

В связи с развитием международной, в том числе ярмарочной торговли в странах Халифата, в этот период складывается соответствующая ей таможенная система. По мусульманскому праву таможенную пошлину взимали как налог на благотворительные нужды (закат): мусульманские купцы должны были платить ¼ ушра, не мусульмане – пол ушра, а купцы из враждующих с Халифатом стран платили полный ушр. Хотя на практике эти цифры сильно отличались, иногда достигая ½ от стоимости товара, так как областные таможи имели различные размеры пошлин.³⁶ Таможи (марасид) стояли во всех больших городах Азербайджана; они приносили огромный доход в государственную казну. Так, в одном только маленьком городе Хунадж годовой доход таможенного ведомства достигал 1 млн. дирхемов,³⁷ что было связано, в первую очередь, транзитной роли этого города, который связывал маршрут Ардебиль – Мейнидж с ярмаркой Кульсара.

Торговля регламентировалась государством, а распределение доходов от торговли происходило по законам шариата. Часть дохода от торговли государство использовало для удовлетворения общественных нужд, в том числе на строительство мостов, дорог и караван-сараяв, что собственно, было направлено также на развитие торговой системы.

²⁹ İbn Haukal, *age*, s. 352.

³⁰ İbn Haukal, *age*, s. 348.

³¹ Mez, *age*, s. 279.

³² Abu Abdullah, Yakut, *The İrshad al-arib ila marifat al-adib*, Vol. I. Luzac, London-Leyden 1907, s. 385.

³³ Mez, *age*, s.380; Gözelova, *Orta Esrlerde Avrasya*, s. 292.

³⁴ Gözelova-Çağlayan, *Orta Esrlerde Avrasya*, s. 140.

³⁵ Bolşakov, *age*, s. 272-273.

³⁶ Yahya, İbn Adam, *Le livre de l'impôt*, Brill, Leyden 1896, s. 173.

³⁷ İbn Haukal, *age*, s. 353.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Суммируя вышеуказанные факты, важно отметить, что рост товарно-денежных отношений и подъем городской жизни в Азербайджане в средние века способствовали накоплению денежного капитала в руках купцов и ростовщиков. Это, в свою очередь, привело к значительному развитию международной торговли, появлению гигантской по тем временам сети торговых коммуникаций и центров торговли, в том числе ярмарок.

Ярмарки, как центры международной и транзитной торговли сыграли огромную роль в истории экономического развития средневековых азербайджанских городов. Наряду с рынками, ярмарки являлись неотъемлемой составной средневековой торговли. Так как, повседневные рынки не всегда отвечали высоким коммерческим требованиям крупных торговцев, существовала огромная потребность в центрах скопления оптовой торговли, которые могли бы поддержать связи между городами, специализирующимися в различных областях производства. Именно в ярмарках происходили крупные коммерческие операции, здесь велась оптовая торговля товарами повышенного спроса.

Тем не менее, многочисленные факты оптовой торговли и развитой денежной системе в странах мусульманского Востока, в том числе в Азербайджане, еще не означало возникновение банковских отношений, в современном смысле этого слова. Как уже отмечалось выше, несмотря на величину внешней торговли и наличие огромного торгового капитала, в этот период отсутствовала объективная возможность расширения за его счет производства. Доходы от оптовой торговли потреблялись феодалами для их паразитического быта или тесаврировались целиком. Развитие товарно-денежных отношений в городах носило феодальный характер, а ярмарки и т.н. «джахазы» являлись составными элементами средневекового общества.

Наряду с этим, развитие и широкое распространение ярмарочной торговли в IX-X вв. являлись прямыми показателями высокого уровня городской экономики и денежного хозяйства в Азербайджане. Эти аспекты определяют внешнюю торговлю как одну из важных факторов социально-экономической жизни средневекового Азербайджана. Позитивные стороны торговли, в т.ч. наличие рынков и ярмарок были весомее, и торговля являлась самой развитой формой непрерывного обмена между странами, континентами и культурами в средние века.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

ЛИТЕРАТУРА

BOLŞAKOV, Oleg, *Srednevekoviy Gorod Blijnego Vostoka. VII - ser. XIII v. Sotsialno-Ekonomiçeskiye Otnoşeniya*, Nauka, Moskova 1984 (Rusça).

ED-DIMAŞKÎ, Ca'fer b. Ali, *Kitab el-İşara ila mehasin et-ticara*, Mektebetü'l- külliyyâti'l-Ezheriyye, Kahire 1318.

EL-GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid, *Kitab İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, Dâru'l-Menâr, Kahire 1302.

EL-MOKADDASÎ, Muhammed ibn Ahmed, *Descriptio Imperii Moslemici*, Brill, Leyden 1967.

YEGANE ÇAĞLAYAN

GÖZELOVA, Yegâne, *IX-XII Esrlerde Azerbaycan'ın Ticaret Elageleri*, Elm, Bakü 2005 (Azerbaycan dilinde).

GÖZELOVA-ÇAĞLAYAN, Yegâne, *Orta Esrlerde Avrasya'nın Ticaret Elageleri*, Tahsil, Bakü 2019 (Azerbaycan dilinde).

İBN ADAM, Yahya, *Le livre de l'impot*, Brill, Leyden 1896.

İBN HAUKAL, Ebu'l-Kasım, *Opus Geographicum*, Brill, Leyden 1967.

İBN KHORDADBEH, Ebu'l-Kasım, *Liber Viarum et Regnorum*, Brill, Leyden 1967.

İSTAHİRİ, Ebu İshak, *Viae Regnorum*, Brill, Leyden 1967.

SVANİDZE, Adelaida, "Voznikoveniye i Rost Srednevekovih Gorodov", *İstoriya Srednih Vekov*. T.1, Izdatelstvo MGU, Moskova 2001, s.243-270.

MEZ, Adam, *Musulmanskiy Rennans*, Nauka, Moskova 1973.

YAKUT, Abu Abdullah, *The İrshad al-arib ila marifat al-adib*, Vol. I. Luzac, London-Leyden 1907.

ÖZ

Orta Çağ boyunca devletler ve topluluklar arasındaki sınırları, dağlar, nehirler gibi doğal engellerin yanı sıra garnizonlar oluşturmuştur. Bu engeller ve garnizonlar, devletler ve topluluklar arasında hâkimiyet alanlarını belirlemekle birlikte ayrıca “sınır hattı” ve “sınır bölgesi” kavramlarını da doğurmuştur. Bu kavramlar, devletlerarası ve toplumsal ilişkilerde varlığını, askerî, ticarî, dinî, sosyoekonomik vb. boyutlarda canlı bir şekilde gösteren tanımlamayı da ifade etmektedir. Nitekim bu çalışmada mevzu bahis edilen Bizans-Türk ilişkileri çerçevesinde Phileta garnizonu da böyle bir tanımlamaya uymaktadır. 1160 yılında Dorylaion [Eskişehir] ve Aşağı Phrygia’daki Türkler üzerine sefere çıkan Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos (1143-1180)’un seferine, “misilleme” olarak Selçuklular, ilk önce “Phileta” arkasından da Laodikeia’ya saldırmışlardır. XI. yüzyılın sonu ve XII. yüzyılın başlarından itibaren Türklerin, Pisidia, Lykia ve Karia sınırında oldukları bilinmektedir ve bu saldırı da bunun kanıtıdır. Saldırı hakkında dönem kaynaklarından sadece Ioannes Kinnamos’un *Historia* adlı eserinde bilgi vardır. VI. yüzyıl coğrafyacıları olan Stephanos Byzantinos ve Hierokles’in eserlerinde ise bu kent hakkında bilgi yoktur. Aynı zamanda dönem kaynaklarında da Phileta’nın, idarî, askerî ve Bizans-Türk ilişkileri çerçevesinde önemine dair detaylı bilgiler de mevcut değildir. Dolayısıyla bu kentin, lokalizasyonu ve Bizans-Türk ilişkilerine etkisiyle ilgili belirsizlik söz konusudur. Bu belirsizlik, W. M. Ramsay, S. Vryonis, J. Chalandon gibi araştırmacılar tarafından ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Özellikle çalışmalarında Ramsay, Phileta’yı Phaselis ile eşleştirme gayreti içerisindeydi. Yine güncel çalışmalarda da bu yerin neresi olabileceğine dair çeşitli fikirler ileri sürülmüştür.

Her ne kadar Erken Bizans kaynaklarında tespit edilemese de Phileta kenti, Orta Bizans döneminin kaynaklarında karşımıza çıkmaktadır. Bu kaynaklar yorumlandığında, Phileta’nın, Lykia-Karia ve Pisidia coğrafyasının kesişim noktasında yer aldığı; özellikle bölgede idarî, askerî ve dinî bir yönetimin olduğu kanıtlanmaktadır. Dolayısıyla X. ve XII. yüzyıllar arasında Phileta’nın varlığı tespit edilebilmektedir. Orta Bizans kaynaklarının yanı sıra 2000 yılında Antalya’nın Elmalı ilçesinde yapılan kazı çalışmaları sonucunda, Elmalı’nın 5.5 km. kuzeydoğusundaki “Yarangediği” olarak adlandırılan mevkiide, Erken Bizans dönemine tarihlendirilen bir horos/sınır yazıtı bulunmuştur. Bu sınır yazıtında “Phileta” şehrinin adı mevcuttur ve bu yazıt hem tarihî açıdan hem de konumuz açısından oldukça kıymetlidir. Ayrıca Elmalı coğrafyasında petrogliflerin bulunması da Türklerin bölgeye geldiğini kanıtlamaktadır. Bu çalışmanın amacı, XII. yüzyılın ortasında Türklerin saldırmış oldukları Phileta kentini, hem bölgede bulunan “sınır yazıtı” hem de Orta Bizans dönemi kaynaklarına göre tespit etmek ve kentin lokalizasyonu ile ilgili güncel tartışmaları değerlendirmektir. Bunun yanı sıra Phileta’ya yakın olan kentleri ve tarihî yol güzergâhlarını belirlemek ve özellikle Türk-Bizans ilişkileri çerçevesinde Phileta’nın önemini ortaya koymaktır. Bu kentin yerinin tespit edilmesi, Türklerin etkisinin ve yayılım alanının, güneybatı Anadolu bölümünde nereye kadar ulaşmış olabileceği hakkında yorum yapılabilmesine imkân tanıyacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bizans, Selçuklular, I. Manuel Komnenos, II. Kılıç Arslan, Phileta, Yarangediği, Elmalı.

A BORDER GARRISON BETWEEN BYZANTIUM AND TURKS IN THE TWELFTH CENTURY: PHILETA

ABSTRACT

During the Middle Ages, natural barriers, such as mountains and rivers, as well as garrisons, formed the borders between states and communities. These barriers and garrisons served as the frontiers of the states' and communities' areas of dominance, thereby resulting in the emergence of the concepts of "border line" and "border zone." These concepts also refer to the phenomena that are clearly observed in the military, commercial, religious, and socio-economic dimensions of international and social relations. Indeed, within the context of Byzantine–Turkish relations mentioned in this study, the Phileta garrison matches the provided description. In 1160, the Seljuks first attacked "Phileta" and subsequently Laodikeia as a "retaliation" for the expedition of Manuel I Komnenos (1143-1180) against the Turks in Dorylaion [Eskişehir] and Lower Phrygia. The expedition commanded by Manuel I Komnenos provides evidence that the Turks had been occupying the Pisidia, Lycia, and Caria borders from the end of the 11th century to the beginning of the 12th century. Information about the attack is available only in the *Historia* by Ioannes Kinnamos, one of the contemporary sources. There is no information about the city in the works of the 6th-century geographers Stephanos Byzantinos and Hierocles. Additionally, in the sources of the period, there is no detailed information about the importance of Phileta in terms of administration, military, and the Byzantine–Turkish relations. Therefore, there is uncertainty about the location of this city and its impact on Byzantine–Turkish relations. Researchers such as W. M. Ramsay, S. Vryonis, and J. Chalandon attempted to eliminate this uncertainty. Especially Ramsay in his studies attempted to match Phileta with Phaselis. Similarly, in recent studies, various claims were made regarding the whereabouts of this city.

Although it cannot be identified in the Early Byzantine sources, the city of Phileta appears in the sources of the Middle Byzantine period. These sources demonstrate that Phileta was a city under military, religious, and governmental control, and that it was situated at the junction of Lycia–Caria and Pisidia. Therefore, it is possible to demonstrate that Phileta existed between the 10th and 12th centuries. In addition to the Middle Byzantine sources, as a result of the excavations conducted in the Elmalı district of Antalya in 2000, a horos/border inscription from the Early Byzantine period was found in the locality termed "Yarangediği," 5.5 km northeast of Elmalı. This border inscription contains the name of the city "Phileta" and is extremely valuable both in terms of history and the subject of this study. In addition, the presence of petroglyphs around Elmalı proves that the Turks came to the region. This study aims to locate the city of Phileta, which was attacked by the Turks in the middle of the 12th century, with reference to the "border inscription" excavated in the region and the Middle Byzantine period sources. Furthermore, the study elaborates on the current debates regarding the city's location. It also aims to locate the cities surrounding Phileta and historical road routes to reveal the importance of Phileta, especially within the framework of Turkish–Byzantine relations. Determining the location of this city will enable us to speculate on the extent of the Turkish influence and expansion at that time in southwestern Anatolia.

Keywords: Byzantine, Seljuks, Manuel I Komnenos, Kılıç II Arslan, Phileta, Yarangediği, Elmalı.

GİRİŞ

1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Bizans İmparatorluğu, hâkim olduğu Anadolu'nun doğu bölümünü ve 1075 yılında da imparatorluğun en önemli kentlerinden birisi olan Nikeia [İzmir]'yi kaybetmiş ve Kutalmışoğlu Süleymanşâh (1075-1086) Nikeia'da Türkiye Selçukluları devletini kurmuştur.¹ Bundan sonra XI. yüzyılın sonundan başlayarak XII. yüzyıl boyunca Bizans hâkimiyetinde olan Batı Anadolu'daki önemli Kaikos [Bakırçay], Hermos [Gediz], Kayster [Küçük Menderes] ve Maiandros [Büyük Menderes] nehirlerinin geçtiği bölge, Türklerin sürekli saldırılarına maruz kalmış ve bu saldırılar, zaman zaman güneye hatta Adalara kadar ulaşmıştır.² Nitekim Kutalmışoğlu Süleymanşâh ve akıncılarının en önemli istilâ güzergâhı, Anadolu platosunun güney kısımları boyunca Kappadokia'dan Lykaonia'ya; Phrygia'dan Maiandros Havzası'na kadar uzanan hat ve bu hatta bulunan garnizonlardı.³ Sultan I. Kılıç Arslan (1092-1107) döneminde ise Haçlıların yardımıyla Bizans kaybettiği toprakların bir kısmını geri alabilmiştir. Yirmi iki yıldan beri Selçukluların elinde olan Nikeia ise ancak I. Haçlı Seferi (1097-1099)'nde, Haçlıların ve Bizans kuvvetlerinin kuşatmasıyla tekrar Bizans'ın eline geçebilmiştir

¹ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay. İstanbul 2003, s. 37; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014, s. 104; C. S. Peacock, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, çev. Özkan Akpınar, İletişim Yay., İstanbul 2020, s. 77.

² S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press 1971, s. 146; Nitekim Çaka Bey, Smyrna [İzmir]'da ilk Türk denizci beyliğini kurmuş ve faaliyetlerini özellikle Batı Denizi'nde ve Adalarda devam ettirmiştir. Bkz. Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996, s. 229-231; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 89-90; Julian Chrysostomides, "11. Yüzyıldan 15. Yüzyıla Kadar Bizans İmparatorluğu", *Türkiye Tarihi 1071-1453*, ed. Kate Fleet, çev. Ali Özdamar, Kitapyaynevi, İstanbul 2012, s. 33.

³ Alexander D. Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu (1040-1130)*, çev. Tark Özbek, Koyusiyah Yay., Ankara 2022, s. 217.

(Haziran 1097).⁴ Nikeia'yı ele geçirdikten sonra güneye doğru ilerleyen Haçlılar, Dorylaion [Eskişehir] Muharebesi (1097)'nde Selçuklularla karşılaşmış, bu savaş, Selçukluların Anadolu'nun iç bölgelerinde yerleşmesine⁵ ve Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ın payitahtını İkonía [Konya]'ya taşımaya neden olmuştur.⁶ Başkentini İkonía'ya taşınmasıyla, hiç şüphesiz Selçuklu Türkleri, Lykia, Karia, Pisidia ve Pamphylia bölgelerindeki saldırılarını artırmışlardır.

XI. yüzyıldaki Türk saldırılarına karşı özellikle Batı Anadolu'da oldukça savunmasız yakalanan İmparatorluk, XII. yüzyıla gelindiğinde Türkler ile arasında "sınır" oluşturduğu bilinen ve yarı-bağımsız *akrites*⁷ birliklerini, muhtemelen Indus [Dalaman], Ksanthos [Eşen Çayı] ve Maiandros nehirleri boyunca yerleştirmiş ve kaynaklarda verilen bilgilere göre, *akrites* birlikleri de Türk saldırıları karşısında başarılı olamamıştır.⁸ Dolayısıyla dönem kaynaklarından XI. yüzyılın sonu ve XII. yüzyılın başlarından itibaren Türklerin, Pisidia, Pamphylia, Lykia ve Karia sınırında olduğu anlaşılmakla birlikte⁹, Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos (1081-1118)'ün ölümünden sonra da oğlu II. Ioannes Komnenos (1118-1143) döneminde Türklerin, Maiandros bölgesine sızdıkları, Laodikeia ve Sozopolis [Uluborlu]'i ele geçirdikleri ve Laodikeia'dan Attaleia [Antalya]'ya inen yolu kestikleri bilinmektedir.¹⁰ Bundan dolayı II. Ioannes, bölgede bulunan Türklere karşı, birincisi 1119; ikincisi ise, 1120/1121 yılında yapılan iki sefere çıkmıştır. Bu sefer sonucunda II. Ioannes, Türklerin elinde bulunan Sozopolis [Uluborlu] Kalesi'ni ve Torosların eteklerindeki birçok yeri geri almıştır.¹¹

1. İmparator I. Manuel'in Türkler Üzerine Seferi ve Türklerin Phileta Kenti'ne Saldırısı

İmparator II. Ioannes Komnenos'tan sonra tahta çıkan Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos (1143-1180), dönem tarihçisi Kinnamos'un vermiş olduğu bilgiye göre, Türklerin saldırılarını engellemek ve ele geçirdikleri bölgeleri geri almak için 1160 yılında Dorylaion'a ve arkasından da Aşağı Phrygia civarındaki Türkler üzerine sefere çıkmıştır.¹² I. Manuel'in, Türkler üzerine gerçekleştirdiği sefer sonrasında olanlar hakkında Ioannes Kinnamos'un *Historia* adlı eserinde verdiği bilgiler kayda değerdir:

"...Türkler olanlardan çok üzgündü ve karşılığında Romalılara zarar vermeye karar verdiler. Uygun zamanı bekleyerek doğudaki Phileta şehrini işgal ettiler. Aynı zamanda Aşağı Phrygia'daki Laodikeia şehrini aniden hücum ederek şehre ciddi şekilde zarar verdiler. Kılıç zoruyla genç, ihtiyar pek çok kişiyi sürüp götürdüler; sayılamayacak kadar çok sayıda kişiyi esir aldılar. İmparator bunu duyunca kızdı ve üzüldü; mümkün olsa, hemen Anadolu'ya geçip ilerlemeyi ve Konya üzerine bir sefer tertiplemeyi arzu etti. Fakat bunun vakit gerektirdiğini biliyordu. Böyle şeyler için daha büyük savaş hazırlığı lazımdı, bu nedenle seferi geri bıraktı."¹³

Anlaşıldığı üzere her iki tarafı da ciddi zayıflara uğratan bu seferlere karşılık Türkler, uygun zamanı bekleyerek imparatorluk için önemli olduğu düşünülen ve lokalizasyonu ilgili tartışmalar olan "Phileta/Φιλετά" kentine "misilleme" saldırısı yapmışlardır. Bu saldırının devamında Türkler, aynı zamanda bu şehrin, muhtemelen

⁴ Willermus Tyrensis, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği*, çev. Ergin Ayan, Ötügen Yay., Ankara 2016, s. 128; Ioannes Zonaras, *Tarihleri Özeti*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji Sanat Yay., İstanbul 2008, s. 169; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 115.

⁵ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 103; Ebru Altan, "Haçlı Ordularının Anadolu'da Geçtiği Yollar", *Belleten*, C. LXV, S. 243, 2001, s. 573.

⁶ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 105; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 116.

⁷ Uç Türkmenlerinin saldırılarına karşı koymak için "sınır savaş stratejisi" dâhilinde İmparatorluk, "sınır" bölgelerinin oluşturulması ve bu bölgelere, tek. *Akrites*/çoğ. *Akritai* olarak adlandırılan hem çiftçi hem de asker olan "sınır askerleri" yerleştirilmesi politikasını takip etmiştir. Nitekim tarihi süreç içerisinde X. yüzyıla kadar imparatorluğun doğusunda sınır *themaları* oluşturulduğu bilinmekle birlikte bu bölgeler, "uç" anlamına gelen "akra"dan hareketle *akritika themata* yani sınır *themaları*; buradaki askerler, *akrites*/*akritai* komutanları ise *akrites strategoi* olarak adlandırılmıştır. Bk; *De Velitatione, Three Byzantine Military Treatises*, Text, Translation and Notes by George T. Dennis, Dumbarton Oaks 1985, XX.50-51; Nikephoros Ouranos, *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*, Texts, Trans. Comm. by Eric, McGeer, Dumbarton Oaks 1995, 65.3.12; Tunay Karakök, "Osmanlı-Bizans Ucuunda İki Savaşçı Grup: Gaziler ve Akritailer", *Kesit Akademi Dergisi*, S. 13, Mart 2018, s. 220-221.

⁸ Komnena, *Alexiad*, s. 338; Ioannes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, haz. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2001, s. 49-50.

⁹ Beihammer'a göre, Sakarya Vadisi'nden Phrygia, Pisidia ve Toros Dağları'na kadar uzanan geniş bir kuşak, müstahkem yerlerin sürekli el değiştirdiği ve her iki tarafında kendi egemenliğini kuramayıp şiddetli ihtilafların yaşandığı sahipsiz topraklar haline gelmiştir. Bkz. Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu (1040-1130)*, s. 384.

¹⁰ XI. yüzyılın ikinci yarısının sonlarına doğru Türkler, Batı Anadolu'nun nehir vadilerini takip ederek düzenli bir şekilde yağma hareketlerine girişmişler ve bu yağmalardan dolayı bölge halkı zaman zaman ulaşılabilir kastronları terk ederek güvenli bölgelere kaçmak zorunda kalmışlardır. Bkz. Alan Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge University Press 2002, s. 67.

¹¹ Niketas Khoniates, *Historia*, çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1995, s. 8; Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, s. 6; John W. Birkenmeier, *The Development of the Komnenian Army 1081-1180*, Brill 2002, s. 89; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2002, s. 160-161; Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014, s. 114-115.

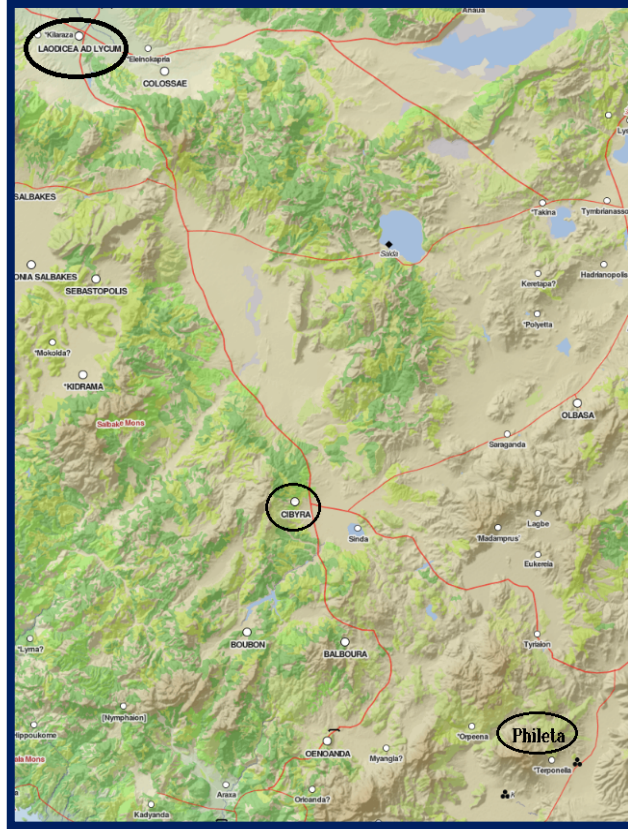
¹² Bu seferler hakkında detaylı bilgi almak için bkz. Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, s. 142-144; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 151-152.

¹³ Ioannes Cinnamus, *Historia*, Rec. Augustus Meineke, Bonn 1836, IV. 24.14-19; Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, s. 144.

ON İKİNCİ YÜZYILDA BİZANS VE TÜRKLER ARASINDA BİR SINIR GARNİZONU: PHİLETA

kuzeybatısında bulunan ve Aşağı Phrygia'da yer alan Laodikeia şehrine de ani bir hücum gerçekleştirerek buradan da çok sayıda esir alarak geri dönmüşlerdir.¹⁴

Muhtemelen II. Kılıç Arslan (1156-1192) tarafından seçkin birliklerin sevk edildiği bu saldırısı sonrasında İmparator I. Manuel'in kızması, üzülmesi ve arkasından da tekrar sefere çıkmak istemesi, Laodikeia gibi "Phileta" kentinin de imparatorluk için doğuda Türkler ile olan sınır hattında, önemli bir kent/garnizon olduğunu düşündürmektedir. Bu minvâlde, Türklerin ilk başta Phileta garnizonuna saldırması, bu garnizonun stratejik önemini, iki garnizonun da birbirine yakın olduğunu ve sonucunda Türklerin "misilleme" saldırısının başarılı olduğunu kanıtlamaktadır. Bir "misilleme saldırısı" olarak görülen Türklerin bu saldırıdaki amaçları, seferden Konstantinopolis [İstanbul]'e yeni dönmüş olan imparatoru ve ordusunu hazırlıksız yakalayarak ani saldırılarla sınır boylarında bulunan savaşçı *akrites*leri saf dışı bırakmak dolayısıyla Bizans'ın bölgedeki hâkimiyetini zayıflatmak ve ganimetlerle bölgelerine dönmektir. Ancak bu tarihten itibaren Türklerde bölgeye kalıcı olarak yerleşme düşüncesi pekişmiş olabilir. Zimmermann, Lykia'daki yüksek kesimlere ulaşan Türklerin kıyı şehirlerini de tehdit eder hale geldiği; ancak nüfusun Bizanslı halkı ile Türkler arasındaki ilişkilerin her zaman düşmanca olmadığını; 1160 yılında Phileta kenti yağmalandığı için neredeyse önceki yüzyıl başından itibaren devam eden ve barışçıl sayılabilecek bir birlikte yaşam söz konusu olduğunu ifade etmektedir.¹⁵ Anlaşılan Türklerin ilk saldırıyı gerçekleştirdikleri Phileta kenti hem bölge hem de Bizans ve Türk tarihi açısından oldukça önemlidir. Bu durum, ayrıca sınır bölgeleri üzerine yapılan çalışmalarda, sınırlarda yaşayan insanların çıkarlarının genellikle sınır ötesinde olduğunu ve çoğunlukla siyasî merkezlerin çıkarlarıyla örtüşmediğini ortaya koymaktadır.¹⁶ Dolayısıyla sınırlardaki yöneticilerin, halkın yaşantısı ve toplumlar arasındaki ilişkiler, merkezi politikalardan farklı olabilmekte ve sık sık istikrarsızlık/çatışmanın yanı sıra etkileşimlere de ön ayak olabilmektedir.

Harita 1: Phileta'dan Laodikeia'ya Ulaşan Güzergâh

¹⁴ Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, s. 144; F. Chalandon, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, Published by Burt Franklin, Paris 1912, s. 460-461; Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, s. 122, 189; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 200-201; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 1532-153; Cem Boz, "Selçuklu-Bizans Mücadeleleri Dahilinde Eskişehir Kentinin Siyasi Durumu", *Ululararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 66, 2019, s. 329.

¹⁵ Klaus Zimmermann, "Osmanlı Fethine Kadar Doğu Roma ve Bizans Döneminde Likya", *Lukka'dan Likya'ya Sarpidon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi*, çev. Fatih Mehmet Şen, haz. Havva İşkan, Erkan Dündar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2022, s. 73.

¹⁶ Gary Reger, "Bölgesel Bağlamda Karia'nın Sınırları, Hudutları ve Sınır Bölgeleri", *Karialılar-Denizcilerden Kent Kuruculara*, çev. G. Bike Yazıcıoğlu, haz. O. C. Henry, Ayşe Belgin-Henry, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020, s. 8.

2. Orta Bizans Dönemi Kaynakları'nda Phileta Kenti, Tartışmalar ve Lokalizasyonu

Phileta kentine, erken dönem Bizans coğrafyacıları olan ne Stephanus Byzantinos'un *Ethnika* ne de Hierokles'in *Synekdēmos* adlı eserlerinde rastlanılmaktadır. Bu iki coğrafyacı da "Phileta" kentine yakınlığı şüphesiz olan ve Roma döneminde de önemi bilinen "Podalia/Podaleia"¹⁷ kentine atıf yapmışlardır.¹⁸ Erken dönem Bizans kaynaklarında tespit edilememesine rağmen Phileta'nın ismi, Orta Bizans döneminin en önemli kaynaklarından birisi olan ve X. yüzyıla tarihlendirilen, İmparator VII. Konstantinos Porphyrogenetos'a atfedilen *De Thematibus* (Themalar Hakkında) adlı eserde geçmektedir. Bu eserdeki bilgiye göre Phileta, Kıbrıraioton deniz *themasına* bağlı yüksek bir kesimde *kastron* olduğu düşünülen idarî ve askerî bir bölgedir ve anlaşılan themanın bu bölgedeki idarî ve askerî sınırını teşkil etmektedir.¹⁹

Bu çerçevede *De Thematibus* adıyla bilinen eserde, genel olarak Bizans idari ve askerî coğrafyasının yanı sıra özeld Kıbrıraioton deniz themasının da idarî, askerî sınırları ve coğrafyası çizilmiştir. Bu themanın sınırları, doğuda Lamis [Limonlu] Nehri'nden batıda Miletos [Balat]'a kadar uzanmaktadır ve idarî ve askerî yönetimi dâhilinde, dönemi itibariyle hem kıyıda hem de yüksek kesimlerde birçok önemli kastronu barındırmaktadır. Konuyla ilgili olarak bu thema sınırları içerisinde yine hem Antik Çağ'da hem de Türklerin Lykia'ya ulaşmasıyla, imparatorluk arasında sınır oluşturacak olan Telmessos²⁰ yani Fethiye kentine de atıf yapılmaktadır. Bu kaynakta, "... orada çok meşhur bir kent olan Telmessos vardır ve içinden de denizden gelen bir nehir geçmektedir."²¹ bilgisi verilmektedir. Burada bahsedilen nehir, ya günümüzde Fethiye ile Antalya il sınırını oluşturan Ksanthos (Eşen Çayı) ya da dönem itibariyle büyüklüğü bilinen ve Indos (Dalaman Çayı) olmakla birlikte her iki nehirde, en güney noktadan kuzeye doğru Bizans ile Türkler arasında idarî, askerî ve coğrafi sınırı oluşturmuştur. Ancak buradaki Ksanthos Çayı ile çizilen ilk ve daha doğuda bulunan sınır, XII. yüzyılın başlarından ortalarına kadar; Indos Nehri ile çizilen, ikinci ve daha batıda olan sınır ise, XIII. yüzyılda Bizans ile Türkler arasında muhtemel sınırı oluşturmuştur.²² Bu sınırlardan birincisi, Ksanthos Vadisi olarak tanımlanan bir hat üzerinde güneyden kuzeye doğru Ksanthos [Kınık], Tlos [Yaka Köyü], Oinoanda/Oenoanda [İncealiler]²³, Balbura [Dirmil] ve Kıbyra [Göhlisar]²⁴ kentlerine ulaşan güzergâhtır.

Harita 2: Birinci Güzergâh (Ksanthos Vadisi)

¹⁷ Lykia Roma yollarının tespit edildiği *Stadiasmus Patarensis*'e göre Podalia, MS 43 yılında kurulan Lykia Eyaleti'nin Elmalı Platosu'ndaki kentlerinden birisidir. Bkz. Sencer Şahin, Mustafa Adak, *Stadiasmus Patarensis*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2014, s. 78.

¹⁸ Stephani Byzantii, *Ethnicorum Quae Supersunt*, Berlin 1849 ≈ *Podaleia*; Hierokles, *Synekdēmos*, comm. Petrus Wessling, Bonn 1840, 683.8.

¹⁹ Konstantinos Porphyrogenetos, *De Thematibus*, Int. A. Pertusi, Vaticana 1952, XIV. 36.

²⁰ Ladislav Zgusta, *Kleinasiatische Ortsnamen*, Heidelberg 1984, Telmessos ≈ 1314.

²¹ Porphyrogenetos, *De Thematibus*, XIV. 15-16.

²² Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, çev. O. Ş. Gökyay, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999, s. 2-3.

²³ Zgusta, *Kleinasiatische Ortsnamen*, Oiniandos ≈ 919.

²⁴ *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Texte Critique, Introduction et Notes J. Darrouzès, Paris 1981, 1.284; *Notitiae*. 2.347; *Notitiae*. 3.465; *Notitiae*. 4.302; *Notitiae*. 7.362; *Notitiae*. 9.244; *Notitiae*. 10.296; *Notitiae*. 13.300.

Kayıtları'ndaki en önemli kayıt ise, günümüzde yine Elmalı'ya yerleştirilen Akrossos/Akarassos³¹ piskoposluğunun kaydedilmesidir ki bu piskoposlukta VII. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar kesintisiz kaydedilmiştir.³²

Bu kayıtların bölge tarihi açısından önemi, imparatorluğun idarî ve askerî sınırlarını tespit edebilmemize yardımcı olmasındır. Bizans İmparatorluğu'nun dinî hiyerarşisinde, bir bölgede piskoposluk olabilmesi için o bölgede mutlaka nüfus olmalıdır ve bahsedilen piskoposluklar, her ne kadar bu kentlerdeki sayısı tespit edilemese de nüfus olduğunu kanıtlamaktadır. Bir piskoposluğun olması, o bölgede korunması gereken halkın olduğunu dolayısıyla saldırılara karşı idarî ve askerî yönetimin tesis edilmesi gerektiğini de ifade etmektedir. Ayrıca bu kentlerin dinî niteliklerinin de ön planda olduğu da *Notitiae Episcopatum* kayıtlarındaki varlığından anlaşılmaktadır. Burada özellikle Phileta kentine Türklerin saldırısı, onların hem kuzeyde hem de güneyde akınlarına devam edebildiklerini ve bölgede varlıklarının olduğunu kanıtlamaktadır. Bu açıdan kaynakların vermiş olduğu kentler, Bizans-Türk ilişkilerinde bölge sınırının tespit edilmesinde oldukça kıymetlidir. Türklerin günümüzde Söğüt, Korkuteli ve Elmalı'yı kapsayan özellikle yüksek Toros Dağları coğrafyasında mevcut oldukları ve imparatorluk birlikleriyle mücadele ettikleri söylenebilir. Burada bahsedilen kentler, özellikle kıyı bölgesi hariç tutulmakla birlikte, belli bir sınır stratejisi çerçevesinde imparatorluğu saldırılara karşı kuzeyden güneye doğru koruyan bir hat olarak düşünülmelidir ve bu hattın aşılamaz doğal sınırını da bölgedeki nehirler, vadiler ve yüksek dağlar oluşturmaktadır. Dolayısıyla Lykia'nın iç kısımları, yüksek dağ sıralarıyla birbirine bağlı yüksek yaylalardan oluşmakla birlikte bölgenin en yüksek noktaları, Elmalı Dağ ve Kızılcadağ'dır. Sıradağ dâhilindeki birkaç aralıkta, Anadolu'nun merkezi ovasıyla bağlantılı vadiler mevcuttur ve bu vadiler ulaşımı kolaylaştırmaktadır. Kemer ve Kestel Dağı denen doğu bölümü ise iç bölgelere doğru yayılarak kuzeydoğu yönünde uzanır ve zorlu dağ geçitleri oluşturan birkaç tane önemli vadi tarafından kesilir.³³ Bu coğrafi durum, bölgenin geçilemez olmasını sağlamakla birlikte özellikle hem yaşam koşulları hem de savaşma tarzları dikkate alındığında Türklerin lehine bir durumu da ifade ettiği belirtilmelidir.

Phileta kentinin lokalizasyonu hakkında, *The Cities and Bishoprics of Phrygia (Phrygia'nın Şehirleri ve Piskoposlukları)* adlı eserinde W. M. Ramsay çeşitli fikirler ileri sürmüştür. Ramsay eserinde, Phileta'nın, "Bizans sınırının doğusunda bir şehir olduğunu" ve adının da "Phaselis için bir adlandırma gibi görüldüğü" bilgisini vermektedir. Bunu doğrulamak için de kendisinin, *The Historical Geography of Asia Minor (Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası)* adlı eserinde yer alan ve bölge hakkında kilise kayıtlarını vermiş olduğu Lykia tablosundaki Phaselis'e bakılmasını istemektedir.³⁴ Bu tabloya bakıldığında Ramsay, Phaselis'in I, III, VIII. ve IX. listelerde kaydedildiğini ve X. ve XIII. listelerde kaydedilmediğini göstermektedir. X. ve XIII. listelerde kaydedilen Phileta'yı ise Phaselis ile eşleştirmektedir.³⁵ *The Cities and Bishoprics of Phrygia* adlı aynı eser in ilerleyen bölümünde ise Ramsay, "1158'de Selçukluların "Phileta veya Phaselis" olarak adlandırılan kenti ele geçirmesi, Pisidia şehirlerinin zaten tamamen Türklerin elinde olduğu anlamına geldiği" bilgisini vermektedir.³⁶

Bu bilgiden de anlaşılacağı üzere Ramsay, Phileta için kesin bir yer tespitinden kaçınmakla birlikte Phaselis'in ya da Phileta'nın ele geçirilmesini, Pisidia'nın tamamının ele geçirilmesi şeklinde yorumlamaktadır. Ancak Ramsay'in Phileta hakkındaki bu yorumu tartışmalıdır. Çünkü tarihî coğrafya çerçevesinde bakıldığında Phaselis, Pisidia'da değil Lykia'nın Akdeniz kıyısında bulunan bir kenttir. Phileta ise, Pisidia'ya daha yakın bir coğrafyada (kuzeyde) olmasına rağmen yine Lykia sınırları içerisindedir. Dikkat çekici bir husus daha vardır ki o da Ramsay'in, Bizans'ın sınır şehri olarak bahsettiği ve tarihî kaynaklarda atfı olmasına rağmen Phileta'dan kült eseri *The Historical Geography of Asia Minor* adlı eserinde hiç bahsetmemesidir.

Ramsay'in *The Cities and Bishoprics of Phrygia* adlı eserinde bir ihtimal dâhilinde bahsetmiş olduğu Phileta'yı Phaselis'le eşleştirme çabası, Kinnamos'un *Historia* adlı eserinin İngilizce metninin açıklamalar kısmında da yanlışlar yapılmasına neden olmuştur. Nitekim bu eserin, kitap IV; Açıklama 50. bölümünde, daha kesin bir ifade ile Phileta'nın "Phaselis" olduğu belirtilmiştir. Bu açıklamada, Ramsay'in hem *The Cities and Bishoprics of Phrygia* eserine hem de *The Historical Geography of Asia Minor* adlı eserindeki tabloya atıf yapılarak Attaleia'nın güneybatısında Lykia kıyısında bulunan ve günümüzde Tekirova'ya lokalize edilen "Phaselis" şehrinin geç dönem Bizans adlandırması olduğu bilgisi verilmiştir.³⁷ Ancak Ramsay'in eserlerinde Phileta'nın, Phaselis olduğuna dair net bir bilgi verilmemektedir ki daha öncede bahsedildiği üzere Ramsay'in *The*

Notitiae. 7.341; *Notitiae*. 13.276; Podaleia için bkz. *Notitiae*. 1.252; *Notitiae*. 2.314; *Notitiae*. 3.364; *Notitiae*. 4.269; *Notitiae*. 7.330; *Notitiae*. 13.264.

³¹ Sencer Şahin, "Parerga zum Stadasmus Patavensis (4) Mikron Oros Akarassos in Milyas", *Gephyra*, Vol. 7, 2010, s. 155.

³² *Notitiae*. 1.262; *Notitiae*. 2.324; *Notitiae*. 3.374; *Notitiae*. 4.279; *Notitiae*. 7.336; *Notitiae*. 9.218; *Notitiae*. 10.267; *Notitiae*. 13.270.

³³ E. J. Davis, *Anadolu: XIX. yüzyılda Karya, Frigya, Likya ve Pisidya Antik Kentlerine Yapılan Bir Gezinin Öyküsü*, çev. Funda Yılmaz, Arkeoloji Sanat Yay., İstanbul 2006, s. 270.

³⁴ W. M. Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, Vol. I, Clarendon Press 1895, s. 19 dpnt. 2.

³⁵ Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Lycia Tablosu.

³⁶ Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, s. 300.

³⁷ John Kinnamos, *Deeds of John and Manuel Comnenus*, Trans.Charles M. Brand, Columbia University Press 1976, s. 250, dpnt. 54.

Historical Geography of Asia Minor adlı eserinde Phileta hakkında bilgi yoktur. Dolayısıyla Ramsay'ın *The Cities and Bishoprics of Phrygia* adlı eserindeki, Phileta'yı Phaselis ile eşleştirme ihtimaline dair Chalandon eserinde, "gerçek olmaktan çok uzak" şeklinde karşı çıkmaktadır.³⁸ Tüm bu bilgiler çerçevesinde şu ifade edilmelidir ki, günümüzde Phaselis'te çıkarılan epigrafik belgelerde ve yapılan kazılarda, Antalya kıyısında bulunan bu yerin, "Phileta" olarak adlandırıldığına dair herhangi bir kanıt günümüze ulaşmamıştır. Ayrıca Kilise Kayıtları'nda da hem "Phileta" hem de "Phaselis" piskoposlukları, Myra Metropolitliği'ne bağlı ancak iki ayrı piskoposluk olarak kaydedilmiştir.³⁹ Dolayısıyla ihtimal dâhilinde bile Phaselis'in, Phileta olabileceği durumu söz konusu değildir. Günümüzde yapılan çalışmalarda ise Phileta, Kibyra'dan Laodikeia'ya giden bir yolda yer alan "Phylakaion" yani "Dodurga"ya lokalize edilmektedir.⁴⁰ Nitekim Ramsay'ın bahsedilen bu eserlerine bakıldığında Phileta'yı "Dodurga" ile eşleştirdiği herhangi bir atfı yoktur.⁴¹ Cahen, Türklerin yeri bilinmeyen Phileta'ya saldırdıklarını⁴²; Treadgold ise, Phileta'nın Attaleia [Antalya] yakınlarında olduğu belirtmektedir.⁴³

Tüm bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Türklerin, 1160 yılı seferine karşılık "misilleme" saldırısı yaptıkları Phileta kentinin nerede olduğuna dair net bir sonuç çıkarmak mümkün değildir. Aynı zamanda dönem kaynaklarından Phileta'nın idarî, askerî niteliği ve Türk-Bizans ilişkileri çerçevesinde önemine dair detaylı bilgiler mevcut değildir. Dolayısıyla Phileta garnizonuna sadece bir dönem kaynağında atıf yapılmaktadır ve o da bahsedildiği üzere Kinnamos'un *Historia* adlı eseridir. Ancak XII. yüzyıldan önce Phileta'ya başka Orta Bizans dönemi kaynaklarında atıf yapılması, Phileta'nın XII. yüzyıla kadar önemini ortaya koymakta ve aynı zamanda varlığını da kanıtlamaktadır. Bu tartışmalarla birlikte öyleyse İmparator I. Manuel'in seferine karşılık Sultan II. Kılıç Arslan'ın, muhtemelen "seçkin" birlikleriyle "misilleme" saldırısı yaptığı, imparatorluk için önemli ve Laodikeia kentine yakınlığı şüphesiz olan Phileta garnizonu nerededir?

Hiç şüphesiz ki günümüzde antik kentlerde yapılan arkeolojik çalışmalar, geçmişte lokalize edilemeyen ya da yanlış lokalize edilen yerlerin, doğru bir şekilde lokalize edilmesinde ciddi öneme sahiptir. Bu çalışmada mevzu bahis edilen Phileta'nın lokalizasyonu hakkında, 2000 yılında Antalya iline bağlı Elmalı ilçesinde yapılan kazı çalışmalarında, Elmalı'nın 5.5 km. kuzeydoğusundaki "Yarangediği" olarak adlandırılan mevkiide, Erken Bizans dönemine tarihlendirilen bir horos/sınır yazıtı bulunmuştur. Bu sınır yazıtı hem erken dönem Bizans tarihi hem de konumuz açısından oldukça önemlidir. Bulunan bu sınır yazıtında, Ὁρος | Φιλίτέων | Τερπονάλλεων yani "Phileta ve Terpone(a)lla arasındaki sınır (Yarangediği)" ifadesi geçmektedir.⁴⁴ Yazıttaki bu ifadeden hareketle Terponella'nın, coğrafi olarak Elmalı'nın 5-6 km. kuzeydoğusundaki Bayındır/Çağiltelmeler olduğu bilinmekte⁴⁵ ve yazıtın bulunduğu lokalizasyon itibarıyla de anlaşılan Phileta, Elmalı'nın 5-6 km. kadar kuzeydoğusunda bulunan Yarangediği ve Bozcabayır arasında bulunmaktadır. Nitekim Terponella ve Phileta, günümüzde Elmalı Dağı'nın kuzeydoğu yamaçlarındaki küçük yerleşimlerdir.⁴⁶ Dolayısıyla bölgede, Erken Bizans dönemine tarihlendirilen bir yazıtın bulunması, Phileta'nın lokalizasyonu ile ilgili şüpheleri büyük ölçüde ortadan kaldırmakta ve Phileta'nın, hem Erken hem de Orta Bizans döneminde yerleşime ev sahipliği yaptığını da kanıtlamaktadır.

³⁸ Chalandon, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, s. 461, dpnt. 1.

³⁹ *Notitiae Episcopatum* kayıtlarındaki Phaselis için bkz. *Notitiae*. 1.270; *Notitiae*. 2.333; *Notitiae*. 3.383; *Notitiae*. 4.288; *Notitiae*. 10.283.

⁴⁰ Abdulhalûk Çay, *II. Kılıç Arslan*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s. 34; Ayönu, *Selçuklular ve Bizans*, s. 153.

⁴¹ Dodurga için bkz. Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, s. 256, 257 dpnt. 2, 269-271.

⁴² Claude Cahen, *Türkiyenin Doğusu: Anadolu Selçuklu Devleti: 11. Yüzyıldan 14. Yüzyıla*, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2022, s. 51.

⁴³ Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press 1997, s. 644.

⁴⁴ Bülent İplikçioğlu, "Doğu ve Kuzeydoğu Lykia-Gübeybatı Pisidia Epigrafik-Tarihî Coğrafi Yüze Araştırmaları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları", *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 2, Ankara 2002, s. 132.

⁴⁵ Yasemin İlseven, *Elmalı Plain: A Review of Its Environmental Setting and Archaeological Settlements*, Vol I, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1999, s. 120; İplikçioğlu, "Doğu ve Kuzeydoğu Lykia-Gübeybatı Pisidia Epigrafik-Tarihî Coğrafi Yüze Araştırmaları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları", s. 132; H. Hellenkemper-F. Hild, *Lykien und Pamphylien*, *TIB*, Vol. 8, Österreichische Akademie, Wien 2004. s. 804; S. Mitchell, "İ.Ö. I. Yüzyılda Likya'nın Kuzey Sınırı: İ.Ö. 46'da Roma-Likya Anlaşması", çev. Turhan Kaçar, *III. Likya Sempozyumu-Sempozyum Bildirileri*, C. II, ed. K. Dörtlük vd., AKMED 2006, s. 479; Ayrıca bkz. Şahin, "Parerga zum Stadiasmus Patarensis (4) Mikron Oros Akarassos in Milyas", s. 154, dpnt. 5.

⁴⁶ Şahin, "Parerga zum Stadiasmus Patarensis (4) Mikron Oros Akarassos in Milyas", s. 158.

ON İKİNCİ YÜZYILDA BİZANS VE TÜRKLER ARASINDA BİR SINIR GARNİZONU: PHİLETA

sınırında ancak Türklere yakın stratejik bir coğrafyada olduğu anlaşılmaktadır. Saldırının kaynağında, “misilleme” olarak tanımlanması da Phileta garnizonunun imparatorluk için önemini ortaya koymaktadır ki savaş stratejisi açısından misilleme saldırıları, bazen göstermelik olabileceği gibi kısa süreliğine düşmana daha çok zarar vermeyi de hedeflemektedir. Türklerin bu misilleme saldırısı ile imparatorluğa daha çok zarar vermek istedikleri açıktır. Dolayısıyla Phileta hakkında Tarihçi Kinnamos’un atfı, hem Türk Tarihi hem Bizans-Türk ilişkileri hem de bölge coğrafyası açısından oldukça önemlidir.

Orta Bizans dönemi kaynaklarından, *De Thematibus* ve özellikle *Notitiae Episcopatum* kayıtlarından Phileta’nın tespit edilmesi, bölgenin X. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar önemli bir idarî, askerî ve dinî merkez olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Antalya ilinin Elmalı ilçesinde 2000 yılında yapılan kazı çalışması sonucunda bulunan “sınır yazıtı”nda, “*Phileta ve Terpone(a)lla arasındaki sınır (Yarangediği)*” ifadesi geçmekle birlikte Phileta’nın, Elmalı’nın 5-6 km. kadar kuzeyinde bulunan Yarangediği ve Bozcabayır arasında bulunduğu kesinleşmiştir. Bu tarihi bilgilerin yanı sıra bölgeyi gezen Davis, Harrison ve Bean gibi araştırmacılar da bahsedilen bölgede, Hellenistik dönemden kalma, Roma, Erken ve Orta Bizans döneminde de yerleşime devam edilen bir yapıdan ve bölgeye ulaşan tarihî bir yol güzergâhından bahsetmektedirler. Dönem kaynaklarından ve bölgede bulunan yazıttan da anlaşılacağı üzere Phileta’nın, Hellenistik, Roma, Erken ve X. yüzyıldan itibaren XII. yüzyıla kadar Orta Bizans döneminde de varlığı şüphe götürmez bir gerçektir. Özellikle Phileta’nın XII. yüzyılda Türk-Bizans mücadelelerinde idarî, askerî ve stratejik önemini devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu misilleme saldırısından sonra Selçuklu Türkleri, muhtemelen Karia-Lykia-Pisidia kesişim noktasına, yani Torosların yüksek kesimlerine özellikle Elmalı civarına yerleşmişler ve Bizans İmparatorluğu’nun bölgedeki hâkimiyetini zayıflatmışlardır. Aynı zamanda Elmalı civarında bulunan petrogliflerin, Türklerin belki de bahsedilen yüzyıllardan önce bölgede var olduklarını düşündürmektedir. Ayrıca Phileta’nın tespitiyle, 1160 seferinden önce yakın bir tarihte yapılmış olan ve 1148 tarihinde gerçekleştirilen II. Haçlı Seferi’nde kullanıldığı düşünülen ilk güzergâha alternatif, ikinci belki de üçüncü bir talî yol güzergâhı da düşünülmelidir. Bunun için XII. yüzyıldan önceki Bizans kaynaklarına bakmak ve Karia-Lykia-Pisidia sınırında bulunan kentlerde, yeni yüzey araştırmaları ve kazılar yapmak, yapılan yüzey araştırmalarını incelemek, bölgenin Bizans-Türk tarihi açısından aydınlatılmasına hiç şüphesiz ciddi katkı sağlayacaktır.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KAYNAKÇA

- ALTAN, Ebru, “Haçlı Ordularının Anadolu’da Geçtiği Yollar”, *Belleten*, C. LXV, S. 243, 2001, ss. 571-582.
- AYÖNÜ, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014.
- BEIHAMMER, D. Alexander, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu’nun Doğuşu (1040-1130)*, çev. Tarık Özbek, Koyusiyah Yay., Ankara 2022.
- BIRKENMEIER, W. John, *The Development of the Komnenian Army 1081-1180*, Brill 2002.
- BOZ, Cem, “Selçuklu-Bizans Mücadeleleri Dahilinde Eskişehir Kentinin Siyasi Durumu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 66, 2019, ss. 326-333.

- BYZANTII, Stephani, *Ethnicorum Quae Supersunt*, Berlin 1849.
- CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2002.
- CAHEN, Claude, *Türkiyenin Doğuşu: Anadolu Selçuklu Devleti: 11. Yüzyıldan 14. Yüzyıla*, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2022.
- CHALANDON, F., *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, Published by Burt Franklin, Paris 1912.
- CHRYSOSTOMIDES, Julian, “11. Yüzyıldan 15. Yüzyıla Kadar Bizans İmparatorluğu”, *Türkiye Tarihi 1071-1453*, ed. Kate Fleet, C. I, çev. Ali Özdamar, Kitapyayınevi, İstanbul 2012, ss. 27-78.
- ÇAY, Abdulhalük, *II. Kılıç Arslan*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.
- DAVIS, J. E., *Anadolu: XIX. yüzyılda Karya, Frigya, Likya ve Pisidya Antik Kentlerine Yapılan Bir Gezinin Öyküsü*, çev. Funda Yılmaz, Arkeoloji Sanat Yay., İstanbul 2006.
- De Velitatione, Three Byzantine Military Treatises*, Text, Translation and Notes by George T. Dennis, Dumbarton Oaks 1985, ss. 137-239.
- HARVEY, Alan, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge University Press 2002.
- HELLENKEMPER, H.- HILD, F., *Lykien und Pamphylien, TIB*, Vol. 8, Österreichische Akademie, Wien 2004.
- HIEROKLES, *Synekdēmos*, comm. Petrus Wessling, Bonn 1840.
- İLSEVEN, Yasemin, *Elmalı Plain: A Review of Its Environmental Setting and Archaeological Settlements*, Vol I, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1999.
- İPLİKÇİOĞLU, Bülent, “Doğu ve Kuzeydoğu Lykia-Gübeybatı Pisidia Epigrafik-Tarihî Coğrafi Yüzey Araştırmaları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları”, *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 2, Ankara 2002, ss. 127-132.
- KARAKÖK, Tunay, “Osmanlı-Bizans Ucunda İki Savaşçı Grup: Gaziler ve Akritailer”, *Kesit Akademi Dergisi*, S. 13, Mart 2018, ss. 210-226.
- KHONIATES, Niketas, *Historia*, çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1995.
- KINNAMOS, Ioannes, *Historia*, Rec. Augustus Meineke, Bonn 1836; *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, haz. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2001; *Deeds of John and Manuel Comnenus*, Trans. Charles M. Brand, Columbia University Press 1976.
- KOMNENA, Anna, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996.
- MITCHELL, S., “İ.Ö. I. Yüzyılda Likya'nın Kuzey Sınırı: İ.Ö. 46'da Roma-Likya Anlaşması”, çev. Turhan Kaçar, *III. Likya Sempozyumu-Sempozyum Bildirileri*, C. II, ed. K. Dörtlük vd., AKMED 2006, ss. 471-488.
- NOTITIAE EPISCOPATUUM ECCLESIAE CONSTANTINOPOLITANAE*, Texte Critique, Introduction et Notes par J. Darrouzès, Paris 1981.
- PEACOCK, S. C., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, çev. Özkan Akpınar, İletişim Yay., İstanbul 2020.
- PORPHYROGENNETOS, Konstantinos, *De Thematibus*, Int. A. Pertusi, Vaticana 1952.
- RAMSAY, M. W., *The Cities and Bishopricks of Phrygia*, Vol. I, Clarendon Press 1895.
- REGER, Gary, “Bölgesel Bağlamda Karia'nın Sınırları, Hudutları ve Sınır Bölgeleri”, *Karialılar-Denizcilerden Kent Kuruculara*, çev. G. Bike Yazıcıoğlu, haz. O. C. Henry, Ayşe Belgin-Henry, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020, ss. 2-11.
- OURANOS, Nikephoros, *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*, Texts, Trans. Comm. by Eric, McGeer, Dumbarton Oaks 1995, ss. 88-163.
- SEVİM, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014.
- ŞAHİN, Sencer, ADAK, Mustafa, *Stadiasmus Patarensis*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2014.
- ŞAHİN, Sencer, “Parerga zum Stadiasmus Patarensis (4) Mikron Oros Akarassos in Milyas”, *Gephyra*, Vol. 7, 2010, ss. 153-159.

ON İKİNCİ YÜZYILDA BİZANS VE TÜRKLER ARASINDA BİR SINIR GARNİZONU: PHİLETA

TEK, Ahmet Tolga, “Antik ve Orta Çağ Kaynaklarında, Yazıtlarda ve Sikke Basımları ile Podalia”, *Olba*, XXVIII, 2020, ss. 477-508.

TREADGOLD, Warren, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press 1997.

TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay. İstanbul 2003.

TÜNER, Nihal, “Lykia’nın Yerleşim Coğrafyasında Yeni Lokalizasyonlar”, *Likya İncelemeleri I*, haz. Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2002, ss. 63-78.

TYRENSIS, Willermus, *Willermus Tyrensis’in Haçlı Kroniği*, çev. Ergin Ayan, Ötüken Yay., Ankara 2016.

WITTEK, Paul, *Menteşe Beyliği*, çev. O. Ş. Gökyay, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999.

VRYONIS, S., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press 1971.

ZIMMERMANN, Klaus, “Osmanlı Fethine Kadar Doğu Roma ve Bizans Döneminde Likya”, *Lukka’dan Likya’ya Sarpodon ve Aziz Nikolaos’un Ülkesi*, çev. Fatih Mehmet Şen, haz. Havva İşkan, Erkan Dünder, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2022, ss. 65-74.

ZGUSTA, Ladislav, *Kleinasiastische Ortsnamen*, Heidelberg 1984.

ZONARAS, Ioannes, *Tarihleri Özeti*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji Sanat Yay., İstanbul 2008.

ÖZ

Moğollar ilk olarak 1220 tarihinde Gürcistan'a girmişler ve bölge üzerinde yağma ve talan hareketlerinde bulunmuşlardır. İlk gelişlerinde bölge üzerinde kalıcı olmamışlardır. İkinci gelişleri olan 1235 yılından sonra Ögedey'in batı seferlerine karar vermesiyle birlikte batıya doğru gelen Moğol birliklerinden bir kısmı Güney Kafkasya ve Gürcistan'da kalıcı olmuşlardır. Böylece bölgede bir yüzyılı aşkın bir süre Moğol tahakkümü başlamıştır. Moğolların buradaki varlığı bazı sorunlara yol açmış ve böylece Gürcistan Krallığı'nda çeşitli isyan teşebbüsleri meydana gelmiştir. Moğollar mezkûr coğrafyada kaldıkları zaman içerisinde Gürcü halkından sık sık vergi, kıyafet, erzak, at ve asker istemişlerdir. Bu istekler karşısında zor duruma düşen Gürcü halkı Moğol yönetimine karşı fırsat buldukça karşı durmaya çalışmıştır. Moğol yönetimine karşı düzenlenen isyan hareketleri çeşitlilik arz etmiştir. Bazı isyan hareketleri doğrudan Gürcüler tarafından Moğollara karşı düzenlenmişken bazıları ise Moğolların bir iç sorunu olarak ortaya çıkmıştır. Yani Gürcistan toprakları Moğollara karşı Gürcüler dışında düzenlenen başka isyan hareketlerine de sahne olmuştur. Özellikle İlhanlıların yıkılış dönemine doğru Gürcistan coğrafyası üzerinde Moğollara karşı çok sayıda isyan hareketi meydana gelmiştir. Ayrıca İlhanlı Moğollarının vasal devleti statüsünde olan Gürcü Krallığı İlhanlıların baskılarından kurtulmak amacıyla onların düşmanı Altın Orda ile de ilişki içerisinde olmuşlardır. Altın Orda Hanlığı da İlhanlılara karşı Gürcistan topraklarında çıkan bazı isyan hareketlerini desteklemiştir. Moğollara karşı düzenlenen eylemlerden en dikkat çeken Gürcü feodal beylerinin ortaklaşa almış olduğu karar sonucu gerçekleşmiş de bu isyan teşebbüs olarak kalmıştır. Yine, David Ulu ve David Narin'in de Gürcistan toprakları üzerindeki isyan hareketleri bu konuyla alakalı doğrudan akla gelen bir diğer tarihî vakadır. Bu dönemde Moğollardan ötürü meydana gelen bazı isyanlar ise Gürcistan'ın iç sorunu haline dönüşmüştür. Zira Moğolların ağır vergiler almaları Gürcü yönetimi ve Gürcü halkı üzerinde ekonomik bir bunalım yaratmıştır. Bu nedenle, dönemin siyasi kargaşalarının en ilginç örneği Basil Ucarmeli Vakası olarak kayıtlara geçmiştir. Kral David Ulu'nun Gürcistan'da olmadığı zamanlarda Basil Ucarmeli yönetimde aktif bir rol üstlenmiştir. Basil Ucarmeli 13. yüzyılın ortalarında var olan büyük ekonomik krizi hafifletmek amacıyla Gürcü yönetiminin önlemlerinin geliştirilmesi ve uygulanması konularına öncülük etmiştir. Bu dönemde Basil'in önerisiyle kiliseye ait arazilerin bir kısmı yoksul nüfusa ve toprak sahibi olmayan soylulara dağıtılmıştır. Bu durum din adamları cenahında rahatsızlık uyandırmış ve Basil'e karşı çeşitli suçlamalar isnat edilerek yargılanmadan asılmasına sebebiyet vermiştir. Bu makale ile Gürcistan'a giren Moğolların bölge üzerinde müdahil oldukları olaylar Gürcü Krallığı'nın dinî ve ekonomik atmosferi üzerinden yeni bir bağlama oturtulmaya çalışıldığı gibi Moğollara karşı yapılan isyan hareketlerine genel bir çerçeve sunulması amaçlanmıştır. Bu çalışma tespit edilebildiği kadarıyla Gürcülerin Moğollara karşı düzenlemiş olduğu isyan hareketlerini içerdiği gibi bu dönemde meydana gelen ve Gürcistan üzerinde gerçekleşen diğer isyan hareketlerine de değinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Basil Ucarmeli, Gürcü Krallığı, Moğollar, David Ulu, Avag Mhargrdzeli.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ardahan/TÜRKİYE, E-Posta: aysebevzaercan@ardahan.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0464-2716.

REBELLIONS UNDER MONGOL DOMINATION IN THE GEORGIAN KINGDOM

ABSTRACT

The Mongols first came to Georgia in 1220 and plundered the South Caucasus region. The Mongols' existence was impermanent following their first arrival. When they returned after 1235, some of the Mongols were there to stay in Georgia and Transcaucasia because Ögedei Khan had decided to march westward. This turned out to be the beginning of Mongol domination for more than a century in the region. The Mongols constantly taxed the Georgians and asked for provisions, clothing, horses and military manpower. The Georgians were overwhelmed by the Mongols' demands and revolted against them on every occasion. The acts of rebellion against the Mongols varied. Some rebellions were plotted directly by the Georgians against the Mongols, while others emerged as a domestic issue of the Mongols. The territory of the Georgian Kingdom witnessed different rebellions of non-Georgians as well. Especially in the period leading to the collapse of the Ilkhanids, many revolts took place on the territory of the Georgian Kingdom. The Georgian Kingdom was then the vassal state of the Ilkhanids. To avoid the Ilkhanids' domination, the Georgian Kingdom was also in contact with the Ilkhanids' adversary, the Golden Horde. The Golden Horde supported some revolts in the territory of the Georgian Kingdom against the Ilkhanids. The most remarkable of the acts of rebellion against the Mongols was carried out as a result of a joint decision of the Georgian feudal lords, but it failed. The rebellions of David Ulu and David Narin in Georgia are also another historical case that is prominent on the subject. Some of the rebellions that occurred in this period were triggered by the presence of the Mongols in the region. This was because the Mongols' heavy taxation turned out to be an internal problem for the Georgians. The most interesting example of the period's political turmoil was the case of Basil Ujarmeli. In this period, Basil Ujarmeli was an influential figure who took an active role in the administration in King David Ulu's absence in the country. Basil spearheaded the development and implementation of the Kingdom's policies to alleviate the impact of an economic depression in the mid-13th century. Following Basil's recommendation to allocate some of the Georgian clergy's lands to the public, some of the Georgian Church's lands were allocated to the poor and some nobles who owned no land. However, the clergy protested the distribution of the lands of the Church, and Basil was eventually hanged without a trial after a series of allegations against him. In this article, a presentation of a general framework of the rebellions against the Mongols, and the administrative practices of the Mongols in Georgia are put into a new context through the religious and economic atmosphere of the Georgian Kingdom. As far as can be determined, this study includes the rebellions endeavoured by the Georgians against the Mongols, as well as other acts of rebellion that took place in Georgia during this period.

Keywords: Basil Ujarmeli, Georgian Kingdom, Mongols, David Ulu, Avag Mqharadzeli.

GİRİŞ

Cengiz Han 1206 tarihinde düzenlenen büyük kurultay ile birlikte Moğol İmparatorluğu'nu kurarak disiplinli bir ordu oluşturmayı başarmıştır. İmparatorluğun kurulmasıyla birlikte Moğollar hızla ilerlemeye başlamışlar, özellikle de ilerleyişleri sırasında birçok ülkede olan iktidar boşluğundan yararlanmışlardır.¹ Buradan hareketle aynı yarıya dönemin Gürcü Krallığı özelinde varmak da mümkündür. Zira Kraliçe Tamar'dan sonra tahta çıkan oğlu Giorgi Laşa Moğollara karşı durmaya çalışmış ve hatta bunun için müttefik arayışına girmiş olsa² da kısa bir süre içerisinde ölmüş, yerine geçen kardeşi Rusudan ise Moğollara karşı dirayet gösterememiştir. Böylece 1206 tarihi itibarıyla tarih sahnesinde yerlerini alan Moğollar Cebe ve Subutay Noyan komutasında, Harezşah sultanının ardından gelerek önce İran ardından da Güney Kafkasya ile tanışmışlardır. 1220/1221 tarihlerine denk gelen bu ilk karşılaşmada Gürcistan'a gelen Cebe ve Subutay Noyan'ın aslında bu bölgede kalıcı olma gibi bir amaçlarının olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Nitekim burada kalmamış ve kuzeye doğru ilerlemelerine devam ederek Rus ve Kıpçak ordularıyla savaşmışlardır. Gürcü Kralı IV. Giorgi Laşa'nın ordularıyla Moğollar arasında meydana gelen bu ilk karşılaşmanın Moğolların Hristiyan ordularıyla yapmış olduğu ilk karşılaşma olduğunu da belirtmek gerekir.³ Gürcü ve Ermeni birlikleriyle yapılan çatışmalarda elde edilen başarı, Kuman/Kıpçaklara karşı

¹ Bayarsaikhan Dashdondog, *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, Brill, Leiden 2011, s. 39.

² Tamar döneminin önemli komutanlarından biri olan Ivane Mhargrdzeli 1210 Ahlat kuşatmasında yenilmesinin ardından kızı Tamta'yı (Gürciye Hatun) Melik Evhad'la evlendirmiş, onun kısa süre sonra ölmesiyle birlikte Tamta Melik Eşref (1200-1237) ile evlenmiştir. Mhargrdzeli ailesi, özellikle Kraliçe Tamar dönemi Gürcü yönetimine yakınlığı ile bilinen bir ailedir. Bundan ötürü Eyyubiler ile Gürcüler arasında bir bağ oluştuğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Muhtemelen bu bağa binaen olsa gerek Giorgi Laşa'nın yardım istediği kişilerden biri Ahlat ve Cezire bölgesinin hükümdarı Melik Eşref olmuştur. Diğeri ise Azerbaycan hükümdarı Özbek Pehlivan'dır. Bahsi geçen müttefikler Kral Giorgi'nin bu isteğini kabul edip 1220 yılının ilkbahar mevsiminde bir araya gelmek konusunda ortak karar almışlardır. Çünkü her biri Moğolların ilkbahar mevsimine geldiğinde ilerleyeceklerini düşünmüşlerdir. İbn-i Esir, "el-Kamil Fi't Tarih", *Altınordu Devleti Tarihine Dair Metinler*, haz. W. De. Tiesenhausen, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 29; Ayşe Beyza Büyükcınar, *Saqartvelosa da Okros Urdos Urtiertobebi XIII-XIV Saakuneebshi (Kartuli Tskarobebis Mihedvit)*, Batum Shota Rustaveli Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Batum 2019, s. 49-50. Ancak Moğollar onlardan önce davranıp bölgeye saldırdıklarından bu ittifak mümkün olmamıştır.

³ Denis Sinor, "The Mongols in the West", *Journal of Asian History*, S. 33/1, Harrassowitz Verlag 1999, s. 2.

cüretkâr bir saldırgan sefer planının ortaya çıkmasına neden olurken, Rus prenslerinin müdahalesi sonunda Kiev'e kadar olan bölgenin işgalinin kapısı açılmıştır.⁴

IV. Giorgi Laşa⁵ annesi Kraliçe Tamar'dan büyük bir coğrafya mirası almıştır. Selçuklu Türkleri, Anadolu ve Azerbaycan'daki Türkmen boyları, Bizanslılar ve Ermeniler arasındaki güç mücadelelerinden yararlanan Tamar'ın orduları, Gürcü egemenliğini ve etkisini Doğu Anadolu'ya kadar genişletmişlerdi.⁶ Moğollar 1221/1222'de Güney Kafkasya bölgesine girdikten sonra özellikle Gürcistan ve Azerbaycan özelinde Meraga, Erbil, Tebriz ve Arran civarlarında aynı yıl içerisinde dolaşmışlardır. Yani aynı yıl içerisinde mezkûr bölgelere birden fazla kez girmişlerdir. Güney Kafkasya'ya ilk olarak Tebriz üzerinden giren Moğollar oradan Mugan'a ve ardından da Gürcistan'a saldırmışlardır. Moğollar Gürcülerin beklemediği bir zaman olan kış ayında Gürcistan'a gelmişler ve Tiflis civarına kadar olan her yeri ele geçirmişlerdir. Gürcistan üzerinden ikinci defa Tebriz'e girmişler ve Tebriz'den ağır vergi almışlardır. Moğolların Güney Kafkasya'ya gelmiş oldukları ilk seferde kendilerine Azerbaycan ve Arran bölgesinin hâkimi Özbek'in Türk menşeli komutanı Akkuş öncülük etmiştir. Moğollar civar bölgeler üzerine yürüdüktan sonra üçüncü kez Tebriz'e gelmişler ve oradan da ikinci defa Gürcistan'a geçmişlerdir. Bu ilk gelişlerinin ikinci basamağında Gürcü ordularını Tamar döneminden itibaren Gürcistan'ın önemli bir komutanı olan Ivane Mhargrdzeli ve Prens Vahram komuta etmiştir.⁷

Gürcü ordusu Moğollara karşı gereken hazırlıkları yapmış ve 30.000 asker ile Moğol komutanları Cebe ve Subutay'a karşı direnmişler ancak muvaffak olamamışlardır.⁸ Gürcüler için 13. yüzyıl Kraliçe Tamar ile birlikte yükseliş dönemi olduğundan olumlu başlamışsa da Moğollarla birlikte kötü bir şekilde devam etmiştir. Zira Moğolların ilk saldırılarının akabinde 1222-1223 yılları arasında Gürcistan Kıpçak saldırılarına maruz kalmıştır. Ardından da 1223 yılı itibarıyla IV. Giorgi Laşa vefat etmiştir.⁹ Giorgi Laşa'nın evlilik dışı çocuğu olan David tahtta hak iddia edemediği için aynı yıl onun yerine Gürcistan tahtına Tamar'ın kızı, Giorgi'nin kardeşi Rusudan kraliçe olarak geçmiştir. Rusudan 1224 tarihinde Moğolların Güney Kafkasya topraklarına girmesinin ardından Papa'ya mektup yazmıştır. Kraliçe Rusudan, Papa III. Honorios'a yazdığı mektubunda niçin tam direniş gösteremediğini kendi ifadeleriyle açıklamıştır. Mektupta, Moğolların iyi bir Hristiyan olduklarını zannettikleri için onlardan kaçınma gereği duymadıklarını yazması aslında genel bir Gürcü siyasi yönelimini de göstermektedir. Nitekim tarih boyunca Gürcüler siyasi duruşlarını dinî hassasiyet, tercih ve kaygılarını ön plana koyan hamlelere göre ayarlamışlardır. Rusudan, bu mektubunda Papa'ya kardeşi Giorgi Laşa'nın Haçlı seferleri için askeri yardıma hazır olduğunu ancak bunu gerçekleştiremeden Moğolların geldiğini ve onun da vefat ettiğini bildirmiştir. Ayrıca kendilerinin Haçlı ordularına askeri yardım sağlamaya hazır olduklarını iletmış ve Papa'dan da kutsanmışlığını yollamasını istemiştir. Papaya mektup yazanlardan biri de Atabeg Ivane Mhargrdzeli olup, o da aynı ifadeleri mektubuna eklemeyi ihmâl etmemiştir. Bu her iki mektubu da Papa cevaplamıştır.¹⁰ Özellikle Ivane Mhargrdzeli'nin mektubuna cevap verirken onun askeri yeteneklerini övmüştür.¹¹ Atabeg Ivane'nin Papa'ya yazmış olduğu mektuplar Moğolların ilk gelişlerinin akabinde gerçekleşmiş olup hem Rusudan'ın yeni iktidarını hem de Moğolların ülkelerine girdiklerini haber vermek amaçlarını taşımaktadır. Aslında ilk mektuplarda Moğollara karşı açıkça bir yardım isteği bulunmamaktadır. İlk Moğol akınları kalıcı olmadığından ve Gürcülerin toparlanmak için zamanları olduğundan muhtemelen Gürcü yönetimi bu saldırıların ardının geleceğini hesaba katamamıştır. Moğolların ikinci defa Gürcistan'a girmesinin akabinde Kraliçe Rusudan'ın Papa'dan yardım istediğine dair bir mektup gönderdiği konusunda kaynaklar bilgi vermektedir. Ancak ilk mektubun aksine ikinci

⁴ Alexander V. Maiorov, "The First Mongol Invasion of Europe: Goals and Results", *Journal of the Royal Asiatic Society*, S. 32/4, Cambridge 2021, s. 2.

⁵ Laşa, Giorgi'nin ikinci adıdır. David Tiniskashvili-Ioane Kazaryan, "Cvarosnebi da Kartvelebi: Kritikuli Midgoma Kartuli Istoriografiasadmi", *Kadmosi*, 6, Tbilisi 2014, s. 23.

⁶ Antony Eastmond, *Tamta's World The Life and Encounters of a Medieval Noblewoman from the Middle East to Mongolia*, Cambridge University Press, Cambridge 2017, s. 3.

⁷ Moğolların Gürcistan'a girip bölgede savaşmaları konusunda kaynaklarda farklı tarihler mevcuttur: Grigor Ermeni takvimine göre 1214 senesini göstermektedir. Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, haz. Hrand D. Andreasyan, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012, s. 23; Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 199. Vardan'a göre Moğollar 1222 senesinde gelmişlerdir. Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, çev. Hrand D. Andreasyan, Post Yayın Dağıtım, İstanbul 2017, s. 93; İbnü'l-Esir'e göre ise, 1221 Ocak ayında savaş vuku bulmuştur. İbn-i Esir, *age*, s. 27. Aynı şekilde Simon de Saint Quentin de 1221. yılda İsa'nın vücut bulduğu zaman olayların olduğunu bildirmektedir. Simon de Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, çev. Erandiz Özbayoğlu, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, Alanya 2006, s. 37. Birçok tarihçi de 1221 senesini esas almaktadır. Örneğin Grousset, 1221 Şubat ayını verir. René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Atilla/Cengiz Han/Timur*, çev. Reşat Uzmen, Ötügen Yayınları, İstanbul 2006. s. 278; Ayşe Beyza Büyükcınar, "Gürcü-Moğol İlişkilerinin İlk Evresi: 1220-1247", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/6, Trabzon 2018, s. 270; Büyükcınar, *agt*, s. 51-52.

⁸ Abraham Constantin Mouradzea D'ohsson, *Moğol Tarihi*, çev. Mustafa Rahmî, not. Ekrem Kalan, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 118-121.

⁹ Laşa Giorgi'nin Moğollar ile yapmış olduğu savaş sırasında aldığı yaradan ötürü ölmüş olma ihtimali üzerinde durulmaktadır. Konu hakkında bk. Tiniskashvili-Kazaryan, *agm*, s. 24.

¹⁰ Kraliçe Rusudan ile Atabeg Ivane Mhargrdzeli'nin mektupları için bk. Nergis Ataç, "13. Yüzyılda Anadolu ve Kafkasya: Mkhargrdzeli Sülalesine Bağlı Mimaride Papa I. Sylvester Figürü", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 47, Konya 2022, s. 245-246.

¹¹ Ataç, *agm*, s. 239, 245-246; Tiniskashvili-Kazaryan, *agm*, s.25.

MOĞOL TAHAKKÜMÜ ALTINDA GÜRCÜ KRALLIĞI'NDA ÇIKAN İSYAN HAREKETLERİ

mektup günümüze ulaşmamıştır. Söz konusu ikinci mektupta Papa tarafından verilen cevaptan Rusudan'ın kendisinden Moğollara karşı askerî yardım istediği de anlaşılmaktadır.¹²

Moğolların Gürcistan'a ilk girişlerindeki tahribat ikincisiyle kıyaslanınca yok denecek kadar az seviyede kalmıştır. Bu Moğol saldırılarının hemen akabinde de Gürcüler kendilerini toparlayamadan dönemin önemli bir gücü olan Harezmsah Celâleddin 24 Ocak 1225'de Gürcülerin üzerine saldırmış ve Tiflis başkentli yeni bir siyasi teşekkül kurmuştur.¹³ Celâleddin Harezmsah Gürcistan'ı fethedip Kraliçe Rusudan'ın emriyle hareket eden Ivane ve Şalva komutasındaki Gürcü ordularını¹⁴ mağlup ettikten sonra Azerbaycan tarafında Atabeg Özbek'in çıkartmış olduğu isyanı bastırmak için Gürcistan'dan ayrılmıştır. Ancak Özbek'in Tebriz'de isyan ettiği haberini alınca Celâleddin Harezmsah Tebriz'e dönmüş ve orada galibiyet kazanmıştır.¹⁵ Burada hâkimiyetini güvence altına almasının ardından Gürcistan üzerine tekrar yürümüştür. Tiflis'te yerleşik İran kökenlilerin Harezmsahlar'a yardım etmesiyle birlikte 10 Mart 1226 tarihi itibarıyla Harezmsahlar tarafından Tiflis şehri fethedilmiştir. Vezir Şerif-ül Mülk Tiflis şehrine vali olarak görevlendirilmiştir.¹⁶ Gürcüler ise kuzeye doğru çekilmişlerdir.¹⁷ Akabinde Celâleddin Gence'ye doğru ilerlemeye devam etmiştir. İlerlemesi esnasında Gürcülerin Tiflis'e girmek için birtakım hazırlıklar yaptıklarını Tiflis'te bıraktığı veziri Şerif-ül Mülk'ün göndermiş olduğu mektuplar vesilesiyle öğrenmiştir.¹⁸ Hakikaten de Gürcüler Harezmsah kuvvetlerine karşı bir isyan hareketi içerisinde bulunarak kendileri açısından mühim bir şehir olan Tiflis'e girmişlerdir. Şehre girdikten sonra şehrin kendileri tarafından güvenliğinin sağlanmasının neredeyse imkânsız olduğunu görerek şehri ateşe vermişlerdir.¹⁹

1230 yılına gelindiğinde Batı Gürcistan'da bulunan Kraliçe Rusudan'ın Moğollara karşı yapmış olduğu çeşitli diplomatik temaslardan biri de eşi Muğiseddin Tuğrulşah'tan olma kızı Tamar'ı (Gürcü Hatun) Selçuklu meliki Gıyaseddin Keyhüsrev ile nişanlaması olmuştur. Tamar ile Gıyaseddin'in evlenme zamanı geldiğinde Tamar ile birlikte Giorgi Laşa'nın oğlu David de Konya'ya gitmiştir. Bunun ardından da Rusudan henüz 5 yaşında olan oğlu David'i (David Narin) kral naibi olarak atamış, ancak saray erkânı ülkenin içerisinde bulunduğu durumdan mütevellit düzenlenen törene katılamamıştır.²⁰

1. Moğolların Gürcistan Üzerine İkinci İntikali

Moğollar, Gürcistan'a 1235/1236²¹ yılında ikinci defa tekrardan girmişlerdir. 1220'den itibaren art arda saldırılara maruz kalan Gürcistan oldukça güçsüz durumda kaldığı için Moğollara karşı direnç gösterememiştir. Feodal beyler Moğolların ikinci gelişleri karşısında oldukça paniklemişlerdir. Bundan sonra bölgede başlayacak Moğol tahakkümü V. Giorgi dönemine²² kadar devam etmiştir. Yani bir asırdan biraz daha fazla bir zaman Gürcistan Moğol istilâsı altında kalmıştır. Moğollar bölgeye ikinci gelişlerinde Çormagan Noyan komutasında ilerlemişlerdir. Güney Kafkasya coğrafyası Moğollar tarafından yağma ve talan edilmiştir. Her ne kadar Rusudan Moğollara karşı çeşitli diplomatik temaslarda bulunduyorsa da başarılı olamamıştır. Bu sebepten dolayı da başkent Kutaisi'yi terk etmek durumunda kalacaktır.²³

Gürcistan'a ikinci defa giren Moğollar, Karakurum'da oturan Ögedey'in emriyle Güney Kafkasya'ya gelmişlerdir. Kafkasya'ya gelen bu Moğol birliğinin içerisinde Çormagan'ın dışında Benal ve Mular isimli iki noyanın daha adını bilmekteyiz.²⁴ Burada dikkate değer husus, Gürcü yönetimi ile Moğollar arasındaki ilişkiler merkez Karakurum-Gürcistan arasında değil Batu'nun karargâhı olan Saray ile Gürcistan arasında gerçekleşmiştir.

¹² Tiniskashvili-Kazaryan, *agm*, s. 25.

¹³ Genceli Kiragos, *Moğol İstilası 1220-1265*, çev. Mahmut Kemal Bey, haz ve not. Fuat Hacısalıhoğlu, İlhan Aslan, Post Yayınları, İstanbul 2018, s. 24; Büyükcınar, *agm*, s. 270-271.

¹⁴ Cüveynî 1225 senesinde Garni'de meydana gelen savaşta Gürcü ordularının asker sayısını 30.000 olarak vermektedir. Bk. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 359. Piskopos Stepanos ise bu savaşta İvane komutasındaki Gürcü ordularının asker sayısının 60.000 kişi olduğunu söylemektedir. A. G. Galstyan, "Piskopos Stepanos Vakayinamesinden Alıntı", *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII-XIV. Yüzyıla Ait Eserlerden Alıntılar*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 64.

¹⁵ Mohammed En-Nesawi, *Histoire du Sultan Djelal ed-din Mankobirti Prince du Kharezm*, çev. O. Houdas, Ernest Leroux, Paris 1895, s. 183-184; Ayşe Beyza Ercan, "Orta Çağ'da Ardahan", *Ardahan Değerlemeleri- 3- Değer, Potansiyeller, Yaklaşımlar*, ed. İhsan Kurtbaş, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2021, s. 186.

¹⁶ Ernst Honigmann, "Tiflis". *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. 12/1, Eskişehir 2001, s. 269.

¹⁷ Vladimir Aleksandroviç Gscceordlevskiy, *Küçük Asya'da Selçuklular*, çev. Abdülkadir İnan, haz. Timurlan Omorov, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 40.

¹⁸ Aydın Taneri, *Harezmsahlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 67.

¹⁹ Honigmann, *agm*, s. 269.

²⁰ Nikoloz Berdzenişvili-Simon Canaşia, *Gürcüstan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, çev. Hayri Hayrioğlu, Sorun Yayınları, İstanbul 1997, s. 165; *Kartli Tskhovreba A History of Georgia*, foreword, Roin Metreveli, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014, s. 327-328.

²¹ Moğol orduları, Çormagan Noyan komutasında 1232 tarihinde Gürcistan'a ve ona tabii olan Ermenistan'a girmişlerdir. Bertold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 45; Tiniskashvili-Kazaryan, *agm*, s. 25.

²² V. Giorgi ilk olarak 1299-1302 yılları arasında tahta çıkmıştır. Ancak 1302 yılı itibarıyla tahta çıkan III. Vakhtang'ın 1314 yılında ölmesiyle birlikte ikinci defa Gürcü Krallığı tahtına sahip olur ve 1314 yılından 1346 yılına kadar Gürcüstan Krallığı'nı yönetir. Moğollara karşı Gürcü Krallığı'nın bağımsızlığını kazandığı için Gürcü tarih yazıcılığında muhteşem anlamına gelen brtskinvale unvanıyla tanınır. Bk. Büyükcınar, *agt*, s. 136.

²³ Berdzenişvili-Canaşia, *age*, s. 166-167.

²⁴ Aknerli Grigor, *age*, s. 24.

Anonim Gürcü Kroniği'nde Batu büyük Moğol kağanı olarak görülmüştür. Çünkü karargâhı Gürcistan ile Karakurum arasında bulunan Batu, kendi sahası ile Karakurum arasında aracılık yapmış, haberleşmeyi sağlamıştır. Merkeze uzak olan Gürcistan Krallığı'na o dönemde en yakın olan Moğol ulusu Altın Orda Moğolları olduğundan Batu'yu büyük kağan olarak görmüşlerdir. Ayrıca Batu Rusya'ya boyun eğdirdikten sonra İran ve çevresindeki ortamın siyasi açıdan karışıklığından yararlanıp Kafkasya'da fethedilen yerlerin egemenliğini sağlamıştır. Bu sebepten de Gürcistan ve civarında gelişen olaylara rahatlıkla müdahil olabilmıştır.²⁵ Batu'nun yaşadığı dönemde Altın Orda-Gürcistan ilişkileri gayet iyi bir şekilde ilerlemiştir. Batu'nun tüm milletler içerisinde en çok saygı gösterilmesi gereken milletin Gürcüler olduğunu söylemesi de bu yargıyı desteklemektedir. Batu gerçekte böyle bir söz söylememişse bile Moğolların Gürcülere karşı olan tutumu bu yargıyı bir nebze de olsa desteklemektedir.²⁶

Rusudan, Moğolların ülke içerisinde yapmış olduğu tahribatlardan sonra Moğol hükümdarı ile görüşmek ve Moğollarla barış anlaşması yapmak istemiştir. Gürcü Kraliçesi Rusudan, Batu ile anlaşma yapmak amacıyla elçisini onun huzuruna göndermiş ve taraflar anlaşma imzalamışlardır. Anlaşmanın hangi tarihte yapıldığı ile ilgili kesin bir bilgi olmamakla birlikte literatürde olan farklı tarih aralıkları anlaşmanın 1239 ile 1243 yılları arasında yapıldığına işaret etmektedir. Kaynaklar ağırlıklı olarak bu anlaşmanın Atabeg Ivane Mhargrdzeli'nin oğlu Gürcü yönetiminden Avag Mhargrdzeli ile yapıldığını ifade etmektedirler.²⁷ Yine de bazı Gürcü tarihçiler anlaşmanın Rusudan'ın bilgisi dâhilinde yapıldığını belirtmektedirler. Açıkçası bahsi geçen bu anlaşma kiminle yapılmış olursa olsun sonuçları bakımından Gürcistan'ı derinden etkilediği açıktır. Zira bu anlaşmaya göre;²⁸

1. Gürcü yönetimi Moğol hükümdarını tanıyacaktır.
2. Doğu Gürcistan'da Gürcü hükümdarının yanı sıra Moğollar da söz sahibi olacaklardır.
3. David Narin Moğollar tarafından Doğu Gürcistan'ın kralı olarak tanınacaktır.
4. David Narin, hükümlerini onaylatmak üzere Batu'nun huzuruna gidecektir.
5. Batı Gürcistan bağımsızlığını koruyacaktır.
6. Gürcü hükümeti Moğollara yıllık 50.000 perpara vergi verecektir.²⁹
7. Gürcü ordusu savaş zamanında Moğollara asker desteği sağlayacaktır.³⁰

Bu anlaşma ile birlikte Gürcistan bağımsızlığını kaybetmiş ve Moğollara haraç veren ve savaş zamanında askerî destek sağlayan, onların siyasi ve askerî alanda müttefiki olan bir devlet konumuna gelmiştir. Anlaşma sonrasında Rusudan'a Tiflis ve Gürcistan'ın tamamını vermişlerdir. Bununla birlikte Rusudan'ın oğlu olan David Gürcistan kralı olarak tanınmıştır.³¹ Gürcü Krallığı Moğollar tarafından sekiz ayrı idari birime bölünmüş, hepsinin başına da Gürcü feodal beyler görevlendirilmiştir. Fakat bu idari düzen Gürcü Krallığı'nda yürümemiş ve kısa süre içerisinde dağılmıştır. Bu arada Rusudan ve oğlu David tahta sahip olmuşlarsa da David Batu Kağan'ın huzuruna çıkmış, oradan da Karakurum'a gönderilmiştir. Kraliçe Rusudan ise 1245 senesinde ölmüştür.³²

Batu Han'ın ölümüne kadar (ö. 1255/1256) Gürcistan Altın Orda Devleti'nin vasalı olarak yaşamış ancak Hülâgû ve ordularının İran'a gelmesiyle birlikte bölge İlhanlı hâkimiyeti altına girmiştir.³³ Gürcistan, Moğollar açısından hem zengin meralara sahip olması ve ikliminin elverişli olması hem de savaş zamanında askerî güç olarak kullanılabileceği nüfusun var olması sebebiyle önem arz etmiştir. Bu sebepten dolayı da Moğollar, siyasetleri gereği Kafkasya'nın mühim bir devleti olan Gürcistan'ı uzun bir muhasaradan sonra ele geçirmiş, ardından da iki kral tayin ederek bölmüşlerdir.³⁴ Bu bölünme Gürcistan'ı oldukça yıpratmış gibi merkezî siyasi yapının da erozyona uğramasına sebebiyet vermiştir.

Kraliçe Rusudan'ın 1245 yılında ölmesiyle birlikte, IV. Giorgi Laşa'nın oğlu David Ulu (Büyük David) (1247-1270) ve Rusudan'ın oğlu David Narin (Küçük David) (1245-1259) arasında ülke ikiye bölünmüş olup, David Ulu Tiflis merkezli olarak Doğu Gürcistan bölgesinde, David Narin ise Batı Gürcistan bölgesinde söz sahibi olmuştur. 1246 tarihinde merkez Karakurum'da gerçekleşen büyük kurultaya Batu Han dışında birçok kişi katılmıştır. Gürcistan'dan David Narin ve David Ulu da bu kurultayda yer almışlardır. Bu kurultayda Güyük Han tarafından kimin Gürcistan kralı olacağı belirlenmiştir. Güyük Han, yaş olarak daha büyük olduğu için David

²⁵ Büyükçınar, *agt*, s. 74.

²⁶ Spuler, *age*, s. 46, 391.

²⁷ Allen, *age*, s. 113.

²⁸ Berdzenişvili-Canaşia, *age*, s. 167-168; Kartlis Tskhovreba, *age*, s. 331.

²⁹ Johann de Plano Carpini bu haracın yılda kırk bin *hyperper* olduğunu söylemektedir. Seyahatnamesini yazmış olduğu 1245-1247 yılları arasında bu parayı Gürcülerin hala ödediklerini vurgulamaktadır. Johann de Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk*, çev. Ergin Ayan, Kronik Yayınları, İstanbul 2021, s. 96, 113. Spuler, Gürcistan ve Ermenistan'ın 1230 ile 1245 yılları arasında 40.000 *hyperper* ödediğini belirtir. Spuler, *age*, s. 354. 50.000 altın vergi ödendiği hakkında bk. Mustafa Akkuş, *Moğol İstilasına Dini Muhalefet İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyasetleri*, Çizgi Kitabevi, Konya 2022, s. 227.

³⁰ Bu anlaşma gereğince 1243 yılında Anadolu Selçuklu Devleti ile Moğol kuvvetleri arasında meydana gelen Köseadağ Savaşı'nda, Gürcü ve Ermeni birlikleri Moğol askerlerinin yanında sağ kanatta savaşmıştır. Aknerli Grigor, *age*, s. 34; Büyükçınar, *agt*, s. 73.

³¹ Kartlis Tskhovreba, *age*, s. 332-334.

³² Berdzenişvili-Canaşia, *age*, s. 168-170; Akkuş, *age*, s. 227.

³³ Berdzenişvili-Canaşia, *age*, s. 175.

³⁴ Akkuş, *age*, s. 228.

MOĞOL TAHAKKÜMÜ ALTINDA GÜRCÜ KRALLIĞI'NDA ÇIKAN İSYAN HAREKETLERİ

Ulu'nun tahta çıkmasına karar vermiştir. David Narin'in ise ona naiplik etmesi gerektiğini söyleyerek onun ölümünden sonra kendisinin tahta geçebileceğini buyurmuştur. Bu kurultayda Güyük Han, Rum, Musul, Şam ve Gürcü şehirleri üzerine İlcıktay (Elcigidey) isimli bir noyanı görevlendirmiştir.³⁵ Annesi dolayısıyla tahta çıkmasında problem çıkartılan David Ulu, Moğollar tarafından Gürcü Krallığı'nın yeni hükümdarı yapılmıştır. Fakat Anonim Gürcü Kroniği'nde ise, Hülâgû'nun bu işe karıştığını ve her iki David'in ortak ve eşit bir şekilde Gürcistan'ı yönettiği yazmaktadır. Bu şekilde David Ulu ve David Narin Tiflis'te tahta birlikte oturmuşlar ve Hülâgû'ya bağlı kalmışlardır. Anonim Gürcü Kroniği *Kartlis Tskhovreba* her iki kralın da birbirine saygı duyduğunu söylese de Giorgi Laşa'nın oğlu David Ulu'nun daha kıdemli olduğuna da vurgu yapmaktadır.³⁶

David Ulu ile David Narin ülkede bulunmadığı zamanlarda krallığın başsız kalması da Moğolların Gürcü yönetiminde karışıklık çıkmasına sebebiyet verdiği hususlardan biridir. Moğol tahakkümü altında Gürcistan kendi gelenek ve idari sistemlerini işletmemişlerdir. Moğollardan önce, Gürcistan tahtı boş kaldığında tahta naiplik edecek kişi hazırды ancak Moğollar bu duruma müdahil olup, kral ülkede bulunmadığında Gürcü Krallığı'na asker kökenli kişilerin naiplik etmesini sağlamaya çalışmışlardır. Bundan ötürü de askerî bir kişilik olarak Egarşan Bakurtsikheli tayin edilmiştir. Egarşan da atandığı bu görev vasıtasıyla Moğollarla iyi ilişkiler kurarak gücüne güç katmaya başlamıştır. Hatta kral yetkilerinin tümünü ele geçirmeye çalışacak kadar ileriye gitmiştir. Bu durum da Gürcü ileri gelenleri tarafından iyi karşılanmamış ve feodal beyler askerlerini toplayarak Egarşan'a karşı durmuşlardır. Neticede Gürcistan Krallığı'nın yasal varisinin tahta çıkması sorunu gündeme gelmiş ve Giorgi Laşa'nın oğlu David bunun üzerine tahta getirilmiştir. Bahsi geçen olaylar muhtemelen 1247 yılından biraz önce meydana gelmiş olsa gerektir.³⁷

2. Moğollara Karşı İlk İsyan Hareketi

1235'li yıllardan itibaren başlayan Moğol egemenliği ülkeye başta ekonomik açıdan olmak üzere birçok yönden ağır bir yük bindirmiştir. Moğollar kendilerine karşı bir güç oluşmasını önlemek amacıyla Gürcü feodal beyleri kendi taraftarı olanlarla kendi taraftarı olmayanlar olarak ayırıştırarak ihtilafli bir ortam oluşturmuşlardır. Bahsi geçen durumu da genel olarak bu bölgelere daha önceden göndermiş oldukları casuslar aracılığıyla yapmışlardır.³⁸ Taraflar arasında yapılan barış anlaşmasından kısa bir süre sonra Moğollar Gürcülerden vergi istemeye başlamışlardır. Ögedey'in görevlendirmiş olduğu ve Gürcistan'dan mesul bulunan Çormagan Noyan'ın hususi vergi tahsildarları bulunmuştur.³⁹ Moğollar tarafından vergi, asker, kıyafet, yiyecek ve at gibi temel ihtiyaçların sık sık istenmesi Gürcüleri oldukça rahatsız etmiş ve onları birçok yönden zor durumda bırakmıştır. Kiragos, Moğolların Gürcü topraklarında bulunan ne varsa her şeyi aldıklarını ifade ederek durumun vahametini ortaya koymaktadır. Gelişen olaylar neticesinde, Moğolların Gürcü halkından aldıkları vergilere ve baskılarına karşı halktan sesler yükselmeye başlamıştır. Dönemin kayıtlarına giren ilk kalkışma vakası Avag Mhargrdzeli ile Moğollar arasında gerçekleşmiştir. Gürcülerle anlaşma masasına oturan Mtavari⁴⁰ Avag Mhargrdzeli vergilerle alakalı durumdan ötürü Moğol askerlerinden biriyle tartışmış ve öldürülmekten korkarak Rusudan'ın yanına iltica etmiştir. Ancak Moğollar kendisiyle irtibata geçerek geri dönmesini ve kendisine hiçbir şekilde zarar vermeyeceklerini telkin etmişlerdir. Avag da Moğol hanına hâlâ itaat halinde olduğunu bildirmiş ve geri dönmüştür. Onun geri dönmesinden sonra Moğollar Gürcistan'dan vergi tahsil etmek için görevlendirilmiş olan Tunguz Ağa ile birlikte Avag'ı Rusudan'ın huzuruna çıkartmışlardır. Bu şekilde Gürcistan'ın Moğol hanının hâkimiyetini tanımasını Rusudan'a iletmesini istemişlerdir. Avag Mhargrdzeli Kraliçe Rusudan'ın huzuruna çıkarak durumu arz etmiş, Rusudan da bu teklifi kabul etmiştir. Böylece hem kendisinin hem de oğlunun Moğollara bağlılık göstereceği konusu kesinleştirilmiştir.⁴¹ Avag'ın Moğollarla tartışmasını aslında Moğollara karşı kayıtlara geçen ilk karşı çıkış olarak yorumlamak mümkündür ama başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Sıklıkla alınan vergilerden dolayı tepkiler halk arasında artmaya devam etmiştir. Ekonomik açıdan zorlanan feodal aileler birleşerek Moğollara karşı isyan girişiminde bulunmak istemişlerdir. Gürcistan Krallığı'nda başkent Tiflis'te oturan David Ulu huzurunda bir gün büyük bir ziyafet verilmiş ve bu etkinliğe önemli Gürcü feodal beyleri ile yetkilileri katılmışlardır. Ziyafet esnasında Gürcü beylerinden biri sarhoşluğun verdiği etkiyle herkes adına söz almış ve yaklaşık bin prensin varlığından bahsederek, bu prenslerin de bazısının bin bazısının beş yüz bin kadar atlı askeri bulunduğunu dile getirmiştir. Bu sebeple de Ermeni ve Gürcülerin eğer birleşirlerse Moğollara karşı bir duruş sergileyebilecekleri hususunu dile getirmiştir. Bu konuşma Gürcü Krallığı'nın hüküm sürdüğü tüm topraklara yayılmıştır. Ziyafet esnasında orada bulunanlar Moğolları yenebileceklerini düşündükleri gibi onlara

³⁵ Ebü'l Ferec İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasari'd- Düvel*, çev. Şerafeddin Yaltkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011. s. 22; Spuler, *age*, s. 47.

³⁶ Kartlis Tskhovreba, *age*, s. 346.

³⁷ Berdzenişvili-Canaşia, *age*, s. 171-172.

³⁸ Akkuş, *age*, s. 229.

³⁹ Spuler, *age*, s. 334.

⁴⁰ "Mtavari" Gürcü feodalizminde Avrupa feodalizmindeki "dük" unvanının karşılığı olmakla birlikte eristavi kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Avag, mtavari unvanı dışında babası İvane Mhargrdzeli'nin unvanı olan ve Selçuklulardan Gürcülere geçmiş olan "atabeg" unvanını da kullanmıştır. Ercan, *agm*, s. 16-18.

⁴¹ Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlere Göre Moğollar*, çev. Gürsoy Solmaz, Elips Kitap, Ankara 2009, s. 40-41.

karşı yapacakları isyan hareketi için bir kumandan dahi tayin etmişlerdir.⁴² Krigos ise; ziyafette bulunan Avag'ın bu görüşe şiddetle karşı çıktığını fakat o ziyafette bulunan Moğol askerlerinin bunu öğrendiğini ve büyük hanlarına haber verdiklerini bildirmektedir. Bunun üzerine Moğollar oradaki birçok Gürcü beyini hapsedmişler ve Gürcülere karşı savaş hazırlığına girişmişlerdir. Ancak Avag'ın dostu olan Çağatay, büyük hanın buna şiddetle karşı çıktığını bildirmiştir.⁴³ Aknerli Grigor, ziyafette bulunan Moğol askerlerinden bahsetmemiştir. Buna karşılık ziyafette bulunanlardan birisi Moğollara burada konuşulanları haber vermiştir demektir. Ancak Kiragos da Aknerli Grigor da Gürcü Krallığı'nın içerisinde bulunduğu siyasetten ötürü haklı olabilirler. Moğolların bu ziyafetten haberlerinin nasıl olduğu gerçeği bir tarafa bu olayın sebebi hakkında Aknerli Grigor'da şu ifadelerle rastlıyoruz: ... *Doğu ülkelerinde, Moğolların haricinde hiçbir düşman bulunmuyordu. Moğollar ise, sık sık Gürcü ve Ermeni prenslerine gelerek yeni vergiler talep ediyorlardı. Kimisinden altın işlemeli kumaşlar, kimisinden doğan, kimisinden de iyi cins köpek ve at isteyerek, onları mal, tağar ve khalan'dan başka bu gibi talepleri yerine getirmek zorunda bırakıyorlardı. Hal böyle olunca, Gürcü prensleri, bu durum dolayısıyla, sırf eğlence ve şaka kastıyla o sözleri sarf etmişlerdi.*⁴⁴ Aknerli Grigor mezkûr ziyafette konuşulan konuların ve Moğollara karşı yapılması planlanan isyanın aslında sadece şaka amaçlı olduğunu söylemektedir. Fakat bu görüş tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece Aknerli Grigor'da yer almaktadır. Bununla birlikte bu ayaklanma planı birkaç farklı kaynaktan yer aldığından Gürcülerin gerçekten de Moğollara karşı toplu bir isyan teşebbüsü içerisinde yer aldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Zaten Gürcistan'ın içerisinde bulunduğu durum göz önüne alındığında da bu isyan hareketi beklenen bir durum olarak kendisini göstermiştir.

Bahsettiğimiz bu isyan hamlesi 1245 yılı civarında Cavakheti bölgesinde meydana gelmiş olup Gürcü tarih yazımında *Kokhtastavi Komplosu* (Gür: კობტასთავის შეთქმულება) olarak bilinmektedir.⁴⁵ Mezkûr olay Anonim Gürcü Kroniği *Kartlis Tskhovreba*'da yer almaktadır. Anonim Gürcü Kroniği'nde ziyafete katılan beylerin adları tek tek yazmaktadır. Bu beylerden bazıları daha önceden Moğollar tarafından oluşturulan sekiz ayrı idari birimin başına görevlendirilen kişilerdendir. Gürcü ileri gelenlerinin ortaya çıkarttığı ve daha sonra Tsotne Dadiani'nin Gürcistan'da millî kahraman olarak görülmesine sebebiyet verecek mevzubahis olayı Anonim Gürcü Kroniği özetle şu şekilde anlatır: Egarslan Bakurtsikheli, Tsotne Dadiani, Varam Galgeli, Kvarvare Cakeli, Şota Kupri, Gamrekeli Toreli, Sargis Tmogveli, Torgva Pankeli ve Samtshe'nin komutanı Cavakheti bölgesinde bulunan Kohtastavi'de bir araya gelerek ayaklanma konusunda bir karara varmışlardır. Bu karara göre Moğollara karşı yapılacak bu isyan hareketi ismi geçen feodal beylerin hepsinin kendi bölgelerinde aynı anda başlatılacaktı. Ancak Moğollar bu toplantının konusunun ne olduğunu anlamış olacaklar ki, toplantıyı basmışlar ve bu feodal beylerin birçoğunu yakalayarak hapse atmışlardır. Bahsedilen beyler, Çormagan Noyan tarafından yargılanmış olsalar da kendilerine yapılan suçlamaların hepsini reddetmişlerdir. Ancak Çormagan Noyan liderliğindeki Moğollar bu duruma inanmamışlar ve yargılanan feodal beyleri soydurarak vücutlarına bal şerbeti sürdürmüş, güneşin altında ağaç kazıklarına bağlatmak suretiyle kendilerine gerçeği söylemeleri konusunda işkence yapmış ve ölümlerine tehdit etmişlerdir. Samegrolo bölgesinin meşhur feodal beyi Dadiani ise Moğolların elinden kaçmış ancak diğer feodal beylerin başına gelenleri duyduğunda ise arkadaşlarının yanına gitmiştir. Çırlıçiplak soyunarak günlerden beri sorgulanan arkadaşlarının yanına oturmuş ve aynı cezanın kendisine uygulanmasını sağlamıştır. Dadiani'nin bu hareketini gören Moğollar oldukça şaşırılmış ve kendisine niçin gelip teslim olduğunu sormuşlardır. Dadiani de bunun üzerine; "*benim arkadaşlarım suçsuzdur, yasalarınız suçsuzları cezalandırıyor ama beni de cezalandırmalısınız, zira o toplantıda ben de vardım*" şeklinde bir cevap vermiştir. Bu şekilde Moğollar, feodal beylerin suçsuzluğuna inanmış ve hepsini serbest bırakmışlardır.⁴⁶ Yani Ermeni kroniklerinin aksine Gürcü kroniğine göre diğer Gürcü soylularını kurtaran Avag Mhargrdzeli değil Tsotne Dadiani olarak geçmektedir. Kaynaklar, olayları birbirinden daha farklı anlatsalar da ortak yargı olarak Gürcülerin Moğollara karşı düzenlemeye yeltendikleri bu ilk direniş hareketi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Fakat başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da bahsi geçen vakayı Moğollara karşı toplu halde yapılan ilk isyan girişimi olarak yorumlamak mümkündür.

Müverrih Vardan ise bu konuda diğer kaynaklara nazaran daha az ayrıntı vermektedir. Vardan'a göre, mezkûr isyan teşebbüsü 1249 yılında meydana gelmiştir. Ona göre bu isyanda Çormagan Noyan değil Baycu Noyan ve askerleri duruma müdahil olmuşlardır. Baycu Noyan ve askerleri Gürcü kralı ile prenslerinin isyan edeceğinden şüphelenmişlerdir. Ardından da Kral David ve ricalinden birkaç kişi yakalanarak idama mahkûm edilmiştir. Bu kişiler bir şekilde kurtulmuşlarsa da birçok köy ve kasabada Moğollar kıyım yapmışlardır.⁴⁷

⁴² Aknerli Grigor, *age*, s. 42; Grigor of Aknerli's, *History of the Nation of Archers*, trans. Robert Bedrosian, Chicago 2001, Chapter 9.

⁴³ Müverrih Kiragos, *age*, s. 64.

⁴⁴ Aknerli Grigor, *age*, s. 42.

⁴⁵ R. Kiknadze, "Kokhtastavis Shetkmuleba", *Kartuli Sabkota Entsiklopedia*, C.6. Tbilisi 1983, s. 10.

⁴⁶ Kartlis Tskhovreba, *age*, s. 342; Büyükcınar, *agt*, s. 76; Berdzenişvili-Canaşia, *age*, s. 170-171; Ayşe Beyza Ercan, "Orta Çağ'dan Günümüze Gürcü "Supra" Geleneğinin Seyri", *İbn Haldun Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları- VI*, ed. Yunus Emre Tansü, Iksad Publishing House, Ankara 2020, s. 178.

⁴⁷ Müverrih Vardan, *age*, s. 100-101; Büyükcınar, *agt*, s. 76.

3. David Narin ve David Ulu İsyanları

İlgili yerde bahsedildiği üzere Rusudan'ın ölmesinin ardından Gürcü Krallığı David Narin ile David Ulu arasında bölünmüştür. *Kartlis Tskhovreba*'ya göre, Gürcistan kralları David Ulu ve David Narin, uzun süre Hülâgû'nun yanında yaşamışlardır. Laşa Giorgi'nin oğlu David uzun boylu, heybetli, iri yarı, hünerli bir okçu, dürüst ve güvenilir biri olarak anlatılmaktadır. Rusudan'ın oğlu David ise orta boylu, zayıf ama yakışıklı, açık tenli, cömert, iyi bir avcı, akıllı ve adalete inanan çalışkan biri olarak bahsedilmektedir. David Narin Aladağ'da Hülâgû ile birlikte kaldığı zamanlar kötü muameleye maruz kalmış ve Moğolların kışlak olarak kullandıkları Berdea'ya gönderilmek üzere yola çıkarılmıştır. Hülâgû'nun kötü niyet ve davranışlarından endişelenen David Narin'e bu yolculukta Moğol askerleri eşlik etmişlerdir. Nahcivan'a yaklaştıkları sırada David Narin üç adamıyla birlikte Abhazya ve Likhi Krallığı'na doğru kaçmıştır. Bu olay muhtemelen 1258/1259 civarında meydana gelmiştir. Bu sırada Kral David Ulu ise Tiflis'te bulunmaktaydı. David Narin ise önceden Atabeg Avag'a ait olan bölgeye gelmiştir. Orada ise Simbat Orbelian ile karşılaşmış ve Simbat David Narin'in Kutaisi'ye geçmesine yardımcı olmuştur. Abhazya, İmareti ve Likhi eristavileri David Narin'in kendilerine doğru gelmesinden çok memnun olmuşlar ve onu İmereti Krallığı'nda Abhazya Kralı olarak tanımışlardır. Bunun üzerine krallık iki ayrı prensliğe bölünmüştür. Likhi Dağları'nın yukarı tarafındaki bölgeler David Narin'in olurken, dağın aşağısındaki bölgeler David Ulu'nun olmuştur. Gürcü kraliyet merkezi Tiflis dâhil bütün ülke yönetimi David Ulu'ya geçmiştir. Gürcistan coğrafyasını işgal eden Moğollar David Narin'in hüküm sürdüğü Gürcistan'ın batı kısmına girememişlerdir.⁴⁸

1258'den sonra Emir Argun Horasan üzerinden Gürcistan'a geldiğinde David Narin'in ülkenin bu bölgesinde isyan çıkarttığını öğrenmiş ve Hülâgû Han da Moğollar ve Müslümanlardan oluşan bir orduyu onun üzerine yollamıştır. 1259 yılının Eylül sonlarında Hülâgû orduları Suriye üzerine seferde iken Emir Argun bu kabileye katılmış ve Hülâgû'ya durumu arz etmiştir. Hülâgû da ordusunu ikiye ayırarak Emir Argun komutasındaki askerlerini Gürcistan'a göndermiştir. İki ordu karşılaşınca Gürcüler kısa zamanda yenilmiştir.⁴⁹ Bu sırada Moğol ordularının Gürcüleri sürekli askere çağırması, vergi toplama konusunda haksızlık yapmaları ve nüfus sayımları sırasındaki zorbalıkları David Ulu'yu isyana teşvik etmiştir.⁵⁰

Kartlis Tskhovreba'ya göre bu sırada David, Batu Han tarafından çağırılmıştır. Bahsi geçen tarihte Altın Orda hükümdarı Batu öldüğünden ötürü yüksek ihtimalle David Batu Han'ın değil Berke Han'ın huzuruna çıkmıştır. David'in Gürcistan'dan ayrılmasıyla birlikte de daha önce meydana gelen Egarslan Bakurtsikheli ile gerçekleşen olayın benzeri bu sefer Mestumre Jikuri ile yaşanmıştır. David Ulu Karakurum'a gitmek zorunda kaldığında ilk eşi Jigda Hatun'u vekil tayin etmiş, ona yardımcı olmak üzere ise Mestumre⁵¹ Jikuri'yi görevlendirmiştir. Jikuri, sarayın ileri gelenleri tarafından görevi icabı krallık için vekil olmaya uygun bir pozisyonda görülmemiştir. Bu sebepten Gürcü saray yönetimi tarafından muhalif sesler yükselmeye başlamıştır. David Ulu merkezden ayrılırken krallığa bağlı bölgeleri de güvendiği adamlara emanet etmiştir. Bu adamlardan bir tanesi de Kakheti'ye atanan ve daha önceden Moğollara karşı isyan hareketine karışan Torgva Pankeli'dir. Eyaletlere görevlendirdiği bu beyler Jikuri ve Jigda Hatun'un emri altında olacaklardı. Ancak Jikuri'nin konumu diğer beylerden daha aşağıda olduğu için kral tarafından ona verilen görevle birlikte hiyerarşi bozulmuştur. Jikuri ise, her şeye rağmen görevini layıkıyla yerine getirdiği gibi, çeşitli yardım işleri yürütmüş, hatta kısa süre içerisinde bazı imar faaliyetlerinde bile bulunmuştur. Ancak David Ulu'nun Karakurum'da kalma süresi uzayınca bazı beyler Jikuri ve Jigda Hatun'a karşı bağlılıklarını koparmak istemişler ve bağımsız hareket etmeye başlamışlardır. Kakheti Beyi Pankeli bağımsızlığını ilan etmiş ve Kakheti'de kendini kral olarak ilan etmiştir. Ancak kısa bir süre sonra Gürcistan'a dönen David Ulu durumu öğrenince Kakheti'ye gitmiş ve Pankeli'yi cezalandırmıştır. Bu sırada Jigda Hatun ölmüş, David Ulu Eristavlar Eristavı Kakhaberidze'nin kızı Gvantsa Kakhaberidze ile evlenmiştir. Gvantsa'nın Jikuri ile arasının iyi olmaması, Jikuri'den daha yüksek rütbeli bürokratların Jikuri hakkındaki söylemleri ile birlikte David Ulu ile Jikuri'nin arası açılmaya başlamıştır. Özellikle hakkında çıkan Moğol casusu olduğu iddiaları nedeniyle David Ulu kendisini saraya çağırılmış ve saray balkonundan Kura Nehri'ne atmak suretiyle Jikuri'yi öldürmüştür. Birkaç gün sonra kıyıya vuran cesedini halk sarayın önüne getirmiş ve onu gömmek için izin istemişlerdir.⁵² Jigda Hatun'un ölüm tarihi muhtemelen 1252 yılı olduğundan bu olay da 1252 tarihinden biraz sonra olmuş olmalıdır. Moğolların Gürcü iç işlerine karışması sonucunda tahtın zaman zaman boş kalması, zaman zaman da kral vekili olarak görevlendirilecek kişilerin dışında atamaların yapılması Gürcü sarayında çeşitli isyan hareketlerine sebebiyet verebilmiştir.

⁴⁸ Kartlis Tskhovreba, *age*, s. 347-348.

⁴⁹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *age*, s. 431.

⁵⁰ William Edward David Allen, *A History of the Georgian People*, Routledge/Kegan Paul, London 1971, s. 116.

⁵¹ Mestumre, Orta Çağ Gürcü Krallığı yönetimindeki saray mensuplarından biridir. Mestumrenin görevi yabancı elçilerle ve diplomatik misyonlarla temaslar kurmayı içermektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. I. Surguladze, "Mestumre", *Kartuli Sabcota Entsiklopedia*, C.6. Tbilisi 1983, s. 601.

⁵² Berdzenişvili-Canaşia, *age*, s. 174-175; Kartlis Tskhovreba, *age*, s. 351-352.

Moğolların art arda yapmış oldukları savaşlarda Gürcistan kuvvetlerinin onlarla birlikte yer alması da Gürcü yönetiminin ve halkının sırtında ağır bir yük olmuştur. 1259'da Hülâgû'nun Suriye seferi sırasında Kral David'i de yardımcı kuvvet olarak savaşa davet etmesi, yakın zamanda Bağdat seferinden dönen Kral David ve askerlerini zorlamıştır. Kral David acil bir toplantı düzenleyerek, ülkenin ileri gelenlerine Mısır Memlukleri üzerine yapılacak savaşa katılıp katılmama konusunda görüşlerini sormuştur. Ayrıca toplantıda, Emir Argun'un bölgeye gelerek istediği vergilerin Gürcü halkını ekonomik olarak zora soktuğu konusu gündeme getirilmiştir. Çünkü Emir Argun, Tiflis'te kazanılan her 100 tetrinden 3 tetriyi Hülâgû'ya vergi olarak vermesi şartı getirmiştir. Toplantının sonucunda Kral David, Suriye seferine katılmama kararı almış, bu durum da Moğollar nezdinde bir isyan hareketi olarak görülmüştür. Ayrıca ilgili dönemde Tiflis'te vergi toplama işinden sorumlu olan İranlı Hoca Aziz vergi toplama işini itidalsız bir şekilde yönetmiştir. Kral'ın mutfağı için satılan her koyun ve kuzudan bile Moğolların "tamga" dedikleri vergiyi almıştır. Kral David isyan etmek için bütün Gürcü soylularını toplayamasa dahi Sargis Cakeli'ye kendisi gibi Moğollara karşı isyan etmesini teklif etmiştir. Cakeli de bu teklifi kabul etmiş, Kral David'in Samtshe'ye gelmesine yardımcı olmuştur. Kral David yaz sonuna kadar Sargis ile kalmıştır.⁵³ Kral David, Sargis'in yanına giderken ne karısı Kraliçe Gvantsa'yı ne de yeni doğmuş oğlu Dimitri'yi beraberinde götürmüş, yalnızca büyük oğlu Giorgi'yi yanına almıştır.⁵⁴

Bu sırada David Narin'in isyanı üzerine Gürcistan'a gönderilen Emir Argun David Narin'i mağlup ettikten sonra Hülâgû'nun yanına gitmek için Tiflis'e vardığı sırada kaybettiği toprakları tekrar ele geçirmek üzere bu sefer de David Ulu'nun ayaklandığını öğrenmiştir.⁵⁵ Emir Argun, Gürcistan'a girdiğinde birçok bölgeyi ele geçirmiştir.⁵⁶ Cüveynî, ayaklanmanın 1259 yılında olduğunu ve Hülâgû'nun ordularını ikiye ayırıp Gürcülerin üzerine göndermesini David Narin isyanı sırasında olduğunu söylemektedir. *Kartlis Tskhovreba*'da ise bu olay daha ayrıntılı anlatılmaktadır. Hülâgû'nun Memluk sultanı ile savaşından geri döndükten sonra Aladağ'daki yazlık bölgesinden ayrılıp Mugan ve Karabağ'daki kışlak bölgesine vardığında Emir Argun'dan durumu öğrenince ordusunu ikiye ayırdığını yazar.⁵⁷ Argun komutasında Gürcüler de dâhil 200 komutan ve 20 bin süvari bulunmuş ve Tiflis'e geldiğinde de Gürcü aznavurlarla birleşerek asker sayısını yükseltmiştir. Samtshe'de olan Kral David ise, Sargis Cakeli'nin desteği ile 8000 kişilik bir ordu kurmuştur ve komutanı da Sargis Cakeli olmuştur. Çarpışmalar sonucunda Gürcüler geri çekilme kararı almışlardır. Bir süre sonra Argun'un tarafı artık yorulduğundan Hülâgû'nun yanına geri dönmüştür. Fakat dönerken Kral David'in eşi, oğlu, Prenş Şehinşah ve Celal Hasan dâhil bazı kişileri yakalayıp birçoğunu hapse atıp Moğol merkezine götürmüştür. Bu merkeze gidenler arasında Şehinşah'ın oğlu Zakaria da muhtemelen vardır. Çünkü Zakaria Emir Argun'un Gürcülere karşı olan savaşları esnasında Moğolların tarafındaki ordulardaydı. Ancak Argun'dan saklanarak Sargis'in mahiyetinde yer alan kayınpederini görmek amacıyla ordudan ayrılmıştır. Emir Argun durumu öğrendiğinde Hülâgû'ya bildirmiştir. Böylece, 1261 senesinde Şehinşah'ın oğlu Zakaria Hülâgû'nun sarayında öldürülmüştür.⁵⁸

1261 Mayıs ayına gelindiğinde Hülâgû, Emir Argun'u kendisine bağlı Gürcü kuvvetler ile birlikte Kral David'in peşine tekrardan göndermiştir. Emir Argun, Gürcistan üzerinde ilerlerken bölge üzerinde kıyımlar gerçekleştirmiştir. Hülâgû, Emir Argun'u ani bir kararla geri çağırınca Kral David Cavakheti yakınlarında kendi tarafındaki insanları toplayarak şimdi ne yapılması gerektiği konusunda bir toplantı düzenlemiştir. Burada Sargis Cakeli ona Moğolların hâkimiyet sahası dışında olan Likhi Dağları'nın ötesindeki kuzeni David Narin'in yanına gitmesini önermiştir. Bu öneriyi kabul eden David Ulu, David Narin'e durumu bildirmek için bir elçi göndermiştir. David Narin de bu isteği kabul edince, David Ulu onun yanına gitmiştir. İki David, Kutaisi'de buldukları sırada devletin önde gelen eristavilerinden bazılarının David Ulu'nun bütün Gürcistan'ın kralı olarak sayılmasını isteseler de David Narin'in taraftarları buna şiddetle karşı çıkmışlardır. Yapılan uzun tartışmalar sonucunda da İki David, krallığı ve devlet hazinesini iki eşit parçaya bölmeye ve ayrı yerlerde kurdukları yönetim merkezleriyle ülkeyi idare etmeye karar vermişlerdir. Ardından Gürcü Krallığı, Tiflis ve Kutaisi merkez olmak üzere iki eşit parçaya bölünmüş ve devlet hazinesi de aynı şekilde iki parçaya ayrılmış, böylece ülke bütünlüğü bozulmuştur.⁵⁹

IV. Giorgi Laşa'nın oğlu David Ulu ve Sargis Cakeli 1264 yılında anlaşma yapmak üzere Hülâgû'nun huzuruna gitmişlerdir. Bu anlaşma sırasında Sargis Cakeli isyanının sebebinin Moğol memurlarının ve vergi tahsildarlarının keyfi davranış ve kaba muamelelerinin olduğunu ifade etmiştir.⁶⁰ David Ulu ve Moğollar arasında yapılan anlaşma ile birlikte Gürcistan hükümdarlarının ülkelerine dönmesi mümkün olmuştur. David eşini ve küçük çocuğunu alıp büyük oğlu Giorgi'yi vermeyi ve bunca isyanın sebeplerinden biri olan Hoca Aziz'in öldürülmesini talep etmiştir. Hülâgû Han, bu görüşmeler sırasında ara bulucu olarak Eruk Arkuan'ı tayin etmiştir.

⁵³ Kartlis Tskhovreba, *age*, s. 352; Allen, *age*, s. 116.

⁵⁴ Müverrih Kiragos, *age*, s. 82-83.

⁵⁵ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *age*, s. 431.

⁵⁶ Müverrih Kiragos, *age*, s. 83.

⁵⁷ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *age*, s. 431; Kartlis Tskhovreba, *age*, s. 352.

⁵⁸ A. G. Galstyan, "Sebastatsi Vakayinamesi'nden Bir Bölüm", *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII-XIV. Yüzyıla Ait Eserlerden Alıntılar*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 49; Müverrih Kiragos, *age*, s. 83-84.

⁵⁹ Berdzenişvili-Canaşia, *age*, s. 177-178; Kartlis Tskhovreba, *age*, s. 354; Allen, *age*, s. 117.

⁶⁰ Berdzenişvili-Canaşia, *age*, s. 178.

Eruk Arkuan vasıtasıyla Giorgi, Hülâgû'nun huzuruna getirilmiş ve ona karşı gayet olumlu bir tavır sergilenmiştir. Giorgi yaklaşık bir yıl kadar Hülâgû'nun yanında kalmıştır. Hülâgû, Kral David'in de yanına gelmesi için bir elçi göndermiş ancak Kral David, Hoca Aziz öldürülmeden Hülâgû Han'ın huzuruna gitmek istemediğini belirtmiştir. Hülâgû bu duruma çok sinirlenmiş ve Argun'un tavsiyesi üzerine David Ulu'nun oğlu Giorgi'nin öldürülmesi konusunda emir vermiştir. Ancak Eruk Arkuan bu durumu duyunca Hülâgû Han'ın baş haremî Dokuz Hatun'u durumdan haber etmiştir. Bunun üzerine de Dokuz Hatun ve Eruk Arkuan Hülâgû Han'ın huzuruna çıkarak Gürcistan Krallığı ile İlhanlıların düşmanı Altın Orda'nın Hülâgû'ya karşı ittifak kurduklarını, eğer Prens Giorgi'yi öldürürlerse bu ittifakın İlhanlılar için büyük bir tehlike oluşturabileceğini söylemişlerdir. Bunun üzerine de Hülâgû, Hoca Aziz'in teslim edilip öldürülmesini istemese de uygun görmek durumunda kalmıştır. Hoca Aziz'in kesik başı Tiflis'e gönderilerek meydanda halka teşhir edilmiştir. Ardından da Emir Argun ve Kral David, Tiflis'ten ayrılarak Hülâgû'nun yanına varmışlardır.⁶¹ Anonim Gürcü Kroniği'nde yer alan bu ifadeler sorgulanacak düzeydedir. Zira siyaseten Moğollara bağlı bir statüde bulunan Kral David, zannımızca Hülâgû onu yanına çağırınca şart sunarak gitmeyecek konumda değildir. Mevzubahis ifadelerin doğru olma ihtimali varsa da hiddetle bilinen Hülâgû'nun şart koyarak onun huzuruna gelmemesi konusundaki tavrına karşı bir yaptırım uygulamış olma ihtimalinin yüksek olabileceği varsayılmalıdır. David Ulu'nun eşi Gvantsa isyanın neticesinde Hülâgû tarafından öldürülmüştür.⁶² David Ulu Moğollar ile ilişkilerini düzelttikten sonra dördüncü eşi olacak olan Çormagan Noyan'ın kızı Esukan ile Tiflis'de evlenmiştir.⁶³

4. Kilisenin Siyaset Üzerindeki Etkisine Bir Örnek: Basil Ucarmeli Vakası

Bu dönemde, Moğol vergilerinin ağırlığından ötürü mülk sahipleri vergilerini ödeyebilmek adına arazilerini Moğollara rehin vermiş ve çoğu durumda da mülklerini Moğollardan geri alamamışlardır. Bunlara ek olarak rehin verilen topraklar da ekilmemiştir. Dolayısıyla, Gürcistan bu dönemde kıtlığın eşiğine gelmiştir. Halk topraklarını kaybetmektense satmayı tercih etmek istiyorsa da para ülkeden dışarı aktıkça arazi fiyatları düşmüştür.⁶⁴ Bunların dışında İlhanlıların sığırları ve atları, Ermenistan'dan Kafkasların eteklerine yılda iki kez gelip ekinleri yok ediyor ve yerel halkı yayla ürünlerinden yoksun bırakıyordu. Sonuç olarak, Gürcü köylüler ağır vergiler, zaman zaman köylere gelen askerler ve açlık gibi nedenlerle kaçmaya başlamışlardı. Bu sebepten toprağı işletecek ve Moğollara ödeme yapmak için gereken geliri artıracak köylüleri bulmak zorlaşmıştır. Feodal soylular bile bu dönemde topraksız kalmışlardır. Araziler özellikle vergiye tabi olması, alıcı yokluğu ve para kıtlığı gibi birçok nedenden ötürü değer kaybetmiştir.⁶⁵ Yani aslında Moğolların toprak siyasetinden ötürü Gürcü feodal toplumu, ana zenginlik kaynağı olan toprağı bu dönemde aktif bir şekilde işleyememiştir.

Ancak bahsi geçen atmosferde kilise var olan durumlardan etkilenmiş görünmüyordu. Zira halk yokluk ile boğuşurken kilise toprakları vergiden muaf olarak faaliyet göstermekteydi. Bunun sebebi de Moğolların dinî hoşgörüyü sahip olmasıydı. Ruhban sınıfın aksine Gürcü yönetimi ve halkı ekonomik olarak oldukça sıkıntı içerisindeydi. Bu yüzden David Ulu'nun yokluğunda yönetimde söz sahibi olan Basil Ucarmeli bu soruna bir çözüm bulabilmek adına kilise topraklarını yeniden dağıtım prensibiyle umumi tarımsal üretim sistemine kazandırmıştır. Kakheti bölgesinde yer alan Ujarma (Ucarma) bölgesinden soyadını almış olduğu varsayılan Basil hakkında kaynaklarda çok fazla bilgiye rastlamak mümkün değildir. Sadece Anonim Gürcü Kroniği *Kartlis Tskhovreba*'da başına gelenler hakkında kısa bir bilgi bulabiliyoruz. Basil Ucarmeli'nin yönetim kademesine ne zaman yükseldiği ve aktif bir rol aldığı konusunda elimizde bilgi bulunmamakla birlikte David Ulu tarafından kendisine bu görevlerin verildiğini tahmin etmek zor değildir. Onun yokluğunda görevlendirildiği için de bu durum David Ulu tarafından sevilip sayıldığına bir göstergesidir. Ancak Basil Ucarmeli görev icabı sadece kraliyet mülklerinden mesul konumda bulunmuştur. Kral yönetiminde olmadığına onun naibi olarak görev almıştır. Basil bu kararları aldığına David Ulu, inşasına yardım etmek üzere muhtemelen sibalarda⁶⁶ bulunmaktaydı.⁶⁷

Basil Ucarmeli, devletin daha önceden kiliseye bağışlanmış oldukları toprakları kilisenin elinden alarak toprağı olmayan feodal beylere işlemeleri üzerine vermiştir. Bu durum kilise tarafından hoş karşılanmamış ve

⁶¹ Kartlis Tskhovreba, *age*, s. 355-356.

⁶² Howorth, Atabeg Avag Mhargrdzeli'nin eşi olan ve onun vefatının ardından David ile evlenen Gvantsa'nın ölümünün arkasında Sahip Şemseddin Mehmed Cüveyni'nin eşi Koşak Hatun'un olduğunu yazar. Koşak Hatun'un Moğolları kızkırtması sonucu Gvantsa'nın muhtemelen 1262-1263 civarı öldürülmüş olma ihtimali üzerinde durulmaktadır. Ayrıca, Koşak Hatun Gvantsa'nın öz kızıdır. Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols*, vol. 3, Longmans, Green, London 1890, s. 198.

⁶³ Maia Akhalkatsishvili, "Tsnobebi Basili Ujarmelis Shesaheb (Some Historical Notes About Basil Ujarmeli)", *Transactions of Telavi State University*, 1/34, 2022, s. 3-4.

⁶⁴ Valeri Silogavam, "Basil Chkondideli Saxeimtsipo Moxele Davit Ules Dros, gard. 1264 ts", <https://qim.ge/basil%20chkondideli.html> 18.07.2022 sa. 19:26.

⁶⁵ Donald Rayfield, *Edge of Empires A History of Georgia*, Reaktion Book, London 2012, s. 134.

⁶⁶ Altın Orda ordularının saldırılarını önlemek için Doğu Kafkasya'da inşa edilen bir savunma hattıdır. Alexander Mikaberidze, *Historical Dictionary of Georgia*, The Scarecrow Press, UK 2007, s. 257-258. Vardan, inşa edilen duvarların ismini "Şıpar" olarak yazmıştır. Abaka Han tarafından Altın Orda Moğollarının ilerlemesinden endişe ettikleri için inşa edilen bu savunma duvarları İlhanlılar tarafından 1265 yılı kışında yapılan diğer savaş hazırlıklarından bir tanesiydi. Müverrih Vardan, *age*, s. 121; Büyükkımar, *agt*, s. 102-103. Kiragos ise Abaka ile Berke Han karşılaşmasında bu duvarların yer aldığını bildirir. Müverrih Kiragos, *age*, s. 87.

⁶⁷ Akhalkatsishvili, *agm*, s. 2.

hükümetin hayata geçirdiği ekonomik tedbirler neticesinde 1263 senesinde “Din İşleri Kurultayı”⁶⁸ toplanmıştır. Kurultayda alınan kararlar neticesinde ise hükümete yönelik protesto başlatılmıştır.⁶⁹ 1263 yılında toplanan Gürcistan Kilise Meclisi’nin toplantısında David Ulu’ya bu mecliste alınan kararlarla alakalı bir rapor sunulmuştur. Kararda, kilise için topraklara el konulması meselesine atıfta bulunulmuştur. Bu kararın sahibinin kim olduğu raporda bulunmamaktadır. Adı geçen kişinin Basil Ucarmeli olup olmadığı bilinmemektedir. Anonim Gürcü Kroniği olan “Kartli’nin Hayatı”nda çağdaş hikâyenin anlatımı sırasında Basil’den başka bir kişinin anılmaması önemlidir. Bu da Basil Ucarmeli’nin benzer bir karar verebilecek etkili bir kişi olma olasılığını daha da artırır. Bu sebepten ötürü de bahsi geçen kişinin Basil Ucarmeli olma ihtimali yüksek görünmektedir. Kararda, kilisenin temsilcileri kraldan mülklerin tapularını vermesini istemişlerdir.⁷⁰

Kilise, yeni hükümetin eski yasaya uymadığını ve yerleşik olan kuralların ihlal edildiğini öne sürerek bu durumu protestolarına dayanak olarak göstermiştir. Bunun üzerine de yeni kararnamenin askıya alınmasını talep etmiştir. Taleplerini dile getirirken de yönetime karşı beddua etmek ve kralın tacını kutsamamak gibi eylemlere başvuracaklarını ifade etmişlerdir. Kilise tarafından öngörülen bu müeyyidelerin dönemin Gürcü yönetimi açısından ağır bir ceza olarak görülebileceğini tahmin etmek zor değildir. Nitekim söz konusu müeyyideler kralın seferlere çıkmasını da engelleme hükmüne sahip olmuştur. Tüm bunlara rağmen kilisenin talepleri hükümet tarafından yerine getirilmemiştir. Kilise de zorlayıcı bir yaptırım uygulayamamıştır. Ancak mezkûr durumdan zarar gören kişi Basil Ucarmeli olmuştur. Basil olayların gerçekleştiği süre boyunca çeşitli konularda itham edilmiştir. Yolsuzlukla suçlanmış, krala ve krallığa gelen gelirden kendisine pay ettiği iddia edilmiştir. Kendisinin David Ulu’ya karşı bir komplo girişiminde olduğu öne sürülerek kilise tarafından aleyhine bir kampanya başlatılmıştır.⁷¹ Bunun dışında kralın eşi Esukan ile gayrimeşru bir ilişki içerisinde olduğu ve yönetimi ele geçirmek istediği de ithamlar arasında yer almıştır.⁷² Nihayetinde, bu söylemlerin üzerine Basil hiçbir şekilde yargılanmadan şehrin ortasında direğe asılarak idam edilmiştir.⁷³ Kaynaklarla kesin bir şekilde kanıtlanmıyorsa da Gürcü tarihçisi Ivane Cavakhishvili Basil Ucarmeli’nin masum olduğu görüşünü savunmaktadır. Esukan ile Basil Ucarmeli arasında gerçekten bir ilişkinin varlığı hakkında kesin bir yargıya varmak elimizdeki verilerle mümkün görünmemektedir. Ancak *Kartlis Tskhovreba*’da yer alan ifadelere göre, Esukan ile Basil Ucarmeli arasında var olan ilişkiden ötürü Esukan David Ulu’ya zehir vererek onun ölmesine sebebiyet vermiş ve böylece intikamını almıştır.⁷⁴ Rahatlıkla anlaşılacağı üzere, Moğolların bahsi geçen dönemde ülke içerisindeki faaliyetleri kilise ile Gürcü yönetiminin arasının açılmasına yol açmıştır. Kilise dahi yönetime karşı bir nevi isyan teşebbüsünde bulunmuştur. Moğolların siyaseti sonucunda ortaya çıkan karışıklıklar uzun yıllar daha devam etmiştir. Bu durum Gürcü Krallığı’nın güçlenmesinin önüne geçerken İlhanlı Moğollarının işine yaramış ve ordularının gücüyle bilinen Gürcü askerlerini savaş gücü olarak kullanmışlardır.⁷⁵

İlgili yerde değindiğimiz David Ulu’nun isyanı sırasında müttefik olan Cakeli-David Ulu ittifakı bir süre sonra bozulmuştur. 13. yüzyıl Gürcistan’ının önemli bir feodal ailesi olan Cakeli ailesinden Sargis Cakeli’nin David Ulu’ya karşı isyan ve ayaklanma hareketi içerisinde olduğuna dair bir malumat duyulmuştur. David Ulu, Cakeli’nin hamlesini öğrendiğinde kendisini yakalayıp zindana attırılmıştır. Cakeli’nin askerleri ise bunun üzerine Moğollara giderek uzlaşma yapılmasını istemişlerdir. Abaka Han’a haber ulaşmış, Abaka Han da Sargis Cakeli’nin serbest bırakılarak kendi yanına getirilmesini emretmiştir. Abaka Han’ın huzuruna çıkan Sargis Cakeli, artık David Ulu ile birlikte yaşayamayacağını, dolayısıyla kendi bölgesi olan ve Güney Gürcistan’da bulunan Samtshe’nin Gürcistan’dan ayrılarak bağımsız bir statüye getirilmesini arzuladığını dile getirmiştir. Cakeli, istediği bu statü ile doğrudan doğruya Gürcistan’dan ayrılarak Moğolların tahakkümüne girme isteğini belirtmiştir. Söz konusu istek Moğollar tarafından kabul edilmiş, böylece Gürcistan David Narin ve David Ulu arasında ikiye bölündükten sonra nihai olarak da üçe bölünmüştür.⁷⁶ Gürcü Krallığı bir isyan hareketiyle bir bölünme daha yaşamış, İlhanlı Moğolları da casusları vasıtasıyla Gürcü feodal beyleri arasına ihtilaf sokarak onları birbirine düşürmüşlerdir.⁷⁷

1264 senesinde Moğollar tarafında yapılan büyük kurultayda David Ulu, aslında Hülâgû’ya karşı Mısır Memlukleri ile ittifak kurmuş olsa da Moğol hâkimiyetinden kurtulamamıştır. 1263–1265 yıllarındaki Altın Orda-İlhanlı mücadelesinde, Hülâgû’nun tarafında Altın Orda’ya karşı mücadele etmek zorunda kaldığı gibi Moğol

⁶⁸ 1925 yılında G. Gozalishvili, Gürcistan Patrikhanesi (Katolik) arşivinde korunan 13. yüzyıldan kalma olabileceğini öne sürdüğü kilise konseyi kararnameinin bir kopyasını bulmuştur. Gürcistan Katolikosu’nun arşivi, Mtsheta’da yer almaktadır. Söz konusu belge, 1263 tarihli kilise meclisinin Gürcistan kralı Laşa’nın oğlu David’e verdiği raporun kararını temsil etmektedir. Bu belgede Mtsheta’dan Gürcü Kilisesi’nin merkezi olarak bahsedilmektedir. Bu nedenle 1263 tarihli toplantının Mtsheta’da yapıldığını ve buna “Mtsheta Kilise Toplantısı” adının verildiğine dair de görüş bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ivane Cavakhishvili, *Kartuli Samartlis Istoria I*, Tbilisi Universitetis Gamitsema, Tbilisi 1928, s. 39; “*Mshetis Saeklesio Kreba (1263 ts.)*”, <http://meufeanania.info/mcxeta-kreba/> 08.08.2022 sa. 00:52.

⁶⁹ Berdzenişvili-Canaşia, *age*, s. 179.

⁷⁰ Kartlis Tskhovreba, *age*, s. 360; Akhalkatsishvili, *agm*, s. 2.

⁷¹ Akkuş, *age*, s. 231-232; Rayfield, *age*, s. 135.

⁷² Kartlis Tskhovreba, *age*, s. 360.

⁷³ Silogavam, <https://qim.ge/basil%20chkondideli.html>, 18.07.2022 sa. 19:26.

⁷⁴ Kartlis Tskhovreba, *age*, s. 367; Akhalkatsishvili, *agm*, s. 2-4.

⁷⁵ Akkuş, *age*, s. 232.

⁷⁶ Berdzenişvili-Canaşia, *age*, s. 180.

⁷⁷ Akkuş, *age*, s. 230.

ordularına yardımcı kuvvet olarak destek vermek durumunda kalmıştır.⁷⁸ Moğollara yaptığı birçok hizmete rağmen David, Moğolların Gürcistan'ın Samtshe bölgesini İlhanlıların doğrudan kontrolü altında özerk bir prensliğe dönüştürme kararını kabul etmek zorunda kalmıştır.⁷⁹ Meydana gelen bu isyan hareketleri aslında Moğollara karşı yekvücut olarak hareket etmenin önüne geçerek Gürcü Krallığı'ndaki merkezi otoriteyi daha da sarsmıştır. Bu yakınlaşma tam amacına ulaşmamış olsa da İlhanlı Moğollarına karşı bir hareket olduğu da açıktır.

5. 1269-1321 Arasında Çıkan Diğer İsyanlar

Bu dönemde Moğolların kendi iç sorunu olarak çıkan ancak Gürcü Krallığı'nı etkileyen isyanlar da söz konusudur. Özellikle 1269 tarihinden sonra meydana gelen isyanların birçoğu bu şekilde olmuştur. 1269 tarihinde meydana gelen Tekudar Oğul isyanı bu isyanların ilk örneğidir. Tekudar Oğul isyanı bugünkü Kuzeydoğu Anadolu bölgesi ile Gürcistan coğrafyasını da etkilemiştir. Zira bu dönemde İlhanlıların hâkimiyeti altında olan bu topraklar Altın Orda Moğolları gibi Çağatay Hanlığı'nın da ilgisini üzerine çekmekteydi. *Kartlis Tskhovreba*'ya göre Tekudar Çağatay'ın torunu Barak Han'ın küçük kardeşiydi. Yani bir Çağataylı olan Tekudar'ın İlhanlı Abaka Han ile arası gayet iyi olup, Abaka Han tarafından kendisine yazın konaklaması için Ardahan dağları civarı verilmiştir. Yaz mevsiminde ve kış mevsiminde konakladığı yerler farklı olup bahsedilen bölgede faaliyet göstermiştir.⁸⁰ Kendisine verilen alanlarda asker ve atlı sayısını da yükseltmeye başlamıştır. Barak ise, nüfuzunu genişletmek ve diğer sebeplerle Abaka Han'a karşı bir isyan hareketine girişmek istemiş, Tekudar Oğul ile mektuplaşma suretiyle iletişime geçmiştir. Tekudar Oğul da bunlar üzerine Abaka Han'a karşı hazırlık yapmak amacıyla Gürcistan'da bulunan yurduna dönmek için Abaka Han'dan izin istemiştir. İzin alıp yola çıktıktan sonra David Narin'in yanına geçmek için Sargis Cakeli'den yardım istemek amacıyla onun yanına gitmiş, Sargis Cakeli de teklifini kabul etmiştir. Tekudar Oğul böylece ilerleyişine devam etmiştir. Tekudar Oğul'un faaliyetlerinden haberdar olan Abaka Han büyük bir ordu hazırlamış ve iki ordu 1269 senesinde karşı karşıya gelmiştir. Aknerli Grigor ise, Tekudar ile Abaka Han'ın karşılaşmasının sebebinin Tekudar'ın Gürcistan civarında halka çok zulmetmesine bağlamaktadır. Tekudar ve askerlerinin civardaki küçük köylere geceleri aniden baskın yaptıklarını, nedensiz yere oklarıyla insan vurduklarını, manastırlara girip papazlara işkence ettiklerini anlatır. Nitekim Ermeni ve Gürcü beyler bir araya gelip Abaka'ya; “*ya Tekudar'ı atlılarıyla birlikte bize ver ya da kiliselerimize ve ruhanilerimize yapılan bu hareketleri görmemek için bizi huzurunda öldürt*” demişler ve onunla alakalı diğer şikâyetlerini de dile getirmişlerdir. Zaten Tekudar ile alakalı başka şikâyetler de alan Abaka Han, Tekudar'ı mağlup etmesi için Şiramun Noyan'ı görevlendirmiştir. Şiramun Noyan'ın 100.000 kişilik ordusunun içerisinde Ermeni ve Gürcü askerler de yer almıştır. Şiramun Noyan ve Gürcü askerleri bugün Ardahan sınırları içerisinde bulunan Kuvel Kalesi civarında yapılan savaşta Tekudar'a karşı zafer kazanmışlardır.⁸¹ Şiramun Noyan Tekudar'ı yakalayarak Abaka Han'ın huzuruna getirmiştir. Abaka Han da kendisiyle alay ederek onu hapsedirmiştir.⁸² *Piskopos Stepanos Vakayinmesi* ise Tekudar'ın Kral David Narin'e sığındığını belirtmektedir.⁸³ *Kartlis Tskhovreba* ise bu olaylar hakkında diğer kaynaklara göre daha ayrıntılı bilgiler vererek Abaka'nın David Narin ile iletişime geçerek Tekudar'a yardım etmemesini salık verdiğini, David'in de bunu kabul ettiğini yazmaktadır.⁸⁴ Çağatay Hanlığı'na mensup bir şehzade İlhanlı Moğollarının ona yurt vermesi üzerine Gürcü Krallığı üzerinde hem Moğollara hem de yöre halkına karşı eylemlere girişmiş, bunun sonucunda da Gürcüler Moğollarla bir olarak Tekudar'ın isyanına karşı koymuşlardır. Nitekim Aknerli Grigor, Abaka Han Tekudar'a karşı Gürcü ve Ermeni askerlerini görevlendirdiğinde kendi memleketlerinin Tekudar'dan ve onun zulmünden kurtulacak olması nedeniyle askerlerin bu durumdan çok memnun olduklarını ifade etmektedir.⁸⁵

1270 senesinde David Ulu, savunma hattı olan sibalarda tifodan ölmüştür. Kral David Ulu öldükten sonra eristavilerden Ghalgur ve Kakhber birlik olarak David Narin'e karşı isyan hareketinde bulunmuşlardır. Abaka da bu duruma müdahale etmiştir. Abaka Han isyan girişiminde bulunan Gürcü beylerini desteklemiştir. Zira her fırsatta kendisine karşı bir girişimde bulunan David Narin'e karşı bu durumu fırsat olarak kullanmıştır. Hatta üzerine Şiramun Noyan ve Alinak komutasında bir ordu göndermiştir. Bunun haberini alan David Narin ise kaçmıştır. Gürcistan'daki bu iç karışıklık sonucunda ülkenin kral gereksinimi doğmuş ve Abaka Han Kral David Ulu'nun Hülâgû Han tarafından öldürülen eşi Gvantsa Kakhberidze'den olan on bir yaşındaki oğlu II. Demetre'nin (1270-1278) tahta geçmesini sağlamıştır. Demetre, Tiflis'e giderek tahta oturmuştur. Ancak yaşı çok küçük olduğundan Sargis Mankaberdeli vekil olarak tayin edilmiş ve Sargis'e Abaka Han tarafından atabeg unvanı tevcih edilmiştir.⁸⁶

⁷⁸ Berdzenişvili-Canaşia, *age*, s. 181; Spuler, *age*, s. 75.

⁷⁹ Mikaberidze, *age*, s. 257-258.

⁸⁰ Kartlis Tskhovreba, *age*, s. 362; Büyükçınar, *agt*, s. 106.

⁸¹ Kartlis Tskhovreba, *age*, s. 363-364; Ercan, *agm*, s. 189-190.

⁸² Aknerli Grigor, *age*, s. 81-83; Reşidüddin Fazlullah, Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejanı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 87-88.

⁸³ Piskopos Stepanos, s. 71.

⁸⁴ Kartlis Tskhovreba, *age*, s. 366.

⁸⁵ Aknerli Grigor, *age*, s. 82.

⁸⁶ Kartlis Tskhovreba, *age*, s. 368; Rayfield, *age*, s. 135.

1290'lı yıllarda İlhanlı devlet yönetiminde var olan sorunların artması sonucunda bir isyan hareketi daha meydana gelmiştir. Özellikle İlhanlı hükümdarı Gayhatu Han'ın (1291-1295) eğlenceye düşkün olması ve ekonomik olarak ülkenin kötüye gitmesine sebebiyet vermesinden dolayı kendisine karşı sesler yükselmeye başlamıştır. Bu sebeple de muhalifler, İlhanlı hanedanından Hülâgû Han'ın torunu, Targay'ın oğlu Baydu'nun tahta çıkmasını desteklemişlerdir.⁸⁷ Bu durum yeni bir isyanın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu isyanda Gürcistan bölgesinde bulunan Emir Tukul da yer almıştır. Gayhatu Han, Emir Tukul'ın Baydu ile iş birliği yaparak isyan ettiğini öğrenmiştir. Alınan önlemler doğrultusunda, isyana karışan emirlerden Tukul hariç hepsi yakalanıp Tebriz'e gönderilmiştir. Gayhatu bu isyanı bastırmaya çalışsa da başarılı olamamıştır.⁸⁸

1297 senesine gelindiğinde daha önceki siyasi gelişmelerin de etkisiyle Gürcistan yönetimi büyük bir hamle yaparak İlhanlı Devleti'nin en büyük düşmanı Altın Orda Moğolları ile iş birliği yapmaya çalışmıştır. 1295 senesinde İlhanlı tahtının yeni sahibi Gazan Han (1295-1304) Gürcü Kralı VIII. David'e 1297 senesinde bir mektup göndererek huzuruna çağırmıştır. Ancak Kral David bu davete icabet etmek yerine dağlara çekilmiştir. Küçük kardeşini ise Altın Orda Hanı Tokta'ya göndermiş ve İlhanlı'ya saldırılarına halinde kendilerine her türlü desteği sağlayabileceklerini söylemiştir. Böylece ilk defa İlhanlılara karşı Altın Orda Devleti'nin yanında olan Gürcistan Krallığı'nın bu hamlesi Gazan Han tarafından öğrenilince Kutlukşah Gürcistan üzerine gönderilmiştir. Kutlukşah bir elçi göndererek David'e isyan etmemesi gerektiğini salık vermiş ve Kral David'in can güvenliğinin sağlanacağı sözünü vermiştir. Bu şekilde Kral David ile İlhanlılar arasında sükûnet sağlanmıştır. İlkbahar geldiğinde Gazan Han tekrardan David'i huzuruna çağırmış ancak David yine gitmemiştir. Gazan Han da ikinci defa Kutlukşah'ı Gürcistan üzerine göndermiştir. Gürcistan üzerinde yağma ve talan hareketlerinde bulunan Moğollar nihayetinde Gürcü Krallığı ile barış yapmak ve Tokta Han'ın Gürcistan üzerinden İlhanlı sınırlarına gelmelerini engellemek istemişlerdir. Bunun için de 1299 tarihinde bir elçi göndermişlerdir. Ancak elçi Gazan Han'a Gürcistan'ın isyan hareketi hüviyetinde Altın Orda ile olan temaslarının devam ettiğini haber vermiştir. Bunun üzerine Gazan Han oldukça sinirlenmiş ve David azledilerek V. Giorgi'nin yeni Gürcistan kralı olması sağlanmıştır.⁸⁹ Bu isyan hareketi diğerlerine göre önemli bir farklılık arz etmektedir. Çünkü bu isyan hareketinde Gürcü yönetimi İlhanlı'ya karşı dış destek almaya çalışmış ve İlhanlıların düşmanını kullanmaya çalışmıştır.

1316 senesinde Olcaytu Sultan'ın ölmesinin ardından oğlu Ebu Said Bahadır İlhanlı tahtının yeni sahibi olmuştur. Ebu Said Bahadır dönemi İlhanlıların Gürcistan'daki yoğun faaliyetlerinin son dönemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde özellikle İlhanlı yönetiminden Emir Çoban'ın faaliyetleri Gürcistan üzerinde kendisini göstermiştir. Emir Çoban'ın ilk etapta Gürcistan Krallığı ile iyi ilişkiler içerisinde olduğu kaynaklarda kendisini göstermektedir. Bu dönemde ayrıca İlhanlılar tarafından askerî yönetici olarak Gürcistan'a Emir Kurmuşî görevlendirilmiştir.⁹⁰ Görevlendirmenin olduğu süreçte Altın Orda ile İlhanlılar arasında Berke-Hülâgû karşılaşmasından itibaren sık sık var olan çatışmalar devam etmiştir. Altın Orda ile İlhanlılar arasında olan savaşa Emir Kurmuşî'nin katılması gerekirken kendisi katılmamıştır. Emir Çoban da savaşa katılmadıkları için Emir Kurmuşî'yi cezalandırmıştır. Bu sebepten de Emir Kurmuşî Emir Çoban'a düşman olmuştur.⁹¹ Bu düşmanlığının neticesinde de görev ve ikâmet yeri olan Gürcistan topraklarında Emir Çoban'a, dolayısıyla da İlhanlılara karşı bir isyan hareketi başlatmıştır.⁹² Bu isyan hareketi bastırılmış ve Emir Kurmuşî ise öldürülmüştür. Fakat 1319 tarihinde meydana gelen bu olaylar Kral V. Giorgi'nin de desteğiyle kısa sürede kontrol altına alınmıştır.⁹³ Moğollara karşı çıkan Emir Kurmuşî'nin isyanı, Gürcülerin çıkartmış olduğu bir isyan olmayıp Gürcü Krallığı'nın topraklarını etkileyen ve Gürcülerin bastırılmasında rol aldığı bir isyan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Emir Kurmuşî olayından çok kısa bir süre sonra Gürcistan toprakları bu sefer de İlhanlılara bağlı bir emir olan Emir Arıktay'ın isyanına ev sahipliği yapmıştır. 1321 yılının başında gerçekleşen bu isyan doğrudan İlhanlı yönetimini hedef almış ve yeni birinin hükümdar olması sağlanmaya çalışılmıştır. Gazan Oğlan isimli birisi kısa süreliğine hükümdar ilan edilmişse de bu isyan da İlhanlılar tarafından hızla bastırılmıştır.⁹⁴ Çok kısa sürelerle Gürcistan üzerinde meydana gelen bu isyanlar, Gürcüler tarafından çıkartılmış olmasa da Gürcü halkını ve ordusunu etkilemiştir. Ayrıca art arda bu coğrafyada isyanların çıkması da İlhanlı Moğollarının bölge üzerindeki etkinliklerinin azaldığının bir göstergesi olarak görülebilecektir.

⁸⁷ Bar Hebraeus (Gregory Abû'l-Farac), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II. çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1950, s. 641; Osman Gazi Özgüdenli, *Moğol İranında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, s. 47.

⁸⁸ Bar Hebraeus, *age*, s. 649.

⁸⁹ Kartlis Tskhovreba, *age*, s. 383-386; Büyükçınar, *agt*, s. 126-127.

⁹⁰ Ebu Bekr Kutbî el-Ehrî, *Tar'rih-i Shaikh Uwais*, (*History of Shaikh Uwais*), Trans: J.B. Van Loon, Mouton, Holland 1954, s. 51.

⁹¹ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018, s. 498.

⁹² Ebu Bekr Kutbî el-Ehrî, *age*, s. 52.

⁹³ David Marshall Lang, "Georgia in the Reign of Giorgi the Brilliant (1314-1346)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, 17/1, London 1955, s. 80.

⁹⁴ Büyükçınar, *agt*, s. 140; Abdulcelil Işık, *Hafız-ı Ebru'nun Zeyl-i Cami'üt- Tevârih-i Reşîdî'sinde Sultan Olcâyütü ve Ebû Sa'îd Dönemlerine Dair Kayıtlar*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 2012, s. 96.

SONUÇ

İlk olarak 1220/1221 itibarıyla Güney Kafkasya ve Gürcistan bölgesinde görülen Moğollar 1235'den sonra bölgeyi tahakkümleri altına almışlardır. Moğolların bölgeye ilk gelişinden anlaşmaya varılan 1240'lı yıllara kadar hem Moğol hem Harezmsah hem de Kıpçak saldırılarına maruz kalan Gürcü halkı hayatta kalma savaşı vermiştir. Zira ekili alanları zarar görmüş, nüfus azalmış, asker güvenliği sağlayamamış ve ağır bir vergi yükümlülüğünün altında ezilmişlerdir. Moğolların burada buldukları süreçte Gürcistan siyaseten yönetilemez hâle geldiği gibi ekonomik açıdan da ağır yükümlülüklerin altında kalmıştır. Özellikle yerel halktan alınan ağır vergiler bölgenin insanlarını oldukça zor duruma düşürdüğü gibi ekilen tarım arazisinin de azalmasıyla birlikte bu coğrafyada kıtlık baş göstermiştir. Moğol baskısına karşı hayatta kalmaya çalışan Gürcü yönetimi de bundan ötürü çeşitli çareler aramaya başlamıştır.

Gürcü yönetimini ve halkını sadece ekonomik sebepler değil aynı zamanda Moğol ordularının yanında savaşmak zorunda kalmaları da birçok açıdan yıpratmıştır. Bunların yanı sıra Gürcistan'da kurulan bu yeni Moğol düzeni köklü bir tarih ve yönetim sistemi olan Gürcistan'da huzursuzluklara yol açmıştır. Özellikle feodal bir yapı ile yönetilen Gürcistan Krallığı, askerî bir yapı ile yönetilen Moğol egemenliği altında idari olarak da sıkıntı yaşamıştır. Basil Ucarmeli vakası ise Moğol tahakkümü altında bile Gürcü kilisesinin Gürcü yönetimi üzerindeki etkisini göstermektedir. Çünkü 4. yüzyıl itibarıyla Hristiyanlığın resmî din olarak kabul edildiği Gürcistan'ın politik düzlemi başta olmak üzere sosyal ve kültürel hayatının her alanında kilise kararları ve dinî yargılar yer almaktadır.

Gürcüler ülkelerine gelen güçlere karşı her zaman direniş gösteren bir millet olmuşlardır. Gürcü tarihi yabancı askerî güçlere karşı isyan ve yıpratma hareketleriyle doludur. Bu dönemde nüfus ve ekonomik bakımdan yetersizlikleri nedeniyle askerî güçlere karşı yeterli savunmayı yapamayan Gürcüler ülkelerine gelen siyasi güçlerin boşluklarından yararlanarak yıpratma hareketi içerisinde bulunmayı tercih etmişlerdir. İlhanlı Moğollarının tahakkümü altında bulduklarından da onların düşmanı olan Altın Orda ve Memluklerle de ittifak kurma girişimlerinde bulunmuşlar, böylece de Moğollara bir karşı koyuş içerisinde olmuşlardır. Ancak çalışma genelinden anlaşılacağı üzere, Moğollara karşı Gürcü yönetim ve halkının çıkartmış olduğu isyan hareketleri genel anlamda amacına ulaşmamış, teşebbüs olarak kalmıştır. Bu duruma rağmen, mevzu bahis teşebbüslerin Moğolları yıpratmayı başardığını ifade etmek yanlış olmayacaktır. Nihai olarak da bu isyan hareketleri çoğunlukla Gürcülerin birlik olmalarını engellemiş ve daha yoğun bir Moğol baskısıyla karşılaşmalarına sebep olmuştur.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KAYNAKÇA

AKHALKATSİSHVİLİ, Maia, "Tsnobebi Basili Ujarmelis Shesaheb (Some Historical Notes About Basil Ujarmel)", *Transactions of Telavi State University*, 1/34, 2022, ss. 1-7.

AKKUŞ, Mustafa, *Moğol İstilasına Dinî Muhalefet İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyasetleri*, Çizgi Kitabevi, Konya 2022.

AKNERLİ GRİGOR, *Okçu Milletinin Tarihi*, haz. Hrand Andreasyan, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012.

ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYNİ, *Tarih-i Cihan Güşa*. çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

ALLEN, William Edward David, *A History of the Georgian People*, RoutledgeKegan Paul, London 1971.

ATAÇ, Nergis, “13. Yüzyılda Anadolu ve Kafkasya: Mkhargrdzeli Sülalesine Bağlı Mimaride Papa I. Sylvester Figürü”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 47, Konya 2022, ss. 235-250.

BAR HEBRAEUS (GREGORY ABÛ'L-FARAC), *Abû'l-Farac Tarihi*. C. II. çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1950.

BERDZENİŞVİLİ Nikoloz- Simon CANAŞİA, *Gürcüstan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, çev. Hayri Hayrioğlu, Sorun Yayınları, İstanbul 1997.

BÜYÜKÇINAR, Ayşe Beyza, “Gürcü-Moğol İlişkilerinin İlk Evresi: 1220-1247”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/6, Trabzon 2018, ss. 267-282.

BÜYÜKÇINAR, Ayşe Beyza, *Saqartvelosa da Okros Urdos Urtiertobebi XIII-XIV Saaukuneebshi (Kartuli Tskaroebis Mihedvit*, Batum Shota Rustaveli Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Batum 2019.

CAVAKHİSHVİLİ, Ivane, *Kartuli Samartlis Istoria I*, Tplisis Universitetis Gamitsema, Tplisi 1928.

DASHDONDOG, Bayarsaikhan, *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, Brill, Leiden 2011.

D'OHSSON, Abraham Constantin Mouradega, *Moğol Tarihi*, çev. Mustafa Rahmî, not. Ekrem Kalan, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

EASTMOND, Antony, *Tamta's World The Life and Encounters of a Medieval Noblewoman from the Middle East to Mongolia*, Cambridge University Press, Cambridge 2017.

EBU BEKR KUTBİ EL-EHRİ, *Tar'rih-i Shaikh Uwais, (History of Shaikh Uwais)*, Trans: J.B. Van Loon, Mouton, Holland 1954.

EBÛ'L FEREC İBNÛ'L İBRİ, *Târihu Muhtasari'd- Düvel*, çev. Şerafeddin Yaltkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.

ERCAN, Ayşe Beyza, “Orta Çağ'dan Günümüze Gürcü “Supra” Geleneğinin Seyri”, *İbn Haldun Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları- VI*, ed. Yunus Emre Tansü, İksad Publishing House, Ankara 2020, ss. 173-203.

ERCAN, Ayşe Beyza, “Orta Çağ'da Ardahan”, *Ardahan Değerlemeleri- 3- Değer, Potansiyeller, Yaklaşımlar*. ed. İhsan Kurtbaş, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2021, ss. 169-196.

ERCAN, Ayşe Beyza, “Patronmoba: Orta Çağ Gürcü Krallığı'nda Feodaliteye Genel Bir Bakış”, *Kafkasya Çalışmaları Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/13, İstanbul 2022, ss. 1-24.

GALSTYAN, A. G., “Piskopos Stepanos Vakayinamesinden Alıntı”, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII-XIV. Yüzyıla Ait Eserlerden Alıntılar*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.

GALSTYAN, A. G., “Sebastatsi Vakayinamesi'nden Bir Bölüm”, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII-XIV. Yüzyıla Ait Eserlerden Alıntılar*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.

GENCELİ KİRAGOS, *Moğol İstilas 1220-1265*, çev. Mahmut Kemal Bey, haz ve not. Fuat Hacısalihoğlu, İlhan Aslan, Post Yayınları, İstanbul 2018.

GORDLEVSİKİY, Vladimir Aleksandroviç, *Küçük Asya'da Selçuklular*, çev. Abdülkadir İnan, haz. Timurlan Omorov, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.

GRIGOR OF AKNERTS'I'S, *History of the Nation of Archers*, trans. Robert Bedrosian, Chicago 2001.

GROUSSET, René, *Bozkır İmparatorluğu Atilla/Cengiz Han/Timur*, çev. Reşat Uzmen, Ötügen Yayınları, İstanbul 2006.

HAMDULLAH MÜSTEVFİ-Yİ KAZVİNİ, *Târih-i Güzide*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018.

HONIGMANN, Ernst, “Tiflis”. *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. 12/1, Eskişehir 2001, ss. 264-280.

HOWORTH, Henry Hoyle, *History of the Mongols*, vol. 3, Longmans, Green, London 1890.

MOĞOL TAHAKKÜMÜ ALTINDA GÜRCÜ KRALLIĞI'NDA ÇIKAN İSYAN HAREKETLERİ

IŞIK, Abdulcelil, *Hafız-ı Ebru'nun Zeyl-i Cami'üt- Tevârih-i Reşîdî'sinde Sultan Olcâyâtü ve Ebû Sa'id Dönemlerine Dair Kayıtlar*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 2012.

İBN-İ ESİR, "el-Kamil Fi't Târih", *Altınordu Devleti Tarihine Dair Metinler*, haz. W. De. Tiesenhause, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

JOHANN DE PLANO CARPINI, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk*, çev. Ergin Ayan, Kronik Yayınları, İstanbul 2021.

KARTLİS TSKHOVREBA A HISTORY OF GEORGIA, foreword, Roin Metreveli, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014.

KİKNADZE, R., "Kokhtastavis Shetkmuleba", *Kartuli Sabcota Entsiklopedia*, C.6. Tbilisi 1983, s. 10.

LANG, David Marshall, "Georgia in the Reign of Giorgi the Brilliant (1314-1346)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, 17/1, London 1955, ss. 74-91.

MAIOROV, Alexander V, "The First Mongol Invasion of Europe: Goals and Results", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 32/4, Cambridge 2021, ss. 1-28.

MİKABERİDZE, Alexander, *Historical Dictionary of Georgia*, The Scarecrow Press, UK 2007.

"*MTSHETİS SAEKLESİO KREBA (1263 ts.)*", <http://meufeanania.info/mcxeta-kreba/> 08.08.2022 sa. 00:52.

MOHAMMED EN-NESAWI, *Histoire du Sultan Djelal ed-din Mankobirti Prince du Kharezem*, çev. O. Houdas, Ernest Leroux, Paris 1895.

MÜVERRİH KİRAGOS, *Ermeni Müverrihlere Göre Moğollar*, çev. Gürsoy Solmaz, Elips Kitap, Ankara 2009.

MÜVERRİH VARDAN, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Post Yayın Dağıtım, İstanbul 2017.

OKTAY, Hasan, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.

RAYFIELD, Donald, *Edge of Empires A History of Georgia*, Reaktion Book, London 2012.

REŞİDÜDDİN FAZLULLAH, *Câmiu't Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejani, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

SİLOGAVAM, Valeri, "Basil Chkondideli Saxelmtsipo Moxele Davit Ules Dros, gard. 1264 ts", <https://qim.ge/basil%20chkondideli.html> 18.07.2022 sa. 19:26.

SIMON DE SAINT QUENTIN, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, çev. Erandiz Özbayoğlu, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, Alanya 2006.

SINOR Denis, "The Mongols in the West", *Journal of Asian History*, S. 33/1, Harrassowitz Verlag 1999, ss. 1-44.

SPULER, Bertold, *İnan Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.

SURGULADZE, I., "Mestumre", *Kartuli Sabcota Entsiklopedia*, C.6. Tbilisi 1983, s. 601.

TANERİ, Aydın, *Harezmsahlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.

TİNİSKASHVİLİ David - Ioane KAZARYAN, "Cvarosnebi da Kartvelebi: Kritikuli Midgoma Kartuli Istoriografiisadmi", *Kadmosi*, 6, Tbilisi 2014, ss. 7-30.

BİR ORTA ÇAĞ KAYNAĞI OLARAK NOVGOROD KRONİĞİ: TARİHSEL DEĞERİ VE MUHTEVİYATI

 SAYİME DURMAZ* - ASİYE ABDURRAHMANOĞLU**

 10.53718/gttad.1159483

ÖZ

Rus kronikleri ya da Rus yıllıkları Rusların Hristiyanlığa geçişlerini müteakiben Bizans'ın yıllık yazma geleneğinden etkilenmeleri neticesinde ortaya çıkmıştır. XII. yüzyılda başlayan bu gelenek özellikle XIV. yüzyılda tüm Rusya'ya yayılmıştır. Rus yıllıkları, Türk-Slav/Rus münasebetleri konusunda bugün sahip olduğumuz bilgilerin ana kaynağıdır. Novgorod'da yazılan yıllık nüshaları Rus yıllıklarının en eski ve önemlilerindedir. Kilise ve manastırlarda yazılmış olsa da bu yıllıkların en eski nüshaları ne yazık ki zamanla kaybolmuş ve günümüze kadar ulaşamamıştır. XIV. yüzyılda Rus ülkesinin çeşitli yerlerindeki büyük manastırlarda çok sayıda yıllık yazılmış ve zamanla içinde Novgorod'da yazılan nüshaların da yer aldığı "yerli" yıllık geleneği oluşmuştur.

Novgorod Kroniği erken dönem Rusya tarihinin temel yazılı kaynaklarının en önemlisi ve en iyi bilinenidir. Novgorod'da kronik yazımı çok erken başladı, zira Novgorod Kroniği ilk Rus yıllığı olarak kabul edilen *Povest Vremennih Let (Geçmiş Yılların Hikayesi)*'in Nestor Nüshasından (Nestor Kroniği) bir dizi öge içermektedir. Kroniği yazan ve koruyanların din adamları olması, bazı yazıcıların kendilerini salt rahip olarak adlandırmasının ötesinde eserin genelinde yoğun bir dini eğilimle kendini göstermektedir. Bu durumun doğal sonucu olarak Novgorod Kroniği kilise meselelerine bolca değinmektedir. Bu dini notlar dönemin politik konularına ve sosyal koşullarına ışık tutmaktadır. Kroniğin mevcut en eski kopyası, XIII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Sinodal Nüshası (Sinod Parşömeni) olarak adlandırılır. İlk basımı 1781'de yapılmış olup, halen Moskova Devlet Tarih Müzesi'nde korunmaktadır.

Orta Çağ tarihinin ana kaynaklarından biri olan Novgorod Yıllığı farklı kişilerin kaleminden çıkmış ve günümüze kadar ulaşmıştır. Novgorod Yıllığı, 1016-1471 yılları arasındaki hadiseleri konu almaktadır. Novgorod Kroniği, Nestor Kroniği'nin bıraktığı yerden Rus tarihini devam ettiren birkaç yerel kronikten biridir. Genel olarak tipik Rus yıllığı olmakla birlikte, tek düze bir siyasi devrimler kataloğu olma özelliği de taşımaktadır. Novgorod Kroniği, Rurikidler hanedanının knyazları (prensleri), şehrin valileri ve başpiskoposları hakkında bilgi vermektedir. Bu alan ve belirli konular için malzeme değeri yüksek olan yıllık, Kumanlar, Almanlar, Moğollar, Litvanyalılar ve Hanse Birliği ile ilgili detaylı bilgiler vermektedir. Söz konusu milletlerin Novgorod ve çevresine yapmış oldukları saldırılar, savaşlar yıllıkta bazen detaylı bazen kısa bir şekilde yer bulmuştur. Kalka Savaşı, Tannenberg Savaşı, Kulikovo Savaşı, Neva Muharebesi, Novgorod Yıllığı'nda anlatılan önemli savaşlardır. Novgorod Kroniği, on üçüncü yüzyılın başlarında, Konstantinopolis'in Latin Haçlılara düşüşü hakkında ayrıntılı bilgi verirken, ülkeye çok daha yakın olan gelişme olarak bir diğer Latin Haçlıları; Almanların gelip doğu Baltık'ta koloniler inşa etmesine daha az yer ayırmaktadır. Yıllık eksik ve kronolojik olarak hatalı bilgiler vermekle beraber, Slav coğrafyası ve bu halklarla iletişim kuran milletlerin tarihlerinin değerlendirmesi açısından doyurucu bilgiler içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Novgorod Yıllığı, Rusya Tarihi, Hanse, Almanlar, Moğollar, Kumanlar.

* Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çankırı/TÜRKİYE, E-Posta: sayimedurmaz@karatekin.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0989-4189.

** Doktora Öğrencisi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Çankırı/TÜRKİYE, E-Posta: aasiye002@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1021-944X.

BİR ORTA ÇAĞ KAYNAĞI OLARAK NOVGOROD KRONİĞİ: TARİHSEL DEĞERİ VE MUHTEVİYATI

CHRONICLE OF NOVGOROD AS A MEDIEVAL RESOURCE: HISTORICAL VALUE AND ITS CONTENT

ABSTRACT

Following the conversion of the Russians to Christianity, Russian chronicles or Russian annals emerged as a result of the influence of the Byzantine annal writing tradition. Starting in the XIth century, this tradition, spread to all parts of Russia during the XIVth century in particular. The Russian annals are the main source of information we have on today's Turkish-Slavic/Russian relations. The annal transcripts written in Novgorod are among the oldest and most important ones. Although they were written in churches and monasteries, the oldest copies of these annals were unfortunately lost in time and could not reach the present day. In the 14th century, many annals were written in large monasteries throughout various parts of the Russian mainland, and over time, the local annal tradition, including copies written in Novgorod, was formed.

The Chronicle of Novgorod is the most important, as well as the best known, of the main written sources of early Russian history. Chronicle writing in Novgorod began very early, for the chronicle of Nestor, called *Povest Vremennykh Let* (Annals of Contemporary Years), considered to be the first Russian annal, contains a number of items from the Novgorod Chronicle. Indeed, it is evidently the clerics who were keeping the Chronicle, for not only do some of scribes refer to themselves as priest, but the entire work is imbued with a persistent religious slant. As a natural consequence of this situation, the Novgorod Chronicle, a work of ecclesiastics, abounds in references to church matters. These ecclesiastical notes constantly throw light upon political and social conditions. The earliest extant copy of the chronicle is the so-called Synod Scroll, dated to the second half of the XIIIth century. First printed in 1781, it is currently preserved in the State Historical Museum in Moscow.

The Chronicle of Novgorod, one of the main sources of Medieval history, has been put into paper by different people and has survived to the present day. The Chronicle of Novgorod deals with the events between 1016-1471. The Chronicle of Novgorod is one of several local chronicles that continue the history of Rus' after the point at which the Nestor's Chronicle (Primary Chronicle) breaks off. As is typical Russian chronicle in general, it tends to be a monotonous catalogue of political revolutions. The Chronicle of the Novgorod gives information about the knyazes (princes), members of the Rurikids dynasty, the governors of the city and the archbishops of the city. The annal which has high material value in this particular area and specific topics contains detailed information related to Cumans, Germans, Mongols, Lithuanians and the Hanse Merchant Union. The raids these nations had conveyed and the wars they had initiated in Novgorod vicinity and its environs are sometimes described in detail and sometimes like insignificant events. The Battle of Kalka, the Battle of Tannenberg, the Battle of Kulikovo, the Battle of Neva are important battles described in the Novgorod Chronicle. The Chronicle of Novgorod, in those years around the beginning of the thirteenth century, while giving detailed account of the fall of the Constantinople to the Latin crusaders; was paying little attention to developments much closer to home; the advent of other Latin crusaders, Germans, who were building colonies in the eastern Baltic. Despite providing incomplete and chronologically incorrect information, the annal contains satisfactory information regarding Slavic geography and the history of the other nations who were in touch with these peoples.

Keywords: The Chronicle of Novgorod, Russian History, Hanse, Germans, Mongols, Cumans.

GİRİŞ

Novgorod Yıllığı'nın 862'den itibaren bahsetmeye başladığı ilk Rus başkenti olan Novgorod¹ şehri (Veliki Novgorod), Kiyev (Kiev) prenslerinin adlarına yönetmeleri için en büyük oğullarını görevlendirdikleri tipik bir prenslik şehriydi.² XII. yüzyılda kendi yollarını çizen Novgorodlular, 1136 yılında prenslerini seçmeye başladılar.³ Bir başka deyişle 1136'da Kiyev Knyazlığından⁴ ayrılarak bağımsız Novgorod Cumhuriyeti'ni

¹ Rusça yeni şehir, yeni kale anlamına gelmektedir. 862'de bölgeyi ele geçiren Rusların ilk kralı Rurik tarafından kurulan Novgorod, Doğu Roma İmparatoru II. Basileios'un kız kardeşi Anna ile evlenerek (988) Kiev ve Novgorod'un ilk Hıristiyan prensi olan Büyük Vladimir zamanında güç kazanmaya başlamıştır. Söz konusu evlilik ve Hıristiyanlığa geçiş hakkında geniş bilgi için bkz. Şir Muhammed Dualı, "Paganizmden Hıristiyanlığa Rusların Din Değişirme Nedenleri", *G.O.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, C. I, S. I, s. 59-74.

² V. L. Vasilyev, "O Proishozhdenii i Istorii Nazvaniya Gorod Velikiy Novgorod", *Dialektnoe i Literaturnoe Slova. Istoriya i Sovremennost: Sbornik Statey v Čest Antonini Vasilevni Kleytsovoy*, Velikiy Novgorod:NovGU im Yaroslava Mudrogo, 2016, s. 14-21.

³ Paul Bushkovitch, *A Concise History of Russia*, Cambridge University Press, 2012, s. 13.

Seçilen Novgorod Prensleri sırasıyla şunlardır: Yaroslav Vsesolodovich (1223,1226-8, 1230-36), Alexander Nevski (1236-40, 1241-55, 1255-63), Yaroslav, Alexander'ın kardeşi (1265-7, 1270-7), Szudal'lı Yuri (1268-269), Dimitri, Alexander'ın oğlu (1272-81, 1284-93), Andrey, Alexander'ın oğlu (1282, 1293-1304), Tyer'li Michael (1308-10, 1318-24), Bryansk'lı Dimitri (1311-14), Moskova'lı Yuri (1314-15, 1318-24), Moskova'lı İvan (1329-39), Moskova'lı Simeon (1346-56), Suzdalı Dimitri (1360), Moskova'lı Dimitri İvanoviç (1367).

⁴ Slavlar arasında faaliyette bulunan Vareg kıtaları veya "Drujinaların" başında bulunan Norman beylerine Knyaz (Kinyaz, Knez) denmiştir. Bu unvan IX. yüzyıldan itibaren Rus siyasal yönetiminin başında bulunan kişiler için de kullanılmıştır. Bkz. A. Nimet Kurat, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s. 16.

kurdular. Yeni yönetimle birlikte eski dirhem parasının yerine batı Avrupalı Dinare ikame edildi.⁵ Para biriminin değişmesini ticaret yollarının değişmesi takip etti. Baltık Denizi-Karadeniz hattı XI. yüzyıldan sonra yerini Novgorod-Londra hattına bıraktı. Büyük olasılıkla XII. yüzyılda Alman tüccarların Pleskau'ya gitmesi neticesi kurulmuş olan Novgorod yerleşkesindeki Alman tüccarlar, 1191 yılında Volhov kıyısındaki prenslikle bir ticaret antlaşması imzalayarak, kendi önemlerini göstermeye başladılar.⁶ 1250 yılına kadar Baltık bölgesinde Alman modelinde pek çok şehir inşa edildi. Bu durumun bir neticesi olarak da Alman Şövalye Devleti (Töton Şövalyeleri) kuruldu. Bölgede yaşayan Livlerin, Estonyalıların ve Letonyalıların büyük ölçüde zorla Almanlaştırıldıkları anlaşılmaktadır. Alman şövalye ülkesi tüccarları XIII. yüzyıla kadar Baltık bölgesi ve Rusya'da etkin olsa da bu tarihten itibaren İngiltere üzerinde yoğunlaşmışlardır.⁷ Her ne kadar Orta Çağ'da yakın ve uzak mesafe ticareti birbiriyle ilintili olup Baltık ticareti ile Novgorod ticareti birbiriyle benzeşiyor olsa da Volchow kıyısındaki yerleşkenin Alman şövalyelerine pek fazla ihtiyacı yoktu. Novgorod'un ticaret metropolü konumuna yükselmesiyle birlikte, XII. yüzyılda doğu-batı ticareti gelişmeye başladı.⁸ Novgorod yerleşkesi XII. yüzyılda gelişmiş bir prensliğin (Bojaren Prensliği) içerisinde yer almaktadır. Bu prenslik esas itibariyle zengin feodal oligarşik beylerin oluşturduğu bir kent devletidir.⁹ Kentin zirveye ulaştığı dönemde 25-30 bin nüfusu barındırdığı görülmekte olup, kürk, bal ve balmumu söz konusu ticarete konu olan önemli ürünler arasında bulunmaktadır.¹⁰

XI. ve XII. yüzyıllarda Kiyev'de hem monarşik otoritenin temsil organı hem de feodal demokrasinin organı (şehir/halk meclisi/veçhe) bulunmaktaydı. Birbirini tamamlayan bu iki meclis bazen açık bir şekilde anlaşmazlık içindeydi. Knyaz en önemli kararlarda şehir meclisinin görüşünü almak zorunda idi. Meclisin, knyazınkinden farklı olarak kendi askeri teşkilatı vardı. Kiyev'in ve komşularının bütün özgür sakinlerinden oluşturulan meclis, knyazın otoritesinin bir kurumu olmaktan çok, bir halk organı görünümündeydi. Halkın yöneticilerini seçme ve reddetme hakkı vardı.¹¹

Novgorod'un Slavların sosyal, kültürel ve ekonomik tarihinde önemli bir yeri vardır. Gerek konumu gerekse Latin dünyası ile olan ekonomik ve siyasi münasebetleri nedeniyle Novgorod, bir dönem, özellikle de Kiyev'in yıldızının sönmesiyle en büyük Rus şehirlerinden biri olarak sıvırmıştır. İşte Novgorod Yıllığı da bu renkli ortamın yazınsal bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Novgorod Yıllığı'nı Batı dünyası ile tanıştıran isim Vasilyev olmuştur.¹² Bizans İmparatorluğu Tarihi isimli eserinde özellikle İstanbul şehrinin Latinler tarafından işgali hakkında Rus bakış açısını gösteren kroniğin Batı dünyasına tanıtmasına vesile olmuştur. Vasiliev Batı'da bu kaynakta verilen bilgilerle ilgili olarak hiç araştırma yapılmamasından dolayı, araştırmacıları Novgorod Yıllığı'nı tetkik etmeye sevk etmiştir.¹³ Burada A. Vasiliev'in dikkat çekmek istediği husus, yıllıkta 1204 Latin İşgali ile ilgili bilgilerin Batılı âlimler tarafından değerlendirilmesidir. Nitekim Novgorod Yıllığı diğer pek çok hadise gibi İstanbul'un işgali hakkında da detaylı bilgilere sahiptir. Öyle ki, Nikon, Sofiski ve Voskrosenski gibi ilk Rus yıllıkları, Latin işgali ile ilgili bilgileri Novgorod Yıllığı'ndan almışlardır.¹⁴

Novgorod Yıllığı'nda Novgorod şehrinin yönetim şekli ve *veçhe* (*vece*)¹⁵ tarafından atanan ya da görevden alınan knyazlar hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Siyasi konuların yanı sıra salgın hastalıklar, kilise inşası, büyük yangınlar, kıtlıklar ve yaşadıkları kötülüklerle ilgili kayıtlar da mevcuttur. Dönemin insanının bakış açısını yansıtırçasına her türlü kötülüğü ya da felaketi kendilerinin günahlarından dolayı Tanrı'nın gazabı olarak

⁵ Eduard Mühle, "Zur Frühgeschichte Novgorods. Von den Anfängen bis gegen Ende des 12. Jahrhunderts", in Ferdinand Seibt, Ulrich Borsdorf, and Heinrich Theodor Grütter, eds. *Transit Brügge-Novgorod. Eine Straße durch die europäische Geschichte*, Heidelberg: Vernissage-Verlag, 1997, s. 159.

⁶ E. Hoffmann, "Konflikte und Ausgleich mit den skandinavischen Reichen", Volker Henn, eds. *Die Hanse: Lebenswirklichkeit und Mythos, Ausstellung des Museums für Hamburgische Geschichte*, Vol I, Hamburg, Bracker 1989, s. 68.

⁷ V. Henn, Tideman Lemberg, "ein Dortmunder Hansekaufmann des 14. Jahrhunderts", in: Detlef Kattinger u.a. (Hrsg.), *Akteure und Gegner der Hanse, Zur Prosopographie der Hansezeit*, Weimar 1998, s. 38.

⁸ Mühle, s. 164.

⁹ K. Friedland, *Am Wendepunkt der Hanse*. Deutscher Verlag der Wissenschaften VEB. 1991, s. 42.

¹⁰ N. Angermann, *Novgorod, in: Hanse I*. München, 1989, s. 172., H. Derya, "Hanse Birliğinden Hanse Kentlerine: Hanse Tüccarları Üzerine Ekonomi Politik Değerlendirme", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar-2018, C. 17, S. 66, s. 811.

¹¹ Kezban Acar, *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya*, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 43.

¹² A. Vasiliev, *The History of the Byzantine Empire*, Vol.II, Wisconsin University Press, 1971, s. 455-456.

¹³ Altay Tayfun Özcan, "Novgorod I Kroniğinde İstanbul'un Latinlerce İşgali ile İlgili Kayıtlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIV, S. I, Temmuz 2009, s. 103.

¹⁴ Özcan, *agm.*, s.102.

¹⁵ Halk meclisi ya da bir başka deyişle "vece" 1130'larda ortaya çıkan halk topluluğudur. Söz konusu meclisin arkasında asıl işi yürüten 50 kişiyi tayin eden Boja'lar vardı. Novgorod kentinde büyük evlerde oturan 40 civarında Bojar-beyi 1215 yılından itibaren prensi neredeyse etkisiz hale getirdilerse de gerçek bir oligarşi oluşmadı. Söz konusu grup en azından görünürde "vece" tarafından kontrol ediliyordu. Meclis, prensin genel valisini ve 1156 tarihinden itibaren de kilisenin başını seçiyordu. 1165 yılında metropolit statüsüne yükselmiştir. Bkz. H. Derya, *agm.*, s. 811.

BİR ORTA ÇAĞ KAYNAĞI OLARAK NOVGOROD KRONİĞİ: TARİHSEL DEĞERİ VE MUHTEVİYATI

yorumlayan yıllıktan önemli bilgiler elde etmekteyiz.¹⁶ Novgorod Yıllığı, 1016 yılında “Vareglerin kasaba kadınlarına tecavüze başlamasıyla”¹⁷ Novgorod halkının toplanıp, Varegleri öldürmelerinden de bahsetmektedir.

Orta Çağ toplumlarında gökyüzü olaylarını bir işaret olarak değerlendirme durumu, Novgorod Yıllığı’nda da gözlemlenmektedir. Svyatoslav’ın oğlu Oleg ölmeden önce gökyüzünde fenalık olacağını düşündürürcesine işaretler olmuştu¹⁸ ve aynı yıl Oleg öldü. Ayrıca büyüünün Novgorod’da yasak olduğunu, 1227 yılında büyücülük yapan dört kadının yakıldığını,¹⁹ kıtlık, salgın hastalıklar, veba gibi olayların detaylarını yıllık bize vermektedir. Bunlar arasında Novgorod’da en sık karşılaşılan olay, kiliselerin ve yapıların genellikle ahşaptan yapılması sebebiyle bu tarz yerlerin kolaylıkla yerle bir olmasıdır. Siyasi münasebetler dışında yıllıkta ele alınan bu konular, dönemin Novgorod’unu ve insanını anlamamız açısından da Novgorod Kroniği’ni oldukça önemli kılmaktadır.²⁰

1. Novgorod Kroniği (1016-1471)

Büyük Novgorod, 1240’ta Moğolların Kiyev’i yağmalamasıyla tartışmasız Orta Çağ Rusya’sının en büyük sanat, ticaret ve kültür şehri oldu.²¹ Novgorod, İskandinavya ve Bizans arasında, bağımsız olarak gelişen demokratik bir cumhuriyetti.²² Rusya’da ilk yazılı eserler XI. yüzyılda, Novgorod’da oluşturulmaya başlandı. ²³ Bize ulaşan en eski yıllık, Kiyev’deki Perchersk Manastırı rahibi Nestor tarafından 1110 yılında oluşturulan yıllıktır.²⁴ Nestor’un yıllığı, Nuh Tufanı ile başlar ve 1016’ya kadar olan olayları kaydeder.²⁵ Novgorod Kroniği ya da I. Novgorod Yıllığı olarak adlandırılan yıllık, Kiyev’de oluşturulan bu yıllığın, orijinal metni temel alınarak daha sonraki yüzyıllarda hazırlanmış biçimdir ve günümüze ulaşan Rus yıllıklarının en eskisi olarak kabul edilmektedir.²⁶ Bir derleme olan ve eski Rus yıllıklarından bilgileri günümüze kadar getiren yıllık, Moskova’daki Sinodal Kütüphanesinde bulunduğundan İngilizceye *Synodal Transcript* olarak aktarılmış²⁷ ve bu şekilde adlandırılmıştır. Şahmatov’a göre Sinodal metni ve diğer metinler, Novgorod’da kayda geçirilmiştir.²⁸ Farklı dönemlerde hazırlanan Novgorod Yıllığı’nın üç nüshası mevcuttur. Sinodal Nüshası hariç diğer iki nüsha, yani Komisyon Nüshası ve Akademi Nüshası, XV. yüzyılda derlenmiştir. Düzensiz yazısı ve karışık muhtevası nedeniyle tahlil edilmesi oldukça zor olan Akademi Nüshası ilk defa 1786’da orijinal metinlerinden hareketle ayrı basılmıştır. M. Uydu Yücel’e göre I. Novgorod Yıllığı Sinodal Nüshasının (Novgorodskoye Pervoye Letopis’ Sinodalny Spisok) dil özellikleri onun XIV. veya XV. yüzyılda yazılmış olabileceğini göstermektedir. ²⁹ Şahmatov ise yıllığın yazılış tarihini XIII. ve XIV. yüzyıl olarak işaret eder. ³⁰ Biz çalışmamızda Novgorod Kroniğinin Robert Michell ile Nevill Forbes’un Rusçadan çevirisi ve A.A. Şahmatov’un metin değerlendirmesiyle yayımlanan İngilizce çevirisi *The Chronicle of Novgorod (1016-1471)* (London 1914) başlıklı eseri kullandık.

Şahmatov’a göre Novgorod Kroniği, Kiyev Yıllığı esas alınarak Novgorod’un ilk Başpiskoposu İlya (Elias) tarafından derlendi fakat bu derleme günümüze ulaşmamıştır.³¹ Daha sonra Novgorod St. James Kilisesi Rahibi Herman Voyata, Başpiskopos İlya’nın metnini esas alarak bir derleme yaptı. Herman Voyota yıllıkta kendinden ilk olarak “kutsal Vladyka³² Nifont beni rahip olarak atadı”³³ diye tek cümleyle bahsetmekte ve bu atama için 1144-6652 tarihini vermektedir. Yaklaşık 45 yıl rahiplikten sonra Herman Voyata, 1188 yılında ölmüştür.³⁴ Herman Voyata, kilise için hazırladığı İlya’nın derlemesini yeniden düzenlerken bazı kısaltma ve

¹⁶ A. M. Vvedenskiy, “Kratkiy Novgorodskiy Letopisey Kak İstoçnik Pskovskih Letopisey”, *Arheologiya i İstoriya Pskova i Pskovskoy Zemli: Ejegodnik Seminara İmeni Akademika*, V. V. Sedova, Vp.64, Material 64 go Zasedaniya (2018 g), Moskva-Pskov: İA RAN, 2019, s. 108-111.

¹⁷ *The Chronicle of Novgorod (1016-1471)*, trans. Robert Michell, Nevill Forbes, A.A. Shakhmatov, C. Raymond Beazley, Camden Third Series Vol XXV, London 1914, s. 1.

¹⁸ *The Chronicle of Novgorod*, s. 9.

¹⁹ *The Chronicle of Novgorod*, s. 68.

²⁰ S. M. Klembet, “Knyazyia Novgorod-Sverskie: Konets XII- Naçala XIV Vek”, *Drevnyaya Rusi*, 4 (78), Dekabr 2019, s. 9.

²¹ Michale C. Paul, “Archbishop Vasili Kalika of Novgorod, the Fortress of Orekhov and the Defence of Orthodoxy”, *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier*, Ed. Alan V. Murray, Ashgate Publishing, England 2009, s. 253.

²² Peter N. Stearns, *World History Documents: A Comparative Reader*, New York University Press, New York 2008, s. 136.

²³ İlk Rus kronikleri ya da yıllıkları hakkında geniş bilgi için bkz. Mualla Uydu Yücel, “İlk Rus Yıllıklarının Doğu Avrupa Türk Tarihi Açısından Önemi”, *Genel Türk Tarihi Kaynakları Ordu Çalıştayı Bildirileri*, Ed. Mehmet Alpargu vd., Ordu Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Ordu, 2019, s. 163-184.

²⁴ H. Munro Chadwick-Nora K. Chadwick, *The Growth of Literature*, Cambridge University Press, New York 1936, s. 14.

²⁵ Ferdinand Feldbrugge, *Law in Medieval Russia*, Martinus Nijhoff Publishers, Boston 2009, s. xvii.

²⁶ Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK, Ankara 2007, s. xxxiv.

²⁷ H. A. Nesbitt, “The Chronicle of Novgorod 1016-1471”, *The Scottish Historical Review*, s.:12, No:47, April 1915, s. 322.

²⁸ *The Chronicle of Novgorod*, trans.: Robert Michell-Nevill Forbes, Camden Third Series, s.: XXV, London Offices of the Society 1914, s. xxxvii.

²⁹ Yücel, *age*, s. xxxiv.

³⁰ *The Chronicle of Novgorod*, s. xxxix.

³¹ *The Chronicle of Novgorod*, s. xxxvii.

³² Başpiskopos

³³ *The Chronicle of Novgorod*, s. 18.

³⁴ Chadwick, *age*, s. 14.

çıkartmalar yapmıştır. 1188’de Herman Voyata öldükten sonra St. James Kilisesi’nde derleme çalışmaları devam etmiştir. Yıllığın yeniden düzenlenmesi muhtemelen, bilgili ve aydın bir kimse olan Başpiskopos Basil’in (1330-1335) girişimiyle oldu ve Kilise’deki daha önce yapılan derlemelerden oluşmaktaydı.³⁵ Derlemeler Ortodoks rahipler tarafından muhafaza edilmiştir.³⁶ 1310 yılında Rus Metropoliti Peter, Rusça kroniklerin tümünün derlenmesini, Rusça yazılan tüm yıllıkların bir araya getirilmesini istedi. Bu plan Metropolitan’ın bir Rus birliği kurmakla istemesiyle alakalıydı.³⁷ Asıl metinde olaylar, 1333 yılında sona ermektedir ancak yeni kayıtlar 1472’de Novgorod’un bağımsızlığını kaybettiğinde yapılmıştır.³⁸

Başpiskopos Basil’in, Novgorod Kroniği derlemesi günümüze kadar ulaşmasa da Novgorod yakınındaki St. George Manastırı’ndaki orijinal transkripti olan Sinodal Nüshası ulaşmıştır.³⁹ Tamamı 337 sayfadan oluşan metin bazı eklemelerle çoğaltıldı ancak tamamı 37 defter olan el yazmasının ilk 16 defteri, yani 128 sayfası kayıptır.⁴⁰ Zaten yıllıkta 1017’den 1072’ye kadar olan kayıtlar çoğu yıllar atlanarak oluşturulmuştur. Sinodal Nüshası’nın modern ilk baskısı 1781 yılında “6525 (1017) Yılında Başlayıp 6860 (1352) Yılında Biten Novgorod Yıllığı” adı altında yapılmış, devamında iki kez daha yayını yapılan yıllık büyük eksik ve hatalarla doludur.⁴¹ Örneğin; kronik Tver prensi Mikhail’in ölüm tarihi olarak 1319 yılını belirtmiştir ancak bu bilgi hatalıdır çünkü Mikhail’in ölüm yılı 1318’dir. Litvanya kralının ölüm yılı olarak 1341 belirtilmiş ancak doğrusu 1340 yılıdır.⁴² Aynı şekilde, İsveç kralı Büyük Erikson’un Papalık Novgorod Haçlı Seferi bölge açısından önemli olmasına rağmen hem yüzeysel işlenmiş hem de yine olayları tarihlendirme noktasında hatalar yapılmıştır. 1348-1351 yıllarını kapsayan sefer, iki parça halinde gerçekleşmiş ve 1351 yılında karşılıklı esir değişimi ile sonlanmıştır ancak kronik bu hadiseyi 1350 olarak kayıt düşmüş ve 1351 yılını tamamen atlamıştır.⁴³ Sinodal Nüshası’ndaki olayları 1330 yılına kadar getiren Sobolyev’in düzenlemesi Sinodal Nüshası üzerine yapılmış en kapsamlı düzenleme niteliğindedir.

Novgorod Yıllığı, klasik sonrası (post-klasik) dönem Rus yazını için hayati öneme haiz bir dokümandır.⁴⁴ Yıllık, prens değişimleri, yangınlar, doğal afetler, kilise mevzuları, veba gibi sosyal olayların yanı sıra Finler, Kumanlar, Moğollar, Latinler ve Almanlar hakkında da değerli bilgiler vermektedir.⁴⁵ Novgorod Yıllığı’nda olaylar karmaşık bir şekilde işlenmiş⁴⁶ ve siyasi olaylara fazlaca değinilmeden gündelik hayatın işleyişi anlatılmıştır. Bir kilise yılığı olmasından ötürü rahip-başrahip atamaları, kilise inşası ve yenilenmesi gibi mevzular diğer hadiselerle kıyasla daha yoğun işlenmiştir. Ancak bununla birlikte bazı hadiselerde yıllığın verdiği malumatlar, İstanbul’un Latinlerce işgali, Tannenberk Savaşı örneğinde olduğu gibi, oldukça şaşırtıcıdır.

2. Kronikte Başat Rol Üstlenen Topluluklar

2.1. Kumanlar

Kumanlar, XI. ve XIV. yüzyıl arasında Doğu Avrupa’da yaşamış,⁴⁷ yaklaşık bir buçuk asır Balkanları ve Rusya’yı hâkimiyetleri altına almış bir kavimdir. Latin kaynaklarında *Comani*, *Cumani* veya *Cuni* olarak geçmektedir. Kumanlardan Rus kaynaklarında ve incelemesini yaptığımız Novgorod Yıllığı’nda ise “*Polovesi*” olarak bahsedilmektedir. Kuman kelimesi pek çok dilde “sarışın, sarı ırk” anlamındadır. Kumanlarla temas kurmuş pek çok millet, Kumanların çok güzel bir ırk olduğundan ve Kuman kadınlarının güzellikleriyle bilindiğinden bahsetmektedir.⁴⁸ Başlarında bir bey bulunduğu halde, dağınık gruplar şeklinde yaşayan Kumanlar, Rus bozkırını, Novgorod civarını Moğol istilasına kadar hâkimiyetleri altında tutmuşlardı. Kumanlar 1116’dan 1223 yılına kadar Dinyeper’den İtil (Volga) nehrine kadar Kırım dâhil Karadeniz’in kuzey hattını kontrol etmekteydiler.

Novgorod Yıllığında 1016’dan itibaren yani Yaroslav knyaz iken bilgiler sunulmaya başlanmıştır. Yaroslav döneminden sonra Rus knyazları arasında şiddetli taht kavgaları meydana gelmiştir. Yaroslav ölmeden topraklarını üç oğlu arasında paylaşmıştır. En büyük oğlu İzyaslav’a Kiyev ve Novgorod’u, ikinci oğlu Svyatoslav’a Çernigov’u ve en küçük oğlu Vsevolod’a ise Pereyaslavlı’ı vermiştir.⁴⁹ Sonra Novgorod Yıllığı’nda

³⁵ *The Chronicle of Novgorod*, s. xxxviii.

³⁶ Stearns, *age*, s. 136.

³⁷ *The Chronicle of Novgorod*, s. xxxviii.

³⁸ Feldbrugge, *age*, s. xviii.

³⁹ *The Chronicle of Novgorod*, s. xxxix.

⁴⁰ Yücel, *age*, s. xxxiv.

⁴¹ Yücel, *age*, s. xxxv.

⁴² *The Chronicle of Novgorod*, s. 121.

⁴³ *The Chronicle of Novgorod*, s. 141-2.

⁴⁴ Stearns, *age*, s. 136.

⁴⁵ Nesbitt, *agm*, s. 322.

⁴⁶ Yücel, *age*, s. xxxiv.

⁴⁷ Eren Sarı, *Türk Tarihi*, Nokta E-Publishing, Antalya 2017, s. 486.

⁴⁸ Yücel, *age*, s. 56.

⁴⁹ Kezban Acar, *age*, s. 42.

BİR ORTA ÇAĞ KAYNAĞI OLARAK NOVGOROD KRONİĞİ: TARİHSEL DEĞERİ VE MUHTEVİYATI

verilen tarihe göre “1054-6562: Yaroslav öldü.”⁵⁰ Yaroslav’ın topraklarını oğulları arasında bölmesi Rusya’da siyasi birlikten yoksun, feodal knyazlıkların oluşmasına neden olmuştur. Novgorod Yıllığı Kumanlardan ilk defa Yaroslav’ın ölümünden sonra 1061-6569 yılında bahsetmektedir. Yıllığa göre “Polovets (Kuman) halkı 1 Şubat’ta geldi ve 2’sinde Vsevolod’u mağlup ettiler.”⁵¹ Rus prenslikleri arasındaki karışıklıklar devam ederken Kumanlar, 1068 yılında Rus topraklarını işgal ettiler.⁵² Novgorod Yıllığı bu acı olaydan “Tanrı gazabını bize gönderdi, Polovest geldi ve Rus topraklarını fethetti”⁵³ şeklinde bahsetmektedir. Saldırı neticesinde Svyatoslav, Kumanlara mağlup olmuş, İzyaslav Lyakhi’ye⁵⁴ kaçmıştır.⁵⁵ Novgorod Yıllığı’nda Kumanlardan genel olarak dinsiz bir topluluk olarak bahsedilmektedir.

Slavların Kuman saldırılarını istila olarak görmeleri normaldir. Uzun yıllar istila altında kalan toplumlarda sosyal bilinç oluşturmak ve isyan hareketlerini canlı tutmak için sözlü ve yazılı tarih geleneğinde istila konusunu işledikleri görülmektedir. Slav toplumunu isyana hazırlayan bu geleneğin daha sonra başarılı olduğu ve büyük saldırılara karşı kitlesel bir direnç sergilendiği görülmüştür. Hristiyanlığın sosyal bilinç içerisindeki yerinin güçlenmeye başlaması sebebiyle, askeri direniş ve karşı koymalarda önemli bir rol oynamaya başladığı anlaşılmaktadır. Tarih boyunca birçok olayda din faktörü, sosyal birliktelikteki bütünlüğü sağlamak amacıyla aynı dinden olmayan toplumlara karşı iyi bir unsur olarak kullanılmıştır.

Kuman saldırılarına karşı koyamayan Rus prenslikleri birleşme kararı aldılar. 1103 yılında tüm kardeş knyazlar Kumanlara karşı birleşti, onların üzerine yürüyüp yendiler ve onlara ait toprakları ele geçirdiler.⁵⁶ Novgorod Yıllığı’nda bundan sonra Kumanlar ile ilgili bilgiler seyrelmektedir. Ancak yıllık bazı eksiklikleri de bünyesinde barındırmaktadır. Başlangıçtan yani 1016 yılından 1065 yılına kadar yıllığın ara ara çoğu kayıtları eksiktir. Bu da kayıp olan ilk 128 sayfa ile alakalı bir durum olsa gerektir. Mesela bu eksik kısımda 1071 yılında Novgorod’da paganların bir büyücü ile birleşip Ortodoks Kilisesi papazına karşı isyan çıkarmaları, Novgorod knyazının ise kilisenin yanında yer alıp isyanı bastırmasından⁵⁷ bahsedilmektedir. Yine yıllık, Kumanların Rus topraklarına yaptığı ikinci büyük akına tek cümleyle yer vermiştir. Aynı şekilde, 1185 yılında Kuzey Novgorod Prensi İgor Svyatoslaviç’in Kumanlar üzerine yaptığı sefer oldukça önemli olmasına rağmen yıllıkta bununla ilgili de pek malumat verilmemektedir. 1185 yılında Kumanların saldırılarını durdurmak için Novgorod-Seversk Knyazı İgor Svyatislaviç, Kumanlar üzerine bir sefer yapmıştır ve Prens İgor’un ordusu ağır bir yenilgiye uğratılmıştır. Bu seferi anlatan “*Slovo o Polku İgoreve: İgor Bölüğü Destanı*”⁵⁸ oldukça önemlidir. XII. yüzyıl sonunda oluşturulduğu sanılan bu eser, Rus edebiyatının savaş anlatısı alanındaki en büyük yapıtı olmakla beraber, Kuman yenilgisinin hafızalarda bıraktığı izi görmemiz açısından da oldukça kıymetlidir.⁵⁹ Destan ayrıca dil, savaş tekniği, madencilik gibi alanlarda Ruslar üzerindeki Türk etkisini göstermesi açısından oldukça kıymetlidir.⁶⁰

Novgorod Yıllığı, Kumanlarla ilgili ara ara bilgiler vermeye devam ederken son kapsamlı kaydını 1203 yılında yapmıştır. Bu tarihte Kumanlar Kiyev’i ele geçirirler. “Rurik, oğlu Oleg ve dinsiz Kumanlar, 1 Ocak, St. Vasili günü Kiyev’i ele geçirdiler, elleri kime uzandıysa keşişlere, rahip ve rahip eşlerine kötülük yaptılar, tüm yabancı tüccarlar ve şehirdeki yabancılar kiliselere kapandılar.⁶¹ Kiliselerdeki tüm değerli süsler ve ikonları kendi topraklarına götürdüler ve şehri yaktılar.⁶² 1214 yılında Mstislav ile kardeşleri ve Novgrodlular Kiyev’e girdi, Kiyevliler boyun eğdi.”⁶³ Kısa bir süre sonra Moğollar, Rus topraklarına girdiler ve Kumanların bu coğrafyadaki hâkimiyetlerini kırdılar. Moğol işgalinden sonra da Novgorod Yıllığı, Kumanlardan bir daha bahsetmemektedir.

2.2. Litvanyalılar

Novgorodluların ilişkilerinin yoğun olduğu milletlerden bir diğeri de Litvanyalılarıdır. Genellikle çatışmalar şeklinde gelişen bu ilişkiler nedeniyle Novgorod Yıllığı’nda da rahatlıkla gördüğümüz gibi Novgorod halkı, Litvanyalılara karşı ötekileştirici bir bakış açısına sahiptir. Zira Novgorod Yıllığı’nda Litvanyalılar’dan pagan oldukları için genellikle “dinsiz- imansız” olarak bahsedilmektedir.

⁵⁰ *The Chronicle of Novgorod*, s. 4.

⁵¹ *The Chronicle of Novgorod*, s. 4.

⁵² Acar, *age*, s. 47.

⁵³ *The Chronicle of Novgorod*, s. 5.

⁵⁴ Polonya

⁵⁵ *The Chronicle of Novgorod*, s. 5.

⁵⁶ *The Chronicle of Novgorod*, s. 7.

⁵⁷ Acar, *age*, s. 47.

⁵⁸ Yücel, *age*, s.67. Geniş bilgi için bkz. Mualla Uydu Yücel, “Kuman Kıpçakların Tarihinde İgor Destanı’nın Yeri ve Önemi”, *Bellekten*, Yıl 2006, C. 70, S. 258, s. 523-560.

⁵⁹ Ataoğulları Behramoğlu, “Rus Edebiyatında Türk İmgesi”, *Dünyada Türk İmgesi*, Ed.: Özlem Kumrular, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 235.

⁶⁰ Yücel, *age*, s. 67.

⁶¹ *The Chronicle of Novgorod*, s. 43.

⁶² *The Chronicle of Novgorod*, s. 43.

⁶³ *The Chronicle of Novgorod*, s. 53.

Litvanya'nın Orta Çağ düklerinin en önemlilerinden bir tanesi 1316-1341 yılları arasında hüküm süren Gedimin'dir.⁶⁴ O zamana kadar yerel dükler tarafından yönetilen Litvanyalılar, Gedimin ile Baltık'tan Karadeniz'e kadar yayılmayı ve nihayet Vytautas Magnus (1392-1430) zamanında da Karadeniz'e inmeyi başardılar. Ne var ki, Litvanya Grand Düklüğü ile Novgorod'un komşu olması tarafların çatışmasını kaçınılmaz kıldı. Novgorod Yıllığı'nda daha önceki süreçte Litvanyalılardan oldukça az bahsedilmekte iken, Gedimin dönemi ve sonrasında Litvanyalılara ilişkin anlatı belirgin derecede artmıştır. Örneğin 1183 yılında meydana gelen bir olaya sadece "aynı yıl Pleskov'un adamları Litvanyalılarla savaştı ve Pleskov'un adamlarına çok fazla kötülük yaptılar"⁶⁵ şeklinde kayıt düşülmüştür. 1210'da Knyaz Vladimir ve Posadnik⁶⁶ Tverdislav, Litvanyalıları takip etti, onları Hodnits'de buldular ve öldürdüler.⁶⁷ Novgorodlular, Litvanyalıları güçlendikten sonra onlarla baş etmekte zorlandıkları için dönem dönem ittifaklara girmişlerdir. Bu ittifakların en önemlisi, 1237 yılında Novgorodluların Nemsty⁶⁸ ve Çud halkı⁶⁹ ile yaptıkları ittifaktır. Novgorod Yıllığı Nemçe'nin deniz ötesinden büyük kuvvetlerle geldiğini söylemekte ve birleşik ordunun yenilişini "... imansız Litvanyalıları karşı gitti (Novgorod, Çud ve Nemçe askerleri); bizim günahlarımızdan dolayı onlar imansız paganlara mağlup oldular"⁷⁰ şeklinde anlatmaktadır. Burada yazarın her yenilgiyi, kıtlığı, felaketi günahlarından ötürü Tanrı'nın gazabına bağlaması da Orta Çağ insanının bu tarz olaylara bakışını yansıtmaya açıktır. Aynı durum Bizans ve Macar kroniklerinde de görülür, hadiselerin bir takım doğüstü olaylar ile açıklanması, kuvvetli kilise tarih yazımının bir tezahürüdür.

Litvanyalıları kısa süreliğine Novgorod'a hâkim olsalar da Novgorodlular ile Litvanyalıları arasındaki çatışmalar Tatarların⁷¹ gelmesi ile farklı bir boyut kazandı. Novgorod'un Tatar hâkimiyetine girmesiyle Litvanyalıları, Tatarlardan korktukları için Novgorod'a saldırmadılar. Litvanyalıların korktukları başlarına geldi ve yıllığa göre 1258 yılında "Tatarlar tüm Litvanya topraklarını aldı ve insanları öldürdü."⁷² Ancak Tatarlar, Litvanya topraklarının tamamını değil sadece Batı Litvanya topraklarını ele geçirmişlerdir. Tatar tehdidinin boyutundan dolayı Litvanyalıları, 1262 yılında Novgorodlular ile barış yaptılar.⁷³

Novgorod Yıllığı, Gedimin döneminde de knyazın kardeşini elçi olarak gönderdiğini ve Nemçe ve Novgorodlular ile barış yapıldığını (1326 /6534) söyler.⁷⁴ Knyaz Gedimin 1342 yılında ölmeden topraklarını yedi oğlu arasında paylaştırdı ve ölümünden sonra uzun süreli karışıklık yaşandı. Yıllık pek çok olayı tek cümle ile geçerken, 1381 yılındaki karışıklıkları güzelce özetlemiştir. Onlar birbirlerine karşı isyan ettiler, Veliki Knyaz⁷⁵ Kestuti Gedimonovic'i ve onun boyarlarını⁷⁶ öldürdüler; onun oğlu Vitovt Nemtsi'ye sığındı⁷⁷ şeklinde bilgiler yer almaktadır.

2.3. Almanlar

Novgorod ve Almanlar arasındaki ilişkiler, Novgorod Yıllığı'nda önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca yıllık, Tannenberg Savaşı, Baltık Haçlı Seferleri gibi konularda önemli bir ana kaynaktır. Ne var ki Novgorod Yıllığı'nda Tötön Tarikatı'nın faaliyetleri, Haçlı yayılması ya da Hansa ticaret faaliyetleri açık bir şekilde belirtilmez. Yıllık tüm bunları anlatırken dış ticareten bahsederken, Tötön Şövalyeleri ile yapılan bir savaşı anlatırken hep *Nemtsi* ifadesini kullanır. Nemsti (Nemçe), Slavların gözünde çoğunlukla Alman olan yabancıdır.

2.3.1. Baltık Haçlı Seferleri ve Tötön Şövalyeleri

Tötön Tarikatı ilk olarak Kutsal topraklarda kuruldu. Gün geçtikte güçlenen tarikat Papalık tarafından fark edilerek Papa III. Clement (1187-1191) ve ardılı III. Celestine tarafından 1191 yılında resmen tanındı.⁷⁸ Avrupa'nın güçlü liderleri tarafından desteklenen tarikat, zamanla tüm Avrupa'da yayıldı. Papalık ve kralların desteğini alan Tötön Tarikatı, Baltık Haçlı Seferi ya da Kuzey Haçlı Seferi dediğimiz seferlerin baş aktörü oldu. 1200'lü yıllarda düzenlenen Baltık Haçlı Seferleri'nin amacı Latin Hristiyanlara yakın Estonya, Litvanya

⁶⁴ Barbara H. Rosenwein Ed. *Reading the Middle Ages: Sources From Europe, Byzantium and the Islamic World*, Vol. II, University of Toronto Press, Canada 2014, s. 388.

⁶⁵ *The Chronicle of Novgorod*, s. 32.

⁶⁶ Belediye başkanı, kasaba lideri.

⁶⁷ *The Chronicle of Novgorod*, s. 50.

⁶⁸ Slavlar tarafından dilsiz, anlaşılmasız manasında, yabancılar için ve genellikle de Almanlar için kullanılan bir ifadedir.

⁶⁹ Fin kabilesi

⁷⁰ *The Chronicle of Novgorod*, s. 81.

⁷¹ Novgorod Yıllığı da diğer tüm Rus kaynakları gibi Moğollardan Tatar olarak bahsetmektedir.

⁷² *The Chronicle of Novgorod*, s. 96.

⁷³ *The Chronicle of Novgorod*, s. 97.

⁷⁴ *The Chronicle of Novgorod*, s. 124.

⁷⁵ Büyük prens.

⁷⁶ Asil, soylu.

⁷⁷ *The Chronicle of Novgorod*, s. 158-159.

⁷⁸ Halil Yavaş, "Tötön Şövalyelerinin Ortaya Çıkışı ve Geç Ortaçağ'da Kuzey Avrupa'da Tesiri", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, Aralık 2018, s. 3.

BİR ORTA ÇAĞ KAYNAĞI OLARAK NOVGOROD KRONİĞİ: TARİHSEL DEĞERİ VE MUHTEVİYATI

topraklarını fethederek bölgeyi Hristiyan toprağına dönüştürmekti.⁷⁹ Papa IX. Gregorius'un temsilcisi olarak William (1237) yeniden ortaya çıktığında, iknadan ziyade güç kullanmaya karar verdi ve Novgorod'a karşı bir Haçlı Seferi organize etti.⁸⁰ Zaten Novgorod Yıllığı'nda da politika değişikliği net bir şekilde gözlemlenmektedir. 1231 yılında Novgorod Yıllığı "Tanrı bize günahlarımıza rağmen merhamet gösterdi. Nemtsi deniz ötesinden mısır ve un ile geldi..."⁸¹ şeklinde kayıt düşmektedir. Kısa bir süre sonra yani 1237'ye gelindiğinde Nemçe artık Novgorodlular için bir tehdit olacaktır. Çünkü Papalık, Danimarka ve İsveç'in desteği, Töton Şövalyelerinin de liderliğinde pagan olan Litvanyalılara karşı bir Haçlı Seferi organize ederek Litvanya topraklarına saldırmıştır. Yıllık bu olayları "1237 yılında Nemçe büyük kuvvetlerle deniz ötesinden Riga'ya"⁸² geldi, Nemtsi dinsiz Litvanyalılar tarafından mağlup edildi"⁸³ cümleleriyle ifade etmektedir.

1230'lu yıllarda Töton Şövalyeleri Tarikatı'nın devreye girmesiyle Baltık Haçlı Seferleri'nin dinamikleri değişti.⁸⁴ Seferler artık sadece paganlara değil Ortodoks Hristiyanlara da Katolikliği benimsetmek amacı taşıyordu. Novgorod halkı, Hristiyan olmasına rağmen Ortodoks oldukları için Haçlı akınlarının hedefi haline geldi. Yıllığa göre Novgorod ilk olarak 1240 yılında Nemçe saldırısına uğradı. Bu yıllarda Novgorod'da Knyaz Aleksandr Nevski tahttaydı. Aleksandr tahtı doğudan eli kulağında olan büyük tehditlerin olduğu bir zamanda devraldı ve en acil şekilde Novgorod'un batı sınırını savunması gerekiyordu.⁸⁵

Novgorod Yıllığı'na göre Nemçe Novgorod kasabalarına ilk direk saldırısını, 1240 yılında İsveçlilerin desteği ile yaptı. İsveç liderliğinde Nurman, Sum, Yem, Nemtsi ve Chud halkı Novgorod topraklarına saldırdı ve İjora (ижора) Nehrinin Neva'ya dökülen ağzında durduruldu.⁸⁶ 15 Temmuz 1240 yılında yapılan savaşı İsveçliler ve müttefikleri kaybederken, genç Novgorod Prensi "Nevski" unvanını kazandı ve Aleksandr Nevski (1220-1263) olarak hem ulusal bir sembol hem de koruyucu aziz oldu.⁸⁷ 1241 yılında Knyaz Aleksandr'ın şehre gelişinden Novgorod halkı memnun oldu. Knyaz Alexander Novgorod, Ladoga, Korel ve İngriler (İjora halkı) ile Koporya'ya Nemçe'ye karşı gitti; kasabayı aldı ve Novgorod'a biraz Nemtsi getirdi, Vod⁸⁸ ve Çud hainlerini asıp, diğerlerinin gitmesine izin verdi.⁸⁹ Alexander, kendi topraklarında bunlar tarafından inşa edilen tüm kaleleri yıktırdı.⁹⁰ Ancak Töton Tarikatı, Rusları Katolikleştirmek amacıyla Novgorod üzerine akınlarına devam etti.

Novgorod Yıllığı'na göre Nemçe ve Çud halkı 1242 yılında Pskov'u ele geçirdi, Knyaz Aleksandr Pskov'a giden tüm yolları tuttu, Pskov'u temizledi, ele geçirdiği Nemçe ve Çud'luları hapsedilmek üzere Novgorod'a yolladı.⁹¹ Çatışmalar devam edip giderken son karşılaşma 5 Nisan 1242 yılında oldu. Yıllıkta anlatılana göre Latin Hristiyan ordusu mağlup edildi, 400 kadar Nemçe (Töton Şövalyesi) öldürüldü. Savaşın sonunda bir barış anlaşması yapıldı ve Hristiyanlar sefer esnasında ele geçirdikleri yerleri geri bırakmayı kabul ettiler. Tarihte "buz üstünde savaş" olarak efsaneleşen olay, Töton Şövalyelerinin büyük yenilgisiyle sonuçlansa da savaş sadece şövalyelerin doğuya ilerlemesini durdurdu fakat Baltık bölgesinde genişlemelerine engel olamadı.⁹² Chud Gölü⁹³ Savaşı ya da Peipus Savaşı olarak adlandırılan savaş, Ruslar tarafından Orta Çağ'da elde ettikleri en büyük Rus zaferi olarak kabul edilmektedir ve Sergei Aizenştayn'ın en ünlü filmi Aleksandr Nevski'nin konusunu bu savaş oluşturmaktadır.⁹⁴

Novgorod'un güçlü direnişine rağmen Baltık Haçlı akınları devam etti. Novgorod Yıllığı'nda da rahatlıkla görebildiğimiz gibi Nemtsi adı altında Töton Şövalyeleri ve Haçlılar, muhtelif yıllarda Novgorod topraklarına saldırdılar. 1269, 1283, 1298, 1326, 1338 1343, 1350, 1368, 1392, 1407 yılı Novgorod Yıllığı kayıtlarından bu saldırıların detayını görebilmekteyiz. Yıllığın verdiği önemli savaşlardan bir tanesi 1410 yılında Polonya-Litvanya orduları ile Töton Şövalyeleri arasında geçen savaştır. Polonyalıların (Lehlerin) Grunwald, Litvanyalıların Zalgris, Almanların ise Tannenberg dediği savaş, Töton Tarikatı tarihinde, sonuç olarak mühim

⁷⁹ Iben Fonnesberg-Schmidt, *The Popes and the Baltic Crusades: 1147-1254*, Brill Publishing, Boston 2007, s. 221.

⁸⁰ Eric Christiansen, *The Northern Crusades: The Baltic and the Catholic Frontier:1100-1525*, The Macmillan Press, London 1980, s. 127.

⁸¹ *The Chronicle of Novgorod*, s. 77.

⁸² Günümüzde Letonya'nın başkenti olan Riga şehri resmi olarak 1201 yılında kurulmuştur. Öncesinde küçük bir kasabayken Hansa Birliği'ne ait ticaret gemilerinin uğramasıyla önemi artmıştır. Önce ticari sonra da politik olarak Almanların kontrolüne giren şehir, bölgedeki Alman varlığı için önemli bir merkez haline gelmiştir. Novgorod Yıllığı'nda da Riga'nın merkezi önemi açık bir şekilde görülmektedir. Zira yıllıkta "Nemtsi Riga'da toplandı, Nemtsi Riga'ya geldi" şeklinde ifadeler yer almaktadır.

⁸³ *The Chronicle of Novgorod*, s. 81.

⁸⁴ Schmidt, *age*, s. 187.

⁸⁵ Henrik Birbaum, *Lord Novgorod the Great: Essay in the History and Culture of a Medieval City-State*, Slavica Publishers, USA 1981, s. 48.

⁸⁶ *The Chronicle of Novgorod*, s. 84.

⁸⁷ John H. Lind, "Early Russian-Swedish Rivalry: The Battle on the Neva in 1240 and Birger Magnussons Second Crusade to Tavastia", *Scandinavian Journal of History*, 16: 4 1991, s. 269.

⁸⁸ Fin kabilesi.

⁸⁹ *The Chronicle of Novgorod*, s. 86.

⁹⁰ Anti Selart, *Livonia, Rus and the Baltic Crusades in the Thirteenth Century*, Brill Publishing, London 2007, s. 154.

⁹¹ *The Chronicle of Novgorod*, s. 86.

⁹² Yavaş, *agm*, s. 7.

⁹³ Güneydoğu Estonya'da, Estonya-Rusya sınırında yer almaktadır.

⁹⁴ Schmidt, *age*, s. 218.

neticeler doğuran bir hadisedir. Novgorod Yıllığı da Tannenberg Savaşı'na değinen en önemli Rus ana kaynağı niteliğindedir.

15 Temmuz 1410 yılı sabahında Kral Vladislav Jagiello öncülüğünde iki ordu birbirleriyle karşılaştı.⁹⁵ Onlar *master*⁹⁶, *morshold*⁹⁷ ve *kuntury*⁹⁸ öldürdüler, Nemtsi ordusunu tamamen mağlup ettiler; Nemtsi'nin şehirlerini aldılar.⁹⁹ Töton Şövalyelerinin yarısı öldürülürken diğer yarısı, yaklaşık 14.000 kadarı esir alındı. Kanlı savaşın anısına Grunwald'da bir şapelin bahçesine ölen şövalyeler için anıt dikildi; bu acı savaşın neticesinde Baltık'taki Alman ilerlemesi son buldu ve böylece Töton Şövalyelerinin altın çağı sona erdi.¹⁰⁰ Novgorod Yıllığı farklı yıllarda Nemtsi ile ilgili bilgileri aktarmaya devam etmektedir. Son bilgiyi ise 1445 yılında vermektedir.

2.3.2. Hanse/Hansa Birliği

Orta Çağ'da "tüccar topluluğu" olarak ifade edilen Hanse, XII.- XVII. yüzyıllar arasında Alman tüccarların oluşturduğu bir birliktir. İlk hansa yani "ticari birlik" Gotland Adasında Visby'de 1161'de "*Kutsal Roma İmparatorluğu Birleşik Gotland Seyyahları*" adıyla kuruldu. Alman prenslikleri dışında faaliyet gösteren tüccarlar için "hanse" tabiri kullanılırdı. Söz konusu tüccarların hangi güzergâhta ticaret yaptığının pek bir ehemmiyeti yoktu. Avrupa'yı derinden etkileyen Viking çağı sona ererken Alman yerleşimciler ve Haçlılar Baltık kıyısında doğuya doğru ilerledikçe ticari çıkarların korunması kaygısına kapıldılar. Bu kaygının doğal bir sonucu olarak Baltık ve Kuzey Denizi'nde yerleşmiş tüccarlar bir araya gelerek örgütlendiler. Hanse'ye dâhil olmak için belirli şartların yerine getirilmesi ve Hanse'yi çatışmalara sokmamak gerekmektedir. Nitekim, İngiltere'ye karşı savaşı desteklemediği için dışlanan Köln örneğinde olduğu gibi bazı kentlerin dışlandığı da görüldü. Tam üye olabilmenin ön koşulu ise Alman olmaktı. XIII. yüzyılda imparatorluk gücünün zayıflaması sayesinde Hanse politik ve ekonomik açıdan güçlendi. Hanse birliklerinin yoğun yapılaşması sonunda 23 Hanse kenti, XIV. yüzyılın sonunda 51 ve 1480'lere gelindiğinde ise sayı 108 şehre kadar çıkmıştır.¹⁰¹ Yüzyıl içinde *am-see staten* "denizin özgür kentleri" Atlantik'ten Finlandiya körfezine kadar yayılırken, 200'ü aşkın üye kent sayısı ile birlik XIV-XV. yüzyıllar arasında gücünün doruğuna ulaştı.¹⁰²

Siyasal erk karşısında kendi çıkarlarını savunan Hanse tüccar birliği sonraki yıllarda "Hanse kentlerine" dönüşmüştür. "Kontor" (yerleşke) tabiri Kent Hanse'sine geçildikten sonra Rusya-Novgorod, Brügge, Norveç-Bergen ve İngiltere için kullanılmıştır.¹⁰³ XI. yüzyıl başlarında meydana gelen sosyo-politik ve sosyo-ekonomik gelişmeler sonucunda Lübeck kenti ve bununla birlikte Hanse önem kazanmaya başlamıştır. Öyle ki, birlik üyesi kent sayısı, süreklilik ve tarihsel etki bakımından hiçbir Avrupalı birlik Hanse ile kıyaslanacak ölçüde güçlenememiştir. Birliğin sınırları kuzeyde Stockholm-Visby, güneyde Krakau, doğuda Estonya ve batıda Hollanda'ya kadar uzanmaktaydı.¹⁰⁴ Hanse kent birliği dört asırdan uzun bir süre Rusya'dan İspanya'ya, İskandinavya'dan Kuzey İtalya'ya ya kadar başat güç olmuştur. Birlik kentleri vasıtasıyla özellikle Kuzey ve Batı Avrupa arasındaki hammadde, yarı mamul ve gıda maddesi ticareti kontrol ediliyordu. Bu maksatla yerleşke sistemine geçilmiş olup, Novgorod ve Londra'da en büyük yerleşke oluşturulmuştur.¹⁰⁵

Hanse Birliğinin Almanya'nın sosyo-kültürel yaşantısındaki etkisi günümüzde de sürmektedir.¹⁰⁶ Hanse yerleşkeleri Avrupa'nın pek çok ülkesinin kültürel, ekonomik ve politik gelişiminde öylesine derin izler bırakmıştır ki; bu etki bugün dahi hissedilmektedir.¹⁰⁷ Birlik, Baltık'tan Kuzey Denizi'ne ve Novgorod'dan Londra'ya kadar deniz ve kara trafiğini kontrol etmekteydi.¹⁰⁸ Farklı yerlerde Hanse ticaret kuruluşları olan örgüt, Novgorod'da XI. yüzyıl gibi erken dönemde var olmuş ve Novgorod, Hanse Birliği'nin önemli merkezlerinden biri olmuştur.¹⁰⁹ Venedik'e ulaşan transalpin ticaret yolunun ana istasyonu 1229'dan itibaren Novgorod olmuştur.

⁹⁵ Stephen Turnbull, *Tannenberg 1410: Disaster for the Teutonic Knights*, Osprey Publishing, UK 2003, s. 41.

⁹⁶ Töton Şövalyeleri büyük üstadı Ulric von Jungingen.

⁹⁷ Mareşal.

⁹⁸ Komutan.

⁹⁹ *The Chronicle of Novgorod*, s. 180.

¹⁰⁰ Yavaş, *agm*, s. 9.

¹⁰¹ Hülya Derya, "Hanse Birliğinden Hanse Kentlerine: Hanse Tüccarları Üzerine Ekonomi Politik Değerlendirme", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar -2018, C. 17, S. 66, s. 803.

¹⁰² Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2006, s. 369.

¹⁰³ Derya, *agm.*, s.804.

¹⁰⁴ A. G. Morozov, "Rostovskaya Zemlya v Dnevnoy Zapiskie Putuşestviya v Nijniy Novgorod", *Grada Aleksandra Vladimiroviça Orlova, Soobşçeniya Rostovskogo Muzeya*, Rostov, 2016, Vp.XXI, s. 58-66.

¹⁰⁵ Derya, *agm.*, s. 801, 804.

¹⁰⁶ Selma Aytüre, Semra Aydoğdu Bağcı, Ömer Berki, "Hansa Birliği (Avrupa Birliği'nin Sonu da Hansa Birliği Gibi mi Olacak?)", *The Journal of Academic Social Sciences Studies*, S. 58, 2017, s. 524.

¹⁰⁷ Derya, *agm.*, s. 801.

¹⁰⁸ Edward D. English, *Encyclopedia of Medieval World*, Facts on File, Inc., New York 2005, s. 328.

¹⁰⁹ Helen Zimmern, *The Hansa Towns*, G. P. Putnam's Sons, New York 1889, s. 153.

BİR ORTA ÇAĞ KAYNAĞI OLARAK NOVGOROD KRONİĞİ: TARİHSEL DEĞERİ VE MUHTEVİYATI

XI. yüzyılda Baltık ticaretinde kullanılan iki ticaret yolu vardı; birincisi Danimarka ve İsveç topraklarından geçen yol, ikincisi ise Baltık devletlerinden Novgorod topraklarına kadar giden ticaret yoluydu.¹¹⁰ Bu ticaret yolları vasıtasıyla Alman tüccarlar, demir, bakır, tahıl, balmumu, gibi ürünlerin ticaretini yapmaktaydılar. Hansa Birliği her çeşit faaliyetini “kontor” adı verilen ticaret bu merkezleri üzerinden yürütmekteydi. Ayrıca Alman tüccarları Töton Şövalyelerinin fetihlerinden ve etkisinden de yararlanmaktaydılar.¹¹¹ Özellikle kürk ticareti Novgorod için önem arz etmekteydi.

Novgorod Yıllığı’nda Hanse Birliği’ne ait çeşitli kayıtlar yer almakla birlikte, bunlar ayrıştırılması zor kayıtlardır. Çünkü yıllıkta yer alan bilgiler doğrudan Hanse tüccarlarını işaret etmemektedir. Yıllıkta bu konudan bahsedilirken genel olarak deniz ötesinden gelen tüccarlar, yabancı tüccarlar ya da “Nemsti” ifadeleri tercih edilmiştir. Novgorod Yıllığı kimliği belirsiz tüccarlar için ilk olarak 1156 yılında “aynı yıl deniz ötesinden tüccarlar Pazar yerinde Kutsal Cuma Kilisesi’ni (Церковь Параскевы Пятницы на Торгу) açtılar”¹¹² ifadelerini kullanmaktadır. Ayrıca Nemsti’nin deniz ötesinden mısır ve un getirdiği¹¹³ ifadeleri de yıllıkta yer almaktadır.

Bazı XIII. yüzyıl kaynaklarını analiz eden âlimler, Novgorod’da iki farklı millete ait merkez olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bunlardan bir tanesi St. Peter’e adanmış olan merkez, diğeri ise İsveçlilerin St. Olaf’a adadıklarıydı. Novgorod Yıllığı bu bilgileri oldukça üstü kapalı bir biçimde sunmuş olsa da bazı bölümlerde yabancı tüccarlara ait kiliselerden bahsetmektedir. Örneğin yıllık 1152 yılında pazar yerinde bir yangının çıktığından ve bir tane Varank Kilisesi’nin yandığından bahsetmektedir.¹¹⁴ Hanse Birliği’nin kendine ait pazar yerine, dükkânlara, kiliselere ve hatta askeri birliklere sahip olduğu bilinmektedir. Her mevsim iki yüz kadar Alman tüccar, onların yardımcıları, hizmetkârları Novgorod’da bulunuyorlardı.¹¹⁵ Ancak Novgorod Yıllığı, Hanse Birliği ile ilgili net bilgiler vermediğinden yıllıkta bunların detayını görememekteyiz.

2.4. Moğollar

Cengiz Han, komutanlarına Kuzey Kafkasya üzerine bir sefer yapılmasını emretti ve bu emir üzerine harekete geçen Moğollar, 1222 yılında Kumanlarla karşılaştılar.¹¹⁶ Moğollar akınlarına devam ederek Kırım taraflarına saldırdılar. Alanlar, Lezgiler ve Kumanlardan oluşan bir orduyu yenen Moğollar, Kumanları takip ederek Rus topraklarına kadar geldiler.¹¹⁷ Novgorod Yıllığı’nın Moğollar ile ilgili malumatları da bu şekilde başlamaktadır. Yıllık Moğollardan, ilk olarak Rus-Kuman ittifakının Moğollarla yaptığı Kalka Savaşı vasıtasıyla bahseder ancak, kronolojik hata yaparak 31 Mayıs 1223 yılında yapılan savaş için 31 Mayıs 1224 tarihini verir. Yıllıktan gördüğümüz kadarıyla Novgorod halkı bu yıllarda Moğollar hakkında bilgi sahibi değildir. “Bizim günahlarımız için bilinmeyen kabileler geldi, kimse tam olarak onların kim olduğunu, nereden geldiğini, onların dillerinin, ırklarının, dinlerinin ne olduğunu bilmiyordu fakat onlar Tatar olarak adlandırılıyorlardı”¹¹⁸ Yine de yazar Moğolların çok geniş topraklara sahip olduklarından, pek çok kavmi yenererek hâkimiyetleri altına aldıklarından haberdardır. “Sadece Tanrı bilir onların kim olduğunu ve nereden çıkıp geldiklerini. Bildiğimiz kadarıyla kitaplardan anlayan kesinlikle bilge insanlar fakat onların kim olduğunu bilmiyoruz; burada Rus Knyazlarının ve gelmeleri felaketi hatırası uğruna yazılmaktadır.”¹¹⁹ Yıllığın Moğolları bilgili ve kitaplardan anlayanlar olarak tanıması oldukça dikkat çekicidir.

Yıllığa göre Kuman lideri Köten, Tatar felaketinden kaçarak damadı Mstislav’a sığındı. Kayınpederi Köten, Kuman Beyleri damadı Mstislav ile Rus Knyazlarını türlü hediyelere boğarak, Moğollara karşı ittifaka ikna etti.¹²⁰ O yıllarda Rus knezliklerinin en büyüklerinden olan Galiç, Kiyev ve Çernigov, Kumanlarla birleşti ve büyük bir ordu toplandı. Rus Knyazların kendilerine karşı birleştiğini öğrenen Tatarlar, elçi göndererek Moğolların ahır uşakları olan Kumanlar için geldiklerini, Ruslara topraklarını ele geçirmeyeceklerini, onlara karşı savaşmayacaklarını söylediler fakat Knyazlar elçileri dinlemediler ve onları öldürdüler.¹²¹ Rusların bu davranışıyla savaş kaçınılmaz oldu. Rus ve Kuman kuvvetleri toplanınca, Özi boylarında Moğol öncü birliklerine saldırdılar. Öncü birlikler kolayca dağıldı, Rus-Kuman ordusu Moğol ordusunu sekiz gün boyunca takip etti ve Kalka Nehri kenarında meydan muharebesinde karşı karşıya geldiler.¹²² Knyaz Mstislav kaçarken

¹¹⁰ Davies, *age*, s. 369.

¹¹¹ Janet Martin, *Land of Darkness: The Fur Trade and its Significance for Medieval Russia*, Cambridge University Press, New York 1986, s. 62.

¹¹² *The Chronicle of Novgorod*, s. 22.

¹¹³ *The Chronicle of Novgorod*, s. 77.

¹¹⁴ *The Chronicle of Novgorod*, s. 21.

¹¹⁵ Martin, *age*, s. 63.

¹¹⁶ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 63.

¹¹⁷ Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, çev. Halil İnalçık, TTK, Ankara 2011, s. 208.

¹¹⁸ *The Chronicle of Novgorod*, s. 64.

¹¹⁹ *The Chronicle of Novgorod*, s. 64.

¹²⁰ *The Chronicle of Novgorod*, s. 64-65.

¹²¹ *The Chronicle of Novgorod*, s. 65.

¹²² Kurat, *age*, s. 63.

Çernigov ve Kiyev knyazları öldürüldü. Bu savaşın sonunda Rus toprakları Moğol ilerleyişine açıldı ve Moğollar uzun süreli Rus akınlarına başladılar.¹²³

Moğollar ile Rusların münasebeti devam ettikçe Novgorod Yıllığı bize bu süreçle ilgili çok renkli bilgiler vermektedir. Örneğin Batı seferi kararı alan Moğolların ilerleyişiyle birlikte 1238 yılında Ryazan Knyazlığı'na elçiler gönderildiği ifade edilmektedir. Yıllığın bize aktardığı kadarıyla heyet iki adam ve bir büyücü kadından oluşmaktaydı. Aynı heyet Vladimir Knyazlığı'na da gönderilmiş ve barış karşılığı her on attan birini istemiştir.¹²⁴ 1237-1238 Moğol seferleri, Ruslar için yine kayıp demektir. Bu seferlerden Novgorod kurtulmayı başardı ama Ryazan şehrini yakıp-yıkan Moğollar, önemli bir kent olan Vladimir¹²⁵ üzerine yürüdüler.¹²⁶ Bu hadiseleri anlatan yıllık Moğollar için “pagan ve imansız Tatarlar”¹²⁷ ifadesini kullanmaktadır. Devamında yazar, Moğolları İsmaililer olarak adlandırmıştır. Ostrogorsky ve Vasiliev gibi âlimler, Rus kaynaklarında geçen İsmaililer ifadesinin Müslüman Araplar için kullanıldığını söylemektedir. M. Uydu Yücel ise bu kelimenin İslamiyet'i kabul eden kişiler, Hz. İsmail'in dininden olanlar için kullanıldığını ifade etmektedir.¹²⁸

Rus knyazlarıyla savaşlarına devam eden Moğollar, 1240 yılında Rus şehirlerin anası saydıkları Kiyev'i işgal ettiler. Yerle bir olan Kiyev'de Moğollar insanları ya kılıçtan geçirdiler ya da köle olarak sattılar. Kiyev Rusya'sının eski merkezi dağıldı ve bir buçuk asır boyunca toparlanamadı.¹²⁹ 1246 yılında Çernigov Knyaz'ı Mihail'in Batu Han tarafından öldürülme hadisesi oldukça ilginçtir. Novgorod Yıllığı bu olay için 1245 yılını vermiştir. Yıllığın anlatımına göre Çar Batu Han'ın geleneğine sahipti: Batu'ya itaat etmeye gelen biri, ilk önce Batu'ya değil bir büyücünün karşısına çıkartılır, büyücü ateş getirilmesini emreder kişiden ateşe ve vahşi doğaya boyun eğmesi istenir, sonra kişi Han'a götürülürdü. Herhangi biri Han için bir hediye getirirse büyücüler onların bazısını alıp ateşe fırlatırlar ve daha sonra hediyelerle Han'a gitmesine izin verilir.¹³⁰ A. N. Kurat bu geleneği şöyle açıklar: “Mutad Moğol geleneğine göre elçiler ve hediyeler ateş üzerinden geçirilir ve eğer bunların Han'a karşı kötü bir niyetleri varsa ateşin bunları yok edeceğine inanılırdı”.¹³¹ Bu geleneğe boyun eğmeyen Mihail ve Voyvoda¹³² Fedor öldürüldü.

Moğollar, Rus idare sistemine yenilikler katmışlardır. Örneğin ilk nüfus sayımı Moğolların emri ile 1257 yılında yapılmıştır. Dahası vergi sistemi ile Ruslar, Moğol yönetimi sayesinde tanışmışlardır. Novgorod bu olayı şu şekilde anlatır: “Rusya'dan kötü haberler geldi, Tatarlar Novgorod'dan tamga¹³³ ve aşar vergisi istediler; tüm yıl insanlar tedirgin oldu.”¹³⁴ Bu vergiler, Tatar ülkesinden gönderilen baskak¹³⁵ tarafından toplanıyordu. Moğollar farklı zamanlarda yaptıkları akınlar ile Novgorod'a zararlar vermekteydiler. Kısa bir süre Novgorod'da ve diğer Rus knyazlıklarında Rostov ahalisi önderliğinde bu vergilere karşı isyanlar çıktı. Novgorod Yıllığı, 1262, 1289, 1315, 1320 yılları arasında çıkan bu isyanlara hiç değinmemiştir. Sadece 1327 yılı isyanına çok az değinmiş ve Knyaz Alexander Mikhailovich'in pek çok büyük Tatar'ı Tver'de ve farklı yerlerde öldürdüğünden bahsetmiştir.¹³⁶ Akabinde Tatarlar büyük ordularla geldiler, Tver şehrini aldılar. Knyaz Aleksandr Novgorod'a sığınmak istedi ancak Novgorodlular bunu kabul etmediler.

Moğolların içinde yaşadıkları mücadelelerden faydalanan Rus knyazlıklarında Moğollara karşı saldırılar başladı. Bunlardan en önemlisi Rusların Moğollara karşı kazandığı ilk büyük savaş olması nedeniyle 1380 yılındaki Kulikovo (Kulikovskaya) Savaşı'dır. Moskova Knyazı etrafında birleşen Ruslar ile Mamay adlı Moğol soyulusunun liderliğindeki Tatar birliği arasında Don nehri boyunca ve Tula bölgesi sınırları içerisinde yer alan Kulikovo Meydanında gerçekleşmiştir.¹³⁷ Rus zaferiyle sonlanan Kulikovo Savaşı, genel olarak Moğol yönetiminden kurtulma şeklinde kabul edilse de bu zaferin gerçek önemi sembolik olmasıdır.¹³⁸ Novgorod Yıllığı bu hadiseyi, tarihinde de hata yapmayarak (tam tarihini vererek) tüm detaylarıyla hatta Tanrı'ya övgülerle aktarmaktadır. Yıllık zaferi “merhametli ve kullarını seven Tanrı bize karşı tamamen kızgın değil ve ebediyen

¹²³ D. Nicolle- V. Shpakovsky, *Kalka River 1223: Genghis Khan's Mongols Invade Russia*, Osprey Publishing, United Kingdom 2001, s. 70

¹²⁴ *The Chronicle of Novgorod*, s. 81.

¹²⁵ Kiyev Knyazı II. Vladimir Monomah (1113-1125) tarafından 1108'de Klyazma nehri kıyısında kurulan şehir.

¹²⁶ George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 71.

¹²⁷ *The Chronicle of Novgorod*, s. 82.

¹²⁸ *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 109.

¹²⁹ Bushkovitch, *age.*, s. 13.

¹³⁰ *The Chronicle of Novgorod*, s. 88.

¹³¹ Kurat, *age.*, s. 76.

¹³² General.

¹³³ Tatarlar tarafından ticari mallardan uygun bir şekilde toplanan vergi.

¹³⁴ *The Chronicle of Novgorod*, s. 95.

¹³⁵ Vergi toplayıcı

¹³⁶ *The Chronicle of Novgorod*, s. 124.

¹³⁷ Suzan Uluoğlu, “Kulikovo Savaşı Üzerine Yazılan Eserlerde Türkçe Kökenli Kişi Adları (Antroponimler)”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2010, s. 28, s. 143.

¹³⁸ Mauricio Borrero, *Russia: A Reference Guide from the Renaissance the Present*, Facts on File, Inc., New York 2004, s. 208.

BİR ORTA ÇAĞ KAYNAĞI OLARAK NOVGOROD KRONİĞİ: TARİHSEL DEĞERİ VE MUHTEVİYATI

nefret etmiyormuş”¹³⁹ şeklinde yorumlamaktadır. Ancak Toktamış Han bu yenilginin intikamını almak için 1382 yılında Moskova dâhil pek çok kasabayı aldı ve pek çok yeri kırıp geçirdi.¹⁴⁰

Novgorod Yıllığı'nın Moğollarla ilgili bize verdiği kayda değer son malumatı 1445 yılında Moskova Knyazlığı'nın Kazan Hanlığı hâkimiyetine girmesi ve Knyaz Vasili Vasilyev'in esir düşmesiyle neticelenen hadiselerdir. “Bizim günahlarımız için Veliki Knyaz mağlup oldu, yakalandı ve O, Mikhail Odreyeviç ve rahipler, papazlar ve pek çok genç insan Orda'ya götürüldü.”¹⁴¹ Moğolları Tatarlar olarak adlandıran kaynağın anlatımında Tatarlara karşı ciddi bir antipati vardır. Novgorod Yıllığı pagan ve dinsiz olarak nitelemiş olduğu Moğolların adetlerini oldukça iyi bir şekilde gözlemlemiş, hüküm sürdükleri topraklar hakkında az da olsa malumat vermiştir.

SONUÇ

XII. yüzyıldan itibaren Kiyev'de *Naçalny Svod: Başlangıç Dergisi* adıyla başlayan yıllık ya da nüsha yazma geleneğinin Rusya geneline yayılması sonucunda, önemli şehirler kendi yerel tarihlerini yazmaya başlamıştır. Kilise ve manastırlarda Ortodoks din adamları tarafından yazılan yıllıklar, bu yapılarda koruma altına alınmalarına rağmen ne yazık ki pek çoğu günümüze kadar ulaşamamıştır. Moskova Çarlığı'nın güçlenmesini müteakiben, bölgesel yıllık yazma geleneğinin başlamasıyla birlikte bahse konu yerel yıllıkların derlenmesi ve kopyalanması sağlanmıştır. 1834' de Rus Bilimler Akademisi bünyesinde oluşturulan kurulun çatisı altında oluşturulan Arheografya Komisyonu tarafından 1841'de yıllıklar toplanmaya başlamıştır.

Büyük Prenslere Novgorodlu Oleg döneminde güne yayılan Slavlar, Hazarlar'dan aldıkları Kiyev şehrini yeni Rus devletine başkent yaptılar. Bu dönemde Novgorod, Kiyev Knyazlığı'na bağlı özerk bir şehir devleti konumundaydı. Büyük Vladimir döneminde en parlak devrini yaşayan Kiyev Knyazlığı, Ruslar'ın en önemli devletiydi. Ne var ki, Karadeniz'deki en büyük ticaret ortağı Doğu Roma İmparatorluğu'nun zayıflamasına paralel olarak Kiyev'in ekonomik gücü de zayıfladı. Kiyev, Altın Orda hükümdarı Batu Han tarafından 1240' da ele geçirildi. Bölgede 1241'de Altın Orda Devleti kurulunca, Slavlar uzun süre Altın Orda hâkimiyetinde kaldılar. Bu durum, Moskova'nın güçlenmesine zemin hazırladı. 1240'ta Moğolların Kiyev'i yağmalamasıyla Novgorod, Orta Çağ Rusya'sının en büyük sanat, ticaret ve kültür şehri haline gelerek Slavların sosyo-kültürel ve ekonomik tarihinde önemli bir yer teşkil etmiştir. Gerek konumu gerekse Latin dünyası ile olan ekonomik ve siyasi münasebetleri nedeniyle Novgorod, bir dönem, özellikle de Kiyev'in yıldızının sönmesiyle en büyük Rus şehirlerinden biri olarak öne çıkmıştır. İşte Novgorod Yıllığı da bu renkli ortamın yazınsal bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır

1016-1471 tarihleri arasında anlatan Novgorod Yıllığı hem Rus yazınının önemli eserlerinden hem de Rus tarihinin en eski ana kaynaklarından bir tanesidir. Farklı eklemeler ve muhtelif zamanlarda yapılan derlemeler ile elimize ulaşan haliyle son şeklini alan Novgorod Yıllığı, bize Novgorod ve komşu coğrafyanın sosyal, siyasal, kültürel tarihini anlama ve yorumlama fırsatı sunmaktadır. Kilise Yıllığı olarak kaleme alınan ve kronolojik esasa dayanan yıllık, Novgorod'daki kilise işleri, doğal afetler, yangınlar, savaşlar, anlaşmalar, sosyal ve siyasal değişimler hakkında önemli bilgiler içermektedir.

Rahip Kupunn Kiril ve Methodius tarafından yapılandırılan alfabelerinin yanı sıra, Rusların kabul ettikleri yeni dini yani Hristiyanlığı nasıl telakki ettiklerini ve ibadetlerinde görülen farklılıkları da bu yıllıklardan anlamak mümkündür. Yıllıklarda kullanılan yazı hatlarının sonraki dönemlerde diğer yıllık örnekleri ile karşılaştırması yapıldığında da Rus arşiv geleneğinin gelişim seyrini tespit etmek mümkün olacaktır. Döneme ait birinci elden kaynak olması sebebiyle, toplumdaki tarih yazımının yanı sıra teoloji, arşiv ya da yazma geleneği, mezhepler tarihi ve sosyolojisini de detayları ile ortaya koyabilme imkânı doğmuştur. Slav coğrafyası hakkında akademik çalışma yapanlar için değerli bir ana kaynak olmakla birlikte, Novgorod Yıllığı belirgin eksik ve kronolojik hatalara da sahiptir. İlk 16 defteri kayıp olan yıllıkta devam eden bölümlerde de eksikler bulunmaktadır.

Rus tarihinin en eski yazın örneklerinden biri olmasının yanı sıra, dünya tarihine yön veren milletler ve olgular hakkında malumat vermesi Novgorod Yıllığı'nın değerini daha da artırmaktadır. Örneğin Baltık Haçlı Seferi, Töton Şövalyeleri, Moğol yayılması gibi konularda Novgorod Yıllığı'nın bize verdiği malumatlar oldukça değerlidir. Novgorod Yıllığı Orta Çağ'ın önemli şehirlerinden Novgorod'un sosyal ve dini geçmişini anlamamız açısından da önemlidir. Buradaki kayıtlardan Novgorod'da inşa edilen kiliseler, bu kiliselere atanan din adamları, çıkan yangınlar ve bir dizi olaylar hakkında bilgi sahibi olabilmekte, dönemin, bahsi geçen Orta Çağ toplumlarının tarihi, coğrafyası, sosyo-ekonomik ilişkileri hakkında detaylı bilgi sahibi olabilmekteyiz.

¹³⁹ *The Chronicle of Novgorod*, s. 158.

¹⁴⁰ *The Chronicle of Novgorod*, s. 169.

¹⁴¹ *The Chronicle of Novgorod*, s. 203.

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KAYNAKÇA

The Chronicle of Novgorod (1016-1471), çev. Robert Michell, Nevill Forbes, A.A. Shakhmatov, C. Raymond Beazley, Camden Third Series Vol XXV, London 1914.

ACAR, Kezban, *Ortaçağ'dan Rus Devrimi'ne Kadar Rusya*, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.

ANGERMANN, Norbert, Novgorod, in: *Hansa 1*. München 1989.

AYTÜRE, Selma-Semra BAĞCI-Ömer BERKİ: "Hansa Birliği (Avrupa Birliği'nin Sonu da Hansa Birliği Gibi mi Olacak?)", *The Journal of Academics Social Scienses Studies*, S. 58, 2017, s.523-541.

BEHRAMOĞLU, Ataol, "Rus Edebiyatında Türk İmgesi", *Dünyada Türk İmgesi*, Ed.: Özlem Kumrular, Kitap Kitabevi, İstanbul 2005, s. 235-247.

BIRBAUM, Henrik, *Lord of Novgorod the Great: Essay in the History and Culture of a Medieval City-State*, Slavica Publishers, USA 1981.

BORRERO, Mauricio, *Russia: A Reference Guide from the Renaissance the Present*, Fact on File, Inc., New York 2004.

BUSHKOVITCH, Paul, *A Concise History of Russia*, Cambridge University Press, USA 2012.

CHADWICK, H. Munro-Nora K. Chadwick, *The Growth of Literature*, Cambridge University Press, New York 1936.

CHRISTIANSEN, Eric, *The Northern Crusades: The Baltic and the Catholic Frontier:1100-1525*, The Macmillan Press, London 1980.

DAVIES, Norman, *Avrupa Tarihi*, Çev. Ed. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2006.

DERYA, Hülya, "Hanse Birliğinden Hanse Kentlerine: Hanse Tüccarları Üzerine Ekonomi Politik Değerlendirme", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar -2018, C. 17, S. 66, s. 801-815.

DOLLINGER, Philippe, *The Emergence of the International Business: 1200-1800*, Routledge Taylor&Francois Group, New York 1970.

DUALI, Şir Muhammed, "Paganizmden Hristiyanlığa Rusların Din Değiştirme Nedenleri", *G.O.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, C. I, S. I, s. 59-74.

ENGEL, Karl, *Die Organisation der deutsch-hansischen Kaufleute in England im 14. und 15. Jahrhundert bis zum Utrechter Frieden (1474)*, Göttingen 1914.

ENGLISH, Edward D., *Encyclopedia of Medieval World*, Fact on File, Inc., New York 2005.

FELDBRUGGE, Ferdinand, *Law in the Medieval Russia*, Martinus Nijhoff Publishers, Boston 2009.

GROUSSET, Rene, *Stepler İmparatorluğu*, çev. Halil İnalçık, TTK, Ankara 2011.

BİR ORTA ÇAĞ KAYNAĞI OLARAK NOVGOROD KRONİĞİ: TARİHSEL DEĞERİ VE MUHTEVİYATI

HAMMEL, Rolf, “Early Hansas”, Ed.: Donald J. Harreld, *Companion to the Hanseatic League*, Brill Publishing, Boston 2015, s. 15-63.

HENN, Volker - Tideman Lemberg, ein Dortmunder Hansekaufmann des 14. Jahrhunderts, in: Detlef Kattinger u.a. (Hrsg.), *Akteure und Gegner der Hanse*, Zur Prosopographie der Hansezeit, Weimar 1998, s. 37-51.

HOFFMANN, E., “Konflikte und Ausgleich mit den skandinavischen Reichen”, in Volker Henn, eds. *Die Hanse: Lebenswirklichkeit und Mythos, Ausstellung des Museums für Hamburgische Geschichte*, Vol I, Hamburg, Bracker 1989, s. 66-71.

KLEMBET, S. M. “Knyazya Novgorod-Sverskie: Konets XII- Naçala XIV Vek”, *Drevnyaya Rusi*, 4 (78), Dekabr 2019, s. 5-17.

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıcından 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara 1987.

K. FRIEDLAND, *Am Wendepunkt der Hanse*. Deutscher Verlag der Wissenschaften VEB. 1991.

LIND, John H., “Early Russian-Swedish Rivalry: The Battle on the Nevain 1240 and Birger Magnussons Second Crusade to Tavastia”, *Scandinavian Journal History*, 16:4, 1991, s. 269-295.

MARTIN, Janet, *Land of Darkness: The Fur Trade and its Significance for Medieval Russia*, Cambridge University Press, New York 1986.

MOROZOV, A. G. “Rostovskaya Zemlya v Dnevnoy Zapiskie Puteşestviya v Nijniy Novgorod”, *Grada Aleksandra Vladimiroviça Orlova, Soobşçeniya Rostovskogo Muzeya*, Rostov, 2016, Vip.XXI, s.58-66.

MÜHLE, Eduard, “Zur Frühgeschichte Novgorods. Von den Anfängen bis gegen Ende des 12. Jahrhunderts”, in Ferdinand Seibt, Ulrich Borsdorf, and Heinrich Theodor Grütter, eds. *Transit Brügge-Novgorod. Eine Straße durch die europäische Geschichte*, Heidelberg: Vernissage-Verlag, 1997, s. 159-166.

NESBITT, H. A., “The Chronicle of Novgorod. 1016-1471”, *The Scottish Historical Review*, S. 12, No: 47, 1915, s. 321-323.

NICOLLE, David- V. SHPAKOVSKY, *Kalka River: 1223 Genghiz Khan's Mongols Invade Russia*, Osprey Publishing, United Kingdom 2001.

ÖZCAN, Altay Tayfun, “Novgorod I Kroniğinde İstanbul'un Latinlerce İşgali İle İlgili Kayıtlar”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIV, S. 1, Temmuz 2009, s. 101-116.

PAUL, Michale C., “Archbishop Vasili Kaliko of Novgorod the Fortress of Orekhov and the Defence of Orthodoxy”, *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier*, Ed.: Alan V. Murray, Ashgate Publishing, England 2009, s. 253-273.

ROSENWEIN, Barbara H. (Ed.), *Reading the Middle Ages: Sources from Europe, Byzantium and Islamic World*, C. II, University of Toronto Press, Canada 2014.

SARI, Eren, *Türk Tarihi*, Nokta E-Publishing, Antalya 2017.

SELART, Anti, *Livonia, Rus and the Baltic Crusades in the Thirteenth Century*, Brill Publishing, London 2007.

STEARNS, Peter N., *World History Documents: A Comparative Reader*, New York University Press, New York 2008.

TUMBULL, Stephan, *Tannenberg 1410: Disaster for the Teutonic Knights*, Osprey Publishing, United Kingdom 2001.

ULUOĞLU, Suzan, “Kulikovo Savaşı Üzerine Yazılan Eserlerde Türkçe Kökenli Kişi Adları (Antroponimler)”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2010, S. 28, s. 141-157.

VASILIEV, A. *The History of the Byzantine Empire*, Vol.II, Wisconsin University Press 1971.

VASİLYEV, V. L. “O Proishojdenii i İstorii Nazvaniya Gorod Velikiy Novgorod”, *Dialektnoe i Literaturnoe Slova, İstoriya i Sovremennost: Sbornik Statey v Çest Antonini Vasilevni Kleytsovoy, Velikiy Novgorod:NovGU im Yaroslava Mudrogo*, 2016, s. 14-21.

VERNEDSKİ, Georger, *Moğollar ve Ruslar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayıncılık, İstanbul 2015.

VVEDENSKİ, A. M. “Kratkiy Novgorodskiy Letopisey Kak İstoçnik Pskovskih Letopisey”, Arheologiya i İstoriya Pskova i Pskovskoy Zemlii: Ejegodnik Seminara İmeni Akademika V. V. Sedova, Vip.64, Materialı 64 go Zasedaniya (2018 g), Moskva-Pskov:İA RAN, 2019, s. 108-111.

YAVAŞ, Halil, “Töton Şövalyelerinin Ortaya Çıkışı ve Geç Ortaçağ'da Kuzey Avrupa'da Tesiri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, Aralık 2018, s. 1-17.

YÜCEL, Mualla Uydu, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK, Ankara 2007.

YÜCEL, Mualla Uydu, “İlk Rus Yıllıklarının Doğu Avrupa Türk Tarihi Açısından Önemi”, *Genel Türk Tarihi Kaynakları Ordu Çalıştayı Bildirileri*, Ed. Mehmet Alparğu, Fatih Ünal, Murat Özkan, Mesut Karakulak, Ordu Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Ordu, 2019, s. 163-184.

YÜCEL, Mualla Uydu, “Kuman Kıpçakların Tarihinde İgor Destanı'nın Yeri ve Önemi”, *Belleten*, Yıl 2006, C. 70, S. 258, s. 523-560.

ZIMMERN, Helen, *The Hansa Towns*, G. P. Putnam's Son, New York 1889.

**BİR ORTA ÇAĞ KAYNAĞI OLARAK NOVGOROD KRONİĞİ: TARİHSEL DEĞERİ VE
MUHTEVİYATI**

TİMUR’UN SAVAŞ SANATI: HİNDİSTAN SEFERİ ÖRNEĞİ
(1398-1399)

 MUHAMMED EMİN KOÇAK*

 10.53718/gttad.1160892

ÖZ

Hindistan’ın eşsiz zenginlikleri tarihte birçok hükümdarın dikkatini çekmiştir. Bu sebepten dolayı Hindistan’a tarihsel süreçte birçok komutan sefer düzenlemiştir. Büyük İskender, Gazneli Sultan Mahmud ve Zahirüddin Muhammed Babür bu liderlerden bazılarıdır. Hindistan’ın muhteşem zenginlikleri Türkistan’da büyük bir devlet kuran Timur’un da dikkatini çekmiştir. Timur, Mart 1398’de Hindistan seferine çıkmış ve Nisan 1399’da başkenti Semerkant’a geri dönmüştür. Hindistan seferi büyük bir hızla gerçekleşmiş ve sefer başarıyla sonuçlanmıştır. Bu sefer sırasında Timur’un ordusu ondalık sisteme göre organize edilmiştir. Bu durum ordunun hızlı bir şekilde toparlanmasına ve verilen emirleri süratle yerine getirmesine olanak sağlamıştır. Hindistan seferinde ordusundaki muharip kuvvetler, süvari ve piyade birliklerinden meydana gelmiştir. Süvari ve piyade birlikleri sefer boyunca birbirleriyle uyumlu bir şekilde düşmana karşı savaşmışlardır. Dağlık ve ormanlık alanlar süvari birliklerinin hareket kabiliyetlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu durumlarda piyade birlikleri devreye girerek muharebe alanında önemli katkılar sağlamışlardır. Hindistan’daki kale ve şehirler Timurlu ordusu tarafından kısa zamanda ele geçirilmiştir. Bu durum Timur’un ordusunda kuşatma aletlerini hazırlayan ve savaş aletlerini kullanan profesyonel bir grubun olduğunun göstergesidir. Timur, Hindistan seferinde ele geçirdiği şehir ve kaleleri tahrip etmiştir. Böylece ordunun işesini düşman yerleşim yerlerini yağmalayarak karşılamıştır. Bu durumdan dolayı Timurlu ordusunun lojistik organizasyonu hızlı ve sorunsuz bir şekilde gerçekleşmiştir. Hindistan seferinin taktiksel yönü ise çok boyutlu bir görünüm arz eder. Hindistan seferinde düşman toprakları olabildiğince tahrip edilmiş ve birçok yerleşim yeri yakılmıştır. Ayrıca sefer sırasında sayısız insan hem esir alınmış hem öldürülmüştür. Böylece Timur, arkasında kendisine karşı koyacak bir insan kaynağı bırakmamıştır. Timur’un Hindistan seferinde uyguladığı savaş taktikleri çok mühimdir. Bu taktiklerin bir kısmı Timur’dan önce de bilinen uygulamalardır. Bir diğer kısmı ise Timur’un icat ettiği yeni taktiklerdir. Hindistan seferi sayesinde Timur pek çok kazanım elde etmiştir. Timur’un Türk-Müslüman bir hanedan olan Tuğlukluları yenmesi Timur’un yenilmez hükümdar imajını güçlendirmiştir. Hindistan seferi Timur’un Hindu kâfirler ile savaşan gazi bir hükümdar olarak görülmesine katkı sağlamıştır. Sefer boyunca ele geçirilen zenginlikler, silahlar ve savaş filleri çok önemlidir. Bu ganimetler Timur’un sonraki seferlerine bir kaynak sağlamıştır. Ayrıca Timurlu ordusundaki askerlerin de pek çok ganimet elde etmesi mühim bir meseledir. Bu sayede askerlerin hem savaşma isteği artmış hem de ordunun moral seviyesi yüksek tutulmuştur. Ek olarak daha sonra yapılması planlanan askerî harekâtlar için ordunun maneviyatını arttırmıştır. Hindistan seferinin bir diğer önemli sonucu zafer kazanılmasından dolayı askerlerin liderlerine karşı olan güveninin artmasıdır. Bu çalışmada Timur’un Hindistan seferi incelenmiştir. Timur’un ordusundaki muharip kuvvetlerin Hindistan seferinde nasıl savaştığı ele alınmıştır. Ayrıca şehir ve kalelerin ne şekilde ele geçirildiği araştırılmıştır. Ek olarak Timur’un Hindistan seferinin taktiksel yönü tartışılmıştır. Böylece Timur’un Hindistan seferine farklı bir açıdan bakılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimler: Askerî Tarih, Timur, Orta Çağ Hindistan’ı, Timur’un Ordusu, Timur’un Savaş Sanatı.

* Doktora Öğrencisi., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: emin.kocak@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7536-7956.

ABSTRACT

The unique riches of India have attracted the attention of many rulers in history. For this reason, many commanders organized campaigns to India in the historical process. Alexander the Great, Sultan Mahmud of Ghazni and Zahirü'din Muhammad Babur are some of these leaders. The magnificent riches of India also attracted the attention of Timur, who founded a great state in Turkestan. Timur campaigned to India in March 1398 and returned to his capital Samarkand in April 1399. Timur's expedition to India took place with great speed and the expedition was successful. During this expedition, Timur's army was organized according to the decimal system. This allowed the army to organize rapidly and carry out the given orders quickly. The combat forces in Timur's army in the Indian campaign were cavalry and infantry units. Cavalry and infantry units fought against the enemy harmoniously with each other throughout the expedition. Mountainous and forested areas adversely affected the mobility of cavalry units. In these cases, infantry units stepped in and made important contributions on the battlefield. Castles and cities in India were captured by the Timurid army in a short time. This indicates that there were a professional group in Timur's army that prepare siege tools and uses combat tools. Timur destroyed the cities and fortresses that he captured during the Indian expedition. Thus, he obtained the restitution of the army by looting enemy settlements. Due to this situation, the logistics organization of the Timurid army happened quickly and smoothly. The tactical aspect of Timur's expedition to India is multidimensional. During the Indian expedition, enemy territories were destroyed as much as possible, and many settlements were burned. In addition, countless people were both captured and killed during the expedition. Thus, Timur did not leave behind a human resource to resist him. The tactics of warfare that Timur used on the Indian expedition are very important. Some of these tactics are also known tactics before Timur. Another part is the new tactics invented by Timur. Thanks to the Indian expedition, Timur gained many achievements. Timur's defeat of the Tughluqs, a Turkish-Muslim dynasty, strengthened Timur's image as an invincible ruler. The Indian expedition contributed to the fact that Timur was considered a qazi ruler who fought with the Indian infidels. The riches, weapons and war elephants captured during the expedition are very important. These booties provided a source for Timur's later campaigns. In addition, it is an important issue that the soldiers in Timur's army gained a lot of booty. In this way, the willingness of the soldiers to fight increased and the morale of the army was kept high. In addition, it increased the morale of the army for the military operations planned to be carried out later. Another important result of Timur's campaign to India was the increase in the soldiers' confidence in their leaders due to the victory. In this study, Timur's expedition to India is examined. It is investigated how the combat forces in Timur's army fought in the Indian expedition. It was also investigated how cities and fortresses were captured. In addition, a tactical aspect of Timur's India campaign is discussed. So this article tried to look at Timur's expedition to India from a different perspective.

Keywords: Military History, Timur, Medieval India, Timur's Army, Timur's Art of War.

GİRİŞ

Dünya tarihinin en büyük askerî stratejistlerinden birisi olan Timur, 1336'da¹ Keş (Şehr-i Sebz) yakınlarındaki Hoca Ilgar köyünde doğmuştur. Timur'un hayatının ilk yıllarına dair bilgiler yetersizdir. 1370 yılında bir Moğol Hanlığı olan Çağatay Hanlığı'nın Batı² (Maverâünnehir) kısmında devletini kuran Timur, 1405 yılında Çin seferine çıktığı sırada Otrar'da vefat etmiştir. Timur'un 35 yıl süren hâkimiyet sürecinde kültür, eğitim, sanat ve mimarî alanlarında mühim gelişmeler yaşanmıştır.³ Bir diğer önemli alan ise Timur'un siyasi yani askerî faaliyetleridir. Timur, Avrasya bozkırlarından Harezm, Irak, Suriye, Azerbaycan, Horasan, Gürcistan, Kafkasya, Anadolu ve Hindistan'dan Çin sınırına kadar olan geniş bir coğrafyada askerî faaliyetlerde bulunmuştur. Bunlar kısaca Harezm Seferi (1371-1379), Üç Yıllık Sefer (1386-1388), Deşt-i Kıpçak Seferi (1391,1395)⁴ Beş Yıllık

¹ Timur'un doğum tarihi hakkında bkz. Beatrice Forbes Manz, "Tamerlane and the Symbolism of Sovereignty" çev. Musa Şamil Yüksel, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 1/15, 2000, s. 264-265.

² Çağatay Hanı Tarmaşirin'in 1334-35'te ölümünden sonra Çağatay Hanlığı iki parçaya bölünmüş, Batı kısmı (Maverâünnehir), Doğu kısmı ise Moğolistan olarak zikredilmiştir. Maverâünnehir'deki Çağataylılar, Doğu Çağataylılar'ı "Çete" (چتە) olarak isimlendirmişlerdir. Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan Yayınları, Ankara 2005, s. 138-140; Peter Jackson, "The Mongols of Central Asia and the Qara'unas", *Journal of the British Institute of Persian Studies*, S. 56/1 2018, s. 91-92.

³ İsmail Aka, "Timur Sadece Bir Asker Mi İdi?", *Prof. Dr. İsmail Aka Makaleleri*, C. 2, haz. E. Semih Yalçın- Şarika Gedikli, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 113-130; Musa Şamil Yüksel, "Timurlu Sarayında Cereyan Eden İlmi Münazaralar, el- Cezerî ve at-Taftazanî Örneği", *Tarihin ve Tarihinin İzinden Kazım Yaşar Koprıman Armağanı*, ed. Altan Çetin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2014, s. 117-124.

⁴ Timur'un 1391 ve 1395'te Altın Orda Han'ı Toktamış'a karşı çıktığı seferler için bkz. Hayrunnisa Alan Akbıyık, "Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi", *Bilig*, S. 27, Güz 2003, s. 117-156; A. Yu. Yakubovskiy, *Altı Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 228-264.

Sefer (1392-1397), Hint Seferi (1398-1399) ve Yedi Yıllık Seferi (1399-1404)⁵ olarak ifade edilir.⁶ Timur, 1405'te öldüğünde sınırları Hindistan'dan İstanbul Boğazı'na, Anadolu, Suriye, Horasan ve Avrasya Bozkırlarından Çin sınırına kadar olan büyük bir imparatorluk bırakmıştır. Timur'un sefer alanlarının genişliği ve savaş meydanlarında yenilgi yüzü görmeyişi kayda değer bir başarıdır. O bu başarısı sayesinde tarihte yetenekli bir asker olarak yerini almıştır. Timur'un Hindistan seferini diğer seferlerinden farklı kılan bazı hususlar mevcuttur. Hindistan seferi büyük bir hızla gerçekleşmiş ve diğer seferlerine nazaran daha kısa sürmüştür. Timur'un ordusu öncesinde hiç savaşmadığı bir coğrafya olan Hindistan'da mücadele etmiştir. Ayrıca Timurlu ordusu daha önceki savaşlarında karşılaşmadığı dönemin tankları olarak zikredilebilecek fillere karşı savaşmıştır. Dolayısıyla Hindistan seferi üzerine yapılacak yeni çalışmalar Timur'un askerî yönünün anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

1. Timur'un Hindistan Seferi'ne Genel Bir Bakış

Timur neden Hindistan'a sefer düzenledi? Modern araştırmacılar Timur'un Hindistan seferinin bir yağmalama, ganimet ve haraç elde etme harekâtı olduğunu söyler.⁷ Ayrıca bu sefer sonucunda Timur'un ticaret yollarına hâkim olmak istediği de ifade edilir.⁸ Timurlu kaynaklarında ise daha çok seferin Hindistan'daki dinsiz ve kâfir Hindulara karşı girişilen bir gaza (cihat)⁹ faaliyeti olduğu anlatılır.¹⁰ Zikredilen bilgilerden seferin tek bir nedene bağlanamayacağı düşünülebilir. Timur, devletini bir Moğol Hanlığı olan Çağatay Hanlığı'nın mirası üzerine kurduğundan dolayı Çağatay Hanlarının Hindistan politikasına dair kısaca bilgi vermek konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Çağatay Hanları da Hindistan'a birçok sefer düzenlemişlerdir. Örneğin Çağatay Han'ı Duva komutanlarından Kadar Han'ı 1297'de Hindistan'a büyük bir orduyla göndermiştir. Bir diğer Çağatay Han'ı Tarmaşirin, 1328'de ordusunun başında Hindistan'a başarılı seferler düzenleyerek Delhi önlerine kadar ulaşmıştır.¹¹ Bu doğrultuda Timur'un Hindistan seferi hakkında yukarıda ifade edilen bilgilere ek olarak Çağatay Hanlığı'nın Hindistan seferleri¹² mirasını devam ettirdiği de söylenebilir.

Timur, Hindistan seferine çıkmadan önce torunu Pir Muhammed'i Sind Nehri'ni geçerek bölgede ileri harekâta bulunması için göndermiştir. Pir Muhammed, Hindistan coğrafyasında ilerleyerek Multan Kalesi'ni kuşatmıştır. Torununun faaliyetleri Semerkant'a ulaştığında Çin seferine çıkma hazırlıklarına başlamış olan Timur, 1398'in Mart ayında Hindistan seferine çıkmaya karar vermiş ve Sind Nehri'ni geçmiştir.¹³ Bundan sonra Timur, çok hızlı bir şekilde hareket ederek Multan, Samane, Firuzabad, Cemed, Tulenbe, Şahnevaz, Ecveden, Batnir ve Luni'yi ele geçirmiş ve 17 Aralık 1398'de Tuğluklu hükümdarı Sultan Mahmud'u Delhi yakınlarında meydana gelen savaşta yenerek Delhi'ye girmiştir. Delhi'de on beş gün kalan Timur, daha sonra Mirat Kalesi'ni ve Suvalek/Savalek Dağı'nı ele geçirerek Semerkant'a dönüş yoluna geçmiş ve 29 Nisan 1399'da Semerkant'a ulaşmıştır.¹⁴ Görüldüğü üzere sefer, hızlı bir şekilde gerçekleşmiş ve Timurlu ordusu Hindistan'da diğer seferlere nazaran fazla vakit geçirmeden Semerkant'a dönmüştür. Bu durum muhtemelen Hindistan'da Timur'a karşı duracak bir gücün kalmamasıyla alakalı olabilir.

2. Ordu Organizasyonu

Hindistan seferinde Timurlu ordusu ne şekilde organize edildi? Ordunun emir komuta sistemi nasıl işledi? Döneminin en büyük askerî dehalarından birisi olan Timur, ordusunu *onluk* sisteme göre organize etmiştir. Bilindiği üzere bu sistem Hun hükümdarı Mete Han tarafından meydana getirilmiştir. Moğol İmparatorluğu'nun

⁵ Yedi Yıllık Sefer içerisinde zikredilen, Türk ve dünya tarihi açısından büyük öneme sahip olan Ankara Savaşı (1402) için bkz. Halil Çetin, *Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012.

⁶ Timur'un seferleri hakkında detaylı bilgi için bkz. İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara 2014, s. 11-45.

⁷ Hans Robert Roemer, "Timür in Iran", *The Cambridge History of Iran*, ed. P. Jackson-L. Lockhart, Cambridge University Press, Cambridge 1986, C. 6, s. 70; Svat Soucek, *A History of Inner Asia*, Cambridge University Press, Cambridge 2000, s. 125; Satish Chandra, *History of Medieval India (800-1700)*, Orient Blackswan Private Limited, Delhi 2007, s. 117; Christon I. Archer vd., *Dünya Savaş Tarihi*, çev. Cem Demirkan, Akyüz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 172; René Grousset, *Stepler İmparatorluğu (Attilâ, Cengiz Han, Timur)*, çev. Halil İnalçık, haz. Ertuğrul Tokdemir – Mustafa Dönmez, TTK, Ankara 2015, s. 437; Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Yahya Kemal Taştan, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018, s. 153.

⁸ Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2015, s. 63.

⁹ Timurlularda cihat için bkz. Musa Şamil Yüksel, *Timurlularda Din ve Devlet İlişkisi*, TTK, Ankara 2009, s. 61-67.

¹⁰ Giyâseddin Ali-i Yezdi, *Saâdetnâme ya Ruznâme-i Gazavât-ı Hindustan*, yay. İrec Afşar, Miras-ı Mektub, Tahran 1379 h.ş., s. 63, 131, 137, vd.; Nizâmmeddin-i Şâmî, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1987, s. 207-210, 236, vd.; Şerefeddin Ali-i Yezdi, *Zafernâme*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 277, 307-309, vd.; Hâfiz-i Ebrû, *Zübdetü't- Tevârih-i Baysungurî*, yay. Seyyid Kemal Hac Seyyid Cevâdi, İntişarat-ı Esatir, Tahran 1380 h.ş., C.2, s. 826, 841, 855, 860, vd.

¹¹ Kishori Saran Lal, *History Of The Khaljis: A.D. 1290-1320*, The Indian Press, Allahabad 1950, s. 152-153; Neslihan Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, ASAM Yayınları, Ankara 2000, s. 112, 122-123; Bilal Koç, *Delhi Türk Sultanlığında Tuğluklular Dönemi Siyasal Tarihi (1320-1414)*, TTK, Ankara 2021, s. 86-87.

¹² Çağatay Hanları'nın Hindistan sefer politikası hakkında detaylı bilgi için bkz. Durak, *age*, s. 107-123.

¹³ Giyâseddin Ali-i Yezdi, *age*, s. 57-58; Şâmî, *age*, s. 206-207; Şerefeddin Ali-i Yezdi, *age*, s. 277-278.

¹⁴ Koç, *age*, s. 239-257; Durak, *age*, s. 128-154; Aka, *age*, s. 30-31; R.C. Majumdar, "The invasion of Timur and the end of the Tughluq Dynasty", *The Delhi Sultanate*, ed. R.C. Majumdar, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay 1967, s. 116-120. Timur'un Hindistan seferi için ayrıca bkz. Yalçın Kayalı, "Timur'un Hindistan Seferi", *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 6, Ekim 2014, s. 179-192.

TİMUR'UN SAVAŞ SANATI: HİNDİSTAN SEFERİ ÖRNEĞİ (1398-1399)

kurucusu Cengiz Han da ordusunu onluk sisteme göre düzenlemiştir.¹⁵ Onluk sistem ordunun, *on binlik/tuman binlik/hezâre, yüzlük/sedeh onluk/deh* olarak tanzim edilmesidir. Ayrıca kaynaklarda yüz ile altı yüz kişi arasındaki birlikleri ifade etmek için *koşun* terimi de kullanılmıştır.¹⁶ Timur'un ordusunu onluk sisteme göre düzenlediği Sultaniyeli Johannes ve Ruy Gonzales de Clavijo gibi yabancı kaynaklarda da yer almıştır.¹⁷ Onluk sistem Timurlu ordusunun çok hızlı bir şekilde organize olmasına ve merkezi yani tüm emirlerin tek bir liderden askerlere ulaştırıldığı birleşik bir komuta sistemine sahip olmalarına olanak sağlamıştır. Ayrıca tuman (on binlik), hezâre (binlik), sedeh (yüzlük) ve deh (onluk) emirlerinden (komutanlarından) Timur tarafından gönderilen emirleri aldıklarına dair *möçelka/muçelka* (مچکا) adı verilen yazılı bir senet alınmıştır.¹⁸ Bu senetlerin alınması ve muhafazası *möçelkaçı* (مچکاچی) denilen görevliler¹⁹ tarafından gerçekleştirilmiştir. Kaynaklarda Emir Olcay Buğa Möçelkaçı gibi görevlilerin isimlerine rastlanır.²⁰ Bu durum şüphesiz ordunun disiplinini ve savaş gücünü olumlu yönde etkilemiştir. Timur'un ordu organizasyonunda bir diğer önemli mesele hassa askerleri olan *Kavçin* (قوچین) askerleridir. Hassa askerlerin temel görevi savaşta ve barışta hükümdarı korumak ve onun hizmetinde bulunmaktır. Kavçinlerin (قوچینان) Timur'un Hindistan seferinde de görev aldığı ve hükümdarın yanında bulunduğu kaynaklarda ifade edilmiştir.²¹

Timur'un ordu organizasyonunun bir diğer önemli parametresi muharip kuvvetlerdir. Hindistan'da savaştan Timur'un ordusunun muharip güçleri iki sınıfa ayrılabilir. Bunlar süvari ve piyade birlikleridir. Bilindiği üzere bozkır menşeli ordular daha çok atlı okçu birliklerinden meydana gelmişlerdir ve bu durum Timur'un ordusu için de geçerlidir. Söz konusu birlikler, kaçan düşmanı takip etmek, düşmandan haber almak için küçük çarpışmalara girmek, savaş alanının keşfi ve meydan savaşlarında etkin bir şekilde kullanılmıştır. Örneğin Timur, 1398'de Delhi yakınlarında Tuğluklu Sultan Mahmud Han ile meydana gelen savaş öncesinde Cihannümâ²² tarafına ilerlemiştir. Bu esnada kendisine yedi yüz zırhlı (جبه) süvari eşlik etmiştir. Timur, burada Delhi savaşı öncesi keşif yaparken Tuğluklu kuvvetleri ile karşılaşmıştır. Tuğluklu kuvvetleri yaklaşık dört bin süvari, beş bin piyade ve yirmi yedi fil ile Timurlu kuvvetlerinin üzerine yürümüştür. Timurlu kuvvetleri düşmanı ok yağmuruna tutmuş ve destek kuvvetlerinin gelmesiyle Tuğluklu ordusu bozguna uğrayarak Delhi'ye geri dönmüştür. Kaçanlar takip edilerek bir kısmı öldürülmüştür.²³ Daha sonra Timur, ordusunu savaş nizamına sokarak Delhi önlerine kadar gelmiştir. Savaş nizamında sağ kolda (*Barangar/ برانگار*) Emirzade Pir Muhammed Bahadır, Emirzade Süleyman Şah Bahadır ve diğer emirler, sol kolda (*Cavangar/ جوانانگار*) Emirzade Sultan Hüseyin, Emirzade Halil Sultan, Emir Cihanşah ve diğer emirler, öncü birlikte (*Mongulay/ منقلاى*) Emirzade Rüstem, Emir Şeyh Nureddin Bahadır, Emir Şah Melik, Emir Allahdad ve diğer emirler yer almıştır. Ordunun merkezinde (قلب لشکر) ise Timur bulunmuştur.²⁴ Tuğluklu ordusu, Sultan Mahmud Han liderliğinde on bin süvari, yirmi bin piyade ve yüz yirmi fil ile Timurlu ordusunun karşısına çıkmıştır. Ayrıca Tuğluklu ordusundaki fillerin üzerinde binicileri ve ok atan kimselerin de olduğu ifade edilmiştir. Timur, fillere karşı merkezdeki kuvvetlerden bazılarını öncü birliklere ve sağ kanada desteğe göndermiştir. Timurlu öncü kuvvetleri, düşmanın öncü kuvvetlerin arkasına sarkarak düşmana büyük kayıplar verdirmiştir. Savaş başladığında Timurlu ordusuna karşı Tuğluklu kuvvetlerinin önünde bulunan filler hedef alınarak kılıç, ok ve mızrak ile etkisiz hale getirilmeye çalışılmıştır. Filler kuşatılmış ve tepesindeki oturan bakıcıları öldürülerek savaşamaz duruma getirilmiştir. Düşmanın merkezine, sağ ve sol kanatlarına yapılan saldırılar neticesinde Tuğluklu ordusu dağılmış ve savaş Timurlu ordusunun zaferi ile sonuçlanmıştır. Ardından Delhi'ye giren Timur, şehirden kaçan Tuğluklu devlet adamlarının arkasından askerler göndererek kaçan düşmanı takip harekâtında bulunulmuştur.²⁵ Benzer şekilde Hindistan seferi boyunca süvari birliklerinin ani baskın yapma, yağma faaliyetlerinde bulunma, öncü kuvvet olarak düşmana karşı gönderilme ve düşmanı ok yağmuruna tutarak

¹⁵ Timothy May, *The Mongol Art of War (Chinggis Khan and the Mongol Military System)*, Westholme Publishing, Pennsylvania 2007, s. 31; Mustafa Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askeri Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, TTK, Ankara 2020, s. 11.

¹⁶ Aka, *age*, s. 162-163; Alan, *age*, s. 287; Mansura Haidar, *Medieval Central Asia: Polity, Economy & Military Organization 14th to 16th Centuries*, Manohar Publishers, Delhi 2004, s. 264-266; David Nicolle-Angus McBride, *The Age Of Tamerlane*, Osprey Publishing, United Kingdom 1990, s. 12.

¹⁷ Sultaniyeli Johannes, *Timur'un Sarayında (Fransa'ya Gönderdiği Elçinin Kaleminden Emir Timur'un Hayatı, Devleti ve Halkı)*, çev. Ahmet Deniz Altunbaş, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 71; Ruy Gonzales de Clavijo, *Embassy to Tamerlane 1403-1406*, çev. Guy Le Strange, RoutledgeCurzon, London-New York 2005, s. 157.

¹⁸ Aka, *age*, s. 162; Şâmî, *age*, s. 115; Hâfiz-ı Ebrû, *age*, C. 2, 729.

¹⁹ Aka, *age*, s. 162.

²⁰ Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla '-ı Sadeyn ve Mecma '-ı Bahreyn*, yay. Abdülhüseyn-i Nevâî, Pejûhişgâh-ı Ulum-î İnsanı ve Muta'alat-ı Ferhengî, Tahrân 1383 h.ş., C.2 (1), s. 684.

²¹ Gıyâseddin Ali-i Yezdî, *age*, s. 127; Şâmî, *age*, s. 164, 234, 237; Şerefeddin Ali-i Yezdî, *age*, s. 212, 307, 316; Hâfiz-ı Ebrû, *age*, C. 2, s. 856,859; Aka, *age*, s. 162. Kavçinler hakkında detaylı bilgi için bkz. Beatrice Forbes Manz, *Timurlenk (Bozkırların Son Göçebe Fatih)*, çev. Zuhâl Bilgin, Kronik Kitap, İstanbul 2017, s. 289-293.

²² Cihannümâ, Tuğluklu hanedanının kurucusu Gıyâseddin Tuğluk'un (1320-1325) Delhi'nin yaklaşık 15 km. güneydoğusunda inşa ettirdiği Tuğlukâbâd şehir kalesinin iç kale kısmında bulunan köşke verilen isimdir. S. Haluk Kortel, "Tuğlukâbâd", *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 332-333.

²³ Gıyâseddin Ali-i Yezdî, *age*, s. 103-104; Şâmî, *age*, s. 226; Şerefeddin Ali-i Yezdî, *age*, s. 299; Hâfiz-ı Ebrû, *age*, C. 2, s. 847-848.

²⁴ Gıyâseddin Ali-i Yezdî, *age*, s. 111; Şâmî, *age*, s. 229; Şerefeddin Ali-i Yezdî, *age*, s. 301; Hâfiz-ı Ebrû, *age*, C. 2, s. 850.

²⁵ Gıyâseddin Ali-i Yezdî, *age*, s. 112-118; Şâmî, *age*, s. 228-231; Şerefeddin Ali-i Yezdî, *age*, s. 301-304; Hâfiz-ı Ebrû, *age*, C. 2, s. 850-852.

savaşamaz hale getirme faaliyetlerinde buldukları kaynaklarda yer almaktadır.²⁶ Yukarıdaki bilgilerden yola çıkarak Timurlu ordusunun vurucu gücünün süvari birlikleri olduğu, süvarilerin çok geniş bir hareket kabiliyetine sahip oldukları ve Timurlu ordusunda tek bir görevi değil birden fazla işlevi üstlenerek adeta ordunun bel kemiği olduğu söylenebilir. Ayrıca süvari birliklerin bazı durumlarda atlarını kaybettiği ve piyade olarak faaliyetlerde buldukları kaynaklarda görülür. Örneğin Multan²⁷ kuşatmasından sonra Timur'un yanına dönen Pir Muhammed ve adamları muhtemelen olumsuz hava koşullarından dolayı atlarını kaybetmişlerdir. Timur, Pir Muhammed'e otuz bin at bağışlayarak tüm piyadeleri süvari yapmıştır.²⁸

Timur'un Hindistan seferinde atından inerek yaya savaşan süvariler ve müstakil piyade birlikleri de önemli bir yere sahiptir. Yaya savaşan askerler, süvarilerin hareket esnekliğinin olmadığı dağlık, ormanlık ve diğer engebeli alanlarda ve atlı birliklerin yoğun kar yağışından dolayı ilerleyemediği bölgelerde görülür. Timurlu ordusu 1398'de Ketur tarafına giderken yollar çok karlı olduğu için askerler tüneller açarak ilerlemiş ve yoğun kardan dolayı atlarından inerek yaya yol almışlardır. Ketur'un dağlık bir yapıya sahip olmasından dolayı askerler yaya olarak ilerlemiş ve dağlarda düşmanla bu şekilde savaşmışlardır. Ayrıca Timur'un bile elinde bir asayla yürüdüğü daha sonra atına bindiği aktarılmıştır. Atların ise bir kısmı tahtrevanlar kullanılarak dağdan aşağıya taşınmıştır. Askerlerin on sekiz gün atsız bir şekilde ilerlediği ifade edilir.²⁹ Coğrafi engeller ve mevsim şartlarından ötürü süvarilerin atlarını bırakıp yaya olarak ilerlemeleri ve bu şekilde savaşmaları atlı askerin, atından inip herhangi bir binek hayvanın üzerinde olmadan mücadelelerde nasıl kullanıldığını açıklar. Müstakil piyade birliklerine dair de kaynaklarda örnekler görmek mümkündür. Örneğin Timur, 1398'de Hindistan'da büyük bir manastır olan Şahnevaz'ı ele geçirmiştir. Bu esnada Nusret adlı biri Cal bölgesinde iki bine yakın askerle toplanmıştır. Timur, bunun üzerine askerlerini tanzim ederek Nusret'in üzerine yürümüştür. Sağ kolda Emir Şeyh Nureddin ve Emir Allahdad, sol kolda Emir Şah Melik, merkezin önünde ise Horasan piyadeleriyle (پیدگان خراسان) Ali Sultan Tavacı yer almıştır. Savaşta Ali Sultan Tavacı'nın büyük fedakârlık gösterdiği kaydedilir. Çarpışmayı Timurlu ordusu kazanmış, kaçan düşman takip edilmiş ve ele geçirilen düşmanların kafaları mızraklara geçirilmiştir.³⁰ Benzer şekilde Timur'un 1398'de Hindistan'da sarp ve kayalık bir yer olan Sevalek/Suvalek Dağ'ında yaptığı savaşlarda piyade birliklerinin yer aldığı, askerlerin ağaçları keserek ilerlediği ve savaşlar sonrasında süvari ve piyadenin sayısız ganimet elde ettiği kaynaklarda aktarılmıştır.³¹ İbn Arabşah, Timur'un 1398'de Tuğluklu ordusu ile yaptığı savaştan bahsederken bir kısım piyade birliklerinin sağ ve sol kanattan muhtemel düşman saldırısına karşı pusuya yatırdığını ifade eder.³² Yaya olarak savaşan askerler muhtemelen şehirlerin içerisindeki sokak çatışmalarında da yer almışlardır. Örneğin Timur, 20 Aralık 1398'de Delhi'ye girdiğinde ziyafetler düzenlemiş ve ordudan bir grup asker şehre girmiştir. Delhi'nin farklı yerlerinde Timurlu askerleri ile isyancılar arasında sokak çatışmaları yaşanmış pek çok Hindu öldürülmüş ve esir alınmıştır. Ayrıca şehir yağmalanmıştır.³³ Delhi'nin sokakların meydana gelen bu çatışmalarda büyük olasılıkla askerler şehir içinde yaya olarak savaşmıştır. Yukarıda zikredilen bilgiler ışığında yaya olarak savaşan askerî birliklerinin Timurlu ordusunda her ne kadar süvari birlikleri kadar etkin kullanılmasa da süvarinin hareket kabiliyetini engelleyen durumlarda kendilerinden istifade edildiği açıkça görülmektedir. Ayrıca yaya olarak savaşan askerî birliklerinin bir kısmının coğrafi engellerden dolayı atından inerek savaşan süvarilerden meydana geldiği görülür. Ancak Horasan piyadeleri örneği, Sevalek/Suvalek Dağ'ında yapılan savaşlar ve İbn Arabşah'ın kayıtlarından görüldüğü üzere Timurlu ordusunda müstakil bir piyade sınıfı olduğu ve söz konusu askerî birliğin çarpışmalarda yer aldığı da anlaşılmaktadır.

3. Şehir ve Kale Kuşatmaları

Timur'un Hindistan seferindeki şehir ve kale kuşatma³⁴ teknikleri konumuz açısından oldukça önemlidir. Bu doğrultuda Hindistan'ın en meşhur kalelerinden olan ve 1398'de Timurlu kuvvetleri tarafından kuşatılarak ele geçirilen Batnir Kalesi mühim bir örnektir. 1398 yılında Batnir Kalesi'nin önüne gelen Timur askerlerini tanzim etmiştir. Sağ kolda Emir Süleyman Şah, Emir Şeyh Nureddin ve Emir Allahdad, sol kolda ise Halil Sultan Bahadır, Şeyh Mahmud İku Timur ve diğer emirler yer almıştır. Askerler çeperler³⁵ (چپر) kurarak saldırıya başlamışlardır.

²⁶ Gıyâseddin Ali-i Yezdî, *age*, s. 133-136,140; Şâmî, *age*, s. 236-237; Şerefeddin Ali-i Yezdî, *age*, s. 308-309; Hâfız-ı Ebrû, *age*, C. 2, s. 857-859.

²⁷ Multan, Pakistan'ın Pencap bölgesinde tarihi bir şehirdir. Azmi Özcan, "Mülân", *DİA*, C. 31, Ankara 2020, s. 547-548.

²⁸ Gıyâseddin Ali-i Yezdî, *age*, s. 86; Şâmî, *age*, s. 218; Şerefeddin Ali-i Yezdî, *age*, s. 293; Hâfız-ı Ebrû, *age*, C. 2, s. 839.

²⁹ Şâmî, *age*, s. 209; Şerefeddin Ali-i Yezdî, *age*, s. 278-280; Hâfız-ı Ebrû, *age*, C. 2, s. 826-827.

³⁰ Gıyâseddin Ali-i Yezdî, *age*, s. 82-83; Şâmî, *age*, s. 217; Şerefeddin Ali-i Yezdî, *age*, s. 290-291; Hâfız-ı Ebrû, *age*, C. 2, s. 837-838.

³¹ Gıyâseddin Ali-i Yezdî, *age*, s. 152-155; Şâmî, *age*, s. 239-242; Şerefeddin Ali-i Yezdî, *age*, s. 313; Hâfız-ı Ebrû, *age*, C. 2, s. 862-865.

³² İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr fi Nevâib-i Timûr*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 170.

³³ Gıyâseddin Ali-i Yezdî, *age*, s. 120-122; Şâmî, *age*, s. 232; Şerefeddin Ali-i Yezdî, *age*, s. 305-306; Hâfız-ı Ebrû, *age*, C. 2, s. 852-854; Koç, *age*, s. 252-253; Durak, *age*, s. 146-147.

³⁴ Hisar ve kale kuşatmaları hakkında bkz. Mustafa Uyar, "Âdâb el-Ĥarb ve el-Şecâ'a'ya Göre 'Hisar ve Kuşatma Geleneği'", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 40, 2006, s. 215-224.

³⁵ Çeper, kale içinden gelebilecek saldırıları önlemek için kurulan barikattir. Uyar, *age*, s. 157. Ayrıca çeperin savaş sırasında düşman tarafından atılan ok ve taşlardan korunmak için oluşturulan ve kalkan ile eş zamanlı kullanılan büyük bariyer olduğu da ifade edilmiştir. Selim Serkan Ükten, *Buhara Hanlığı'nın Askerî Teşkilatı (1500-1868)*, TTK, Ankara 2018, s. 275.

TİMUR'UN SAVAŞ SANATI: HİNDİSTAN SEFERİ ÖRNEĞİ (1398-1399)

Kale ilk gün ele geçirilememiş ardından Timur, her komutanın buldukları yerden hareket ederek kalenin duvarlarını delmelerini³⁶ emretmiştir. Kale komutanı Timur'a hediyeler göndererek kaleyi teslim edeceğini söylemiş ancak sonrasında sözünde durmamıştır. Bunun üzerine Timur ordusu, mancınıkları³⁷, daha küçük ve hafif mancınık olan arrâdeleri³⁸ hazırlayarak ateşlemiş ve kale ele geçirilmiştir. Batnir Kalesi'nin savaş ile ele geçirilmesinden sonra Timur, adamlarından Emir Şeyh Nureddin ve Emir Allahdad şehre aman/eman malı toplamaya göndermiştir. Şehirdekilerin Timurlu askerlerine saldırmasıyla Timur ordusu kalenin içerisine girerek evleri, tapınakları ve bütün yapıları ateşe vermiştir. Kaynaklarda on bin kişinin öldürüldüğü aktarılır. Ayrıca bazı Hinduların ailelerini ve mallarını Timurlu askerlerinin eline geçmemesi için ateşe verdiği ifade edilir.³⁹ Yukarıda ifade edilen bilgiler her ne kadar korkunç olsa da Orta Çağ'da savaş yoluyla ele geçirilen bir bölgede teslim olmayı kabul etmeyenlerin öldürülmesi ve mallarının yağmalanması sık rastlanan bir durumdur. Ek olarak on bin kişinin öldürülmesi abartılı bir rakam olarak düşünülse de öldürülen kimselerin sayısının fazla olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Konumuz açısından bir diğer mühim örnek Timur'un Delhi'yi ele geçirdikten sonra 1399'da kuşattığı Hindistan'ın önemli kalelerinden biri olan Mirat Kalesi'dir. Timur on bin kişi ile kaleyi kuşatmış, koşun emirlerinin her birinin kendi kuşatma bölgesinde kalenin duvarlarını delmelerini, lağımçıların ise kalenin duvarlarının altına tüneller kazmalarını emretmiştir. Ardından kazılan tüneller patlatılarak kale duvarları çökertilmiştir. Ayrıca Timur ordusu halatlar ile kale duvarlarına tırmanarak surlara çıkmış ordunun bir kısmı ise kale kapısından kuşatmaya katılmıştır. Daha sonra Mirat Kale'si ele geçirilmiş, kaleyi savunanlardan birçok kimse öldürülmüş, Timur'un emriyle kalenin burçları ve binaları ateşe verilmiştir.⁴⁰ Kuşatma aletlerinin kurularak ateşlenmesinden surların delinip altından tüneller kazılarak kalenin temelini oyulması ve sonrasında kale duvarlarına doğru kazılan tünellerin patlatılmasına kadar olan süreci yöneten kimselerin olması, Timur'un ordusunda kale ve şehir kuşatmalarında uzmanlaşmış bir grubun olduğunu göstergesidir.

4. Hindistan Seferinin Taktiksel Boyutu

Timur'un Hindistan seferine bütüncül bir şekilde bakıldığında seferin bazı taktik⁴¹ esaslara dayandığı görülür. Bilindiği üzere Timur, sefere çıkmadan önce 1397'de torunu Pir Muhammed'i Sind Nehri'ni geçmesini ve bölgede ileri güç olarak ilerlemesini istemiştir. Ardından Mart 1398'de kendisi Hindistan'a sefere çıkmıştır.⁴² Timur, sefere çıkılacak coğrafyanın tanınması ve keşif faaliyetleri yapıldıktan sonra harekete geçmek istemiştir. Bu durum onun hem taktiksel düşüncesini hem de temkinli bir lider olduğunu ortaya koymaktadır.

Bir diğer mühim mesele de Timur'un Hindistan'da ele geçirdiği kale ve şehirlerde büyük tahribatta bulunması ve askerinin lojistik ihtiyacının yağma yoluyla düşman coğrafyasından temin edilmesidir. Örneğin Timur, 1398'de Noğaz/Nağaz Kalesi'ni ele geçirdiğinde düşmanların tüm malları yağmalanmış ve evler ateşe verilmiştir. Benzer şekilde 1398'de Telmine Kale'si ele geçirildiğinde şehir yağmalanmış, evler ateşe verilmiş ve birçok ganimet ele geçirilmiştir. Aynı durum 1398'de Timurlu askerlerinin bir manastır olan Şahnevaz'ı ele geçirdiği zaman da görülür. Şahnevaz yağmalanmış, buradaki zahire ambarlarından askerler iaşelerini sağlamış ve daha sonra düşmanın eline geçmemesi için geriye kalan ambarlar yakılmıştır.⁴³ Timur'un ordusunun Noğaz ve Telmine Kalesi'ndeki yıkıcı faaliyetlerinin altında yatan esas sebep söz konusu yerlerin Timurlu ordusuna teslim olmaması ve savaşla ele geçirilmesidir. Ayrıca ordunun lojistik ihtiyacının karşılanması hususu da göz ardı edilmemelidir. Hindistan'ın en önemli şehirlerinden birisi olan Delhi, 1398'de Timur tarafından ele geçirildiğinde aynı akıbete uğramıştır. Delhi ele geçirdikten sonra eğlenceler düzenlenmiştir. Bu sırada şehre giren bazı Timurlu askerlerine şehrin sakinleri saldırmış, bu durumdan dolayı askerler galeyana gelmiş ve Delhi tüm mahalleleriyle yağmalanarak

³⁶ Kuşatma sürecinde duvarlı delen kimselere nakab, tünel kazan kişileri ise lağımçı denilmiştir ancak çoğu zaman bu iki sözcük aynı anlamda kullanılmıştır. Nakab ve lağımçıları, kale duvarlarına doğru tüneller kazarak kalenin temelini oyarlar. Daha sonra kazılan tüneller desteklemek üzere tahta direkler konular, yerleştirilen direkler ateşe verilerek duvarın çökmesi sağlanırdı. Erkan Gökso, *Türk Kültüründe Silah*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2019, s. 326.

³⁷ Mancınık teknolojisi ve türleri için bkz. David Nicolle, *Medieval Siege Weapons Byzantium, the Islamic World & India AD 476-1526*, C. 2, Osprey Publishing, Oxford 2003.

³⁸ Gökso, *age*, s. 283. Arrâde, ateş topu atmaya yarayan küçük boyutlu bir mancınık türüdür. Zeki Tez, *Patlayıcı, Silah ve Savaş Tekniğinin Kültürel Tarihi*, Doruk Yayınları, İstanbul 2010, s. 160.

³⁹ Gıyâseddin Ali-i Yezdi, *age*, s. 92-95; Şâmî, *age*, s. 221-222; Şerefeddin Ali-i Yezdi, *age*, s. 293-295; Hâfız-ı Ebrû, *age*, C. 2, s. 841-844.

⁴⁰ Gıyâseddin Ali-i Yezdi, *age*, s. 126-128; Şâmî, *age*, s. 234-235; Şerefeddin Ali-i Yezdi, *age*, s. 307; Hâfız-ı Ebrû, *age*, C. 2, s. 855-856; Durak, *age*, s. 148; Koç, *age*, s. 254-255; Peter Purton, *A History of the late Medieval Siege (1200-1500)*, The Boydell Press, Woodbridge 2010, s. 185.

⁴¹ Timur'un savaş taktikleri, stratejileri ve askerî dehası hakkında bazı çalışmalar için bkz. Ensar Macit, *Timurlu Devleti'nin Askerî Teşkilâtı*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2012; Neslihan Yücedağ, *Emir Timur'un Savaş Stratejileri*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tokat 2015; Hasan Taşkıran, "Emir Timur'un Savaş Stratejileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.43/9, 2016, s. 946-954; Neslihan Aksoycuk, "Emir Timur, Kişisel Özellikleri ve Askerî Dehası", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.10/2, 2019, s. 9-12; A. Ahat Andican, *Emir Timur Tarih, Siyaset, Miras*, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 434-451.

⁴² Gıyâseddin Ali-i Yezdi, *age*, s. 57-58; Şerefeddin Ali-i Yezdi, *age*, s. 276-277; Koç, *age*, s. 237-238; Durak, *age*, s. 128.

⁴³ Gıyâseddin Ali-i Yezdi, *age*, s. 73, 80-84; Şâmî, *age*, s. 216-217; Şerefeddin Ali-i Yezdi, *age*, s. 290-291; Hâfız-ı Ebrû, *age*, C. 2, s. 837-838.

ateşe verilmiştir. Yağma sonucunda Timurlu ordusunun eline çok miktarda esir geçmiştir. Bazı Hinduların kendi evlerini ve çocuklarını Timurlu ordusunun eline geçmemesi için yaktıkları ifade edilmiştir.⁴⁴ Timurlu ordusunun Hindistan'da ele geçirilen şehirlerin ve kalelerin yağmalanması ve tahrip edilmelerine dair yukarıda ifade edilenlerin dışında kaynaklarda pek çok örnek görmek mümkündür. Timurlu ordusunun bu şekilde hareket etmesinin nedenleri arasında ordunun lojistik ihtiyacının yağma yoluyla düşman coğrafyasından karşılanması hem Timurlu ordusunun lojistik organizasyonunu kolaylaştırmış hem de düşmanın gıda maddelerine ulaşımını engellemiştir. Benzer şekilde ele geçirilen yerlerin yağmalanması ve tahrip edilmesi meselesi ile düşman topraklarına olabildiğince zarar vermek, ele geçirilen ganimetler vasıtasıyla askerlerin savaşa isteğini diri tutmak ve düşman coğrafyasındaki direnişi kırmak amaçlanmış olabilir.

Timur'un Hindistan seferinin taktiksel yönü arasında bir diğer önemli mesele ele geçirilen veya öldürülen düşmanlara karşı yapılan uygulamalardır. Mesela 1398'de Ketur seferinde Timurlu ordusu öldürülen düşmanların kafalarını bir araya getirerek minareler ve yüksek tepeler yapmışlardır. Benzer şekilde Timurlu ordusu, Cal bölgesinde Nusret ile savaşta öldürülen düşmanların başlarını mızraklara geçirmiştir.⁴⁵ Timur, 1398'de Delhi yakınlarında Tuğluklu hükümdarı Sultan Mahmud Han ile savaşından hemen önce esir alınan yaklaşık yüz bin Hintli'nin düşman tarafına geçme ihtimaline karşı öldürülmesini emretmiş ve emir yerine getirilmiştir.⁴⁶ Yüz bin sayısı abartılı bir rakam olsa da esir alınan ve öldürülenlerin sayısının fazla olduğunu göstermektedir. Timur'un bu faaliyetleri hem tedbir amaçlıdır hem de düşmanlarına karşı psikolojik olarak korku yaratmak istemesindedir. Böylece Timur, hiç kimsenin kendisine ve ordusuna direnmemesini, direnenlerin ise kötü bir akıbete uğrayacağını mesajını vermek istemiş olabilir.

Hindistan seferi sırasında Timur'un Tuğluklu Sultan Mahmud Han ile Delhi yakınlarında yaptığı savaşta düşman tarafındaki fillere karşı uygulamış olduğu taktik de takdire şayandır. Kaynaklarda Tuğluklu ordusunda üstünde binicileri ve Orta Çağ'da çok meşhur olan *Nâvek*⁴⁷ kullanan okçuların yer aldığı yüz yirmi adet filin olduğu ifade edilir. Timurlu ordusundaki askerlerin ve atların bu fillerden çok korktuğu açıkça görülür. Dolayısıyla Timur, bu fillere karşı ordugâh çevresinde hendekler kazdırmış, hendeklerin çevresine kalkanlar yerleştirilerek savunma önlemlerini arttırmış ve ordudaki mühendislerle demirden dikenler⁴⁸ yapmalarını emretmiştir. Ardından piyade askerlere yapılan dikenleri muhafaza etmelerini ve filler harekete geçtiğinde dikenleri savaş meydanına atmalarını söylemiştir.⁴⁹ İbn Arabşah'a göre ise "Timur Hindistan seferinde düşman saflarındaki fillere karşı üç köşesi sivri demirden dikenler hazırlatmış, söz konusu dikenleri askerlerine dağıttırmış ve bunları geceleyin savaşın yapılacağı meydanına attırmıştır. Ardından da savaş meydanında bir sınır belirlemiş, askerlerine o sınırın geçilmemesi için emir vermiş, piyade birliklerini sağ ve sol kanatlardan gelebilecek saldırılara karşı pusuya yatırmış, savaş günü de Timurlu ordusu sahte ricat yapıp geri çekilerek düşman saflarında bulunan filler bu dikenli araziye çekilmişlerdir. Tuğluklu ordusu söz konusu dikenli araziye geldiğinde dikenler fillerin ayaklarına büyük zarar vermiş ve acı içerisinde geri dönerek savaş meydanından kaçmışlardır. Filler panik içerisinde kaçarken Tuğluklu ordusunun muharip kuvvetlerini de ayakları altında ezmiştir. Bu durumdan sonra dağılmaya ve kaçmaya başlayan Tuğluklu kuvvetlerinden geriye kalanlar Timur'un pusuya yatırdığı askerleri tarafından öldürülmüştür."⁵⁰

İbn Arabşah, Ankara Savaşı'nda (1402) Timur'a esir düşen Johannes Schiltberger ve 1404'te Timur ile görüşen İspanyol elçi Ruy Gonzales de Clavijo Timur'un Hindistan'da filleri nasıl etkisiz hale getirdiğine dair önemli bilgiler verir. Kaynaklardaki bilgiler şu şekilde özetlenebilir: "Timur, askerlerin ve atların fillerden korktuğunu görünce komutanlarıyla hemen bir istişare yapar ve ordugahtaki develer toplanarak develerin üzerine odun, ot, pamuk ve yanıcı maddeler yerleştirilir. Savaş günü düşman saflarındaki filler, Timurlu ordusuna yaklaşıncaya Timur, develerin üzerindeki yanıcı maddelerin ateşe verilerek, düşman saflarındaki fillerin üzerine gönderir. Böylece develer fillere doğru ilerler, ateşten korkan filler geri dönerek kendi saflarındaki askerlere zarar

⁴⁴ Gıyâseddin Ali-i Yezdî, *age*, s. 120-122; Şâmî, *age*, s. 232; Şerefeddin Ali-i Yezdî, *age*, s. 305-306; Hâfız-ı Ebrû, *age*, C. 2, s. 854.

⁴⁵ Gıyâseddin Ali-i Yezdî, *age*, s. 82-83; Şâmî, *age*, s. 210, 217; Şerefeddin Ali-i Yezdî, *age*, s. 280, 291; Hâfız-ı Ebrû, *age*, C. 2, s. 828.

⁴⁶ Gıyâseddin Ali-i Yezdî, *age*, s. 108; Şâmî, *age*, s. 227; Şerefeddin Ali-i Yezdî, *age*, s. 300; Hâfız-ı Ebrû, *age*, C. 2, s. 849; Durak, *age*, s. 143.

⁴⁷ *Nâvek*, Orta Çağ'da bilinen bir ok çeşididir. Ayrıca yay anlamı da taşımaktadır. İbrahim Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 78, 83. Gazneliler döneminde fillerin sırtında zırh delici özelliğe sahip ve 1 km. yakın atış mesafesi olan kısa nâvek oku atan kimselerin olduğu ifade edilmektedir. Umut Kansoy, "Savaş Fillerinin ve Mürettbâtının Silahları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, S. 7/1, 2020, s. 417. Memluk-Kıpçak Türkçesi ile yazılan ve askeri bir el kitabı olan *Münyetü'l-Guzât* adlı eserde nâvek oku yer alır. Nâvek oku yüksek kalelere ve uzak mesafedeki hedeflere atılır. Okun uzunluğu bir karış, temreni dört parmak. *Münyetü'l-Guzât*, yay. Mustafa Uğurlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, 114-115; Altan Çetin, *Memlûk Devleti'nde Askeri Teşkilat*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 221.

⁴⁸ Ekler kısmına bkz. *EK 1*.

⁴⁹ Gıyâseddin Ali-i Yezdî, *age*, s. 112-113; Şâmî, *age*, s. 229; Şerefeddin Ali-i Yezdî, *age*, s. 301-302; Hâfız-ı Ebrû, *age*, C.2, s. 850; Nicolle-Mcbride, *age*, s. 20; Jean-Paul Roux, *Timurlenk*, çev. Lale Arslan Özcan, Dergâh Yayınları, İstanbul 2022, s. 135; Justin Marozzi, *Timurlenk (İslâm'ın Kılıcı Cihan Fatih)*, çev. Hülya Kocaoluk, YKY Yayınları, İstanbul 2020, s. 286.

⁵⁰ İbn Arabşah, *age*, s.169-170.

TİMUR'UN SAVAŞ SANATI: HİNDİSTAN SEFERİ ÖRNEĞİ (1398-1399)

verirler. Böylece Tuğluklu ordusu dağılmıştır.⁵¹ Timur'un daha önce savaş meydanlarında hiç karşılaşmadığı fillere karşı uyguladığı bu taktikler, onun hem büyük bir askerî dehâ olduğunun hem de olağanüstü durumlarda sakinliğini koruyarak zafer kazanan yetenekli ve yenilikçi bir asker olduğunun göstergesidir. Kaynakların ifadesinden Timur'un savaş meydanında beklenmedik bir durumla karşılaştığında elindeki imkânları kullanarak savaşı kazanmaya çalışan taktiksel yönü güçlü bir asker olduğu da görülür. Fillerin etkisiz hale getirilmesine dair yukarıda verilen bilgilerden Timur'un amacının sadece düşmanın fillerini alt etmek ve savaşı kazanmak değil pusuya yatırılan askerler ile düşman unsurlarının tamamının imha edilmesini sağlamak olduğu söylenebilir. Ayrıca Timur'un düşman saflarında yer alan filleri alt etmek için uyguladığı muharebe alanının belirlenmesi, düşmanın zikredilen savaş meydanına çekilmesi ve daha önce hazırlanan savaş aletleri ile düşmana büyük kayıplar verdirilmesi kayda değer bir taktiksel başarıdır.

SONUÇ

Bu çalışmayla döneminin en büyük askerî komutanlarından ve devlet adamlarından birisi olan Timur'un Hindistan seferi, Timur'un ordusunun üstelendiği görev ve seferin taktiksel boyutu farklı bir açıdan değerlendirilmeye çalışılmıştır. Zikredilen sefer bütüncül bir şekilde incelendiğinde önemli sonuçlar görülmektedir. İlk olarak Timur, Hindistan'da Müslüman olmayan Hintliler ile savaşarak gazi hükümdar imajını güçlendirmiştir. Ayrıca bir Türk-İslâm hanedanı olan Tuğluklulara karşı kazandığı zaferle yenilmez bir hükümdar olduğunu bir kez daha ortaya koymuştur. Timur devletini Çağatay Hanlığı'nın mirası üzerine kurduğu için Hindistan üzerine seferlerini devam ettirerek siyasi anlamda gücünü de pekiştirmiş olabilir. Bir diğer önemli husus Hindistan seferi sırasında elde edilen hayvanların, silahların, zırhların, fillerin ve diğer pek çok zenginliğin Timur'un sonraki seferlerine kaynak olmasıdır. Hindistan seferinden pek çok ganimet elde edilmesi Timurlu ordusundaki askerler için de olumlu bir gelişme olmuştur. Bu durum orduda hem bir hoşnutluk oluşturmuş hem de sonraki seferler için itici bir güç olmuştur. Ayrıca askerlerin bir lider olarak Timur'a olan güvenini ve saygısını da artırmıştır. Hindistan seferinde Timur'un ordusu ve uyguladığı taktikler onun savaş sanatına dair önemli ip uçları verir. Zikredilen seferde Timurlu ordusu meydan muharebesi, küçük çarpışma, şehir ve kale kuşatmaları ile muharebe gücünü arttırmış ve tecrübe kazanmıştır. Hindistan seferinde Timurlu ordusunun muharip kuvvetleri olan süvari ve piyadeler bir uyum içerisinde savaşmıştır. Timurlu ordusunun bel kemiği ve ana muharip gücü olan süvarinin hareket kabiliyetinin kısıtlandığı veya olmadığı bölgelerde atından inerek yaya savaşan süvari ve müstakil piyade birlikleri savaşlarda yer almışlardır. Timurlu ordusunun meydan muharebelerinde, coğrafi engellerin olmadığı alanlarda ve takip harekâtlarında etkin bir şekilde kullandığı süvari birlikleri, ordunun hem hızlı hareket etmesine olanak sağlamış hem de düşman saflarına ardı ardına yapılan hücumlarla meydan savaşların kazanılmasında etkili olmuştur. Hindistan seferindeki şehir ve kale kuşatmalarından Timurlu ordusundaki mancınık ve arrâde gibi kuşatma araç ve gereçlerini hazırlayarak kullanan mühendislerin belirli bir donanımına sahip olduğu da anlaşılır. Timur'un taktiksel uygulamaları, düşmana olabildiğince zarar vererek onları bir daha savaşamayacak veya karşı koyamayacak duruma getirmek amacı taşır. Ayrıca düşmanlarına verdiği zararın örnek alınması ve diğer insanların ya da şehirlerin benzer durumları yaşamaması için Timur'a savaşmadan teslim olmaları gerektiği mesajını verir. Fillerle karşı aldığı önlemler, savaş yerinin belirlenmesi, düşmanın belirlenen meydana çekilmesi ve daha önce hazırlanan harp aletleri ile düşmana zarar verilmesi mühim bir taktiksel bakış açısıdır. Bu durum Timur'un hem eski savaş geleneklerini muhafaza eden hem de yeni savaş taktiklerini benimseyen yenilikçi bir asker olduğunu gösterir. Timur'un Hindistan'a sefere çıkmadan önce torunu Pir Muhammed'i bölgede öncü harekâta bulunması için göndermesi, savaş öncesi ordugâh çevresine hendek kurması ve savunma önlemleri alması tedbir ve ihtiyata da önem veren bir asker olduğunu ortaya koyar. Son olarak Hindistan seferi ile Timurlu ordusu kendilerine yabancı olan farklı bir coğrafyada savaşarak büyük bir savaş deneyimi edinmiştir.

⁵¹ İbn Arabşah, *age*, s.171-172; Johannes Schiltberger, *age*, s. 75; Clavijo, *age*, s. 134. Timur'un fillere karşı uyguladığı bu savaş taktiği birçok Arap kaynağında da yer almaktadır. Musa Şamil Yüksel, "Arap Kaynaklarında Timur", *Bilgi*, S. 31, Güz 2004, s. 93.

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KAYNAKÇA

ABDÜRREZZAK-I SEMERKANDÎ, Matla'-ı Sadeyn ve Mecma'-ı Bahreyn, yay. Abdülhüseyn-i Nevâî, Pejûhişgâh-ı Ulum-i İnsanı ve Muta'alat-ı Ferhengi, C.2 (1), Tahran 1383 h.ş.

AKA, İsmail, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara 2014.

AKA, İsmail. "Timur Sâdece Bir Asker Mi İdi?", *Prof. Dr. İsmail Aka Makaleler*, haz. E. Semih Yalçın-Şarika Gedikli, C.2, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, ss. 113-130.

AKBIYIK, Hayrunnisa Alan, "Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi, *Bilig*, S.27, Güz 2003, ss. 117-156.

AKSOYCUK, Neslihan, "Emîr Timur, Kişisel Özellikleri ve Askerî Dehâsi", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.10/2, 2019, ss. 5-13.

ALAN, Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.

ANDİCAN, A. Ahat, *Emir Timur Tarih, Siyaset, Miras*, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

ARCHER, Christon I., FERRIS, John R., HERWIG, Holger H, TRAVES, Timothy E., *Dünya Savaş Tarihi*, çev. Cem Demirkan, Akyüz Yayıncılık, İstanbul 2006.

CHANDRA, Satish, *History of Medieval India (800-1700)*, Orient Blackswan Private Limited, Delhi 2007.

ÇETİN, Altan, *Memlûk Devleti'nde Askerî Teşkilat*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2007.

ÇETİN, Halil, *Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012.

DAVIES, C. Collin, *An Historical Atlas Of The Indian Peninsula*, Geoffrey Cumberlege Oxford University Press, India 1949.

DUMAN, İbrahim, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

DURAK, Neslihan, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, ASAM Yayınları, Ankara 2000.

GIYÂSEDDİN ALİ-İ YEZDÎ, *Saâdetnâme ya Ruznâme-i Gazavât-ı Hindustan*, yay. İrec Afşar, Miras-ı Mektub, Tahran 1379 h.ş.

GOLDEN, Peter B., *Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Yahya Kemal Taştan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.

GÖKSU, Erkan, *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.

GRAVETT, Christopher, *Medieval Siege Warfare*, Osprey Publishing, United Kingdom 1990.

TİMUR'UN SAVAŞ SANATI: HİNDİSTAN SEFERİ ÖRNEĞİ (1398-1399)

GROUSSET, René, *Stepler İmparatorluğu (Attilâ, Cengiz Han, Timur)*, çev. Halil İnalçık, haz. Ertuğrul Tokdemir – Mustafa Dönmez, TTK, Ankara 2015.

HÂFİZ-I EBRÛ, *Zübdetü't- Tevârih-i Baysungurî*, yay. Seyyid Kemal Hac Seyyid Cevâdî, İntişarat-ı Esatir, C.2, Tahran 1380 h.ş.

HAİDAR, Mansura, *Medieval Central Asia: Polity, Economy & Military Organization 14th to 16th Centuries*, Manohar Publishers, Delhi 2004.

İBN ARABŞAH, *Acâibu'l Makdûr fi Nevâib-i Tîmûr*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.

JACKSON, Peter. “The Mongols of Central Asia and the Qara’unas”, *Journal of the British Institute of Persian Studies*, 56/1 2018, ss. 91-103.

JOHANNES SCHILTBERGER, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.

KAFALI, Mustafa, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan Yayınları, Ankara 2005.

KANSOY, Umut, “Savaş Fillerinin ve Müretbâtının Silahları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, S.7/1, 2020, ss. 405-451.

KAYALI, Yalçın, “Timur’un Hindistan Seferi”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 6, Ekim 2014, ss. 179-192.

KOÇ, Bilal, *Delhi Türk Sultanlığında Tuğluklular Dönemi Siyasi Tarihi (1320-1414)*, TTK, Ankara 2021.

KORTEK, S. Haluk, *DİA*, C.41, İstanbul 2012, ss. 332-333.

MACİT, Ensar, *Timurlu Devleti'nin Askerî Teşkilâtı*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2012.

MAJUMDAR, R.C, “The invasion of Timur and the end of the Tughluq Dynasty”, *The Delhi Sultanate*, ed. R.C. Majumdar, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay 1967, ss.116-124.

MANZ, Beatrice Forbes, *Timurlenk (Bozkırların Son Göçebe Fatih)*, çev. Zuhâl Bilgin, Kronik Kitap, İstanbul 2017.

MANZ, Beatrice Forbes, “Tamerlane and the Symbolism of Sovereignty” çev. Musa Şamil Yüksel, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.1/15, 2000, ss. 257-272.

MAROZZI, Justin, *Timurlenk (İslâm'ın Kılıcı Cihan Fatih)*, çev. Hülya Kocaoluk, YKY Yayınları, İstanbul 2020.

MAY, Timothy, *The Mongol Art of War (Chinggis Khan and the Mongol Military System)*, Westholme Publishing, Pennsylvania 2007.

Münyetü'l-Guzât, yay. Mustafa Uğurlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

NICOLLE, David, - McBRIDE, Angus, *The Age Of Tamerlane*, Osprey Publishing, United Kingdom 1990.

NICOLLE, David, *Medieval Siege Weapons Byzantium, the Islamic World & India AD 476-1526*, C.2, Osprey Publishing, Oxford 2003.

NİZÂMEDDİN-İ ŞÂMÎ, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1987.

ÖZCAN, Azmi, “Mültan”, *DİA*, C. 31, Ankara 2020, ss. 547-548.

PURTON, Peter, *A History of the late Medieval Siege (1200-1500)*, The Boydell Press, Woodbridge 2010.

ROEMER, Hans Robert, “Timûr in Iran”, *The Cambridge History of Iran*, ed. P. Jackson-L. Lockhart, Cambridge University Press, Cambridge 1986, C. 6, ss. 42-97.

ROUX, Jean-Paul, *Timurlenk*, çev. Lale Arslan Özcan, Dergâh Yayınları, İstanbul 2022.

RUY GONZALES DE CLAVİJO , *Embassy to Tamerlane 1403-1406*, çev. Guy Le Strange, RoutledgeCurzon, London-New York 2005.

SARAB LAL, Kishori, *History Of The Khaljis: A.D. 1290-1320*, The Indian Press, Allahabad 1950.

SOUCEK, Svat *A History of Inner Asia*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.

SULTANİYELİ JOHANNES, *Timur'un Sarayında (Fransa'ya Gönderdiği Elçinin Kaleminden Emir Timur'un Hayatı, Devleti ve Halkı)*, çev. Ahmet Deniz Altunbaş, Kronik Kitap, İstanbul 2020.

ŞEREFEDDİN ALİ-İ YEZDÎ, Şerefeddin, *Zafernâme*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

TAŞKIRAN, Hasan, “Emir Timur’un Savaş Stratejileri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.43/9, 2016, ss. 946-954.

TEZ, Zeki, *Patlayıcı, Silah ve Savaş Tekniğinin Kültürel Tarihi*, Doruk Yayınları, İstanbul 2010.

UYAR, Mustafa, “Ādāb el-Ḥarb ve el-Şecā’a’ya Göre ‘Hisar ve Kuşatma Geleneği’”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.40, 2006, ss. 215-224.

UYAR, Mustafa, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti’nin Askerî Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, TTK, Ankara 2020.

ÜKTEN, Selim Serkan, *Buhara Hanlığı’nın Askerî Teşkilatı (1500-1868)*, TTK, Ankara 2018.

YAKUBOVSKİY, A. Yu, *Altı Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976.

YÜCEDAĞ, Neslihan, Yücedağ, *Emîr Timur’un Savaş Stratejileri*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tokat 2015.

YÜKSEL, Musa Şamil, “Arap Kaynaklarında Timur”, *Bilig*, S.31, Güz 2004, ss. 85-126.

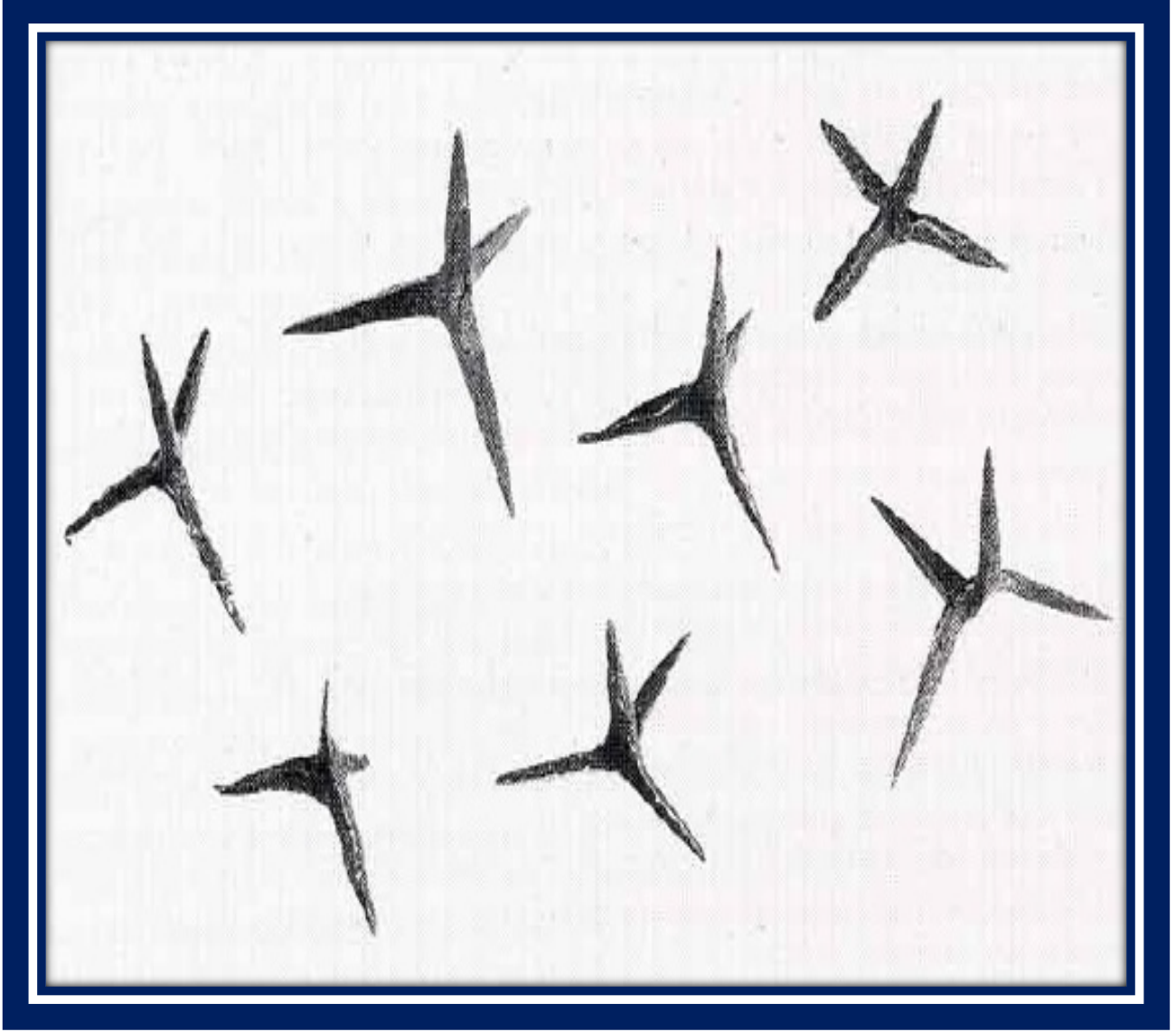
YÜKSEL, Musa Şamil, “Timurlu Sarayında Cereyan Eden İlmi Münazaralar, el- Cezerî ve at-Taftazanî Örneği”, *Tarihin ve Tarihçinin İzinden Kazım Yaşar Koprıman Armağanı*, ed. Altan Çetin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2014, ss. 117-124.

YÜKSEL, Musa Şamil, *Timurlularda Din ve Devlet İlişkisi*, TTK, Ankara 2009.

ZAHOR, Ali Khan, “Map of North India c.1400, before and after Timur”, *Proceedings of the Indian History Congress*, S.57, 1996, ss. 361-365.

EKLER

Ek 1: Dört Ucu Sivri Demir Diken Örneği⁵²

⁵² Christopher Gravett, *Medieval Siege Warfare*, Osprey Publishing, United Kingdom 1990, s. 57.

Ek 2: Timurlu Süvari İllüstrasyonu⁵³

⁵³ Nicolle- McBride, *age*, s. 27.

Ek 3: Timurlu Piyade İllüstrasyonu⁵⁴

⁵⁴ Nicolle- McBride, *age*, s. 28.

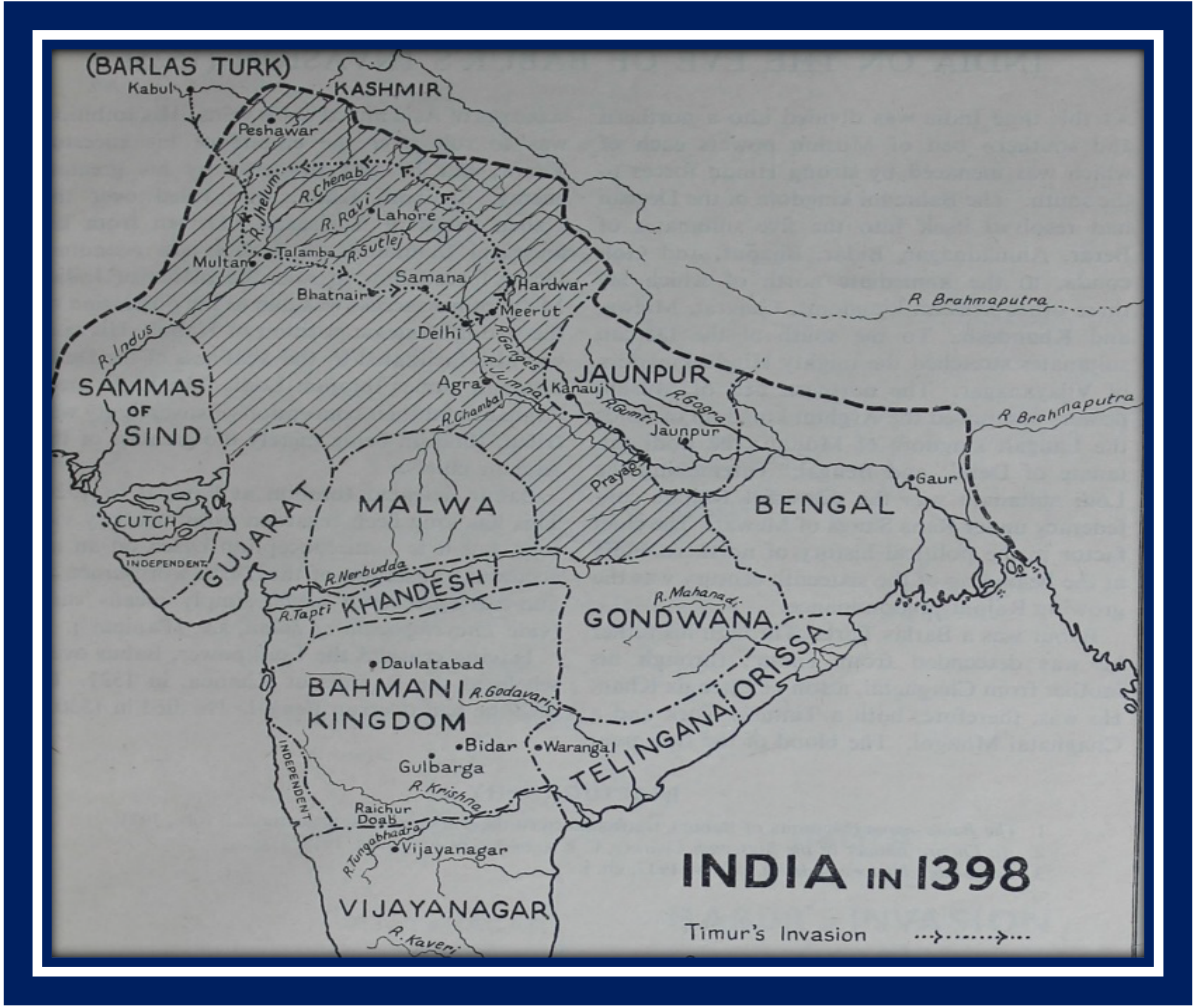
Ek 4: Timur'un Hindistan Sefer Yolu⁵⁵

⁵⁵ Zahoor Ali Khan, "Map of North India c.1400, before and after Timur", *Proceedings of the Indian History Congress*, S.57, 1996, s. 365.

TİMUR'UN SAVAŞ SANATI: HİNDİSTAN SEFERİ ÖRNEĞİ (1398-1399)

Ek 5: Timur'un Hindistan Sefer Güzergâhı⁵⁶

⁵⁶ C. Collin Davies, *An Historical Atlas Of The Indian Peninsula*, Geoffrey Cumberlege Oxford University Press, India 1949, s. 37.

ÖZ

Osmanlı Devleti klasik dönemde merkeziyetçi, teşkilatçı ve adaletli bir idare geleneğine sahiptir. Devlet ilk dönemlerden itibaren çeşitli kurum ve teşkilatlar kurmuş, ülkeyi ve toplumu kendi idare pratikleri çerçevesinde yönetmeye çalışmıştır. Dîvân-ı Hümâyün, toprak, tımar, maliye, ordu ve adalet teşkilatları Osmanlı Devleti'ni güçlü kılan, onu ayakta tutan teşkilatlar olmuştur. Halkın yönetiminde de düzen, güvenlik, adalet ve refah konuları ön plana çıkmıştır. Bahsi geçen uygulamalar sayesinde devlet görece uzun ömürlü olmuş, geniş coğrafyadaki farklı toplumları, insanları bir idare çatısı altında toplayıp yönetebilmiştir. Osmanlı Devleti'nde devlet ve toplum idaresinin temeli adalet anlayışına dayanmaktadır. Bu sebeptendir ki devletin temel yapı taşı olan adalet, adaletin işleyişi ve adalet kurumları önemli bir yere sahiptir. Adaletin tesisini sağlamakla görevli kurumlardan biri şüphesiz naiplik müessesesidir. Bu sebeple naiplerin liyakatli, dindar ve şer'i hükümleri iyi bilen kimseler olması gerekmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarından itibaren adaletin tesisi için çalışılmış olunmasına rağmen, 16. yüzyılın ikinci yarısında bu durumun sürekliliği sağlanamamış ve adalet kurumundaki bozulmaya paralel olarak naiplik kurumu da bozulmaya yüz tutmuştur. Öyle ki naipler üzerlerine düşen görevleri aksatmakla birlikte, bazı durumlarda bunları bir çıkar kapısı olarak kullanmaktan ve yolsuzluk yapmaktan geri durmamışlardır. Bu durum devlet kurumlarının tuttuğu kayıtlara yansımıştır.

Osmanlı Devleti'nde zulüm gören reayanın hakkını arama, adalet isteme, şikâyet etme hakkı vardı. Haksızlık kimden gelirse gelsin insanlar adalet kurumlarına veya taşra idare görevlilerine şikâyet edebilirdi. Halka en yakın adalet kurumu şer'i mahkemelerdi. Burada padişah adına görev yapan kadı veya naipler, halkın yakınmalarını dinler, çözüm üretirlerdi. Bu davalar şeriye sicillerine yazılırdı. Bölgedeki adalet görevlilerinden veya yerel idarecilerden davacı olanlar, sorunları çözülmeyenler çeşitli yollarla merkezdeki Dîvân'a başvurabilirlerdi. İşte bu anlayış ve uygulama doğrultusunda Osmanlı Devleti'nde naipler hakkında taşradan devlet merkezine birçok yakınma ve şikâyet ulaşımıştır. Bunların çoğu naipler tarafından haksızlığa, zulme, suistimale, baskıya maruz kalan reaya tarafından dile getirildi. Naiplere ilgili şikâyetlerin bir kısmını da yine o bölgelerde görev yapan diğer devlet görevlileri merkeze bildirdi. Sonuçta taşrada gerçekleşen bu hukuk dışı olaylar Osmanlı merkezine yansımıştır. Dîvân'da bu türden adli konular tartışılmıştır. Kanun dışı işlere, yolsuzluğa, görev ihmaline karışan naipler hakkında yapılması gerekenler, hükümet görevlilerince mühimme defterlerine kaydedilmiştir. Naiplere yönelik teftiş, soruşturma, uyarı, ceza verme, azil ve benzeri kararlar verilmiştir. Kararlar yerel yetkililere ve ilgili kişilere yazılı olarak duyurulmuştur. Bu açıdan mühimme defterleri diğer birçok konuda olduğu gibi taşradaki görevlilerle ilgili, özelde kadı ve naiplerin durumu hakkında araştırmacılara zengin bilgiler sunmaktadır. Makalenin özü, naiplerin taşrada halka, görevlilere veya devlete karşı giriştikleri olumsuz eylemlerin mühimme kayıtlarına yansıyan çeşitli örnekleridir. Bu örneklerin incelenme amacı, ilgili yüzyıllarda naiplerin içine düştüğü durumu ve devletin naipler üzerinden adaleti yeniden tesis etme çabalarını anlayabilmektir. Bu araştırmada bu kayıtlardan biri olan mühimme defterleri temel alınarak kuruma münhasır şikâyet hükümleri incelenmiştir. Söz konusu belgeler doküman analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Dîvân-ı Hümâyün, Adalet, Naip, Mühimme Defterleri, Yolsuzluk ve Şikâyetler.

* Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tokat/TÜRKİYE, E-Posta: samettin.basol@gop.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-2938-324X.

** Doktora Öğrencisi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Tokat/TÜRKİYE, E-Posta: nazmiyegulkantaroglu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2136-0043.

OSMANLI DEVLETİ'NDE NAİPLER HAKKINDA DEVLET MERKEZİNE YANSIYAN YOLSUZLUK VE ŞİKÂyetLER (1544-1795)

CORRUPTION AND COMPLAINTS REFLECTED IN THE STATE CENTER ABOUT THE REGENT OF THE QADI IN THE OTTOMAN STATE (1544-1795)

ABSTRACT

The Ottoman Empire has a centralist, organizational and just administration tradition in the classical period. The state established various institutions and organizations from the beginning, and tried to manage the country and society within its own administration practices. Imperial Council, land, timar, finance, military and justice organizations were the organizations that made the Ottoman Empire strong and kept it alive. In the administration of the people, the issues of order, security, justice and welfare have come to the fore. Thanks to the aforementioned practices, the state has been relatively long-lived and has been able to gather and manage different societies and people in a wide geography under one administration. The basis of the administration of state and society in the Ottoman Empire is based on the understanding of justice. Forth is reason, justice, which is the basic building block of the state, the functioning of justice and the institutions of justice have an important place. One of the in situations responsible for ensuring the institution of justice is undoubtedly their regency institution. Forth is reason, it is necessary that the regent be someone who is worthy, religious and knows the Sharia provisions well. As a matter of fact, although justice has been worked for since the early days of the Ottoman Empire, in the second half of the 16th century, the continuity of this situation was not achieved, and in parallel with the deterioration in the institution of justice, the institution of regency so faced deterioration. So much so that their gents have disrupted their duties, but in some cases, they have not stopped using them as a door of interest and committing corruption. This is reflected in their records kept by government agencies.

In the Ottoman Empire, the people who were persecuted had the right to seek justice, to demand justice and to complain. No matter who the injustice came from, people could complain to the justice institutions or provincial administration officials. The closest justice institution to the people was the Sharia courts. Here, the judges and regents who served on behalf of the sultan listened to the complaints of the people and found solutions. These cases were written in the sharia registers. Those who complained from the justice officials or local administrators in the region, and whose problems were not resolved, could apply to the Imperial Court in the center in various ways. In line with this understanding and practice, many complaints and complaints have reached the center of the state about the regents in the Ottoman Empire. Most of these were expressed by the reaya, who were subjected to injustice, oppression, abuse and oppression by the regents. Some of the complaints about the regent were also reported to the center by other state officials working in those regions. As a result, these illegal events that took place in the provinces were reflected in the Ottoman center. Such judicial matters were discussed in the Imperial Court. What should be done about the regents involved in illegal business, corruption and neglect of duty were recorded in the mühimme books by the government officials. Inspection, investigation, warning, punishment, dismissal and similar decisions were made against the regents. Decisions were announced in writing to local authorities and relevant persons. In this respect, the mühimme notebooks, as in many other subjects, provide researchers with rich information about the officials in the provinces, in particular the situation of the kadi and regents. The essence of the article is the various examples of the negative actions of the regents against the public, officials or the state in the provinces, which are reflected in mühimme records. The purpose of examining these examples is to understand the situation of the regents in the relevant centuries and the efforts of the state to re-establish justice through the regents. In this research, there records of complaints exclusive to the institution were reviewed based on one of these records, Mühimme books. These documents have been evaluated by the document analysis method.

Keywords: The Ottoman State, Imperial Council, Justice, Naib (Regent of Qadi), Mühimme Books, Degradation and Complaints.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde hukuk kuralları şer'i ve örfi hukuk olarak ikiye ayrılmıştır. Şer'i hukuk Kur'an ve sünnete dayanırken örfi hukuk padişahın emir ve düzenlemelerine dayanmaktadır. Nitekim şunu da unutmamak gerekir ki örfi hukuk her ne kadar padişah iradesine dayansa da şer'i hukuktan tamamen bağımsız değildir.¹ Adalet bu hukuk kuralları ile sağlanmaya çalışılmıştır. Bahsi geçen hukuk kuralları adalet teşkilatının önemli görevlileri tarafından mahkeme aracılığıyla uygulanmıştır. Bu görevliler arasında iki önemli kişi vardır ki bunlardan biri kadı diğeri ise naiptir. Naip sözlükte “vekil, kadı vekili veyahut hüküm veren hâkim” anlamlarına gelmektedir.² Devletin kuruluşundan beri Osmanlı Devleti'nde var olan naip, bir fetih geleneği olarak yeni

¹ Saliha Okur Gümrükçüoğlu, *Şikâyet Defterleri Işığında Osmanlı Hukuku ve Uygulanışı (1649-1653)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2010, s. 60, 63.

² Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2012, s. 937.

fethedilen yerlere hukuku temsilen gönderilirdi. Bu suretle naipler belli bir medrese eğitiminden geçmiş ilim sahibi kimselerdi.³

Kadıya yardımcı görevliler arasında bulunan naip, kadı tarafından yerel ulemadan seçilerek atanırdı.⁴ Ancak bunun için de kadıaskerlerin onayı şarttı. Anadolu'ya yapılan atamalarda Anadolu kazaskerinin, Rumeli'ye yapılan atamalarda Rumeli kazaskerinin ve İstanbul'a atanan naip için de İstanbul kadısının onayı gerekiyordu.⁵ Bir bölgeye atanan naip bir kişi olabileceği gibi birden fazla da olabilirdi. Bu durum kadının tayin edildiği kazanın büyüklüğü veya küçüklüğü ve hukuki işlemlerinin çokluğu ile ilgiliydi.⁶ Öyle ki İstanbul kadısının kendi yargı bölgesi içerisinde toplam 700 köyün dâhil olduğu alanda 26 naip görev yaparken Galata kadısı 300 köyün mevcut olduğu alan için 44 naip atamıştır.⁷ Böylece atanan naip veya naipler kadının görev ve sorumluluklarını yerine getirebilirdi. Bu görevlerin en başlıca olanı kadı adına onun görevini yapmak, davalara bakmak ve gerektiğinde araştırma ve keşfe çıkmaktı. Mamafih belgelerde insan öldürme, hırsızlık gibi olaylarda keşifle görevlendirildiklerine dair birçok örnek mevcuttur. Ancak kadının yetki sahasına giren her işlemi icraya yetkili olup olmadıkları müphemdir.⁸ Diğer taraftan istisnai bir durum olmakla birlikte ilmiye zümresinden kadı dışında hatip, müftü, imam ve şeyhülislamın dahi naip tayin edebildikleri görülmektedir.⁹

Naipler zaman zaman görev değişimine tabi tutulmuşlarsa da çoğu zaman niyabet makamına süresiz olarak atanırlardı. Buna ek olarak naipler, kadının keyfi isteği doğrultusunda görevlerini bırakamayacakları gibi kadının azli ile de görevden alınamazlardı. Bu sebeple aynı yerde otuz yıl gibi uzunca bir müddet naiplik yapanlar olurdu.¹⁰ Ancak naipler görevlerini kötüye kullanır ve yahut merkez tarafından işten el çekmeleri istenirse bu durumda kadı tarafından azledilebilirlerdi.¹¹

Naipler vazifelerinin niteliklerine göre altı bölüme ayrılırlar. Bunlar; kaza naipleri, kadı naipleri, bâb naipleri, mevali naipler, ayak naipleri ve arpalık naipleridir. Kaza naipleri, kadıların kendi kazaları dâhilinde bulunan nahiyeye naip olarak atanır ve kaza kadısı adına şer'î ve hukuki işlemlere bakardı. Kadı naibi, kadının yanında bulunarak ona vekâlet eder ve ihtiyaç halinde şer'î meselelere bakmak üzere köylere giderdi. Mevali naipleri, büyük kadıların maiyetinde bulunur ve onlara vekâlet ederdi. Bâb naipliği de aynı şekilde kadıya yardım eder, dava dinler ve hüküm verirdi. Ayrıca esnafı kontrol ve teftiş etmek, esnaf arasında vuku bulan anlaşmazlıkları çözmek üzere seyyar olarak görev yapan bir ayak naibi bulunmaktadır. Bunun yanı sıra mevaliye azillerinde veya emeklilik halinde şeyhülislam veyahut kazaskere geçimini sağlaması için verilen kazanın idaresini sağlayan arpalık naipleri de mevcuttu.¹² Naiplerin bu görevleri dışında yerine getirmekle vazifeli oldukları başka görevleri de bulunurdu. Cebelü bedellerinin devlet hazinesine aktarılmasını sağlamak,¹³ idari bölgelerine gelen devlet memurlarına kalacak yer temin etmek,¹⁴ kiliselerin kurallara uygun bir şekilde tamir edilmesi,¹⁵ şayet kurallara uygun değil ise yıktırılması (imar nizamı)¹⁶ gibi işlemleri yürütmek, sayım esnasında tahrir eminine yardımcı olmak¹⁷ ve İstanbul zahiresi veya ordu için gerekli olan malların merkeze ulaştırılmasını¹⁸ sağlamak gibi merkez tarafından naipten istenen özel görevleri de bulunmaktaydı.

1. Konu ve Kaynakların Tanıtımı

Makalenin konusu, Osmanlı Devleti'nde adalet teşkilatında görev yapan naipler hakkında hükümlere yansıyan şikâyetlerin değerlendirilmesidir. Söz konusu araştırmanın temel dayanağını mühimme defterleri oluşturmuştur. Bu sebeple aşağıdaki bölümde öncelikle çalışmanın ana kaynağını oluşturan mühimme defterlerinin kısa bir tanıtımı verilmiştir.

³ Mehmet İpşirli, "Nâib", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, s. 312.

⁴ Murat Çelikdemir, Mustafa Demir, "18. Yüzyılın Üçüncü Çeyreğinde Ayıntab'da Yönetim ve Yerel Elitler", *Gaziantep Üniversitesi Ayıntab Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 1, 2019, s. 44.

⁵ Betül Kayar, "Osmanlı Yargı Teşkilatında Naib", *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi (YBHD)*, S. 1, 2020, s. 198.

⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2014, s. 121.

⁷ Emel Bengü Bal, *Tanzimat Sonrası Kadı ve Naip Yetiştirmek Amacıyla Kurulan Okul: Mekteb-i Nüvvab*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2016, s. 13.

⁸ İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Kronik Yayıncılık, İstanbul 2021, s. 44-46.

⁹ Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlmiyesi*, Kronik Yayınları, İstanbul 2021, s. 158.

¹⁰ İpşirli, *age*, s. 156.

¹¹ Ortaylı, *age*, s. 46. Bu yöndeki bir hükümde şöyle deniyordu: "Ordu-yı Hümayünüm'dan vârid evâmir-i şerîfemin tenfiz ü icrâsına muhâlefet ve mübâşir tayîn olunan Devlet-i Aliyyem huddâmını dahi tahkir iyledüb yakinen i'lâm olunmağla nâ'ib-i mezbûr emr-i şerîfimle niyâbetden mecr ü tard olunub..." BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), *Bab-ı Asaflı, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHH.d), 128/57 (H. 1130/M. 1717-1718).

¹² Uzunçarşılı, *age*, s. 121.

¹³ BOA, *Ali Emiri, Sultan Selim III Evrakı*, (AE.SSLM.III.), 6/257-258-259-260 (H. 1222/M. 1807).

¹⁴ BOA, *Bab-ı Asaflı, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVN.MHH.d), 7/52 (H. 1265/M. 1849).

¹⁵ BOA, *Bab-ı Asaflı, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHH.d), 129/568 (H. 1131-1133/M. 1718-1721).

¹⁶ BOA, *Bab-ı Asaflı, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHH.d), 116/1361 (H. 1120-1123/M. 1708-1712).

¹⁷ BOA, *Bab-ı Asaflı, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHH.d), 119/985 (H. 1123-1125/M. 1711-1714).

¹⁸ BOA, *Bab-ı Asaflı, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHH.d), 137/81, 129/811 (H. 1142/M. 1729-1730). (H. 1131-1133/M. 1718-1721).

OSMANLI DEVLETİ'NDE NAİPLER HAKKINDA DEVLET MERKEZİNE YANSIYAN YOLSUZLUK VE ŞİKÂyetLER (1544-1795)

Osmanlı Devleti'nin merkez teşkilatındaki en önemli idari kurum şüphesiz Divân-ı Hümâyün'dü. Burada devletle ilgili çok çeşitli konular görüşülmekte ve kararlar alınmaktaydı. Bu kararların suretleri ise inşa usulü kaidelerince belli defterlere yazılmaktaydı. Herhangi bir ayırım yapılmadan tutulan bu defterler, genel olarak "ahkâm" adı altında kaydedilmiştir. Bu sebeple ilk zamanlar "mühimme defterleri" de ahkâm başlığı ile verilmiştir. Nitekim 17. yüzyılda başlık kullanma geleneğine binaen mühimme defterlerinde başlıklara yer verilmiştir. Dönemin sadrazamı ve reisülküttabı hakkındaki bilgiler bu defterlere başlık mahiyetinde eklenmesiyle birlikte "mühimmat" veya "ahkâm-ı kuyûd-ı mühimme" şeklinde ibareler ile de ilk defa mühimme kelimesine yer verilmiştir.¹⁹ Bu defterler Dîvân'da görüşülen konunun çeşitliliğine göre siyasi, mali, örfi, içtimai ve idari gibi birçok konuyu bünyesinde barındıran gerek iç ve gerekse dış meselelerin yer aldığı önemli belgelerdir.²⁰ Nitekim Divân'da görüşülen bu konular padişahın onayından geçtikten sonra ferman niteliğinde mühimme defterlerine kaydedilmiştir.²¹ Diğer taraftan 1649 yılından itibaren devlet işleri ile ilgili olanlar mühimmelerde kalmak suretiyle her türlü şahsi davalar ve mülki/askeri memurlardan gelen şikâyetler mühimme defterlerinden ayrılarak "şikâyet" adı verilen defterlere tutulmaya başlanmıştır.²² Bahsi geçen bu defterler Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri'nde bulunmakta ve tutulduğu dönem hakkında birçok bilgiyi günümüze aktarmaktadır. Bu sebeple akademik çalışmalar için önemli tarihi kaynaklar arasında zikredilmektedir.

Mühimme defterlerinde ilmiye sınıfına dair karşılaşılan şikâyetlerin önemli bir bölümü naiplerle ilgilidir. Bu sebeple çalışmada naipler hakkındaki şikâyetler değerlendirilmiştir. Makalenin amacı Osmanlı Devleti'nin klasik dönemde naiplerin ne tür suçlarla itham edildiği ve görevlerini yaparken kanuna riayet edip etmedikleri konusunu belgelere yansıyan örneklerle ortaya koyabilmek ve değerlendirebilmektir. Bu hususta daha önce yapılmış genel çalışmaların olduğu bilinmektedir. Bunların çoğu rüşvet, adaletname veyahut Osmanlı ilmiye teşkilatı başlığı altında kısmî ve yetersiz bir şekilde işlenmiştir. Naiplik kurumu ile ilgili çeşitli kitaplar, makaleler ve tezler bulunmakta ve kuruma münhasır şikâyetlere kısmen buralarda da değinilmektedir. Ancak naiplerle ilgili şikâyet, yolsuzluk ve görev suistimallerini topluca ele alan monografik türde çalışmalar neredeyse yoktur. Konu bu yönleriyle araştırılmaya ve çalışmaya uygun görülmüştür. Çalışmanın coğrafi sahası Osmanlı ülkesindeki örneklerle sınırlandırılmış, zaman olarak ise 16-18. yüzyıllar arası ele alınmıştır. Araştırmanın ana kaynağını mühimme defterleri teşkil etmiştir.

Tablo 1: Naiplerle İlgili Şikâyet İhtiva Eden Mühimme Defterleri ve Hüküm Sayıları

Sıra No	Yüzyıl	Hicri Tarihler	Mühimme Defteri	Hüküm Sayısı	Sıra No	Yüzyıl	Hicri Tarihler	Mühimme Defteri	Hüküm Sayısı
1	16	963-964	2 No'lu	1	53	16	998-1000	67 No'lu	2
2	16	966-968	3 No'lu	10	54	16	998-999	68 No'lu	1
3	16	967-968	4 No'lu	2	55	16	1000-1001	69 No'lu	6
4	16	973	5 No'lu	10	56	16	1001	70 No'lu	1
5	16	973	6 No'lu	8	57	16	1001-1002	71 No'lu	2
6	16	975-976	7 No'lu	27	58	16	1002-1003	72 No'lu	9
7	16	977-978	8 No'lu	1	59	16	1003-1004	73 No'lu	14
8	16	977-978	9 No'lu	4	60	17	1004-1005	74 No'lu	5
9	16	978-979	10 No'lu	3	61	17	1011-1013	75 No'lu	3
10	16	978-979	12 No'lu	8	62	17	1013-1016	76 No'lu	2
11	16	978-979	13 No'lu	1	63	17	1013-1014	77 No'lu	2
12	16	978-979	14 No'lu	16	64	17	1018	78 No'lu	12
13	16	979	15 No'lu	27	65	17	1020	79 No'lu	7
14	16	979	16 No'lu	2	66	17	1023	80 No'lu	11
15	16	979	17 No'lu	2	67	17	1024-1025	81 No'lu	2
16	16	979	18 No'lu	1	68	17	1026-1027	82 No'lu	2
17	16	980	19 No'lu	10	69	17	1040-1042	85 No'lu	2
18	16	980-981	21 No'lu	6	70	17	1046-1048	88 No'lu	1

¹⁹ Bilgin Aydın, *XVI. Yüzyılda Divân-ı Hümâyün ve Defter Sistemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017, s. 40-42.

²⁰ Ramazan Günay, "Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, 2013, s. 12.

²¹ Mübahat S. Kütükoğlu, "Mühimme Defteri", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C. 31, Ankara 2020, s. 520.

²² Necati Aktaş, "Atik Şikâyet Defteri", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, s. 68.

SAMETTİN BAŞOL – NAZMIYE GÜL KANTAROĞLU

19	16	981	22 No'lu	10	71	17	1056	90 No'lu	3
20	16	981	23 No'lu	3	72	17	1056	91 No'lu	4
21	16	981-982	24 No'lu	8	73	17	1067-1069	92 No'lu	2
22	16	982	26 No'lu	11	74	17	1069-1071	93 No'lu	2
23	16	983	27 No'lu	14	75	17	1073-1076	94 No'lu	2
24	16	984	28 No'lu	5	76	17	1075	95 No'lu	6
25	16	984	29 No'lu	6	77	17	1089-1090	96 No'lu	6
26	16	985	30 No'lu	12	78	17	1090-1092	97 No'lu	2
27	16	985	31 No'lu	4	79	17	1100	98 No'lu	1
28	16	985-986	33 No'lu	5	80	17	1101-1102	100 No'lu	1
29	16	986	34 No'lu	5	81	17	1102-1103	102 No'lu	4
30	16	986	35 No'lu	13	82	17	1102-1103	103 No'lu	3
31	16	986-987	36 No'lu	8	83	17	1106-1107	107 No'lu	1
32	16	987-988	39 No'lu	2	84	17	1107-1108	108 No'lu	1
33	16	987	40 No'lu	6	85	17	1108-1109	109 No'lu	1
34	16	987	41 No'lu	3	86	17	1108-1110	110 No'lu	4
35	16	987-989	42 No'lu	6	87	17	1110-1113	111 No'lu	1
36	16	988	43 No'lu	8	88	17	1113-1114	112 No'lu	4
37	16	989	45 No'lu	2	89	18	1114-1115	114 No'lu	1
38	16	989-990	46 No'lu	2	90	18	1118-1120	115 No'lu	15
39	16	990-991	48 No'lu	3	91	18	1120-1123	116 No'lu	18
40	16	991	49 No'lu	9	92	18	1122-1125	117 No'lu	2
41	16	991	51 No'lu	5	93	18	1123-1124	118 No'lu	20
42	16	991-992	52 No'lu	24	94	18	1123-1125	119 No'lu	1
43	16	992-993	53 No'lu	10	95	18	1125-1126	121 No'lu	7
44	16	992	54 No'lu	2	96	18	1126	122 No'lu	4
45	16	992-993	55 No'lu	6	97	18	1130	128 No'lu	1
46	16	993	58 No'lu	5	98	18	1138-1139	133 No'lu	1
47	16	993	60 No'lu	3	99	18	1140-1141	135 No'lu	7
48	16	994-995	61 No'lu	1	100	18	1142-1143	136 No'lu	1
49	16	995-996	62 No'lu	4	101	18	1142	137 No'lu	2
50	16	996	64 No'lu	3	102	18	1183-1185	168 No'lu	1
51	16	997-998	65 No'lu	1	103	18	1203-1204	190 No'lu	2
52	16	997-998	66 No'lu	4					
Toplam Tespit Edilen İlgili Hüküm Sayısı:							567		

Yukarıda Tablo 1'de de görüldüğü üzere Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde konuyla ilgili belge barındırdığı görülen 103 adet mühimme defterine ulaşılmıştır. Bu defterlerden 59'u 16. yüzyıl, 29 tanesi 17. yüzyıl ve 15 adeti de 18. yüzyıla aittir. Defterlerde naiplerle ilgili şikâyet ve yakınma ihtiva eden toplam 567 adet hüküm kaydına rastlanmıştır. Divân-ı Hümâyun'dan naipler hakkında çıkan şikâyet, araştırma, teftiş ya da ceza konulu hükümlerin çoğunun bir bölgede idareci konumundaki kişilere, beylerbeyi ve kadınlara hitaben yazıldığı tespit edilmiştir.

2. Konuya Dair Literatür Değerlendirmesi

Osmanlı Devleti'nin yargı teşkilatının temelinde kadılık kurumu yer almıştır. Padişah adına görev yapan kadı yargı ve adalet sistemi ile kaza idaresinin en önemli görevlisi sayılmıştır. Kadılık kurumu ve görevlerine ilişkin araştırmalar sürdürülürken bir taraftan da geniş yetkileri elinde bulunduran kadıların görev suistimalleri

OSMANLI DEVLETİ'NDE NAİPLER HAKKINDA DEVLET MERKEZİNE YANSIYAN YOLSUZLUK VE ŞİKÂyetLER (1544-1795)

de inceleme konusu olmuştur. Feriha Karadeniz tarafından hazırlanan “Kadılar Hakkında Yapılan Şikayetler ve Kadıların Salahiyetlerini Suistimalleri” konulu tezde kadılar hakkındaki şikayetler değerlendirilmiştir. Söz konusu şikayetler, mühimme defterleri, şikâyet defterleri, kanunnameler, adaletnameler ve bazı risalelerin taranması yoluyla tespit edilmiştir.²³

Osmanlı Devleti adalet mekanizması içerisinde görev yapan ve kadılarla birlikte kanunların uygulayıcısı durumunda olan naipler, şüphesiz hukuk tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Bu sebeple konuyla alakalı makale, tez ve eserler kaleme alınmıştır. Lakin literatür taraması yapıldığında naipler başlığı adı altında ayrı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Genellikle adaletname, adalet teşkilatı, ilmiye teşkilatı ve kadılık kurumu başlıkları adı altında naiplerle ilgili bilgilere rastlanmaktadır. Bu eserlerden bir tanesi İlber Ortaylı'nın “Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı” adlı eseridir. Eserini üç bölüme ayıran Ortaylı, birinci bölümde Osmanlı kadısının görevleri, tayini, görev süresi ve yargı bölgesi hakkında öz bilgelere yer vermiştir. İkinci bölümde, kadının taşra yönetimindeki rolü, kadıya yardımcı görevliler, kadılık kurumunun hiyerarşisi ve denetlenmesi gibi bilgilerden bahsedilmiş ve üçüncü bölümde ise Osmanlı mahkemeleri ve mahkemelerin işleyişi belirtilmiştir. Naipler eserin ikinci bölümünde yer almakta ve “kadının görevine yardımcı olanlar” başlığı altında incelenmektedir.²⁴

Makale çalışmalarında ise doğrudan naiplik kurumu ile alakalı başlıklar mevcuttur. Bunlardan bir tanesi Betül Kayar'a ait naiplik kurumu hakkında geniş bilgelere yer verdiği “Osmanlı Yargı Teşkilatında Naip” adlı çalışmasıdır. Adı geçen çalışmada dönemsel olarak yargı teşkilatından bahsedildikten sonra naiplerin eğitimi, atanması, görevleri, kuruma yöneltilen şikâyetler, azil ve yozlaşmalardan bahsedilerek sonuç kısmı ile makale bitirilmiştir.²⁵ Naiplerle ilgili incelenmesi gereken bir diğer makale çalışması ise Rümeyza Kars'a ait “Osmanlı Devleti'nde İlmiye Mensuplarına İlişkin Yozlaşmanın Mühimme Defterlerindeki Yansımaları (1600-1800)” başlıklı monografisidir. Kars, makalesinde ilmiye sınıfıyla ilgili mühimme defterlerine yansıyan şikâyetleri değerlendirirken bu zümreye mensup naipler hakkında yapılan birkaç şikâyete de değinmiştir. “Mühimme Defterlerine Göre İlmiye Teşkilatında Suç ve Cezanın Tatbiki” adlı ana başlığın altına verilen “Kendi Halinde Olmama Suçuna İlişkin Hükümler” ve “Kanuna İtaatsizlik/Görevi Kötüye Kullanma Suçlarına İlişkin Hükümler” adlı iki alt başlıkta naipler hakkındaki yapılan birkaç şikâyet hükmü aktarılmıştır. Buna göre naiplerin, eşkiya veya ehl-i örf taifesi ile ittifak kurarak halktan kanunlarda belirtilenin dışında fazla miktarda zorla vergi/para alması yoluyla yaptıkları zulümler, usulsüzlükler kısaca değerlendirilmiştir. Netice itibarıyla Kars, makalesinde ehl-i şer'e ait mühimme defterlerine yansıyan şikâyetleri değerlendirirken naiplik kurumuna münhasır şikâyetlere de yer vermiştir.²⁶ Kadı ve naiplerle ilgili onların yolsuzluk, suistimal, görevi kötüye kullanma, tarafgirlik, halka baskı vb. olumsuz uygulamalarını dile getiren çalışmalardan bir tanesi Savaş Yılmaz'ın “III. Murad Döneminde Anadolu ve Rumeli Eyaletlerindeki Kadı ve Naiplerin Değerlendirilmesi” başlıklı makalesidir. Yazar, makalesinde Osmanlı Devleti'ndeki kadılık, kazaskerlik ve naiplik kurumlarının tarihsel sürecine ve görevlilerine değinmiş, sonra Osmanlı adalet teşkilatında öne çıkan kadı ve naiplerin meslek, kanun ve adalet dışı uygulamalarını mühimme defterleri hükümlerinden örnekler vererek açıklamıştır. Makale sonunda görevlilerin adalet konusundaki keyfi uygulama ve suistimallerine karşı devlet yönetiminin ne tür tedbirler aldığına yer vermiştir. Çalışma Padişah III. Murad dönemiyle (1574-1595) sınırlı tutulmuştur.²⁷

Tezlerde ise genel olarak şer'iyye sicili, ahkâm ile mühimme defterlerinin transkripsiyonlarında veyahut Osmanlı hukuku ve yargı teşkilatı konulu çalışmalarda naipler alt başlık olarak işlenmiştir. Örneğin İbrahim Durhan'ın “Yapısı ve İşleyişi İtibarıyla Osmanlı Yargı Örgütü ve Tanzimat Dönemindeki Gelişmeler” adlı doktora tezinde naipler “kadı yardımcıları” başlığı altında incelenmiştir.²⁸ Bir başka önemli tez ise Emel Bengü Bal adlı yazarın “Tanzimat'tan Sonra Kadı ve Naip Yetiştirmek Amacıyla Kurulan Okul: Mekteb-i Nüvvab” adlı yüksek lisans tezidir. Tez içeriğinde kadı ve naiplik kurumu ile alakalı bilgi verildikten sonra Mekteb-i Nüvvab'ın açılmasına giden süreç, bu husustaki nizamnameler, mektebin teşekkülü ve yönetim kadrosu gibi bilgiler aktarılmıştır.²⁹ Sonuç itibarıyla naiplik ana başlığı altında yazılan bazı makaleler olsa da genel itibarıyla müessese, kadılık kurumu içerisinde bir alt başlık olarak işlenmiştir. Naiplik kurumuna dair şikâyetlerden ise ekseriyetle adaletnameler veyahut Osmanlı kurumlarında bozulma başlıkları altında bahsedilmiştir.

²³ Feriha Karadeniz, *Kadılar Hakkında Yapılan Şikayetler ve Kadıların Salahiyetlerini Suistimalleri*, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1996.

²⁴ İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Kronik Yayınları, İstanbul 2021.

²⁵ Betül Kayar, “Osmanlı Yargı Teşkilatında Naip”, *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, Yıl: 5, S. 2020/1, s. 189-234.

²⁶ Rümeyza Kars, “Osmanlı Devleti'nde İlmiye Mensuplarına İlişkin Yozlaşmanın Mühimme Defterlerindeki Yansımaları (1600-1800)”, *Mecmua-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 10, 2020, s. 347-368.

²⁷ Savaş Yılmaz, “III. Murad Döneminde Anadolu ve Rumeli Eyaletlerinde Kadı ve Naiplerin Değerlendirilmesi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 5, S. 18, 2018, s. 420-441.

²⁸ İbrahim Durhan, *Yapısı ve İşleyişi İtibarıyla Osmanlı Yargı Örgütü ve Tanzimat Dönemindeki Gelişmeler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1999.

²⁹ Emel Bengü Bal, *Tanzimat Sonrası Kadı ve Naip Yetiştirmek Amacıyla Kurulan Okul: Mekteb-i Nüvvab*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2016.

3. Naiplerle İlgili Merkeze Yansıyan Yakınma ve Şikâyetler

3.1. Naip Atamaları ve Rüşvet Konusu

Rüşvet genel anlamıyla bir devlet memurunun kurallara aykırı olarak ücret karşılığında toplumun herhangi bir üyesinin işini yapması veya görevini kötüye kullanmasıdır.³⁰ Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarından itibaren rüşvetin olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Örneğin Bursa Kadısı Çandarlı Kara Halil'in yaya ve müsellemler sınıfına er yazarken rüşvet aldığı söylenir. Sultan I. Bayezid döneminde rüşvet adalet mekanizmasının içine sızmış ve kadılık kurumunun bozulmasına sebebiyet vermiştir. Osmanlı padişahı Kanuni'nin son dönemlerinde ise rüşvetin devletin hemen hemen her alanına sirayet ettiği görülmüştür.³¹

Osmanlı toplumunda, ekonomik-mali gerilemenin arttığı bunalım dönemlerinde rüşvet alış-verişinin çoğaldığı bilinir. Bilhassa devlet vazifelerinin para karşılığı satılması rüşvet olayının artışında etkili olmuştur. Bu duruma naiplik kurumunda da sıkça rastlanmaktadır. Yani 16. yüzyılın sonlarından itibaren naipliğin iltizam usulü ile verilmeye başlanması bu ahvalde yolsuzluklarda artış yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Nushatü's-Selâtin yazarı Gelibolulu Mustafa Âlî, makamların iltizam usulü ile verilmesinden dolayı idari görevlilerin büyük bir borç yükü altına girdiğini ve bu borcu da reaya üzerinden çıkarmaya çalıştıklarını aktarmaktadır.³² Koçi Bey ise adalet kurumlarının rüşvetle verilmesini, dinin satılması ile eş değer tutmuştur. Öyle ki Kâbe duvarının yıkılmasının sebebi olarak da bu makamın para karşılığı satılmasından ileri geldiğini iddia etmiştir.³³ Bu sebeple hükümet zamanla bu uygulamayı yasaklamış ancak bu usulün lağvedilmesinde başarısız olmuştur.³⁴ Aynı konuyla alakalı Sultan II. Mahmud döneminde devlet kurumlarında reformlar yapılmaya başlanmıştır. Söz konusu reformların amacı ehliyetsiz/liyakatsiz kişilerin memur olmalarının önüne geçilmesi, rüşvetin önlenmesi ve bu sayede halkın adaletle yönetilmesinin sağlanmasıdır. Bu hususta iki tane kanunname hazırlanmış olup bunlardan biri Tarik-i İlmiyye'ye Dair Ceza Kanunnamesi'dir. Maddelerinin çoğu rüşvetle alakalı olmakla birlikte kanunnameye bilhassa kadı ve naiplik kurumu üzerinde durulmaktadır.³⁵ Buna göre şayet naip rüşvet alacak olursa cezalandırılacak veyahut görevine son verilecektir. Ayrıca aldığı rüşveti geri verecek ve rüşvet ile elde ettiği unvanı da iade edecektir.³⁶ Nitekim bu kanunnameye rağmen rüşvet alınmaya devam edilmiş ve bu sebeple 1849 yılında devlet memurlarının rüşvet almayacağına dair Kuran'a el basarak yemin etme zorunluluğu getirilmiştir.³⁷ Keza İslam hukukuna göre rüşvet günah sayıldığı için rüşvet alan ya da veren kadı veya naiplerin verdiği şer'i hükümlerde geçersiz sayılmıştır.³⁸ Bu sebeple Osmanlı Devleti'nde rüşvetin engellenmesi için birtakım tedbirler alınmış, ancak rüşvetin önüne geçilememiştir.

Örneğin 1745 tarihinde Çorum'un Saz bölgesinde görevli kadıya yazılan hükümde Yazıcı İbrahim adlı naibin rüşvet aldığı iddia edilmiştir. Buna göre naip, rüşvet alarak mahkemede haksız olan tarafı himaye etmiştir. Bu durum merkeze bildirilmiş ve naip görevinden azledilmiştir.³⁹

Hükümlerde genel itibarıyla naipler iki davalı arasında vukua bulan olaylarda haksız olan taraftan rüşvet almak suretiyle davanın seyrini değiştirerek haksız olan zati haklı olarak göstermekte ve adaleti yanıltmaya çalışmaktadır. Böyle bir durumla karşı karşıya kalan halk vaziyeti ilgili mercilere bildirmiş ve usulsüzlük yapan naibin görevden alınmasını sağlamışlardır. 1770 tarihli bir belgede Özi (Dinyeper) iskelesine gitmekte olan beş bin beş yüz kile buğday yük taşıyan Kahveci Hacı Yahya ile on iki bin kile yükü olan Dellalbaşı Hacı Osman Ukrayna sınırları içerisinde yer alan Akkirman bölgesine vardıklarında beklenmedik bir durumla karşılaşmışlardır. Akkirman naibi, rüşvet vermedikleri takdirde Özi'ye gidemeyeceklerini ve yüklerinin de Akkirman'da satılacağını söyleyerek tehdit etmiştir. Bu vaziyet şikâyet edilmiş ve merkezden naibe, aslında bu

³⁰ Ahmet Mumcu, *Tarih İçinde Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devleti'nde Rüşvet-Özellikle Yargıda Rüşvet*, İnkilâp Yayınları, Ankara 2005, s. 1.

³¹ Kemal Daşcıoğlu, "Osmanlı Döneminde Rüşvet ve Sahtekârlık Suçları ve Bunlara Verilen Cezalar Üzerine Bazı Belgeler", *Sayıştay Dergisi*, S. 59, 2005, s. 120.

³² Gelibolulu Mustafa Âlî, *Siyaset Sanatı Nushatü's-Selâtin (İnceleme-Sadeleştirme-Metin-Tıpkıbasım)*, haz. Faris Çerçi, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2015, s. 127-128.

³³ Görüceli Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi (Eski ve Yeni Harflerle)*, haz. Yılmaz Kurt, Ecdad Yayınları, Ankara 1994, s. 101-102.

³⁴ Ortaylı, *age*, s. 46.

³⁵ Erdoğan Keleş, "Tanzimat Döneminde Rüşvetin Önlenmesi için Yapılan Düzenlemeler (1839-1858)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 38, 2005, s. 260. Tarik-i İlmiyye'ye Dair Ceza Kanunnamesi hakkında geniş bilgi için bkz. Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarik-i İlmiyye'ye Dair Ceza Kanunnamesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 14, S. 25, 1981, s. 139-161.

³⁶ Hamiyet Sezer Feyzioğlu, Selda Kılıç, "Tanzimat Arifesinde Kadılık-Naiplik Kurumu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 38, 2005, s. 44.

³⁷ Neslihan Fulin, "Osmanlı'da Rüşvet ve Cezası", *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, C. 1, S. 1, 2019, s. 31.

³⁸ Kaan Kocaman, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Rüşvet*, Libra Yayınları, İstanbul 2020, s. 54.

³⁹ BOA, *Bab-ı Asafî, Sivas Ahkam Evrakı*, (BOA, A.DVNSAHK.SS.d.), 2/287 (H.1157-1160/M. 1744-1747). İlgili hüküm şu şekildedir: "Saz Kâdisına Hüküm. Kazâ-yı mezbûr ahalisi gelüp yerlûden nâib olmak memnu' iken kâza-yı mezbûrda sâkin Yazıcı İbrahim nâm kimesne yerlûden olmağla her gelen kâdılara nâme olup iki hasm da'va ile mahkemeye vardıkta nâ-hakk olan taraftan ahz-ı rüşvet imteğle ol-tarafta himâye ve ıbtâl-i hakk ve bunun emsâli zulm ve te'addisinin nihâyeti olmayup ahvâl-i fukara diğer gün ve pârekende ve perişân olmalarına bâ'is ve bâdi olduğun bildiriüp mezbûr İbrahim niyabetten ref' olunmak babında emr-i şerifim rica eyledikleri ecilden kânun üzre amel olunmak için yazılmıştır."

OSMANLI DEVLETİ'NDE NAİPLER HAKKINDA DEVLET MERKEZİNE YANSIYAN YOLSUZLUK VE ŞİKÂyetLER (1544-1795)

davranışının cezasının ibret olunması için Magosa Kalesi'ne hapsedilmek olduğunu, ancak bu seferlik ikaz etmekle yetinileceği ve davranışının tekrarının olmaması, şayet tekrarlanırsa lazım gelen cezanın uygulanacağı yönünde uyarılar yapılmıştır.⁴⁰

Rüşvete dair hükümler tetkik edildiğinde genel olarak rüşvet karşısında verilen cezalar görevden azledilme ile sonuçlanmaktadır. Nitekim bazı hallerde ikaz ve tembih etme ile yetinilmiştir. Bunun sebebi kişinin daha önceden bir suça karışmamasından ileri gelmekteydi.⁴¹ Bir diğer rüşvet olayı ise 1574 tarihinde Bulgaristan'ın Zağra-ı Cedid kasabasında yaşanmıştır. Bu bölgedeki Çingenelerin sayımı için gelen Mustafa adlı memurun ifadesine göre bölgenin naibi, on bir çingeneden rüşvet alarak sayımdan kaçırmış ve ayrıca sayımın yapıp kaydedildiği defterin imzasından da haksız yere iki bin akçe kadar bir ücret almıştır. Merkeze bildirilen bu hal üzerine naipten ücretin geri alınması ve direnmesi halinde kürek cezasına çarptırılması yönünde emir verilmiştir.⁴² Ekseriyetle naip, halkın davalarına bakmak, nikâhlarını kıymak ve bunun gibi yetki sahasına giren neredeyse tüm vazifelerinde rüşvet almakta, vermeyenlerin işlerini görmemekte ve sekteye uğratılmaktadırlar. Bu sebeple halk da naibe rüşvet vermek zorunda kalmıştır. 1584 tarihli şikâyetinde Rodos mahkemesinde naiplik yapan Musa tam da böyle bir suçla itham edilmektedir. Keza davaları görmek için halktan para istemekte, vermeyenlerin davalarına bakmamakta, ayrıca avarız vergisinden de fazlasıyla ücret almaktadır. Neticede merkez tarafından naibin görevine son verilmiştir.⁴³

Rüşvet olarak usulsüzlük yapan naiplerin yanında rüşvet vererek kendi işlerini yaptıran naiplerde bulunmaktadır. 1585 tarihinde kayıtlara geçen bir davada Erzincan sınırları içerisinde yer alan Kemah bölgesine iki seneden beri kadı gelmemiştir. Bu bölgede Abdülbaki isimli naip, kadı adına halkın yakınma ve şikâyetlerini dinlemekte, dava, vergi, belge yazımı gibi işlemleri yürütmektedir. Nitekim bu naip önüne gelen miras işlemlerinden/terekeden ve devlet adına toplaması gerekli vergilerden kendisi için fazla miktarda para almakta ve ordu için diyerek halkın ürünlerini gasp etmektedir. Ancak yaptığı bu yolsuzluklara rağmen kadılarına bir miktar rüşvet vererek bu makamda kalmaya devam etmiştir. Halk tarafından bu durum şikâyet edilmiş ve naibin görevine son verilmiştir.⁴⁴ Bu örnekte görülüyor ki zaman zaman bazı kadılar rüşvet alan ve bazınaip de rüşvet veren konumunda ittifak halinde görevlerini kötüye kullanmışlardır. Şu husus dikkate değerdir ki rüşvetin sebepleri çeşitli olmakla birlikte burada naip makamını kaybetmemek için rüşvete meyletmiştir. Neticede rüşvetin artması Osmanlı Devleti'nde sosyo-ekonomik bozulmalara yol açmış ve bu durumun önüne geçilmek gayesiyle padişahlar tebdil-i kıyafet ile veyahut casuslar vasıtasıyla rüşvetle alakalı bazı malumatlar almaya çalışmışlardır. Rüşvete karşı atılan tüm adımlara rağmen 18 ve 19. yüzyılda dahi rüşvet alımı hediye adı altında devam etmiştir. 1855 yılında ise hediyelerin ayrımı yapılarak hangilerininin rüşvet hangilerininin hediye olduğu belirlenmiştir.⁴⁵

Rüşvet mevzusu Osmanlı Devleti'nde önemli simalar tarafından da sıkça eleştirilmiştir. Örneğin Gelibolulu Mustafa Âlî, rüşvetten uzak durulması gerektiğini, şayet bu şekilde devlet hizmetine liyakatli insanların gelebileceğini beyan etmektedir. Ona göre ehil insanlar ne rüşvete el uzatır ne de rüşvete müsaade eder. Ancak bu makama hak etmeyenlerin getirilmesi halinde rüşvetin artacağını, zira bunların gece gündüz demeden rüşvetin peşinden koştuklarını belirtmektedir.⁴⁶ Defterdar Sarı Mehmet Paşa ise din ve devleti yıkan yegâne beisin rüşvet olduğunu söylemekten geri durmamış ve kadılık kurumunun rüşvet alarak nice türlü haksız hükümler verdiğini belirtmiştir. Kâtip Çelebi de Defterdar Sarı Mehmet Paşa ile aynı görüşte olmakla birlikte rüşvet hastalığından bir an önce vazgeçilmesini öğütlemektedir.⁴⁷ Mesâlihi'l-Müslimin ve Menâfi'i'l-Mü'minin adlı eserde ise konuya farklı bir bakış açısı ile bakılarak ilim sahibi olmayan ve rüşvet alan naip veya kadıların adalet kurumunda istihdam edilmeyip sipahilik teşkilatına verilmesi yönünde tavsiyede bulunmaktadır.⁴⁸ Rüşvet meselesinin yazarlar tarafından da bu şekilde tenkit edilmesi, aslında rüşvetin ne denli yaygınlaştığının olası bir göstergesi durumundadır.

⁴⁰ BOA, *Bab-ı Asafl, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 168/770 (H. 1183-1185/M. 1769-1771), Aynı konuda benzer hükümler için bkz.; BOA, *Bab-ı Asafl, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 3/1372; 5/68; 7/1762; 7/2087; 7/2583; 8/50; 21/104; 24/239; 24/241; 26/121; 26/162; 28/461; 28/741; 42/393; 42/830; 53/446; 55/157; 55/264; 60/366; 69/402; 69/404; 78/2013; 80/766; 100/276; 110/2228; 115/612; 115/1645; 115/2929; 121/884; 121/943; 137/598.

⁴¹ Neşe Erim, "Osmanlı İmparatorluğunda Kalebendlik Cezası ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Araştırmaları*, C. 4, S. 4, İstanbul 1984, s. 80.

⁴² BOA, *Bab-ı Asafl, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 24/241(H. 981-982/M. 1573-1574).

⁴³ BOA, *Bab-ı Asafl, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 55/157(H. 992-993/M. 1584-1585).

⁴⁴ BOA, *Bab-ı Asafl, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 55/264 (H. 992-993/M. 1584-1585).

⁴⁵ Fulin, *agm*, s. 30, 32.

⁴⁶ Gelibolulu Ali, *age*, s. 57-58.

⁴⁷ Almıla Gökçe Özcan, *Kâtip Çelebi'nin Düstürü'l-Amel Li-İslâhi'l-Halel ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Nesâyihi'l-Vüzera Ve'l-Ümera Adlı Eserlerine Göre Osmanlı Yönetim Anlayışı ve Toplum Düzeni*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2008, s. 81-82.

⁴⁸ Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler III. Kitâbu Mesâlih'il-Müslimin ve Menâfi'i'l-Mü'minin Metnin Türk Harflerine Çevirisi ve Değerlendirilmesi*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, Ankara 1981, s. 45.

3.2. Yerliden Naip Olma Meselesi

Mühimme defterlerindeki hükümler analiz edildiğinde yerliden naip atanmasının yasak olduğuna dair ibareler mevcuttur. Örneğin 1567 tarihli hükümde naibin yerli halktan tayin edilmemesine,⁴⁹ 1570 tarihli bir hükümde ise yerliden naip olmanın caiz olmadığına,⁵⁰ 1572 tarihli bir başka hükümde de yerli halktan naip tayin edilmesinin yasak olduğuna⁵¹ dair ibareler mevcuttur. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bu bilgiler ışığında yerliden naip atanmasının yasaklanması aslında bir nevi yerliden naip atanma usulünün evvelden uygulandığının daha sonra yasaklandığının bir göstergesidir. Yine de yasak olmasına rağmen yerli halktan naip atama usulünün devam ettiği hükümlerden anlaşılmaktadır. Fakat 1838 yılında Tarik-i İlmiyye'ye Mahsus Ceza Kanunnamesi vasıtasıyla yerliden naip atanmasının yasaklık ilkesi ortadan kaldırılmış ve yerli halktan naip atama usulü devam ettirilmiştir.⁵² Genellikle naipler, atamanın yapılacağı bölgenin yerli ulemasından seçilmişlerdir.⁵³ Özellikle Arap şehirlerinde gerek kadılara ve gerekse diğer görevlilere konuşma dili hususunda yardım edilebilmesi için bölgenin dil ve lehçesine hâkim yerli Arap ulemasından naip atandığı bilinmektedir.⁵⁴ Ancak yerli halktan naip atanması birtakım sorunları da beraberinde getirmiştir. Öyle ki 1743 tarihinde Konya'nın Seydişehir'inde yasak olduğu halde yerliden naip olan İbrahim adlı şahsın her gelen kadıya naiplik etmesi ve askerî sınıf ile ittifak içerisinde olması şikâyet konusu olmuştur. Keza bu şahıs halktan haksız yere para almakta, mahkemede haksız olandan rüşvet alarak haklı göstermekte ve haklı olan kimseleri haksız duruma düşürmektedir. Buda adaletin tesisini sağlamadığı gibi adalet kurumunun yozlaşmasına sebebiyet vermiştir. Nitekim böyle bir durumda merkez, naibin görevden el çekmesini isteyerek adaleti sağlamaya çalışmıştır.⁵⁵

Yasak olduğu halde yerli halktan naip atananlar ve ayrıca vazifelerini kötüye kullanan naipler, merkez tarafından görevden ihraç edilmişlerdir. Karaman şehrinin sınırları içerisinde bulunan Ermenek bölgesi kadısına yazılan 1743 tarihli bir hükümde Ermenek kazasında oturan El-Hac Baki'nin oğlu Seyyid Ahmed ve Kara Mustafa adlı kişiler yerli halktan olup yasak olduğu halde naiplik görevinde bulunmaktaydılar. Üstelik ehl-i örf taifesiyle ittifak etmekle birlikte görevlerini kötüye kullanarak davalarda usulsüzlük yapıyorlardı. Bu hal üzerine merkez tarafından ilgili naiplerin görevlerine son verilmiştir.⁵⁶ Ayrıca yerliden naip olanların hem kendilerini hem de akrabalarını kayırdıkları görülmektedir. Örneğin 1579 tarihli bir hükümde Uluyörük kollarını niteleyen Ortapâre, Yüzdepâre ve Şarkıpâre mukataalarının vergilerini almak için giden mukataa nazırı Yardım adlı kimse, Yörük grubundan toprak kadısı naibi olanların ve bunların gözettiği akrabalarının ve dahi tanıdıklarının üzerine düşen vergiyi vermediklerini, böylece devlet hazinesine zarar getirdiklerini Dîvân-ı Hümâyûn'a iletmıştır. Bu durum üzerine merkez tarafından Yörüklerden hiç kimseyi naip yapmama yönünde karar alınmıştır.⁵⁷ Öte yandan naiplerin bazen haklarında çıkan kararlara riayet etmedikleri de görülmektedir. 1595 yılına ait bir davada Toht bölgesinde görev yapan Hamza Halife adlı naibin, haksız yere halkın parasını alarak onlara zulmettiği gerekçesiyle görevinden azledilmesi istenmiş, ancak naip, hakkında çıkan karara riayet etmeyip görevini bırakmayarak naiplik etmeye devam etmiştir. Bu durum üzerine bölgenin kadılarına hüküm yazılarak durumun teftiş edilmesi ve vaziyetin söylendiği gibi olması durumunda bahsi geçen şahsın bağlanarak merkeze gönderilmesi istenmiştir.⁵⁸ İncelenen hükümlerde yerli halktan naip istihdam edilmesinin yasak olduğunu gösteren “*yerliden nâib olmak memnû' iken*” ibaresi sıkça kullanılmıştır.

Hükümlerde naiplerin sık sık ehl-i örf (seyfiye) taifesi ile ittifak içerisinde oldukları görülmektedir. Bu durum hem naibin hem de askerî sınıfın yaptığı usulsüzlüklere karşı bir dayanak noktası oluşturmuştur. Mamafih 1609 tarihinde Padişah I. Ahmed döneminde yayınlanan adâletnâmede gerek askerî sınıf ve gerekse naipler bu konu hakkında uyarılmışlardır.⁵⁹ Ancak bu uyarılar kulak arkası edilmiş ve emre karşı itaatsizlik hususunda naiplerle ehl-i örf taifesi ittifak içerisinde olmaya devam etmişlerdir. Keza 1718 tarihli İslimye kadısına yazılan hükümde bu durum açıkça görülmektedir. İslimye naibinin ve voyvodasının ittifak içerisinde olduğundan bahsedilmiş, padişahın emrine uymadıkları gibi emirlerin yerine getirilmesini de engelledikleri durumu şikâyet konusu olmuştur.⁶⁰ Nitekim bu durum naipler ile ehl-i örf taifesinin her zaman ittifak içerisinde oldukları anlamına gelmemektedir. Zira bazen karşı karşıya geldikleri hallerde olmuştur. Örneğin 1678 tarihli Kütahya mollasına ve mütesellimine yazılan bir hükümde on seneden beri subaşılık görevinde bulunan Şahin,

⁴⁹ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHH.d), 7/496(H. 975-976/M. 1567-1569).

⁵⁰ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHH.d), 9/101(H.977-978/M. 1569-1570).

⁵¹ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHH.d), 10/276(H. 978-979/M. 1570-1572).

⁵² Kayar, *agm*, s. 228.

⁵³ Ortaylı, *age*, s.45.

⁵⁴ İpşirli, *age*, s. 157.

⁵⁵ BOA, *Bab-ı Asaî, Karaman Ahkam Evrakı*, (BOA, A.DVNSAHH.KR..d.), 1/424 (H. 1155-1158/M. 1742-1745).

⁵⁶ BOA, *Bab-ı Asaî, Karaman Ahkam Evrakı*, (BOA, A.DVNSAHH.KR..d.),1/463 (H. 1155-1158/M. 1742-1745).

⁵⁷ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHH.d), 41/437 (H. 987/M. 1579-1580), Aynı konuda benzer hükümler için bkz; BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHH.d), 7/496; 10/276; 21/594; 24/443; 43/382; 49/167; 52/792; 52/892; 52/927; 53/228; 53/372; 54/105; 78/1890; 79/222; 80/1038; 80/646; 80/1216; 95/155; 109/53; 112/1439; 115/356; 115/612; 116/646; 116/1198; 118/361; 118/818; 118/901; 118/1069; 118/1392; 118/1484; 118/1809; 121/722; 121/943; 121/1200; 137/598.

⁵⁸ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHH.d), 73/839 (H. 1003-1004/M. 1594-1595).

⁵⁹ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 326.

⁶⁰ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHH.d), 128/54 (H. 1130/M. 1717-1718).

OSMANLI DEVLETİ'NDE NAİPLER HAKKINDA DEVLET MERKEZİNE YANSIYAN YOLSUZLUK VE ŞİKÂyetLER (1544-1795)

Harmancık kazası naibinden, reayayı galeyana getirerek vergilerin alınmasına mâni olmasından ve ayrıca adamlarıyla birlikte evini basarak eşyasını yağma etmesinden şikâyetçidir.⁶¹ 1789 tarihli bir davada ise Tokat naibi ve voyvodası arasında ihtilaf yaşanmış ve yaşanan bu durum ordu için istenen iki yüz elli neferin görev yerlerine gitmelerini geciktirmiştir. Divân'dan çıkan kararda naip ile voyvodanın ittifak halinde hareket etmeleri, istenilen askeri bir an önce orduya göndermeleri, aksi takdirde haklarında lazım gelen cezanın uygulanacağı bildirilmiştir.⁶² Öte yandan naip, ehl-i örf taifesiyle ittifak halinde olmasalar dahi bazı durumlarda askeri sınıftan kimselerden korktukları için bölgelerinde yapılan haksızlıklara göz yummak zorunda kalmışlardır. 1577 tarihli bir hüküm böyle bir olaya tanıklık etmektedir. Yunanistan'a yakın bir mevkide bulunan Androsa kasabasında sakin İskender ve Dede Mustafa oğlu Bali adlı sipahizade yanında on beş kişi ile halka türlü zulümler etmekte, ancak naip bu zalimlerden korktukları için bunların davalarını görememekteler.⁶³ Unutulmamalıdır ki yukarıda bahsedilen bu durumlar Osmanlı Devleti içerisinde görev yapan tüm naip ya da ehl-i örf taifesini kapsamamaktadır.

3.3. Naiplerin İşledikleri Diğer Suçlara Genel Bakış

Naipler görev yaptıkları bölgelerde adaleti ve düzeni sağlamakla vazifeli kimselerdir. Nitekim özellikle 16. yüzyılın ortaları ve 17. yüzyılın başlarında bu duruma pek riayet ettikleri söylenemez. Zira incelenen hükümlerde naibin bir nevi halkı soyan kanunsuz adamlara dönüştükleri ve çeşitli suçlar işledikleri görülmektedir. Örneğin Kastamonu beyine, Kangırı (Çankırı), Karacaviran ve Kesgun kadılarına yazılan 1595 tarihli bir hükümde Afyon iline bağlı Koçhisar bölgesi kadısı Alâeddin, bunun naibi olan Mustafa ve Hacı Hasan, bazı eşkıyadan kişiler ile Kangırı (Çankırı) sancağı beyinin kaymakamı Sinan'ın evini basarak dört adamını yaralamış ve malını çalmışlardır. Bunun yanı sıra suçlu olan bir kişiyi de hapisten salıvererek birçok usulsüzlük yapmışlardır. Bu durum Kangırı (Çankırı) sancağı beyi tarafından merkeze bildirilmiştir. Bu vaziyette hükümet durumun teftiş edilmesini ve sonucun bildirilmesini istemektedir.⁶⁴ 1572 tarihli Amasya beyine, Lâdik ve Amasya kadısına yazılan bir hükümde ise görevi muhızlılık olan Davudoğlu Hasan ile bunun ortağı Kızılbaş'a mensup Kara Sinan adlı naip, Amasya yöresindeki halkı dava ederek mahkemeye çıkartıp şer'i hükümlere uymayan kararlar vermişlerdir. Yapılan bu haksızlık dedikodu haline gelince vaziyetten merkezin haberi olmuş ve derhal durumun teftişi istenmiştir. Öte yandan haksızlığa uğrayan biri yaşadığı zulmü dava ederse ve olayın üstünden de on beş yıl geçmemişse davanın şer'i hükümlere göre görülmesi kararlaştırılmıştır.⁶⁵ İlginçtir ki yapılan haksızlıklar gerek halk ve gerekse ehl-i örf taifesi tarafından merkeze bildirilmemiş, bir dedikodu vasıtasıyla bu durumdan merkezin haberi olmuştur. Diğer taraftan hükümden Osmanlı Devleti'nde böyle bir suçun dava zaman aşım süresinin on beş yıl olduğu anlaşılmaktadır.

İncelenen davalarda teftiş mevzuu geniş yer tutmaktadır. Görünüşe göre hükümet şikâyetler konusunda temkinli davranarak konunun önce teftiş edilmesine karar vermektedir. Keza gerek devlet görevlisinin ve gerekse halkın mağdur edilmemesi ve ayrıca iftiraya mahal vermemek adına konunun önce araştırılması önem arz etmektedir. Örneğin Mustafa adlı naibin mescidi bozup ahır yaptığı ve Pir Kulu adlı kimsenin de haksız yere yedi yüz akçesini aldığına dair bir şikâyet mevcuttur. Bunun üzerine Mustafa adlı naibin merkeze gönderilmesi istenmiş, ancak naip merkeze gider gitmez şahsına iftira atıldığı yönünde ifade vermiştir. Payitaht, yalan ve iftiraya mahal vermeden konunun tekrar teftiş edilmesini ve sonucun ayrıntılarıyla yazılıp merkeze bir raporla bildirilmesini talep etmiştir.⁶⁶ Bazı hallerde de eşkıyalık yapan halktan kimseler naibin kendileriyle ittifak içerisinde olmasını isterler, şayet olmazsa türlü yalan ve iftira ile o kişinin naiplik görevinden alınması için uğraşırlardı.⁶⁷ Bu sebeple şikâyetlere temkinli yaklaşmak adına teftiş mevzuu son derece önemlidir. Uygulanan teftişler gizli yapılabildiği gibi alenen de yürütülebilmekteydi.

Naiplerle ilgili bir başka şikâyet ise ihlamur ve karaağaçların kesilmesinden dolayı yapılmıştır. Zira o dönemde tüfek kundağı yapımı için bahsi geçen bu ağaçlar kullanılmaktaydı. 1573 tarihli hükümde görüldüğü üzere Akyazı'ya bağlı Beğ Gölü adlı köyde Hayreddin Fakih adlı kimse ihlamur ve karaağaçtan tüfek kundağı yapmaktadır. Ancak Mehmet Fakih adlı naip kendi özel işi için bu ağaçları kestirip biçirmekte, bu sebeple tüfek kundağı için yeterli ağaç bırakmamaktadır. Bu hal şikâyet edilmiş ve orman koruyucusuna tembih edilerek naibin ve dahi başka kimselerin ihlamur ve karaağaç cinsinden ağaçları kesmesi yasaklanmıştır.⁶⁸

Bazı devlet görevlileri merkezden gelen emirleri yerine getirmek veyahut teftişte bulunmak amacıyla çeşitli sebeplerle kendi idari bölgelerinde devre çıkmaktaydılar. Lakin bu durum bazı zamanlarda yolsuzluğa dönüşmüş ve halkın mağdur olmasına sebebiyet vermiştir. Bu nedenle devre çıkma 1540 tarihinde belirli şartlara

⁶¹ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHH.d), 96/814 (H. 1089-1090/M. 1678-1679).

⁶² BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHH.d), 190/215 (H. 1203-1204/M. 1789).

⁶³ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHH.d), 30/82 (H. 985/M. 1577).

⁶⁴ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHH.d), 73/838 (H. 1003-1004/M. 1594-1595).

⁶⁵ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHH.d), 16/532 (H. 979/M. 1571-1572).

⁶⁶ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHH.d), 24/46 (H. 981-982/M. 1573-1574).

⁶⁷ Halil İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet*, Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s. 142.

⁶⁸ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHH.d), 23/339 (H. 981/M. 1573-1574).

bağlanarak söz konusu uygulamaya düzen verilmeye çalışılmış, ancak 1595'te bu hal suistimaller zinciri haline gelince tamamen yasaklanmıştır.⁶⁹ Nitekim kanunlarla yasaklanan bu duruma naiplerin uymadıkları, türlü bahanelerle (tumar veya namaz teftişi gibi) devre çıkmayı sürdürdükleri ve hukuka aykırılık yaptıkları görülmektedir. Örneğin 1577 tarihinde Tekirdağ (Rodosçuk) kadısına yazılan bir hükümde görüldüğü üzere adaletnamedeki karara muhalif olan naipler devre çıkıp karye karye gezerek halkın yem, yiyecek, koyun ve kuzularını hiçbir karşılık ödemedi almışlardır. İstenilenleri vermeyip direnen kişileri ise ittifak içerisinde oldukları ehl-i örf taifesinin eline bırakmışlardır. Keza ehl-i örfen bazı kimselerde naipler gibi devre çıktıklarından dolayı naipler veya kadılar ile ittifak içerisinde hareket etmektedirler. Üstelik vazifelerinin bir parçası olduğu halde kasapların sattıkları etin narhını dahi kontrol etmemişler ve Müslümanlara çirkin sözler söyleyerek onları rencide etmekten de geri durmamışlardır. Bunun yanı sıra naip, Hasan adlı şahsın babasının ölümü üzere geride bıraktığı malından borcu vardır diyerek önce yüz yirmi akçesini daha sonra yüz akçesini gasp etmiştir. Öte yandan ahalinin koyunlarını İstanbul'a göndermeleri konusunda merkezden ferman verilmişken naip ve maiyeti emre itaatsizlik yaparak İstanbul zahiresi için ayrılan bu koyunları kestirip kasaplara sattırmıştır. Oysaki bu zahirenin İstanbul'a kolaylıkla gitmesi naibin sorumluluğundadır. Tüm bu suçlamalar karşısında hükümet, halkın yem ve yiyeceklerinin karşılıksız olarak alınmasına dair emrin adaletnamede sabit olduğunu belirtmekle birlikte bu vahim durumun teftiş edilmesini istemektedir.⁷⁰

1678 tarihli bir şikâyetle İnegöl naipleri tumar teftişi namıyla devre çıkararak türlü bahanelerle halktan gereğinden fazla para almakta ve yiyecekleri dahi gasp etmektedirler.⁷¹ Naiplik müessesesinin klasik düzeninin bozulduğuna dair işaretler burada açıkça görülmektedir. Bu sebeple 1609 yılında naiplerin köy köy dolaşarak mâiyetini ve hayvanlarını beslemek için halkın yiyeceklerini bedava almamaları konusunda tekrar uyarılar yapılmıştır.⁷² Filvaki naiplerin bu şekilde davranmalarının bir sebebi ekonomik kriz sebebiyle gelirlerinin azalması ve tayinlerin iltizam usulüyle verilmesinden dolayı sarf ettikleri parayı yerine koymak maksadıyla çeşitli yollara başvurmalarından ileri gelmektedir.⁷³

Naiplerin yaptığı bir diğer haksızlığa ise gümrüklerde rastlamaktayız. Dubrovnik tacirlerinden bazı gayrimüslimler Kavala iskelesine bir hayli mal getirerek bunları satmışlardır. Hak olduğu üzere bahsi geçen iskelenin emini Kostande, miriye ait gümrükleri talep etmiş, ancak kadı naibi bu duruma engel olarak tacirlerden gümrüğün alınmasına izin vermemiştir. Yapılan bu haksızlık üzerine iskele emini Kostande vaziyeti Divân-ı Hümâyuna beyan etmiş ve mahkeme vaziyetin teftiş edilmesini, şayet şikâyet doğru ise gereğinin yapılmasını bildirmiştir.⁷⁴ Aslında bu durum din, dil ve ırk ayrımı olmaksızın herkesin Divân-ı Hümâyun'a başvurabildiklerinin bir göstergesidir.

Zaman zaman naiplerin dolandırıcılık suçlarına meylettikleri de görülmektedir. 16. yüzyıla ait bir davada görülüyor ki Üsküp'te niyabetlik yapan Mehmet adlı naip gerek kadı ve gerekse bazı kimseler adına mühürler kazdırmakta, sahte hüccetler ve mektuplar yazarak halkı dolandırmaktadır. Bu durum bilinmekte ve naibin bir anlık dalgınlığından faydalanılarak evi ve mahkemede bulunan sandığı araştırılıp ele geçirilen sahte mühür, hüccet ve mektup alınarak naip hapse atılmıştır. Bu hal olduğu gibi merkeze bildirilmiş ve merkez tarafından görevini kötüye kullanan naibin evvela teftiş edilmesini ve suçu sabit olursa hapis durumunun devamına karar vermiştir.⁷⁵ 1585 tarihinde Irak'ın Bağdat bölgesinde görev yapan bir beylerbeyine yazılan hükümde ise Abdüsselam adlı naibin sahte siciller yazdığı ve bazı kadınların, beylerin ve harem-i hümayun görevlisi Acemzâde Ahmed Ağa'nın dahi mührünü taklit ettiği, bu yolla sahte emirler ve mektuplar yazarak bazı mevkilere ulaştığı yazılmıştır. Bununla birlikte sahte hüccetler vasıtasıyla reyadan bazılarının bağını ve bahçesini de almıştır. Bu hal karşısında merkez bahsi geçen bu sahte mühür ve mektupların bir torbaya konularak payitahta gönderilmesini ve ilgili naibinde hapse atılmasını emretmiştir.⁷⁶

⁶⁹ Devre çıkma, Osmanlı Devleti'nde taşrada görev yapan memurların muhtelif sebeplerden dolayı kendi idari bölgelerinde gezinmelerini bildiren bir deyimdir. Teftiş, hırsızlık, cinayet, tereke taksimi veya çözülemeyen bir dava gibi hallerde devre çıkılabilmekteydi. 1540 yılında devre çıkma suistimal edildiğinden dolayı belli şartlara bağlanarak uygulanması kararlaştırılmıştır. Ancak suistimaller devam edince 1595 tarihinde devre çıkma yasaklanmıştır. Ancak bu uygulama sürdürüldüğünden hükümet, 1609 tarihinde yayınladığı yeni bir adaletname ile devre çıkılmamasını ve çıkanların da şiddetle cezalandıracağı bildirilmiştir. Nitekim yine de devre çıkma usulünün önüne geçilememiştir. Bu sebeple 18. yüzyılda ve hatta değişik isimler adı altında 19. yüzyılda dahi bu uygulama devam etmiştir. Bkz. Feridun Emecen, "Devre Çıkma", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, s. 250.

⁷⁰ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 33/197 (H. 985-986/M. 1577-1579).

⁷¹ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 96/18 (H. 1089-1090/M. 1678-1679), Aynı konuda benzer hükümler için bkz.: 3/1372; 21/594; 24/879; 27/571; 30/656; 36/794; 42/751; 43/371; 43/373; 43/385; 46/549; 52/499; 52/857; 72/857; 73/1204; 77/524; 78/1341; 78/2064; 79/92; 79/1052; 80/1310; 90/43; 90/55; 91/44; 95/277; 118/130; 133/1091.

⁷² İnalçık, *Devlet-i Aliyye I*, s. 328.

⁷³ Ortaylı, *age*, s. 30, 48.

⁷⁴ BOA, *Kamil Kepeci, Rumeli Ahkam Evrakı*, (BOA, KK.d.), 0062/506 (H. 951/M. 1544-1545).

⁷⁵ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 6/380 (H. 972/M. 1564-1565), Aynı konuda benzer hükümler için bkz.: BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 5/68; 6/380; 6/990; 7/1088; 7/1179; 26/206; 28/609; 28/673; 29/38; 33/72; 43/23; 55/190; 66/49; 69/346; 71/172; 73/1195; 82/173; 109/53; 115/2874; 122/53; 122/181.

⁷⁶ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 55/190 (H. 992-993/M. 1584-1585).

OSMANLI DEVLETİ'NDE NAİPLER HAKKINDA DEVLET MERKEZİNE YANSIYAN YOLSUZLUK VE ŞİKÂyetLER (1544-1795)

Naiplerin mahkeme sicilleri üzerinde tahrifat yaparak hukuka uymayan davranışlarda buldukları durumlarda kayıtlara yansımıştır. Örneğin 1565 tarihli bir davada naiplerin siciller üzerinde oynama yapmaları şikâyet edilmiştir. 1566 tarihli başka bir davada ise Kastamonu'nun Dibek köyünden olan Hüseyin Çavuş'un sefere gitmesini fırsat bilen adamları türlü fenalıklar yapmış ve Hüseyin Çavuş seferden evine döndüğünde ise evinde bir ceset bulmuştur. Bu durum olduğu gibi sicile kaydedilmiş ancak fenalık yapan kişilerden Hacı Aydın, naip ile iş birliği yapması sonucu kayıtları sicilden sildirmiştir.⁷⁷ Böylece naipler resmi mahiyetteki evraklarda tahrifat yaparak suç işlemekle birlikte suçlu kimselerin sicillerini de temiz göstermek işine girişmişlerdir. Bu durumda suç işlemiş bir kişi, ikinci bir suç işlediği takdirde sicili temiz görülerek hafif bir cezaya tabi tutulmalarına neden olmuştur.

Naiplerin kendi menfaatleri uğruna gerek vergi ve gerekse miras işlemleri üzerinden halktan fazla miktarda para aldıkları diğer bir şikâyet konusudur. Zira emir ve fermanlarla halktan alınacak vergi miktarı bellidir. Ancak naip bu durumdan çıkar sağlamak adına halktan fazlasını almakta ve fermanla bu miktar yazılı mıdır diye soran edenleri “*fermana karşı geldi*” diyerek hakkında soruşturma başlatmaktadır.⁷⁸ 1578 tarihinde Musul beyi ve kadısına yazılan bir hükümde Muslihiddin adlı kadının, bunun oğlu Mustafa'nın ve naibi Abdullah'ın ittifak ederek reyanın paralarını haksız yere aldıkları görülmektedir. Buna göre hükümet her haneden alınacak olan avarız miktarını elli akçe olarak belirlemiştir. Ancak bahsi geçen bu kişiler avarızı yüz yirmi akçe olarak almakla birlikte mahkeme sonuçlarının kaydedildiği belgeleri (hüccet) de elli akçe gibi yüksek bir meblağ karşılığı vermişlerdir. Kuşkusuz bahsi geçen kişiler aldıkları bu fazla miktardaki paraları aralarında pay etmişlerdir. Nitekim merkez, reyadan alınan fazla miktardaki meblağların sahiplerine iadesini emretmiştir.⁷⁹

Diğer devlet görevlileri de naipler ile iş birliği yaparak alınan bu fazla paralardan pay sahibi olmayı istemekteydiler. 1631 tarihli mahkeme kaydına göre Selanik'te bulunan ve Sultan Selim Han Vakfı'na ait Sarıkadı köyü adlı köy ahalisi ile köyün zabiti alınacak olan ürün ve öşür miktarı konusunda anlaşmalarına rağmen zabıt, köyün naibi ile iş birliği yaparak keyfi bir şekilde miktar belirleyip halkın öşürünü kendi belirledikleri bu miktara göre almışlardır.⁸⁰ 1746 tarihli bir başka mahkeme kaydında Giresun il sınırları içerisinde bulunan Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar) kazası ahalileri, Ebubekir adlı naibin aç gözlü birisi olduğunu ve her salyaneden alınacak olan vergi miktarını keyfi bir şekilde sekizer-dokuzar kuruş zam yaparak zorla aldığını belirtmişlerdir. Bunun üzerine davanın mahallinde görülmesi-bazı hallerde davanın merkezde görülmesi istenmektedir- ve halktan keyfi olarak alınan paranın geri verilmesi için hüküm yazılmıştır.⁸¹ 1681 tarihli hükümde ise İsmail Kazası naibi, halkın haksız yere iki bin kuruşunu almış ve bu meblağı talep edenleri ise dava ederek kimisini hapse attırmıştır. Ahali ise çözümü, yaşanan bu durumu merkeze bildirmekte bulmuştur.⁸² Öyle ki halktan haksız yere alınan bu meblağlar ciddi rakamlara ulaşabilmektedir. Örneğin 1792 tarihli bir hükümde Tırnova naibi Mehmet Arif Efendi'nin kendi nefsi için bir yıl içinde halktan aldığı vergi miktarı yetmiş bin dört yüz altmış kuruşa ulaşmıştır.⁸³ Genel itibarıyla naipler Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde hükümetin tanıdığı hak üzerine halktan vergi ve diğer mutad harcamaları/masrafları toplayabilmekle birlikte bu durumu suistimal ederek gereğinden fazla miktarda para, mal veya eşya alarak (tekalif-i şakka⁸⁴) gelir kapılarını genişletmişlerdir. Böyle bir durum ekonomik sıkıntı içinde olan halkın daha da fakirleşmesine ve zor bir durumda kalmasına sebebiyet vermiştir.

Naipler zaman zaman miras konusunda var olan kanunnameye uymayarak reayayı rahatsız etmişler ve miras paylaşımında çeşitli yollarla gereğinden fazla miktarda paralarını almak yoluna meyletmışlerdir. Osmanlı Devleti'nde ölen bir kimsenin miras taksiminde terekesinden binde 15 ila 25 arasında değişen bir oranda “resm-i kısmet” adı altında bir vergi alınmaktaydı. Bu vergiyi miras paylaşımını yapan kadı, naip veya kassam gibi görevliler alırdı. Ancak naipler tereke paylaşımını bir kazanç kapısı ve suistimal konusu haline getirmişlerdir. Bu sebeple merkezi hükümet, kadı ve naipler hakkında emir çıkartarak davet edilmeden miras taksimi yapmalarını, buluş çağına erişmemiş çocuklara ait mirastan resm-i kısmet almamaları ve kısmet bahanesiyle karyelerde devre çıkmamaları hususunu kararlaştırmıştır.⁸⁵ Mamafihbu emre pek uyulmamış ve aynı yöndeki usulsüzlüklere devam edilmiştir. 1570 tarihli Yunanistan'ın Makedonya kesiminde bulunan Demürhisar kasabası kadısına yazılan bir hükümde naip, hem davet edilmediği halde miras taksimine gitmiş hem reayaya

⁷⁷ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 5/1007 (H. 973/M. 1565-1566).

⁷⁸ İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, s. 145.

⁷⁹ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 35/62 (H.986/M. 1578-1579).

⁸⁰ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 85/522 (H. 1040-1041/M. 1630-1631).

⁸¹ BOA, *Bab-ı Asaî, Erzurum Ahkam Evrakı*, (BOA, A.DVNSAHHK.ER.d.), 1/703 (H. 1155-1162/M. 1742-1749), Aynı konuda benzer hükümler için bkz.; BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 5/1685; 7/717; 14/638; 19/643; 19/687; 22/180; 22/121; 26/618; 27/960; 31/397; 35/62; 40/521; 52/751; 55/264; 78/1341; 78/1401; 79/1238; 80/1038; 85/522; 90/43; 92/100; 96/18; 115/3022; 121/441.

⁸² BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 97/135 (H. 1090-1092/M. 1679-1681).

⁸³ Hatice Çelik, *Mühimme-i Mektûme Defteri Nr. 1 (1203-1207/1788-1793) (inceleme-çeviriyazı)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019, s. 494.

⁸⁴ İnalçık Tekâlîf-i Şakka terimini kanunlara aykırı olarak istenen hizmet, para ya da kanun dışı alınan vergiler olarak açıklar. İnalçık, *Devlet-i Aliyye I*, s. 321.

⁸⁵ Said Öztürk, “Kassâm”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, s. 580.

açıkça zulüm ve baskı da bulunarak ölen kişinin varislerinden resm-i kısmet talep etmiştir. Ayrıca yerliden naip atanmaması kuralı hükümde iki kez tekrar edilmiştir. Nizama aykırı olan bu durumlar şikâyet edilmiş ve kısmet lazım değil iken resm-i kısmet talep edilmemesi Divân-ı Hümâyün tarafından beyan olunmuştur.⁸⁶

Yine kanunca yasak iken 1637 tarihinde İzmir’in Seferihisar bölgesinde Ahmet adlı naip devre çıkararak ölen kişinin varisinin buluş çağına erişmemiş kimse olmasına bakmaksızın resm-i kısmet talep etmiştir. Ayrıca ölen kişinin mallarını değerinden çok daha kıymetli göstererek kanunca sabit olan vergi miktarından fazlasını almıştır. Bunun yanı sıra “merkûm bir miktar parasını vakfetmiştir” diyerek biner ve bin beş yüz akçesini daha haksız yere almıştır.⁸⁷ Bu durum öyle bir hal almıştır ki bazı naipler resm-i kısmet almadıkça ölen kişilerin defin işlemlerine dahi izin vermemeye başlamışlardır.⁸⁸ Bu gibi durumlar hükümlere yansımakta ve naipler tereke taksimi yaparken kendi çıkarlarını düşünerek halktan fazla miktarda para almaktadırlar. Bu usulsüzlüğün önüne geçebilmek adına fermanlar yayınlanmış ancak topyekûn bir başarı sağlanamamıştır.

Osmanlı Devleti’nde yetim kalmış bir çocuğa mahkeme tarafından vasi atanmaktaydı. Vasi, çocuğun buluş çağına erinceye kadar mirası hakkında mutlak söz sahibiydi.⁸⁹ Nitekim bu durum zaman zaman suistimal edilmiştir. Mamafih naiplerde kendilerini vasi tayin ederek yetim çocukların miraslarını diledikleri gibi kullanmışlardır. Bu konu ile alakalı 1565 tarihli bir hükme ulaşılmıştır. Buna göre Şam beylerbeyine ve Erzurum’a bağlı Hınıs kadısına yazılan hükümde Hınıs naibi Alâeddin’in yetim kalmış çocuklara gerek kendini ve gerekse oğullarını vasi tayin ederek mirasları kendi nefisleri için harcamışlardır. Türlü fenalıklar da yapan bu kişiler Müslümanlar tarafından şikâyet edilmiş ve bunun üzerine Hınıs kadısından bu durumun teftişi istenmiştir. Ancak kadı, naip ile yakın ilişkiler içerisinde olduğundan ve muhtemelen de rüşvet aldığından teftiş yapılamamıştır. Hınıs kadısı, merkez tarafından uyarılarak durumu teftiş etmesini, şikâyeti olanların davalarının görülmesini ve suçların teferruatlı bir listesini de merkeze göndermesini emretmiştir.⁹⁰

Naipler hakkında yapılan diğer şikâyet konuları ise “zorla nikâh akdi”, “nikâh feshi”, “adam öldürme”, “alıkoyma”, “hırsızlık” şeklinde sıralanabilir. Bu tür şikâyetler hükümlerde nadiren görüldüğü için birer örnek vermekle yetinilmiştir. Osmanlı hukukunda nikâh akdinin hüküm mahiyeti taşıması için bazı şartlar mevcuttur. Şüphesiz bu şartlardan biri nikâhlanacak kişi veya kişilerin velisinin iznidir. Bu husus nikâh akdinin geçerli olması için önemlidir. Özellikle Kanuni devrinde veli izni olmadan kıyılan nikâhlar geçersiz sayılmış ve daha sonra bu görüş kanunlaştırılmıştır.⁹¹ Nitekim bazı naiplerin nikâh akdi meselesinde “veli izni” kanununu göz ardı ettikleri görülmektedir. Örneğin 1565 tarihinde Kayseri’ye ait bir davada naibin, bölgenin seçkin kişileriyle birlikte halkın kızlarını, velilerinin rızasını almadan istedikleri kimselere zorla nikâhlanmakla birlikte evli kişilerinde nikâh akitlerini feshederek diledikleri şahıslara nikâhlanmaktan da geri durmamışlardır.⁹² 1572 tarihli Yozgat’a bağlı Budaközü ve Bozok kadısına yazılan bir hükümde ise Mahmud Fakih adlı naip ile Kaya adlı muhızır, “Kıbrıs adasına kız sürgün etmek için emir geldi” diyerek halkın nice kızlarını sürgün yazıp nicesini velisinin izni olmadan istedikleri adamlara zorla nikâhlanmışlardır.⁹³ Benzer bir olay 1594 tarihinde yaşanmıştır. Kastamonu sancağına bağlı Köşeler köyü sakinlerinden Nebi adlı naip, nişanlı veyahut evli kadınları başkalarına nikâhlamıştır. Öyle ki kadınların rızası alınmadan gayri meşru ve gayri kanunî bir şekilde yapılan bu nikâhlar sonucu bazı kadınlar intihar etmiştir.⁹⁴ Yapılan bu usulsüz nikâhlar Osmanlı hukuk sistemine ve adalet anlayışına uymamaktadır. Filhakika naiplerin bu şekilde kadınların veya velilerinin rızasını almadan kanunlara aykırı olarak başkalarına nikâhlanmalarının sebebi şüphesiz nikâh akdi sırasında aldıkları vergidir. Keza ilgili dönemlerde bu vergi naiplerin bir diğer gelir kapısıdır.

İnalçık, izinsiz yapılan nikâhların sebebini örfi bir vergi olan “resm-i arus”a bağlamaktadır. Zira bazı ehl-i örften kimseler mahkemeye gelerek naiplerin yaptıkları gibi izinsiz/rızasız olarak bekâr kızları ve dul kadınları istedikleri kişilerle evlendirmeye yönelmişler, evlileri de boşatıp diledikleri adamlara nikâhlama yoluna gitmişlerdir. Bunun sebebi evlenen erkeğin, ehl-i örfe (sancakbeyi, sipahi, subaşı) ödemekle yükümlü olduğu resm-i arus (gerdek resmi) vergisidir.⁹⁵ Unutulmamalıdır ki nikâh akdi sırasında kadı/naibin aldığı vergi ile resm-i arus vergisi ayrı vergilerdir ve farklı kişilere verilir.⁹⁶ Ancak Musul naibi İbrahim, hukuka aykırı olarak

⁸⁶ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 9/101 (H. 977-978/M. 1569-1571), Konuyla ilgili hüküm şu şekildedir: “Demürhisâr kadısına hüküm ki Yerlü kimesneler nâib itmekle muttasıl nevâhî, kizb-i re’âyâ be berâyâyütâ’ciz ve tazyik eyleyüp, da’vetolinmaduğu yerlerden resm-i kısmet talep idüp, zulm ü teaddüiderler imiş. İmdi yerlünâib olmak câiz değildir...” Aynı konuda benzer hükümler için bkz.; BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 9/101; 24/864; 26/349; 26/618; 27/571; 36/350; 72/463; 72/535; 72/857; 95/365; 118/647; 121/771.

⁸⁷ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 88/294 (H. 1046-1048/M. 1637-1638).

⁸⁸ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 72/463.

⁸⁹ Yahya Araz, *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017, s. 65.

⁹⁰ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 5/68 (H. 973/M. 1565-1566).

⁹¹ Ekrem Buğra Ekinci, “Osmanlı Hukukunda İzinname ile Nikâh”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S. 2, 2006/Güz, s. 44.

⁹² BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 6/1165 (H. 972/M. 1564-1565).

⁹³ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 10/254 (H. 978-979/M. 1571-1572).

⁹⁴ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 72/690 (H. 1002-1003/M. 1593-1594).

⁹⁵ İnalçık, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet*, s. 155-156.

⁹⁶ Halil Sahillioğlu, “Arus Resmî”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1991, s. 422.

OSMANLI DEVLETİ'NDE NAİPLER HAKKINDA DEVLET MERKEZİNE YANSIYAN YOLSUZLUK VE ŞİKÂyetLER (1544-1795)

ahaliden resm-i arus almıştır. Bu durum şikâyet edilmiş ve naip, gayri resmi olarak arus vergisi alımı, rüşvet ve benzeri suçlarla yargılanarak Erzurum'a sürgün edilmiştir.⁹⁷

İncelenen davalarda naibin zorla alıkoyma, adam öldürme gibi suçlar işlediği de görülmektedir. Örneğin 1571 tarihinde büyük mahkeme naibi Abdurrahman, Edirne'de bulunan bir kimsenin karısını zorla kaçırmış ve tecavüz etmiştir. Bu durum üzerine Dîvân-ı Hümâyün tarafından konunun teftişi ve naibin hapsedilmesi istenmiştir.⁹⁸ 1630 tarihinde ise Bolu'ya bağlı Kıbrısçık adlı bölgede vuku bulan olayda Şaban adlı şahsın babası, naip Mehmet ve Uzun İbrahim tarafından öldürülmüş ve karşılığında kan öşrü adı altında bir miktar akçeleri alınmıştır. Ancak öldürülen şahsın oğlu, adaletin tecelli etmediği yönünde Dîvân'a arzual sunmuştur.⁹⁹ Filhakika İslam ve Osmanlı hukukunda kasten adam öldürmenin suçu kısastır. Ancak suçun kasten sayılabilmesi için bazı şartlar gerekmektedir. Örneğin suçun işleniş biçimi, maktulün hali, suç aleti, suçlunun yaşı ve akli dengesi gibi faktörler önemlidir. Ancak ölen şahsın yakınları kısas yerine diyet talep ederse kısas cezası verilemez, bunun yerine tazir cezası uygulanır¹⁰⁰. Burada naibin adam öldürmesi karşısında diyet vermesi, muhtemelen ölen şahsın ailesinin kısas istememesinden ya da öldürme hadisesinin kasten sayılmamasından ileri gelmiş olması muhtemeldir. Fakat daha sonra ölen kişinin oğlu bu duruma rıza göstermeyerek konuyu tekrar gündeme getirmiş ve suçluları dava etmiştir. Nitekim olayın ayrıntıları ve cezanın hangi unsurlar dikkate alınarak verildiği hükümden tam olarak anlaşılammaktadır.

Naiplerin hırsızlık yaptıklarına dair kayıtlar mevcut olmakla birlikte tespit edilen 1565 tarihli bir dava hükmünde Ali Bölükbaşı adlı naibin hırsızlık ile itham edildiği görülmektedir. Adı geçen kişinin Hazret-i Halilü'r-Rahman Vakfı'nın ambarından buğday çalıp âsî Araplara satması ve onun zamanında İshak ve Yakup peygamberlerin türbelerinin tesadüfi bir şekilde soyulması şikâyet konusu olmuştur. Kuvvetle muhtemel ki bu türbelerin soyulmasında hırsızlığı alışkanlık haline getiren naibin bir parmağı vardır. Merkezî yönetim ise bölge idarecilerine durumun teftişini ve gereken cezanın verilmesini emretmiştir.¹⁰¹ Osmanlı şer'î hukukunda hırsızlık (sirkat) suçuna karşı Şeyhülislam Ebussuud Efendinin bir fetvasından da anlaşılacağı üzere suçun cezası el kesme kararı ile sonuçlanabilmektedir.¹⁰² Nitekim bu karar suçun muhtevasına (yankesicilik, gasp vb.) çalınan mala, çalınma şekline ve tekrarına göre değişkenlik gösterebilir.¹⁰³ Bu sebeple bahsi geçen hükme konu olan naibin nasıl bir cezaya tabi tutulduğunu söylemek mümkün değildir. 16. yüzyılın sonlarına doğru baş gösteren kuraklık ve küçük buzul çağı devamında kıtlığı ve eşkıyalığı getirdi. Aynı zamanda yaşanan nüfus artışı ve uzun savaşlar iktisadi bunalımı körükledi. Yeterli işeyi alamayan ordu yerel kaynaklara yani reaya üzerine yöneldi.¹⁰⁴ Diğer taraftan devletin para sıkıntısı çekmesi, avarız vergilerini artırmasına ve mukataaları genişletme yoluyla iltizamın fazlaşmasına neden oldu. Bey ve valilerin leventlerden oluşan paralı askerlerini (saruca-sekban) beslemekte zorluk çekmesi, reaya üzerine olur olmadık devre çıkararak salgınlar salmasına sebebiyet verdi.¹⁰⁵ Bahsi geçen bu sebeplerden dolayı reaya zor bir duruma düştü ve köylerini boşaltmaya başladı. Elbette ki reyanın göç etmesinin birçok sebebi olmakla birlikte yukarıda sadece birkaçının izahı verilmekle yetinilmiştir.¹⁰⁶ Neticede Osmanlı klasik devlet yapısının bozulmaya başladığı, devlet ve toplum idaresinde bunalım yaşandığı dönemlerde reaya gerek yöneticilerin gerekse eşkıyanın uyguladığı zulüm ve baskılardan dolayı ezilmekte bunun sonucunda da yerini yurdunu terk etmekten çekinmemekteydi. Zaman zaman içine düştükleri durumu ve hallerini hükümete de bildirmişlerdi. Sonuçta işledikleri toprak şahsa ait olamayıp devlete, vakfa ya da özel mülke ait olabilmekteydi. Bu sebeple reayayı haksızlıklar karşısında toprağa bağlayan çok az sebep bulunmaktaydı.¹⁰⁷ Örneğin 1560 tarihli bir hükme göre reaya, devlet merkezine, hükümetten zalim kimselerin haklarından gelinmesini, şayet gelinmezse yurtlarını terk edeceklerini yazdıkları bir mektup

⁹⁷ BOA, *Bab-ı Asafl, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHH.d), 8/50 (H. 977-978/M. 1569-1570).

⁹⁸ BOA, *Bab-ı Asafl, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHH.d), 12/972 (H. 978-979/M. 1570-1572).

⁹⁹ BOA, *Bab-ı Asafl, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHH.d), 85/334 (H. 1040-1041/M. 1630-1631), Aynı konuda benzer hükümler için bkz.; BOA, *Bab-ı Asafl, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHH.d), 19/461; 22/540; 23/302; 85/334; 91/157; 116/1198.

¹⁰⁰ Mustafa Avcı, *Osmanlı Hukukunda Suçlar ve Cezalar*, Gökkuş, İstanbul, 2004, s. 32,40,95,97.

¹⁰¹ BOA, *Bab-ı Asafl, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHH.d), 5/253 (H. 973/M. 1565-1566), Aynı konuda benzer hükümler için bkz.; BOA, *Bab-ı Asafl, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHH.d), 7/2455; 19/424; 21/310; 40/340; 75/751.

¹⁰² Ertuğrul Düzdağ, *Kanuni Devri Şeyhülislâmi Ebussuud Efendi Fetvaları*, Kapı Yayınları, İstanbul 2012, s.192.

¹⁰³ Avcı, *age*, s. 234-235.

¹⁰⁴ Sam White, *Osmanlı'da İsyân İklimi Erken Modern Dönemde Celali İsyânları*, çev. Nurettin Elhüseyni, Alfa Basım Yayın, İstanbul 2013, s. 196, 200-201.

¹⁰⁵ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyânları*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975, s. 93-94, 362.

¹⁰⁶ Osmanlı Devleti döneminde gerçekte daha 16. yüzyıldan itibaren reyanın birçok farklı sebepten yerini yurdunu, köylerini terk edip başka yerlere göç ettiği, köylerini taşıdığı bilinmektedir. *Türkiye'nin iskan tarihinde önemli bir problem: Kaybolan yerleşmeler* adlı Tübitak araştırma projesinin sonuçlarını içeren çalışmada halkın göç sebepleri, yerleşmelerin terk edilme ve kaybolma nedenleri arasında şunlar gösterilmiştir: Doğal afetler, iklim salınımları ve salgın hastalıklar, büyük sikke tashihinin (1585-86) etkileri, artan vergilerden kaçış, tımar sisteminin bozulması, celali isyanları ve eşkıyalık, konar-göçer hareketleri ve baskıları, kırsal nüfusun azalması, savaşlar ve askeri seferlerin etkileri, ayanların faaliyetleri, mülkiyet özellikleri, göçler ve bu yolla köylerin toplulaşması. Osman Gümüşçü, Alpaslan Demir, vd., *Türkiye'nin Kayıp Köyleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2020, s. 189-611.

¹⁰⁷ İnalçık, bu durumu şöyle izah eder: "Miri toprak rejiminde köylü toprağın sahibi, maliki olmadığından fırar etmek kolaydı. Başka yerde yerleşip bir köy kurmadılarsa, onlar, haymana ve defter kayıtları haricinde kalmış reaya (hâric-ez-defter) olup levendlikle başıboş gezerler, ırgatlık yaparlardı; köylü aileleri izlerini kaybedip başka bir araziye yerleşirlerdi. Aralarından bazıları tabi eşkıyalığa sapardı. Devleti en çok kaygılandırın şeylerden birisi, reyanın böyle perakende olması, yerini yurdunu bırakıp dağılmasıdır." İnalçık, *Devlet-i Aliyye I*, s. 329.

göndermişlerdi.¹⁰⁸ Gerçekten de reaya, yaşadıkları zalimane olaylar karşısında yerlerini terk etmişler ve bu durum bölgelerin ıssızlaşması, hazineye giren gelirin azalması, tarımın ve tımarın bozulmasına kadar birçok sorunu meydana getirmiştir. Hükümet ise yerlerini terk eden ahalinin eski yerlerine yerleştirilmesi yönünde feranlar yayınlanış¹⁰⁹ ve geri dönen kişilere vergi muafiyeti hakkı tanımışır.¹¹⁰

3.4. Naiplerin Eğitimindeki Bozulmalar

Adaletin tecellisi ve kanunların uygulanabilmesi için naiplik yapacak kişilerin yüksek bir eğitim almış olması beklenirdi. Bu kişilerde iyi bir eğitimin yanı sıra, güzel ahlak, fazilet ve dini vecibeleri yerine getirme gibi özellikler aranırdı. Yerliden naipl atanacağı zaman dahi medreseden mezun olmuş olması ve hukuk bilgisine sahip kişiler olması istenirdi.¹¹¹ Ancak 16. yüzyılda bu durum sekteye uğramış ve incelenen hükümlerden de anlaşıldığı üzere bazı naipler bilgisiz, cahil ve dini hükümleri yerine getir(e)meyen kimseler olup çıkmışlardı. Bu sebeple hükümet zaman zaman uyarılar yaparak bu durumun önüne geçmeye çalışmışır. Örneğin 1574 tarihinde Anadolu Beylerbeyine ve Anadolu kadılarına hitaben yazılan hükümde naiplerin liyakatsiz ve cahil kimselerden olmaması adaletnamelerde sabit olduğu vurgulanarak bu gibi cahil kişilerin naiplik kurumunda istihdam edilmemesi belirtilmiş ve ilim sahibi, dindar ve şeriat hükümlerini iyi bilen kimselerden naipl seçilmesi için emirler yayınlandığı bildirilmiştir. Nitekim merkez, bu şekilde ilgili konuda defalarca feranlar yayınlanmışken cahil ve rüşvetçi naiplerin halen neden bu makamlara getirildiğini sormaktadır. Hükümün sonunda da naipl istihdam edileceğı zaman hangi hususlara dikkat edilmesi gerektiğı açıklanmıştır. Buna göre naipler mutlaka ilim sahibi, dindar, rüşvet almayan kimselerden olmalı, zinhar ehl-i örf e tâbi, yerliden, cahil ve köhne (yaşlı) kimselerden naipl seçilmemesi gerektiğı vurgulanmıştır.¹¹² Naiplerin ehil kimseler olması yönünde yapılan uyarılara rağmen halen bu makamlara cahil kişilerin naipl olarak istihdam edildiğı görülmektedir. Örneğin 1678 tarihli bir hükümde naibin eş cinsel olması, içki içmesi ve namaz kılmaması durumları şikâyet konusu olmuştur.¹¹³ Esasen naiplik kurumundaki bu türden yozlaşmalar ilmiye kurumunun bozulması ile de paralellik gösteriyordu. Keza yargıyı temsil eden devlet görevlileri medreselerde yetişmekteydi.¹¹⁴

Naiplerin eğitimsiz ve liyakatsiz kişiler olmasının önüne geçilmek üzere farklı tarihlerde feranlar yayınlanmıştır. Örneğin 1716 tarihli bir fermanla kadı ve naiplerin seçiminde bilgiye ehemmiyet verilmediğı, cahil kimselerin görevlere getirildiğı ve bunların gittikleri yerlerde yolsuzluk yaptıkları belirtilmiştir. Yine 1792 yılında yayınlanan fermanla hukuk bilgisinden habersiz olan kişilere naiplik verilmemesi istenirken 1793 tarihli başka bir fermanla da naiplerin cahil kimseler olduğu, bu sebeple şer’i hükümleri uygulamada yetersiz kaldıkları vurgulanmıştır.¹¹⁵ Tanzimat çağına gelindiğinde ise 1838 tarihli Tarik-i İlmiyye’ye Dair Ceza Kanunnamesi ile sorunu çözmeye yönelik birtakım ıslahatlara girişilmiştir ve bunun için “Meclîs-i İntihâb-ı Hükûkâm” ve 1855 yılında kadı ve naipleri ehemmiyetli bir şekilde eğitmek ve alanda/meslekte nitelikli kimseler yetiştirmek adına “Mekteb-i Nüvvab’ın” açılması kararlaştırılmışır.¹¹⁶ Ancak konu sınırları dışında olduğu için bu mesele ayrıntılı olarak işlenmemiştir.

Osmanlı Devleti’nde göreve getirilen kişilerin liyakatsiz ve cahil olmalarının bir sebebi aslında makamların ilim sahiplerine değil para sahiplerine verilmesiydi. Zira makamların rüşvetle satılması cahil kimselerin önemli mevkilere gelmesinin önünü açmıştır. İlmî yeterliliğe sahip olmayan kişiler yüzünden de başta adalet olmak üzere birçok kurumda bozulmalar meydana gelmiştir. Yapılan usulsüzlükler ve yolsuzluklar, dönemin önemli simaları tarafından eleştirilmiş ve makamların ehil kişilere verilmesi yönünde öğütler verilmiştir. Bu hususta kadı ve naiplik görevlerinde bulunmuş olan Hasan Kâfi, 16. yüzyıldaki bozulmanın sebebinin adaletteki ihmale atfeder. Bu ihmalin sebebinin de hak etmeyen, cahil ve köhne kişilerin önemli mevkilere getirilmesinde bulur. Bozulan düzenin yeniden tesisi için de adaletin temin edilmesini, bunun içinde ehil kişilere makam verilmesi gerektiğini vurgular.¹¹⁷

¹⁰⁸ BOA, *Bab-ı Asafî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 3/721 (H.966-968/M. 1558-1560).

¹⁰⁹ BOA, *Bab-ı Asafî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 81/241(H. 1024-1025/M. 1615-1617).

¹¹⁰ BOA, *Bab-ı Asafî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 80/487 (H. 1024/M. 1615-1616).

¹¹¹ Bal, *agt.*, s. 13.

¹¹² BOA, *Bab-ı Asafî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 24/443 (H. 981-982/M. 1573-1574). Konuyla ilgili hükümlerin genel içeriğı şu şekildedir: *Yerlü ve müртеşi ve ehl-i örf havâsına tâbi câhil ve köhne olan nevâ’ibi istihdam itmeyüp ehl-i ilim ve mütedeyyin ve müteşerri’ nâ’ibler istihdam idüp min’bâd emrime muhalif iş eylemeyesin...*” denilerek bu gibi uyarılar hükümlerde tekrar edile gelmiştir. BOA, *Bab-ı Asafî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 27/339, 3/1372 (H. 966-968/M. 1558-1560).

¹¹³ BOA, *Bab-ı Asafî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 96/238 (H. 1089-1090/M. 1678-1679).

¹¹⁴ Bal, *agt.*, s. 11.

¹¹⁵ Feyzioğlu, Kılıç, *agm.*, s. 35, 37, 39.

¹¹⁶ Mekteb-i Nüvvab’ın (Mekteb-i Kudat) açılış amacı kadılık teşkilatı içerisinde görev yapacak olan bireylere Arapçayı, miras hukukunu, güzel yazı yazmayı ve şer’i belge düzenlenmenin yöntemlerini öğretmektir. Eğitim süresi iki yıl olan medrese, her yıl neredeyse otuz öğrenci mezun etmiştir. Liyakatli eleman yetiştirmeyi amaçlayan okul 1924 yılında şer’iyye mahkemelerinin kaldırılmasına binaen hizmet hayatına son verilmiştir. Bkz. İlhami Yurdakul, “Mekteb-i Nüvvâb”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C. Ek-2, Ankara 2019, s. 240.

¹¹⁷ Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı’da Çözümle ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2021, s. 70-71.

OSMANLI DEVLETİ'NDE NAİPLER HAKKINDA DEVLET MERKEZİNE YANSIYAN YOLSUZLUK VE ŞİKÂyetLER (1544-1795)

4. Naiplerin İşledikleri Suçlar Karşısında Aldıkları Cezalar

Osmanlı Devleti'nde cezalar had, kısas ve tazir olarak gruplandırılmaktadır. Bir hukuk adamı olarak naiplerin işledikleri suçların yekünü ise "tazir suçları" sınıfına girmektedir. Tazir suçları, had ve kısas suçlarının haricinde kalan, Allah ve kul hakkına zarar veren eylemleri niteler. Bu suçların ceza hükmü Kur'an ve sünnet tarafından belirlenmemiş olup mahkemenin kararına bırakılmıştır. Diğer taraftan had ve kısas cezalarının yanında tazir cezaları da verilebilmekteydi.¹¹⁸ Elbette ki verilecek karar kanunnameler çerçevesinde belirlenmiş ve keyfi inisiyatifte bırakılmamıştır.¹¹⁹ Tazir suçları çeşitli olmakla birlikte bunları sınırlandırmak olası değildir. Ancak bunlardan birkaçı şu şekilde sıralanabilir: Rüşvet, yalancı şahitlik, borca karşı sadakatsizlik, hile yoluyla mal satımı, ibadetlerin terk edilmesi, dolandırıcılık, yolsuzluk, görevi kötüye kullanma ve evrakta sahtecilik. Bu suçlar karşısında mahkemenin verdiği cezalar ise suçun miktarı, türü, yol açtığı zararlar ve suça iten faktörler dikkate alınarak değişkenlik gösterebilmekteydi. Mahkemeler tarafından tazir suçlarına verilen cezalardan bazıları şunlardır: sürgün, hapis, görevden azletme, küreğe koyma ve celde.¹²⁰ Açıkça görülmektedir ki naiplerin işledikleri suçlar ve aldıkları cezalar tazir kategorisinde değerlendirilmektedir. Hükümler incelendiğinde en çok verilen tazir cezası ise naiplerin görevlerinden feragat etmeleri yönündedir. Örneğin 1580 tarihli bir mahkeme kaydında Kayseri'nin Karahisar-ı Develü (Yeşilhisar) kazası ahalileri, Sinek Mustafa adlı naibi, köylünün evlerini, bağlarını ve mallarını -muhtemelen izinsiz olarak- alıp satmasından ve eşkıya ile ittifak içerisinde olmasından dolayı önceden şikâyet etmişler. Köylünün bu şikâyeti üzerine naip hapis cezasına çarptırılmıştır. Ancak daha sonra naip serbest bırakılmış ve kendisine tekrar niyabet makamı verilmiştir. Nitekim naip çirkin davranışlarda bulunmaya devam edince hiçbir surette kendisine naiplik yaptırılmaması şartı ile niyabet statüsünden atılmıştır. Buradan bir naibin birkaç kez niyabet makamına getirilebildiği sonucu çıkarılabilir. Yine 1580 tarihli bir hükümde Hızır İlyas adlı naibin uygunsuz davranışları ve kanuna riayet etmemesi şikâyet edilmiş ve bahsi geçen şahıs naiplik müessesesinden atılmıştır.¹²¹ 2 numaralı Karaman Ahkâm Defterine ait 1744 tarihli iki hükümde ise naiplerin yerliden olmaları ve rüşvet almaları şikâyet edilmiş ve neticede görevlerine son verilmiştir.¹²²

Genel itibarıyla işledikleri suçun türüne göre naiplere verilen yaygın cezalardan biri görevden azil/el çekirtmeydi. Ancak bazı zamanlarda azledilen kişilerin eski görevlerine dönebilmelerine imkân sağlanmış ve tekrar naiplik yapabilmeleri için hüküm gönderilebilmiştir. Kimi hallerde ise görevden azille birlikte tekrar hüküm verilse dahi niyabet makamına bir daha getirilmemesi yönünde kararlar da alınabilmiştir.¹²³ Nitekim bazı naiplerin haklarında çıkan görevden azledilme, sürgün vb. kararlara riayet etmedikleri dahası naiplik yapmaya devam ettikleri görülmüştür. Bu durum haklarında çıkan ceza hükmü içeren belgeyi, ilgili kişi veya kişilerden rüşvetle satın almaları yoluyla gerçekleştirebilir. Böyle bir vaziyette de tekrar şikâyet vuku bulmadıkça muhtemelen bu durumdan merkezî idarenin haberi olmuyordu. Örneğin 1565 tarihli bir hükümde Antalya kadısı naibi Sinan hakkında dört, beş defa niyabetten azlolunması yönünde karar çıkmasına rağmen kişi naiplik yapmaya devam etmiştir. Kanuna aykırı bu vakianın sebebi Antalya'ya bağlı Teke ili beyine sorulmuştur. Devlet, söz konusu naibin kendisi hakkında çıkan kararı satın alıp almadığının veyahut reyaya zulmettiği yönündeki şikâyetlerin doğru olup olmadığının araştırılmasını ve hakikatin ortaya çıkarılmasını istemiştir.¹²⁴ Naiplerin makamlarını bırakmaları yönündeki emirlere uymamaları, herhalde taşıdıkları statüyü, bu statüye verilen ayrıcalıkları ve gelirleri kaybetmek istememelerinden ileri gelmiş olmalıdır.

Osmanlı Devleti'nde sürgün kişi veya kişilerin bulunduğu mahalden, devlet tarafından belirlenen mahalle müebbet ya da geçici olarak gönderilmesi hadisesi olarak tanımlamak mümkündür. Osmanlı ceza metotlarından birisi olan sürgün hem had hem de tazir suçlarına karşı verilebilmekteydi. Sürgün cezasının sebepleri çeşitli olmakla birlikte bazıları şu şekilde sıralanabilir: İftira, küfür, hırsızlık, rüşvet, evrakta sahtecilik, fuhuş, emre karşı gelmek, halka zulüm vb.¹²⁵ Bu fiillerden bir ya da birkaçını işleyen naiplerin de sürgüne gönderildiklerine dair çeşitli hükümler mevcuttur. Örneğin 1595 tarihli bir hükümde Osmanlı ülkesi sınırları içinde bulunan günümüzde Ermenistan Cumhuriyeti'nin başkenti konumundaki Erivan/Revan bölgesi mahkemesinde naip olan

¹¹⁸ Esra Yakut, *Osmanlı Hukukunda Tazir Cezaları*, Seçkin Yayınları, Ankara 2011, s. 23-25.

¹¹⁹ Esra Yakut, "Tanzimat Dönemine Kadar Osmanlı Hukuku'nda Taziri Gerektiren Suçlar ve Cezaları", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S. 2, 2006, s. 35.

¹²⁰ Tuncay Başoğlu, "Ta'zir", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011, s. 199-201.

¹²¹ BOA, *Bab-ı Asafi, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 43/23,75 (H. 988/M. 1580). Aynı konuda benzer hükümler için bkz.: BOA, *Bab-ı Asafi, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 3/717; 21/764; 21/736; 23/470; 26/113; 26/121; 27/209; 34/313; 34/348; 34/533; 35/490; 35/1032; 36/42; 36/494; 43/75; 43/382; 43/416; 45/159; 49/279; 51/317; 52/222; 52/339; 52/875; 58/127; 58/171; 58/290; 62/530; 66/474; 67/29; 69/35; 69/149; 79/222; 79/847; 80/474; 80/872; 118/1290.

¹²² BOA, *Bab-ı Asafi, Karaman Ahkam Evrakı*, (BOA, A.DVNSAHK.KR.d),2/117;129 (H. 1157-1159/M. 1744-1746).

¹²³ BOA, *Bab-ı Asafi, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 12/613 (H. 978-979/M. 1570-1572). Aynı konuda benzer hükümler için bkz.: BOA, *Bab-ı Asafi, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 35/1020; 49/489; 58/290.

¹²⁴ BOA, *Bab-ı Asafi, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 6/1230 (H. 972/M. 1564-1565). Aynı konuda benzer hükümler için bkz.: BOA, *Bab-ı Asafi, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 14/1007; 14/1424; 15/760; 22/180; 43/382; 48/160; 49/449; 49/489; 52/219; 58/290; 73/139; 102/482.

¹²⁵ Mehmet Güneş, "Osmanlı Devleti'nde Sürgün Cezası ve Karahisar-ı Sahib'e Yapılan Sürgünler (1815-1839)", *History Studies*, C. 8, S. 1, 2016, s. 51-52.

Mahmut adlı kişinin halka zulmettiği gerekçesiyle evvelden hakkında iki kere naiplikten atılması hususunda emir verilmiştir. Ancak naip Mahmut verilen bu emre uymamış, görevini bırakmayarak halka zulmetmeye devam etmiştir. Bu hâl üzerine Divân-ı Hümâyün bu şahsın sürgün edilmesine karar vermiş ve bu vaziyetin hâlini Revan Beylerbeyine bırakmıştır.¹²⁶

Naiplerin çoğu Osmanlı Devleti'nde sürgün yeri olarak kullanılan Kıbrıs ve Lefkoşa gibi bölgelere gönderilmekteydi. 1574 tarihli bir hükümde Konya'ya tabi Kınık adlı köyde naiplik yapan Saru Fakih adlı kişi, karıştığı kötü işlerden dolayı Kıbrıs'a sürgün cezası almıştı. Ancak o, sürgün yerine gitmeyip hakkında çıkan karara itiraz etmiştir. Divân-ı Hümâyün şahsın evi varsa satılmasını ve bulunduğu yerden ilişkisinin kesilip derhal Kıbrıs'a sürülmesini Karaman Beylerbeyine emirle bildirmiştir.¹²⁷ 1793 tarihli başka bir hüküm de yine naip sürgünüyle ilgiliydi. Bulgaristan sınırları içerisinde bulunan Niğbolu sancağına bağlı Tırnova bölgesi naibi olan Mehmet Arif Efendinin halktan yekünca fazla miktarda para aldığı sebebiyle Lefkoşa'ya sürgün edilmesine karar verilmiş, ancak bu hükmün altına yazılan başka bir hükümde ise Lefkoşa'da idam edilmesi emredilmiştir.¹²⁸ Naiplerin idam edildiğine dair hükümlere çok sık rastlanmasa da idam cezasına çarptırılan naiplerin de olduğu açıkça görülmektedir. Burada Osmanlı Devleti'nin adaleti sağlama ve uygulama konusu üzerinde önemle durduğu, hukuku ve adaleti sağlamakla görevli kimselerin yolsuzluklarını ve görevlerini kötüye kullanmalarını engellemeye çalıştığı söylenebilir.

Osmanlı Devleti zamanında donanma gemilerinin bir bölümü kürekli çektiricilerden oluştuğu için kürek çekecek insan gücüne ihtiyaç hâsıl oluyordu. Donanmanın kürekçi ihtiyacını gidermek maksadıyla herhangi bir sebepten suç işleyen bazı kimselerin örfî ceza olarak küreğe konulmaları usulü uygun görülmüştür.¹²⁹ Naip de bu cezadan payına düşeni almışlardır. 1570 tarihli Bosna Hersek beyine gönderilen bir hükümde naiplerin halka zulmettiğine dair yazılan şikâyetlerin doğruluğu kanıtlandığı takdirde bu kişilerin küreğe konularak cezalandırılmaları merkez tarafından kararlaştırılmıştır.¹³⁰ 1573 tarihli bir davada ise Baba adlı kasabanın naibi halktan fazla miktarda vergi almasından dolayı önceden görevine son verilmiştir. Ancak naip verilen karara aldırış etmeyerek naiplik görevini sürdürmüştür. Bu hâl üzere Divân-ı Hümâyün naibin görevine son verilmesini, şayet bu sefer de verilen emre uymazsa küreğe konulmasını emretmiştir.¹³¹ Söz konusu olayda devlet görevlisi için görevden azletme, suçtan caydırıcı bir ceza yöntemi olmamıştır. Bu sebeple emre itaat etmeyenler ve evvelden sicili bulunanlar daha ağır cezalara çarptırılmışlardır.

Osmanlı Devleti'nde suçlulara verilen cezalardan biri de kalebentlik cezasıdır. Bu ceza mahkemece yargılanan kişinin suçunun sabit olması halinde kaleye hapsedilmesi olayıdır.¹³² Suçlu naiplerin zaman zaman kalebentlik cezasına da çarptırıldıkları görülmüştür. 1692 tarihli bir hükümde İzmit mahkemesinde naip olan Tatar Ahmed adlı naibin fenalıklarından ve zulmünden halk şikâyetçidir. Bu sebeple Divân-ı Hümâyün bu naibin kaleye hapsedilmesini, emir gelmedikçe de serbest bırakılmamasını tembihlemektedir.¹³³ 1699 tarihli bir hükümde ise Kayseri naibi evvelden türlü fenalıkları için kale hapsine çaptırılmış, ancak naip, Divân'a bir arzual sunarak nefsinin ıslah ettiğini beyan etmiş ve cezasının affını istemiştir. Bu hâl üzerine Kayseri'de kalmamak şartıyla serbest bırakılmıştır.¹³⁴ Buradan anlaşılmaktadır ki bir kişinin kalebentlik süresi şahsın nefsinin terbiye etmesiyle ya da padişah tarafından genel bir affa tabi tutulmasıyla doğrudan ilgilidir. Zira hükümlerden ceza sürelerine ait kesin bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Öte yandan verilen cezalar mukayese edildiğinde kalebentlik, küreğe konma cezasına göre hafif bir ceza olmasına rağmen sürgüne göre ağır bir cezadır.¹³⁵ Anlaşılan odur ki naip hakkında uygulanan bu cezalar işledikleri suçun türüne, ağırlığına ve tekrarına göre değişkenlik göstermektedir.

¹²⁶ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 73/139 (H. 1003-1004/M. 1594-1595).

¹²⁷ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 24/434 (H. 981-982/M. 1573-1574), Aynı konuda benzer hükümler için bkz.; BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 8/50; 19/329; 22/335; 24/434; 26/82; 26/409; 80/418; 82/173; 103/548; 109/53; 110/2201; 110/2228; 110/2498; 112/60; 115/1264; 116/404; 116/635; 116/646; 116/1087; 122/424.

¹²⁸ Çelik, *agt.*, s. 494.

¹²⁹ Mehmet İpşirli, "Kürek Cezası", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C. Ek-2, Ankara 2019, s. 112.

¹³⁰ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 9/86 (H. 977-978/M. 1569-1571), Aynı konuda benzer hükümler için bkz.; BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 27/826; 52/711; 72/558.

¹³¹ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 23/470 (H. 981/M. 1573-1574).

¹³² Güler Bayraktar, *Osmanlı Devleti'nde Kal'a Bend Cezası (5 Numaralı Kal'a Bend Defteri, Z. 1150-B. 1151)*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tokat 2003, s. 24.

¹³³ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 103/289 (H. 1103-1107/M. 1692-1695), Aynı konuda benzer hükümler için bkz.; BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 52/401; 103/548; 107/92; 111/135; 112/1068; 112/1346; 114/701; 115/356; 115/1199; 115/1411; 115/1449; 115/1645; 115/1863; 115/2236; 115/2368; 115/2579; 115/2637; 116/20; 116/290; 116/442; 116/491; 116/540; 116/561; 116/599; 116/716; 117/2; 117/630; 128/177.

¹³⁴ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA, A.DVNSMHHM.d), 111/135 (H. 1112-1113/M. 1700-1702).

¹³⁵ Bayraktar, *agt.*, s. 25.

OSMANLI DEVLETİ'NDE NAİPLER HAKKINDA DEVLET MERKEZİNE YANSIYAN YOLSUZLUK VE ŞİKÂyetLER (1544-1795)

SONUÇ

Naip, kadı adına onun görev ve sorumluluklarını yerine getiren devlet görevlisidir. 16. yüzyılda diğer bazı kurumlarda görülen bozulmalara paralel olarak naiplik kurumu da bozulmaya yüz tutmuştur. Bunun sebepleri arasında ekonomik sıkıntılar, iç meseleler, makamların iltizam usulüyle verilmesi, emanetin ehline verilmemesi ve ilmiye kurumunun yozlaşması sayılabilir. Adaletin tecellisini sağlayan naiplik kurumunun bozulması şüphesiz en çok reayayı etkilemiştir. Kadı naiplerinin kanuna uygun olmayan tutum ve eylemlerinden olumsuz etkilenen reaya, çoğu zaman durumu hükümet merkezine bildirmiştir. Mektup veya dilekçe yazarak hak arayışını sürdürmüştür. Osmanlı padişahları, mağduriyeti ve adalet sistemindeki yozlaşmayı önlemek adına Türk ve İslam geleneğinden gelen bir uygulamayı devreye sokmuş, farklı tarihlerde adaletnameler yayımlamıştır. Naiplerin rüşvet almamaları, rüşvet ile makam elde edenlerin istifası, bu kuruma atanacak kişilerin eğitimli-dindar kişilerden seçilmesi veya yolsuzluk yapanların meslekten el çektilmeleri ve cezalandırılmaları adaletnamelerde sıkça tekrarlanmıştır. Neticede bir hukuk adamı olarak naipler de Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan diğer tüm insanlar gibi yargıya tabii tutulmuş, haklarında işlem başlatılmış ve suçlarının sabit olması halinde cezaya çarptırılmışlardır. Uygulanan bu cezaların amacı da şüphesiz kişiyi kötü davranışından ıslah etmek, toplum düzenini sağlamak ve adaleti tesis etmektir. Her ne kadar yaşanan bu usulsüzlükler engellenmeye çalışılsa da incelenen hükümlerce de sabittir ki meselenin topyekûn çözümü yönünde kesin bir netice hâsıl olmamıştır. Yine de böyle durumlarda hükümet bu kişileri cezalandırmaktan geri durmamış ve kürek, sürgün, kale hapsi veyahut görevden azil gibi cezalar verilerek naiplik kurumu ıslah edilmeye çalışılmıştır.

Şunu da unutmamak gerekir ki makalenin konusu işlenirken kullanılan mühimme defterlerinden naiplere dair yolsuzluk, şikâyet, ceza konulu hükümler seçildiği için elbette bu çalışmada naiplerle ilgili olumsuz örnekler ortaya/öne çıkmıştır. Ancak bu durum Osmanlı Devleti'nde görev yapan tüm naipler için genelleme yapılamaz, geçerli sayılamaz. Zira yine hükümlerde çeşitli konularda vuku bulan usulsüzlük, haksızlık, yolsuzluk vs. gibi davalar merkez tarafından naibe hitaben yazılmış, çözümü ve adaletin tecellisi kendisinden istenmiştir. Öte yandan kanun dışı olaylara karışan, haksızlık yapan naiplerin var olduğu gibi haksızlığa uğrayan, dövülen, mahkemesi basılan naipler de bulunmaktadır. Bu türden olaylar da devlet kurumlarının tuttuğu kayıtlara yansımıştır. Neticede toplum yönetim anlayışının temeli adalet sistemine dayalı bir ülkede gerek padişahın ve gerekse devlet görevlilerinin adaletin getirdiği yükümlülükleri yerine getirmesi, toplumun huzuru ve devletin bekası için son derece önemli görülmüştür. Bu sebeple Osmanlı devlet idaresi de adaletin tesisi ve adaleti icra eden kurumlardaki bozulmaları ıslah etmek için adalet teşkilatı içerisindeki görevlilerin suistimallerini ve usulsüzlüklerini araştırmaya, bu yöndeki olumsuz tutumları engellemeye çalışmıştır.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Bab-ı Asafl, Mühimme Evrakı* (BOA, A.DVNSMHH. d.) nr: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 58, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 85, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 102, 103, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 128, 133, 135, 136, 137, 168, 190.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Ali Emiri, Sultan Selim III Evrakı*, (AE.SSLM. III.), 6.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Bab-ı Asafl, Erzurum Ahkam Evrakı*, (A.DVNSAHK.ER..d.), 1.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Bab-ı Asafl, Karaman Ahkam Evrakı*, (A.DVNSAHK.KR..d.),2.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Bab-ı Asafl, Sivas Ahkam Evrakı*, (A.DVNSAHK.SS..d.),1, 2.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Kamil Kepeci, Rumeli Ahkam Evrakı*, (BOA, KK.d.), 0062.

2. Kitaplar, Makaleler, Tezler, Ansiklopedi Maddeleri

AKDAĞ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyamları*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975.

AKTAŞ, Necati, “Atik Şikâyet Defteri”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, ss. 68.

ARAZ, Yahya, *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017.

AVCI, Mustafa, *Osmanlı Hukukunda Suçlar ve Cezalar*, Gökkuşbu, İstanbul 2004.

AYDIN, Bilgin, *XVI. Yüzyılda Divân-ı Hümayun ve Defter Sistemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017.

BAL, Emel Bengü, *Tanzimat Sonrası kadı ve Naip Yetiştirmek Amacıyla Kurulan Okul: Mekteb-i Nüvvab*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2016.

BAŞOĞLU, Tuncay, “Ta’zir”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011, ss. 198-202.

BAYRAKTAR, Güler, *Osmanlı Devleti’nde Kal’a Bend Cezası (5 Numaralı Kal’a Bend Defteri, Z. 1150-B. 1151)*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tokat 2003.

BAYTİMUR, Suha Oğuz, “Osmanlı Devleti’nde Hırsızlık Suçları ve Uygulanan Cezalar (1789-1839)”, *Studies of the Ottoman Domain (Osmanlı Hakimiyet Sahası Çalışmaları)*, C. 8, S. 15, 2018, ss. 91-108.

BAYTİMUR, Suha Oğuz, *Osmanlı Devleti’nde Hapis ve Sürgün Cezaları (1791-1808)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elâzığ 2011.

ÇADIRCI, Musa, “Tanzimat’ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğu’nda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarîk-i İlmiyye’ye Dair Ceza Kanunnamesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 14, S. 25, 1981, ss. 139-161.

ÇELİK, Hatice, *Mühimme-i Mektûme Defteri Nr. 1 (1203-1207/1788-1793) (inceleme-çeviriyazı)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019.

ÇELİKDEMİR, Murat, DEMİR, Mustafa, “18. Yüzyılın Üçüncü Çeyreğinde Ayıntab’da Yönetim ve Yerel Elitler”, *Gaziantep Üniversitesi Ayıntab Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S.1, 2019, ss. 38-57.

DAŞÇIOĞLU, Kemal, “Osmanlı Döneminde Rüşvet ve Sahtekârlık Suçları ve Bunlara Verilen Cezalar Üzerine Bazı Belgeler”, *Sayıştay Dergisi*, S. 59, 2005, ss. 119-124.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2012.

DÜZDAĞ, Ertuğrul, *Kanuni Devri Şeyhülislâmı Ebussuud Efendi Fetvaları*, Kapı Yayınları, İstanbul 2012.

EKİNCİ, Ekrem Buğra, “Osmanlı Hukukunda İzinname ile Nikâh”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S. 2, 2006/Güz, ss. 41-60.

OSMANLI DEVLETİ'NDE NAİPLER HAKKINDA DEVLET MERKEZİNE YANSIYAN YOLSUZLUK VE ŞİKÂyetLER (1544-1795)

EMECEN, Feridun, "Devre Çıkma", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, ss. 250-251.

ERİM, Neşe, "Osmanlı İmparatorluğunda Kalebendlik Cezası ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Araştırmaları*, C. 4, S. 4, İstanbul 1984, ss. 79-88.

FEYZİOĞLU, Hamiyet Sezer, KILIÇ, Selda, "Tanzimat Arifesinde Kadılık-Naiplik Kurumu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 38, 2005, ss. 31-53.

FULİN, Neslihan, "Osmanlı'da Rüşvet ve Cezası", *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi (ATAD)*, C. 1, S. 1, 2019, ss. 26-36.

Gelibolulu Mustafa Âli, *Siyaset Sanatı Nushatü's-Selâtin İnceleme-Sadeleştirme-Metin-Tıpkıbasım*, haz. Faris Çerçi, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2015.

Göriceli Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi (Eski ve Yeni Harflerle)*, haz. Yılmaz Kurt, Ecdad Yayınları, Ankara 1994.

GÜMRÜKÇÜOĞLU, Saliha Okur, *Şikâyet Defterleri Işığında Osmanlı Hukuku ve Uygulanışı (1649-1653)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2010.

GÜMÜŞÇÜ, Osman, DEMİR, Alpaslan, ERDOĞAN ÖZÜNLÜ, Emine, *Türkiye'nin Kayıp Köyleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2020.

GÜNAY, Ramazan, "Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, 2013, ss. 9-29.

GÜNEŞ, Mehmet, "Osmanlı Devleti'nde Sürgün Cezası ve Karahisar-ı Sahib'e Yapılan Sürgünler (1815-1839)", *History Studies*, C. 8, S. 1, 2016, ss. 49-70.

İNALCIK, Halil, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet*, Kronik Yayınları, İstanbul 2018.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Kürek Cezası", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C. Ek-2, Ankara 2019, ss. 112-114.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Nâib-Osmanlılarda-", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, ss. 312-313.

İPŞİRLİ, Mehmet, *Osmanlı İlimiyesi*, Kronik Yayınları, İstanbul 2021.

KARADENİZ, Feriha, *Kadılar Hakkında Yapılan Şikâyetler ve Kadıların Salahiyetlerini Suistimalleri*, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1996.

KARS, Rümeyza, "Osmanlı Devleti'nde İlimiye Mensuplarına İlişkin Yozlaşmanın Mühimme Defterlerindeki Yansımaları (1600-1800)", *Mecmua-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 10, 2020, ss. 347-368.

KAYAR, Betül, "Osmanlı Yargı Teşkilatında Naib", *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi (YBHD)*, S. 1, 2020, ss. 189-234.

KELEŞ, Erdoğan, "Tanzimat Döneminde Rüşvetin Önlenmesi için Yapılan Düzenlemeler (1839-1858)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 38, 2005, ss. 259-280.

KOCAMAN, Kaan, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Rüşvet*, Libra Yayınları, İstanbul 2020.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Mühimme Defteri", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C. 31, Ankara 2020, ss. 519-522.

MUMCU, Ahmet, *Tarih İçinde Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devleti'nde Rüşvet-Özellikle Yargıda Rüşvet*, İnkılâp Yayınları, Ankara 2005.

ORTAYLI, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Kronik Yayıncılık, İstanbul 2021.

ÖZ, Mehmet, *Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2021.

ÖZCAN, Almıla Gökçe, *Kâtip Çelebi'nin Düstürü'l-Amel Li-İslâhi'l-Halel ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Nesâyihü'l Vüzera Ve'l-Ümera Adlı Eserlerine Göre Osmanlı Yönetim Anlayışı ve Toplum Düzeni*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2008.

ÖZTÜRK, Said, “Kassâm”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, ss. 579-582.

SAHİLLİOĞLU, Halil, “Arus Resmî”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1991, ss. 422-423.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2014.

WHITE, Sam “*Osmanlı'da İsyân İklimi Erken Modern Dönemde Celali İsyânları*”, Çev. Nurettin Elhüseyni, Alfa Basım Yayın, İstanbul 2013.

YAKUT, Esra, “Tanzimat Dönemine Kadar Osmanlı Hukuku'nda Taziri Gerektiren Suçlar ve Cezaları”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S. 2, 2006, ss. 25-40.

YAKUT, Esra, *Osmanlı Hukukunda Tazir Cezaları*, Seçkin Yayınları, Ankara 2011.

YILMAZ, Savaş, “III. Murad Döneminde Anadolu ve Rumeli Eyaletlerinde Kadı ve Naiplerin Değerlendirilmesi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 5, S. 18, 2018, ss. 420-441.

YURDAKUL, İlhami, “Mekteb-i Nüvvâb”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C. Ek-2, Ankara 2019, ss. 240-241.

YÜCEL, Yaşar, *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler III. KitâbuMesâlih'il-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn Metnin Türk Harflerine Çevirisi ve Değerlendirilmesi*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, Ankara 1981.

**OSMANLI DEVLETİ'NDE NAİPLER HAKKINDA DEVLET MERKEZİNE YANSIYAN
YOLSUZLUK VE ŞİKÂYETLER (1544-1795)**

ÖZ

Buhara Hanlığı 1500 yılında Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci'nin oğullarından biri olan Şiban'ın soyundan gelen Muhammed Şeybanî tarafından Maverünnehir'de kurulmuş, hanedan değişiklikleri ile birlikte 1920 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. 1500 yılında Şeybaniler (Ebu'l-Hayrîlar) ile başlayan hâkimiyet, 1599'dan 1785'e kadar yine Cuci'nin oğullarından biri olan Tokay Timur'un soyundan gelen Astrahanîler (Canoğulları, Tokay Timurlular) tarafından devam ettirilmiştir. Astrahanîler döneminin ilk hükümdarının kim olduğu sorusuna ek olarak hanedanın başlangıç tarihine dair yaşanan ihtilaf söz konusudur. Astrahanîler döneminde yaşanan taht mücadelesi sonucunda Babürlü hükümdarından istenen yardım, Harezm Hanlığı ile yapılan savaşlar ve iç çekişmeler Mangıt hanedanının engellenemeyen yükselişine ortam hazırlamıştır. Nadir Şah'ın otorite boşluğundan faydalanarak Türkistan'da İran hâkimiyetini hissettirmesi de yine bu hanedan dönemine denk gelmektedir. Bu İranî işgal sadece Buhara'da değil Türkistan hanlıklarında da iç siyasî dengeleri tamamen değiştirmiştir. Nadir Şah'ın ölümünden sonra Buhara Hanlığı toprakları üzerinde hâkimiyet sürmüştür. Mangıtlar devri genel olarak diğer Türkistan hanlıkları üzerinde otorite kurma, siyasî istikrarı sağlama ve Rusya ile denge politikası kurma çabasıyla geçmiştir. Ancak Rus Çarlığı'nın Türkistan hanlıklarını işgal etmeye başlamasıyla bu tehlike Buhara Hanlığı için de ciddiyet kazanmıştır. Türkistan'ın İngiliz ve Rus rekabetinin etkisinde kaldığı bu yıllarda, Buhara Hanlığı Rusya'dan yana bir tavır sergilemiştir. Bu dönemde Kazan ve Kırım Tatarlarının başı çektiği cedit hareketi kendini Türkistan'da da hissettirmeye başlamış, hanlık sosyal ve kültürel olarak ikiye bölünmüştür. Cedit hareketine mensup yenilik taraftarı kimseler ile geleneksel yapının sürdürülmesini destekleyen kadimciler arasında yaşanan çekişmeler de hanlığın siyasî hayatında önemli rol oynamıştır. Rus demiryollarının Türkistan içlerine kadar uzanmaya başlamasıyla kaçınılmaz işgaller de birbirini izlemiş, Mangıtlar döneminde Buhara Hanlığı Rus işgaline uğramıştır. Buhara Hanlığı, Rus Çarlığı'nın yıkılışı ile 1918-1920 yıllarında bağımsızlığa kavuşsa da bu durum çok uzun sürmemiştir. I. Dünya Savaşı yıllarında Bolşevik ve Menşevikler arasında yaşanan iç savaşın etkileri hanlığın mevcudiyeti üzerinde önemli bir paya sahip olmuştur. Bolşevik hareketin sunduğu fikirler Buhara'daki aydın kesimi de etkisi altına almış ancak Buharalı ceditçilerin güvenilir buldukları bu fikirler hanlığın Bolşeviklerce işgal edilmesine sebep olduğu gibi siyasî sonuçları da tam olarak onların tahmin ettiği gibi olmamıştır. 1920 yılında Sovyet ordusuna yenik düşerek hanlığı terk etmek zorunda kalan Âlim Han'ın ardından hanlık Sovyet kontrolüne geçmiştir. Hanlığın Sovyet hâkimiyetine geçiş sürecinde kültürel ve sosyal değişimler etkili olmuştur. Çalışmada bu değişimler yenilik taraftarı kadroların bu konudaki faaliyetleri üzerinden incelenmiştir. Sovyetler Birliği'ndeki idari yapılanma neticesinde 1923 yılında Buhara Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adını alan hanlık, 1924 yılında siyasî olarak tamamen ortadan kaldırılmıştır. Çalışma, Buhara Hanlığı'nın Astrahanîler ve Mangıtlar idaresinde olan döneminin siyasî yönünü incelerken sözü edilen dönemlerde ortaya çıkan dönem kaynaklarının ve bu dönem ile ilgili güncel kaynakların tanıtılmasını da amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Buhara Hanlığı, Şeybanîler, Astrahanîler, Mangıtlar, Rus İşgali, Türkistan Hanlıkları, Cedit Hareketi.

* Arş. Gör. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Van/TÜRKİYE, E-Posta: inciyelda@yyu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4881-8683.

ASTRAHANİLER VE MANGITLAR DEVRİ BUHARA HANLIĞI (1599-1920):
GENEL HATLARIYLA KAYNAKLARI VE SİYASİ TARİHİ
BUKHARA KHANATE DURING THE ASTRAKHANIDS AND MANGITS (1599-1920):
ITS SOURCES AND POLITICAL HISTORY IN GENERAL LINES

ABSTRACT

The Khanate of Bukhara was founded in 1500 in Transoxiana by Mohammed Shaybani, a descendant of Shiban, one of the sons of Genghis Khan's eldest son, Cuci, and continued to exist until 1920 with dynastic changes. The dominance, which started with the Shaybanids (Abu'l-Hayrlılar) in 1500, was continued from 1599 to 1785 by the Astrakhanids (Canoğulları, Tokay Timurids) who were descendants of Tokay Timur, who was also one of the sons of Cuci. The question of who was the first ruler of the Astrakhanid period, as well as the date of the beginning of the dynasty, is in question. As a result of the struggle for the throne in the Astrakhanid period, the help requested from the Mughal ruler, the wars with the Khwarezm Khanate and internal conflicts prepared the environment for the unstoppable rise of the Mangit dynasty. The fact that Nadir Shah took advantage of the authority vacuum and made Iranian dominance felt in Turkestan also coincides with this dynasty. This Iranian occupation has completely changed the internal political balance not only in Bukhara but also in the Turkestan khanates. After the death of Nadir Shah, the Astrakhanid dynasty came to an end in Bukhara and was replaced by the Mangit dynasty. The Mangit dynasty ruled over the Bukhara Khanate from 1785 to 1920. The period of Mangits generally passed with efforts to establish authority over other Turkestan khanates, to ensure political stability and to establish a policy of balance with Russia. However, this danger gained seriousness for the Bukhara Khanate as the Russian Tsardom began to occupy the Turkestan khanates. In these years, when Turkestan was under the influence of the British and Russian rivalries, the Bukhara Khanate took an attitude in favor of Russia. In this period, the jadid movement led by Kazan and Crimean Tatars began to make itself felt in Turkestan, and the khanate was divided into two socially and culturally. The conflicts between the supporters of innovation belonging to the Jadid movement and the opponents who supported the continuation of the traditional structure also played an important role in the political life of the khanate. As the Russian railways began to extend into Turkestan, inevitable invasions followed each other, and the Bukhara Khanate was occupied by the Russians during the Mangits period. Although the Bukhara Khanate gained its independence in 1918-1920 with the collapse of the Russian Tsardom, this situation did not last long. The effects of the civil war between Bolsheviks and Mensheviks during the First World War had an important share on the existence of the khanate. The ideas presented by the Bolshevik movement also influenced the intelligentsia in Bukhara, but these ideas, which the Bukhara jadids found reliable, caused the khanate to be occupied by the Bolsheviks, and their political results were not exactly as they had predicted. After Alim Khan, who was defeated by the Soviet army and had to leave the khanate in 1920, the khanate passed under the control of the Soviets. Cultural and social changes were effective in the transition process of the Khanate to Soviet domination. In the study, these changes were examined through the activities of the pro-innovation staff on this subject. The khanate, which was renamed the Bukhara Soviet Socialist Republic in 1923 as a result of the administrative restructuring in the Soviet Union, was completely abolished politically in 1924. While examining the political aspect of the period of the Bukhara Khanate under the rule of Astrakhanids and Mangits, it also aims to introduce the period sources and current sources related to this period.

Keywords: Bukhara Khanate, the Shaybanids; the Astrakhanids, the Mangits, Russian Invasion, Turkestan Khanates, Jadid Movement.

GİRİŞ

Buhara Hanlığı, Moğolların etnik, Timur Devleti'nin ise siyasi mirasçısı olarak öncelikle Cuci'nin oğlu Şiban soyundan gelen Şeybanîlerin, sonra yine Cuci'nin bir başka oğlu olan Tokay Timur'un soyundan gelen Astrahanîlerin ve son olarak Cengiz'e bağlı kabilelerden biri olan Mangıtların idaresinde 1500-1920 yılları arasında Maverâünnehir ve çevresinde hüküm sürmüş Türkistan hanlıklarından biridir. Altın Orda hanı Batu'ya bağlı olan kardeşi Şiban, kendisine yurt olarak verilen Irgız, Savuk ve İlek ırmaklarından Ural dağlarına kadar olan bölgeyi yazlık, Arakum, Karakum, Sirderya, Çu ırmağı ve Sarısu boylarını da kışlık yurt olarak kullanmıştır.¹ Onun soyundan gelenler daha sonra Batı Sibirya'ya göç ederek burayı hâkimiyet alanları yapmışlardır. Şiban ulusunun buradaki hâkimiyet yıllarının ilk hükümdarı olan Ebulhayr Han'ın, bölgenin güneyine saldırılarda bulunması ve buradaki bazı şehirleri zaptetmesinden ziyade Uluğ Beğ'in kızı ile evlenmesi Şiban ulusunun Çağatay Hanlığı'nın siyasi mirasını üstlenen Timur sahasına girmesini sağlamıştır. Görüldüğü gibi Altın Orda ve Çağatay Hanlığı ile yakından ilgisi bulunan Buhara Hanlığı, her iki Moğol kökenli idarenin parçalanmasından sonra Türkistan'da onların bakiyesi üzerine devlet kuran Timur Devleti'nin zayıflamasıyla ve kuzeyden güneye göç eden Şiban soyunun Cengizli geleneğini benimseyen hanlarından Şeybani Han'ın, 1500'de Maverâünnehir, Fergana ve Harezm'e sahip oluşu ile ortaya çıkmıştır.

¹ Abdullah Gündoğdu, "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü", *Türkler Ansiklopedisi*, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 606.

1500 yılında temelleri atılan hanlığın kurucu unsuru olan Şeybanîlerin aynı zamanda Özbek ulusu olarak da anıldığı görülmektedir.² Başta Ebulgazi olmak üzere dönemin kaynaklarında Altın Orda hanı Özbek Han'a yapılan atıflar Özbek adının onun isminden geldiği görüşünü yaygınlaştırsa da buna dair yapılan itirazlar da belirli bir mantık çizgisi dâhilinde bulunmaktadır. Bu eleştirilerden birinin sahibi olan A. A. Semenov'a göre Özbek tabiri, Ak Orda sahasında yani devletin doğu kısmında ortaya çıkmış iken adına atıf yapılan Gök Orda hanı Özbek Han ise ülkenin batısında bulunmaktadır. Bu sebeple kaynaklarda geçen Özbek tabiri ile bir ilişkisi bulunması mümkün değildir.³ Doğu Deşt-i Kıpçak'ta bulunan Türk-Moğol kabilelerine bu ismin neden ve nasıl verildiğinin kökenine dair pek çok tarihçi tarafından ortaya konulan fikirler neticesinde herkesi ikna edici bir cevap henüz bulunamasa da onlar ile Maverâünnehir ve Harezm'de bulunan Özbeklerin aynı olmadıklarını konumuz gereği belirtmeliyiz.

1500-1599 yılları arasında Buhara Hanlığı'nın idare eden Şeybanîlerin ardından hâkimiyeti üstlenen Astrahanîler ve Mangıtlar devirleri çalışma konumuzun esasını oluşturmaktadır. Cengiz soyundan gelen Astrahanîler ile Cengiz'e bağlılık gösteren ve Altın Orda'da emir sıfatı ile yönetici kadro içerisinde oldukça mühim bir yere sahip olan kabilelerden biri olan Mangıtlar tarafından yönetilen Buhara Hanlığı'nın 1599-1920 yıllarını esas alan araştırma eseri çok yoktur. Aksine aslî kaynaklar bakımından oldukça verimli geçen bu dönem hem hanların ve emirlerin kendi tarihlerini yazma, yazdırma isteği neticesinde ortaya çıkan eserler hem de Batılılar için bir sır dünyası olarak Türkistan'ın en verimli noktasında bulunan bu bölgeye duyulan merakın ürünleri olan seyahatnameler ile temel kaynaklar açısından zenginlik sunmaktadır. Ancak eserlerin genel özellikleri göz önüne alındığında bu kaynakları dikkatli kullanmak gerekmektedir. Çünkü Buhara Hanlığı'ndaki tarih yazımı incelendiğinde eserlerin hemen hepsinin istek üzerine yazıldığı görülmektedir. İthaf olunmuş eserlerin yanı sıra eserler olacağına, yöneticilerin kötü yönlerinin ya da yaptıkları yanlışların açıkça verilemeyeceğine, dönemin fazla iyimser bir bakış açısıyla yansıtılacağına dikkat edilmelidir. Hanlıktaki tarih yazımının Şeybanîlerin ilk dönemi hariç tutulduğunda Fars dilinde olması başka bir dikkat çekici özelliktir. Buhara İrani kökenli unsurların ve Fars dilinin en yoğun hissedildiği hanlıktır. Ayrıca Afşar hanedanının kurucusu Nadir Şah'ın İran'daki hâkimiyetinden kaçan âlimlerin Buhara'ya sığınması ile bu durum desteklenmiştir. Yabancı seyahatnameler ise belli bir misyonun ürünü olarak kaleme alındıkları ve farklı bir kültür ile modern hayatın içinden gelenlerce yazıldığı için genellikle hanlığın olumsuz yönlerini sunmaktadır. Örnek olarak hanlıktaki sıkı tedbirler ve baskıdan sık sık söz eden 19. yüzyıl seyahatname yazarları bunun sebepleri üzerinde hiç durmamakta bu durumu sadece geri kalmışlık olarak görmektedir. Hâlbuki hanlığın Rus işgali sonrasında yaptığı anlaşma maddeleri onları bu sıkı tedbirlere mecbur etmiştir. Rus işgalinden söz etmişken şunu da belirtmekte fayda var ki o da işgalden sonra yazılan eserler başlangıçta Rus tesirinin kötü yönlerine dikkat çekerken daha sonra, özellikle 20. yüzyılda kaleme alınan eserler ise işgalin Buhara'daki demiryolu, tarım faaliyetleri ve şartları ağır olsa da vergi sistemini düzene sokması gibi olumlu yönlerine daha çok yer ayırmışlardır. Bunlar daha çok Rusya'da modern eğitim almış daha sonra da reformist fikirlere sahip olan yazarların görüşleridir. Bolşevik İhtilali ile bu fikirler Çarlığı ve hanlığı kötüleyen, sosyalist idareyi yücelten bir hal alacak ve bu durum Sovyetler Birliği'nin dağılışına kadar bu doğrultuda devam edecektir.

Aslî kaynakların dışında Buhara Hanlığı'nı bir bütün olarak ele alan araştırma kaynağı sayıca az olup bu konuyu ele alan eserler de Robert D. McChesney, Yuri Bregel, Zeki Velidi Togan'ın eserleri gibi genel olarak Türkistan tarihini inceleyen çalışmalardır. Eserlerin bir kısmı Rus işgali sonrası Türkistan'ın işgal altındaki vaziyetini anlatırken diğerleri ise daha çok cedid hareketinin doğuşunu esas alarak Buhara'dan bahsetmektedir. Ayrıca Özbeklerin genel manada tarihlerini veren eserler var olduğu gibi bunların arasında nitelikli sayılabilecek olanları da Nurten Kılıç-Schubel ve Martin B. Dickson'a ait olan çalışmalardır. Nurten Kılıç'ın çalışmaları daha çok Şeybanîler dönemine yani Buhara Hanlığı'nın ilk asrına ışık tutarken sonraki dönemler için yapılan çalışmalar Audrey Burton, Anke von Kügelgen, Seymour Becker ve yakın tarihte Buhara Hanlığı üzerine ayrıntılı çalışan Nurettin Hatunoğlu'na ait araştırmalar ile sınırlıdır. Hanlıklar döneminden itibaren Özbek kültür tarihini anlatan eserler ise Edward Allworth'u saymazsak yok denecek kadar azdır.

Çalışmamızın giriş bölümünde hanlığın asıl kurucuları olarak kısaca değindiğimiz Şeybanîlere konumuzun aslını oluşturmadığı için bir daha değinmeyerek onlara ait kaynakları vermedik. Bunun yerine başta Buhara Hanlığı'nın incelediğimiz dönemlerine, Astrahanîler ve Mangıtlara ait aslî kaynaklara yer verdik, daha sonra ise her iki hanedanın dönemlerine dair bilgi veren araştırma eserlerini sıraladık. Siyasi tarih anlatımı olarak öncelikle Astrahanîler dönemi, 1599-1785 yılları arasında hanlıkta gelişen olaylar, taht değişiklikleri ve Nadir Şah'ın Türkistan'ı işgali üzerinde durduk. Astrahanîlerden tahtı devralan Mangıtlar dönemini ise daha ayrıntılı işledik. Çünkü 1785 yılından hanlığın son emiri Âlim Han'ın Buhara'dan ayrılış tarihi olan 1920 yılına kadar gelişen olaylar Türkistan'ın geleceği açısından daha fazla önem arz etmektedir. Bu sebeple söz edilen kısımda daha çok kaynak kullanmaya gayret ettik. Köken olarak aynı fakat rejim olarak ayrı olan iki farklı işgale uğrayan Buhara'daki reformist hareketlere de hanlığın kaderinde belirleyici oldukları için yer verdik. Yine son dönemde ortaya çıkan Basmacı hareketine ise çok değinmedik. Çalışmamızın ilk kısmında yer alan aslî kaynaklar için M.

² İsmail Türkoğlu, "Şeybanîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIX, 2010, s. 45.

³ Gündoğdu, *agm*, s. 608.

Bilal Çelik, Anke von Kügelgen ve Yuri Bregel'in tarih yazımı içeren çalışmalarından, siyasi tarih ve Rus işgalinin etkileri hususunda ise A. Vambery, Zeki Velidî Togan, Nurettin Hatunoğlu, Seymour Becker, Audrey Burton'a ait önemli çalışmalardan çokça faydalandık.

1. Astrahanîler Dönemi Aslı Kaynakları

Astrahanîler dönemi aslı kaynaklarını⁴ elimizdeki mevcut bilgiler doğrultusunda *İmam-Kulu-Name* adlı eser ile başlatmak mümkündür. Tam olarak adını bilmediğimiz ancak takma ad olarak Süheyl'i kullanan yazar, eserini İmam Kulu Han'a ithaf etmiştir. Eserin başlangıcı Timur dönemine ayrılrsa da son kısımları kayıp olduğu için tam olarak hangi dönemde sonlandığı bilinmemektedir. Mahmud b. Emir Veli tarafından kaleme alınan *Bahru'l-Esrar fi Menâkibu'l-Ahyar* adlı eser ise yedi ciltlik bir dünya tarihi formatına sahip olsa da özellikle Türkistan tarihine ışık tutması ve 1640-1641 yılları arasındaki Astrahanîler tarihine dair verdiği kıymetli bilgiler sebebiyle önemlidir. Eser parçalar halinde Rusçaya tercüme edildiği gibi yine aynı şekilde Farsça olarak da neşredilmiştir.⁵

Kaynaklar incelendiğinde Subhan-Kulu Han dönemine ait eserlerin sayıca fazla olduğu görülmektedir. Bunlardan biri *Destûru'l-Mülûk* adlı eser olup yazarı Hoca Muhammed Tirmizi'dir. Yazar çağdaşı olduğu Abdulaziz Han ve Subhan-Kulu Han dönemlerine, Buhara Hanlığı'nda 1681-1695 yılları arasında gelişen olaylara dair ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bir başka eser ise Subhan Kulu Han'ın emri ile Muhammed Belhi tarafından kaleme alınmış *Subhan Kulu Name* adlı eserdir. Eserde Subhan Kulu Han'ın çocukluğu, kişiliği ve seferleri temel alınırken onun döneminin siyasi olaylarına da yer verilmiştir. Yine aynı dönemde yazılmış bir eser olan *Muhîtu't-Tevarih*'in yazarı ise Muhammed Emin'dir. Eserin bizi ilgilendiren kısmı Subhan Kulu Han dönemine dair verdiği bilgiler ile kültür tarihi ve çağdaşı olan ulemanın özellikleri hakkında yazdıklarıdır.⁶

Ubeydullah-Name adlı eser ise adından da anlaşılacağı gibi Ubeydullah Han dönemini yansıtmaktadır. Devlet adamı Muhammed Masum Pervaneci'nin Mir Muhammed Emin Buhari'den isteği üzerine hazırlanan eser Ubeydullah Han'ın tahta çıkış töreninin tüm ayrıntıları ile başlamakta ve Özbek kabileleri arasındaki çatışmalar, saray hayatı, iktisadi durum gibi hanlığa ait önemli konularla 1716 yılına kadarki olayları aktarmaktadır. 1957 yılında Rusçaya çevrilen eser giriş ve sonuç bölümlerinin de bulunduğu seksen bölümden oluşmaktadır. Eser bugün Özbekistan Bilimler Akademisi'nde bulunmaktadır. *Ubeydullah-Name*'nin devamı olduğu düşünülen *Tarih-i Ebu'l-Feyz Han* ise Abdurrahman Devlet tarafından kaleme alınmıştır. Rusçaya tercüme edilen eser Ebu'l-Feyz Han döneminin ilk on yılında hanlıkta meydana gelen siyasi, sosyal olaylar ile hanlığın içerisinde bulunan kabileler hakkında bilgi vermektedir.⁷ Muhammed Mukim Han'ın isteği ile Muhammed Yusuf Muşî tarafından kaleme alınan *Tezkire-i Mukim Hanî* adlı eser 1697-1704 yılları arasında tamamlanmıştır. Cengiz dönemi ile başlayan eserde Şibanîler, Astrahanîler ile Buhara Hanlığı'nın sosyal ve ekonomik durumu ele alınmıştır. Eserin Fransızca ve Rusça tercümesi yapılmış ayrıca Farsça olarak neşredilmiştir. Astrahanîler tarihini içeren bir başka eser ise, Hocam Kulu Belhî tarafından kaleme alınan *Tarih-i Kıpçak Hanî* adlı eserdir. Peygamberler döneminden Buhara Hanlığı'nın 1726 yılına kadar olan tarihini veren eserin Rusçaya tercümesi bulunmaktadır. Son olarak *Silsiletü's-Selâtin* adlı eserde ise eski Türk ve Moğollardan başlanarak Astrahanîler tarihi anlatılmaktadır. Eseri dikkat çekici kılan yazarının Astrahan hanedanı şehzadelerinden Muhammed Selim olmasıdır. Taht mücadelelerinden uzak durarak ömrünü seyahat ile geçiren Muhammed Selim İsfahan, Bağdat, Halep, Şam, İstanbul, Mekke ve Hindistan'da bulunmuş eserini de uzun süre hizmetinde bulunduğu Babürlü Muhammed Şah'a ithaf etmiştir.

2. Mangıtlar Dönemi Aslı Kaynakları

Mangıtlara ait aslı kaynaklardan⁸ *The Legendary Biographies of Tamerlane*⁹ adlı eserin yazarı tarihçi Ron Sela tarafından doktora tezi¹⁰ içerisinde İngilizceye tercüme edilen *Tuhfetü'l Hani*, Mangıtlar döneminin 1722-1759 yılları arasındaki olaylarını anlatmaktadır. Kadı Vefa tarafından yazılan bu eser onun ölümünden sonra

⁴ M. Bilal Çelik, "Şibanîler ve Astrahanîler Devri Yerli Vakayinameleri", *History Studies: International Journal of History*, C. 4, S. 2, July 2012, s. 95-119. Ayrıca bkz. Yuri Bregel, "Historiography XII. Central Asia", *EI*, Volume XII, s. 395-403; Anke von Kügelgen, "Bukhara VIII. Historiography of the Khanate 1500-1920", *EI*, Volume IV, (online) https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-iranica-online/bukharaCOM_7183?s.num=7&s.au=Anke+von+K%C3%BCgelgen (erişim tarihi: 04.04.2020 erişim saati: 15:15)

⁵ Çelik, "Şibanîler ve Astrahanîler Devri Yerli Vakayinameleri", s. 106-108.

⁶ Çelik, "Şibanîler ve Astrahanîler Devri Yerli Vakayinameleri", s. 108.

⁷ Çelik, "Şibanîler ve Astrahanîler Devri Yerli Vakayinameleri", s. 109-111.

⁸ M. Bilal Çelik, "Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 7, S. 3, Ankara 2012, s. 781-800. Ayrıca bkz. Anke von Kügelgen, *Die Legitimierung Der Mittelasiatischen Mangitendynastie in Den Werken Ihrer Historiker (18.-19. Jahrhundert)*, İstanbul 2002; Kügelgen, *agm*, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-iranica-online/bukhara-COM_7183?s.num=7&s.au=Anke+von+K%C3%BCgelgen (erişim tarihi: 04.04.2020 erişim saati: 15:15); Yuri Bregel, "Historiography XII. Central Asia", *EI*, Volume XII, s. 395-403.

⁹ Ron Sela, *The Legendary Biographies of Tamerlane: Islam and Heroic Apocrypha in Central Asia*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.

¹⁰ Ron Sela, *Central Asia in the 18th Century: The Age of Introspection*, Indiana University (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bloomington 2004.

Nesefî tarafından 1782 yılına kadar devam ettirilmiştir. Eser, Muhammed Rahim dönemini oldukça ayrıntılı bir biçimde işlemiştir. *Mecmuu'l-Erkam*, Emir Şah Murad döneminde Molla Şihabeddin tarafından kaleme alınmış olup tamamıyla idari yapılanmaya odaklanmaktadır.¹¹ Bu sebeple hanlığın yönetim şekli ve memuriyetler hususunda önemli bir kaynak olarak görülmektedir. Eser, Yuri Bregel'in Mangıtlar devrindeki Buhara idaresini anlattığı eserinde ayrıntılarıyla ele alınmıştır.¹²

Mangıtlar dönemine ait en kapsamlı eser ise Emir Haydar'ın isteği üzerine Muhammed Şerif tarafından kaleme alınan *Tâcu't Tevârih*'tir. Bütün bir Astrahani devri tarihini veren eser Mangıtları da Emir Haydar dönemine kadar getirmektedir. Emir Haydar'ı anne tarafından hem Hz. Muhammed'e hem de Cengiz Han'a bağlayan yazar, onun Şeybani hanedanına mensup atalarından söz etmiş, Nadir Şah'ın Türkistan seferi hakkında da ayrıntılı bilgiler vermiştir. Emir Haydar'a ayrı bir bölüm ayrılan eserde onun çocukluk, gençlik yılları ile tahta çıkışı anlatılarak bir nevi biyografisi de oluşturulmuştur.¹³ Emir Haydar dönemini anlatan bir diğer eser ise *Tarih-i Emir Haydar*'dir. Molla İbadullah ve Molla Muhammed Şerif tarafından Farsça kaleme alınan eserde sadece Emir Haydar değil Şah Murad ve Emir Nasrullah hakkında da bilgiler mevcuttur. Mangıt hanedanına mensup Muhammed Danyal Atalık'ın oğlu Muhammed Yakup Buhari'ye ait olan *Gülşen-i Mülûk*, Mangıt hanedanının 1827-1830 yılları arasındaki olaylarını anlatmaktadır. Ona ait bir diğer eser olan *Risale* ise ayrıntılı bir hanedan tarihidir. Muin takma ismiyle kaleme alınan *Zikr-i Tadâd-ı Pâdişâhân-ı Özbek* adlı eser ise, Mangıt dönemi olaylarının sadece siyasi olanlarını, özellikle de hanlıklar arası mücadeleleri ele almaktadır. Buhara emiri Şah Murad'ın oğlu Mir Hüseyin tarafından yazılan *Mehâzinu't-Takvâ fi Tarih-i Buhara*'da küçük yaşta babası ile seferlere katılmaya başlayan Mir Hüseyin'in gözünden siyasi olaylar, babasının tarikata girişi, hocaları ve babasının ölümünden sonraki olaylar anlatılmaktadır.¹⁴

Önemli eserlerden biri olan ve Mirza Şems Buharayî tarafından kaleme alınan *Tarih-i Buhara, Hokand ve Kaşgar* ise Rus şarkiyatçı V. V. Grigorev'in ısrarları neticesinde Orenburg'ta kaleme alınmıştır. Buhara hanları ile Kaşgar hükümdarlarına ithaf edilen eser 1861 yılında Grigorev tarafından Kazan'da basılmış daha sonra dipnotlandırılarak Rusçaya tercüme edilmiştir. Eserin Buhara Hanlığı'nı ilgilendiren kısmı Emir Haydar'ın tahta çıkışı ile başlamakta, Nasrullah'ın tahta geçişi ile sona ermektedir.¹⁵ Çar II. Aleksandr ile bizzat görüşmüş, Emir Muzaffer döneminde St. Petersburg'ta bulunarak Rusya'yı yakından tanımış Ahmed Daniş'e ait olan Farsça *Risale-i Ahmed Daniş-Tarih-i Selâtin-i Mangıtiyye* adlı eser de Mangıt devri için önemli sayılacak kaynaklar arasındadır. Eser Emir Danyal'dan Emir Abdulahad'a kadar olan hanların hâkimiyet dönemlerini içermektedir. Ayrıca sosyal olayların da yansıtıldığı eserde hanlıktaki bazı sıkı tedbirler Ahmed Daniş tarafından eleştirilmiştir.¹⁶ Mirza Abdul-Azim Sami Bustanî tarafından 1901 yılında yazılan *Tuhfe-i Şahi*, Mangıt hanedanının resmî tarihini vermektedir. Eser Ubeydullah Han ile başlayıp Abdulahad'ın tahta çıkışı ile sona ermektedir. Ona ait bir diğer eser olan *Tarih-i Selâtin-i Mangıtiyye*'de ise daha önceki bir döneme gidilerek Muhammed Rahim'in idareyi ele alışından Emir Muzaffer'e kadar olan dönem ile Akmesicid ile Evliya-Ata'nın Rus idaresine geçişi anlatılmaktadır.¹⁷ Son olarak söz edeceğimiz iki eserin yazarı ise Buhara Hanlığı'nın Rus devriminden önceki tarihçisi olarak kabul gören Muhammed Selim Bek'tir. Onun 1912'de Taşkent'te basılan *Keşkül-i Selimî ve Tarih-i Müttekaddimîn ve Müttehîrîn* adlı eseri Astrahani ve Mangıt hanedanlarının önceki tarihleri ile Âlim Han dönemini kapsamaktadır. Eserde ayrıca Osmanlı ile ilişkilere de yer verilmiştir. Diğer eseri *Tarih-i Selimî* ise Buhara Hanlığı'nın son emiri Âlim Han'ın isteği üzerine yazılmış Cengiz Han'dan 1920 yılına kadar olan olayların geniş bir tarihini vermiştir. Eserin dikkat çekici yanı Rusların yaptığı demiryolları, hanlığın iktisadi durumu, I. Dünya Savaşı sırasında hanlığın vaziyeti, Ekim Devrimi'nin hanlığa etkileri ve Sovyet rejiminin Buhara'daki tesisi gibi konuların ayrıntılı olarak anlatılmasıdır.¹⁸

Buhara Hanlığı'nın 19. yüzyıldaki durumunu çağdaş olarak kayıt altına alan Batılı seyyahların, misyonerlerin ve askerlerin seyahatnameleri de ilk dönemlerinde çoğunlukla bilgi amaçlı rapor mahiyetinde olsa da sonraki yıllarda bu seyahat yazılarının geliştirilerek yazılmaları ile birer Buhara tarihi oluşturmaları bakımından asli kaynaklar arasında sayılabilecek kapasiteye ulaşmışlardır. Türkistan'ın Ruslar tarafından işgalinden önce Batılılarca hem bir merak konusu hem de Rusya ve İngiltere arasında rekabet alanı olan Buhara'ya gelen ilk isim Alman Eduard Eversmann'dır. 1820 yılında Buhara'da üç ay boyunca bir tüccar kılığında girerek bulunan Eversmann'ın bu seyahatinin izlenimleri merakla beklense de onun bitki örtüsü ve hayvan türlerini kayıt altına alması büyük hayal kırıklığına sebep olmuştur. Eser *Reise von Orenburg nach Buchara*¹⁹ adıyla 1823 yılında yayınlanmıştır. 1820 yılında elçilik heyeti ile birlikte görevlendirilen Rus subayı Baron von Meyendorff'a ait olan

¹¹ Çelik, "Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri", s. 785.

¹² Yuri Bregel, *The Administration of Bukhara Under the Manghits and Some Tashkent Manuscripts*, Bloomington 2000.

¹³ Çelik, "Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri", s. 786-788.

¹⁴ Çelik, "Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri", s. 788.

¹⁵ Çelik, "Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri", s. 789.

¹⁶ Çelik, "Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri", s. 791.

¹⁷ Çelik, "Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri", s. 792-793.

¹⁸ Çelik, "Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri", s. 793-794.

¹⁹ Eduard Eversmann, *Reise von Orenburg nach Buchara*, Berlin 1823.

A Journey From Orenburg To Bokhara adlı eser önce 1826'da Fransızca, sonra da 1840'ta İngilizce olarak basılmıştır.²⁰ İngilizcesini incelediğimiz eserde Meyendorf'un sadece Buhara Hanlığı'nın değil diğer hanlıkların siyasi durumu, yönetimi, asker sayısı, savunma sistemleri üzerine de notlar kaydettiğini görmekteyiz. İngiltere'nin sömürgecilik başta olmak üzere siyasi ve askeri planlarının sonucu olarak Buhara'ya gönderdiği ilk isim Doğu Hindistan Şirketi'nde görevli William Moorcroft'tur. Kültürel ve dini meselelerden ziyade ticaret için politik ve stratejik bilgiler aktardığı notları 1841 yılında *Travels in the Himalayan, Provinces of Hindustan and The Panjab Ladakh and Kashmir in Peshawar, Kabul, Kunduz and Bokhara* (London, 1841) adıyla iki cilt olarak basılmıştır. Bu dönem için Buhara'ya yapılmış önemli seyahatlerden biri de notlarını üç ciltte toplayan İngiliz Alexander Burnes'e aittir. Buhara Kuşbeyi'ne verdiği değerli hediyeler ve kılık değiştirmesi ile halkın arasında rahatlıkla dolaşan seyahat eden Burnes, *Travels into Bokhara*²¹ adlı eserini 1831, 1832 ve 1833 yıllarında yaptığı seyahatlerde tuttuğu notlarla oluşturmuştur. Buhara ile ilgili olan kısımlar daha çok köle ticareti, Şii ve Sünni çatışmaları, medreselerin fiziksel durumu ve medreselerdeki eğitimin içeriğini kapsamaktadır.²² Burnes ile aynı dönemde seyahat eden İngiliz Arthur Conolly ise onun kadar ayrıntılı bilgiler kaydedemediği gibi geri dönecek şansa da sahip olamamıştır. Kaydettiği en önemli bilgi Rusya'nın güneye inmesini engellemek için arayan İngiliz hükümetine, hanlıklar arasındaki çatışmaların sona erdirilmesinin doğal bir hat oluşturarak amaçlarına hizmet edeceğini belirten bir kayıttır.²³ Conolly'nin geri dönememesi üzerine onu bulmakla görevlendirilen Colonel Stoddart da Conolly ile birlikte idam edilmiştir. Onların akıbetlerini öğrenmek için Buhara'ya gelen Dr. Joseph Wolff'un seyahat notları da iki İngiliz'in başına gelenleri araştırmaktan öteye geçememiştir.²⁴

Joseph Wolff iki İngilizin akıbetini araştırmak için geldiği Buhara'da tıpkı kendinden önceki iki kişi gibi Emir Nasrullah tarafından hapsedilerek ölüme mahkûm edilmiştir. Bu durumu öğrenen İngiliz hükümeti Wolff'un idamına müdahale maksadıyla Kaçar hanedanından ricada bulunarak Joseph Wolff'un kurtarılmasını talep etmiştir. Wolff'un tutuklu kaldığı 1843-1844 yılları İran'daki Kaçar hanedanı ile Buhara hanlığı arasındaki ilişkilerin en güçlü olduğu döneme denk gelmektedir. Bu sebeple İngilizler tarafından Kaçar hanı Muhammed Şah'ın girişiminin reddedilemeyeceği düşünülmektedir. Nitekim durum da bu şekilde gelişmiş, Kaçar hanı tarafından Joseph Wolff'u kurtarmakla görevlendirilen elçi Abbaskulu Han, Buhara emirinin huzuruna çıkarak adı geçen İngilizin salınmasını şah adına rica etmiştir. Bu girişim neticesinde hayatı kurtulan Joseph Wolff, İran üzerinden ülkesine dönebilmiştir. Bu ziyaretini ve Buhara'daki genel durumu, kölelik sistemini, ticaret ve iktisadî hayata dair izlenimlerini kaleme alan Abbaskulu Han, bu notları resmî bir görevli olması sebebiyle *Sefaretnâme-i Buhara* başlığı ile kayıt altına alınmıştır. Sözü geçen özgün metin İran İslam Şurası Meclis Kütüphanesi'nde Hormoz Kazemighalinghieh tarafından keşfedildiğinde raporun müellifi olarak Seyfullah Mirza ismiyle karşılaşılmıştır. Ancak dönemin kaynakları, İngiliz hükümetinin yazdığı mektuplar ve Joseph Wolff'un seyahatnameesi ile yapılan karşılaştırmalar sonucunda eserin müellifinin Abbaskulu Han olduğu tespit edilmiş, rapor tahlil ve açıklamaları eklenmek suretiyle Türkçeye tercüme edilerek basılmıştır.²⁵

Bu başarısız seyahatlerin ardından yaşananlardan alınan tecrübeler ile gelen seyyahların ya da resmî görevlilerin daha profesyonelce hazırlandığını görüyoruz. Profesyonellik konusunda en dikkat çekici isim ise birçok Doğu diline sahip Macar filolog Armin Vambery'dir. İstanbul'da bulunduğu dönemlerde kendini İslamî bilgiler ve Doğu dilleri açısından geliştirdikten sonra sahte bir derviş kılığında Türkistan seyahatine başlayan Vambery 1863 yılında Buhara'ya gelmiştir.²⁶ Vambery'nin, derviş kılığına bürünmesi onun en ayrıntılı Türkistan notlarını kaleme alan kişi olmasını sağlamıştır. Günlük hayattan, medreselere, idari yapıdan halkın durumuna kadar birçok olayı aktaran Vambery için bu seyahat *History of Bokhara*²⁷ adlı eserine de kaynak oluşturmuştur. Vambery'nin bu eseri seyahat notlarından ayrı bir siyasi tarih kaynağı olması bakımından da önem taşımaktadır. Ayrıca buna benzer bir eserin daha sonra yazılmaması da dikkat çekicidir. Buhara Hanlığı döneminde Farsça yazılan çağdaş kaynakları inceleyerek hazırladığı bu eserde Vambery, İslam öncesi dönemden başlayarak Safeviler, Selçuklular, Moğollar, Timurlular ve Emir Muzaffereddin'in hâkimiyet yıllarını içeren dönemi ayrıntılarıyla kaleme almıştır.

Amerika'nın Petersburg sefareti ikinci sıratibi Eugene Schuyler'in işgal altındaki Türkistan'a ait gözlemlerinin bulunduğu *Turkistan: Notes of a Journey in Russia Turkestan, Khokand, Bukhara and Kuldja*²⁸ adlı iki ciltlik eser de önemli sayılacak kaynaklar arasındadır. Eser Osmanlı'da Mekteb-i Bahriye-i Şahane'nin İngilizce muallimi Kolağası Ahmed Efendi tarafından kısmen Türkçeye çevrilmiş, 1877 yılında da *Basiret*

²⁰ Baron von Meyendorf, *A Journey From Orenburg To Bokhara in the years 1820*, Spectator Press, Madras 1840.

²¹ Aleksander Burnes, *Travels into Bokhara*, Vol. I, II, III, London 1834.

²² Emin Özdemir, "Rus İşgalinden Önceki Dönemde Türkistan'a Gelen Batılı Seyyahlar ve Türkistan Tarihine Kaynak Olarak Seyahatnameleri", *History Studies-International Journal of History*, C. 2, S. 2, Ankara 2010, s. 121.

²³ Arthur Conolly, *Journey to The North of India, Overland fromm England, Through Russia, Persia and Afghanistan*, London 1838.

²⁴ Joseph Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara in the years 1843-1845, to Ascertain The Fate of the Colonel Studdart and Captain Conolly*, London 1845.

²⁵ Hormoz Kazemighalinghieh, *Sefâretnâme-i Buhara: Tarihi ve Siyasi Bir Raporun Tercümesi ve Tahlili*, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.

²⁶ Arminius Vambery, *Travels in Central Asia*, London 1864.

²⁷ Arminius Vambery, *History of Bokhara*, Londra, 1873. *History of Bokhara*, Kraus Reprint, Nendeln/Liechtenstein 1979.

²⁸ Eugene Schuyler, *Turkistan: Notes of a Journey in Russia Turkestan, Khokand, Bukhara and Kuldja*, New York 1876.

Gazetesi'nde bölümler halinde eski harflerle yayınlanmıştır. Ancak bu çevirinin eksiklerle dolu olduğu, bazı cümlelerin çevrilmediği ve metne sadık kalınmadığı ortaya çıkmıştır.²⁹ Daha sonra Türkçeye orijinalinden tam çevirisi de yapılan eserin bizi ilgilendiren kısmında işgal altındaki Buhara'daki zor şartlar ve sıkı tedbirler ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.³⁰

1893 yılında Buhara'ya yapılan iki seyahat ve onların tuttukları notlar oldukça önemlidir. İsmail Gaspıralı'nın Buhara seyahati eğitim odaklı olsa da hem hanlığın genel durumu ile ilgili bilgiler vermesi hem de Buhara emiri Abdulahad'ın yenilik hareketlerine yaklaşımını sergilemesi bakımından önemlidir. Gaspıralı'nın bu seyahati *Tercüman*'da neşredildiği gibi Yavuz Akpınar tarafından Türkçeye transkribe edilmiştir.³¹ Bir diğer seyahat eseri ise Tatar mollası Muhammed Zahir Bigi'ye ait olan *Mâverâünnehir'de Seyahat*'tir. Onun seyahat notları medrese eğitiminin yanı sıra Buhara'daki günlük hayattan da kesitler sunmaktadır. Muhammed Zahir Bigi'nin ölümünden sonra 1908 yılında Kazan'da basılan eser, Ahmet Kanlıdere tarafından da Türkçeye kazandırılmıştır.³² Diğer seyahatnamelere göre herhangi bir misyon taşımayan bu iki seyahat Buhara'nın ve çevresinin o yıllardaki durumunu özetleyen önemli birer kaynağı teşkil etmektedirler.

Leonid Nikolaevich Sobolef tarafından Rusya'nın Hokand ve Buhara'yı işgalinin hemen ardından yazılan, 1876 yılında *Turkestan* adlı gazetede Rusça olarak neşredilen ve 1876 yılında da *Latest History of Khanates of Bokhara and Kokand*³³ olarak İngilizceye tercüme edilen eserde her iki hanlığın işgal süreci ve yakın tarihlerine dair bilgiler mevcuttur. "Rus hükümetinin dikkatine!" girişi ile başlayan bir başka çağdaş kaynak ise D. I. Logofet tarafından 1909 yılında yazılan ve *The Land of Wrong: The Khanate of Bokhara and Its Present Condition* adıyla 1910 yılında Hindistan'da bulunan İngiliz istihbaratı tarafından İngilizceye çevrilen eserdir. Sadece savaş bürosu ve onun resmî çalışanlarının kullanıma uygun olduğu uyarısına sahip eserin Londra dışına çıkarılmaması için de ayrıca bir yazı bulunmaktadır.³⁴ Eserin yazarı hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olamasak da girişte verilen küçük notta Logofet'in emekli Rus askeri olduğu yazmaktadır. Yazarın söz edilen eseri kendisinin mi İngilizlere verdiği yoksa İngilizlerin mi ondan çaldığı hususunda birçok teori üretilebilirken bizi asıl ilgilendiren eserin verdiği bilgilerdir. Buhara'daki Rus işgali ile başlayan eser karşılıklı anlaşmalar ve bu anlaşmaların maddeleri, Buhara halkı, yargı sistemi, ekonomik durum, yeraltı zenginlikleri, posta teşkilatı, diplomatik hatalar, protokoller ve sanayi üretimi ile kurallara dair pek çok ayrıntılı bilgi sunmaktadır. 1919 yılında İngiltere'nin Hindistan'daki idaresi tarafından görevlendirilen F. M. Bailey ise Buhara hakkında tuttuğu notlarda Çarlığın yıkılışı ve Buhara'nın Sovyet idaresi altına giriş hakkında bilgi vermektedir.³⁵ Türkistan'ın diğer bölgelerindeki olayları da aktarmakla sorumlu olan ajan Bailey'in Buhara'ya ait notları ayrıca Yaş Buharalılar hakkında da bilgiler içermektedir.

Buhara Hanlığı'nın eski dönemlerine ait olmayan ancak hanlık yıkılmadan önce kaleme alınan eserlerden de söz etmek de yerinde olacaktır. Bunlardan ilki Abdulrauf Fıtrat'a ait olan *Emir Âlim Hanning Hakimranlık Devri*³⁶ adlı eserdir. İslahat hareketinin önemli isimlerinden biri olan Fıtrat bu eserde reformistler gözünden Âlim Han'ın vaziyetini ve hanlığı anlatmaktadır. Eser tahmin edileceği gibi Âlim Han'a karşıt bir dille yazılmıştır. Bir diğer eser ise yine bu hareketin içerisinde bulunan Sadreddin Aynî'ye ait olan *Buhara İnkılabı Tarihi İçün Materyaller*'dir.³⁷ Bu eser de Buhara'da yapılmaya çalışılan reform hareketlerini anlatmaktadır. Bir başka eser ise 1920 yılında Kızıl Ordu'nun Buhara'ya girmesi ile hanlığı terk etmek zorunda kalan Âlim Han'ın kendi kaleminden yaşadıklarını anlattığı eserdir. Eser *Buhara Halkının Hasreti Tarihi*³⁸ başlığı ile Buhara halkının başına gelen acı olayları da yansıtmaktadır.

Son olarak söz edilmesi gereken eser ise Osmanlı Devleti'ne ait arşiv vesikaların derlenmesinden oluşan *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)*³⁹ adlı eserdir. Eser, genel olarak Türkistan coğrafyası ile Osmanlı Devleti arasındaki ticari, ilmi konular ve hac ziyaretlerinde izlenen güzergâhlarla bunların güvenliği ilgili olan arşiv belgelerinden oluşmaktadır. İstanbul'daki Özbekler tekkelerinin İstanbul ile Buhara arasındaki rolünü yansıtan bazı önemli belgelerin varlığı da söz konusudur.

²⁹ Eugene Schuyler, *Türkistan Seyahatnamesi*, çev. Kolağası Ahmed, yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Kemal Özcan, İshak Keskin, Tatav Yayınları, İstanbul 2003, s. 6.

³⁰ Eugene Schuyler, *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, çev. Firdevs Çetin, Halil Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul 2007.

³¹ İsmail Gaspıralı, "Buhara'da Ne Gördüm?", *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: III Dil- Edebiyat- Seyahat Yazıları*, neş. haz. Yavuz Akpınar, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2008. Ayrıca bkz. Edward J. Lazzarini, "From Bakchisarai to Bukhara in 1893: İsmail Bey Gasprinskii's Journey to Central Asia", *Central Asian Survey*, No:4, 1984, s. 77-88.

³² Muhammed Zahir Bigi, *Mâverâünnehir'de Seyahat*, yay. haz. Ahmet Kanlıdere, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005.

³³ L. Sobolef, *Latest History of Khanates of Bokhara and Kokand*, translated by P. Mosa, Foreign Department Press, Calcutta 1876.

³⁴ D. I. Logofet, *The Land of Wrong: The Khanate of Bokhara and Its Present Condition*, translated for the Division of the Chief of the Staff-Army Head Quarters, The Government Monotype Press, India 1910.

³⁵ F. M. Bailey, "A Visit to Bokhara in 1919", *Geographical Journal*, Vol. 57, No:1, 1921, s. 75-95.

³⁶ Abdulrauf Fıtrat *Emir Âlim Hanning Hakimranlık Devri*, yay. haz. H. Marifet, Taşkent 1992.

³⁷ Sadreddin Aynî, *Buhara İnkılabı Tarihi İçün Materyaller*, SSSR Halkının Merkezi Neşriyatı, Moskova 1926.

³⁸ Emir Seyit Âlim Han, *Buhara Halkının Hasreti Tarihi*, haz. A. İrisov, Fen Neşriyat, Taşkent 1991.

³⁹ *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)*, Ed. Cevat Ekici, Kemal Gurulkan, Ankara 2005.

3. Araştırma Kaynakları

Seymour Becker'in eseri *Russian's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*⁴⁰ Rus yönetimindeki Buhara Hanlığı'nın yıkılışına kadarki olaylarını inceleyen önemli bir eserdir. İktisadi tarih çerçevesinde olayları ele alan eser aynı zamanda Hive Hanlığı'nı da konu edinmiştir. Audrey Burton *Bukharan Trade 1558-1718*⁴¹ adlı Papers on Inner Asia serisinde yayınlanan eseri ile bu eserin geliştirilmiş hali olan ve S. Becker, Y. Bregel⁴² gibi kişilerin dışında pek çok araştırmacı tarafından hakkında kritik yazılan *The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*⁴³ adlı çalışmasında 1550-1705 yılları arasında hanlığın siyasi tarihini incelemiştir. Eserin ikinci bölümünde ise bu tarihler arasında hanlığın Çin, Hindistan, Sibirya ve Moskova ile olan ticaretine yer verilmiştir. Ayrıca onun "Who Were the First Ashtarkhanid Rulers of Bukhara?"⁴⁴ adlı makalesi de ihtilafli bir konuya yanıt araması bakımından önemlidir.

Bern Üniversitesi İslam Araştırmaları Enstitüsü Modern Doğu Dilleri bölümü profesörü Anke von Kügelgen ise özellikle Mangıtlar üzerine yaptığı çalışmaları ile alana oldukça katkı sağlamıştır. Öncelikle Mangıt hanedanını meşrulaştırdığını düşündüğü ve Mangıt devri aslı kaynaklarını verdiği eser *Die Legitimierung Der Mittelasiatischen Mangitendynastie in Den Werken Ihrer Historiker (18.-19. Jahrhundert)*⁴⁵ oldukça detaylı bir Mangıt hanedanı tarih yazıcılığı eseridir. Ayrıca yine ona ait *Encyclopedia Iranica*'da yer alan "Buhara" maddesindeki hanlığın tarih yazıcılığının anlatıldığı bölüm olan "Bukhara VIII. Historiography of the Khanate 1500-1920"⁴⁶ ve aynı bir ciltte bulunan "Manghits"⁴⁷ maddesi önemlidir.

Yuri Bregel'in Mangıtlar devrini ve o döneme ait bazı el yazmalarını tanıttığı eseri *The Administration of Bukhara Under the Manghits and Some Tashkent Manuscripts*⁴⁸ oldukça önemlidir. Bibliyografya açısından önemli başka bir kaynak yine Yuri Bregel'e ait olan *Bibliography of Islamic Central Asia*⁴⁹ adlı iki ciltlik ansiklopedik eserdir. Bregel, Orta Asya hakkında siyasi, iktisadi, kültürel, sosyal, dinî konular gibi akla gelebilecek hemen her konuda yazılan kaynak ve araştırma eserlerin, makalelerin künyelerini verdiği eserinde ayrıca Buhara'da hüküm süren hanedanlara ait kaynakları da ayrı başlıklar altında sunmuştur. Bregel'in *Encyclopedia Iranica*'da yazdığı "Bukhara III. After the Mongol Invasion", "Bukhara IV. Khanate of Bukhara and Khorasan", "Mangit"⁵⁰ maddeleri de dikkate değerdir. Ayrıca yine ona ait olup *Encyclopedia Iranica*'da yayınlanan "Central Asia VII. in the 18th-19th Centuries"⁵¹ ve ondan önceki sayfalarda bulunan R. D. McChesney'e ait olan "Central Asia VI. in the 16th-18th Centuries"⁵² adlı bölüm Bregel'in yazdığı madde ile birleştirildiğinde kapsamlı bir Orta Asya tarihi olarak karşımıza çıkmaktadır. "Historiography XII. Central Asia"⁵³ Türkistan'ı da içerisinde barındırdığı gibi genel olarak Orta Asya tarih yazıcılığı için de önemlidir.

Türkistan hakkında yazılmış bir eser de Buhara'daki hanedanların tarihlerini ayrıca vermesi bakımından önemlidir. Henry Skrine ve Denison Ross tarafından yazılan *The Heart of Asia History of Russian Turkestan*⁵⁴ henüz Rus Çarlığı döneminde yazıldığı için ancak Emir Nasrullah dönemine kadar olan olayları vermektedir. Zeki Velidi Togan'ın *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*⁵⁵ adlı eseri Türkistan'ın 16-19. yüzyıllar arasındaki durumu ve Buhara ile ilgili kısımlarıyla hanlığın siyasi, iktisadi tarihine dair oldukça önemli bilgiler sunmaktadır.

Nurettin Hatunoğlu'na ait yayınlanmış doktora tezi olan *Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han* adlı eser konumuz açısından ayrıntılı bilgiler sunan nadir eserlerden olmuştur. Şeybanîler ile başlayan eser Buhara'nın Sovyet kontrolüne geçişine kadar olan uzun dönemini ayrıntılı olarak incelemiştir. Ancak eserin son bölümleri tamamen Âlim Han'a ve onun Buhara'ya dönemeyişine ayrıldığından duygusal bir yaklaşım ile kaleme alınmıştır. Böyle olmasında Âlim Han'a ait bazı evraklara onun çocukları aracılığıyla ulaşması ve onlardan etkilenmesi sebep

⁴⁰ Seymour Becker, *Russian's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva 1865-1924*, Routledge Curzon, London 2004.

⁴¹ J. Audrey Burton, *Bukharan Trade 1558-1718*, Papers on Inner Asia, no. 23, Research Institute for Inner Asian Studies, Bloomington 1993.

⁴² Yuri Bregel, "Reviewed work: The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702 by Audrey Burton", *The Journal of Asian Studies*, vol. 57, No: 3, August 1998, s. 849-851.

⁴³ J. Audrey Burton, *The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*, St. Martin's, New York 1997.

⁴⁴ J. Audrey Burton, "Who Were the First Ashtarkhanid Rulers of Bukhara?", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)*, Volume 51, Issue 3, October 1988, s. 482-488.

⁴⁵ Anke von Kügelgen *Die Legitimierung Der Mittelasiatischen Mangitendynastie in Den Werken Ihrer Historiker (18.-19. Jahrhundert)*, Beiruter Texte und Studien 86, Orient Institut, İstanbul 2002.

⁴⁶ Kügelgen, *agm*, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-iranica-online/bukharaCOM_1213?s.num=3&s.au=Anke+von+K%C3%BCgelgen (erişim tarihi: 04.04.2020 erişim saati: 15:15)

⁴⁷ Anke von Kügelgen, "Manghits", *EI*, (online) https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-iranica-online/manghits-COM_1213?s.num=3&s.au=Anke+von+K%C3%BCgelgen (erişim tarihi: 04.04.2020 erişim saati: 15:45)

⁴⁸ Yuri Bregel, *The Administration of Bukhara Under the Manghits and Some Tashkent Manuscripts*, Bloomington, 2000.

⁴⁹ Yuri Bregel, *Bibliography of Islamic Central Asia I-II*, Ed. Denis Sinor, Bloomington 1995.

⁵⁰ Yuri Bregel, "Bukhara IV. Khanate of Bukhara and Khorasan", *EI*, Volume IV, s. 521-524; Yuri Bregel, "Bukhara III. After the Mongol Invasion", *EI*, Volume IV, s. 515-521; Yuri Bregel, "Mangit", *EI2* VI, s. 417-419.

⁵¹ Yuri Bregel, "Central Asia VII. in the 18th-19th Centuries", *EI*, Volume V, s. 193-205.

⁵² R. D. McChesney, "Central Asia VI. in the 16th-18th Centuries", *EI*, Volume V, s. 176-193.

⁵³ Yuri Bregel, "Historiography XII. Central Asia", *EI*, Volume XII, s. 395-403.

⁵⁴ F. Henry Skrine, E. Denison Ross, *The Heart of Asia History of Russian Turkestan*, Methuen&Co., London 1899.

⁵⁵ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

olmuş gibi gözükmektedir.⁵⁶ Mehmet Alparğu'nun "Türkistan Hanlıkları"⁵⁷ maddesi ile Mehmet Saray'ın *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*⁵⁸ adlı eseri de konu için önemli çalışmalardır.

Memet Yetişgin'e ait olan *A History of Turkistan in the Nineteenth Century: Motives, Process and Aftermath of Russian Invasions*⁵⁹ adlı eser 19. yüzyıl Türkistan tarihini ve Rus işgalinin ardından hanlıklardaki durumu ayrıntılı olarak işlemesi bakımından önemlidir. Eser İngilizce yazılmış olup yine bu dilde ve Rusça, Türkçe, Fransızca kaynaklar ile bu dillerdeki dönemin gazete-dergilerini tarayarak hazırlanmıştır. Bu eser de iktisadî bakış açısıyla yazıldığından Rus işgali iktisadî boyutları ile ele alınmıştır. Thierry Zarcone'nın *Yasak Kent Buhara*⁶⁰ olarak çevrilen eseri de 1830-1888 yılları arasında Buhara'ya yapılan seyahatleri hem kısaca tanıtmaya hem de değerlendirmesi bakımından önemlidir. Baymirza Hayit'in *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*⁶¹ adlı eser doğrudan Buhara'yı konu edinirse de Rus işgaline, Bolşevik ihtilaline, Sovyetlerin ilk yıllarında Türkistan'ın gösterdiği direnişlere kronolojik olarak yer vermesi açısından önemlidir.

Son olarak Şehabeddin Mercanî'nin *Müstafâdî'l-Ahbâr fi Ahvâli Kazan ve Bulgar*⁶² adlı eserinden söz etmek gerekirse, eğer eser düzgün tercüme edilseydi ikinci kısmının bize Buhara hakkında önemli bilgiler aktaracağı açıktır. Hisao Komatsu'nun eserin bu bölümünde anlatılanlardan yola çıkarak kaleme aldığı makalesinde gördüğümüz üzere eserde Buhara eğitim çevresinin başta Mercanî'nin Buhara'da Emir Haydar'dan hil'at alan babası Bahaeddin olmak üzere Kazan'daki eğitimi nasıl etkilediğine ve Şah Murad ile Emir Haydar dönemlerine ait yönetim ve uygulamalara da yer verilmiştir.⁶³ Astrahanîler ve Mangıtlar dönemlerine dair aslı kaynaklar, seyahatnameler ve araştırma eserleri hakkında bir makalenin izin verdiği ölçüde bilgi sunmaya çalıştık. Bu kaynaklar doğrultusunda Buhara Hanlığı'nda hüküm sürdüğünden söz ettiğimiz hanedanların siyasi tarihlerine de kısaca değinmek gerekmektedir.

4. Buhara Hanlığı'nda Astrahanîler Dönemi (1599-1785)

Buhara Hanlığı'nda Cuci'nin oğlu Şiban soyundan gelen Şeybanîlerin (Ebu'l-Hayrîlar/Shaybanids)⁶⁴ yaklaşık bir asır süren hâkimiyetinin ardından 1599 yılında asıl yurtları olan Volga nehri kıyısındaki Astrahan şehrinden adını alan Astrahanîlerin (Ashtarkhanids) hâkimiyet dönemi başlamıştır. Cuci'nin oğullarından biri olan Tokay Timur soyundan gelen Astrahanîler, Tokay Timurlular (Toqay Timurids) olarak bilindikleri gibi hanedanın kurucusu olan Can Muhammed'den dolayı Canoğulları (Janids) olarak da anılmaktadırlar.⁶⁵ Ancak Audrey Burton, Astrahanîlerin ilk hükümdarının kim olduğu konusunda bazı soru işaretlerinin varlığına temas etmektedir. Tıpkı Cuci soyundan gelen Şeybanîler gibi Astrahanîlerin de aynı soydan geldiğine değinen Burton, onlara adını veren Can Muhammed Han'ın ilk hükümdar olarak kabul edilmesinin tartışmalı olduğunu savunmaktadır. Ona göre hem babası Yar Muhammed'in hem de en büyük oğlu Baki Muhammed Han'ın hanedanın ilk hükümdarı olarak görülmesinin kafa karıştırıcı şekilde de olsa mümkün olduğunu yazmaktadır.⁶⁶

1556 yılında yurtları olan Astrahan'ın Ruslar tarafından işgalinin ardından Buhara'ya sığınan Yar Muhammed Han, oğlu Can Muhammed'i Şeybani hükümdarı İskender Han'ın kızı ile evlendirerek taht sahipleri ile akrabalık tesis etmiştir.⁶⁷ Ancak İskender Han'ın ölümünden sonra tahtın sahibi olan ve taht mücadeleleri sebebiyle ailesindeki çoğu kişiyi öldüren II. Abdullah Han'ın ölümünün ardından tahta çıkan oğlu Abdülmümin hanlıktaki Astrahanî varlığını kendine tehlike olarak görmüştür. Yar Muhammed Belh'e sürülürken, Can Muhammed hapsedilmiştir. Aynı dönemde Buhara Hanlığı'na hem İran'ın hem de Kazakların saldırılarda bulunması ve Can Muhammed'in üç oğlunun Abdülmümin'e biat etmeyerek Horasan'ı ele geçirme çabaları son

⁵⁶ Nurettin Hatunoğlu, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011; Nurettin Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, yay. haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemalöglü, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 482-526; Nurettin Hatunoğlu, "Türkistan'daki Yayın Faaliyetleri Kapsamında Buhara Ahbarî Gazetesi ve Bu Gazetede Türkiye Millî Mücadelesi ile İlgili Neşredilen Şiirler", *Türk Harp Edebiyatı Konulu Uluslararası Türkiyat Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2014, s. 627-636.

⁵⁷ Mehmet Alparğu, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler Ansiklopedisi*, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 557-605; Mehmet Alparğu, "Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türkistan Hanlıkları", *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri*, yay. haz. Mehmet Alparğu, M. B. Çelik, Sakarya Üniversitesi Basımevi, Sakarya 2007, s. 273-283.

⁵⁸ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1984.

⁵⁹ Memet Yetişgin, *A History of Turkistan in the Nineteenth Century: Motives, Process and Aftermath of Russian Invasions*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2014.

⁶⁰ Thierry Zarcone, *Yasak Kent Buhara 1830-1888*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

⁶¹ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004.

⁶² Şehabeddin Mercanî, *Müstefâdî'l-Ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 2008.

⁶³ Hisao Komatsu, "Buhara ve Kazan", *Kongreye Sunulan Bildiriler (IX. Türk Tarih Kongresi 1981)*, C. 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 603.

⁶⁴ R. D. McChesney, "Central Asia VI. in the 16th-18th Centuries", *EI*, Volume V, s. 176. Şeybanîlere ait hanlar tablosu için bkz. McChesney, *agm*, s. 179.

⁶⁵ McChesney, *agm*, s. 183. Astrahanîlere ait hanlar tablosu için bkz. McChesney, *agm*, s. 184.

⁶⁶ Burton, "Who Were the First Ashtarkhanid Rulers of Bukhara?", s. 482.

⁶⁷ Abdülkerim Özyayın, "Canoğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. VII, 1993, s. 154.

ASTRAHANİLER VE MANGITLAR DEVRİ BUHARA HANLIĞI (1599-1920):

GENEL HATLARIYLA KAYNAKLARI VE SİYASİ TARİHİ

Şeybani hanını oldukça zor durumda bırakmıştır. Onun ölümü Can Muhammed'in oğullarına, dedelerinin de yanında bulunduğu Belh'teki Pir Muhammed ile bu toprakları koruma sorumluluğu yüklemiştir. Tehlikelerin bertaraf edilmesinden sonra Buhara Hanlığı'nda kimin han olacağı tartışmaları başlamıştır. Başlangıçta hanlık için Can Muhammed uygun görülse de o, Moğol soyundan olmasına rağmen hanlığın başına Şeybanilerden birinin geçmesi gerektiğini belirtmiştir.⁶⁸ Bunun üzerine emirler tarafından uygun görülen isim olan oğlu Din Muhammed sultan seçilmiştir. Ancak onun öldürülmesi üzerine bu görev kardeşi Baki Muhammed'e verilmiştir.⁶⁹ Bu, Buhara'daki Astrahaniler devrinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Ancak bazı kaynaklarda 1599 yılında Baki Muhammed'in isteği üzerine babası Can Muhammed'in Semerkand'da "isimen hükümdar" olarak tahta geçtiğini, "gerçek hükümdar" olan Baki Muhammed'in ise babasına bir saygı göstergesi olarak Buhara'da kaldığını, 1603 yılında babasının ölümü üzerine tüm hâkimiyeti eline aldığını yazmaktadır.⁷⁰ Zannediyoruz ki bu durum ilk hükümdarın kim olduğu tartışmalarına yol açtığı gibi hanedanın hâkimiyetinin başlangıç tarihinin de ihtilafı hale gelmesine yol açmıştır.

Buhara'da yaptığı idari reformlar ve Osmanlı Devleti ile kurduğu ilişkilerle bilinen Baki Muhammed Han'ın ölümü ile oldukça kısa süren yönetiminden sonra 1605 yılında yerine tayin edilen kardeşi Veli Muhammed Han (1605-1611) tahta geçmiştir. Onun dönemi de emirler üzerinde kurmaya çalıştığı merkezi otoritenin kabul görmemesi ve öldürülmesi ile uzun sürmemiştir.⁷¹ Veli Muhammed tarafından Semerkand valisi olarak tayin edilen, daha sonra ona karşı taht mücadelesine girerek tahtı ele geçiren ve uzun bir döneme sahip olan İmamkulu Muhammed Han'ın (1611-1643) 29 yıllık idaresinde Kazaklar ve Kalmuklarla yapılan mücadelelerde başarı kaydedilmiş, Babürlülerle de dostluk ilişkisi kurulmaya çalışılmıştır. Ayrıca İran ile mücadeleye önem verilmediği gibi Osmanlıların İran'a karşı birlikte savaşma planlarına da sıcak bakılmamıştır. Oldukça dindar bir yapıya sahip olan İmam Kulu Muhammed son dönemlerini Medine'de geçirmek için yerine halefi Nezir Muhammed'i (1642-1645) geçirmiştir.⁷² Nezir Muhammed'in, oğlu Abdülaziz ile olan taht mücadelesi onun Babürlü hükümdarından yardım istemesine yol açmıştır. Ancak bu yardım Buhara için oldukça sarsıcı olmuş, yardım için gelen Şah Cihan'ın kuvvetleri şehri istila etmeye çalışmıştır.⁷³ Nezir Muhammed Han'ın ölümü üzerine ise kısa süre içerisinde taht değişikliği yaşanmıştır.

Uzun bir dönem tahtta kalan Abdülaziz Han (1645-1681) devrinin en önemli olayı Harezmi Hanlığı ile yapılan savaşlar sonucunda Harezmi Hanı Ebu'l-Gazi'nin Buhara'yı zaptetmesidir. Burada uzun süre tutunamasa da bu durum hanlığı oldukça sarsmıştır. Onun ölümünden sonra hanlıktaki beyler bağımsızlıklarını ilan ederek hanlıktaki otoritenin bozulmasına neden olmuşlardır. Tahta geçen Subhan Kulu Han'ın (1681-1702) da oğulları arasındaki mücadeleler sarsılan otoritenin Hive Hanlığı'nın saldırılarıyla daha da ağır bir darbe almasına neden olmuştur. Ciddi bir otorite boşluğu yaşayan hanlığa karşı Harezmi hanı Enüşe'nin Maverâünnehir'in merkezine üç defa saldırı düzenlediği ve Semerkand'ı ele geçirdiği bilinmektedir.⁷⁴ Mücadelelerden usanan ve kendini ilme veren Subhan Kulu Han'ın yerine oğlu Begim Han veliaht tayin edilse de babası 1702 yılında öldüğünde küçük yaşta olmasından dolayı yerine ağabeyi Ubeydullah Han tahta geçmiştir.⁷⁵

Ubeydullah Han⁷⁶ (1702-1711) tahta geçtiğinde öncelikle kardeşi Begim Han'ın hak iddiaları ile mücadele etmiş, bu mücadele için kendi tarafına çekmeye çalıştığı Atalık Muhammed Rahim'in vasıtasıyla Mangıt kabilesinin hanlığın idaresinde söz sahibi olmaya başlamasına da neden olmuştur.⁷⁷ Taht mücadelesinde başarılı olan Ubeydullah Han, hanlıkta yitirilen otoriteyi yeniden tesis etmek için harekete geçmiş ancak uyguladığı ekonomik yaptırımlar amacının aksine 1706 yılında hanlıkta isyanların çıkmasıyla sonuçlanırken, 1710 yılında Fergana'nın Buhara ile olan bağlantısını koparmasına ve Hokand Hanlığı'nın oluşmasına yol açmıştır.⁷⁸ Muhammed Rahim'in şahsi problemleri nedeni ile hanlığın askerî gücünü kullanmaya çalışması ise hanlığa hem ekonomik hem de siyasi yönden zarar vermiştir. Merkezi otoriteyi sağlamak adına beyleri itaat altına almaya çalışan Ubeydullah Han'ın onları merkezden uzaklaştırıp güvendiği kişileri idarede söz sahibi yapmaya çalışması ise iç karışıklıklara sebep olmuştur. Çünkü Ubeydullah Han Türkistan'daki kabilecilik şekillenmesini görmezden gelmektedir. Nadir Şah'ın işgalinden çok önce oluşmaya başlayan bu yeni düzen, Ubeydullah Han'ın 1711 yılında öldürülmesinden sonra beylikler arası güç mücadelelerinin başlamasıyla kendini iyice göstermiştir. Ubeydullah

⁶⁸ Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", s. 492.

⁶⁹ Alpargu, *agm*, s. 565.

⁷⁰ Özeydin, *agm*, s. 154.

⁷¹ Alpargu, *agm*, s. 565.

⁷² Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", s. 484. Nezir Muhammed'i, Nadir Muhammed olarak zikreden Mehmet Alpargu'nun diğer kaynaklarla karşılaştırıldığında bir yanlışlık yaptığı düşünülmektedir. Bkz. Alpargu, *agm*, s. 565.

⁷³ Özeydin, *agm*, s. 154.

⁷⁴ Arminius Vambery, *History of Bokhara*, Londra, 1873. *History of Bokhara*, Kraus Reprint, Nendeln/Liechtenstein 1979, s. 331.

⁷⁵ Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", s. 494.

⁷⁶ Şeybani hanedanındaki Ubeydullah Han ile karıştırılmamalıdır. Bkz. Svat Soucek, *A history of Inner Asia*, Cambridge Press, Cambridge 2000, s. 179.

⁷⁷ Hatunoğlu, *age*, s. 37.

⁷⁸ Berthold Spuler, "Central Asia From the Sixteenth Century to the Russian Conquests", *The Cambridge History of Islam*, Volume I/A, Ed.P.M. Holt, Ann K. S. Lambton, Bernard Lewis, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 484.

Han'dan sonra tahta geçen Ebu'l-Feyz (1711-1747) ile Buhara Hanlığı'nda kukla hanlar dönemi başlamış tüm idare Mangıt reislerinin elinde toplanırken ondan sonra tahta geçen Abdülmümin Han (1747-1751), II. Ubeydullah Han (1751-1754), Şirgazi Han (1754-1756) ve Ebu'l Gazi Han (1757-1785) dönemlerinde de herhangi bir değişiklik söz konusu olmamıştır.⁷⁹

Astrahanilerin bu son döneminin en önemli olayı ise Nadir Şah'ın bu otorite boşluğundan faydalanarak Türkistan'ı işgal etmesidir. 1740-1747 yılları arasındaki bu işgal Türkistan içlerine İran siyasi ve kültürel etkisinin girmesine neden olmasının yanı sıra Cengiz soyundan gelenlerce yönetilen Hive, Buhara gibi hanlıklarda beylerden oluşan idarelerin oluşmasına da yol açmıştır.⁸⁰ Ebu'l-Feyz Han döneminde Buhara'yı işgal eden Nadir Şah, hanı kendine itaate zorlamış ancak bu şartla onu yerinde bırakmıştır. Amu Derya sınır kabul edilerek yapılan anlaşma gereğince Buhara'nın Nadir Şah'a 20.000 kişilik bir birlik vermesi zorunlu kılınmıştır. Tamamen Nadir Şah'ın kontrolüne giren Buhara onun ölümü olan 1747 yılına kadar işgal altında kalmıştır.⁸¹ Çoğu kaynak Astrahaniler idaresini Nadir Şah ve Ebu'l-Feyz Han'ın ölümü ve hanedanın yeniden bağımsız kalışı ile sonlandırmaktadır. 1757-1785 yılları arasında son Astrahanî hükümdarı Ebu'l Gazi'nin sadece ismen han olması ve asıl idarenin Mangıt hanedanından reislerin elinde olması bu görüşü destekler niteliktedir. Ancak biz bu hanedanın resmi olarak son bulmasını Ebu'l Gazi'nin ölümü ve onun kızı ile evli olan Mangıt reisi Murad Masum Şah'ın Buhara idaresini ele aldığı tarih olan 1785 olarak kabul etmekteyiz.

5. Buhara Hanlığı'nda Mangıtlar Dönemi (1785-1920)

Altın Orda'nın önemli kabileleri arasında sayılan ve devletin dağılmasıyla ortaya çıkan Nogay Orda'sının içerisinde varlıklarını sürdüren kabilelerden biri Mangıtlardır.⁸² Mangıtlar, 15. yüzyılda Ebülhayr'ın döneminde olduğu gibi Şeybanilerin saltanatında da etkin rol oynamıştır. Daha sonra Kazan Hanlığı içerisinde de rastladığımız Mangıtlar, hanlığın Ruslar tarafından işgali ile iki parçaya ayrılmış ve bunlardan Kafkasya, Kırım tarafına göç etmeyenler Büyük Nogay ulusu içerisinde kalmayı başarmıştır. Ancak Kalmukların baskısı ile İdil'den Hive Hanlığı topraklarına gelen Mangıtlar, burada Kongratlar ile girdikleri nüfus mücadelesinde başarılı olamayınca Harezm'deki hâkimiyetlerini koruyamamıştır.⁸³ Onlardan Maverünnehir'e göç eden hanedan üyeleri buradaki siyasi otorite boşluğundan faydalanarak 18. yüzyılda karşımıza Buhara Hanlığı yönetici hanedanı olarak çıkmaktadır.

1500 yılından itibaren Cengiz soyundan gelen hanlara sahip olan Buhara Hanlığı, 1785 yılında son Astrahanî mensubu hanın ölümü ile Cengiz'e sadece itaat bağı bulunan Mangıt kabilesinin idaresine geçmiş, bu nedenle hanlığın adı Buhara Emirliği olarak anılmaya başlamıştır. Hanedanın kurucusu Muhammed Rahim olarak görülse de aslında Buhara'daki varlıkları babası Muhammed Hâkim'in Astrahanilerin son dönemindeki Atalık görevi ile başlamaktadır. Bu görevi babasından devralıp siyasi işlere daha aktif olarak katılan Muhammed Rahim (1747-1756) ise 1740 yılında Nadir Şah'ın Buhara'yı işgali sırasında onun tarafından alınıp Horasan'a götürülmüştür. Nadir Şah'ın yanında bulunduğu dönemlerde onun güvenini kazanan Muhammed Rahim, 1747 yılında kuşbeyi olarak Buhara'ya gönderilmiştir. Böylelikle Buhara Hanlığı'nın hanları üzerindeki Mangıt otoritesini kuran ilk kişi olmuştur. Aynı yıl Nadir Şah'ın ölümü Muhammed Rahim'e daha rahat hareket etme imkânı tanımış olmalı ki ilk işi Ebu'l-Feyz'i öldürerek yerine dokuz yaşındaki oğlu Abdülmümin'i tahta geçirmek olmuştur. Her ne kadar kendinde tahtı ele geçirme cesareti bulamasa da hanların Muhammed Rahim'den korktuğunu Ebu'l-Feyz Han'ın saklandığı medresede yakalanıp öldürülmesinden anlayabiliyoruz.⁸⁴ Bu durum da kaynakların Mangıtlar devrini 1747 yılından başlatmasına sebep olmaktadır. Ayrıca bazı kaynaklar Muhammed Rahim'i 1756-1759 yılları arasında Buhara hanı olarak zikretmektedir.⁸⁵ Ancak resmî olarak bakıldığında bizce bu mümkün gözükmemektedir.

1785 yılına kadar resmî fermanlarda ve paralarda isim olarak varlıklarını sürdüren Buhara hanlarını idare eden Muhammed Rahim ve oğlu Danyalbek (1758-1785) hanlıktaki beyler sorununu çözmüş, otoriteyi yeniden sağlamışlardır.⁸⁶ 1785 yılında Ebulgazi Han'ın Şah Murad tarafından Buhara'da bulunan sarayından çıkarılması ve sıradan bir vatandaş gibi yaşamaya mecbur bırakılması ile hanlığın yönetimi resmi olarak Mangıtların eline geçmiştir. Bu tarihte tahta çıkan ve Astrahanî hanedanı ile akrabalık bağı kurmuş olan Mangıt emiri Şah Murad (1785-1800) döneminde şeyhülislamlık makamının benzeri olan "Reisü's-Şer'iyye" makamı yeniden tesis edilmiştir.⁸⁷ Ulema ile iyi ilişkiler kuran Şah Murad kayıp vakıfları canlandırmaya da çalışmıştır.⁸⁸ Dini yaşamı

⁷⁹ Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", s. 495.

⁸⁰ Togan, *Bugünkü Türkleri (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, s. 207.

⁸¹ Özaydın, *agm*, s. 155.

⁸² W. Barthold, "Mangıt", *İslam Ansiklopedisi*, C. VII, s. 284-285.

⁸³ Hayrunnisa Akbıyık, "Mangıtlar", *TDVA*, C. XXVII, 2003, s. 571.

⁸⁴ Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", s. 498.

⁸⁵ Anke von Kügelgen, *Die Legitimierung Der Mittelasiatischen Mangitendynastie in Den Werken Ihrer Historiker (18.-19. Jahrhundert)* s. 69.

⁸⁶ Hatunoğlu, *age*, s. 42.

⁸⁷ Vambery, *age*, s. 360.

⁸⁸ Komatsu, *agm*, s. 602.

ASTRAHANİLER VE MANGITLAR DEVRİ BUHARA HANLIĞI (1599-1920):

GENEL HATLARIYLA KAYNAKLARI VE SİYASİ TARİHİ

oldukça yoğun olan emirin döneminde Buhara'nın dini ilimlerin merkezi oluşunun hızlandığı düşünülmektedir. Siyasi meselelere karşı da ilgisini koruyan emir, daha önce elden çıkan Merv ve Belh'i yeniden hanlığa bağlamış, Amu Derya'nın güneyine inmek için Afgan Kralı ile bazı mücadelelere girmiştir. Ayrıca Merv'de bulunan İran Şii'lerini buradan çıkartıp Harezm'den göç eden bazı Özbek ve Türkmen gruplarını hanlık sınırları boyunca eski yerlerine yerleştirmiştir.⁸⁹ Bozulan ekonomiyi canlandırma yönünde de ıslahatlarda bulunmuş, paranın değerini yükseltmek amacıyla saf altından sikkeler bastırması, vergi işlerini de kanunî bir düzen etrafında şekillendirmiştir. Kısa süren saltanatında önemli gelişmeler kaydeden emir 1800 yılında öldüğünde yerine veliyah tayin ettiği oğlu Emir Haydar geçmiştir.

“Seyit” unvanını kullanan ilk hükümdar olan Emir Haydar'ın (1800-1826) mühründe “Nesl-i Cengiz el Peygamber” ibaresini kullanması ile onun döneminde saltanatın kaynağı hususunda farklı bir yaklaşımın ortaya çıktığı görülmüştür.⁹⁰ Annesi tarafından seyitlik makamına kan bağıının olması Emir Haydar'ın bu unvanı siyasi amaçla kullanma girişimini de beraberinde getirmiştir. Togan'a göre bu girişimin sebebi daha önce hükümdarlık için aranan Cengiz soyuna dair bir aidiyet vasfının yanı sıra dini bir unvanın gerekliliği ile bağlantılıdır. Ayrıca Mangit hanedanı ile birlikte Buhara'da ulema sınıfının ve şeyhlerin nüfuzunun yükselmesi de yine aynı sebeple ilişkilidir.⁹¹ “Emirü'l mü'minin” lakabına sahip olan Emir Haydar ile daha önce babası döneminde artan dinî eğitimin önemi onun döneminde medrese çevresinin desteğini sağlamak gibi bir amaca da dönüşmüştür. Bu vesile ile Buhara yükselip kuvvetlenerek tarihte bilinen geleneksel yerini almıştır.⁹² Onun dönemindeki siyasi ve askerî gelişmeler ise boyların isyanını bastırmaktan ileri gidememiştir. Göçebelerin itaatsizliğinden korktuğu için şehirli olan Türk ve Taciklere fazla değer vermesi göçebe Özbek boylarının isyanına sebep olmuş, bu sebeple saltanatının çoğunu bu isyanları bastırmakla geçirmiştir. Ondan sonra yerine halef olarak ilan olunan küçük oğlu Hüseyin tahta geçmiş ancak 2,5 ay gibi kısa bir sürede sonunda ölmesi üzerine kardeşi Emir Ömer'in 4 aylık idareciliği başlamıştır. Bu kısa süreyi büyük kardeşi Emir Nasrullah'a karşı tahtı elinde tutma savaşı içerisinde geçiren Emir Ömer, başarılı olamayınca tahtın yeni sahibi Emir Nasrullah olmuştur.⁹³

Emir Nasrullah (1827-1860) saltanatına tüm kardeşlerini, bazı emirleri hatta kardeşi ile olan mücadelesinde kendisine yardım eden Muhammed Hâkim Kuşbegi'ni dahi öldürerek başlamıştır.⁹⁴ Tüm otoriteyi elinde tutmayı hanlığın idaresindeki önemli bir unsur olarak gören Nasrullah, diğer hanlıklar ile dostça ilişkiler kurmanın siyasi dengedeki gerekliliğini ise anlayamayacak kadar da mağrur bir emirdi. Bizce Nasrullah bu yönü ile Rusya'nın Türkistan işgalini kolaylaştıran bir siyasi zemin oluşturmuştur. Rusya ve İngiltere'nin Türkistan topraklarındaki rekabetinin başladığı döneme denk gelen saltanatında bu iki devlet arasında kalan Emir, Ruslarla yapılan ticaret anlaşmasından olmalı ki Rus tarafını seçmiştir.⁹⁵ Amaçlarını Rusya'nın güneye inmesini engellemek, bu amaç için de Türkistan hanlıklarını birleştirerek burada bir hat oluşturmak olarak açıklayan İngiliz elçilik heyetlerinin dostane tavırlarından ise kuşku duymuştur. Bu görevi üstlenen elçiler Stodhard ve Conolly'yi hapsedmek ile kalmamış, idam ettirmiştir.⁹⁶ Ancak bunu ileride hanlığın Rus işgaline uğramasını öngörerek yapmadığı da açıktır. Öyle ki sadece İngilizlerin çabası değil Osmanlı Devleti'nin de Rusya'yı durdurmak için hanlıklar arasındaki mücadelelerin bırakılıp bir birlik oluşturmalarını hedefleyen telkinleri de başarıya ulaşmamıştır.⁹⁷ Maddi sebepler nedeniyle verilen bu karar, hanlığın işgali sırasında İngilizlere gönderilen yardım çağrılarının yanıtı bırakılmasının da temelini oluşturacaktır. Aynı şekilde İstanbul'a gönderilen Buhara elçisi Muhammed Parsa Efendi'nin talepleri yerine getirmek için de çok geç kalmış olacaktır.⁹⁸ Hanlıklar arasında birlik oluşturmaktan daha çok saltanatını onlara saldırlar düzenlemekle geçiren Emir Nasrullah, aynı zamanda baskıcı yönetimi ile hanlık içinde isyanların çıkmasına da neden olmuştur. Bu isyanların başladığı sırada ölen Emir Nasrullah'ın yerine ise hanlığın kaderini değiştirecek olaylara şahit olacak olan Emir Muzaffer geçmiştir.

Emir Muzaffer Han (1860-1885) döneminde hanlığın Rusya ile ilişkileri dostane olmaktan uzaklaşarak savaş meydanına taşınmıştır. Türkistan hanlıkları ile olan ilişkiler ise Vambéry'nin görüşüne göre ikinci bir Timur olma hevesine sahip olan Emir Muzaffer'in hanlıkları Buhara'ya bağlama planları nedeniyle iyileştirilememiştir.⁹⁹ Ona göre, hanlıklar arasında bir birlikten söz edilecekse bu ancak tüm hanlıkların Buhara'ya bağlanması ile söz konusu olabilirdi. Hanlıklar arasındaki durumu kendi siyasetine uyduran Ruslar, Muzaffer Han'ın heveslerini kullanmayı

⁸⁹ Yuri Bregel, “Bukhara III. After the Mongol Invasion”, *EI*, Volume IV, s. 518.

⁹⁰ Hatunoğlu, *age*, s. 44.

⁹¹ Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, s. 213.

⁹² Komatsu, *agm*, s. 602.

⁹³ Hatunoğlu, *age*, s. 44.

⁹⁴ F. Henry Skrine, E. Denison Ross, *The Heart of Asia History of Russian Turkestan*, Methuen&Co., London 1899, s. 211-214.

⁹⁵ Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, s. 225.

⁹⁶ Joseph Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara in the years 1843-1845, to Ascertain The Fate of the Colonel Studdart and Captain Conolly*, London 1845.

⁹⁷ Saray, *age*, s. 25.

⁹⁸ Hatunoğlu, *age*, s. 49.

⁹⁹ Vambéry, *age*, s. 395.

da ihmal etmemiştir.¹⁰⁰ Belki bu yüzden Hokand Hanlığı'nın işgaline giden süreci tam olarak görmesini bu siyaset engellemiştir. Ancak tüm bunlara rağmen Hokand Hanlığı'nın Ruslar tarafından işgaline de kayıtsız kalamayan emir, Taşkent'in işgalini önlemeye çalışmıştır.¹⁰¹ Bu konuda başarılı olamayınca bir elçilik heyetini Petersburg'a göndererek hem işgali protesto etmek hem de Taşkent'in iadesini talep etmek için bir girişimde bulursa da heyet Orenburg yakınlarında durdurulmuştur. Bu noktada Rus siyasetinin gerçek yüzü ile karşılaşan Emir Muzaffer'in Ruslara karşı harekete geçtiğini görmekteyiz.

Taşkent'in iadesinin mümkün olmadığını gördükten sonra Rusların Buhara topraklarına yaklaşmasını engellemek için aradaki toprakları alarak burada bir koruma hattı oluşturan Emir Muzaffer, bu hareketi sonucunda gönderilen Rus elçilik heyetini ise hapsedmiştir.¹⁰² Bu dönemde Buhara'ya gelen her türlü yabancıdan şüphe duyulmaya başlanmış, çoğu seyyah da bu durumu notlarında kaydetmiştir. Rusların 1866 yılında keşif niteliğindeki saldırısında kayıp vermeyen hanlık, Taşkent yakınlarına kadar ilerlemiştir. 1866 yılında İcrar'da karşılaşan iki ordudan Buhara ordusu sayıca üstün olmasına rağmen yenilmiştir.¹⁰³ Bu durumun yaşanmasında ordusunun bir kısmının asker olmayan kimselerden oluşmasından ziyade bize göre Buhara Hanlığı'nın 19. yüzyılda Türkistan ile Orta Doğu'yu bağlayan yollardan mahrum kalması ile teknolojik gelişmelerden haberdar olmaması etkili olmuştur. Hanlıklar arasında güçlü konumda olan Buhara'nın Ruslar karşısında aldığı bu yenilgi emire elindeki gücün artık önemsiz ve geçersiz olduğunu hatırlatmıştır. Bu sebeple Rus ordusunun daha fazla ilerlemesinin önüne geçmek ve hanlığı kurtarmak için hapsedtiği elçilik heyetini sulh isteği ile beraber serbest bırakmıştır.¹⁰⁴ Orenburg Genel Valisi Krijanovskiy hem savaş yanlısı hem de Buhara'yı ele geçirecek güce sahip olsa da anlaşma yoluna giderek emiri yerinde bırakan, yönetimi onun vasıtasıyla sağlayan bir düzenin Rusların daha çok işine yarayacağına ikna olmuştur. Ayrıca Step Komisyonu'nun bu dönemde tasarladığı yeni bir valilik de sulh konusunda etkili olmuştur. Orenburg Genel Valiliği ile Batı-Sibirya Genel Valiliği'nin ardından Rusların yeni işgal bölgesi için tasarladığı ve merkezi Taşkent olup işgallerin bitmesinden sonra sınırları tam belli olacak olan Türkistan Genel Valiliği, 1867 yılında kurulmuş ve ilk genel valisi de General Kaufmann olmuştur.¹⁰⁵ Böylelikle Ruslar Türkistan'ın işgalini Orenburg'tan değil bölgenin merkezi bir konumu olan Taşkent'ten yönetmeye başlamışlardır.

Buhara ile valiliğin sınır konusunda yaşadığı çatışma sadece iki Rus askerinin ölümü ile ele geçirilen Semerkand'ın işgalini beraberinde getirirken 1868 yılındaki Zirebulak Savaşı'nda hanlığın Rus gücünü tanınması ile sona ermiştir. 1868 yılında Rusya ve hanlık arasında yapılan antlaşmayla Emir, Buhara'nın su kaynağı olan Zerefşan başta olmak üzere birçok şehir ile savaş tazminatını ve geriye kalan topraklarda da Rusların serbest ticaret yapma hakkını kabul etmek zorunda kalmıştır.¹⁰⁶ Emir Muzaffer'in Ruslarla yaptığı bu antlaşma oğlu Abdülmelik ve onun çevresinde şekillenen bazı isyanlara sebep olmuştur. Kendisini Buhara emiri ilan eden Abdülmelik savaş yanlısı tutumu ile Semerkand'ı geri alsın da bu Kaufmann'ın Semerkand'ı ikinci defa alışı ile sonuçsuz kalmıştır. Babası ve Rus birliklerine direnemeyen Abdülmelik Buhara'yı terk etmek zorunda kalmıştır.¹⁰⁷

1873 yılına kadar herhangi bir yönetim anlaşması söz konusu olmamış Rusya, Buhara hanına bağımsız bir yönetici gibi davranmıştır.¹⁰⁸ Ancak Hive Hanlığı'nın tamamen ele geçirilmesiyle yeni bir antlaşma gündeme gelmiştir. 1873 yılında imzalanan 18 maddelik antlaşmaya göre, Buhara Hanlığı resmî idare olarak Rus hegemonyası altına girmiştir.¹⁰⁹ Siyasi, ticari ve sosyal olarak ağır yükümlülükler içeren bu antlaşma Buhara'da Bolşevik İhtilali yıllarına kadar geçerliliğini korumuştur. Birbirinden ağır şartlar taşıyan 18 maddelik anlaşmanın 14. maddesi oldukça dikkat çekicidir. Buna göre, hangi milletten olduğuna bakılmaksızın Rus hükümetinin bilgisi olmaksızın Buhara'ya hiçbir yabancı giriş yapamayacak, gelen Rus vatandaşı dahi olsa yakalanıp Rus hükümetine teslim edilecektir. Bu madde ile Rusya'nın İngiltere ile olan sınırı belirginleştirilip Afganistan'ın İngilizlere, Buhara'nın ise tamamen Ruslara ait olduğunun altı çizilmektedir.¹¹⁰ Emir Muzaffer herhangi bir mukavemetin mümkün olmayacağını anlamış olmalı ki bu durumu şaşalı düğün merasimleri ve Nevruz kutlamaları yaparak karşılamıştır.¹¹¹ Ancak bu durum ileriki yıllarda hanlığın ihtiyacı olan ekonomik alt yapının oluşmasına engel olmuştur. Elbette bu duruma beylerin tepkisi olmuştur ancak dışarıdan idare edilen bir hanlığın istikrarı Ruslar

¹⁰⁰ Hamid Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele (XVIII.-XX. Asır Başları)*, çev. Ayhan Çelikbay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2007, s. 185.

¹⁰¹ Saray, *age*, s. 77.

¹⁰² Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", s. 505.

¹⁰³ Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", s. 506.

¹⁰⁴ Yetişgin, *age*, s. 107.

¹⁰⁵ Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", s. 507.

¹⁰⁶ Yetişgin, *age*, s. 117-118.

¹⁰⁷ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004, s. 97-98.

¹⁰⁸ Yuri Bregel, "Central Asia VII. in the 18th-19th Centuries", *EI*, Volume V, s. 202.

¹⁰⁹ Seymour Becker, *Russian's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, Routledge Curzon, London 2004, s. 67.

¹¹⁰ Seymour Becker, "Russia's Central Asian Empire 1885-1917", *Russian Colonial Expansion to 1917*, Manassell Publishing Limited, London and New York 1987, s. 236.

¹¹¹ Seymour Becker, *Russian's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, s. 129.

ASTRAHANİLER VE MANGITLAR DEVRİ BUHARA HANLIĞI (1599-1920):

GENEL HATLARIYLA KAYNAKLARI VE SİYASİ TARİHİ

için mühim olduğundan bu isyanları emir adına bastırarak isyancıları tekrar emire tâbi kıldıkları gibi emirin de minnettar bir vasal konumunu güçlendirmişlerdir.¹¹²

1885 yılında ölen Emir Muzaffer'in yerine ise Rus tesirinin daha çok hissedileceği dönemde tahta çıkan oğlu Abdulahad geçmiştir. Rusların tebrik telgrafı ile göreve başlamasından önce Emir Abdulahad (1885-1910) emirliğini tasdik için Çar Nikola'ya bir heyet göndermiş ve bu heyet emirden belirli sayıda Rus askerî kuvvetinin şehrin korunması için Buhara'ya yerleşmesinin istenildiğine dair bir talep ile geri dönmüştür.¹¹³ Böylelikle Buhara'da Rusların askerî varlığı da sürekli hale gelmiştir.

Emir Abdulahad döneminin en önemli olaylarından biri Rusların Türkistan içlerine uzanan demir yolu yapımıdır. Ruslar bu demir yolu ağı ile başta Buhara olmak üzere Türkistan'daki iktisadî ve askerî hâkimiyetlerini güçlendirmişlerdir. Demir yolu hattı boyunca yerleştirilen Rus göçmenlerin sayısı artarken burada yaşayan göçebe Özbeklerin sayısında ise düşüş olmuştur.¹¹⁴ Hindistan Genel Valisi İngiliz Lord Curzon'a göre, "*Rus demir yolu hanlığa doğru uzanmaya başlayınca, Buhara bağımsızlık için son şansını da kaybetmiştir.*"¹¹⁵ Ayrıca bu dönemde Buhara-Afganistan sınırını kontrolüne alan Rusya buradaki gümrük vergilerini de arttırmıştır. Hanlığın para basma hakkını ortadan kaldırmaya çalışsalar da bu konuda direniş görünce para basımının kendi kontrollerinde olmak kaydı ile yeni bir düzenlemeye tabi tutularak sürdürülmesine karar vermişlerdir.¹¹⁶ Emir Abdulahad döneminin gelecek yıllara uzanan en önemli olayı Buhara'dan Rusya'ya ve Osmanlı Devleti'ne öğrenci gönderilmesi yönündeki kararıdır. Bu karar doğrultusunda Rusya'ya dil ve hukuk eğitimi için Karşı Beg, Molla Kerim, Mirza Ahmet Haydarnam gönderilirken 1884-1885 yıllarında çoğunlukla mirzaların ve aralarında Osman Hoca, Abdulrauf Fitrat gibi tanınmış isimlerin de olduğu gençler Osmanlı Devleti başkentine yüksek eğitim için gönderilmiştir. Osmanlı'ya gönderilen gençlerin hem gizli olarak hem de masrafları emir tarafından karşılanarak gönderilmesi bize Emir Abdulahad'ın yenilik taraftarı olduğunu ve gelişmelerden haberdar olmak istediğini göstermektedir. Çünkü eğitimlerinden sonra döndüklerinde Buhara'nın ceditçi kadrosunu oluşturacak bu gençlerin mekteplerin ıslahatı ile ilgili olan faaliyetlerine belli bir ölçüye kadar göz yumulacaktır.¹¹⁷

Genel anlamda iç olaylar yönünden sakin geçen Abdulahad döneminin son yıllarında Kuşbegi olarak Şii mezhebine mensup İranlıların getirilmesi ve güçlenen Şii halkın açık alanda dini merasim yapmaları Sünni Buhara halkını rahatsız etmiş ve 1906 yılında Sünni âlimler ile Şii âlimlerin arasında çatışmalar çıkmıştır. Uzun süre bastırılmayan bu kargaşa ortamına Rus müdahalesi ise gecikmemiştir. Bu durumu fırsat bilen Ruslar kendi halklarının bu durumdan zarar görmesini engellemek için Buhara istasyonunda siyasi polis komiserliği kurmuştur.¹¹⁸ İdare yıllarında eğitime, Rusya'daki teknolojik gelişmelere önem veren ve bunları yakından takip ederek yenilikçi bir izlenim bırakan Emir Abdulahad'ın ticaretle uğraştığı da bilinmektedir. 1910 yılında rahatsızlanarak ölmesinin ardından yerine oğlu Âlim Han son Buhara emiri olarak tahtı devralmıştır.

Âlim Han (1910-1920) dönemi Rusya için olduğu kadar Buhara Hanlığı için de önemli bir 10 yıllık dilimdir. Rusya Çarlığı Bolşevik İhtilali ile karşılaşırken Buhara Hanlığı da ceditçi aydınların oluşturduğu Yaş Buharalılarının reform istekleri ve faaliyetleri ile karşı karşıya kalmıştır. İkisinin de sonuçta tecrübe ettiği ortak durum hem Çarlığın hem de hanlığın siyasi olarak ortadan kalkmasıdır. Buhara'daki dinî eğitimini tamamladıktan sonra Petersburg'ta modern eğitim alan Âlim Han, ilk iş olarak babası döneminde kısmen başlayan reform hareketlerini devam ettirerek bazı düzenlemeler yapmıştır. Bunlardan ilki devlet adamlarının ve rütbeli emirlerin kadırlardan rüşvet veya hediye almasının yasaklanmasına dairdir. Halkın nazarında çökmüş olan adalet duygusunu uyandırma yolunda hareket eden Âlim Han vergi düzenlemelerinin gerekliliğine de inanmıştır. Ancak bu devlet adamlarını rahatsız ettiği için uygulamaya konulamamıştır.¹¹⁹ Restorasyon işleri ile de ilgilenen emir medrese ve tarihi binaların onarımının yanında yeni cami ve ibadethaneler de yaptırmıştır. Yeni bir okul açtığı gibi masraflarını da kendisi karşılamıştır. Ancak emirin sarayda yaşamaya başlaması ve Rusça bilen, Rus neşriyatlarını takip ederek Rus fikirlerinden haberdar olan Kuşbegi Nasrullah'a olan güveni onun devlet işlerinden uzaklaşmasına sebep olmuştur. Nasrullah'ın Ruslarla iyi ilişkiler kurması ve nihayetinde Rus hükümetinin bir temsilcisi konumuna gelmesi bu durumu şahsi çıkarları için kullanmasına sebep olmuştur. Nasrullah'ın faaliyetlerinden haberdar olan diğer devlet adamları emirin desteğini de alarak onu ortadan kaldırmıştır. İlk yıllarını devlet adamlarının rekabeti içerisinde nitelikli bir kadrodan mahrum olarak geçiren Âlim Han, modern eğitim almasına rağmen hanlığı bu eğitim çerçevesinde şekillendirmekten yoksundur. Ayrıca Rus baskısının varlığı da emiri değişen dünyanın düzeninden uzak tutmuştur.

¹¹² Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, s. 255.

¹¹³ Seymour Becker, *Russian's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, s. 129.

¹¹⁴ Hayit, *age*, s. 171.

¹¹⁵ Seymour Becker, *Russian's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, s. 125.

¹¹⁶ Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, s. 257.

¹¹⁷ Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, s. 256. Ayrıca bkz. Muhammed Ekber Âşık Kabili, *Tarih-i Hüznî'l Mîlel-i Buhara*, W.U.F.A Yayınları, Peşaver 1992, s. 20.

¹¹⁸ Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, s. 257.

¹¹⁹ Hatunoğlu, *age*, s. 113.

Buhara’da okumuş Tatar mollaların Kazan ve çevresindeki medreselerde yetiştirdiği öğrenciler millî uyanış ve ıslahat taraftarı olan aydınlar olarak karşımıza çıkmıştır.¹²⁰ Rus coğrafyasında işgal altında olan hanlıkların aydınlarının başlattığı Cedit hareketi her bölgede farklı isimler olsa da amaçları idari reform, eğitim ıslahatı, bağımsız neşriyat ve Türkistan’daki tüm geri kalmışlığa çözüm üretmekti. Nasıl ki onlar laik, milliyetçi, yenilikçi düşüncüleri savunmaktaysa bu hareketin hemen hemen karşıtı olan kadimciler ise muhafazakâr ve stotükocu bir anlayış içerisinde idiler. Buhara’daki geleneksel yaşamın ne kadar kuvvetli olduğu ve yenilik taraftarı olan gençlerin ise ne denli hevesli oldukları göz önünde bulundurulursa Buhara’da yaşanan çatışmaların seviyesi açıkça anlaşılacaktır. Bu tartışmaların arasında kalan Emir Âlim Han ise kadimcileri desteklemesinden dolayı Feyzullah Hocayev, Abdulrauf Fitrat gibi dönemin ceditçilerinin gözünde gerici bir idarenin temsilcisi olmuştur. Yeni usulde açılan okullar ile başlayan tartışmalar, neşriyatlarda öne sürülen eleştiriler ile devam etmiş ve bu yayınların birer propaganda aracı olarak kullanılması neticesinde 1913 yılında hanlıktaki yayınlar kapatılmıştır.¹²¹ Bundan sonra 1913-1914 yıllarında modern eğitim veren okullar açma teşebbüsünde bulunulsa da bundan bir sonuç çıkmamıştır. Çünkü buradaki yenilik taraftarları diğer bölgelerde olanlar gibi Rus hükümetine doğrudan değil, emir vasıtasıyla bağlı olup onun idaresi altında yaşamaktadır. Bu sebeple hareketleri oldukça kısıtlanan bu yenilik taraftarları sonraki yıllarda Yaş Buharalılar adıyla ıslahatçılıktan devrimci-sosyalist siyasi bir oluşuma dönüşerek hem hanlığın hem de emirin kaderini tayin edecektir.¹²²

I. Dünya Savaşı’nın Rus Çarlığı için getirdiği yıkıcı etkileri fırsat bilerek idareyi kendi eline almaya çalışan Âlim Han yine savaş sayesinde daha önce ilhakına karar verilen hanlığın ömrünü uzatmayı hedeflemiştir. Ancak 1917’de Şubat İhtilali’nin gerçekleşmesi hanlığı emirin aklında hiç olmayan başka bir yöne, bağımsızlığa doğru yönlendirecektir. Âlim Han 1914-1917 yıllarını sakin geçiren reformist fikirlere sahip olan ceditçileri kontrol altında tutmaya çalıştıysa da 1917 yılı itibarıyla bunda başarılı olamamıştır. Bolşevik propagandadan oldukça etkilenen reformistler Rus Çarlığı’nın Bolşeviklerle olan mücadelesinde taraf olmuş ve Bolşeviklerle beraber hareket etmişlerdir.¹²³ Rus Çarlığı’nın geçici bir hükümete dönüşmesi ve Bolşeviklerin yeni bir idare oluşturma çabasına ortak olan Yaş Buharalılar da bu yeni düzene uyarak Buhara’daki emirliğin kaldırılması fikrini dile getirmeye başlamışlardır.¹²⁴ Bu fikir emirin sert tedbirleri ve baskısı ile karşılaşsa da geçici Rus hükümetinin baskısı ile Âlim Han 1917’de bir *Hürriyet Beyannamesi* yayınlamak zorunda kalmıştır. Ancak beyannamede geçen sözlerin uygulayacağına dair bir vaatte bulunmayan emir, sözlerin yerini getirilmemesini protesto eden ceditçilerin bazılarını tutuklamıştır.¹²⁵ İsteklerini bir kez daha emirin huzuruna çıkararak dile getiren Yaş Buharalılar bir sonuç elde edemeyince tüm güçlerini emirlik sistemini ortadan kaldırmaya vermişlerdir.

Ekim İhtilali ile birlikte Bolşeviklerin hâkimiyeti kesinlik kazandığında Yaş Buharalılar da kadrolarında değişiklikler yaparak Feyzullah Hoca önderliğinde bir teşkilatlanmaya gitmişleridir. Amaçları Osmanlı’daki meşruti yönetimin ilanı gibi emirlikte yönetim anlayışının değişmesiydi. Siyasi netice vermesini umdukları planlarını Bolşeviklerle paylaşan Yaş Buharalılar, Halk Komiserliği Şurası’nın başkanı olan Kolesov’un birliklerine katılarak 1918 yılında harekete geçmişlerdir. Bu harekette başarısızlığa uğrayan Bolşevikler geri çekilmek ve Âlim Han’ın taraf olduğu Kızıltepe Anlaşması’nı imzalayarak Buhara’nın bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştır.¹²⁶ İlginç olan bu durumun Yaş Buharalılar arasında bir çözülmeye sebep olmasıdır. Zannediyoruz ki bu çözülmeyen nedeni, hareketin içerisinde ayrılan Osman Hoca, Feyzullah Hoca ve Polat Hoca gibi isimlerin Bolşeviklerin hanlığa saldırılarının ardındaki esas durumu görmelerinden duydukları rahatsızlıktır. Çünkü sınıf mücadelesini temel olan Bolşevizme Rusya Türklerinin sıcak bakmalarının sebebi temelde bu sınıfsal farklılıklardan duydukları rahatsızlıklar değil daha çok sömürgeci Çarlık yönetimine alternatif oluşturacak bir sistem sunuyor olmasıydı. Ancak kısa sürede fark edilen durum Bolşeviklerin de Çarlık yönetimi ile benzer bir görünüm sergilemesiydi. Zira Kolesov’un Taşkent’te yaptığı konuşma bunu kanıtlar niteliktedir. Kolesov “Yerli halkın Sovyetlere karşı olan tutumları belli olmadığından ve proleter teşkilatları da bulunmadığından, Müslümanları ihtilalcı iktidarın yüksek mevkilerine getirmek mümkün değildir.” demektedir.¹²⁷ Bu arada bağımsız olan Buhara’da Âlim Hanı bekleyen üç büyük sorun vardı; diplomatik ilişkiler, askeri vaziyet ve iç sorunlar.

¹²⁰ Komatsu, *agm*, s. 604.

¹²¹ Nurettin Hatunoğlu, “Türkistan’daki Yayın Faaliyetleri Kapsamında Buhara Ahbarı Gazetesi ve Bu Gazetede Türkiye Milli Mücadelesi ile İlgili Neşredilen Şiirler”, *Türk Harp Edebiyatı Konulu Uluslararası Türkiyat Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2014, s. 627-636.

¹²² Seyfettin Erşahin, *Abdulrauf Fitrat: Buhara’da Ceditçilik Eğitim Reformu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 78. Ayrıca bkz. Paolo Sartori, “İjtihad in Bukhara: Central Asian Jadidism and Local Genealogies of Cultural Change”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 59, Leiden 2016, s. 193-236; Seyfettin Erşahin, “Buhara’da Ceditçilik- Eğitim İslahatı Tartışmaları ve Abdulrauf Fitrat (XX. Yüzyıl Başları)”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, I, Sayı 3, Ocak-Nisan 1999, s. 213-255.

¹²³ Cihan Yalvar, “1918-1922 Yılları Arasında Emir Timur’un Mirası: Buhara Emirliği”, *Türk&İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 4, Sayı 10, Mart 2017, s. 219.

¹²⁴ Hatunoğlu, *age*, s. 172.

¹²⁵ Yalvar, *agm*, s. 220.

¹²⁶ Hatunoğlu, *age*, s. 202.

¹²⁷ Chantal Lemerçier Quelçejay, “İhtilal ve İç Savaş Sırasında Azınlıktaki Müslümanlar”, *Stratejik Açıda Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, Ed.S. Enders Wimbush, çev. Yuluğ Tekin Kurat, Forum Yayınları, Ankara 1988, s. 83.

ASTRAHANİLER VE MANGITLAR DEVRİ BUHARA HANLIĞI (1599-1920):

GENEL HATLARIYLA KAYNAKLARI VE SİYASİ TARİHİ

Hanlığın diğer devletler tarafından tanınmasına önem veren Âlim Han ilk olarak hem en yakında olan hem de Ruslarla rekabet içinde olan İngilizlere temsilci göndermiştir. Ancak Afganistan'da başlayan bağımsızlık hareketi İngilizleri Buhara'dan uzaklaştırmıştır. Hal böyle olunca bu sefer Afganistan ile ilişkilerini geliştirme yolunda adım atan Âlim Han, buradaki bağımsızlık hareketinin getirdiği siyasi kargaşa sebebiyle beklentilerine karşılık bulamamıştır. Üstelik Afganistan'ın Bolşevikler ile ilişki kurmaları ve Buhara'ya sadece görüntüde destek vermeleri de bu ilişkinin Âlim Han'ın düşündüğü gibi gerçekleşmesini engellemiştir. Bunun dışında Buhara emiri bağımsız olan Hive Hanlığı ile de diplomatik ilişki kurmuştur. Rus saldırıları nedeniyle düzenli bir orduya ihtiyaç duyan hanlık için emir, ülke genelinde silah ve at toplamaya çalışmış ayrıca ordusunu da yerli halktan ve Afganlardan oluşturmuştur. Silah eksikliğini ise İngiltere'den yardım isteyerek tamamlamaya çalışan emir, Rus esiri olan Avusturyalı askerlerden de faydalanma yoluna giderek barut, silah atölyeleri açarak onlara burada silah üretmelerini emretmiştir.¹²⁸ Son olarak iç meselelere eğilen emir, Yaş Buharalıları etkisiz hale getirmeye çalışmıştır. Hareketin mensubu olan çoğu kişi idam edilmiş, bu harekete sempati duyanlar hapsedilmiş, ceditçi olduklarından şüphe duyulanların ise evleri basılmıştır. Ancak bu sert tedbirler Buhara ile sınırlı kalmış, Semerkand ve Taşkent'te olan Yaş Buharalıları etkilememiştir.¹²⁹

1920 yılına gelindiğinde Sovyetler, Türkistan'ın çoğu bölgesine hâkim olmuş ve geleneksel bir Rus politikası olarak yönünü yeniden Hive ve Buhara'ya çevirmiştir. Zeki Velidî Togan burada hanlığın akıbeti için önemli bir hadiseye işaret etmektedir. *Hatıralar* adlı eserde Togan bu konu hakkında şöyle yazmaktadır:

“Temmuz ayı sonunda bir hadise oldu (1918) Feyzullah Hoca ve Osman Hoca Türkistan'dan Moskova'ya gitmekte iken Dutov'un emniyet subayları tarafından yakalanarak, Bolşevik casusu suçlaması ile Orenburg Hapishanesi'ne atılmıştı. Bunların durumu bana bildirilince onları hapisten çıkarttım ve Buhara'nın durumu hakkında bunlardan geniş bilgi aldım... Bu bilgiler üzerine Emire bir heyet göndererek Buhara askerlerinin Akmescit ile Aral gölü arasındaki demiryolunu işgal etmesini teklif ettik. Hatta gerekirse ona asker göndererek yardım edeceğimizi de bildirdik. Fakat Emir bizim heyetimizi kabul etmeyerek kuşbegi ile görüşmelerini bildirmiştir. Kendisinin Moskova'da kim hâkim olursa onu Rusya'nın meşru hükümeti olarak tanıyacağını, Rusya ile yapmış olduğu anlaşmalara sadık kalacağını bildirdi. Oysa Emir az bir kuvvetle bunu yapabirdi ama yapmadı. Neticede zararını 2 yıl sonra kendisi de gördü.”¹³⁰

Hive'nin 1920 yılında General Frunze komutasında ele geçilmesinden sonra sıranın Buhara'da olduğunu anlayan Âlim Han'ın, general ile yaptığı görüşmede savaş değil iş birliği anlaşması yapılması taraftarı olmuştur. Togan saldırıda bulunmak yerine anlaşma yolunu seçen Âlim Han'ı şu şekilde eleştirmektedir; “1918'de Buhara Emiri Âlim Han, Aral Gölü muntkasında Beyazlar, Başkırt ve Kırgızlar ile çarpışan Taşkent Rus Bolşeviklerini bir alay askeri ile yandan vurursa bu ülkenin onların zulmünden kurtulacağını biliyordu. Kızılları ortadan kaldırmak yolunda yardımda bulunursa bununla ancak Moskova'daki Sovyet Hükümeti'ni kızdırmış olacağını zannetti.”¹³¹ Âlim Han'ın bu tavrı çokça eleştirilirken onun nazarından bakıldığında hanlığın ömrünü biraz daha uzatabilmek için Bolşevik ve Menşevikler arasındaki savaşta kimin galip çıkacağını beklemek daha isabetli görülmüş olabilir. Hanlığın kaderindeki bu tarihî kırılma noktasındaki tarafsızlık Bolşeviklerin üstünlüğü ile sonuçlanan iç savaşın sonunda Lenin ile anlaşma konusunda da geç kalınmasına sebep olmuştur.

Buhara Hanlığı'nı işgal planı hakkında Taşkent ve Moskova yönetimlerinin yaptıkları görüşmeler sonucunda Emir'in iç savaştan istifade ederek İngilizlerden ve Afganistan'dan silah temin ederek durumunu güçlendirmeye çalışması ile bu harekâtın zorunluluğuna karar verilmiştir. Bu doğrultuda General Frunze tarafından 20 Mart 1920 tarihinde Emir'e savaşın başlayacağına dair işaretler verilmiştir. 1 Ağustos 1920'de hazır hale gelen birlikler Lenin'e gönderilen telgraf ile harekâtın başlayacağını bildirmişlerdir. Ancak gelen cevap hiçbir şey yapılmaması yönünde olmuştur. Çünkü Lenin'e göre Buhara topraklarına giriş sadece içeriden gelen bir talep doğrultusunda haklı sayılabilirdi.¹³² Bu cevap fikrî anlamda ikiye ayrılmış olan Yaş Buharalıları harekete geçirmiş ve Çarçoy şehrinde yaptıkları toplantı ile bir karara varma konusunda istişare etmişlerdir. Milliyetçi ve inkılapçı olan grup emirin darbe ile tahttan indirilmesini ve Kızıl Ordu'nun bu işe karıştırılmaması fikrini öne sürerken, İştirakiyyun ismini alan Bolşevizm yanlısı grup ise Kızıl Ordu ile beraber askerî harekât yapılması fikrindeydi. Toplantı sonucunda alınan karar Kızıl Ordu'nun yardımının alınması yönünde olmuştur.¹³³

General Frunze tarafından Sovyet Rusya ordusuna verilen emir üzerine 29 Ağustos 1920 gecesi başlayan saldırıların sonucunda hanlık dört gün içerisinde ele geçirilmiş, Emir Âlim Han ise şehri terk etmek zorunda kalarak Doğu Buhara'ya geçmiştir.¹³⁴ 6 Ekim 1920 tarihinde ilan edilen Buhara Halk Cumhuriyeti'nde yapılan Buhara Halk Temsilcileri Kongresi neticesinde cumhuriyetin başkanı daha sonra Sovyetlere karşı silahlı mücadele başlatıp Basmacıların safında yer alacak olan Osman Hoca olmuştur. Hanlıktan ayrılan Âlim Han'ın Doğu Buhara

¹²⁸ Hatunoğlu, *age*, s. 209-211.

¹²⁹ Hatunoğlu, *age*, s. 212-214.

¹³⁰ Zeki Velidî Togan, *Hatıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 187-188.

¹³¹ Zeki Velidî Togan, *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*, haz. Tuncer Baykara, Yağmur Yayınları, İstanbul 1977, s. 175.

¹³² Hayit, *age*, s. 264.

¹³³ İbrahim Yarkin, “Buhara Emirliği'nin Sovyet Rusya Tarafından Ortadan Kaldırılması ve Halk Cumhuriyeti'nin Kuruluşu”, *Türk Kültürü*, S. 76, Şubat 1969, s. 45.

¹³⁴ Glenda Fraser, “Âlim Khan and the Fall of the Bokharan Emirate in 1920”, *Central Asian Survey CAS*, Vol. 7, No. 4, 1988, s. 51.

topraklarındaki ilk faaliyeti ise Sovyet yönetimine karşı 1917 yılında başlayan Basmacı Hareketi liderlerinin yanında yer almak olmuştur.¹³⁵ Ayrıca İngilizlere de bir yardım çağrısında bulunmuş, Buhara'ya yapılacak yardım Sovyet Rusya ile savaşı kabul etmek olacağından bu istek İngilizlerce kabul edilmeyerek sonuçsuz bırakılmıştır. Âlim Han'ın peşini bırakmayan Kızıl Ordu onu uzun süre takip etmiş, nihayetinde emirin Afganistan'a geçmek zorunda kalması ile Basmacı hareketinin tek elden yönetilmesi engellenmiştir. Bir daha Buhara'ya dönemeyen emir gibi Basmacılar da içlerinde önemli isimlerin olmasına rağmen Ruslar karşısında başarı sağlayamamıştır. Basmacılar arasında bulunan Enver Paşa'nın kaybını izleyen yıllarda sadece Maverâünnehir çevresindekiler değil İdil-Ural'da bulunanlar da mücadelelerini yarıda bırakıp Sovyet topraklarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Edward Allworth Türkistan Türklerinin yaşadıkları siyasi ve tarihî süreci tek bir cümleyle; "*Buhara, Hive, Hokand ve Semerkantlı Özbek vatanseverler, Çarlık döneminde kısa süren bağımsızlıklarının Sovyet Rusya baskısı ile ellerinden alınmasını seyretmişler ve ardından milliyetçilik ruhunu geliştirmek için genç Özbekleri geçmişin kültürüyle eğitmeye başlamışlardır*"¹³⁶ şeklinde oldukça isabetli olarak ifade etmektedir.

Son olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği idari sistemi içinde şekillenen Türkistan'da Buhara Halk Cumhuriyeti'nin adı 1923 yılında Bolşeviklerin idaresi altında değiştirilerek Buhara Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adını almış, 20 Eylül 1924 tarihinde ise bu cumhuriyet tamamen ortadan kaldırılarak toprakları yeni kurulan Sovyet cumhuriyetleri Türkmenistan ve Özbekistan arasında paylaştırılmıştır.

SONUÇ

Şeybanî hanedanı ile 1500 yılında ortaya çıkan Buhara Hanlığı, Türkistan hanlıkları içerisinde güçlü bir pozisyona yerleşmiştir. Hokand ve Hive hanlıklarına göre ekonomik ve siyasi istikrar gösteren hanlık daha sonraki dönemde iç karışıklıklar sebebi ile hanedan değişikliğine mecbur kalmıştır. 1599 yılında hanlığın yönetimini devralan Astrahanîler döneminde ise beyler arasındaki çekişmeler, Nadir Şah'ın hanlığı işgali ve yükselen Mangıt otoritesi sebebi ile çok verimli bir dönem geçirilmemiştir. Astrahanîlerin son dönemlerinde Mangıt kabilesinden gelen emirlerin devlet yönetimindeki hâkimiyeti o kadar artmıştır ki kaynaklarda Astrahanîler hanedanının sonu 1785 tarihinden daha önceki yıllara gitmektedir. Nihayetinde son Astrahanî hanının Mangıtlar tarafından öldürülmesi ile Buhara Hanlığı'nda sadece hanedan değişmemiş, 1500'den beri süre gelen Cengiz soyuna mensubiyet de artık yok olmuştur. Cengiz'e bağlı kabilelerden biri olan Mangıtların idaresinde hanlık eski geleneksel otoritesine sahip olsa da bu çok uzun sürmemiş, Rus işgali tüm Türkistan'da ve İdil-Ural'da olduğu gibi Buhara'da da tüm dengeleri değiştirmiştir.

Türkistan hanlıkları içerisinde güçlü durumda olan Buhara Hanlığı, bu vaziyetin ehemmiyetini kavrayamamış, gücünü hanlıkları kendi idaresinde toplamak adına kullanmıştır. Bu durum hanlıktaki siyasi otoritesizliğin temel sebebinin oluşturmuştur. Ayrıca Şii İran'ın, Orta Doğu ile Türkistan arasındaki bağlantı yollarını kapatması Türkistan'ın iktisadi hayatını olumsuz etkilemiştir. Bu sadece ekonomik gerilik değil aynı zamanda kültürel ve sosyal geriliği de beraberinde getirmiştir. Tüm bunlar Rusya'nın Türkistan'ı işgalini kolaylaştırırken Buhara'nın dünyaya açılan kapısının Rusya'dan ibaret olmasına neden olmuştur. Ancak Rusya buradaki hanlığı ortadan kaldırmak yerine dışarıdan yönetmeyi kendi çıkarlarına daha uygun bulmuştur. 1867 yılında oluşturulan Türkistan Genel Valiliği ile Buhara başta olmak üzere diğer hanlıkları da sıkı kontrol altında tutan Rusya, demiryolu, vergi usulleri, köle ticaretinin yasaklanması gibi yenilikler getirirken aynı zamanda kendi nüfus idaresini de şekillendirmiş, hanlık çevresine Rus göçmenlerini yerleştirmiştir.

20. yüzyıl hem Buhara hem de Rusya için ortak bir kader getirmiştir. Buhara Hanlığı'nın Çarlık tarafından tamamen ortadan kaldırılması için hiçbir sebebin kalmadığı bir dönemde başlayan I. Dünya Savaşı, ekonomik yönden tüm Rus topraklarını zorlarken kökeni daha öncesine dayanan ancak savaş yıllarında teşkilatlanmasını tamamlayan Bolşevik hareketi siyasi ve fikrî anlamda Türkistan coğrafyasını da etkisi altına almıştır. Rus Çarlığı'nı ortadan kaldıran bu sosyalist hareketin Buhara'daki etkisi ise Buhara emirini hedef alan bir konuma hızla geçmiştir. Bu kargaşa ortamında 1918 yılında bağımsızlığını kazanan Buhara Hanlığı, genç bir oluşum olan Sovyetlerin, Türkistan'ın güney kesimindeki ilerleyişi süresince sadece iki yıl bağımsız kalmış bu tarihten sonra Rus Çarlığı ile aynı kaderi paylaşmıştır.

Buhara Hanlığı'nın Türkistan tarihindeki yerine bakacak olursak hanlığın Şii-Sünni çatışmalarının ortasında kaldığını kültürel olarak Fars kültüründen etkilendiğini ancak siyasi olarak İran etkisinin Türkistan içlerine girmesini çoğunlukla engellediğini söyleyebiliriz. Türkistan hanlıkları içerisinde daha güçlü konumda bulunan Buhara, şayet kabiliyetli idarecilere sahip olsaydı Rus işgaline de uzun süre direnebilme gücünü gösterebilirdi. İki yıllık bağımsızlık dönemi bize bu mücadele ruhunun işaretini vermeye yetmektedir. Buhara Hanlığı'nın siyasi kargaşa yılları ve işgal altında geçirdiği dönemleri bir kenara bırakırsak hanlığın tarihe kazandırdığı birbiri ile bağlantılı iki önemli husus vardır; bunlar eğitim ve ceditçiliktir. Türkistan ilim tarihinde önemli bir yeri olan

¹³⁵ Glenda Fraser, "Basmachi I", *Central Asian Survey CAS*, Vol. 6, No. 1, 1987 s. 58; Ayrıca bkz. Hatunoğlu, *age*, s. 230.

¹³⁶ Edward Allworth, *Uzbek Literary Politics*, Publications in Near & Middle East Studies Columbia University, Netherlands Mouton & Co, London, The Hague Paris 1964, s. 50.

ASTRAHANİLER VE MANGITLAR DEVRİ BUHARA HANLIĞI (1599-1920):

GENEL HATLARIYLA KAYNAKLARI VE SİYASİ TARİHİ

Buhara medreseleri uzun yıllar İstanbul medreselerini dahi gölgede bırakmıştır. Ancak bir süre sonra Türkistan'da dinî ilimlerin merkezi olan Buhara değişen dünyaya, modern bilimlere uyum sağlayamamıştır. Bu durum siyasi gelişmelerin sonucu olup modern eğitim alan gençlerin Buhara'ya geri dönmeleri ile net olarak görülmüştür. Eğitimlerini Rusya'da ya da Batı tarzı eğitim kurumlarına sahip Osmanlı ülkesinde almış, Buhara'ya döndükten sonra da halkın dünya görüşünü değiştirmeye çalışmışlardır. Eski eğitimi yeterli bulmamış, yeni eğitim kurumları açmak istemişler ancak reform karşıtı, geleneksel medrese eğitimine bağlı kimselerce bu talepleri engellenmiştir. İşte bu durumda ortaya çıkan yenilik hareketi en sert çatışmaların yaşandığı Buhara'nın kaderine de etki etmiştir. Buhara Hanlığı, diğer tüm özelliklerinden önce hem geleneksel dinî eğitim kurumları olan medreseleriyle hem de yeni fikirler doğrultusunda ortaya çıkan reform hareketleri ile Türkistan hanlıkları içerisinde farklı bir yere sahip olmuştur.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KAYNAKÇA

AKBIYIK, Hayrunnisa, "Mangıtlar", *TDVA*, C. XXVII, 2003, ss. 570-571.

ALPARGU, Mehmet, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler Ansiklopedisi*, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 557-605.

ALPARGU, Mehmet, "Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türkistan Hanlıkları", *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri*, yay. haz. Mehmet Alpargu, M. B. Çelik, Sakarya Üniversitesi Basımevi, Sakarya 2007, ss. 273-283.

ALLWORTH, Edward, *The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present a cultural history*, Hoover Institution Press, Stanford-CA 1990.

ALLWORTH, Edward, "Central Asia in the 20th Century", *EI*, Volume V, ss. 207-210.

ALLWORTH, Edward, *Uzbek Literary Politics*, Publications in Near & Middle East Studies Columbia University, Netherlands Mouton & Co, London, The Hague Paris 1964.

ANNANEPESOV, M., "Relations Between the Khanates and with Other Powers", *History of Civilization of Central Asia*, Volume V, Unesco Publishing, Italy 1996, ss. 83-89.

AYNÎ, Sadreddin, *Buhara İnkılabı Tarihi İçün Materyaller*, SSSR Halkının Merkezî Neşriyatı, Moskova 1926.

BAİLEY, F. M., "A Visit to Bokhara in 1919", *Geographical Journal*, Vol. 57, No:1, 1921, ss. 75-95.

BALA, Mirza, "Buhara", *İslam Ansiklopedisi*, C. II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, ss. 761-771.

BARTHOLD, W., *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. Ragıp Hulusi Özdem, yay. haz. Kazım Yaşar Koparan, İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

BARTHOLD, W., "Mangıt", *İslam Ansiklopedisi*, C. VII, ss. 284-285.

BAUMANN, F. Robert, "Rusya'nın Türk Bölgelerinde Yayılması", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 577-586.

BECKER, Seymour, "Russia's Central Asian Empire 1885-1917", *Russian Colonial Expansion to 1917*, Mansell Publishing Limited, London and New York 1987, ss. 235-256.

BECKER, Seymour, *Russian's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva 1865-1924*, Routledge Curzon, London 2004.

Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar), ed. Cevat Ekici, Kemal Gurulkan, Ankara, 2005.

BİĞİ, Muhammed Zahir, *Mâverâünnehir'de Seyahat*, yay. haz. Ahmet Kanlıdere, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005.

BREGEL, Yuri, *The Administration of Bukhara Under the Manghits and Some Tashkent Manuscripts*, Bloomington 2000.

BREGEL, Yuri, "Bukhara III. After the Mongol Invasion", *EI*, Volume IV, ss. 515-521.

BREGEL, Yuri, "Bukhara IV. Khanate of Bukhara and Khorasan", *EI*, Volume IV, ss. 521-524.

BREGEL, Yuri, "Central Asia VII. in the 18th-19th Centuries", *EI*, Volume V, ss. 193-205.

BREGEL, Yuri, "Historiography XII. Central Asia", *EI*, Volume XII, ss. 395-403.

BREGEL, Yuri, "Mangit," *EI2* VI, ss. 417-419.

BREGEL, Yuri, *Bibliography of Islamic Central Asia I-II*, ed. Denis Sinor, Bloomington 1995.

BREGEL, Yuri, *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill, Leiden-Boston 2003.

BREGEL, Yuri, "Reviewed work: The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702 by Audrey Burton", *The Journal of Asian Studies*, Vol. 57, No. 3, August 1998, ss. 849-851.

"Buhara İnkılabı" (Baş makale), *Yaş Türkistan*, S. 22, Eylül 1931, ss. 1-9.

BURNES, Alexander, *Travels into Bokhara*, Vol. I, II, III, London 1834.

BURTON, J. Audrey, "Who Were the First Ashtarkhanid Rulers of Bukhara?", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)*, Vol. 51, No. 3, October 1988, ss. 482-488.

BURTON, J. Audrey, *Bukharan Trade 1558-1718*, Papers on Inner Asia, no. 23, Research Institute for Inner Asian Studies, Bloomington 1993.

BURTON, J. Audrey, *The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*, St. Martin's, New York 1997.

CHARTERJEE, Suchandana, "Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nde İttifakların Şekillenmesi", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 775-782.

CONOLLY, Arthur, *Journey to The North of India, Overland from England, Through Russia, Persia, and Afghanistan*, London 1838.

ÇELİK, M. Bilal, "Şibanîler ve Astrahanîler Devri Yerli Vakayinameleri", *History Studies: International Journal of History*, C. 4, S. 2, July 2012, ss. 95-119.

ÇELİK, M. Bilal, "Mangitlar Devri Yerli Vakayinameleri", *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 7, S. 3, Ankara 2012, ss. 781-800.

DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Mili Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

EMİR SEYİT ÂLİM HAN, *Buhara Halkının Hasreti Tarihi*, haz. A. İrisov, Fen Neşriyat, Taşkent 1991.

ERŞAHİN, Seyfettin, "Buhara'da Ceditçilik- Eğitim İslahatı Tartışmaları ve Abdulrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları)", *Dini Araştırmalar Dergisi*, I, S. 3, Ocak-Nisan 1999, ss. 213-255.

ERŞAHİN, Seyfettin, *Abdulrauf Fıtrat: Buhara'da Ceditçilik Eğitim Reformu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

EVERSMANN, Eduard, *Reise von Orenburg nach Buchara*, Berlin 1823.

FİTRAT, Abdulrauf, *Emir Âlim Hannung Hukumranlık Devri*, yay. haz. H. Marifet, Taşkent 1992.

FRASER, Glenda, "Âlim Khan and the Fall of the Bokharan Emirate in 1920", *CAS*, Vol. 7, No. 4, 1988, ss. 47-61.

ASTRAHANÎLER VE MANGITLAR DEVRİ BUHARA HANLIĞI (1599-1920):

GENEL HATLARIYLA KAYNAKLARI VE SİYASİ TARİHİ

- FRASER, Glenda, "Basmachi I", *Central Asian Survey CAS*, Vol. 6, No. I, 1987, ss. 1-75.
- GASPIRALI, İsmail, "Buhara'da Ne Gördüm?", *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: III Dil- Edebiyat- Seyahat Yazıları*, neş. haz. Yavuz Akpınar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008.
- GOLDEN, Peter, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.
- GÜNDOĞDU, Abdullah, "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü", *Türkler Ansiklopedisi*, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 606-616.
- HATUNOĞLU, Nurettin, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.
- HATUNOĞLU, Nurettin, "Türkistan'daki Yayın Faaliyetleri Kapsamında Buhara Ahbarı Gazetesi ve Bu Gazetede Türkiye Millî Mücadelesi ile İlgili Neşredilen Şiirler", *Türk Harp Edebiyatı Konulu Uluslararası Türkiyat Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2014, ss. 627-636.
- HATUNOĞLU, Nurettin, "Buhara Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, yay. haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemalöğlü, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, ss. 482-526.
- HAYİT, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004.
- KAZEMİGHALİNGHİEH, Hormoz, *Sefâretnâme-i Buhara: Tarihi ve Siyasî Bir Raporun Tercümesi ve Tahlili*, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.
- KHALİD, Adeeb, "Society and Politics in Bukhara 1868-1920", *Central Asian Survey*, Vol. 3, No. 4, 2000, ss. 367-396.
- KOCAOĞLU, Timur, "Rus İhtilâlleri ve Türk Halkları /Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti (1905-1991)", *Türkler Ansiklopedisi*, XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 741-759.
- KOMATSU, Hisao, "Buhara ve Kazan", *Kongreye Sunulan Bildiriler (IX. Türk Tarih Kongresi 1981)*, II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, ss. 601-604.
- KÜGELGEN, von Anke, "Bukhara VIII. Historiography of the Khanate 1500-1920", *EI*, (online) https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-iranica-online/bukhara-COM_7183?s.num=7&s.au=Anke+von+K%C3%BCgelgen (erişim tarihi: 04.04.2020 erişim saati: 15:15)
- KÜGELGEN, von Anke, "Manghits", *EI*, (online) https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-iranica-online/manghits-COM_1213?s.num=3&s.au=Anke+von+K%C3%BCgelgen (erişim tarihi: 04.04.2020 erişim saati: 15:45)
- KÜGELGEN, von Anke, *Die Legitimierung Der Mittelasiatichen Mangutendynastie in Den Werken Ihrer Historiker (18.-19. Jahrhundert)*, Beirut Texts und Studien 86, Orient Institut, İstanbul 2002.
- LAZZERINI, Edward J., "From Bakchisarai to Bukhara in 1893: Ismail Bey Gasprinskii's Journey to Central Asia", *Central Asian Survey*, No. 4, 1984, ss. 77-88.
- LOGOTEF, D. I., *The Land of Wrong: The Khanate of Bokhara and Its Present Condition*, translated for the Division of the Chief of the Staff- Army Head Quarters, The Government Monotype Press, India 1910.
- McCHESNEY, R. D., "The Chinggisid Restoration in Central Asia: 1500-1785", *The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age*, ed. N. Di Cosmo, A. J. Frank, P.B. Golden, Cambridge University Press, Cambridge 2009, ss. 277-302.
- McCHESNEY, R. D., "Central Asia VI. in the 16th-18th Centuries", *EI*, Volume V, s. 176-193.
- MEYENDORF, von Baron, *A Journey From Orenburg To Bokhara in the years 1820*, Spectator Press, Madras 1840.
- MUHAMMED EKBER ÂŞIK KABİLİ, *Tarih-i Hüznî'l Milel-i Buhara*, W.U.F.A Yayınları, Peşaver 1992.
- MUKMİNOVA, R.G., "The Shaybanids", *History of Civilization of Central Asia*, Volume V, Unesco Publishing, Italy 1996, s. 35-46.
- MUKMİNOVA, R.G., "The Janids (Astarkhanids)", *History of Civilization of Central Asia*, Volume V, Unesco Publishing, Italy 1996, s. 47-55.
- MUKHTAROV, A., "The Manghits", *History of Civilization of Central Asia*, Volume V, Unesco Publishing, Italy 1996, s. 55-62.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Canoğulları”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. VII, 1993, s. 154-155.

ÖZDEMİR, Emin, “Rus İşgalinden Önceki Dönemde Türkistan’a Gelen Batılı Seyyahlar ve Türkistan Tarihine Kaynak Olarak Seyahatnameleri”, *History Studies- International Journal of History*, C. 2, S. 2, Ankara 2010, ss. 113-126.

QUELQEJAY, Chantal Lemercier, “İhtilal ve İç Savaş Sırasında Azınlıktaki Müslümanlar”, *Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, ed. S. Enders Wimbush, çev. Yuluğ Tekin Kurat, Forum Yayınları, Ankara 1988, s. 79-112.

SABOL, Steven, “Orta Asya’da Rus-İngiliz Rekabeti”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 587-595.

SARAY, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1984.

SARAY, Mehmet, *Özbek Türkleri Tarihi*, Nesil Matbaacılık, İstanbul 1993.

SARAY, Mehmet, “Rusya’nın Türkistan’da Yayılması”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 561-576.

SARTORİ, Paolo, “İjtihad in Bukhara: Central Asian Jadidism and Local Genealogies of Cultural Change”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 59, Leiden 2016, s. 193-236.

SCHUYLER, Eugene, *Turkistan: Notes of a Journey in Russia Turkestan, Kokand, Bukhara and Kuldja*, New York 1876.

SCHUYLER, Eugene, *Türkistan Seyahatnamesi*, çev. Kolağası Ahmed, yay.haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Kemal Özcan, İshak Keskin, İstanbul 2003.

SCHUYLER, Eugene, *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, çev. Firdevs Çetin, Halil Çetin, İstanbul 2007.

SKRİNE, F. Henry; Ross, E. Denison, *The Heart of Asia History of Russian Turkestan*, Methuen&Co., London 1899.

SOBOLEV, L., *Latest History of Khanates of Bokhara and Kokand*, translated P. Mosa, Foreign Department Press, Calcutta 1876.

SOUCEK, Svat, *A history of Inner Asia*, Cambridge Press, Cambridge 2000.

SPULER, Berthold, “Central Asia From the Sixteenth Century to the Russian Conquests”, *The Cambridge History of Islam*, Volume I/A, ed. P.M. Holt, Ann K. S. Lambton, Bernard Lewis, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 468-494.

ROUX, Jean Paul, *Türklerin Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007.

ROUX, Jean Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.

TOGAN, Zeki Velidî, *Bugünkü Türkîli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

TOGAN, Zeki Velidî, *Hatıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012.

TOGAN, Zeki Velidî, *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*, haz. Tuncer Baykara, Yağmur Yayınları, İstanbul 1977.

TÜRKOĞLU, İsmail, “Şeybâniler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIX, 2010, s. 45-47.

VAMBERY, Arminius, *Travels in Central Asia*, London 1864.

VAMBERY, Arminius, *History of Bokhara*, Kraus Reprint, Nendeln/Liechtenstein 1979.

YALVAR, Cihan, “1918-1922 Yılları Arasında Emir Timur’un Mirası: Buhara Emirliği”, *Türk&İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 4, Sayı 10, Mart 2017, s. 213-233.

YARKIN, İbrahim, “Buhara Emirliği’nin Sovyet Rusya Tarafından Ortadan Kaldırılması ve Halk Cumhuriyeti’nin Kuruluşu”, *Türk Kültürü*, yıl VII, sayı 76, Şubat 1969, s. 41-47.

YETİŞGEN, Memet, *A History of Turkistan in the Nineteenth Century: Motives, Process, and Aftermath of Russian Invasions*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2014.

ASTRAHANÎLER VE MANGITLAR DEVRİ BUHARA HANLIĞI (1599-1920):

GENEL HATLARIYLA KAYNAKLARI VE SİYASİ TARİHİ

ZARCONE, Thierry, *Yasak Kent Buhara 1830-1888*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2014.

ZİYAYEV, Hamid, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele (XVIII.-XX. Asır Başları)*, çev. Ayhan Çelikbay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2007.

WOLFF, Joseph, *Narrative of a Mission to Bokhara in the years 1843-1845, to Ascertain The Fate of the Colonel Stoddart and Captain Conolly*, London 1845.

**OSMANLI’DA DARBENİN DİLİ ÜZERİNE: BİÇİM VE İÇERİĞİYLE EYLEMDEN SÖYLEME BİR
DARBE TEAMÜLÜ VE OLUŞUMU (1618-1648)**

 AYKUT ELMAS*

 10.53718/gttad.1184560

ÖZ

Osmanlı siyasi düşüncesinde iktidar, imparatorluğun klasik çağında, birbiriyle iç içe geçmiş düalist bir halife-sultan kimliği geliştirmiş ve kendisini, bu kimlikten gelen hem fiilî hem de dinî çağrışım üzerinden son derece muhkem ve mutlak bir konumda yerleştirmişti. Her ne kadar zaman zaman merkez ya da çevrede baş gösteren birtakım askerî veya dinî-sosyal isyanlarla karşılaşmışsa da hanedan içi mücadelelerden kaynaklı taht değişiklikleri dışarda tutulduğunda, tahttaki varlığı kaydıhayat ile sabit olmuştur. Ancak 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başlarını kapsayan dönemde bu durumu aleyhte etkileyecek bir dizi gelişmeler yaşandı. Bunların ilki, kuruluş ve yükseliş devirlerindeki aksine, yetkilerini saray hane halkına devreden ve seferlere öncülük etmeyen yeni bir iktidar görünümünün ortaya çıkışıydı. Buna paralel diğer bir gelişme ise, saray çevresinde, evlilik yoluyla hanedanla akrabalık bağı kuran güçlü ailelerin belirmeye başlaması oldu. Bu dönüşümler iktidarı zaten bir dereceye kadar pasifleştirmekteyken, daha sonra kendini gösteren, şehzadelerin sancağa çıkarılması usulünün terki, bu etkiyi daha da artırdı. Zira sancak usulünün terkine bağlı olarak gelişen kafes sistemi, hem iktidarı taht öncesi kazanacağı siyasi ve idari tecrübeden mahrum bırakıyor hem de taht için sarayda her daim hazır bir alternatif bulundurmakla onun tahttaki kaydıhayat konumunu tehlikeye düşürüyordu. Tüm bu gelişmeler, klasik çağdaki mutlak otorite algısını yıpratarak, iktidarı bir nevi edilgen bir alana sürükledi. Bu da, 17. yüzyılın ilk çeyreği henüz tamamlanmadan, kendini çok daha açık biçimde hissettiren iktisadi problemlerin imparatorluk merkezinde sebep olduğu şiddetli tepkiler ve saray çevresindeki bürokratik ikbal mücadeleleri sırasında, iktidarın tahttaki varlığına dair yeni bir durumun, geleneğin dışında başka bir öznenin ortaya çıkışına zemin hazırladı. bir asır öncesine kadar, isyanlarda kendi lehine yalnızca bazı tavizler gözetilen, iktidardan bürokrat ya da bürokratlarının azlını veya izalesini talep eden hanedan dışı güç odakları, 17. yüzyılda, isteklerine direnmesi halinde artık bizzat iktidarın kendisini de hedef almaya başladı ve darbe, Osmanlı’da taht değişikliğinin yeni bir biçimi olarak belirdi. İç dinamiklerdeki değişimlerin yarattığı yeni koşullarda, ulaşılmaz ve dokunulmaz konumu sarsılmış iktidarı halife-sultan kimliğinin sunduğu korunaklı dairenin dışına çıkarabilmek, onun fiilî ve dinî boyutlarına denk düşen unsur ve araçların muhalif cephede de bir araya getirilmesiyle mümkün oldu. Hiç şüphesiz bu noktadaki en önemli aktör ve paydaşlar ise, doğal işleyişte iktidarın etkin tahakküm uzuvları iken, süreç içerisinde örtük bir muhalif kimlik de kazanmış olan askerî unsur ve ulema idi. Klasik devlet sistemindeki aşınmayla eş zamanlı olarak müşahade edilen bu yeni durum, sonraki asırlarda da yinelenmesini sürdürdü ve darbe olgusu, gösterdiği devamlılıkla, imparatorluk siyasi tarihinin önemli parçalarından, hatta bazen dönüm noktalarından biri haline geldi. Aynı öneme denk olarak, bu sürecin başlarında, varlığını imparatorluğun son dönemine dek sürdüren, Osmanlı siyasi düşüncesinin değiştiği ve dönüştüğü asırlarda dahi riayet edilen bir darbe teamülü oluştu. İşte bu çalışma, sözü edilen teamülün biçim ve içerik açısından analiz edilmesi ve tarihsel süreçteki oluşumuna ışık tutulması amacıyla kaleme alındı. Sonuç olarak, ilgili teamülün, biçim ve içerik açısından, kavramları, olguları, araçları ve işleyişiyle, iktidarın düalist kimliği etrafında 17. yüzyılın ilk yarısındaki darbelerde tedricen şekillendiği görüldü.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Darbe, Teamül, İktidar, Muhalefet, Kapıkulu, Ulema, Düalizm.

*Arş. Gör., Tarsus Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Mersin/TÜRKİYE, E-Posta: aykutelmas@tarsus.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-9533-0456.

OSMANLI'DA DARBENİN DİLİ ÜZERİNE: BİÇİM VE İÇERİĞİYLE EYLEMDEN SÖYLEME BİR DARBE TEAMÜLÜ VE OLUŞUMU (1618-1648)

ON THE LANGUAGE OF COUP IN THE OTTOMAN EMPIRE: A COUP TRADITION AND FORMATION FROM ACTION TO DISCOURSE WITH ITS FORM AND CONTENT (1618-1648)

ABSTRACT

In Ottoman political thought, the power developed an intertwined dualist caliph-sultan identity in the classical era of the empire, and placed himself in an extremely solid and absolute position over both the factual and religious connotations coming from this identity. Despite military or religious-social revolts, his existence on the throne was fixed with life, when the changes in the throne caused by the intra-dynastic struggles were excluded. However, between the end of the 16th century and the beginning of the 17th century, there were some developments that adversely affected this situation. The first was the emergence of a new appearance of power, which, unlike the establishment and rise periods, delegated his powers to the members of the palace household and did not lead the expeditions. The another was the arising of powerful families around the palace, establishing kinship ties with the dynasty through marriage. While these transformations were already pacifying the power to a certain extent, the abandonment of the procedure of sending the princes to the sanjak further increased this effect. Because the cage system developing due to the abandonment of the sanjak procedure, both deprived the power from the political and administrative experience before ascending the throne, and jeopardized his position on the throne by having an ever-ready alternative in the palace. These dragged the power into passive area by eroding the perception of absolute authority in the classical age. This prepared the ground for the emergence of a new subject other than tradition regarding the existence of the power on the throne; non-dynastic power groups, those formerly purposed to gain some concessions in their favor and demanded the dismissal or being executed of bureaucrats, began to target the power himself if being encountered resistance in the 17th century and thus the coup was born as a new form of changing the power in Ottoman. It was possible to bring the power out of the sheltered circle offered by the identity of the caliph-sultan, by bringing together the elements and tools corresponding to his factual and religious dimensions on the opposing front. At this point the most significant actors and stakeholders were the military element and the ulema. Observed simultaneously with the erosion of the classical state system, the coup phenomenon was repeated in the following centuries, and with its continuity, became an important part of the empire's political history. At the beginning of this process, a coup practice was formed, which sustained its existence until the last period of the empire, and which was followed even in the centuries when Ottoman political thought was changing and transforming. This article was written in order to analyze the aforementioned tradition in terms of form and content and to shed light on its formation in the historical process. Consequently, it was seen that the tradition was gradually shaped around the dualist identity of power in terms of form and content, with its concepts, facts, tools and functioning, in the coups of the first half of the 17th century.

Keywords: Ottoman, Coup, Tradition, Power, Opposition, Kapıkulu, Ulama, Dualism.

GİRİŞ

“İmamü'l-Müslimin olan Zeyd, bazı mesail-i mühimme-i şer'iyyeyi kütüb-i şer'iyeden tay ve ihrâc ve kütüb-i mezkûreyi men' ve hark u ihrak ve beytülmalde tebzir ve israfla müsevveg-i şer'i hilâfında tasarruf ve bila sebeb-i şer'i katl ve haps ve tağrîb-i reâyâ ve sâir gûne mezâlîmi itiyat eyledikten sonra salâha rücu etmek üzere ahd ve kasem etmiş iken yemininde hânis olarak ahvâl ve umûr-u Müslimini bilküllüyye muhtel kılacak fitne-i azîme ihdâsında ısrar ve mukatele ikâ etmekle mene'a-i Müslimin Zeyd'i mezburun tegallübünü izale ettiklerinde bilad-i İslâmiye'nin cevanib-i kesiresinden mezburu mahlû tanıdıklarına dair ihbâr-ı mütevâliye vürûd edip mezburun bekâsında zarar-ı muhakkak ve zevalinde salâh melhûz olmağın Zeyd-i mezbura imâmet ve saltanattan feragat teklif etmek veya hal' etmek suretlerinden hangisi erbab-ı hal u akd ve evliyâ-i umûr tarafından ercah görûlür ise icrâsı vacip olur mu? El-Cevap: Olur.”¹

Bu metin, II. Abdülhamit'in iktidardan indirilişine dair verilmiş olan fetvaya ait metindir. Meşrutiyet aleyhtarı 31 Mart Vakası'nda dahil olduğu gerekçesiyle II. Abdülhamit'i tahttan indirme düşüncesi, esasında, isyan dolayısıyla İstanbul'dan çıkarak Ayastefanos'ta toplanan ayan ve mebuslar tarafından ortaya atılmıştı. Bu düşüncenin uygulama aşamasına geçirilebilmesi, Selanik'ten gelerek isyanı bastıran Hareket Ordusu'nun, tahttan indirme kararına iştirakiyle² mümkün olabildi ancak. Hareket Ordusu'nun fiilî gücü sayesinde geline bu aşamadan sonra süreç, muhaliflerden Küçük Hamdi (*Elmalılı*) Efendi'nin II. Abdülhamit'in iktidardan indirilişi konusunda hazırladığı yukardaki metne, dönemin şeyhülislamı Ziyaeddin Efendi'den fetva alınmasıyla³ tamamlandı. Osmanlı'da son tahttan indirme vakası olan bu olayda, sürecin askerî bir güce dayanılarak işletilmesi ancak fetva gibi dinî bir argümanla sonuçlandırılması, fetva metninde iktidar ve onun tahttan indirilmesiyle ilgili

¹ Mehmet İpşirli, “Sultan II. Abdülhamid'i Tahta Çıkaran ve Tahttan İndiren Fetvalar”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Ed. Coşkun Yılmaz, Sultanbeyli Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 48.

² Abdurrahman Şeref Efendi, *Son Vak'anişis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, haz. Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996, s. 20-21.

³ Ali Fuat Türkogeldi, *Görüp İştiklerim*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s. 38; İpşirli, *agm*, s. 47.

imamü'l-Müslimin, imâmet ve saltanattan, hal' etmek, erbab-ı hal u akd gibi ifadelerle yer verilmesi, aslında Osmanlı'da darbeye⁴ dair var olan bir uygulama biçiminin, yani teamülün işe koşulmasından kaynaklanmaktadır.

Bu çalışmada, sözü edilen teamülün 17. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşen darbelerle tedricen ortaya çıktığı iddia edilmektedir. Çalışmanın amacı; bu teamülün, kavramları, olguları, araçları ve işleyişiyle nasıl bir biçim ve içeriğe sahip olduğuna dair çözümleme girişiminde bulunmak ve bu biçim ve içeriğin, iktidar ve muhalefet unsurlarıyla hangi tarihsel süreçte ne tür evrelerden geçerek geliştiği ve oluştuğunu açığa çıkarmaya çalışmaktır. Bu bağlamda, çalışmada ilk olarak Osmanlı'da iktidarın kimliği ve bu kimliğin darbenin biçim ve içeriği üzerine etkisi ele alınacaktır. Ardından, darbenin işleyişi noktasında askerî unsur ve ulemanın, tarihsel süreçte niçin muhalefetin iki ana unsuru olarak yerleştiği, iktidara karşı araçlarıyla birlikte irdelenecektir. Son olarak ise, 1618-1648 arasındaki tahttan indirme vakaları bizzat dönemin çağdaş kaynaklarının dili üzerinden işlenerek, adı geçen teamülün oluşumu, aşamalarıyla izah edilemeye çalışılacaktır.

1. Osmanlı'da İktidarın Kimliği ve Darbenin Biçim ve İçeriği Üzerine Etkisi: Eylemde Sultan, Söylemde Halife

Esasında Osmanlı iktidar anlayışı ilk başlarda, Selçuklu ve Moğollar vasıtasıyla kendisine aktarılan Orta Asya Türk devlet düşüncesine dayanmaktaydı. Nitekim *han* unvanının en baştan beri hükümdarlar tarafından kullanılagelmesi,⁵ buna bir kanıt olarak sunulabilir. Ancak Osmanlılar, siyasi açıdan *sultan* olarak ifade edilen bu iktidar kimliğine daha sonraları, kurumsal manada hilafet olarak adlandırılan Arap-İslam iktidar anlayışının öznesi durumundaki *halife* kimliğini de eklemlediler. Böylece iktidar anlayışında, bileşenlerini Orta Asya Türk devlet geleneği ve İslam siyasi düşüncesinin oluşturduğu sentez bir yapı ortaya çıktı. İktidar kimliği açısından ayrı anlamlar içeren böylesi bir ikiliğin Osmanlılar tarafından neden benimsendiği, hilafet kurumunun tarihsel seyriyle ilişkilidir.

Bilindiği üzere hilafet, Peygamber'in ardından oluşan idari boşluğun doldurulması amacıyla, Ebubekir'in yeni idareci olarak seçilmesi sonucu ortaya çıkmış bir tür yönetim tarzıdır. Müslümanların tamamını temsil eden ileri gelenlerin seçimi ve biati yoluyla belirlenen halifenin toplumu idare misyonu, Peygamber'in risâlet görevi dışındaki dünyevi otoritesine dayanan bir vekâlet olarak görülmüştür.⁶ Buradan hareketle halifenin meşruiyet kaynağının hem Peygamberin yönetici kimliğine hem de seçim ve biate dayandığı münasebetiyle, doğrudan Müslüman toplumun kendisi olduğu söylenebilir. Bu şekilde ontolojik açıdan dinî değil, siyasi bir mahiyeti haiz olan hilafet rejimi, ilk dört halife döneminde içeriğindeki vekâlet, seçim ve biat gibi özelliklerle kendine has bir idari müessese şeklini almıştı. Fakat kısa zaman sonra Muaviye'nin halifeligi ele geçirmesi, kurum adına yaşanacak birtakım köklü değişimleri de beraberinde getirdi. Muaviye, öncelikle hilafete dair mevcut anlayışta Peygamber'e vekâleti temsil eden *halîfetü Resûlillah* söyleminden vazgeçerek, kendi hilafetini *halîfetullah* olarak tanımladı. Daha sonra da halifenin belirlenmesindeki seçim usulünü terk edip, onun yerine verâset sistemini başlattı.⁷ Bu iki eylem, hilafeti kendi muhtevasından uzaklaştıran çok köklü bir değişiklik yaratıp, beraberinde bambaşka bir biçim ve içeriği de getirdi. Yeni içerikte anlayış olarak halife artık, meşruiyetini doğrudan Tanrı'dan alan ve ontolojik açıdan da Tanrı'nın yeryüzündeki hâkimiyetinin mümessili olan bir konuma yükselmişti. Bu anlayış, iktidarın tanrısal vekillik ve kutsal kan üzerinden bir kutsiyete kavuşmasının da kapısını araladı.

Hilafet, Emevîler devrinde maruz kaldığı bu dönüşümle, olduğu gibi Abbasîlere intikal ettiğinde, tanrısal meşruiyet ve verâset kanıksanmış ve benimsenmiş durumdaydı. Ancak Abbasîlerin zayıflamaya başladığı dönemde, Müslüman coğrafyada *sultanlık* adı verilen yeni siyasi ünitelerin baş göstermesi,⁸ halifeliğin mahiyetinde yaşanacak başka yeni bir değişimin de habercisi oldu. Bu yeni ünitelerin başındaki sultanlar, her ne kadar hutbelerde halifenin ismini önce zikrettirsel de siyasi sahada onun aleyhine irileşmekten de geri durmadılar. Nitekim Abbasî halifesinin siyasi güç ve otoritesi zamanla, çevreden başlayarak fakat merkeze doğru ilerlemek kaydıyla işte bu bölgesel kuvvetlerin eline geçmeye başlamıştı. Hilafet adına gerileme, bu sultanlıklardan Büveyhîlerin 10. yüzyıl ortalarında Bağdat'ı ele geçirmesine kadar vardı ve nihayet bu olayda halife, dünyevi yetkilerinden Büveyhî sultanı lehine feragat etmek zorunda kaldı.⁹ Fakat Şii Büveyhîlerin siyasi sebeplerle Abbasî halifeliğine tamamen son vermeyip, Sünniler üzerindeki etkisinden faydalanmak amacıyla fiili

⁴ *Darbe* kavramı ya da olgusu, yani *coup d'état*, esasen modern devletle alakalıdır. Edward Luttwak, *Coup d'État (A Practical Handbook)*, Alfred A. Knopf, Inc., New York 1969, s. 3. Dolayısıyla, geleneksel devlet biçiminin bir mümessili olan Osmanlı'da iktidarı indirme olayı, içerik ve araçları bakımından modern anlamdaki darbeden farklılık gösterir. Ancak konuya dair literatürde darbe kavramı, vakanın tanımlanmasında alışlagelmiş bir kullanım tercihinin dönüşmüş durumdadır. O sebeple bu çalışmada da buna uyularak, olayı kavramsallaştırmada darbe sözcüğü tercih edilmiştir, fakat nitelik bakımından şiddet yoluyla hükümet devriminin geleneksel biçimini ifade eder anlamda!

⁵ Halil İnalçık, "Osmanlı Pâdişahı", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1958, C. 13, S. 4, s. 68.

⁶ Casim Avcı, "Hilafet", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, s. 539.

⁷ Vecdi Akyüz, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi: Emevîlerin Kuruluş Devrinde İslâm Kamu Hukuku*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2021, s. 102-103, 216-217.

⁸ Vasiliy V. Barthold, *İslâm'da İktidarın Seriveni: Halife ve Sultan*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006, s. 53-54.

⁹ Barthold, *age*, s. 54.

OSMANLI'DA DARBENİN DİLİ ÜZERİNE: BİÇİM VE İÇERİĞİYLE EYLEMDEN SÖYLEME BİR DARBİ TEAMÜLÜ VE OLUŞUMU (1618-1648)

iradeden yoksun da olsa varlığına müsaade etmesi,¹⁰ hilafetin mahiyetinde işte o başka yeni dönüşümü beraberinde getirdi. Bu dönüşüm, hilafetin sultan himayesinde yavaş yavaş dünyevi iktidar/otorite anlamını yitirerek uhrevi iktidar/otoriteyi ifade etmeye başlaması şeklinde oldu. Bu yeni durum, halifenin, Büveyhî tahakkümünden kurtarılmaya karşılığında Tuğrul Bey'e verdiği *Doğu'nun ve Batı'nın Sultanı* unvanıyla daha da derinleşti ve böylece konum açısından *sultan* siyasi bir figür olarak fiilî iktidarın yerini alırken, *halife* ise dinî otoriteyi temsil eden manevi bir çağrışıma sıkıştı.

Bu ayırım, 13. yüzyıldaki Moğol kıyımında siyasi inhitatının en derinini yaşayan halifeliliğin, Memluk sultanları himayesinde dünyevi iktidara güç ve itibar kazandırmanın aracı olarak yeniden canlandırılmasıyla¹¹ kesin olarak yerleşti. Böylece, tüm Müslümanlar nezdinde iktidar ama muktedir olmayan bu topraksız halife portresi, tarihsel sürecin sonunda dinî-sembolik bir kimliği ifade eder oldu.

Hilafet kurumunun geldiği bu son nokta, Osmanlıların, bu ayırımıda siyasi otoriteyi temsil eden kendi bünyesindeki sultan kimliği dışında, halife kimliğini de dinî bir söylem olarak benimsemesine yol açtı. Bu kimlik, tanrısal meşruiyete dayanan kutsal kan üzerinden zaten dinî bir nitelik arz eden sultan kimliği yanında, iktidara daha somut bir İslami karakter kazandırdı. Bugün I. Murat ile başladığı bilinen Osmanlı hilafet söyleminin¹² başlarda, yalnız dönemin siyasi konjonktürü düşünüldüğünde bile, sadece Osmanlı Müslümanlarını kapsayan yerel bir iddia olduğunu söylemek daha doğru olur. Ki, 14. yüzyılda İslam coğrafyasının diğer bölgelerindeki sultanlar arasında da halife unvanı kullanılır olmuştur.¹³ Bu açıdan Osmanlı hilafetinin evrensellik iddiası, Yavuz'un Memlukleri ortadan kaldırması üzerine akıbeti Osmanlılar eline geçen Abbasi hilafetinin III. Mutevekkil'le son bulması¹⁴ ve kutsal beldelerin hâkimiyeti ardından başlamıştır.¹⁵ Nitekim Kanuni'nin Kazan, Astrahan ve Açe gibi imparatorluk sınırlarının ötesindeki Müslüman coğrafyaları Hristiyan saldırılarına karşı koruma girişimi, bunun bir yansıması olarak görülebilir.¹⁶ Hatta evrensel siyaset fikri doğrultusunda hilafet vurgusunu özellikle tercih eden Kanuni'nin,¹⁷ *halifet'ül-Müslimîn* ve *halife-i rûy-i zemîn* gibi daha kapsayıcı unvanları ön plana çıkarması üzerinden de buna şahitlik etmek mümkündür.¹⁸

Evrensel hilafet iddiasının Osmanlı siyasi düşüncesindeki bu varlığı, resmî ideolojideki Sünni yorumun kendisini her alanda hissettirmesinin de etkisiyle, imparatorluğun karakterinde İslami yapıyı zamanla daha da vurgulanır hale getirdi. Bir yönüyle bu gelişme, çok geçmeden Osmanlı iktidar anlayışına yeni bir yorum kazandırdı. Bu yeni yorum, özellikle 17. yüzyıldan itibaren fiilî iktidarın tahtla ilişkilendirilmesinin *söylem olarak* halifelik üzerine yoğunlaşmasıydı.¹⁹ Bunun bir sonucu olarak ise, iktidarın yapısındaki *fiilen sultan, dinen halife* anlayışı iyice belirginleşmiş ve iktidarın muhtevasında, *halife-sultan* gibi girift bir düalizm oluşmuştur. İktidarın tahttaki varlığıyla ilgili hem teorik hem de fiilî bu düalist yapı, kaçınılmaz olarak iktidarın kendisine yönelik müdahalelerde de geçerliliğini koruyacak genel bir çerçeveye özelliği taşıyordu. İşte bu durum, Osmanlı'da darbenin biçim ve içerik açısından her yönüyle iktidarın kimliğine göre şekil almasını, bir gereklilik olarak ortaya çıkarmıştır.

Her şeyden önce Osmanlı'da iktidar, tahtla olan bağı, kimliğindeki düalizm içerisinde fiilî gücü haiz sultan kimliği üzerinden korumaktaydı. Dolayısıyla onu tahttan indirmek için, ilk olarak bu bağı cebren koparabilecek yine fiilî bir güce ihtiyaç vardı. Öte yandan sultanı tahttan indirmek, aynı zamanda halifeyi de indirmek demek olduğundan, vakıa kendiliğinden dinî bir alana kaymakta ve ortaya bir gerekçe, yani meşruiyet sorunu çıkmaktaydı. Netice itibarıyla iktidarın kimliğindeki düalizmden kaynaklı bu koşullar, doğal olarak iktidarın

¹⁰ Erdoğan Merçil, "Büveyhiler", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1992, s. 497.

¹¹ Avcı, *agm*, s. 545.

¹² I. Murat, Evrenos Bey'in Rumeli'deki bazı fetihlerinden dolayı ona yazdığı mektubunda, kendisinden halife olarak bahsetmektedir: "*Amma sakın sana Rum-ili Vilâyetlerini kendi kılıcım ile feth eyledim deyü gurur gelmesin. Bunu tahkik bil ki ol vilâyetler Hak Subhânehû ve Teâlâ hazretlerindir. Ve O'ndan sonra Resûlünündür. Hak Teâlâ hazretlerinin emriyle Rasûlünden sonra halifesinindir*". Mehmet İnaş, "Sultan I. Murad'ın Evrenos Bey'e Mektubu", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 8, S. 17, 2001, s. 228. Bundan başka, Edirne'nin fethine dair Karamanoğlu'ndan gelen Farsça bir mektupta I. Murat'a *halife* diye hitap edilirken, Canik Beyi'nin gönderdiği yine Farsça bir mektupta ise, Edirne'den hilafet merkezi olarak bahsedilmektedir. Feridun Bey, *Mecmû'a-i Münşedâ't-ı Feridûn Bey*, Takvîmhâne-i Âmire, İstanbul 1264, s. 93, 95. Konuyla ilgili müstakil bir çalışma kaleme alan Uğur Demir, Osmanlı'da halife unvanı kullanımının Orhan Bey dönemiyle başladığını ifade etmektedir. Bkz. Uğur Demir, *Osmanlı Hilafetinin İlk Asırları*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019, s. 37-38. Uğur Demir bunu, Feridun Bey'in münşeat mecmuasında ve Seyyid Kasım el-Bağdadî'nin seyahatnamesinde geçen bilgilere dayandırırken, Feridun Emecen, bazı gerekçelerle bu eserlere karşı temkinli yaklaşmaktadır. Bkz. Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Hilafet ve Saltanat*, Kapı Yayınları, İstanbul 2020, s. 26-27 ve dipnotlar.

¹³ Barthold, *age*, s. 54; İnalçık, *agm*, s. 70.

¹⁴ Faruk Sümer, "Yavuz Halifeliliği Devraldı mı?", *Belleten*, C. 56, S. 17, 1992, s. 695.

¹⁵ Kutsal beldelerin ve mukaddes emanetlerin hamisi ve hâkimi olmak, Osmanlı hilafetinin en önemli meşruiyet kaynağıydı. Demir, *age*, s. 56.

¹⁶ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I: 1300-1600*, Eren Yayınları, İstanbul 2004, s. 57.

¹⁷ Emecen, *age*, s. 54-55.

¹⁸ İnalçık, *agm*, s. 71.

¹⁹ 17. yüzyılda kesin olarak yerleşmiş bu söylemin kaynaklardaki erken bir örneğine, 1595'te III. Mehmet'in tahta çıkışıyla ilgili olarak çağdaş tarihçi Hasan Beyzâde'nin kroniğinde, "*serir-i gerdün-nazir-i hilâfete cülûs buyurdular... Şer'an ta 'yîn-i halife, cümleden ehemm olmağla...*" ifadelerine yer vermesinde rastlanmaktadır. Hasan Bey-Zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-Zâde Târîhi: Metin ve İndeks (1003-1045/1595-1635)*, haz. Şevki Nezihî Aykut, C. 3, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s. 429-430.

kendisini hedef alacak oluşumun da aynı yapıya sahip olmasını, yani benzer bir düalizmi bünyesinde barındırmasını zorunlu kılıyordu. İşte bu zorunluluğun karşılanması adına, iktidarın sultan kimliğine karşı askerî unsur, halife kimliğine karşı ise ulema, darbelerde muhalefetin iki ana aktörü/bileşeni olarak belirdi. Askerî unsur icbar gücüyle iktidarın sultan kimliğini tahttan indirirken, ulema ise halife kimliğine yönelik verdiği şer'î cevazla buna meşruiyet sağlamaktaydı. Fakat bu durum, bir taraftan muhalefetin yapısında olması beklenen düalizmi karşılarken bir taraftan da darbe sürecine dair sınıflama yapmaya imkân sunacak başka bir düalist form yaratıyordu. Muhalefetin düalist temsilcilerinin iktidarın kimliğine göre üstlendikleri fonksiyonların farklılığından kaynaklanan bu yeni düalist form, darbenin *eylem* ve *söylem* boyutları olarak tanımlanabilir. Bu düalist süreçte darbe; eylem olarak iktidarın fiili/siyasi yani sultan kimliği üzerinden, söylem olarak ise dinî yani halife kimliği üzerinden icra ediliyordu. Bu sınıflamada muhalefet, askerî unsurun zorlayıcı gücüyle darbenin eylem boyutunu, ulemanın meşrulaştırıcı gücüyle ise söylem boyutunu gerçekleştirerek, bir iş bölümü ortaya koymuştur.

Bu iş bölümünde darbenin söylem boyutunun iktidarın halife kimliği üzerinden işletilmesi de yine bir başka gerekliliği gündeme taşımıştır; o da, söylemin içerik olarak hilafet teorisinin, yani Arap-İslam kamu hukukunun kavramları üzerine inşa edilmesi. Bu anlamda, söylemin somutlaştırılmış şekli olan ve iktidarın tahttan indirilmesini tecviz eden fetva argümanında göze ilk çarpan, darbe olgusunun *hal'* kavramıyla tanımlanmasıdır. Hal', İslam fıkhnının, hilafet kuramı dâhilinde ele aldığı ve yöneticinin özellikle adaleti ortadan kaldıran ve idarede zaafa düşüren durumlarından yola çıkarak usul ve şartlarını ortaya koyduğu²⁰ olguyu ifade eder. Sözlükte soymak, çekip almak, çıkarmak, çözmek, tecrit etmek gibi manalar gelen hal', söz konusu kamu hukuku ve iktidar olduğunda *tahttan indirme* anlamı kazanır.²¹ İktidarın indirilmesine dair verilen fetvaya *hal' fetvası* denilmesinin sebebi de budur.

Bu yönüyle bir olgu özelliği taşıyan hal', kendi muhtevasında *ehlü'l-hal ve'l-akd* ve *biat* gibi birtakım başka kavram ve olguları da barındırır. Bunlardan ehlü'l-hal ve'l-akd, Arap-İslam siyaset anlayışında Müslümanlar adına halifeye yönetme yetkisini veren heyeti ifade eder. Heyet tarafından verilen bu yetki, bir tür velayet olarak düşünülmüştür ve iki taraf arasında yapılan akde dayanır.²² Biat ise, yönetici ile toplum arasındaki ilişkiyi de yansıtan önemli bir kavram ve olgu olarak, halife ile onu seçen heyet arasında yapılan akdi temsil eder.²³ Keza aynı usul ve şartları, Osmanlı'da iktidarın tahtla ilişkilendirilmesinde de görmek mümkündür. Nitekim taht değişikliğinin ardından Osmanlı'da yeni iktidarın durumunun resmîyet/meşruiyet kazanması için, Müslümanların tamamını temsil ettiği düşünülen ulema ve devlet ricalinden biat alınması gerekiyordu.²⁴ Burada, ulema ve devlet ricali ehlü'l-hal ve'l-akd heyetine, biatleri ise verilen velayete denk düşmektedir.

İşte bu anlayışta halifenin hal'î ya da azli, onun iktidara getirilme sürecinin tersten işletilmesiyle, yani ehlü'l-hal ve'l-akdin, daha önce sunduğu biati çekerek, Müslümanlar adına verdiği velayeti halifeden geri almasıyla gerçekleşiyordu. Dolayısıyla Osmanlı'da da iktidarın, tıpkı tahta çıkışında olduğu gibi, tahtla ilişkisinin kesilmesinde yine hilafet teorisindeki usul ve şartlar gündemde olmuş, sonuç olarak da darbenin söylem boyutu, hilafet teorisi ve kavramları üzerine kurgulanmıştır. Ayrıca, pratikteki bu içerik yalnızca muhalefetin söylemine değil, dönemin çağdaş kaynaklarının/kroniklerin diline de yansımıştır. Darbe konusunun aktarımında ortak bir dil kullanan bu eserler, iktidarın tahttan indirilmesini sultan yerine halife kimliği üzerinden konu edinerek, vakıayı, bir hal' vakası olarak değerlendirmiş ve hilafet teorisine ait kavramlarla işlemiştir.

2. 17. Yüzyılda Darbenin Muhalif Unsurları ve İktidara Karşı Araçları: Merkezî Mütteliklerin Muhalefete Dönüşümü

Osmanlı darbelerinde muhalefetin bileşenlerini oluşturan askerî unsur ve ulema, imparatorluğun merkezîyetçi resmî ideolojisinin kurulmasında, yayılmasında ve korunmasında, kuruluş ve yükseliş dönemleri boyunca iktidarın en mühim mütteliki olmuşlardı. Osmanlının geleneksel sistemi içerisinde gönüllülükten ziyade itaate dayanan bu ittifaktaki merkezî ordu ve ulema, zamanla başlı başına etkin bir güce kavuşmanın sonucu olarak, esasında iktidarın hizmetine amade güç araçlarıyla, çeşitli koşullarda iktidarın bizzat kendisine karşı kendi iradesini ortaya koyan bir muhalefete dönüşmüşlerdir.

2.1. Ehl-i Silah: Kılıç ve İcbar

Osmanlının klasik toplum yapısında askerî sınıf içerisinde yer alan ve ehl-i örf ya da ehl-i seyf olarak da adlandırılan seyfiye ricali, kılıç sahibini yani asker kökenli yönetici sınıfı ifade etmekteydi.²⁵ Hükümdarın siyasi

²⁰ Hasan Gümüšoğlu, *İslâm'da İmâmet ve Hilâfet*, Kayihan Yayınları, İstanbul 2021, s. 248-258.

²¹ Mehmet Âkif Aydın, "Hal'", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul 1997, s. 218; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 1, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 707.

²² Aydın, *agm*, s. 218; Abdülhamid İsmail el-Ensârî, "Ehlü'l-Hal ve'l-Akd", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1994, s. 539-541.

²³ Cengiz Kallek, "Biat", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1992, s. 121; Tuncay Başoğlu, "Hilafetin Sübut Şartı Olarak Bey'at", *İLAM Araştırma Dergisi*, C. 1, S. 2, 1996, s. 83.

²⁴ İnalçık, *agm*, s. 72.

²⁵ Mehmet İpşirli, "Ehl-i Örf", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1994, s. 519; Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlı Toplumu", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. 1, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 1994, s. 450.

OSMANLI'DA DARBENİN DİLİ ÜZERİNE: BİÇİM VE İÇERİĞİYLE EYLEMDEN SÖYLEME BİR DARBE TEAMÜLÜ VE OLUŞUMU (1618-1648)

otoritesini temsil eden sadrazam altında örgütlendirilmiş bu sınıf içinde merkezdeki *kapıkulu askerleri*, eylemsel güç bakımından muhalefet kabiliyeti olan esas grup olarak teşekkül etmiştir. Onlara bu imkânı veren olgu, elbette sahip oldukları araç olan kılıç ve bunu daha da etkin hale getiren nicelikleriydi. Bu yönüyle darbelerde muhalefetin en asli iki unsurundan biri haline gelmiş olan kapıkulu -ama içlerinden özellikle yeniçeriler-, muhalefetteki konumu ve iktidara karşı eylem aracı açısından, *kılıç* olarak kavramsallaştırılabilir. Teoride iktidarın emrinde olan bu kılıcın, Osmanlı merkezinde böylesine icraya muktedir bir muhalefete dönüşebilir duruma gelmesi, iktidarın daha ilk zamanlardan itibaren benimsediği birtakım siyasi ve sosyal politikaların bir neticesiydi.

Bu süreç, uçların jeopolitiğinin Osmanlı'yı fethi yönlendirerek kısa denebilecek bir zaman diliminde beyliğe bir gaza devletine dönüşme imkânı sunmasıyla başladı. Bu durum, Osmanlı'nın askerî alanda hızlı bir gelişme göstermesini de beraberinde getirdi. Buna dair ilk gelişme, başlarda fetihlerin yürütüldüğü beyliğe bağlı aşiret kuvvetlerinin, fetih sahası genişledikçe yetersiz kalması üzerine, Türk unsurlardan yaya ve müselleme adı verilen düzenli birliklerin meydana getirilmesiyle yaşandı.²⁶ Ancak daha sonra yine benzer sebeplerle bunların da yerini daimî asker olarak *yeniçerilerin* alması, askerî alandaki asıl gelişme idi. Bunun temeli, esir edilmiş Hristiyan çocuklardan beşte birinin acemi oğlanı alınarak orduya asker yetiştirildiği *pençik* usulü ile atılmıştı.²⁷ Pençik usulünün farklı nedenlerle ordu ihtiyacını karşılamada zamanla yetersiz kalışı, sistemden başka bir aşamaya evrilmesine sebep oldu; asker kaynağı noktasında Rumeli'den doğrudan Hristiyan çocukların devşirilmesi, yani *devşirme* sistemi, bir çıkışı yolu olarak görüldü.²⁸ Enderun'da ve ocakta devlet hizmeti için yetiştirilen bu devşirmeler, bir zaman sonra Osmanlı bürokrasisi ve ordu yönetiminin de başat gücü haline gelerek, merkez ve çevrede aynı zamanda iktidara yönelik olası muhalif odaklar konumundaki güçlü yerli ailelerin de önüne geçecekti.²⁹

Doğdukları kültürden koparılmış, gücünü kulu olduğu hükümdardan alan ve varlıklarını devletin varlığı ile bir tutan devşirmelerin yavaş yavaş akıncı ruhuna dayalı yerel unsurları pasifize etmesi, iktidara merkeziyetçi bir yönetim oluşturma imkânı sundu.³⁰ Fakat iktidarın çevredeki yerel unsurlara karşı kul taifesi ile askerî boyutta yaptığı bu ittifak kendi sorununu da yaratacaktı; muhalefete dönüşebilecek odaklar önceleri çevrede iken şimdi daha yakına, kapıkulları ile merkeze taşınmıştı. Nitekim bu gerçek, Çandarlı Halil Paşa'nın, II. Murat'ı yeniden iktidara getirebilmek için Buçuktepe'de yeniçerileri kullanmasında, apaçık kendini göstermiştir. İsyan, ulufelerin artırılmasıyla bastırılrsa da II. Mehmet'in ilk saltanatına mâl oldu.³¹ Ancak II. Mehmet'in sonraki saltanatında yaşanan özellikle bir başka hadise; Karaman seferi dönüşü yeniçerilerin bahşiş talebiyle sultanı otağına kılıçlar altında geçirmesi,³² kılıcın iktidar üzerinde bir gölgeye dönüşebilme ihtimalinin adeta somut bir göstergesiydi.

Kapıkullarıyla ilgili bu ihtimal, nicelik yönünden yükselişlerine paralel olarak, eskiden yerel unsurların müessir olduğu³³ taht değişiklikleri üzerinden kendini daha da hissedilir hale getirdi. II. Bayezid'in henüz hayatta iken Şehzade Ahmet'i veliyaht göstermesine rağmen, yeniçerilerin muhalefeti karşısında Yavuz lehine saltanattan feragat etmek zorunda kalması, buna sunulabilecek oldukça seçkin bir örnektir. Bu olayda, Trabzon'dan Kırım'a geçişiyle başlayan fiilî saltanat mücadelesinde Rumeli'yi siyasi ve askerî kuvvet üssü olarak seçip, buradaki sosyal ve askerî tabakaların desteğini almış fakat Çorlu'da meşru iktidar ve babası olan II. Bayezid'e yenilmiş Şehzade Selim'in,³⁴ son kertede yeniçerilerin ondan başkasını veliyaht tanımayacağını bildirmesi ve hatta bu yolda isyan ederek sultanı tehdit etmesi sonucu tahtı ele geçirmesi,³⁵ kılıcın, iktidar iradesine karşı kendi iradesini ortaya

²⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s. 127-128.

²⁷ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Teşkilâtında Kapıkulu Ocakları*, C. 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 5-12.

²⁸ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s. 38; Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, s. 13.

²⁹ Özellikle İstanbul'un fethinin ardından vezirlik ve yüksek rütbeli idareci kadrolarına Anadolu ve Balkan soyluları yerine devşirme kökenlilerin istihdamı, Osmanlı'da tabiiyete dayalı istikrarsız feodal yapıdan, efendi-kul ilişkisine dayalı patrimoniyal yapıya geçişi sağlamıştır. Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge University Press, New York 2010, s. 90-91.

³⁰ Ahmet Elibol, "Yeniçeriler ve İktidar Bağlamında Osmanlı Sisteminin Dönüşümü", *Gazi Akademik Bakış*, C. 3, S. 5, 2009, s. 28-29.

³¹ Halil İnalçık, "Mehmed II", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara 2003, s. 395-396.

³² Erhan Afyoncu, Ahmet Önal, vd., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Askerî İsyanlar ve Darbeler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016, s. 34.

³³ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, s. 68; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 495.

³⁴ Bu olayda Şehzade Selim'in Osmanlı siyaset ve saltanat sistemi açısından konumu, meşru bir iktidara karşı saltanat mücadelesine giriştiği için, asidir. O sebeple dönemin devlet adamı ve entelektüelleri, saltanata gelişinin ardından I. Selim'i bu konumdan kurtarmak amacıyla ciddi bir meşruiyet ve imaj yaratma çabası içerisine girmişlerdir. Bu konuda H. Erdem Çıpa'nın, *Yavuz'u Yaratmak: Osmanlı Dünyasında Saltanat Veraseti, Meşruiyet ve Tarihi Hafıza*, adlı çalışmasının ikinci kısmının 180-317 sayfa aralığına bakılabilir.

³⁵ H. Erdem Çıpa, *Yavuz'un Kavgası: I. Selim'in Saltanat Mücadelesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020, s. 42-44, 56, 58-61, 130. Yavuz'un iktidara gelişi ve yeniçerilerin bundaki yeri hakkında geniş bilgi için bkz. Çıpa, *age*; Çağatay Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. 6, S. 9, s. 53-90 ve C. 7, S. 10, 1954, s. 117-142; Yaşar Yücel, Ali Sevim, *Klasik Dönemin Üç Hükümdarı: Fatih Yavuz Kanuni*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s. 107-112. Bu konuda titiz ve derinlemesine bir araştırma yapan H. Erdem Çıpa, Rumeli'nin ve dinamiklerinin, I. Selim'in saltanatı ele geçişi serüveninde son derece önemli ve belirleyici bir konuma sahip olduğunu savunur. Ona göre Şehzade Selim'in bu saltanat mücadelesinde var olabilmesi, Rumeli'deki sosyal ve askerî dinamiklerin sunduğu destekle/insan kaynağıyla mümkün olmuştur. Çıpa, yeniçerilerin tavrının da oldukça belirleyici bir rol üstlendiğini kabul

koyduğu, hatta kendi iradesini iktidarına galip kıldığının adeta resmidir. Bu, yüksek merkezîyetçi devlet sisteminin teminatçısı ve sultan otoritesinin tecessümü konumundaki kapıkulu ile iktidar arasında koşulsuz itaate dayanan teorik bağın, nicelikle buluşan kılıç lehine bozulması olarak açıklanabilir. Nitekim Gedik Ahmet Paşa'yı tutuklatan II. Bayezid'in sarayının basılması, bazı zorluklar sebebiyle İran seferinden vazgeçmesi kastiyla Yavuz'un çadırına kurşun atılması ve Kanuni zamanında türlü bahanelerle çıkarılan isyanlarda³⁶ birden fazla kez İstanbul'un yağmalanması,³⁷ bunun net bir yansıması olarak görülebilir. Bu da varlık sebebi olan sultana itaatsizlik üzerinden kapıkulunun, iktidarın kendisi için de olası bir tehdide ve muhalefete dönüşmesi demektir.

Merkezî müttefik kapıkulunun iktidara karşı zamanla oluşan ve özellikle yeniçerilerle simgeleşen bu zımnî muhalefeti, yükselme devrinin karizmatik sultanları zamanında henüz darbeye azmeden bir nitelik arz etmemiş, itidalli bir düzeyde seyretmişti. Yani siyasal sistemin unsurları sayılabilecek iktidar ve kılıç arasında bir denge söz konusu olmuştu. Ancak siyasi, iktisadi ve sosyal düzendeki değişimlerin açıkça hissedildiği³⁸ 16. yüzyıl sonlarına doğru bu denge, kılıç lehine ciddi bir değişim göstermeye başladı. Bunun en başlıca sebeplerinden biri, iktidarın karizmatik lider konusunda yaşadığı eksiklik olarak gösterilebilir. Zira Kanuni'yle yaygınlaşan yüksek bürokratları saray kızlarıyla evlendirme geleneğinin yarattığı güçlü ailelerden oluşan saray hane halkı düzeninde kadir-i mutlak halife-sultan portresi, seferlere öncülük etmeyen ve gücünü hane halkına dağıtmış gölge bir iktidar tipine bürünmüştü.³⁹ Buna ilaveten sancağa çıkma usulünün terki de, kısmen pasifleşmiş iktidarı hem siyasi tecrübe noktasında daha pasif hale getirmekle hem de şehzadeleri bürokratlar için her daim tahta hazır bir alternatif olarak sarayda tutmakla, halife-sultanın mutlak konumunu iyice zedelemişti.⁴⁰ İktidarın bu değişimlerle sarsılan mutlak otoritesi, 17. yüzyılda artık dışardan müdahaleye açık bir konuma geldi. Bu, merkezdeki askerî isyanlar, geçmiş yüzyıldakilerin aksine neden 17. yüzyıldan itibaren iktidarın kendisini de hedef almaya başladı, sorusuna bir yanıt olarak da sunulabilir. Esasen II. Osman'ın hayatına mal olan reformist girişimin arkasında, iktidar ve kılıç arasında bozulan işte bu dengeyi tekrar sağlayarak, dokunulmaz mutlak otoriteyi yeniden canlandırma amacını aramak yersiz olmaz. Nitekim sonraları IV. Murat da aynı konuda mücadele vermiş ve başarı da sağlamıştı, fakat bu, onun iktidar dönemiyle sınırlı kaldı.

Sultanın otoritesine dair bu olumsuz gelişmeler giderek derinleşen iktisadi sorunlarla birleşince, kapıkulunun iktidara karşı kılıca dayanan muhalif tavrı da daha cüretkâr ve eylemsel bir boyuta taşındı. Özellikle, ekonomik sıkıntılar karşısında 16. yüzyılın sonlarından itibaren daha sık başvurulan tağşiş uygulaması, bu noktada çok kilit bir role sahiptir. Çünkü her tağşiş, sikkelerin içeriğindeki değerli maden oranını azalttıktan sonra fiyatları yükseltmekte ve dolayısıyla paranın satın alma gücünü düşürmekteydi.⁴¹ Bu durum, düşük ayarlı sikkelerle maaş alan kapıkulunu ciddi bir malî bunalım içine sokarak, dolaylı yoldan onları iktidara karşı daha eylemsel bir muhalefet anlayışı benimsemeye itti. Mesela fiyatların iki katına çıkmasına sebep olan 1585 yılındaki tağşiş, yeniçeriler tarafından ciddi bir tepkiyle karşılandı ve sultan, bu işten sorumlu tutulan Rumeli Beylerbeyi Mehmet Paşa'nın idamı talebini kabul etmek zorunda kaldı.⁴²

İsyan, kapıkullarının, ekonomik sıkıntılardan kaynaklı kayıpları karşısında gösterdiği tek tepki değildi. Bundan başka 16. yüzyılın sonuna doğru, toplumsal açıdan çok daha önemli bir gelişme olarak, uğradıkları malî zararı telafi amacıyla, ocak kanunlarına aykırı olmasına rağmen ticari hayata katılmak gibi son derece radikal bir adım da atıldılar. Bu girişim temelde iki farklı tarzda gerçekleşmiş görünüyor; ilki, *esnaf loncalarına* dâhil olmak, ikincisi ise, seyyar satıcılık, kahvehanecilik ve hamallık gibi, taşradan göçlerle yeni yeni gelişen *liümpen-esnaflığa* soyunmak.⁴³ Bunlardan ilki, başlarda, lonca teşkilatı ve işleyişiyle ilgili kendine has birtakım sorunlara yol açtı. Zira zor kullanmaya ve kaba kuvvete imkân tanıyan askerî pozisyonları, loncanın izni ve haberi olmaksızın dükkân

etmekle birlikte, konuyla ilgilenen Cumhuriyet dönemi tarihçilerini, I. Selim'in iktidar mücadelesinde Rumeli'nin etkisini azımsamakla, hatta neredeyse görmezden gelmekle eleştirir. O, Şehzade Selim'i iktidara taşıyanları, Celâlzâde Mustafa Çelebi'nin *Me'âsir-i Selim Hâni* adlı eserindeki adlandırmadan ilhamla, Rumeli'deki beyleri, ağaları, beyzâdeleri ve merkezdeki yeniçerileri içine alan bir atıfla *Merdümzâdeler* olarak tanımlamaktadır.

³⁶ Yeniçeriler, Macar asıllı Ferhad Ağa'nın yeniçeri ağalığından alınmasıyla ilgili Kanuni'ye gönderdikleri arzuhalde, sultanı daha önce görülmemiş bir isyan çıkarmakla dahi tehdit etmişlerdir. Bkz. M. Tayyib Gökbilgin, "Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar", *Tarih Dergisi*, C. 8, S. 11-12, 1956, s. 31-32.

³⁷ Afyoncu, Önal, vd., *age*, s. 38-54.

³⁸ Osmanlı devlet ve toplum yapısında 16. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte gün yüzüne çıkmaya başlayan değişimler, devrin entelektüelleri tarafından kısa zamanda fark edilmişti. Karşılaştıkları yeni durumları anlamaya ve anlamlandırmaya çalışsan 16 ve 17. yüzyıl entelektüelleri, bu değişimleri nizam-ı âlemin bozulması olarak değerlendirmiş ve çare olarak da kanun-ı kadimi işaret etmişlerdi. Bkz. Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde: Osmanlı'da Çözüm ve Geleneği Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017, s. 60-98.

³⁹ Elibol, *agm*, s. 30.

⁴⁰ Rifa'at Ali Abou-El-Haj'a göre 17. yüzyıl sultanları oldukça sınırlı bir anlamda yönetimin içindedir ve varlıkları daha çok bürokratik idarenin meşruiyeti için gereklidir. Sultanın siyasi konumu, marjinal ve sembolik bir anlam taşır, hatta bu sınırlandırılmış role uyum sağlamayanlar tahttan indirilir. Yönetici elit tarafından marjinalleştirilmiş sultanın konumunu koruması, ancak bu rolü oynamaya razı olmasıyla mümkündür. Bkz. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğuşu: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel, Canan Şahin, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2000, s. 26, 72-73.

⁴¹ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 170.

⁴² Pamuk, *age*, s. 115-116.

⁴³ Cemal Kafadar, "Yeniçeriler ve Osmanlı Döneminde İstanbul'un Ayaktakımı: Yok Yere mi Asiydiler?", *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu (Norman Itzkowitz Armağanı)*, der. Baki Tezcan, Karl K. Barbir, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 150.

OSMANLI'DA DARBENİN DİLİ ÜZERİNE: BİÇİM VE İÇERİĞİYLE EYLEMDEN SÖYLEME BİR DARBE TEAMÜLÜ VE OLUŞUMU (1618-1648)

açmak, lonca ve pazar kurallarını çiğnemek, narhı görmezden gelmek vb. bir dizi ihlalleri yeniçeriler için kolayca işlenebilir hale getiriyordu. Ancak 17. yüzyıla gelindiğinde, lonca mensuplarına ait şikâyetlerin azalmasından anlaşıldığı kadarıyla, iki taraf arasında bu tür problemlerden ziyade, tam manasıyla olmasa bile, bir kaynaşma söz konusudur. Bu da yeniçerilerin artık dönülmez bir surette lonca hayatının olağan parçası haline geldiğine işaret eder.⁴⁴ Taraflar arasındaki çıkar örtüşmesi, bu noktada belki de en kritik rolü oynamış olabilir. Nitekim bu ilişki sayesinde yeniçeriler ulufe dışında ek bir kazanç elde ederken, lonca mensupları ise çıkarlarının savunulmasında hem askerî hem de siyasi desteğe kavuşuyorlardı.⁴⁵ Diğer taraftan bu ilişki biçimi, yeniçerilerin ticari hayata dâhil olduğu ikinci tarzda çok daha ilginç bir içeriğe sahipti. Burada yeniçeriler, başkente göçle gelmiş ve lonca teşkilatının katı sınırlarını aşmamış fakat daha mütevazı yeni iş kolları şekillendirerek ikinci bir ticari alan yaratmış lümpen-esnafı etkileşim halindeydi. İlkine nazaran bu kısımda daha pürüzsüz bir kaynaşma sağlanmıştı; bazıları, mafya tarzı çeteler kurmak yoluyla, şehirde haraç toplamak gibi faaliyetlerde dahi bulunuyordu. Ayrıca, siyasi eylemciliğin ve isyanlara katılımın daha hareketli yaşandığı kısım da yine burasıydı.⁴⁶

Ancak neticede her iki tarz da kapıkulunu ticari hayat üzerinden sosyo-ekonomik ilişkilerin merkezine taşımakla, ocak bünyesinde ontolojik açıdan ciddi bir aşınmaya sebep olarak, yeniçerileri oldukça toplumsal bir görünüme büründürdü. Öte yandan, II. Selim ve III. Murat zamanlarında, nüfus baskısı ve asker ihtiyacı gibi sebeplerle ocağa devşirmelerin dışında yeni unsurların girişine ilımlı bir tavır sergilenmesi, yeniçerilerin sınıflar arası katılımının aksi yönünde, loncadan ve lümpen-esnafın olanların da *ecnebi/yabancı* adı altında yeniçeriliğe, yani reayadan askerî sınıfa geçişini mümkün kıldı.⁴⁷ 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarıyla birlikte Osmanlı merkez ordusunun, bilhassa ocağa dışardan/reayadan sızan ecneblerin/yabancıların da etkisiyle⁴⁸ askerî faaliyetten çok bu şekilde ticari ve mali girişimciliklerin alanı haline gelmesi, yeniçeri ocağını, yalnızca askerî bir daire olmaktan çıkararak sosyo-politik bir yapıya dönüştürdü. Böylece yeniçeriler, artık sade bir askerî oluşum olmanın dışında saraya ve onun mutlakîyet odaklı politikalarına karşı ciddi bir siyasi aktördü de.⁴⁹

İşte, süreci içerisinde nicelik⁵⁰ ve fonksiyonu bakımından yaşanan tüm bu değişim ve dönüşümler sonucu iktidar karşısında edindiği keskin muhalif cephe kimliğiyle kapıkulu, nihayet 17. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarına doğru, muhalefet biçimine 19. yüzyıla dek sürecek çok daha radikal bir boyut kazandırdı. Başlarda merkezî devlet politikasının en etkili müttefiki konumunda bulunan kapıkulu, muhalif kimliğinin somutlaştığı isyanlarda, kendi adına sorunun kaynağı olarak gördüğü ve izalesini adeta icbar ettiği bürokrat ya da bürokratların sultan tarafından korunması ve kollanması üzerine, artık bizzat iktidarın kendisini de hedef almaya başladı. Bu yolda, darbenin yalnızca kılıçla icra edilmesinde iktidarın özellikle İslami karakteri dinî bir meşruiyet sorunu çıkardığından, şeriatın temsilcisi olarak meşruiyet sorununa cevap sunabilecek tek zümre olan ulema ile de bir müttefiklik geliştirdi. Keza askerî isyanların parolasına dönüşmüş olan şer' ile davamız vardır söylemi, bu ittifakın bir tezahürü olarak görülebilir.

2.2. Ulema: Dinin Meşrulaştırıcı Gücü Fetva

Osmanlı'da ulema, en üst fetva mercii olan şeyhülislamlık makamı altında örgütlenmiş medrese kökenli ilmiye sınıfı mensuplarına verilen genel bir isim olarak eğitim, hukuk, dinî hizmetler ve merkezî bürokrasi gibi farklı alanlarda görev alan Müslüman ve genellikle de Türklere oluşan meslek grubunu ifade etmekteydi.⁵¹ Devlet teşkilatlanmasında, böyle bir sınıfa yer verilmesi, Osmanlı'da dinî akaidin siyasi ve sosyal alanlarda işlevsellik kazanması, yani İslâm'ın görünür hale gelmesi anlamını taşır. Bu durum iktidara, merkezden taşraya sosyal nizama din üzerinden düzene koymak ve politik eylemlere din yoluyla güçlü bir meşruiyet kazandırmak gibi çok kritik imkânlar sunmuştur. O nedenle, ulemanın hem siyasi hem de sosyal alandaki yaygın ve etkin varlığı, dinî bir taassuptan ziyade bir ihtiyacın neticesi olarak yorumlanabilir. Ki, resmî ideolojinin hâkim kılınmasında ve

⁴⁴ Eunjeong Yi, *17. Yüzyıl İstanbul'unda Lonca Dinamikleri*, çev. Barış Zeren, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 157-159.

⁴⁵ Yi, *age*, s. 159, 161.

⁴⁶ Kafadar, *age*, s. 141, 150; Yi, *age*, s. 40-41.

⁴⁷ Kafadar, *age*, s. 139. Osmanlı'nın sınıf odaklı toplumsal sistemindeki bu geçişkenlik sadece yeniçeri ocağına girişle sınırlı değildi; yönetici elitlik ve ilmiye sınıfı da buna dâhildi. 17. asrın büyük kısmında ve 18. asrın başlarında, başkente yüksek ilmiyeye yeni girenlerin yaklaşık yarısı tüccar ya da zanaatkar kökenliydi. El-Haj, *age*, s. 73.

⁴⁸ Yeniçeri ocağına 16. yüzyılda başlayan bu sızmalar, sonraki asırlarda da artarak devam etmiştir. 18. yüzyılda dahi *Devlet-i Aliye'de her şeyden evvel düzeni önemli olan kurumların başında yeniçeri ocağının geldiğini* düşünen Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Anadolu ve Rumeli'de reayadan olanların Bektâşi güruhuna girişine engel olmayı ögütler. Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Devlet Adamlarına Nasihatler: Nasâyihi'l-Vüzerâ*, haz. Yaşar Aydemir, Güray Kırpık, Hece Yayınları, Ankara 2021, s. 53-54.

⁴⁹ Tezcan, *age*, s. 189, 199. Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World* adlı çalışmasında, Osmanlı çöküşünün müsebbipleri arasında görülen yeniçeri ve ulemanın iktidarı sınırlandıran pozisyonlarını, İkinci İmparatorluk ismini verdiği dönemin karakteristik bir özelliği olarak tespit etmekte ve bu dönemi, yaygın görüşün aksine, Türk demokratikleşme tarihinin bir erken evresi olarak değerlendirmektedir.

⁵⁰ Yeniçerilerin niceliksel açıdan çokluğunun sebep olduğu siyasi, sosyal ve ekonomik sorunların, 16 ve 17. yüzyıl siyasetname ve layiha literatüründe vurgulandığı biliniyor. Kronikleşen bu sorunun sonraki yüzyıla da tevarüs ettiği ve hâlâ temel problemlerden biri olarak görüldüğü, Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın 18. yüzyılda yeniçerilere dair yaptığı "*az olsun amma öz olsun*" serzenişinden anlaşılmaktadır. Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *age*, s. 48. Yeniçeri sayısının hızla ve aşırı yükselişi, genellikle Osmanlı'nın Habsburglarla girdiği mücadeleye atfedilir. Bu konuda farklı bir değerlendirme için bkz. Tezcan, *age*, s. 177-182.

⁵¹ Mehmet İpsirli, "İlmiye", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 141.

dinî açıdan merkeziyetçi bir yapı oluşturulmasında iktidarın ulema ile kurduğu müttefiklik de, bunu destekler niteliktedir. Ancak ulema ve iktidar arasındaki bu ilişkide her zaman bir ittifak söz konusu olmadı; özellikle şeyhülislam uhdesindeki fetva argümanının meşrulaştırıcı gücüyle ulema, bazı koşullarda muhalif bir unsura dönüşerek iktidarın tam karşısında bir konumda da yer aldı. Şeyhülislam özelinde ulemaya bu imkânı veren, tarihsel süreçte dinî işleyişin siyasi alanda oldukça etkin bir noktaya gelmesiydi.

Osmanlı'da iktidarın din ve dinî unsurlarla olan ilişkisi, dönemin sosyo-politik koşulları sebebiyle daha beylik zamanında başlamıştır. Bu noktada ilk ilişki, daha çok süfi karakterdekiler üzerinden kurulmuştur. Çünkü Osmanlı öncesi dönemde Anadolu'nun Türk-İslam merkezleri, etraftan gelen şeyh ve dervişler eliyle yoğun tasavvufi cereyanlara maruz kalmış⁵² ve etkinlik sahaları bakımından iki ayrı süfi odak ortaya çıkmıştı. Bunlardan ilki, Sünni görüşü benimseyen, siyasi ve sosyal düzenin safında yer alarak daha çok şehir ve kasabalara yerleşen panteist felsefedeki süfi tarikat şeyhleriydi. Diğer grup ise, daha çok kırsal bölgelere yönelmiş, köylerde ve Türkmen göçerler arasında faaliyet gösteren heterodoks dervişlerdi ki, bunların inancı, şehirli Türklerinki gibi tam anlamıyla Ortodoks bir içeriği değil, daha ziyade eski ananelerin Şiiliğin tasavvufi hali ve bazı mahallî unsurlarla harmanlanmış senkretik bir biçimini haizdi.⁵³ Özellikle artan Moğol baskısı neticesinde muhtelif bölgelerdeki bu dinî unsurlar, hem gaza ülküsüne fırsat sunması hem de Moğol takibatına karşı görece korunaklı olması sebebiyle, zamanla uçlara çekildiler. İşte bu gelişme, Osmanlı'da iktidara, daha en başlarda dinî unsurlarla iş birliği yapma imkânı sundu.

Bu iş birliğinin sembolik ismi hiç şüphesiz, Osman Bey'in kayınpederi olan, Baba İlyas takipçisi, Vefâî şeyhi Şeyh Edebâli'dir. Kendisine vakıf arazileri verilmesi, her konuda fikrine danışılması ve bilhassa evlilik yoluyla akrabalık kurulması,⁵⁴ iktidarın, Abdalân-ı Rum denilen bu Babaî dervişleriyle geliştirdiği ilişkinin boyutlarını göstermesi bakımından önemlidir. Bu ilişki, iktidara bir kutsiyet kazandırdığı gibi, dervişlere bağlı Türkmen kitlelerin de devlete itaatini sağlamıştır. Ancak beyliğin genişlemesine bağlı olarak kendini gösteren kurumsallaşma temayülü, giderek uçlardaki bu Türkmen kitleleri iktidar için muhalif odaklar haline getirdi. Çünkü bu kitlelerin mensubu olduğu şifahi-popüler İslam anlayışı hiçbir zaman kendini geliştirip kurumsallaşma imkânına sahip olamayacağı için, Osmanlı kurumsallaşma ideolojisi kendini, bu konuda ciddi bir tecrübeye sahip olan Sünni İslam'a yasladı.⁵⁵ Bu noktada iktidarın ilk müttefiki, çevre merkezlerden gelen fakıllar olmuştur. Çünkü fakıllar, Sünni İslam fıkını ve kurumlarını bilen, dolayısıyla da devletin hukuki ve sosyal hayatını bu doğrultuda düzenleyebilecek asıl kişilerdi. Bunun en bilinen örneği Tursun Fakih'tir.⁵⁶ Tursun Fakih, Karacahisar alındığında halkın talebi üzerine kadı ve hatip olarak tayin edilmiş ve Osmanlı kurumsallaşmasının ilk kadısı olmuştur. Ancak onu daha da mühim kılan, Osman Bey adına hutbe okumasıdır.⁵⁷ Çünkü bu yolla Tursun Fakih, Osman Bey'in iktidarına dinî bir meşruiyet kazandırmaktaydı. Fakılların kurumsallaşma ve meşruiyet konusundaki bu işlevsel konumu, Osmanlı'da ilk vezirlerin ve devleti teşkilatlandıran hukuk adamlarının, mesela daha önce Bursa'ya kadı olarak atanmış Vezir Çandarlı Halil gibi, hep fakıllar arasından seçilmesini sağladı.⁵⁸

İktidarın kurumsallaşma konusunda fakıllarla kurduğu bu ilişki, aynı zamanda devletin resmî ideolojisinin Sünni İslam'a dayanan istikametini de belirledi. Ancak bu ideolojiyi asıl geliştirecek ve yerleştirecek olan, medrese kurumu oldu. Osmanlı'da bu kurumun böyle bir fonksiyonu üstlenmesinin temeli, İznik'te kurulan ve müderrisliğine Muhiddin-i Arabî ekolünden Mısır'da yetişmiş Davûd-ı Kayserî'nin getirildiği ilk medreseyle daha Orhan Bey zamanında atılmıştı. Sonraları, fetihlerinin ardından başkent olan Bursa ve Edirne'de açılan medreselerle bu alan genişletildi. Nihayet İstanbul'da kurulan Sahn-ı Seman medreseleriyle de Osmanlı medrese sisteminin temel yapısı oluşturuldu.⁵⁹ İktidarın Sünni İslam'a dayanan resmî ideolojisi, kurulan işte bu medreseler ağında işlendi ve buralardan yetiştirilen ulemanın merkez ve taşra örgütlenmesine dâhil edilmesiyle tüm Osmanlıya teşmil edildi.

Fakılardan sonra iktidarın dinî unsurlarla olan ilişkisi, kendi sistemindeki medreselerin ürünü olan ulema üzerinden seyretti. Fakat bu ilişki, bazı siyasi ve sosyal olayların Osmanlı kurumsallaşma tercihini yönlendirmesi sonucu şeyhülislamlık makamının kurulmasıyla daha da ileri taşınarak, din-devlet iş birliğine dönüştü. Bu sürecin başlangıcı, Rumeli fetihleri sırasında Karamanoğulları'ndan gelen saldırılardır, denebilir. Bu saldırılar, Yıldırım

⁵² M. Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 199-200.

⁵³ Köprülü, *age*, s. 199-200; M. Fuat Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Akçağ Yayınları, Ankara 2009, s. 115-117. Köylü ve göçer Türkmenlerin benimsediği kitabi olmayan bu popüler dinî inanış, aslında Orta Asya'da ortaya çıktığı haliyle Şii motifler içermiyordu fakat İran süfliliğinin süzgecinden geçtikten sonra heterodoks/Rafizi bir boyut kazandı ve göçerlerle 13. yüzyıl başlarından itibaren Anadolu'ya getirildi. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15. ve 17. Yüzyıllar)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 92-93.

⁵⁴ Haşim Şahin, "Vefâiyye", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul 2012, s. 601; Halil İncalcık, *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 38-39.

⁵⁵ Ocak, *age*, s. 94-95.

⁵⁶ İncalcık, *İslamiyet ve Devlet*, s. 45.

⁵⁷ Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332, s. 18.

⁵⁸ İncalcık, *İslamiyet ve Devlet*, s. 37, 53.

⁵⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 1-3.

OSMANLI'DA DARBENİN DİLİ ÜZERİNE: BİÇİM VE İÇERİĞİYLE EYLEMDEN SÖYLEME BİR DARBE TEAMÜLÜ VE OLUŞUMU (1618-1648)

Bayezid'in Anadolu'da siyasi birliği kılıç zoruyla sağlama politikasının gerekçesini oluşturdu. Fakat dinî bir meşrulaştırıcı araçla desteklenmeyen bu politika, topraksız kalan beylerin tazyikindeki Timur tarafından, *gazi bir hükümdarın haksız yere yaptığı gasp* olarak görülmüş⁶⁰ ve onun Anadolu seferi ile kesintiye uğramıştı. Bu ilk girişimin akıbeti, iktidarı daha sonraları aynı siyasi hedefte farklı bir hareket tarzına itmiş gibi görünmektedir. Zira Macarlarla ittifak yapan Karamanoğlu İbrahim Bey'in Osmanlı topraklarına eşzamanlı tecavüzü karşısında II. Murat, saldırıya geçmeden önce Mısır'daki âlimlerden, Karamanoğlu'na şer'an ne gerektirdiğiyle ilgili fetvalar aldı.⁶¹ Böylece darü'l-İslâm'a yönelik siyasi bir hedef, dinin meşrulaştırıcı gücüyle haklı, sağlam bir zemine kavuşturulmuş oldu. Bu yol daha sonra bir geleneğe dönüştü ve dinî meşruiyeti temsil eden fetva, iktidar nezdinde Doğu siyasetinin ayrılmaz bir parçası, bir enstrümanı haline geldi.

Bu siyasi etkinin dışında din-devlet iş birliğini tetikleyen diğer bir önemli gelişme ise, sosyal alanda Şeyh Bedrettin isyanıyla yaşandı. Esasında Osmanlı'da iktidar her ne kadar Sünni anlayış üzerine bir işleyiş inşa ediyorduydu da medresenin temsil ettiği anlayışın dışında kalan sûfî görüşlere yönelik de, politik bir mahiyet kazanmadıkça, olumsuz bir tavır takınmamıştı. Ancak Şeyh Bedreddin olayı, bu konuda iktidar için adeta bir dönüm noktası oldu ve isyandan sonra tarikatlar karşı mesafeli bir duruş benimsendi.⁶² Bunun sebebi, aslen hem medrese kökenli hem de devlet sisteminin bir üyesi olan Şeyh Bedrettin'in, tasavvufa yönelikten sonra⁶³ başlattığı büyük ayaklanmayla, fetret devrinin yaralarını sarmaya çalışan iktidarı gerçek manada zora düşürmesiydi. İktidar, isyanı güçlkle bastırdıktan sonra sükûneti yeniden sağlama adına, ele geçirilen Şeyh Bedrettin'i ortadan kaldırmak istedi. Ama onun sahip olduğu dinî kimlik, yani ulemadan oluşu, bu niyet için sorunlu bir durum arz ediyordu. Bu noktada iktidar, sorunu aşmanın yolunu dinin meşrulaştırıcı gücüne başvurmada buldu; Şeyh Bedrettin'i, Acem'den gelen Mevlânâ Haydar adlı bir ulemadan *katli vacip, malı haramdır* içerikli bir fetva alarak idam etti.⁶⁴

İşte, iktidarın darü'l-İslâm'a yönelik politik hedeflerde ve çevredeki din odaklı muhaliflerin izalesinde fetva olgusundan gördüğü bu yardım, Osmanlı'da, aynı imkânı Sünni İslâm'ın Hanefî fihkına yaslanarak her daim hazır bulunduracak şeyhülislamlık kurumunun tesis edilmesiyle sonuçlandı.⁶⁵ Daha sonra Fatih Kanunnamesinde bu kurum, ulemanın başına ve hatta manevî olarak da olsa siyasi bürokrasinin dahi önüne geçirildi.⁶⁶ Fetva gibi dinî hükmü ifade eden bir olgunun şeyhülislamlık üzerinden devlet teşkilatlanmasına dâhil edilmesi ve tüm ulemanın onun altında örgütlendirilmesi, bir açıdan, dinin iktidar kontrolüne alınması, yani merkezîyetçi devlet anlayışının dinî boyutta da uygulanması demektir. 16. yüzyılda bunun bir çıktısı olarak; fetva, iktidarın siyasi ve sosyal alanda en keskin kılıcı haline gelirken, onu temin eden/üreten şeyhülislam ise en önemli müttefiki konumuna erişti. Buna, Yavuz'un Mısır seferinin, Memlûklerin Safevîlerle olan ilişkisine atıfla verilen *mülhîde destek veren de onlardandır* fetvasıyla Zenbilli Ali Efendi tarafından meşrulaştırılmasında,⁶⁷ Kanuni devrinde Hurûfilik propagandasıyla sosyal düzeni tehdit eden Molla Kâbız'ın ise, Kemalpaşazâde'nin fetvasıyla katledilmesinde şahitlik edilebilir.⁶⁸ Şeyhülislam ve fetvası üzerinden kendini gösteren bu din-devlet ittifakı, özellikle Ebussuud'un şeyhülislamlığı döneminde zirveye ulaştı. Merkez ve çevrede resmî ideolojiye ve sosyal düzene aykırı görüş taşıyan birçok tarikat şeyh ve mensubu, onun fetvalarıyla idam edildi.⁶⁹ Diğer yandan iktidarın Safevî propagandasına karşı savaşı da, yine onun *gazâ-i ekber ve şehâdet-i 'azîmedir* fetvasıyla desteklendi.⁷⁰

Şeyhülislamın siyasi alandaki bu nüfuz artışı, Osmanlı'nın 16. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı iktisadi dönüşümle dolaylı yoldan hız kazandı. Temelde tımandan iltizama geçişle ortaya çıkan bu dönüşüm, ticaret ve para akışını ön plana çıkarıp feodal toplumun çöküşünü hazırlayarak, imparatorlukta derin bir sosyo-ekonomik değişim

⁶⁰ *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 75-76

⁶¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Karamanoğulları Devri Vesikalarından İbrahim Bey'in Karaman İmaretine Vakfiyesi", *Belleten*, C. 1, S. 1, 1937, s. 115-120; Ramazan Boyacıoğlu, "Karamanoğlu İbrahim Bey Aleyhine Osmanlıların Aldığı Fetvalar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 4, 2000, s. 65-69.

⁶² Hüseyin G. Yurdayın, "Düşünce ve Bilim Tarihi (1300-1600)", *Türkiye Tarihi 2: Osmanlı Devleti 1300-1600*, Cem Yayınevi, İstanbul 2009, s. 210, 212.

⁶³ Şeyh Bedrettin'in hayatı, eserleri ve görüşleri hakkında geniş bilgi için bkz. Ocak, *age*, s. 159-227.

⁶⁴ Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ: Neşri Tarihi*, C. 2, haz. Faik R. Unat, Mehmet A. Köymen, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1957, s. 543-547.

⁶⁵ Şeyhülislamlık makamının kuruluşu ve ilk şeyhülislam tartışmaları hakkında şu çalışmalara bakılabilir: Ekrem Kaydu, "Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, 1977, s. 201-210; Murat Akgündüz, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık*, Beyan Yayınları, İstanbul 2002, s. 37-44; Esra Yakut, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Din ve Devlet*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 26-28.

⁶⁶ "Ve şeyhü'l-İslâm 'ulemânın re'isidir. Ve mu'allim-i sultân dahî kezâlik serdâr-ı 'ulemâdır, vezir-i 'âzam onları ri'âyeten üstüne almak münâsibdir. Ama müftî ve hoca, sâir vüzerâdan bir nice tabaka yukarıdır ve tasaddur dahî iderler." "Kânûnâme-i Âl-i Osmân", *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmûası İlavesi*, İstanbul 1330, s. 10.

⁶⁷ Akgündüz, *age*, s. 232.

⁶⁸ Ocak, *age*, s. 272-277.

⁶⁹ Bu idamlarla ilgili bkz. Reşat Öngören, "Şeriat'ın Kestiği Parmak: Kânûnî Sultan Süleyman Devrinde İdam Edilen Tarikat Şeyhleri", *İLAM Araştırma Dergisi*, C. 1, S. 1, 1996, s. 123-140; Ocak, *age*, s. 324-349.

⁷⁰ Mehmet E. Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1972, s. 109; Pehlül Düzenli, "Şeyhülislam Ebussuud Efendi: Bibliyografik Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 5, 2005, s. 444.

yaratmıştı. Para/piyasa ekonomisine geçiş olarak adlandırılan bu yeni düzen, beraberinde ticari işlem ve anlaşmaları da getirdiği gibi, reayadan tüccar ve sermaye sahiplerinin ecnebi/yabancı olarak askerî sınıfa geçişini de yoğunlaştırdı. Bu gelişmeler, kendine has birtakım yeni durumlar ortaya çıkardı. Ticaretten doğan ilişkilerin düzenlenmesi, para vakıflarının meşrulaştırılması, ecnebilerin/yabancıların dâhil oluşuyla genişleyen yönetici sınıf üzerindeki tahakkümünün korunması gibi yeni durumlar karşısında iktidar, bir kez daha, örfi hukuk karşısında giderek zaten ağırlık kazanmakta olan şer'î hukukun yardımına ihtiyaç duydu. Şer'î hukukun bu konularda iktidarın problemlerine çözüm sunması, doğal olarak ulemanın/şeyhülislamın siyasi alandaki etkinliğinin de artışına ve dolayısıyla da siyasallaşmasına sebep oldu.⁷¹

Fakat şeyhülislamlığın 16. yüzyılda siyasi anlamdaki bu keskin yükselişi, iktidar taraftarı tutumunun yanı sıra, ikili ilişkide iktidar adına müttefiklik dairesinin dışında kalacak olumsuz bir gelişmenin de kapısını araladı: Esasında yalnızca dinî alandan sorumlu olan şeyhülislam, iktidarın fiillerini dine uygunluk açısından kontrol ederek, siyasi irade üzerinde bir nevi denetim oluşturdu. Bu, açıkça mutlak iradenin dolaylı yoldan kısıtlanması anlamına geliyordu. Zenbilli Ali Efendi'nin iki ayrı olayda; ilkinde yüz elli hazine-i amire hizmetlisinin, ikincisinde ipek alışverişi yasağına uymayan dört yüz kişinin Yavuz tarafından idam ettirilmesine dinen caiz olmadığı gerekçesiyle karşı çıkması, bunu ortaya koyan belki de en açık örneklerden biridir. Yavuz bu olayda her ne kadar Zenbilli'ye, bunun umur-ı saltanata taarruz/devlet işlerine müdahale olduğunu ve yetkisini aştığını hatırlatarak mutlak otorite ve irade konumunu korumaya çalışsa da Zenbilli'nin bir argüman olarak kullandığı *fetva sahibinin görevi halifetullahın ahiretini de korumaktır* savunusu karşısında, hükmünden caymak zorunda kalmıştır.⁷² Zenbilli'nin burada fetvaya ve onun sahibi olarak kendisine Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisini dine aykırı işlerden koruma misyonunu biçmesi, şeyhülislam ve fetvasının, özellikle halife kimliği üzerinden yine aynı argümanla, iktidarın meşruiyetini sorgulayabilir bir mekanizmaya dönüşebileceğinin işaretidir. Nitekim 17. yüzyıla gelindiğinde bu, gerçek bir hal aldı ve o zamana dek sosyal ve siyasi hedeflerde iktidarın meşruiyet aracı olarak kullanılan şeyhülislam ve fetva olgusu, halife kimliği üzerine inşa edeceği dinî söylemle, iktidarın kendisine yönelik kastı da meşrulaştırabilecek yegâne araç olarak görüldü. Bu da şeyhülislam özelinde ulemayı, darbelerde muhalefetin en asli unsurlarından biri haline getirdi.⁷³

3. Eylemden Söyleme, Tecrübeden Teamüle: Osmanlı'da Darbe Usulünün Oluşumu

İmparatorluk klasik çağının zaman zaman çatışmalar yaşayan iktidar-muhalefet ilişkisi, miras olarak aktarıldığı, birçok yönden bir buhran dönemi olan 17. yüzyıl Osmanlısında, özellikle üst düzey bürokratların güç mücadelesi gölgesinde ciddi bir kriz evresine girdi. İmparatorluğun siyasi tarihine darbe olgusunun dâhil oluşu, işte bu evrede muhalefetin krizi mevcut iktidarla kendi lehine çözemediği durumda taht değişikliğini bir yöntem olarak benimsemesiyle gerçekleşti. Esasında Osmanlı'da bu tarihten önce de II. Murat, II. Mehmet ve II. Bayezid örneklerinde olduğu gibi, mevcut sultan hayatta iken taht değişiklikleri yaşanmış fakat bunlar, bahsedilen çerçevenin dışında daha ziyade hanedan içi gelişmelerin bir ürünü olarak feragat yoluyla gerçekleşmiş olaylardı. Oysa adeta bir darbeler çağı olarak tanımlanabilecek olan 17. yüzyılın ilk yarısındaki vakalar ise, hanedan dışı müdahalelerle meydana gelmiş olması yönüyle, gerçek anlamda darbelerdi. İşte, 1618-1648 tarihleri arasında birbirini ardına gerçekleşen bu dört darbe vakasında, vakaların her birinde ayrı ayrı edinilen tecrübeler ile tedricen şekillenmiş, biçim ve içeriğiyle imparatorluğun son dönemine kadar geçerliliğini koruyacak bir usul, bir teamül ortaya çıktı.⁷⁴

Bu yolda ilk adım, I. Mustafa iktidarına yönetici elitler tarafından yapılan darbeye atıldı. Ancak bundan önce, Fatih'le kanunlaştırılmış uygulamaya aykırılığı açısından, I. Mustafa'nın iktidara getirilişinin de bir tür darbe, veraset usulü üzerinden saltanat sistemine yapılmış bir darbe olduğunu söylemek gerekir. Kösem Sultan'ın müdahalesi sonucu,⁷⁵ verasette sultan çocukları yerine tüm hanedanda ekber ve erşed anlayışının ilkini temsil eden I. Mustafa, Şeyhülislam Esad Efendi ve Sadaret Kaymakamı Sofu Mehmet Paşa'nın çabalarıyla iktidara getirildi.⁷⁶

⁷¹ Tezcan, *age*, s. 23, 27, 30-33. Tezcan, daha önce de zikredilen *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World* adlı çalışmasında, Hanefi hukukun ve dolayısıyla ulemanın Osmanlı siyasi sisteminde ağırlık kazanmasını, ikinci İmparatorluk ismini verdiği dönemin önemli bir karakteristik özelliği olarak ifade eder.

⁷² Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *Şakâ'ik-i Nu'mâniyye*, çev. Mecdi Efendi, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1269, s. 305-307.

⁷³ Şeyhülislam ve uhdesinde bulunan fetva argümanının, meşrulaştırıcı gücü dolayısıyla, bir isyan ya da darbe söz konusu olduğunda ne denli önemli ve arzulanır unsur olduğunu ortaya koyan en iyi örnek, hiç şüphesiz II. Mustafa'nın tahttan indirilmesi olayı olsa gerektir. Zira bu olayda muhalifler, bizzat Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin azli talebiyle isyan ettiğinden, eylemlerinin meşrulaştırılması ihtiyacını gidermek için iki kez kendi şeyhülislamlarını seçip fetva almışlardır. Bkz. Rifâ'at Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyanı: Osmanlı Siyasetinin Yapısı*, çev. Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara 2011, s. 59-61, 107-110.

⁷⁴ Osmanlı'da 17. yüzyıldan imparatorluk tarihinin sonuna dek ortaya çıkan darbelerin, gerçekleşme biçimlerinin örtüşmesi dışında, gerekçeleri bakımından farklılıklar içerdiğini de belirtmek gerekir. Bu konuya dair müstakil bir makale kaleme alan Necmettin Alkan, klasik yeniçeri isyan ve darbelerinin kısa vadeli oluşumların ürünü olduğunu, geleneği/kanun-ı kadimi korumaya odaklandığını; Batılılaşma dönemi isyan ve darbelerinin ise uzun vadeli örgütlenmelere ve modern taleplere dayandığını ifade eder. Necmettin Alkan, "Osmanlı Modernleşmesi ve Klasik Yeniçeri İsyanlarının Modern Siyasî Darbelere Dönüşmesi", *Doğu Batı*, S. 51, 2010, ss. 51-67.

⁷⁵ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 3, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, s. 270; Yılmaz Öztuna, *Sultan Genç Osman ve Sultan IV. Murat*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017, s. 17-18.

⁷⁶ Osmanlı veraset usulünün değiştirilmesinde şeyhülislam/ulema etkisi için bkz. Tezcan, *age*, s. 47, 72-76.

OSMANLI'DA DARBENİN DİLİ ÜZERİNE: BİÇİM VE İÇERİĞİYLE EYLEMDEN SÖYLEME BİR DARBE TEAMÜLÜ VE OLUŞUMU (1618-1648)

Akıl sağlığında bozukluk olduğu Darüssaade Ağası tarafından bildirilmesine rağmen Şeyhülislam Esad Efendi, bunun zamanla düzeleceğini iddia ederek, *böyle bir şâbb-ı kebîr şehzâde dururken, bir şehzâde-i sagîri iclâsdan lisân-ı halkdan kaçılır ve nice mahzûr ihtimâli virilir*⁷⁷ söylemi üzerinden I. Mustafa'nın iktidarına meşruiyet hazırladı. Neticede bu söylem bir karşılık buldu ve Şehzade Osman yerine, *ashâb-ı hall ü akd, Sultan Mustafa cânîşîn olmağı ma'kûl görüb... serîr-i hilâfete geçüb, a'yân ve erkân bey'at itdiler*⁷⁸ Esad Efendi'nin sisteme karşı yürütmüş olduğu bu muhalefet, kimi kaynaklarda eleştirilirken⁷⁹ kimi kaynaklarda ise, Sultan Ahmet'in şehzadelerinin saltanat adaylığına yönelik yapılan sagîr/küçük⁸⁰ vurgusuna bakılırsa, benimsenmiştir.

Fakat I. Mustafa'nın bu zorlama iktidarı, aynı zamanda Osmanlı'da iktidara karşı hanedan dışı müdahale tarihinin de kapısını araladı. Akıl sağlığında beklenen düzelme görülmediği gibi durumun halk tarafından da bilinir hale gelmesi, Darüssaade Ağası'nın Şeyhülislam Esad Efendi ve Sofu Mehmet Paşa'yı I. Mustafa iktidarına son verme konusunda ikna etmesini sağladı.⁸¹ Devlet erkânının ulufe bahanesiyle toplatıldığı divanda, Sultan Mustafa'nın *hal' olunub, yerine tasarrufa kâdir ve aklı zâhir olan Sultan Osman'ın nasb olunması* kararı verildi.⁸² Askerî zorlamanın bulunmadığı bürokratik bir darbe olarak tanımlanabilecek bu vaka, *ashâb-ı hall ü akd, serîr-i hilâfet* ve *hal'* gibi ifadeler içeren bir dil kullanılması yönüyle, darbe teamülünde söylemin hilafet teorisi üzerinden işletilmesinin öncüsü oldu.

Bu darbenin ardından teamül adına başka bir gelişme, I. Mustafa'nın halefi olan II. Osman'a yapılan darbeye kendini gösterdi. Vaka, genç Sultanın kadir-i mutlak iktidar anlayışını yeniden yerleştirme girişiminin bir sonucu olarak yorumlanabilir. Zira muhalefet, genç Sultan'ın, asker ve ulemayı karşısına alan bazı uygulamaları neticesinde ortaya çıkmıştı. II. Osman saltanata gelir gelmez, I. Mustafa'nın tahta çıkarılmasında dahli olan Şeyhülislam Esad Efendi'yi cezalandırmak adına ulema silsilesini düzenleme yetkisini ondan alarak, daha sonra devlet işlerine el atıp rüşvete karışacak olan kendi hocası Ömer Efendi'ye verdi.⁸³ Onun bu eylemi, tüm ulema cephesinde kendisine karşı ciddi bir rahatsızlık doğurdu.⁸⁴ Ardından, Hotin Seferi'nde kesin sonuç alınmamasından sorumlu tuttuğu kapıkullarını azarlama, sık sık sayım yaptırma, meyhanelerde yakalatıp denize aturma gibi muamelelere maruz bırakması ise, askerî cephede öfkeli bir hoşnutsuzluğa sebep oldu.⁸⁵ Bunlardan özellikle ikincisi, Genç Osman'ın Hicaz'a gitme kararının Anadolu ve Mısır'dan asker toplanıp yeniçeri ve sipahilerin ortadan kaldıracığı şeklinde yorumlanmasıyla, çok geçmeden aksiyona koyulan bir muhalefete dönüştü ve isyan çıktı. Kapıkullarının bu isyanı başlarda, Sultan'ın bu kararından sorumlu tuttukları Daarüssade Ağası Süleyman Ağa ve Hoca Ömer Efendi'yi hedef alıyordu.⁸⁶ İsyana kısa zaman sonra bir kısım ulema da katıldı ve Sultan'ı bu yola sevk edenler hakkında Şeyhülislam Esad Efendi'den fetva alındı.⁸⁷ Din üzerinden isyana meşruiyet kazandıran bu girişim, kılıç ve fetvanın fiil ve meşruiyet açısından muhalefetteki fonksiyonunu göz önüne sermektedir.

Kaynakların asi olarak tanımladığı muhalifler, fetvanın alınmasının ardından *şer' ile davamız vardır* söylemiyle harekete geçerek, Sadrazam Dilaver Paşa, Süleyman Ağa ve Hoca Ömer Efendi'nin katledilmeleri talebiyle, ulemeden bir heyeti saraya gönderdi. Fakat II. Osman, ulemanın tüm ısrarlarına rağmen idam taleplerini reddetti.⁸⁸ Genç Osman'ın mutlak otorite konumunu koruma adına attığı bu adım, isyanı farklı bir yönde etkiledi; Sultan'dan istediğini alamayan muhalefet, I. Mustafa'yı tekrar tahta çıkarma kararı olarak bizzat Sultan'ın kendisini yeni hedef olarak seçti. Fakat *şer' ile Sultân Mustafa'yı isteriz*⁸⁹ söylemiyle yine dinî meşruiyete sığınan kapıkulları, bu konuda bir iç muhalefetle karşılaştı. Şeyhülislam Esad Efendi, *biz Sultân Osman'ın taht-ı bey'atindeyiz, ânın şer'an hal' icâb ider hâli yokdur, Sultân Mustafa'ya bey'at itmek şer'an câ'iz değildir*

⁷⁷ İbrahim Peçevi, *Târîh-i Peçevî*, Cild-i Sâni (2), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1283, s. 360-361.

⁷⁸ Kâtip Çelebi, *Fezleke-i Kâtib Çelebî*, Cild-i Evvel (1), Ceride-i Havâdis Matbaası, İstanbul 1286, s. 385.

⁷⁹ "Mu'tâd değil iken, ya'ni verâset-i saltanat birâderâna değil, evlâd-ı kirâma mahsûs olması mukarrer iken, hikmet-i İlahiye ol asrda müftî'l-enâm olan Hâce-zâde Es'ad Efendi nâm ehlî'l-'ilmin tecribesi olmayub, zâhir-bînlîği ve sâde-derûnlîği bâ'isi ile bunların cülûs itmelerine musurr olub cemî'â vüzerâve erkân-ı devlet dahi kendüye teb'îyyet itmeleriyle..." Mehmed B. Mehmed Er-Rûmî (Edirneli)'nin *Nuhbetü't-Tevârih Ve'l-Ahbâr'ı ve Târîh-i Âl-i Osman'ı (Metinleri, Tahlilleri)*, içinde *Târîh-i Âl-i Osman*, haz. Abdurrahman Sağrılı, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2000, s. 13.

⁸⁰ *Târîh-i Peçevî*, s. 360; *Fezleke*, s. 385.

⁸¹ *Târîh-i Peçevî*, s. 361-362.

⁸² Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Târîh-i Solakzâde*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1298, s. 699.

⁸³ *Hasan Bey-Zâde Târîhi*, s. 922-923.

⁸⁴ Hüseyin Tuğî, *Musibetnâme*, haz. Şevki Nezihi Aykut, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s. 114.

⁸⁵ Kâtip Çelebi, *Fezleke-i Kâtib Çelebî*, Cild-i Sâni (2), Ceride-i Havâdis Matbaası, İstanbul 1287, s. 9-10; *Târîh-i Solakzâde*, s. 705.

⁸⁶ *Musibetnâme*, s. 8-11; *Târîh-i Solakzâde*, s. 703-705.

⁸⁷ *Târîh-i Solakzâde*, s. 705. "Pâdişâh-ı cihâm idlâl idüb, bir sevdaya düşürmekle 'abes yere beytü'l-mâl-i Müslimîni telef ve fesâda bâ'is olanlar hakkında şer'an ne lâzım gelür deyü bir fetvâ sureti tesvid idüb, birkaç ihtiyârlar ile Şeyhü'l-İslâm Es'ad Efendi'ye varub ve lüzüm-ı katle fevâ alub..." *Fezleke*, C. 2, s. 12. Esasında Şeyhülislam Esad Efendi, II. Osman'ı Hicaz kararından vaz geçirmek için de, "Pâdişahlar Kâbe'ye gitmek farz değildir, adalet üzere reyanın ahvalin görmek evladır" içerikli bir fetva vermiştir. *Musibetnâme*, s. 31.

⁸⁸ *Fezleke*, C. 2, s. 13-14; *Musibetnâme*, s. 42-43, 46-48.

⁸⁹ *Târîh-i Solakzâde*, s. 712; *Fezleke*, C. 2, s. 15.

fetvasıyla biate karşı çıktı.⁹⁰ Ulemanın bir kısmı da, “*bu meslûbü’l-akıldır*” mütalaasıyla onu destekledi.⁹¹ Bu durum, kılıcın eylemi açısından bir meşruiyet yoksunluğu yaratıyordu. Yeniçeri ve sipahiler, bu sorunu ortadan kaldırmak için, şeyhülislam ve ulemaya kılıç zoruyla biat ettirdi.⁹² Genç Osman bu gelişmeden haberdar olur olmaz Dilaver Paşa ve Süleyman Ağa’yı muhaliflere teslim ettiyse de I. Mustafa’ya yapılan “*tecdîd-i ‘akd-i bey’at*”⁹³ ile kendisinin halifelikten hal’i çoktan gerçekleşmişti.

Bu vakada kapıkulunun yarattığı de facto durumun şeyhülislam ve ulemeden kılıç zoruyla alınan biatle meşrulaştırılması, I. Mustafa vakasındaki kavram ve olgulardan sonra darbe teamülüne kapıkulu-ulema ittifakı biçiminde yeni bir içerik unsuru olarak dâhil oldu. Buradaki ortaya çıkışı her ne kadar bir zorlamanın neticesi de olsa bu ittifak, çok geçmeden Osmanlı’da darbe olgusunun en asli unsuruna dönüşerek, imparatorluğun son yüzyıllarındaki değişen askerî sistemi içerisinde dahi varlığını korudu. Ayrıca bu vaka, Sultan’ın tahttan indirildikten sonra katledilmesi yönüyle Osmanlı darbe tarihi açısından başka bir ilki daha temsil eder. Kayıtlara *Hâile-i Osmaniye* olarak geçen bu olay, Osmanlı’da darbenin başka bir yüzünün, hal’ edilen halife-sultanın hanedan dışı hizip tarafından tehdit algılanmaya devamı durumunda bir de katledilmesinin ilk örneğidir.

II. Osman’ın hal’inden sonra iktidara yine, akıl sağlığı sebebiyle daha önce hal’ edilen Sultan Mustafa getirildi. Ancak iktidar olsa da akli sorunları onu muktedir olmaktan alıkoyduğu için, devlet işlerinde sadrazamların keyfi idaresi söz konusu oldu. Bu durum başlı başına bir sorunken, buna bir de II. Osman’ın öldürülmesinin merkez ve taşradaki akislerinin eklenmesi, I. Mustafa iktidarını daha da huzursuz bir ortama dönüştürdü. Döneme tanıklık eden bir kaynak bu konuda; Sultanın katledilmesinin tüm memleketi büyük bir yasa boğduğundan, her yerde hırsızlık ve yağmanın arttığından ve buna engel olacak bir güç ve iradenin yokluğundan bahseder.⁹⁴ Sultan Mustafa’dan kaynaklı bu otorite boşluğunda, bir taraftan Sadrazam Davud Paşa kendisini sultan katilliğiyle suçlayanları susturmak için hazineyi ve mansıpları kullanıyor,⁹⁵ diğer taraftan ise saray dışında ve taşrada aynı suçlamalarla karşılaşan kapıkulları sadarete makamına sürekli müdahalede buluyordu. Çok geçmeden kapıkullarının baskısıyla Davud Paşa azledildi ve sadarete Mere Hüseyin Paşa getirildi. Fakat otorite yoksunluğu, yeniçeri ve sipahilerin tasallutunu devam ettirdi; onların sürekli müdahaleleri neticesinde kısa zamanda çok defa sadrazam değişikliği yaşandığı gibi, talepleri doğrultusunda Davud Paşa da katledildi.⁹⁶ Bu istikrarsız ortam, bir süre sonra I. Mustafa’nın iktidarını tartışılır hale getirdi ve yaşanan sıkıntıları onun tasarruf sahibi olmaya engel akli durumuna hamleden bir muhalefetin doğmasına yol açtı.

Bu, sadarete tekrar getirilen Mere Hüseyin Paşa’nın yeniçerileri yanına çekerek sergilediği keyfi idareye karşı yükselen isyanlarla kendisini gösterdi. İsyanın ilki, sadrazamın bir kadını divanda ağır azar ve hakaretlere maruz bırakmasına rencide olan ulemeden geldi.⁹⁷ Fatih Camii’nde sadrazam aleyhinde toplanan ulema, “*aklında hıfvet vardır, imameti caiz değildir, saltanattan hal’ olunsun*” söylemiyle,⁹⁸ bir taraftan da Sultan Mustafa’nın iktidarına karşı muhalefete girişti. Hatta aralarından bazıları bunu eyleme geçirebilmek için, sadrazama düşman sipahi zorbalarının da desteğiyle, yeniçeri odalarına giderek odabaşı ve neferlerden I. Mustafa’nın hal’i konusunda yardım istedi.⁹⁹ Ancak bu ilk muhalif hareket, olaylardan haberdar olup Ağakapısı’na sığınan Mere Hüseyin Paşa tarafından, manipüle ettiği yeniçeri ve acemi oğlanları kılıcıyla büyük bir kıyımına uğratıldı.¹⁰⁰

İktidar aleyhtarlığına dönüşen ulema hareketinin bu şekilde bertaraf edilmesinden sonra ikinci isyan, sadrazamın, ikbalî için tehdit gördüğü ve yeniçeri ve bostancılar üzerinden sindirmeye çalıştığı sipahibaşlarından geldi. Mere Hüseyin Paşa, bu isyanda da yeniçeri ağalarına sığındı fakat yeniçeri neferlerinin sipahilere katılmasıyla büyüyen muhalefet karşısında bu sefer ağalar onu kurtaramadı ve sadareten azledildi.¹⁰¹ Ardi kesilmeyen bu badirelerin tüm bürokratlar nezdinde yarattığı rahatsızlık, Kemankeş Ali Paşa’nın sadarete gelişiyle, I. Mustafa’nın iktidarını hedef alan bir muhalefete dönüştü. Ehlü’l-hal ve’l-akd heyetini temsil eden Kemankeş Ali Paşa ve Şeyhülislam Yahya Efendi öncülüğündeki devlet erkânı, sorunların kaynağı olarak gördüğü “*Sultân*

⁹⁰ Mehmed B. Mehmed Er-Rûmî, *Târîh-i Âl-i Osman*, s. 14. Kâtip Çelebi’de Şeyhülislam Esad Efendi’nin, “*henüz Sultân Osman tahtta oturur, gayre bey’at câ’iz değildir*” fetvasıyla biate karşı çıktığı geçer. Bkz. *Fezleke*, C. 2, s. 16. Peçevî’de ise, şeyhülislamın aynı düşünce ile “*şer’an bunlara bey’at câ’iz değildir*” diyerek biatten geri durduğu yazar. Bkz. *Târîh-i Peçevî*, s. 383. Şeyhülislam esasında bu tavrıyla, hilafet teorisindeki halife seçilebilmenin şartlarından *hür ve akıl sahibi olma* şartına uygun davranmıştır. Bkz. Gümüsoğlu, *age*, s. 166-167.

⁹¹ *Fezleke*, C. 2, s. 16.

⁹² *Fezleke*, C. 2, s. 16; *Hasan Bey-Zâde Târîhi*, s. 944-945.

⁹³ Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Târîh-i Ravzatü’l-Ebrâr*, Matbaa-i Bulak, Kahire 1248, s. 547.

⁹⁴ *Anonim Bir İbrance Kroniğe Göre 1622-1624 Yıllarında Osmanlı Devleti ve İstanbul*, çev. Nuh Arslantaş, Yaron Beb-Naeh, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 39.

⁹⁵ *Fezleke*, C. 2, s. 25, 27; *Hasan Bey-Zâde Târîhi*, s. 949-950.

⁹⁶ *Târîh-i Ravzatü’l-Ebrâr*, s. 550-552. I. Mustafa’nın on beş ay kadar süren ikinci saltanatında sırasıyla Davud Paşa, Mere Hüseyin Paşa, Lefkeli Mustafa Paşa, Gürcü Hadım Mehmed Paşa, Mere Hüseyin Paşa, Kemankeş Ali Paşa sadrazamlığa getirildiler ve bu değişikliklerin tamamında da yeniçeri ve sipahilerin baskı ve isyanları etkili olmuştur. *Târîh-i Ravzatü’l-Ebrâr*, s. 550-552; *Fezleke*, C. 2, s. 25-27, 34, 38.

⁹⁷ *Hasan Bey-Zâde Târîhi*, s. 955-956; *Topçular Kâtibi ‘Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)*, haz. Ziya Yılmaz, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 779.

⁹⁸ *Musibetnâme*, s. 219.

⁹⁹ *Fezleke*, C. 2, s. 36.

¹⁰⁰ *Topçular Kâtibi Tarihi*, s. 780-781; *Târîh-i Solakzâde*, s. 731-733.

¹⁰¹ *Hasan Bey-Zâde Târîhi*, s. 966-973; *Topçular Kâtibi Tarihi*, s. 782.

OSMANLI'DA DARBENİN DİLİ ÜZERİNE: BİÇİM VE İÇERİĞİYLE EYLEMDEN SÖYLEME BİR DARBE TEAMÜLÜ VE OLUŞUMU (1618-1648)

Mustafa'yı hal' idüüb, ekber ve erşed şehzadeyi cülus ettirme" kararı aldı.¹⁰² Şeyhülislam Yahya Efendi bu kararın meşruiyeti için, "*aklı hıffeti bulunanın imâmeti şer'an câ'iz değildir; sabinin imâmeti câ'iz, mecnûnun değildir*" fetvasını verdi ve Sadrazam Kemankeş Ali Paşa'yla saraya giderek, bunu bizzat Valide Sultan'a bildirdi.¹⁰³ Böylece Sultan Mustafa, ikinci kez fakat yine bürokratik bir darbeyle iktidardan el çektilmiş oldu.

Bu vakada şeyhülislamın darbeye meşruiyet kazandırmak için yalnızca cismani iştirakle kalmayıp, fetva ile bu temsili durumu somutlaştırması, darbenin söylem boyutunun görünür bir ifadesi olarak, Genç Osman vakasındaki kapıkulu-ulema ittifakından sonra, hal' fetvası adıyla teamüle dâhil olan diğer yeni bir unsur oldu. İşte, buraya kadar üç ayrı vakada sırasıyla tecrübe edinilen hilafet kuramının kavram ve olguları, kapıkulu-ulema ittifakı ve hal' fetvası gibi teamülü şekillendiren temel unsurlar, bir bütün olarak kendisini ilk kez I. İbrahim'in tahttan indirilmesinde gösterdi. Bu yönüyle II. Abdülhamit vakasındaki işleyiş ve muhteva ile örtüşen I. İbrahim vakası, Osmanlı'da darbenin biçim ve içerik bakımından olgunlaştığı ve bir teamül şeklini aldığı esas darbe oldu.

Dönemin çağdaşı bir kaynak, Sultan İbrahim'in iktidarına yönelik huzursuzluğun kökenleriyle ilgili üç isimden; Sadrazam Ahmed Paşa, Cinci Hoca adıyla ünlenmiş Hüseyin Efendi ve Şekerpare Kadın'dan bahseder. Ancak bunlar arasında, ortaya koyduğu icraat ve idareyle muhalefeti tetikleyen esas kişi, aynı kaynağın ifadesiyle, Sultan İbrahim'in "*i'timâd-ı küllî ile i'timâd eyleyüb bi'l-küllîyye umûr-ı saltanatı âna teslim ve tefviz*" ettiği Sadrazam Ahmed Paşa'ydı.¹⁰⁴ Zira sadrazamlığa gelişi dahi bir hilenin neticesi olan Ahmet Paşa'nın¹⁰⁵ sadareti döneminde, ilmiye ve seyfiye mansıpları aşikâre parayla alınır satılır hale gelmiş, rüşvetsiz iş görülmez olmuş ve halktan devlet erkânına herkes bundan mustarip kalıp, Sultan İbrahim'den yüz çevirmiş.¹⁰⁶ Ahmet Paşa kendi iktidarını korumak adına, Venediklilerin Çanakkale'yi tutması ve Bosna taraflarında topraklar kaybedilmesi gibi büyük olayları dahi sultandan gizlemiş, hatta kendisiyle ilgili şikâyetlerin saraya ulaşmasına da engel olmuş. Rumeli muhafazasında bulunduğundan olayların içyüzüne vakıf olan Damat Fazlı Paşa'nın, imparatorluğun idaresi ve vaziyetiyle ilgili gerçekleri bizzat Sultan'a bildirmesinde bile durumu kendi lehine çevirmeyi bilmiş, dahası Fazlı Paşa'yı da hapsedirmiş.¹⁰⁷

Tüm bunların payitahtta Ahmed Paşa'ya karşı uyandırdığı rahatsızlık, Sultan'ın ümera ve ulemeden saray için samur kürk, amber ve değerli kumaşlar, kendisi içinse yine samur kürkünden bir kapaniçe alınması emrinin uygulanması sırasında, isyanla sonuçlanacak ciddi bir muhalefete tahvil oldu. Şeyhülislam, kadıaskerler, vezirler ve yeniçeri ağası dâhil çoğu devlet ekâbirinden bu talepler karşılanmışken ilk tepki, istenilenleri verme imkânının olmadığını bildiren Galata Kadısı Mehmed Çelebi'den geldi. Sadrazam Ahmed Paşa'nın bu konuda kadı ile münakaşaya girmesi, kendisine olan tepkiyi iyice arttırdı.¹⁰⁸ Bunun üzerine daha şiddetli bir tepki, aynı isteklerin yanında hazineye yardım için ayrıca akçe de talep edilen ocak ağalarından geldi. Muslihiddin, Bektaş ve Kara Çavuş Ağalar ve özellikle Girit'ten yeni dönmüş, ocakta da oldukça saygın olan Kara Murad Ağa, sadrazam tarafından yöneltilen talepleri şiddetle reddetti.¹⁰⁹ Ahmed Paşa, kılıçtan bu muhalif cepheyi kırmak için, bir davet sırasında ağaları boğdurma tertibinde bulundu. Fakat bu tertibinin açığa çıkması,¹¹⁰ isyanın da fitilini ateşledi.

Kara Murad Ağa önderliğinde sadrazama karşı tüm ocağı harekete geçirerek Orta Cami'de toplanan ağaların ilk işi, ulemayla birlikte bu eyleme katılması için şeyhülislama haber göndermek oldu.¹¹¹ Bu, girişilen eyleme meşruiyet kazandırmaya yönelik bir hareketti elbette. Şeyhülislam Abdülkadir Efendi, davete verdiği "*bu çektiğimiz ne 'azâbdır, mâl ve cânımızdan emn ü râhatımız gitti*"¹¹² yanıtıyla, Ahmed Paşa karşıtı muhalefetin zaten bir parçası olduğunu gösterdi. Şeyhülislam ve ulemanın katılımından sonra Fatih Camii'nde yapılan

¹⁰² *Târîh-i Solakzâde*, s. 736-737.

¹⁰³ *Musibetnâme*, s. 225-226. I. Mustafa'nın çağdaşı olan Mehmed Edirnevî, *Târîh-i Âl-i Osman*'nda Sultan IV. Murat'ın cülusunu anlatırken, I. Mustafa'nın hal'ine ve hal' fetvasına dair de "*Şeyhülislam Yahya Efendi dâ'ilerin sa'y u ihtimâmı ile ve Sultan Mustafa'nun ref'i ve bunların serir-i saltanâta nasbı şer'an lâzım ve mühim olmuşdur deyü fetvâ-yı şerif*" verdiği bilgisini aktarır. Mehmed Edirnevî bunun devamında Sultan IV. Murat'ın cülusu için, "*taht-ı saltanat ve erike-i hilâfete cülûs-ı sa'âdet-me'nûs buyurmuşlaridiler*" ifadelerini kullanır. Mehmed B. Mehmed Er-Rûmî, *Târîh-i Âl-i Osman*, s. 15-16. "*Taht-ı saltanat ve erike-i hilâfete*" ifadesi, Osmanlıda iktidarın saltanat ve hilafete ayrı ayrı ilişkilendirildiğine dair bir işarettir.

¹⁰⁴ Mehmed Halife, *Târîh-i Gilmânî*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1340, s. 20. Mehmet Halife, bu üç ismin etki ve yönlendirmesine kapılan I. İbrahim'e de şu tenkitlerde bulunur: "*Ammâ pâdişâha lâyük olan bu idi. Tebdîl-i sûret olub ahvâl-i memlekette sûâl eyleye, tâ ki kendi vezîri ve bâkî mukârinleri ne yüzden olduğunu vukûf ola ve bizzât kendi hakkında halk ne dirler ve kimdendir ziyâde elemeleri ve zulümleri dahî sûâl etmek gerekdi, tâ ki halk andan âyâ etmeyüb başına kasd etmeyeler. Zirâ halk yüz döndüricek ahvâl müşkil olur.*" *Târîh-i Gilmânî*, s. 21.

¹⁰⁵ *Fezleke*, C. 2, s. 309.

¹⁰⁶ *Târîh-i Gilmânî*, s. 20.

¹⁰⁷ *Fezleke*, C. 2, s. 325; *Târîh-i Gilmânî*, s. 20-21.

¹⁰⁸ Mustafa Na'imâ Efendi, *Târîh-i Na'imâ: Ravzatü'l-Hüseyin Fi Hülasati Ahbâri'l-Hâfikayn*, Cild-i Râbi' (4), Tabhâne-i Âmire, İstanbul 1280, s. 285, 288-289.

¹⁰⁹ *Târîh-i Na'imâ*, s. 289.

¹¹⁰ *Târîh-i Na'imâ*, s. 291-292.

¹¹¹ *Fezleke*, C. 2, s. 327; *Vecihî, Devri ve Eseri*, haz. Ziya Akkaya, Ankara Üniversitesi DTC Fakültesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1957, s. 82. "*Murad ağa cümlesinden cesûr olmağın ânın başına cem' olub, bu gâilenin def'i bâbında 'ahd ü misâk itdiler... Ve gice ile Sultan Mehmed vâ'izi Velî Efendi'yi ağalar, müfîti efendiye gönderüb, cümle ocak bu bâbda mün'akiddir, kendüler dahî 'ulemâ ile sözü bir yere koyub hâzır olsunlar deyü haber göndermişler idi.*" *Târîh-i Na'imâ*, s. 294.

¹¹² *Târîh-i Na'imâ*, s. 295.

istişarede, ağaların itirazına rağmen sipahiler de isyana davet edildi.¹¹³ Sipahilerin iştirakiyle iyice genişleyen ve yaptırım gücü de aynı oranda artan muhalefet, daha kararlı adımlar atmanın da fırsatını bulmuş oldu; Ahmed Paşa, kendisine dair ahvalin görüşülmesi için camiye çağırıldı. Fakat aleyhindeki bu gelişmelerden önceden haberdar olan sadrazam, çoktan firar etmişti. Bu sırada durum saraya aksetti ve Sultan İbrahim, asilerin dağılması konusunda onlara bir emir gönderdi. Ancak Şeyhülislam Abdürrahim Efendi, Sultan'ın bu emrine "vezîri bize teslim itsün, bu cem'iyet tağlılmaz, şer'le sözümler vardır" cevabıyla karşılık verdi.¹¹⁴

Bu karşılıkla eylemleri kesin olarak isyan mahiyeti kazanan muhalifler, tekrar Orta Cami'de toplanarak, Ahmed Paşa'nın müfsit ve katli vacip olduğunu, onun yerine Sofu Mehmed Paşa'nın sadrazam seçilmesini kararlaştırdılar. Bunu Sultan'a bildirmesi için de, bizzat Mehmed Paşa'nın kendisini saraya gönderdiler. Sultan İbrahim, sadaret mührünü Mehmed Paşa'ya vermekle beraber,¹¹⁵ sadareten azli icbarını kabul ettiği Ahmed Paşa'nın, damadı olduğu gerekçesiyle katledilmesine razı olmadı ve Sofu Mehmed Paşa'dan bu konuda gayret göstermesini istedi.¹¹⁶ I. İbrahim'in hedef alınan bürokratını korumaya yönelik bu girişimi, tıpkı Genç Osman vakasında olduğu gibi, kendi iktidarını muhalefet için yeni hedef haline getirdi. Bu yoldaki son adımı, Ahmed Paşa'nın affı talebini kabul etmeyen şeyhülislam ve ağalar tarafından aynı istekle tekrar saraya gönderilen sadrazamı, tehdit ve darba maruz bırakması oldu.¹¹⁷ Sofu Mehmed Paşa, bu olayın etkisiyle sadaret mührünü şeyhülislama gönderip sadrazamlıktan çekildiğini bildirince, muhalefetin bütün unsurları, "Ahmed Paşa'yı katle ve Pâdişâh'ı hal'e ittîfâk itdiler."¹¹⁸ Ulema ve ağalar bu kasıt değişikliğini eyleme dökmek için, Valide Kösem Sultan'a, I. İbrahim'in hal'ine ittîfâkla karar verildiğini ve cumhura muhalefetin caiz olmadığını ilterek, Şehzade Mehmet'in biat için camiye gönderilmesini istedi. Ancak camide biatin gelenekte yeri olmadığı gerekçesiyle Valide Sultan, cülus için saraya gelmeleri gerektiği cevabını verdi.¹¹⁹ Bu sırada Sultan İbrahim, saraydaki silahlandırdığı bostancılar üzerinden iktidarını savunmaya hazırlanıyordu. Fakat bostancıbaşı, ulemanın, "ağa hazretleri, cümle 'ulemâ ve vüzerânın cevâbları budur ki, pâdişâh'ı hal'e 'umûmen ittîfâk olunmuşdur ve fetvâ virilmişdir" telkini ve ağaların, "baka ağa, eğer bostancıardan bir hareket ihtimâli sudûru his olunursa, vech-i arzda bostancı nâmına kimesne kalmaz" tehdidiyle¹²⁰ bu işten caydırıldı.

Bu aşamadan sonra kaynakların *ashâb-ı hall ü akd* ya da *erbâb-ı hall ü akd* olarak andığı muhalifler, sarayda Valide Sultan'ın direnci ile karşılaştı. Tüm ikna çabalarına rağmen Sultan İbrahim'in iktidardan indirilmesine razı edilemeyen Valide Sultan, Muslihiddin Ağa'nın ulemaca bu hal'e fetva verildiği ve hal'in artık şer'-i şerif emri olduğu sözleri üzerine, bu sefer de küçük yaştaki bir şehzadenin saltanata uygun olmayacağı argümanını öne sürdü.¹²¹ Ancak muhalefet, Şehzade Mehmet'in hilafetine dair buluşa ermemiş olmasından kaynaklanan bu engeli de, ulemadan Hanefi Efendi'nin Hanefi fıkhındaki "*kebîr-i muhtellü'l-'aklın saltanatı câ'iz değildir, sabî-i âkilin câ'izdir*" görüşü üzerinden verdiği fetvayla,¹²² I. İbrahim'in akıl sağlığının bozukluğu üzerinden aştı. Nihayet yine ulemadan Karaçelebizade Abdülaziz Efendi'nin oldukça sert muhalefet ve hakaretlerinin de ardından¹²³ başka bir çarenin kalmadığını gören Valide Sultan, cülusa¹²⁴ ve dolayısıyla da Sultan İbrahim'in hal'ine razı olmak durumunda kaldı.

Fakat muhalefetin, I. İbrahim'in iktidarına yönelik icraatı hal' ile sınırlı kalmadı; ilk kez Genç Osman vakasında görülen, hal' edilmiş sultanın iktidar için tehdit algılanmaya devamı halinde bir de katledilmesi, Sultan İbrahim vakasında da kendini tekrarladı. Zira *erbâb-ı hall ü akd*'in dağılmasından hemen sonra sarayda, I. İbrahim'in tahta yeniden getirilmesi şayiası çıkmıştı. Bu ihtimale karşı bizzat sadrazam, şeyhülislam ve yeniçeri ağaları tarafından, mahlû sultan İbrahim, iki cariyesiyle birlikte bir odaya hapsedildiyse de, benzer söylentiler halk arasında da yayılmaya başlamıştı.¹²⁵ Tehlikenin ciddiyet kazanması üzerine muhalifler, "*mâdâmki pâdişâh-ı mahlû' hayatdadur, nizâm-ı âlem müyesser olmayub hükkâm bîm-i cândan halâs bulmak ihtimâli yokdur, zarar-ı âmdan zarar-ı hâss tercîh oluna gelmişdir*" görüşüyle, Sultan İbrahim'in varlığına dair oldukça radikal bir karara

¹¹³ Fezleke, C. 2, s. 327.

¹¹⁴ Târih-i Na'imâ, s. 296.

¹¹⁵ Fezleke, C. 2, s. 327; Târih-i Gilmânî, s. 21; Vecihî, s. 82.

¹¹⁶ "Ahmed Paşa'yı 'azl itdim lâkin dâmâdımdır nice vireyim, âni kendülerden recâ iderim ve tahlisini senden bilürüm." Târih-i Na'imâ, s. 297.

¹¹⁷ "Bre köpek koca, sen vezîr-i âzam olmak için kulu tahrîk eyledin, bu cem'iyet ber-taraf olduktan sonra göresin ki hakkından nice gelürüm." Fezleke, C. 2, s. 327.

¹¹⁸ Târih-i Na'imâ, s. 298; Fezleke, C. 2, s. 327.

¹¹⁹ Fezleke, C. 2, s. 328-329.

¹²⁰ Târih-i Na'imâ, s. 314, 315.

¹²¹ Fezleke, C. 2, s. 329; Târih-i Na'imâ, s. 315-319.

¹²² Târih-i Na'imâ, s. 319.

¹²³ Naima, Abdülaziz Efendi'nin Valide Sultan'la olan diyaloguyla ilgili şu kaydı düşer: "Kara Çeleb-zâde 'Abdülaziz Efendi söze gelüb, misâlden bir şey koymayub dahî açık ve vâzih ol kadar küstâhâne sözler söyledi ki, bu mahalle tahrîr olunmaktan istihyâ olunub terk olunmuşdur." Târih-i Na'imâ, s. 319.

¹²⁴ Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi, Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli (Tahlîl ve Metin) 1732, haz. Nevzat Kaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 2-4.

¹²⁵ Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli, s. 7; Vecihî, s. 84.

OSMANLI'DA DARBENİN DİLİ ÜZERİNE: BİÇİM VE İÇERİĞİYLE EYLEMDEN SÖYLEME BİR DARBE TEAMÜLÜ VE OLUŞUMU (1618-1648)

vardı.¹²⁶ Sadrazam ve şeyhülislam, bu kararın uygulanmasındaki sorumluluktan kurtulmak amacıyla IV. Mehmet'ten, din ve devleti fitne ve fesattan korumak için pederinin izalesini emreden bir ferman aldı. Bu sırada Valide Kösem Sultan ve harem ağalarından, I. İbrahim'in yeniden iktidara getirilmesiyle ilgili fitnenin sarayda iyice yayıldığı ve ertelemeyen acele bir tedbir alınmazsa daha sonra önüne geçilemeyeceği haberinin gelmesi, eylemi hızlandırdı.¹²⁷ Yeniden sarayda toplanan muhalifler, "Manâsıb-ı ilmiyye ve seyfiyyeyi ehline vermeyib, rüşvetle nâ-ehle tevcih etmekle nizâm-ı âleme hâlel veren pâdişâhın hal'i ve izâlesi câ'iz olur mu?" sualine, şeyhülislamın, hilafet teorisindeki iki halife olduğunda birini öldürünüz görüşü üzerinden verdiği "olur" fetvasıyla, devrik sultan I. İbrahim'i, kapalı tutulduğu odada boğdurttu.¹²⁸

SONUÇ

Osmanlı'da, imparatorluğun son zamanlarına kadar varlığını sürdüren bir darbe teamülü söz konusu olmuş ve bu teamül, biçim ve içerik açısından, iktidarın kimliği etkisi altında kalan bir gelişim ve şekillenme göstermiştir. İktidarın kimliğindeki halife-sultan düalizminin, muhalefetin yapısında ve darbenin işleyiş sürecinde kendisine bir karşılık bulması, bunu ortaya koyan en mühim kanıttır. Nitekim iktidarın fiilî güç sahibi sultan kimliğine karşı askerî unsur, dinî yönünü çağrıştıran halife kimliğine karşı ise şeyhülislam özelinde ulema, muhalefetin yapısındaki düalizmi; darbenin fiilen sultan kimliğine karşı yürütülmesi fakat halife kimliği üzerinden meşrulaştırılması ise, eylem ve söylem boyutları olarak süreçteki düalizmi temsil etmiştir. Askerî unsur, icbar gücü olan kılıç enstrümanı ile darbe sürecinin eylem boyutunu, ulema ise meşrulaştırıcı araç olan fetva argümanı ile sürecin söylem boyutunu işletmiştir. Bu noktada darbenin halife kimliği üzerinden meşrulaştırılması, beraberinde, söylemin içerik olarak İslam kamu hukukuna ait kavram ve olgular üzerine inşa edilmesi durumunu getirmiştir. Bu içerik, hem hal' fetvalarının hem de çağdaş tarihsel kaynakların dilinde açıkça görülmüştür. Darbe teamülüne dair çizilen bu şema, Osmanlı'nın kuruluş ve yükseliş devirleri boyunca merkezî devlet ideolojisinin inşasında iktidarın en önemli müttefikleri olan kapıkulu ve ulemanın, tarihsel süreç içerisinde aynı zamanda muhalif bir karakter de kazanarak, bir müttefiklik dairesinde, 17. yüzyılda iktidarın bizzat kendisini de hedef almaya başlamasıyla tedricen ortaya çıkmıştır. Esasında klasik çağda, meşru iktidar hayattayken, kapıkulunun da taraf olduğu bazı taht değişiklikleri yaşanmış fakat bunlar, teamülün karakteristik özellikleri olarak öne sürülen askerî unsur-ulema ittifakı ve dinî meşruiyet gibi unsurları barındırmayan hanedan içi mücadelelerden kaynaklanmıştır. O sebeple teamül yolunda ilk adım, 1618'deki I. Mustafa vakası olmuştur. Bürokratik bir darbe olan bu ilk vakada, hadisenin söylem olarak iktidarın halife kimliği üzerinden ele alınması ve ashâb-ı hall ü akd, serîr-i hilâfet ve hal' gibi teamülün ana kavram ve olguları olan ifadeler etrafında işlenmesi, dil açısından sonraki vakalara öncülük etmiştir. Daha sonra ise, hemen ardından gelen II. Osman vakasındaki askerî unsur-ulema ittifakı ile I. Mustafa'nın mükerrer iktidarına yapılan darbedeki hal' fetvası olgusu, teamüle yeni unsurlar olarak eklenmiştir. Nihayet, bu üç farklı vakada ayrı ayrı tecrübe edinilen deneyimlerin, eylem ve söylem iş bölümünün de açıkça görüldüğü I. İbrahim vakasında birlikte sergilenmesiyle, imparatorluk tarihinin son hal' vakası olan II. Abdülhamid vakasıyla pratik açıdan doğrudan örtüşen bir darbe teamülü vücuda gelmiştir.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

¹²⁶ Fezleke, C. 2, s. 329-330; Târih-i Na'îmâ, s. 324-325. Bu kısım, Kâtip Çelebi'de şöyle geçer: "Mâdâmkî pâdişâh-ı mahlû' hayatdadır, nizâm müyesser olmayub hükkâm bîm-i cândan emân bulmak ihtimâli yokdur, zarar-ı 'âmdan zarar-ı hâss ola gelmişdir." Fezleke, C. 2, s. 330.

¹²⁷ Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli, s. 11-12.

¹²⁸ Fezleke, C. 2, s. 330; Târih-i Na'îmâ, s. 325.

KAYNAKÇA

1. Birincil Kaynaklar

Abdurrahman Şeref Efendi, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, haz. Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996.

Anonim Bir İbranice Kroniğe Göre 1622-1624 Yıllarında Osmanlı Devleti ve İstanbul, çev. Nuh Arslantaş, Yaron Beb-Naeh, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332.

Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Devlet Adamlarına Nasihatler: Nasâyahü'l-Vüzerâ*, haz. Yaşar Aydemir, Güray Kırpık, Hece Yayınları, Ankara 2021.

Feridun Bey, *Mecmû'a-i Münşâ't-ı Feridûn Bey*, Takvîmhâne-i Âmire, İstanbul 1264.

Hasan Bey-Zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-Zâde Târîhi: Metin ve İndeks (1003-1045/1595-1635)*, haz. Şevki Nezihî Aykut, C. 3, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004.

Hüseyin Tuğî, *Musibetnâme*, haz. Şevki Nezihî Aykut, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010.

İbrahim Peçevi, *Târîh-i Peçevî*, Cild-i Sâni (2), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1283.

“Kânûnnâme-i Âl-i Osmân”, *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmûası İlavesi*, İstanbul 1330, ss. 9-32.

Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli (Tahlil ve Metin) 1732*, haz. Nevzat Kaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.

Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Târîh-i Ravzatü'l-Ebrâr*, Matbaa-i Bulak, Kahire 1248.

Kâtip Çelebi, *Fezleke-i Kâtib Çelebi*, Cild-i Evvel (1), Cerîde-i Havâdis Matbaası, İstanbul 1286.

Kâtip Çelebi, *Fezleke-i Kâtib Çelebi*, Cild-i Sâni (2), Ceride-i Havadis Matbaası, İstanbul 1287.

Mehmed B. Mehmed Er-Rûmî (Edirneli)'nin Nuhbetü't-Tevârih Ve'l-Ahbâr'ı ve Târîh-i Âl-i Osman'ı (Metinleri, Tahlilleri), içinde *Târîh-i Âl-i Osman*, haz. Abdurrahman Sağırlı, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2000.

Mehmed Halife, *Târîh-i Gilmânî*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1340.

Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ: Neşrî Tarihi*, C. 2, haz. Faik R. Unat, Mehmet A. Köymen, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1957.

Mustafa Na'imâ Efendi, *Târîh-i Na'imâ: Ravzatü'l-Hüseyn Fî Hülasati Ahbârî'l-Hâfikayn*, Cild-i Râbi' (4), Tabhâne-i Âmire, İstanbul 1280.

Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Târîh-i Solakzâde*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1298.

Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *Şakâ'ik-i Nu'mâniyye*, çev. Mecdî Efendi, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1269.

Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil), haz. Ziya Yılmaz, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.

Vecihî, Devri ve Eseri, haz. Ziya Akkaya, Ankara Üniversitesi DTC Fakültesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1957.

2. Yardımcı Kaynaklar

AFYONCU, Erhan, Ahmet Önal, Uğur Demir, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri İsyenlar ve Darbeler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016.

AKGÜNDÜZ, Murat, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık*, Beyan Yayınları, İstanbul 2002.

AKYÜZ, Vecdi, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi: Emevilerin Kuruluş Devrinde İslâm Kamu Hukuku*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2021.

ALKAN, Necmettin, “Osmanlı Modernleşmesi ve Klasik Yeniçeri İsyenlarının Modern Siyasî Darbelere Dönüşmesi”, *Doğu Batı*, S. 51, 2010, ss. 51-67.

AVCI, Casim, “Hilâfet”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, ss. 546-553.

OSMANLI'DA DARBENİN DİLİ ÜZERİNE: BİÇİM VE İÇERİĞİYLE EYLEMDEN SÖYLEME BİR DARBE TEAMÜLÜ VE OLUŞUMU (1618-1648)

- AYDIN, Mehmet Âkif, "Hal", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul 1997, ss. 218-221.
- BARTHOLD, Vasiliy V., *İslâm'da İktidarın Serüveni: Halife ve Sultan*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006.
- BAŞOĞLU, Tuncay, "Hilafetin Sübut Şartı Olarak Bey'at", *İLAM Araştırma Dergisi*, C. 1, S. 2, 1996, ss. 81-111.
- BOYACIOĞLU, Ramazan, "Karamanoğlu İbrahim Bey Aleyhine Osmanoğullarının Aldığı Fetvalar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 4, 2000, ss. 61-76.
- ÇİPA, H. Erdem, *Yavuz'u Yaratmak: Osmanlı Dünyasında Saltanat Veraseti, Meşruiyet ve Tarihi Hafıza*, çev. Zeynep Rona, Kitap Yayınevi, İstanbul 2019.
- ÇİPA, H. Erdem, *Yavuz'un Kavgası: I. Selim'in Saltanat Mücadelesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020
- DANIŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 3, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.
- DEMİR, Uğur, *Osmanlı Hilafetinin İlk Asırları*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019.
- DÜZDAĞ, Mehmet E., *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1972.
- DÜZENLİ, Pehlül, "Şeyhülislâm Ebussuud Efendi: Bibliyografik Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 5, 2005, ss. 441-475.
- EL-ENSÂRÎ, Abdülhamîd İsmail, "Ehlü'l-Hal ve'l-Akd", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1994, ss. 539-541.
- EL-HAJ, Rifa'at Ali Abou, *1703 İsyanı: Osmanlı Siyasetinin Yapısı*, çev. Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara 2011.
- EL-HAJ, Rifa'at Ali Abou, *Modern Devletin Doğuşu: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel, Canan Şahin, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2000.
- ELİBOL, Ahmet, "Yeniçeriler ve İktidar Bağlamında Osmanlı Sisteminin Dönüşümü", *Gazi Akademik Bakış*, C. 3, S. 5, 2009, ss. 21-40.
- EMECEN, Feridun M., *Osmanlı Klasik Çağında Hilafet ve Saltanat*, Kapı Yayınları, İstanbul 2020.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar", *Tarih Dergisi*, C. 8, S. 11-12, 1956, ss. 11-50.
- GÜMÜŞOĞLU, Hasan, *İslâm'da İmâmet ve Hilâfet*, Kayihan Yayınları, İstanbul 2021.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.
- İNALCIK, Halil, "Mehmed II", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara 2003, ss. 395-407.
- İNALCIK, Halil, "Osmanlı Pâdişahı", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1958, C. 13, S. 4, ss. 68-79.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I: 1300-1600*, Eren Yayınları, İstanbul 2004.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- İNBAŞI, Mehmet, "Sultan I. Murad'ın Evrenos Bey'e Mektubu", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 8, S. 17, 2001, ss. 225-236.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Ehl-i Örf", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1994, ss. 519-520.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "İlmiye", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, ss.141-145.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Sultan II. Abdülhamid'i Tahta Çıkaran ve Tahttan İndiren Fetvalar", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Edt. Coşkun Yılmaz, Sultanbeyli Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2012, ss. 39-48.
- KAFADAR, Cemal, "Yeniçeriler ve Osmanlı Döneminde İstanbul'un Ayaktakımı: Yok Yere mi Asiydiler?", *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu (Norman Itzkowitz Armağanı)*, der. Baki Tezcan, Karl K. Barbir, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, ss. 135-161.

- KALLEK, Cengiz, “Biat”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1992, ss. 120-124.
- KAYDU, Ekrem, “Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, 1977, ss. 201-210.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuat, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Akçağ Yayınları, Ankara 2009.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuat, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1976.
- LUTTWAK, Edward, *Coup d'État (A Practical Handbook)*, Alfred A. Knopf, Inc., New York 1969.
- MERÇİL, Erdoğan, “Büveyhiler”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1992, ss. 496-500.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15. ve 17. Yüzyıllar)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013.
- ÖNGÖREN, Reşat, “Şeriat’ın Kestiği Parmak: Kânûnî Sultan Süleyman Devrinde İdam Edilen Tarikat Şeyhleri”, *İLAM Araştırma Dergisi*, C. 1, S. 1, 1996, ss. 123-140.
- ÖZ, Mehmet, *Kanun-ı Kadimin Peşinde: Osmanlı’da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Sultan Genç Osman ve Sultan IV. Murat*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 1, MEB Yayınları, İstanbul 1993.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi (1500-1914)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- SÜMER, Faruk, “Yavuz Halifeliği Devraldı Mı?”, *Belleten*, C. 56, S. 17, 1992, ss. 675-701.
- ŞAHİN, Haşim, “Vefâiyye”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul 2012, ss. 600-603.
- TEZCAN, Baki, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge University Press, New York 2010.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuat, *Görüp İştiklerim*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010.
- ULUÇAY, Çağatay, “Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. 6, S. 9, s. 53-90 ve C. 7, S. 10, 1954, s. 117-142.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Karamanoğulları Devri Vesikalarından İbrahim Bey’in Karaman İmaretı Vakfiyesi”, *Belleten*, C. 1, S. 1, 1937, ss. 56-127.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Teşkilâtında Kapukulu Ocakları*, C. 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.
- YAKUT, Esra, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Din ve Devlet*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Osmanlı Toplumı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. 1, Edt. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 1994, ss. 441-510.
- Yİ, Eunjeong, *17. Yüzyıl İstanbul’unda Lonca Dinamikleri*, çev. Barış Zeren, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- YURDAYDIN, Hüseyin G., “Düşünce ve Bilim Tarihi (1300-1600)”, *Türkiye Tarihi 2: Osmanlı Devleti 1300-1600*, Cem Yayınevi, İstanbul 2009, ss. 145-210.
- YÜCEL, Yaşar, Ali Sevim, *Klasik Dönemin Üç Hükümdarı: Fatih Yavuz Kanuni*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

**OSMANLI'DA DARBENİN DİLİ ÜZERİNE: BİÇİM VE İÇERİĞİYLE EYLEMDEN SÖYLEME BİR
DARBE TEAMÜLÜ VE OLUŞUMU (1618-1648)**

Bu çalışma İslâm hukukunda yer alan nikâh kavramının Kırım Hanlığı Kadıasker Defterlerindeki uygulanmasını kapsamaktadır. Çalışmada nikâhın İslâm hukukundaki önemi üzerinde durularak Kırım toplumunda uygulanması İslâm hukuku bakımından incelenmiştir. Çalışmanın amacı İslam hukukunun Kırım toplumu üzerindeki etkisini ortaya koymaktır. Çalışmada konu bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilerek yeni bir yorum katılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda bazı konular çalışmanın sınırları içinde tartışılmıştır. Bu kapsamda Kırım aile yapısı ve nikâhın uygulanışı hakkında bazı tespitler yapılmıştır. Buna göre de Kırım toplumunda egemen din İslâm'dır. Nikâh ise İslâmi kurallara göre kısımlıdır. Nikâh için öncelikle çiftler arasında karşılıklı rızanın bulunması gerekmektedir. Kadın ve erkek arasında karşılıklı rızadan sonra ise kızın ailesinden izin alınmaktadır. Aile büyüklerinden izin alma âdeti hem İslâm hukukunun hem de bozkır töresinin Kırım'daki bir yansımasıdır. Nikâhın en önemli şartlarından biri ise mihrdir. İslâm hukukunda olduğu gibi Kırım toplumunda da nikâh öncesinde mutlaka mihr miktarı belirlenir ve ne şekilde ne zaman ödeneceği şahitlerin huzurunda belirtilirdi. İslâm hukukunda olduğu gibi Kırım'da da standart bir mihr miktarı bulunmayıp kadının ve erkeğin toplum içindeki statüsüne göre mihr belirlenmiştir. Kırım'da ve İslâm hukukunda nikâhın din adamının ya da resmi bir görevlinin huzurunda yapılma zorunluluğu bulunmamaktadır. Bazı nikâhlar cami imamının huzurunda bazıları ise kadı ya da temsilcisi huzurunda kısımlı, bunların çok az bir kısmı kadıasker defterlerine kaydedilmiştir. Fakat nikâhın kısımlı olması için İslâm hukukunda belirtilen evlenme engellerinin bulunmaması ve karşılıklı rıza, veli onayı, mihr ve şahitlerin bulunması gibi asgari şartların sağlanması gerekmektedir. Yine bölgede çok sayıda kölenin bulunması köle ile yapılan evlilikleri de meydana getirmiştir. Bu bağlamda köle ile yapılan nikâhlarda da İslâmi kaideler uygulanmış, köle önce âzad edilmiş akabinde belli bir mihr karşılığında nikâh kısımlıdır. İslâmi kurallara uygun şekilde meydana getirilen nikâhla kurulan aile, toplumun sağlam temeller üzerinde oturmasında önemli bir etkiye sahip olmuştur. Çeşitli sebeplerle evliliklerin sonlandırılması gerektiği zaman da yine İslâm hukuku devreye girmiştir. Erkek istediği zaman ve mekânda karısını boşama hakkına sahipken kadının kocasından boşanması ancak hâkim makamının huzurunda belli şartlarla mümkündür. Erkek, karısını talâk ile boşaması halinde genellikle mihrini ve iddet nafakasını ödemiştir. Erkeğin karısını boşaması ile birlikte kadın genellikle mahkemeye başvurarak kocasının kendisini boşadığını ve bu nedenle mahkemece de boşanmanın onaylanmasını talep etmiştir. Talâk haricindeki boşanmalarda ise kadın genellikle mihr ve iddet nafakasından feragat etmiştir. Çalışmada, boşanma talebinden kaynaklı kadına karşı şiddet olayına rastlanmamıştır. Fakat boşanma sebepleri arasında kadına karşı uygulanan şiddet vardır. Çalışmada elde edilen bulgular bir bütün olarak değerlendirildiğinde Kırım'da İslâm hukukunun sıkı bir şekilde takip edildiği, bölgenin geçmişinde Türklük ve İslâmiyet'in etkili olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Nikâh, Aile, Kırım, Kırım Kadıasker Defterleri.

* Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, Niğde/TÜRKİYE, E-Posta: adogan1299@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2685-957X.

İSLAM HUKUKUNDA NİKÂH AKDİNİN UYGULANMASI: KIRIM HANLIĞI ÖRNEĞİ

(17. ve 18.YÜZYIL)

THE APPLICATION OF THE NORTH CONTRACT IN ISLAMIC LAW: THE EXAMPLE OF THE KHANATE OF CRIMEA (17TH and 18TH CENTURY)

ABSTRACT

This study covers the application of the concept of marriage in Islamic law in the Kadıasker Registers of the Crimean Khanate. In study, the importance of marriage in Islamic law is emphasized and its application in society is examined in terms of Islamic law. The aim of the study is to reveal the effect of Islamic law on the Crimean society. In the study, the subject was evaluated with a holistic approach and a new interpretation was tried to be added. In this context, some issues are discussed within the limits of the study and some determinations were made about the Crimean family structure and the practice of marriage. Accordingly, the dominant religion in the Crimean society is Islam. Marriage is according to Islamic rules. For marriage, firstly, there must be mutual consent between couples and after their permission should be obtained from the girl's family. This tradition is a reflection of both Islamic law and steppe customs in Crimea. One of the most important conditions of marriage is mahr. The amount of the mahr was definitely determined before the marriage and how and when it would be paid was stated in the presence of witnesses. As in Islamic law, there is no standard amount of mahr in Crimea, the mihr is determined by the status of the couple. As in Islamic law, it is not obligatory to marry in the presence of an official in Crimea. Some of them were performed in the presence of imams and some of them were performed in of kadı, only a few of them were recorded in the registers of the kadıasker. For the marriage to take place, the minimum conditions specified in Islamic law must be met. The presence of a large number of slaves in the region gave birth to marriages with slaves. In such marriages, Islamic rules were applied, the slave was freed and married in return for a certain mahr. The family, which was formed according to Islamic rules, had an important effect on the establishment of the society on solid foundations. Islamic law was also applied in the dissolution of marriage. While a man can divorce his wife whenever and wherever he wants, a woman can only divorce her husband in the presence of a judge under certain conditions. If a man divorces his wife with talaq, he usually pays his mahr and iddah alimony. When the man divorced his wife, the woman usually applied to the court and asked for the divorce to be approved, and the court approved. In divorces other than talaq, women generally waived their mahr and iddah alimony. In the study, no violence against women due to the request for divorce was found. However, violence against women is among the reasons divorce. When the findings obtained in the study are evaluated as a whole, it is seen that the Islamic law was strictly followed in the Crimea, and Turkishness and Islam were influential in the past of the region.

Keywords: Islamic Law, Marriage, Family, Crimea, Crimean Kadıasker Notebooks.

GİRİŞ

Nikâh, genel anlamda karı-kocanın birlikte yaşamasını, birbirinden istifade etmesini ve bu bağlamda karşılıklı yükümlülükler yükleyen rızâ bir akit olarak ifade edilmiştir.¹ Tarih boyunca pek çok topluluk tarafından özellikle de ilâhî dinler tarafından ailenin oluşumu için nikâh teşvik edilmiştir. Bu dinlerden biri olan İslâm dini de nikâh kavramına çok ehemmiyet göstermiş, meşru ve muteber bir nikâh olmadan yaşanan birliktelikleri Allah katında haram kılmıştır. Kur'ân-ı Kerim ve hadislerde birçok yerde evlilik ve aile kurumuna verilen önem açıkça ifade edilmiştir. Kur'ân'da on dokuz âyette nikâh kelimesi çoğunlukla evlenme akdini belirtmek üzere geçmektedir.² Bunlara birkaç örnek vermek gerekirse “Onlara ısınıp kaynaşasınız diye size kendi türünüzden eşler yaratıp aranızda sevgi ve şefkat duyguları yerleştirmesi de O'nun kanıtlarındandır. Doğrusu bunda iyi düşünen kimseler için dersler vardır”³, “Oruç gecesinde kadınlarınızla birleşmek size helâl kılındı. Onlar sizin için elbisedir, siz de onlar için elbisesiniz. Sizin kendinizi sıkıntıya sokmakta olduğunuzu Allah bilmiş, tövbenizi kabul etmiş ve sizi bağışlamıştır. Şimdi artık onlarla birleşin ve Allah'ın sizin için yazdığını isteyin. Fecrin beyaz ipi siyah ipinden sizin için ayırt edilir hale gelinceye kadar yiyin için, sonra orucu geceye kadar tamamlayın. Mescidlerde ibadete çekilmişken kadınlarla cinsel ilişkide bulunmayın. Bunlar Allah'ın koyduğu sınırlardır; sakın bu sınırlara yaklaşmayın. Allah âyetlerini insanlar için işte böyle açıklar. Umulur ki sakınırlar”⁴, “Allah size kendi cinsinizden eşler yarattı, eşlerinizden de sizin için oğullar ve torunlar türetti; sizi güzel ürünlerle rızıklandırdı. Onlar yine de bâtıla inanıp Allah'ın nimetine karşı nankörlük mü ediyorlar?”⁵ “İçinizden evli olmayanları, köle

¹ Halil Cin, Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, C. II, Timaş Yayınları, İstanbul 1990, s. 70.

² Fahrettin Atar, “Nikâh”, *DİA*, C. 33, İstanbul 2007, s. 112.

³ Er-Rûm, 30/21.

⁴ El-Bakara, 2/187.

⁵ En-Nahl, 16/72.

ve câriyeleriniz arasından da elverişli olanları evlendirin. Yoksulluk içinde iseler Allah lütfu ile onları ihtiyaçtan kurtarır. Allah'ın hazinesi geniştir, her şeyi bilmektedir"⁶, "Zinaya yaklaşmayın! Çünkü o hayâsızlıktır, çok kötü bir yoldur" şeklinde birçok âyette evliliğin faziletlerinden bahsedilerek nikâh teşvik edilmiştir.⁷ Ayrıca evlilik birçok hadiste de teşvik edilmiştir. Bunlardan biri olan ve Ebû Eyyüb (r.a.)'den aktarılan rivâyete göre, Hz. Peygamber "Dört şey tüm peygamberlerin sünnetlerindedir. Utanma duygusu, güzel koku sürünmek, misvak kullanmak ve evlenmek..." şeklinde buyurarak nikâhı önceki peygamberlerin ve Hz. Peygamber'in sünneti olarak niteleyerek teşvik etmiştir. Başka bir hadiste ise Resulullah (sav) "Nikâhı ilan edin, onu mescidlerde yapın. Üzerine de defvurun" şeklinde nikâhın mescitlerde yapılmasını, ilan edilmesini ve akabinde eğlence yapılması gerektiğini buyurmuştur.⁸ Yine Hz. Peygamber'in "Allah sana (evliliği) mübarek kılsın, üzerine bereket indirsın, ikinizin arasını hayırda birleştirsın"⁹ ve "Ey gençler grubu, sizden kimin evlenmeye gücü yetiyorsa evlensin çünkü evlilik gözü harama karşı iyi korur. Irz ve namusu da daha koruyucudur. Evlenmeye gücü yetmeyenleriniz ise oruç tutsun çünkü oruç şehveti azaltır"¹⁰ şeklindeki hadisleri İslâm dininin evliliğe verdiği önemi göstermesi bakımından mühimdir.

Karı koca arasında rızâî bir akit olan evliliğin belli şartları bulunmaktadır. Öncelikle evlilik bir erkekle kadın arasında mümkündür. Erkekle kadın arasındaki evliliğin ilk şartıysa taraflar arasında karşılıklı rızadır. Taraflar evlenme konusundaki iradesini açık ve anlaşılır bir şekilde nikâh meclisinde açıklamalıdır. Evlenme işlemi ise en az iki şahit huzurunda yapılmalıdır.¹¹ Yine nikâh için belli durumlarda ebeveynin izni de alınmalıdır. Tüm bu şartlarla birlikte nikâhın din adamının ya da resmi bir görevlinin huzurunda yapılma zorunluluğu ise bulunmamaktadır.¹² İslâm hukukuna göre bazı durumlardaysa nikâhın önünde bazı geçici engeller yer almaktadır. Bu nedenle nikâh kısılabilmesi için bu engellerin ortadan kalkması gerekmektedir. Nikâhın önündeki geçici engellerin en önemlileri; din ayrılığından, üçlü boşanmadan, iddetten, çok eşli evlilikten, sihrî hısımlıktan, başkasıyla evli olmaktan, mülkiyet münasebetinden ve öldürücü hastalıktan kaynaklanan evlenme engelleridir.¹³

İslâmiyet'in doğuşuyla birlikte ortaya çıkan İslâm hukukundaki aile kurumuyla ilgili hükümler, İslâm'ı kabul eden İslâm devletleri tarafından da sıkı bir şekilde takip edilerek kendi bünyelerine uyarlanmıştır. Bu devletlerden biri de Doğu Avrupa bölgesinde kurulan ve uzunca bir müddet Osmanlı Devleti tabiiyetinde kalarak Osmanlı Devleti'nin ve İslâm'ın kuzeydeki kalesi olan Kırım Hanlığı'dır. Kırım Hanlığı'nın yönetiminde bölgede İslâmiyet egemen din olmuş ve pek çok bakımdan da İslâm hukuku Kırım'da tatbik edilmiştir. Bölgede İslâm hukukunun ne şekilde tatbik edildiğinin en önemli göstergelerinden birisi de kadıasker defterleridir. Müftüye bağlı olan kadılar tarafından tutulan bu defterlerde; Kırım Yarımadasının yerleşim yapısı, sosyal ve iktisadi hayatı ve bölgenin dini inanışları hakkında çok kıymetli bilgiler yer almaktadır. Bu nedenle çalışmada öncelikle Kırım Hanlığı Kadıasker Defterleri tanıtılmış ve akabinde bu defterlerde büyük bir yekûn tutan nikâh ve boşanma konulu hükümlerin önemli bir kısmı transkript edilmiştir. Ayrıca konuyla ilgili güncel literatür ve lisansüstü tezler taranmıştır. Tüm bu işlemlerden sonra ise veriler kendi içerisinde nişan, nikâh, boşanma ve boşanma türleri bakımından tasnif edilerek nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi yöntemi ile değerlendirilmiştir. Bu çalışmayla nikâh ve boşanma kavramları üzerinden İslâm hukukunun Kırım toplumu üzerindeki etkisi ortaya konmuştur. Ayrıca bu çalışmayla Kırım toplumunda nikâhın nasıl kısıldığı ve boşanma için hangi tedbirlerin alındığı İslâm hukukunun Kırım hukukuna yansımaları bakımından ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışma, Türkiye'de örnekleri bulunan kadıasker defterleri ile sınırlıdır.

1. Kırım Hanlığı Kadıasker Defterleri

Kırım Hanlığı, Altın Orda Devleti'nin parçalanmasıyla birlikte M.1141-1142 (H. 845) tarihinde Hacı Geray tarafından Solhat şehrinde kurulmuştur. Hacı Geray'ın ölümünden sonra ortaya çıkan taht kavgası üzerine II. Mehmet zamanında Gedik Ahmet Paşa tarafından gönderilen donanmayla birlikte Kefe bölgesi fethedilmiş ve aynı zamanda Kırım Hanlığı Osmanlı Devleti tabiiyetine girmiştir. Bu tarihten sonra da pek çok alanda Osmanlı Devleti yönetim yapısı ve müesseseleri Kırım'da tatbik edilmiştir.¹⁴

Kırım Hanlığı'ndaki Osmanlı Devlet müesseselerinden biri de kadılıklardır. Ülke, kazâlara ayrılmış ve bu kazâların başına kadılar atanmıştır. Doğrudan doğruya Kırım Han'ı tarafından ya da ona bağlı olan müftü tarafından atanan kadılar, buldukları bölgede idari ve adli işleri yürütmüşlerdir. Kadılar, kazâyı yönetirken de mahkemede alınan kararları ve alınan kayıtları Osmanlı mahkemelerinde olduğu gibi defterlere kaydetmişlerdir.

⁶ En-Nûr, 24/32.

⁷ El-İsrâ, 17/32.

⁸ Tirmizî, "Nikâh", 1,6.

⁹ Tirmizî, "Nikâh", 7.

¹⁰ Buhârî, "Savm", 10; Müslim, "Nikâh", 1.

¹¹ Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1974, s. 59-100.

¹² Atar, *agm*, s. 114.

¹³ Geçici evlenme engelleri için bkz. Cin, *age*, s. 110-132; Cin'e göre bu engellere ilaveten ihram halindeyken de evlilik caiz değildir.

¹⁴ Ahmet Doğan, *Kırım Bahçesaray'da Sosyo-Ekonomik Hayat*, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara 2022, s. 2-4.

İSLAM HUKUKUNDA NİKÂH AKDİNİN UYGULANMASI: KIRIM HANLIĞI ÖRNEĞİ

(17. ve 18.YÜZYIL)

Kaynaklarda şer'iyeye sicili, şer'iyeye defteri, mahkeme defteri, zabt-ı vekâyi veya sicillat defteri şeklinde adlandırılan bu defterler bu çalışmada müftüye bağlı olan kadıaskerler tarafından tutulduğu için kadıasker defteri olarak adlandırılmıştır. Çalışmaya konu olan kadıasker defterlerinin orjinalleri Rusya Federasyonu St. Petersburg Milli Kütüphanesi'nde ve Yalta Tarih ve Edebiyat Müzesi'nde yer almaktadır. Defterlerin toplam sayısı 122'dir. Bunların 121 tanesi Rusya Federasyonu St. Petersburg Milli Kütüphanesi'nde Otdel Rukopisey Rossiyskoy Natsionalnoy Biblioteki (ORRNB) Fond 917, No:1-121, diğeri ise Yalta Tarih ve Edebiyat Müzesi'nde "Yaltinskiy İstorka-Literaturny Muzey"(YİLM) No:315 künyesiyle kayıtlı bulunmaktadır.¹⁵ Bu defterlerin 59 tanesinin kopyası ise Türkiye'ye getirilmiş¹⁶ ve Bilkent Üniversitesi Halil İnalcık Koleksiyonu'nda ve İSAM'da araştırmacıların hizmetine sunulmuştur.

Tablo 1. Kırım Hanlığı Kadıasker Defterleri¹⁷

Defter No	Defterin Tarihi	Bulunduğu Yer	Kazası	Türkiye'deki Durumu
1	1608-1613,1668,1669	ORRNB, Fond 917, No:1	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
2	1635-1648	ORRNB, Fond 917, No:2	Gözleve	Mevcut Değil
3	1647-1650	ORRNB, Fond 917, No:3	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
4	1651-1653	ORRNB, Fond 917, No:4	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
5	1653-1655	ORRNB, Fond 917, No:5	Bahçesaray	Mevcut Değil
6	1655-1656	ORRNB, Fond 917, No:6	Bahçesaray	Mevcut Değil
7	1655-1657	ORRNB, Fond 917, No:7	Bahçesaray	Mevcut Değil
8	1659-1664	ORRNB, Fond 917, No:8	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
9	1664-1667	ORRNB, Fond 917, No:9	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
10	1666-1668	ORRNB, Fond 917, No:10	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
11	1666-1668	ORRNB, Fond 917, No:11	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
12	1668-1672	ORRNB, Fond 917, No:12	Bahçesaray	Mevcut Değil
13	1667-1669	ORRNB, Fond 917, No:13	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
14	1668-1672	ORRNB, Fond 917, No:14	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
15	1672-1673,1675-1676	ORRNB, Fond 917, No:15	Bahçesaray-Diptarhan	Kopyası Mevcut
16	1672-1673	ORRNB, Fond 917, No:16	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
17	1673-1674	ORRNB, Fond 917, No:17	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
18	1674-1675	ORRNB, Fond 917, No:18	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
19	1671-1672	ORRNB, Fond 917, No:19	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
20	1673-1675	ORRNB, Fond 917, No:20	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
21	1675-1676	ORRNB, Fond 917, No:21	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
22	1676-1679	ORRNB, Fond 917, No:22	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
23	1678-1684	ORRNB, Fond 917, No:23	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
24	1676-1679	ORRNB, Fond 917, No:24	Bahçesaray	Kopyası Mevcut

¹⁵ Fehmi Yılmaz, Ahmet Cihan, Özlem Deniz Yılmaz, *Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğu*, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2021, s. 39.

¹⁶ 3. ve 23. Defterler A ve B olmak üzere 2'şer cilttir. Dolayısıyla Türkiye'de şu an için 61 cilt defter mevcuttur. Kırım Hanlığı Kadıasker Defterlerinin Türkiye'ye getirilmesinde ki önemli şahsiyetlerden biri de Ahmet Nezih Turan'dır. Turan, TİKA adına görev yaptığı Kırım'dan dönerken bu nüshaların CD'ler halinde Türkiye'ye getirilmesini sağlamıştır. Bkz. Zeynep Özdem, *Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat (17. Yüzyıl Sonlarından 18. Yüzyıl Ortalarına Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s.9.

¹⁷ Tablo Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğu esas alınarak hazırlanmıştır. İlgili Kadıasker defterleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz, Cihan, Deniz Yılmaz, *age*.

AHMET DOĞAN

25	1683-1684	ORRNB, Fond 917, No:25	Karasu	Kopyası Mevcut
26	1684-1685	ORRNB, Fond 917, No:26	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
27	1685-1688	ORRNB, Fond 917, No:27	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
28	1688-1690	ORRNB, Fond 917, No:28	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
29	1688-1693	ORRNB, Fond 917, No:29	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
30	1692-1696	ORRNB, Fond 917, No:30	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
31	1695-1697	ORRNB, Fond 917, No:31	Gözleve	Kopyası Mevcut
32	1696-1697	ORRNB, Fond 917, No:32	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
33	1697-1699	ORRNB, Fond 917, No:33	Karasu	Kopyası Mevcut
34	1698-1701	ORRNB, Fond 917, No:34	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
35	1700-1702	ORRNB, Fond 917, No:35	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
36	1701-1703,1706	ORRNB, Fond 917, No:36	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
37	1702-1704	ORRNB, Fond 917, No:37	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
38	1704-1705	ORRNB, Fond 917, No:38	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
39	1704-1706	ORRNB, Fond 917, No:39	Karasu	Mevcut Değil
40	1706-1707	ORRNB, Fond 917, No:40	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
41	1707-1708	ORRNB, Fond 917, No:41	Bahçesaray	Mevcut Değil
42	1708-1711	ORRNB, Fond 917, No:42	Gözleve	Mevcut Değil
43	1719-1712	ORRNB, Fond 917, No:43	Bahçesaray	Mevcut Değil
44	1711-1713,1723,1724	ORRNB, Fond 917, No:44	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
45	1713-1715	ORRNB, Fond 917, No:45	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
46	1714-1715	ORRNB, Fond 917, No:46	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
47	1716-1718	ORRNB, Fond 917, No:47	Karasu	Kopyası Mevcut
48	1700-1701,1716,1719,1724	ORRNB, Fond 917, No:48	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
49	1720-1723	ORRNB, Fond 917, No:49	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
50	1719-1723	ORRNB, Fond 917, No:50	Karasu	Mevcut Değil
51	1723-1724	ORRNB, Fond 917, No:51	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
52	1724-1725	ORRNB, Fond 917, No:52	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
53	1725-1727	ORRNB, Fond 917, No:53	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
54	1725-1726	ORRNB, Fond 917, No:54	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
55	1726-1731	ORRNB, Fond 917, No:55	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
56	1730-1733	ORRNB, Fond 917, No:56	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
57	1731-1733	ORRNB, Fond 917, No:57	Karasu	Kopyası Mevcut
58	1733-1735	ORRNB, Fond 917, No:58	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
59	1736-1737	ORRNB, Fond 917, No:59	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
60	1736-1741	ORRNB, Fond 917, No:60	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
61	1737-1739	ORRNB, Fond 917, No:61	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
62	1737-1742	ORRNB, Fond 917, No:62	Bahçesaray	Kopyası Mevcut

İSLAM HUKUKUNDA NİKÂH AKDİNİN UYGULANMASI: KIRIM HANLIĞI ÖRNEĞİ
(17. ve 18.YÜZYIL)

63	1739-1745	ORRNB, Fond 917, No:63	Bahçesaray	Mevcut Değil
64	1741-1743	ORRNB, Fond 917, No:64	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
65	1743-1744	ORRNB, Fond 917, No:65	Karasu	Kopyası Mevcut
66	1744-1745	ORRNB, Fond 917, No:66	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
67	1744-1746	ORRNB, Fond 917, No:67	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
68	1744-1748	ORRNB, Fond 917, No:68	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
69	1746-1747	ORRNB, Fond 917, No:69	Bahçesaray	Mevcut Değil
70	1748-1750	ORRNB, Fond 917, No:70	Bahçesaray	Mevcut Değil
71	1748-1753	ORRNB, Fond 917, No:71	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
72	1750-1751	ORRNB, Fond 917, No:72	Bahçesaray	Kopyası Mevcut
73	1750-1752	ORRNB, Fond 917, No:73	Bahçesaray	Mevcut Değil
74	1751-1752	ORRNB, Fond 917, No:74	Gözleve	Mevcut Değil
75	1752-1755	ORRNB, Fond 917, No:75	Bahçesaray	Mevcut Değil
76	1753-1755	ORRNB, Fond 917, No:76	Bahçesaray	Mevcut Değil
77	1753-1755	ORRNB, Fond 917, No:77	Bahçesaray	Mevcut Değil
78	1755-1756	ORRNB, Fond 917, No:78	Bahçesaray	Mevcut Değil
79	1756-1757	ORRNB, Fond 917, No:79	Bahçesaray	Mevcut Değil
80	1758-1761	ORRNB, Fond 917, No:80	Bahçesaray	Mevcut Değil
81	1757-1759	ORRNB, Fond 917, No:81	Bahçesaray	Mevcut Değil
82	1760-1761	ORRNB, Fond 917, No:82	Bahçesaray	Mevcut Değil
83	1760-1763	ORRNB, Fond 917, No:83	Bahçesaray	Mevcut Değil
84	1761-1762	ORRNB, Fond 917, No:84	Bahçesaray	Mevcut Değil
85	1764-1765	ORRNB, Fond 917, No:85	Bahçesaray	Mevcut Değil
86	1764-1766	ORRNB, Fond 917, No:86	Bahçesaray	Mevcut Değil
87	1765-1767	ORRNB, Fond 917, No:87	Bahçesaray	Mevcut Değil
88	1766-1767	ORRNB, Fond 917, No:88	Bahçesaray	Mevcut Değil
89	1767-1768	ORRNB, Fond 917, No:89	Bahçesaray	Mevcut Değil
90	1767-1769	ORRNB, Fond 917, No:90	Bahçesaray	Mevcut Değil
91	1768-1770	ORRNB, Fond 917, No:91	Bahçesaray	Mevcut Değil
92	1768,1774	ORRNB, Fond 917, No:92	Bahçesaray	Mevcut Değil
93	1768-1769	ORRNB, Fond 917, No:93	Bahçesaray	Mevcut Değil
94	1769-1770	ORRNB, Fond 917, No:94	Bahçesaray	Mevcut Değil
95	1769-1773	ORRNB, Fond 917, No:95	Bahçesaray	Mevcut Değil
96	1770-1771	ORRNB, Fond 917, No:96	Bahçesaray	Mevcut Değil
97	1771-1772	ORRNB, Fond 917, No:97	Bahçesaray	Mevcut Değil
98	1771-1773	ORRNB, Fond 917, No:98	Bahçesaray	Mevcut Değil
99	1773-1774	ORRNB, Fond 917, No:99	Bahçesaray	Mevcut Değil
100	1773-1775	ORRNB, Fond 917, No:100	Karasu	Mevcut Değil

101	1774-1777	ORRNB, Fond 917, No:101	Bahçesaray	Mevcut Değil
102	1775-1777	ORRNB, Fond 917, No:102	Gözleve	Mevcut Değil
103	1775-1777	ORRNB, Fond 917, No:103	Bahçesaray	Mevcut Değil
104	1776-1777	ORRNB, Fond 917, No:104	Gözleve	Mevcut Değil
105	1777	ORRNB, Fond 917, No:105	Bahçesaray	Mevcut Değil
106	1777-1779	ORRNB, Fond 917, No:106	Gözleve	Mevcut Değil
107	1777-1781	ORRNB, Fond 917, No:107	Bahçesaray	Mevcut Değil
108	1778-1779	ORRNB, Fond 917, No:108	Bahçesaray	Mevcut Değil
109	1778-1779	ORRNB, Fond 917, No:109	Gözleve	Mevcut Değil
110	1778-1781	ORRNB, Fond 917, No:110	Gözleve	Mevcut Değil
111	1778-1782	ORRNB, Fond 917, No:111	Gözleve	Mevcut Değil
112	1780-1781	ORRNB, Fond 917, No:112	Bahçesaray	Mevcut Değil
113	1781-1782	ORRNB, Fond 917, No:113	Gözleve	Mevcut Değil
114	1782-1783	ORRNB, Fond 917, No:114	Bahçesaray	Mevcut Değil
115	1782-1783	ORRNB, Fond 917, No:115	Bahçesaray	Mevcut Değil
116	1783-1786	ORRNB, Fond 917, No:116	Bahçesaray	Mevcut Değil
117	1785-1786	ORRNB, Fond 917, No:117	Gözleve	Mevcut Değil
118	1786-1787	ORRNB, Fond 917, No:118	Bahçesaray	Mevcut Değil
119	1778	ORRNB, Fond 917, No:119	Bahçesaray	Mevcut Değil
120	1778	ORRNB, Fond 917, No:120	Kırım	Mevcut Değil
121	1801-1815 ¹⁸	ORRNB, Fond 917, No:121	Bahçesaray	Mevcut Değil
122	1753-1754	YİLM, No:315	Karasu	Mevcut Değil

Tablo 1’de yer alan Kırım Hanlığı Kadıasker Defterleri hakkında Türkiye’deki ilk çalışma Halil İnalçık tarafından yapılmıştır. İnalçık tarafından yazılan “*Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu*” başlıklı makale bilim âleminde büyük bir yankı uyandırmış¹⁹ ve akabinde kadıasker defterlerini esas alan birçok lisansüstü tez çalışması yapılmıştır.²⁰ Yapılan bu çalışmalarla birlikte Kırım Hanlığı sınırları içerisinde yaşayan insanların sosyo-ekonomik hayatına ışık tutulmaya çalışılmıştır. Bölgenin Rus egemenliğine girmesinden sonra bilinçli bir şekilde uygulamaya konulan Ruslaştırma çalışması ve bunun akabinde birçok maddi kalıntının yok edilmesi kadıasker defterlerini Kırım Hanlığı tarihini incelemek isteyen araştırmacılar için en önemli kaynak haline getirmiştir. Tablo 1’de yer alan bu defterlerde Kırım’ın 1608-1815 tarihleri arası yani 207 yıllık tarihi hakkında kıymetli bilgiler yer almaktadır. Bu defterlerde Kırım Yarımadasının coğrafi özellikleri, şehirleri, şehrin mahalleleri, nahiyeleri, köyleri, bölgede yaşayan insanların fiziksel özellikleri, kullandıkları isim ve lakaplar, insanların ırkları, dini inanışları, hanlık zamanında yapılan ve önemli bir kısmı maalesef günümüze ulaşamayan mimari eserler²¹ ve hanlığın ekonomik faaliyetleri hakkında son derece kıymetli bilgiler yer almaktadır. Yine ilgili defterler Kırım

¹⁸ İlgili defter birçok bakımdan diğer defterlere benzememekte olup kim tarafından ve ne amaçla tutulduğu bilinmemektedir. Defterlerin tutulduğu dönemde Rus egemenliği hüküm sürmekte olup kadınların hükmü bulunmamaktadır. Yılmaz, Cihan, Deniz Yılmaz, *age*, s.217.

¹⁹ Halil İnalçık, “Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu”, *Bellekten*, C.LX, 227, Nisan 1996 Ankara, s. 165-190; İnalçık’ın ardından daha sonra Türkiye’de bu alandaki ilk akademik çalışmaları başlatacak olan Ahmet Nezih Turan tarafından “Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar” adlı genel bir tanıtıcı makale yayınlanmıştır. İnalçık ve Turan’dan sonra Nuri Kavak, Ahmet Cihan, Fehmi Yılmaz ve Oleg Rustemov tarafından yeni yayınlar yapılmıştır. Bu yayınlar için Bkz. Ahmet Nezih Turan, “Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 9, Kocav Yayınları, İstanbul 2003, s. 1-16; Nuri Kavak, “Kırım Hanlığı Şer’iye Sicilleri ve Muhtevası Üzerine”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 7, ss.14-27; Ahmet Cihan, Fehmi Yılmaz, “Kırım Kadı Sicilleri”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 11, 2004, s.131-136; Oleg Rustemov, *Kadıaskerskie knigi Krymskogo Khanstva: issledovaniya, teksty, perevody (Qırım Hanlığının kadıasker defterleri: araştırmalar, metinler ve tercimeler)*, Akmesicit 2017; Fehmi Yılmaz, Ahmet Cihan, Özlem Deniz Yılmaz, *Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğu*, Türkiye Bilimler Akademisi Yay., Ankara 2021.

²⁰ Kırım Hanlığı Kadıasker Defterleri esas alınarak yapılan lisansüstü tezler hakkında Bkz. Doğan, *agt*, s. 11-12.

²¹ Kırım’daki Türk-İslâm eserleri hakkında Bkz. Hakan Kırımlı, Nicole Kançal –Ferrari, *Kırım’daki Kırım Tatar (Türk-İslâm) Mimari Yadigarları*, T.C. Başbakanlık Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yay., İstanbul 2016.

İSLAM HUKUKUNDA NİKÂH AKDİNİN UYGULANMASI: KIRIM HANLIĞI ÖRNEĞİ

(17. ve 18.YÜZYIL)

Yarımadasında İslâm hukukunun tatbiki bakımından da son derece önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu bilgilerden biri de bu çalışmada irdelenen nikâh mevzusudur.

2. Kadıasker Defterlerinde Nikâh

Çalışmaya konu olan ve Türkiye’de örnekleri bulunan Kırım Hanlığı Kadıasker Defterleri nikâh konusu bakımından son derece zengin içeriğe sahiptir. İncelenen defterlerde evlilik terimi “*tezevvüc*” şeklinde ifade edilmiştir. Evliliğe resmiyet kazandıran nikâh işlemleri ise kadılar ve imamlar tarafından kıyılmıştır. Kıyılan bu nikâhların bir kısmıysa kadıasker defterlerine kaydedilmiştir.²² Nikâh işlemi mahkemede kadı ya da naibi huzurunda yapılmışsa bu durum defterlere meclis-i şer‘de,²³ meclis-i şer‘-i şerifde,²⁴ mahfil-i kazâda,²⁵ şer‘-i hatir-i lâzımü’t-tevkîrde²⁶ ve huzûr-ı şer‘de²⁷ gibi ifadeler kullanılarak kaydedilmiştir.

Osmanlı Devleti’ne doğrudan bağlı yerlerde olduğu gibi Kırım Hanlığı’nda da nikâh öncesinde nikâhı kıyacak olan makam tarafından öncelikle evlenecek olan kişiler için bir nevi güvenlik soruşturması yapılır, çiftlerin evlenmesine mani bir durumun olup olmadığı araştırılırdı. Çiftlerin evlenmelerine engel bir durum yok ise nikâh kıyılırdı. Köy ve mahalle imamları tarafından kıyılan nikâhlar içinse kadıdan evlenme işlemine engel bir durumun bulunmadığına dair izinnâme adı verilen bir belge alınırdı.²⁸ Hâkim kişi tarafından verilen bu izinnamede evlilik şartlarının oluşup oluşmadığına dair hüküm bulunurdu.²⁹ İmâmların evlilik için hâkim makamdan izin almasının bir diğer sebebi ise kazâî karar verebilme yetkisinin kadıda olmasıdır.

Hem kadı tarafından hem de imamlar tarafından kıyılan nikâhlar öncesinde yapılan incelemede öncelikle evliliğin İslâm hukukuna uygun olup olmadığı araştırılırdı. Bu bağlamda öncelikle evlilik talebinde bulunan çift arasında kan hısımlı olup olmadığı hususu tespit edilirdi. Kur’ân-ı Kerim’de Nisa Suresi’nin 23. âyetiyle “*Analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, erkek kardeşlerinizin kızları, kız kardeşlerinizin kızları, sizi emziren sütanneleriniz, süt kız kardeşleriniz, hanımlarınızın anneleri, kendileriyle ilişkiye girdiğiniz hanımlarınızın himayeniz altında bulunan kızları, öz oğullarınızın hanımları ve aynı anda iki kız kardeşi birlikte almanız size haram kılındı...*”³⁰ üçüncü dereceye kadar olan kan hısımları arasında evlenme yasağı buyrulmaktadır. Yine bu âyete göre süt hısımlığı olan kişiler arasındaki evlilik de yasaklanmıştır. Ayrıca karı ve kocalardan biri diğerinin babası, dedesi, ninesi ve torunlarıyla da evlenemez. Yine bu bağlamda baba üvey kızıyla da evlenemez.³¹ Kur’ân-ı Kerim’de yer alan bu yasağa, incelenen kadıasker defterlerinde de genel anlamda riayet edildiği görülmüştür. Bu kurala uymadan kıyılan nikâhlar ise fâsid olarak kabul edilmiştir. Benzer durumlardan biri M.1653 (H.1063) tarihinde Küçük Karasu kazâsına bağlı Azimet adlı karyede meydana gelmiştir. Kasbolad adlı adam üvey kızı Neslişah’ı nikâh-ı fâsid ile nikâhlanmıştır.³²

Nikâhın gerçekleşmesi için bir diğer şart ise evlenme niyetinde olunan kadının evli olup olmadığı hususunun tespitidir. Çünkü câhiliye devrinde câiz görülen bir kadının birden fazla erkekle evli olması âdeti yani çok kocalık İslâmiyet ile birlikte yasaklanmıştır. Bu durum Kur’ân’da “*...Elinizin altında bulunan câriyeler müstesna, evli kadınlar da size haram kılındı...*” şeklinde açıkça belirtilmiştir.³³ Bu nedenle Kırım Hanlığı zamanında da çok kocalık yasaklanmıştır. Bu bağlamda bu hususta evlenecek olan çiftlerin ve şahitlerin beyanı esas alınarak nikâh kıyılmıştır. Fakat tüm bunlara rağmen bu hususta belli zamanlarda hataya düşüldüğü de anlaşılmaktadır. Bu duruma örnek olaylardan biri M.1724 (H.Şevval 1136) tarihinde Bahçesaray’da yaşanmıştır. Derviş Ali ve Ünzile

²² Osmanlı Devleti’nde de benzer uygulama bulunmaktadır. Kıyılan nikâhlar, kadı defterlerine yahut nikâh/enkiha adı verilen özel defterlere kaydedilmektedir. Osmanlı Devleti’nde nikâh kaydı için Bkz. Ahmet İlhan Aybek, Alpaslan Demir, Çağrı Onar, Bahar Kocabaş, Semanur Kahraman, *Tokat Nikah Defteri (1882-1887)*, Gece Kitaplığı, 2015; Müyesser Tüzün, Fadime Şeker, Alpaslan Demir, Hakan Yaşar, Yasin Dönder, *Tokat Nikah Defteri II (1889-1894)*, Gece Kitaplığı, 2016; Alpaslan Demir, Şiran Kazasında Nikah Kayıtları (1885-1911), Kömen Yay., 2021.

²³ ORRNB, FOND 917,35-35-A2; ORRNB, FOND 917,36-26-A6; ORRNB, FOND 917, 36-88-A4; ORRNB, FOND 917, 37-61-B6; ORRNB, FOND 917, 38-20-B1; ORRNB, FOND 917, 40-2-B1; ORRNB, FOND 917, 44-59-B1; ORRNB, FOND 917, 46-75-A2; ORRNB, FOND 917, 46-90-B1; ORRNB, FOND 917, 48-110-B1; ORRNB, FOND 917, 49-1-A3; ORRNB, FOND 917, 49-83-A1; ORRNB, FOND 917, 51-4-B2; ORRNB, FOND 917, 51-10-B1; ORRNB, FOND 917, 51-15-A2; ORRNB, FOND 917, 52-18-B1.

²⁴ ORRNB, FOND 917,35-51-B1; ORRNB, FOND 917,40-7-B3; ORRNB, FOND 917, 46-126-A2; ORRNB, FOND 917, 48-42-A2; ORRNB, FOND 917,49-99-A4.

²⁵ ORRNB, FOND 917, 36-78-A10; ORRNB, FOND 917, 38-18-A5; ORRNB, FOND 917, 40-38-A2; ORRNB, FOND 917, 48-111-A2; ORRNB, FOND 917, 48-139-A1; ORRNB, FOND 917, 49-9-A2; ORRNB, FOND 917, 52-33-B1.

²⁶ ORRNB, FOND 917,35-23-B2.

²⁷ ORRNB, FOND 917,48-35-A1.

²⁸ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 109.

²⁹ M. Âkif Aydın, “Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekâmülü”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, II, T.C. Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, No: 71, Ankara 1992, s. 438.

³⁰ Nisâ, 4/23.

³¹ Cin, *age*, s.102-103; İslâm hukukunda evlenme yasağı hakkında Bkz. Semra Peker, “İslam Hukukunda Evlenme Yasağı ve Hikmetleri”, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 9, s. 187-215.

³² Fırat Yaşa, *67 A 90 Numaralı (Dördüncü Cilt), 1061- 1062 Tarihli Kadıasker Defteri'ne göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2014, s. 84.

³³ Nisâ,4/24.

adlı çift evlidirler. Fakat bir müddet sonra Derviş Ali sefer esnasında kaybolur. Karısı Ünzile ise kocasını bir müddet beklemiş ve daha sonra kocasının öldüğü şeklindeki rivayet üzerine kendisine talip olan Esengeldi ile evlenmiştir. Fakat evlilikten kısa bir süre sonra öldü sanılan Derviş Ali çıkagelmiş ve karısı Ünzile'nin bir başkasıyla evlendiğini görünce de soluğu hemen kadı huzurunda almıştır. Kadı huzurunda görülen davada ise Ünzile, kocasının vefat haberini alması üzerine evlendiğini, Derviş Ali ise Ünzile'nin ifadesine karşı çıkararak bilakis hayatta olduğuna dair karısına haber gönderdiğini iddia edecektir.³⁴ Yaşanan bu ve benzeri olaylar karşısında ise mahkemece genellikle ikinci nikâhın fâsid olduğuna hükmedilerek kadının ilk kocasıyla evliliğinin devamına karar verilecektir. Benzer durumlar Osmanlı fıkıhçıların ilgi alanına girmiş ve tıpkı Kırım'da olduğu gibi konuyla ilgili benzer hükümler vermişlerdir. Bunlardan biri olan Mehmet Zihni Efendi, "*el-vücûhu'l-milâh fi fusûli'n-nikâh*" adlı eserinde konu hakkında "*Bir kadın, başka diyarda bulunan kocasının, vefatının şuyuu yahut onu boşadığı haberinin kendisine mevsukan ulaşması üzerine, kendisini iddetin ifasından sonra diğer birine nikâh edebilir ise de, evvelki kocanın salimen ortaya çıkmasında ve boşamadığı iddiasında, ikinci nikâhın fesadı açıkça belirmiş olduğundan, ondan tefrik olunarak, akdi yenilenmeksizin evvelki kocanın olur*" şeklinde hüküm vererek ikinci nikâhın geçersiz olduğunu ve kadının ilk eşyle evliliğinin devam etmesi gerektiğini ifade etmiştir.³⁵

Nikâh için dikkat edilmesi gereken bir başka husus da iddet süresidir. İddet, kadının yeniden evlenebilmesi için beklemesi gereken süreyi ifade eden bir fıkıh terimidir.³⁶ İddet, hem evliliğin sona ermesi halinde doğacak çocuğun nesebinin belirlenmesi hem de boşanan çiftlere evliliklerini kurtarmak için bir düşünme süresi vermesi bakımından önemlidir. Bu süre içerisinde bulunan kadın evlenemez. Bu durum Kur'ân-ı Kerim'de Bakara Suresi'nde "*Sizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri, kendi kendilerine dört ay on gün beklerler. Bu süreyi tamamlayınca, kendi haklarında verecekleri meşru kararlarda sizin için bir sorumluluk yoktur. Allah yaptığınız her şeyden haberdardır*"³⁷ ve Talâk Suresi'nde "*Gebe kadınların iddetlerinin sonu, çocuklarını doğurmalarıdır*"³⁸ şeklinde buyrulmuştur. Dolayısıyla İslâm hukukunda iddet süresi hamilelik dışı durumlarda dört ay on gün, hamilelik durumunda ise doğuma kadardır. Kırım Hanlığı'nda da iddet süresine büyük oranda dikkat edilmiştir.³⁹ Fakat bu süre bazen kısaltılarak "*üç ay on gün*" olarak uygulanmıştır. Zira Abdülgaffar adlı Kırımlı, karısı Neslihan'ı boşayınca, iddet süresi boyunca üç ay on gün nafaka ödemeyi kabul etmiştir.⁴⁰ Bazı zamanlarda ise iddet süresi beklenmemiş ya da daha kısa tutulmuştur. Bu durumlardan biri Kırım'ın Mankup kazasında yaşanmıştır. Mankup kazasına bağlı Baydar karyesi sakinlerinden olan Osman, Yusuf adlı kölesini, kocası vefat eden Alimşah adındaki bir başka köle kadınla evlendirmiştir. Fakat dört ay sonra Alimşah'ın vefat eden kocasından hamile olduğu anlaşılmıştır. Bunun üzerine konu mahkemeye intikal etmiştir. Mahkemede ise nikâhın butlan olduğuna hüküm verilmiştir.⁴¹ Dolayısıyla mahkemece verilen bu karar Kırım'da iddet süresinin ve İslâm hukukunun geçerliliğini ortaya koymaktadır. Ayrıca yaşanan bu olay iddetin önemini ve gerekliliğini göstermesi bakımından da yeterli olmalıdır.

İslâm hukukunda nikâh için en önemli şartlardan biri de evlenecek çiftlerin irade beyanında bulunarak kendi arzularıyla evliliği kabul etmesi yani taraflar arasında karşılıklı rıza bulunması gerekliliğidir. Taraflar evlenme konusundaki iradesini açık ve anlaşılır bir şekilde nikâh meclisinde açıklamalıdır. İncelenen kayıtlarda mahkeme huzurunda kıyılan nikâhlarda irade beyanının gerçekleşmemesi nedeniyle kıyılmayan bir nikâh örneğine rastlanmamıştır. Ancak evliliğe giden yol olarak tanımlanabilecek olan ve defterlerde "*namzet olma*" şeklinde yer alan nişanlanmayla ilgili kayıtlarda irade beyanının gerçekleşmemesi üzerine nişanın bozulmasıyla ilgili hükümler yer almaktadır. Bunlardan biri M.1714 (H.Şevval 1126) yılında Bahçesaray'ın merkez mahallelerinden biri olan Koba Câmi Mahallesi'nde gerçekleşmiştir. Mahalle sakinlerinden olan Gökçe Dadı ve Kurtoğlu Ali arasındaki nişan Gökçe'nin nişandan vazgeçmesi üzerine sonlandırılmıştır.⁴² Yine Mehmed Beşe adlı genç M.1714 (H.1126) tarihinde Bahçesaraylı Hasan'ın kız kardeşi ile nişanlanmıştır. Fakat bir müddet sonra Mehmed Beşe nişandan vazgeçerek nişanlısına ödediği 170 akçe kıymetindeki eşyayı geri almak için mahkemeye başvurmuştur.⁴³ Verilen birinci örnekte kadın mahkemeye başvurarak nişandan vazgeçerken ikinci örnekte erkek nişandan vazgeçmiştir. Dolayısıyla Kırım'da hem erkeğin hem de kadının irade beyanında bulunarak nişandan vazgeçebileceği anlaşılmaktadır. Bu durum nikâhta irade beyanını göstermesi ve aynı zamanda kadın erkek eşitliğine verilen önemi göstermesi bakımından mühimdir.

³⁴ ORRNB, FOND 917,52-21-A2.

³⁵ Ali Asal, *Mehmed Zihni Efendi'nin el-Vücûhu'l-Milâh fi Fusûli'n-Nikâh Adlı Eseriyle Hukuk-ı Aile Kararnamesinin Mukayesesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2014, s. 77.

³⁶ H. İbrahim Acar, "İddet", *DİA*, C.21, İstanbul 2000, s. 466.

³⁷ Bakara,2/234.

³⁸ Talak, 65/4.

³⁹ Erim Vatanserver, *67 A 90 Numaralı (On dokuzuncu cilt), 1083-1087 (1672-1676) Tarihli Kadıasker Defteri'ne Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2018, s. 40.

⁴⁰ ORRNB, FOND 917,46-1-B2.

⁴¹ ORRNB, FOND 917, 37-59-A3.

⁴² ORRNB, FOND 917,46-6-A1.

⁴³ ORRNB, FOND 917,46-119-A1.

İSLAM HUKUKUNDA NİKÂH AKDİNİN UYGULANMASI: KIRIM HANLIĞI ÖRNEĞİ

(17. ve 18.YÜZYIL)

İslâm hukukunda nikâh hem toplum için hem de evlenecek olan bireyler için önemli bir sözleşmedir. Bu nedenle evlenmek için irade beyanında bulunan çiftlerin kendi aralarında anlaşmalarının yanında aile bireylerinin de onayının alınması teşvik edilmiştir. Bu nedenle İslâmiyet öncesinde geçerli olan kızın babasından veya velisinden istenmesi uygulamasına İslâmiyet ile birlikte devam edilmiştir.⁴⁴ İslâm hukukunda kabul edilen bu uygulama Kırım'da da geçerlidir. Hatta bölgede yaşayan Kırım Türkleri ve Nogaylar arasında geçerli olan bozkır töresi gereği bu hususa ziyadesiyle dikkat edilmiş, velinin izni olmadan kıyılan nikâh meşru kabul edilmemiştir.⁴⁵ İncelenen defterler de bu hususu teyit etmekte, muteber bir nikâh için aile büyüklerinin onayının arandığı görülmektedir. Bu bağlamda nikâhı kıyılacak olan çiftin evlenme işleminde ebeveynlerinin onayının olup olmadığı hususu tespit edilmeye çalışılmıştır. M.1714 (H.Cemazeyilahir 1136) tarihinde Zeliha ve Mehmed adlı çift evlenmiştir. Fakat bu evlilikten Zeliha'nın babası Seyfullah'ın haberi yoktur. Seyfullah olayı haber alır almaz soluğu mahkemede kadı huzurunda almıştır. Baba, evlilikten haberinin olmadığını iddia ederek nikâhın iptalini ister. Bunun üzerine damat Mehmed, Zeliha'nın kendi rızasıyla kendisiyle evlendiğini, kayınbabası Seyfullah'ın Kaçı'da olması nedeniyle izin alınmadığını ve ayrıca kayınbabası Seyfullah'ın istediği 200 altın mihrı vereceğini beyan etmesi üzerine olay tatlıya bağlanacaktır.⁴⁶ Bu davada kızın yaşı ve bekâret durumu hakkında malumat yer almamaktadır. Yine bir başka davada ise evliliğe izin veren kişi kızın annesidir. Adile adlı kız evlilik çağına gelmiş ve babası vefat ettiği için annesi Ak Totay'ın izniyle İbrahim'le nikâh kıymıştır.⁴⁷ Kadıasker defterlerinde yer alan bu ve benzer davalar, evlilikte aile büyüğünün izninin alınmasının zorunlu olduğunu göstermesi bakımından kıymetlidir.

İslâm hukukunda nikâh için aranan şartlardan bir diğeri ise din birlikteliğidir. Bu durum fıkhîta “kefâet” ile yani evlenecek eşler arasında dinî, ekonomik ve sosyal konum bakımından denklik bulunması gerekliliği ile ifade edilmiştir.⁴⁸ Buhari'ye göre kefâet ölçüsü dindarlıktır.⁴⁹ Dindarlık konusunda ise kadın ve erkek arasında fark vardır. Müslüman bir erkeğin “ehl-i kitap” kadınlarla evlenmesinde bir engel bulunmamaktayken Müslüman kadınların gayrimüslim erkeklerle evlenmesi yasaktır.⁵⁰ Bu nedenle Müslüman bir kadınla evlenmek isteyen bir ehl-i kitap erkeğin öncelikle Müslüman olması gerekmektedir. İncelenen defterlerde gayrimüslim erkekle evlenen bir Müslüman kadına rastlanmamıştır. Fakat M.1721 (H.Evâil-i Zilhicce 1133) tarihindeki bir hükümden Eski Kırım (Solhat) sakinlerinden olan Yako ve Sara adlı Yahudi çiftin evli olduğu anlaşılmaktadır. Bir müddet sonra Yahudi olan Sara adlı kadın İslâmiyet'i kabul ederek Rahmiye adını almıştır. Yine bu esnada da Yako ölmüştür. Bunun üzerine Yako'nun muhalefâtı taksim edilmiş ve hemen “şeref-i İslâm” ile müşerref olan Rahmiye (Sara)'nin 500 akçelik mihrı taksim edilerek emanete alınmıştır.⁵¹ Bu kayıta Yahudi kadının İslâmiyet'i kabul etmesinden bir müddet sonra kocasının vefat ettiği bilgisi yer almaktadır. Dolayısıyla Rahmiye'nin İslâmiyet'i kabulü ile birlikte Yahudi olan kocasından boşanıp boşanmadığı hakkında bir malumat bulunmamaktadır. Fakat muhtemelen kadın kocasından boşanmış ve bir müddet sonra da Yako ölmüş olmalıdır. Yako'nun ölümü üzerine de mahkemece İslâmiyet'i kabul eden Sara'nın mihrı emanete alınmış olunmalıdır. Din birlikteliği ile ilgili bir başka husus ise Karasu kazasının Karaağaç Mahallesiinde yaşanmıştır. Mustafa adlı mühtedi İslâm dinini kabul etmesine rağmen on altı yaşında olan kızı Frakise? İslâm'ı kabul etmemiştir. Beş yıl sonra ise kızı Frakise yirmi bir yaşına gelmiş ve bir gayrimüslim ile nişanlanmak istemiştir. Bunun üzerine Mustafa, beş yıl önce kendisinin İslâm dinini kabul ettiğini fakat kızının zımmi olarak kaldığını mahkemede ispatlamak zorunda kalmıştır.⁵² Bahsi geçen bu iki örnek Kırım'da din birlikteliğine dikkat edildiğini göstermektedir.

Muteber nikâhın en önemli şartlarından biri de nikâhın şahitlerin huzurunda yapılması⁵³ ve buna en az iki şahidin şehâdet etmesidir.⁵⁴ İncelenen kadıasker defterlerinden diğeri İslâm ülkelerinde olduğu gibi Kırım'da da nikâh esnasında en az iki şahidin hazır bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu durum şahitsiz nikâhın fâsid nikâh sayılacağı anlamına geldiğini göstermesi bakımından önemlidir. Nikâhta şahit olayını birkaç kayıta örneklendirmek gerekirse; Bahçesaraylı Faik Efendi'nin kızı ile Zekeriya adlı kişinin nikâhı Adil Bölükbaşı ve Ahmed Çavuş adlı kişilerin şehâdetiyle gerçekleşmiştir.⁵⁵ Yine Bahçesaraylı Sarı Abdülvehab ve Vahide adlı çiftin nikâhı Arabacı

⁴⁴ Buhari, Nikâh 36.

⁴⁵ Mehmet Alparğu, “Tarihi Süreç İçinde Nogay Türklerinde Aile ve Akrabalık Münasebetleri”, *Emel*, S. 216 (Eylül Ekim), Şafak Matbaası, Ankara 1996, s. 16.

⁴⁶ ORRNB, FOND 917,51-15-A2.

⁴⁷ Hatice Bilici, *31 Numaralı Kırım Hanlığı kadı Sicili'nin transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2021, s. 154.

⁴⁸ Hamza Aktan, “Kefâet”, *DİA*, C.25, Ankara 2022, s. 166.

⁴⁹ Buhari, “Nikâh” 15-16.

⁵⁰ Cin, *Akgündüz*, age, s. 83.

⁵¹ ORRNB, FOND 917,31-1-A4.

⁵² Nuri Kavak, “Kırım Hanlığı'nda Evlenme ve Sonuçları Üzerine Bir Tahlil”, *Al-Farabi International Journal on Social Sciences*, Volume (3), Issue (3), Year (September 2019), s.133; ORRNB, FOND 917,25-113-B2.

⁵³ M.Âkif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, Klasik Yayınları, İstanbul 2018, s. 73.

⁵⁴ Cin, age, s. 59-100.

⁵⁵ ORRNB, FOND 917,35-52-B4.

Osman, Fatma ve Ümmügülsüm'ün şahitlikleriyle gerçekleşmiştir.⁵⁶ Kadıasker defterlerinde nikâh şahitliği ile ilgili yüzlerce örnek yer almaktadır. Defterlerde yer alan bu şahitliklerdeki maksat velinin onayı, erkeğin ve kadının rızası ve mihrin miktarına şehâdetidir.

Nikâhta karşılaşılan bir başka yöntem ise vekâlettir. Bazı Kırımlılar bizzat nikâha katılmadıkları zaman yerlerine vekillerini göndermişlerdir. Tabii ki bu durumu da en az iki şahitle ispatlamışlardır. Mahkemede gerçekleşen vekâlet işlemleri genelde kız tarafı için uygulanmıştır. Bu vekâlet durumlarından biri M.1718 (H.Safer 1131) tarihinde meydana gelmiştir. Haydar Mirza, kız kardeşi Hüsna'yı Alican'la nikâhlamak için müezzin Ali'yi vekil tayin etmiş ve bu vekâlet Abdullah ve Mustafa adlı kişilerin şehâdetiyle doğrulanınca nikâh kıyılmıştır.⁵⁷ Bazı zamanlardaysa erkek tarafının uzak bir diyarda bulunması nedeniyle erkek için vekâlet yöntemi uygulanmıştır. Muhtemelen bu yöntemin uygulanmasının nedeni kadının başka taliplerinin ortaya çıkmış olmasıdır. M.1609 (H.Şaban 1018) tarihinde Dost Mehmed adlı kişi Raziye ile nikâh kıymak için Otay bin Yunus'u kendisine vekil tayin etmiş ve bu vekâlet için de Erbaş ve Kasım adlı kişileri şahit göstermiştir.⁵⁸

Nikâh akdinin gerçekleşmesiyle birlikte eşler arasında karşılıklı hak ve sorumluluklar meydana gelir. Bu sorumluluklardan bir tanesi de mihrdir. Mihr, "*Nikâh akdinin sonucu olarak kocanın karısına ödemek zorunda olduğu para veya mal*" şeklinde tanımlanan bir fıkıh terimidir.⁵⁹ (M-h-r) kökünden türeyen kelime lügatte; nikâh akdi ile erkeğin kadına ödediği akçe olarak tarif edilmiştir.⁶⁰ Kaynaklarda mihr, "*mihre sadâk, nihle, alâik, fariza, sadaka ve atıyye*" şeklinde de yer almaktadır.⁶¹ Mihr, nikâh akdinin bir sonucu olup nikâhın gerçekleşmesiyle birlikte hemen başlar. İslâm hukukçularına göre evliliğin gerçekleşmesiyle birlikte kadın mihr hak etmiş sayılır.⁶² Bu nedenle nikâhın gerçekleşmesi esnasında erkeğin kadına belli bir oranda mihr vermesi ya da taahhüt etmesi gerekmektedir. Bu durum Kur'an-ı Kerim'de "*Kadınlara mihrlerini borcunuzu öder gibi verin. Eğer onun bir kısmını size gönül razısıyla verilerse onu da âfiyetle yiysin*" ve "*Eğer eşinizden boşanıp, başka biriyle evlenecek olursanız, boşadığınız eşinize yığınla mal vermiş olsanız bile, verdiğinizden hiçbir şeyi geri almayın. Ona verdiğinizizi, iftira ederek ve apaçık günah işleyerek mi geri alacaksınız!*" şeklinde birçok âyette yer almaktadır.⁶³ Mihrle ilgili Kur'an'da yer alan âyetlerin yanında birçok hadis de bulunmaktadır. Bunlardan sadece ikisi mihrin meşruiyetini açıklamaya kâfi olacaktır. Bunlardan birinde "*Hz. Ali, Fatma (ra) 'yı nikâhlayınca, hemen gerdek yapmak istedi. Resulullah (sav) ise, mihr olarak bir şeyler verinceye kadar buna mani oldu. Hz. Ali (ra): "Benim verecek bir şeyim yok!" demişti. Aleyhissalatu vesselam: "Ona zırhını ver!" buyurdu. Hz. Ali (ra) (bu maksadla) zırhını verdi, sonrada gerdek yaptı"*⁶⁴ denilerek mutlaka bir mihr verilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Diğer hadiste ise "*Yerine getirilmeye en ziyade layık olan şart, fercleri helal kılmak üzere kabul ettiğiniz şartlardır"*⁶⁵ denilerek mihrin ödenmesinde titiz davranılması gerektiği buyrulmuştur. Bu bağlamda hem Kur'an-ı Kerim hem de hadisler mihrin zorunlu kılmaktadır. İncelenen kadıasker defterlerinden de Kırım'da mihrin zorunlu olduğu, nikâhla birlikte kadının mihr hakkının ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Mihr miktarı konusunda ise hem İslâm hukuku hem de bu hukukun uygulandığı Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı'nda standart bir uygulama bulunmamaktadır. Ebu Davut'ta kaydedilen bir Ebu Hureyre rivayetinde: "*Kalk buna yirmi âyet öğret, o senin hanımındı*" ifadesinden Kur'an öğretmek mihr olarak kabul edilirken yine Ebu Davud'un Cabir'den yaptığı bir diğer rivayette ise "*Resulullah: "Kim mihr olarak bir avuç kavud veya hurma verirse kadını kendine helal kılmış olur"*⁶⁶ denilerek küçük bir miktar yiyeceğin de mihr yerine geçebileceği ifade edilmektedir. Abdullah İbnü Amî'nin babasından naklettiğine göreyse; "*Beni Fezare'den bir kadın bir çift ayakkabı mihr mukabilinde evlendi. Resulullah (sav): "Nefsin ve malın için bir çift ayakkabıya razı mısın?" diye sordu. Kadın: "Evet!" dedi. Resulullah (sav), bu evliliğe müsaade etti*" şeklindeki kayıttan bir çift ayakkabının mihr yerine geçtiği anlaşılmaktadır.⁶⁷ Yine bir başka hadisteyse Hz. Peygamber'in hanımlarına verdiği mihr ne idi sorusunun cevabı "*On iki okıyye ve bir neşş idi. Neşş nedir biliyor musunuz? Yarım okıyyedir. Bunun tamamı beşyüz dirhem eder*" şeklinde kaydedilmiştir.⁶⁸ Osmanlı Devleti zamanında ise belli zamanlarda mihr miktarının yüksek tutularak evliliklerin kısıtlandığı ve bu nedenle mihr üst sınırının belirlendiği anlaşılmaktadır. Örneğin Yeniçeriler için mihr üst sınırı bakire kadınlar için 1.000, dul kadınlar içinse 600 akçe ile sınırlanmıştır.⁶⁹ İncelenen kadıasker defterlerinde de mihr konusu diğer İslâm devletlerindeki gibi benzer niteliktedir. Burada da nikâhla birlikte

⁵⁶ ORRNB, FOND 917,52-11-A1.

⁵⁷ ORRNB, FOND 917, 48-45-B2.

⁵⁸ Dilek Çelik, *67 A 90 nolu ve 1017-1022 (1608?1613) Tarihli Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri (Tahlil ve Transkripsiyon)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2011, s. 373.

⁵⁹ Mehmet Âkif Aydın, "Mehir", *DİA*, C.28, Ankara 2003, s. 389-391.

⁶⁰ Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, Çağrı Yay., İstanbul 1996, s. 1438.

⁶¹ Pakalın, *age*, s. 443.

⁶² Cin, Akgündüz, *age*, s. 95.

⁶³ Nisâ,4/4, 20.

⁶⁴ Ebu Davud, "Nikâh" 36(2125-2126).

⁶⁵ Buhari, "Nikâh" 52.

⁶⁶ Ebu Davud, "Nikâh" 30-31, (2110-2112).

⁶⁷ Tirmizi, "Nikâh" 21, (1113); Ebu Davud, "Nikâh" 30-31, (2110-2112).

⁶⁸ Müslim, "Nikâh" 78, (1426); Ebu Davud, "Nikâh" 29, (2105); Nesai, "Nikâh" 66, (6,116,117).

⁶⁹ Cin, Akgündüz, *age*, s. 95.

İSLAM HUKUKUNDA NİKÂH AKDİNİN UYGULANMASI: KIRIM HANLIĞI ÖRNEĞİ

(17. ve 18.YÜZYIL)

kadın mihre hak kazanmaktadır. Mihr miktarı ise erkeğin ve kadının konumuna göre değişmektedir. İncelenen belgelere göre Kırım'da mihr miktarı konusunda herhangi bir alt ve üst sınır tespit edilmemiştir. 1700-1725 yılları arasındaki en düşük mihr miktarı 12 akçedir. İlgili tarihlerde ortalama mihr miktarı 10.000 ile 50.000 akçe arasında yoğunlaşmaktadır. Tespit edilen en yüksek mihr miktarı ise Geray hanedanından Selâmet Geray Han'ın kızı Melek Sultan'la yine Geray hanedanından Mehmed Geray Sultan arasındaki nikâh için belirlenen 1.200.000 akçedir.⁷⁰ Dolayısıyla Kırım'da da standart bir mihr miktarının tespit edilmediği görülmektedir.

Hız Peygamber zamanında olduğu gibi Kırım Hanlığı zamanında da mihr çeşitli emtialarla ödenmiştir. Mihr olarak sadece para kullanılmamış her türlü ziyet eşyası, köle, bağ, bahçe, arazi, değirmen, ev eşyası gibi ekonomik değeri olan her şey mihr olarak alınıp verilmiştir. M.1722 (H.Receb 1134) tarihinde 700 altın miktarındaki mihr için ikişer yüz kuruştan iki göz değirmen, 200 kuruşluk bir köle⁷¹ ve 100 kuruş nakit ödenmiştir.⁷² Yine Abdulkenan Çelebi zevcesi Afife Bike'nin mihr-i müeccelinden zimmetinde kalan 300 kuruşluk borcunu İvan adlı kazak köleyle birlikte ikişer öküz ve tosun, beş sığır ve bir dana ve bir baytal cinsi atla birlikte tay, bakır kazan, levazımatıyla saban, macar araba ve güğüm gibi eşyalarla ödemiştir.⁷³ Mihr ödeme şekline göreyse "mihr-i muaccel" ve "mihr-i müeccel" şeklinde ödenmiştir. Mihr-i muaccel, evlenme esnasında peşin olarak ödenen miktarken mihr-i müeccel ise nikâhtan sonra verilmesi vaad edilen miktardır.⁷⁴ Kadın her iki mihri de istediği gibi kullanabilir. İsterse kocasına bağışlayarak mihrinden feragat edebilir isterse de boşanma ya da kocanın ölümü halinde mihrini talep edebilir. İncelenen defterlerden Kırımlıların daha çok mihr-i müeccel yani vadeli olarak mihrlerini ödedikleri anlaşılmaktadır.⁷⁵ Tabi ki bunun en önemli sebebi de bir müddet sonra eşlerinin mihrlerinin tamamından ya da önemli bir kısmından feragat etmeleridir. Defterlerde bu konu hakkında yüzlerce örnek yer almaktadır. Bunlardan birini örnek vermek gerekirse M.1703 (H.Ramazan 1114) tarihinde Bahçesaray'ın Arslan Ağa Câmî Mahallesi sakinlerinden olan Rabia, 50 muamele altın mihrinden feragat etmiştir.⁷⁶

İslâm hukukunda nikâh konusunda dikkat edilmesi gereken bir başka husus da köle ile yapılan evliliklerdir. Zira mülkiyet münasebetinden kaynaklanan durumlarda da evlilik câiz değildir. Bu durum özellikle kölelik uygulamasının yaygın olduğu zamanlarda dikkat edilen bir husustur. İslâm hukukuna göre efendinin köle üzerinde mülkiyet hakkı bulunmaktadır. Bu nedenle bir kimsenin âzad etmediği müddetçe, sahip olduğu köleyle evlenmesi câiz değildir. Fakat başkasına ait olan kölelerle belli şartlar dâhilinde evlenmek mümkündür.⁷⁷ Kırım Hanlığı'nda köleyle yapılan nikâhlarda bu hususa genellikle dikkat edilmiştir. Bu olaya örnek vermek gerekirse El-Hâc Mustafa, Neslihan adlı kölesi ile nikâh kıymak için önce onu âzad edecek ve akabinde 40 muamele altın ile nikâhlayacaktır.⁷⁸ Bu olaya bir başka örnek ise Nehr-i Taşlı kazâsının Yeminik karyesinde meydana gelmiştir. Timur Gazi adlı Kırımlı, Marişke adlı cariyesini önce âzad eylemiş ve akabinde onunla nikâh kıymıştır.⁷⁹ Köleyle evlilikle ilgili bazı istisnai durumlarda yaşanmıştır. Bunlardan biri M.1698 (H. Muharrem 1110) tarihinde Bahçesaray'da meydana gelmiştir. Kuman Dut? adlı kadın, kocası Ali'nin zamanında bir köle olduğunu bilmeden onunla evlenmiş ve bu durumu öğrenince de tüm haklarından feragat ederek kocasından boşanmıştır.⁸⁰

İncelenen defterlerde İslâm hukukunda yer alan üçlü boşanma, çok eşli evlilik ve öldürücü hastalıktan kaynaklanan nikâh yasağı ile ilgili hükümlere rastlanmamıştır.

3. Karı-Kocanın Birbirine Karşı Yükümlülükleri

Nikâh akdinin gerçekleşmesiyle birlikte hem erkeğin hem de kadının birbirine karşı sorumlulukları başlamaktadır. Kadın ve erkeğin birbirine karşı görev ve sorumlulukları hakkında birçok âyet ve hadis bulunmaktadır. Bunlardan biri Nisâ Suresi'nde "Ey iman edenler! Kadınlara zorla vâris olmanız size helâl değildir. Apaçık bir edepsizlik yapmadıkça, onlara verdiğinizin bir kısmını ele geçirmek için -evlenme ve boşanma konusunda- engel çıkarmayın. Onlarla iyi geçinin. Eğer onlardan hoşlanmazsanız, Allah'ın hakkınızda çok hayırlı kılacağı bir şeyden de hoşlanmamış olabilirsiniz"⁸¹ şeklinde açık bir şekilde edepsizlik ve zina etmedikçe onlara

⁷⁰ Doğan, *agt*, s. 206.

⁷¹ Kölelerin mihr olarak verilmesiyle ilgili örnekleri detaylı bir şekilde incelemek için Bkz. Zeynep ÖZDEM KÖSE, *Kırım Hanlığı'nda Kölelik (1648-1699)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Kahramanmaraş 2017, s. 149-152.

⁷² ORRNB, FOND 917,49-13-A1.

⁷³ ORRNB, FOND 917,71-7-B4.

⁷⁴ Pakalın, *age*, s. 444.

⁷⁵ Doğan, *agt*, s. 205.

⁷⁶ ORRNB, FOND 917, 36-30-B3.

⁷⁷ Cin, *age*, s. 130-131.

⁷⁸ ORRNB, FOND 917,40-39-B1.

⁷⁹ Mehmet Caner Çavuş, *67 a 90 Numaralı (Onuncu cilt) 1077 – 1080 (1666 – 1670) Tarihli Kadıasker Defterine Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (1-70 varak)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2019, s. 154-155.

⁸⁰ ORRNB, FOND 917, 33-76-B2; Zeynep Özdem Köse, *agt*, s.103-104.

⁸¹ Nisâ, 19.

karşı iyi davranılması gerektiği şeklindedir. Yine Nisâ Suresi'nde “*Ne kadar üzerine düşseniz de kadınlar arasında adil davranmaya güç yetiremezsiniz; bari birine büsbütün kapılıp da diğerini askıda imiş gibi bırakmayın. Eğer arayı düzeltir ve Allah'a itaatsizlikten sakınırsanız bilin ki Allah çok bağışlayıcıdır, engin rahmet sahibidir*” erkeklerin eşleri arasında adil davranması gerektiği ifade edilmiştir. Konu hakkında birçok hadis de yer almaktadır. Süleyman Bin Amr Bin Ahvas'ın, Hz. Peygamber ile beraber Veda Haccında bulunan babasından naklettiğine göre, Hz. Peygamber “*...Bilin ki, sizin hanımlarınız üzerinde hakkınız olduğu gibi, hanımlarınızın da sizin üzerinizde hakları vardır...*” şeklinde buyurarak karı-kocanın birbiri üzerinde haklarının bulunduğunu ifade etmektedir. Yine Ebû Hüreyre'nin naklettiğine göre, Hz. Peygamber “*...Sizin en hayırlınız hanımlarına karşı en iyi davranmanızdır*”⁸² şeklinde erkeklerin eşlerine karşı iyi davranmaları gerektiğini buyurmuştur.

Kadın ve erkeğin birbirine karşı görev ve sorumluluklarını kısaca izah etmek gerekirse, erkeğin karısına karşı belli başlı görevleri şunlardır: İyi muamelede bulunmak, birden fazla hür kadınla evliyse eşit muamelede bulunmak ve onlarla eşit zaman geçirmek, zıfafi gerçekleştirmek, karısıyla birlikte ikamet etmek ve kadının ihtiyaçlarını karşılamak. Nikâh akdinin gerçekleşmesiyle birlikte erkeğin karısı üzerinde bazı hakları da ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi erkek, nikâhla birlikte karısının müşterek ikametgâhlarında oturması hakkını elde eder. Yine nikâhla birlikte erkek, karısının evden çıkışını kontrol edebilir, eve ziyaretçi kabulünü kısıtlayabilir ya da yasaklayabilir. Ayrıca yapacağı seyahatlerde karısını birlikte seyahate götürmeye zorlayabilir.⁸³

Kadının kocasına karşı belli başlı görevleriyse şunlardır: Öncelikle kadın, kocasına itaat etmeli, müşterek ikametgâhlarında kocasıyla birlikte yaşamalı, izinsiz olarak ikametgâhı terk etmemeli, özürli olmadıkça cinsel ilişkiden kaçınmamalı, kocasına sadık olmalı ve evin işlerini yaparak evinin ve kocasının mallarını korumalıdır. Erkeğin olduğu gibi kadının da evlilikle birlikte kocası üzerinde bazı hakları vardır. Bunların bazıları şunlardır: Koca öncelikle ailenin barınabileceği bir ikametgâh temin etmelidir. Akabinde ise evin geçimini sağlamalıdır. Yine bunlarla birlikte kadın, kocasının kendisine karşı iyi muamelede bulunmasını, kocasının birden fazla eşi varsa onlar arasında ayırım yapmamasını, gecelerini eşleri arasında eşit şekilde pay etmesini ve anne-babasıyla yakın hısımlarına ziyaret hakkı vermesini talep edebilir.⁸⁴

İncelenen kadıasker defterlerinde hem erkeğin hem de kadının birbirlerine karşı görev ve sorumluluklarını gösteren birçok hüküm yer almaktadır. Bu sorumlulukların en önemlilerinden biri iyi muamelede bulunmaktır. Eğer ki erkek karısına karşı iyi muamelede bulunmaz, ona karşı sürekli şiddet uygular ve onu küfürle aşağılarsa kadın mahkemeye gidebilir ve nikâh bozulabilmektedir. Maalesef incelenen defterlerde kadına karşı şiddet kayıtları da bulunmaktadır. Genelde bu durum defterlerde “*şetm etmek*” şeklinde ifade edilmiştir. Bunlardan birinde Aynışâh adlı kadın kocası Mehmed'in kendisine kahpe dediğini iddia ederek konuyu mahkemeye taşımıştır.⁸⁵ Bir başka dava ise Çerkezkirman'dan Kadriye ve Salih Hoca arasında meydana gelmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla da çiftin arasında geçimsizlik vardır ve Salih karısını sürekli olarak dövmektedir. Bunun üzerine dayak yemeğe dayanamayan Kadriye, kadı huzuruna çıkarak kocasından şikâyetçi olmuştur.⁸⁶ Kadıasker defterlerinde yer alan tüm bu hükümler İslâm hukukunda kadına karşı şiddetin önlenmesi bakımından önemlidir. Zira kadına karşı şiddet uygulandığı takdirde kadının bu durumu iki şahidin şehâdetiyle ispatlaması kocasından boşanmasına ve hatta mihr ve nafakasını alarak boşanma hakkını elde etmesine neden olmaktadır.

Nikâhla birlikte erkeğin en önemli görevlerinden biri evin geçimini sağlamak yani nafakasını sağlamaktır. Harcamak, tüketmek anlamındaki infâk kelimesinden türeyen nafaka kelimesi “*Aile hukuku veya mülkiyet ilişkisinden doğan bakım yükümlülüğü ve bu kapsamda yapılan harcamalar*” anlamındaki bir fıkıh terimidir. Nafaka, nikâh akdinin başlamasıyla birlikte başlar, ölüm ya da boşanma olayı gerçekleşene kadar da devam eder. Boşanma durumunda ise iddet süresi bitimine kadar devam eder.⁸⁷ Nafaka, erkeğin ödemesi gereken bir borç olup bunun için erkeğin zengin olması şart değildir. Erkeğin evliken evin ihtiyaçlarını karşılaması borcu olan nafakayı ödemesi anlamına gelmektedir. Nafaka ve infak mastarından türemiş kelimeler Kur'an'da ve birçok hadiste yer almaktadır.⁸⁸ İncelenen kadıasker defterlerinde erkeğin en önemli görevlerinden birinin de ailenin birlikte yaşayacağı konut ihtiyacının ve evin nafakasının karşılanması olduğu anlaşılmaktadır. Eğer ki erkek bu ihtiyaçları karşılayamazsa kadın mahkemeye başvurarak kocasından boşanabilirdi. Kadıasker defterlerinde bu şekilde çok fazla dava bulunmaktadır. Bunlardan biri M.1672 (H.Şevval 1082) tarihinde Bahçesaray'ın Suvlu Koba Mahallesi sakinlerinden olan Şahzemân adlı kadınla Rıdvan arasında meydana gelmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla da Rıdvan karısının yanında çok az kalmaktadır. Hatta Şahzemân'ın ifadesine göre bir saat bile evde kalmamaktadır. Ayrıca nikâhtan sonra da evin geçimiyle ilgili herhangi bir nafaka vermediği gibi karısının elbise vb. ihtiyaçlarını da

⁸² Tirmizî, Radâ, 11.

⁸³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cin, *age*, s. 182-187.

⁸⁴ Cin, *age*, s. 187-192.

⁸⁵ Sema Aktaş Sarı, *3a-3b Numaralı, 1648-1679 Tarihli Kırım Kadıasker Defterlerine göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2016, s. 118.

⁸⁶ ORRN, FOND 917,49-74-A3.

⁸⁷ Celal Erbay, “Nafaka”, *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 282.

⁸⁸ Celal Erbay, *agm*, s. 282.

İSLAM HUKUKUNDA NİKÂH AKDİNİN UYGULANMASI: KIRIM HANLIĞI ÖRNEĞİ

(17. ve 18.YÜZYIL)

karşılıklıdır. Bu nedenle de konu mahkemeye intikal etmiştir.⁸⁹ Bir başka dava ise M.1706 (H.Şevval 1117) tarihinde yine Bahçesaray'da meydana gelmiştir. Bahçesaray'ın Manguş karyesi sakini Naz Bike ile Ulaklı karyesi sakini Osman evlenmişlerdir. Fakat anlaşıldığı kadarıyla Osman karısının ihtiyaçlarını tam olarak karşılamamaktadır. Bu nedenle de karısı Naz Bike konuyu kadı huzuruna taşıyarak boşanma talebinde bulunmuştur. Mahkemede Naz Bike, kocasının kendisine barınmak için bir mesken sağlayamadığı ve evin ihtiyaçlarını da karşılayamadığı iddiasını tekrarlamıştır.⁹⁰ İslam hukukuna göre erkek nikâhtan sonra evin tüm geçimini sağlamak zorundadır. Eğer ki erkek evin ihtiyacını karşılayamazsa hatta kayıp olma gibi bir duruma dahi düşse kadın mahkemeye başvurarak kocasından haber alamadığı iddiasını ispatlayarak kocasının malından kendisine ve çocuğuna nafaka talebinde bulunabilirdi. Nitekim böyle bir olay Otarköy'ü sakinlerinden Cennet adlı kadının başına gelmiş, kızı Akife ile ortada kalmıştır. Kocası Şah Mirza'nın yedi aydır kayıp olduğunu şahitlerin huzurunda ispat etmiş ve günlük 20 akçe nafaka tahsil edilmesini sağlamıştır.⁹¹ Erkeğin karısına karşı görevlerinden bir diğeri de cinsel birlikteliği sağlamaktır. Eğer ki erkek cinsel birlikteliği sağlamaz ya da sağlayamazsa kadın boşanma talebinde bulunabilmektedir. Benzer bir durum Medine adlı kadınla Kôr Hasan arasında meydana gelmiştir. Medine adlı kadın, kocasının "cimâ' kâdir" olmadığını yani cinsel ilişkide bulunmadığını, buna gücünün yetmediğini iddia ederek mahkemeye çıkarak boşanma talebinde bulunacaktır.⁹²

Ailenin devamı için erkeğin olduğu gibi kadının da birtakım sorumlulukları bulunmaktadır. Öncelikle kadın kocasına itaat etmeli, ona karşı kadınlık görevini yerine getirmeli, ailesine karşı görev ve sorumluluklarını ifa etmeli ve namusunu korumalıdır. Belirtilen bu hususlarla ilgili de kadınsker defterlerinde çok sayıda örnek yer almaktadır. Bunlardan biri M.1650 (H. Ramazan 1060) tarihinde Arslan ve Ak Bike adlı Kıpti arasında meydana gelmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla da Ak Bike adlı kadının ağzı biraz bozuktur. Belli zamanlarda kocasına ve kayınvalidesine karşı küfürlü konuşmaktadır. Bu nedenle kocası Arslan eğer ki karım bir daha bana ve aileme karşı küfrederse onu döveceğim ve üç talâk ile boşayacağım diye şart koşturmuş. Yine kadın akıl sağlığını korumalıdır. Eğer ki kadın akıl sağlığını kaybederse erkeğin nikâhı bozma hakkı bulunmaktadır. Nitekim M.1650 (H. 1060) tarihinde Kaçı'lı Abdulgaffar adlı Kırım'lı karısı Esen'i "işbu zevcem Esen'in cümünü zâhir oldu" diyerek akıl sağlığını kaybettiği gerekçesiyle boşamıştır.⁹³

4. Boşanma

Bir ömür boyu devam etmesi amacıyla yapılan nikâhlar bazı zamanlarda boşanmayla sonuçlanmıştır. Evliliğin sona ermesi anlamına gelen boşanma İslâm'da çok fazla tasvip edilmese de nikâh gibi meşru bir kavramdır. Çiftlerin evlilik akdini sürdürememesi üzerine eşlerden birisinin ya da her ikisinin talebi üzerine nikâh ilişkisi sonlandırılabilir. Birçok konuda olduğu gibi boşanma konusunda da Kur'ân-ı Kerim yol gösterici olmuştur. Kur'ân'da bu konu hakkında yer alan "Boşanma iki defadır. Bundan sonra evliliğinizi ya meşru bir şekilde sürdürün ya da iyilikle ayrılın. Kadınlara verdiklerinizden bir şeyi; kadın ve erkek, Allah'ın koyduğu yasaları ihlal etmedikçe geri almanız size helal olmaz. Fakat Allah'ın yasalarını çiğnemelerinden korkarsanız o zaman kadının boşanmak için fidyeye vermesinde her iki taraf için de sakınca yoktur. Bunlar, Allah'ın koyduğu yasalardır. Sakın bunları çiğnemeyin. Kim Allah'ın koyduğu yasaları çiğnerse işte onlar zalimlerin ta kendileridir"⁹⁴, "Birbirinizle beraber olduğunuz halde, üstelik onlar sizden sapasağlam bir söz de almışken onu geri mi alacaksınız?"⁹⁵ ve "Bir mihir belirlediğiniz halde onlarla birleşmeden kendilerini boşarsanız, belirlediğiniz mihrin yarısını ödemek size borçtur; ancak kadınların bağışlaması veya nikâh bağı elinde olanın hoşgörülü davranması müstesnadır. Hoşgörülü davranmanız takvâya daha uygundur. Aranızda lütüfkâr davranmayı unutmayın. Allah bütün yaptıklarınızı görmektedir"⁹⁶ şeklindeki âyetler boşanmanın nasıl olması gerektiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu âyetlere göre boşanan çiftlerin birbirlerine karşı hoşgörülü olması emredilmektedir. Bununla birlikte tüm dinlerde olduğu gibi İslâm dininde de evliliğin yaşatılması amaçlanmış ve günü birlik anlaşmazlıklardan dolayı sonlandırılması engellenmek istenmiştir. Bu bağlamda boşanmanın sevimsiz bir helal olduğu Hz. Peygamber tarafından "Allah katında helalin en sevimsizi talaktır" şeklinde ifade edilmiştir.⁹⁷

Kur'ân'da boşanmanın meşru kılınması İslâm hukukunda çeşitli boşanma türlerinin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Bunlardan bazıları; Muhâlaa, talâk, tefrîk, liân, ilâ ve hastalık ve fizyolojik kusurdan kaynaklı boşanmalardır. Muhâlaa tarafların anlaşmasıyla, talâk kocanın tek taraflı iradesiyle, tefrîk hâkimin huzurunda, liân zina ile itham edilmesi halinde, ilâ kocanın, eşiyle cinsel ilişkide bulunmamak üzere yemin etmesi halinde

⁸⁹ Nurullah Çelen, 16 Numaralı, 1082-1083 (1671-1673) Tarihli Kadınsker Defteri'ne Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat, Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Düzce 2020, s. 109.

⁹⁰ ORRNB, FOND 917,40-2-B1.

⁹¹ ORRNB, FOND 917,20-98-A3.

⁹² ORRNB, FOND 917,31-71-A4.

⁹³ Aktaş Sarı, *agt*, s. 71,84.

⁹⁴ Bakara, 2/229.

⁹⁵ Nisâ, 4/21.

⁹⁶ Bakara 237.

⁹⁷ Ebu Davud, Talak/3.

gerçekleşen boşanma şeklidir. Yine kadın ya da kocanın fizyolojik olarak görevlerini yerine getiremeyecek bir hastalığa yakalanması halinde de boşanma gerçekleşebilmektedir.⁹⁸ İncelenen kadıasker defterleri nikâh kayıtları bakımından olduğu gibi boşanma kayıtları bakımından da ve özellikle de muhâlaa, talâk ve tefrîk türündeki boşanma kayıtları bakımından zengindir.

Defterlerde yer alan bu boşanma türlerinden biri olan muhâlaa, karı kocanın anlaşarak evliliğe son vermesi anlamındaki bir fıkıh terimidir.⁹⁹ Muhâlaa ya da hul' şeklinde defterlere kaydedilen bu boşanma şekli incelenen kadıasker defterlerinde en yaygın görülen boşanma şeklidir. Karı koca arasındaki anlaşmazlık "zevcem ile beynimizde hüsn-i zindegâne olmamağla", "beynimizde hüsn-i mu'âşeret mümkün olmamağla" şeklinde defterlere kaydedilmiştir.¹⁰⁰ Defterlerde yer alan bu ifadelerden karı koca arasında anlaşmazlık olduğu, geçimsizlik yaşandığı ve bu nedenle kadı huzuruna çıkıldığı anlaşılmaktadır. Bu boşanma türünde genellikle kadın kadı karşısına çıkar ve kocasıyla arasında geçimsizlik olduğunu beyan ederek boşanma karşılığında genellikle mihrinden ve iddet nafakasından feragat edeceğini beyan eder. Akabinde kadı tarafından kadının kocası dinlenir ve onun da karısının ifadesini tasdik etmesi üzerine boşanma olayı gerçekleşir. Bu şekildeki boşanmalardan biri M.1665 (H.Rabiulevvel 1076) tarihinde meydana gelmiştir. Bayram Bike adlı kadın, kocası Mustafa ile anlaşmadığını beyan ederek mahkemeye başvuracak ve burada kocasını ve kadıyı ikna ederek mihrinden ve nafakasından feragat ederek boşanacaktır.¹⁰¹ Yine aynı şekilde M.1707 (H. Rabiulevvel 1119) tarihinde Salaçık'ın Asmakuyu Mahallesi sakinlerinden olan Rahmiye ve Aliş arasında geçimsizlik baş göstermiştir. Bunun üzerine Rahmiye adlı kadın mahkemeye giderek kocası Aliş ile aralarında hüsn-i zindegânları olmadığını beyan ederek 500 akçelik karasığırı hariç mihrinden ve iddet nafakasından feragat ederek kocasını boşanmaya ikna etmiştir.¹⁰²

Talâk ise bir başka boşanma şekli olup incelenen defterlerde bu şekilde meydana gelmiş çok sayıda boşanma kaydı yer almaktadır. Kelime sözlükte "boşama, menkûhayı bırakma, nikâhın feshi, ref" anlamında kullanılmıştır.¹⁰³ Bu boşanma şekliyle birlikte tek taraflı irade beyanıyla koca tarafından evlilik sonlandırılmaktadır. Talâk şeklindeki boşanmanın "talâk-ı bâin, talâk-ı ric'î ve talâk-ı selâse" şeklinde çeşitleri bulunmaktadır.¹⁰⁴ Talâk-ı bâin; yeniden bir araya gelebilmek için nikâh akdinin gerekli sayıldığı boşanma şekliken¹⁰⁵ talâk-ı ric'î ise erkeğin karısının iddet süresi içerisinde boşanmadan vazgeçme hakkının olduğu boşanma şeklidir.¹⁰⁶ Talâk-ı selâse ise üç talâkla gerçekleşen boşama türüdür. Bahsedilen ilk iki talâk türünde çiftler yeniden nikâhlanabilirken üçüncüsü olan talâk-ı selâsede ise yeniden nikâh kıyabilmek için hüllenin gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu durum incelenen defterlerde de yer almaktadır. M.1647 (H. Rabiulevvel 1057) tarihinde Esenbi adlı kadın kocası Timur'un kendisini üç talâk ile boşadığını ve akabinde seni hülle ile tekrar nikâhına alacağım diyerek kullanmaya devam ettiğini iddia etmektedir.¹⁰⁷ İncelenen kadıasker defterlerinde yer alan talâkla alakalı boşanmalarda genellikle kadının mahkemeye başvurarak boşama olayını hukuki olarak tasdik ettirmek istediği görülmektedir. Çünkü bu şekilde meydana gelen boşanmalarda kadının mihr ve nafaka hakkı bulunmaktadır. Bu nedenle bazı zamanlarda bir anlık kızgınlıkla karısını talâk ile boşayan erkeklerin bunu inkâr ettikleri dahi görülmüştür. Aynı şekilde mihr ve nafakasını almak için bunu fırsat bilen kadınlar da soluğu mahkemede almışlardır. Bu boşanmanın gerçekleşmesi için de kadının en az iki şahide ihtiyacı bulunmaktadır. Bu şekilde bir boşanma olayı M.1712 (H. Şevval 1124) tarihinde Mehmed Beşe ve Kutlu Han arasında meydana gelmiştir. Mehmed Beşe karısı Kutlu Han'ı talâk-ı selâse ile boşamıştır. Bunun üzerine Kutlu Han mahkemeye giderek boşanmayı tasdik ettirmek istemiştir. Fakat Mehmed Beşe olayı inkâr etmiştir. Fakat Kutlu Han'ın şahitlerinin olayı tasdik etmesiyle boşanma gerçekleşmiştir.¹⁰⁸ Saliha adlı kadın ise kocası tarafından boşanmasını fırsat bilerek 120 altınlık mihrini almak için babası Sefer Gazi'yi vekil tayin ederek mahkemeye başvurmuştur.¹⁰⁹

Defterlerde yer alan bir diğer boşanma şekli ise tefrîktir. Tefrîk şeklindeki boşanma, kazâi boşanma yani hâkim kararıyla evliliğin sonlandırılmasıdır.¹¹⁰ M.1703 (H.Zilkade 1114) tarihinde Salaçık sakinlerinden Güneş adlı kadın, iddet ve nafakasından feragat ederek kocası Zeynelali'den tefrîk yoluyla boşanmıştır.¹¹¹ Yine benzer bir boşanma Bahçesaray'da meydana gelmiştir. Toktamış adlı adam, karısı Saliha'yı boşadığını hâkim huzurunda kabul etmiştir.¹¹²

⁹⁸ Doğan, *agt*, s. 199-200.

⁹⁹ Muhâlaa hakkında Bkz. Fahrettin Atar, "Muhâlaa", *DİA*, C.30, Ankara 2020, s. 397-401.

¹⁰⁰ ORRN, FOND 917,37-61-B6; ORRN, FOND 917, 45-42-A4; ORRN, FOND 917, 53-57-A1.

¹⁰¹ Vatansever, *agt*, s. 193.

¹⁰² ORRN, FOND 917, 40-6-A3.

¹⁰³ Şemseddin Sami, *age*, s. 886.

¹⁰⁴ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, MEB Yay., İstanbul 1993, s. 390.

¹⁰⁵ H. İbrahim Acar, "Talâk", *DİA*, C.39, İstanbul 2010, s. 499.

¹⁰⁶ Pakalın, *age*, C.II, s. 390.

¹⁰⁷ Aktaş Sarı, *agt*, s. 275.

¹⁰⁸ ORRN, FOND 917,44-62-A1.

¹⁰⁹ ORRN, FOND 917,55-92-B1.

¹¹⁰ H. İbrahim Acar, "Tefrîk", *DİA*, C.40, İstanbul 2011, s. 277.

¹¹¹ ORRN, FOND 917,36-26-B10.

¹¹² Bilici, *agt*, s. 199.

İSLAM HUKUKUNDA NİKÂH AKDİNİN UYGULANMASI: KIRIM HANLIĞI ÖRNEĞİ

(17. ve 18.YÜZYIL)

SONUÇ

İslâm dini diğer ilahi dinler gibi nikâhı teşvik etmiştir. Bu konuda hem Kur'ân-ı Kerim'de hem de hadislerde birçok kanıt yer almaktadır. Bu nedenle İslâmiyet'i kabul eden devletler de evlilik kurumuna ehemmiyet göstermişlerdir. Bu devletlerden biri de Kırım Hanlığı'dır. Özellikle Osmanlı Devleti tabiiyetine girdikten sonra Kırım'da İslâmi kaideler büyük bir titizlikle icra edilmiştir. Bunun en büyük kanıtı da kadıasker defterleridir.

Defterlerde yer alan nikâh, mihr, nafaka ve talâkla ilgili hükümler bölgede İslâm hukukunun etkili bir şekilde uygulandığını göstermektedir. Buna göre öncelikle Kırımlılar arasında karşılıklı rıza esasına dayanan nişan âdeti vardır. Anlaşmayan çiftler ayrılırken birlikteliğe devam eden bireyler nikâh aşamasına geçmektedirler. Nikâhın kıyılabilmesi için ise öncelikle İslâm hukukunda olduğu gibi karşılıklı rıza, ebeveynin izni ve en az iki şahidin şehâdeti gerekmektedir. Ayrıca evlenecek olan çiftler arasında üçüncü dereceye kadar hısımlık bulunmamalıdır. Yine Kırım Müslümanları arasında Müslüman bir kadının gayrimüslimle evlenmesi uygun görülmemiştir. Hatta gayrimüslim çiftten kadın, İslâmiyet'i kabul ederse gayrimüslim kocasıyla nikâhının devamı makbul görülmemiştir. Ayrıca iddet süresi içerisinde ve hamilelik sonlanıncaya kadar nikâh kıyılması da caiz görülmemiştir. İslâm hukukunun aksine Kırım'da iddet süresi kısaltılarak üç ay on gün olarak uygulanmıştır. Yine bölgede çok kocalık caiz görülmemiş, eşinin öldüğünü düşünerek evlenen kadınların ilk eşleri ortaya çıktığı zaman ikinci nikâhları geçersiz sayılmıştır.

Nikâhın meşru sayılabilmesi için belli bir oranda mihr verilmesi zorunludur. Mihrin miktarı üzerinde ise bir sınırlama getirilmemiştir. Mihr miktarı evlenecek olan çiftlerin statüsüne göre değişmektedir. Geray hanedanından kız alındığı zaman bu miktar kızın aile içerisindeki konumuna göre artarken âzadlı bir köleyle yapılan nikâhlarda son derece düşük kalmıştır. Fakat İslâm hukukuna riayet edilerek mutlaka mihr ödenmiştir. Kırım erkekleri mihrlerini ise daha çok mihr-i müeccel yani vadeli olarak ödemişlerdir. Mihrin ödenmesinde ise ülkede tedavülde dolaşan çeşitli para cinsleri, altın ve gümüş gibi kıymetli madenlerle bağ, bahçe, değirmen gibi gayrimenkuller ile hayvanlar ve kölelerin tercih edildiği görülmüştür.

Nikâhın gerçekleşmesiyle birlikte erkeğin kadın üzerindeki sorumlulukları başlamıştır. Bu sorumlulukların en önemlilerinden biri ise erkeğin kadına ikamet edeceği bir konut tedarik etmesi ve aynı zamanda evinin ve karısının nafakasını karşılamasıdır. Eğer ki erkek bu sorumluluklarını karşılamaz ve kadında mahkemeye başvurursa iki şahidin şehadetiyle evlilik sonlanabilmektedir. Boşanma hususunda da İslâm hukuku esas alınmıştır. Erkeğin mahkeme kararı olmadan karısını boşama hakkı bulunmaktayken kadın ancak belli durumlarda hâkim önünde iddiasını ispatlayarak kocasından boşanabilmektedir. Çiftler arasındaki anlaşmazlıklarda ise daha çok kadınlar mahkemeye başvurarak mihr ve iddet nafakasından feragat ederek kocasının da onayını alarak boşanmaktadırlar. Talâk ile yapılan boşanmalarda ise kadınlar mihr ve nafakalarını alabilmektedirler. Defterlerde boşanmadan sonra kadına karşı şiddet olayına rastlanmamıştır. Bunun sebebi de anlaşmazlıkların çözümünde İslam hukukunun etkili olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Kırım'ın en önemli geçim kaynaklarından birinin kölelik olması bölgede farklı etnik ve dini karakterde çok sayıda kölenin bulunmasına neden olmuştur. Bu durum bazı Kırımlıların kendilerinin ya da başkalarının kölesiyle nikâhlanmasına neden olmuştur. Köle ile kıyılan nikâhlarda da İslâm hukukuna riayet edilerek öncelikle köle âzad edilmiş ve akabinde hür kadınlarda olduğu gibi belli bir miktar mihr ödenerek nikâh kıyılmıştır. Bu evlilikler boşanmayla sonuçlandığı zaman ise kadın, hür insanlar gibi tüm haklarından istifade etmiştir.

Bu çalışmada elde edilen bulgular bir bütün olarak değerlendirildiğinde İslâm aile hukukunu belirleyen kuralların Kırım'da titizlikle uygulandığı, Türk-İslâm hukukunun bölgede baskın olduğu, Kırım'ın geçmişinde Türklük ve İslâmiyet'in etkili olduğu birinci elden verilerle ortaya konmuştur.

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Rusya Federasyonu St. Petersburg Milli Kütüphanesi'nde Otdel Rukopisey Rossiyskoy Natsionalnoy Biblioteki (ORRN) Fond 917'de Kırım Hanlığı Kadıasker Defterleri:

- ORRN, FOND 917, 20 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri.
- ORRN, FOND 917, 25 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri.
- ORRN, FOND 917, 31 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri.
- ORRN, FOND 917, 33 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri.
- ORRN, FOND 917, 35 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri.
- ORRN, FOND 917, 36 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri.
- ORRN, FOND 917, 37 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri.
- ORRN, FOND 917, 38 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri.
- ORRN, FOND 917, 40 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri.
- ORRN, FOND 917, 44 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri.
- ORRN, FOND 917, 45 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri.
- ORRN, FOND 917, 46 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri
- ORRN, FOND 917, 48 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri.
- ORRN, FOND 917, 49 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri.
- ORRN, FOND 917, 51 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri.
- ORRN, FOND 917, 52 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri.
- ORRN, FOND 917, 53 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri.
- ORRN, FOND 917, 55 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri.
- ORRN, FOND 917, 71 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri.

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

İSLAM HUKUKUNDA NİKÂH AKDİNİN UYGULANMASI: KIRIM HANLIĞI ÖRNEĞİ

(17. ve 18.YÜZYIL)

- ACAR, H. İbrahim, “Tefrik”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C.40, İstanbul 2011, ss.277-279.
- ACAR, H. İbrahim, “Talâk”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, ss.496-500.
- ACAR, H. İbrahim, “İddet”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 21, İstanbul 2000, ss.466-471.
- AKTAN, Hamza, “Kefâet”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2022, ss.166-168.
- ALPARGU, Mehmet, “Tarihi Süreç İçinde Nogay Türklerinde Aile ve Akrabalık Münasebetleri”, *Emel*, S. 216 (Eylül Ekim), Şafak Matbaası, Ankara 1996, ss.12-20.
- ASAL, Ali, *Mehmed Zihni Efendi'nin el-Vücûhu'l-Milâh fî Fusûli'n-Nikâh adlı eseriyle Hukuk-ı Aile Kararnamesinin Mukayesesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Erzurum 2014.
- ATAR, Fahrettin, “Muhâlea”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 30, Ankara 2020, ss. 397-401.
- ATAR, Fahrettin, “Nikâh”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 33, İstanbul 2007, ss.112-117.
- AYBEK, Ahmet İlhan, DEMİR, Alpaslan, ONAR, Çağrı, KOCABAŞ, Bahar, KAHRAMAN, Semanur, *Tokat Nikah Defteri (1882-1887)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015.
- AYDIN, M. Âkif (1992). “Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekâmülü”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, 2. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, ss. 434-455.
- AYDIN, M.Âkif, *Osmanlı Aile Hukuku*, Klasik Yayınları, İstanbul 2018.
- AYDIN, M.Âkif, “Mehir”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara 2003, ss.389-391.
- Bakara, 2/229. Bakara,2/230, 2/234,237.
- BİLİCİ, Hatice, *31 Numaralı Kırım Hanlığı Kadı Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2021.
- Buhârî, “Savm”, 10.
- Buhari, “Nikâh”, 52.
- CİHAN, Ahmet, Yılmaz, Fehmi, “Kırım Kadı Sicilleri”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 11, 2004, ss. 131-136.
- CİN, Halil, AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, 2. Cilt, Timaş Yayınları, İstanbul 1990.
- CİN, Halil, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1974.
- ÇAVUŞ, Mehmet Caner, *67 a 90 Numaralı (Onuncu cilt) 1077 – 1080 (1666 – 1670) Tarihli Kadıasker Defterine Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (1-70 varak)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2019.
- ÇELEN, Nurullah, *16 Numaralı, 1082-1083 (1671-1673) Tarihli Kadıasker Defteri'ne Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Düzce 2020.
- ÇELİK, Dilek, *67 A 90 Nolu ve 1017-1022 (1608?1613) Tarihli Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri (Tahlil ve Transkripsiyon)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2011.
- DEMİR, Alpaslan, *Şiran Kazasında Nikah Kayıtları (1885-1911)*, Kömen Yay., Ankara 2021.
- DOĞAN, Ahmet, *Kırım Bahçesaray'da Sosyo-Ekonomik Hayat*, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara 2022.
- Ebu Davud, “Nikâh” 30-31, (2110-2112), 36 (2125-2126).
- Ebu Davud, “Talâk” 3.
- El-Bakara, 2/187.
- El-İsrâ, 17/32.
- En-Nahl, 16/72.

En-Nûr, 24/32.

ERBAY, Celal “Nafaka”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C.32, İstanbul 2006, ss.282-285.

Er-Rûm, 30/21.

Ebu Davud, Nikâh 29, (2105).

KAVAK, Nuri, “Kırım Hanlığı Şer’iyye Sicilleri ve Muhtevası Üzerine”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 7, ss.14-27.

KAVAK, Nuri, “Kırım Hanlığı’nda Evlenme ve Sonuçları Üzerine Bir Tahlil”, *Al-Farabi International Journal on Social Sciences*, Volume (3), Issue (3), September 2019, s.132-40.

KIRIMLI, Hakan, Kaçal –Ferrari, *Nicole Kırım’daki Kırım Tatar (Türk-İslâm) Mimari Yadigarları*, T.C. Başbakanlık Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yay., İstanbul 2016.

Müslim, Nikâh 1,78, (1426).

Nesai, Nikâh 66, (6,116,117)

ÖZDEM KÖSE, Zeynep, *Kırım Hanlığı’nda Kölelik (1648-1699)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş 2017.

ÖZDEM, Zeynep, *Kırım Karasubazar’da Sosyo-Ekonomik Hayat (17. Yüzyıl Sonlarından 18. Yüzyıl Ortalarına Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, MEB Yay., İstanbul 1993.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, MEB Yay., İstanbul 1993.

PEKER, Semra, “İslam Hukukunda Evlenme Yasağı ve Hikmetleri”, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 9, ss. 187-215.

RUSTEMOV, Oleg, *Kadiaskerskie knigi Krymskogo Khanstva: issledovaniya, teksty, perevody (Qırım Hanlığının qadiasker defterleri: araştırmalar, metinler ve tercimeler)*, Akmesid, 2017.

SARI, Sema Aktaş, *3a-3b Numaralı, 1648-1679 Tarihli Kırım Kadiasker Defterlerine Göre Kırım’da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2016.

Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, Çağrı Yay., İstanbul 1996.

Talak, 65/4.

Tirmizî, “Nikâh”,1,6,7,21,52.

Tirmizî, “Radâ”, 11.

TURAN, Ahmet Nezihi, “Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 9, Kocav Yayınları, İstanbul 2003, ss. 1-16.

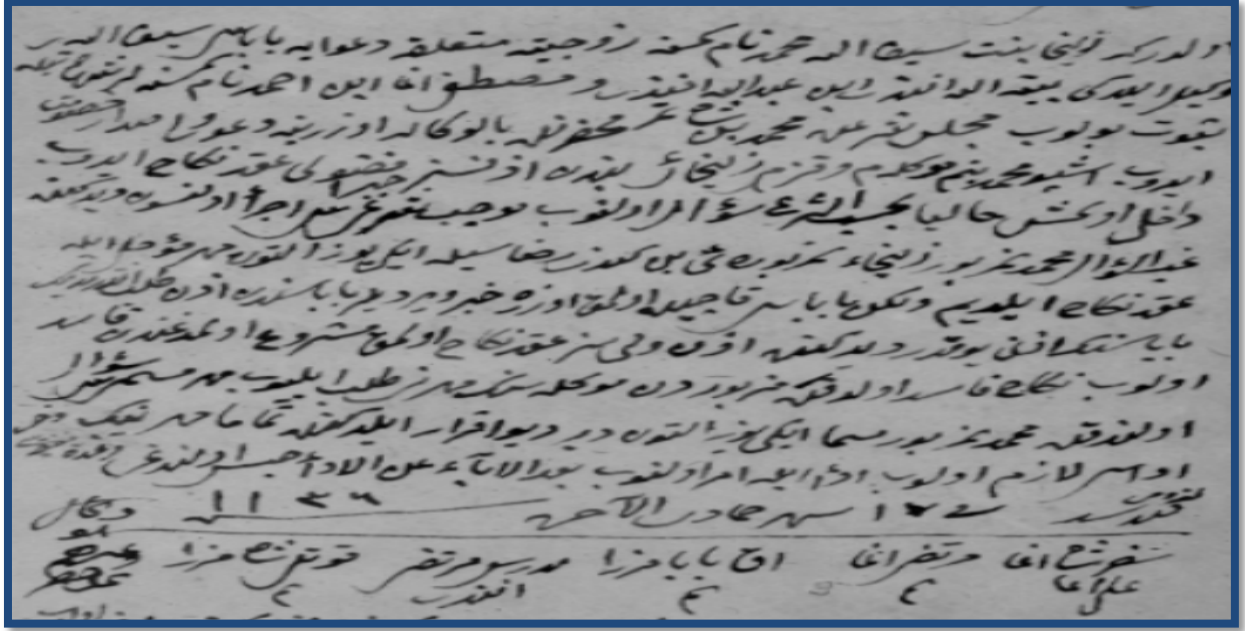
TÜZÜN, Müyesser, ŞEKER, Fadime, DEMİR, Alpaslan, YAŞAR, Hakan, DÖNDER, Yasin, *Tokat Nikah Defteri II (1889-1894)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2016.

VATANSEVER, Erim, *67 A 90 Numaralı (On dokuzuncu cilt) 1083-1087 (1672-1676) Tarihli Kadiasker Defteri’ne Göre Kırım’da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2018.

YAŞA, Fırat, *67 A 90 Numaralı (Dördüncü Cilt), 1061- 1062 Tarihli Kadiasker Defteri’ne göre Kırım’da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2014.

YILMAZ, Fehmi, Ahmet Cihan, Özlem Deniz Yılmaz, *Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğu*, Türkiye Bilimler Akademisi Yay., Ankara 2021.

Ek 3. Nikâhta Ebeveynden Onay Alınmasının Önemi Gösteren Kayıt Örneği

İSLAM HUKUKUNDA NİKÂH AKDİNİN UYGULANMASI: KIRIM HANLIĞI ÖRNEĞİ
(17. ve 18.YÜZYIL)

ÖZ

Hokand Hanlığı'nın en önemli gelir kaynağını ticaret oluşturmaktadır. Hanlık bu yüzyılda en büyük ticari pazarların açıldığı alan, dolambaçlı kervan yollarından geçen pahalı yabancı ürünlerin alınıp satıldığı yer olmuştur. XIX. yüzyılın ortalarına gelindiği zaman ekonomik hayat son derece modern bir duruma gelmiştir.

Hokand Hanlığı'nın en geniş ve zengin pazar alanı, Taşkent şehrinde bulunuyordu. Ticari açıdan en önemli ürün pamuktu. Suni sulamanın yapıldığı bölgelerde pamuk üretilerek çok önemli bir ticari ürün elde edilmiştir. Ayrıca pamuk üretimi Hokand'ın gelişmesinde belirleyici bir unsur olmuştur. Pamuk zamanla Hokand Hanlığı'nın en önemli ihraç ürünlerinden biri haline geldi ve bu durum bilhassa Rusya için önemliydi. Zanaatçılık ve el sanatları iç ve dış ticarete büyük önem arz etmekteydi. Ülkede bol miktarda bulunan altın ve gümüş dış ticaret için mühimdi. Türkmen, Karakalpak ve Kazaklardan ise koyun, deve ve sığır ithal ediliyordu. Rus işgali öncesinde Hokand Hanlığı diğer komşuları ile de serbest ticaret yapabiliyordu. Rusya ile yapmış olduğu antlaşma gereği diğer ülkeler ile yapılan ticaretine kısıtlamalar getirildi.

Hokand şehri jeopolitik ve jeostratejik değeri açısından önemli oluşu nedeniyle pek çok mücadeleye sahne olmuştur. Hokand Hanlığı önemli ticari yolları da elinde bulundurmıştır. Hokand Hanlığı'nı sadece sahip olduğu tarihi geçmişi ile değil, doğu ve batı Asya arasındaki ticaret yollarının kesiştiği bir noktada yer aldığı için jeopolitik konumundan dolayı da Orta Doğu, Hindistan, Çin'i birbirine bağlayan İpek Yolu üzerinde yer almasıyla önem arz etmektedir. Önemli ticaret yollarının merkezinde bulunması, tarımsal üretim bakımından verimli topraklara sahip oluşu çevre devletlerin dikkatini buraya yöneltmesine sebep olmuş ve bu nedenle sürekli çatışmalara sahne olmuştur.

Hokand Hanlığı yıkıldığı dönemde kapitalizmin egemenliğine teslim olmuş ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin ekonomisine hizmet etmiştir. Fakat XIX. yüzyıla bakıldığında Türkistan Hanlıkları ile ekonomik ilişkilerini geliştirmek isteyen sadece Rusya değildir. İngiltere, Hollanda, Portekiz ve Fransa daha önceki dönemlerde Hindistan ve Yakındoğu'daki önemli merkezleri ele geçirmişlerdir. Batılı güçler için aynı zamanda Hazar Denizi'nin Rusya'ya yakın kısımlarına da sahip olmaları gerekmektedir. Rusya ise Hazar çevresinde elde ettiği yerleri elinde tutmak istemektedir. Bu nedenle XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren bu güçler arasında ellerinde bulunan stratejik noktaları muhafaza edip yeni bölgelere sahip olma yarışı içerisine girmişlerdir. Rusya günümüzde de aynı emelleri taşımaktadır. Fırsatı yakaladığı vakit hem Hokand hem de Türkistan'a (Orta Asya) yönelecek ve bu bölgedeki nüfuzundan vazgeçmeyecektir. Rusya'nın yanı sıra Batılı devletler, Çin ve Hindistan gibi nüfusu kalabalık devletler için de benzer amaçlar söz konusudur.

Bu çalışmada, XIX. yüzyılda Hokand Hanlığı ile Rusya arasındaki ticari ilişkiler hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca bölgenin ekonomik açıdan değeri ele alınarak Rusya'nın bölge üzerinde hâkimiyet kurma çabaları irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hokand Hanlığı, Rusya, Ticaret, XIX. Yüzyıl, Türkistan.

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Elâzığ/TÜRKİYE, E-Posta: fkara@firat.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-2100-1788.

TRADE BETWEEN KHANATE KHOKAND AND RUSSIA IN THE XIXth CENTURY

ABSTRACT

The most important source of income of the Khokand Khanate is trade. In this century, the khanate became the area where the biggest commercial markets were opened, where expensive foreign products were bought and sold through the winding caravan routes. XIX. By the middle of the century, economic life had become extremely modern

The largest and richest market area of the Khokand Khanate was located in the city of Tashkent. The most important commercial product was cotton. A very important product was obtained by producing cotton in the regions where artificial irrigation was made. In addition, cotton production is a decisive factor in the development of Khokand. Pamuk was one of the most important export products of the Khokand Khanate and was especially important for Russia. Crafts and handicrafts were of great importance in domestic and foreign trade. The abundance of gold and silver in the country was important for foreign trade. Sheep, camels and cattle were imported from Turkmen, Karakalpak and Kazakhs. Before the Russian invasion, the Khanate of Khokand was able to do free trade with its other neighbors. In accordance with the treaty with Russia, restrictions were imposed on trade with other countries.

The city of Khokand has witnessed many struggles due to its importance in terms of geopolitical and geostrategic value. The Khokand Khanate also held important trade routes. The Khanate of Khokand is important not only with its historical past, but also with its location on the Silk Road that connects the Middle East, India and China, due to its geopolitical position as it is located at the intersection of trade routes between east and west Asia. Being at the center of important trade routes and having fertile lands in terms of agricultural production caused the attention of the surrounding states to be directed here, and therefore it has been the scene of constant conflicts.

In this study, XIX. Information is given about the commercial relations between the Khokand Khanate and Russia in the 19th century. In addition, the economic value of the region was discussed and Russia's efforts to establish dominance over the region were examined.

Keywords: Khokand, Russia, Trade, XIXth Century, Turkestan.

GİRİŞ

Batılı tarihçilerin büyük bir çoğunluğu Rus devletinin ortaya çıkışının Moskova'da ikamet eden Çar İvan döneminde olduğunu vurgulamaktadır. Bu dönem aynı zamanda Altın Orda içerisinde baş gösteren kaos sürecine denk geldiği için bu görüşün güçlü temellere sahip olduğu kanaatindeyiz.¹ Biz çalışmamızda ne Rusya'nın ne de Hokand Hanlığı'nın siyasi tarihine ayrıntılı olarak girmeden, sadece XIX. yüzyılda bu iki devlet arasındaki ticareti ve bu ticaretin getirmiş olduğu olumlu ve olumsuz faktörleri incelemeyi amaçladığımız için sadece giriş bölümünde az da olsa ticareti etkileyen siyasi gelişmeler hakkında sınırlı analizlerde bulunma ihtiyacı hissettik. Rusya Devleti'nin ortaya çıkmasından sonra Rus tarihinde Çar Petro Dönemi (1689-1725) Rusya'nın hüküm sürmüş olduğu topraklar üzerinde kalıcı olması için gerekli önlemlerin alınmış olduğu dönemdir.

Peki, Türkistan (Orta Asya) tam olarak neresidir? Bu konu ile ilgili binlerce kitap yazılmıştır. Fakat Türkistan'ın coğrafi olarak günümüzde tam anlamı ile ne sınırı belirlenmiş ne de haritası çizilebilmiştir. Farklı kaynak ve sözlüklere baktığımız zaman, gerek tarihçilerin gerekse coğrafyacıların bu konuda temkinli yazdıklarını görüyoruz.² Ancak, şu bir gerçek ki Türkistan coğrafyası tarihin ilk dönemlerinden itibaren siyasi, sosyal ve ekonomik yönden önemini muhafaza etmiş, geniş bir alandır. Tarih boyunca Uzak Doğu ve Batı uygarlıkları arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Dünyada iz bırakan en büyük medeniyetler burada doğup gelişmiş, çok büyük çatışmalar da yine bu coğrafyada yaşanmıştır. Büyük savaşların vuku bulduğu bu coğrafya Rusya'nın bölgeye nüfuz etmiş olduğu dönemlerde ticari faaliyetlerin de doğrudan doğruya etkilenmesine sahne olmuştur.

XVIII. yüzyılda Rusya, İngiltere, Hollanda, Portekiz ve Fransa doğu ile ticari ilişkilerini artırmaya çalışırken, Hindistan ve Yakındoğu'daki önemli merkezleri ele geçirmiştir. Sahip olduğu yeraltı ve yer üstü zenginlikleri ve jeopolitik konumu itibarı ile dünyanın hedef noktası haline gelen ve günümüzde bu özelliklerini fazlası ile muhafaza eden Türkistan'ın geçmişte ve gerekse yaşadığımız bu dönemde siyasi ve sosyal konjonktürüne yön veren başlıca unsur ekonomi ve ticaret olmuştur. Bu minvalden hareketle yukarıda da bahsedildiği üzere, Rusya'nın Türkistan Hanlıklarının işgal sürecini yeniden anlatmak yerine sadece ticaret politikasını incelemekle iktifa edilecektir.

¹ Kezban Acar, *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*, Ankara 2004, s. 204-205; Steven Sabol, "Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti", *Türkler*, C. XVIII, Ankara 2002, s. 587-595.

² Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 1997, s. 78.

1. XIX. Yüzyılda Hokand Hanlığı

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rus kapitalizminin gelişmesi sonucunda bazı iktisadi değişimler meydana geldi. Bunun sonucunda ise Türkistan'daki feodal beyler kriz dönemine girdi. XIX. yüzyılın 30. ve 40. yıllarında İngiliz sanayi malları da Türkistan pazarına girmeye başladı. Hokand da bu şehirlerin başında gelmekteydi.

Türkistan'ın en eski şehirlerinden biri olan Hokand yaklaşık olarak 2000 yıllık bir tarihe sahiptir. Hokand şehri bir buçuk asırdan fazla bir dönem (1709-1876 yılları arasında) Hokand Hanlığı'nın payitahtlığını yapmıştır. Arap yazarların X. yüzyılda kaleme almış olduğu coğrafi eserlerde Hokand hakkında yüzeysel de olsa tanımlayıcı bilgiler bulunmaktadır. Arap tarihçilerin verdiği bilgilerde Hokand şehrinin X. yüzyılda kurulduğu anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyılın 80'li yıllarında Fergana civarındaki bütün Kıpçak ve Kırgız boylarının yurtları Hokand Hanlığı'nın hâkimiyetine girdi. El-İstahri "Kitab-ı Mesalik" adlı eserinde; *Her kim Hocend'ten, Fergana'nın merkezi olan Ahsikent'e ulaşmak isterse o kentten Hokand'a oradan da Ahsikent'e ulaşacaktır* demektedir.³ Hudüdü'l-Âlem adlı eserde ise; *Hocend, Bu bölgenin önemli kasabalarından birisidir. Bol tarım yapılan Hocend'in cömert insanları vardır. Burada nar üretilmektedir* şeklinde ifadeler yer verilmiştir.⁴

Hokand Hanlığı'nı sadece sahip olduğu tarihî geçmişi ile değil, doğu ve batı Asya arasındaki ticaret yollarının kesiştiği bir noktada yer aldığı için jeopolitik konumu ile de önemlidir. Zira Orta Doğu, Hindistan ve Çin'i birbirine bağlayan İpek Yolu üzerinde yer almaktadır. Diğer taraftan Hokand, yetiştirdiği ünlü bilim adamları ve ilgi çekici mimari yapıları ile de bugün sadece Rusya'nın değil tüm dünyanın dikkatini cezbetmektedir. Hanlıklar içerisinde Rusları en çok zorlayan hanlık da yine Hokand Hanlığı olmuştur. Hokand Hanlığı, Orta Çağ İslam medeniyetinin doğu ve batı arasında diğer kültürlerle kaynaştığı ve sentezlendiği Harezm'de kurulmuş, oradan tüm dünya medeniyetine miras bırakacağı değerler üretmiştir.⁵

2. Hokand Hanlığı'nın Rusya Tarafından İşgal Edilmesi

Türkistan halkı XVIII. yüzyılın başlarında, yani Petro döneminde Çarlık Rusya ve daha birçok devlet ile mücadele içinde idi. 1700 yılında Çarlık Rusya ile imzalamış olduğu İstanbul Antlaşması ile Osmanlı Devleti arasındaki savaş sonlandırıldı. Petro, devletini güçlendirmek amacı ile hazırlıklara başladı. 1711 yılında Osmanlı Devleti ile yapılan Prut Savaşı'nın ardından Kafkaslar, Hazar çevesi ve Türkistan mücadelelerini gündeme aldı.⁶ XIX. yüzyıl süresince bir taraftan Rusya, diğer taraftan İngiltere, Türkistan'ın kontrolünü ele geçirme konusunda kıyasıya bir mücadele içine girmişlerdi. 1854 Kırım Harbi'nde Rusya'nın yenilgiye uğramasının akabinde doğal olarak Türkistan, Rusya için olmazsa olmaz bir yayılma alanı haline geldi. Kırım Savaşı'ndan sonra hem Rusya hem de İngiltere potansiyel bir düşmana karşı konumlarını daha da güçlendirmek amacı ile Türkistan ile ticaret yapma konusunda yarışmaya başladılar. Elbette Rusya'nın jeopolitik konumu bunu daha da avantajlı hale getirmekte idi.

Ruslar Türkistan'ı ele geçirmek için bir taraftan askerî keşif kolları gönderir iken, diğer taraftan bölgeye daimi olarak seyyahlar ve diplomatlar göndermiştir. 1813 yılında bölgeyi ilk kez ziyaret eden elçi seyyah Filipp Nazarov'dur. Bölge hakkında oldukça detaylı bilgiler veren Nazarov'un notları Hokand Hanlığı tarihi açısından büyük önem arz etmektedir. Özellikle Hokand Hanlığı'nın Ruslar tarafından ilhak edilmesi ve "Türkistan Genel Valiliği" adını almasından sonra bölgeye araştırma adı altında pek çok Rus seyyah gelmiştir.⁷

Ruslara karşı müşterek bir cephe kuramayan hanlıklar, Rus politikasının başarılı olmasına neden olmuş, kısa süre içerisinde siyasi yapılar parçalanmış ve Rusların entrikaları onların birbirlerine düşmelerini sağlamıştır.⁸ Ne yazık ki Türk tarihine baktığımızda bu kadar güçlü bir milletin parçalanma nedenlerinin aynı kandan olmalarına rağmen devamlı olarak farklı Türk boylarının birbirlerine karşı nüfuz kurma mücadelesinin doğurduğu acı sonuçlara tanık oluyoruz. Türkistan coğrafyasında da bu durum benzer bir şekilde tecelli etmiş, aynı boya mensup olsalar dahi buldukları bölgede hâkimiyet kurmak için, Rus işgali öncesinde vuku bulan Moğol akınlarına karşı birlikte mücadele etmek yerine yardım için Rusya'ya başvurmayı tercih etmiştir. Her ne kadar Rusya, Çarlık hâkimiyeti döneminde Türkistan'da Genel Valiliği İdaresi süsü vermiş olsa da o dönemde amaç Türkistan halkını Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak olmuştur. Sonrasında ikame edilen Sovyet rejimi de bildiğimiz üzere tamamen Türklüğü bitirecek bir mekanizma olmuştur.

Rusya Hokand Hanlığı'na yönelik ilk askerî harekâtı 1864 yılında gerçekleştirmiştir. Başlatılan işgal hareketi ardından Hokand Hanlığı kuvvetlerinin imkânlarının sınırlı olması nedeni ile bir müddet sonra, Taşkent de ele

³ Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara 2019, s. 76-77.

⁴ V. Minorskiy, *Hudüdü'l-Âlem: Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 71.

⁵ Haydarbek Nazirbekoviç Bababekov, *Hokand Tarihi*, Mangirat Namlı Urta Asiye Halkları Tarihi İnstiti, Taşkent 1996, s. 28.

⁶ Hayri Çapraz, "Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2011, S. 24, s. 51-78; Bayard Taylor, *Central Asia: Travels in Cashmere, Little Thibet and Central Asia*, New York 1874, s. 122.

⁷ Tuba Tombuloğlu, "Seyyahlara Göre Fergana'nın Ekonomik Durumu (18.ve 19. Yüzyıllarda)", *Seyyahların İzinde Türkistan*, Ed. Mustafa Gökçe, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2019, s. 176.

⁸ Bababekov, *age*, s. 128.

19. YÜZYILDA HOKAND HANLIĞI İLE RUSYA ARASINDA TİCARET

geçirilmiş ve Hokand kuvvetlerinin direnci tamamen kırılmıştır. Taşkent'in elden çıkması ile birlikte Hokand Hanlığı Rus nüfuzuna dâhil edilmiştir.⁹

3. XIX. Yüzyılda Hokand Hanlığı'nın Rusya ile Ticareti

XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Rusya endüstrisini iplik üretimi üzerinde yoğunlaştırmıştır. Aynı tarihlerde Amerika'da üretilen ipliğin oldukça fazla olması dolayısıyla Rusya rekabet gücünü Türkistan'a yöneltmiş, oradaki pamuk üretimi için büyük çaba sarf etmiştir. Bu durum karşısında Rusya Türkistan'da pamuk üretiminin artırılması için gerekli olan tüm önlemleri almış, bu bölgeden çok fazla pamuk ihraç etmiştir. İplik üretiminin %53'ü bulunduğu rivayet edilir ki bu da Türkistan'dan ihraç edilen pamuk miktarının ne kadar büyük olduğunu kanıtlamaktadır.¹⁰

XIX. yüzyıla genel olarak baktığımız zaman Türkistan Hanlıkları ile ticarî ve iktisadî ilişkilerini geliştirmek isteyen sadece Rusya değil idi. İngiltere, Hollanda, Portekiz ve Fransa daha önceki dönemlerde XVIII. yüzyılın yirmili yıllarında Hindistan ve Yakındoğu'daki önemli merkezleri ele geçirmişlerdi. Aynı zamanda Hazar Denizi'nin Rusya'ya yakın bölgelerine de sahip olmak gerekmekte idi. Rusya ise Hazar çevresinde elde ettiği müstahkem bölgeleri kaptırmak istemiyordu. Bu nedenle XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren bu güçler arasında ellerinde bulunan stratejik noktaları muhafaza edip yeni bölgelere sahip olma yarışı içerisine girmişlerdi. Bu yüzyılda Rusya, Buhara, Hokand ve İran ile ilişkilerini elçilikler düzeyinde geliştirip konumunu muhafaza etmeyi bildi. Astrahan, Tobolsk ve Ufa'da Buhara, Hokand ve İran tüccarlarına ait merkezler oluşturulmuştur. Buhara'da ise Ruslara ait olarak kurulan merkezde buranın en büyük söz sahibi Vasiliy Popov idi.¹¹

Rusların Türkistan ile ticarî münasebetlerinde Tatarlar ve Nogaylar büyük rol oynadı. Tatar ve Nogaylar aracılığı ile geliştirilen ilişkileri Hazar kıyısına kaydırmak Rusya'nın en büyük amacı olmuştur. Asıl amaç ise Tatar ve Nogayları aradan çıkarıp bütün ilişkileri direkt kontrol altına almak idi. Bunun için yeni limanlar ve merkezler kurmak gerekiyordu. Rusya'nın bu sınır bölgeleri tabii yönden oldukça korunaksız yerler olduğundan, yeni kurulumlar ile buraların elde tutulması da kolaylaştırılmak istenmişti.

1813 yılında bölgeyi ilk ziyaret eden seyyah Philipp Nazarov'dur. Bölge hakkında ayrıntılı bilgi vermiş olan Nazarov, Hokand Hanlığı'nın öneminden bahsetmektedir. 1820 yılında bilgi veren bir diğer seyyah da Baronvon Meyendorff'dur.¹²

Alim Han (1798-1810), Ömer Han (1819-1822) ve Muhammed Ali Han (1822-1842) dönemlerinde Hokand Hanlığı büyük bir gelişme kaydetti. Türkistan'da (Orta Asya) oldukça büyük şehirler meydana geldi ki bunlardan biri Hokand'dır. Ekonomisi Orta Asya'nın en gelişmiş ekonomisi haline gelmiştir. Hanlıkta ticaret çok hızlı bir şekilde gelişme göstermiştir. Dolayısı ile yerli ve yabancı ticaretin gelişmesi nüfusun üzerinde büyük etki bırakmıştır.

XIX. yüzyılın yirmili yıllarından itibaren Hokand Hanlığı'nın tüccarlarına Türkistan'ın birçok yerinde rastlamak mümkündür. Onlar aynı zamanda Çin, Hindistan, Osmanlı Devleti, Rusya, Arabistan ve diğer dış memleketler ile de ticaret yapmışlardır. Hokandlılar özellikle Kaşgar ile hızlı ticarî faaliyetlere girişmişlerdir. Bu işte Andicanlılar önemli bir yere sahipti. Onların Kaşgar'daki faaliyetleri o derece büyük olmuştur ki Merkezî Asya'dan oraya giden tüccarlar çoğunlukla Andicanlılar olarak tanınmışlardır. O zamanlarda hanlığın tüccarlarının esasen hazır ürünler ile ticaret yapmaları vadinin hayatına olumlu etki etmiştir.

Rus oryantalist N. Pontusov'a göre Hudayar Han'ın saltanatı döneminde merkezde bulunan kervan yollarından, dükkânlardan, hamam ve diğer ticari binalardan vergi alınmazdı. Çünkü bunların çoğunun Han'a ait olduğu düşünülüyordu. On hanın beşi dışında kervan yolları hamamlar ve merkezdeki ticari kuruluşlar vergiden muaftı. Han merkezin dışındaki dükkânları tüccarlara kiraya veriyordu ve bu durumda 1874 tarihine kadar tüccarlar vergileri ödemekle yükümlü idiler. Zokhid Madrakhimov Shaforovich, "Hokand Hanlığı'ndaki ticarî ilişkilerin tarihinden) vergilerin miktarı kazanca göre belirlenip toplanma kuralları yazıya geçirilmiştir. Toplanan vergilerin üçte biri Hokand hazinesine aktarılırken Hokand hâkimiyetini kabul eden Kırgız feodallerine üçte ikilik bir bölümü bırakılıyordu. Bu da onların Hokand Hanlığı'na sıkıca bağlanmalarının en önemli sebebi idi. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren güçlü beylerin topladıkları vergiyi "defteri turhani" adlı vesikalara kaydetmişlerdir.

Daha önce de bahsettiğimiz üzere Rusya XVIII. yüzyılda Hokand Hanlığı'nı ayrıntılı bir şekilde incelemiş, kendi çıkarlarını alabildiğince iyi hesaplayarak hareket etmiştir. Ruslar seyyahlar vasıtası ile aldığı bilgiler doğrultusunda Türkistan (Orta Asya) bölgesine birçok sefer düzenlemişlerdir. Ruslar bu seferlerin asıl nedenini ticarî ve devletlerarası husumeti ortadan kaldırmak amacı ile gerçekleştirdiğini iddia etse de doğru değildir. Bu

⁹ Mary Holdsworth, *Turkestan in the Nineteenth Century: A Brief History of the Khanates of Bukhars, Kokand and Khiva*, Oxford 1959, s. 48; Bababekov, *age*, s. 126.

¹⁰ Wayne Vucinich ed, *The Peasant in Nineteenth-Century Russia*, Stanford University Press, California 1968, s. 187.

¹¹ Bababekov, *age*, s. 89.

¹² Bababekov, *age*, s. 176.

seferin Ruslar tarafından en önemli sonucu, bölgenin kısmen de olsa keşfi ve Hazar Denizi'nin doğu kıyılarının haritalandırılmasıdır.¹³

Hokand Hanlığı, jeopolitik ve jeostratejik konumu dolayısı ile ticarî yolların kesiştiği bir noktada bulunması sebebiyle bölgede ticaretin devamlılığı esas olmuştur.¹⁴

Rusya ile ayrıca Hindistan, İran ve Afganistan'la da ticari ilişkileri mevcuttur. Oralara çeşitli kumaşlar, pamuk, ipek ve diğer mallar götürülmüştür. Rusya'dan ise demir, döküm, deri, teneke, çuha, bakır sülfat ve şeker gibi ürünler getirilmiştir. Bunların arasında fabrikada dokunan kumaşları da görmek mümkündür. Özellikle demir, çelik ve diğer metallerin getirilmesi son derece faydalı olmuştur. Çünkü bunlardan çiftçilik ve zanaatkarlık için gerekli üretim araçları hazırlanmıştır.

Diğer Türkistan hanlıklarında olduğu gibi Hokand Hanlığı'nda da çiftçilik ve hayvancılık ön planda yer almıştır. Genellikle tahıl üretimi yapılan Hokand Hanlığı'nda buğday üretimi başı çekiyordu. Geri kalan arazilerde arpa, keten, susam yetiştirilirdi. Meyvecilik bakımından önemli ve çok gelir getiren ürünlerin revaçta olduğu hanlıkta Türkistan'ın en iyi kavun ve karpuzunun yanı sıra elma, nar, kayısı, incir ve üzüm de bulunurdu.

XIX. yüzyılda Hokand Hanlığı'nın ekonomi ve ticaretine baktığımız zaman doğal olarak Hokand'da iletişimde en fazla olduğu ülkenin Rusya olduğunu tahmin etmek zor olmasa gerekir. Bu dönemde Hokand Hanlığı ile Rus ihracatının değeri 174.000 rubleden 2.171.000 rubleye yükselmiştir.¹⁵

Rusya ile iç içe ithalat-ihracat içinde olmasının yanı sıra Türkmenler, Karakalpaklar ve Kazaklar ile olan ticarî ilişkiler düzenli olarak devam etmiştir. Konargöçer bir topluluk olan bu Türk halkları ile ticareti ise daha ziyade hayvan ithalatı olmuştur. Sığır, koyun, keçi, yün, yiyecek maddesi ürünleri alınıp karşılığında kumaş, giysi, ev eşyaları ve yiyecekler verilmiştir. Sadece XIX. yüzyılda değil ondan önceki dönemlerde de göçebe ve yerleşik halk arasındaki ticaret oldukça sıkı bir vaziyette birbirleri ile kopmaz bir bağ şeklinde hayatlarını idame ettirmişlerdir. Yerleşik ve göçmen ahali her yönden birbiriyle sıkı sıkıya bağlı bir şekilde hayatlarını sürdürmüşlerdir.¹⁶ Bu dönemde aynı zamanda Buhara ve Hive Hanlığı arasındaki ticarî ilişkiler de önemlidir. Hiveli tacirler çeşitli kürkler, ham ipek, susam, elma, kavun, balık, keten tohumu yağı, koyun yağı, buğday, pirinç, haşhaş ve hayvan getirip, Buhara'dan Hive'ye tütün, pamuklu ve ipekli kumaşlar, royan, avukatlık malları ve kara göl derileri ihraç ederdi.

XIX. yüzyıl boyunca tüm Türkistan'da olduğu gibi Fergana Vadisi'nde ve ona bağlı bulunan bölgelerde pamuk ekimi yapılmıştır. 1829 tarihinde Hokand'a gitmiş olan N.İ. Potanin de halkın çiftçilik, bahçecilik ve pamuk üretimi yaptığını, Hokand'da üretimi yapılmış olan ürünlerin Taşkent'tekilerden daha iyi kalitede olduğunu söylemektedir. Burada üretilmiş olan kumaşların Rusya, Çin, Kaşgar, Buhara, Hive ve Kırgızlara satıldığından bahseder. Potanin'in bahsettiği gibi Fergana bahçecilikte oldukça gelişmişti.¹⁷

Narın Nehri, İsfayram, Şahimerdan, Soh ve İsfara gibi nehirlerden de büyük oranda istifade edilmiştir. Hokand için önemli olan bir diğer sunî sulama imkânları Karaderya ve Kurşab, Karagulca, Tar, Yassı, Kögert, Maylısay ve Çatkal dağlarından akan Padşaata, Kasansay, Gavasay nehirleri çiftçiliğin gelişmesinde önemli bir faktör olmuştur. Narın ve Karaderya'nın birleşmesiyle meydana gelen Sirderya en büyük su kaynağı idi. Özellikle İrdanabey'in hâkim olduğu dönemde sunî sulamaya ayrı bir önem verilmiştir. Soh nehrinden ark çıkarmak sureti ile çok daha geniş sulama alanları elde edilebilmiştir. Aynı şekilde Hudayar Han döneminde Uluğnehr kanalının inşa edilmiş olması Eseke bölgesindeki uçsuz bucaksız alanları yeni tarım alanına çevirme imkânı vermiş oldu. Diğer Türkistan Hanlıklarında da alışlagelmiş olduğu üzere toprağın büyük bir bölümü devletin kontrolünde iken, belirli bir kısmı özel kişilerin elinde olmuştur. Bunların dışında ayrıca vakıf toprakları da mevcuttu. Vergilendirme usulüne farklı bir yol takip edilmiş, Hanlar toprakların büyük bir kısmını vergilerden muaf tutmuş bir şekilde hizmeti olan kişilere özel mülk olarak ayrı ayrı paylaşmıştır. Bu usule diğer Türkistan Hanlıklarının hiçbirinde rastlamadık.¹⁸

Hanlık sınırlarında zanaatkarlık, iç ve dış ticaret büyük önem arz etmekte idi. Çiftçiliğin çok gelişmiş olmasına paralel olarak dericilik, dokumacılık, çömlekçilik, boyacılık, terzilik, bakırcılık, marangozluk vs. zanaatçılığın diğer türleri sadece Hokand Hanlığı'nın iç ve dış ticaretinde talep edilen ürünler arasında idi. Potanin, 1826 yılında Hokand'dan barut, kâğıt fabrikaları dışında başka bir fabrika bulunmadığından bahseder.

¹³ Mehmet Yetişgin, "Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16, Konya 2016, s. 671-702; Richard A. Pierce, *Russian Central Asia 1867-1917: A Study in Colonial Rule*, University of California Press, Bucharra and Los Angeles 1967, s. 129.

¹⁴ Bababekov, *age*, s. 123.

¹⁵ Tombuloğlu, *agm*, s. 185.

¹⁶ Hamid Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele*, TTK, Ankara 2007, s. 22.

¹⁷ N. İ. Potanin, "Zapiski o Kokandskom Hanstve Horunjejo Potania (N.İ. 1829-1830) Predisloviem P. S. Saveleva", *Vesnik Russkogo Geografičeskogo obščestva*, C. XVIII, 1856, s. 256-289.

¹⁸ Bababekov, *age*, s. 79; Ziyayev, *age*, s. 28.

19. YÜZYILDA HOKAND HANLIĞI İLE RUSYA ARASINDA TİCARET

Çarlık Rusyası pamuk ticaretindeki kontrolü eline almak için Amuderya ve Sirderya etrafındaki pamuk tarlalarına yönelmiştir. Schuyler, Hokand'daki pazarları şu cümleler ile anlatmaktadır:

“Hokand'taki başlıca Pazar yeri Türkistan'daki gördüklerinin en iyisidir. Dar açılarla birbirini kesen cadde ve pişmiş tuğladan yapılmış pek çok dükkânı ile çok düzenlidir. Caddeler geniştir ve hepsinin üzeri evlerin üstüne dikilen kalaslarla desteklenen bir çatı ile örtülüdür. Böylece her taraftan temiz hava gelirken Pazar yerinin bir kısmı bile iyi bir biçimde yeniden yapılmıştır. Haftada iki alışveriş günü vardır. Perşembe ve Pazar ticaretin çok büyük olduğu görünmektedir. Hokand'taki pazarlar hanlığın diğer pek çok şehrinde olduğu gibi hanın kendisine bağlıdır.”¹⁹

Hanlıkta ticaret çok hızlı bir şekilde gelişme göstermiştir. Dolayısı ile yerli ve yabancı ticaretin gelişmesi nüfusun üzerinde büyük etki bırakmıştır. Hokand, Andican, Margılan, Namangan ve Oş, büyük ticaret ve zanaat merkezlerine dönüşüp, Buhara, Taşkent, Semerkand, Hocend, Hive, günümüz Kırgızistan ve Kazakistan toprakları ve özellikle Hoca Ahmet Yesevî'nin yurdu Türkistan (Yesi) ile yakın ticarî ilişkiler kurulmuştur. Hokand hanları Türkistan'da baki olmak istiyordu. Türkistan (Yesi) şehri Hokand Hanlığı döneminde yeniden inşa edilmiştir. Etrafındaki surlara eklemeler yapılmıştır. Kuleler çoğaltılmış ve duvarları yükseltilmiştir. Şehrin içinde bulunan geniş sokakların her iki yanına Hokand'a sadık halklar yerleştirilmiş idi. Ticari konumundan faydalanmak isteyen Hokand Hanı, Rusların XVI. yüzyıldan beri kullandığı Sibiry-a-Buhara merkezli ticaret yolunu canlı tutmak için Kırgızları da yanına alarak Ruslarla da anlaşmaya varmış, böylece Hokand Hanı Sirderya'nın ekonomik gücünü de elinde tutmuştur.

Yesi (Türkistan), Hokand Hanlığı özellikle göçebe toplulukları Türkistan'ın çevresindeki Evliya-ata, İkan, Merke gibi zirai açıdan önemli yerleşimlere getirerek buraların ekonomilerini canlı tutmuştur. Şehir halkı diğer Hokand şehirlerinde olduğu gibi el sanatları, ticaret ile uğraşmaktaydı. Hokand'ın burada kurduğu demir atölyeleri bütün Sirderya boyunca kullanılan tarım aletlerinin yapım ve tamiratını karşılıyordu. Özellikle Hokand Hanlığı döneminde Türkistan'ın dış ticaretteki önemi zirveye çıktı. Batı Moğolistan, Doğu Türkistan, Buhara Hanlığı, Hive Hanlığı ve Ruslarla sıkı ticari faaliyetler sürdürülüyordu. Hokand, Buhara, Margılan ipek fabrikalarının rekabet merkezi Taşkent pazarı olmuştur. Taşkent, Hokand Hanlığı'nın en büyük pazar alanı idi. 19. yüzyılın ortalarında hanlığın ekonomik hayatında çok büyük ilerlemeler oldu. Haftanın üç günü salı, çarşamba ve pazar günleri sabahtan akşama kadar pazarlar açıktı. Hanlığın değişik bölgelerinden tüccarlar gelirdi.²⁰

Ticaret denildiği zaman ilk akla gelen kavram vergi olduğu için burada sınırlı da olsa Hokand'da uygulanmış olan vergi sisteminden bahsetmeyi uygun bulduk. Tarih boyunca Türkler, vergi için zaman zaman farklı isimler kullanmışlardır. *Bengi-bengü-berim-çığım-çıkış* gibi Türkçe kelimelerin yanı sıra *harç*, *ma'urât*, *resm-rüsüm tekâlif* gibi farklı kelimeleri de telaffuz etmişlerdir. Ekonomisinin temeli hayvancılık, tarım ve ticaret üzerine olan Hokand Hanlığı'nın başta gelen gelir gider kaynaklarından biri olan vergiler onların hem var oluşlarını sürdürmelerini, hem de egemen oldukları halk üzerindeki nüfuzlarını denetlemeleri hususunda önemli bir faktör olmuştur. Bunun için Türkistan hanları hâkim oldukları halk üzerindeki nüfuzlarını denetlemeleri hususunda önemli bir faktör olmuştur. Bunun için Türkistan hanları hâkim oldukları topraklar üzerinde uğraşan çiftçilerin tarım mahsullerinden, hayvancılık yapanların hayvan sürülerinden ulusal ve uluslararası ticaret ile meşgul olan tüccarların mallarından, pazarlarda alışveriş yapanların mallarından vergi almışlardır.²¹

SONUÇ

Bugün Türkistan'da önemli bir mevki olarak isimlendirdiğimiz Hokand şehri çok eski devirlerden bugüne gelene kadar insanların elde etmek için devamlı olarak mücadele ettiği bir coğrafya olmuştur. Konumuz olan Türkistan bölgesinin tarihini incelediğimiz zaman devamlı olarak çatışmaların ve mücadelelerin yaşandığı ve sonucunda da büyük kayıplara maruz kaldığını görüyoruz. Elbette doğa kanunu gereği insanlar özellikle bereketli topraklara sahip olmak ve bu topraklara egemen olmak ister. Bunu doğanın bir gereği olarak algılıyoruz. İşte bu yüzden de gerek makalemizin konusu olan Hokand şehri gerekse tüm Türkistan coğrafyası sahip olduğu yeraltı ve yer üstü kaynakları bulunduğu konum itibarı ile jeopolitik ve jeostratejik değeri açısından talihsiz bir coğrafya olmuştur. Çünkü ticaret yollarının merkezinde bulunması, öte taraftan zirai üretim açısından oldukça verimli topraklara sahip olmuş olması etrafındaki devletlerin daima iştahını kabartmış, ele geçirmek için devamlı çatışmalar yaşanmıştır. Araştırmamızda da gördük ki Hokand Hanlığı sahip olduğu zenginlikler ve ticaret yolları

¹⁹ Eugene Schuyler, *Türkistan, Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, çev. Firdevs Çetin, Halil Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul 2017, s. 345-349; David Mackenzie, “The Conquest and Administration of Turkestan, 1860-85”, *Russian Colonial Expansion to 1917*, Ed. Michael Rywkin, Mansell Publishing Limited, London and New York 1987, s. 208-234.

²⁰ I. M. Matley, “Industrialization 1865-1914”, *Central Asia: One Hundred Thirty Years of Russian Dominance, A Historical Overview*, Ed. Edward A. Allworth, Duke University Press, Durham and London 1994, s. 97.

²¹ N. Karahan Kök, “Türkistan Hanlıkları Yarıklarında Geçen Vergi Adları”, *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 15, 2020, s. 214-244.

açısından oldukça gelişmiş bir bölgedir. Hokand Hanlığı yıkıldığı dönemde ne acıdır ki, kendi topraklarını ve zenginliğini işlemeyecek bir durumda iken kapitalizmin acımasız boyunduruğu altına girmiştir.

Hokand Hanlığı, incelediğimiz yüzyıl öncesi ve XIX. yüzyılda özellikle Rusların bölgeyi şahsi menfaatler için çok fazla münasebette olduğu için sadece Rusya ile olan ticaret boyutunu ele aldık. Tarihi boyunca Türkistan'daki tüm Türk Hanlıkları ile siyasî ve ticarî münasebetlerde bulunan Çarlık Rusya'nın Kazan ve Astrahan'ı işgal etmesi doğrudan bölge ile temas kurmasına neden oldu. Hiçbir aracı olmadan iki taraf arasında başlamış olan ilişkiler özellikle XVII. yüzyıla gelindiğinde kopmaz bir bağ halini aldı. Çarlık Rusya, Hokand'ı daha iyi tanımak amacı ile devamlı olarak bölgeye Rus heyeti göndermiş, başlangıçta bunun sadece dostluk amaçlı elçilik teatileri izlenimi verilmişse de bu keşifler sonradan Hokand Hanlığı'nı ele geçirmeye kadar gitmiştir.

Araştırmamızda da görüldüğü üzere Türkistan'ın her ne kadar ekonomisi ve ticareti yüzyılın başlarında çok ileri olmasına rağmen şu gerçeği hiçbir zaman unutmamalıyız. Güçlü Rusya, geçmişte olduğu gibi bugün de ne kadar güç kazanırsa gerek bugün muhteşem şehri Hokand'ı ve gerekirse tüm Türkistan (Orta Asya) bölgesinin nüfuzunu ele geçirmek için bu topraklardan vazgeçmeyecektir. Türkistan'a tarihi bir dikkatle baktığımız zaman başta Rusya, diğer Batılı devletler, Çin ve Hindistan gibi nüfusu milyarları aşan devletler için de özellikle olmazsa olmaz bir bölgedir. Son olarak incelediğim şehrin ekonomik kaynakları bulunduğu jeostratejik ve jeopolitik alanı göz önüne alırsak güçlü Türk Cumhuriyetlerinin yolunun ancak güçlü bir ekonomi ve ticareten geçtiğini söylemek mümkündür.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KAYNAKÇA

- ACAR, Kezban, *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*, Ankara 2004.
- BABABEKOV, H. N., *Hokand Tarihi*, Mangirat Namli Urta Asiyə Halkları Tarihi İnstiti, Taşkent 1996.
- ÇAPRAZ, Hayri, "Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2011, S. 24, ss. 51-78.
- GÖMEÇ, Saadetin Yağmur, *Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Tarihi*, Ankara, 2019.
- HOLDSWORTH, Mary, *Turkestan in the Nineteenth Century: A Brief History of the Khanates of Bukhars, Khokand and Khiva*, Oxford 1959.
- KARAHAN KÖK, N., "Türkistan Hanlıkları Yarıllıklarında Geçen Vergi Adları", *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 15, 2020, ss. 212-244.
- MACKENZIE, David, "The Conquest and Administration of Turkestan, 1860-85", *Russian Colonial Expansion to 1917*, Edt. Michael Rywkin, Mansell Publishing Limited, London and New York 1987, ss. 208-234.

19. YÜZYILDA HOKAND HANLIĞI İLE RUSYA ARASINDA TİCARET

MATLEY, I. M., “Industrialization 1865-1914”, *Central Asia: One Hundred Thirty Years of Russian Dominance, A Historical Overview*, Edt. Edward A. Allworth, Duke University Press, Durham and London 1994, ss. 309-348.

MİNORSKİY, V., *Hudüdü'l-Âlem: Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

POTANİN, N. İ., “Zapiski o Khokandskom Hanstve Horunjego Potania (N.İ. 1829-1830) Predisloviem P. S. Saveleva”, *Vesnik Russkogo Geografičeskogo obşçestva*, C. XVIII, 1856, ss. 256-289.

ROUX, Jean-Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1997.

SABOL, Steven, “Orta Asya’da Rus- İngiliz Rekabeti”, *Türkler*, C. XVIII, Ankara 2002, ss. 587-595.

SCHUYLER, Eugene, *Türkistan, Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, çev. Firdevs Çetin, Halil Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul 2017.

TAYLOR, Bayard, *Central Asia: Travels in Cashmere, Little Thibet and Central Asia*, New York 1874.

TOMBULOĞLU, Tuba, “Seyyahlara Göre Fergana’nın Ekonomik Durumu (18.ve 19. Yüzyıllarda)”, *Seyyahların İzinde Türkistan*, Edt. Mustafa Gökçe, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2019, ss. 175-198.

VUCINICH, Wayne (Edt.), *The Peasant in Nineteenth-Century Russia*, Stanford University Press, California 1968.

YETİŞGİN, Mehmet, “Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16, Konya 2016, ss. 671-702.

ZİYAYEV, Hamid, *Türkistan’da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele*, TTK, Ankara 2007.

19. YÜZYILDA ÇARLIK RUSYA’SININ İŞKÂN POLİTİKASI VE AZERBAYCAN’A GÖÇ EDEN ALMANLAR

 GÜLBENİZ PALALI*

 10.53718/gttad.1164113

ÖZ

Makale, Azerbaycan’da yaşamış Almanların göç sebepleri, göç süreci ve Azerbaycan topraklarına yerleşme sürecini anlatmaktadır. Azerbaycan’ın Rusya tarafından işgalinden sonra Çar’ın Osmanlı Devleti’yle Azerbaycan arasında bir Hristiyan arazisinin oluşturulması isteği üzerine, önceden Ermenilerin bu topraklara yerleştirilmesinin ardından Almanya’dan Almanların göçüne izin verilmiştir. Almanların Kafkasya’ya göçü, Çar I. Aleksandr’dan önceleri de gerçekleşmiş bir olaydır. Henüz Çar I. Petro ve Çariçe II. Katerina döneminde, yine de Rusya’nın kalkınması amacıyla yabancıların buraya göçüne imkân sağlanmıştır. Hatta II. Katerina, daha da ileri giderek yabancıların Rusya’da istedikleri yerde ikâmet etmesi ve özel muafiyetlerine dair yasa yayınlamıştır.

Almanya, XIX. yüzyılın başlarında Napolyon Savaşları’ndan yıpranmış ve ekonomik açıdan zayıf düşmüştür. Diğer Avrupa devletlerinden farklı olarak merkezî devlet kurumunun olmaması, Almanya’yı dış tehlikeler karşısında savunmasız bırakmıştır. Napolyon Savaşları sonrası açlık, sefalet çekmesi ve küçük derebeyliklere parçalanmış olması Almanya’nın gelişimini bir hayli engellemiştir. 1815 yılında Viyana Kongresi’nde küçük Alman devletlerinin birleştirilerek Alman devleti olmasına karar verilmiştir. Birleştikten sonra Almanya gelişmeye ve kalkınmaya başlamıştır.

Yeni kurulan Alman devletinin önemli unsurlarından biri de 1805 yılında krallık olan Württemberg eyaletidir Württemberg, Almanya’nın güneybatısındadır. Her zaman dinî sorunlar yaşayan Württemberg eyaleti, papaz Martin Luther’in dini vaazlarıyla daha da çalkalanmış ve Reform Hareketi’nin başladığı yer olarak tarihe geçmiştir. Papaz Martin Luther, Eisleben doğumludur ve babasının isteği üzerine hukuk okumuştur. Ama yaşadığı bir doğa felaketi sonucu, hukuk eğitimini bırakarak papaz olmaya karar vermiştir. Dinin içerisindeyken gördüğü yanlışları düzeltmek amacıyla bir süre vaazlarda bulunmuştur. Kilisenin sabrını taşıran en son damla ise o dönem geniş bir kitleye yayılan endülijans satışlarına karşı papaz Martin Luther’in yazmış olduğu 95 maddelik tez olmuştur. Yazdığı 95 maddelik tezini dönemin ünlü rahip ve papazlarına gönderen Martin Luther, Almanya ve Hristiyanlık tarihinde yeni bir çağ başlatmış; Protestanlık mezhebini kurmuştur. Yeni mezhebin merkezi ise Württemberg eyaleti olmuştur.

Württemberg Krallığı’nda yaşayan Lüterci Protestanlar, XIX. yüzyılın başlarında yeniden ayaklanmış ve dünyanın sonunun geldiğine inanarak Almanya’dan doğuya göç etmeye karar vermişlerdir. Bu amaçla da bir kısım dindarlar, Viyana Kongresi’ne katılmak için Württemberg’den geçen Rus Çarı I. Aleksandr ile görüşmüş ve Kafkasya’ya göç etmek için izin istemişlerdir. Bu durumdan hoşnut olan Çar I. Aleksandr, Rusya ile Kafkasya’nın kalkınması ve bu topraklarda Hristiyanlığın yayılması amacıyla Almanya’nın Württemberg eyaletinden dindarların buraya göçünü olumlu karşılamıştır. İşgüzar ve becerikli Almanların ziraatın ve hayvancılığın gelişmesine yardım ederek kendi dinlerini yayacaklarını düşünen Rus Hükûmeti, göç eden Almanlara bu topraklarda özel imtiyazlar vermekten de çekinmemiştir. Ama olaylar hiç de Çar’ın istediği gibi gelişmemiş, Almanlar yeniliklere karşı kapalı olmuş ve eskiden bildikleri ziraat işleriyle uğraşmışlardır.

Belirli bir süre sonra Kafkasya’daki Alman kolonileri gelişmiş ve genişlemiştir. Ama I. ve II. Dünya Savaşı sırasında Almanlar, bir daha göç edilmeye zorlanmış, bütün haklarından menedilmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Almanya, Protestanlık, Kilise, Kafkasya, Rusya, Azerbaycan, Koloni.

* Dr., Kayseri/TÜRKİYE, E-Posta: gulbanizpalali@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3529-3451.

19. YÜZYILDA ÇARLIK RUSYA'SININ İSKÂN POLİTİKASI VE AZERBAIJAN'A GÖÇ EDEN ALMANLAR

THE TSAR'S SETTLEMENT POLICY IN THE 19TH CENTURY AND THE GERMANS WHO IMMIGRATED TO AZERBAIJAN

ABSTRACT

The article describes the reasons for the emigration of Germans who lived in Azerbaijan, the migration process, and the process of settling on the territory of Azerbaijan. After the occupation of Azerbaijan by Russia, upon the request of the Tsar to establish a Christian land between the Ottoman Empire and Azerbaijan, the emigration of Germans from Germany was allowed after the Armenians were settled in these lands before. The migration of Germans to the Caucasus is an event that took place before Tsar Alexander I. During the reign of Tsar Peter I and Catherine II, it was still possible for foreigners to migrate here for the development of Russia. In fact, Catherine II went even further and published a law on the special exemptions and residence of foreigners in Russia where they want.

Germany was worn out and economically weakened by the Napoleonic Wars at the beginning of the XIX century. After the Napoleonic Wars, hunger, misery and the fragmentation of small feudal lords greatly hindered the development of Germany. In 1815, at the Congress of Vienna, it was decided to unite the small German states to become a German state.

One of the important elements of the newly formed German state is the state of Württemberg, which became a Kingdom in 1805. The state of Württemberg, which has always had religious problems, was further shaken by the religious sermons of Pastor Martin Luther and went down in history as the place where the Reform Movement began. He preached a series of sermons in order to correct the mistakes he saw when he was in religion. The last straw for the patience of the church was the 95-point thesis written by Pastor Martin Luther against Andalusian sales. Martin Luther, who sent his 95-point thesis to the famous priests and pastors of the period, started a new era in the history of Germany and Christianity and founded the sect of Protestantism. The center of the new denomination became the state of Württemberg.

Lutheran Protestants living in the Kingdom of Württemberg revolted at the beginning of the XIX century and decided to migrate east from Germany. For this purpose, some religious people met with the Russian Tsar Alexander I, asked him for permission to emigrate to the Caucasus. Tsar Alexander, I positively welcomed the migration of religious people from wedding German state of Württemberg here in order to develop Russia and the Caucasus and spread Christianity in these lands. The Russian Government, believing that they would spread their religion by helping the development of agriculture and animal husbandry, also did not hesitate to grant special concessions to the emigrating Germans on these lands. But, the Germans were closed to innovations and engaged in agricultural affairs that they used to know.

After a certain period of time, the German colonies in the Caucasus developed and expanded. But during the World Wars I and II, the Germans were forced to emigrate again and were banned from all their rights.

Keywords: Germany, Protestantism, Church, Caucasus, Russia, Azerbaijan, Colonies.

GİRİŞ

Azerbaycan XIX. yüzyılın ortalarında Rusya tarafından tamamen işgal edilmiştir. Silah gücüyle elde edilen topraklarda Çar, kendine Hristiyanlardan oluşan bir topluluk kurmak istemektedir. ¹ Bu amaçla Rusya Hükümeti, 1828 yılında Rus-İran; 1829 yılında ise Rus-Türk Savaşı sonrası İran'dan 40 bin, Osmanlı'dan ise 90 bin Ermeni getirterek Azerbaycan topraklarına yerleştirmiştir. ² Bu olaydan sonra Azerbaycan'da, özellikle de Karabağ'da, Müslüman Türklerin sayısı Ermenilerden az olmuştur. Bununla yetinmeyen Çar Rusya'sı, daha da ileri giderek Kafkasya'ya, en önemlisi de Azerbaycan topraklarına, Almanya'dan göçmenlerin gelmesine yol açmıştır. XIX. yüzyılın ilk döneminde Almanların Azerbaycan'a uzun ve meşakkatli göç yolu başlamıştır. ³ Peki, Azerbaycan'a göç eden bu Almanlar kimdir ve neden kendi memleketlerinden bu kadar uzağa göç etmeye karar vermişlerdir?

1. Napolyon Savaşları ve Almanya

Fransız İhtilali'nden üç sene sonra 1793 yılında, bütün Avrupa'yı kapsayan bir savaş patlak vermiştir. 1793-1799 yılları arasındaki dönem; İhtilalin ilk dönemi, 1799-1815 yılları arasındaki dönem ise Napolyon Savaşları adı altında tarihe geçmiştir. ⁴

¹ H.Y., Verdieva, *Pereselençeskaya Politika Rossiyskoy İmperii v Severnom Azerbaydjane (XIX. naçale XX. vv)*, Baku 2016, s. 40.

² *Ermenistan-Azerbaycan Münagişesi*. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının İşler Bölümünün Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, Bakü 2005, s. 20.

³ Mahmud İsmayılov, *Azerbaycan Tarihi*. C. 4, Bakü 2007, s. 225.

⁴ H. Vergil, M.Ozgur, "American Growth and Napoleonic Wars", *Panoeconomicus*, 60/5, 2013, s. 649.

Napolyon Bonapart, 1767 yılında Fransız ordusu tarafından işgal edilen Bourbonlar sülalesine bağlı⁵ Korsika Adası'nda 1769 yılının 15 Ağustos'unda yoksul bir avukat ailesinde doğmuştur.⁶ 1779-1784 yılları arasında Fransa'da askeriyeye okulunda okuyan Napolyon; matematik, coğrafya, tarih gibi derslerle ilgilenmiş ve okulu birincilikle bitirmiştir.⁷ 1793 senesinde Fransız İhtilali'nde, ilk kez kendini gösterme şansına sahip olan Napolyon, general derecesine kadar yükselmiş; daha sona ise 2 Ekim 1795 yılında ikinci defa kendini kanıtlama şansı yakalamıştır.⁸ 25 Aralık 1799 yılında Fransa'da Napolyon'un birinci konsül olduğu yeni bir yönetim kurulmuştur.⁹ 1804 yılında ise Napolyon kendini Fransa İmparatorluğu'nun İmparatoru ilan etmiştir.¹⁰

Napolyon, yeni kurmuş olduğu imparatorluğun toprak bütünlüğünü korumak ve geliştirmek için ilk olarak dönemin "denizler sahibi" Britanya'yı hedef almıştır. Lakin Britanya'nın yanı sıra Avrupa'da XIX. yüzyılın başlarında Rusya, Avusturya ve Prusya krallıkları da vardır. Napolyon Savaşları'nın ana hattını Britanya ile olan savaşlar oluşturmuştur. Rusya, diğer iki krallıktan daha büyük, güçlü ve Fransa'ya daha uzak olduğu için Napolyon'un saldırılarından Avusturya ve Prusya kadar etkilenmemiştir. Avusturya ve Prusya, küçük krallıklara parçalandığından Napolyon onları daha kolaylıkla ele geçirmiştir.¹¹ Napolyon, henüz 1806 yılında Alman devletlerinin bir kısmını "Ren Birliği" adı altında birleştirerek Prusya ve Avusturya'ya karşı güç haline getirmiştir.¹²

XIX. yüzyıl, Alman tarihinin en karmaşık dönemlerinden biridir. Napolyon Savaşları, Almanları bir hayli yıpratmışa benzemektedir. Almanya, diğer Avrupa devletlerinden farklı olarak ekonomik açıdan az gelişmiş ve parçalanmış bir haldedir. Ahali açlık ve sefaletle boğuşuyor, küçük Alman devletleri ise birbirine tehdit oluşturuyordu.

Napolyon Savaşları'ndan yorulan Avrupa devletleri Rusya, Avusturya, Prusya ve İsviçre birlik oluşturarak 1813 yılında Napolyon ordusuna karşı savaşmıştır. Bu savaşta yenilgiye uğrayan Napolyon, müttefikler tarafından 1814 yılında Elba Adası'na sürülmüştür. Yüz günlük sürgünden sonra kaçmayı başaran Napolyon, yeniden Paris'e dönmüş ve 1815 yılında Britanya, Avusturya ve Prusya müttefik ordularıyla Fransız ordusu arasında Waterloo Savaşı'nda yenilgiye uğratılarak Aziz Elena Adası'na sürülmüştür.¹³ Napolyon yenildikten sonra fatihlerin 1815 yılında Viyana'da yapmış oldukları kongre sonucu Almanya'nın küçük devletleri birleştirilmiş ve Avusturya, Prusya, Hannover, Bavyera ve Würtemberg krallıklarının önderliğinde Alman Devleti kurulmuştur.¹⁴ Lakin bu durum dahi devletin gelişimine pek de katkı sağlayamamıştır. Almanya'nın Würtemberg eyaletinin durumu daha vahimdir ve burada dinî zeminde oluşan olaylar, henüz birlik içerisinde olmayan devlet için bir tehdit olarak gelişmeye başlamıştır. Würtemberg eyaleti, Almanya'nın güneybatısında olup XIII. yüzyılda bir derebeylik; Napolyon işgalinden sonra ise 1805 yılında krallık olmuştur.¹⁵

2. Martin Luther'in Dinî Fikirleri ve Reform Harekâtı

Würtemberg Krallığı, Almanya'nın dinî açıdan en sıkıntılı eyaletlerinden biri olmuştur. Martin Luther isimli bir papaz, Roma'nın dinî ayinlerine ve ihtişamına karşı çıkarak hem Almanya hem de Hristiyanlık tarihinde yeni bir akım başlatmıştır. 1483 yılında Eisleben eyaletinde işçi bir ailede dünyaya gelen Martin Luther'in babası basit bir maden işçisinden usta statüsüne kadar yükselmiştir.¹⁶ Maddi durumu iyi olan Martin'in hukuk okumasını isteyen babası, onun eğitimini karşılamıştır. Martin Luther 1505 yılında babasının isteği üzerine hukuk okumaya başlasa da aniden eğitimini yarım bırakmış ve papaz olmaya karar vermiştir. Babası bu duruma karşı çıkmış ama Martin isteğinden vazgeçmemiştir. Bazı tarihçiler bunu Martin'in o dönem yaşamış olduğu doğa felaketi karşısında Tanrı'ya vermiş olduğu sözünü tutmasıyla açıklamaktadır.¹⁷ Tatil için evine giden Martin'in gemisi, kazaya uğramış ve eğer kurtulursa papaz olacağına dair yemin etmiştir ve böylelikle Martin Luther, hukuk eğitimini yarım bırakarak papaz olmuştur.

Artık bir din adamı olan Martin Luther, kilise içerisindeki sıkıntıları yakından görmüş ve bu duruma çare bulmaya çalışmıştır. Martin Luther, Augustin Eremitleri tarikatının üyesidir ve tarikat lideri Johann von Staupitz'den öğrendiği de bir insan hayatını tövbeyle geçirmesi gerektiğidir.¹⁸ Ama kilisenin endüljans satarak günahlardan kurtulma vaatleri ona çok inandırıcı gelmemiştir. Bu amaçla o, endüljans satışlarına karşı çıkarak

⁵ John S. C. Abbott, *The History of Napoleon Bonaparte*, Harper & Brothers Publishers 1855, s. 17.

⁶ E. V. Tarle *Napoleon*, Gospolitizdat, Moskva 1941, s. 5.

⁷ Tarle, *age*, s. 2.

⁸ V. İ. Ukolova, T.V.Çernikova, *Rosiya i Evropa. Epoha Napolenovskih voyn*, R.Valent, Moskva 2012, s. 11.

⁹ Tarle, *age*, s. 40.

¹⁰ Tarle, *age*, s. 69.

¹¹ V. M. Bezotosny, "Rossiya v epohu napoleonovskih voyn: Vıbor soyuznikov i protivnikov". *İstoriçeskie issledovaniya* 15 (2020),s. 104.

¹² Martin Vogt, *Deutsche Geschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, FischerVerlag, Frankfurt 2006, s.397.

¹³ Tarle, *age*, s. 200.

¹⁴ Wilhelm J. Wagner, *Chronik Bildatlas der Deutschen Geschichte*, Lexikon Verlag GmbH Gütersloh, München 1999, s. 190.

¹⁵ İ. A. İbragimov, *Nemetskie Straniçi İstorii Azerbaydjana*, İzdatelstvo Azerbaydjan, Baku 1995, s. 20.

¹⁶ Wagner, *age*, s. 124.

¹⁷ Vogt, *age*, s. 160.

¹⁸ Manfred Jehle, *Die Deutschen. Geschichte und Tradition*, Helmut Lingen Verlag, Köln 2011, s. 231.

19. YÜZYILDA ÇARLIK RUSYA'SININ İSKÂN POLİTİKASI VE AZERBAJCAN'A GÖÇ EDEN ALMANLAR

günahların affı için papaya para vermektense tövbe etmeyi vaazlarında sürekli anlatmıştır. 1517 yılının 31 Ekim'inde ise Martin Luther, Würtemberg etrafında endüljans tüccarlarının sayılarının artması sonucunda 95 maddeden oluşan tezini yazarak mektupla Brandenburg ve Mainz papazlarına göndermiştir.¹⁹ Martin Luther, bu mektuplarla endüljans satışıyla ilgili fikirlerini ortaya koymuştur. Aynı günde Martin Luther, 95 maddelik tezini Würtemberg Üniversitesinin kapılarına da asmıştır. Bununla da onun endüljans satışıyla ilgili fikirlerini öğrenciler, öğretmenler ve vatandaşlar da görmüş ve okumuşlardır. Olaylar kısa sürede çığırından çıkarak bütün Avrupa'da endüljans satışlarını etkilemiş²⁰ ve Reform Harekâtı'nın başlamasına sebep olmuştur. Sonuçta Martin Luther Almanya'da yeni bir mezhebin, Protestanlığın, oluşmasında önemli rol oynamış ve Hristiyanlık tarihinde ikinci bir parçalanma yaşanmıştır.²¹ Roma Katolik Kilisesi, Protestanları ayrı bir dinî inanç olarak kabul etmiştir. Würtemberg ise Protestanlığın merkezî şehri olmuştur.

3. Almanların Kafkasya'ya Göç İsteği ve Süreci

Viyana Kongresi arifesinde Würtemberg Krallığı'nda, Protestanlar arasında mistik dinî bir akım başlamıştır. Bu akımın takipçileri Yuhanna'nın "Vahiy" kitabına dayanarak dünyanın sonunun geldiğini, yeni bir deccalın ortaya çıkacağını ve yalnızca doğuya göç ederek ondan kurtulabileceklerini savunmaya başlamıştır.²² Bu sapkın fikirleri önlemek amacıyla Würtemberg yönetimi, takipçileri cezalandırsa da bir sonuca varamamıştır.

1815 yılında Viyana Kongresi'ne katılmak için Würtemberg eyaletinde bulunan Rus Çarı I. Aleksandr'la görüşme şansına sahip olan "Yuhanna'nın takipçileri, ondan "İnsanlığın Beşiği" olan Kafkasya'ya göç için izin istemiştir.²³ Hatırlatalım ki Almanların Kafkasya'ya göçü henüz I. Petro döneminde başlamıştır. Rusya gelişmeye ve kalkınmaya ihtiyaç duyduğundan Çar; ülkeye ekonomik açıdan destek sağlayacak, kültürel gelişime yön verecek, Rusya'yı bir nevi Avrupa standartlarına ulaştırabilecek kişilerin ülkeye gelmesini sağlamıştır. Bu amaçla Çar, Almanya ile ilişkilerini geliştirmiş ve çok sayıda öğretmen, doktor, ressam, mimar ve mühendisi Rusya'ya getirmeyi başarmıştır. 1763 yılında ise Rus çaricesi II. Katerina, "Rusya'ya gelmek isteyen yabancıların istedikleri yerde iskân etmeleri ve onlara verilmiş özel haklarla" ilgili vermiş olduğu yasayla²⁴ yabancıların, en önemlisi de Almanların, Rusya'ya göç etmesini kolaylaştırmıştır.²⁵ Annesi Sofiya Doroteya'nın da Würtemberg şehzadesi olmasından dolayı Çar I. Aleksandr, bu durumu kendi iskân politikası için bir fırsat olarak değerlendirmiş ve Würtemberg'den Almanların Kafkasya'ya göç etmesine izin vermiştir. Hatta O, Kafkasya'ya yerleşecek Almanlara; toprak sahibi olacaklarına, askeri yükümlülüğünden ve vergilerden muaf tutulacaklarına ve kolay bir şekilde dinî ibadet yapacaklarına dair söz vermiştir.²⁶ Buradan da anlaşılabilir ki, Almanların Kafkasya'ya göç etmesinin hem Almanya hem de Rusya ile yakından alakası vardır. Almanlar kendi memleketlerindeki ekonomik, politik ve dinî durumdan şikâyetçi oldukları için göç etmek istemiştir. Rus Çarı I. Aleksandr ise yeni işgal edilen Müslüman topraklarında kendine destek olabilecek bir kesim oluşturmak istemiştir. Bu durumda dinî sıkıntılar yüzünden vatanından yüz çeviren bir kısım Alman, Çar'ın önüne çıkan çok iyi bir fırsat durumuna gelmiştir.

Almanların Kafkasya'ya ilk göçü, 1816 yılında Ulme'de toplanarak başında Gotlieb Lefler ve Adam Schüller'in durduğu 40 aileden oluşan bir kafiledir. Almanların Kafkasya'ya göçü 1816-1818 yılları boyunca devam etmiş ve 1816 yılında 1400 aile ile başlayan göç 1816 yılında 500 ailenin Tiflis şehrine ulaşmasıyla son bulmuştur.²⁷ Ama toprak yetmezliğinden dolayı Çar Hükûmeti Almanların bir kısmını Azerbaycan topraklarına yerleştirmeye karar vermiştir. Bu fikir Almanlar tarafından çok da sıcak karşılanmamıştır. Buna rağmen 1819 yılında 200 Alman ailesi Azerbaycan topraklarına, Elizavetpol eyaletine, (şimdiki adıyla Gence şehri) göçerek orda iki yeni koloni oluşturmuşlardır: Elenendorf (Hanlar) ve Annenfeld (Şemkir).²⁸

XX. yüzyılın başlarında ekonomik kalkınma ve nüfusun artması sebebiyle Azerbaycan topraklarındaki Alman kolonilerinin sayısı çoğalmaya başlamıştır. Artık kolonilerin sayısı sekize ulaşmıştır. Elenendorf, Annenfeld kolonilerinin yanı sıra Hanlar, Şemkir ve Kazak illerinde Georgsfeld (Çınarlı), Alekseevka (Aleksandersfeld –Hasan Su), Grünfeld (Vurgun), Eyhenfeld (İrmaşlı), Traubenfeld (Tovuz) ve Elizavetinka (Elisabetthal –Hatai) adlı altı koloni daha oluşmuştur.²⁹

¹⁹ Vogt, *age*, s. 163.

²⁰ Thomas Schürmacher, *Harenberg Lexikon der Religionen*. Dortmund 2002, s. 27.

²¹ Holger Sonnabend, *Weltreligionen-Ursprung, Grundlagen, Traditionen*, Naumann & Göbel Verlagsgesellschaft mbH, s. 44.

²² Sudaba Zeynalova, *Nemeçkie Kolonii v Azerbaydjane (1819-1841 gg.)*, Baku 2002, s. 12.

²³ Fred Çimmera, "Koloniya Elenendorf, Elizavetspolskiy Guberni i Uezda", *Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnosti i Plemen Kavkaza*, S. 29, Tiflis 1901, s. 1.

²⁴ A. A. German, "İstoriya Rossiyskih Nemçev, "Manifest Ekaterini II ot 22 İyula 1763 g.", <https://geschichte.rusdeutsch.ru/15/27/>, 21.02.2022. sa: 12:28.

²⁵ Zeynalova, *age*, s. 15.

²⁶ İbragimov, *age*, s. 25.

²⁷ Sudaba Zeynalova, "Evangeliceskoe -Luteranskaya obşina v Azerbaydjane: Retrospektivniy Analiz", *Kavkaz i Globalizaciya*, C. 1 (5), CA&CC Press, Şveçiya 2007, s. 123.

²⁸ Çimmera, *agm*, s. 3.

²⁹ Eva-Maria Auch, *Zwischen Weinreben, Kupferminen und Bohrtürmen. Deutsche Spuren in Aserbajdschan. Aserbajdschan Land des Feuers, Geschichte und Kultur im Kaukasus*, Dietrich Reimer Verlag, Ethnologisches Museum Staatliche Museen zu Berlin, 2008, s. 154.

Almanların Kafkasya'ya yerleşmesinden sonra Çar; onların ülkenin kalkınmasına, Avrupa kültürünü burada yaymalarına ve en önemlisi ekonomik destek sağlayacaklarına dair büyük umutlar beslemiştir. Hatta bu amaçla Almanların Kafkasya'ya göçü için hazineinden belirli bir miktarda para da ayırmıştır. Bu miktar, dönemin parasıyla 697.428 gümüş paradır ve Çar, bu parayı harcamaktan kaçınmamıştır. ³⁰ Ama Almanların bu topraklarda kendilerine yeni bir hayat kurması, düşünüldüğü gibi kolay olmamıştır.

4. Almanların Azerbaycan'daki Kolonilerde Yaşamı

İki Alman kolonisi Elenendorf ve Annenfeld daha tam oluşmadan 1826-1828 yıllarındaki Rus-İran Savaşı ortasında kalmış ve doğal olarak da tahribata uğramıştır. Alman ahali arasında mal ve can kaybı yaşandığından onlar daha tehlikesiz yere, Tiflis'teki koloniye gönderilmiştir. ³¹ Savaş bittikten sonra onlar yeniden kolonilere geri dönmüşlerdir. Yıkılan evlerinin yeniden onarılması için yardım alsalar da, bu defa da salgın hastalık sonucu koloni ahalisinin bir kısmı hayatını kaybetmiştir. Sonuç olarak savaş, sıcak hava ve hastalıklarla savaştan Alman kolonileri tabii ki Çar'ın istediği gibi gelişmemiştir. Çar Hükümeti; Almanları ipek, tütün ve çeltik yetiştirmek için teşvik etmiş; hatta koloniden beş Alman çocuk ipekçilik işini öğrenmek için Nuha (Şeki) şehrine gönderilmiştir. ³² Lakin bütün çabalara rağmen Almanlar; ipek, tütün, çeltik yetiştiremedikleri için bu alanda verimli olamamışlardır. Almanların bu konuda bilgi sahibi olmaması ve işçi gücünün yetmezliği onların bu alanda başarısız olmasıyla sonuçlanmıştır. Geldikleri memlekete ilk başlarda kültürel ve ekonomik açıdan bir yararları dokunmamıştır.

XIX. yüzyılın ortasından itibaren Azerbaycan'daki Alman kolonileri ekonomik açıdan kalkınmaya başlamıştır. Almanya'da Würtemberg'de olduğu gibi burada da üzüm yetiştirmek, bildikleri işi yapmak kolonilerin gelişmesini sağlamıştır. Bunun yanı sıra koloni ahalisi hayvancılık ve bağcılıkla da uğraşmıştır. Zamanla Alman kolonilerine vergi yükümlülüğü getirilmiş, erkek ahali askerlik görevini yapmak için çağrılmış ve böylece Almanlar kendi içlerinden çıkararak dış dünya ile de ilişki kurmaya başlamıştır. ³³ Kısa süre sonra kolonilerde ayakkabıcı, terzi, demirci ve marangoz atölyeleri açılmış ve hizmet vermeye başlamıştır. İlk başta yalnızca koloni ahalisi için çalışan bu atölyeler zamanla diğer illere ve hatta Kafkasya'nın diğer şehirlerine de hizmet sunmaya başlamıştır. Bunun örneğini arabacılık işinde görebiliriz. Koloni içerisinde binek olarak at arabası üreten ustalar, Rus-İran Savaşı'nın başlaması ile ordu ve askerler için de arabalar yapmaya başlamıştır. Bunun sayesinde Elenendorf lu ustaların arabaları, bütün Kafkasya'ya yayılmıştır. ³⁴ Araba ustaları içerisinde en çok araba yapan ise Philipp Votteler ve oğulları olmuştur. ³⁵

Kolonilerde ahalinin ihtiyaçlarının karşılanması için dükkânlar, eczaneler, elektrik istasyonları ve değirmenler çalışmış; böylece dış dünyadan bağımsız yaşamlarını sürdürmüşlerdir. ³⁶ Bu ise onların ekonomik olarak daha bağımsız olduklarını ve geliştiklerini göstermektedir. Ekonomik açıdan gelişen koloniler artık yalnızca Elenendorf kolonisiyle yetinmemiş Azerbaycan'ın diğer topraklarına da yayılarak yeni kolonileri: Georgsfeld, Alekseevka, Grünfeld ve Eygenfeld, Traubenfeld ve Elezavetinka'yı oluşturmuşlardır ³⁷ Kısa süre sonra yeni koloniler de ekonomik olarak gelişmiş ve kolonilerde üzüm ve şarapçılık, ziraat ve hayvancılık geniş bir alana yayılmıştır.

Kolonilerde ziraat ve hayvancılığın gelişmesi, toplanmış ürünlerin koloni dışına çıkarılarak pazarlarda satılması Almanlar için yeni gelir kaynağı olmuştur. Kazanılan para yeni yatırımlar yapılmasını ve ziraatın bazı alanlarının gelişmesini sağlamıştır. Artık gelir, belirli ailelerin elinde toplanmıştır. Bu aileler ise genellikle üzüm yetiştirme ve şarapçılıkla uğraşan ailelerdir. Koloni dışında satılan üzüm ürünlerinin kalitesinin artırılması amacıyla fabrikalar kurulmuştur. Bu fabrika sahiplerinin en büyükleri ise Forer Kardeşler ve Hummel Kardeşler'dir. ³⁸ Forer Kardeşler, Svabya tekniklerini kullanarak şarap fabrikalarında I. Dünya Savaşı'na kadar Kafkasya'nın en iyi şarap ve kanyakalarını üretmişlerdir. Hummel ailesi, koloninin en büyük ve saygın ailelerinden biridir. 1878 yılında dört Hummel kardeş, 10 desyatın toprak alarak burada üzüm bağları yetiştirmişlerdir. 1883 senesinde şarap mahzeni oluşturmuş, Bakü ve Tiflis'e şarap taşımışlardır. 1895 yılında Helenendorf'da koyak fabrikasının kurulması, Bakü ve Tiflis demiryolunun kullanılması sonucunda kardeşlerin fabrikası, genişleme fırsatı bulmuştur. ³⁹ Onların yanı sıra küçük fabrikalar da vardır: 228 üyelik "Hilfe" (alm. "Yardım" yazar),

³⁰ Verdieva, *age*, s. 88.

³¹ A. P. Berje, *Aktu, Sobranie Kavkazskoy Arheologičeskoj Komissiej: Tom VI, I. Tip. Glavnovo Upravleniya Namestnika Kavkazskovo, Tiflis 1874*, s. 355-356.

³² Zeynalova, *age*, s. 27.

³³ Sudaba Zeynalova, "Nemečkoje Naselenie v Azerbaydžane: Problemi Adaptačii, Osobennosti, Vzaimovliyaniya i Tolerantnosti", *Rossiyskie Nemci v İnonačionalnom Okruženii: Problemi Adaptačii, Osobennosti, Vzaimovliyaniya, Tolerantnosti*, Ed. Prof. German A. A., Moskva 2005, s. 74.

³⁴ İbragimov, *age*, s. 53.

³⁵ Fatih Çolak, "Kafkasya'da Alman Kolonizasyonu ve Azerbaycan'da Kurulan Bir Alman köyü: Helenen Dorf / Göygöl", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ed. Gökmen Kılıçoğlu vd., S. 128/252, 2021, s. 120.

³⁶ Zeynalova, *age*, s. 35.

³⁷ *Deutsche Minderheiten Stellen Sich Vor*, Bundesministerium des Inneren, Für Bau und Heimat, Berlin 2018, s. 18.

³⁸ Zeynalova, *age*, s. 41.

³⁹ Auch *agm*, s.156.

19. YÜZYILDA ÇARLIK RUSYA'SININ İSKÂN POLİTİKASI VE AZERBAJCAN'A GÖÇ EDEN ALMANLAR

“Hoffnung” (alm. “Umut” yazar) ve Helenendorf’da Konkordia şarap fabrikası.⁴⁰ Fabrika, Sovyetleşmeden sonra da üretime devam etmiştir.⁴¹ Üzüm bağları, halkın eline geçmiş ve Konkordia’nın mülkünden “Privokzalny, Karabaeri, Sadilly, Karaeri, Karaark, Karaçanak, Alabaşlı” sovhozları kurulmuştur.⁴² Forer Kardeşler ve Hummel Kardeşler yalnızca Azerbaycan’da değil bütün Güney Kafkasya’da ün salmışlardır.

Almanlar, Bakü petrol alanında da önemli yerlerden birini tutmuştur. “Bekendorf Ticaret Evi” Bakü petrol şirketleri içerisinde Alman kökenli şirketlerden biridir. “Bekendorf Ticaret Evi”, 1872 yılından başlayarak Balahani petrol kuyularından petrol çıkarmış; 1899-1901 yılları arasında ise Salyan eyaletinde petrol araştırmalarında bulunmuştur. “Bekendorf Ticaret Evi”nin petrol kuyularının yanı sıra, bakır haddehaneleri de vardır.⁴³

1913-1914 yıllarında Bakü’de ticaret evlerinin sergisi zamanı sanayi alanında Alman firmalarının öncül yerlerden birini tuttuğu kaynaklara geçmiştir.⁴⁴

Almanlar, kolonilerini Almanya’daki yapılandırmaya göre inşa etmişlerdir. Düzgün yapılandırılan geniş sokaklarda, yolların kenarlarında genellikle kavak ve iğde ağaçları dikilmiştir. Evler ve kilisenin yapımında Avrupa mimarisi kullanılmıştır. ⁴⁵ 1826-1828 Rus-İran Savaşı sonrası Elenendorf neredeyse tamamen yakılmış ve yıkılmıştır. Buna rağmen Almanlar büyük şevkle kolonilerini yeniden yapmışlardır. Yeni yapılan sokakları, taş binaları ile Elenendorf bir köyden çok Azerbaycan’da küçük bir Avrupa şehrini anımsatmaktadır. 1919 yılında yalnız Elenendorf kolonisinde birbirine benzer aynı zamanda da çok farklı 430 bağ evi bulunmaktadır. ⁴⁶

Azerbaycan’daki Alman kolonileri köy yönetimindedir. Onlar, dıştan Çar Hükûmeti tarafından yönetilmekte ve her sene hükûmete kolonilerin durumu ile ilgili bilgiler vermektedirler. Kolonilerin iç yönetiminde sorumlu kişi ise Şulç’tur (muhtar) Kolonilerde muhtar ve iki kişiden oluşan köy mahkemesi ve köy meclisi vardır. ⁴⁷ Böylelikle iç yönetim tek bir kişinin elinde toplanmamış, kararlar köy meclisi toplantısı ve meşveret sonucu alınmıştır.

Azerbaycan topraklarında yerleşen Almanlar Evanjelist-Lüterciler’dir. Onların misyonerleri sayesinde Azerbaycan’da Lütercilik topluluğu oluşmuştur. Hatta yeni işgal edilen Müslüman topraklarda Hristiyanlığı yaymak amacıyla Çar Rusya’sı Bazel şehrinden iki misyonerin Avgust Ditrih ve Felisian Zaremba’nın Şuşa şehrinde dinî okul açmalarına izin vermiştir. Ama çoğunlukla Müslümanlardan oluşan Şuşa şehrinde ahalî dinî okulun açılmasına karşı çıkmıştır.⁴⁸

Bu olaylardan sonra Lütercilik, Azerbaycan’da genellikle Alman kolonilerinde gelişmiştir. Din, Almanların hayatında çok önemli yerlerden birini tutmaktadır. 1827 yılında Çar Hükûmeti Başpapaz (Ober Pastor) görevini oluşturmuştur. Bundan sonra koloninin dinî işleriyle Başpapaz ilgilenmiştir.⁴⁹ XIX. yüzyılın 20’li yıllarında Elenendorf’da ilk ibadet evi yapılmıştır. İlk vaiz yapanlardan biri Öğretmen Yakob Kraus’dur. O, aynı zamanda kolonideki çocuklara kendi evinde ders vermiştir. ⁵⁰

1857 yılında Elenendorf kolonisinde ilk kilisenin açılışı olmuştur. Kilisenin başpapazı ise Georg Haynrih Breytenbah olmuştur. ⁵¹ Alman ahalinin din konusunda bilgilendirilmesinde Yohan Yakob Ştuber, önemli rol oynamıştır. O, vaizlerinde yalnız dinî bilgilerle yetinmemiş; aynı zamanda 14-18 yaş arası gençleri dünya tarihi ve genel bilgilerle eğitmiştir. Onun emekleri sonucu 1842 yılında Elenendorf kolonisinde ilk okul açılmıştır.⁵² Okul işleriyle önceleri Kristofor Gotlieb Kraus, sonraki 20 yıl boyunca Georg Haynrih Gummel ilgilenmiştir. Okulun ilk eğitimli öğretmeni Albert Krihof’tur ve okulda kızlarla erkekler aynı zamanda ders görmüştür. ⁵³

Elenendorf kolonisinden sonra “Siemens ve Co” firmasının desteğiyle 1868 yılında Gedebek eyaletinde, 1868-69 yıllarında ise Şamahı eyaletinde kiliseler yapılmıştır.⁵⁴ 1909 yılında ise Annenfeld kolonisinde, roman gotik üslubunda kilise yapılmıştır. ⁵⁵ Hatırlatalım ki kilise, Alman koloni ahalisinin hayatında çok önemli yerlerden

⁴⁰ Auch *agm*, s.157.

⁴¹ Auch *agm*, s.156.

⁴² Eva-Maria Auch, “Die Entwicklung Helenendorf/Chanlars in den 1920/30er Jahren”, *Deutsche Winzer im multikulturellen Umfeld Aserbajdschans. Erinnerungsbericht des Julius Vohrer (1887-1979)*, Ed. Eva-Maria Auch, Berlin 2011, s. 162.

⁴³ Auch *agm*, s.160.

⁴⁴ Auch *agm*, s.163.

⁴⁵ *Svod Materialov po İzuçeniyu Ekonomičeskovo Bita Gosudarstvennih Kestyan Zakavkaskovo Kraya*, Tom 2, Tiflis 1887, s. 89.

⁴⁶ İbragimov, *age*, s.49.

⁴⁷ Zeynalova, *age*, s. 48.

⁴⁸ Berje, *age*, s. 468.

⁴⁹ Sudaba Zeynalova, “K istorii Vozneknoveniya Evangeličesko –Lüteranskoy Obşini v Azerbaydjane (XIX. naçalo XX. vv.)”, *Lüterani v Rossii*, Ed. Dimitreva L.M., Omsk 2004, s. 125.

⁵⁰ Çolak, *agm*, s. 121.

⁵¹ Zeynalova, *agm*, s. 92.

⁵² Tamara Gumbatova, *Jizn Nemçev-Kolonistov za Kavkazom*, Baku 2005, s. 59.

⁵³ Zeynalova, *age*, s. 61.

⁵⁴ Gumbatova, *age*, s. 89.

⁵⁵ Zeynalova, “Evangeličeskoe -Lüteranskaya Obşina”, s. 126.

birini tutmaktadır. Koloni ahalisi kilise ibadetlerini hiç kaçırmaz, ibadete gelemeyenlere ise önyargıyla bakardı. Kilise çanları çaldığında herkes, bütün aile fertleriyle beraber ibadet için kilisede hazır bulunmaktadır.⁵⁶

Bunların yanı sıra 1909 yılından Elenenedorf kolonisinde “Kadın Hayır Kurumu” etkin olmuştur. Onlar hayır işleri yaparak ihtiyacı olan kişilere yardımda bulunmuşlardır.⁵⁷

5. Bakü’de Yaşayan Almanlar

Almanlar, Azerbaycan’daki kolonilerinden başka şehirlerinde de en çok da Bakü’de yaşamaktadır. Bakü XX. yüzyılın başlarında ekonomik olarak kalkınma dönemini yaşamaktadır. Petrol sayesinde Bakü, Rusya İmparatorluğu’nun gelişmiş sanayi şehirlerinden birine dönüşmüştür. Bakü Almanları içerisinde sanayici Siemens ve Benkendorfların yanı sıra tarihte önemli iz bırakan bilim insanlarını, mühendisleri, mimarları ve öğretmenleri gösterebiliriz. Bu insanlar XIX-XX. yüzyıllarda farklı sebeplerden Bakü’ye yerleşmişlerdir. Kolonideki farklı hayat tarzı süren bu Almanlar, 1913 yılının nüfus kaydına göre 3274 kişiden oluşmaktadır.⁵⁸ Kolonilerde yaşayan Almanlar uzun süre dış dünyayla ilişki kurmamış, içe dönük şekilde yaşayarak kendi din ve geleneklerini koruyup saklamayı başarmıştır. Lakin Bakü’de yaşayan Almanlar; daha sosyal, gelişmiş ilişkilere sahiptir. Buna rağmen milli kimliklerini korumuşlardır. Bakü’de Lüterci kilisesi yapılmış, okullar ve hayır kurumları etkin olmuştur.

Bakü’de yaşayan Alman topluluğuna 1894 yılında, Bakü Devlet Meclisinin kararınca Telefon Sokağı’nda kilise yapılması için toprak verilmiştir. 1895 yılında burada hem kilise hem kilise okulu açılmıştır.⁵⁹ Kiliseyi, Bakü’deki okulları, evleri ve Aşumovski Camii’ni yapan, dönemin ünlü Alman mimarı Adolf Eyhler’dir.⁶⁰ Adolf Eyhler’in yanı sıra A.F. Lehmkuhl, İ.V.Edel, P.Stern gibi Alman kökenli mimarlar da vardır.⁶¹

Bakü’de yaşayan Almanlar, hayır kurumları da oluşturmuşlardır. Bu kurumlara örnek olarak: “Bakü Şehrinde Lüterci Bayanların Hayır Kurumu” ve “Bakü Şehrindeki Kızların Sorumluluğunu Üstlenen Lüterci Topluluğu”nu gösterebiliriz.⁶² Hayır kurumu gayrimüslimler tarafından kurulsada amacı Bakü şehrinde okumaya ve çalışmaya ihtiyacı olan kesime yardım etmek olmuştur.

1907 yılında kurulan “Bakü Şehrinde Lüterci Bayanların Hayır Kurumu”nu papaz Çimmerman’ın eşi Emma Çimmerman yönetmektedir. Kurumun amacı Bakü’de yaşayan Lüterci topluluğuna mensup ihtiyacı olan kişilere maddi yardımda bulunmaktır. Onlara yiyecek, içecek, giysi ve para yardımda bulunmuş, ikamet etmeleri için evler bulmuştur. Bu hayır kurumu, 1916 yılına kadar Bakü şehrinde yaşayan Almanların ve kısmen de Müslüman ahalinin sosyal hayatında önemli rol oynamıştır.⁶³

“Bakü Şehrindeki Kızların Sorumluluğunu Üstlenen Lüterci Topluluğu” hayır kurumu ise 1912 yılında kurulmuş, 1916 yılına kadar etkin olmuştur.⁶⁴ Kurucuları Bakü şehrindeki Alman topluluğundan Y.V.Ştriker, Alman İmparator Sefiri O.İ.Tideman vb. dir. Kurumun amacı kitap okunması, okunmuş kitapların anlatılması, yoksulların hayrına yapılan el işleri ve onlara iş yerleri bulunması sayesinde Lüterci mezhebine ait kızların kötü huy ve alışkanlıklardan korunmasıdır.⁶⁵ Bu hayır kurumları, kısa süreliğine de olsa Bakü’de yaşayan Almanların sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamında önemli rol oynamıştır.

Bakü’nün ünlü Alman asıllı zenginlerinden biri de Arnold Mihayloviç Fejgil’dir. 1854 yılında Avusturya’da doğan Arnold Mihayloviç Fejgil, 1878 yılında Kafkasya’ya göç etmiştir. O, Bakü’deki “Hazar-Karadeniz Toplumu”nun üç yönetim başkanından biridir. Rotşildler’den bağımsız petrol kuyularına sahiptir ve yıllarca “Bakü Petrol Üreticileri Kongresi”ni yürütmüştür.⁶⁶

Arnold Mihayloviç Fejgil’in kardeşi Leopold Fejgil ise Birinci Loca’nın tüccarlarından ve oğlu Lev de 1940 yılında Nobel ödülü almıştır.⁶⁷

Bakü’de petrol üretimi arttıkça yaşam tarzı da değişiyor ve geliyordu. Yeni binalar yapılıyor ve dekoratif olarak içi ve dışı süsleniyordu. Bakü’deki altı parke ustalarından ikisi D.D.Abich ve R.V.Kaiser, Alman kökenliydi.⁶⁸

⁵⁶ Çimmera, *agm*, s. 15.

⁵⁷ Zeynalova, *age*, s. 63.

⁵⁸ Zeynalova, *agm*, s. 75.

⁵⁹ Gumbatova, *age*, s. 91-92.

⁶⁰ İbragimov, *age*, s. 154.

⁶¹ Auch, *agm*, s. 166.

⁶² D. Djavadov, G. Djavadov, “Nemeçkie Blagotvoritelne Obşestva v Gorede Baku v Naçale XX. Veka”. *Nemçi Rossi: Soçialno-Ekonomiçeskoe i Duhovnoe Razvitie (1871 -1941)*, Moskova 2002, s. 269.

⁶³ Djavadov, *agm*, s. 273-274.

⁶⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi, *Fon 46, liste 2, İş 154, sayfa 1*.

⁶⁵ Djavadov, *agm*, s. 274-275.

⁶⁶ Auch *agm*, s. 161.

⁶⁷ Auch *agm*, s. 162.

⁶⁸ Auch *agm*, s. 162.

19. YÜZYILDA ÇARLIK RUSYA'SININ İSKÂN POLİTİKASI VE AZERBAYCAN'A GÖÇ EDEN ALMANLAR

Müzik aletleri, notalar ve müzik okulu malzemelerinin satışında ise Jendricek, müzik mağazası monopoli yaratmıştır. Almanya'dan gelen bütün müzik aleti ve malzemeler, Jendricek tarafından getiriliyordu.⁶⁹

Lakin Almanların rahat yaşamı 1941 yılında II. Dünya Savaşı'nın başlaması ile son bulmuştur. Almanya ile savaşan Sovyetler Birliği Azerbaycan ve Gürcistan'daki Almanları içeriden tehdit olarak görmüş ve onları yaşadıkları yerlerden sürmüştür. 1941 yılının Ekim ayında "Devlet Tehlikesizlik Komitesi" Almanların Kazakistan'a sürülmesiyle ilgili yasayı kabul etmiştir. Yasaya uygun olarak Almanlar Kazakistan'ın eyaletlerine sürülerek gözetim altına alınmıştır. Bütün haklarından mahrum bırakılan Almanlar, en önemlisi ise özgürce dolaşım haklarından men edilmişlerdir.⁷⁰

SONUÇ

Azerbaycan'da yaşayan Almanlar, 1819-1941 yılları arasında uzun ve rahat bir hayat sürmüşlerdir. Çarlık Rusya'sının yürütmüş olduğu politika onları derinden etkilemiştir. Azerbaycan topraklarında Hristiyan ahalî sayısının artırılması amacıyla Çar, Almanların buraya göç etmesine izin vermiş ve bunun yanı sıra onlara hazineden para yardımı da bulunmuştur. Ayrıca vergilerden muaf tutmuş, Azerbaycan'daki en verimli topraklara onları yerleştirmiştir. En önemlisi ise hür bir şekilde ibadet edebilmişlerdir. Bütün bunlar sayesinde ilk başta sıkıntılarla uğraşsalar da sonradan ekonomik açıdan kalkınmaya başlamış ve hatta Güney Kafkasya'nın ekonomisine bile katkıda bulunmuşlardır. Geleneksel olarak ziraatla uğraşan Almanlar, kısa süre içerisinde üzümlük sektöründe başarıya ulaşmışlardır. İlk başlarda içe dönük halde gelişen Almanlar, sanki hiç Ren Nehri'nin kıyısından ayrılmamış gibi yaşamışlardır. Daha sonra komşularıyla ilişki kuran ve dışa açılan Almanlar başarıdan başarıya koşsalar da gelenek, görenek ve dinlerini korumayı başarmışlardır. İlk başta genellikle ziraatla uğraşan Almanlar, ekonomik ve kültürel açıdan gelişmemişlerdir. Zamanla Azerbaycan'ın ekonomisi ile yakından ilgilenmiş ve ekonomik açıdan bir hayli başarıya ulaşmışlardır.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KAYNAKÇA

ABBOTT, John S. C., *The History of Napoleon Bonaparte*, Harper & Brothers Publishers, 1855.

AUCH, Eva-Maria, "Zwischen Weinreben, Kupferminen und Bohrtürmen. Deutsche Spuren in Aserbaidşan", *Aserbaidşan Land des Feuers, Geschichte und Kultur im Kaukasus*, Dietrich Reimer Verlag, Ethnologisches Museum Staatliche Museen zu, Berlin 2008, s. 147 -172.

⁶⁹ Auch agm, s. 167.

⁷⁰ İ.N. Buhanova, *İz İstorii Nemçev Kazaxistana (1921 -1975 g.) Sbornik Dokumentov*, Almatı 1997. s. 105 -106.

AUCH, Eva-Maria, “Die Entwicklung Helenendorf/Chanlars in den 1920/30er Jahren”, Ed. Eva-Maria Auch, *Deutsche Winzer im multikulturellen Umfeld Aserbaidşans. Erinnerungsbericht des Julius Vohrer (1887-1979)*, Berlin 2011, s, 160 -181.

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi, *Fon 46, liste 2, İş 154, sayfa 1.*

BERJE, A.P. *Akti, Sobrannie Kavkazskoy Arheologičeskoj Komissiej: Tom VI, I. Tip. Glavnovo Upravleniya Namestnika Kavkazskovo, Tiflis 1874.*

BEZOTOSNIY, V. M., “Rossiya v epohu napoleonovskih voyn: Vıbor soyuzniöv i protivnikov”. *İstoricheskie issledovaniya 15 (2020)*, s. 103 -116.

BUHANOVA, İ.N. *İz İstorii Nemçev Kazaxıstana (1921 -1975 g.)Sbornik Dokumentov, Almatı 1997.*

ÇİMMERA, Fred, “Koloniya Elenendorf, Elizavetspolskiy Guberni i Uezda”, *Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnosti i Plemen Kavkaza*, S. 29, Tiflis 1901, s. 1-24.

ÇOLAK, Fatih, “Kafkasya’da Alman Kolonizasyonu ve Azerbaycan’da Kurulan Bir Alman Köyü Helenen Dorf /Göygöl” *Türk Dünyası Araştırmalar, Edt. Gökmen KILIÇOĞLU, 128/252, 2021. s. 111-132.*

Deutsche Minderheiten Stellen Sich Vor, Bundesministerium Des İnnenen, für Bau und Heimat, Berlin, 2018.

DJAVADOV D., G. DJAVADOV, Nemeçkie Blagotvoritelnie Obşestva v Gorede Baku v Naçale XX. Veka. *Nemçi Rossi: Soçialno –Ekonomičeskoe i Duhovnoe Razvitie (1871 -1941).* Moskova 2002, s. 269-280.

Ermenistan-Azerbaycan Münagişesi. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İşler Bölümünün Cumhur Başkanı Kütüphanesi, Bakü 2005.

GUMBATOVA, Tamara. *Jizn Nemçev -Kolonistov za Kavkazom, Baku 2005.*

İBRAGİMOV, İ.A., *Nemetskie Straniçustorii Azerbaydjana, İzdatelstvo Azerbaydjan, Baku 1995.*

İSMAYILOV, Mahmud, *Azerbaycan Tarihi. C, 4, Baku 2007.*

German A.A., “İstoriya Rossiyskih Nemçev, “Manifest Ekaterini II ot 22 İyula 1763 g.””, <https://geschichte.rusdeutsch.ru/15/27/>, 21.02.2022. sa: 12:28.

JEHLE, Manfred, *Die Deutschen. Geschichte und Tradition, Helmut Lingen Verlag, Köln 2011.*

SCHIRRMACHER, Thomas, *Harenberg Lexikon Der Religionen. Dortmund 2002.*

SONNABEND, Holger, *Weltreligionen-Ursprung, Grundlagen, Traditionen, Naumann & Göbel Verlagsgesellschaft mbH, Köln 2012.*

Svod materialov po İzuçeniyu Ekonomičeskovo Bita gosudarstvennih krestyan Zakavkaskovo Kraya, Tom 2., Tiflis 1887.

TARLE, E.V., *Napoleon, Gospolitizdat, Moskva 1941.*

UKOLOVA, V.İ., ÇERNİKOVA T.V., *Rosiya i Evropa. Epoha Napolenovskih voyn. “R.Valent”, Moskva 2012.*

VERDİEVA, H.Y., *Pereselençeskaya Politika Rossiyskoj İmperii v Severnom Azerbaydjane (XIX naçale XX vv.)*, Baku 2016.

Vergil H., & Ozgur M. “American Growth and Napoleonic Wars”. *Panoeconomicus 60/5, 2013, s. 649-666.*

VOGT, Martin, *Deutsche Geschichte. Von Den Anfängen Bis Zur Gegenwart, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 2006.*

WAGNER, Wilhelm J., *Chronik Bildatlas Der Deutschen Geschichte, Lexikon Verlag GmbH Gütersloh, München 1999.*

ZEYNALOVA, Sudaba, “Evangeličeskoe-Luteranskaya Obşina v Azerbaydjane: retrospektivniy Analiz”, *Kavkaz i Globalizaçiya, C. 1 (5), CA&CC Press, Şveçiya 2007, s. 123-133.*

ZEYNALOVA, Sudaba, “K istorii vozneknoveniya Evangeličesko-Lüteranskoy Obşini v Azerbaydjane (XIX-Naçalo XX. vv.)”, *Lüterani v Rossii*, Edt. Dimitreva L.M., Omsk 2004, s. 90-96.

ZEYNALOVA, Sudaba, “Nemeçkoe Naselenie v Azerbaydjane: Problemi Adaptaçii, Osobnosti, Vzaimovliyaniya i Tolerantnosti”, *Rossiyskie Nemçi v İnonaçionalnom Okrujenii: Problemi Adaptaçii, Osobnosti, Vzaimovliyaniya, Tolerantnosti*, Edt. Prof. German A.A., Moskva 2005. s. 72 -78

**19. YÜZYILDA ÇARLIK RUSYA'SININ İSKÂN POLİTİKASI VE AZERBAYCAN'A GÖÇ EDEN
ALMANLAR**

ZEYNALOVA, Sudaba, *Nemeçkie Kolonii v Azerbaydjane (1819 -1841 gg.)*, Baku 2002.

Rusya'nın Türkistan coğrafyası ile öteden beri ticari ilişkileri vardı. Ancak XVIII. yüzyıla kadar bu ilişkiler bir silahlı mücadeleye dönüşmemişti. Bu ilişkinin silahlı mücadeleye dönüşmesinde ilk girişim Çar I. Petro (1682-1725) tarafından bölgeyi tanıma amaçlı gönderilen keşif birliğinin faaliyetleri oldu. Söz konusu keşif hareketleri Çarlık idaresi tarafından beklenen neticeleri vermese de bölge hakkında yeni bilgiler elde edilmesi ve bölgede garnizonlar kurulması Rusların kazanımları olmuştu. Rusların bölgeye ilgisinin artmasıyla beraber yeni ve ayrıntılı bilgiler elde edilmeye başlandı. Türkistan'a gelen Rus tüccarların, seyyahların ve Rus ajanlarının gezi notları bu bilgilerin en çok elde edildiği yöntemdi. Çarlık yönetimi, merkezde toplanan tüm bu bilgiler ışığında bölgeyi çeşitli bahaneler öne sürerek işgal etmeye karar verdi. Bu karar doğrultusunda Ruslar bölgede sınırlarına yeni topraklar katmaya başladılar. Çarlık, Türkistan'da işgal ettiği yerleri Rusya'ya entegre etmek için Bozkır ve Türkistan Genel Valiliklerini kurdu. Fakat Türkistan coğrafyasında Rus ordularının birkaç defa işgal girişiminde bulunduğu ancak henüz işgal edemediği bazı yerler de vardı. Bu yerlerden biri, bugün Türkmenistan Cumhuriyeti'nin sınırlarında yer alan Türkmen oymaklarının yaşadığı topraklardı. "Türkmen Vahası" olarak da adlandırılan bu topraklar Türkmenlerin vatanlarını dirayetli bir şekilde savunmaları yanında zorlu doğa şartları yüzünden henüz Ruslar tarafından ele geçirilememişti. Çarlık yönetimi, Türkistan'ın işgaline yönelik yaptığı bütün askerî seferlerde ulaştırmada atları ve develeri kullanmaktaydı. Bu hayvanlar Rusların işgal faaliyetlerine katkıda bulunmuştu. Ancak Rusların haiz oldukları sefer tecrübe ve pratiği bir türlü Türkmen bölgesini işgal etmeye yetmiyordu. Nitekim Ruslar burada bazı mağlubiyetler almış ve Rusya'nın Türkistan'daki otoritesi sarsılmıştı. Çarlık yönetimi bu durumu telafi etmek ve adı geçen topraklara sahip olmak için yaptığı çalışmalar ve değerlendirme toplantıları sonrasında bazı kararlar almıştı. Bunlardan biri Cezayir'i işgal eden Fransa'nın askerî lojistik yönteminin incelenmesiydi. Rus Genelkurmayı bu karar doğrultusunda Fransız ordusunun işgal metotlarını incelemesi için Albay A. N. Kuropatkin'i Fransa'ya gönderdi. Kuropatkin'in özel görevi, Fransızların Türkistan coğrafyasıyla aynı coğrafi karaktere sahip Cezayir'i ne şekilde ve nasıl işgal ettiklerini öğrenmesiydi. Albay, Rus ajan ve diplomatların da yardımıyla, Fransızların Cezayir'i deve gücünden en üst düzeyden istifade ederek işgal ettiğini öğrenmişti. Kuropatkin elde ettiği verileri bir rapor halinde Rus Genelkurmayı'na sundu. Albay'ın raporu ve Rusların daha önceki tecrübeleri merkezde birleştirilerek Türkmen Vahası'nın işgal edilmesi için yeni ve ayrıntılı bir askerî sefer organizasyonu hazırlandı. Bunun ardından yapılan işgal faaliyetleri Rusların lehine oldu ve Türkistan coğrafyasının uçsuz bucaksız arazileri Rusların eline geçti. Rusların bölgeyi işgal etmesini kolaylaştıran birçok faktör olmakla beraber bu çalışmada sadece askerî lojistik sağlamada *develerin rolü* ele alınmıştır. Bu çalışmanın konusu bir bakıma işgalin görünmeyenlerini ortaya koymak amacıyla taşımaktadır. Literatürde Rusların işgallerinde Çarlar, generaller, komutanlar ve ordular her zaman ön plana alınarak olaylar değerlendirilmiştir. Bu yüzden bütün gelişmelerin gölgesinde kalan ve sessiz kalan bir faktör askerî ulaşımda develerin kullanımı çalışmada ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Rusya, İşgal, Türkmen Vahası, Deve, Ulaşım, Askerî Lojistik, Nakliye Sistemi.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Balıkesir/TÜRKİYE, E-Posta: okaratas@bandirma.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-7177-8547.

THE ROLE OF CAMELS AND CAMEL TRANSPORT IN THE RUSSIAN OCCUPATION OF TURKESTAN

ABSTRACT

Russia had trade relations with the Turkestan geography for a long time. However, until the 18th century, these relations had not turned into an armed struggle. The first attempt to transform this relationship into an armed struggle was the activities of the reconnaissance unit sent by Tsar Peter I (1682-1725) to recognize the region. Although these reconnaissance movements did not yield the expected results by the Tsarist administration, the acquisition of new information about the region and the establishment of garrisons in the region were the gains of the Russians. With the increasing interest of the Russians in the region, new and detailed information began to be obtained. Travel notes of Russian merchants, travelers and Russian agents who came to Turkestan were the most common method of obtaining this information. In the light of all this information gathered in the center, the tsarist administration decided to occupy the region by putting forward various excuses. In line with this decision, the Russians began to add new lands to their borders in the region. Tsarism established the Bozkır and Turkestan General Governorships in order to integrate the occupied areas in Turkestan into Russia. However, there were some places in the geography of Turkestan, where the Russian armies attempted to invade several times, but could not yet invade. One of these places was the lands inhabited by the Turkmen tribes, which are located within the borders of the Republic of Turkmenistan today. These lands, also known as the "Turkmen Oasis", had not yet been captured by the Russians due to the harsh natural conditions, as well as the shrewd defense of the Turkmens of their homeland. The Tsarist administration used horses and camels for transportation in all military campaigns against the invasion of Turkestan. These animals contributed to the occupation activities of the Russians. However, the experience and practice of the Russians was not enough to invade the Turkmen region. As a matter of fact, the Russians suffered some defeats here and Russia's authority in Turkestan was shaken. The Tsarist administration made some decisions after the studies and evaluation meetings to compensate for this situation and to own the aforementioned lands. One of them was the study of the military logistics method of France, which occupied Algeria. In line with this decision, the Russian General Staff sent Colonel A. N. Kuropatkin to France to examine the occupation methods of the French army. Kuropatkin's special task was to learn how and how the French occupied Algeria, which has the same geographical character as the geography of Turkestan. With the help of Russian agents and diplomats, the colonel learned that the French had invaded Algeria by making use of the camel power at the highest level. Kuropatkin presented the data he obtained to the Russian General Staff in a report. The Colonel's report and the previous experiences of the Russians were combined in the center and a new and detailed military expedition was prepared for the occupation of the Turkmen Oasis. After that, the occupation activities were in favor of the Russians and the vast lands of the Turkestan geography passed into the hands of the Russians. Although there are many factors that facilitate the Russian occupation of the region, only the role of camels in providing military logistics will be discussed in this study. The subject of this study, in a way, aims to reveal the invisible aspects of the occupation. In the literature, the events were evaluated by always putting the tsars, generals, commanders and armies in the occupations of the Russians. Therefore, the use of camels in military transportation, a factor that remains silent and overshadowed by all developments, is discussed in the study.

Keywords: Turkestan, Russia, Occupation, Turkmen Oasis, Camel, Transportation, Military Logistics, Transport System.

GİRİŞ

Rusya'da Çar I. Petro (1682-1725) döneminde başlayan reformlar Rusya'yı bir imparatorluk hâline getirdi. Ekonomik reformlar sayesinde Rusya'da tarım ve sanayi alanında bir atılım gerçekleşti ve I. Petro ticaret merkezleri ile sıcak denizlere ulaşma ve hâkim olma stratejisini benimsedi. Bu reformlar Rusların Türkistan bölgesine yönelik yaklaşım ve siyasetini de değiştirdi. Öte yandan Rus sanayisinin yeni hammadde kaynakları ile yeni pazarlara olan ihtiyacı neticesinde Ruslar, özellikle giderek gelişen tekstil endüstrisi için önemli bir pamuk üretim merkezi olan Türkistan'a yüzlerini çevirdiler. Rusya İmparatorluğu Türkistan'ı hem "fazla nüfus" için gelecekteki bir kolonizasyon alanı hem de İngiltere'nin Yakın ve Orta Doğu'ya yönelik yayılcı politikasına direnebilecek bir engel olarak görüyordu. Kısacası Rusya, Türkistan'ın zengin kaynaklarına sahip olmak, daha sonra oradan İran'a ve Hindistan'a ulaşmak gayesindeydi. Bu sebeplerden dolayı Rusların Türkistan'a ilgisi giderek arttı ve ilk olarak sınır bölgelerinin ayrıntılı ve sistematik bir şekilde araştırılmasına başlandı.¹ Kazak bozkırları, Ural Dağları'ndan Tanrı Dağları'na, Sibirya'dan Türkistan çöllerine kadar uzanan uçsuz bucaksız bir coğrafya XVIII. yüzyılda Çarlık Rusya'sının Türkistan'daki istilaya yönelik faaliyet alanı kapsamındaydı.²

¹ Orlando Figes, *Nataşa'nın Dansı Rusya'nın Kültürel Tarihi*, çev. Figen Dereli, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 41-45; Hatice Kerimov, "Rus Şarkiyatçı A. L. Kun'un Gözüyle Hudayar Han Devrinde Hokand Hanlığı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S. 4, 2020, s. 99.

² Hamid Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, çev. Ayhan Çelikbay, TTK Yayınları, Ankara, 2007, s. 31-42; İstoria Kazakhstana (Oçerk), Deuiry, Redaktor L. İ. Drobjeva, Almatı 1993, s. 175; Peter Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Yahya Kemal

Çar I. Petro döneminde başlayan, II. Yekaterina (1762-1796), I. Aleksandr (1801-1825), I. Nikolay (1825-1855), II. Aleksandr (1855-1881) ve III. Aleksandr (1881-1894) dönemlerinde devam eden ilmî, siyasi ve askerî faaliyetlerle bölgenin hem keşfi hem de işgali tamamlandı. Neticede Türkistan coğrafyasındaki Kazak Cüzleri (Ulu, Orta ve Küçük Cüz) ile Türkistan Hanlıkları (Buhara Emirliği, Hive ve Hokand hanlıkları) Rusların hâkimiyetine geçtiler.³ Bir taraftan bölgede işgal faaliyetlerine devam eden Çarlık yönetimi diğer taraftan da bölgede ele geçirdiği toprakları Rus devlet sistemine entegre etme çabasındaydı. Bu çabalar sömürgecilik niyetiyle yapılmaktaydı. En yalın ifadeyle sömürgecilik, yabancı bir toprağın işgalini, o toprağın işlenmesini ve oraya işgalci halktan göçmenlerin yerleşmesini içerir. Bütün bu aşamalar Türkistan coğrafyasında Çarlık yönetimi tarafından uygulandı. Avrupa'da başlayan ve daha sonra kurumsallaşan sömürgecilik sistemine Rusların da dâhil olmalarını XIX. yüzyıldaki söz konusu faaliyetleri ekseninde ele alabiliriz. Öncelikle keşif hareketlerine değinmek, Rusya'nın sömürgeci bir devlet haline gelmesini anlamamıza yardımcı olacaktır. Mesela Türkistan işgallerinin yeni başladığı dönemlerde Rusya Dışişleri Bakanı M. Gorçakov'un (1856-1882) 1864'teki beyanati Çarlık yönetiminin sömürgeci niyetini açığa çıkarır. Gorçakov beyanatında, sömürgeci tavrılarını şöyle ele verir: "Rusya'nın durumu gelişen bir devlet örgütlenmesinden yoksun göçebelerle ilişkiye giren uygar devletlerinkine ayırdır. Bu göçebelerin akınlarına ve yağmalamalarına set çekmek için onları hâkimiyetimiz altına almalı ve sıkıca kontrol etmeliyiz. Ama daha uzakta başkaları da var. O halde biz de daha uzağa gideriz. Bu Fransa'nın başına Afrika'da, Amerika Birleşik Devletleri'nin başına Amerika'da, İngiltere'nin başına Hindistan'da gelmişti. Sadece ihtirasımızdan değil aynı zamanda zorunluluktan ilerliyoruz." Gorçakov'un Kafkasya ve Türkistan'a (Orta Asya) ilişkin bu açıklamaları İngiliz ve Fransız emperyalistlerin savlarının kelimesi kelimesine tekrarıdır.⁴

Rusya'nın Türkistan coğrafyasında hayata geçirdiği sömürge siyasetini Marc Ferro eserinde şu örneklerle açıklar: "Fransa'nın Üçüncü Cumhuriyet Prusya karşısında Sedan bozgununu, İmparatorluğun Avrupa politikasının iflasını ve Alsace-Lorraine bölgesinin kayıp edilmesini unutup izleri silmek için, fetihçi bir politikaya yönelir. Hansi, Çin Hindi ve Tunus'ta yürütülen fetihlerin destekçisi Jules Ferry'e gönderdiği mecazi notta bunu çok güzel anlatır. "İki çocuğumu kayıp ettim. Siz bana iki hizmetçi armağan ediyorsunuz." Fransa'daki aynı alternatif oyun Rus İmparatorluğu'nda da sahnelenir. XIX. yüzyılda isteklerinin Orta Avrupa'da art arda iki kez reddedilmesi üzerine Çar egemenlik hırsını Kafkasya ve ardından Uzak Doğu'ya yöneltir. Kırım Savaşından sonra bu yayılmacı dönem Kafkasya'nın işgali ve pasifleştirilmesi, Taşkent (1865), Semerkant (1868), Hive ve Hokand (1876) ve nihayet Amur ve Usuri bölgesinin işgal edilmeleriyle son bulur.⁵

XX. yüzyıla girilirken Türkistan coğrafyasının büyük kısmı Ruslar tarafından işgal edilmişti. Türkistan coğrafyasının önemli bir bölümünü oluşturan Buhara ve Hive Hanlıkları iç işlerinde serbest, dışişlerinde ise Rusya'ya bağlı vassal devletler hâlindeydiler. Ruslar ele geçirdikleri toprakları Bozkır ve Türkistan Genel Valiliği olarak iki ayrı idari birim altında teşkilatlandırmıştı. Sır Derya, Semerkant, Fergana, Yedisu, Hazar ötesi eyaletleri ve bu eyaletlere bağlı şehir, ilçe ve köylerden oluşturulan idari birimler Türkistan Genel Valiliği, Akmola (Akmolinsk) ve Ceti-Tam (Semy-Semipalantisk) Bozkır Genel Valiliği çatısı altında taksim edilmişti. Türkistan coğrafyasına ait olan Turgay ve Ural bölgeleri ise Bozkır Genel Valiliği dışında bırakılarak doğrudan Rusya içişleri idaresine bağlanmıştı.⁶ Rus idari sistemine uygun olarak iki genel valiliğin merkezi Taşkent şehriydi. Valilikler; *oblast* (eyalet), *uyezd* (şehir), *volost* (ilçe/bucak), *aul/aksakallık* (köy) denilen alt idari birimlere ayrılmıştı.⁷ 1867-1917 yılları arasında Rusya'nın Türkistan topraklarında tesis etmiş olduğu eyaletlerin yönetimi bölgedeki demografik ve toplumsal durum göz önünde bulundurularak genel valiyeye bırakılmıştı. Türkistan'ın ilk genel valisi General Konstantin Petroviç Kaufman (1867-1882), son genel valisi ise Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin (1916-1917) oldu.⁸

Rus Devleti'nin Türkistan'a yönelik başlattığı ilk keşif girişimi de dâhil olmak üzere yapılan tüm girişimlerde hem develerden hem de rehberlerden istifade edildi. Çünkü bu ikisi olmadan uçsuz bucaksız bir bozkır hatta çöllerden oluşan Türkistan coğrafyasında başarıya ulaşmak imkânsızdı. Bu bağlamda öncelikle askerî lojistik

Taştan, İstanbul 2014, s. 168-169; Hayri Çapraz, "Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, Aralık 2011, s. 52.

³ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Yayınları, Ankara 2014, 366-368; Osman Yorulmaz, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri İle Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*, TTK Yayınları, Ankara 2013, 27-45; Orhan Doğan, "Rusya'nın Orta Asya'ya Yönelik Siyasetinde Kazak Hanlıklarının Önemi (18. Yüzyılın İlk Yarısı)", *Tarih Dergisi*, S. 37, 2002, s. 77-92; Z. Velidi Togan, *Bugünkü Türki Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981; Ceyhun Mammadov, *Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin ve Onun Türkmenistan'ın Fethi Adlı Eseri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa 2021, s. 13-78.

⁴ Marc Ferro, *Sömürgecilik Tarihi*, çev. Muna Cadden, İmge Yayınları, Ankara 2002, s. 19-41.

⁵ Ferro, *age*, s.33.

⁶ A. Ahat Andican, *Cedidizim'den Bağımsızlığa Türkistan Mücadelesi*, İstanbul 2003, s. 38.

⁷ Hatice Kerimov-İlyas Topsakal, "İmparatorluk Dönemi Ruslaştırma Siyasetinin Bir Aracı Olarak Genel Valilik Kurumunun Tarihi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 121, 2019, s. 365-382.

⁸ Serkan Yazıcı-M. Bilal Çelik, "Türk Tarihinde Bir Rus General: Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin (1848-1925)", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, C. 10, S. 1, 2008, s. 137-164; M. Y. Şuşkova, *Organizatsiya Upravleniya Turkestanom v Naçale XX Veka*, Dissertatsiya Na Soiskaniye Uchenoy Stepeni Kandidata İstoriçeskiy Nauk, Rossiyskiy Gosudarstvennyy Gumaniternyy Universitet, Moskva, 2015, Ekler kısmı Ek 6, s. 296.

RUSLARIN TÜRKİSTAN'I İŞGALİNDE DEVELERİN VE DEVE TAŞIMACILIĞININ ROLÜ

meselesine değinmek gerekir. Askerî bakımdan *lojistik*, askerî birliklerin ihtiyacı olan ulaşım, beslenme, destek, iletişim, sıhhiye gibi muharebe hizmet destek faaliyetlerini ifade eder. Askerî hareketin gerçekleştirilmesi için gerekli olan silah, mühimmat ve teçhizat temini, depolama, nakliye, dağıtım, tahliye, elden çıkarma gibi faaliyetlerin bir sistem sorumluluğu içinde istenen yerde, istenen zamanda etkin ve verimli olarak yerine getirilmesidir. Savaş gereksinimlerine yönelik lojistik sistem, kaçınılmaz olarak çeşitli askerî seferlere hizmet eden bağımsız bir yardımcı sistem oluşturmaktaydı. Bu açıdan intikal mesafesi, intikal vasıtası (hayvan, yaya, demiryolu, karayolu, hava yolu veya deniz yolu sistemi veya bunların karışımı), intikal ettirilecek askerî güç, savaş bölgesindeki risklere bağlı olarak bir askerî lojistik stratejisi belirlenirdi. Daha sonra ise askerî lojistik stratejisine uygun yöntem, vasıta veya kaynak kullanarak savaşıacak olan ordunun desteklenmesi üzerine planlama yapılırdı.⁹

Rusya askerî lojistik stratejisini uygun bir şekilde kullanabilen devletler içerisinde yer alıyordu. Çarlık yönetimi, XIX. yüzyılda Türkistan coğrafyasını işgal ederken lojistik şartları ve yöntemleri iyi bir şekilde kullanmıştı. Ancak bazen yanlış ya da eksik planlama nedeniyle Türkistan'da hezimete de uğramıştı. Nitekim deniz ve demir yolundan mahrum ya da bu yollara uzak mesafelere askerî seferler yapmanın zorluğu bilinmektedir. Bu zorlukların üstesinden gelmek için askerî malzeme ve mühimmatlarla sefere katılanların ihtiyaç duyduğu tüm malların nakliyesi, nakliyede kullanılacak vasıta¹⁰ ve su kaynakları başta olmak üzere coğrafyayı iyi bilen rehber seçimi gibi aşamalar lojistik stratejisine uygun olarak planlanması gerekiyordu. Çünkü askerî seferin lojistik planlanmasında yapılacak eksik ya da yanlış hesaplamalar büyük mağlubiyetlere sebep olabilirdi.

Çarlık yönetimi Türkistan işgalinde sefer lojistiği planlamasını önceki girişimlerinden tecrübe ederek yoluna devam etmişti. Mesela Ruslar deve konvoyları oluşturmuş, deveci ve rehberler tutmuştu. Bunlara rağmen yine de Türkistan'da bazı askerî başarısızlıklar yaşamıştı. Özellikle günümüzde Türkmenistan Cumhuriyeti'nin yer aldığı toprakları kapsayan alanı Ruslar bir türlü işgal edememekteydiler. Türkistan coğrafyasındaki askerî başarısızlıklar Çarlık yönetiminin yeni arayışlara girişmesine neden olmuştur. Çarlık yönetimin bu girişimlerinden biri de kendisi gibi sömürge çalışmaları yapan ve Türkistan'la benzer coğrafyada başarı sağlayan Fransa'ya Albay A. N. Kuropatkin'in gönderilmesidir. Albay Fransa'ya askerî istihbari bilgi toplama göreviyle gönderen Çarlık yönetimi bunu resmîyette seyahat olarak göstermiştir. Kuropatkin'in asıl görevinin, Fransızların uzman oldukları bozkır ya da sahra bölgelerine askerî seferlerde deve konvoyu hazırlama başarısının sırrını öğrenmesi olduğu anlaşılmaktadır. Kuropatkin, Fransa'da edindiği bilgileri hazırladığı bir raporla Rusya Genelkurmayı'na sunmuştu. Albay söz konusu rapor dışında, Fransa'nın Cezayir'i sömürgeleştirme¹¹ aşamalarını anlatan bir eser de kaleme almıştır.

Çalışmamızın konusu Türkistan'da Rus işgalini kolaylaştıran faktörlerdir. Bu bağlamda Rusların işini kolaylaştıran çeşitli etkenler vardır. Rusların Türkistan'a gönderdikleri keşif birlikleri, ajanlar, seyyahlar ve tüccarlardan elde edilen bölge hakkındaki bilgiler bunlar içinde ilk akla gelenlerdir. Bunların yanında yine bölgenin tanınması ve sömürgeleştirilmesi için çalışma yapan çok sayıda bilim adamının yer aldığı dernekler ve kurumlar vardı.¹² Bu etkenlerin ayrı ayrı başlıklar halinde değerlendirmeye tabi tutulması gerekmektedir. Bizim çalışmamızın konusu, Rusların Türkistan coğrafyasının işgalini kolaylaştıran ve literatürde işlevine pek fazla

⁹ R. Dilek Koçak, "Lojistiğin Tarihsel Gelişimi: Askerî Gereksinimden İşletme Lojistiğine ve Tedarik Zinciri Yönetimine Evrilme Süreci", *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, C. 15, S. 58, April 2020, s. 246-248.

¹⁰ Sadık Müfit Bilge, *Elinde Çıngıl Olarak*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017, s. 133.

¹¹ Fransızların Cezayir işgali için bkz. Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 187-191; Selda Kayapınar, *Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2017.

¹² Hatice Kerimoğlu, O.V Maslov'un: "Rusların Orta Asya'ya Yaptıkları Seyahatler ve Keşif Gezilerine Genel Bir Bakış" adlı (1955-1971) çalışmasına dayalı olarak verdiği bilgilerde olayların dönemsellik olarak değerlendirilmesine dikkat çekmiştir. Yazıda Rusların Türkistan'a yaptığı seyahat, keşifler, bilim adamlarından söz edilmektedir: 1715-1856 yılları arasında olmak üzere İ. D. Buhgolts, A. B. Çerkasskiy, Rus doğa bilimci G. S. Karelin, etnograf ve doğa bilimci V. İ. Dal, Şarkiyatçı Nikolay ve Yakov Hanikov, A. İ. Butakov, A. İ. Makşeyev, V. V. Grigoryev, V. V. Velyaminov-Zernoy, N. Y. Buçirin, A. İ. Kojin, F. İ. Soymonov, L. L. Ladjenskiy, İ. V. Tokmaçev, V. İ. Voynoviç, E. Eyhvald, K. M. Ber, N. N. Muravyov, T. S. Burnaşev, M. S. Pospelov, F. Nazarov, N. Potanin, A. Şrenka, A. Vlangal, A. Nifantsev, A. İ. Levşin; 1856-1869 yılları arasında olmak üzere Rus Bilimler Akademisi 1857'de N. A. Severtsov ve İ. G. Borşov (Aral-Hazar Bölgesi için), 1858'de Albay N. P. İgnatyev ile birlikte P. İ. Lerha (Hive ve Buhara), A. P. Fedçenko, P. P. Semyenov-Tyan-Şanskiy; 1869-1880 yılları arasında olmak üzere 1869 yılında A. L. Kun, A. P. Fedçenko, ve eşi O. A. Fedçenko (Zarefşan Okruğu yöneticisi A. K. Abramov'un kurduğu İskenderkul keşif müfrezesine eşlik eden bilim adamları oryantalist), yerel dilleri bilen A. D. Grebenkin, maden mühendisi D. K. Minşenkov, topograf A. M. Skassi ve P. A. Aminov V. F. Oşanin, İ. V. Muşketov, A. İ. Gluhovski, A. V. Kaulbars, M. A. Terentyev, M. İ. Brodovski, N. N. Pantusov, V. P. Nalivkin, A. P. Horoşin, P. Mayev, G. A. Arandarenko; 1881-1886 yılları arasında olmak üzere A. M. Konşin, V. A. Obruçev, K. İ. Bogdanoviç, P. M. Lessar, P. P. Kulberg, G. E. Grum-Grjimaylo. Bölgede oluşturulan araştırma kurumları: Orenburg Araştırma Ekibi (1734-1744) ve başkanlarına İ. K. Kirilov sonra V. N. Tatişev, V. A. Urusov ve İ. İ. Nepluyev başkanlık etmiştir. Ekipte ayrıca tarih alanındaki çalışmalarına bilinen ekonomist P. İ. Rıçkov da yer almıştır. Arazi haritası hazırlanması amacıyla Coğrafya Departmanı kuruldu. Ayrıca Bilimler Akademisi ve Rus Coğrafya Derneği Türkistan'ın keşfi konusunda üyelerine yardımcı oldu. Türkistan Bölge İstatistik Komitesi (1868), Askerî Topografya Departmanı ile Kimya laboratuvarı (1869), Astronomik Gözlem Evi (1873), Taşkent'te A. P. Fedçenko tarafından Doğa Bilimleri, Antropoloji ve Etnografya Severler Derneği (1870), maden mühendisi A. S. Tatarinov ve coğrafyacı A. Bunyakovski'nin denetiminde kurulan Orta Asya Derneği (1871), N. N. Rayevski tarafından kurulan Rus Sanayi ve Ticaretini Geliştirme Derneği Türkistan Şubesi (1871). Hatice Kerimoğlu, "Rusların Orta Asya'ya Yaptıkları Seyahatler ve Keşif Gezilerine Genel Bir Bakış Adlı Yayın Dizisinin Dönemselleştirme Açısından Önemi, *Kitaplar İle Geçen Bir Ömür Mustafa Vedat Sönmez'e Armağan Kitap ve Kütüphane*, Edt. Alpaslan Demir, Tuba Tombuloğlu ve Sezai Balcı, Efe Akademi Yayınları, İstanbul 2021, s. 441-451.

değınilmeyen askerî lojistik aygıtlarından *develer*, *deveciler* ve *rehberlerin* rolüdür. Çalışmanın coğrafi sınırı ise Türkistan'da Rus işgalinin son safhasında yer alan Türkmen Vahasıdır.

Çalışmanın en önemli kaynakları Çarlık tarafından Türkistan uzmanı olarak görülen, entelektüel ve askerî bir figür olarak kayıtlarda yer alan A. N. Kuropatkin'in "*Generelnago Ştaba Kapitan Kuropatkin, Aljiriya, tipografiya V. A. Poletiki (liteynaya, No:42)*, Saint-Peterburg, 1877" ve "*Zavoevaniye Turkmenii: Pohod V Ahal-Teke V 1880-1881 gg. Soçerkom Voennih Deystviy V Sredney Aziis 1839 po 1881 g. SPb.*, 1899"¹³ isimli konumuzla ilgili iki eseri ile konu hakkındaki literatürdür.

1. Türkistan'da Deve Kullanımı

Türkistan coğrafyasına attan sonra hayati öneme sahip en önemli hayvanlardan biri de devedir. Türkler ticaret, göç, seyahat, yük taşımacılığı, tarım, kurbanlık, binek ve askerî amaçlarla kullandıkları devenin eti, yağı, derisi, sütü, idrarı, kemiği, dışkısı ve tüyünden faydalanmışlardır. Türkistan'ın toplumsal ve kültür hayatındaki göçebe, konargöçer ve yerleşik yaşam deve kullanımını zorunlu kılmış ve buna bağlı olarak halk kültüründe deve ve bakımıyla ilgili geniş bir literatür oluşmuştur. Mesela Türkmenler deve sözcüğü karşılığında *düye* kullanırken, deve türlerini de farklı adlarla isimlendirirler. Türkmen Türkçesinde dişi deve *maya*, erkek deve (iki hörgüçlü) *buğra*, deve yavrusu *köşek* olarak ifade edilir. Bunlar dışında Türkmen boyları arasında deveyle alakalı şu adlara da rastlanır: *İnen*, *duluç*, *hörele*, *atan*, *lök*, *göhört*, *heşdek*, *taylak*, *çetir*, *arvana*, *coñkülöçöker*, *ayrı*. Türkmenler arasında kullanılan bu deve isimlerinde hayvanın yaşı, cinsi, süt verme durumu ve hörgüç sayısı önemli rol oynar. Türkmenlere komşu Türk boylarından Kazaklar deveyi *tüye*, tek hörgüçlü deveyi *nar*, deve yavrusunu *bota*, deve sütünü *şubat* veya *qımıran* olarak adlandırır. Kırgızca deve *töö* olarak isimlendirilir. Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurlarda ise deve *töge*, erkek deve *boğra*, tek hörgüçlü deve *nar*, iki hörgüçlü deve *ayrı*, deve yavrusu *bota* olarak adlandırılır.¹⁴ Ayrıca Türk oymakları arasında deve ongun kabul edilen hayvanlar arasındadır. İslamiyet'in kabulünden önceki ve sonraki dönemlerde hayvan ata veya hayvan ana motifine tesadüf edilmektedir. Devenin hayvan ata olarak benimsenmesinde Türk oymakları ile hükümdar ve hükümdar sülalesinin menşeleriyle ilgili olan efsaneler etkili olmuştur.¹⁵

Türkistan gibi karasal iklimin hâkim olduğu bölgelerde uzak mesafeler arasındaki taşımacılığa uygun yapısıyla deve çöllerde yaşayan göçebeler¹⁶ için hayati bir öneme sahiptir. Bunun için Araplar arasında büyük bir değer taşımakta olan deve *sefînetü's-sahrâ* (= çöl gemisi) adıyla da anılmaktadır.¹⁷ Araplar kadar olmamakla birlikte Türkler de deve yetiştirmiş ve özellikle taşımacılıkta daha çok kendi bölgelerinde yaşayan çift hörgüçlü deveden faydalanmışlardır. Bilhassa Orta Çağ'da İpek yolu üzerinde bulunan Türk ülkeleri deve kervanlarının devamlı gelip geçtiği yerler haline gelmiştir.¹⁸ Gök Türk döneminde kaya yazılarında çift hörgüçlü develerin resimleri çizilmiştir. Ayrıca Uygur duvar resimlerinde develer ve taşıdıkları yükler resmedilmiştir.¹⁹ Bu ve benzeri çizimler devenin Türkistan'daki önemini gösteren izlerdir.

Devenin yüke, soğuk ve sığağa, açlık ve susuzluğa uzun müddet tahammül etmesi onun tercih edilmesine sebep olmuştur. Fakat hastalandığı, yaralandığı zaman iyileşmeleri zordur, bu sebeple özel bir bakıma ihtiyaçları vardır. Sefere çıkılmadan ve sırtına yük vurulmadan önce sineklerin rahatsız edip yükünü atmasına sebep olmaması için arkalarına ve yaralanmaması için kolanların geldiği yerlere *püse* denilen katranla karıştırılmış yağ sürülür. Yiyecek olarak ot ve dikenin yanında *lop* denilen kepekli ve tuzlu bir hamur verilir. Develer genelde uysal ve hassas hayvanlardır; üzüntüsünü ve sevincini belli ederler ve müzikten çok hoşlanırlar.²⁰ Anlaşılabacağı üzere Türklerin pek çok işlerde kullandıkları ve göçebe yaşamın çok önemli bir figürü olan devenin bakımı ayrı bir uzmanlık gerektirmektedir. Bu yüzden deve sürücüsü, deve çobanı ve deve bakıcısı gibi isimlerle anılan bir meslekî zümre (*deveci*) meydana gelmiştir.²¹ Bahaeddin Ögel de eserinde, Türkistan'da deve terbiyesinin bir meslek haline geldiğini anlatır. Ögel, Türklerde *sarvan* kavramının deveci ve deve güdücüsü olduğu kadar,

¹³ A. N. Kuropatkin'in bu eseri Ceyhun Mammadov tarafından *Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin ve Onun Türkmenistan'ın Fethi Adlı Eseri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, isminde yüksek lisans tezi olarak Türkçeye aktarılmıştır.

¹⁴ Ahmet Gökçimen, "Türkmen Kültüründe Deve ve Develerin Piri Veyis Baba", *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 80, Kış 2016, s. 220; Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, "Deve", *TDVİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 222-225; Richard W. Bulliet, *The Camel and The Wheel*, Columbia University Press, New York 1990, s. 145, 238; Ali Osman Solmaz, "Söz Varlığımızda Deve", *Deve Kitabı*, Edt. Emine Gürsoy Naskali-Erkan Demir, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, s. 247-261; Soner Sağlam, "Türkmen Şiirinde Kahramanlık ve Mertlik Sembolü Deve", *Deve Kitabı*, Edt. Emine Gürsoy Naskali-Erkan Demir, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, s. 350.

¹⁵ Mehmet Alptekin, "Türk Mitolojisinde Hayvan Sembolizmi Çerçevesinde "Deve", *BŞEÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 2, 2021, s. 243; Sağlam, *agm*, s. 348.

¹⁶ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. I, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayınları, İstanbul 1989, s. 48.

¹⁷ Önkâl- Bozkurt, *agm*, s. 222.

¹⁸ Önkâl- Bozkurt, *agm*, s. 224; İlber Ortaylı, "Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi Üzerine Bir Deneme", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 28, S. 1, Ocak 1973, s. 181-190; Bulliet, *age*, s. 153, 208.

¹⁹ Ögel, *age*, s. 120, 336.

²⁰ Önkâl- Bozkurt, *agm*, s. 226.

²¹ Mustafa Arslan, "Türkmen Göroğlı Destanında Deve", *Deve Kitabı*, Edt. Emine Gürsoy Naskali-Erkan Demir, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, s. 204; Braudel, *age*, s. 49.

kervancı ve kervanbaşı anlayışlarını da karşıladığını, Dede Korkut kitabında ise bu kavramın deve çobanı karşılığında kullanıldığını söylemektedir.²²

Türkistan coğrafyasında oldukça önemli bir yere sahip olan develere ait sayımlar Rus idaresindeki eyaletlerde yapılmıştır. 1872 yılında basılan Türkistan külliyatındaki (*sbornik*) verilere göre Yedisu eyaletinde 82.809,²³ Sır Derya eyaletinde ise 219.500²⁴ deve vardı. Tabii bu sayılar sadece Türkistan'ın işgale uğrayan iki yerleşimine aittir. Bunların dışında Kuropatkin *Türkmenya'nın İşgali* adlı eserinde bölgedeki hayvanlar hakkında şu bilgileri verir:

Tüm Türkmen köylerinde toplam 70.000 deve, 25.000 Türkmen atı, 50.000 inek ve 900.000 koyun vardı. Aynı zamanda Mangışlak'ta hayatlarını sürdüren Kırgızlarda 50.000 deve, 45.000 Kırgız atı ve 450.000 koyun vardı. Bize (Ruslara) ait olan Asya arazilerinde toplam deve sayısı 400.000, değeri ise 17.000.000 rubleydi. Ama bu sahip olduğumuz develer Orenburg'dan Omsk'a kadar ve Sır Derya ile Amu Derya arasında olan büyük arazide dağınık bir şekildeydi."²⁵

2. Çarlık Rusya'sının Türkmen Vahasına Yönelik İşgal Faaliyetleri

Rusların Türkistan coğrafyasına yönelik bazı işgal girişimleri arzulanan neticeyi vermiyordu. Bunun sebeplerini iklim, suyun azlığı, bozkırın kuraklığı, dayanıklı nakil hayvanları ve vasıtalarının seçilmemesi ve mesafenin uzaklığı gibi konularda lojistik planlama hataları olarak sıralamak mümkündür. Bu hatalar Rus ordularının mağlup olmasına ya da geri çekilmesine neden olmaktadır. Rus ordularının söz konusu coğrafyada, 1717 yılında Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in Hive'ye düzenlediği²⁶ keşif amaçlı seferle 1839 yılında Hive'ye yönelik girişimleri bu başarısızlıklara örnektir.

Çarlık idaresi Hive yönünde 1840 yılı baharında bir sefer organizasyonu planlamıştı. Seferin komutanı General Vasiliy Alekseyeviç Perovski (1794-1857) lojistik planlamasında, askerlerin bütün ihtiyaçları dışında, nakliyyede kullanılacak develerin temini, rehberlerin kiralınması, Kırgız ve Türkmen rehberlere verilecek hediyelerle diğer giderleri de hesaplamıştı. Ama Perovski ani bir kararla sefer tarihini 1839 Kasım ayına çekti. Bu karar değişikliği planlamadaki ilk hataydı. Seferde kullanılmak üzere alınması düşünülen 12.000 devenin yerine 9.500 devenin sahipleriyle beraber kiralınması²⁷ bir diğer hata oldu. Çünkü Ruslar Türkistan'a yönelik yaptığı askerî seferlerde sadece Türklerle değil ayrıca doğa koşullarıyla da mücadele ediyorlardı. Kumlu bozkır yolları, çöller, su kaynaklarının azlığı, hatta pek çok yerde yokluğu, sefere götürülen hayvanların beslenmesi, askerî erzak ve mühimmatın nakliyesi, hava sıcaklığının çok yüksek ya da çok düşük olması gibi zorluklar Rus ordusunu yavaşlatan faktörlerdi. Bu faktörlerin iyi hesaplanmaması askerler, develer ve diğer binlerce hayvanın ölümüne neden olmuş ve artan kayıplar seferin seyrini değiştirmişti. Perovski'in seferin lojistik planlamasındaki hataları Rus ordusunun geri çekilmesi sonucunu doğurmuştu. Nitekim doğa koşulları ve diğer sebepler sonucunda Ak Bulak civarına gelen 5.200 deveden ancak 2.500'ü yola devam edebilmişti. Daha düşmanla karşılaşmadan verilen kayıplar Hive yolunun neredeyse yarısını kat eden Perovski ve askerlerini geri döndürmüştü. Sefer sonucunda 2 Haziran'da Orenburg'a ulaşan Rus ordusunun kaybı 1.000 asker ve 9.000 deveydi. Kuropatkin bu seferin başarısızlığını kış şartlarına, develerin yiyecek sıkıntısına, yakacak ve diğer eksikliklere bağlamıştır. Grodekov ise seferin mağlubiyetle sonuçlanmasının en önemli nedeni olarak develerin ölmesini göstermiştir.²⁸ Şunu da ilave etmek gerekir ki tek yetkili olan Perovski'in develerin bakımı ve beslenmesinden sorumlu Kazak devcilerin iklim şartları nedeniyle geri dönme teklifini kabul etmemesi de Rus kayıplarını arttırmıştır. General bu tekliften bir ay sonra geri dönmek zorunda kalmış ama artık iş işten geçmiştir.²⁹

Rus Genelkurmayı 1873 yılında Hive Hanlığı'na yapılan askerî harekatta, önceki başarısız girişimlerden edinilen tecrübeleri de göz önünde bulundurarak daha özenli hazırlık yaptı. Bölgeye Kafkasya, Türkistan Genel

²² Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I Türklerde Köy ve Şehir (Gök-Türklerden Osmanlılara)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 377; Ebülğazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kültürü*, haz. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1974, s. 95.

²³ *Russkiy turkestan sbornik, izdany popovodu politekhniceskoy vistavki, vıpusk perviy, geografiya i statistika, o fabrikah i zavodah v semireçenskoy oblasti (v sesvedeniya pomeşenny v etoyablits, otnostyatsa k 1869 godu)*, 1872, s. 44.

²⁴ *Russkiy turkestan sbornik, izdany popovodu politekhniceskoy vistavki, vıpusk perviy, geografiya i statistika, o cıslen nostiskota v sıdarınskoy oblasti*, 1872, s. 14.

²⁵ Mammadov, *agt*, s. 94-116.

²⁶ Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Otağ Yayınları, Ankara 1975, s. 46; Şavrov Nikolay Aleksandroviç, *Put'v Centralmuyu Asiyu Ponapravleniyu Kazannomu Petrom Velikim*, Saint-Peterburg 1871, s. 1; Ziyayev, *age*, s. 31-42; Çapraz, *agm*, s. 52; Murat Özkan, "Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 1, 2018, s. 93-111.

²⁷ Grodekov eserinde 1839'daki develer hakkındaki bilgi ile Kuropatkin'in verdiği bilgiler arasında fark vardır. Eserde; "11.500 deve ve 2.300 Kırgız devci Geys tarafından hazırlandı. Her deve için hazineden 36 ruble verildi." bilgisi yer almaktadır. N. İ. Grodekov, *Türkmeni V Voyna Pohod Skobeleva 1880-1881 gg., Tom Perviy*, Saint-Peterburg, 1883, s. 201-203; Mammadov, *agt*, s. 16-17.

²⁸ Grodekov, *age*, s. 203.

²⁹ Alexander Morrison, "Camels and Colonial Armies: The Logistics of Warfare in Central Asia in the Early 19th Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 57, No. 4, 2014, s. 461-462; Murat Özkan, "İklimle Savaş: Perovski'in Hive Seferi (1839-1840)", *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya Armağan*, Edt. Zeynep İskefiyeli-Muhammed Bilal Çelik, C. 1, Nobel Yayınları, Ankara 2020, s. 261-266; Mammadov, *agt*, s. 18; Ziyayev, *age*, s. 63.

Valiliği ve Orenburg bölgelerinden 13.000 askerle birlikte 4.550 at ve 19.900 deve sevk edildi. Türkistan Genel Valiliğinden temin edilen develerin 5.770'i askerî birliklerle beraber önden, 4.430'u ise ordunun malzeme ve ihtiyaç maddelerini taşıyan araçlarla birlikte arkadan hareket edecekti. Aynı şekilde Orenburg'tan temin edilen develerden 4.700'ü askerî birliklerle önden, 1.000 deve ise diğer araç konvoyuyla arkadan hareket edecekti. Yolların kumlu ve dik vadilerin olması askerî konvoyun ilerlemesini güçleştirmekte ve kayıplara sebep olmaktadır. Bu nedenle daha savaş alanına ulaşılmadan 2.100 deve telef olmuştur. Ölen develerin yerine hemen 880 deve takviyesi yapılmıştır. Hem yük hayvanı takviyesi hem de diğer takviyeler Rusların bu defa askerî lojistik planlamasının başarısını göstermektedir. Başarının ödülü ise 1873 yılında Hive Hanlığı'nın vassal bir devlet haline getirilmesi idi.³⁰

Çarlık yönetimi, Hive Hanlığı'nı bünyesine almasına rağmen bu hanlığın hâkimiyeti altındaki tüm topraklarda henüz söz sahibi değildi. Çünkü Türkmenler bu toprakların kontrolünü ellerinde tutmaktaydılar. Ayrıca Hive Hanlığı'nın Rusya'ya tabi bir devlet haline getirilmesi Teke ve Yomud gibi Türkmen oymaklarını bağlamamakta ve adı geçen Türkmen oymaklarının bu tavırları Rusların tüm Türkistan'daki otoritesini sarsmaktaydı. Ancak Rus orduları bazı çekincelerinden dolayı 1873-1877 yılları arasında Türkmen bölgesine yönelik askerî yürüyüşlere girişmediler. Buna karşılık Teke Türkmenlerinin Rus denetimindeki sahalara yönelik faaliyetleri Rusları yeniden harekete geçirdi. Ruslar güçlü bir direnişle karşılaşmadan Türkmen bölgesinin girişinde yer alan Kızıl-Avrat'ı (1877) ele geçirdiler. Bununla yetinmeyen Ruslar harekât sahasını daha da genişleterek Teke Türkmenlerini tamamen etkisiz hâle getirmeye koyuldular. Bu sefer için 1.900 deveyle birlikte 1.820 asker yola çıktı.³¹ Teke Türkmenleri bu birliğe saldırdılar. Rus birliğinin beklediği lojistik destek gelmeyince birlik geri çekilmek zorunda kaldı. Türkmenler bu durumu kendi lehlerine zafer olarak yazdılar. Ardından 1878 yılında yine Rus birliklerinin Çata ve Bendesen'e yönelik faaliyetlerini Teke Türkmenleri engelledi. Hatta Teke Türkmenleri bu birlikleri Rus sınırlarına kadar takip etmek suretiyle etki alanlarını daha ileriye taşıdılar.³² Bu gelişmeler Teke Türkmenlerini cesaretlendirmiş, Rusları ise çok kızdırmıştı. Üstelik Türkmenlerin Ruslar karşısındaki güçlü savunması İran ve Türkistan'da da Rus otoritesine darbe vurmuştu. Türkmenlerin hâkimiyetleri altındaki toprakları Ruslara teslim etmemesi Türkistan'da Türkmenlere haklı bir şekilde yenilmezlik statüsü kazandırmıştı.

Ruslar, Türkmenler karşısında kaybettikleri saygınlıklarını düzeltmek, uğradıkları mağlubiyetlerin intikamını almak, bölgede sarsılan otoritesini tekrar sağlamak, Hazar Denizi'yle olan bağlantıya sahip olmak ve geriye kalan bozkır topraklarını kendi sınırlarına dâhil etmek amacıyla 1879 yılında yeni bir sefere giriştiler.³³ Ruslar bu seferin amacını Göktepe bölgesini işgal etmek olarak belirlediler. Operasyonda Ahal-Teke'den daha ilerisine yani Merv sahasına geçilmeyecekti. Aynı şekilde yeni bir sorun çıkarmamak adına İran sınırları ihlal edilmeyecekti. İran topraklarının sadece gıda ve ulaşım araçlarının temin edilmesi için kullanılması kararı alındı. Bu seferin komutanlığına 1. Kafkasya Kolordusu'ndan General İvan Davidoviç Lazarev getirildi. Lazarev'in 14 Ağustos 1879 tarihinde Çata'da ölmesi üzerine yerine Tümgeneral Nikolay Pavloviç Lomakin atandı.³⁴ Rus birliği Hacakala ve Bendesen'e ulaştığında ulaşım vasıtalarının eksik olması yüzünden saldırı birliğinin sayısı daha da azaltıldı. Tüm birliğin nakliyesi 2.350 deveyle yapılmaktaydı.³⁵ Lazarev komutanlığı sırasında tedarik edilen develerin bir kısmı 75-125 ruble arasında bedelle satın alınırken diğer kısmı ise aylık 15 rubleden kiralanmıştı.³⁶ Bu saldırı girişiminde Rusların 7 subay ve 178 askeri ölmüş, 20 subay ve 248 askeri ise yaralanmıştı. Ölen ve yaralanan askerlerin silahlarının büyük kısmı Türkmenlerin eline geçmişti (Bu silahlar 1880-1881 yılında Ruslara karşı kullanılacaktı). Saldırı gününün gecesinde Rus birlikleri bir araya toplandılar ve ertesi sabah geri çekilme başladı. Rusların yeterli erzak ve mühimmatla, ulaşım vasıtalarını operasyon bölgesine götürememesi seferin başarısız olmasını kaçınılmaz hale getirmişti.³⁷ Kuropatkin bu seferi şöyle tasvir eder: *"Bu seferin tüm manzarası başarısız bir saldırı tablosunu oluşturuyordu."*³⁸

Rus askerlerinin Türkmenler karşısındaki başarısızlığı Rusların Türkistan'da otoritesini bir defa daha sarsmıştı. Bu gelişme üzerine Ruslara tabi olan Buhara ve Hive Hanlıklarında Ruslardan kurtulma fikri canlanmaya başlamıştı. Türkistan halkının bu duyguları yaşadığı sıralarda Ruslar da Türkmen Vahası'na kalıcı

³⁰ Murat Özkan, *Türkistan'ın İşgal Çağı Beyaz General Skobelev (1843-1882)*, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 140; Mammadov, *agt*, s. 41-77; Ziyayev eserinde 1873 yılında Hive Hanlığına karşı saldırıya geçen Rus ordusunun genel sayısını şöyle verir: 54 bölük, 25 100'lü birlik, 20 Havan birliği, 13.100 asker, 4.600 at ve 20.000 deve. Ziyayev, *age*, s. 278; Ron Sela, "Rusların Hive'yi İşgali ve Yomut Türkmenleri Katliamı", *Türkmenler Üzerine Makaleler*, çev. Resul Kürşat Şahsi, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 265-276.

³¹ Grodekov, *age*, s. 125.

³² Mammadov, *agt*, s. 99-104.

³³ B. A. Tugan Mürze Baranovskiy, *Türkistan'ın İşgal Sürecinde Ruslar Ahalteke'de*, (akt. Yusuf Akgül-Cebbar Göklenov), Bengü Yayınları, Ankara 2021, s. 9-18.

³⁴ Laurence Pete Morris, "Türkmenlerin İtaat Altına Alınışı", *Türkmenler Üzerine Makaleler*, çev. Resul Kürşat Şahsi, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 248; Baranovskiy, *age*, s. 55.

³⁵ Grodekov, *age*, s. 147.

³⁶ Baranovskiy, *age*, s. 22-23.

³⁷ Baranovskiy, *age*, s. 160-174.

³⁸ Bulliet, *age*, s. 255-258; Özkan, *age*, s. 174. Mammadov, *agt*, s. 104.

olarak sahip olmayı planlıyorlardı. Çünkü Rusların karşı saldırıda bulunmadığı her gün Türkmenler daha da cesaretleniyordu.

3. Rus İşgaline Dış Yardım: Fransız Deve Nakliye Sistemi

Türkmen Vahası, güneyde İran ve Afganistan, kuzeyde Mangışlak yarımadası, kuzeydoğuda ise Buhara ve Hive Hanlıkları ile sınırlı olan geniş bir coğrafyayı kapsar. Türkmen bölgesinin kuzeyinde bulunan Hazar ve Aral Denizleri arasında Üst Yurt Çölü uzanıyordu. Bu çölün güneydoğusunda İran'ı Türkmen bölgesinden ayıran Kant Dağları'nın güney kısmı yer almaktaydı. Bu dağ sırtı yüzeyleri çok sayıda küçük akarsularla kaplı olup, bu akarsular çöllerle kaplı bölgede Ahal Teke denilen yaşamaya elverişli ve verimli bir vadi oluşturmaktaydı. İşte çöllerle kaplı bu geniş topraklar ve burada yaşayan Türkmen oymakları Rus yayılmasının hedefindeydi. Vahada kendilerine ait tarım arazileri, üzüm bağları, sürüleri ve su kuyuları olan 27 farklı Ahal Teke boyu yaşıyordu. Dengil Tepe adlı bir kaleye sahip muhkem bir mevkiye olan Göktepe ve Aşkabat, Teke Vahasında bulunan şehirlerin en büyükleri idi. Ahal Teke Vahası'nın yanında diğer bir Türkmen yerleşim yeri olan Merv Vahası yer almaktaydı.³⁹

Ruslar söz konusu vahaya yönelik 40 yıl boyunca yaptıkları işgal girişimlerden istedikleri sonucu alamamışlardı.⁴⁰ Türkmenler topraklarını tüm güçleriyle savunmuş ve Rus ordularının ilerleyişini durdurmuştu. Bunun sebeplerini şöyle açıklamak mümkündür: Coğrafyanın avantaj ve dezavantajları, iklim, su azlığı, uygun nakliye ve binek vasıtaları, rehber ve donanım seçimindeki hatalar, hedef noktasındaki gücün iyi etüt edilmemesi. Çarlık idaresi, Türkmen Vahasına yapılan işgal girişimlerinden beklediği sonucu alamayınca Türkistan'da işgal ettiği diğer yerlerin de elden çıkacağını biliyordu. Bu da Rusya tarafından kabul edilebilecek bir durum değildi. Bu yüzden Rus Genelkurmayı'nda bir türlü elde edilemeyen vahanın en kısa sürede Rus hâkimiyetine alınmasına yönelik değerlendirmeler yapılmaktaydı. Rus Genelkurmayı bu değerlendirmeler sonucunda bazı kararlar almış ve durumu lehine çevirmek için strateji değişikliğine gitmişti. Değişikliğin ilk adımı tecrübeli bir devletin sistemini inceleme ve öğrenmeye yönelik girişimdi. Bunun için Türkmen Vahası ile aynı doğa koşullarına sahip Cezayir'i işgal eden Fransız ordusunun askerî sefer başarısı mercek altına alınmıştı. İkinci adım ise hem önceki tecrübelerin hem de Fransa örneğinden edinilecek pratiğin birleştirilmesiyle söz konusu vahada kesin zafere ulaşmaktı.

Rus Genelkurmayı'ndan General Vasily Alekseyeviç Perovskiy'in 1835 yılında Çar I. Nikolay'a gönderdiği mektuptaki; "*Fransa, Cezayir'i ele geçirmek için milyonlarca frank harcadı. Ancak bütçesini kesintisiz olarak birkaç katına çıkaran bir memleketi sahip oldu*"⁴¹ sözleri Rusların Fransız ordusunun sömürge çalışmalarını en başından beri yakından takip ettiğini anlatır. Rusya Genelkurmay Başkanı Fyodor Logginoviç Geyden'in, Türkistan coğrafyasını yakından tanıyan Albay A.N. Kuropatkin'i Fransa'nın Cezayir işgalindeki sistemini araştırması için görevlendirmesi işte bu takibin bir sonucuydu. Albay'ın askerlik mesleğine Türkistan'da başlaması ve bölgenin işgal faaliyetlerinde rol almasının yanında Türkistan ve Cezayir'in hem coğrafik karakter hem de toplumsal yaşamdaki benzerlikleri bu görevlendirmeyi isabetli kılmaktaydı. Kuropatkin'in esas görevi Fransız ordusunun Cezayir işgalinde kullandığı askerî sefer lojistiği hakkında istihbari bilgi toplamaya yönelikti.⁴²

Kuropatkin Haziran 1874'te Paris'e geldiğinde hemen işe koyuldu. Fransa'daki Rus istihbaratçı Lev Aleksandroviç Frederiks'ten Fransız ordusunun koloni birliklerinin özellikleri ve Cezayir'deki durumu hakkında ayrıntılı bilgiler aldı.⁴³ Meydiye (Medea) şehri Arap bürosu tarih kısmında ulaştığı bilgileri, Laguat şehrinde araştırmalar yapan bir subaydan aldığı bilgileri Albay'ın bilgi kaynakları arasında sayabiliriz. Anılan kaynaklar dışında Fransızların Cezayir'deki sefer lojistiğinde deve nakliyatı kullanımına dair başka bir bilgiye ulaşamadığını da Albay söylemektedir.⁴⁴

Kuropatkin yaptığı incelemelerde elde ettiği tüm bilgileri birleştirerek askerî sefer lojistiğinde deve vasıtasıyla elde edilen kazanımlara dair raporunu Genelkurmay'a sundu.⁴⁵ Söz konusu raporla Fransızların uyguladıkları düzenli deve nakil sisteminin Türkistan'ın işgalinde de kullanılmasına yönelik teklifte bulundu. Ayrıca Kuropatkin, *Cezayir* ismindeki eseri vasıtasıyla Rus kamuoyunu sömürge ordusunda develerin rolünden haberdar etti. Kuropatkin eserinde, Fransa'nın 1854-1874 yılları arasında Cezayir'de sömürge faaliyetlerinde deve konvoyunun işlevine şöyle değinmiştir: "*Burada (Cezayir'de) deve konvoy sitemini gözlemlediğimde şunu söyleyebilirim, bizde (Rusya'da) Türkistan'da teşkil edilen deve konvoyundaki develer daha itaatkârdır ve burada gördüğüm sistem bizim için de uygundur.*" Kuropatkin araştırmaları sırasında, çöl ve benzeri doğal şartlara sahip bir coğrafyada işgalin başarısının adeta anahtarı rolünü oynayan deve konvoyunun oluşturulması olduğunun

³⁹ Morris, *agm*, s. 225-226; Özkan, *age*, s. 192.

⁴⁰ Grodekov, *age*, s. 170.

⁴¹ Ziyayev, *age*, s. 62.

⁴² Andrey Şavaev, *Kuropatkin: Sudba Obolganogo Generala, U Nikitsik Vorot*, Moskva 2019, s. 49-50; Ömer Karataş, *Türkistan Son Genel Valisi Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin'in Günlükleri: Devrim Günlerinde Türkistan (1916-1917)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2021, s. 3-15; Morrison, *agm*, s. 477; Bulliet, *age*, s. 239-240.

⁴³ Şavaev, *age*, s. 49-50.

⁴⁴ Generelnago Ştaba Kapitan Kuropatkin, *Aljiriya*, Tipografiya V. A. Poletiki (Liteynaya, No:42), Saint-Peterburg 1877, s. 285.

⁴⁵ Yazıcı-Çelik, *agm*, s. 234.

tespitini yapar. Önce Cezayir'deki develerin fiziksel özellikleri, sevkiyatı, taşıma kapasitesi, bozkır (çöl) şartlarına uyumu, hastalıkları, askerî sefer sırasında bakımı, deve konvoyunun hangi bölümlere ayrılacağı, bozkırda devenin diğer nakliye vasıtalarından üstünlükleri gibi konularına değinir. Sonra ise çöl şartlarında deve nakliyesinin katır ve at nakliyesine göre avantajlarını şu örnekle açıklar:

“Katır ve atlar develere nazaran sık acıkmaktadır. Bu da bozkır şartlarında yılın büyük kısmında otlakların ve suyun yetersiz olması göz önüne alındığında sefer sırasında hayvanlar için ayrıca ot ve su bulundurmaya gerektirir. Bu yönüyle çöl şartlarında katır ve atın nakliye işlerinde kullanımı uygun değildir. Bozkırda develerin katır ve ata nazaran kendilerine yiyecek bulabilmesi, develerin suya ve yiyeceğe daha dayanıklı olması nedeniyle fazladan ot ve su taşınmasına gerek yoktur. Bu yüzden deveyle daha fazla yükün taşınacağı, develerin yük taşıma kapasitesinin katır ve atın taşıyacağından daha fazla olduğu açıktır. Ayrıca develerin yüklenmesi ve yükün indirilmesi işlemi at ve katıra göre daha hızlı olmaktadır. Bozkır şartlarında sefer sırasında askerî malzeme, askerlerin yeme, içme, giyim, barınma gibi diğer lüzumlu malzemelerinin taşınmasında deve nakliyesi katır ve at nakliyesine göre daha avantajlıdır.”

Fransız ordusunun başarı yöntemini anlayan Kuropatkin, Fransızların nakliye işinde deveyi tercih etmesini şu sözlerle önerir: “*Türkistan'da da bunu yapmalıyız.*”⁴⁶

Fransa'nın Cezayir'in işgali esnasında iklim şartlarını göz önüne alarak çöl sahasında kurulan garnizonlarla, garnizonlar arasındaki malzeme nakliyesindeki düşük maliyetle oluşturulan sistem Albay'ın ikinci tespitidir. Bu tespitini iki farklı şekilde oluşturulan deve taşımacılığı üzerinden anlatır. Bunlardan birincisi satın alma, ikincisi ise kiralama yoluyla oluşturulan deve taşımacılığı sistemidir. Kuropatkin Fransızların Lahuta şehrinin işgalinde kullandıkları kiralama usulüyle oluşturduğu deve konvoy sistemini şöyle açıklar:

a. Develer kiralanır. Kiralama deve sahibine garanti verilmesiyle bir sözleşmeye bağlanır. Böylece devesini kiraya veren kişi rahatsız olmayacaktır.

b. Devenin yanı sıra ücretli deveci tutulmalıdır. Devecilerin gönüllü ve sadık olmaları şarttır. Eğer onlar zorla tutulursa ya ilk fırsatta kaçarlar ya da sefer sırasında herhangi bir saldırıda düşman tarafına geçebilirler. Bu yüzden gönüllü ve sadık olmayanlar seferde hem fayda sağlamaz hem de engel olurlar.

c. Fransızların ihtiyaçları için talep ettikleri develer Araplar üzerindeki en ağır malî yüküdür.

d. Develerin Arap halktan zorla alınması güçsüz, hasta ve işe yaramaz yaşlı develerin verilmesine neden oluyor. Ama develer ücret karşılığında kiralanırsa en kullanışlı develer alınır.

e. Kiralama sisteminin başarısı konvoya güçlü ve kullanışlı develerin alınmasına bağlıdır. Bu durum çok önemlidir.

f. Fransızların işgal faaliyetleri sırasında yerli halk develerin fiyatını artırmıştır. 1850-1874 yılları arasında bir devenin fiyatı 100 franktan 250 franka, günlük kiralama bedeli ise 1,5 franktan 3 franka kadar çıkmıştır.

g. Satın alınan deve 250 frank, kiralanınan deve günlük 3 frank. Aradaki farka bakıldığında bu kadar masrafa gerek yoktur. Bu yüzden üç aylık bir seferde kullanılacak develerin temel ihtiyaçlarının aynı olduğu göz önünde bulundurursak develerin kiralanması daha ekonomik olacaktır.⁴⁷

Kuropatkin satın alma yoluyla oluşturulan sistemin zararlarını 1854 yılında Fransızların Cezayir işgali sırasındaki tecrübelerinden aktarır. Develerin bedeli, develerin bakımı ve konvoyu muhafaza edenlerin yüksek miktardaki maaşlarını gereksiz bulur. Ardından sefer sırasında ölen develerin yerine deve takviyesi yapılması sonucu ortaya çıkan yeni maliyete değinir. Kuropatkin satın alınan iki devenin ölümü sonrası ortaya çıkan zararın 200 frank olduğu ama deve kiralanmasıyla zararın daha az olacağını söyler. Bu yüzden bütçede yeni açık istemeyen Fransız idarecilerin Arap kabilelerinden deve kiralama yoluna gittiğini anlatır. Ayrıca kiralanınan develerin bakımının ücret karşılığı kiralanınan devecilerin sorumluluğuna verildiğini belirtir. Mesela 1855 yılındaki seferler sırasında hem develerin hem de deve konvoyuyla beraber bir koyun sürüsünün bakım görevi çobanlara verilmiş

⁴⁶ Kuropatkin, *age*, s. 204-205, 286.

⁴⁷ Albay Kuropatkin, Fransızların Laguat şehrinin işgal başarısında deve lojistiğinin nasıl bir anahtar rol oynadığına dikkat çeker. Ardından kiralama sistemi nedeniyle alınan develerin organize edilmesindeki personel seçimleri, görev tanımları ve maaş ile alınan ek ödemeler hakkında bilgi verir. Öncelikle konvoy şefi, şef yardımcısı, nişancı (muhafız), deve çobanı gibi personel seçimine ve görev taksimine değinir. Personel maaş ve diğer giderlerini şöyle açıklar: “*Sıradan bir yerli hizmetlinin (Arap kabilelerinden) aylık masrafı: maaş, mutfak masrafı ve ikramiye gibi eline geçen ek ücretlerle beraber toplam 2,660 frank 85 sent (665 ruble). Bunlara ek olarak iki atı için günlük 5 kilogram yem 4 kilogram saman alırlar. Konvoyun başına verilen bir Fransız teğmenin maaşı, ayda iki kez gelir ve şefin konvoy hakkında bilgi alırdı, yıllık 600 frank maaş ve büro masrafları için 400 frank harcanırdı. 12 yerli hizmetli tarafından develerin olatılması, toplanması temizliği ve diğer işleri yapıldı. Bu görevliler deve konvoyunda sürekli olarak görevli olan çobanlarla aynı haklara sahipti. Bu 12 kişinin yem, gıda ve giyecek giderleri için günlük 1 frank 94 sent yıllık olarak 708 frank 10 sent (177 ruble) ödenirdi. Atları için de 5 kilogram yem 4 kilogram saman verilirdi. Ayrıca konvoyda 48 nişancı (muhafız) vardı. Bunların her birinin, konvoydaki 15 ile 20 arasında devenin korunması, yüklenmesi, konvoy düzeninin sağlanması gibi görevleri vardı. Bu muhafızlar Araplar arasından alınır, kendi geleneksel giysilerini giyer ve silah taşırlardı. Ayrıca Fransız ordusundan sayılmamakla beraber herhangi bir disiplinsizlikleri ya da suç işlemeleri halinde askerî mahkemelerde yargılanırlardı. Bu nişancıların günlük yemiyesi 96 sent yıllık gelirleri ise 345 frank 60 sentti (86 ruble). Ayrıca bu nişancılar ödenen diğer ücretlerde vardı.*” Kuropatkin, *age*, s. 287-288, 294-295.

RUSLARIN TÜRKİSTAN'I İŞGALİNDE DEVELERİN VE DEVE TAŞIMACILIĞININ ROLÜ

ve sefer maliyeti daha da düşürülmüştür. Hatta konvoya dâhil edilen sürüden elde edilen gelirlerle deve konvoyunun masrafı karşılanmış ve ilk defa Fransızlar bir askerî seferlerde devlet hazinesine yük olmamıştır.⁴⁸

Albay 1854-1875 yılları arasında Fransızların seferlerde deve konvoyu oluşturma tecrübesini şöyle sıralar:

a. Satın alma sisteminde deve konvoyunda devlete ait 2.000 deve bulunur.

b. Konvoyun personeli şunlardan oluşur: 1. Arap bürosundan reis 2. Konvoyun başı olarak yerlilerden bir memur (görevli) ile yardım durumlarına ve yeteneklerine göre iki yardımcısı. 3. Reislerin emrinde (her 100 deveye 5 devenin tüm işleri için) 20 yerli kişi görevlendirilir. 4. 100 devenin sorumlusu olarak, 20 devenin tüm işlerini görecektir, birbirleriyle akraba olan dört yerli görevlendirir. 5. Develere yardımcı 400 kişi. Böylece her 4 deve için 1 kişi işe alınır.

c. Kurulan deve konvoy idaresinin gözetiminde elde edilecek kazançlar: Devenin yünü ve güçten düşen develerle ölen develerin derisinin satılması, barış zamanlarında develerin tüccarlara verilmesiyle askerlerin ihtiyacının karşılanması sağlanır ve doğumlarla beraber develerin sayısı artırılır.

Üçüncü tespitinde Kuropatkin, Cezayir'de Fransız ordusunun kullandığı develerle Türkistan develerini fiziksel özellikleri ve taşıma kapasitesi arasındaki farkı kıyaslar. Kıyaslamayı şöyle yapar: "*Bizim Türkistan'daki develerimiz Cezayir'deki develere oranla fiziksel özellikleri ve yük taşıması bakımından üstün olan iki hörgüçlü develerdir. Askerî seferlerde Ruslar için kullanışlı deve, sağlıklı, orta yaşlı ve 11 ile 14 pud⁴⁹ ağırlığında yük taşımaktadır.*"⁵⁰ Devamında develerde yaygın olarak görülen uyuz, sancı, kabarcık, derin apse, burun akıntısı, hayvanların tabanlarının tahribi gibi hastalıkları anlatır.

Kuropatkin'in dördüncü tespiti askerî seferlerde gereksinim duyulan ve deve konvoyuyla nakledilecek olan malzemelerin taşınma usulüdür. Bunları ise şöyle tasnif eder: Su için fiçılar, ekmeğin (peksimet) konacağı kutular, malzemelerin konacağı çuvallar ve urgan.

Kuropatkin'in son tespiti Rusların Türkistan işgalinde deve kullanımına yönelik yanlış yöntemlerdir. Her devenin burun deliğinden urgan ya da zincirlerle birbirine bağlanması sefer sırasında sorunlara sebep olmaktadır. Mesela develerin burun deliklerinden birbirine bağlanması onların yolda acıkması sırasında çok zaman kaybına yol açar. Bu sistemle develer hiçbir şekilde beslenemez ve yolda develerden birinin durmasıyla tüm deve konvoyu durmak zorunda kalır.⁵¹ Kuropatkin bu duruma şu örneği verir: "*1867 kışı, Yeni-Kurgan tahkimatı için bölgeyi keşfe küçük bir müfreze gönderildi. Bu bölgenin fiziki yapısı nedeniyle pek çok devenin engebeli yollarda iniş ve çıkışlar sırasında düştüğünü ve kendilerinin veya burun deliklerini veya çok güçlü olmayan iplerini kopardıklarını gördüm.*" Kuropatkin bunun için şu öneride bulunmaktadır:

"Fransızların sistemine uygun olarak deve konvoyundaki develer dörderli şekilde birbirlerine bağlanmalıdır. Her dörtlü grubun başına onlardan sorumlu bir yerli deveci konmalıdır. Böylece sefer sırasında hem develerin beslenmesi hem de diğer olumsuz durumlar engellenmiş olacaktır. Yerliler at sırtında ekibe yol gösterirler. Türklerden kiralanan develerden sorumlu kişi ve yardımcıları, dörtlü şekilde gruplandırılan develerin tüm ihtiyaçlarını karşılar ve yükleme işlerini yaparlar. Gruplar arasında yarım verst⁵² aralık bırakılır. Askerî sefer sırasında düşman kuvvetlerinin deve konvoyuna saldırmasıyla konvoyda yer alan develerin paniklemesine ve düzeni bozmasına neden olacağından dörtlü gruplar şeklinde örgütlenen develerin panik sonrası çıkaracağı sorunlar azalmış olur."⁵³

Kuropatkin, Fransız deve konvoy sistemlerinin oluşturulması, personel seçimi, seçilen sistemlerdeki başarı ve bütçeye katkısı, Türkistan'da Rusların bu tarihe kadar deve organizasyon biçimleri ve eksikliklerini kıyaslayarak yaptığı tüm açıklamalardan sonra Türkistan işgalinde Rusların kullanması gereken yol ve usul hakkında fikir ve önerilerini açıklar:

"Fransızların bizden (Ruslardan) önce başarı kazandıkları ve tecrübeli oldukları, daha önce anlattığım Laguat şehrine yönelik sefer organizasyonunu örnek almalıyız. Çünkü Fransızlar bu sistemi yıllar içerisinde edindikleri tecrübeler sonrasında kurmuşlar ve işgali başarıyla tamamlamışlardır. Türkistan işgali için Çar I. Petro'dan itibaren kurulan garnizonlar kullanılmalı ve ek olarak benzerleri inşa edilmelidir. Ayrıca Fransızların yaptığı gibi geçici konaklama yerleri de yapılmalıdır. Deve konvoyundaki develerin bakımı, yüklenmesi, hareket ettirilmesi, dinlendirilmesi, korunması gibi görevler için Türkmenler ve Kırgızlar kiralanmalıdır."⁵⁴

⁴⁸ Kuropatkin, *age*, s. 290.

⁴⁹ 1 pud= 1638 kg denk gelen Rus ağırlık ölçü birimi.

⁵⁰ Kuropatkin, *age*, s. 296-299.

⁵¹ Arminius Vambrey, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, haz. N. Ahmet Özalp, Ses Yayınları, İstanbul 1993, s. 1.

⁵² 1 verst=1,0668 kilometre denk gelen Rus ölçü birimi.

⁵³ Kuropatkin, *age*, s. 304-308.

⁵⁴ Kuropatkin, *age*, s. 309; Morrison, *agm*, s. 477-478.

4. Türkistan'ın Son Kalesi Türkmen Bölgesinin İşgalinde Develer

Ruslar 1879 yılındaki seferde ulaşımda at arabalarını tercih etmişlerdi.⁵⁵ Ama mesafenin uzun ve doğa koşullarının zor olması nedeniyle at arabaları ihtiyaçları karşılamada yetersiz kalmıştı. Bu yüzden müteakip seferin tüm nakliye işlerinin Kuropatkin'in *sahranın gemisi*⁵⁶ olarak nitelendirdiği, doğa şartlarına daha dayanıklı olan develer vasıtasıyla yapılmasına karar verilmişti.

Kuropatkin develerin özellikleri ve kullanımı hakkında şu bilgileri verir:

“Türkistan’da develerin ekseriyeti çift hörgüçlüdür. Tek hörgüçlü develer büyük ve güçlü olmalarına rağmen, soğuk ve açlığa dayanıklı değildir. Develer sessiz, çalışkan ve sakin hayvanlardır. Ortalama yaşam süreleri 20-25 yıl arasındadır. Askerî nakliye işlerinde kullanılan develer 2 balya şeklinde 12-16 pud (= 200-265 kg), ticarî kervandaki develer ise 18 pud (= 295 kg) yük taşıma kapasitesine sahiptir. Her iki balya, ağırlık ve hacim olarak dengeli olmalıdır. Her balya 1 *kulaçtan*⁵⁷ uzun olmamalı, genişliği 1,5 *arşın*⁵⁸ kalınlığı ise 1 arşına kadar olmalıdır. Develere yükler eşit bir şekilde arkadan yanıştırılır. Daha sonra birkaç insan bu yükleri kaldırıp devenin sırtına koyarlar. Deve ayağa kalktığı anda ise yükü beraberinde kaldırır. Develer yük olmadan saatte 5 verst, yüklü ise saatte 4 verst⁵⁹ yol kat ederler. Develerin birlikte hareket etmesi için 5 ile 15 deve sıralı şekilde birbirine bağlanır. Ticarî kervanlarda her 8-10 devenin başında bir deveci bulunur. Türkistan’da bu insanlara *lauç* (лауч) adı verilir. Askerî birliklerde ise 6 deveye bir deveci olması daha uygundur. Develerin en rahat hareket ettikleri zemin kurak ve kumlu arazilerdir. Killi zeminde ise, yağmurdan veya soğuk havadan sonra, develer dik iniş ve çıkışlarda, kolaylıkla kayarlar ve düşerler. Taşlı zeminlerde ise sürtme nedeniyle develerin yumuşak tabanı zarar görür. Üzerinde yük olmayan develer derin olmayan nehirlerden rahatlıkla yüzerek karşı tarafa geçebilirler. 3-4 saatlik molalar develer için yetersizdir çünkü 2-3 saatte onlar ne yem yiyebilirler ne de dinlenebilirler. Otlaklarda develerin yüklerini çıkarmak gerekir. Develerin sayısı fazla olduğunda, sadece yüklerini açmak 2-3 saat zaman alır ve develerin otlamasına vakit kalmaz. Görevliler harekete 1 saat kala tekrar develeri yüklerler. Devenin bir günde alacağı yol 25-30 verst olarak hesaplanmalıdır. Sıcak günlerde veya susuz yerlerden geçileceği sırada develere günde 2 kere su verilir. Develer her türlü suyu içebilirler. Onlar kuyulardaki tuzlu ve acı suyu bile istekle içebilirler. Develere günde 3-4 kova su verilmelidir. Çölde develer 2-3 ve hatta 5 gün, soğuk havada ise yük olmadığı durumunda 6-7 gün susuz kalabilirler. Ama daha sonra deve 8 kova su içer ve bu suyu onlara yavaş yavaş içirmek gerekir. Güçlü develer kervanlarla hareket ettiklerinde, 40-50 verst mesafeyi yorulmadan geçebilirler. Develer güneşin doğuşuyla hareket ederler ve hiç durmadan 5-6 saat yol kat ettikten sonra ise mola verilir ve 3-4 saat dinlenirler. Develere sessiz ve rahat davranmak gerekir. Onlara bağırıp vurdukları onlar korkmaya başlarlar. Böyle durumda deve yere yatar ve çaresizce yüksek sesler çıkarır, o esnada hiçbir güç onu ayağa kaldıramaz.”⁶⁰

Kuropatkin Rus ordusunun askerî sefer esnasında uğradığı deve kaybının sebeplerini şöyle sıralar:

“Ticarî kervanlarda güçlü ve dayanıklı olan develer, askerî seferlerde güçten düşüp ölüyorlar. Develer alındıktan sonra, onların birliklere dağıtımı, ilk gecelemeleri ve yüklenmeleri çoğu kez gece vakti ve bilinçsiz bir şekilde gerçekleşiyordu. Yüklü develer birliklerin toplanmasını bekliyorlar ve daha harekete başlamadan yoruluyorlar. Askerlerin taşınacak eşyaları, yemek yapmak için kazanlar, aletler, su fiçileri, subayların eşyaları, yedek eşyalar ve bunun gibi eşyalardan oluşan askerî yüklerin, develerin taşınması için uygun bir heybeye konulması imkânsızdır. Çünkü bu farklı ebat ve özellikteki eşyalar, köşeleri keskin olan kutular, sert malzemeler hiçte tüccarların düz pamuk balyalarına ve tahıl çuvallarına benzemiyordu. Silah ve mermi kutuları özel merdivenler yardımıyla diğer askerî yüklerden daha rahat yükleniyordu. İki farklı ağırlık ve hacimde olan balyalar bir tarafa kayarak, sallanıyor ve develerin sırtlarına sürtünüyordu. Bu yüzden develer üstündeki yük indirilince yere düşüyordu. İlk menzilde develere normalden daha fazla yüklemeye yapılıyordu. Ama bazı develer zayıf olduğu için ilk menzilden sonra yoruluyorlardı. Bu güçsüz develerden yük indirilip daha güçlü develere yükleniyordu. Askerler kendi ihtiyaçlarını taşıyan develerin susuz ve aç kalmalarına aldırış etmiyorlardı. Yola karınları aç çıkan develer, ilk geceleme noktasında bekletilip daha sonra yükleri çıkartılıyordu.”

Kuropatkin'in sefer için gerekli deve sayısının hesaplanması önerisi ise şöyleydi:

“Sefer için hazırlanan develerin her biri 10-12 pud yük taşımalıdır. Gıdalar ve devecilerin eşyaları ile diğer yükleri ekleyince, devenin yükü toplam 12-14 pud oluyordu. Ortalama bir deveye yüklenecek yükün 10 pud, kervanda hareket eden devenin yükü ise 16 pud teşkil etmelidir. Bu hesaba göre askerî seferde 4.800 pud taşımak için 480 deve gerekir. Yedek olarak ise her 15 deveye 1 deve, toplamda 32 deve gerekir. Yani sefer için 512 deve ve her 7 deveye 1 deveci gerekir. Toplamda ise 70 devecinin olması gerekir.”⁶¹

Rusya, Türkmenlerle mukayese edilemeyecek kadar daha organize ve modern silahlarla donatılmış bir orduya sahipti. Buna rağmen Türkistan bölgesinin merkezden alınan kararlarla ele geçirilemeyeceğini yaklaşık 40

⁵⁵ Grodekov, *age*, s. 139.

⁵⁶ Bu tabir genel de Arap coğrafyasında kullanılır. Kuropatkin'in Fransa'da “Düzenli Deve Nakliyesi” üzerine yaptığı çalışmada istifade ettiği Arap Bürosu tarih kısmından bu tabiri ödünç aldığını söylemek mümkündür.

⁵⁷ 1 kulaç=2,16 metreye denk gelen Rus uzunluk ölçüm birimi.

⁵⁸ 1 arşın=0,71 metreye denk gelen Rus uzunluk ölçüm birimi.

⁵⁹ 1 verst=1,0668 kilometre denk gelen Rus ölçü birimi.

⁶⁰ Vambrey, *age*, s. 91; Mammadov, *agt*, s. 118-121.

⁶¹ Mammadov, *agt*, s. 120-121.

RUSLARIN TÜRKİSTAN'I İŞGALİNDE DEVELERİN VE DEVE TAŞIMACILIĞININ ROLÜ

yıllık tecrübe sonunda öğrenmişti. Yine de Çarlık yönetimi Türkmen bölgesini ele geçirmek ve buradaki Türkmen oymaklarını itaati altına almak için yeni bir taarruz yapma niyetindeydi. Ama Rusların yeni bir hezimetle asla tahammülü yoktu. Kuropatkin tam da bu yüzden Fransa'ya gönderilmişti. Albay'ın raporundaki tespitler ve önerilerle önceki tecrübeler göz önüne alınarak askerî sefer lojistiği planlaması yapılacaktı. Yapılacak sefer tüm yönleriyle müzakere edildi. Bu bağlamda seferin lojistik planlaması üzerine yoğun çalışmalar yapıldı ve Türkmen Vahası'nın işgali için hazırlanan plan taslakları Çarlık yönetimine sunuldu. Hazar Ötesi Eyaleti Ordu Komutanı General Tergukasov'un Türkmen bölgesinin işgal planı bunlardan biriydi.⁶² Fakat Çarlık yönetimine sunulan bu plan Kafkasya'nın dağlık arazilerinin işgal planıyla aynı olması nedeniyle kabul göremedi. Uzun tartışmalardan sonra öne çıkan birkaç yeni işgal planı da Çarlık yönetimi tarafından kabul görmedi. Çar II. Aleksandr'ın, General Mikhaıl Dmitriyeviç Skobelev ile 12 Ocak 1879 tarihinde yaptığı görüşmede Çar'ın kafasında yapılacak seferin komutanı hakkında bir kanaat oluşmuştu.⁶³ Çar II. Aleksandr 1880 yılı Şubat ayında Hive ve Hokand seferlerine katılması sayesinde bölgeyi yakından tanıyan, ihtiyatlı, uyumlu, dirayetli ve seçkin bir komutan olan 4. Kolordu komutanı General Skobelev'i Türkmen Vahası'na yapılacak seferin komutanlığına atadı.⁶⁴ Merkezin tüm desteğini arkasına alan Skobelev sefer planını hazırlamaya başladı.⁶⁵ Generalin hazırladığı plan merkezde biriken bilgilerin ve Kuropatkin'in Fransa'dan edindiği pratiğin birleşiminden oluştuğu için Çar tarafından hemen kabul edilerek onaylandı.⁶⁶

Rusların Türkmenlere karşı yeni bir mağlubiyet alması Türkistan'a veda etmelerine sebep olabilirdi. Çünkü bölgede zaten Rus yönetiminden hoşnutsuz olan halkın sesleri yükselmeye başlamış ve Türkmenlerin zaferleri sonrası Rusların bölgeden atılacağı umudu doğmuştu. Bu yüzden işgal seferine çıkacak tüm birliklerin bu husustan haberdar edilmesi ve seferin bir ölüm kalım savaşı olduğuna askerlerin ikna edilmesi gerekiyordu.

Bu ikna çabasını, Skobelev'in Ahal-Teke seferi öncesi 1 Mart 1880 tarihinde seferin hedefi ve amaçlarını açıkladığı şu emirde görmektediriz:

"Plana göre ne olursa olsun geri çekilmeyeceğiz. Avrupa ve Asya'nın gözünde bu durum Rusya'yı küçük düşürüyor. Sonuçta düşmanlarımız cesaretleniyor. Bu da Rusya için bir askerî seferden daha önemli bir durumdur. Bu sefer sırasında sadece arazilerimizi korumaya odaklanacağız. Bu amaca ancak Ahal-Teke Türkmenlerine son darbeyi vurarak ulaşacağız. Merv'e doğru bir harekât söz konusu bile değildir. Hedefe doğru sistematik bir şekilde ilerleyeceğiz. Vahada Kızıl-Arvat'ı (veya Bami) ele geçirip ve burada sefer üs noktasını oluşturacağız. Bu nokta, Çekişlyar ve Krasnovod'dan sağlam bir şekilde takviye edilecek."⁶⁷

İşte bu açıklamayla ordusunu psikolojik olarak sefere hazırlayan Skobelev ardından harekât planını duyurmaya koyuldu.

Bozkırda askerî başarı elde edilmesinin ancak doğa ve iklim koşullarına uygun bir planlamayla olacağını Skobelev biliyordu. Ayrıca seferin tüm lojistik desteğini (levazım ve mühimmat) hedeflenen yere ulaştırmak da çok önemliydi. General'in planlamasına göre sefere modern silahlarla donatılmış 11.000 asker katılacaktı. Bu askerleri 3.000 at taşıyacaktı.⁶⁸ Fakat esas mesele bu askerleri sağlıklı ve savaşacak bir şekilde düşman karşısına çıkarmaktı. Bu yüzden sefere dair tüm ayrıntılar önemliydi. Türkmen Vahası'nda su olmadan ilerlemek ölmek demektir. Ruslar daha önceki askerî seferlerde su kıtlığı nedeniyle çok sayıda asker ve hayvan kaybetmişti. Bu yüzden Krasnovod ve Mikhaylov körfezlerinde deniz suyunu arıtmak için tesisler kuruldu. Arıtılan suyun saklanması için 125.000 kova kapasiteli 2 havuz yapıldı. Sefer sırasında suyun taşınacağı fiçiler hazırlandı. Görünürde askerî güç ve su meselesi halledilmişti. Ayrıca sefer için nakliye edilecek yük toplamı 2.000.000 pud olarak hesaplanmıştı.⁶⁹ Hesaplanan bu yükün taşınması hem askerlerin hem de seferde görevli hayvanların yaşamasını sağlayacaktı. Bu da nakliye araçlarının seçim ve tedarikine bağlıydı.

Askerî harekâtın gerçekleştirilmesi için en önemli meselelerden biri nakliyat ve dağıtımdır. Bu bağlamda intikal mesafesi, intikal vasıtası (hayvan, yaya, demiryolu, karayolu, hava yolu veya deniz yolu sistemi veya bunların karışımı), intikal ettirilecek askerî güç, savaş bölgesindeki risklere bağlı olarak askerî lojistik stratejisi belirlenirdi. Rusların planlamasında en önemli hedef sefere gönderilecek askerlerin tüm ihtiyaçlarını vahaya ulaştırmaktı. Çünkü çıkış noktasından varış noktasına kadar hem askerler hem de tüm ihtiyaçları taşınmazsa yenilgi ya da geri çekilme kaçınılmaz olacaktı. Ruslar bunu daha önceki seferlerde yaşamıştı. Sefere katılacak birliklerin ihtiyacı olan ulaşım, beslenme, destek, iletişim, sıhhiye gibi muharebe hizmet destek faaliyetleri şöyle planlanmıştı:

a. Nakliye işinin ana vasıtası develer olacaktı.

⁶² Grodekov, *age*, s. 170-176.

⁶³ Grodekov, *age*, s. 180.

⁶⁴ Özkan, *age*, s. 198; Grodekov, *age*, s. 179.

⁶⁵ Grodekov, *age*, s. 197.

⁶⁶ Morrison, *agm*, s. 480-481; Özkan, *age*, s. 198-199.

⁶⁷ Mammadov, *agt*, s. 232.

⁶⁸ Özkan, *age*, s. 200.

⁶⁹ Grodekov, *age*, Prilojenia K Glave I., s. 4.

ÖMER KARATAŞ

- b. Sefer için 10.000-20.000 arasında deveye ihtiyaç vardı.
- c. Mesafenin uzak olması nedeniyle Bami'de yeni bir üs yapılacaktı.
- d. İklim şartları nedeniyle su meselesi çözülecekti.

Develerin tedariki, sağlıkları ve bakımları ile nakliye gücü seferin en kritik konusu olarak görülmekteydi.⁷⁰ Genellikle her sefer sırasında Rusların deve kaybı çok fazlaydı. Mesela Ruslar Hive seferi sırasında 15.000 ve Hazar Ötesi bölgesine yapılan (1869, 1879) bozkır seferleri sırasında 5.000'den fazla deve kaybetmişlerdi.⁷¹ Bu yüzden Skobelev'i en çok endişelendiren durum sefer esnasında develerin ölme ya da iş göremez hale gelme ihtimaliydi.

Skobelev'in kararıyla bölgelerden toplanacak deve sayısı şöyleydi:

- a. Etrek mıntıkasında bulunan göçebe Türkmenlerden 2.000 deve alınacaktı.
- b. Mangışlak'taki Kırgızlardan 3.000 deve alınacaktı.
- c. Tüccar V. E. Myakinkov ile kontrat yapılacaktı. Tüccar, Orenburg Kırgızlarından tanesi 110 rubleden 6.000 deve alacak ve bu develeri Emba Nehri'nde teslim edecekti. Develer buradan da askerî yetkililerin kontrolü altında Krasnovod'a ulaştırılacaktı.
- d. Tüccar A. Y. Gromov ile Buhara ve Hive'den her biri için aylık 25 ruble karşılığında tedarik edeceği 5.000 deveyi Krasnovod'a getirmesi için kontrat yapılacaktı.
- e. Her 5-6 deve için de bir deveci kiralanacaktı.
- f. Tüm bu develer farklı tarihlerde ulaştırılacaktı. Öncelikle üssün Bami'ye taşınmasında kullanılacak develer Atrek'ten hemen satın alınacaktı.⁷²

Skobelev söz konusu bölgede daha önce katıldığı seferlerde deve tedarik eden adı geçen iki tüccarın işlerini iyi yaptıklarını biliyordu. Bu yüzden Türkmen Vahası'na yapılacak sefer için gerekli develeri bu iki tüccardan temin etmeye karar verdi. Hive ve Hokand seferlerinden tanıdığı tüccar Gromov ve tüccar Myakinkov ile seferde kullanılacak devlerin 3-12 yaş arasında ve gücü yerinde sağlıklı olmaları şartıyla anlaşma yapıldı. Skobelev tüccarların sefer için getirecekleri develerin ve diğer malzemelerin kontrol görevini Albay İvanov'a verdi. Skobelev 1873 yılındaki Hive seferi için develerini kiralandığı ve işini o sıralarda düzgün yapan tüccar Myakinkov'u St. Peterburg'a çağırdı. Generalin amacı hem seferin gizli kalması ve duyulmasına yönelik bir tedbir hem de develerin bedelinin yükselmesini engellemektir. Kırgızlar Türkistan bölgesine yönelik yapılan seferlerde Rus ordusuna deve satmak ya da kiralamak istemediğinden Çarlık yönetimi tüccar kullanarak bu durumu aşmaktaydı. Skobelev Ahal Teke seferinin başarısız olma ihtimallerini tümünden ortadan kaldırmaya çalışmaktaydı. İşini şansa bırakmak istemediğinden ve seferin en önemli rolünü oynayacak olan develerin tedarikinden emin olmak için aynı tüccarla yine iş birliği yaptı. Tüccarın getireceği develerin içinden seçerek alım yapılması da 1873 seferinde kiralanmış ve satın alınan develerin güçsüz ve sağlıksız oluşu ve daha seferin yarı yolunda çok sayıda telef olmalarıydı. Bu tecrübe Skobelev'in bizzat katıldığı seferlerden edindiği bilgilerdi. Tüccar bölgenin şartlarını bildiğinden o şartlara uygun nakliye yapabilecek 6.000 deve satın alınmasını önerdi. Bu develeri 17 Mart'a kadar Orenburg'dan Emba nehrine getirmesi şartıyla Skobelev onun önerisini kabul etti. Skobelev'in başka seçeneği de yoktu zaten. Anlaşmanın maddeleri hazırlandı. Buna göre 6.000 deve tanesi 110 rubleden satın alınacaktı. Orenburg Genel Valisi bu deve satım işi için bölgedeki deve fiyatlarını araştırmıştı. Ayrıca bir diğer tüccar Gromov'dan ise aylık kirası 25 ruble olan 5.000 deve 25.000 ruble karşılığında kiralanması yönünde anlaşma sağlandı.⁷³

Skobelev'in planlaması sonucu satın alınan ve kiralanmış develer: Atrek mıntıkasında bulunan göçebe Yomud Türkmenlerinden 1.084 deve satın alındı. Türkmenlerden kontrat karşılığında aylık olarak 3.000 deve kiralandı, Mangışlak yarımadasından tanesi 72 rubleden 3.638 deve satın alındı ve bunların bakımı ve sürülmesi için 476 deveci kiralandı. Orenburg'dan tüm zorluklara rağmen, Tüccar Myakinkov'un alt Emba kalesine ulaştırdığı 6.600 deve tanesi 110 rubleden satın alındı. Tüccar Gromov Türkmenlerden aylık 25 rubleden 4.189 deve kiraladı. Toplamda 12.596 deve satın alınmış ya da kiralanmıştı. Develerini satma ya da kiralamaya yoluyla Ruslara vermeyen Türkmenlerin de 2.657 devesine el konulmuştu. Sonuçta Skobelev deve konvoyu için develeri satın alma, kiralamaya ve el koyma yöntemlerini kullanarak üç yolla tedarik etmişti.⁷⁴

⁷⁰ Grodekov, *age*, s. 181-182.

⁷¹ Mammadov, *agt*, s. 112-117.

⁷² Özkan, *age*, s. 212; Mammadov, *agt*, s. 117.

⁷³ Grodekov, *age*, s. 205-2013.

⁷⁴ Ruslar Türkistan bölgesine daha önce yaptığı askerî seferlerde kullandığı develerin büyük kısmını Kırgızlardan aylık 15-20 rubleye kiralyordu. Her 5-10 deve için 5 ruble karşılığında deve çobanı/bakıcısı da tutuluyordu. Deve, sahibiyile birlikte kiralanınca iyi bakıldığı için develer daha dayanıklı oluyordu. Ama seferin süresi uzayınca Kırgızlar aylık kira ücretini 2, 3 kat artırıyordu. Bu nedenle deve bakımı için 60 ile 120 ruble arasında ücret istiyorlardı. Deve kiralamaya işinin kârlı olmasına rağmen yerli ahali sefer için develerini kiraya vermekten çekiniyordu. Birde bu sefer Türkistan'a olunca bunu hiç istemiyorlardı. Ahali yılların tecrübesi sayesinde askerlerin kiraladığı develerin çoğunun öldüğünü ve deve bedellerini almanın zorluğunu biliyordu. Bu yüzden develerini kiraya vermeyen sahiplerine develeriyile birlikte zorunlu olarak sefer için el konuluyordu. Bu durumda rehberlerin develerle birlikte kaçması imkânsız oluyordu. Kırgızlar kiralık deve

RUSLARIN TÜRKİSTAN'I İŞGALİNDE DEVELERİN VE DEVE TAŞIMACILIĞININ ROLÜ

Seferdeki tek nakliye vasıtası olarak kullanılacak develerin planlanan zamanda gelmemesi Rusların işgal seferini geciktiriyordu. Özellikle Orenburg'dan gelecek develer yaklaşık 2.000 verst yol kat ettikten sonra Skobelev'in belirlediği yere gelebildiler. Mangışlak ve Orenburg'dan satın alınan develerin geç ulaşması da Bami'ye yükün taşınmasını yavaşlatmıştı. Tüm yükün Bami'ye taşınması ancak Kasım ayında bitmişti. Haziran ve Temmuz aylarında Rusların harekete geç başlamasının nedeni develerin Bami'ye beklenenden daha geç vakitte ulaşmasından kaynaklanıyordu. Skobelev ilk önce sefer için gerekli nakliye vasıtası olan develeri temin etmek ve sefere katılacak askerlerin gıda sorununu çözmeyle meşgul olmuştu. İhtiyaçların toplanmasını hızlandırmak için Hazar Ötesi (Za-Kaspiyskiy) Eyaleti'nde bulunan birliklerin bir kısmını bu işle görevlendirmişti. Develerin tedariki sağlanınca Hazar üzerinden yüz binlerce pud yük hızlı bir şekilde Mikhaylov ve Çekişlyar noktalarına ulaşmaya başlamıştı. Bu gelişmeler planlamanın en kolay kısmıydı. Esas zor olan şey bu yüklerin Türkmen Vahası'na nakliydi. Bunun için de çok sayıda deve gerekiyordu. Tüm imkânlarını ve tedarik yöntemlerini kullanan Skobelev yeterli sayıda devenin satın alınmasını ve kiralanmasını sağlamıştı. Denizden 300 verst uzaklığında bulunan Bami 1880 yılı Mayıs ayının başlarında ele geçirildi. Burası Hazar Denizi ile bağlanarak bir askerî üs hâline getirdi. Burası ayrıca Atrek ve Mikhaylov hatlarıyla da bağlantı sağlıyordu.

Skobelev'in planına göre Rus ordusunun tüm ihtiyaçlarını savaş mahalline götürmek için develerden konvoylar oluşturulmuştu. Mikhaylov hattını kullanarak yük taşımak için 4 Eylül ile 4 Ekim arasında Mangışlak'tan gelen 1.000, Orenburg'dan gelen 1.000, 1.444, 1.680 ve 1.547 devenin yer aldığı 5 taşıma konvoyu oluşturuldu. Bu konvoyların sorumluları ve yardımcıları subaylardan seçilmişti. Konvoyların her biri 200 deveden oluşan kollara ayrıldı. Her kolun sorumluluğuna yerli bir kervanbaşı atandı. Onlar yüklerden ve deveçilerden sorumlu olacaklardı. Oluşturulan beş konvoydan üçü Mikhaylov hattıyla sefer için malzemeleri, ikisi ise demiryolu için gerekli malzemeleri taşıyorlardı. Bu develer Emba Nehri'ne kadar 500 verst yol kat etmişlerdi. Emba'dan Krasnovod'a kadar Ust-Urta çölü ile 970 verst yol daha kat ettiler. Beş konvoy şeklinde gönderilen develerin muhafazası için her bir kolda bir Rus Kozak birliği görevlendirildi. Her bir menzile ulaşan Kozak birliği burada bekleyen Kozak birliği ile yer değiştiriyordu. Bütün yol 40 günde kat edildi. Günlük geçilen mesafe ortalama 30 verst olmuştu. Konvoylar haftada 1 veya 2 gün dinleniyorlardı. Krasnovod'a kadar sadece develerin kaybı %1 oldu. Develeri muhafaza eden Orenburg Kozaklarının 5 birliğinden üçü orduya katıldı. Onlar Bami'ye kadar 1.500 verst kat etseler bile atları ve silahları sağladı. Savaşa giden birliklerin tüm yükünü taşıyan develerdi. Orenburg Kazak birliği kafilesi 900 deveden oluşturuldu. Develerin askerî ve diğer sınıflara taksimi şöyleydi: Piyadeler 465, Kozaklara 300, topçulara 50, hastalara 18, birlikte görevli yerliler için 60 deve. 7 deve ise yedekti. Piyadeler develerin üzerinde hareket edeceklerdi. Birlikte yer alan toplam yerli sayısı ise 4 rehber, 15 atlı ve 153 deveciydi. Konvoy şeklinde organize edilen develerin bir kısmı binlerce ton gıda, silah, mühimmat ve inşaat malzemesi taşıyorlardı. Develerin bir kısmı ise bozkırın şartlarına ve Rus ordusunun yüküne daha fazla dayanamamış ve ölmüştü. Eylül ayı ortalarına gelindiğinde Rus sefer birliğindeki develerin %20'si telef olmuştu. Atrek hattında Mangışlak'tan getirilen 1.084 deveden geriye sadece 207 deve kalmıştı. Atrek Türkmenlerinin el konulan 2.657 devesinden ise sadece 546'sı hayatta kalmıştı.⁷⁵

Skobelev olası deve kayıplarını hesaba katmıştı. Gerekliğinde yeni develer kiralanıyor ve Türkistan'ın işgalinde en önemli rol develerin sırtına yüklemeye devam ediliyordu. 8-16 Aralık arasında Bami'den Samur'a 32 bölük piyade ile bunların yanında 7.900 deve, 141 araba ve 76 beygir geldi. Bu hayvanlar ve vasıtalarla Samur'a 20 Ocak 1881 tarihine kadar mühimmat ve levazımat taşınmaya devam etti. 1 Mart 1881 tarihine kadar da 8.000 askere yetecek gıda ve birliğin tüm silah, mühimmat ve ihtiyaçları taşındı. Ruslar kendi sınırlarına 2.000 verst (yaklaşık 2,133 km) uzaklıkta, doğa ve iklim koşulları çok zor olan Türkmen Vahası'na son darbeyi indirmek için yeterli güç ve malzemeyi binlerce devenin sırtında Dengil-Tepe'ye toplamışlardı.⁷⁶ Türkmenler genel taarruza geçen Ruslara karşı çok kayıp vermelerine rağmen bir süre direndiler, ancak Rusların kaleyi ele geçirmesi Türkmenlerin tüm direnişini kırdı. Sonuçta General Skobelev'in planı tutmuş ve Türkmenlerin 40 yıldır Ruslara teslim etmedikleri Türkmen Vahası Rusların işgaline uğramıştı.

1881 yılının ilkbaharına gelindiğinde Rusların askerî başarısının anahtarı olan develerden geriye kalanlar tamamen bitkindiler. Rusların kullandıkları binlerce deve sefer sırasında ölmüştü. 20 Nisan'da Skobelev'in emriyle sefer boyunca alınan 12.596 deveden 12.246'sı listeden silinmişti.⁷⁷ 13 milyon Rubleye mal olan ve planlandığı üzere iki yıl yerine sadece 9 ayda bitirilen Ahal Teke Seferi'nin bu kadar hızlı ve başarılı bir şekilde

vermekten daha ziyade develerini satma arzusundaydılar. Bin deve ihtiyacı olduğu zaman develerin normal fiyatını hemen yükseltiyorlardı. Alıcının tecrübesiz olduğunu fark ettiklerinde ise ona yaşlı ve zayıf develeri satıyorlardı. Rusların 1879 yılında Türkmenler karşısında mağlubiyet sonrası geri çekildiklerini bilen yerli ahali Ruslara sonraki seferlerde kiralık deve vermekten kaçınınmaktaydı. Ayrıca yerliler Türkmenlerden korkuyorlardı. Çünkü ellerine geçen tüm Kırgız deve çobanlarını öldürüyorlardı. Mammadov, *agt*, s. 115-116; Özkan, *age*, s. 208.

⁷⁵ Grodekov, *age*, Prilojenia K Glave I, s. 53-59; Mammadov, *agt*, s. 221-126.

⁷⁶ Mammadov, *agt*, s. 144, 152.

⁷⁷ Mammadov, *agt*, s. 217.

tamamlanması imparatorluk başkentinde sevinçle karşılanmış ve bu zafer dolayısıyla Skobelev 2. derece Aziz Georgiy Nişanı'nı ve piyade generali unvanını almıştı.⁷⁸

SONUÇ

XVII ve XIX. yüzyıllarda Ruslar, Türkistan'ı tanımak amacıyla kendileri için o zaman zarfında gizemli bir coğrafya olan bölgenin şartlarını öğrenmeleri için birçok kişiyi çeşitli sıfatlar ve görevlerle bölgeye göndermişlerdi. Gidenlerin Rus devlet merkezine gönderdiği rapor, gezi notları ve bilgiler Çarlık yönetiminin bölge hakkında bir kanaat oluşturmasına neden olmuştu. Oluşan kanaat sayesinde geliştirilen Rusya'nın yayılmacı politikaları sonucunda Türkistan bölgesi Rus denetimine girmiştir.

Ruslar bölgede güçlü bir devlet olmaması şansını kendi menfaatleri doğrultusunda sonuna kadar kullandılar. Türkistan bozkırlarının sahip olduğu doğa ve iklim koşullarının Rusları zorladığı zamanlar olmuşsa da Ruslar bu zorlukların üstesinden gelmek için uzun bir zamanı, büyük bir bütçeyi ve çok sayıda insan kaynağını feda etmişlerdi.

XVIII. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonlarına kadar Türkistan bölgesinde işgallerini sürdüren Ruslar uzun uğraşlar vermesine rağmen bir türlü Türkmen Vahası'nı ele geçirememişlerdi. Buranın işgalinin bölgedeki otoritelerinin tamamen yerleşmesi anlamına geldiğini bilen Ruslar, bu maksatla tüm birimlerini harekete geçirmişti. Her ne pahasına olursa olsun vaha işgal edilmeli ve Ruslar bölgede arzuladıkları sömürü düzenini tamamen tesis etmeliydi. Türkistan bölgesinde Rusların nüfuz edemediği Türkmen Vahası'ndaki çöl, fiziki durumları çok kötü ve kat edilmesi zor yollar, su kuyularının azlığı, Türkmenlerin vatan savunmasında gösterdikleri dirayet gibi sebepler Rus işgaline engel olmuştu.

Ruslar Türkmen Vahası'nı işgal etmek için daha önceki işgallerin tecrübesini bir sonraki işgal seferine aktararak yollarına devam etmekteydiler. Bu işgallerin başarılı olmasında en önemli görev ise develere düşmüştü. Develer çöl ve bozkır yollarında ulaşımda en kullanışlı ve en önemli vasıtaydı. Buna bağlı olarak Rus ordusuna ait tüm levazımat ve mühimmat oluşturulan deve konvoylarının sırtında işgal edilecek mahallere taşınmaktaydı. Devenin yük taşıma kapasitesi ve doğa koşullarına dayanıklı olması onu işgallerin anahtarı konumuna getirmekteydi. Bu amaca yönelik yapılan sefer lojistik çalışmalarında develer ve develerin gücü planlamada daima ilk sıradaydı. Çünkü çöl, kumlu yollar, otun yokluğu, iklimin değişkenliği, uzun mesafe gibi zorluklar ancak develerden oluşturulacak nakliye konvoylarıyla aşılabildi.

Kuropatkin eserlerinde devenin Türkistan işgalinde oynadığı rolü anlatırken çift hörgüçlü deveyi idealleştirmiştir. Develerden Arap kültüründeki *sahranın gemisi* sıfatıyla söz etmiş ve develeri 1839-1881 yılları arasındaki işgal ordusunun adeta kahramanı olarak tarif etmiştir. Türkmen Vahası'na o dönemde hiçbir araçla taşınmayacak yüz binlerce ton malzemeyi yaklaşık 20.000 devenin sırtında taşıyan Ruslar hem bölgeyi işgal etmiş hem de develerin zor koşullarda dahi askerî seferlerdeki katkısını göstermiştir.

Son olarak Türkistan'ı işgal eden sadece komutanların ve askerlerin karar ve çabalarının olmadığı söylenebilir. Türkistan'ı işgal eden en önemli unsurlardan biri develer ve onların taşıma gücüdür. Ayrıca Ruslar Türkistan'daki işgal etme başarılarını Türkistan'ın yerel güçlerinden sağlamıştı. Ruslara bu gücü verenler; develer, yerli deveçiler ve bu coğrafyayı bilen yerli rehberlerdi.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>

⁷⁸ Özkan, *age*, s. 229; Morris, *agm*, s. 250.

Copyrights:

The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

ALEKSANDROVİÇ, Şavrov Nikolay, *Put'v Centralmıyu Asiyu Ponappravleniyu Ukazannomu Petrom Velikim*, Saint-Peterburg 1871.

ALPTEKİN, Mehmet, "Türk Mitolojisinde Hayvan Sembolizmi Çerçevesinde "Deve", *BŞEÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 2, 2021, ss. 236-244.

ANDİCAN, A. Ahat, *Cedidizim'den Bağımsızlığa Türkistan Mücadelesi*, İstanbul 2003.

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1999.

ARSLAN, Mustafa, "Türkmen Göroğlu Destanında Deve", *Deve Kitabı*, Edt. Emine Gürsoy Naskali-Erkan Demir, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, ss. 199-209.

BARANOVSKİY, B. A. Tugan Mürze, *Türkistan'ın İşgal Sürecinde Ruslar Ahalteke'de*, (Akt. Yusuf Akgül-Cebbar Göklenov), Bengü Yayınları, Ankara 2021.

BİLGE, Sadık Müfit, *Elinde Çıngıl Olarak*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017.

BRAUDEL, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. I, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayınları, İstanbul 1989.

BULLIET, Richard W., *The Camel and The Wheel*, Columbia University Press, New York 1990.

ÇAPRAZ, Hayri, "Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, Aralık 2011, ss. 51-78.

DOĞAN, Orhan, "Rusya'nın Orta Asya'ya Yönelik Siyasetinde Kazak Hanlıklarının Önemi (18. Yüzyılın İlk Yarısı)", *Tarih Dergisi*, S. 37, 2002, ss. 77-92.

Ebülgazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü*, haz. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1974.

FERRO, Marc, *Sömürgecilik Tarihi*, çev. Muna Cadden, İmge Yayınları, Ankara 2002.

FIGES, Orlando, *Nataşa'nın Dansı Rusya'nın Kültürel Tarihi*, çev. Figen Dereli, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018.

GOLDEN, Peter, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Yahya Kemal Taştan, İstanbul 2014.

GÖKÇİMEN, Ahmet, "Türkmen Kültüründe Deve ve Develerin Piri Veyis Baba", *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 80, Kış 2016, ss. 219-230.

GRODEKOV, N. İ., *Turkmeni V Voyna Pohod Skobeleva 1880-1881 gg.*, Tom Pervıy, Saint-Peterburg 1883.

HAYİT, Baymirza, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Otağ Yayınları, Ankara 1975.

İstoria Kazakhstana (Oçerk), Deuiry, Redaktor L. İ. Drobjeva, Almatı 1993.

KARATAŞ, Ömer, *Türkistan Son Genel Valisi Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin'in Günlükleri: Devrim Günlerinde Türkistan (1916-1917)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2021.

KAYAPINAR, Selda, *Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2017.

KERİMOV, Hatice -İlyas Topsakal, "İmparatorluk Dönemi Ruslaştırma Siyasetinin Bir Aracı Olarak Genel Valilik Kurumunun Tarihi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 121, 2019, ss. 365-382.

KERİMOV, Hatice, "Rus Şarkiyatçı A. L. Kun'un Gözüyle Hodayar Han Devrinde Hokand Hanlığı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S. 4, 2020, ss. 97-113.

KERİMOV, Hatice, "Rusların Orta Asya'ya Yaptıkları Seyahatler ve Keşif Gezilerine Genel Bir Bakış Adlı Yayın Dizisinin Dönemselleştirme Açısından Önemi", *Kitaplar İle Geçen Bir Ömür Mustafa Vedat Sönmez'e Armağan Kitap ve Kütüphane*, Edt. Alpaslan Demir, Tuba Tombuloğlu ve Sezai Balcı, Efe Akademi Yayınları, İstanbul 2021, ss. 438-456.

KOÇAK, R. Dilek, “Lojistiğin Tarihsel Gelişimi: Askeri Gereksinimden İşletme Lojistiğine ve Tedarik Zinciri Yönetimine Evrilme Süreci”, *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, C. 15, S. 58, April 2020, ss. 246-258.

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Yayınları, Ankara 2014.

KUROPAKİN, Genelrango Ştaba Kapitan, *Aljiriya*, tipografiya V. A. Poletiki (liteynaya, No:42), Saint-Peterburg 1877.

MAMMADOV, Ceyhun, *Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin ve Onun Türkmenistan'ın Fethi Adlı Eseri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa 2021.

MORRIS, Laurence Pete, “Türkmenlerin İtaat Altına Alınışı”, *Türkmenler Üzerine Makaleler*, çev. Resul Kürşat Şahsi, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, ss. 225-250.

MORRISON, Alexander, “Camel sand Colonial Armies: The Logistics of Warfare in Central Asia in the Early 19th Century”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 57, No. 4, 2014, ss. 443-485.

ORTAYLI, İlber, “Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi Üzerine Bir Deneme”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 28, S. 01, Ocak 1973, ss. 181-190.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş I Türklerde Köy ve Şehir (Gök-Türklerden Osmanlılara)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

ÖNKAL-Ahmet Nebi Bozkurt, “Deve”, *TDVİA*, C. 9, İstanbul 1994, ss. 222-226.

ÖZKAN, Murat, “Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 1, 2018, ss. 93-111.

ÖZKAN, Murat, “İklimle Savaş; Perovski'y'in Hive Seferi (1839-1840)”, *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya Armağan*, Edt. Zeynep İskefiyeli-Muhammed Bilal Çelik, C. 1, Nobel Yayınları, Ankara 2020, ss.255-269.

ÖZKAN, Murat, *Türkistan'ın İşgal Çağı Beyaz General Skobelev (1843-1882)*, Kronik Kitap, İstanbul 2000.

Russkiy Turkestan, Sbornik İzdaniy Popovodu Politekhnikeskoj Vstavki, Vıpusk Perviy, Geografiya İ Statistika, Topograficeskiy Ocer Turkestanского Kraya, Orografiya İ Gidrografiya Kraya, Pod Redaksiyey Moskva V Universitet Skoytopografi İ (Katkov Ve K) Nastrastnom Bulvare, Moskva 1872.

SAĞLAM, Soner, “Türkmen Şiirinde Kahramanlık ve Mertlik Sembolü Deve”, *Deve Kitabı*, Edt. Emine Gürsoy Naskali-Erkan Demir, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, ss. 347-362.

SELA, Ron, “Rusların Hive'yi İşgali ve Yomut Türkmenleri Katılımı”, *Türkmenler Üzerine Makaleler*, çev. Resul Kürşat Şahsi, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, ss. 261-279.

SOLMAZ, Ali Osman, “Söz Varlığımızda Deve”, *Deve Kitabı*, Edt. Emine Gürsoy Naskali-Erkan Demir, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, ss. 247-261.

ŞAVAEV, Andrey, *Kuropatkin: Sudba Obolganogo Generala*, U Nikitsik Vorot, Moskva 2019.

ŞUŞKOVA, M. Y., *Organizatsiyau Pravleniye Turkestanom V Naçale Xx Veka*, Dissertatsiya Na Soiskaniye Uçenoy Stepeni Kandidata İstoriçeskiy Nauk, Rossiyskiy Gosudarstvenniy Gumaniterniy Universitet, Moskva 2015.

TOGAN, Z. Velidi, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981.

VAMBERY, Arminius, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, haz. N. Ahmet Özalp, Ses Yayınları, İstanbul 1993.

YAZICI, Serkan-ÇELİK, M. Bilal, “Türk Tarihinde Bir Rus General: Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin (1848–1925)”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, C. 10, S. 1, Sakarya 2008, ss. 137-164.

YORULMAZ, Osman, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri İle Çarlık Rusya'sı Arasındaki Siyasî İlişkiler*, TTK Yayınları, Ankara 2013.

ZİYAYEV, Hamid, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, çev. Ayhan Çelikbay, TTK Yayınları, Ankara 2007.

ÖZ

İnsanoğlu, savaşlar, ülkeler arasındaki siyasi çekişmeler, dini baskılar, doğal afetler, sosyal ve iktisadi sebepler, geçim sıkıntıları vs. çeşitli sebepler yüzünden başka yerlere göç etme ihtiyacı duymuştur. Bunlar arasında en zor olanı diye düşünülen vatanını, savaş, dini baskı ve siyasi çatışmalardan dolayı terk etmek zorunda kalan insanların göçleridir. Çünkü bu sebepler kişinin yaşam ve özgürlük hakkını ihlal eden durumların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Kendi topraklarını terk etmeğe zorlanan milletler uğradıkları zulüm ve zorbalık dışında sahip oldukları menkul ve gayrimenkul malları da yok bahasına ellerinden çıkarmak ve satmak zorunda kalmaktadırlar. Bu durum ise göçmenlerin hayatlarında büyük zorluklar yaşamalarına neden olmaktadır. Dünya üzerinde yaşayan bütün toplumlar, kavimler ve milletler tarih boyunca çeşitli sebepler ile bir yerden başka bir yere göç etme ihtiyacı hissetmişlerdir. Osmanlı Devleti bulunduğu coğrafya itibarı ile kıtaları birbirine bağlayan önemli bir jeopolitik konuma sahipti. Bu durum Osmanlı'nın göç yolları üzerinde yer almasına neden olmuştur. Göç yolları üzerinde bulunması çoğu zaman göçmenlerin Osmanlı topraklarına yerleşmesine neden olmuştur.

Osmanlı Devleti çeşitli dönemlerde büyük Müslüman göçlerine maruz kalmıştır. Yunanistan bağımsızlığını kazandıktan sonra ulus milleti olma amacıyla Müslümanları göç ettirmişti. 1853-1856 Kırım Savaşı sonrasında Kafkas ve Kırım'dan kitlesel göçlere maruz kalmıştır. Osmanlı Devleti, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ardından bazı topraklarına özerlik vermek zorunda bırakılmıştır. Berlin Muahedesi gereğince Avrupa Devletlerinin zorlamasıyla Osmanlı Devleti'nin topraklarında Bulgar Eksarhlığı kurulmuştu. Bosna-Hersek ise Avusturya-Macaristan Devleti'nin hakimiyetine geçmişti. Bundan sonra Osmanlı'nın elinde kalan topraklarına büyük sayıda göçler meydana gelmiştir. Özellikle son dönemde kaybedilen ve özerklik kazanan yerlerde bulunan Osmanlı tebaası Anadolu topraklarına göç etmiştir.XV. yüzyılda Osmanlı topraklarına dahil edilen Bosna-Hersek, kısa sürede Müslümanlığı kabul etmiştir. Bosna-Hersek, dört yüzyıldan daha fazla bir süre Osmanlı Devleti hakimiyeti altında barış ve huzur içinde yaşamıştı. Fransız İhtilali sonrasında dünyayı saran milliyetçilik akımı Osmanlı Devleti toprakları üzerinde yaşayan halkları da etkilemiş ve bu halklar devlete karşı isyan etmişti. Osmanlı Devleti'ne karşı Sırp ve Karadağ isyanları (1876) ile Osmanlı-Rus ve Avusturya Savaşları sonrasında Balkan bölgesinde yaşayan halk Anadolu topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır. Avusturya'nın Berlin Muahedesine göre işgal ettiği Bosna'dan göçler başlamıştır. Avusturya-Macaristan Devleti Katolikleri Bosna-Hersek topraklarına yerleştirerek Müslüman nüfusun yanında kendi nüfus oranını arttırmaya çalışmıştı. Bosna Müslümanları uğradıkları haksızlıklara ve gayrimüslim bir milletin hakimiyeti altında yaşamaya dayanamadıkları için göç etme ihtiyacı hissetmişlerdi. Osmanlı Devleti muhacirleri, İstanbul başta olmak üzere birçok yere yerleştirmiştir.

İncelenen belgelerde, Osmanlı Devleti'nin savaşın gölgesinde, büyük bir korku ve endişenin hâkim olduğu sırada bir yandan toprak bütünlüğünü korumaya çalışıp diğer yandan özerkliğini kazanan bölgelerden ve Osmanlı'nın toprak kaybettiği yerlerden gelen göçmenler ile ilgilenmek zorunda kaldığı görülmüştür. Osmanlı Devleti, göçmenlerin topraklarına rahat ulaşabilmeleri için vapurlar ayarlamıştır. Devlet çoğu zaman göçmenlerin ülkeye ulaşım masraflarını da üstlenmiştir. 1878 yılında Avusturya-Macaristan tarafından işgal edilen Bosna-Hersek'ten gelen Müslüman Boşnak göçmenleri tek tek kaydederek gidecekleri mevkileri ve mahalleri kayıt altına almıştır. Hangi şehre kaç kişi gönderildiğinin kaydını da tutmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Bosna, Göç, Avusturya, İşgal.

ABSTRACT

Mankind has felt the need to migrate to other places due to wars, political conflicts between countries, religious oppression, natural disasters, social and economic reasons, financial difficulties, etc. The most difficult of these is the emigration of people who had to leave their homeland due to war, religious oppression and political conflicts because these reasons lead to the emergence of situations that violate the right to life and freedom of the person. Nations who are forced to leave their own lands are forced to sell their movable and immovable properties at no cost, apart from the persecution and tyranny they have suffered. This situation causes emigrants to experience great difficulties in their lives. Many societies, tribes and nations living in the world have felt the need to emigrate from one place to another for various reasons throughout history. The Ottoman Empire had an important geopolitical position connecting the continents due to its geography. This situation caused the Ottomans to be on the migration routes. Being on the migration routes often caused the immigrants to settle in the Ottoman lands.

The Ottoman Empire was exposed to large Muslim emigrations in various periods. After Greece gained its independence, it forced Muslims to emigrate in order to become a nation. After the 1853-1856 Crimean War, it was exposed to mass emigration from the Caucasus and the Crimea. After the 1877-1878 Ottoman-Russian War, the Ottoman Empire was forced to give autonomy to some of its lands. In accordance with the Berlin Treaty, the Bulgarian Exarchate was established on the territory of the Ottoman Empire with the compulsion of the European States. Bosnia and Herzegovina was under the rule of the Austro-Hungarian Empire. After that, a large number of emigrations occurred to the lands remaining in the hands of the Ottoman Empire. Especially the Ottoman subjects, who were in the places that were lost and gained autonomy in the last period, emigrated to the Anatolian lands. In the XV. century Bosnia and Herzegovina, which was a part of the Ottoman lands, accepted Islam in a short time. Bosnia and Herzegovina had lived in peace and tranquility under the Ottoman rule for more than four centuries. After the French Revolution, the nationalist movement that surrounded the world also affected the peoples living on the territory of the Ottoman Empire and they rebelled against the state. After the Serbian and Montenegrin revolts against the Ottoman Empire (1876) and the Ottoman-Russian and Austrian Wars, the people living in the Balkan region had to emigrate to Anatolian lands. Emigration started from Bosnia, which was occupied by Austria according to the Berlin Treaty. The Austro-Hungarian State tried to increase its population rate alongside the Muslim population by placing Catholics in Bosnia-Herzegovina. Bosnian Muslims felt the need to emigrate because they could not bear the injustices they suffered and living under the domination of a non-Muslim nation. The Ottoman State settled the emigrants in many places, especially in Istanbul.

In the documents examined, it was seen that the Ottoman Empire tried to protect its territorial integrity on the one hand, and on the other hand, had to deal with the emigrants coming from the regions that gained autonomy and where the Ottoman Empire lost land, while there was great fear and anxiety in the shadow of the war. The Ottoman Empire arranged ferries so that emigrants could easily reach their lands. The state often undertook the transportation costs of emigrants to the country. It registered the Muslim Bosniak emigrants coming from Bosnia-Herzegovina, which was occupied by Austria-Hungary in 1878, one by one, and recorded the places they came from and they would go to. They also kept a record of how many people were sent to which city.

Keywords: Ottoman, Bosnia, Emigration, Austria, Occupation.

GİRİŞ

Göçün tarihi insanın tarihi kadar eskidir.¹ İnsanoğlu var olduğu sürece de devam edecektir. Göç, toplumu ve insan hayatını değiştiren bir yapıya sahiptir.² Göçün başlıca sebepleri arasında dünya nüfusunun hızla artması, bölgesel ve iç savaşlar, iç karışıklıklar, açlık, kıtlık, bazı ülkelerin siyasi iltica ve yasa dışı göçü özendirici siyaseti, işsizlik oranının yükselmesi, adil olmayan gelir dağılımından etkilenenlerin daha iyi bir yaşam sürme arzusu, bazı ülkelerde ucuz iş gücüne olan talep, yine bazı ülkelerde mülteciler ve sığınmacılar için geniş yardım uygulamaları yer almaktadır.³

XVIII. yüzyılın başlarında Balkan coğrafyasına 1789 Fransız İhtilali sonrası yayılan milliyetçilik etkisi hâkim olmuştur. Bağımsızlık amacı güden milletler Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmiştir. 1829 yılında özerk Sırbistan'ın kurulması, 1830 yılında Yunanistan'ın bağımsızlığı diğer Balkan milletlerine örnek teşkil etmiş ve

¹ Kemal Arı, "XIX'uncu Yüzyıldan XX. Yüzyıla Uzanan Süreçte Balkanlardan Türkiye'ye Yönelik Göçlerin Nitelik ve Boyutlarını Belirleyen Temel Etkenler", *XIV. Yüzyıldan Günümüze Balkanlar ve Balkan Tarihi*, 14. Askeri Tarih Kongresi Bildirileri, C. I, ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2012, s. 285.

² Mustafa Özdemir, "14-17. Yüzyıllar Arasında Anadolu'ya Gelen Türk Göçleri ve Anadolu'nun Doğusunda Meydana Gelen Demografik Değişimler" *Akra Uluslararası Kültür Sanat Edebiyat ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, S. 12/5, 2017, s. 51-76.

³ Fahriye Engili, *Bosna Hersek'ten Türkiye'ye Göç (1878-1934)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmış Doktora Tezi) Ankara 2011, s. 7; Fahriye Engili, *Yeniden Kurulan Hayatlar Boşnakların Türkiye'ye Göçleri (1878-1934)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2012.

birçok yerde ulus devlet olma yolunda isyanlar çıkmıştır. Bunda devletin kaybettiği savaşlar ve zayıflığının da etkisi büyüktür. 1853 yılında Karadağ bağımsızlığını kazanmak için isyan etmiş Sırbistan da bunu desteklemiştir.⁴

1875 yılında Balkanlardaki isyanın fitili Bosna'da da patlak vermiş⁵ ve Bosna halkı⁶ başta Sırlar olmak üzere aç gözlü toprak ağalarına ve yüksek vergi oranlarına karşı bir ayaklanma başlatmışlardır. Daha sonra bu isyanın karakteri değişmiştir. Sırbistan ve Karadağ'dan gelen desteklerle devlete karşı başlayan isyanda Müslüman köylülere de saldırılmış ve Bosna halkı arasında iç karışıklık meydana gelmiştir.⁷ 1876 yılında Sırbistan ve Karadağ kendi kamuoylarının baskısı, Rus desteği ve Osmanlı'nın zayıflamasının etkisiyle Osmanlı Devleti'ne savaş açmışlardır.⁸ Bundan kısa bir süre sonra Rusya-Romanya ile ittifak kurarak Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir.

1877 yılında Rusya ve Avusturya-Macaristan imparatorluğu arasında yapılan Rayhşad görüşmelerine göre Rusya, Bosna Hersek'i Avusturya-Macaristan'a bırakmayı, Besarabya bölgesini almaya karşılık olarak kabul etmişti.⁹ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Berlin Muahedesiyle Osmanlı Devleti Balkanlarda bulunan topraklarının büyük bir kısmına özerklik vermek zorunda kalmıştır. Özerkliklerini alan topraklar daha sonra bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Berlin Muahedesinin 25. Maddesi ile Bosna-Hersek, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun hakimiyetine bırakılmıştır.¹⁰ Avusturya-Macaristan, Bosna-Hersek'i 1908 yılında ilhak etmiştir.

XIX. yüzyıl Balkan coğrafyasında yaşanan göçler iç karışıklık, savaş ve baskılar sonucunda ortaya çıkmıştır. Avusturya'nın Bosna Hersek'i işgal etmesi Boşnakların Osmanlı topraklarına göç etmesi ve sığınmasına neden olmuştur. Balkan göçleri hem bir dış göç, hem de savaş ve şiddetle ilişkili olduğundan mecburi göç sınıfındadır.¹¹

Balkanlarda yayılan karışıklık ve Bosna'nın işgal edilmesi sonucunda binlerce Boşnak mallarını ve mülklerini Hıristiyan komşularına emanet ederek Türk topraklarına göç etmişlerdir. Balkanlarda Müslüman halkın göç ettirilmesi özellikle Rusya tarafından uygulanan bir politika olmakla birlikte Avusturya tarafından da Katolik nüfus bölgeye yerleştirilerek Müslüman nüfus baskı altına alınmıştır. Avusturya-Macaristan'ın hakimiyetini kabul etmek zorunda kalan Müslüman halk zulme uğradığı için ülkeyi terk etmiştir.¹²

Ülkelerini ve topraklarını terk etmek zorunda kalan göçmenlere Osmanlı Devleti sahip çıkmıştır. Osmanlı Devleti, göçmenlerin kendi elinde bulunan topraklara yerleştirilmesi için komisyonlar kurmuş ve hangi bölgeye iskân edileceklerinin kaydını tutmuştur. İncelenen Y.PRK. KOM 1/54 numaralı belgelerde 1878 yılına ait muhacir kayıtları yer almaktadır. Avusturya'nın Bosna'yı işgali sonrasında olan ilk göçlerden bazılarının kaydı olduğu düşünülmektedir. 22 sayfadan oluşan belgelerin bazılarında muhacirlerin isim, yaş ve nereli oldukları kayıtlıdır. Bazılarında muhacirlerin taşındığı vapurlar ve isimleri, muhacir sayıları yazılıdır. Bazı belgelerde Muhacirlerin sevk edildiği limanlar ve oraya yerleştirilen muhacir miktarları kayıt altına alınmıştır.

1. Göç

Göç, en basit anlamda bir yerden ve mekândan başka bir yere etki bırakacak kadar gitmek ve taşınmaktır. Ancak göç sözcüğünün birey ve toplum yaşamını ilgilendiren ekonomik, politik, sosyo-kültürel nedenlerden kaynaklı anlamları ve etkileri vardır. Göç her ne şekilde ifade edilirse edilsin iki şey değişmeden kalır. Bunlar ise göç edenin yer değiştirmesi ve göçün sosyal ve toplumsal etkisidir.¹³ Göçün sosyal ve toplumsal etkisi, kültürel, politik, ekonomik vs. toplumu bütün yönleri ile ilgilendiren ve etkileyen bir olaydır.¹⁴ Bireyin başka bir çevreye sosyal yapıya dahil olması göçün sosyo-ekonomik, sosyo-politik, sosyo-psikolojik nedenlerinin gün yüzüne

⁴ Emgili, *Bosna Hersek'ten Türkiye'ye Göç*, s. 54-58.

⁵ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, C. I, Küre Yayınları, İstanbul 2013, s. 314, 382.

⁶ Bosna-Hersek'e ilk fetihler Gazi Murat Hüdavendigâr, bir kısmı Fatih Sultan Mehmet zamanında alınmışsa da tamamı Kanuni Sultan Süleyman tarafından fethedilen Bosna-Hersek halkı kısa sürede İslamiyet'i kabul etmiştir. İslamiyet Bosna-Hersek halkı arasında hızla yayılmıştır. Bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-Alâm*, C. 2, Mihran Matbaası, İstanbul 1306 (1889), s. 1387; Jelavich, *age*, s. 33-35,97-98; Bosnalı Müslümanlar kendilerini Türklerden ayırmak adına Boşnak adını kullanmışlardır. Bkz. Branislav Djurdjev, "Bosna-Hersek", *Türkiye Diyanet Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1992, s. 297-305.

⁷ Mehmet Yılmazata, *Savaşın Giden Yol 1908 Bosna-Hersek'in İlhakı*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2012, s. 47-48.

⁸ Yılmazata, *age*, s. 60-61; Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, çev. Fatma Sarıkaya, TTK, Ankara 2014, s. 66.

⁹ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat'î Hakikat*, haz. İsmet Miroğlu, Berekat Yayınevi, İstanbul, 1983, s. 660.

¹⁰ Mahmud Celaleddin Paşa, *age*, s. 675; Kemal H. Karpat, *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, çev. Recep Boztemur, İmge Kitabevi, Ankara 2004, s. 151.

¹¹ İlhan Tekeli, *Göç ve Öteki*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008, s. 44.

¹² Avusturya'nın Bosna'yı işgali sırasında Müslüman evlerine yerleşmeleri Müslüman halkı rahatsız etmiş bu insanlar Osmanlı topraklarına göç etmeye başlamışlardır. Avusturya hükümeti işgalden sonra bölgeye yerleştiği Katolikler dışında Bosna'da bulunan Müslümanları Hıristiyan ulaştırmaya çalışmıştı. Ayrıca Müslüman toprakları satın alınarak mezarlıklar bahçe yapılmıştı. Bkz. Emgili, *Bosna Hersek'ten Türkiye'ye Göç*, s. 99.

¹³ Sabri Çakır, "Geleneksel Türk Kültüründe Göç ve Toplumsal Değişme", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, 2011, s. 129-130.

¹⁴ Taylan Akkayan, *Göç ve Değişme*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1979, s. 20.

çıkmasına neden olur. Göç, kısa veya uzun süreli olabilmektedir.¹⁵ Göçün değişmez sonuçlarının başında hem göçmenlerin kimliklerinin ve yaşamlarının değişmesi hem de gittikleri toplumun, mekânın kültürün değişimine neden olmasıdır.¹⁶ Göçler toplumda zorunlu değişime neden olmaktadır.¹⁷ Bu iyi yönde bir değişim olabileceği gibi kötü yönde bir değişim olabilir.

Göçün, genel olarak doğal afetler, nüfusun artması, iş olanaklarının yetersiz kalması, dengesiz ve adil olmayan ödemeler, kültürel eksiklik, siyasi ve dini baskılar, savaşlar vb. gibi sebepleri vardır. Göç¹⁸ etmenin nedenlerinden biri doğal ve toplumsal çevredir. Birey bu çevrede gereksinimlerini karşılayamadığında başka bir yere taşınma, göç etme ihtiyacı duyar. Bu taşınma yer değiştirme mahalle içinde de olabilir aynı kentte ya da ülke içinde başka bir şehir de olabilir. Hatta başka ülkelere ve kıtalara gitmek de olabilir.¹⁹ Göç ikiye ayrılır iç göçler ve dış göçler. Bir ülkeye başka ülkelerden göç gelmesi ve gitmesi dış göçe örnektir.²⁰

Bir ülkeyi yöneten ve siyasi gücü elinde tutan etnik grup orada yaşayan farklı etnik kökenli insanlara ve onların dinlerine yaşama hakkı tanımlamasından kaynaklı göçlerin örnekleri mevcuttur. Bosnalıların göçü, din ve milliyet ayrımlarının göçe neden olduğu örneklerden biridir. Osmanlı Devleti'nden ayrılan ve bağımsızlığını kazanan Yunan, Bulgar ve Sırlar bunu Müslümanlara uygulamışlardır.²¹ Ulus devlete giden yolda karşılarında yer alan büyük Müslüman nüfus ya göç ettirilmiştir ya da öldürülmüştür.²²

2. Osmanlı Göç Komisyonları

Osmanlı'nın son döneminde kaybettiği topraklardan gelenler kendi vatandaşlarıydı. Balkanlarda yaşanan uluslaşmanın sonucunda ortaya çıkmıştı. 1830 tarihinde Avrupa Devletleri'nin desteği ile bağımsızlığını kazanan Yunanistan, Mora, Attik ve Eğriboz'da oturan Türklerin mülklerini satmış ve onların Osmanlı topraklarına göç etmelerini istemiştir. Balkanlarda bu tarihten sonra kitlesel göçler artmaya başlamıştır.²³ Bu yüzden artarak devam eden gerek Müslüman ve gerek Gayrimüslim göçlerin meydana²⁴ gelmesi sebebiyle devlet, göçleri ve göçmenlerin kontrolü için talimatnameler ve geçici komisyonlar görevlendirmiştir. Ancak 1853-1856 Kırım Savaşı sonrasında göçmenler ile ilgili meseleler İstanbul'da Şehremanetine, Ticaret Nezareti ve Zaptiye Müşirliğine, taşrada ise mahalli yöneticilere bırakılmıştır. Şehremaneti İstanbul'a gelen ve yoksul olan muhacirlerin nakliye ücretlerini geçici iskân mahallelerini, yiyecek, giyecek, ev eşyası, odun gibi malzemeleri karşılarken, Zaptiye Nezareti kendi bütçesinden muhacirlerin sıkıntılarını giderir, Ticaret Nezareti de vilayetlerde yapılacak çalışmaları kontrol etmekteydi. Ayrıca iskân ile ilgili memurlar görevlendirilmişti. Ancak 1859 yılında Şeyh Şamil'in esir düşmesiyle Kırım ve Kafkasya'dan çok sayıda Çerkez ve Noyan muhacirlerinin Osmanlı topraklarına gelmesi²⁵ ile 5 Ocak 1860'ta Meclis-i Vâlâ'da Trabzon valisi Hafız Paşa başkanlığında Muhacirin Komisyonu adıyla bir teşkilat kurulmuştur.²⁶ Bu komisyon 1865'ten sonra muhacir sayılarında yaşanan azalmanın etkisiyle 27 Kasım 1865 yılında kapatılmıştır. Ancak muhacirle ilgili sorunlarla ilgili bir kuruma ihtiyaç duyulmasından Meclis-i Vâlâ'ya bağlı Muhacirin İdaresi kurulmuştur. Meclis-i Vâlâ kaldırılınca kurum Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, 1868 yılında ise Şûrâ-yı Devlet'e bağlanmıştır. 1872 yılında Hüdavendigâr, Aydın ve Trabzon vilayet komisyonları kapatılmış, 1875 yılında komisyon başkanı Muammer Paşa'nın ölümüyle de komisyon dağıtılmıştır. Daha sonra muhacirlerle ilgili işlere bakması için Zaptiye Nezareti'nde bir daire kurulmuştur.²⁷

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Osmanlı topraklarına Balkanların her yerinden göç eden insanların sayısında artış yaşanması sonucunda II. Abdülhamit Han tarafından Umum Muhacirin Komisyonu kurulmuştur. Bu Komisyon 1878 yılına kadar faaliyetlerine devam etmiştir. Muhacir sayısındaki artış nedeniyle meclis mebusları tarafından Muhacirin-i Muavenet Cemiyeti kurulmuştur. Cemiyet Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasından sonra Umum Muhacirin Komisyonu'na bağlanmıştır. Komisyonun ismi ise daha sonra İane-i Muhacirin Encümeni olarak değiştirilmiş, ayan Hacı Mehmet Tahir Efendi başkanlığında halktan yardım toplamak amacıyla 13 Ağustos 1877 yılında Muhacirin İane Komisyonu kurulmuştur. Bu komisyon 25 Şubat 1878'de kapatılmış mal varlığı şehremanetine devredilmiştir. Her geçen gün artan muhacir sayıları meseleleriyle

¹⁵ Çakır, *agm*, s. 132.

¹⁶ Akkayan, *age*, s. 5.

¹⁷ Akkayan, *age*, s. 17-19.

¹⁸ Mersin'e göç eden aileler ile yapılan çalışmada ailelerin göç etme nedenlerini şöyle sıralanmaktadır; toprak ve işin olmayışı, kan davası, dini ve töresel baskı, can güvenliği ve terör, iş bulma, çocukların eğitimi vs. bkz. Çakır, *agm*, s. 138.

¹⁹ Çakır, *agm*, s. 131.

²⁰ Arı, *agm*, s. 288.

²¹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 6.

²² McCarthy, *age*, s. 398.

²³ Arı, *agm*, s. 296.

²⁴ Macar Mülteci sorununda gelen mülteciler kurulan bir komisyon yardımıyla yerleştirilmişlerdir. Bkz. Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Basımevi, Ankara 1997, s. 102; Kırım ve Kafkas göçlerinde Türklerin yanı sıra Rum, Ermeni ve Musevi muhacirler de Osmanlı topraklarına gelmiştir. Bkz. Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 68.

²⁵ Abdullah Saydam, "Muhacir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. Ek-2, Ankara 2019, s. 286-288; Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, Nurgök Matbaası, İstanbul 1966, s. 39-40.

²⁶ İpek, *age*, s. 68.

²⁷ Saydam, "Muhacir", s. 286-287.

VEHBIYE EVİZ

İlgilenmesi için bütün muhacir kuruluşlarının yerine İdare-i Umumiyye-i Muhacirin Komisyonu Haziran 1877 yılında kurulmuştur.²⁸ Bu kurumun “İdae-i Umûr-ı Hesabiyye” ve İdare-i Umûr-ı İskaniyye”²⁹ şubeleri olacaktır.³⁰ Bu komisyon 3 Ağustos 1878 de İdare-i Muhacirin Encümeni ile birleştirilmiştir. İdare-i Umumiyye-i Muhacirin Komisyonu 1897 tarihinde muhacir meselelerinin hafiflemesi ile kapatılmıştır. 1897 yılında Yunanistan ile yapılan savaş sonrasında ülkeye gelen muhacir sayılarında yaşanan artıştan dolayı Muhacirin Komisyon-ı Âlisi ihdas edilmiştir. 1905 yılında ise Müslüman muhacirler ile ilgili sorunlarla ilgilenmesi için Muhacirin-i İslamiyye Komisyonu II. Abdülhamit Han tarafından kurulmuştur. 1914 yılında muhacirlerle birlikte göçer aşiretlerin iskânı meselesini ele alması için Aşâir Muhacirin Müdüriyeti-i Umumiyesi kurulmasına karar verilmiştir. Bu kurum I. Dünya Savaşı’nda hem iç hem de dış göçleri kontrol etmiştir.³¹

3. Bosna Muhacirleri

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Osmanlı topraklarına Çerkez, Abaza, Dağıstan, Nogay, Kazgan, Kırım muhacirleri ile Bulgaristan ve Bosna’dan³² göçlerin olduğu ve bunların ciddi boyutları ulaştığı bilinmektedir. Kafkas Göçleri Anadolu’nun nüfus oranında büyük değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur. Devlet hem muhacirleri iskân ettirmiş hem de yaşamlarını sürdürmeleri için yardımlarda bulunmuştur.³³ Bosna’nın işgali meselesi sadece Müslüman Boşnakların değil bölgede yaşayan Sırp ve Hırvatların da göç etmesine neden olmuştur. Avusturya’nın Bosna-Hersek’i işgali karşısında bölgede yaşayan Katolikler işgali desteklerken Müslüman ve Ortodokslar işgale karşı çıkmışlardır. Müslümanların bu direnişleri³⁴ Bosna-Hersek’in işgal edilmesine engel olamamıştır. Avusturya Macaristan İmparatorluğu’nun Bosna-Hersek işgali, yüzyıllardır Osmanlı Devleti hakimiyetinde yaşayan ve Müslümanlığı benimseyen Boşnaklar, yaşadıkları yerin gayrimüslim bir devlet tarafından işgal edilmesini kabul edememiş ve göç etmişlerdir.³⁵ Avusturya’nın sosyal, kültürel ve ekonomik olarak her anlamda zulme uğrattığı Müslümanlar göç etmek zorunda kalmışlardır.³⁶

İngiltere 1878 yılında Bosna’dan İstanbul’a 50.000 kişinin geçtiğini kaydetmiştir.³⁷ Bosna-Hersek’ten Osmanlı topraklarına yapılan göçler ilk zamanlar kitlesel bir boyutta değil bazı şahıslar ve ailelere aittir.³⁸ Nitekim incelediğimiz belgelerde bazı ailelerin yer aldığı görülmektedir.

Tablo 1: 10 Aralık 1878 (8 Teşrinisani 1294) Tarihinde Kalas Limanı Yoluyla İstanbul’a Gelen ve Sadabad Kasr-ı Hümayun Müştemilatına İskân Ettirilen Bosna Muhacirleri

Y. PRK. KOM 1/54/4/2					
Banaluka Meclis-i Temyiz Baş Kâtibi Tevfik Efendi	Zevcesi Latife	Kerimesi Rabia	Diğeri Sayre		
Sin	Sin	Sin	Sin		
40	26	6	4		
Kayseriyeli Tekaüd Mehmed Ağa	Zevcesi	Kayseriyeli Tekaüd Rıza Efendi	Zevcesi Rasme		
Sin	Sin	Sin	Sin		
55	45	38	28		

²⁸ Saydam, “Muhacir”, s. 286-288.

²⁹ Bu komisyon İstanbul’dan Anadolu’ya sevk edilecek muhacir vapurlarının hareket ve varış saatleri, muhacirleri uygun yerlere iskân etmek, günlük ihtiyaçlarının karşılanması vs. muhacir sorunları ile ilgilenmekti. Bkz. İpek, *age*, s. 71.

³⁰ İpek, *age*, s. 69.

³¹ Saydam, “Muhacir”, s. 286-288.

³² *Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Yıldız Komisyonlar Maruzatı (BOA Y. PRK. KOM)*, 3/24, 15 Kasım 1881 (1297.Teşrinisani.3).

³³ Jülide Akyüz, “Göç Yollarında: Kafkasya’dan Anadolu’ya Göç Hareketleri”, *Bilig*, S. 46, 2008, s. 37; Bkz. İpek *age*, s. 84-91.

³⁴ Emgili, *Bosna Hersek’ten Türkiye’ye Göç*, s. 125-126; Karpat, *Balkanlarda Osmanlı Mirası*, s. 154-155.

³⁵ *Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Mabeyn-i Hümayun İradeleri*, (BOA.MB. İ), 51/184, 26 Mayıs 1879 (1296. Ca.04).

³⁶ Gülfettin Çelik, “Osmanlı Devleti’nin Nüfus ve İskân Politikası”, *Divan*, S. 6, 1999, s. 100; Aydın Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 41; Tuğça Poyraz Tacoğlu, Gülay Arıkan, Adem Sağır, “Boşnak Göçmenlerde Göç ve Kültürel Kimlik İlişkisi: Fevziye Köyü Örneği”, *Turkish Studies*, S. 7/1, 2012, s. 1942.

³⁷ Emgili, *Bosna Hersek’ten Türkiye’ye Göç*, s. 209.

³⁸ Emgili, *Bosna Hersek’ten Türkiye’ye Göç*, s. 223.

BOSNA'DAN OSMANLI TOPRAKLARINA GÖÇ ÜZERİNE BİR İNCELEME (1878)

Oğlu Cevdet	Diğeri Faik	Kerimesi Peyker			
Sin	Sin	Sin			
9	6	5			
Bosna Yüzbaşılarından Muharrrem Ağa	Zevcesi Fatma	Bosna Kordon Mülazımlarında n			
Sin	Sin	Sin			
30	25	30			
Zevcesi Fatma	Üçüncü Orduyu Hümayun Kol Ağalarından Müteffi Mustafa Ağa Zevcesi Parsu?				
Sin	Sin				
20	35				
Oğlu Mustafa	Kerimesi Esmâ	Diğeri Fatma	Diğeri Zehra	Diğeri Cemile	
Sin	Sin	Sin	Sin	Sin	
2	18	16	12	10	
Diğeri Zarife	Taallukatından Raşid	Bosna İkinci Talia Taburu Mülazımlarında n Salih Ağa Zevcesi			
Sin	Sin	Sin			
9	25	30			
Kerimesi Aişe	Diğeri Azize	Kayınvalidesi Fatma	Bogonya Nahiyesi Müdürü Mehmed Ağa		
Sin	Sin	Sin	Sin		
7	5	60	50		
Zevcesi Güllühan	Oğlu Mustafa	Bosna Saraylı Salih Ağa	Zevcesi Sultan		
Sin	Sin	Sin	Sin		

VEHBIYE EVİZ

45	11	35	20		
Y.PRK. KOM 1/54/5/1					
Kerimesi Ayşe	Diğeri Azize	Kayınvalidesi Fatma			
Sin	Sin	Sin			
7	4	65			
Yekûn					
	Kebir	Sagır			
	21	14			
Sünne Boğazından 11 Aralık 1878 (29 Teşrinisani 1294) Tarihinde İstanbul'a Gelen Bosna Muhacirleri					
Altıncı Dairede İskân Etmiş Olduğu					
İpekli Ali Efendi	Zevcesi Ayşe	Kerimesi Ayşe	Biraderi Raşid		
Sin	Sin	Sin	Sin		
29	25	10	25		
Bosnalı Mustafa	Zevcesi Havva	Hemşiresi Fatma	Oğlu Ziya		
Sin	Sin	Sin	Sin		
30	20	18	2		
Manastırlı Bayram	Zevcesi Fatma	Kerimesi Necibe	Manastırlı Mehmed	Zevcesi Hesna	
Sin	Sin	Sin	Sin	Sin	
40	30	8	65	50	
Kerimesi Hanife	Diğeri Abdeh	Oğlu Hasan	Bosnalı Rıdvan Ağa	Zevcesi Ayşe	
Sin	Sin	Sin	Sin	Sin	
	5	8	45	40	
Kayınvalidesi Zeynep	Kerimesi Şahniye	Diğeri Erzu	Kayınbiraderi Muharrem		
Sin	Sin	Sin	Sin		
65	5	2	15		
Y.PRK. KOM 1/54/5/2					

BOSNA'DAN OSMANLI TOPRAKLARINA GÖÇ ÜZERİNE BİR İNCELEME (1878)

Sultanahmedde Akrabasinda İskân İtmiş Olduğu	Bu dahi	Bu dahi	Bu dahi	Bu dahi	Bu dahi
Bosnalı İshak	Kal'alı Osman	Bosnalı Ahmed	Bosnalı Mustafa	Bosnalı Kâmil	Bosnalı Ahmed
Sin	Sin	Sin	Sin	Sin	Sin
20	18	18		35	21
Hacepaşa Civarında İskân İttirilmiş Oluğu	Bu dahi	Bu dahi			
Bosnalı Ömer Kaşif Efendi	Zevcesi Melek	Oğlu Şevki			
Sin	Sin	Sin			
30	20	7			
Bu dahi	Bu dahi	Bu dahi	Bu dahi		
Bosnalı Salih Ağa	Zevcesi Fatma	Oğlu Hüsnü *	Kayınvalidesi Meryem		
Sin	Sin	Sin	Sin		
35	25	25	55		
Akrabasinda İskân İtmiş Olduğu	Bu dahi	Bu dahi			
Bosnalı Mehmed Bin Ahmed	Bosnalı Fazlı	Zevcesi Fatma			
Sin	Sin	Sin			
38	40				
Yekûn					
	Kebir	Sagîr			
	29	9			
	Zükûr		Înâs		
Yekûn	Kebir	Sagîr	Kebir	Sagîr	
93	31	12	32	18	
<p>Bugüne kadar Bosna muhacirlerinden İstanbul'a gelenlerden encümen-i acizeye başvurarak kayıtları tutulan muhacirlerin sayısı 93 nüfustan ibaret olup geliş tarihleri takım takım gösterildiği gibi sakin oldukları mahaller dahi defterde izah olunmuş ve kaydedilen nüfusun 43 nüfus-u zükûr (erkek) ve 50 nüfus-u inâs (kadın) olduğu kayıtdır. 25 Kasım 1878 (13 Teşrinisani 1294)</p>					
Muhacirin Ahmed					

VEHBIYE EVİZ

Yukarıda yer alan tabloda Y. PRK. KOM 1/54 numaralı belgelerin içinde aileleri ile göç edenlerin kayıtları da yer almaktadır. Kayıtlarda görüleceği üzere genellikle devlet memurları ile askeriyede bulunanların ve onların aileleri ve aile üyelerinin yaşları (sin) deftere kaydedilmiştir. Göç edenlerin nereli oldukları ve aileleri ile hangi mahallede iskân edildikleri de kayıtlar arasındadır. Bu dahi diye belirtilen ifadelerde aynı yere ve mahalleye kaydedilenlere atf yapılmıştır. Ailelerin İstanbul'a hangi liman üzerinden getirildikleri de bilgilerde mevcuttur. Toplam 93 kişinin olduğu kaydı yer almaktadır. Ancak kaydın yer aldığı tabloda aslında 73 kişi görünmektedir. Bunun nedeni defterin bazı sayfalarının eksik olmasından kaynaklandığı kanaatindeyiz. Kayıtlarda dikkati çeken bir diğer husus Osmanlı belgelerinde alışık olduğumuz kişilerin kimin oğlu ve kızı olduğu anlamındaki (bin ve binti) ibarelerinin ve babalarının isimlerinin olmamasıdır. Belgelerde sadece bir kişi Bosnalı (Mehmed bin Ahmed) babasının ismiyle anılmıştır. Kayıtlarda üç kişinin yaşı eksiktir. Ailelerin genellikle genç oldukları dikkati çeken diğer bir noktadır. Yıldız işaretli kutucukta çocuğun yaşının yanlış yazıldığı dikkat çekmek içindir. Tabloda çekirdek aile ile geniş ailelere sahip olanlar vardır. Kendi eşi ve çocukları dışında kardeşlerini ve kayınvalidelerini yanlarına alanlar mevcuttur. Yine tabloda yalnız ve bekar erkeklerin İstanbul'da bulunan akrabalarının yanlarında kalmak için geldikleri de dikkate şayandır. Bunda Avusturya'nın hem baskısı hem de sonrasında askeriyeye alımın etkisi vardı. Belgeden anlaşıldığına göre toplam 31 yetişkin erkek 12 küçük erkek çocuğu, 32 yetişkin kadın ve 18 kız çocuğu toplam 93 kişinin kaydının yer aldığı yazılıdır. Kayıtlarda en küçük çocuk yaşı 2, en büyük yetişkin yaşı ise 65'tir. Toplam 63 yetişkin kadın ve erkek, 30 erkek ve kız çocuğu yer almaktadır. Kadınların sayısı toplam 50 erkeklerin ise 43'tür. 10 Aralık'ta Kalas limanı yoluyla gelen muhacirler Sadabad Kasrı Hümayunu'na iskân ettirilmiştirlerdir. 11 Aralık'ta Sünne boğazı üzerinden İstanbul'a gelenler ise altıncı dairede Sultanahmet'te ve Hacıpaşa civarında iskân edilmişlerdir. Fahriye Emgili'nin Avusturya kaynaklarından naklettiği 24 kayıt arasında genç ve çocuklu aileler vardır.³⁹

Aşağıda yer alan tabloda 4 Aralık'ta İstanbul'a Fransa posta vapuruyla getirilen Bosna muhacirlerinin miktarı yer almaktadır. Bu vapurla gelenler askerler ve devlet görevlileridir. Bunların 17'si çocuklu ailelerdir. Vapurda toplam 106 kişiden 69'u yetişkin, 37'si çocuktur. Bu kayıta gelenlerin toplamları verilmiş isim ve yaşları, kadın ve erkek oluşları belirtilmemiştir. Kimin çocuğu olduklarını belirten oğlu (bin) ibaresi kullanılmamış sadece hane reisinin adı yazılmıştır. Küçük çocuklu ailelerin genel olarak genç nüfustan oluştuğu düşünülürse (bunlar içinde tekaüd (emekli olan) Beybaşı Hacı Ahmed Efendi dışında) 16 çiftin genç olduğu varsayılabilir.

Tablo 2: 4 Aralık 1878 (22 Teşrinisani 1294) Tarihinde Fransa Posta Vapurlarıyla Kalas Limanı Yoluyla Gelen Bosna Muhacirlerinin Nüfus Miktarını Gösteren Pusula

Y.PRK.KOM 1/54/10/1			
Yekûn	Nüfus-u Kebir	Nüfus-u Sagir	Sahib-i Hane Esamisi
4	3	1	Tekaüdin Beybaşlarından Hacı Ahmed Efendi
3	2	1	Beybaşı Zülfikar Efendi
7	4	3	Zaptiye Hesab Emini Hacı Emin Efendi
4	1	3	Bosna Nizamiye Sancaktarı Dursun Ağa
1	1	0	Mekteb-i İdadi Hacesi Ali Efendi
1	1	0	İdadi Yüzbaşısı Ahmed Efendinin Familyası
1	1	0	Bosna Nizamiye İkinci Alayı İkinci Taburunun Dördüncü Bölüğü Mülazım Başu Hamza Ağa
1	1	0	Yüzbaşı Ömer Efendi Zevcesi
1	1	0	(...) İsmail Usta Zevcesi
12	7	5	Divan-ı Temyiz Mümeyyizi Mehmed Efendi
6	4	2	Bosna Musika Yüzbaşısı Bayram Ağa Zevcesi
1	1	0	Çelebi Pazarı Mersumat Me'muru Mustafa Efendi
6	5	1	Kolağası Hüseyin Hüsnü Efendi Zevcesi
1	1	0	Talia Taburu (...) İsmail Ağa

³⁹ Daha geniş bilgi için bkz. Emgili, *Yeniden Kurulan Hayatlar Boşnakların Türkiye'ye Göçleri*, s. 214-215.

BOSNA'DAN OSMANLI TOPRAKLARINA GÖÇ ÜZERİNE BİR İNCELEME (1878)

2	1	1	Tabur-u Mezkûr Katibinin Familyası
2	1	1	Sekizinci Yüzbaşı İbrahim Ağanın Familyası
12	4	8	Gaile Anbar Kâtibi Mustafa Efendi
2	2	0	Zabıta Yüzbaşısı Osman Efendi
1	1	0	Zabıta Mülazımı İsmail Ağa
3	3	0	Zabıta Yüzbaşısı Mehmet Ağa
3	3	0	Zabıta Mülazımı Murad Efendi
2	2	0	Mersuman Fabrika Emimi Mustafa Efendi
4	3	1	Redif Yüzbaşısı Abdi Efendi
3	2	1	Redif Mülazımı Süleyman Ağa
6	4	2	Banaluka Zabıta Mülazımı Osman Ağa
4	2	2	Bosna Telgraf Muhabere Me'muru Süleyman Efendi
5	2	3	Redif Yüzbaşısı Mehmed Efendi
1	1	0	(...) A'şar Me'muru Hacı Kamer Ağa
3	2	1	Banaluka Orman Me'muru Ali Efendi
2	2	0	Telgraf Ser Muhabere Me'muru Mustafa Cemil Efendi
2	1	1	Bosna Telgraf Müdürü Mustafa Efendi
106	69	37	Yekûn

Aşağıdaki tabloda posta vapuru ile gönderilen muhacirlerin toplam miktarı 17.301'dir. Muhacirler hem Bosna vapurları hem de posta vapurları ile İzmir ve Hüdavendigar'a gönderilmiştir. Buradan anlaşıldığına göre 16.015 kişi daha önce Posta vapurları ile gönderilmiştir. Daha sonra ise 1.286 kişinin daha Posta vapurları ile gönderildiğini göstermektedir. 3 vapur ile daha kontrat yapıldığını bunun sabah vaktinde muhacirleri alacağını ve başka vapurlar daha ayarlanmaya çalışıldığı not edilmiştir.

Tablo 3: Geçen Gün Takdim Edilen Pusuladan Sonra Posta Vapurlarına Bindirilerek Gönderilen Neferin Miktarı

Y.PRK.KOM 1/54/11/1	
Nefer	
16.015	
940	Bosna vapurlarına irkâben Muhtelit komisyondan yol tezkeresi alarak sevk edilen
16.955	
346	Kezalik posta vapurları ile Hüdavendigar ve İzmir vilayetinin taraflarına irsal kılınan
17.301	
	Yalnız on yedi bin üç yüz bir nüfus 10 Aralık 1878 (28 Teşrinisani 1294)
Bugün 3 kıta vapur daha kontrat edilmiştir. Bahçe kapısından muhacir doldurulmak üzere yarın birisi sabah oraya yaklaşacaktır (...) bit-t-tahmil sevk olunduktan sonra bir taraftan da gerek tersane-i amirenin ve gerek (...) Vapur tedarikine dikkat ve i'tina kılınacaktır.	

Aşağıda yer alan tabloda hem Bulgaristan ve hem de şarki Rumeli'den Beşiktaş ve Beyoğlu Muhacir şubelerine getirilen muhacirlerin miktarını gösterir kayıttır. Bulgaristan'dan Beşiktaş şubesine 2.034 Beyoğlu

VEHBIYE EVİZ

şubesine 1.822 kişi toplam 3.856 kişi getirilmiştir. Şarkı Rumeli'den ise 1.646 kişi Beşiktaş şubesine 2.947 kişi Beyoğlu şubelerine getirilmiş toplam 4.592 kişi gelmiştir. Hem Şarkı Rumeli'den hem de Bulgaristan'dan toplam 8.449 kişi gelmiştir.

Tablo 4: İâne-i Muhacirin Encümeni'nin Sekizinci Beşiktaş ve Altıncı Beyoğlu Şubeleri Dâhilinde Oturan Bulgaristan ve Şarkı Rumeli Ahalisinin Miktarını Gösteren Pusula

Y. PRK.KOM 1/54/1/2						
İcmal	Nüfus	Bulgaristan	Dairesi	Nüfus	Rumili şark	Dairesi
	2.034		Beşiktaş	1.646		Beşiktaş
	1.822		Beyoğlu	2.947		Beyoğlu
	Yekûn 3.856			Yekûn 4.593		
8.449						

Tablo 5: 8 Ağustos'ta Aşağıdaki Mahallere Sevk Olunan Muhacirin Miktarı

Y. PRK.KOM 1/54/2/1					
Temmuz İbtidasından Ağustos Sekizine Kadar					
	Meccanen Sevk Edilen		Nısf Ücretleri Taraflarından Tesviye ile Sevk Olunan		Mülahazat
İcmal-i Yekûn	Şimendiferle	Vapurlarla	Vapurlarla		
Neferan	Neferan	Neferan	Neferan	Mahall-i Sevkleri	
	225	"	"	Yanbolu	
	69	"	"	Halep	
	369	"	"	Zağra-i Cedid	
	10	"	"	Bikar Hisar (Bekarhisar)	
	121	"	"	Kayacık	
794	794	"	"	Yekûn	
	74	"	"	Edirne	
	85	"	"	Pazarcık	
	3	"	"	Malkara	

BOSNA'DAN OSMANLI TOPRAKLARINA GÖÇ ÜZERİNE BİR İNCELEME (1878)

	8	"	"	Lüleburgas	
	8	"	"	Çorlu	
178	178			Yekûn	
	57	"	"	Hacılyas	
	"	219	"	Varna	
	"	8	"	İzmid	
	"	7	"	Ahyolu Bergosu	
	"	15	"	?	
249		249		Yekûn	
1.221				Yekûn	
622	Şimendifer Ücretleri Verilerek Gönderilen				
1.843					
44.295	Dün Takdim Edilen Jurnal Manzumunca Yedi Ağustos'a Kadar Sevk Olunan				
46.138					

Yukarıda yer alan tablo Temmuz ayı başından Ağustos'un sekizine kadar bazı mahallelere iskân ettirilen muhacirlerin sayısını gösterir kayıttır. Hangi mahalleye kaç kişinin gönderildiği kayıt altına alınmıştır. Ayrıca bunların gidecekleri mahallere kullandıkları taşıtlar da (tren veya vapurla) belirtilmiştir. Toplam 46.138 kişi yaklaşık bir ay içinde belirlenen yerlere iskân ettirilmiştir. Gidecekleri yerlere gönderilen muhacirlerin bir kısmının ücretleri devlet tarafından karşılanmış bir kısmı ise ücretlerin sadece yarısını ödemiştir.

Uluslaşan Balkanlarda yeni kurulan devletler Boşnak Makedon ve Pormakları Müslümanları "Türk" olarak değerlendirmektedirler.⁴⁰ Bu yüzden yeni kurulan ulus devletlerde baskı ve zulme uğrayan göç etmeye zorlanan Müslümanlar önce Balkanlarda bazı yakın yerlere daha sonra ise Osmanlı coğrafyasına göç etmişlerdir.⁴¹ Osmanlı topraklarına göç eden Bosna-Hersekli köken olarak Türk olmamalarına rağmen kendilerini Türk olarak görmüşlerdir.⁴²

Osmanlı Devleti başta göçlere engel olmak istese de⁴³ göç edenlerin ve etmek isteyenlerin yardımına ve imdadına yetişmiştir. Gerek kendi gemi ve vapurları gerek Avusturya ve İngiltere'den kiralanan gemilerle, Fransa Posta vapurlarıyla⁴⁴ göçmenler Osmanlı topraklarına taşınmıştır. İmkânı olmayanların yol masraflarını da devlet üstlenmiştir.

Aşağıda yer alan tablodan anlaşılacağı gibi Osmanlı Devleti muhacirlerin nakledilmesi için gönderdiği vapurlar kayıt altına alınmıştır. Gerek devlete ait gerek kiralanan İngiliz ve Avusturya Loyd Kumpanyası vapurlarıyla 13.965 kişi göç etmiştir.

⁴⁰ Haydar Efe, "Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de Yaşanan Göçler ve Etkileri", *Sosyal Bilimler Metinleri*, S. 01, 2018, s. 22; Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 314.

⁴¹ Başak Kale, "Zorunlu Göçün 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu Üzerindeki Etkileri Türkiye'nin Göç Tarihi", *14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye Göçleri*, der. M. Murat Erdoğan-Ayhan Kaya, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 158.

⁴² Karpat, *Balkanlarda Osmanlı Mirası*, s. 9.

⁴³ Emgili, *Bosna Hersek'ten Türkiye'ye Göç*, s. 224; Osmanlı Devleti, kaybettiği topraklardaki vatandaşlarının kendi topraklarına göç etmesine hem devletin varlığının kendi tebaasının olduğu yerde devam etmesi adına hem de azalan topraklar ve her yerden gelen nüfus artışları dolayısıyla göçleri desteklemese de muhacirlere her türlü yardımı yapmıştır. Nitekim Bosna-Hersek Müslümanlarının bölgeyi terk etmemeleri gerektiğine inanmasına rağmen (Çelik, *agm*, s. 101) bunların bölgeyi terk etmeleri için hem devletin vapurları hem de yabancı devletlerden kiralanan vapurlar göndermiştir.

⁴⁴ Osmanlı Devleti, kendi topraklarına göç etmek zorunda bırakılan tebaası için vapurlar ve gemiler ayarlamıştır. 1856 yılından sonra Kırım ve Kafkasya'dan göç edenler için de vapurların gönderildiği bilinmektedir. bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas*, s. 83-84.

VEHBIYE EVİZ

Tablo 6: 19 Kasım 1878 (7 Teşrinisani 1294) Tarihinden Beri Aşağıdaki İskelelere Sevk Edilen Nüfusun Mikdarı

Y. PRK.KOM 1/54/3/1	
Nefer	
2.263	İstikra Edilen İngiliz Vapurla Sevk Edilen
793	Mezkûr Vapurun Bakayası Olarak Açıkdan Sevk Olunan
5.041	Yurtlarından Vapur-u Hümayunla Sevk Edilen
2.963	Feyz Barı Vapur-u Hümayunla Sevk Olunan
450	İsmail Vapur-u Hümayunla Gönderilen
2.455	Dün Hareket İden Avusturya Loyd Kumpanyası Vapurlarından (...) Nam
13.965	Vapurla Sevk Edilen

Aşağıda yer alan tabloda Selanik, İzmir, Mersin, İskenderun, Antalya, Beyrut, Mudanya, İzmit ve Gemlik limanlarına sevk edilen ve iskân edilen muhacirlerin sayılarını gösteren kayıt yer almaktadır. Bu iskelelere toplam 11.060 kişi gönderilmiştir.

Tablo 7: Hem Devlete ait Olan Hem de Kiralanan Vapurlarla Çeşitli Limanlara Sevk Edilen Muhacir Miktarı

Y. PRK. KOM 1/54/6/1	
Nüfus	
2.263	Mukaddemce İstikra Edilen İngiliz Vapurla Cezayir Bahr-i Sefid Selanik İzmir Mersin İskenderun Beyrut İskelelerine Nakl ve Sevk Edilmiştir.
793	Mezkûr Vapur Mukavelesini İkmalen Muhacirini Alamamasından Dolayı Kendi Taraflarından İstikra Edilen Vapurla Sevk Edilen Selanik'e Sevk Edilen
5.041	Bu Kere Hareket Eden Mord (?) Nusret Nam Vapur-u Hümayun ile Cezayir Bahr-i Sefid İzmir Antalya Mersin İskenderun Beyrut İskelelerine Sevk Edilen
2.963	Keza Bu Kere Hareket Eden Kısa Feyz Barı Vapur-u Hümayunla Mudanya Gemlik İzmit İskelelerine Nakl ve Sevk Olunan
11. 060	Yekûn
Yalnız on bir bin altmış nüfus nakl etmiştir.	
27 Kasım 1878 (15 Teşrinisani 1294)	

Tablo 8: Hangi Vapurlar ile ne kadar nüfus nakledildiğini bildiren Pusula

Y. PRK. KOM 1/54/7/1	
Mâbeyn-i Hümayun Müşir-i Celilesine	
Geçen gün hareket iden vapurlarla 10.000 bu kadar nüfus muhacirin sevk olunduğu gibi bu kere Loyd ve İngiliz (...) andan istikra olunan vapurların birisine derhal 1.000 bu kadar nüfus konulduğu ve bunun bugün veyahut yarın hareketiyle beraber diğerinin dahi tahminine teşebbüs olunacağı malumatı olmak üzere arz olunur. 30 Kasım 1878 (18 Teşrinisani 1294)	

Reis-i Komisyon Muhacir Ahmed
Y. PRK. KOM 1/54/8/1
Mâbeyn-i Hümâyün Müşir-i Celilesine
Avusturya Loyd kumpanyasından kiralanan ve dün hareket eden vapurla bazı mevkilere 2.450 nüfus muhacir sevk olundu. 1 Aralık 1878 (19 Teşrinisani 1294)
Reis-i Komisyon Muhacirin Ahmed

Muhacirlerin Anadolu'ya sevk ve idareleri için gerek tersane-i amire ve gerek kampanyalardan kiralanan vapurların yaklaşık 13.000 nüfusu taşıdığı 2 gün içinde 2 kıta vapurdan birinin hareket ettiği diğerine muhacirlerin bulunduğu başka bir yandan da yeni vapurlar tedarik için kumpanyalarla görüşüldüğü kaydedilmiştir.⁴⁵

Osmanlı topraklarına göç eden Çerkez, Abaza, Dağıstan, Nogay, Kazgan, Kırım muhacirleri ile Bulgaristan ve Bosna'dan göç edenler⁴⁶ ile ilgili defterlerin hazırlandığı ancak İstanbul'a gelen 35.224 kişinin hazineye yük olmamaları için bir an önce taşraya sevk edilmeleri bu nüfus içinde yer alan 15.482 kişinin kendi hane mesken ihtiyaçlarını karşıladıkları ama geri kalan 19.742 nüfusun devlete muhtaç olduğu bunlar içerisinde 8.500 kişinin dul, yetim, yaşlı ve aciz olduğu bunların ve geri kalanın ihtiyaçları için devlet tarafından iâşe temin edildiği bilinmektedir.⁴⁷ Muhacirlerin yerleştirilmesi ilgili olarak göçmen meselesi devleti bir hayli meşgul etmiştir.⁴⁸

Avusturya, Bosna Müslümanlarını Hristiyanlaştırma çabaları, keyfi para cezaları sürgün ve hapis cezaları ile yıldırıma çalışmış⁴⁹ bu yüzden Boşnaklar göç etmişlerdir. Göçten en çok etkilenenlerin başında Osmanlı devlet memurları ile nüfuzlu Müslüman aileler olmuştur.⁵⁰ Bu yüzden ilk göç edenler arasında daha fazla asker ve devlet memurları yer almıştır.⁵¹ 1881 yılında Avusturya'nın yürürlüğe soktuğu askerlik yasası daha fazla Müslümanın Osmanlı topraklarına göç etmesine neden olmuştur.⁵² Çünkü Müslümanlar Hristiyan bir devletin bayrağı altında askeri görevde bulunmak istememişlerdir. Osmanlı topraklarına göç eden Bosna muhacirlerinin sayısı her geçen gün artmıştır. Osmanlı Devleti işgalin başından beri muhacirlere yardım etmeye devam etmiştir. Hristiyan hakimiyeti altına girmekten rahatsız olan Boşnakların Dersaadete hareket etmeleri için 600 Frank'ın devlet tarafından gönderildiği kaydedilmiştir. 21 Temmuz 1304 (2 Ağustos 1888).⁵³ Osmanlı Devleti hem kendi vapur ve gemilerini göçmenlerin taşınması için kullanmış hem de bazı göçmenlerin yol masraflarını kendi karşılamak adına para yardımında bulunmuştur.

İşgal sonrasında Saraybosna'dan 50.000 kişinin İstanbul'a göç etmek istediğinin abartılı olduğunu söyleyen İngiliz Konsolos Vekili Freeman, sadece bazılarının göç etmek istediğini belirtmiştir. (7 Aralık 1878).⁵⁴ İncelediğimiz belgelerden anlaşıldığı üzere sadece 1878 yılında iki ayda 50.000'in üzerinde kişinin Osmanlı topraklarına göç ettiği kaydedilmiştir.⁵⁵ 14 Ekim 1878 yılında çekilen telgrafta Viyana elçisi Essad Bey Sırbistan'da bulunan 200 Bosnalı mülteci arasında bazı subay ve bir kaymakamın da evlerine dönmek istediklerini Hariciye Nazırı Safvet Paşa'ya telgrafla bildirilmiştir.⁵⁶ İngiltere'nin Belgrad Diplomatik ajanı Gould'dan Dışişleri Bakanı Salisbury'e gönderilen telgrafta; "Sırbistan'da bulunan sayısız mültecinin yoksulluk içinde yardıma ihtiyacı olduğu, özellikle Türk yetkililer ile subay ve aileleri bunlar arasında yer aldığı, Avusturya yönetiminin eksiksiz ve

⁴⁵ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Yıldız Komisyonlar Maruzatı (BOA Y.PRK.KOM), 1/54/9/1, 2 Aralık 1878 (1295.Z.7).

⁴⁶ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Yıldız Komisyonlar Maruzatı (BOA Y. PRK. KOM), 3/24, 15 Kasım 1881 (1297.Teşrinisani.3).

⁴⁷ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Yıldız Komisyonlar Maruzatı (BOA Y. PRK. KOM), 3/24, 15 Kasım 1881 (1297.Teşrinisani.3).

⁴⁸ Yusuf Halaçoğlu, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, TTK, Ankara 2006.

⁴⁹ Tacoğlu v.d, agm, s. 1942.

⁵⁰ Babuna, age, s. 26-27; H. Yıldırım Ağaoğlu, Osmanlı'dan Cumhuriyete Balkanların Makus Tarihi Göç, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2001, s. 37.

⁵¹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Yıldız Komisyonlar Maruzatı (BOA Y.PRK.KOM), 1/54/10/1-4/2-5/2, 20 Kasım-25 Kasım-4 Aralık 1878 (1294. Teşrinisani.8. – Teşrinisani. 13.- Teşrinisani. 22).

⁵² Babuna, age, s. 26-27.

⁵³ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Tercüme Odası (BOA HR. TO), 21/46, 2 Ağustos 1888 (1304. 21. Temmuz).

⁵⁴ Bilal N. Şimşir, Rumeli'den Türk Göçleri Belgeler 1877-1878, C. I, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1968, s. 714. (İngiliz Konsolos vekili Freeman'dan Dışişleri Bakanı Salisbury'e gönderilen telgrafta Avusturya Prensi'nin Müslümanlara iyi davrandığı ve sadece sınırlı sayıda Müslümanın İstanbul'a göç etmek istediğini bildirir).

⁵⁵ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Yıldız Komisyonlar Maruzatı (BOA Y.PRK.KOM), 1/54.

⁵⁶ Şimşir, age, C. I, s. 647.

tam bir af çıkardığını Sırbistan idaresine iletiildiği ve isteyen Bosna mültecilerin evlerine dönebileceklerini” bildirmiştir (18 Ekim 1878).⁵⁷

İngiltere İstanbul Büyükelçisi Layard 24 Ekim 1878 Dışişleri Bakanı Salisbury’e gönderdiği telgrafta; “Bosna-Hersek’te bulunan Osmanlı subay aileleri ve çalışanlarının zor durumlarından dolayı Avusturya-Macaristan hükümetinin bu ailelerin Türkiye’ye dönmesi için gerekli kolaylığı sağlayacağı ve bu ailelerin sınırın ötesine gönderildiğini gönderim masraflarının Osmanlı hükümetine ait olmak üzere bir düzenlemeyle nakledileceklerini Babıali tarafından Yarbay Ömer Vehbi Bey bu ailelerin İstanbul’a dönüşlerine refakat edeceği bir de Avusturyalı bir subayın onunla birlikte gönderileceğini” yazmıştır.⁵⁸

İngiliz Diplomatik temsilcisi Gould’dan Dışişleri Bakanı Salisbury’e gönderdiği telgrafta Türk subayları ve erleri yandaşlarıyla birlikte masrafları Babıali tarafından karşılanmak üzere İstanbul’a sevk edildiklerini yazmıştır (25 Kasım 1878).⁵⁹ Charles Hanson’dan İngiltere İstanbul Büyükelçisi Layard’a gönderilen telgrafta; “2 ay önce İstanbul’daki mülteci sayısının 70.000’den 120.000’e çıktığı ve bunların Batum, Varna ve Bosna’dan geldiği devletin kadınlara, çocuklara, engelli ve yaşlılara düzenli olmadığına inanılarak günde 2 kaime verildiğini” ifade etmiştir. Aynı telgrafta, Alemdağ’da bulunan mülteciler buradan Anadolu’nun her yerine nakledilmiş ancak son zamanlarda Muhacir Komisyonu’ndan Vehbi Efendi Bosna’dan gelenlerle birlikte mülteci sayısında ciddi bir artış yaşandığını bildirmiştir. Son 2 ayda 18.000 mülteci ülkesine geri gönderilmiştir. Ancak bu mültecilerin 3.000’i Rusya tarafından Osmanlı topraklarına geri gönderildiği belirtilmekle beraber bu mültecilere devlet tarafından yeteri kadar destek verilmemekte olduğu kaydedilmiştir. Şu an salgın hastalık olmamasına rağmen yaklaşan kış, durumu kötüleşebileceği ve mültecilerin barındığı yerlerin pek sağlıklı olmadığı ifade edilmiştir. (13 Kasım 1878).⁶⁰

Avusturya’nın işgali sonrasında Bosna’dan hicret etmek isteyen bazı insanların Osmanlı Devleti’ne başvurduğu bilinmektedir. Bosnalılardan Osmanlı dışında Sırbistan’a sığınanlar da olmuştur.⁶¹ 1879 yılında yaklaşık 250.000-300.000 muhacirin o sırada Osmanlı toprağı olan Makedonya’ya sığındığı, bunların Üsküp Sancağına bağlı köy ve kasabalara dağıtıldığı, daha sonra gelen 20.000 muhacirin ise iskana uygun arazi olmaması dolayısı ile Selanik’e gönderildiği Bilal N. Şimşir tarafından yayınlanan raporlarda kayıtlıdır.⁶²

26 Nisan 1879 tarihli bir belgede “Bosna-Hersek Müslümanları arasında Avusturya’nın istilası yüzünden gördükleri zulümden dolayı hicret etmek isteyenlerin deniz yolu ile Selanik’e vapurla gönderilerek oradan Anadolu’ya iskân edilmek üzere getirildikleri, muhacirlerin emlak ve mallarını ileride alabilmeleri için kiraya ve güvendikleri adamlara emanet etmeleri, muhacirlere eşlik etmek üzere ulemadan ve güvenilir kişilerin İstanbul’dan gönderilmesi, muhacirlerin durumlarının Avrupa gazetelerine bildirilmesi ve Avrupa’ya bunu duyurmak gerektiği” kaydedilmiştir.⁶³ Belgeden anlaşıldığına göre muhacirlerin sıkıntıları ve göç etmeleri sorunu devam etmekte olup Osmanlı Devleti’nin muhacir sevki için İstanbul’dan birilerini görevlendirmiştir.

1881 yılına ait bir belgede; “iki gün önce gelen bir habere göre Avusturya askeri ve mülkiye memurları kasabalarda bulunan ahaliyi Müslümanlara zulmettikleri bunların eşkıyalar aracılığıyla halkın mallarını yağma ve hanelerini yakıp, onları yaraladıkları fazlaca vergiler koyarak bunların zorla tahsil etmeye çalıştıkları, parası olmayanların mallarını değersiz fiyatlarla satın aldıklarını ve vergileri böyle tahsil ettiklerini, ahaliye her şekilde zulüm ve tehditte bulduklarını, bu yüzden Müslüman ahalinin buralarda kalacak hali kalmadığını, Avusturya’nın gitmek isteyen halkın emlak ve arazilerini satmalarını serbest kıldığını, ilk katile olarak yüzbaşı nüfusunun hicret etmek istediğini, bunların hicreti için Yeni Pazar tarafından gönderilen telgrafla hicret edeceklerin şimendifer ve vapura ihtiyaçları olduğunu, Avusturya’nın hicret edenlerin mallarını aldığını, böylece Bosna havalisinden göç etmenin azalacağını hatta İstanbul’da iskân edilen Bosnalı muhacirlerin sefaletle düşer olduğunu ve ta’yinatlarının kesildiği yönünde haberlerinin yapıldığını, hem ahaliye zulmedilerek hem de böyle haberlerle hicretin önünün kesilmek istenildiğini, ilk hicret edecek olan yüzbaşılardan Edirne ve İstanbul arasında uygun yerlere yerleştirilmelerini ve bunların eşya ve mallarının satılmasına Avusturya tarafından serbestname verildiği, bunda ise Avusturya’nın Avrupa devletlerinden çekinmesinin etkisinin olduğu” kaydedilmiştir.⁶⁴ Bu belgede Bosna

⁵⁷ Şimşir, *age*, C. I, s. 655-656.

⁵⁸ Şimşir, *age*, C. I, s. 655.

⁵⁹ Şimşir, *age*, C. I, s. 698.

⁶⁰ Şimşir, *age*, C. I, s. 695-698.

⁶¹ Şimşir, *age*, C. I, s. 629. (İngiltere’nin Belgrad Diplomatik ajanı Gould’dan Dışişleri Bakanı Salisbury’e “özellikle çocuk ve kadınların aralarında bulunduğu bu mülteci rakamlarının Avusturya’nın aldığı önlemler sayesinde sınırlı sayıda kaldığı, Avusturya birliklerinin birçok yerde zulümler yaptığı ve gereksiz yere birçok köyleri ve kasabaları yok ettiği isyancıları vurduğu (silah ile) ve astığı rivayetlerinin yaygın olduğunu. Avusturya’nın işgal ve kötü muamelesi devam ettikçe Bosnalıların yerlerine dönebileceklerini ancak bu durumda Sırbistan’ın yardım etmesine rağmen bunun yetersiz olduğu ve bunların yoksulluğa yenik düşeceklerini gerekli yardım yapılmasını” bildiren telgraf)

⁶² Bilal N. Şimşir, *Rumeli’den Türk Göçleri Belgeler 1877-1878*, C. II, TTK, Ankara 1989, s. 110-111,737,425.

⁶³ *Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Mabeyn-i Hümayun İradeleri*, (BOA MB.İ), 51/184, 26 Nisan 1879, (1296.Ca.04); Osmanlı Devleti yapılan zulümleri diğer devletlere duyurma gayretinde ve girişiminde bulunmuştur; bkz. *Osmanlı Belgelerinde Bosna-Hersek*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2009, s. 70-76.

⁶⁴ *Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Yıldız Umumi* (BOA Y. PRK. UM), 1/84, 5 Şubat 1880 (1295.Kânunvevvel.24).

Müslümanlarının neden hicret ettikleri ve Avusturya'nın baskısı ile Osmanlı Devleti'nin göç etmek isteyenlere yardım ettiği gayet net bir şekilde nakledilmiştir.

Bosna muhacirleri, Makedonya, Üsküb, Sırbistan, Selanik, Edirne, Çanakkale, Samsun, İzmir ve İstanbul'a yerleşmişlerdir. Daha sonra artan göçmen sayıları ile Anadolu'nun çeşitli şehir ve mahallelerine yerleştirilmişlerdir. Hüdavendigar, Gemlik, Mudanya, İzmid, Edremid, Bursa, Ankara (6.802 muhacir Fevziye mahallesi⁶⁵), Aydın, Konya, Trabzon, Draç Sancağı, Kütahya vs. iskân edilmişlerdir.⁶⁶

Bosna'dan göç eden muhacirlerin 150.000-300.000 arasında bir rakama sahip olduğu tahmin edilmektedir.⁶⁷ Avusturya-Macaristan kayıtlarına göre Bosna'dan 1878-1918 yılları arasında 61.114 kişi göç etmiştir. Bunların erkek nüfusu olduğu düşünülürse kadın ve kız çocukları da dahil toplam 120.000'in üzerinde muhacirin göç ettiği tahmin edilmektedir. Bu kayıtlar deniz yoluyla İstanbul'a gelen muhacirlere ait olduğundan gerçek rakamın altında kalmış olması büyük bir olasılık dahilindedir. Çünkü muhacirlerin Belgrat üzerinden kara ve demiryoluyla da göç ettikleri, Dubrovnik üzerinden de göç edenlerin olduğu bilinmektedir.⁶⁸ Bunun yanında karayolu ile gelip akrabalarının yanında barınan ve hiç kaydı olmayanlar da göz ardı edilmemelidir.⁶⁹

Avusturya'nın işgalinden sonra belli aralıklarla muhacir sayılarında artış olmuştur. Özellikle ilk işgal zamanı, askerlik kanununun çıktığı 1881-1883, Bosna ilhak edildiğinde artışlar yaşanmıştır.⁷⁰ Yugoslavya kurulduktan sonra Müslümanlara yapılan baskılar arttığından Türkiye'ye 1923 ve sonrasında göçler de artmıştır.⁷¹ Asimile edilemeyeceği düşünülen Müslüman nüfus Avusturya ve Yugoslavya hakimiyetinde iken zulüm görmüş, öldürülmüş, yurtlarından sürülmüşlerdir.⁷²

SONUÇ

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kalmış, Bulgar Prensiği kurulmuş, Bosna-Hersek Avusturya-Macaristan tarafından işgal edilmiş, İngilizler Osmanlı'nın elinde bulunan Kıbrıs adasını Osmanlı'yı desteklemek adına el koymuş, doğu sorunu ortaya çıkmış, Ermeni meselesi uluslararası bir sorun haline gelmiş, Osmanlıda ıslahat ve reform çalışmaları yapılması kararlaştırılmış ve bunun Avrupa devletlerinin gözetiminde yapılmasına karar verilmiş, Kanun-i Esasi askıya alınmıştır. 1878 Osmanlı-Rus Savaşı ardından devlet hem dışta hem içte büyük sorunlar ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti 1878 savaşı sonrasında yaşadığı toprak kayıpları, savaş ve kargaşa ortamında dahi tebaası olan halkı gözetmiştir. Osmanlı elinden çıkan topraklardan göç etmek zorunda kalan ve kendi yurtlarını terk eden insanları korumak ve onları yeni yerlere yerleştirmek adına komisyonlar kurmuştur. Muhacir komisyonu göçmenleri teker teker isimleri, yaşları, nereden geldikleri ve nereye yerleştiklerini kayıt altına almıştır. İncelenen belgelerde edinilen bilgilere göre, Osmanlı Devleti, savaşın içinde vatandaşlarını düşünen sosyal bir devlettir. Uzun yıllar Osmanlı toprakları altında yaşayan milletler, devlete duydukları güvenden dolayı Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir.

Osmanlı Devleti'ne özellikle 1856 Kırım savaşı sonrasında büyük oranda göçler meydana gelmiştir. Devlet her şeye rağmen göçleri kontrol altında tutabilmek için komisyonlar kurmuş ve halkın mağdur olmasını önlemek adına onları çeşitli bölgelere iskân ettirmiştir. Tabii bu muhacirlerin ve iskân çalışmalarının tamamen ve kusursuz bir şekilde işlediği anlamına gelmemektedir. Muhacirlerin iskân edilmesi büyük sorunlara neden olmuştur. Açlık, sefalet, barınma sorunu, yokluk ve sonrasında hastalıklar ortaya çıkmıştır. Ancak Osmanlı Devleti elinden geldiğince muhacirlerin mağdur olmasını önlemek için büyük bir çaba ve gayret sarf etmiştir. Dikkate şayan en önemli noktalardan biri devletin yaşadığı büyük kargaşa ve kaos ortamında dahi gelen göçmenleri kayıt altına alması ve iskân edilen bölgeleri de belirleyerek kayıtlarının tutulmasıdır. Osmanlı Devleti zor zamanında bile kontrollü olmayı ve sosyal devlet olmayı elden bırakmamıştır.

Osmanlı Devleti'ne gerek Bosna ve gerek diğer bölgelerden muhacirlerin gelişi uzun süre devam etmiştir. 1878 Avusturya'nın Bosna'yı işgali sonrası ve 1908 yılında Avusturya'nın Bosna'yı ilhak etmesi ile Boşnakların Osmanlı topraklarına göçlerinin devam etmesine neden olmuştur. Boşnaklar Avusturya'nın hakimiyeti altında kalmaktansa Makedonya ve Osmanlı topraklarına kendilerini korumak adına göç etmek zorunda kalmışlardır.

⁶⁵ Ankara'da 16 farklı bölgeye yerleştirilen Boşnaklar için devlet haneler inşa etmiş ve yardımda bulunmuştur. Bkz. Poyraz Tacoğlu v.d, *agm*, s. 1943-1944; Emgili, *Bosna Hersek'ten Türkiye'ye Göç*, s. 246, 269-270; Emgili, *Yeniden Kurulan Hayatlar Boşnakların Türkiye'ye Göçleri*, s. 284-285, 306.

⁶⁶ Boşnakların iskân edildiği sancak ve mahalleler ve durumları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Emgili, *Bosna Hersek'ten Türkiye'ye Göç*, s. 228, 242-249, 269-271, 322-324; Emgili *Yeniden Kurulan Hayatlar Boşnakların Türkiye'ye Göçleri*, s. 278,292,297-299.

⁶⁷ Babuna, *age*, s. 27.

⁶⁸ Emgili, *Bosna Hersek'ten Türkiye'ye Göç*, s. 276; Fahriye Emgili, "Boşnakların Türkiye'ye Göçü ve Göç Sebepleri (1878-1890)" *Geçmişten Günümüze Göç*, C. I, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2017, s. 285-294.

⁶⁹ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 16.

⁷⁰ Yılmazata, *age*, s. 90.

⁷¹ Emgili, *Bosna Hersek'ten Türkiye'ye Göç*, s. 315-324.

⁷² Karpat, *Balkanlarda Osmanlı Mirası*, s. 38.

VEHBIYE EVİZ

İncelenen kayıtlarda yer alan muhacir listelerinde genel olarak genç nüfusun kayıtlı olması bu insanların yaşam ve gelecek kaygısı taşıdıklarının göstergesidir.

Tablo 1’de çiftlerden 15 çiftin 12’sinde kadınların yaşları 20-30 yaşları aralığındadır. Fahriye Emgili tarafından yayınlanan ve Avusturya Devleti’nin kaydettiği (1911 yılına ait) aileler arasında yaş aralığı 19-41 arasında olan 11 kadın vardır. Bunların yaş ortalaması 31’dir. Tablo 2’de küçük çocukları olan 16 çiftin genç aileler olduğunu kanaatindeyiz. Buna dayanarak çocuk sahibi olabilecek genç çiftlerin göç etmeleri gidecekleri yerde çoğalmaları ve kendi nesillerinden gelecekleri güvence altına alma kıyasından kaynaklanmaktadır denilebilir.

İncelenen belgelerde sadece Kasım ve Aralık ayında 68.975 kişi tarihleri belirtilmeyen belgelerin de dahil edilmesiyle toplam 123.562 muhacir yer almaktadır. Sadece tarafımızdan incelenen belgelerdeki sayılar bile muhacir sayılarının tahmin edilenden daha fazla olduğunu düşünen fikirleri desteklemektedir.

İnsanlar yaşadıkları yerleri çeşitli sebeplerle terk etmek zorunda kalmışlardır. Göç etmek iç göç veya dış göç fark etmeksizin zor bir durumdur. Ancak bir insanın ülkesini terk edecek kadar zor durumda olması baskı altında kalması, kişisel hak ve hürriyetinin güvende olmayacağı düşüncesinden kaynaklanması insan yaşamına duyulması gereken saygının, kişi hak ve özgürlüklerinin hiçe sayıldığı bir göstergesidir. Daha acı olan ise günümüz dünyasında hala savaşların insan hayatını olumsuz etkileri devam etmekte ve insanlar yaşadıkları toprakları terk etmek zorunda kalmaktadır. Zamanın Osmanlı Devleti, şimdinin ise Türkiye Cumhuriyeti göçmenlere kucak açan bir ülke olma özelliğini devam ettirmektedir. Bosna Müslümanları 1914-1918-1923-1926-1992-1995 yıllarında uğradıkları zulüm ve baskıdan Türkiye’ye sığınmak zorunda kalmışlardır.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları:

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Yıldız Komisyonlar Maruzatı (BOA Y.PRK.KOM), 1/54.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Yıldız Komisyonlar Maruzatı (BOA Y. PRK. KOM), 3/24.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Yıldız Umumi (BOA Y. PRK. UM), 1/84.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Mabeyn-i Hümayun İradeleri, (BOA MB.İ), 51/184.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Tercüme Odası (BOA HR. TO), 21/46.

2. Telif Eserler:

AĞAOĞLU, H. Yıldırım Osmanlı’dan Cumhuriyete Balkanların Makus Tarihi Göç, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001.

AKKAYAN, Taylan, *Göç ve Değişme*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1979.

BOSNA'DAN OSMANLI TOPRAKLARINA GÖÇ ÜZERİNE BİR İNCELEME (1878)

- AKYÜZ, Jülide, “Göç Yollarında: Kafkasya’dan Anadolu’ya göç Hareketleri”, *Bilig*, S. 46, 2008, ss. 37-56.
- ARI, Kemal, “XIX.’uncu Yüzyıldan XX. Yüzyıla Uzanan Süreçte Balkanlardan Türkiye’ye Yönelik Göçlerin Nitelik ve Boyutlarını Belirleyen Temel Etkiler”, *XIV. Yüzyıldan Günümüze Balkanlar ve Balkan Tarihi*, 14. Askeri Tarih Kongresi Bildirileri, C. I, ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2012.
- BABUNA, Aydın *Bir Ulusun Doğuşu Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- ÇAKIR, Sabri, “Geleneksel Türk Kültüründe Göç ve Toplumsal Değişme”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, ss. 129-142.
- ÇELİK, Gülfettin, “Osmanlı Devleti’nin Nüfus ve İskân Politikası”, *Divan*, S. 6, 1999, ss. 49-110.
- DJURDJEV, Branislav, “Bosna-Hersek”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1992, ss. 297-305.
- EFE, Haydar, “Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye’de Yaşanan Göçler ve Etkileri”, S. 01, 2018, ss. 16-27.
- EMGİLİ, Fahriye, *Bosna Hersek’ten Türkiye’ye Göç (1878-1934)* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara 2011.
- EMGİLİ, Fahriye, *Yeniden Kurulan Hayatlar Boşnakların Türkiye’ye Göçleri (1878-1934)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2012.
- EMGİLİ, Fahriye, “Boşnakların Türkiye’ye Göçü ve Göç Sebepleri (1878-1890)”, *Geçmişten Günümüze Göç*, C. I, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2017, ss. 285-294.
- EREN, Ahmet Cevat, *Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri*, Nurgök Matbaası, İstanbul 1966.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, XVIII. *Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK, Ankara 2006.
- İPEK, Nedim *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, TTK Basımevi, Ankara 1999.
- JELAVİCH, Barbara, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, C. I, Küre Yayınları, İstanbul 2013.
- KALE, Başak “Zorunlu Göçün 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu Üzerindeki Etkileri Türkiye’nin Göç Tarihi”, *14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye Göçleri*, der. M. Murat Erdoğan-Ayhan Kaya, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, ss. 153-169.
- KARPAT, Kemal H., *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, çev. Recep Boztemur, İmge Kitabevi, Ankara 2004.
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- MAHMUD CELALEDDİN PAŞA, *Mirat’i Hakikat*, haz. İsmet Miroğlu, Berekat Yayınevi, İstanbul 1983.
- MCCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, çev. Fatma Sarıkaya, TTK, Ankara 2014.
- Osmanlı Belgelerinde Bosna-Hersek*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2009.
- ÖZDEMİR, Mustafa, “14-17. Yüzyıllar Arasında Anadolu’ya Gelen Türk Göçleri ve Anadolu’nun Doğusunda Meydana Gelen Demografik Değişmeler” *Akra Uluslararası Kültür Sanat Edebiyat ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, S. 12, C. 5, 2017, ss. 51-76.
- POYRAZ TACOĞLU, Tuğça, ARIKAN, Gülay, SAĞIR, Adem, “Boşnak Göçmenlerde Göç ve Kültürel Kimlik İlişkisi: Fevziye Köyü Örneği”, *Turkish Studies*, S. 7/1, 2012, ss. 1941-1965.
- SAYDAM, Abdullah, “Muhacir”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. Ek-2, Ankara 2019, ss. 286-288.
- SAYDAM, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Basımevi, Ankara 1997.
- Şemseddin Sami, *Kâmûsü’l-Alâm*, C. 2, Mihran Matbaası, İstanbul 1306 (1889), ss. 1384-1388.
- ŞİMŞİR, Bilal N., *Rumeli’den Türk Göçleri Belgeler 1877-1878*, C. I, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1968.
- ŞİMŞİR, Bilal N., *Rumeli’den Türk Göçleri Belgeler 1877-1878*, C. II, TTK Basımevi, Ankara 1989.
- TEKELİ, İlhan, *Göç ve Öteki*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008.
- YILMAZATA, Mehmet, *Savaşta Giden Yol 1908 Bosna-Hersek’in İlhamı*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2012.

MAARİF SALNAMELERİNE GÖRE MAMURATÜLAZİZ VİLAYETİ'NDE EĞİTİM-ÖĞRETİM
(1898-1904)

 ZEYNEP ÖZDEM KÖSE*

 10.53718/gttad.1218075

ÖZ

Bugünkü Elazığ'ın eski adı olan Mamuratülaziz Osmanlı Devleti'nin önemli vilayetlerinden biridir. Başlangıçta Harput merkezli olan yerleşim 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bugünkü Elazığ şehrinin bulunduğu Agavat mezraası denilen alana doğru kaymıştır. Buraya vali olarak atanan Hacı Ahmet İzzet Paşa zamanında, 1867 yılında mezraanın adı dönemin padişahı Abdülaziz'e ithafen Mamuratülaziz'e çevrilmiştir. Halkın kısaca Elaziz demeye başladığı isim zamanla Elazık ve Elazığ'a dönüşmüştür. 19. yüzyılın ikinci yarısında Mamuratülaziz Vilayeti'ne bağlı üç sancak bulunmaktadır. Bu sancaklar Mamuratülaziz, Malatya ve Dersim'dir. Bu çalışmada 19. yüzyılın sonu ve 20. asrın başına tekabül eden dönemde vilayetin genelindeki eğitim durumu tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada ana kaynak olarak Maarif Salmeleri kullanılmıştır. Bunun yanında 1894-1895'te basılan, Maarif-i Umumiye idaresinde bulunan bütün ibtidai, rüşdiye, idadi, âli, hususî mektepler, yabancı okullar ve kütüphanelerin istatistiğini barından kaynaktan istifade edilmiştir. Aynı zamanda konuyla ilgili araştırma ve inceleme eserlerden de yararlanılmıştır.

Sultan II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) eğitim sistemi ve kurumlarında önemli gelişmelerin yaşanıp modern okulların tüm Osmanlı coğrafyasına yayıldığı bir dönemdir. İlköğretimden yükseköğretime kadar yenilikler yapılmış, ülkede ciddi bir eğitim birikimi meydana gelmiştir. İlköğretimde sıbyan mekteplerinin yerini yeni usulle eğitim veren ibtidailer alırken ortaöğretimde rüşdiyelerin sayısı artırılmıştır. Kız rüşdiyeleri ve askerî rüşdiyeler de buna dahildir. Yine ortaöğretim düzeyindeki idadiler ülkenin her bölgesinde açılmıştır. Öğretmen ihtiyacını gidermek için taşrada açılan öğretmen okullarının yanı sıra meslekî eğitime verilen öneme binaen vilayetlerin bazılarında ziraat okulları kurulmuştur. Yükseköğretimde ise yeni yüksekokullar açılmış, Mülkiye Mektebi geliştirilmiş ve Darülfünun tekrar kurulmuştur. Dönemin ibtidai, rüşdiye ve idadi derecesinde yaşanan gelişmeler Mamuratülaziz Vilayeti'nde de kendini göstermiştir.

II. Abdülhamid döneminde eğitimde yaşanan bu kurumsallaşmayla birlikte eğitimin durumunu gözler önüne seren çeşitli yayınların hazırlanması da gerçekleşmiştir. Okul tarihçelerinin hazırlanarak okulların genel durumu ve mezunları hakkındaki kitapların basılması ile 1894-1895'te ilk eğitim istatistiğinin yayınlanması bunlar arasında yer almaktadır. Eğitimle ilgili hazırlanan çalışmaların başında ise Maarif Salmeleri gelmektedir. Muhtevası bakımından oldukça zengin olan bu eserlerden II. Abdülhamid dönemi eğitim sistemiyle ilgili önemli bilgiler elde edilmektedir. Başta İstanbul ve bütün Osmanlı vilayetlerindeki ilk, orta, lise ve yükseköğretimi içeren bütün okulların hocaları, talebeleri, yönetimi, dersleri, imtihanları, kuruluş tarihleri gibi bilgiler bunlar arasındadır. Ayrıca dönemin sosyal, kültürel ve eğitim hayatına büyük katkısı olan kütüphane, gazete ve matbaalar hakkında da detaylı malumat bulunmaktadır. Maarif Salmeleri Osmanlı Devleti'nin kültür tarihini incelemek için de son derece önemli kaynaklardır. Bu nedenlerle çalışmada Maarif Salmelerindeki bilgilerden hareketle, Mamuratülaziz Vilayeti'nde bulunan geleneksel eğitim kurumu olan medreselerle modern eğitim kurumları ibtidai, rüşdiye, idadiler ile gayrimüslim okulları ve yabancı okullar incelenmiştir. Vilayette yer alan kütüphaneler, Vilayet Matbaası ve Mamuratülaziz Gazetesi hakkında da malumat verilmiştir. Çalışmanın Osmanlı dönemi eğitim ve kültür çalışmalarına katkısının olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Eğitim, Mamuratülaziz, Maarif Salmeleri.

* Öğr. Gör. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Muğla/TÜRKİYE, E-Posta: zeynepozdem@mu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-1745-555X.

MAARİF SALNAMESLERİNE GÖRE MAMURATÜLAZİZ VİLAYETİ'NDE EĞİTİM-ÖĞRETİM
(1898-1904)

EDUCATION IN THE PROVINCE OF MAMURATULAZİZ ACCORDING TO THE EDUCATION
YEARBOOKS (1898-1904)

ABSTRACT

Mamuratulaziz, the old name of today's Elazığ, is one of the important provinces of the Ottoman Empire. The settlement, which was originally Harput centered, shifted towards the area called Agavat hamlet, where the present city of Elazığ is located, since the second half of the 19th century. During the reign of Hacı Ahmet İzzet Pasha, who was appointed as the governor here, the name of the hamlet was changed to Mamuratulaziz in 1867, in honor of the sultan of the time, Abdulaziz. The name, which the people started to call Elaziz for short, turned into Elazık and Elazığ over time. In the second half of the 19th century, there were three sanjaks attached to the Mamuratulaziz Province. These sanjaks are Mamuratulaziz, Malatya and Dersim. In this study, it was tried to determine the educational status of the province in the period corresponding to the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. In the research, Education Yearbooks were used as the main source. In addition, the statistics of all primary, ibtidai, secondary school, high school, college, private schools, foreign schools and libraries, which were published in 1892-1894, were used from the source. At the same time, research and examination works related to the subject were also used.

The period of Sultan Abdulhamid II (1876-1909) was a period in which important developments were experienced in the education system and institutions, and modern schools spread throughout the Ottoman geography. Innovations have been made from primary education to higher education, and a serious educational accumulation has occurred in the country. In primary education, primary schools were replaced by ibtidais providing education in a new way, while the number of junior high schools in secondary education was increased. This includes girls' secondary schools and military schools. Again, secondary education high schools were opened in every region of the country. In addition to the teacher schools opened in the provinces to meet the need for teachers, agricultural schools were established in some of the provinces due to the importance given to vocational education. In higher education, new colleges were opened and the Civil Service School was developed. Darulfunun was re-established. The developments of the period in primary, junior high and high school also showed themselves in Mamuratulaziz Province.

With this institutionalization in education during the reign of Abdulhamid II, various publications revealing the state of education were prepared. These include the preparation of school histories and the publication of books about the general condition of schools and their graduates, and the publication of the first education statistics in 1894-1895. Educational Yearbooks are at the forefront of studies on education. Among these works, which are quite rich in terms of content, important information about the education system of the Abdulhamid II period is obtained. These include information such as teachers, students, management, lessons, exams, establishment dates of all schools, including ibtidai, secondary, high school and higher education, especially in Istanbul and all Ottoman provinces. In addition, there is detailed information about the library, newspaper and printing houses that made a great contribution to the social, cultural and educational life of the period. Maarif Yearbooks are also extremely important sources for examining the cultural history of the Ottoman Empire. For these reasons, based on the information in the Education Yearbooks, the traditional education institutions in the Mamuratulaziz Province, the madrasahs and the modern education institutions, ibtidai, secondary, high school, non-Muslim schools and foreign schools were examined in the research. Information was also given about the libraries in the province, the Provincial Printing House and the Mamuratulaziz Newspaper. It is thought that the research will contribute to the educational and cultural studies of the Ottoman period.

Keywords: Abdulhamid II, Education, Mamuratulaziz, Yearbooks.

GİRİŞ

Tarih boyunca farklı isimlerle anılan ve çeşitli uygarlıkların merkezi olan Elazığ yöresinin tarihine ait ilk yazılı bilgiler Hitit ve Asur tabletlerinden elde edilmiştir. Hititlerden sonra Urartu, Roma, Bizans ve Sasani hakimiyetlerinde kalan Harput, 7. yüzyılda Hz. Ömer zamanında İslam orduları tarafından fethedilmiştir.¹ Bir süre sonra tekrar Bizanslıların eline geçmiş ve 1071 Malazgirt Zaferi'nin ardından başlayan Türk akınları sırasında 1085'te Çubuk Bey tarafından ele geçirilmiştir. Bundan sonra Artukoğulları, Selçuklular, Dulkadiroğulları, Akkoyunlular ve Safevilerin eline geçen yöre Yavuz Sultan Selim zamanında, 1516 yılında, Harput'un üç günlük bir kuşatma sonucu fethinden sonra Osmanlı topraklarına katılmıştır. İlk çağlardan itibaren savunmaya elverişli ve hayli yüksek bir yerde kurulmuş bir kale-şehir olarak gelişme gösteren Harput'un 19. yüzyılda stratejik açıdan önemini kaybetmeye başlaması ve ulaşımın da zor olması bugünkü Elazığ şehrinin bulunduğu mezraanın (Agavat mezraası) yeni yerleşme merkezi haline gelmesine yol açmıştır. Yerleşmenin

¹ Savaş Sertel, "1927 Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Elazığ Nüfusu", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 25, S. 1, Elazığ 2015, s. 305.

buraya doğru hızla kayması üzerine yeni kurulan şehrin imarı için çalışmalara başlanmıştır.² Sultan Abdülaziz zamanı 1863 yılında buraya vali olarak atanan Erzincanlı Hacı Ahmet İzzet Paşa zamanında, 1867 yılında mezraanın adı dönemin padişahı Abdülaziz'e nispetle Mamuratülaziz'e çevrilmiştir.³ Yalnızca kurulan şehrin değil teşkil edilen sancığın adı da bu şekilde anılmıştır. Mamuratülaziz Eyaleti 1867 Vilayet Nizamnamesi ile Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı bir sancak haline getirilmiştir. 1871'de yönetiminde çıkan bazı aksaklıklar sebebiyle bu vilayetten ayrılarak 1875'ten itibaren müstakil bir mutasarrıflık haline getirilmiştir. 1878'de ayrı bir vilayet olmuş, 1892'de Malatya ve Dersim de bu vilayete katılmıştır. Vilayet 1920 yılına kadar bu idarî durumunu korumuş, bu tarihten sonra yeni bir düzenleme ile Dersim ve Malatya buradan ayrılmış ve her biri ayrı birer vilayet haline getirilmiştir.⁴

Hititler döneminde Elazığ yöresi İşuwa olarak adlandırılmıştır. Harput yöresine milattan önceki dönemlerde Alzi ve Enzi de denmiştir. İslamiyet döneminde Harput Hısn-ı Ziyad olarak adlandırılmıştır. 19. yüzyılda Sultan Abdülaziz'e ithafen kullanılan Mamuratülaziz isminin uzun olmasından dolayı halk kısaca şehre Elaziz demeye başlamıştır. 1937 yılı Kasım ayında Elaziz ismi Elazık'a (azığı bol şehir) daha sonra 10 Aralık 1937'de Bakanlar Kurulu kararı ile Elazığ'a çevrilmiştir.⁵

19. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle vilayet üç sancaktan oluşmaktadır. Bunlar Mamuratülaziz, Malatya ve Dersim sancaklarıdır. 1888 yılında sancakların toplam kaza sayısı on sekizdir.⁶ 1900 yılında ise vilayete bağlı 14 kaza, 70 nahiye ve 1.890 köy vardır.⁷

1893 nüfus sayımında merkez sancığın nüfusu 135.761'i Müslüman, 55.760'ı gayrimüslim olmak üzere 191.521 olarak tespit edilmiştir. Yine 19. yüzyıl sonlarına ait Kamusül-Âlâm'daki kayıtlara göre vilayette toplam 575.314 kişi mevcut olup bunların 504.946'sı Müslüman, 70.368'i gayrimüslimdir. Vilayetin nüfusundaki bu yüksek rakam, özellikle 1885-1914 yılları arasında bütün dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de görülen nüfus artışının tabii bir sonucu olmalıdır.⁸ 1310/1892-1893 tarihli Mamuratülaziz salnamesine göre Harput merkezinin nüfusu 30.639 kişidir. 1897 Osmanlı nüfus sayımında Elazığ nüfusu 459.779 kişi olup bu dönemde Mamuratülaziz'de 380.092 Müslüman, 958 Rum, 74.204 Ermeni, 2.390 Katolik, 607 Latin, 1.505 Eski Suriyeli, 21 gayrimüslim Çingene ve bir Yahudi yaşamıştır. Bunların dışında Mamuratülaziz'de yabancı uyruklu 59 kişi bulunmaktadır. 1914 Osmanlı nüfus sayımına göre Elazığ nüfusu 143.031 kişidir. Nüfusun 102.850'si Müslüman, 31.564'ü Ermeni, 5.585'i Protestan, 1.448'i Katolik Ermeni, 983'ü Süryani, 541'i Latin ve 60'ı da Rum'dur.⁹

Vilayetteki eğitimin incelendiği 1898-1904 yılları Sultan II. Abdülhamid dönemine tekabül etmektedir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin bütün vilayetlerinde bir eğitim seferberliği başlamıştır. Bu çalışmada Mamuratülaziz Vilayeti'nde bu dönemlerde ne kadar Müslim, gayrimüslim ve hatta yabancı okul olduğu tespit edilmiştir. Klasik eğitim kurumları olan medreselerle modern eğitim kurumları olan ibtidai, rüşdiye ve idadiler incelenmiştir. Bu bağlamda mevcut okulların buldukları yer, idari ve öğretim kadrosu, dersleri ve öğrenci sayıları hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca eğitim ve kültür hayatının önemli bir parçası olması dolayısıyla vilayette çıkarılan gazete, matbaa ve kütüphanelere de değinilmiştir.

Sultan II. Abdülhamid döneminde, vilayetlerde maarif idareleri kurularak eğitim teşkilatı ve sisteminin İstanbul dışında da yaygınlaştırılması için adım atılmıştır. İlköğretimden yükseköğretime değin eğitim sisteminde kurumsallaşma gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda ilköğretimde sıbyan mekteplerinin yerini usul-i cedide üzerine eğitim veren ibtidailer almaya başlamış, rüşdiyeler de sayı olarak artmaya devam etmiştir. Ortaöğretimde ise Maarif Nizamnamesi'nde kurulması hedeflenen ancak sınırlı sayıda açılan idadiler, tüm ülkeye yayılarak dönemin zirve eğitim kurumunu oluşturmuştur. Bu dönemde mesleki eğitim de hızla yaygınlaşmış, artan öğretmen ihtiyacını karşılamak için taşrada pek çok öğretmen okulu açılmıştır. Bundan başka, ıslahhaneler sanayi mekteplerine dönüşmüş ve bazı vilayetlerde ziraat mektepleri açılmıştır. Yükseköğretim alanında ise Darülfünun kalıcı olarak tekrar kurulmuştur. Ayrıca Mülkiye geliştirilmiş, Hukuk Mektebi, Mülkiye Baytar Mektebi, Ticaret Mektebi gibi çeşitli yüksekokullar açılmıştır. Nitekim 20. yüzyılın başına gelindiğinde, ilköğretimden yükseköğretime kadar çok sayıda çeşitli okulun açıldığı bir maarif sistemi oluşturularak nicelik ve nitelik bakımından ülkede ciddi bir eğitim birikimi meydana gelmiştir. Bu dönemde kurumsallaşmanın yanı sıra eğitim literatürü bakımından da bir birikim oluşmuştur. Örneğin, okul tarihçeleri hazırlanarak okulların durumuyla mezunları hakkında bilgi içeren kitaplar ortaya çıktığı gibi, eğitimin ülke

² Ahmet Halaçoğlu, "Elazığ", *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, s. 551-552.

³ Şehrin adını koyan Ahmet İzzet Paşa'nın hayatını anlatan biyografik bir çalışma için bk. Kadir Aşçı, *Hacı İzzet Paşa (1800-1893) Şeyh'ül Vüzera, Tanzimat Devrinin Nevi Şahsına Münhasır Bir Valisi (Elazığ-Erzincan-Erzurum-Sivas-Edirne)*, Kutup Yıldızı Yay., İstanbul 2019.

⁴ Halaçoğlu, *agm*, s. 552; Ahmet Aksın, *19. Yüzyılda Harput*, Ceren Ofset ve Matbaacılık, Elazığ 1999, s. 35, 276.

⁵ Sertel, *agm*, s. 305.

⁶ Aksın, *age*, s. 36.

⁷ Sertel, *agm*, s. 305.

⁸ Halaçoğlu, *agm*, s. 552.

⁹ Sertel, *agm*, s. 305.

MAARİF SALNAMESİNE GÖRE MAMURATÜLAZİZ VİLAYETİ'NDE EĞİTİM-ÖĞRETİM (1898-1904)

içerisindeki durumunun tespiti ve planlama faaliyetleri açısından Maarif Nezareti bünyesinde 1893'te istatistik birimi kurulmuştur. Ertesi yıl da 1894-1895 ders yılına ait olmak üzere ilk eğitim istatistiği hazırlanarak bastırılmıştır. Eğitimle ilgili yapılan diğer önemli çalışma ise Maarif Salnamelerinin hazırlanmasıdır.¹⁰

Maarif Salnameleri, Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından 1316-1321/ 1898-1904 yılları arasında altı defa neşredilmiştir. 1320/ 1902-1903 yılına ait beşinci cilt günümüze kadar ulaşamamıştır. Muhtevası bakımından oldukça zengin olan bu eserlerden II. Abdülhamid dönemi eğitim sistemiyle ilgili önemli bilgiler elde edilmektedir. Maarif Nezareti'nin tarihçesi, maârif nazırları, vilayet maârif idareleri, İstanbul ve vilayetlerdeki ilk, orta, lise ve yükseköğretimi içeren bütün okulların sayısı, Müslim ve gayrimüslimlere ait okullar, yabancı okullar, bütün bu okulların ders programları, nizamnameler, hocalar, talebeler, talebe sayıları, görevli memurlar, derslerin ayrıntılı içerikleri, imtihanlar, mükâfat cetvelleri, kütüphaneler, matbaalar, gazeteler, Matbaa-i Âmire ve Müze-i Hümâyun gibi kuruluşlar hakkındaki ayrıntılı bilgiler bunlar arasında yer almaktadır. Maarif Salnameleri dönemin eğitim-öğretim faaliyetleriyle ilgili temel kaynakların başlıcası olmasının yanı sıra Osmanlı Devleti'nin kültür tarihini incelemek için de son derece önemli kaynaklardır.

1. Vilayetteki Eğitim Kurumları

Vilayette dönemin klasik eğitim kurumları olan medreseler ile modern eğitim kurumları olan rüşdiye ve idadiler ile gayrimüslim mektepleri mevcuttur. Bunların yanında yabancı okullar da bulunmaktadır. Ayrıca ilkokul anlamına gelen ibtidaier içerisinde eski usulle eğitim yapan sıbyan mektepleri ile yeni usulle eğitim veren ibtidaier vardır. 1894-1895 istatistik verilerine göre Mamuratülaziz Vilayeti'nde usul-i atıka ile eğitim yapan 395, usul-i cedide ile eğitim yapan 6 olmak üzere toplam 401 ibtidai mektep mevcuttur. Sultan II. Abdülhamid döneminden itibaren 290 ibtidai mektep kurulmuştur. Bu okullardaki toplam talebe sayısı 12.632'dir.¹¹ Salnamelere göre 1894-1895'ten sonra elli bir ibtidai daha açılmıştır. Bu okulların özellikle 1313/ 1895-1896'da açıldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu dönemdeki ibtidaierin sayısını 452 olarak vermek mümkündür.

Mamuratülaziz merkez sancağında bir idadi yer alırken daha sonraki yıllarda Malatya sancağında da bir idadi açılmasıyla vilayetteki idadi sayısı ikiye çıkmıştır. Mamuratülaziz sancağında bir kız rüşdiyesi ile askerî rüşdiyenin varlığı dikkat çekmektedir.

Tanzimat döneminde eğitim alanında yaşanan gelişmeler Mamuratülaziz Vilayeti'nde de kendisini hissettirmiştir. Bu dönemde açılan rüşdiyelerin sayısı Sultan II. Abdülhamid döneminde artmakla birlikte yukarıda belirtilen iki idadi de kurulmuştur. Abdülhamid döneminde 73 tane okul açılmış olup bunların 33'ü Mamuratülaziz, 26'sı Malatya, 14'ü de Dersim sancağında bulunmaktadır. Okulların çoğunluğu ibtidai olmakla birlikte iki idadi ve yedi de rüşdiye yer almaktadır. Ayrıyeten bakıma muhtaç durumda olan dört okul da yeniden inşa edilmiştir. Bunlar Kahta ve Mazgirt'te yer alan ikişer ibtidai mektebidir. Kahta'daki okullar 1213/ 1798-99 ve 1194/ 1780 yıllarında kurulmuş olup Mazgirt'teki ibtidaierin kuruluş tarihi 1113/ 1701-1702 senesine kadar gitmektedir.

Sultan II. Abdülhamid Döneminde Vilayette Açılan Mektepler

Bulunduğu Liva (Sancağ)	Bulunduğu Kaza	Derecesi	Kuruluş Tarihi ¹²
Mamuratülaziz	Mamuratülaziz	İdadi (kasabada)	1303/ 1885-1886
Mamuratülaziz	Mamuratülaziz	Rüşdiye (Hüseynik'de)	1295/ 1878
Mamuratülaziz	Mamuratülaziz	İnas Rüşdiyesi (kasabada)	1312/ 1894-1895
Mamuratülaziz	Mamuratülaziz	İbtidai	1312/ 1894-95
Mamuratülaziz	Mamuratülaziz	İbtidai	1318/ 1900-1901
Mamuratülaziz	Mamuratülaziz	İbtidai	1311/ 1893-1894
Mamuratülaziz	Mamuratülaziz	İbtidai	1313/ 1895-1896
Mamuratülaziz	Mamuratülaziz	İbtidai	1313/ 1895-1896

¹⁰ Ahmet Vurgun, "Maarif Salnamelerine Göre Menteşe Sancağında Eğitim-Öğretim (1898-1904)", *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 33, S. 1, 2020, s. 87-88.

¹¹ *Maarif-i Umumi İdaresinde Bulunan Mekatib-i İbtidaiye, Rüşdiye, İdadiyye, Aliye ile Mekatib-i Hususiye Ve Eccnebiyyenin Ve Dersaadet'te Tahriri İcra Kılınan ve Taşrada Mevcut Bulunan Kütüphanelerin İstatistiği*, Matbaa-i Osmaniye, 1310-1311 İstanbul, s. 49.

¹² Tablolarda ve metin içerisinde ikili şekilde verilmiş olan tarihlerin ilki Hicri, ikincisi Miladi takvime göre dir.

ZEYNEP ÖZDEM KÖSE

Mamuratülaziz	Mamuratülaziz	İbtidai	1312/ 1894-1895
Mamuratülaziz	Mamuratülaziz	İbtidai	1313/ 1895-1896
Mamuratülaziz	Mamuratülaziz	İbtidai	1313/ 1895-1896
Mamuratülaziz	Mamuratülaziz	İbtidai	1313/ 1895-1896
Mamuratülaziz	Mamuratülaziz	İbtidai	1313/ 1895-1896
Mamuratülaziz	Mamuratülaziz	İbtidai	1313/ 1895-1896
Mamuratülaziz	Mamuratülaziz	İbtidai	1309/ 1891-1892
Mamuratülaziz	Keban	Rüşdiye (kasabada)	1311/ 1893-1894
Mamuratülaziz	Keban	İbtidai	1313/ 1895-1896
Mamuratülaziz	Keban	İbtidai	1313/ 1895-1896
Mamuratülaziz	Keban	İbtidai	1316/ 1898-1899
Mamuratülaziz	Keban	İbtidai	1317/ 1899-1900
Mamuratülaziz	Eğir	Rüşdiye (Ağır Kasabası'nda)	1311/ 1893-1894
Mamuratülaziz	Eğir	İbtidai	1313/ 1895-1896
Mamuratülaziz	Eğir	İbtidai	1313/ 1895-1896
Mamuratülaziz	Eğir	İbtidai	1306/ 1888-1889
Mamuratülaziz	Eğir	İbtidai	1308/ 1890-1891
Mamuratülaziz	Eğir	İbtidai	1308/ 1890-1891
Mamuratülaziz	Eğir	İbtidai	1308/ 1890-1891
Mamuratülaziz	Eğir	İbtidai	1317/ 1899-1900
Mamuratülaziz	Arapgir	İbtidai	1315/ 1897-1898
Mamuratülaziz	Arapgir	İbtidai	1312/ 1894-1895
Mamuratülaziz	Pütürge	İbtidai	1316/ 1898-1899
Mamuratülaziz	Pütürge	İbtidai	1317/ 1899-1900
Mamuratülaziz	Pütürge	İbtidai	1318/ 1900-1901
Malatya	Malatya	İdadi (kasabada)	1312/ 1894-1895
Malatya	Malatya	İbtidai	1295/ 1878
Malatya	Malatya	İbtidai	1313/ 1895-1896
Malatya	Malatya	İbtidai	1313/ 1895-1896
Malatya	Malatya	İbtidai	1313/ 1895-1896
Malatya	Malatya	İbtidai	1313/ 1895-1896
Malatya	Malatya	İbtidai	1301/ 1883-1884
Malatya	Akçadağ	İbtidai	1313/ 1895-1896
Malatya	Akçadağ	Rüşdiye (Hekimhan Nahiyesi'nde) 13	1313/ 1895-1896
Malatya	Akçadağ	İbtidai	1313/ 1895-1896
Malatya	Akçadağ	İbtidai	1313/ 1895-1896
Malatya	Akçadağ	İbtidai	1313/ 1895-1896

¹³ Bu rüşdiyenin kuruluş tarihi istatistikte 1301/ 1883-84 olarak verilmiştir. Bk. *İstatistik*, s. 40.

**MAARİF SALNAMESİLERİNE GÖRE MAMURATÜLAZİZ VİLAYETİ'NDE EĞİTİM-ÖĞRETİM
(1898-1904)**

Malatya	Akçadağ	İbtidai	1313/ 1895-1896
Malatya	Behisni	İbtidai	1313/ 1895-1896
Malatya	Behisni	İbtidai	1313/ 1895-1896
Malatya	Behisni	İbtidai	1313/ 1895-1896
Malatya	Behisni	İbtidai	1313/ 1895-1896
Malatya	Behisni	İbtidai	1313/ 1895-1896
Malatya	Behisni	İbtidai	1313/ 1895-1896
Malatya	Behisni	İbtidai	1313/ 1895-1896
Malatya	Behisni	İbtidai	1313/ 1895-1896
Malatya	Hısnımansur	İbtidai	1313/ 1895-1896
Malatya	Hısnımansur	İbtidai	1313/ 1895-1896
Malatya	Hısnımansur	İbtidai	1313/ 1895-1896
Malatya	Hısnımansur	İbtidai	1313/ 1895-1896
Malatya	Kahta	İbtidai	1313/ 1895-1896
Malatya	Kahta	İbtidai	1213/ 1798-1799
Malatya	Kahta	İbtidai	1194/ 1780
Dersim	Hozat	İbtidai	1316/ 1898-1899
Dersim	Hozat	İbtidai	1308/ 1890-1891
Dersim	Hozat	İbtidai	1313/ 1895-1896
Dersim	Mazgirt	İbtidai	1313/ 1895-1896
Dersim	Mazgirt	İbtidai	1113/ 1701-1702
Dersim	Mazgirt	İbtidai	1113/ 1701-1702
Dersim	Kızıl Kilise	İbtidai	1294/ 1877-1878
Dersim	Kızıl Kilise	İbtidai	1313/ 1895-1896
Dersim	Çarsacak	Rüşdiye (Pertek Nahiyesi'nde)	1311/ 1893-1894
Dersim	Çarsacak	İbtidai	1316/ 1898-1899
Dersim	Çarsacak	İbtidai	1313/ 1895-1896
Dersim	Çemişgezek	Rüşdiye (kasabada)	1294/ 1877-1878
Dersim	Çemişgezek	İbtidai	1313/ 1895-1896
Dersim	Çemişgezek	İbtidai	1313/ 1895-1896
Dersim	Çemişgezek	İbtidai	1313/ 1895-1896
Dersim	Ovacık	İbtidai	1313/ 1895-1896

Maarif Salnamelerinin dördüncü cildinin en son sayfasında tek tek bütün Osmanlı vilayetlerinde mekteplere devam eden talebelerin genel nüfusa oranını gösteren bir sayfalık bir grafik yer almaktadır. Buradaki bilgilerle vilayetle ilgili bilgilerin en başında verilen rakamlar aynı olup buna göre Mamuratülaziz Vilayeti'nin 1319/ 1901-1902 senesinde genel nüfusu 575.314 ve mekteplerde tahsilde bulunan talebelerin sayısı 22.411'dir. Buna göre okuyan öğrenci oranı % 3, 8'dir. Yine altıncı ciltte de nüfusla ilgili bilgiler yer almaktadır. 1321/ 1903-1904'te genel nüfus 571.764 olup okuyan talebe sayısı 22.655'tir. Oran yine % 3, 9'dur. Çok az bir artış olmuştur; ama nüfusta da bir azalma yaşanmıştır. O yüzden genel olarak oranın % 4 olduğunu söylenebilir.

1.1. Rüşdiyeler

Rüşdiye adı verilen, bugünkü manada ortaokul düzeyindeki okulların açılmasına zemin hazırlayan eğitim hareketleri II. Mahmud devrinin sonlarında başlamıştır. 1838’de kurulan Meclis-i Umur-ı Nâfia, sıbyan/mahalle mektebinin üzerinde “selâfîn-i izâm mektepleri” adıyla yükseköğretime öğrenci yetiştirecek ortaöğretim kurumlarının açılmasını teklif etmiştir. Bu teklifi hayata geçirecek çalışmaları yürütmek üzere aynı yıl Mekâtib-i Rüşdiyye Nezareti kurulmuştur. Ancak bu çalışmaların sonunda Meclis-i Umur-ı Nâfia’nın öngördüğü şekilde Batı tarzı genel ortaöğretim kurumları açılmamış, yeni gelişmekte olan Bâbîâlî bürokrasisine memur yetiştirmek için Mekteb-i Maârif-i Adliyye (1839) ve Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye’nin (1839) kurulması ile yetinilmiştir. Rüşdiyelerin açılmasını hazırlayan süreç Sultan Abdülmecid döneminde hızlanmış ve ilk rüşdiye 1847’de, daha sonra maarif nazırlığına kadar yükselecek olan Mekâtib-i Umûmiyye Nazırı Kemal Efendi’nin özel gayretleriyle İstanbul’da Davud Paşa Mektebi’nde açılmıştır. Bu okulda usul-i cedîde yöntemlerine göre eğitim ve öğretim gerçekleştirilmiştir. Ertesi yıl rüşdiyelerin sayısı beşe çıkarılmıştır.¹⁴

1867’ye kadar rüşdiyelere sadece Müslüman talebe alınmaktadır. Bu tarihte büyük devletlere karşı, eğitim alanında Osmanlı tebaası arasında bir fark olmadığını göstermek için, Hıristiyan çocuklarının da bu okullara alınması prensip olarak kabul edilmiştir. Bundan ötürü, rüşdiyelere giriş için adayların Türkçeden imtihana girmeleri şartı getirilmiştir.¹⁵ 1859’da kızların da ortaöğrenim görmesini sağlamak için İstanbul’da Sultan Ahmet’te Cevri Kalfa İnas (Kız) Rüşdiyesi açılmıştır. Bu okula Sultan Ahmet Kız Rüşdiyesi de denmiştir. 1870’lerden itibaren kız rüşdiyeleri taşrada da önemli merkezlere yayılmıştır. Fakat taşrada bu okulların, özellikle kadın öğretmen bulunmasındaki güçlük nedeniyle, gelişmeleri yavaş olmuştur. Örneğin bu şekilde 1875’te Isparta’da açılan kız rüşdiyesine, kadın öğretmen bulunamadığından çok yaşlı bir zat öğretmen atanmış, onun ölümüyle okul 1907’de bir kadın öğretmen sağlanıncaya kadar kapalı kalmıştır.¹⁶ Mamuratülaziz Vilayeti’nde 1312/1894-1895 senesinde açılan inas rüşdiyesinin bu açıdan şanslı olduğu anlaşılmaktadır. İnceleme konusu olan dönemde bir muallim ve bir mubassırası (mubassıra için 1321/ 1930-1904 senesi hariç) hep olmuştur. Sırasıyla Fatma Refika Hanım, Zeliha Hanım ve Nuriye Hanım muallime, Ümmü Gülsüm Hanım da mubassıra olarak görev yapmışlardır. İnas rüşdiyelerinde görev yapan hademeler de kadın olup bu okulda bir hademe çalışmaktadır.

1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile erkek ve kız rüşdiyelerinin açılış esasları ve programları yeniden düzenlenmiştir. Bu nizamname rüşdiyelerin 500 evi geçen kasabalarda kurulacağını öngörmektedir. Şimdilik vilayet merkezlerinde, daha sonra büyük şehirlerde birer kız rüşdiyesi açılacaktır. Nüfusu karma olan yerleşim birimlerinde söz konusu dinî grubun hâne sayısı 500’ü geçmek kaydıyla hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler için rüşdiye açılabilir. Okulların yapım masrafları ve muallim maaşları illerin maarif idaresi sandığından karşılanacaktır. Öğretim süresi sıbyan mektebi üzerine dört yıldır ve sıbyan mekteplerini bitirip şehâdetname alan öğrenciler rüşdiyelere sınavsız kabul edilecektir. Rüşdiyeleri bitirilenler imtihanla idadilere girebileceklerdir. Nizamname kız rüşdiyelerinin öğretmenlerinin kadın olmasıyla ilgili kuralı hüküm altına almış, bununla birlikte yeterli sayıda kadın öğretmen yetiştirilinceye kadar yaşlı erkeklerin öğretmen olarak tayinine izin vermiştir.¹⁷

Tanzimat döneminde rüşdiyelerin mezunları genellikle devlet bürokrasisinde memur olarak istihdam edilmiştir. Gerek bu durum gerekse mevcut rüşdiyelerden mezun olanların askerî okullardaki eğitim- öğretime intibak etmekte zorlanması askerî idadiler için askerî rüşdiyelerin açılmasını mecbur hale getirmiş, 1875’ten itibaren İstanbul ve taşrada askerî rüşdiyeler kurulmuştur.¹⁸ Bu bağlamda Mamuratülaziz Vilayeti’nde de 1893 yılında bir askerî rüşdiye açılmıştır. 1900 yılına gelindiğinde Osmanlı vilayetlerinde toplam 20 adet askerî rüşdiye bulunmaktadır.¹⁹ Ülke genelinde askerî rüşdiyelerin sınırlı sayıda olduğu düşünülünce vilayetteki bu rüşdiyenin varlığı büyük öne arz etmektedir.

1870’ten sonra rüşdiyelerin sayısı özellikle vilayetlerde hızla artmıştır. Mali güçlülere rağmen devlet bütçesinden rüşdiye yapımına para ayrılmış, 1878-1884 yılları arasında 170’e yakın rüşdiye açılmıştır. II. Abdülhamid devrinin sonlarında imparatorlukta toplam 619 rüşdiye vardır ve bunların yetmiş dördü kızlara aittir. Bütün rüşdiyelerde 40.000 kadar öğrenci öğrenim görmektedir.²⁰

Mamuratülaziz Vilayeti’nde toplam 19 rüşdiye mevcuttur. Bunlardan iki tanesi Mamuratülaziz merkezdeki Kız Rüşdiyesi ile Askerî Rüşdiye’dir. Diğer rüşdiyeler Hüseyinik, Arapgir, Eğin, Ağın, Keban, Arguvan, Malatya, Hısnımansur, Hekimhan, Behisni, Hozat, Çemişgezek, Peri, Çarsancak, Pertek ve Mazgirt’te yer alan rüşdiyelerdir. Arapgir kazasında iki rüşdiye bulunmaktadır. Rüşdiyelerin genelinde bir muallim-i evvel ya da

¹⁴ Cemil Öztürk, “Rüşdiye”, *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 300-301.

¹⁵ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yay., Ankara 1991, s. 93.

¹⁶ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Yay., Ankara 2007, s. 164-165.

¹⁷ Kodaman, *age*, s. 93; Akyüz, *age*, s. 165, Öztürk, *agm*, s. 301-302.

¹⁸ Öztürk, *agm*, s. 301.

¹⁹ Uğur Ünal, “20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Askerî Mektepleri”, *Belleten*, TTK Yay., C. 73, S. 267, Ankara 2009, s. 592.

²⁰ Kodaman, *age*, s. 94, 97, 105.

**MAARİF SALNAMESİNE GÖRE MAMURATÜLAZİZ VİLAYETİ'NDE EĞİTİM-ÖĞRETİM
(1898-1904)**

muallim-i sani bir de rika/hat muallimi olmak üzere en az iki muallim ve bir hademe çalışmaktadır. Üstelik Arapgir rüşdiyeleri, Hüseyin ile Çemişgezek rüşdiyelerinde üç ve Malatya Rüşdiyesi'nde dört hoca görev yapmaktadır. Çarsacak, Peri, Ağın ve Arguvan rüşdiyeleri ise tek muallim ile eğitim-öğretim hayatına devam etmiştir. Bu rüşdiyelerden Malatya (1286/ 1869-1870), Behisni (1287/1870-1871), Hısnımansur (1290/ 1873-1874), Mazgirt (1287/ 1870-1871) ve Çarsacak mea Pertek diye kayıtlı olan rüşdiye (1282 / 1865-1866) Tanzimat dönemine tekabül eden Sultan Abdülaziz zamanında kurulmuştur.²¹ Bölgeye Sultan II. Abdülhamid döneminden önce, Sultan Abdülaziz'in katkılarını göstermesi bakımından da önemlidir.

Aşağıdaki tablolarda rüşdiyelerin öğretim kadroları ve öğrenci sayıları verilmiştir.

Hüseyin Rüşdiyesi

Öğretim Kadrosu/ Yıl	1316/ 1898-1899	1317/ 1899-1900	1318/ 1900-1901	1319/ 1901-1902	1321/ 1903-1904
Muallim-i Sani	Muharrem Efendi	Hafız Muharrem Efendi	Hafız Muharrem Efendi	Hafız Muharrem Efendi	Muharrem Efendi
Muallim Muavini	-	-	Salim Efendi	Salim Efendi	Hafız Mehmet Efendi
Rika/Hüsn-i Hat Muallimi	Hasan Efendi	Hasan Efendi	Hasan Efendi	Hasan Efendi	Hasan Efendi
Talebe Sayısı	32	26	27	25	35

Arapgir Rüşdiyesi

Öğretim Kadrosu/ Yıl	1316/ 1898-1899	1317/ 1899-1900	1318/ 1900-1901	1319/ 1901-1902	1321/ 1903-1904
Muallim-i Evvel	Halil Bayram Efendi	Halil Bayram Efendi	Halil Bayram Efendi	Halil Bayram Efendi	Halil Bayram Efendi
Muallim-i Sani	Ömer Efendi	Ömer Efendi	Ömer Efendi	Ömer Efendi	Yusuf Efendi
Rika/Hüsn-i Hat Muallimi	Yusuf Efendi	Yusuf Efendi	Yusuf Ziya Efendi	Hacı Mahmut Efendi	Mahmut Efendi
Talebe Sayısı	67	56	54	54	60

Arapgir Eskişehir Rüşdiyesi

Öğretim Kadrosu/ Yıl	1316/ 1898-1899	1317/ 1899-1900	1318/ 1900-1901	1319/ 1901-1902	1321/ 1903-1904
Muallim-i Evvel	Vahdi Efendi	Vahdi Efendi	Vahdi Efendi	Vahdi Efendi	Vecdi Efendi
Muallim-i Sani ve Rika/Hat Muallimi	Hasan Efendi	Hasan Efendi	Hasan Hicabî Efendi	Hasan Hicabî Efendi	Ahmet Şerif Efendi
Hat Muallimi	-	-	-	-	Ahmet Şerif Efendi
Muallim-i Sani	-	-	-	-	Rüştü Efendi
Talebe Sayısı	40	42	42	42	43

²¹ Bkz. *İstatistik*, s. 40.

ZEYNEP ÖZDEM KÖSE

Keban Rüşdiyesi

Öğretim Kadrosu/ Yıl	1317/ 1899-1900	1318/ 1900-1901	1319/ 1901-1902	1321/ 1903-1904
Muallim-i Sani ve Rika/Hat Muallimi	Habip Efendi	Hacı Hasib Efendi	Hacı Hasip Efendi	Habip Efendi
Muallim-i Sani Muavini	-	-	-	Abdülkerim Efendi
Talebe Sayısı	71	51	44	23

Eğın Rüşdiyesi

Öğretim Kadrosu/ Yıl	1316/ 1898-1899	1317/ 1899-1900	1318/ 1900-1901	1319/ 1901-1902	1321/ 1903-1904
Mallim-i Evvel	Osman Efendi	Osman Efendi	Osman Efendi	Osman Efendi	Osman Efendi
Muallim-i Sani ve Rika/Hat Muallimi	Niyazi Efendi	Niyazi Efendi	Ali Niyazi Efendi	Ali Niyazi Efendi	Ali Niyazi Efendi
Talebe Sayısı	51	59	30	53	67

Ağın Rüşdiyesi

Öğretim Kadrosu/ Yıl	1316/ 1898-1899	1317/ 1899-1900	1318/ 1900-1901	1319/ 1901-1902	1321/ 1903-1904
Mallim-i Evvel ve Rika/Hat Muallimi	Mustafa Efendi	Mustafa Efendi	Abdah Efendi	Abdah Efendi	Abdah Efendi
Talebe Sayısı	60	67	35	35	57

Arguvan Rüşdiyesi

Öğretim Kadrosu/ Yıl	1316/ 1898-1899
Mallim-i Sani ve Rika Muallimi	Habip Efendi
Talebe Sayısı	35

Arguvan Rüşdiyesi'nin daha sonraki yıllara ait hiçbir kaydı bulunmamaktadır. Keban Rüşdiyesi ile ilgili ilk kayda 1317/ 1899-1900'de rastlanması ve iki okulun hocasının da aynı kişi olması Arguvan'ın Keban Rüşdiyesi ile birleştirildiğini akla getirmektedir.

Malatya Rüşdiyesi

Öğretim Kadrosu/ Yıl	1316/ 1898-1899	1317/ 1899-1900	1318/ 1900-1901
Mallim-i Evvel ve Hat Muallimi	Tevfik Efendi	Tevfik Efendi	Tevfik Efendi
Muallim-i Sani	Mahmut Efendi	Mahmut Efendi	Mahmut Efendi
Muallim-i Salis	Reşit Efendi	Reşit Efendi	Reşit Efendi

**MAARİF SALNAMESİNE GÖRE MAMURATÜLAZİZ VİLAYETİ'NDE EĞİTİM-ÖĞRETİM
(1898-1904)**

Fransızca Muallimi	münhal (boş)	Simon Efendi	-
Talebe Sayısı	123	113	111

Malatya Rüşdiyesi'nin kuruluş tarihi 1286/ 1869-70²² olup muhtemelen 1319/ 1901-1902 senesinden itibaren Malatya İdadisi ile birleştirilmiştir. Salnamelerde dördüncü ciltten itibaren rüşdiye hakkında bilgi bulunmamakta olup 1312/ 1894-94 yılında kurulan idadi hakkında bilgiler yer almaktadır.

Hısnımansur Rüşdiyesi

Öğretim Kadrosu/ Yıl	1316/ 1898-1899	1317/ 1899-1900	1318/ 1900-1901	1319/ 1901-1902	1321/ 1903-1904
Mallim-i Sani	Mustafa Efendi	Mustafa Efendi	Mustafa Efendi	Mustafa Efendi	Mustafa Efendi
Rika/Hat Muallimi	Cemal Efendi	Cemal Efendi	Ahmet Cemal Efendi	Ahmet Cemal Efendi	Cemal Efendi
Talebe Sayısı	59	49	52	44	57

Hekimhan Rüşdiyesi

Öğretim Kadrosu/ Yıl	1316/ 1898-1899	1317/ 1899-1900	1318/ 1900-1901	1319/ 1901- 1902	1321/ 1903-1904
Mallim-i Sani ve Hat Muallimi	Mahmut Efendi	Hacı Mahmut Efendi	Hacı Mahmut Efendi	Hacı Mahmut Efendi	Mahmut Efendi
Muallim-i Sani Muavini	-	-	-	-	Ahmet Şükrü Efendi
Talebe Sayısı	51	69	69	69	61

Behisni Rüşdiyesi

Öğretim Kadrosu/ Yıl	1316/ 1898-1899	1317/ 1899-1900	1318/ 1900-1901	1319/ 1901-1902	1321/ 1903-1904
Muallim-i Evvel	Yunus Efendi	Yunus Efendi	Yunus Efendi	Yunus Efendi	Yunus Efendi
Hat Muallimi	Mehmet Efendi	Mehmet Efendi	Mehmet Fuat Efendi	Mehmet Fuat Efendi	Fuat Efendi
Talebe Sayısı	28	27	37	37	32

Hozat Rüşdiyesi

Öğretim Kadrosu/ Yıl	1316/ 1898-1899	1317/ 1899-1900	1318/ 1900-1901	1319/ 1901-1902	1321/ 1903-1904
Muallim-i Evvel	Numan Efendi	-	-	-	-
Rika/Hat Muallimi	Nuri Efendi	Nuri Efendi	Nuri Efendi	Nuri Efendi	Mahmut Efendi
Muallim-i Sani	-	Lokman	Lokman	Numan	Hafız Ali

²² İstatistik, s. 40.

ZEYNEP ÖZDEM KÖSE

		Efendi	Efendi	Efendi	Efendi
Muallim-i Sani Muavini	-	-	-	Nuri Efendi	-
Talebe Sayısı	17	21	21	27	30

Çemişgezek Rüşdiyesi

Öğretim Kadrosu/ Yıl	1316/ 1898-1899	1317/ 1899-1900	1318/ 1900-1901	1319/ 1901-1902	1321/ 1903-1904
Muallim-i Evvel	Mustafa Efendi	Mustafa Efendi	Mustafa Efendi	Mustafa Efendi	Mustafa Efendi
Muallim-i Sani	-	-	-	Süleyman Efendi	-
Rika/Hat Muallimi	İsmail Efendi	İsmail Efendi	İsmail Efendi	İsmail Efendi	İsmail Efendi
Muallim-i Evvel Muavini	-	Süleyman Efendi	Süleyman Efendi	-	Süleyman Efendi
Talebe Sayısı	58	44	42	42	49

Çarsacak Rüşdiyesi

Öğretim Kadrosu/ Yıl	1321/1903-1904
Muallim-i Sani ve Hüsn-i Hat muallimi	İsmail Efendi
Talebe Sayısı	37

Çarsacak Rüşdiyesi ile ilgili ilk kayıt 1321/ 1903-1904 tarihlidir. Peri Rüşdiyesi'nin de aynı yıl kaydı bulunmamaktadır. Ayrıca iki okulun hocasının da aynı kişi olması Peri Rüşdiyesi'nin Çarsacak'a dönüştüğünü düşündürmektedir.

Peri Rüşdiyesi

Öğretim Kadrosu/ Yıl	1316/ 1898-1899	1317/ 1899-1900	1318/ 1900-1901	1319/ 1901-1902	1321/ 1903-1904
Muallim-i Sani ve Hat Muallimi	İsmail Efendi	İsmail Efendi	İsmail Efendi	İsmail Efendi	-
Talebe Sayısı	32	37	37	35	-

Pertek Rüşdiyesi

Öğretim Kadrosu/ Yıl	1316/ 1898-1899	1317/ 1899-1900	1318/ 1900-1901	1319/ 1901-1902	1321/ 1903-1904
Muallim-i Evvel	Abdah Efendi	Abdah Efendi	Mustafa Efendi	Mustafa Efendi	Mustafa Efendi
Rika/Hat Muallimi	Şakir Efendi	Şakir Efendi	Şakir Efendi	Şakir Efendi	Şakir Efendi
Talebe Sayısı	23	6	50	50	42

**MAARİF SALNAMESİNE GÖRE MAMURATÜLAZİZ VİLAYETİ'NDE EĞİTİM-ÖĞRETİM
(1898-1904)**

Mazgirt Rüşdiyesi

Öğretim Kadrosu/ Yıl	1316/ 1898-1899	1317/ 1899-1900	1318/ 1900-1901	1319/ 1901-1902	1321/ 1903-1904
Muallim-i Sani	Ali Efendi	Ali Efendi	Ali Efendi	Ali Efendi	Hafız Mehmet Tevfik Efendi
Rika/ Hat Muallimi	Abdülaziz Efendi	Aziz Efendi	Abdülaziz Efendi	Abdülaziz Efendi	Hafız Mehmet Tevfik Efendi
Talebe Sayısı	21	22	25	25	33

Mamuratülaziz İnas (Kız) Rüşdiyesi

Öğretim Kadrosu/ Yıl	1316/ 1898-1899	1317/ 1899-1900	1318/ 1900-1901	1319/ 1901-1902	1321/ 1903-1904
Muallime-i Evveli	Fatma Refika Hanım	Fatma Refika Hanım	Zeliha Hanım	Zeliha Hanım	-
Muallime-i Saniye	münhal (boş)	münhal (boş)	münhal (boş)	-	Nuriye Hanım
Mubassıra	Ümmügülsüm Hanım	Ümmügülsüm Hanım	Ümmügülsüm Hanım	Ümmügülsüm Hanım	-
Talebe Sayısı	35	68	69	69	85

Mamuratülaziz Askerî Rüşdiyesi

Okulun Kadrosu/ Yıl	1316/ 1898-1899	1317/ 1899-1900	1318/ 1900-1901	1319/ 1901-1902	1321/ 1903-1904
Müdür	Mustafa Şerefeddin Efendi	Hakkı Efendi	-	-	-
Müdür Vekili	-	-	-	-	Mustafa Vasfi Efendi
Dahiliye Zabıtı	Talat Efendi, Halil Rafet Efendi, Abdah Efendi	münhal (boş) Adil Efendi, Abdah Efendi, Şükrü Efendi	-	-	Feyzullah Efendi, Adil Efendi, Fevzi Efendi, Osman Nuri Efendi
Fransızca muallimi	Mustafa Vasfi Efendi	Mustafa Vasfi Efendi	-	-	Mustafa Vasfi Efendi
Riyaziye muallimi	Mustafa Nail Efendi	Halil Efendi	-	-	Şakir Efendi
Coğrafya muallimi	münhal (boş)	Mustafa Amil Efendi	-	-	Refet Efendi

ZEYNEP ÖZDEM KÖSE

Resim muallimi	münhal (boş)	Salih Efendi	-	-	Hasan Efendi
Arabî muallimi	İbrahim Efendi, İbrahim Halil Efendi	İbrahim Efendi, İbrahim Halil Efendi	-	-	Kemalettin Efendi, Ali Şefik Efendi
Farisî muallimi	Reşit Efendi	Reşit Efendi	-	-	Hacı Raşit Efendi
İlmihal ve Kavâid muallimi	Ali Efendi	Ali Efendi	-	-	Ömer Avni Efendi (Sadece Kavaid muallimi)
İmla muallimi	Abdülhamit Efendi	Abdülhamit Efendi	-	-	Halil İbrahim Efendi
Hüsn-i Hat muallimi	Hacı İbrahim Efendi	Hacı İbrahim Efendi	-	-	Hacı İbrahim Selami Efendi
Talebe Sayısı	160	160	-	-	125

Askerî rüşdiyede bütün hocaların askerî rütbesi vardır. Müdür Mustafa Şerefeddin Efendi'nin rütbesi kolağası, dahiliye zabıta Talat Efendi'ninki yüzbaşısıdır. Diğer rütbeler de mülâzım-ı evvel, mülâzım-ı sani, mülâzım-ı salise olarak devam etmektedir.

1.2. İdadiler

Sözlük manası hazırlamak demek olan idâd, ilk zamanlarda kendisinden daha üst bir mektebe öğrenci hazırlayan ve yetiştiren mekteplere denilmiştir. Örneğin 1838 yılında ilk defa açılan rüşdiye mektebi için öğrenci yetiştiren sıbyan mekteplerine ve Harp Okulu ile Askerî Tıbbiye'de okumak isteyen gençlerin eksik bilgilerini tamamlamak için açılan hazırlık sınıflarına idadi denilmiştir. İdadi teriminin bir ortaöğretim kurumunun adı olarak kullanılması ise 1869 tarihli Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi'nin yayımlanmasından sonra gerçekleşmiştir. Buna göre dört yıllık rüşdiyelerin üstünde, öğretim süresi üç yıl olan idadilerin açılması düşünülmüştür. Nizamnameye göre öğretim süresi üç yıl olan idadiler bin haneden fazla olan yerlerde kurulacaktır. İdadilerin her türlü masrafı vilayet maarif idaresi sandıklarından karşılanacak, her idadide muavinlerle birlikte altışar muallim ve mubassır bulunacaktır. Okuldaki temizlik işleri ile diğer işleri görmek için de kapıcı ile hademeler görev yapacaktır.²³

Bu nizamnameyi takip eden dört yıl boyunca, ülkenin içinde bulunduğu zorlu koşullar, maddi sıkıntılar ve öğretim kadrosunun yokluğu gibi nedenlerden dolayı idadilerin kurulmasıyla ilgili fiili bir girişimde bulunulamamıştır. Nihayet ilk idadi mektebi 1874 yılında İstanbul'da açılmış, bunu 1875 yılında Yanya Vilayeti'ndeki mektep takip etmiştir. II. Abdülhamid döneminin ortaöğretimdeki reform girişimi, idadiler özelinde gerek sayısal gerekse fiziksel açıdan önemli bir karşılık bulmuştur. 1884 yılına gelindiğinde maarif meclislerinin kurulması ve Sadrazam Sait Paşa'nın kaynak temini noktasında yapmış olduğu çalışmalar neticesinde idadilerin sayısı artmıştır. 1885 yılında Bursa, Edirne ve Çanakkale'de açılan okulları İzmir, Trabzon, Selanik, Rodos, Konya, Elazığ, Ankara, Üsküp, Priştine, Serfice, Gümölcine, Manisa, Adana, Kudüs, Maraş, Çankırı, Bitlis, Muş, Antalya ve Kastamonu idadilerinin açılışı izlemiştir. Nihayet 1892 yılına gelindiğinde vilayetlerde açılan idadilerin sayısı otuz dörde ulaşmıştır.²⁴

1892 yılında idadiler beş ve yedi yıllık olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Vilayet idadileri yedi, sancak idadileri beş yıllık olmuştur. Vilayet ve sancaklardaki idadilerin eğitim süresinin eşit olmayışının sebebi sancakların maarif bütçelerinin yedi yıllık (leyli) idadi açmaya yeterli olmayışından kaynaklanmıştır. Beş senelik sancak

²³ Ertan Gökmen, "Aydın Vilayeti İdâdî Mektepleri", *Osmanlı Tarih Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, C. 23, S. 23, s. 102.

²⁴ Mehmet Ali Yıldırım, "II. Abdülhamid Devri Taşra İdadilerinde Mesleki Eğitim Denemesi", *History Studies*, C. 6, S. 5, 2014, s. 251.

MAARİF SALNAMESİNE GÖRE MAMURATÜLAZİZ VİLAYETİ'NDE EĞİTİM-ÖĞRETİM (1898-1904)

İdadilerinin ve yedi senelik vilayet idadilerinin ilk üç senesinde rüşdiye eğitimi, diğer senelerinde idadi eğitimi verilmiştir. Böylece bir öğrenci, üç yıllık ilk mektepten sonra, üç senelik rüşdiye eğitimi ve bunun üzerine eğer sancakta ise iki, vilayette ise dört yıllık idadi eğitimi alıyordu. Böylece sancaktaki bir öğrenci sekiz yıllık bir eğitimden sonra yükseköğrenime geçme hakkını elde etmiş oluyordu.²⁵

İdadiler askerî ve mülkî (sivil) yüksekokullara öğrenci yetiştirmeye yönelik faaliyetleri bakımından askerî ve sivil idadiler olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. II. Abdülhamid devri sonlarında taşradakilerle birlikte toplam idadi sayısı 109'a yükselmiştir. Bu okullardaki toplam öğrenci sayısı ise 20.000'e yaklaşmıştır.²⁶ 1900 yılına gelindiğinde vilayetlerde 6 adet askerî idadi ve 20 adet askerî rüşdiye bulunmaktadır.²⁷

II. Abdülhamid döneminde yaşanan gelişmeler bağlamında Mamuratülaziz Vilayeti'nde de iki idadinin açıldığı görülmektedir. Bunlardan ilki 1303/ 1885-1886 yılında vilayet merkezinde açılan Mamuratülaziz İdadisi, ikincisi de Malatya Sancağı'nda 1312/ 1894-1895 senesinde açılan Malatya Sancağı İdadî Mektebi'dir.

Mamuratülaziz İdadî Mektebi'nin müdür, müdür yardımcıları, muallimler ve diğer görevlileri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Mamuratülaziz Mekteb-i İdadisi Görevlileri

Görevliler/ Yıl	1316/ 1898-1899	1317/ 1899-1900	1318/ 1900-1901	1319/ 1901-1902	1321/ 1903-1904
Müdür	Sezai Efendi	Sezai Efendi	Mehmet Şükrü Efendi	Mehmet Şükrü Efendi	-
Muavin-i Evvel	Zeki Efendi	Zeki Efendi	Zeki Efendi	-	-
Muavin-i Sani	Rafet Efendi	Rafet Efendi	Adil Efendi	-	-
Katipve Mübaya Memuru	Mehmet Efendi	-	-	-	-
Anbar Memuru	Nuri Efendi	-	-	-	-
Tabip	Murtaza Efendi	-	-	-	-
Mubassır (Gözetmen)	Hacı Esat Efendi ve Nuri Efendi	Hacı Esat Efendi	Hacı Esat Efendi	Hacı Esat Efendi	-

Okulda ilk etapta yedi hademe mevcuttur. Daha sonraki yıllarda hademe sayısı ikiye düşmüştür.

İdadideki dersler ve hocaları aşağıdaki tablolarda yıl yıl görmek mümkündür. Bu tablolar incelendiğinde fennî ve dinî ilimlerin bir arada verildiği yoğun programlar olduğu görülecektir. Dil dersleri içerisinde Türkçe, Arapça, Farsça, Fransızca ve Ermenice yer almaktadır. Ders programları yoğun olan bu idadilerden mezun olmak da kolay değildir. Örneğin 1894-1895 eğitim-öğretim döneminde Mamuratülaziz İdadisi'ndeki 17'si Müslüman, 15'i gayrimüslim 32 öğrenci içerisinde biri Müslüman üçü gayrimüslim olmak üzere sadece dört öğrenci şehadetname alma hakkına sahip olmuştur.²⁸

Mekteb-i İdadî'nin Öğretim Kadrosu ve Dersleri (1316/ 1898-1899)

Dersler	Muallimler
Fransızca ve Servet	Sezai Efendi
Hesab	Mustafa Efendi
Arabî	Ahmet Asım

²⁵ Gökmen, *agm*, s. 103; Zeynep Özdem Köse-Osman Köse, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Ortaöğretim Kurumlarından Muğla İdadisi", *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi*, C. I, İstanbul 2022, Bilnet Yay., s. 368.

²⁶ Cemil Öztürk, "İdadî", *DİA*, C. 21, İstanbul 2000, s. 466.

²⁷ Ünal, *agm*, s. 592.

²⁸ *Istatistik*, s. 27.

ZEYNEP ÖZDEM KÖSE

Kitâbet-i Resmîye ve Cebir ve Coğrafya	Zeki Efendi
Usûl-ı Defteri ve Müselselat ve Makine ve Hikmet ve Malumât-ı Fenniye ve Kimya	Rafet Efendi
Kozmografya ve Kavânin	Hasan Efendi
Resim	Halil Efendi
Ulûm-ı diniyye ve Türkçe	Tevfik Efendi
Ahlak, Hendese, Mevâlid, Edebiyat, Farişî ve Tarih	Ahmet Efendi
Hüsn-i Hat	Hacı İbrahim Efendi
Ermenice	Ohanis Efendi

Mekteb-i İdâdi'nin Öğretim Kadrosu ve Dersleri (1317/ 1899-1900)

Dersler	Muallimler
Fransızca ve Servet	Sezai Efendi
Kitâbet-i Resmîye, Usûl-ı Defteri, Coğrafya, İnşa , Kitâbet ve Cebir	Zeki Efendi
Kimya, Makine, Hikmet Müselselat ve Malumat-ı Fenniye	Rafet Efendi
Arabî	Ahmet Asım Efendi
Türkçe ve Ulum-ı diniyye	Tevfik Efendi
Farişî, Hendese, Mevâlid, Ahlak, Tarih ve Edebiyat	Ahmet Efendi
Hesap	Mustafa Efendi
Kozmografya ve Kavanin	münhal (boş)
Resim	Halil Efendi
Hüsn-i Hat	İbrahim Efendi
Ermenice	Kivork Efendi

Mekteb-i İdâdi'nin Öğretim Kadrosu ve Dersleri (1318/ 1900-1901)

Dersler	Muallimler
Kavanin-i Heyet, Fransızca, Servet	Mehmet Şükrü Efendi
Usûl-ı Defteri, Coğrafya	Zeki Efendi
Hikmet, Kimya, Makine, Müselselat ve Malumat-ı Nafia	Adil Efendi
Arabî	Ahmet Asım Efendi
Türkçe ve Ulum-ı diniyye	Tevfik Efendi
Farişî, Hendese, Mevâlit, Ahlak, Tarih ve Edebiyat	Ahmet Efendi
Hesap	Mustafa Efendi
Resim	Halil Efendi
Hat	Hacı İbrahim Efendi
Ermeni lisani	Kigork Efendi

MAARİF SALNAMESİNE GÖRE MAMURATÜLAZİZ VİLAYETİ'NDE EĞİTİM-ÖĞRETİM
(1898-1904)

Mekteb-i İdâdî'nin Öğretim Kadrosu ve Dersleri (1319/ 1901-1902)

Dersler	Muallimler
Fransızca, Hendese, İlm-i Eşya, Usûl-ı Defteri, Cebir	Mehmet Şükrü Efendi
Coğrafya, İnşa, Kitâbet, Tarih, Ahlak ve Edebiyat	Ahmet Fuat Efendi
Arabî ve Farişî	Ahmet Asım Efendi
Türkçe ve Ulum-ı diniyye	Tevfik Efendi
Farişî, Hendese, Mevâlid, Ahlak, Tarih ve Edebiyat	Ahmet Efendi
Hesap	Mustafa Efendi
Resim	Ferit Efendi
Hat	Hacı İbrahim Efendi
Ermeni lisanı	Kigork Efendi

Mekteb-i İdâdî'nin Öğretim Kadrosu ve Dersleri (1321/ 1903-1904)

Dersler	Muallimler
Fransızca, Hendese, Usûl-ı Defteri, Cebir ve Türkçe	-
Hesap ve Coğrafya	Ahmet Efendi
İlm-i Eşya, Arabî ve Tarih	Hacı Tevfik Efendi
Türkçe, Ulum-ı diniyye ve Ahlak	Ahmet Asım Efendi
Farişî	Hacı Raşit Efendi
Türkçe	Mahmut Efendi
Kitâbet	Mustafa Efendi
Malumât-ı Ziraiye ve Sıhhiye	Abdülkerim Bey
Resim	Ferit Efendi
Hat	Hacı İbrahim Efendi
Ermenice	Hafız Mehmet Efendi

İdadinin Öğrenci Sayısı

1313-1314 (1896-1897)	1314-1315 (1897-1898)	1315-1316 (1898-1899)	1316-1317 (1899-1900)	1318-1319 (1901-1902)
53 (45 M.- 8 Gm.)	36 (30 M.- 6 Gm.)	58 (53 M.- 5 Gm.)	58 (53 M.- 5 Gm.)	140 (138 M.- 2 Gm.) ²⁹

İdadideki öğrencilere bakıldığı zaman hem Müslim hem gayrimüslim öğrencilerin birlikte eğitim aldıkları görülmektedir. Zira Tanzimat devrinde idadilerin açılması, bu dönem eğitiminin temel unsuru olan Osmanlılık ilkesinin hayata geçirilmesi için de gerekliydi. Bu ilkeye göre Müslüman ve gayri müslim çocuklarının aynı çatı altında eğitim almaları gerekiyordu. Böylece farklı ırk ve dinlerden gelen gençler birbirleriyle kaynaşacak, aynı duyguları paylaşan vatandaşlar olarak Osmanlı milletinin temelini oluşturacaktı.³⁰ Vilayette gayrimüslimlerin ayrı rüşdiye mektepleri de mevcuttur.

²⁹ Tablodaki M. kısaltması Müslim, Gm. kısaltması da gayrimüslimler için kullanılmıştır.

³⁰ Öztürk, *agm*, s. 465.

ZEYNEP ÖZDEM KÖSE

Mamuratülaziz İdadisi gece ve gündüz eğitim veren bir kurumdur. 1313-1314/ 1896-97 senesinde toplam 53 öğrencisi olup bunlardan 45'i Müslim 8'i gayrimüslimdir. 27'si leylî (gece, yatılı), 26'sı neharî (gündüzlü) olarak eğitim almaktadır. Gündüz bölümünün ücretli ve ücretsiz öğrencileri bulunmaktadır. 1314-1315 (1897-98) senesinde sadece neharî bölümünde öğrenci vardır. Bu defa gece bölümü ücretli ve ücretsiz olarak ayrılmıştır; ama bu sene gecede hiç öğrenci yoktur. Diğer dönemler için öğrenci sayısı verilirken gece ve gündüz öğrencisi olarak belirtilmemiştir.

Malatya Sancağı İdadi Mektebi 1312/ 1894-95 yılında kurulmuştur. Salnamelerde okulun görevlileri ile ilgili ilk bilgiler 1319/ 1901-1902 tarihinden itibaren verilmiştir. Buna göre okulda bir müdür, beş-altı muallim, bir mubassır ve iki hademe görev yapmaktadır.

Malatya Sancağı Mekteb-i İdadisi'ndeki Görevliler

Görevliler/Yıl	1319/ 1901-1902	1321/ 1903-1904
Müdür	Nabi Beyefendi	Muharrem Efendi
Mubassır	Nuri Efendi	-

Mekteb-i İdadi'nin Öğretim Kadrosu ve Dersleri (1319/ 1901-1902)

Dersler	Muallimler
Fransızca, Hendese, Cebir, Hıfzı's-sıhha ve Resim	Nabi Beyefendi
Akaid ve Türkçe	Mahmut Efendi
Arabî, Türkçe ve Tarih	Tevfik Efendi
Hesap, Coğrafya, İlm-i Eşya ve Usûl-ı Defteri	Ali Rıza Efendi
Hat	-
Türkçe, Farişî ve Ahlak	Reşit Efendi

Mekteb-i İdadi'nin Öğretim Kadrosu ve Dersleri (1321/ 1903-1904)

Dersler	Muallimler
Malumât-ı Ziraiye ve Sıhhiye, Resim, Hendese ve Türkçe	Muharrem Efendi
Coğrafya, Cebir ve Tarih	Tevfik Efendi
Arabî ve Farişî	Mahmut Efendi
Fransızca	-
İlm-i Eşya, Usûl-ı Defteri, Hesap, Kitâbet ve Türkçe	Ali Rıza Efendi
Hüsn-i Hat	Abidin Efendi
Ulum-ı Diniyye, Ahlak ve Türkçe	Ali Efendi

İdadinin Öğrenci Sayısı

1316-1317 (1899-1900)	1318-1319 (1901-1902)
141	109 (105 M.- 4 Gm.)

1.3. Medreseler

İslâm eğitim sisteminin temel kurumu olan medrese Osmanlılar döneminde fiziki şartları, mimari özellikleri, programı ve temsil ettiği zihniyetle önemli gelişmeler göstermiştir. Medrese bu dönemde sıbyan mektebinden sonra orta, lise, yüksekokul ve üniversite eğitimine tekabül eden, İslâmî kimliği sebebiyle sadece Müslümanların devam ettiği bir eğitim kurumu özelliği taşımıştır. Medrese programında yer alan konular ve dersleri aklî ve naklî, dinî ve din dışı ilimler, doğrudan ve dolaylı olarak programda okutulanlar olmak üzere

MAARİF SALNAMESİNE GÖRE MAMURATÜLAZİZ VİLAYETİ'NDE EĞİTİM-ÖĞRETİM (1898-1904)

sınıflandırılabilir. 15. ve 16. yüzyıllarda felsefi konular ve matematik, mühendislik, tıp gibi teknik konular Osmanlı medrese programında yer almakta ve okutulmakta iken felsefi ve teknik konuların zamanla neden ve nasıl gerilediği meselesi üzerinde en çok durulan bir husustur. Esas itibarıyla medrese bir vakıf kurumu olduğundan işleyişi, malî kaynakları, bunların kullanılması ve denetlenmesi tamamıyla vakıf kuralları içinde yapılmıştır. Ancak konu toplum eğitimini ilgilendirdiği için devletin daima sıkı bir denetimi vardır. Bütün medreseler önceleri kazaskere bağlı iken 16. yüzyıl sonlarından itibaren yüksek dereceliler şeyhülislamla verilmiş, diğerleri kazaskerlerde kalmıştır. 19. yüzyılda teşkilat meşihat makamına devredilmiştir.

Her bir medresenin yönetimi genellikle müderrisin sorumluluğundadır. Geliri ve kapasitesi küçük olan medreselerde ayrı bir mütevellî olmayıp bu görevi de müderris yerine getirmektedir. Talebenin çalışmasını, medresedeki inzibatı ve gündelik hayatı müderris takip eder. Kısacası medrese eğitiminin temel unsurunu müderrisler oluşturmuştur. Osmanlı sisteminde talebelerin hangi medresede okuduğu değil hangi hocalardan ders aldığı önemlidir. Özellikle icazetnamelerde hoca silsilesine vurgu yapılmıştır. Genellikle tek katlı bir avlu etrafında dersane ve çevresindeki odalardan ibaret olan kâgir yapılardan oluşan medreselerin eğitim dili Türkçe olup öğretim yöntemi olarak genellikle takrir yolu kullanılmıştır. Haftanın beş günü derslerin işlendiği medreselerde (Salı ve Cuma tatil) üç aylar ve Ramazan ayında tatil verilmektedir. Osmanlı Devleti'nde medrese kuruluşun 19. yüzyıla kadar ilmi ve fikri hayatta etkili, devlet ve toplumu belirli seviyelerde yönlendiren bir kurumdur. Bununla beraber başlangıçta dinamizm kaynağı olan medrese zamanla hantal duruma gelerek esnekliğini kaybetmiş, daha da önemlisi kendini yenileyecek zihniyet gelişim ve dönüşümünü sağlayamamıştır.³¹

Salnamelerin birinci cildinde Mamuratülaziz'deki medreselerle ilgili bilgi mevcut değildir. İkinci ciltten itibaren vilayetteki medreselerin ismi, kurucusu, görev yapan müderrisler, talebe sayıları, bulunduğu sancak ve kazayı belirten bilgiler yer almıştır. Bu bilgileri tablo halinde vermek mümkündür.

Vilayetteki Medreseler

Livası (Sancağı)	Kazası	İsmi	Yeri	Kurucusu	Müderrisi (1317-1318 1319-1321)	Talebe Sayısı (1317-1318- 1319-1321)
Mamuratülaziz	Harput	Kâmil Paşa	Harput Kasabası	Kâmil Paşa	-Hacı	73
					Abdülmecid Efendi ³²	75
					-Kemal Efendi (1321'de)	75
						65
Mamuratülaziz	Harput	İbrahim Paşa	Harput Kasabası	Hacı İbrahim Paşa	Hacı Ali	64
					Efendi	64
						64
						60
Mamuratülaziz	Harput	Ömeriye (Ömer Ağa)	Harput Kasabası	Ömer Ağa	Ömer Efendi	6
						25
						25
						20
Mamuratülaziz	Harput	Hacı Mehmet Efendi (Sare	Harput Kasabası	Hacı Mehmet Efendi	-Hacı Mehmet Efendi	32
					-Hasan Efendi (1321'de)	18
						18

³¹ Mehmet İpşirli "Medrese (Osmanlı Dönemi)", *DİA*, C. 28, Ankara 2003, s. 327-331.

³² 1318'de Hacı Abdülhamid Efendi, 1319'da Hacı Abdah Hamid Efendi isimleri kayıtlıdır. Bu kişilerin aynı kişi olup olmadığı, yazım hatası yapıp yapılmadığı noktasında tarafımızca tam bir karara varılamamıştır.

ZEYNEP ÖZDEM KÖSE

		Hatun)				10
Mamuratülaziz	Harput	Süleyman Paşa	Harput Kasabası	Süleyman Paşa	Faik Efendi	59
						56
						56
						55
Mamuratülaziz	Harput	Hacı Ahmet Ağa	Harput Kasabası	Hacı Ahmet Ağa	Hasan Efendi	44
						36
						36
						40
Mamuratülaziz	Harput	Hacı Ahmet Ağa	Harput Kasabası	Hacı Ahmet Ağa	Mahmut Efendi	17
						15
						15
						11
Mamuratülaziz	Harput	Hacı İsmail Ağa	Harput Kasabası	Hacı İsmail Ağa	Ömer Efendi	29
						32
						32
						25
Mamuratülaziz	Harput	Osman Ağa	Harput Kasabası	Osman Ağa	-Sadık Efendi -Said Efendi (1318-1321)	22
						17
						17
						25
Mamuratülaziz	Harput	Keşşafzadeler	Harput Kasabası	Keşşafzadeler	Sadık Efendi (1317)	- (1317)
Mamuratülaziz	Harput	-	Harput Kasabası	-	Said Efendi (1321)	25 (1321)
Mamuratülaziz	Harput	Esad	Harput Kasabası	Esad	Hasan Efendi (1321)	12 (1321)
Mamuratülaziz	Harput	İshak Ağa (Hacı İshak Efendi)	Harput Kasabası	Hacı İshak Ağa	-Osman Efendi -Ahmet Efendi (1321'de)	25
						25
						25
						47
Mamuratülaziz	Harput	Melik Esed	Harput Kasabası	Melik Esed	Hasan Efendi -(1321'de müderris ismi belirtilmemiştir)	27
						13
						13
						-
Mamuratülaziz	Harput	Fatma Hanım	Harput Kasabası	Fatma Hanım	Hasan Efendi	16
						22
						22
						32

**MAARİF SALNAMESLERİNE GÖRE MAMURATÜLAZİZ VİLAYETİ'NDE EĞİTİM-ÖĞRETİM
(1898-1904)**

Mamuratülaziz	Harput	İshak Paşa	Harput Kasabası	İshak Paşa	-Nakib Mehmet Efendi	46
					-münhal (boş)	27
					-	27
					-Mehmet Efendi	17
Mamuratülaziz	Harput	-	Harput Kasabası	-	Mehmet Efendi (1321)	17 (1321)
Mamuratülaziz	Harput	Cevheriye (Hacı Ahmet Ağa)	Harput Kasabası	Hacı Ahmet Ağa	Ahmet Asım Efendi	29
						38
						38
						22
Mamuratülaziz	Arapgir	Mustafa Paşa	Arapgir	İspanakçı Mustafa Paşa	-Abdah Efendi -Mustafa Efendi (1321)	33 53 53 25
Mamuratülaziz	Arapgir	Gümrükcü Ali Paşa (Osman Paşa)	Arapgir	Gümrükcü Osman Paşa	-Mustafa Asım Efendi	18
						24
					-Ahmet Efendi (1321)	24
						42
Mamuratülaziz	Eğin	HacıAli Bey	Ağın Nahiyesi	Serkarîni Hazreti Şehriyârî Atufetlü Hacı Ali Bey Efendi Hazretleri	Hüseyin Efendi	71
						86
						86
						67
Mamuratülaziz	Eğin	Hacı Hasan Ağa	Kasabada	Hacı Hasan Ağa	- (1321)	- (1321)
Mamuratülaziz	Keban	Ziya Paşa (Ziyaiye)	Keban	Sadr-ı EsbakYusu f Ziya Paşa	Ahmet Efendi	14(1318)
						14
						16
Malatya	Malatya	Emir Ahmetzade (Ahmetzade ,Osman Efendi)	Malatya	Emir Ahmetzade Osman Efendi	Osman Efendi	63
						53
						53
						30
Malatya	Malatya	İsmail Ağa (Şirelizade)	Malatya	Şirelizade İsmail Ağa	Mahmut Efendi	25
						25
						25
						20
Malatya	Malatya	Dühanizade (Halil	Malatya	Dühanizad e Halil Efendi	-Mahmut Efendi -Halil Efendi	13
						13

ZEYNEP ÖZDEM KÖSE

		Efendi)			(1321’de)	13 35
Malatya	Malatya	Aklizade	Malatya	Alkizade Mehmet Efendi	-Abdah Efendi (1317ve 1321)	41(1317) 30(1321)
Malatya	Malatya	Fahredden	Malatya	Fahredden Efendi	Mahmut Efendi	7 16 16 14
Malatya	Akçadağ	Fahredden	Hekim Hatun (Hanım Han Nahiyesi, Hekim Hanı Kasabası)	Ahali-i mahalliye	-Yusuf Efendi -Ahmet Efendi (1321)	30 27 27 25
Malatya	Hısnıman-sur	Eslemez Bey	Hısnıman-sur	Eslemez Bey	Hasan Efendi	12 15 15 23
Dersim	Çemişgezek	Hamidiye	Çemişgezek Kasabası	Taraf-ı Eşref-i Hazret-i Hilafetpen a-hîden	Tevfik Efendi (1317)	47 (1317)

Yukarıdaki bilgilere göre vilayette otuz bir tane medrese olduğu tespit edilmiştir. Bu medreseler içerisinde Harput’taki Keşşafzadeler Medresesi ile Çemişgezek’teki Hamidiye Medresesi’nin 1318/1900-1901 ve sonrası yıllarına ait hiçbir bilgi yer almamaktadır. Medreselerden dört tanesinin 1321/1903-1904 yılında kurulduğu anlaşılmaktadır. Bunların üçü Harput biri de Eğin kazasıdır. Harput’taki üç medreseden ikisinin adı ve kurucusu belli değildir. 25 talebesi olan medresenin müderrisi Said Efendi olup 17 talebeye sahip medresenin müderrisi Mehmet Efendi’dir. Harput’taki üçüncü medrese adını kurucusunun isminden almış olup Esad’dır. 12 talebesi olan bu medresenin hocası Hasan Efendi’dir. Eğin kazasının merkezinde yer alan medresenin adı da kurucusu da Hacı Hasan Ağa olup henüz hocası ve talebesi mevcut değildir. 1321/1903-1904 yılında açılan bu medrese ile Eğin kazasının medrese sayısı ikiye yükselmiştir. Eğin’in diğer medresesi Ağın Nahiyesi’nde yer alan Hacı Ali Bey Medresesi olup büyük bir kütüphanesi ile de bölge halkının talep gösterdiği bir medresedir. Vilayetteki medreseler içerisinde en fazla öğrencisi olan medrese de burasıdır. Onu Harput’taki Kâmil Paşa Medresesi takip etmektedir. Hacı Ali Bey’in başmabeyinci (serkarını) yani Osmanlı sarayındaki mabeyincilerin başı olan üst düzey bir görevli olduğu anlaşılmaktadır. Onun ismi 1321/1903-1904 tarihindeki kayıtlardan itibaren *Serkarını Hazreti Şehriyari Devletlü Hacı Ali Paşa Hazretleri* şeklinde kaydedilmiştir. Bu durum makamında ilerlediğinin göstergesidir. Bu tarihten itibaren medrese ve kütüphanesi de Hacı Ali Paşa Medresesi ve Hacı Ali Paşa Kütüphanesi şeklinde belirtilmiştir.

Eski sadrazam Yusuf Ziya Paşa’nın Keban’da kurmuş olduğu medrese Ziya Paşa ya da diğer adı ile Ziyaiye Medresesi hakkındaki ilk bilgiler de 1318/1900-1901 tarihinden itibaren mevcuttur. Muhtemelen bu tarihlerde kurulmuştur. Malatya Kazası’ndaki Aklizade Medresesi hakkındaki bilgiler de sadece 1317/1899-1900 ve 1321/1903-1904 yıllarına aittir.

Vilayetin Mamuratülaziz Sancağı’nın Harput Kazası’nda 18, Arapgir ve Eğin Kazası’nda 2’şer, Keban’da 1; Malatya Sancağı Malatya Kazası’nda 5, Akçadağ ve Hısnıman-sur’da 1’er ve Dersim Sancağı’nın Çemişgezek Kazası’nda da 1 medrese bulunmaktadır. Talebe sayısı belirtilmeyen bir medrese hariç 1317/1899-1900’de faaliyette olan yirmi beş medresenin toplam talebe sayısı 849’dur. 1321/1903-1904 yılına ait yirmi yedi

MAARİF SALNAMESİNE GÖRE MAMURATÜLAZİZ VİLAYETİ'NDE EĞİTİM-ÖĞRETİM (1898-1904)

medresenin talebe sayısı ise 810'dur. Ancak ilk bilgilerine 1321'de rastladığımız iki medresenin öğrenci sayısı belirtilmemiştir.

Tablodan da görüleceği üzere medrese kuran kişiler paşa, ağa, bey ve efendi unvanlıdır. Bunlardan Kâmil Paşa, İshak Paşa, Süleyman Paşa, Hacı Ali Paşa, Osman Paşa, Yusuf Ziya Paşa gibi devlet adamları ve Keşşafzadeler, Dühânizadeler, Aklizadeler ve Şirelizadeler gibi bölge eşrafının isimleri dikkati çekmektedir. Erkeklerin yanı sıra Harput'taki Fatma Hanım'ın da medrese banisi olması önem arz etmektedir. Akçadağ kazasındaki Fahreddin Medresesi'ni ise mahalle halkı kendi imkânlarıyla kurmuştur. Ayriyeten vilayette ibtidai, rüşdiye ve idadi düzeyinde okullar açan Sultan II. Abdülhamid de bölgeye yeni bir medrese kazandırmıştır. Dersim'in Çemişgezek Kazası'ndaki bu medresenin 1317/ 1899-1900'deki talebe sayısı 47'dir. Ancak bu tarihten başka medreseyle ilgili hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

1.4. Gayrimüslim Mektepleri

Osmanlı Devleti bildiği üzere millet sistemi adı verilen bir sistemle idare edilen çok uluslu bir devlettir. Toplum Müslim ve gayrimüslimlerden oluşmaktadır. 19. yüzyılda siyasî koşulların hazırladığı bir ortamda gayrimüslim tebaanın haklarının sınırları genişletilmiştir. Bu haklar içerisinde eğitim de önemli bir yeri teşkil etmektedir.

Gayrimüslim tebaa özellikle Tanzimat döneminde elde ettiği eğitim konusundaki birikimi II. Abdülhamid döneminde daha da geliştirmiş, kurduğu dernek ve cemiyetler ile bir yandan kendi cemaatleri arasında birlik ve beraberliği güçlendirmeye gayret ederken diğer yandan açtıkları okullarla millî kimliklerini çocukları ve gençleri üzerinden inşa etmeye çalışmışlardır.³³ Ülke içerisinde gayrimüslim toplulukların yaşadığı yerlerden birisi de Mamuratülaziz Vilayeti'dir. Bölgede yaşayan gayrimüslimlerden Ermeni ve Süryanilerin okul açtığı görülmektedir. Ermenilerin bir kısmı Katolik ve daha fazla sayıda olan diğer kısmı Protestan'dır. Protestan ve Katolik Ermenilerin açtığı okullar sayıca fazladır.

Gayrimüslim Mektepleri

Bulunduğu Liva	Bulunduğu Kaza	Mensup Olduğu Cemaat	Derecesi	Talebe Sayısı (Erkek) 1316-1321
Mamuratülaziz	Harput	Süryani	Rüşdiye	38, 43, 45, 45, 45
Mamuratülaziz	Harput	Süryani	Rüşdiye	25 kız, 25 kız, 45 e.-32 kız 45 e.-32 kız 23 kız
Mamuratülaziz	Mamuratülaziz	Ermeni	Rüşdiye	62, 53, 73, 73, 58
Mamuratülaziz	Mamuratülaziz	Ermeni	Rüşdiye	89, 123, 45, 45, 89
Mamuratülaziz	Arapgir	Ermeni	Rüşdiye	47, 34, 58, 58, 51
Mamuratü'lAziz	Arapgir	Ermeni	Rüşdiye	68, 72, 73, 73, 72
Mamuratülaziz	Arapgir	Ermeni	Rüşdiye	70, 67, 87, 87, 83
Mamuratülaziz	Arapgir	Ermeni	Rüşdiye	60, 52, 66, 66, 59
Mamuratülaziz	Arapgir	Ermeni	Rüşdiye	50, 43, 59, 59, 45
Mamuratülaziz	Arapgir	Ermeni	Rüşdiye	47, 32, 52, 53, 47,
Mamuratülaziz	Eğir	Ermeni	Rüşdiye	38, 45, 33, 33, 42
Mamuratülaziz	Eğir	Ermeni	Rüşdiye	43, 34, 49, 49, 35

³³ Vurgun, *agm*, s. 99.

ZEYNEP ÖZDEM KÖSE

Mamuratülaziz	Eğın	Ermeni	Rüşdiye	28, 32, 35, 35, 42
Mamuratülaziz	Eğın	Ermeni	Rüşdiye	36, 42, 43, 43, 56
Mamuratülaziz	Eğın	Protestan	Rüşdiye	44, 46, 38, 38, 44
Mamuratülaziz	Eğın	Protestan	Rüşdiye	38, 33, 46, 46, 38
Mamuratülaziz	Eğın	Protestan	Rüşdiye	28, 33, 25, 25, 28
Mamuratülaziz	Eğın	Protestan	Rüşdiye	33, 38, 36, 36, 33
Dersim	Çarsacak	Ermeni	Rüşdiye	48, 52, 63, 62, 48

Tablodan da görüldüğü üzere vilayette 19 adet gayrimüslim rüşdiye mektebi mevcuttur. Bunlardan on üç tanesi Ermeni, ikisi Süryani ve dördü Protestanlara aittir. Bir Ermeni mektebi Dersim sancağında olup diğerleri Mamuratülaziz sancağında toplanmıştır. Bunlardan ikisi Mamuratülaziz merkez, ikisi Harput, altısı Arapgir ve sekizi de Eğın'de bulunmaktadır. Bu bağlamda gayrimüslim mektep sayısı açısından Eğın ve Arapgir'in ön plana çıktığı görülmektedir. Harput'taki iki okul da Süryanilere aitken Eğın'deki sekiz mektebin dördünde Protestan, dördünde de Ermeni çocukları eğitim görmektedir. Arapgir'deki rüşdiyelerin hepsi Ermenilere aittir.

Bir Süryani mektebi hariç diğer okulların hepsinde erkek öğrencilere eğitim verilmektedir. Sadece Harput'taki Süryani rüşdiyesinin birinde 1316, 1317 ve 1321 yıllarında sadece kız çocukların okutulduğu, 1318 ve 1319 yıllarında ise okulda hem erkek hem kız öğrencilerin bulunduğu görülmektedir. 1317/ 1899-1900 senesinde Mamuratülaziz merkezdeki bir Ermeni rüşdiyesinin 123 öğrenci sayısı zirveyi yakaladığı anlaşılmaktadır. 1317/1899-1900 senesine bakıldığında tüm bu okullardaki toplam öğrenci sayısı 892'dir. 1321/ 1903-1904 senesine gelindiğinde bu sayı 938 olmuştur.

Bölgedeki gayrimüslim mekteplerinin tamamı 19. yüzyılda kurulmuştur. İlk kurulan okul 1230/ 1814-1815 tarihli Arapgir'deki bir Ermeni okuludur. Diğerlerinin kuruluş tarihi 1250/ 1834-1835'lerden sonraki yıllarda gerçekleşmiştir.

1894-1895 yılı istatistik verilerine göre bölgede 108 tane de ibtidai gayrimüslim mektebi vardır. 4365 erkek, 1846 kız öğrenci eğitim görmektedir. İbtidailerde eğitim veren 88 erkek ve 39 kadın hoca bulunmaktadır. Rüşdiyelerdeki (bu tarihteki sayısı 16'dır) hocalar ise sadece erkek olup sayısı 49'dur. İdadilerdeki toplam hoca sayısı 176'dır. İbtidai mekteplerinde de Katolik ve Protestan ağırlıklı Ermeni, ardından Süryani ve onun ardından çok az sayıda Rum çocukları eğitim görmektedir.³⁴

Gayrimüslimlere ait idadiler bulunmamaktadır. Bunlar merkez ve Malatya idadilerinde Müslümanlarla birlikte okumaktadırlar.

1.5. Ecnebi Mektepleri (Yabancı Okullar)

Osmanlı topraklarında yabancılar, ilk başlarda daha çok kendilerine yakın din ve mezheplere mensup gayrimüslim cemaatler üzerinden kilise kurarak ve sahip oldukları ayrıcalıklara dayanarak elçilik müştemilatında okul açmış ve bu yolla Osmanlı topraklarında kalıcı olmaya çalışmışlardır. Osmanlı ülkesindeki ilk yabancı okullar, elçilerin müracaatları üzerine padişahların bir lütfu olarak fevkalade yetki ve imtiyazlarla açılmıştır. Ancak bu okulların açılmasını cazip hale getiren ve bir lütfu olarak verilen ayrıcalıklar, zamanla bir hak olarak Osmanlı Devleti'nin karşısına çıkmıştır. 18. yüzyıla kadar Osmanlı ülkesinde açılan yabancı okullar Katolik kilisesine bağlıdır ve Protestan okulları ancak 19. yüzyılın başlarından itibaren açılmaya başlanmıştır. Tanzimat dönemiyle birlikte gayrimüslimlerle yabancılar arasında Katoliklik, Protestanlık ve Ortodoksluk gibi Hıristiyan mezheplerini yaymak isteyen Fransa, İngiltere, Almanya, Amerika ve Rusya Osmanlı ülkesinde kilise çevrelerinde yarış halinde bir okul açma kampanyası başlatmışlardır. Bu kampanyada özellikle misyonerlerin büyük etkileri olmuştur. Söz konusu dönemde misyonerlik, sadece dinî maksatlarla ortaya çıkan bir olgu değil; ekonomik ve sosyo-kültürel boyutları da bulunan bir organizasyon şeklidir. Bu aynı zamanda Avrupalı güçlerin ve Amerikalıların Osmanlı topraklarında kendilerine ekonomik ve sosyo-kültürel bir hayat alanı yaratma çabalarının da bir aracıdır.³⁵

Osmanlı Devleti'nin Mamuratülaziz Vilayeti'nde de beş yabancı okul mevcut olup bunlardan dört tanesi Amerikalılara biri Fransızlara aittir. Amerikalılar ikisi rüşdiye, ikisi idadi olan okullarını 1273/1856-57 yılında kurmuşlardır. İkişer tane olmasının bir sebebi kız ve erkek okullarının ayrı olmasından kaynaklanmaktadır. Fransızlar da on iki yıl sonra açtıkları Fur adlı rüşdiye mektebinde erkek öğrencilere eğitim vermişlerdir. Sadece

³⁴ İstatistik, s. 56.

³⁵ Tuğrul Özcan, *Merkezî ve Modern Eğitim Kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları*, Gece Kitaplığı Yay., Ankara 2017, s. 21, 93.

**MAARİF SALNAMESLERİNE GÖRE MAMURATÜLAZİZ VİLAYETİ'NDE EĞİTİM-ÖĞRETİM
(1898-1904)**

1317/1899-1900 senesinde kız çocukların eğitim aldığı görülmektedir. Bu okullardan iki idadi de leylî olup rüşdiyeler neharîdir. Bölgede 1894-1895 yılı verilerine göre yedi tane de ecnebi ibtidaisi mevcuttur.³⁶

Amerika'nın Osmanlı ülkesinde faaliyet gösteren ilk kültür teşkilatı Board'dır. Amerika bu teşkilatı vasıtasıyla özellikle Ermeni tebaa üzerinde Protestanlığı yaymak için çalışmıştır. Açtığı okullar bu amaç için en önemli araçtır.³⁷ Bu bağlamda yukarıda bahsedildiği gibi bölgede dört Amerikan okulu kurulmuştur.

Vilayetteki Yabancı Okullar

Bulunduğu Liva	Kazası	Mensup Olduğu Millet	İsmi	Derecesi	Kurulduğu Tarih	Talebe Sayısı (1316-1321)
Mamuratülaziz	Harput	Amerika	Fırat	İdadi	1273/1856-57	48 erkek 31 erkek 40 erkek 40 erkek 65 erkek
Mamuratülaziz	Harput	Amerika	Fırat	Rüşdiye	1273/1856-57	81 erkek 67 erkek 85 erkek 85 erkek 125 erkek
Mamuratülaziz	Harput	Amerika	Fırat	İdadi	1273/1856-57	47 kız 35 kız 35 kız 35 kız 47 kız
Mamuratülaziz	Harput	Amerika	Fırat	Rüşdiye	1273/1856-57	35 kız 32 kız 60 kız 60 kız 65 kız
Mamuratülaziz	Mamuratülaziz	Fransa	Fur	Rüşdiye	1285/1868-69	49 erkek 27 kız 42 erkek 42 erkek 49 erkek

³⁶ İstatistik, s. 56.

³⁷ Amerikan misyonerlerin siyasal, sosyal, sağlık, kültür ve eğitim alanında Anadolu'da yaptıkları faaliyetleri detaylarıyla incelemek için bk. Özgür Yıldız, *Anadolu'da Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yay., İstanbul 2015; Özgür Yıldız, *Misyonerlik ve Amerikan Board Teşkilatı*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2009.

2. Kütüphane, Matbaa Ve Gazeteler

Vilayetin eğitim, kültür ve sosyal hayatına önemli katkısı olan altı kütüphane, bir resmî matbaa ve bir de resmî gazete bulunmaktadır. Kütüphanelerin ilki 1112/ 1700-1701 senesinde Keban'da açılmıştır. Onu sırasıyla Harput'taki üç kütüphane ve Eğin'in Ağın Nahiyesi'ndeki bir kütüphane takip etmiştir. Kitap sayısı ve çeşitliliği açısından en zengin kütüphanenin Harput'un en eski kütüphanesi Çötelizade Hacı Mehmet Ağa Kütüphanesi olduğu görülmektedir. Kütüphaneleri kuranlar paşa, bey ve ağa unvanlı varlıklı ve önemli kişilerdir. Varlıkları kadar bilgi ve kültür seviyelerinin de yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin vilayetin ilk kütüphanesi olan Keban'daki kütüphane eski Sadrazam Yusuf Ziya Paşa tarafından kurulmuştur.

Kütüphaneler

Bulunduğu Liva	Bulunduğu Kaza	Bulunduğu Yer	İsmi	Kurucusu	Kurulduğu Tarih	Kitap Sayısı
Mamuratülaziz	Harput	Harput	Kurşuni ³⁸	Çötelizade Hacı Mehmet Ağa ³⁹	1210/ 1795-96	1000
Mamuratülaziz	Harput	Harput	Kâmil Paşa	Mısırlı Kâmil Paşa	1285/ 1868-69	500
Mamuratülaziz	Harput	Harput	İbrahim Paşa	Hacı İbrahim Paşa	1249/ 1833-34	300
Mamuratülaziz	Keban	Kasaba	Sadr-ı esbak (eski sadrazam) Yusuf Ziya Paşa	Yusuf Ziya Paşa	1112/ 1700-1701	83
Mamuratülaziz	Arapgir	Kasaba	Osman Paşa ⁴⁰	Osman Paşa	-	288
Mamuratülaziz	Eğin	Ağın Nahiyesi	Hacı Ali Bey	Serkarîni Hazreti Şehriyarî Atûfetlü Hacı Ali Bey Efendi Hazretleri	1306/ 1888-89	185

İncelenen dönemde bu beş kütüphanede toplam 2356 adet kitap mevcuttur. 1894-1895 yılına ait bir kayda göre⁴¹ bu kütüphanelerdeki kitap adedi 2315'tir. 1898'e kadar dört yıllık süre zarfında kütüphanelere 41 adet yeni kitap gelmiştir. Yine 1894-1895 verilerine göre bu kitaplardan 894'ü el yazması olup 1421'i matbu eserdir.

Tanzimat'ın ilanından sonra mahalli idarelerde yapılan büyük değişikliklerde göze çarpan önemli kültürel gelişmelerden biri de her vilayet merkezinde bir matbaanın açılması olmuştur. Bu matbaalarda öncelikle kırtasiye işlerine ağırlık verilmiş bunun yanı sıra salnameler, takvimler, edebî, dinî ve bilimsel eserler de basılmıştır. Yine bu matbaalar vasıtasıyla birçok yerde vilayet gazeteleri çıkarılmıştır. İşte bu gelişmeler

³⁸ Bütün ciltlerde Kurşuni'nin kuruluş tarihi 1210 olarak verilmişken sadece son ciltte 1220 olarak kayıt düşülmüştür. Çoğunluğun doğru olacağı ve kâtibin son ciltte hata yapabilmeye olma olasılığı dikkate alınarak tabloda da 1210 tarihi verilmiştir.

³⁹ Çötelizade Hacı Mehmet Ağa ile ilgili bir araştırma için bkz. Kürşat Çelik, "Harputlu Bir Âyan: Çötelizâde Hacı Mehmet Efendi", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 14, 2020, s. 95-110.

⁴⁰ 3. ve 4. ciltte Arapgir'deki Osman Paşa Kütüphanesi'nin kuruluş tarihi 1112/ 1700-1701 olarak belirtilmişken, 1. 2. cilt ile son ciltte o kısım boş bırakılmıştır. En son ciltte ve çoğunlukta kuruluş tarihi boş bırakıldığı için tabloda da o şekilde belirtmek uygun görülmüştür.

⁴¹ *İstatistik*, s. 58.

MAARİF SALNAMESİNE GÖRE MAMURATÜLAZİZ VİLAYETİ'NDE EĞİTİM-ÖĞRETİM (1898-1904)

sonucunda Mamuratülaziz Vilayeti'nde de bir matbaa kurulmuş ve nihayetinde bir de resmî vilayet gazetesi yayın hayatına başlamıştır.⁴²

Resmî Vilayet Matbaası 1296/1878-79 yılında Hükümet Konağı içinde kurulmuştur. Salnamede matbaanın baskı çeşidinin taş ve hurufat olduğu bilgisine resim basılmadığı da eklenmiştir.

Vilayet Matbaası

Bulunduğu Liva	Bulunduğu Kaza	Bulunduğu Yer	İsmi	Sahibi	Çeşidi	Hangi Lisanlarda Eserler Bastığı	Kuruluş Tarihi
Mamuratülaziz	Mamuratülaziz	Hükümet Konağı'nda	Vilayet Matbaası	Resmî	Taş ve hurufat	Türkçe	1296/ 1878-79

Vilayette çıkan tek gazete Mamuratülaziz isimli resmî gazetedir. Mamuratülaziz Gazetesi 7 Ekim 1883 tarihinde haftalık olarak yayınlanmaya başlamıştır. Bu gazetenin ilk sayısındaki önsözde gazetenin çıkma amacının kasaba ve köylerde oturanların fikrî gelişmelerinin sağlanması olduğu belirtilmiştir. Bu konuda, "...köy ve kasabalarda oturanların fikrî gelişmesinin sağlanması ve her türlü medeni gelişmenin duyurulmasının gündün güne artan bir ihtiyaç ve rağbet olduğu bilinen bir gerçektir. Bu ihtiyacın bu bölgede giderilmesi için Padişahımız Sultan Abdülhamid Han Hazretlerinin irade ve inayetleriyle, Mamuratülaziz Gazetesi'nin neşredilmesi Dahiliye Nezareti tarafından da uygun görülmüştür. Besmele ile başladığımız bu eserin yayınlanmasında emeği geçen herkese şükranlarımızı bildiririz" denmektedir. Bu sözlerden de anlaşılacağı gibi gazetenin çıkarılış amacı bölge halkının fikrî gelişmesinin sağlanmasının yanında, her türlü medeni gelişmenin bölgeye duyurulmasını sağlamaktır.⁴³ Dönemin diğer vilayet gazeteleri gibi hükümetin yayın organı durumunda olan gazetenin yayınlanmaya başlamasının bir diğer önemli sebebinin çeşitli konulardaki hükümet politikalarını halka iletme, halkla devlet arasından bir köprü vazifesi kurmak olduğu da söylenebilir.⁴⁴

Bu gazete belli dönemlerde yayın hayatına ara verse de elli yılı aşkın bir süre, 1934 yılına kadar yayın hayatına devam etmiştir. 1928'e kadar Mamuratülaziz ismiyle, 1929'dan 1934'e kadar da Elaziz adıyla varlığını sürdürmüştür.⁴⁵ Teknik yapısı, fiziksel özellikleri, yönetimi, finansmanı ve içeriği gibi temel özellikleri ile Anadolu'da yayınlanan ilk gazetelerden birini teşkil etmesi, kesintili bir şekilde de olsa elli yılı geçen bir yayın hayatı sürdürerek Elazığ vilayetinin sosyal ve kültürel hayatında derin izler bırakması, yayımlandığı dönem itibarıyla etkili bir iletişimin kaynağı olması açısından vilayet basın hayatında öncü görevini üstlenmiştir.⁴⁶

Mamuratülaziz Gazetesi

İsmi	Sahibi	Dili
Mamuratülaziz	Resmî	Türkçe

SONUÇ

Mamuratülaziz, Malatya ve Dersim sancaklarından oluşan Mamuratülaziz Vilayeti'nde 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında klasik eğitim kurumlarından medreseler ile modern eğitim kurumları olan ibtidai, rüşdiye ve idadiler bulunmaktadır. Sultan II. Abdülhamid döneminde 341 ibtidai mektep açılmıştır. Vilayette 19 rüşdiye mevcuttur. Bu rüşdiyelerden altısı Sultan Abdülaziz zamanında kurulmuştur. II. Abdülhamid döneminde açılan rüşdiyeler içerisinde bir kız rüşdiyesi ile askerî rüşdiyenin varlığı oldukça önemlidir. İstanbul dışında vilayetlerde toplam yirmi askerî rüşdiye olduğu bilindiğine göre bu vilayetlerden birinin Mamuratülaziz olması vilayetin önemini ortaya koymaktadır. Öğrenci sayısı bakımından yoğunluk askerî rüşdiyeden sonra Malatya Rüşdiyesi'nde görülmektedir. Nitekim daha sonra Malatya Rüşdiyesi'nin Malatya İdadisi'ne dönüştüğü anlaşılmaktadır. Merkezdeki kız rüşdiyesine de ilginin yoğun olduğu sürekli artan öğrenci sayısından tespit

⁴² Yavuz Haykır, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Vilâyet Basımına Bir Örnek: Ma'mûratü'l-Aziz Vilayet Gazetesi (1883-1934)", *SOBİDER, Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 16, 2017, s. 167.

⁴³ Ali Devrim, *Ma'mûratü'l-Aziz Vilâyet Gazetesi (1883-1886)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1988, s. 1-4.

⁴⁴ Haykır, *agm*, s. 170-171.

⁴⁵ Ahmet Karataş, "Ma'mûretü'l-aziz Gazetesi'nde Yayımlanan Şiirler (Osmanlı Dönemi/Millî Kütüphane Koleksiyonu)", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 25, İstanbul 2020, s. 516.

⁴⁶ Haykır, *agm*, s. 167, 185.

edilebilmektedir. Bu rüşdiyenin öğretmen eksiğinin hiç yaşanmamış olması da önemlidir. Vilayetin ilk idadisi 1303/ 1885-86 yılında açılmış olan Mamuratülazizi Mekteb-i İdadisi'dir.

Klasik eğitim kurumu olan medreselere de ilginin yoğun olduğu 31 medresenin varlığının tespit edilmesinden ortaya çıkmaktadır. Bu medreseleri kuran kişiler içerisinde efendi, ağa unvanlı bölgenin ileri gelenleri dışında paşa unvanına sahip devlet adamlarının sayısının çokluğu da dikkat çekicidir. Eski sadrazamlardan Yusuf Ziya Paşa, Mısırlı Kâmil Paşa, İbrahim Paşa, Başmabeyinci Hacı Ali Paşa, Gümrükcü Osman Paşa bu isimler arasında yer alır. Özellikle Eğin'deki Hacı Ali Paşa Medresesi'nin öğrenci sayısı, bölge halkının talebi açısından ön plana çıkan bir medrese olduğunu göstermektedir. Onu Harput'taki Kamil Paşa Medresesi takip etmiştir. Harput'taki Fatma Hanım'ın kurduğu medrese ise bir kadın vakfına örnek teşkil etmektedir. Yukarıda adı geçen kişiler aynı zamanda kurmuş oldukları kütüphanelerle de bölgenin eğitim ve kültür hayatına büyük katkıda bulunmuşlardır. Altı adet kütüphanenin kazalara yayılmış olması önemlidir. Kütüphaneler Harput, Keban, Arapgir ve Eğin'dedir. Bu kütüphaneler el yazması ve matbu eserler olmak üzere iki bin üç yüz elli altı kitap barındırmaktadır.

Vilayette gayrimüslim nüfus olarak Ermeniler ağırlıktadır. Onları Süryaniler ve çok az sayıda Rumlar takip eder. Dolayısıyla vilayetin çeşitli kazalarında gayrimüslimlere ait 19 adet rüşdiye bulunmaktadır. Gayrimüslim tebaanın çocukları idadilerde Müslüman çocuklarla birlikte eğitim almışlardır. Bunların haricinde dördü Amerikan ve biri Fransız olmak üzere idadi ve rüşdiye derecesinde toplam beş tane de yabancı okul mevcuttur. Vilayette bir matbaa ve bir de gazete yer almaktadır.1883 tarihinden itibaren elli yılı aşkın bir süre yayın hayatına devam eden Mamuratülaziz Gazetesi vilayetin sosyal ve kültürel hayatında derin izler bırakmıştır.

Sonuç olarak Mamuratülaziz Vilayeti'nin Tanzimat döneminde bölgede kurulan rüşdiyelerden sonra, II. Abdülhamid döneminde eğitimde yaşanan tüm gelişmelerden doğrudan etkilendiği anlaşılmaktadır. Klasik eğitim kurumlarına ek olarak modern eğitim kurumlarının vilayetin bütün kazalarında açılması için çaba harcandığı net olarak görülmektedir. Bu çalışma eğitim tarihi araştırmaları için, dönemin eğitim politikaları ve gelişmelerinin anlaşılması açısından Maarif Salnamelerinin ne kadar önemli olduğunu da ortaya koymaktadır.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
<i>Etik Kurul Kararı:</i>	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
<i>Katılımcı Rızası:</i>	<i>Katılımcı yoktur.</i>
<i>Mali Destek:</i>	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
<i>Çıkar Çatışması:</i>	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
<i>Telif Hakları:</i>	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
<i>Ethics Committee Approval:</i>	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
<i>Informed Consent:</i>	<i>No participants.</i>
<i>Financial Support:</i>	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
<i>Conflict of Interest:</i>	<i>No conflict of interest.</i>
<i>Copyrights:</i>	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KAYNAKÇA

1. Salnâmeler

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1316.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1317.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1318.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1319.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, Asır Matbaası, İstanbul 1321.

MAARİF SALNAMESİNE GÖRE MAMURATÜLAZİZ VİLAYETİ'NDE EĞİTİM-ÖĞRETİM (1898-1904)

2. İstatistikler

Maarif-i Umumi İdaresinde Bulunan Mekatib-i İbtidaiye, Rüştîye, İdadiyye, Aliye ile Mekatib-i Hususiye Ve Eccnebiyyenin Ve Dersaadet'te Tahriri İcra Kılınan ve Taşrada Mevcut Bulunan Kütüphanelerin İstatistiği, Matbaa-i Osmaniye, 1310-1311, İstanbul.

3. Araştırma ve İnceleme Eserler

AKSİN, Ahmet, *19. Yüzyılda Harput*, Ceren Ofset ve Matbaacılık, Elazığ 1999.

AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Yay., Ankara 2007.

AŞÇI, Kadir, *Hacı İzzet Paşa (1800-1893) Şeyh'ül Vüzera, Tanzimat Devrinin Nevi Şahsına Münhasır Bir Valisi (Elazığ-Erzincan-Erzurum-Sivas-Edirne)*, Kutup Yıldızı Yay., İstanbul 2019.

ÇELİK, Kürşat, "Harputlu Bir Âyan: Çötelizâde Hacı Mehmet Efendi", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 14, 2020, s. 95-110.

DEVİRİM, Ali, *Ma'mûratü'l-Azîz Vilâyet Gazetesi (1883-1886)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1988.

GÖKMEN, Ertan, "Aydın Vilayeti İdâdî Mektepleri", *Osmanlı Tarih Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, C. 23, S. 23, Ankara 2008, ss. 101-128.

HALAÇOĞLU, Ahmet, "Elazığ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1994, ss. 551-552.

HAYKIR, Yavuz, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Vilâyet Basınına Bir Örnek:Ma'mûratü'l-Azîz Vilayet Gazetesi (1883-1934)", *Sobider, Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 16, 2017, ss. 165-198.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Medrese (Osmanlı Dönemi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara 2003, ss. 327-333.

KARATAŞ, Ahmet, "Ma'mûretü'l-azîz Gazetesi'nde Yayımlanan Şiirler (Osmanlı Dönemi/Millî Kütüphane Koleksiyonu)", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 25, İstanbul 2020, ss. 515-574.

KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991.

ÖZCAN, Tuğrul, *Merkezî ve Modern Eğitim Kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları*, Gece Kitaplığı Yay., Ankara 2017.

ÖZDEM KÖSE, Zeynep-KÖSE, Osman, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Ortaöğretim Kurumlarından Muğla İdadisi", *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi*, C. I, İstanbul 2022, Bilnet Yay., ss. 368. s. 367-382.

ÖZTÜRK, Cemil, "İdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 21, İstanbul 2000, ss. 464-466.

ÖZTÜRK, Cemil, "Rüşdiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul 2008, ss. 300-303.

SERTEL, Savaş, "1927 Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Elazığ Nüfusu", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 25, S. 1, Elazığ, 2015, ss. 303-316.

ÜNAL, Uğur, "20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Askerî Mektepleri", *Belleten*, Türk Tarih Kurumu Yay., C. 73, S. 267, Ankara 2009, ss. 581-604.

VURGUN, Ahmet, "Maarif Salnamelerine Göre Menteşe Sancağında Eğitim-Öğretim (1898-1904)", *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 33, S. 1, 2020, ss. 87-107.

YILDIRIM, Mehmet Ali, "II. Abdülhamid Devri Taşra İdâdîlerinde Mesleki Eğitim Denemesi", *History Studies*, C. 6, S. 5, 2014, ss. 249-268.

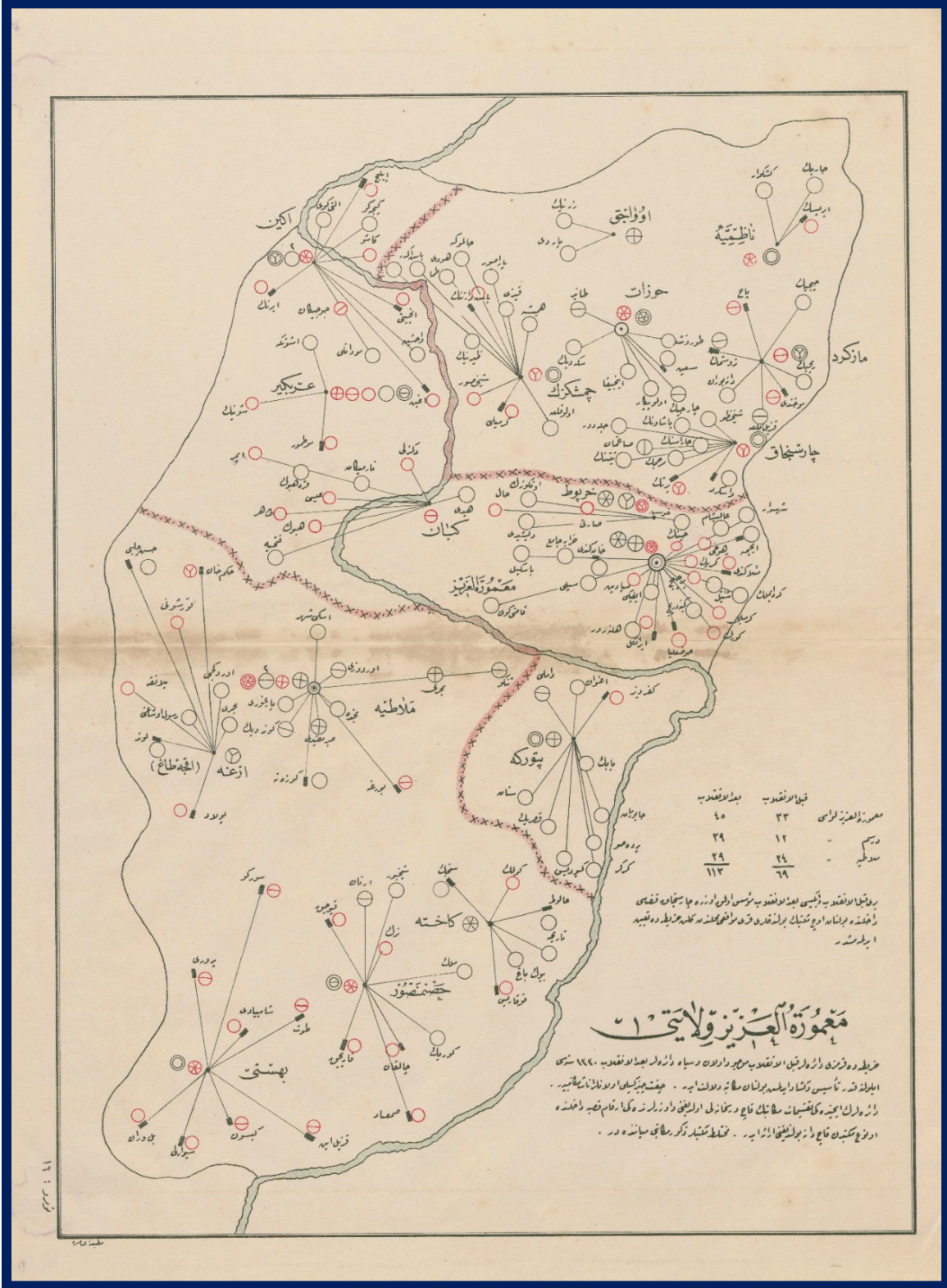
YILDIZ, Özgür, *Anadolu'da Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yay., İstanbul 2015.

YILDIZ, Özgür, *Misyonerlik ve Amerikan Board Teşkilatı*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2009.

4. İnternet Siteleri

<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/97236> (Harita, 27.10.2022).

EK:

Matbaa-i Âmire tarafından basılmış olan bu harita 1914 yılında Mamuratülaziz Vilayeti'nde yer alan okullarla ilgili genel bir bilgi içermektedir. Bu araştırma açısından vilayette bahsi geçen sancak ve kazaların bulunduğu yeri göstermesi bakımından önemlidir.

**MAARİF SALNAMESİNE GÖRE MAMURATÜLAZİZ VİLAYETİ'NDE EĞİTİM-ÖĞRETİM
(1898-1904)**

**I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA SİVAS DÂRÜLMUALLİMİN-İ İBTİDAÎ MEKTEBİ VE
MEKTEPTEN MEZUN OLANLARIN DURUMU**

 İBRAHİM TAMAR*

 10.53718/gttad.1098501

ÖZ

Eğitim, bir toplumun veya bir devletin gelişebilmesi ve ilerleyebilmesi için en önemli araç niteliği taşımaktadır. Nitelikli eğitim olmadan başarı sağlanması, refah düzeyinin artması, üretim yapılması veya güç kazanılması oldukça zordur. Keza eğitim insanların hayatında tarihin başlangıcından bu yana her zaman önemini korumuştur. Farklı coğrafyalar, farklı etnik gruplar ve inanışların bulunmasından dolayı eğitimde hiçbir zaman tek sistem veya birlik düşünülemez. Bu sebeple her toplum kendi inançlarıyla bağdaşan bir eğitim metodu uygulamaya gayret göstermiş ve böylece birçok eğitim modeli teşekkül etmiştir. Eğitimin önemini kavrayan ülkeler gelişim sağlamış ve diğer ülkeler tarafından eğitim modelleri örnek alınmaya başlamıştır. Türk Devletleri de genel olarak inanılan dine uygun olarak eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürmüştür. Eğitim alanında yapılan yenilikler bazı zamanlar büyük fayda sağlasa da bazı zamanlar topluma ciddi anlamda zararlar vermiştir. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ikiliklerin çıkması, eğitim sisteminin köklü değişikliklere uğraması ve bu süreçte savaşların da yaşanmasıyla Türk toplumu ciddi anlamda yıpranmıştır.

Osmanlı Devleti'nde eğitim sistemi ve müesseseleri, Cumhuriyet Dönemi'ne kadar birçok kez değişime uğramıştır. Bilhassa 19. yüzyıldan itibaren önemli ıslahatlar yapılmış ve modern anlamda birçok mektep açılmıştır. İlk ve ortaokul düzeyinde mekteplerin çoğalmasıyla acilen öğretmene ihtiyaç duyulmuştur. Nitekim 19. yüzyıldan önce resmî olarak öğretmen yetiştiren kurumlar mevcut değildi. Öğretmen ihtiyacı genel olarak medrese mezunlarından karşılanmaktaydı. Zamanla medrese sistemindeki bozulmalar ve talebe sayısının artmasıyla, nitelikli öğretmen bulmak zorlaşmaya başlamış ve yetersiz kalmıştır. Bu eksikliği gidermek amacıyla 1848 yılında resmî olarak ilk öğretmen okulu açılmıştır. Öğretmen okulları kısa bir zaman içinde vilayetlerde de tesis edilmeye başlamış ve zamanla sayıları artmıştır. Bunlardan bir tanesi de ilkokula öğretmen yetiştirmek üzere Sivas'ta açılmıştır. Ancak 20. yüzyılın başlarında, Osmanlı Devleti'nin girdiği savaşlar yeni yeni kurulan ve gelişmeye başlayan mektepleri ciddi anlamda etkilemiştir. Özellikle I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla seferberlik ilan edilmiş ve mali sıkıntılar yaşanmıştır. Ayrıca birçok geçici kanun çıkarılmış, talebe ve muallimlerden bazıları askere çağırılmış, bazı eğitim kurumları kapatılmış veya eğitime ara vermek zorunda kalmıştır. Sivas Dârülmualimîn Mektebi'nde öğrenim gören talebeler ve mezun olan öğretmenler de bu savaştan etkilenmiştir. Kimisi silah altına alınmış, kimisi vefat etmiş, kimisi de esaret altına düşmüştür. Ancak yaşanan olumsuzluklara rağmen faaliyetlerini devam ettiren bir mektep profili çizmiştir. Savaş başlamadan önceki yıllarda mezun olan öğretmen adaylarının da birçoğunun öğretmenlik mesleğini icra edemeden cephelelere çağırılması ve sonrasında bu öğretmenlerin yaşadıkları, eğitim tarihimiz açısından oldukça önemli bir yere sahiptir.

Bu çalışmada, Sivas'ta öğretmen yetiştirmek üzere açılan Dârülmualimîn-i İbtidaî Mektebi'nin, I. Dünya Savaşı öncesindeki genel yapısı ve işleyişi hakkında özet olarak bilgi verildikten sonra, I. Dünya Savaşı yıllarındaki faaliyetleri, talebeleri, mezunları ve önceki yıllarda mektepten mezun olan birçok muallimin akıbeti hakkında bilgi vermek amaçlanmaktadır. Söz konusu dönem ile ilgili Osmanlı arşiv belgeleri ve diğer yardımcı kaynaklar kullanılarak bilgiler sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, Dârülmualimîn, Eğitim, Öğretmen.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Sivas/TÜRKİYE, E-Posta: ibrahim.tamar@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9896-2499.

I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA SİVAS DÂRÜLMUALLİMİN-İ İBTİDÂİ MEKTEBİ VE MEKTEPTEN MEZUN OLANLARIN DURUMU

SİVAS DÂRÜLMUALLİMİN-İ İBTİDÂİ SCHOOL AND STATUS OF GRADUATES DURING THE FIRST WORLD WAR

ABSTRACT

Education is the most important tool for a society or country's advance. It's too hard to be have success, increasing in welfare, production and gain power without qualified education. So, education was always too important for a human life since history. We can never think one way education without different systems because of different ethnicities and different believing. For this reason, every society tried to make a different educational system which is compatible with their believing and it brings different kind of education systems. Some countries are advanced which is understood how important is education and they became a education system examples for other countries. Turkish states also made their education system is compatible with their believing. Some innovation about educational system is sometimes brought much advance but sometimes they brought much damage to society. Especially in second half of 19. Century, some disagreements came out, some changes made about educational system and wars affected Turkish people badly.

Educational system had so much changes in Ottoman State until republic came. Especially after 19. Century, some important reforms have done and many modern schools opened. Primary school and high school degree schools opened and it brings more needs of teachers. There was filled with madrasah graduate students. Time after, finding teacher became hard and they didn't find enough teacher for systematic problems about madrasahs. For filed this shortage first official teacher training institute opened in 1848. Teacher training schools started to open in cities in time and they became more number. One of them opened in Sivas for train primary school teachers. But in the beginning of the 20. Century, wars that Ottoman State got, started to affect new school. Especially during the First World War national mobilization announced, and some economic problems come out. Also, many provisional laws announced and students and teachers called to war, some schools closed or they need to have a break. Also, student and graduated teachers had affected badly which was teaching or studying in Sivas Darülmualimin School. Some of them became soldiers, some of them died and some of them became prisoners. Some teachers which are graduated before war, also affected by World war and after was effects. This problem brings many badly affect about our educational history.

This study is targeting to give summary information about the Darülmualimin-i İbtidai School which is opened for train teachers and this school and teacher's activity during First World War. It will use some Ottoman State archives and the other auxiliary resource about the period in question.

Keywords: First World War, Dârülmualimin, Education, Teacher.

GİRİŞ

Osmanlı'da eğitim alanında ıslahatların yapılması gerekliliği ancak 18. yüzyılda anlaşılmıştır. Nitekim Tanzimat Dönemi'ne kadar bazı mekteplerin yeni usule göre eğitim-öğretim yapması uygun görülmemiştir. Ancak ciddi anlamda değişimler yaşanmamıştır. Tanzimat Fermanı'nda ise eğitime dair yenilikler bulunmamakla birlikte Sultan Abdülmecid, bu alanda köklü değişikliklerin yapılmasını istemekte ve maarife gereken önemi vermekteydi. Bununla birlikte 1846 yılında, eğitim işlerinden doğrudan sorumlu olan ilk meclis "*Meclis-i Maârif-i Umûmiye*" kurulmuştur. Keza eğitimle ilgili meseleler görüşülmeye başlamıştır.¹

Sıbyan mektepleri ve medreseler dışında, ortaokul derecesinde olan rüşdiye mektepleri, ilk defa 1838 yılında açılmış² ve zamanla sayıları artmıştır.³ Rüşdiyelerin çoğalmasıyla öğretmen ihtiyacı da artmış ve bu mekteplere öğretmen yetiştirmek üzere, 1848 yılında "*Dârülmuallimîn-i Rüşdi*" açılmıştır. Aynı zamanda bu mektep, Osmanlı Tarihi'nde resmî olarak açılan ilk öğretmen okuludur.⁴ Daha sonrasında 1868 yılında, sıbyan mekteplerine öğretmen yetiştirmek üzere İstanbul'da "*Dârülmuallimîn-i Sıbyan*" açılmıştır.⁵ 1874-1875 eğitim-öğretim yılından itibaren, vilayetlerde de tesis edilmiş ve zamanla sayıları çoğalmıştır.⁶ Yeni usule göre eğitim veren mekteplerin açılmasıyla "*sıbyan*" yerine "*ibtidai*" ismi kullanılmıştır.⁷ Keza başlangıçta "*Dârülmuallimîn-i*

¹ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 9-11.

² Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. II, Maarif Vekaleti, İstanbul 1940, s. 330.

³ Kodaman, *age*, s. 93.

⁴ Yahya Akyüz, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişimdeki Etkileri*, Doğan Basımevi, Ankara 1978, s. 37.

⁵ H. Ali Koçer, *Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1867)*, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara 1967, s. 11.

⁶ Akyüz, *age*, s. 38.

⁷ Kodaman, *age*, s. 69.

Sıbyan” ismiyle açılan öğretmen okulları, zamanla “*Dârümuallimîn-i İbtidâî*” olarak nitelendirilmiştir. İlkokula öğretmen yetiştirmeyi amaçlayan bu mekteplerden bir tanesi de 1882 yılında Sivas Vilâyeti’nde açılmıştır.⁸

Bilhassa 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren eğitim alanında önemli gelişmeler yaşansa da 20. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti, Trablusgarp ve Balkan savaşlarıyla yıpranmış, kısa bir zaman sonra da I. Dünya Savaşı’na girmiştir. Bu süreç eğitim sisteminin gelişmesini ciddi anlamda etkilemiştir. Bu yıllarda, bazı politik akımlar konuşulmaya başlamış, geleneksel sıbyan mekteplerinin birçoğu kapatılmış ve eğitim alanında yeterli atılımlar gerçekleştirilememiştir.⁹

Osmanlı Devleti, Balkan Savaşları’nda aldığı yenilgilerden dolayı, ordu ve donanmasını ıslah etmeye başlamıştır. Ayrıca I. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla yalnızlıktan kurtulmak amacıyla ittifak arayışlarına girmiştir. İngiltere, Fransa ve Bulgaristan’la yapılan görüşmelerden bir netice alınamayınca Almanya’ya başvurulmuş ve ittifak sağlanmıştır. Osmanlı’nın genel olarak savaş politikası tarafsızlığını korumak olsa da Almanya’nın teşebbüsleriyle bizzat savaşın içerisine girmiştir.¹⁰ 2 Ağustos’ta seferberlik, 14 Kasım’da ise “*Kutsal Cihat*” ilan edilmiştir. Savaş boyunca Osmanlı Devleti, çeşitli cephelerde İtilaf Devletleri ile mücadele etmiştir.¹¹ Bununla birlikte Sivas’ta açılmış olan öğretmen okulu da savaş yıllarında faaliyetlerini devam ettirmiş ve olumsuz şartlara rağmen yeni öğretmenler yetiştirerek Türk eğitim sistemine katkıda bulunmuştur.

1. Birinci Dünya Savaşı’na Kadar Sivas Dârümuallimîn-i İbtidâî Mektebi

Sivas’ta, ilkokul derecesinde olan sıbyan mekteplerine öğretmen yetiştirmek amacıyla, 1882-1883 eğitim-öğretim yılında, “*Dârümuallimîn Mektebi*” açılmıştır. Bu öğretmen okulu, başlangıçta “*Dârümuallimîn-i Sıbyan*”¹² olarak, daha sonraki dönemlerde ise “*Dârümuallimîn-i İbtidâî*” olarak isimlendirilmiştir.¹³ Mektebin tahsil müddeti başlangıçta 4 yıl olup, ilk muallimi Mehmed Rasih Efendi ve ilk bevvabı (Hademe) ise Hüseyin Ağa isminde bir kimsedir.¹⁴

İlk olarak dört yıl olan tahsil süresi kısa bir zaman sonra iki yıla düşürülmüştür.¹⁵ Daha sonrasında üç yıla çıkarılmış¹⁶ ve 1913-1914 eğitim-öğretim yılından itibaren tahsil müddeti tekrar dört yıl olmuştur.¹⁷ İlk zamanlar nehari (gündüzlü) olan mektep 1910-1911 ders yılında leyliye (yatılı) çevrilmiştir.¹⁸

Sivas Dârümuallimîn-i İbtidâî Mektebi’nde, 1899 yılına kadar kayıtlı tek muallim Mehmed Rasih Efendi’dir. Bu yıla kadar yalnız başına derslere girmiş ve mektebi idare etmeye çalışmıştır. 1899 yılında Adil Efendi müdürlüğe tayin edilmiştir.¹⁹ Keza bu yıldan itibaren mektepte, muallim ve bevvabın dışında bir de müdür bulunacaktır. Mektepte zamanla talebe sayısında artış olmasıyla daha fazla muallime ihtiyaç duyulmuştur. Bazı yıllarda seyyar muallimler de derslere girmiştir.²⁰ 1913-1914 yılına gelindiğinde, eğitim-öğretim kadrosunda toplamda 7 personel bulunmaktaydı. Bunlar: Müdür Hasan Ferid Efendi,²¹ Muallim-i Evvel Mehmed Rasih Efendi, Muallim-i Sâni Ali Râtib Efendi,²² Muallim-i Sâlis Ali Rıza Efendi,²³ Muallim-i Râbi Musa Kâzım Efendi,²⁴ Muallim-i Hâmis Bahri Efendi²⁵ ve Muallim Münir Efendi’dir.²⁶

1913-1914 Ders Yılı Müdür ve Muallimler	
Müdür	Hasan Ferid Efendi
Muallim-i Evvel	Mehmed Rasih Efendi
Muallim-i Sâni	Ali Râtib Efendi
Muallim-i Sâlis	Ali Rıza Efendi
Muallim-i Râbi	Musa Kâzım Efendi

⁸ Mahmut Cevat İbnü’s Şeyh Nafi, *Maarîf-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı -XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi-*, haz. Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 204.

⁹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000- M.S. 2020*, Pegem Akademi, Ankara 2020, s. 265-267.

¹⁰ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1983, s. 107-110.

¹¹ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995, s. 468-473.

¹² Cevat, *age*, s. 204.

¹³ BOA, MF. İBT. 231/13, 24 Mart 1909 (11 Mart 1325).

¹⁴ BOA, MF. İBT. 18/16, 20 Aralık 1884 (8 Kanun-i Evvel 1300).

¹⁵ BOA, MF. ALY. 9/86, 11 Mart 1899 (27 Şubat 1314).

¹⁶ BOA, MF. ALY. 77/54.

¹⁷ BOA, MF. İBT. 610/32, 11 Ocak 1917 (29 Kanun-i Evvel 1332).

¹⁸ BOA, MF. İBT. 406/42, 26 Ocak 1912 (13 Kanun-i Sani 1327).

¹⁹ BOA, Y.PRK.ZB. 23/102, 16 Aralık 1899 (4 Kanun-i Evvel 1315).

²⁰ BOA, MF. İBT. 255/40, 19 Aralık 1909 (6 Kanun-i Evvel 1325).

²¹ BOA, MF. İBT. 463/67, s. 1-3, 29 Ekim 1913 (16 Kanun-i Evvel 1329).

²² BOA, MF. ALY. 51/65, 9 -Ekim 1913 (26 Eylül 1329).

²³ BOA, MF. İBT. 325/58, s. 8-16.

²⁴ BOA, MF. İBT. 468-89, s. 4, 26 Kasım 1913 (13 Teşrin-i Sani 1329).

²⁵ BOA, MF. İBT. 463/85, s. 3, 2 Kasım 1913 (20 Teşrin-i Evvel 1329).

²⁶ BOA, MF. İBT. 508/19, 2 Ekim 1914 (19 Eylül 1330).

I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA SİVAS DÂRÜLMUALLİMİN-İ İBTİDÂİ MEKTEBİ VE MEKTEPTEN MEZUN OLANLARIN DURUMU

Muallim-i Hâmis	Bahri Efendi
Muallim	Münir Efendi

1882-1883 eğitim-öğretim yılında mektebe 50 talebe kayıt yaptırmıştır.²⁷ 1886-1887 ders yılına gelindiğinde ise ikinci sınıfta 29, üçüncü sınıfta 17 ve dördüncü sınıfta 11 olmak üzere toplamda 57 talebe bulunmaktadır.²⁸

1897-1898 eğitim-öğretim yılında, tahsil müddeti iki yıl olan mektepte 6 birinci sınıf, 6 ikinci sınıf olmak üzere toplamda 12 talebe bulunmaktaydı.²⁹ Keza ilk yıllara nazaran tahsil süresinin ve öğrenci sayısının azaldığı görülmektedir. Ancak 1904-1905 ders yılından itibaren talebe sayısında istikrarlı şekilde artış vardır. Nitekim bu yılda toplam öğrenci sayısı 20,³⁰ 1908-1909 ders yılında 28,³¹ 1911-1912 ders yılında 39³² ve 1912-1913 ders yılında 112 olarak kayıtlara geçmiştir.³³

Öğrencilerin gördükleri dersler yıllara göre farklılık göstermiştir. Aynı zamanda tahsil müddetinin dört yıl olduğu ilk yıllarda, birinci sınıf talebesi alınmamıştır. Yeni açılan mektepler çoğaldığından dolayı öğretmen ihtiyacını hızlı bir şekilde karşılamak amacıyla direkt ikinci sınıftan başlatıldıkları düşünülebilir. Nitekim bu durumla ilgili herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.

Sivas Dârümuallimîn-i İbtidâî Mektebi'nin 1883-1884 eğitim-öğretim yılına ait olan ders programı şöyledir:

1883-1884 Eğitim-Öğretim Yılı Ders Programı	
Sınıf	Dersler
2. Sınıf	Sarf-ı Arâbi, Kavâid-i Fârisi, Sarf-ı Osmâni, Hesap, Coğrafya, Mesail-i Diniye, Muhtasar Tarih, İmlâ
3. Sınıf	Arabiden Avâmil, Gülistan, Sarf-ı Osmâni, Hesap, Coğrafya, Tecvid, Kısas-ı Enbiya, İmlâ
4. Sınıf	Gülistan, Osmanlı Tarihi, Hesap, Coğrafya, Hendese, Kitâbet, Kısas-ı Enbiya, İmlâ ³⁴

1908-1909 eğitim-öğretim yılında mektebin tahsil müddeti iki yıl olup ders programı şöyledir:

1908-1909 Eğitim-Öğretim Yılı Ders Programı	
Sınıf	Dersler
1.Sınıf	Kur'an-ı Kerim, Ma Tecvid Ulum-ı Diniye, Sarf-ı Arabi, Rehnümây-ı Fârisi, Kavâid-i Osmâniye, Ameli Erbaa, Siyer-i Enbiya, Tarih-i Hülefay-ı İslam, Coğrafya-yı Riyazi, Rik'a
2.Sınıf	Mesail-i İtikadiye ve Ameliye, Ulum-ı Diniye, Ahlak, İmlâ, Kıraat, Nahv-ı Osmâni, Sarf-ı Arabi, Usul-i Fârisi, Osmanlı Tarihi, Coğrafya-yı Osmâni, Usul-i Tâlim, Ameli Erbaa ve Kesri Aşari, Ziraat, Rik'a ³⁵

2. Savaş Yıllarında Mektebin Genel Durumu ve Talebeler

Sivas Dârümuallimîn-i İbtidâî Mektebi, I. Dünya Savaşı yıllarında da faaliyetlerini sürdürmüştür. Nitekim mektep binası askerler tarafından hastane olarak kullanılmış,³⁶ yeni mezun olan muallimler ve mektebe devam eden talebeler askere çağrılmış, kimisi esir düşmüş, kimisi yedek subay olarak kalmış,³⁷ zaman zaman savaş sebebiyle sevkîyatlarda ve iletişimde problemler yaşanmıştır.³⁸ Ancak Sivas'ta açılan öğretmen okulu bu olumsuzluklara rağmen muallim yetiştirmeye ve mezun vermeye devam etmiştir. Nitekim bunda en önemli

²⁷ Cevat, *age*, s. 204.

²⁸ BOA, MF. İBT. 21/38, 12 Ağustos 1887 (31 Temmuz 1303).

²⁹ BOA, MF. ALY. 9/86, 11 Mart 1899 (27 Şubat 1314).

³⁰ BOA, MF. ALY. 13/22, 31 Aralık 1905 (18 Kanun-i Evvel 1321).

³¹ BOA, MF. İBT. 224/85, 7 Şubat 1909 (25 Kanun-i Sani 1324).

³² BOA, MF. İBT. 421/46, 13 Şubat 1913 (31 Kanun-i Sani 1328).

³³ BOA, MF. ALY. 77/54, s. 2.

³⁴ BOA, MF. İBT. 18/16, 20 Aralık 1884 (8 Kanun-i Evvel 1300).

³⁵ H. Ali Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994, s. 555.

³⁶ BOA, MF. MKT. 1218/41, 3 Aralık 1916 (20 Teşrin-i Sani 1332).

³⁷ BOA, MF. İBT. 610/32.

³⁸ BOA, MF. İBT. 625/53, s. 1-2, 10 Haziran 1917 (10 Haziran 1333).

etkenlerden bir tanesi de Sivas'ta bulunan liyakatli kimselerin yaptığı çalışmalardır. II. Abdülhamid döneminden itibaren yetkililer eksiklikleri tespit etmiş ve ihtiyaçların karşılanması için mücadele vermiştir.³⁹

1913-1914 eğitim-öğretim yılında toplam talebe miktarı 103, mezun olan talebe sayısı ise 13'tür.⁴⁰

1914-1915 eğitim-öğretim yılında, 25 talebe mezun olmuştur. Savaşın başlaması ve seferberliğin ilan edilmesine rağmen birçok talebenin mezun olması oldukça önemli bir yere sahiptir.

1915-1916 eğitim-öğretim yılında 11 talebe mezun olmuştur.⁴¹ Bir önceki yıla göre daha az mezun verilse de mektep faaliyetlerine devam etmiştir.

1916-1917 eğitim-öğretim yılında toplam talebe miktarı 45,⁴² mezun olan talebe sayısı ise 12'dir.

1917-1918 eğitim-öğretim yılında toplam 6 talebe mezun olmuş⁴³ ve muallimlik yapmaya hak kazanmıştır. Keza savaşın getirdiği olumsuz şartlara rağmen mektebin öğretmen yetiştirmeye devam ettiği ve beş ders yılında toplamda 67 mezun verdiği görülmektedir.

2.1. Silah Altına Alınan Muallimler

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Osmanlı Devleti, 2 Ağustos 1914 tarihinde seferberliğini ilan etmiştir. Daha sonrasında Kutsal Cihad'ın ilan edilmesiyle beş bölümden oluşan bir fetva yayımlanmıştır. Burada genç, yaşlı bütün Müslümanların her şeyiyle cihada katılmasının farz olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca geçici asker alma kanunu çıkarılmış ve 1894 doğumlular orduya katılmıştır. Askere çağrılanların yedi gün içinde askerlik şubesine gitmeleri istenmiştir. Aksi takdirde kaçak sayılacakları ve kurşuna dizilecekleri bildirilmiştir.⁴⁴

Geçici asker alma kanununa göre, 18 yaşını dolduran her erkek mart ayıyla birlikte askerlik görevine başlayacaktır. 19 ve 20 yaşlarında bulunanlar ise ancak bir savaş halinde silah altına alınacaklardır. Muayene sonrasında öğretmenler, medresede eğitim görenler ve eğitim kurumlarında memur olanlar kısa süreli hizmet kanunundan yararlanacaktır. Bu da toplamda bir yıldır.⁴⁵

Savaşın başlamasıyla acilen askere ihtiyaç duyulmuştur. Keza mekteplerde görev yapan birçok talebe veya muallim de askere çağırılmıştır. Sivas Dârülmualimîn-i İbtidâî Mektebi'nden mezun olan birçok muallim bunlar arasındadır. Ayrıca savaş yıllarında Çanakkale Cephesi'ne asker gönderen şubeler arasında Sivas Vilayeti de bulunmaktadır.⁴⁶

1911-1912 eğitim-öğretim yılında, toplam 26 öğretmen adayı mezun olmuştur. Bunlar arasından, 1891 doğumlu olan İbrahimoğlu Musa Kazım mahdumu Hamdi Efendi, Ekincioğlu Ebu Bekir mahdumu Mehmed Hilmi Efendi, Hacı Hasanoğlu Hüseyin mahdumu Hüseyin Efendi ve Bryıkoğlu Hüseyin mahdumu Şükrü Efendi, 3 Ağustos 1914'te silah altına alınmıştır. Askere alınan dört muallim arasından Hüseyin Efendi vefat etmiştir.

1912-1913 eğitim-öğretim yılında, toplam 33 öğretmen adayı mezun olmuştur. Bunlar arasından, 1889 doğumlu Kapucuoğlu Mehmed mahdumu İsmail Efendi, 1890 doğumlu Karşı Seferoğlu Asker mahdumu Dursun Efendi, 1891 doğumlu Toramanoğlu Musa Rıza Efendi mahdumu Mehmed Cemal Efendi, Gökçebioğlu Yusuf Efendi mahdumu Muhiddin Efendi, 1892 doğumlu Kürdoğlu Hüseyin mahdumu Osman Efendi ve Karşı Selimoğlu Hasan Salih Paşa mahdumu Sabri Efendi, 3 Ağustos 1914'te silah altına alınmıştır.⁴⁷

1913-1914 eğitim-öğretim yılında, toplam 13 öğretmen adayı mezun olmuştur. Bunlar arasından, 1895 doğumlu olan Bıçakçioğlu Hacı Ali mahdumu Seyyid Ahmed Efendi, 1915 yılının mart ayında, Deli Ömeroğlu İbrahim mahdumu Hasan Efendi ise 14 Şubat 1916'da silah altına alınmıştır.

1914-1915 eğitim-öğretim yılında, toplam 25 öğretmen adayı mezun olmuştur. Bunlar arasından, 1896 doğumlu olan Şerif Efendioğlu Ali Efendi ve Mustafa Efendioğlu Mehmed İbrahim Efendi, 1915 yılının temmuz ayında silah altına alınmıştır.⁴⁸

³⁹Derya Kılıç, *II. Abdülhamit Devri Eğitim İslahatlarının Sivas'a Yansıması (1876-1909)*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Sivas 2019, s. 148.

⁴⁰BOA, MF. ALY. 77/54, s. 2.

⁴¹BOA, MF. İBT. 610/32, s. 2-3.

⁴²BOA, MF. MKT. 1218/41, s. 5, 4 Aralık 1916 (21 Teşrin-i Sâni 1332).

⁴³Yücel, *age*, s. 558.

⁴⁴Mehmet Arslan, *Çanakkale Muharebeleri Esnasında Osmanlı Devleti'nde Asker Alma Hizmeti ve Askerlik Şubeleri*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale 2014, s. 18-23.

⁴⁵Arslan, *agt*, s. 34-39.

⁴⁶Arslan, *agt*, s. 84.

⁴⁷BOA, MF. İBT. 610/32, s. 2.

⁴⁸BOA, MF. İBT. 610/32, s. 3.

**I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA SİVAS DÂRÜLMUALLİMİN-İ İBTİDAİ MEKTEBİ VE
MEKTEPTEN MEZUN OLANLARIN DURUMU**

Sivas Dârülmualimîn-i İbtidâî Mektebi'nden Mezun Olan ve Silah Altına Alınan Muallimler				
-	İsim	Tevellüt	Görev Yeri	Silah Altına Alındığı Tarih
1	İbrahimioğlu Musa Kazım mahdumu Hamdi Efendi	1891	Lâdik İbtidai Mektebi Muallimi	3 Ağustos 1914
2	Ekincioğlu Ebu Bekir mahdumu Mehmed Hilmi Efendi	1891	Koçgiri'de Muallim	3 Ağustos 1914
3	Hacı Hasanoğlu Hüseyin mahdumu Hüseyin Efendi	1891	Vefat etmiştir	3 Ağustos 1914
4	Bıyıkioğlu Hüseyin mahdumu Şükrü Efendi	1891	Erbaa'da Muallimdir	3 Ağustos 1914
5	Kapucuoğlu Mehmed mahdumu İsmail Efendi	1889	Mesudiye'de Muallim	3 Ağustos 1914
6	Karşlı Seferoğlu Asker mahdumu Dursun Efendi	1890	Tokat Kızılırmak'da Muallim	3 Ağustos 1914
7	Toramanoğlu Musa Rıza Efendi mahdumu Mehmed Cemal Efendi	1891	Sivas Kızılırmak'ta Muallim	3 Ağustos 1914
8	Gökçebioğlu Yusuf Efendi mahdumu Muhiddin Efendi	1891	Sivas Kızılırmak'ta Muallim	3 Ağustos 1914
9	Karşlı Selimoğlu Hasan Salih Paşa mahdumu Sabri Efendi	1892	Hafik ibtidai Mektebi Muallimi	3 Ağustos 1914
10	Kürdoğlu Hüseyin mahdumu Osman Efendi	1892	Mesudiye'de Muallim	3 Ağustos 1914
11	Bıçakçioğlu Hacı Ali mahdumu Seyyid Ahmed Efendi	1895	Sivas Kızılırmak'ta Muallim	Mart 1915
12	Deli Ömeroğlu İbrahim mahdumu Hasan Efendi	1895	Tokat Çiftlik Nahiyesinde Muallim Vekili	14 Şubat 1916
13	Şerif Efendioğlu Ali Efendi	1896	-	Temmuz 1915
14	Mustafa Efendioğlu Mehmed İbrahim Efendi	1896	-	Temmuz 1915

2.2. Esir Olarak Alınan Muallimler

1864 yılında, bütün dünya devletleri tarafından “*I. Cenevre Sözleşmesi*” imzalanmıştır. Bu sözleşme, esirlere nasıl davranılacağı ve nasıl korunacağı üzerine bilgileri ihtiva etmektedir. Ayrıca 1899 yılında kabul edilen “*Lahey Sözleşmesi*” de esirler hakkında önemli bilgiler içermektedir. Nitekim 1907 yılında genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiştir.⁴⁹

Savaş esirleri üzerine anlaşmalar yapılsa da Birinci Dünya Savaşı yıllarında bunlar yetersiz kalmıştır. Esirler elverişsiz şartlarda kamplara sevk edilmiş; açlık, susuzluk ve hastalıkla mücadele etmişlerdir.⁵⁰

Savaş başlamadan önce silah altında bulunan asker mevcudu 2.850.000'i bulmuştu. Savaş sonunda vefat eden sayısı 941.480; yaralı sayısı 990.000 olarak tespit edilmiştir. Bunun dışında yaklaşık 200.000 askerin esir olduğu tahmin edilmektedir. Osmanlı Devleti'nin en çok esir verdiği ülke ise İngiltere olmuştur. Ayrıca Ruslar da birçok Osmanlı askerini esir almıştı. Bilhassa Kafkas Cephesi'nde çok sayıda esir verilmiştir. Bunlar vagonlara bindirilip toplama kamplarına gönderilmiştir. Ayrıca vagonların kilitle kapıları ardında haftalarca aç, susuz halde bırakılıp ölen ve eziyet çeken birçok esir kayıtlara geçmiştir.⁵¹ Sivas Dârülmualimîn-i İbtidâî Mektebi'nden yeni mezun olan birçok öğretmen adayı askere alınmıştır. Bunlardan bazıları da savaşta esir düşmüştür.

1911-1912 eğitim-öğretim yılında mezun olan öğretmen adaylarından Munla İbrahim oğlu Halil Kâmil mahdumu Mehmed Rifat Efendi'nin Rusya'da esir olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Kars Muhaciri Hacı Reşidoğlu Yusuf mahdumu Mehmed Asım Efendi, Gülmezoğlu Osman mahdumu Hüseyin Efendi, Dalakoğlu Hacı Mehmed mahdumu Şükrü Efendi, Pironcuoğlu Mustafa mahdumu Ömer Efendi ve Sarı Hüseyinoğlu Ali

⁴⁹ Tülin Uygur, *I. Dünya Savaşı'nda Esir Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2015, s. 58-60.

⁵⁰ Merve Üner, *I. Dünya Savaşı ve Sonrasında Rusya'daki Türk Esir Kampları (Sibirya Örneği)*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Balıkesir 2016, s. 13.

⁵¹ Mahmut Akkor, *I. Dünya Savaşında Çeşitli Ülkelerdeki Türk Esir Kampları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2006, s. 38-42.

mahdumu İsmail Hakkı Efendi savaş yıllarında esir alınmıştır. Ancak hangi ülkeler tarafından esir alındığı tespit edilememiştir.

1912-1913 eğitim-öğretim yılında mezun olan öğretmen adaylarından Girab Ahmedoğlu Ömer mahdumu Ebu Bekir Efendi, Rusya tarafından esir alınmıştır. Bunun dışında Pirlioğlu İbrahim mahdumu Ali Rıza Efendi'de esir olarak alınmış ancak arşiv kaynaklarında hangi ülke tarafından esir alındığı belirtilmemiştir.⁵²

1913-1914 eğitim-öğretim yılında mezun olan öğretmen adaylarından, yalnızca Zara'nın Hatip mahallesine mensup olan Börekçioğlu Hüseyin Çavuş mahdumu Ömer Efendi esir olarak alınmıştır.⁵³ Keza Sivas Dârülmualimîn-i İbtidâî Mektebi'nden mezun olan 9 öğretmen adayı, mesleklerini uzun yıllar icra edemeden esaret altına düşmüştür.

Sivas Dârülmualimîn-i İbtidâî Mektebi'nden Mezun Olan ve Esir Olarak Alınan Muallimler				
-	İsim	Tevellüt	Görev Yeri	Esir Alan Ülke
1	Munla İbrahimioğlu Halil Kâmil mahdumu Mehmed Rifat Efendi	1889	Koçgiri'de Muallim	Rusya
2	Kars Muhaciri Hacı Reşidoğlu Yusuf mahdumu Mehmed Asım Efendi	1890	Kangal'da Muallim	-
3	Gülmezoğlu Osman mahdumu Hüseyin Efendi	1891	Zara'da Muallim	-
4	Dalakoğlu Hacı Mehmed mahdumu Şükrü Efendi	1889	Koçgiri'de Muallim	-
5	Pironcuoğlu Mustafa mahdumu Ömer Efendi	1891	Suşçri'nde Muallim	-
6	Sarı Hüseyinoğlu Ali mahdumu İsmail Hakkı Efendi	1889	Koçgiri'de Muallim	-
7	Girab Ahmedoğlu Ömer mahdumu Ebu Bekir Efendi	1892	Niksar'da Muallim	Rusya
8	Pirlioğlu İbrahim mahdumu Ali Rıza Efendi	1892	Koçgiri'de Muallim	-
9	Börekçioğlu Hüseyin Çavuş mahdumu Ömer Efendi	1895	Sivas Kızılırmak'ta Muallim	-

2.3 Subay Olarak Görev Yapacak Muallimler

Savaşın başlaması ve seferberliğin ilan edilmesiyle hazırlıklar son hızda devam etmiştir. Birçok kişi askere çağrılmış ve yeni kanunlar çıkartılmıştır. Bunlardan bir tanesi de yedek subaylar kanunuydu. Bu kanuna göre, idadi mektebi mezunları, yüksekokul ve bir kısım medrese talebesi yedek subay olarak görev yapacaktı.⁵⁴ Sivas Darülmualimîn-i İbtidâî Mektebi'nden yeni mezun olmuş öğretmen adaylarından bazıları bu görev için harekete geçmiş ve yedek subay olarak orduya destek olmaya çalışmışlardır.

1911-1912 eğitim-öğretim yılında mezun olan muallimlerden 3'ü yedek subay olmuştur. Bunlar: Karabüklü Halil mahdumu Seyyid Mehmed Efendi, Kars Muhacirioğlu Mevlüd mahdumu Ali Rıza Efendi ve Mağaloğlu Yusuf mahdumu Hacı Ahmed Efendi'dir.

1912-1913 eğitim-öğretim yılı mezunlarından Köçeroğlu Abdülkadir mahdumu Ömer Efendi, Muyataboğlu Ahmed mahdumu Feyzullah Efendi, Suriçi Kadiroğlu Hüseyin mahdumu Abdülkadir Efendi ve Araboğlu Ömer mahdumu Hâfız Osman Rahmi Efendi yedek subay olarak görev almıştır.⁵⁵

1913-1914 eğitim-öğretim yılında ise mezun olan öğretmen adaylarından 6'sı yedek subay olmuştur. Bunlar: Börekçioğlu Bekir Efendi mahdumu Arif Hikmet Efendi, Yazıcızade Hacı Ahmed mahdumu Mehmed Müfik Efendi, Abdullah mahdumu Ahmed Hikmet Efendi, Nahoşoğlu Yahya mahdumu Mehmed Tevfik Efendi ve Kenanoğlu Osman mahdumu Ali Efendi'dir. Ayrıca, İsmail Hakkı Efendi mahdumu Selahaddin Efendi tek atlı araba kol komandanlığı görevini yürütmüştür.⁵⁶ Nitekim I. Dünya Savaşı yıllarında, Sivas Dârülmualimîn-i İbtidâî Mektebi'nden mezun olan muallimlerden, 13'ü yedek subay olarak görev almıştır.

⁵² BOA, MF. İBT. 610/32, s. 2.

⁵³ BOA, MF. İBT. 610/32, s. 3.

⁵⁴ Arslan, *agt*, s. 23.

⁵⁵ BOA, MF. İBT. 610/32, s. 2.

⁵⁶ BOA, MF. İBT. 610/32, s. 3.

I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA SİVAS DÂRÜLMUALLİMİN-İ İBTİDAÎ MEKTEBİ VE MEKTEPTEN MEZUN OLANLARIN DURUMU

Sivas Dârülmualimîn-i İbtidâî Mektebi'nden Mezun Olup Yedek Subaylığa Geçen Muallimler			
-	İsim	Tevellüt	Görev Yeri
1	Karabüklü Halil mahdumu Seyyid Mehmed Efendi	1891	Eğin Kazasında Muallim
2	Kars Muhacirioğlu Mevlüd mahdumu Ali Rıza Efendi	1890	Hafik'te Muallim
3	Mağaloğlu Yusuf mahdumu Hacı Ahmed Efendi	1891	Koçgiri'de Muallim
4	Köçeroğlu Abdülkadir mahdumu Ömer Efendi	1892	-
5	Muyataboğlu Ahmed mahdumu Feyzullah Efendi	1892	Sivas Hanlı'da Muallim
6	Suriçi Kadiroğlu Hüseyin mahdumu Abdülkadir Efendi	1890	Su Şehrinde Muallim
7	Araboğlu Ömer mahdumu Hafız Osman Rahmi Efendi	1890	Tonus'ta Muallim
8	Börekeçioğlu Bekir Efendi mahdumu Arif Hikmet Efendi	1895	Mesudiye İbtidai Mektebi Muallimi
9	Yazıcızade Hacı Ahmed mahdumu Mehmed Müfik Efendi	1895	Aziziye İbtidai Mektebi Muallimi
10	Abdullah mahdumu Muhtarı Ahmed Hikmet Efendi	1892	-
11	Nahoşoğlu Yahya mahdumu Mehmed Tevfik Efendi	1895	Aziziye İbtidai Mektebi Muallimi
12	Kenanoğlu Osman mahdumu Ali Efendi	1890	Gürün'de Muallim
13	İsmail Hakkı Efendi mahdumu Selahaddin Efendi	1894	Gürün Hacıköyü Baş Muallimi

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıla birlikte, eğitimde köklü değişiklikler yaşanmaya başlamıştır. Modern anlamda birçok mektebin açılmasıyla, bunlara öğretmen yetiştirme meselesi gündeme gelmiştir. Nitekim bu yüzyıldan önce resmî olarak öğretmen yetiştiren kurumlar mevcut değildi. Böylece ilki 1848 yılında olmak üzere öğretmen yetiştirme okulu açılmış ve zamanla vilayetlerde de tesis edilmeye başlamıştır.

İlkokullara öğretmen yetiştirmek üzere, Sivas Vilâyeti'nde de bir “*Dârülmualimîn-i Sıbyan Mektebi*” açılmıştır. İlk yıllarında öğrenci, muallim ve bütçe gibi konularda sıkıntılar yaşansa da mektep varlığını korumuş ve öğretmen yetiştirmeye devam etmiştir.

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, eğitim alanında birçok sıkıntı tezahür etmiştir. Seferberliğin başlaması, geçici kanunların çıkartılması, muallim ve öğrenim gören talebelerin askere çağırılması, mektep binalarının askerler tarafından kullanılması, eğitim kurumlarının geçici olarak kapatılması, yaşanan olumsuzluklardan bazılarıdır.

Sivas'ta açılan öğretmen okulu, savaşın olumsuz atmosferi içerisinde, hiçbir şekilde kapatılmadan faaliyetlerini sürdürmüştür. Ayrıca 1911 ve 1915 arasında, toplamda 4 eğitim-öğretim yılında, 97 öğretmen yetiştirmiştir. Yurdun birçok yerinde öğretmen eksikliği olduğu için hemen hemen hepsi mezun olur olmaz tayin olmuşlardır. Ancak bu öğretmenlerin birçoğu mesleğini icra edemeden kendilerini cephelerde bulmuştur. Nitekim bu öğretmenlerden 14'ü silah altına alınmış, 9'u esir düşmüş ve 13'ü de yedek subay olarak görev yapmışlardır. Aynı zamanda askere alınanlardan birisi vefat etmiştir. Ayrıca arşiv kaynaklarında, bu öğretmenler arasında silah altına alındığı belirtilmemesine rağmen genç yaşlarda 10'unun vefat ettiği ve 2'sinin nerede olduğunun bilinmediği ifade edilmiştir. Muharebe devam etse de birçok genç askere çağırılrsa da 1913-1914 ve 1917-1918 eğitim-öğretim yılları arasında, toplamda 67 talebe mezun olmuş ve öğretmenliğe hak kazanmıştır. Keza yaşanan olumsuzluklara rağmen “*Sivas Dârülmualimîn Mektebi*” Osmanlı toplumuna, yeni yetişecek çocuklara ve eğitim tarihine önemli bir katkıda bulunmuştur.

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), MF. ALY. 9/86.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), MF. ALY. 13/22.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), MF. ALY. 51/65.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), MF. ALY. 77/54.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), MF. İBT. 18/16.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), MF. İBT. 21/38.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), MF. İBT. 224/85.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), MF. İBT. 231/13.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), MF. İBT. 255/40.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), MF. İBT. 325/58.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), MF. İBT. 406/42.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), MF. İBT. 421/46.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), MF. İBT. 463/67.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), MF. İBT. 463/85.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), MF. İBT. 468/89.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), MF. İBT. 508/19.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), MF. İBT. 610/32.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), MF. İBT. 625/53.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), MF. MKT. 1218/41.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), Y.PRK. ZB. 23/102.

2. Kitaplar ve Tezler

AKKOR, Mahmut, *I. Dünya Savaşı'nda Çeşitli Ülkelerdeki Türk Esir Kampları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2006.

I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA SİVAS DÂRÜLMUALLİMİN-İ İBTİDÂİ MEKTEBİ VE MEKTEPTEN MEZUN OLANLARIN DURUMU

AKYÜZ, Yahya, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri*, Doğan Basımevi, Ankara 1978.

AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2020*, Pegem Akademi, Ankara 2020.

ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1983 .

ARSLAN, Mehmet, *Çanakkale Muharebeleri Esnasında Osmanlı Devleti'nde Asker Alma Hizmeti ve Askerlik Şubeleri*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale 2014.

ERGİN, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi C. II, Maarif Vekaleti*, İstanbul 1940.

KILIÇ, Derya, *II. Abdülhamit Devri Eğitim Islahatlarının Sivas'a Yansıması (1876-1909)*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Sivas 2019.

KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1867)*, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara 1967.

KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

Mahmut Cevat İbnü's Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı -XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi-*, Haz. Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001.

UÇAROL, Rıfat, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995.

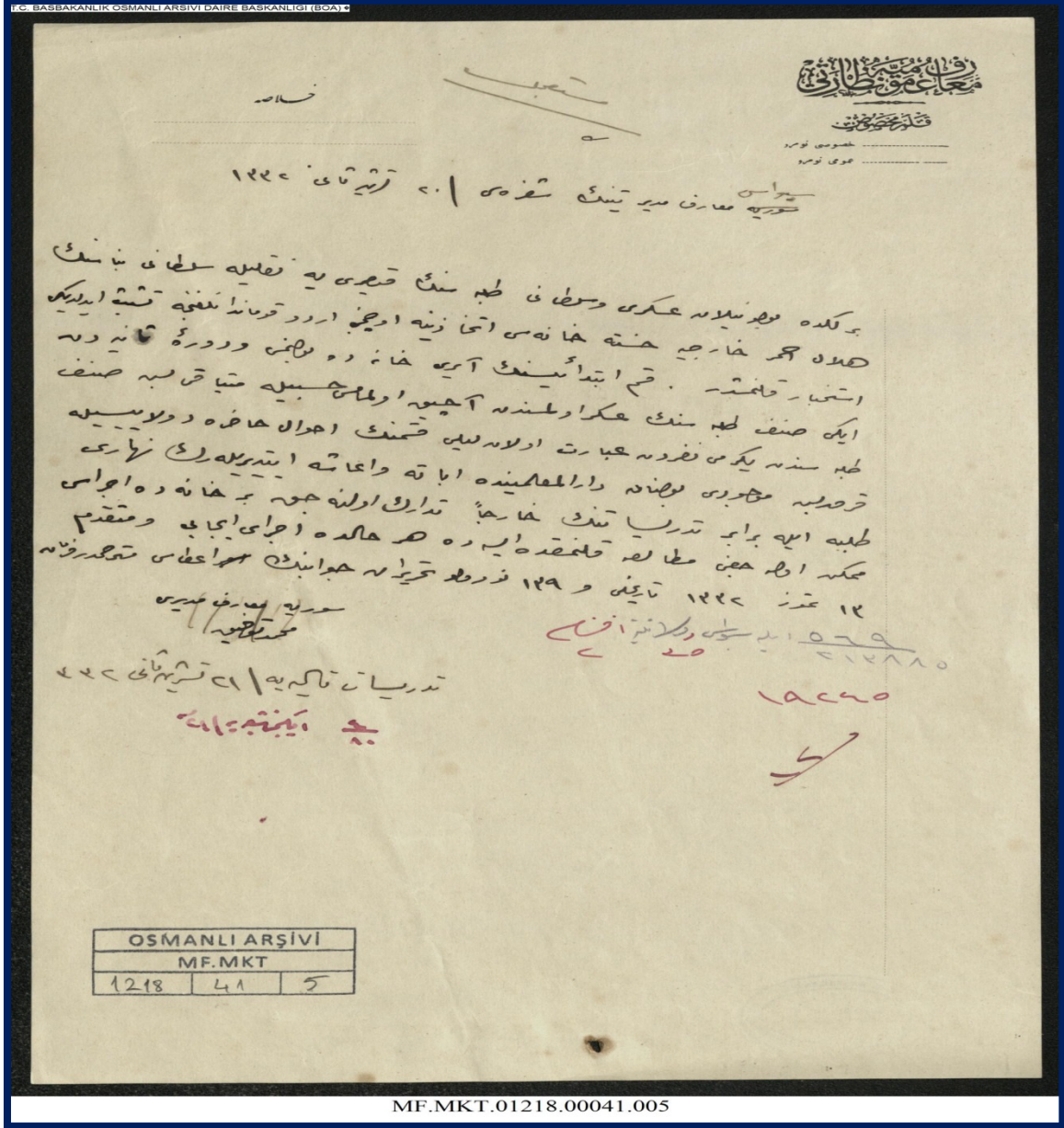
UYGUR, Tülin, *I. Dünya Savaşı'nda Esir Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014.

ÜNER, Merve, *I. Dünya Savaşı ve Sonrasında Rusya'daki Türk Esir Kampları (Sibirya Örneği)*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Balıkesir 2016.

YÜCEL, Hasan Ali, *Türkiye'de Orta Öğretim*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994.

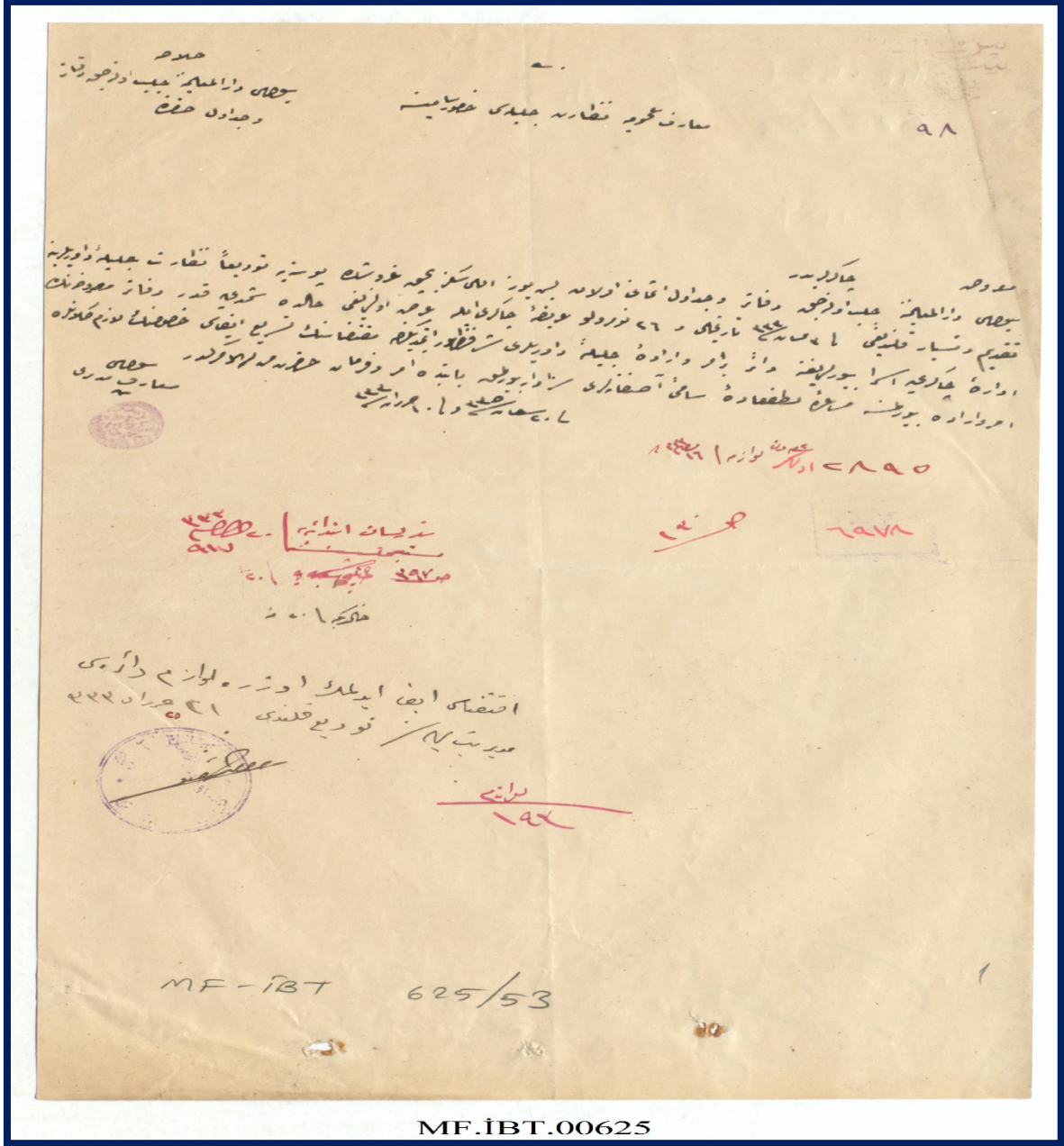
EKLER

EK-1: BOA, MF. MKT. 1218/41, s. 5: I. Dünya Savaşı sebebiyle Sivas'ta bulunan Darülmualimin ve bazı mekteplerin hastane olarak kabul edilip gerekli eşyaların mazbata ile teslim edileceği.

I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA SİVAS DÂRÜLMUALLİMİN-İ İBTİDÂİ MEKTEBİ VE MEKTEPTEN MEZUN OLANLARIN DURUMU

EK-2: BOA, MF. İBT. 625/53, s. 1: Sivas Darülmualimin-i İbtidai Mektebi tarafından istenilen defterlerle cetvellerin postaya verildiği ancak savaş sebebiyle sevkiyatta gecikmeler yaşanabileceğinin bildirildiği.

MİLLİ VE TOPLUMCU TARİH ANLAYIŞI EKSENİNDE TÜRKİYE’DE KONARGÖÇER
ARAŞTIRMALARI

 DAVUT ŞAHBAZ*

 10.53718/gttad.1185596

ÖZ

Ülkemizde konargöçer araştırmalarının temelinde bu zümrelerin iktisadi, sosyal, kültürel ve dinî durumlarının ortaya çıkarılmak istenmesi yatmaktadır. Bu itibarla pek çok tarihçi konargöçer teşekküllerin milli tarihimizdeki yerini tespit etmeye çalışmıştır. Farklı alanlardan uzmanlar interdisipliner bir yaklaşımla tarihten sosyolojiye, edebiyattan, müziğe Anadolu’da konargöçer Türk kültürünün izlerini sürmüşlerdir. Türkiye’de konargöçer araştırmalarını arşiv ve saha çalışmaları olarak iki temel grupta tetkik etmek mümkündür. Bu bağlamda araştırmacılara birinci elden kaynaklar ile arşiv vesikalari rehberlik ederken, alan araştırmaları da Yörüklerin ve Türkmenlerin somut olmayan kültürel miraslarının ortaya koyulmasında önemli bir yere sahiptir. Kaynak ve arşiv vesikalarının fazlalığı araştırmaların kahir ekseriyetinin Osmanlı dönemine kaymasına neden olmuştur. Dolayısıyla zikredilen döneme ait pek çok çalışma bulunmakla birlikte özellikle tahrir defterleri esas alınmak suretiyle yapılan çalışmalarda teşkilat, coğrafya, yerleşme/iskân, nüfus ve vergiler ele alınmıştır. Öte yandan Türkiye’deki tarih yazımının konargöçerleri hangi saiklerle ele aldığı merak konusudur. Bu bağlamda Osmanlı kır hayatının en önemli unsurlarından biri olan konargöçerlerin sosyal ve kültürel hayatlarına dair çalışmaların ortaya çıkmasında, birden fazla faktörün etkili olduğu düşünülmektedir. Bunlardan ilki, İkinci Meşrutiyet’le zirveye çıkan Türkçülük akımının etkisiyle kaleme alınan milli tarih yazımıdır. Nitekim Oğuz boylarına dair bilgi veren ana kaynakların tercümelemleri bu dönemde yapılmıştır. Osmanlı’nın son döneminde başlayan ve Cumhuriyet’le birlikte somut hale bürünen Türkçülük ikliminde Anadolu’yu Türk yurdu haline getiren Türkmenlerin tarihlerine dair *Dede Korkut Destanı*, *Oğuz Kağan Destanı*, *Divanü Lugati’t-Türk*, *Şecere-i Terakime*, *Şecere-i Türk* gibi kaynak eserler Türkçeye çevrilmiştir. Ayrıca araştırmacılar ilk kez konargöçerlerle ilgili arşiv belgelerini kullanırken, sosyolojik ve etnolojik çalışmalar da bu dönemde yapılmıştır. İkinci faktör ise Fransız Annales Okulu’nun öncülüğünde gelişen toplumcu tarih anlayışıdır ki, bu anlayışla birlikte Türkiye’de toplumsal, ekonomik ve kültürel konulara daha ağırlık verilmeye başlanmıştır. Zikredilen ekolle birlikte konargöçerler, tarih biliminin yanı sıra sosyoloji, edebiyat, dilbilimi, folklor, güzel sanatlar ve sağlık gibi alanların konuları arasına girmiştir. Bu makalede, konargöçer araştırmaları Teşekkül, İhtisas ve Tafsilat dönemleri olmak üzere üç safhaya ayrılmıştır. Teşekkül dönemi 1900-1950’li yıllarını kapsarken, İhtisas dönemi 1950’lerden 1990’lı yıllara kadar gelmektedir. İhtisas döneminde genellikle bu alanda otorite olmuş bilim insanlarının çalışmalarına yer verilmiştir. 1990’lı yıllardan 2020’li yıllara kadarki zaman dilimi ise Tafsilat dönemi olarak adlandırılmıştır. Bu dönemde konargöçer gruplar genellikle interdisipliner bir yaklaşımla tarihten edebiyatta, müzikten, sağlığa kadar pek çok alanda ele alınmaya başlanmıştır. Ayrıca zikredilen dönemde ön plana çıkan alan araştırmaları Yörük ve Türkmenlerin kaybolmaya yüz tutmuş kültürel varlıklarının ortaya çıkarılmasında mühim bir rol oynamaktadır. Yukarıdaki verilerden hareketle yapılan çalışmada, Türkiye’de konargöçerlere yönelik araştırmaların bir envanteri çıkartılarak, adı geçen alana ilgi duyan insanlara referans olması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Konargöçer, Yörük, Türkmen, Annales, Milli Tarih Yazımı.

MİLLİ VE TOPLUMCU TARİH ANALAYIŞI EKSENİNDE TÜRKİYE'DE KONARGÖÇER ARAŞTIRMALARI

NOMAD STUDIES IN TURKEY AT THE AXIS OF NATIONAL AND COLLECTIVIST HISTORIOGRAPHY

ABSTRACT

The nomadic studies aim to reveal the economic, social, life and religious conditions of such groups. In this respect, many historians have tried to determine the place of nomadic organizations in our national history. Experts from different fields traced the nomadic Turkish culture in Anatolia, from history to sociology, and from literature to music, with an interdisciplinary approach. It is possible to examine nomadic studies in Turkey in two basic groups as archive and field studies. In this context, while first-hand sources and archival documents guide the researchers, field studies have an important place in revealing the intangible cultural heritage of the Yoruks and Turkmens. The abundance of sources and archive documents caused the overwhelming majority of the researches to shift to the Ottoman period. Therefore, although there are many studies belonging to the mentioned period, organization, geography, settling/settlement, population and taxes are discussed in studies carried out especially on the basis of tahrir registers. On the other hand, it is a matter of curiosity with what motives the historiography in Turkey deals with the nomads. In this context, it is thought that more than one factor is effective in the emergence of studies on the social and cultural life of nomads. One of the most important elements of Ottoman rural life. The first of these is the national historiography, which was written under the influence of the Turkism movement, which reached its peak with the Second Constitutional Monarchy. As a matter of fact, the translations of the main sources giving information about the Oghuz tribes were made in this period. Therefore, *Dede Korkut Epic*, *Oguz Kagan Epic*, *Divanü Lugati't-Türk*, *Şecer-i Terakime*, *Şecer-i Türk* are about the history of Turkmens who made Anatolia a Turkish homeland in the Turkism current that started in the last period of the Ottoman Empire and reached its peak with the Republic. Source works such as Turkish have been translated into Turkish. In addition, while researchers used archival documents about nomads for the first time, sociological and ethnological studies were also carried out in this period. The second factor is the collective understanding of history that developed under the leadership of the French Annales School, and with this understanding, social, economic and cultural issues in Turkey began to be given more weight. Along with the aforementioned school, nomads became one of the subjects of fields such as sociology, literature, linguistics, folklore, fine arts and health, as well as history science. Therefore, in this article, nomadic studies are divided into three phases, namely the Establishment, Specialization and Detailing periods. While the establishment period covers the years 1900-1950, the specialization period comes from the 1950s to the 1990s. During the specialization period, the studies of scientists who were authorities in this field were generally included. The time period from the 1990s to the 2020s is called the detailing period. In this period, nomadic groups began to be dealt with in many areas from history to literature, from music to health, generally with an interdisciplinary approach. In addition, the field studies that came to the fore in the mentioned period play an important role in revealing the cultural assets of the Yoruks and Turkmens, which are about to disappear. In this context, in the study based on the above data, it is aimed to make an inventory of the researches on nomads in Turkey and to be a reference for people who are interested in the mentioned field.

Keywords: Nomad, Yoruk, Turkmen, Annales, National Historiography.

GİRİŞ

Eski çağlardan günümüze Türklerin temel hayat felsefesini oluşturan konargöçerlik, İç Asya'dan Anadolu'ya devam eden bir olgu olarak karşımıza çıkar. Bu olgu, genel itibariyle temel iktisadi faaliyetlerin hayvancılığa dayandığı Oğuz boylarına mensup Yörük ve Türkmenlerin, belli bir nizam çerçevesinde yaylak ve kışlak arasında gidip gelmeleri olarak tanımlanır.¹ 10. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya gelen Oğuz boylarının bir kısmı yerleşik hayata geçerken, bir kısmı da göçer yaşamlarına devam etmişlerdir. Burada yerleşikliğe geçenler Türk, göçer hayata devam edenler ise Yörük ya da Türkmen olarak nitelendirilmişlerdir.² Anadolu'da il/ulus çatısı altında boy, aşiret, cemaat, oymak, bölük, tir, mahalle ve oba gibi birimlere ayrılan Yörükler ve Türkmenler ya da daha geniş bir adlandırmayla konargöçerler,³ 10. yüzyıldan yakın dönemlere kadar Anadolu kır hayatının önemli bir unsurunu teşkil etmişlerdir. Buna göre Sivas'tan Eskişehir'e uzanan coğrafyada Ulu Yörükler, Ankara civarında Ankara Yörükleri, Sivas'ın güney kesimlerinde Yeni İl Türkmenleri, Yozgat ve çevresinde Bozok Türkmenleri, Maraş yöresinde Dulkadirliiler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Bozuluslar, Konya sahasında Atçeken Oymakları, Batı Anadolu'da Karakoyunlular, İçel civarında Bozdoğan Yörükleri, Halep bölgesinde ise Halep Türkmenleri mevcut idi. Kimi konargöçerler, buldukları coğrafi sahanın ismiyle anılırken, kimileri de tabi oldukları iktisadi ünitenin

¹ Mehmet Ak, *Teke Yörükleri (1800-1900)*, TTK, Ankara 2015, s. 11.

² Üçler Bulduk, "Sosyal Yaşayış, Konargöçerlik ve Etnisite", *Uyan Türkiyem II. Yörük-Türkmen Büyük Kurultayı ve Bilim Şenliği* (3-4 Mayıs), Ankara 2008, s. 216, 223; Tufan Gündüz, *Bozkırın Efendileri*, Yedi Tepe Yayınları, İstanbul 2012, s. 46.

³ Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK, Ankara 2014, s. 21; Sadullah Gülten, *Atayurttan Anayurda Yörükler*, Gece Kitaplığı, Ankara 2016, s. 61-68.

adıyla anılmaktaydı. Ayrıca bey ve kethüda isimlerinin yanı sıra yaptıkları işlerle de anılan çok sayıda konargöçer taife yer almaktadır.⁴

Konargöçerlerin neden bu hayat tarzında ısrar ettiklerini onların tarihi ve kültürel kodlarında aramak gerekir. Çünkü onların düşüncelerinde yerleşik kültürün konargöçer fatihini fethedeceği inancı yatmaktadır. Zira Göktürk yazıtlarında siyasi varoluşun ancak bozkır hayat tarzını devam ettirmekle mümkün olacağı belirtilerek ovaya konmanın yok olmak anlamına geldiği ifade edilmiştir. Yerleşik kültür içerisinde kaybolma korkusu Cengiz yasalarında da yansımış ve Moğollar hep şehirlerden uzak tutulmuştur. Ayrıca Osman Bey'in "Merhum Kara Osman (Akkoyunlu) dahi sürekli bu öğüdü oğullarına verir imiş; olmayınız oturak! Ohunuz ki beylik, Türkmenlik ve Yörüklük edenlere kalur" şeklindeki öğüdü⁵, yine kültürümüzdeki *dikme bağ bağlanırsın, ekme ekin eğlenirsin, çek deveyi gütt koyunu, bir gün olur beylenirsin atasözü* bu hayat tarzının devam ettirilmesi gerektiğinin bir işaretidir. Bunlara ilaveten konar-göçerler yerleşikliğe geçmeleri Yörüklükten çıkmakla itham ederek onları yatuk yani tembel diye küçümsemişlerdir.⁶

Yaşam tarzları itibarıyla yerleşiklerden ayrılan konargöçerler, her zaman araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Nitekim Yüksek Öğretim Kurumu'nun tez merkezinde *Konargöçer, Yörük, Türkmen ve Aşiret* kelimeleriyle basit bir arama yapıldığında yaklaşık otuz doktora, yüz altı yüksek lisans tezine rastlanmaktadır. Bunların büyük bölümü tarih olmak üzere dil bilim, edebiyat, halk bilimi, sosyoloji, psikoloji, din, müzik, eğitim öğretim, el sanatları (dokuma), güzel sanatlar, coğrafya, mutfak ve yemek kültürü, mimarlık, siyaset bilimi ve kamu yönetimi alanlarıyla ilgilidir.⁷ Çalışmalar gösteriyor ki konargöçerlere dair hemen hemen her alanda bir araştırma yapılmış ve onların sosyo-kültürel yapıları ortaya koyulmuştur. Yine çeşitli üniversitelerde Yörük/Türkmen araştırma merkezleri kurulurken,⁸ aynı zamanda onların tarihlerine dair dersler de okutulmaktadır. Ayrıca bazı kurumların öncülüğünde gerçekleştirilen sempozyumlar ile de Yörük ve Türkmenlerin tarihi ve etnografik önemleri daha görünür hale getirilmektedir. Bu çalışmaların Türk kültürünü anlama ve anlamlandırma bakımından ne kadar önemli olduğunu M. Fuat Köprülü şu sözlerle ifade etmiştir.⁹

"Anadolu'nun bazı bölgelerinde kısmen göçebe hayatı geçiren ve kısmen toprağa yerleşmekle birlikte, hala eski aşiret geleneklerini koruyan Türkmenler hakkındaki bilgimiz, yok denecek kadar azdır. Hâlbuki yalnız memleketimizin bugünkü halini öğrenmek için değil, Türk tarihine ait birçok meseleleri daha iyi anlayabilmek için de bunlar hakkında etnografik tetkiklere şiddetle ihtiyaç vardır. Bazı batı tetkikçileri tarafından bu hususta yapılmış çok hudutlu ve çok yanlış birtakım tetkiklerin bile ilim âleminde nasıl büyük bir ilgi ile karşılandığı düşünülürse, Anadolu'da yaşayan genç araştırmacılarımızın bu meseleler üzerinde çalışmayı neden bu kadar ihmal ettikleri anlaşılır."

1. Türkiye'de Konargöçer Araştırmalarının Tarihi Seyri

Ülkemizde konargöçer araştırmalarının temelinde bu zümrelerin iktisadi, sosyal, kültürel ve dinî durumlarının ortaya çıkarılmak istenmesi yatmaktadır. Bu itibarla pek çok tarihçi konargöçer teşekküllerinin millî tarihimizdeki yerini tespit etmeye çalışmıştır. Özellikle tahrir defterleri esas alınmak suretiyle yapılan çalışmalarda teşkilat, coğrafya, yerleşme/iskân, nüfus ve vergiler ele alınmıştır. Bu eserlerde ilk olarak Yörük/Türkmen kavramları üzerinde durulmuştur. Ayrıca bunların devletle veya yerleşiklerle olan ilişkileri, idari ve hukuki nizamları gibi konular da işlenmiştir. Diğer yandan yapılan çalışmalarda konargöçer grupların şehir ve köylerin şenlendirilmesinde ne kadar önemli oldukları, ekonomik bakımdan hayvancılığın yanında dokuma, deri gibi ürünlerin tedarikçisi olmaları onları ayrı bir yere konumlandırmaktadır. Konargöçer hayatın yok olmaya yüz tuttuğu günümüzde araştırmacılar, yerel alan araştırmalarına yönelerek Yörük ve Türkmenlerin kültürel envanterini ortaya koymaktadırlar. Bu çalışmalarda Anadolu göçerliğinin genellikle Asyatik bir özellik taşıdığı ve Türklere özgü bir miras olduğu vurgulanmıştır. Bu anlayışın aksine bazı araştırmalarda konargöçerlik kavramının temelde bir geçim biçimi olduğu, dolayısıyla da bu geçim biçimini mümkün kılabilecek bütün coğrafyalarda da bu kavramın var olabileceği görüşü ileri sürülmüştür.¹⁰ Netice itibarıyla konargöçer araştırmaları bir tasnife tabi tutulursa 1900-1950 yılları Teşekkül, 1950-1990 yılları İhtisas, 1990-2021 yılları Tafsilat dönemi olarak ayrılabilir.

⁴ İlhan Şahin, *Konar Göçerler*, Eren Yayınları, İstanbul 2006, s. 145-127, 186-200.

⁵ Abdullah Gündoğdu, "Bozkırın Egemenlik Anlayışı", *Kafalı Armağanı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002, s. 130, 131.

⁶ "Tenbele yatuk kişi denir. Oğuzlardan bir takımları vardır ki şehirlerden dışarıya çıkmazlar, savaşa yapmazlar. Onun için bunlara yatuk denir." Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati't-Türk*, C. 3, çev. Besim Atalay, TTK, Ankara 1985, s. 14, 15.

⁷ Bkz. Tablo1, 2.

⁸ Akdeniz Üniversitesi, Yörük Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi, Mersin Üniversitesi Yörük Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Yörük Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Yörük/Türkmen Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi, Muğla Sıtkı Koçma Üniversitesi Yörük/Türkmen Tarihi ve Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Teke Yöresi ve Yörük Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi.

⁹ Ali Rıza Yalman, *Cenüpta Türkmen Oymakları I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1947, s. IX.

¹⁰ Suavi Aydın, "Tarihsel Oğuz Aşiret Grupları Bağlamında Konargöçerlik ve Aşiret Sorunu", *Oğuzlar 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyum Bildirileri*, Ed. Tufan Gündüz, Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2015, s. 587.

MİLLİ VE TOPLUMCU TARİH ANLAYIŞI EKSENİNDE TÜRKİYE'DE KONARGÖÇER ARAŞTIRMALARI

1.1 Teşekkül Dönemi

Teşekkül dönemi, 1900'lü yılların başından 1950'lere kadar bir zaman dilimini kapsamaktadır. Nitekim Türkiye'de Oğuz boylarının yer aldığı eserlere yönelik ilk çalışmalar, Osmanlı'nın son dönemlerinde başlamış, Cumhuriyet'le birlikte devam etmiştir. Bu dönemlerde konargöçer araştırmalara, milli tarih anlayışının etkisi oldukça fazladır. 19. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı müverrihleri İslam tarih yazıcılığının etkisinde şehname, gazavatname, menakıpname, vakayiname, teşkilat tarihi, coğrafya, biyografi ve seyahatname gibi eserler vermiştir.¹¹ Tanzimat döneminde ise birinci elden kaynakları eleştirel bir dille kaleme alan Ahmet Cevdet Paşa, ülkemizde modern tarih yazıcılığının ilk örneklerini meydana getirmiştir. Öte yandan Türk tarihçiliğinin tam bir akademik hüviyete kavuşması ise II. meşrutiyet döneminden sonra başlar.¹² Bu anlamda modern metotlarla bir Osmanlı tarihi yazılması için Tarih-i Osmani Encümeni (1909) kurulmuştur.¹³ II. Meşrutiyetle birlikte yönetime geçen İttihad ve Terakki Partisi siyasetlerini Türkçü ve milliyetçi bir zemin üzerine kurduklarından, bu dönemki tarihçilik de Türk kavramı etrafında şekillenmiştir. Dolayısıyla bu siyasetin etkisiyle düşünce ve kültür sahasına ilişkin milli bir süreç başlamıştır. Türkçülük düşüncesinin kurumsal nitelik kazanmasında büyük rol oynayan Türk Ocakları ve onun yayın organı Türk Yurdu dergisi Orta Asya'dan başlatılan milli bir tarih anlayışının gelişmesinde bir okul vazifesi görmüştür.¹⁴

Türk Milliyetçiliği fikri II. Meşrutiyetten sonra Cumhuriyet dönemini de etkileyen en önemli faktörlerden biridir. Bu dönemde İslam ve hanedan merkezli bir tarih anlayışından çok modern tarih metotlarının kullanıldığı İslam öncesi Türk tarihini konu alan bir tarih yazımı söz konusudur.¹⁵ Türkçülüğün ideolojik alt yapısını hazırlayan Ziya Gökalp, M. Fuat Köprülü, Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Zeki Velidi Togan gibi isimler bu konuda büyük katkılar sağlamışlardır. Nitekim Osmanlı'nın son döneminde bu kişilerin dillendirdikleri Türkçü fikirler, Cumhuriyet döneminde uygulamaya konulmuştur.¹⁶ Atatürk, Türk milletini din merkezli bir yapıdan modern bir millete geçişini hızlandırmak için, Türk tarihinin yeni bir perspektifle incelenmesini ve Türk tarihinin gerçeklerinin ortaya çıkartılmasını arzulamıştır.¹⁷ Bu sebeple Türk Tarih Kurumu, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi gibi kurumları oluşturarak akademik tarih çalışmalarının önünü açmıştır.¹⁸ Dolayısıyla Osmanlı'nın son dönemlerinde başlayan ve Cumhuriyet'le birlikte somut hale bürünen Türkçülük ikliminde Anadolu'yu Türk yurdu haline getiren Oğuzların tarihlerine dair *Dede Korkut Destanı*, *Oğuz Kağan Destanı*, *Divan-ı Lügat-tit-Türk*, *Şecer-i Terakime*, *Şecer-i Türk* gibi kaynak eserler Türkçeye çevrilmiştir.

Bu dönemdeki çalışmaların genel karakteri, milli duygularla Oğuzların boy ve teşkilatlarına dair ana kaynakların Türkçeye çevrilmesi şeklindedir. Ayrıca araştırmacılar ilk kez konargöçerlerle ilgili arşiv belgelerini kullanırken, sosyolojik ve etnolojik çalışmalar da bu dönemde yapılmıştır. 10 ve 11. yüzyıl veya daha öncesinde Oğuzların mücadelelerinin anlatıldığı hikâyelerden oluşan *Dede Korkut Destanı*, Orta Asya'dan Azerbaycan'a oradan Doğu Anadolu'ya kadar geniş bir alanı kapsar. Konularını aşk, savaş, kahramanlık, yiğitlik gibi kavramlardan alan destan, 15. yüzyılda yazıya geçirilmiştir. Eserin orijinal adı ise *Kitab-ı Dede Korkut Ala Lisan-ı Taife-i Oğuzan* yani *Oğuzların Diliyle Dede Korkut Kitabı*'dir. Biri Almanya Dresden'de diğeri Vatikan'da olmak üzere iki nüshası bulunan eseri, ilk olarak Kilisli Rıfat (Bilge) Almanya'daki nüshadan yola çıkarak 1916 yılında Türkçeye kazandırmıştır.¹⁹ İkinci meşrutiyetin ilan edildiği yıllarda Ali Emiri tarafından İstanbul'da bulunan *Divanü Lügati't-Türk* ise ilk olarak aynı kişi tarafından 1917-19 yıllarında Arap harfleriyle yayınlamıştır. Yazıldığı tarihe ilgili tartışmalar olsa da Kaşgarlı Mahmud eserine (25 Ocak) 1072'de başlamış, (10 Şubat) 1074'te bitirmiştir. Türk dilinin ilk sözlüğü unvanın taşıyan eser, aynı zamanda çeşitli boylar arasından derlenmiş bir ağızlar sözlüğü niteliğindedir. *Divanü Lügati't-Türk* kişi ve boy isimlerinin yer aldığı bir kaynak olmasının yanında gramer, coğrafya, mitoloji, folklor, halk edebiyatı kitabı olarak da değerlendirilmektedir. Eserde Türk boylarının çeşitli gruplara ayrıldığı ve bu grupların sayısının bilinmesinin imkânsız olduğunu söyleyen yazar, burada sadece ana boylara değinirken, Oğuzların ise bütün boy adları ve damgalarıyla birlikte ayrıntılı bir biçimde yer vermiştir.²⁰

¹¹ Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih Türkiye'de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu 1929-1937*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 47-53; Necdet Hayta, Uğur Ünal "Modernleşme Döneminde Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Türkiye'de Tarih Yazımı*, Ed. Vahdetin Enin, Ahmet Şimşek, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 137.

¹² İbrahim Hakkı Öztürk, "Bilimsel (Modern) Tarihten Parçalanmış Postmodern Tarihe" *Tarih Nasıl Yazılır Tarih Yazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji*, Ed. Ahmet Şimşek, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2015, s. 48-52.

¹³ Kurucu Üyeler: Abdurrahman Şeref, Ahmet Midhat, İskender Hoci, Efdaleddin, Diran Kilikyan, Zühdî, Ali Seydi, Karolidi, Mehmed Arif, Necip Asım, muavin üyeler Ali Emiri Efendi, Tevfik Paşa, Halil Edhem, Savfet, Süleyman Nazif, Arif Paşa, Osman Ferid, Faik Reşad, Mehmed Galib, Musa Kazım ve Mistadikidis'tir. Halil İnalçık, "Türkiye'de Modern Tarihin Kurucuları", *Türkiye'de Tarih Yazımı*, Ed. Vahdetin Enin, Ahmet Şimşek, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 179-181.

¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Şimşek, Ali Satan, *Milli Tarihin İnşası*, Yazıgen Yayınları, İstanbul 2017, s. 18; Ersanlı, *age*, s. 47 vd.

¹⁵ Mehmet Öz, "Tarih ve Tarihçiliğimiz Üzerine Bazı Düşünceler", *Muhafazakâr Düşünce*, C. 2, S.7, 2016, s.72.

¹⁶ Şimşek, *Milli Tarihin İnşası*, s. 19, 20.

¹⁷ İnalçık, "Modern Türk Tarihçiliği Üzerine Notlar", *Makaleler II*, Doğubatu Yayınları, Ankara 2008, s. 292, 293.

¹⁸ Öztürk, *agm*, s. 48-52.

¹⁹ Orhan Şahin Gökyay, "Dede Korkut", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, s. 77-80.

²⁰ Mustafa S. Kaçalın, "Divanü Lügati't-Türk" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, s. 446-449.

Oğuzların teşkilat yapılarına dair bilgi veren en önemli kaynaklardan *Oğuz Kağan Destanı*'nin biri Uygurca diğeri Farsça olmak üzere iki varyantı vardır. İlhanlılar döneminde yazılmış bu destanlarda Oğuz Kağan'ın fetihleri ile onun neslinden gelen Bozok (Kün, Ay, Yıldız) ve Üçoklara (Gök, Dağ, Deniz) dair bilgiler verilmektedir. Oğuz Kağan Destanı'nın Farsça varyantı Reşidüddin Fazlullah tarafından kaleme alınmıştır. Bu eserde yirmi dört boya dair izahlar Kaşgarlı Mahmud'a göre daha ayrıntılıdır. Müellif Oğuz boylarının listesini şematik hale getirdiği gibi boyların adlarını da bir hikâye ile anlatır. Ayrıca Farsça kaleme alınan Oğuznamenin Uygur nüshasının İslamileşmiş ve genişletilmiş hali olduğu da söylenmektedir. Oğuz Kağan Destanı'nı, Reşit Rahmeti Arat, V. Bang ile birlikte 1936 yılında Türkçeye çevirmiştir.²¹ *Şecere-i Türk*, 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Özbek hanlarının tarihini anlatmak için Ebulgazi Bahadır Han tarafından yazılmıştır. Ebul Gazi, eserini kaleme alırken *Cami'ü't-Tevarih* ile Timurular dönemi kaynaklarından *Mu'izzü'l-ensab* adlı kitaptan yararlanmıştır. Birçok dile çevrilen eser, Ahmet Vefik Paşa tarafından Kazan baskısı esas alınmak suretiyle Osmanlı Türkçesine çevrilmiştir. Öte yandan 1863-64 yıllarında Tasvir-i Efkar gazetesinde bir dizi halinde yayınlanan eser, 1874 yılında kitap haline getirilmiştir. Aynı müellif tarafından 1659 yılında tamamlanan *Şecere-i Terakime* ise Türkmen beylerinin istekleri doğrultusunda Türkçe yazılmıştır. Oğuz Kağan ile onun soyundan gelen boyların damgalarına ve onkun kuşlarına dair geniş bilgilerin bulunduğu eserde ayrıca diğer Türk boylarına da değinilmiştir. Ebul Gazi eserini yazarken özellikle Türkmen boyları arasında dolaşan rivayetleri, beylerin ve hocaların ellerinde bulunan şecereleri değerlendirmiş, yazılı kaynak olarak ise *Camiüttevarih*'i ve onun Oğuzname kısmını kullanmıştır. Öte yandan çok sayıda nüshası bulunan eseri Türk Dil Kurumu 1937 yılında tıpkıbasım olarak Ankara'da yayınlamıştır.²²

Oğuzlar hakkında bilgi veren bir diğer eser, II. Murad'ın isteğiyle yazılan *Tevarih-i Ali Selçuk'tur*. Bu eser 1424 ya da 1436-37 yıllarında tamamlanmıştır. Dört bölümden oluşan eserin Oğuzname bölümünde Hz. Nuh'un oğullarına Türkistan'ın yurt olarak verildiğinden bahsedilmektedir. Ayrıca zamanla çoğalan Türk boylarının farklı yerlere dağıldıkları ve çeşitli isimlerle anıldıkları vurgulanmıştır. Oğuzların Türkistan'da iken görünüş ve lehçe bakımından Moğollara benzedikleri, fakat İran ve Anadolu'ya geldiklerinde bu durumun değiştiği ifade edilir. Yine eserde Oğuz Kağanın altı oğlunun olduğu, ülkesini bu oğulları arasında paylaştığı, Irkıl Hoca'nın, yirmi dört oğuz boyunun damga onkun ve ülüşlerini belirlediği anlatılır. Ayrıca Yazıcızade Ali bu eseri kaleme alırken genellikle Reşidüddin Fazlullah'ın *Camiüttevarih*'inden faydalanmıştır.²³ Araştırmacıların Oğuzların tarihleriyle ilgili faydalandığı kaynak eserler genellikle bu şekilde iken, son dönemlerde modern araştırma metodlarını kullanarak yeni bir yorum getiren çok sayıda sosyal bilimci de mevcuttur. Dolayısıyla bu hususla beraber aşağıda detaylı görüleceği üzere yeni tarih yazımına uygun bir literatür de ortaya çıkmıştır.

Türkiye'de modern tarihçiliğin kurucuları arasında zikredilen Ahmet Refik Altınay'ın *Anadolu'da Türk Aşiretleri* kitabı (1930), arşiv vesikaları esas alınarak hazırlanmıştır. Eserde, konargöçerle ilgili divan-ı hümayun kayıtlarına girmiş, seçme hükümler bulunmaktadır. Bu hükümlerde aşiretlerin tamamıyla ilgili bilgiler olmasa da bazı konargöçer grupların yaylak kışlak hayatlarına, devletle olan ilişkilerine, kendi aralarındaki anlaşmazlıklara ve iskân durumlarına dair verileri bulmak mümkündür.²⁴ Aynı zaman diliminde konargöçerler hakkında etnografik ve folklorik bir çalışma Ali Rıza Yalman tarafından yapılmıştır. *Cenupta Türkmen Oymakları* adıyla anılan eser beş kısım halinde 1931'den 1939 yılına kadar farklı yerlerde peyderpey yayınlanmıştır. Yalman 1940 yılına kadar, Torosların en ücra köşelerini oba oba dolaşarak Yörüklerin yaşayış, adet, gelenek ve göreneklerini adı geçen kitapta toplamıştır.²⁵ Bu çalışmadan sonra Kâmil Su, Balıkesir ve Edremit mahkeme sicillerini esas alarak *Balıkesir Civarında Yörük ve Türkmenler* adlı eseri kaleme almıştır. 1938 yılında Balıkesir Halkevi tarafından yayınlanan eser, bölgedeki aşiretlerin muhtelif tarihlerdeki hareketlerini iskânlarını ve vergilerini ihtiva etmektedir.²⁶ Öte yandan benzer bir çalışma *16. ve 17. Asır Sicillerine Göre Saruhan'da Yörük ve Türkmenler* adıyla İbrahim Gökçen tarafından yapılmıştır. Eser, Manisa'ya ait ilki H.955, M.158, sonuncusu H.1029, M.1629 tarihli şerhiye sicillerinden seçilmiş bazı belgelerden oluşmaktadır. İlk etapta Yörüklerin Osmanlı dönemindeki hizmetlerine, iskânına ve Osmanlı iskân siyasetine kısaca değinen Gökçen, sonra vesikaların çevirilerini vermiştir.²⁷ 1941 yılında Kemal Güngör ise *Cenubi Anadolu Yörüklerinin Etno-Antropolojik Tetkiki* çalışmasıyla Yörüklerin etnik ve kültürel yapılarını ortaya koymuştur. Eserin birinci bölümünde konuyla ilgili yapılmış çalışmalar, ikinci kısımda Yörüklerin yaşadıkları sahalardan gelenek ve göreneklerine kadar geniş bir konu yelpazesi incelenmiştir.²⁸ Son olarak bu dönemde Selahaddin Çetintürk *DTCF Dergisi*'nde "Osmanlı İmparatorluğunda Yörük Sınıfı ve Hukuki Statüleri" adlı makalesini yayınlamıştır. Makalede Yörüklerin yayılış sahaları, teşkilatları, vazifeleri ve hukuki durumları gibi konulara yer vermiştir.²⁹

²¹ Faruk Sümer, "Oğuzlar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 33, İstanbul 2007, s. 325-330; Gündüz, *Bozkırın Efendileri*, s. 28, 29.

²² Mustafa Kafalı, "Ebul Gazi Bahadır Han", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1994, s. 358-360.

²³ Osman Gazi Özgüdenli, "Tarih-i Âli Selçük", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011, s. 72, 73.

²⁴ Ahmet Refik Altınay, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, İstanbul 1930.

²⁵ Yalman, *Cenupta Türkmen Oymakları I*.

²⁶ Kâmil Su, *Balıkesir ve Civarında Yörük ve Türkmenler*, Balıkesir Halkevi Yayınları, İstanbul 1938, s. IX-XIII.

²⁷ İbrahim Gökçen, *16. ve 17. Asır Sicillerine Göre Saruhan'da Yörük ve Türkmenler*, Manisa Halkevi Yayınları, İstanbul 1946.

²⁸ Kemal Güngör, *Cenubi Anadolu Yörüklerinin Etno-Antropolojik Tetkiki*, DTCF. Yayınları, Ankara 1941.

²⁹ Selahaddin Çetintürk "Osmanlı İmparatorluğunda Yörük Sınıfı ve Hukuki Statüleri" *DTCF. Dergisi*, S. 2, 1943, s. 107-116.

MİLLİ VE TOPLUMCU TARİH ANLAYIŞI EKSENİNDE TÜRKİYE'DE KONARGÖÇER ARAŞTIRMALARI

1.2 İhtisas Dönemi

Bu dönem, alanında otorite olmayı başaran ihtisas sahibi bilim adamlarının konuya dair çalışmalar yaptığı uzun bir zaman dilimini kapsamaktadır. 1950 ile 90'lı yıllara konumlandığımız ihtisas döneminde yapılan çalışmalara, milli tarih anlayışının yanı sıra toplumsal tarih anlayışının da büyük etkisi olmuştur. 19. yüzyıl ve öncesinde tarih yazımı genellikle merkezinde iktidar sahibi kişilerin bulunduğu siyasi ve askeri olayların anlatısı şeklinde idi.³⁰ Bu dönemlerde tarih, devlet ve siyasetin etrafında şekillendiği için tarih yazımında sıradan insanların hayatlarına pek yer verilmemiştir.³¹ Fransa'da 1920'lerde ortaya çıkan Annales Okulunun mensupları³², tarihe yeni bir bakış açısı getirerek sosyo-kültürel ve ekonomik çalışmaların daha ön plana çıkarılması gerektiğini savundular. Bu bağlamda Annalesciler bütüncül tarih çerçevesi içerisinde; sosyoloji, coğrafya, antropoloji, psikoloji, iktisat gibi sosyal bilim dallarının bilgi birikimlerinden faydalanmanın önemine işaret ettiler. Böylece multi-disipliner bir yapıya bürünecek olan tarih bilimi, sadece siyasi olanla yetinmeyecek, aynı zamanda farklı toplumsal tabakaların faaliyetlerini, zihinsel değişimlerini, kültürel yapılarını, coğrafi ve iktisadi durumlarını kendisine konu edinecekti.³³

Dünya tarih algısında 20. yüzyılın başlarında meydana gelen paradigma değişikliği kısa sürede ülkemizde de hissedilmiştir. Bu anlayışla birlikte Türkiye'de toplumsal, ekonomik ve kültürel konulara daha ağırlık verilmeye başlanmıştır. Türkiye'de Annales Ekolü'nün temsilcileri olarak M. Fuat Köprülü, Ömer Lütfi Barkan, Mustafa Akdağ ve Halil İnalçık gibi tarihçiler zikredilmektedir.³⁴ Türkiye'de sosyal tarih yazımının öncüleri olan bu isimler, modern metotlar kullanarak sosyokültürel ve ekonomik alanda çok sayıda çalışma yapmışlar ve bu çalışmalarda Osmanlı toplumunun önemli bir unsuru olan konargöçerlere (Yörük/Türkmen) de genel anlamda yer vermişlerdir. Özellikle Ömer Lütfi Barkan'ın Osmanlı Arşivi'nde bulunan tahrir defterlerini büyük bir titizlikle bilim dünyasına sunması³⁵ konargöçer araştırmaları açısından bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Barkanla birlikte tahrir, mühimme, sicil, ahkâm ve şikâyet defterleri ile müteferrik belgeleri kullanan tarihçiler konargöçerlere dair önemli çalışmalar yapmışlardır. Ayrıca doktoriner bir tarihçi olmaktan ziyade Annales Okulu'nun bakış açısını benimsediğini ifade eden Halil İnalçık'ın müstakil olarak Yörükler hakkında müstakil bir makalesi bulunmaktadır.³⁶

İhtisas döneminin önde gelen isimlerinden Faruk Sümer, 1947 yılında savunduğu *Anadolu Türk Boy ve Oymakları (XVI. ve XVII. Asırlarda)* lisans teziyle konargöçerlere dair ilk çalışmasını yapmıştır. 1950 yılında *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Anadolu-Suriye ve El-Cezire'de Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller* adıyla bir doktora tezi hazırlayan yazarın, belki de en önemli eseri 1967 yılında yayımlanan *Oğuzlar (Türkmenler)* kitabıdır. Sümer, konargöçerler hakkında yapılan araştırmalara temel teşkil eden bu eserin hazırlamasındaki amacını *Oğuzları ve onların göçebe yaşayışını sürdüren torunlarını incelemeye girişmemiz, etnoğrafik bir tecessüs ile değil, onların milli tarihimizdeki pek mühim yerlerinden ileri gelmiştir* sözleriyle ifade etmiştir. Bu alandaki çalışmalarının bir toplamı hüviyetindeki kitapta, Oğuzların genel tarihleri ile boy, teşkilat ve milli destanları yer almaktadır.³⁷ M. Tayyip Gökbilgin *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan* (İstanbul 1957) adlı çalışmasını doçentlik tezi

³⁰ Erdem Sönmez, *Annales Okulu ve Türkiye'de Tarih Yazımı*, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara 2010, s. 24, 25.

³¹ Öztürk, *agm*, s. 52-53.

³² Özellikle 20. yüzyıl tarih yazımındaki paradigma değişiminin öncülerinden Marc Bloch'un, kırsal tarih araştırmalarının temellerini attığı *Les Caractères Originaux de l'Histoire Rurale Française (1931) (Fransa'nın Kırsal Tarihi)* adlı kitabı bu konuda öne çıkmaktadır. *La Société Feodale (1939-40) Feodal Toplum* ise Avrupa tarihinin 10. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar geçen döneminde, kölelik, özgürlük, kutsal krallık, paranın önemi gibi çok geniş konu yelpazesine sahiptir. Suriaia Faroqi tarafından 16. yüzyıl Avrupa düşünce tarihi uzmanı olarak tanıtılan Febvre, *The Problem of Un Belief in the Sixteenth Century: The Religion of Rebelais (On altıncı Yüzyılda İnançsızlık Sorunu: Rebelais'in Dini)* (1942), *Au Coeur Religieux du XVe Siecle* gibi eserlerde sorun odaklı tarihciliğin en önemli örneklerini verirken aynı zamanda dönemin insanının nasıl düşünebileceği, dünyayı algılama biçimi, dinsel ve dünsel yaşam öyküleri gibi konular üzerinde durmuştur. Fernand Braudel'in *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* kitabında tarihe farklı bir bakış açısıyla yaklaşılmış ve her bir bölüm kendi içinde bir bütün oluşturacak şekilde tanzim edilmiştir. Üç kısımdan oluşan eserin "Ortamın Payı" bölümünde Akdeniz'in iklimi, fiziki yapısı ve Akdeniz kentlerine değinen yazar coğrafyanın tarih üzerindeki etkisini tartışmıştır. "Ortak Kaderler ve Bütünsel Hareketler" bölümünde Akdeniz'in ekonomik gelişimi, ticari faaliyetler ve Akdenizli uygarlıklar üzerinde durulmuştur. Uygarlıkların Akdeniz'e hâkim olma çabalarının anlatıldığı "Olaylar, Siyaset ve İnsanlar" bölümünde ise geleneksel tarihi yazımına konu olan siyasi olaylara değinilmiştir. Sönmez, *age*, s. 57-84; Abdullah Aydoğan, "Annales Tarih Okulu'nun Serüveni ve Türkiye'ye Yansımaları", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 65, 2015, s.132; Ergin Ayan, "Türk Tarih yazımının Evriminde Annales Kuramının Yorumu", *Tarih Okulu*, S. XI, Eylül-Aralık, 2011, s. 82.

³³ Peter Burke, *Fransız Tarih Devrimi Annales Okulu*, Doğubati, çev. Mehmet Küçük, Ankara 2014, s. 21-23; Öztürk, *agm*, s. 52-54.

³⁴ Sönmez, *age*, s. 131, 132; Halil İnalçık, "Fransız Annales Ekolü ve Türk Tarihciliği", *Makaleler II*, Doğu Batı, Ankara 2019, s. 311-324; Ayrıca bkz. Halil Berktaş, "Dört Tarihinin Sosyal Portresi", *Toplum ve Bilim*, S. 54-55, 1991, s. 19-45; Bu bağlamda M. Fuat Köprülü'nün *Bizans Müesseslerinin Osmanlı Müesseslerine Tesiri, Türk Tarihi Dinisi, Türk Tarihinin Ana Hatları*, Ömer Lütfi Barkan'ın "İstila Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", Mustafa Akdağ'ın, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi C. I, II, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyanları*, Halil İnalçık'ın *Tanzimat ve Bulgular, Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve İncelemeler, Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arnavid ve Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi* eserleri misal olarak verilebilir.

³⁵ İnalçık, "Modern Türk Tarihciliği Üzerine Notlar", s. 296-301.

³⁶ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi C.I*, Eren Yayınları, İstanbul 2004, s. 71-75; Halil İnalçık, "The Yürüks:" *Oriental Carpet and Textile Studies*, London 1996, s. 39-65.

³⁷ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999; Fatma Uğurlu, *Prof. Dr. Faruk Sümer'in Hayatı ve Eserleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2005, s. 18-20.

olarak sunmuştur. Anadolu'daki Yörükler hakkında daha fazla inceleme yapıldığına inanan Gökbilgin, yüzünü Rumeli'ye çevirmiştir. Buradaki Yörük gruplarını ayrı ayrı inceleyen yazar, ayrıca Yörüklerin dağılmasını önlemek üzere XVII. yüzyılda evlad-ı fatihan adıyla teşkilatlandırılmaları hususunu da ele almıştır.³⁸ Türkiye'de konargöçerlerin iskânına dair önemli bir araştırma *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskân Teşebbüsü (1691-1696)* adıyla Cengiz Orhonlu tarafından yapılmıştır. Orhonlu'nun doktora tezi olan bu çalışma, İstanbul Üniversitesi tarafından 1963 yılında basılmıştır. Eser kısaca 17. yüzyılın buhranlı dönemlerinde boşalan yerlere konargöçerlerin yerleştirilmesini konu edinmektedir.³⁹ konargöçer araştırmalarına dair önemli bir örnek de Mehmet Eröz'ün, *Yörükler* kitabıdır. Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı tarafından yayınlanan eser, aslında Eröz'ün 1965 yılında verdiği *Yörüklerin İktisadi ve İçtimai Teşkilatı* adlı doktora tezidir. Yörükleri hem tarihi ve iktisadi hem de sosyolojik açıdan ele alan yazar, konuları işlerken sürekli olarak Orta Asya ve Anadolu karşılaştırması yapmış ve aradaki etnik, dini, ekonomik bağlantıları ortaya koymuştur.⁴⁰

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki görevi sırasında çok sayıda defter ve belge üzerinde çalışmalar yapan Cevdet Türkay, 1979 yılında bir envanter niteliği taşıyan *Osmanlı İmparatorluğunda Oymak Aşiret ve Cemaatler* adlı eseri yayınlamıştır. Adı geçen eserde, Osmanlı coğrafyasında faaliyet gösteren aşiret, oymak ve cemaatler ile bunların dağıldıkları eyalet, sancak ve kazalara dair bilgiler mevcuttur.⁴¹ Yine aynı yıllarda "Yörükler" adlı makalesini bilim dünyasına sunan Vahit Çubuk, makalesinde Yörük adının mana ve menşei, idari teşkilatlarını, yayıldıkları sahaları ve vazifelerini incelemiştir.⁴² Yusuf Halaçoğlu tarafından hazırlanan *XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İskân Siyaseti* adlı doktora çalışması, Türk Tarih Kurumu Tarafından 1988 yılında yayınlanmıştır. Hocası Cengiz Orhonlu'nun izinden giden Halaçoğlu, Osmanlı Devleti'nin büyük siyasi hadiselerle karşı karşıya kaldığı XVIII. yüzyıldaki iskân politikasına değinmiştir.⁴³ Ayrıca Halaçoğlu'nun altı cilt halinde hazırlanmış olduğu *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)* eseri konargöçerler hakkında yapılmış en kapsamlı envanter çalışması olarak bilim dünyasına sunulmuştur. Tahrir defterleri esas alınarak hazırlanan bu eserde, tüm Osmanlı coğrafyasında bulunan konargöçerlerin adlarına, taifelerine boylarına, yurtlarına ve buldukları tahrir defterler belirtilmiştir.⁴⁴

1980 yılında hazırladığı *Yeni İl Kazası ve Yeni İl Türkmenleri (1548-1653)* adlı doktora çalışmasıyla konargöçer araştırmalarına katkı sağlayan bir başka tarihçi de İlhan Şahin'dir. Şahin burada Yeni İl Türkmenlerini meydana getiren aşiretler ve oymaklar ile onların hukuki, iktisadi ve içtimai durumlarına değinmiştir.⁴⁵ Ayrıca yazar konargöçerlerle alakalı çok sayıda makale kaleme almış ve bu makaleleri *Osmanlı Döneminde Konargöçerler* adlı bir kitapta toplamıştır. İlhan Şahin Hikari Egawa ile birlikte *Yağcı Bedir Yörükleri* adlı bir çalışmayla onların sosyokültürel yapıları ile yerleşme hikâyelerini ele almıştır.⁴⁶ Dede Korkut'un izinde bir ömür süren Üçler Bulduk ise "İdari ve Sosyal Açısından Karakeçili Aşiretleri ve Yerleşmeleri" adıyla yayınladığı makalesinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinden Batı Anadolu'ya kadar yayılan Karakeçili aşiretlerin tarihi geçmişleri, idari ve sosyal hayatları, yayıldığı sahalar ve yerleşimleri gibi konulara dair bilgiler vermiştir.⁴⁷ Yörük araştırmalarında son otoriteyi temsil edenlerden Tufan Gündüz'ün hazırlanmış olduğu doktora tezi, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri ve Bozulmuş Türkmenleri (1540-1640)* adıyla 1997 yılında yayınlanmıştır. Eserde ilk olarak Bozulmuş Türkmenlerinin idari, sosyal ve ekonomik yapısı, ikinci olarak yaylak kışlak hayatları, dağıldığı sahalar, eşkiyalık hareketleri, yerleşme ve nüfusları, son olarak ise Bozulmuş'u meydana getiren aşiretler etrafı bir şekilde değerlendirilmiştir.⁴⁸ Yazarın konargöçerlerle ilgili başka bir eseri de *Danışmendli Türkmenleri*'dir ki, bu eserde Danışmendli kazasının teşekkülü, idari ve iktisadi yapısı ve teşekkülü meydana getiren cemaatlere yer vermiştir. konargöçerler hakkında çok sayıda makale yayınlayan Gündüz, bu makalelerin büyük bölümünü *Bozkırın Efendileri* adlı kitapta toplamıştır.⁴⁹

1.3 Tafsîlât Dönemi

Tafsilat dönemi olarak adlandırılan zaman zarfında ise Yörük/Türkmen araştırmalarının farklı bir boyuta evrildiği görülmektedir. Bu dönem, sosyal bilimlerin diğer dallarının konargöçerlerin zengin kültürel dokularını keşfettiği bir safha olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle zikredilen dönemde arşiv vesikaları esas alınarak yapılan çalışmalar devam ederken, bunların yanında alan araştırmaları dediğimiz müzik, dokuma, dil ve edebiyat, yemek,

³⁸ Mübahat Kütükoğlu, "M. Tayyip Gökbilgin (1907-1981)", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul 1996, s. 137-138.

³⁹ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, Eren Yayınları, İstanbul 1987.

⁴⁰ Mehmet Eröz, *Yörükler*, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul 1991.

⁴¹ Cevdet Türkay, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İşaret Yayınları, İstanbul 2012.

⁴² Vahit Çubuk "Yörükler", *MEBİA*, C. 13, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1981, s. 430-435.

⁴³ Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti*.

⁴⁴ Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler Cemaatler ve Oymaklar (1453-1650)*, TTK, Ankara 2009.

⁴⁵ İlhan Şahin, *Yeni İl Kazası ve Yeni İl Türkmenleri (1548-1653)*, İÜEF. Yeniçağ Tarihi Kürsüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1980.

⁴⁶ İlhan Şahin, *Osmanlı Döneminde Konargöçerler*; Hikari Egawa, İlhan Şahin, *Bir Yörük Grubu ve Hayat Tarzı/Yağcı Bedir Yörükleri*, Eren Yayınları, İstanbul 2007.

⁴⁷ Üçler Bulduk, "İdari ve Sosyal Açısından Karakeçili Aşiretleri ve Yerleşmeleri" *DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 30, 1997, s. 37-52.

⁴⁸ Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.

⁴⁹ Tufan Gündüz, *Danışmendli Türkmenleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016; Gündüz, *Bozkırın Efendileri*.

MİLLİ VE TOPLUMCU TARİH ANLAYIŞI EKSENİNDE TÜRKİYE'DE KONARGÖÇER ARAŞTIRMALARI

eğitim, resim, mesken gibi konuları ihtiva eden çalışmalar da yavaş yavaş bilim dünyasına girmeye başlamıştır. Bu bağlamda doksanlı yılların ortalarından itibaren Halil İnalıcık'ın "The Yürüks" adlı makalesi dikkat çekmektedir. Makalede Yörük ve Türkmen adlarının mana ve menşei başta olmak üzere onların nüfus, göç, yerleşme, boy kimlikleri ve ekonomik faaliyetleri ele alınmıştır.⁵⁰ Ali Sinan Bilgili, Tarsus sancağı ve Tarsus Türkmenleri başlığı altında Güney Anadolu'nun kalabalık Türkmen gruplarından Ulaş, Kuştemir, Kusun, Esenli, Gökçeli, Elvanlı, Orhanbeyli taifelerine bağlı irili ufaklı yüzlerce cemaate bölünen Varsakları incelemiştir.⁵¹ Konargöçerler hakkında yapılmış araştırmalardan biri de Rudi Paul Lindner tarafından kaleme alınan *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar* adlı eserdir. Konya-Karaman yöresindeki Atçeken oymaklarını inceleyerek yola çıkan yazar, eserinde Osmanlı Devleti'nin konargöçerleri zorla yerleşikliğe geçirmek istediğini ve ağır vergilere tabi tuttuğunu ifade etmiştir.⁵² Ancak Lindner'in bu görüşleri Tufan Gündüz gibi tarihçiler tarafından şiddetle reddedilmiştir.⁵³

Hasan Basri Karadeniz tarafından doktora tezi olarak hazırlanan *Atçeken Oymakları (1500-1642)* Lindner'in çalışmasına bir cevap niteliği taşımaktadır. İlk etapta Konya yöresinde faaliyet gösteren Atçeken oymaklarının statüleri ile onların göçerliklerine dair bilgiler veren Karadeniz, Atçekenlerin dağıldığı sahaları, iskân ve nüfuslarını, idari, hukuki, iktisadi ve sosyal yapılarını da ortaya koymuştur.⁵⁴ Öte yandan XVI. yüzyılda Malatya ve Adıyaman çevresinde göçer hayat yaşayan daha sonraki dönemlerde Orta ve Batı Anadolu'ya oradan Rumeli'ye yayılmış olan Rişvan Aşireti Faruk Söylemez tarafından çalışılmıştır. *Osmanlı'da Aşiret Yönetimi Rişvan Aşireti Örneği* adıyla 2011 yılında yayımlanan eserde sosyal yapı, cemaatler, oymaklar, nüfus, sosyal münasebetler, iktisadi yapı, iskân, yaylak kışlak hayatı ve idari teşkilat gibi konular incelenmiştir.⁵⁵ Orhan Sakin tarafından kaleme alınmış *16. Yüzyıl Osmanlı Kayıtlarına Göre Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler* adlı eser, envanter tarzında yapılmış çalışmalar arasındadır. Muhasebe defterlerini merkeze alan Sakin, eserinde Yörük ve Türkmen topluluklarının alfabetik listesinin yanında bu toplulukların vilayet ve sancaklara dağılımlarını da vermiştir.⁵⁶ Yakın dönemlerde kaleme alınmış önemli çalışmalardan biri Sadullah Gülten'in doktora tezi olarak hazırladığı *Atayurttan Anayurda Yörükler* kitabıdır. Yazar burada Yörük kimdir sorusuna cevap aradıktan sonra, Batı Anadolu bölgesinde faaliyet gösteren Yörüklerin sosyal, idari ve iktisadi organizasyonlarına, yerleşme evrimlerine ve nüfus hareketlerine değinmiştir. Ayrıca eserin son bölümünde, bölgede bulunan Oğuz boyları başta olmak üzere çeşitli cemaat ve taifelere de yer vermiştir.⁵⁷ Gülten'in konuyla ilgili başka bir çalışması da 2015 yılında yayımlanan *Bozok Türkmenleri* kitabıdır. Yazar bu eserde Bozok Türkmenlerini meydana getiren taife ve cemaatleri ayrıntılı ele aldıktan sonra onların iskân ve nüfus hareketlerine değinmiştir. Ayrıca Batı Anadolu'da yer alan Karaca Koyunlular, Kütahya ve Söğüt Yörükleri de Gülten'in temas ettiği konular arasındadır.⁵⁸ Osmanlı döneminde İçel bölgesinden Göller yöresine oradan Aydın civarına uzanan bir coğrafyaya yayılan Bozdoğan cemaatleri, Alpaslan Demir tarafından *XVIII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Anadolu'da Bozdoğan Yörükleri* adıyla kitaplaştırılmıştır. Ayrıca yazara ait *XVI. Yüzyılda İçel ve Çevresinde Bozdoğan Cemaati* adıyla bir çalışma daha yayınlanmıştır.⁵⁹

Osmanlı'nın son dönemlerinde Teke yöresindeki konargöçerlere dair kaleme alınmış önemli çalışmalardan biri de Mehmet Ak tarafından hazırlanan *Teke Yörükleri (1800-1900)* kitabıdır. Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanan eser, konuyu hem tarihi hem de sosyolojik çerçevede ele alması bakımından dikkat çekmektedir.⁶⁰ Ayrıca konuyla ilgili çok sayıda makalesi bulunan yazarın bir başka çalışması da *Batılı Gezginlerin Gözüyle Yörük/Türkmen İmgesi* kitabıdır.⁶¹ Kitapta genellikle batılı seyyahların gözünden Yörükler ve Türkmenler nasıl görünür sorusunun cevabı aranmıştır. Maraş ve çevresinde faaliyet gösteren Dulkadirli Türkmenlerine dair bir çalışma Arif Sarı tarafından yapılmıştır. *XVI. Yüzyılda Dulkadirli Türkmenleri* adıyla yayımlanan eserde yazar ilk olarak Dulkadirli Türkmenlerinin idari yapısı, ikinci bölümde iktisadi yapısı, üçüncü bölümde sosyal hayat, dördüncü bölümde Dulkadirli boyları, beşinci bölümde ise Dulkadirli oymak ve obaları ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiştir.⁶² Diğer yandan Sivas'tan Eskişehir'e uzanan bir coğrafyaya yayılan Ulu Yörükler ise Davut Şahbaz tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Tahrir defterleri esas alınmak suretiyle yapılan bu çalışma *16. Yüzyılda Ulu Yörük Teşekkülleri* adıyla 2020 yılında yayınlanmıştır. Dört bölüm halinde düzenlenen eserin

⁵⁰ İnalıcık, "The Yürüks:", s. 39-65.

⁵¹ Gündüz, *Bozkırın Efendileri*, s. 170, 171.

⁵² Rudi Poul Lindner, *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, İmge Yayınevi, Ankara 2000.

⁵³ Gündüz, *Bozkırın Efendileri*, s. 171, 172.

⁵⁴ Hasan Basri Karadeniz, *Atçeken oymakları (1500-1642)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri 1995.

⁵⁵ Faruk Söylemez, *Osmanlı'da Aşiret Yönetimi Rişvan Aşireti Örneği*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011.

⁵⁶ Orhan Sakin, *Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler*, Ekim Yayınları, İstanbul 2012.

⁵⁷ Gülten, *Atayurttan Anayurda Yörükler*.

⁵⁸ Sadullah Gülten, *Bozok Türkmenleri*, Pervane Yayınları, İstanbul 2015; Sadullah Gülten, "Batı Anadolu'da Bir Yörük Grubu: XVI. Yüzyılda Karaca Koyunlular", *Balikesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 12, S. 22, Aralık 2009, s. 192-215; Sadullah Gülten, "XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı'nda Yörükler" *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 28, Aralık 2010, s. 171-194.

⁵⁹ Alpaslan Demir, *XVIII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Anadolu'da Bozdoğan Yörükleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012; Alpaslan Demir, *XVI. Yüzyılda İçel ve Çevresinde Bozdoğan Cemaati*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015.

⁶⁰ Mehmet Ak, *Teke Yörükleri (1800-1900)*, TTK, Ankara 2015.

⁶¹ Mehmet Ak, *Batılı Gezginlerin Gözüyle Yörük/Türkmen İmgesi*, Palet Yayınları, Konya 2021.

⁶² Arif Sarı, *XVI. Yüzyılda Dulkadirli Türkmenleridir*, TTK, Ankara 2018.

birinci bölümünde Ulu Yörüklerin menşei, idari ve sosyal yapısı, ikinci bölümde teşekkülü meydana getiren bölükler ve oymaklar, üçüncü bölümde yerleşme ve nüfus, dördüncü bölümde ise iktisadi faaliyetler ele alınmıştır.⁶³ Karakeçili Yörük aşiretinin Eskişehir'e iskân edilmesini konu edinen Muharrem Bayar, Karakeçililer hakkında genel bilgiler verdikten sonra onların hangi köylere yerleştiklerini anlatmıştır.⁶⁴ *16. Yüzyılda Anadolu'da Oğuzların Çepni Boyu* adlı doktora teziyle alana katkı sunan araştırmacılardan biri de Kamil Yavuz'dur. Yazar başta Karadeniz olmak üzere Anadolu'nun değişik bölgelerine dağılan Çepni boylarını çalışmasında ayrıntılı olarak zikretmiştir.⁶⁵

İsmail Bozkurt tarafından sosyolojik bir alan araştırması olarak hazırlanan *Anadolu Türk Aşiretleri* kitabı 2010 yılında yayımlanmıştır. Anadolu Türk aşiretlerinin yaşayış ve kültürlerine değinen Bozkurt, eserinde evlenme, doğum, ölüm, halk hekimliği, halk mutfığı, hayvancılık, ev araç ve gereçleri, giyim kuşam, halk inanışları, halk masalları, deyişler ve hikâyeler gibi konuları incelemiştir.⁶⁶ Başka bir Sosyolojik alan araştırması olarak değerlendirilen *Bozahmetli Yörük Aşireti* adlı kitap ise Fatih Uslu tarafından 2015 yılında yayımlanmıştır. Toroslarda kaybolmaya yüz tutmuş konargöçer kültürünün kayıt altına alınması ve gelecek kuşaklara aktarılması amacıyla hazırlanan çalışmada Antalya, Manavgat, Akseki, Seydişehir, Beyşehir ve Serik yörelerinde bulunan Bozahmetli Aşiretinin sosyal ve kültürel adetlerine dair bilgiler verilmiştir.⁶⁷ Yörüklerin müzik kültürüne dair Hale Yamaner Okradan, *Batı Anadolu'da Yörük Müziği ve Kadın İcracıları* adıyla bir doktora tezi hazırlamıştır. Denizli, Muğla, Balıkesir, Bursa ve Çanakkale yörelerinde yaşayan Yörüklerin müzik geleneklerini ele alan yazar, eserinde bu geleneğin icracılarına dair önemli bilgiler vermektedir.⁶⁸ Ferhat Büyükaşahin Sarıkeçili Yörüklerinin sahip olduğu geleneksel ekolojik bilginin korunması ve günümüze aktarılması amacıyla hazırladığı *Kültür-Çevre Bağlamında Geleneksel Ekolojik Bilginin Korunmasının Önemi: Sarıkeçili Yörükler Örneği* adlı doktora tezi bu konuda önemlidir.⁶⁹ Ferah Şavkar "Antalya'da Bir Yörük Geleneği: İhram" makalesiyle, Antalya ili Kumluca ilçesinde yaşayan Yörüklerin ürettikleri ve kullandıkları ihramların tanıtılmasının yanı sıra elde edilen verilerden yola çıkarak bu dokumaların teknik, renk ve kompozisyon nitelikleri incelemiştir.⁷⁰ Yine dokumayla ilgili Şerife Atlıhan, "Batı Anadolu'da Yaşayan Yörüklerin Heybe ve Torba Dokumaları", çalışmasıyla Yörüklerde dokuma kültürünü ele almıştır.⁷¹ Ayrıca Yörüklerin geleneksel tedavi yöntemlerini araştıran Selim Altan, topladığı bilgileri *Manisa Tıp Folkloru Manisa Yörük Köylerinde Bilinen Halk Tedavileri* adıyla yayınlamıştır.⁷²

Son dönemlerde Yörük araştırmalarında edisyon niteliğinde yayınlar da yapılmıştır. Bunlardan editörlüğünü Hayati Beşirli ve İbrahim Erdal'ın yaptığı *Osmanlıdan Cumhuriyete Yörükler ve Türkmenler ile Anadolu'da Yörükler kitabı önemli çalışmalar arasındadır*. Kitaplarda yer alan makaleler konargöçerleri hem sosyolojik hem de tarihsel yönüyle tetkik etmektedir. Benzer şekilde Mustafa Genç önderliğinde hazırlanan bir eser, *Isparta'nın Somut Olmayan Kültürel Mirası Isparta Çevresi Yörük Kültürü* adıyla yayımlanmıştır. Bu çalışmayla Isparta ve çevresinde yaşayan Yörüklerin kültürel mirası ortaya konulmuştur.⁷³ Fatih Uslu ve Canan Kökus'un himayelerinde gerçekleşen *Yörük Araştırmaları 2* adlı çalışmada göçten, Türk konargöçerliğine, Yörük mutfağından halk hikâyelerine kadar pek çok konuda farklı araştırmacıların makaleleri yer almaktadır.⁷⁴ Editörlüğünü Mustafa Gökçe ve Eren Fehmi Eroğlu'nun yaptığı *Altaylardan Toroslara Konargöçer Türkler* kitabı ise Muğla Büyükşehir belediyesi tarafından yayımlanmıştır. Eser, konargöçer Türk kültürünün temellerinden Yörük yaşamında kadının yeri ve önemi gibi konuları ihtiva eden çok sayıda makaleden oluşmaktadır.⁷⁵ Buraya kadar konargöçerler hakkında yapılmış belli başlı çalışmalara yer verildiğinden ismini zikredemediğimiz çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bunun için YÖK Tez merkezinden isimlerini aldığımız doktora ve yüksek lisans tezlerini tablo halinde sunduk. Bu şekilde konargöçerlerin hangi alanlarda ve hangi başlıklar altında çalışıldığı daha ayrıntılı olarak görülecektir (Bkz. Tablo1, Tablo 2).

SONUÇ

Türkiye'de konargöçerlere dair çalışmalar tarafımızca Teşekkül, İhtisas ve Tafsilat olmak üzere üç döneme ayrılmıştır. Teşekkül döneminde yapılan araştırmalar Türkçülük akımının etkisiyle kaleme alınan Oğuzların

⁶³ Davut Şahbaz, *16. Yüzyılda Ulu Yörük Teşekkülleri*, TTK, Ankara 2020.

⁶⁴ Muharrem Bayar, *Karakeçili Aşireti'nin Eskişehir'e İskânı*, Lider Ajans Matbaa, İstanbul 2004.

⁶⁵ Kâmil Yavuz, *16. Yüzyılda Anadolu'da Oğuzların Çepni Boyu*, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ordu 2022.

⁶⁶ İsmail Bozkurt, *Anadolu Türk Aşiretleri Avşar ve Diğer Türkmen Aşiretlerinin Yaşayışı ve Kültürleri*, Ötügen, İstanbul 2010.

⁶⁷ Fatih Uslu, *Bozahmetli Yörük Aşireti*, Çizgi Yayınevi, Konya 2015.

⁶⁸ Hale Yamaner Oktan, *Batı Anadolu'da Yörük Müziği ve Kadın İcracıları*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2012.

⁶⁹ Ferhat Büyükaşahin, *Kültür-Çevre Bağlamında Geleneksel Ekolojik Bilginin Korunmasının Önemi: Sarıkeçili Yörükler Örneği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2017.

⁷⁰ Ferah Şevkar, "Antalya'da Bir Yörük Geleneği: İhram", *Arış. Halı Dokuma ve İşleme Sanatları Dergisi*, S.16, 2020, s. 78-89.

⁷¹ Şerife Atlıhan, "Batı Anadolu'da Yaşayan Yörüklerin Heybe ve Torba Dokumaları", *Erdem*, S. 28, 1999, s. 35-42.

⁷² Selim Altan, *Manisa Tıp Folkloru*, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.

⁷³ *Isparta Çevresi Yörük Kültürü*, Ed. Mustafa Genç, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, Isparta 2020.

⁷⁴ *Yörük Araştırmaları 2*, Ed. Fatih Uslu, Canan Kökus, Palet Yayınları, Konya 2020.

⁷⁵ *Altaylardan Toroslara Konargöçer Türkler*, Ed. Mustafa Gökçe, Eren Fehmi Eroğlu, Muğla Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Muğla 2020.

MİLLİ VE TOPLUMCU TARİH ANLAYIŞI EKSENİNDE TÜRKİYE'DE KONARGÖÇER ARAŞTIRMALARI

menşesine dair kaynakların tercüme şeklidir. Daha sonra bunları, modern tarih metodlarının kullanıldığı tarihi ve etnografik çalışmalar takip etmiştir. Öte yandan İhtisas dönemi, alanında otorite olmayı başaran ihtisas sahibi bilim adamlarının konuya dair çalışmalar yaptığı uzun bir zaman dilimini kapsamaktadır. 1950 ile 90'lı yıllara konumlandığımız bu dönemde yapılan çalışmalara, milli tarih anlayışının yanı sıra toplumsal tarih anlayışının da büyük etkisi olmuştur. 1950'li yıllardan sonra, daha sık kullanılan arşiv vesikalari, araştırmaları farklı bir yöne evirmiş ve onların nüfus, iktisadi ve iskân faaliyetleri daha yakından takip edilebilmiştir. Tafsilat dönemi olarak adlandırılan zaman zarfında ise sosyal bilimlerin diğer dallarının konargöçerlerin zengin kültürel dokularını keşfettiği bir safha olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle zikredilen dönemde arşiv vesikalari esas alınarak yapılan çalışmalar devam ederken, bunların yanında müzik, dokuma, dil ve edebiyat, yemek, eğitim, resim, mesken gibi konuları ihtiva eden alan araştırmaları bilim literatürüne girmiştir.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KAYNAKÇA

- AK, Mehmet, *Batılı Gezginlerin Gözüyle Yörük/Türkmen İmgesi*, Palet Yayınları, Konya 2021.
- AK, Mehmet, *Teke Yörükleri (1800-1900)*, TTK, Ankara 2015.
- ALTAN, Selim, *Manisa Tıp Folkloru*, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.
- Altaylardan Toroslara Konargöçer Türkler*, Edt. Mustafa Gökçe, Eren Fehmi Eroğlu, Muğla Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Muğla 2020.
- ALTINAY, Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, İstanbul, 1930.
- ATLIHAN, Şerife, "Batı Anadolu'da Yaşayan Yörüklerin Heybe ve Torba Dokumaları", *Erdem*, S. 28, 1999, ss. 35-42.
- AYAN, Ergin, "Türk Tarih Yazımının Evriminde Annales Kuramının Yorumu", *Tarih Okulu*, S. XI, Eylül-Aralık, 2011, ss.75-101.
- AYDIN, Suavi, "Tarihsel Oğuz Aşiret Grupları Bağlamında Konargöçerlik ve Aşiret Sorunu", *Oğuzlar 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyum Bildiriler*, Edt. Tufan Gündüz, Mikail Cengiz, Ankara 2015, ss. 587-597.
- AYDOĞAN, Abdullah, "Annales Tarih Okulu'nun Serüveni ve Türkiye'ye Yansımaları", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 65, 2015, ss.121-144.
- BAYAR, Muharrem, *Karakeçili Aşireti'nin Eskişehir'e İskanı*, Lider Ajans Matbaası, İstanbul 2004.
- BERKTAY, Halil, "Dört Tarihinin Sosyal Portresi", *Toplum ve Bilim*, S. 54-55, 1991, ss. 19-45.
- BOZKURT, İsmail, *Anadolu Türk Aşiretleri Avşar ve Diğer Türkmen Aşiretlerinin Yaşayışı ve Kültürleri*, İstanbul 2010.

BULDUK, Üçler, “İdari ve Sosyal Açından Karakeçili Aşiretleri ve Yerleşmeleri” *DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.30, 1997, ss. 37-52.

BULDUK, Üçler, “Sosyal Yaşayış, Konargöçerlik ve Etnisite”, *Uyan Türkiyem II. Yörük-Türkmen Büyük Kurultayı ve Bilim Şenliği*, Ankara 2008, ss. 216-223.

BURKE, Peter, *Fransız Tarih Devrimi Annales Okulu*, çev. Mehmet Küçük, Doğubatu, Ankara 2014.

BÜYÜKŞAHİN, Ferhat, *Kültür-Çevre Bağlamında Geleneksel Ekolojik Bilginin Korunmasının Önemi: Sarıkeçili Yörükler Örneği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2017.

ÇETİNTÜRK, Selahaddin, “Osmanlı İmparatorluğunda Yörük Sınıfı ve Hukuki Statüleri” *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S.2, 1943, ss. 107-116.

ÇUBUK, Vahit “Yörükler”, *MEBİA*, C.13, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1981, ss. 430-435.

DEMİR, Alpaslan, *XVI. Yüzyılda İçel ve Çevresinde Bozdoğan Cemaati*, Ankara 2015.

DEMİR, Alpaslan, *XVIII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Anadolu’da Bozdoğan Yörükleri*, Ankara 2012.

EGAWA, Hikari- ŞAHİN, İlhan, *Bir Yörük Grubu ve Hayat Tarzı/Yağcı Bedir Yörükleri*, Eren Yayınları, İstanbul 2007.

ERÖZ, Mehmet, *Yörükler*, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul 1991.

ERSANLI, Büşra, *İktidar ve Tarih Türkiye’de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu 1929-1937*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

GÖKÇEN, İbrahim, *16. ve 17. Asır Sicillerine Göre Saruhan’da Yörük ve Türkmenler*, Manisa Halkevi Yayınları, İstanbul 1946.

GÖKYAY, Orhan Şahin, “Dede Korkut”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.9, İstanbul 1994, ss. 77-80.

GÜLTEN, Sadullah, “Batı Anadolu’da Bir Yörük Grubu: XVI. Yüzyılda Karaca Koyunlular”, *Bahkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 12/22, Aralık 2009, ss.192-215;

GÜLTEN, Sadullah, “XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı’nda Yörükler” *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 28, Aralık 2010, ss. 171-194.

GÜLTEN, Sadullah, *Atayurttan Anayurda Yörükler*, Gece Kitaplığı, Ankara 2016.

GÜLTEN, Sadullah, *Bozok Türkmenleri*, Pervane Yayınları, İstanbul 2015.

GÜNDOĞDU, Abdullah, “Bozkırın Egemenlik Anlayışı”, *Kafalı Armağanı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002, ss. 127-136.

GÜNDÜZ, Tufan, *Anadolu’da Türkmen Aşiretleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.

GÜNDÜZ, Tufan, *Bozkırın Efendileri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012.

GÜNDÜZ, Tufan, *Danışmendli Türkmenleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016.

GÜNGÖR, Kemal, *Cenubi Anadolu Yörüklerinin Etno-Antropolojik Tetkiki*, DTCF Yayınları, Ankara 1941.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *Anadolu’da Aşiretler Cemaatler ve Oymaklar (1453-1650)*, TTK, Ankara 2009.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK, Ankara 2014.

HAYTA, Necdet, Uğur Ünal “Modernleşme Döneminde Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, *Türkiye’de Tarih Yazımı*, Edt. Vahdetin Enin, Ahmet Şimşek, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, ss. 137-155.

Isparta Çevresi Yörük Kültürü, Edt. Mustafa Genç, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, Isparta 2020.

İNALCIK, Halil, “Fransız Annales Ekolu ve Türk Tarihçiliği”, *Makaleler II*, Doğu Batı, Ankara 2008, ss. 311-324.

İNALCIK, Halil, “Modern Türk Tarihçiliği Üzerine Notlar”, *Makaleler II*, Doğubatu, Ankara 2008, ss. 296-301.

İNALCIK, Halil, “The Yürüks:” *Oriental Carpet and Textile Studies*, London 1996, ss.39-65.

MİLLİ VE TOPLUMCU TARİH ANLAYIŞI EKSENİNDE TÜRKİYE'DE KONARGÖÇER ARAŞTIRMALARI

- İNALCIK, Halil, "Türkiye'de Modern Tarihin Kurucuları", *Türkiye'de Tarih Yazımı*, Edt. Vahdettin Engin, Ahmet Şimşek, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, ss 179-181.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi C.I*, Eren Yayınları, İstanbul 2004.
- KAÇALIN, Mustafa S, "Divanü Lugati't-Türk" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.9, İstanbul 1994, ss. 446-449.
- KAFALI, Mustafa, "Ebul Gazi Bahadır Han", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.10, İstanbul 1994, ss. 358-360.
- KARADENİZ, Hasan Basri, *Atçeken oymakları (1500-1642)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri 1995.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, "M. Tayyip Gökbilgin (1907-1981)", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul 1996, s. 137-138.
- KÂŞGARLI MAHMUD, *Divanü Lugati't-Türk*, C. 3, çev. Besim Atalay, TTK, Ankara 1985.
- LİNDNER, Rudi Poul, *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, İmge Yayınları, Ankara 2000.
- OKTAN, YAMANER, Hale, *Batı Anadolu'da Yörük Müziği ve Kadın İcracıları*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2012.
- ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, Eren Yayınları, İstanbul 1987.
- ÖZ, Mehmet, "Tarih ve Tarihçiliğimiz Üzerine Bazı Düşünceler", *Muhafazakâr Düşünce*, C. 2/7, 2016, ss. 67-75.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Tarih-i Ali Selçuk", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.40, İstanbul 2011, ss.72-73.
- ÖZTÜRK, İbrahim Hakkı, "Bilimsel (Modern) Tarihten Parçalanmış Postmodern Tarihe" *Tarih Nasıl Yazılır Tarih Yazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji*, Edt. Ahmet Şimşek, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2015, ss. 39-67.
- SAKİN, Orhan, *Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler*, Ekim Yayınevi, İstanbul 2012.
- SARI, Arif, *XVI. Yüzyılda Dulkadirli Türkmenleridir*, TTK, Ankara 2018.
- SÖNMEZ, Erdem, *Annales Okulu ve Türkiye'de Tarih Yazımı*, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara 2010.
- SÖYLEMEZ, Faruk, *Osmanlı'da Aşiret Yönetimi Rişvan Aşireti Örneği*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011.
- SU, Kâmil, *Balıkesir ve Civarında Yörük ve Türkmenler*, Balıkesir Halkevi Yayınları, İstanbul 1938.
- SÜMER, Faruk, "Oğuzlar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 33, İstanbul 2007, ss.325-330.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, İstanbul 1999.
- ŞAHBAZ, Davut, *16. Yüzyılda Ulu Yörük Teşekkülleri*, TTK, Ankara 2020.
- ŞAHİN, İlhan, *Osmanlı Döneminde Konargöçerler*, Eren Yayınları, İstanbul 2006.
- ŞAHİN, İlhan, *Yeni İl Kazası ve Yeni İl Türkmenleri (1548-1653)*, İÜEF. Yeniçağ Tarihi Kürsüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1980.
- ŞEVKAR, Ferah, "Antalya'da Bir Yörük Geleneği: İhram", *Ariş. Halı Dokuma ve İşleme Sanatları Dergisi*, S.16, 2020, s. 78-89.
- TÜRKAY, Cevdet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İşaret Yayınları, İstanbul 2012.
- UĞURLU, Fatma, *Prof. Dr. Faruk Sümer'in Hayatı ve Eserleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2005.
- USLU, Fatih, *Bozahmetli Yörük Aşireti*, Çizgi Kitabevi, Konya 2015.
- YALMAN, Ali Rıza, *Cenupta Türkmen Oymakları I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1947.
- YAVUZ, Kâmil, *16. Yüzyılda Anadolu'da Oğuzların Çepni Boyu*, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ordu 2022.
- Yörük Araştırmaları 2*, Edt. Fatih Uslu, Canan Kökus, Palet Yayınları, Konya 2020.

EKLER

Tablo 1:Konargöçerler ile İlgili Doktora Tezleri

Ali Doğaner	2013	Çukurova Bölgesi Konargöçerlerinde Halk Kültürü ve Halk Edebiyatı	Türk Dili ve Edebiyatı
Erol Öztürk	2001	Silifke ve Mut'taki Sarıkeçili ve Bahşiş Yörükleri Ağzı	Türk Dili ve Edebiyatı
Ramazan Durmaz	2018	Antalya İli Örneğinde Karakoyunlu Yörük Ağzı: Ses Bilgisi, Şekil Bilgisi, Söz Varlığı ve Karakoyunlu Yörük Etnografyası	Dilbilim
Levent Ergun	2004	Yörüklerde Müzik ve Boğaz Çalma	Müzik
Hale Yamaner Okdan	2012	Batı Anadolu'da Yörük Müziği ve Kadın İcraları	Halk Bilimi (Folklor) Music
Ferhat Büyüksahin	2017	Çevre-Kültür Bağlamında Geleneksel Ekolojik Bilginin Korunmasının Önemi: Sarıkeçili Yörükler Örneği	Antropoloji
Aslı Bali	2016	Mersin Konargöçerlerinin Halk Kültüründe İnanışlar ve Bunlara Bağlı Uygulamalar	Halk Bilimi (Folklor)
Davut Şahbaz	2018	XVI. yüzyılda Ulu Yörük Teşekkülleri (Etrak-ı Büzürk)	Tarih
Harun Yeni	2013	Onaltıncı Yüzyılda Osmanlı Batı Trakyası Yörükleri	Tarih
Sadullah Gülten	2008	XVI. Yüzyılda Batı Anadolu'da Yörükler	Tarih
Mehmet Ak	2012	19.Yüzyılda Teke Yöresi Yörüklerinin Sosyo-Ekonomik Durumu	Tarih
Serkan Sarı	2008	XV-XVI. Yüzyıllarda Menteşe, Hamid ve Teke Sancağı Yörükleri	Tarih
Aydın Efe	2011	Antakya ve çevresi Türkmenleri: Küçük Alioğulları ve Reyhanlı Aşireti (XIX. yüzyıl)	Tarih
Arif Sarı	2015	XVI. Yüzyılda Dulkadirli Türkmenleri	Tarih
Tufan Gündüz	1996	Bozulus Türkmenleri (1540-1640)	Tarih
Ali Sinan Bilgili	1994	XVI. Yüzyılda Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri: Varsaklar	Tarih
Cihan Yapıştırın	2020	Tanzimat Sonrası Devlet-Aşiret İlişkisinde Ekonomik Motivasyonun Etkileri: Milli Aşireti (1839-1914)	Ekonomi Tarih
Özcan Tatar	2005	XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çukurova'da Aşiretlerin Eşkıyalık Olayları ve Aşiret İskânı (1691-1750)	Hukuk, Sosyoloji, Tarih
Mahmut Ulubaş	2016	Maraş ve Çevresinde Aşiretler (1774-1865)	Tarih
Murat Çelikdemir	2001	Osmanlı Döneminde Aşiretlerin Rakka'ya İskânı (1690-1840)	Tarih
Kıbar Taş	2017	Dünü ve Bugünü ile Kureyşan Aşiretleri	Tarih
Yener Koç	2020	Osmanlı, İran ve Rus imparatorlukları Kesişiminde Göçebe Pastoral Aşiretler (1820ler-1890lar)	Tarih
Erdal Aksoy	2001	Yörük ve Türkmenlerin Sosyo-Kültürel Yapısı (Kırıkkale Karakeçili Aşireti Örneği)	Sosyoloji
Adem Öter	2019	Yörük kültürü ve toplumsal değişim süreçleri (Batı Akdeniz uygulaması)	Sosyoloji
Fatih Uslu	2015	Bozahmetli Yörük Aşireti Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma	Sosyoloji

**MİLLİ VE TOPLUMCU TARİH ANLAYIŞI EKSENİNDE TÜRKİYE'DE KONARGÖÇER
ARAŞTIRMALARI**

İsmail Beşikçi	1967	Kışın Silvan Ovasında, Yazın Nemrut ve Süphan Yaylalarında Konaklayan Bir Göçebe Aşiretin Sosyal Organizasyonu	Sosyoloji
Mehmet Çınar	2020	Sarıkeçili Yörüklerinde Dini Hayat	Din, Psikoloji
Ahmet Taşgın	2003	Diyarbakır ve Çevresindeki Türkmen Alevilerinde Dini Hayat	Din
Mustafa Kale	2019	Okul Öncesi Eğitim Çağında Konargöçer Yörük Türkmen Çocukların Gelişimsel ve Eğitimsel Refahlarının Ekokültürel Teori Bakış Açısıyla İncelenmesi	Eğitim ve Öğretim
Levent Ergun	2004	Yörüklerde Müzik ve Boğaz Çalma	Müzik
Hale Yamaner Okdan	2012	Batı Anadolu'da Yörük Müziği ve Kadın İcraları	Halk Bilimi (Folklor), Müzik
Mehmet Rezan Ekinci	2017	Osmanlı Devleti'nde Milli Aşireti XVIII.-XIX YY	Tarih

Tablo 2: Konargöçerler ile İlgili Yüksek Lisans Tezleri.

Eren Fehmi Eroğlu	2017	Beşkaza Yöresi Yörük-Türkmen Mezar Taşları ve Damgaları	Sanat Tarihi, Tarih
İbrahim Erdek	2017	Kütahya Karakeçili Yörüklerinin Havsız Kirkitli Dokumaları	El Sanatları; Sanat Tarihi
Havva İncir	2020	Zile Kazası'nda Yörükân-ı Müslim Nüfus (1843-1850)	Tarih
Cennet Coşkun Parlak	2017	Tanzimat Döneminde Biga Sancağı Yörükleri (1840-1845)	Tarih
Kamil Yavuz	2016	XVI. Yüzyılda Mentеше Sancağı Yörükleri	Tarih
Burcu Kaygana	2015	XVI. yüzyılda Saruhan Sancağı Yörükleri	Tarih
Fedai Ateş	2010	Maraş bölgesindeki Türkmenler (19. ve 20. yüzyıllar)	Tarih
Atilla Canbolat	2006	Hatay Türkmen Aşiretleri ve Bu Aşiretlerin iskânı (18. ve 19. Yüzyıllar)	Tarih
Muhammed Yazıcı	2002	16. yüzyılda Batı Anadolu Bölgesi'nde (Muğla, İzmir, Aydın, Denizli) Türkmen Yerleşimi ve Demografik Dağılım	Tarih
Mustafa Doğan	2019	3525 Numaralı Nüfus Defteri'ne göre Cihanbeyli Aşireti ve Tâbi Aşiretlerin Sosyo-Ekonomik Yapısı	Tarih
Ersin Akdeniz	2016	Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devlet Aşiret İlişkisine Bir Örnek: Beritan Aşireti	Tarih
Naci Tikici	2010	XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Aşiret - Devlet İlişkisi: Milli Aşireti Örneği	Tarih
Aysel Danacı	1998	Onsekizci ve Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Anadolu Aşiretleri	Tarih
Mustafa Koyuncu	2020	XVIII. yüzyılda Kilis ve çevresindeki aşiretler	Tarih
Narin Demir Erdemci	2019	Haydaranlu Aşiretine Dair H.1189-1249/M.1775-1833 Tarihli Osmanlı Arşiv Vesikalarının Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi	Tarih
Ahmet Uçmaz	2019	Miran Aşireti ve Mustafa Paşa	Tarih

DAVUT ŞAHBAZ

Fatma Çebiş	2019	Gaziantep'te Beydili Aşireti	Tarih
Hakan Emren	2018	Karahisar-ı Sahib Sancağı'na Bağlı Han- Barçın ve Sandıklı Kazalarındaki Aşiretlere Ait 1721 Numaralı Nüfus Defterinin Değerlendirilmesi ve Transkripsiyonu (H.1256/M.1840-1841)	Tarih
Mehmet Nuri Şanda	2017	Beydili Aşireti	Tarih
Firdevs Güneş	2015	Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bedirhan Aşireti	Tarih
Kibar Taş	2012	Tunceli (Dersim) Çevresindeki Aşiretler ve Sosyo-Kültürel Yapıları	Tarih
Birsen Şimşek	2012	Dünden Bugüne Kırıkkale ve Çevresinde Türkmen Aşiretleri	Tarih
Aslı Şahin	2008	Aydın Sancağı'nın Demografik Yapısı (1550 ve 1676 Tarihli Aşiret ve Avâız Defterlerine Göre)	Tarih
İlhami Pekgöz	2002	Kırıkkale il Coğrafyasındaki (XVI.-XVIII. Yüzyıllarda Dinek, Keskin ve Konur kazalarında) Aşiretler	Tarih
Murat Çelikdemir	1995	1574-1595 Tarih ve 667 Nolu Tapu tahrir Defterine Göre Rakka Sancağı ve Nahiyelerinde Yaşayan Aşiret ve Cemaatlerin Mukayeseli Tahlili	Tarih
Yakup Yılmaz	2012	Tarihi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye'deki Honamlı Yörükleri	Antropoloji, Sosyoloji
Ayşe Hilal Tuztaş	2005	Günümüzde Isparta'da Yaşayan Yörüklerin Siyasi ve Kültür Tarihleri	Tarih
Suat Dede	2011	Orta Anadolu'da Göçebelikten Yerleşik Hayata Geçiş: Rışvan Aşireti Örneği (1830-1932)	Sosyoloji
Celal Erdönmez	1995	Osmanlı İmparatorluğu'nun iskân siyaseti ve Konargöçer Aşiretlerin Yerleştirilmesi: 1840-1876	Sosyoloji, Tarih
Selda Adiller	2011	Doğu Makedonya Alikoç Köyü'nde Evlilik ve Yörük Kadını	Antropoloji, Sosyoloji
Gizem Koçak	2006	Yerleşik ve Göçer Yörükler Arasındaki Yapısal Farklılıkların Karşılaştırılması: Sarıkeçililer Örneği	Sosyoloji
Mehmet Mustafa Doğan	1999	Kırıkhan-İslahiye Yöresi Yörüklerinde Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Yapı	Sosyoloji
Cahit Gelekçi	1999	Kırıkkale'de Yaşayan Türkmenlerin Etno-Sosyal ve Ekonomik Yapısı: Pehlivanlı Aşireti Üzerine Sosyolojik Bir Çalışma	Sosyoloji
Gültekin Uçar	2018	Bir Toplumsal Organizasyon Olarak aşiretlerin Modern Zamanlarda Çeşitlenen İşlevleri: Koçgiri Aşiretleri Örneği	Sosyoloji
Esra Yayla	2007	Aşiretlerde Sosyal Hayat(Ağrı Aşiretleri Örneği)	Antropoloji, Sosyoloji
Cahit Gelekçi	1999	Kırıkkale'de Yaşayan Türkmenlerin Etno-Sosyal ve Ekonomik Yapısı: Pehlivanlı Aşireti Üzerine Sosyolojik Bir Çalışma	Sosyoloji
Eral Orhan	2004	Konya İli Çumra İlçesi Tarihi Yörük Dokumaları ve Günümüzdeki Uygulamaları	El Sanatları
Sinan Şiveroğlu	2013	Güney Ege Yörüklerinde Giysiler ve Tamamlayıcı Aksesuarlar: Milas Çomakdağ Bölgesi	Güzel Sanatlar

**MİLLİ VE TOPLUMCU TARİH ANLAYIŞI EKSENİNDE TÜRKİYE'DE KONARGÖÇER
ARAŞTIRMALARI**

Ebru Vural	2001	Konya İli, Doğanhisar İlçesi Karağa Kasabası Geleneksel Kadın Giysileri ve Özgün Tasarımlar Üzerine Bir Araştırma	Giyim Endüstrisi
Melis Baycan	2020	Balıkesir Balya yöresi Yörüklerinin Heybe ve Torba Dokumaları	El Sanatları
Songül Karagöl	2019	Yeşilovacık ve Büyükeceli (Mersin Silifke Gülnar) Sarıkeçili Yörüklerinde Çuvallar	El Sanatları
Erol Set	2016	Antalya Elmalı Yöresinde Tespit Edilen Yörük Dokumaları	El Sanatları
Hülya Avcı	2010	Antalya'nın Korkuteli İlçesinde Yaşayan Honamlı Yörüklerinde Görülen İşlemeler	El Sanatları
Sevinç Eren	1998	Anamas Yaylalarındaki Yörük Düz Dokumaların Çözümlemesine ilişkin Bir Yöntem Araştırması	El Sanatları
Mustafa Genç	2003	Silifke Türkmenlerinde Dokuma ve Boyama Özellikleri	El Sanatları
Kamil Güller	2004	Günümüzde Sarıgöl ve Çevresinde Görülen Havsız Dokumalardaki Motiflerin Aşiretlerle Bağlantıları	El Sanatları
Tunca Yüksel	2001	Ayin-i Şeriflerde Son Yörük Semaillerin Ezgisel ve Biçimsel Açından İncelenmesi	Müzik, Tarih
Turna Ezgi Toros	2018	Honamlı Yörüklerinde Boğaz Çalma Pratiği	Müzik
Şenay Kurtaran	2017	Müziğin Kollektif Düşünce Temsilindeki Yeri: Yörükler	Halk Bilimi (Folklor), Müzik
Zehra Yılmaz	2013	Yörüklerde Boğaz Çalmanın Anlamı ve Tekniklerinin Analizi	Müzik
Ferhat Erdem	2018	Dirmil Yörük Müzik Kültürü	Müzik
Sinan Ayyıldız	2013	Teke Yöresi Yörük Türkmen Müzik Kültüründe Yerel Çok Seslilik Özellikleri	Halk Bilimi (Folklor), Müzik
Bülent Yılmaz	2010	Ardahan Türkmenleri Müzik Geleneği	Müzik
Mehmet Evren Hacıoğlu	2009	Gaziantep Yöresi Türkmenleri Barak Ağzı Uzun Havalarının Müzikal Analizi	Müzik
Gülden Zeyrek	2009	Barak Türkmenleri	Halk Bilimi (Folklor), Tarih
Burcu Baysal	2019	Hayta Yörüklerinin Folkloru (Antalya İli Örneğinde)	Halk Bilimi (Folklor), Türk Dili ve Edebiyatı
Ayşe İncir	2011	Mersin Yörüklerinde Doğum, Evlenme ve Ölüm İle İlgili İnanışların Mukayeseli Araştırması	Halk Bilimi (Folklor)
Firdevs Cin	2004	Ceyhan Yörüklerinde Halk Kültürü Araştırmaları	Halk Bilimi (Folklor)
Cafer Ersoy	2021	Konargöçer Folkloru: Mersin'de Yaşayan Tırtar Yörükleri Örneği	Halk Bilimi (Folklor)
Mustafa Deveci	2020	Hatay/Kırınkhan Yörüklerinde Halk Bilimi Unsurları	Halk Bilimi (Folklor)
Hayriye Nur Yüksel	2019	Sarıveliler Folklorü ve Yörükleri	Halk Bilimi (Folklor)
Esra Çam	2018	Yunt Dağı Yörük Masalları: Metin ve Bağlam Merkezli Bir İnceleme	Halk Bilimi (Folklor), Folklore, Türk Dili ve Edebiyatı

DAVUT ŞAHBAZ

Şeyma Kabataş Çetin	2017	Antalya ve Samsun'da Yaşayan Yörüklerin Geçiş Dönemleri Adet ve Uygulamaları	Halk Bilimi (Folklor), Türk Dili ve Edebiyatı
Hüseyin Aksoy	2012	Göçebelikten Yerleşikliğe Geçiş Sürecinde Sosyo-Kültürel Bağlamda Sarıkeçili Yörükleri	Halk Bilimi (Folklor)
Evrım Ulsan	2009	Kemalpaşa (İzmir) Yörükleri Halk Kültürünün Türkmenistan Halk Kültürü İle İlişkisi Üzerine Bir Araştırma	Halk Bilimi (Folklor)
Şekure Şebnem Harmandar	2000	Ayvacık ve Ezine'de Yörük Folkloru ve Saha Çalışması	Halk Bilimi (Folklor), Türk Dili ve Edebiyatı
Ali Göçer	1999	Aladağ (Karaevli, Karakoyunlu, Horzum, Müsürler, Honamlı, Karakeçili, Sarıkeçili, Keşefli...) Yörüklerinin Dil, Folklor ve Halk Edebiyatı	Halk Bilimi (Folklor)
Ali Doğaner	2006	Osmaniye Yöresinde Yaşayan Ulaşlı Türkmenlerinin Geçiş Törenleri	Halk Bilimi (Folklor), Türk Dili ve Edebiyatı
Fatih İyiyol	2003	Sakarya Türkmenleri (Manavları)'nde inanışlar, (Tavuklar köyü ve Büyük Esence köyü örneği)	Halk Bilimi (Folklor)
Fatma Gülay Mirzaoğlu	1994	Çukurova'da Yaşayan Cerit Türkmenleri'nde Halk Hikayeciliği ve Halk Hikayeleri	Halk Bilimi (Folklor)
Şadan Güvenir	1986	Tekeli Aşireti ve Karaevli Aşiretinin Halkbilim Araştırması	Halk Bilimi (Folklor)
Özlem Andaç Şahin	2006	Gaziantep'te Yaşayan Barak Türkmenleri'nin İnanç, Adet ve Geleneklerinin Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi	Felsefe
Hüseyin Topkaraoğlu	2001	Serik ve Çevresinde Yaşayan Yörüklerde, Adet ve İnanışlar	Din
Gürkan Çil	2016	Kazdağı Tahtacı Türkmenleri'nde evlilik ve musahiplik kurumu	Din, Sosyoloji
Aslı Büyükokutan	2005	Muğla Yöresi Alevi Türkmenlerinin Halk Edebiyatı ve Folklor Ürünleri Üzerine Bir Araştırma	Din, Türk Dili ve Edebiyatı
Arzu Meriç	2004	Kandıra Türkmen Köylerinde İnanışlar	Halk Bilimi (Folklor)
Erdal Yıldırım	2003	Çemişgezek ve Pertek Yörelerinde Yaşayan Şavak Türkmenleri'nde Dini ve Sosyal Hayat	Din, Sosyoloji
İbrahim Bayrak	2019	Pazarcık ve Yöresi Aşiretlerinde Dini İnanç ve Sosyal Hayat: Sinemili ve Atmalı Aşireti Örneği	
İnan Beler	2018	Koçgiri Aşireti'nde Ölülere Anma Ritüelleri	Halk Bilimi (Folklor)
Mustafa Güler	2019	Ortadoğu jeopolitiğinde Aşiret Yapıları (Milli Aşiretleri Konfederasyonu Örneği)	Siyasal Bilimler, Sosyoloji, Tarih
Ahmet Aydoğmuş	2018	Değişen Sosyo-Ekonomik Koşullarda Yörükler (Manavgat Örneği)	Coğrafya
Kiraz Sargın	2019	Kültürel Coğrafya Açısından Karahacılı Yörükleri: Serik Örneği	Coğrafya
Necdet Yetim	2016	Beritan Aşireti'nin Konargöçer Yaylacılık Faaliyetleri	Coğrafya
Izet İbrahimsojlu	2018	Makedonya Kızılalma-Karaman Yörükleri Ağzı (İnceleme-Metinler-Sözlük)	Türk Dili ve Edebiyatı

**MİLLİ VE TOPLUMCU TARİH ANLAYIŞI EKSENİNDE TÜRKİYE'DE KONARGÖÇER
ARAŞTIRMALARI**

Göksel Sert	2015	Eskişehir ili Yörük Ağızları	Dilbilim, Türk Dili ve Edebiyatı
Mustafa Çeker	2015	Çumra Havalisi Yörükleri Ağzı	Dilbilim
Halil İbrahim Özden	2014	Arpaçbahşiş Kasabası (Mersin-Erdemli) Boynuinceli Yörükleri Ağzı	Türk Dili ve Edebiyatı
İsmail Teoman Güneş	2009	Savaştepe Yöresi Yörük Ağızlarının İncelenmesi ve Türkçe'nin Gelişip Zenginleşmesine Katkıları	Eğitim ve Öğretim
Ahmet Akçataş	1996	Çay Yörük Ağzı	Dilbilim, Türk Dili ve Edebiyatı
Burak Sözer	2017	Kadınhanı ve Çevresi Türkmen-Yörük Ağzı (İnceleme-Metin-Sözlük)	Dilbilim
Nurdan Kılınç	2010	Antalya Yöresi Yörük Fıkraları Üzerine Bir Araştırma	Türk Dili ve Edebiyatı
Hale Bozalan	2008	Bergama Merkez İlçe ve Köylerinde Yaşayan Yörüklerin Ağız İncelemesi	Türk Dili ve Edebiyatı
Serpil Kandemir	2006	Manyas Türkmen ağzı	Türk Dili ve Edebiyatı
Ünal Demirezen	1995	Yozgat ili Kadışehri ve Yöresi Türkmen Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)	Dilbilim, Türk Dili ve Edebiyatı
Canan İleri	1993	Eskişehir Türkmen Ağızları: Fonetik Morfolojik İnceleme-Metinler-Sözlük (2 cilt)	Türk Dili ve Edebiyatı
Nurcan Bektarım	2020	Mersin'de Yaşayan Yerleşik ve Konargöçer Yörüklerin Mutfak Kültürü Üzerine Bir Araştırma	Turizm
Hasan Ersavaş	2018	20. Yüzyıldan Günümüze Kadar Orta Toroslarda Yaşayan Yörüklerin Yemek Kültürü ve Mutfak Yapısı	Sosyoloji
Nermin Erkoyuncu	2006	Konya İli Çumra ve Karapınar İlçelerinde Türkmen Yemekleri ve Yemek Kültürü Üzerine Bir Araştırma	Ev Ekonomisi
Besime Erol	2017	Sosyolojik Bir Olgu Olarak Yörük (Türkmen) Kültürü ve Çağdaş Türk Resim Sanatına Yansıması	Güzel Sanatlar
Burcu Arıcı	2004	Geleneksel Yörük Kadını Takı ve Başlıkları Çıkışlı Resimler	Güzel Sanatlar
Burcu Arıcı	1996	Yörükler	Güzel Sanatlar
Sevil Babur Bayındır	2005	Türkmen Takı Kültürü	Güzel Sanatlar
Ayşe Özge Ağça	2019	Tasarım Bağlamında Endüstriyel ve Teknolojik Gelişmelerin Konargöçer Yaşam Tarzına ve Maddi Kültürüne Etkileri ~ Mersin Yörükleri Örnekleme	Endüstri Ürünleri
Elvan Kumtepe	2016	Yörüklerde Mekân Kavramının Sürdürülebilir Kriterler Açısından Değerlendirilmesi: Isparta örneği	Mimarlık
Gülistan Yener	2015	Kültürel Peyzaj Değeri Açısından Yörük Kültürünün İrdelenmesi	Peyzaj Mimarlığı
Işın Soysal	2010	Antalya'daki Yörüklerin Yerel Siyasetteki Yeri ve Önemi	Kamu Yönetimi

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ EĞİTİM POLİTİKALARININ RESMÎ EĞİTİM RAPORLARINA
YANSIMASI

 SEHER AKÇA*

 10.53718/gttad.1221993

ÖZ

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren devlet politikasında eğitim kurumuna büyük önem verilmiş; bu alanda devrimci atılımlar yapılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kurulmasıyla, halkın kültür düzeyinin yükseltilmesi yanında, Cumhuriyet yurttaşı yetiştirilmesi, ulus kimliğinin kazandırılması, devrimlerin halkla bütünleştirilmesi, ekonomik kalkınmada nitelikli insan gücünün yetiştirilmesi eğitim kurumundan beklenen başlıca hedefler arasında yer almıştır. Cumhuriyetin eğitim politikaları oluşturulurken, Türk eğitim sistemiyle ilgili durum tespiti yapılması ve mevcut sistemin geliştirilmesine yönelik çözüm önerilerinin üretilmesi önem kazanmıştır. Millî Eğitim Bakanlığı başkanlığında düzenli aralıklarla yapılan eğitim toplantıları, yerli-yabancı uzmanlar tarafından hazırlanan eğitim sisteminin belli alanlarına ilişkin raporlar, teşkil edilen komisyonlar tarafından yürütülen çalışmalar, Cumhuriyet dönemi eğitim uygulamalarına kaynaklık etmiştir. Ülkemizde II. Dünya Savaşı'ndan sonra çok partili hayata geçilmiş; siyasette demokrasi ve liberalizm söylemleri iktidar-muhalefet ilişkilerini şekillendirmiştir. Bu dönemde muhalefet partisi olan Demokrat Parti, 1950 genel seçimlerini kazanarak iktidara gelmiştir. 1945 sonrası dünya ve ülke konjonktüründe yaşanan gelişmeler, Sovyet komünizminin tehdit olarak algılanması ekseninde ABD ile gelişen ilişkiler, DP iktidarının yalnız dış siyasetini değil; ülkenin sosyal, ekonomik ve kültürel hayatını da şekillendirmiştir. Dönemin eğitim anlayışı ve esaslarına bakıldığında da eğitimde belirlenen hedef ve ilkelerin dönemin iç ve dış koşullarına uygun olduğu görülmektedir. Demokrat Parti Döneminin hükümet programları ve bu dönemde toplanan iki eğitim şûrası, Demokrat Parti iktidarının, eğitim anlayışı, politika ve uygulamalarının değerlendirilmesi açısından önem taşımaktadır. Demokrat Parti iktidarı döneminde iki kez toplanan Millî Eğitim Şûraları da ülkedeki eğitim sisteminin çağın koşullarına göre yeniden düzenlenmesi ve geliştirilmesi için önemli hususları gündeme taşımıştır. Bu şûralarda yapılan görüşmeler ve alınan kararların, ilköğretim ve mesleki-tekniik öğretim konularına ilişkin olması da iktidarın bu eğitim kademelerine verdiği önemin göstergesi olmuştur.

Bu çalışmada Demokrat Parti döneminin, eğitim şûralarına da yansıyan ve özellikle ilk ve ortaöğretim kademelerine yönelik eğitim anlayış ve politikaları, 1960 yılı başlarında Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanan raporlar doğrultusunda değerlendirilecektir. Demokrat Parti döneminin eğitim anlayış ve uygulamalarına ilişkin önemli tespitler içeren bu raporlar, eğitim teşkilat ve kurumsallaşması açısından ülke koşullarına uygun ve istifade edilebilecek öneriler geliştirmektedir. Bu raporlardan biri, 1958 yılında Ford Vakfı desteğiyle çalışmalarına başlayan Türkiye Eğitim Millî Komisyonu Raporu; diğeri, 1960 Askeri Darbesinden sonra Millî Eğitim Planlama kurulu içinde teşkil edilen Din ile İlgili Eğitim ve Öğretim Komitesi Raporudur. Türkiye Eğitim Komisyonu Raporu eğitimle ilgili hemen her alanı kapsarken; Din Eğitimi Komitesi Raporu eğitimin yalnız ilk-orta-yüksek öğretim kademelerinde din eğitimi alanını içermiştir. Bu raporlar, eğitimin çeşitli alanlarında durum tespitleri yapılması yanında, eğitim uzman ve idarecilerin görüşlerini kamuoyuyla paylaşmak açısından da büyük önem taşımaktadır. Türkiye Eğitim Komisyon Raporunun Din Eğitimi Raporuna, Din Eğitimi Raporunun da Millî Eğitim Şûra kararlarına kaynaklık etmesi yanında; her iki rapor, 1950 ve 1960'lar Türkiye'sinde eğitimin çeşitli kademelerine ilişkin ortaya koydukları tespitlerle, yalnız Demokrat Parti Dönemi uygulamaları için değil; günümüzdeki her alanda gündeme gelen eğitim tartışmaları için de önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Demokrat Parti, Eğitim Millî Komisyonu, İlköğretim, Din Eğitimi, Mesleki Eğitim.

* Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muğla/TÜRKİYE, E-Posta: seherakca@mu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4987-8087.

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ EĞİTİM POLİTİKALARININ RESMİ EĞİTİM RAPORLARINA YANSIMASI

THE REFLECTION OF DEMOCRATIC PARTY ERA EDUCATION POLICIES IN THE OFFICIAL EDUCATION REPORTS

ABSTRACT

Since the first years of the Republic, great importance has been attached to the educational institution in the state policy; revolutions have been made in this field. With the establishment of the Republic of Turkey, in addition to raising the cultural level of the people, raising citizens of the Republic, gaining national identity, integrating the revolutions with the people, raising qualified manpower for economic development were among the main goals expected from the educational institution. While formulating the education policies of the Republic, it became important to determine the situation of the Turkish education system and to propose solutions for the improvement of the existing system. Education meetings held at regular intervals under the presidency of the Ministry of National Education, reports on certain areas of the education system prepared by local and foreign experts, and studies carried out by the commissions formed were the source of the educational practices of the Republican period. After World War II, multi-party life was introduced in Turkey and the discourses of democracy and liberalism in politics shaped the power-opposition relations. The Democratic Party, the opposition party in this period, came to power by winning the 1950 general elections. The post-1945 developments in the world and domestic conjuncture, and the relations with the US on the axis of the perception of Soviet communism as a threat, shaped not only the foreign policy of the DP government but also the social, economic and cultural life of the country. When we look at the educational understanding and principles of the period, it is seen that the goals and principles set in education were in line with the internal and external conditions of the period. The government programs of the Democrat Party period and the two education councils convened during this period are important in terms of evaluating the educational understanding, policies and practices of the Democrat Party government. The National Education Councils, which were convened twice during the Democrat Party rule, brought important issues to the agenda for the reorganization and development of the education system in the country according to the conditions of the era. The fact that the discussions and decisions taken in these councils were related to primary education and vocational-technical education was an indication of the importance the government attached to these levels of education.

In this study, the educational understanding and policies of the Democrat Party period, which were also reflected in the education councils and especially for primary and secondary education levels, will be evaluated in line with the reports published by the Ministry of National Education in early 1960. These reports, which contain important findings regarding the educational understanding and practices of the Democrat Party period, develop recommendations that can be used and appropriate to the conditions of the country in terms of educational organization and institutionalization. One of these reports is the Report of the National Commission on Education in Turkey, which began its work in 1958 with the support of the Ford Foundation; the other is the Report of the Committee on Religious Education and Training, which was organized within the National Education Planning Board after the 1960 Military Coup. While the Turkish Education Commission Report covered almost every field of education, the Religious Education Committee Report covered only the field of religious education at the primary, secondary and higher education levels. These reports are of great importance in terms of sharing the views of education experts and administrators with the public, as well as determining the situation in various fields of education. In addition to the fact that the Turkish Education Commission Report is the source of the Religious Education Report and the Religious Education Report is the source of the decisions of the National Education Council; both reports constitute an important source not only for the practices of the Democrat Party Period but also for today's educational debates in every field with the findings they put forward regarding various levels of education in 1950s and 1960s Turkey.

Keywords: Democratic Party, National Education Commission, Primary Education, Religious Education, Vocational Education.

GİRİŞ

Eğitim kurumu, toplumsal yapıyı oluşturan kurumların başında gelmektedir. Toplumu oluşturan bireylerin kültürel ihtiyaçlarının, çağdaş gelişmeler ve ülke gereksinimleri doğrultusunda karşılanması, kültürel değerlerin aktarılması ve korunması, ekonomik ve toplumsal kalkınmanın ihtiyaç duyduğu beşeri sermayenin yetiştirilmesi noktasında eğitim kurumu önemli bir misyon üstlenmiştir. Eğitim kurumunun bütün bu işlevlerini yerine getirebilmesi ise, eğitim politikalarında belirlenen hedefler ve uygulamaların istikrarlı şekilde yürütülmesine bağlıdır. Bu hedeflerin belirlenme ve uygulanmasında en yetkili kurum ise, hiç şüphesiz siyaset kurumudur.

Siyasal iktidarlar, eğitim politikalarında çağın koşullarına ve ülke konjonktürüne uygun hedeflerin belirlenmesi ve uygulanmasında önemli bir etkiye sahiptir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasıyla, halkın kültür düzeyinin yükseltilmesi yanında, Cumhuriyet yurttaşı yetiştirilmesi, ulus kimliğinin kazandırılması ve devrimlerin halkla bütünleştirilmesi eğitim kurumundan beklenen başlıca hedefler arasında yer almıştır.

Ülkemizde 1950 genel seçimleri ile 27 yıldır yönetimi elinde bulunduran CHP iktidarı son bulmuş; Demokrat Parti iktidarı dönemi başlamıştır. Bu dönemin, II. Dünya Savaşından sonra Soğuk Savaşın yaşandığı, dünyanın yeniden yapılandığı, yeni güç dengelerinin oluştuğu, Türkiye'nin de siyasi, ekonomik, kültürel açıdan önemli bir değişim sürecine girdiği bir dönem olduğu görülmektedir.

DP'nin 10 yıllık iktidarı sürecinde, Adnan Menderes başkanlığında 5 hükümet kurulmuş; kurulan bu hükümetlerde yapılan değişikliklerle, Avni Başman, Nuri Özsan (vekil), Tevfik İleri, Rıfki Salim Burçak, Celal Yardımcı, Ahmet Özel ve Atıf Benderlioğlu Millî Eğitim Bakanlığı görevini yürütmüştür.¹

DP dönemi hükümet programlarına bakıldığında, ilköğretimden orta öğretime, teknik öğretimden yükseköğretime kadar bütün eğitim kademelerine yer verildiği, eğitimle ilgili hedef ve ilkelerin belirlendiği görülmektedir. Dönem boyunca dış politikada komünizmin tehdit olarak algılanması ve Sovyet yayılmacılığına karşı ABD ile gelişen ilişkilerin Türkiye'nin NATO üyeliğiyle pekiştirilmesi, ülkede siyasal yaşamda olduğu gibi toplumsal ve kültürel yaşamda da etkisini hissettirmiştir. Ülkede hâkim siyasal-ekonomik liberalizm ve demokrasi söylemleri de eğitimle ilgili hedef ve uygulamalara belirgin biçimde yansımıştır.

1. Türkiye Eğitim Millî Komisyonu Raporu

Cumhuriyet Türkiye'sinde eğitim politikaları oluşturulurken, Türk eğitim sistemiyle ilgili durum tespiti yapılması ve mevcut sistemin geliştirilmesine yönelik çözüm önerilerinin üretilmesine önem verilmiştir. Millî Eğitim Bakanlığı başkanlığında düzenli aralıklarla yapılan eğitim toplantıları, yerli-yabancı uzmanlar tarafından hazırlanan eğitim sisteminin belli alanlarına ilişkin raporlar, teşkil edilen komisyonlar tarafından yürütülen çalışmalar, eğitim ve kültür hayatındaki uygulamalara kaynaklık etmiştir.

DP iktidarının son yıllarında bu amaçlara hizmet eden komisyonlardan biri, Türkiye Eğitim Millî Komisyonu olmuştur. Eğitim Millî Komisyonu, ülkede eğitim durumunu bütün halinde ele almak, yabancı ülkelerde de incelemeler yapmak suretiyle, Türk eğitim sisteminin uluslararası konjonktürde durum tespitini yapmak, Türk eğitim sistemi için yararlanılacak hususiyetlerin belirlenmesi için çalışmalar yürütmek ve gözlemlerini rapor halinde bakanlığa sunmak amacıyla 1958 yılında teşkil edilmiştir. Amerika'nın en etkin vakıflarından Ford Vakfı desteğiyle ve dönemin eğitim bakanı Celal Yardımcı izniyle çalışmalarını yürüten komisyon üyeleri, yurt içi ve yurt dışı (Japonya, İngiltere, Batı Almanya, İtalya) tetkiklerde bulunmuş; eğitim kurumları ve eğitim çalışmalarını yerinde gözlemlemiş, eğitim uzmanları, yerel yöneticilerle temas kurmuştur.² Bu suretle komisyon çalışmaları, yalnız ulusal değil; uluslararası konjonktür dikkate alınarak yürütülmüş; Türkiye koşullarına uygun öneriler geliştirilmiştir.

1.1. Türkiye Eğitim Millî Komisyon Raporunda Okul Öncesi Eğitimle İlgili Tespitler

Demokrat Parti döneminin eğitim politika ve uygulamalarında temel eğitimin öncelendiği görülmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren eğitim alanında kitlesel eğitim anlayışı benimsenmiş ve bu anlayış içerisinde ilköğretime, temel eğitim kademesi olarak büyük önem verilmiştir. Bununla birlikte okul öncesi eğitimde, zaman zaman aile kurumu ve yerel yönetimlerin önemi vurgulanmıştır. Okul öncesi eğitimin önemi resmi olarak ilk kez, 1949 yılında toplanan Dördüncü Millî Eğitim Şurasında, demokratik eğitim ve bu eğitimde aile kurumunun önemine vurgu yapılarak ortaya konulmuştur.³

Beşinci Millî Eğitim Şurasında teşkil edilen Okul Öncesi Eğitim ve Öğretimi Tetkik Komisyonu tarafından hazırlanan raporda,⁴ okul öncesi eğitimle ilgili, bilimsel bir toplantıda onaylanan ilk belge olması bakımından önem taşımaktadır. Okul öncesi eğitim, ilk kez bu şura toplantısında ayrıntılı olarak ele alınıp incelenmiş; devlet kaynaklarının azlığı dolayısıyla, anaokullarının özel kişiler veya kurumlar tarafından açılması teşvik edilmiştir. Bununla birlikte, döneme ait istatistik veriler, okul öncesi eğitimde istenilen hedeflere ulaşılamadığını ortaya koymaktadır. DP iktidara geldiği 1950 yılında ülkede 52 özel anaokulunda 71 öğretmen ve 1760 öğrenci varken; bu sayı, 1960 yılına gelindiğinde 66 özel anaokulunda 111 öğretmen ve 2847 öğrenciye yükselebilmektedir.⁵ Bu veriler, özellikle kurumsallaşma açısından artışın sınırlı kaldığını göstermektedir.

Türkiye Eğitim Millî Komisyon Raporunda, değişen sosyoekonomik koşullarda ülkemizde okul öncesi eğitime gereken önemin verilmesi, çocukların gelişimi ve ilkokula hazırlanması, özellikle sanayileşen bölgelerde, çalışan annelerin okul öncesi çağındaki çocuklarının başıboş bırakılmaması açısından ele alınmıştır. Bu konuda DP iktidarının ilk yılları itibarıyla okul öncesi eğitime ilişkin şura kararları alınmasına rağmen, bu alanda yeterince kurumsallaşma ve işleyiş sağlanamadığı komisyon raporunda tespit edilirken; devlet kontrolünde vilayet ve

¹ Selçuk Kantarcıoğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümet Programlarında Kültür*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. 43-45.

² *Türkiye Eğitim Millî Komisyonu Raporu*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1960. s. 1-3.

³ Tunay Karakök, "Menderes Dönemi'nde (1950 – 1960) Türkiye'de Eğitim", *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, C. 1/2, Zonguldak 2011, s. 92.

⁴ *Beşinci Millî Eğitim Şurası (Çalışma Esasları, Komisyon Raporları, Konuşmalar)*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1991, s. 63-71.

⁵ *Millî Eğitim Hareketleri 1927-1966*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1967, s. 90.

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ EĞİTİM POLİTİKALARININ RESMİ EĞİTİM RAPORLARINA YANSIMASI

belediyelerce kurumsallaşmaya gidilmesi, özel teşebbüs elindeki anaokullarının bina, tesisat, alet, malzeme, eşya, yetiştirici eleman bakımından donatılması ve özel teşebbüslerin devletçe desteklenmesi, devletin daha aktif ve müdahil olması gerekli görülmektedir.⁶

1.2. Türkiye Eğitim Millî Komisyon Raporunda İlköğretimle İlgili Tespitler

DP iktidarında ilköğretim, Partinin 3. Büyük kongresinde kabul edilen 15.10.1951 tarihli parti programında yer almıştır. Parti programının “Millî Eğitim İşleri” başlıklı kısmında yer alan 34. Maddede, eğitim öğretim birliğine yer verilirken; 36. Maddede ilköğretimin eğitim sisteminin temelini teşkil ettiği ve bütün ilköğretim öğretmenlerinin aynı seviyede bilgi sahibi olmalarının esas tutulduğu belirtilmiştir.⁷

DP iktidarının ilk yıllarında, Türkiye genelinde %32.4 olan okur-yazarlık oranı, erkeklerde %45.3, kadınlarda, %19.4'lük bir orana sahiptir Kurumsal açıdan bakıldığında ise, 1950 yılında toplam 17.106 ilkökulda, 1.591.039 öğrenci ve 41.476 öğretmen mevcudu varken; bu sayılar, 1960 yılı başında 24.398 ilkökul, 2.866.501 öğrenci ve 62.526 öğretmene ulaşmıştır.⁸ Resmi ve özel kurumlar, köyler ve şehirler bu mevcutlara dâhil edilmiştir.

DP'nin ilköğretimde belirlediği hedeflerin başında, ilköğretimi tüm ülkeye özellikle de okulu olmayan kırsal yerleşimlere yaygınlaştırmak yer almıştır. Bu alanda izlenen politikalar kapsamında, iktidarın CHP dönemi eğitim politikalarına yönelik eleştirileri arasında yer alan köy halkının eğitim seferberliğindeki çalışma mecburiyeti, 1951 yılında Tevfik İleri bakanlığı döneminde kaldırılmış; köy okullarının genel bütçe ve özel idare bütçesinden ayrılan ödeneklerle yaptırılması kararlaştırılmıştır.⁹ Bu durum, köylü üzerindeki yükümlülüğü kaldırırsa da; eğitime ayrılan kaynak yetersizlikleri ve hızlı nüfus artışı nedeniyle kırsal kesimde ve özellikle geri kalmış yerleşimlerde eğitimin yaygınlaştırılmasında istenilen hedeflere ulaşılmasını güçleştirmiştir.

Temel eğitimin önemi, dönemin parti ve hükümet programlarında vurgulanırken; 1953 Şubat'ında Millî Eğitim Bakanı Tevfik İleri başkanlığında toplanan V. Millî Eğitim Şûra gündemini de ilköğretim kademesi teşkil etmiştir.¹⁰ Bu şûrada ilköğretimin çeşitli kademelerindeki sorunların, okul öncesi eğitimden ilkökullardaki sağlık konusuna, ilkökul programlarından özel eğitim verilmesi ve öğretmen yetiştirilmesine kadar kapsamlı olarak ele alındığı görülmektedir.

DP iktidarı öncesinde hazırlanan ilkökul programının yeniden düzenlenmesi ve ilköğretim kanun tasarısının hazırlanması hususları da bu dönemde eğitim alanında yürütülen çalışmalar arasında olup; V. Millî Eğitim Şûrası görüşmelerine yansımıştır. Şûrada teşkil edilen İlkokul Programı Komisyon Raporunun hazırlanmasında, 1951–1952 öğretim yılında, ilkökul programı geliştirmek üzere Türkiye'ye gelen ABD'li Florida Üniversitesi Eğitim Koleji İlköğretim Bölüm Başkanı Kate V. Wofford'un önerileri etkili olmuştur.¹¹ Köy eğitim ve öğretimi sahasında uzmanlık yapan ve bu sahada “Küçük Köy Okullarında Modern Eğitim ve Öğretim”, “Küçük Okullarda Öğretim” kitaplarını yazan Prof. Wofford, 5 Ekim 1951–1 Şubat 1952 tarihleri arasında Türkiye'de çeşitli yerlerdeki köy ilkökulları ve öğretmen okullarını gezerek incelemelerde bulunmuş; tespit ve önerilerini Millî Eğitim Bakanlığı'na ayrıntılı bir rapor halinde sunmuştur.¹² Wofford raporunda, Türkiye'de köy okullarının yetersizliğine değinmiş; müfredat programları ve öğretim metotlarının köyün ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlenmesi gerektiğini ileri sürmüştür.¹³

İlkokul Programı Komisyonu raporunda üzerinde durulan ve tartışılan en önemli konu ise, din dersleri öğretimi olmuştur. DP daha muhalefette iken, iktidar partisini dini eğitime ihmal etmekle eleştirmiş; CHP iktidarının son yıllarında din eğitimine yönelik uygulamalara da zemin hazırlamıştır. 1945 sonrası dönemde muhalefet ve halkın tepkileri karşısında CHP iktidarı, din hizmeti görevlisi yetiştirme uygulamasına önem vermiştir. Bu uygulamalar içerisinde, MEB'e bağlı olarak 10 aylık imam hatip yetiştirme kursları, Ankara Üniversitesinde İlahiyat Fakültesi açılmış; ilkökul 4 ve 5. Sınıfların programına seçmeli din dersleri konulmuştur.¹⁴

⁶ *Beşinci Millî Eğitim Şûrası*, s. 39-40.

⁷ *Demokrat Parti Tüzük ve Programı*, Güneş Matbaacılık, Ankara 1952, s. 55-56.

⁸ Mustafa Albayrak, “D.P. Hükümetlerinin Politikaları (1950-1960)”, *Türkler*, C. 16, Ankara 2002, s. 1586-1587.

⁹ İskender Okudan, *Maarif Vekili Tevfik İleri*, Nobel Akademik Yay., Ankara 2011, s. 39-40.

¹⁰ “M. Eğitim Şûrası bu sabah çalışmalarına başlıyor”, *Zafer*, 5 Şubat 1953, No:1371, s. 1, 6.; Millî Eğitim Şûrası dün sabah açıldı”, *Zafer*, 6 Şubat 1953, No:1372, s. 1, 5.

¹¹ 1950-1960 döneminde Türk-Amerikan yakınlaşmasının kültürel yaşamda en önemli etkisi, çok sayıda Amerikalı uzmanın Türkiye'ye gelmesi ve eğitim sistemine hazırladıkları raporlarla yön vermesi olmuştur. Bu dönemde davet edilen 44 uzmandan 41'ini Amerikalı uzmanlar teşkil etmiştir. Yüksel Marım-Rıza Sam, “1950-1960 Arası Amerikalı Uzman Raporları Bağlamında Türk Eğitim Sistemine Çizilen Yol Haritası”, *Kaygı*, Sa:30, Bursa 2018, s. 13. Watson Dickerman, John J.Rufi, Kate Vixon Wofford, Lester Beals, Ellswort Tompkins, Roben J.Maaske, M.Costat ve Elizabeth S.Gorvine bu uzmanlar arasında yer almıştır. Bu uzmanların Türk eğitim sistemine yönelik düşünceleri, tespit ettikleri sorunlar ve çözüm önerileri için bkz. Marım- Sam, agm, s. 13-33.

¹² Kate V. Wofford, *Türkiye Köy İlkokulları Hakkında Rapor*, çev. Fatma Varış, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1952, s. 4.

¹³ Wofford, *age*, s. 56-84.

¹⁴ Okudan, *age*, s. 76.

Din eğitimi konusu, Demokrat Parti iktidarı döneminde parti ve hükümet programlarında geniş yer bulmuştur. Dönemin hükümet programlarında, halkın ve gençliğin insani ve manevi değerlerle yetiştirilmesi, hür ve bağımsız bir millet olarak yaşamanın teminatı olarak vurgulanırken;¹⁵ dönemin eğitim uygulamalarında, Millî ve manevi değerlere dayalı eğitimin, dini değerlerle bütünleştirildiği görülmektedir.¹⁶ Nitekim dini eğitim konusunun önemi, Beşinci Millî Eğitim Şurasında 1948 İlkokul Programı çerçevesinde yapılan görüşmelere de damgasını vurmuştur. Bu kapsamda, din öğretiminin ilköğretimdeki yeri, din dersi müfredatının içeriği, din öğretiminde çocuklar için ilgi çekecek ve ahlaki değer taşıyan ders materyalleri seçilmesi, çocuk seviyesini aşan derinliklere gidilmemesi, dogmatizmden uzak kalınması hususlarına vurgu yapılmıştır.¹⁷

Komisyon raporunun 15. maddesindeki Din dersleri eğitimi ile ilgili değişiklik, Şûra genel kurulunun en önemli tartışma konusu haline gelmiş; din eğitiminin meşruluğu üzerinde siyasi boyutta hararetli tartışmalar yapılmıştır. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Profesörü Bülent Nuri Esen raporun 15. maddesini devletin siyasal düzeni açısından eleştirmiş; din eğitiminin hem laikliğe hem de din, vicdan ve eğitim hürriyetine uygun olmadığını, yasal-anayasal düzenlemeler (1924 Anayasası, Tevhid-i Tedrisat Kanunu), evrensel belgeler (İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi) çerçevesinde savunmuştur.¹⁸

Yapılan görüşmelerde bazı delegelerin din derslerinin kaldırılması görüşü tepki ile karşılanmış; “din” konusu “devlet” konusu olması hasebiyle, şûranın din öğretiminin kaldırılması değil, en etkin nasıl verileceğini görüşmesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁹

Bu hususta İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu Öğretmeni Rauf Miral, din dersinin verilmesinde hiçbir suretle zorlama yapılmadığını, çocukların dini itikatları yanlış şekilde kendilerine telkin edecek çevrelerin nüfuzundan korunması için din eğitiminin önem taşıdığını, dinin metafiziğe ait kısımları yerine ahlaka, fazilete, Millî bütünlüğe kıymet veren kısımları üzerinde durmak gerektiğini belirterek raporun önemine vurgu yapmıştır.²⁰

Millî Eğitim Bakanı Tevfik İleri, şûra üyesi sıfatıyla söz olarak tasarıyı din ve vicdan hürriyeti açısından savunan uzun bir konuşma yapmış ve hükümetin bu konudaki görüşlerini yansıtmıştır. İleri, dini eğitimin başka ülkelerdeki uygulamalarına temasla, Medeni Kanun ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu açısından bu düzenlemenin gerekçesini ortaya koymuştur. İleri’ye göre, vatandaşlardan gelen bu isteğin devlet kurumlarında karşılanması, Cumhuriyet kanunlarına aykırılık teşkil etmemekte; bilakis din eğitiminin bilinçsiz kimselere bırakılmasına fırsat vermemektedir. Din derslerinden istenilen verimin sağlanması için de bu dersin zorunlu ders saatleri içine alınması ve bu ders için yapılan sınavlara ait notların sınıf geçmeye etki etmesi önemli görülmüştür.²¹

Demokrat Parti döneminde din eğitimi verilmesine yönelik uygulamalar, resmi eğitim raporlarına da yansımış; bu konuda tespitlere geniş yer verilmiştir. Türkiye Eğitim Millî Komisyonunun Demokrat Parti dönemi ilköğretimle ilgili tespitlerinde de en önemli hususun, din eğitim ve öğretimi konusu olduğu görülmektedir. DP daha muhalefette iken, iktidar partisini dini eğitimi ihmal etmekle eleştirmiş; CHP iktidarının son yıllarında din eğitimine yönelik uygulamalara da zemin hazırlamıştır.

Türkiye Eğitim Millî Komisyon raporunda bu hususta öncelikle, İslam dünyasında ve Türkiye’de din kurumunun evrimi ele alınmış; İslamiyet’in getirdiği adalet, insan sevgisi, kötülüklerle mücadele, çalışma gibi esasların günümüz telakkisiyle uygunluğu vurgulanmıştır. Bu bağlamda İslam dininin, toplumsal yaşamdaki taassup ve cehaletin nedeni olarak gösterilmesinin yanlışlığına temas edilen raporda, tarihsel süreçte İslam dünyasında gerilemenin nedenlerine dikkat çekildiği görülmektedir. Mezhep çatışması, medreselerin çağın koşullarına ayak uyduramaması sonucu çağın fikri seviyesinde aydın din adamı yetiştirilememesi, mutaassıp din adamlarının varlığı, halk arasında yanlış telakkilerin yayılması ve bu suretle de cehalet ve taassup zihniyetinin toplumsal yaşamda hâkim olması, yaşanan gerileme sürecinin nedenleri arasında gösterilmiştir. Buradan hareketle Türkiye Cumhuriyeti’nin medreseler ve tarikatlarla ilgili devrimci kararları, çağdaş medeniyetle bütünleşme açısından önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir.²²

Türkiye’nin Müslüman ülke olması itibarıyla, din eğitim ve öğretiminin ülkenin dini realitesine uygun olduğu, okullardaki din dersleri eğitimi ile Türkiye Cumhuriyeti’nin temel prensibi olan laiklik ilkesi arasında

¹⁵ Kantarcıoğlu, *age*, s. 44. Parti programının 35 maddesinde de gelecek nesillerin yalnız teknik bilgi ile değil, Millî-insani manevi kıymetlerle yetiştirilmesine vurgu yapılmıştır. *Demokrat Parti Tüzük ve Programı*, s. 55.

¹⁶ Demokrat Parti döneminin örgün-yaygın dini eğitim kurumları üzerindeki çalışmaları için bkz. Yaşar Baytal, “Demokrat Parti’nin Eğitim Politikalarında Din ve Dini Okullar”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 66, Ankara 2020, s. 105-116.; Necdet Sakaoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2003, s. 263-266.

¹⁷ *Beşinci Millî Eğitim Şurası*, s. 354.

¹⁸ *Beşinci Millî Eğitim Şurası*, s. 373-374.

¹⁹ “Yeni ilköğretim programı dün şûraca kabul edildi”, *Zafer*, 17 Şubat 1953, No:1383, s. 1-4.

²⁰ *Beşinci Millî Eğitim Şurası*, s. 378.

²¹ *Beşinci Millî Eğitim Şurası*, s. 380-382. “Yeni ilköğretim programı dün şûraca kabul edildi”, *Zafer*, 17 Şubat 1953, No:1383, s. 4.

²² *Türkiye Eğitim Millî Komisyonu Raporu*, s. 108-109.

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ EĞİTİM POLİTİKALARININ RESMİ EĞİTİM RAPORLARINA YANSIMASI

tezatlık bulunmadığı hususunun vurgulandığı Raporda din eğitiminin önemi, çeşitli kademedeki okullarda din dersleri öğretimi ve din adamlarının yetiştirilmesi olmak üzere iki esas üzerinden ele alınmıştır.

Raporun ilk ve ortaöğretim kademesinde çocuklara verilecek eğitimle ilgili önemli noktaları şunlardır:

- Çocuklara, yurttaşlık için gerekli temel din bilgisinin, dinin temel prensiplerinin öğretilmesi
- Dinin ibadete ilişkin gereklerini yerine getirmede serbest bırakılması
- İbadete ilişkin esasların, yalnızca din eğitimi veren kurumlarda uygulamalı öğretilmesi
- Öğrencinin din dersinden sorumluluğu, velisinin seçimine bırakılması
- Lise sınıflarında tarih ve sosyoloji derslerinde, İslamiyet'in tarihsel gelişimi ve sosyal kurum olarak özellikleri üzerinde durulması.²³

Raporda ayrıca, okullarda verilen din eğitimi yanında, Kur'an kursları kanalıyla köylere kadar uzanan sivil öğretimle ilgili olarak da tespitlere yer verilmiştir. Bu kurslarda görev alanların ve bu kursların bina, iase, ibate açısından yetersizliği, öğretimin ilmi olmaktan uzak kaldığı, gayri medeni yapıda bulunduğu, Kur'anın yasakladığı durumlara ve irticai eğilimlere imkân verilmemesi için bu kurumların Eğitim Bakanlığınca etkin kontrolünün zorunlu olduğu hususları, raporda yer alan önemli tespitlerdir.²⁴

Raporda önemle vurgulanan bir diğer husus, din ve devrime inanan, gelişime ayak uyduran din adamları yetiştirilmesi olması; bu hususun, İslamiyet'in cehalet ve taassuptan kurtarılmasında en önemli esas olduğuna temas edilmiştir. Orta dereceli meslek okulu olan İmam hatip okulları ve lise mezunlarına 4 yıllık üniversite eğitimi veren İlahiyat Fakültesi meslek itibarıyla din adamı yetiştiren kurumlar olarak raporda ele alınmıştır.

İmam hatip okullarıyla ilgili şu hususlara yer verilmiştir:

- İmam hatip okul müfredatının yeniden incelenmesi ve düzenlenmesi
- Okul müfredatında din dersleri ile genel bilgi dersleri arasında denge gözetilmesi
- Okullarda okutulacak ders kitaplarının müspet ilim, vicdan hürriyeti, İslam esaslarını birleştirici nitelikte olması, bu hususun daimî surette kontrolü
- Bu kurumlarda din dersleri veren öğretmenlerin İlahiyat Fakültesi mezunu olmaları, aksi takdirde medrese zihniyetinin girmesi tehlikesi
- Bu vasıfta öğretmen bulunamayan yerlerde okul açılmaması
- Bu okulların ortaokula dayalı meslek okulu haline getirilmesi
- Meslek okulu olarak açılan bu kurumların normal orta dereceli okul olarak faaliyetinin mahzuriyeti.²⁵

Raporda yer verilen bu tespitler içerisinde en son belirtilen husus, bu kurumların niteliği açısından büyük önem arz etmektedir. Asıl amaçları din adamı yetiştirmek olmasına rağmen, mezunlarının çoğu din adamı olarak çalışmamaktadır. Bu durumun lise kademesinde ikilik ve birbirine zıt iki zihniyet kutuplaşmasına yol açması tehlikesine işaret edilen raporda, bu ikiliğin idadi ve sultanilerle medreseler arasındaki ikiliğe benzetilmesi dikkat çekicidir.

Ayrıca bu kurum mezunlarının İlahiyat fakültesinde yüksek tahsillerine devam imkânlarının sağlanması da amaca uygun işlev görmesi açısından önemle vurgulanmıştır. Rapor hazırlayan Komisyonun ziyaret ettiği ülkelerin çoğunda din adamlarının üniversite seviyesinde teoloji tahsili aldıktan sonra görev yaptıkları gözlenmiştir. Ülkemizde üniversite mezunu din adamları yeterli sayıda olmadığı için İmam Hatip Okullarının din adamı yetiştiren kurumlar olarak işlev görmesi önem arz etmektedir. Öğrenci ve öğretim elemanı kadrosu yetersizliği nedeniyle de İlahiyat fakültesi dışında dini öğretim yapan yükseköğretim kurumlarının açılması mahzurlu görülmüştür.²⁶

1.3. Türkiye Eğitim Millî Komisyon Raporunda Mesleki-Teknik Öğretimle İlgili Tespitler

Mesleki ve teknik eğitim, Cumhuriyet Türkiye'sinde "pragmatist eğitim" ilkesinin başlıca uygulama sahası olmuştur. Toplumsal yapıyı oluşturan kurumlar içerisinde eğitim ve ekonomi kurumları çift yönlü ilişki içerisinde.²⁷ Bir ülkenin teknik sahada gelişmesi, ekonomik gelişmişlik düzeyini arttırmakta; buna paralel olarak eğitim kurumuna ayrılan maddi kaynaklar ve eğitim düzeyi de artmaktadır. Ekonomi kurumu için gerekli

²³ Türkiye Eğitim Millî Komisyonu Raporu, s. 110-111.

²⁴ Türkiye Eğitim Millî Komisyonu Raporu, s. 111.

²⁵ Türkiye Eğitim Millî Komisyonu Raporu, s. 112-113.

²⁶ Türkiye Eğitim Millî Komisyonu Raporu, s. 112.

²⁷ Kemal İnal, *Eğitim ve İktidar: Türkiye'de Ders Kitaplarında Demokratik ve Milliyetçi Değerler*, Ütopya Yay., Ankara 2004, s. 35-84.

beşerî sermaye de eğitim kurumları kanalıyla sağlanmaktadır. Dolayısıyla verilecek eğitimin niteliği, bir ülkenin refah seviyesi ve gelişme düzeyi ile yakından ilgilidir.

Demokrat Parti iktidarı döneminde Amerika Birleşik Devletleri ile siyasi, askeri, ekonomik iş birliğinin geliştirilmesi, ülke içerisinde özel teşebbüs ve ticari etkinliklerin artması, kırsal alanlardan kente göçün yoğunlaşması ile sanayi toplumuna doğru bir dikey hareketlilik yaşanması, kalifiyeli teknik elemana olan talebi daha da arttırmıştır. Nitekim Parti programının 35, 37 ve 38. Maddelerinde de mesleki eğitim ve öğretimin ülke ihtiyaçlarını karşılayacak surette yaygınlaştırılması, bu kurumların laboratuvar, kütüphane gibi öğretim vasıtaları ile takviye edilmesi, mesleki eğitimin ekonomik kalkınma açısından önemi hususlarına temas edilmiştir.²⁸ Bu süreçte tarım alanında hızlı makineleşme, yurt dışından ithal edilen tarım makinelerinin, traktörlerin bakım ve onarım işlerini yapacak teknik eleman yetiştirmek amacıyla da Tarım Bakanlığı ve MEB işbirliğine dayalı kalkınma planı çerçevesinde çalışmalar yürütülmüştür.²⁹

Dönemin resmi verilerine göre, 1927-1928 öğretim yılında orta dereceli meslek ve teknik okul sayısı 44, öğretmen sayısı 698, öğrenci sayısı 7718 iken; bu sayı Demokrat Parti iktidara geldiğinde 326 okul, 4488 öğretmen, 53.289 öğrenci olarak tespit edilmiş; 1959-1960 öğretim yılına gelindiğinde ise 503 mesleki ve teknik okulda 7.382 öğretmen, 98.010 öğrenciye ulaşılmıştır.³⁰

Demokrat Parti iktidarı döneminde 18-23 Mart 1957 tarihlerinde toplanan Altıncı Millî Eğitim Şûrasının ana gündemini de, mesleki ve teknik öğretim sorunları teşkil etmiş; ülkemizde orta dereceli teknik kurumların (erkek-kız teknik öğretim, ticaret öğretimi) mevcut durumu, eğitim, öğretim teşkilat bakımından yapılması gerekli değişiklikler üzerinde görüşmeler yapılmıştır.³¹ Şûraya başkanlık yapan dönemin Eğitim Bakanı Ahmet Özel açılış konuşmasında, mesleki ve teknik öğretimin, ülkemizin ekonomik ve endüstriyel hayatıyla bağlantısını, "...Memleketimizin iktisadi hayatında büyük bir gelişme olmuş, uzun ve kısır bir tasarruf devrinden dinamik bir yatırım devrine geçilmiştir. Yirminci asır dünyasına ayak uydurmak demek olan bu intibakı, büyük bir hızla başarmak mecburiyetindeyiz. Bu canlı ve hareketli devir, tabiatıyla kendine mahsus birtakım problemler arz edecektir. Bunların başında da meslek ve teknik adamların süratle yetiştirilmesi gelmektedir..." sözleriyle ortaya koymuştur.³²

ILO-UNESCO teknik öğretim uzmanlarının plan ve önerilerini de dikkate alan komisyon raporunda,³³ mesleki ve teknik öğretim okullarının eğitim öğretim, araç gereç, ders kitapları takviyesi, yapı ve sanat okulları programlarının çocukların zihni ve bedeni gelişimlerine göre düzenlenmesi, sanat ve yapı liseleri meslek dalları tayininde çevre koşullarından yararlanması, fikir terbiyesinin yanında beden ve ruh terbiyesine önem verilmesi, akşam okulları ve kursların ihtiyaca göre çeşitlendirilmesi, teknik öğretim terimlerini kapsayan teknik sözlük hazırlanması temel hususlar olarak vurgulanmıştır.³⁴

Şûrada en çok kadın üyenin bulunduğu ve başkanlığını Âliye Coşkun'un yaptığı³⁵ Kız Teknik Öğretim komisyonu raporunda, kız teknik öğretiminin amaçları; genel eğitim, ev kadınlığı eğitimi ve ülkenin sınai ve ekonomik ihtiyacına yönelik mesleki eğitim olarak tespit edilmiştir. Kız teknik eğitim kurumlarının, kız enstitüleri, akşam kız sanat okulları, köy kadınları gezici kursları, kız orta sanat okulları olarak ayrı ayrı ele alındığı komisyon raporunda, bu kurumların programlarının, öğrenci-aile-çevre özellikleri ile çağın koşullarına göre geliştirilmesinin önemi vurgulanmıştır.³⁶

DP iktidarı döneminde, dönemin siyasal ve ekonomik atmosferine uygun olarak mesleki ve teknik öğretime önem verilmekle birlikte; uygulama aşamasında yetersizliklerin olduğu, şûra kararlarının uygulanmasında sıkıntılar yaşandığı görülmektedir. Bu dönemde endüstrileşme ve teknik gelişmelerle beraber, mesleki ve teknik eğitime talep hızla artarken; mevcut okulların altyapı sorunları, fiziki yetersizlikler yanında yetişmiş ve nitelikli personel sıkıntısı devam etmiştir. Bu hususta tespit ve öneriler, VI. Millî Eğitim Şûrası'ndan sonra hazırlanan Eğitim Millî Komisyonu Raporuna da yansımıştır.

Komisyon üyelerinin bu alanda öncelikle vurguladıkları husus, fen ve teknik elemanların yetiştirilmesi için, ilmi esaslara göre hazırlanan plan ve programlar uygulanması, bu plan ve programların işlerliğini sağlayacak teorik ve pratik çalışmalar yürütülmesi için fiziki imkânların (bina, atölye, tesisler, laboratuvarlar, ders araç gereçleri)

²⁸ *Demokrat Parti Tüzük ve Programı*, s. 56.

²⁹ Zafer Tangülü, "Demokrat Parti Dönemi Eğitim Politikaları", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, C. 10/2, Ankara 2012, s. 396.

³⁰ *Millî Eğitim Hareketleri 1927-1966*, s. 31.

³¹ "Maarif şûrası bugün içtima ediyor"; *Zafer*, 18 Mart 1957, S. 2719; "Altıncı Maarif Şûrası toplandı", *Zafer*, 19 Mart 1957, S. 2720.

³² *Altıncı Maarif Şûrası (Çalışma Esasları, Komisyon Raporları, Konuşmalar)*, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1990, s. 5-8.

³³ Bu dönemde Türkiye'ye gelen ve erkek sanat okullarını inceleyen Uluslararası Çalışma Örgütü Orta Doğu Merkezi Uzmanı Costat'ın hazırladığı rapor, VI. Maarif Şûrası'nda tartışılıp 1956'da şûra dokümanları arasında yayınlanmıştır. Costat raporu, teorik ve uygulamalı derslerin müfredatı, öğretim yöntemleri, öğretmen kadrosu, öğrenci mevcudu açısından tespitler içermektedir. Marım- Sam, agm, s. 23-25.

³⁴ *Altıncı Maarif Şûrası*, s. 202-205.

³⁵ *Altıncı Maarif Şûrası*, s. 309-310.

³⁶ *Altıncı Maarif Şûrası*, s. 299-309; "Maarif şûrası içtimaı dün nihayete erdi", *Zafer*, 24 Mart 1957, S. 2725.

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ EĞİTİM POLİTİKALARININ RESMİ EĞİTİM RAPORLARINA YANSIMASI

ihtiyaca cevap verecek nispette karşılanmasıdır. Yabancı ülkelerde bu hususta çalışmaları yeterli ve amaca uygun bulan komisyonun, ülkenin çeşitli bölgelerinde mesleki ve teknik öğretim kurumlarında yaptığı incelemeler doğrultusunda ülkemizle ilgili tespitlerde bulunmuştur. Bu tespitlere göre,

- * Ülkede ziraat, ticaret, endüstri sahasında istenen gelişme sağlanamamasında en önemli etken, çeşitli alanlardaki teknik eleman yetersizliğidir.
- * Mevcut kurumlar, bina atölye laboratuvar, ders araç gereçleri fiziki imkânlar bakımından yetersizdir.
- * Bu kurumlarda çalışan öğretmen ve idareciler istenilen sayı ve nitelikte bulunmamaktadır.
- * Okulların öğrenci mevcutlarının çok fazla olması, atölyelerin kalabalık olması, öğrencilerin yeterli mesleki tecrübe kazanmasını güçleştirmektedir.
- * Genel bilgi dersleri ile mesleki dersler arasında bağlantı kurulamamıştır.
- * Müfredat programları yetersiz olup, programlara uygun ders kitapları ve yardımcı kitaplar bulunmamaktadır.
- * Eğitim kurumlarında rehberlik ve mesleki rehberlik servisleri mevcut değildir.
- * Okulların çevrelerindeki iş sahalarıyla koordinasyon ve iş birliği eksikliği görülmektedir.³⁷

Komisyonun mesleki-teknik öğretime ilişkin bu tespitleri, ülkemizde bu alanda kurumsallaşmadan öğretim kadrosuna, öğretim materyallerinden fiziki imkânlarla, okul-çevre iş birliğinden rehberlik hizmetlerine kadar yetersizlikleri ortaya koymaktadır. Bu tespitlerin bazılarının, günümüz eğitim sistemi için de geçerli bulunduğu, beşer yıllık aralıklarla yayınlanan kalkınma planlarından izlenebilmektedir.

Raporda, mesleki öğretime yönelik bu eleştiriler yapılırken; bu kurumlarda verimin artırılması için, mesleki ve teknik öğretim okullarının ortaokula dayalı ve en az üç yıl süreli meslek kolejlerine dönüştürülmesi, burada öğrenci yeteneklerine ve bölge ihtiyaçlarına uygun şubeler açılması, meslek okullarında okutulan genel bilgi dersleriyle sanat dersleri arasında bağlantı kurulması, öğrencilerin sosyal gelişmelerine hizmet edecek faaliyetler için zaman ayrılması, mesleki ve teknik öğretim veren okulların bina, teçhizat, laboratuvar, öğretim kadrosu bakımından geliştirilmesi, bu sağlanmadıkça yenilerinin açılmaması önerilmiştir.³⁸

Komisyon raporunda her derecedeki eğitim kurumlarında öğretmen ihtiyacını karşılamak için alınması faydalı görülen tedbirlere de yer verilmiş; özellikle öğretmenlik mesleğinin cazip hale getirilmesi, bu mesleğin kutsal, şerefli, ekonomik olarak tatmin edici bir meslek olduğu hususunda gerekli tedbirlerin alınması suretiyle gençlerin bu mesleğe yöneltilmesi hususu üzerinde durulmuştur.³⁹

Öğretmen yetiştiren kurumlar, ilkökul öğretmenleri yetiştiren ilk öğretmen okulları ve ortaöğretim kurumlarına öğretmen yetiştiren kurumlar -eğitim enstitüleri, teknik öğretmen okulları, yüksek öğretmen okulları- olarak raporda ayrı başlıklar halinde ele alınmıştır.

Bu kurumlar içerisinde yer alan teknik öğretmen okulları, mesleki ve teknik eğitim veren kurumlara öğretmen yetiştirmektedir. Komisyon, mesleki-teknik okullarda okutulan derslerin, genel bilgi, meslek dersleri, atölye çalışmaları olarak ayrılması nedeniyle, bu üç grupta ders verecek nitelikte öğretmen yetiştiren kaynakların gözden geçirilmesine vurgu yapmıştır. Komisyonun ziyaret ettiği ülkelerde, teknik dersler öğretmenlerinin eğitim kurumları yanında ekonomik hayatta mesleklerini icra ettikleri gözlemlenmiş; ülkemizde de bu öğretmenlerin okullardaki işlerini aksatmayacak surette dışarıda çalışmaları usulünün uygulanmasını önermiştir.⁴⁰ Bu suretle, branşlarıyla ilgili iş sahalarında çalışmalarını yürüten öğretmenler, pratiklerini arttırmış olacağından, teknik eğitime daha fazla katkı sağlamış olacaktır. Bunun, eğitim kurumlarının çevreyle olan koordinasyon ve iş birliği açısından da taşıdığı önem aşikârdır.

2. Din ile İlgili Eğitim ve Öğretim Komitesi Raporu

1960 Askeri Darbesinden sonra Eğitim planlamasına önem veren Millî Birlik Komitesi, Türkiye Eğitim Millî Komisyonu Raporunun yayınlanmasını sağlamış; bakanlık bünyesinde Millî Eğitim Talim ve Terbiye Dairesi başkanlığında Millî Eğitim Planlama Kurulu teşkiline öncülük etmiştir. Dönemin eğitim bakanı Turhan Feyzioğlu onayıyla kurulan ve Millî Eğitim Şûrasına sunulacak eğitim planını hazırlayacak bu kurul, Ocak 1961'de çalışmalarına başlamış, komiteler, komisyonlar, koordinasyon grubu olarak üç alanda çalışmalarını yürütmüştür.⁴¹

Bu komitelerin temel eğitimden yükseköğretime, örgün eğitimden yaygın eğitime, öğrenci yetiştirmeden öğretmen yetiştirmeye, fikir terbiyesinden beden ve ruh terbiyesine uzanan pek çok sahayı kapsayıcı nitelikte olduğu görülmektedir. Bu komitelerin her biri, kendi ihtisas alanına giren konularda rapor hazırlamakla mükellef kılınmıştır. Bakanlıkça tayin edilen komite üyelerine, Türkiye Eğitim Millî Komisyonu Raporu, millî eğitim planının hazırlığı ile görevli komisyon raporu, eğitim istatistikleri, bakanlık arşiv ve dosyaları çalışma dokümanı olarak sunulmuştur. Millî Planlama Kurulunun yürüttüğü çalışmaların işleyişinde, komitelerden gelen raporlar

³⁷ Türkiye Eğitim Millî Komisyonu Raporu, s. 53-54.

³⁸ Türkiye Eğitim Millî Komisyonu Raporu, s. 54.

³⁹ Türkiye Eğitim Millî Komisyonu Raporu, s. 85.

⁴⁰ Türkiye Eğitim Millî Komisyonu Raporu, s. 79-81.

⁴¹ Din ile İlgili Eğitim ve Öğretim Komitesi Raporu, MEB, Ankara 1961, s. 3.

komisyonlar tarafından incelenmiş; bir sonraki aşamada da komisyonların incelediği raporları birleştirme ve Millî Eğitim Şûrasına sunulacak son dokümanı hazırlamakla görevli koordinasyon grubu teşkil edilmiştir.⁴²

2.1. Din ile İlgili Eğitim ve Öğretim Komitesi Raporunda Din Eğitimi

Komite raporunda din eğitim ve öğretimiyle ilgili tespitler, ilkokullar, ortaokullar, İmam hatip okulları, öğretmen okulları, yüksek İslam enstitüsü ve ilahiyat fakültesi başlıkları altında yer almıştır. Raporu hazırlayan komitenin yalnız din eğitimi alanıyla sorumlu olması itibarıyla, bu raporda yer alan din eğitimine ilişkin tespitlerin, Türkiye Eğitim Komisyon Raporuna göre daha ayrıntılandırıldığı görülmektedir.

2.1.1. İlkokul ve Ortaokullarda Din Eğitimi

Komite raporunda din derslerinin 1928 yılında kaldırıldığı ve 1948 yılından itibaren ilkokul 4. ve 5. sınıflara seçmeli olarak konulduğu belirtilmekle birlikte; bu derslerin kaldırılması ve yeniden programa konulması nedenlerine temas edilmediği görülmektedir.

Raporun bu kısmında yer alan diğer tespitler ise, ilkokullarda din derslerinin sınıf öğretmenlerince yürütüldüğü, din dersi müfredat programının Bakanlık Talim ve Terbiye kararlarına göre uygulandığı, kitap konularının Diyanet kurumunun tayin ettiği bir heyet tarafından hazırlandığı ve Bakanlıkça basıldığı hususlarıdır.⁴³ Bu tespitlere göre, Bakanlık ve Diyanetin din eğitimi konusunda koordine çalıştığı görülmektedir. Bu dönemde İlahiyat Fakültesi mezunları, öncelikle öğretmen okulları ve İmam hatip okulları öğretmen kaynağını teşkil ettiği için, ilkokul din derslerinin seçmeli olarak sınıf öğretmenlerince yürütülmesi uygun görülmüştür.

Bakanlık yetkili komitesince hazırlanan Raporda, Millî Eğitim Bakanlığının 17.09.1956 tarih ve 921 sayılı genelgesiyle din derslerinin resmi ortaokullarda seçmeli olarak verilmesi hususu yer almıştır. Buna göre, ilkokullarda CHP iktidarı son döneminde örgün eğitim kapsamına alınan seçmeli din dersleri, DP iktidarı döneminde ortaokullar için de uygulanmaya başlanmıştır.

Raporda ortaokullarda din derslerinin program ve uygulanış esaslarıyla ilgili şu hususlara yer verilmiştir.

- Resmi ortaokul ve muadili okullarda Türk öğrencilere verilecek din derslerinde, İslam dininin iman, ibadet, ahlaka ilişkin esaslarının öğretilmesi
- Din dersleri program ve müfredatının buna göre hazırlanması
- Öğrenci ve öğretmenlere mahsus örnek kitapların bakanlık tarafından yazdırılması
- Bu derslerin verilmesi için okullarda mevcut öğretmenlerden istifade edilmesi
- Öğrencilerin ders mükellefiyetinin veli isteğine bağlı olması.⁴⁴

Komite raporunda, ilk, orta ve muadili okullarda din öğretimi hususunda en önemli ve öncelikle belirtilmesi gereken husus, din derslerinin Millî ve manevi terbiye açısından gerekli görülmesi, züht (dünyadan soyutlanma) değil, kültür meselesi olarak ele alınmasıdır. Dinin fert için olduğu kadar cemiyet, aile, millet hayatı bakımından da önemli bir kurum olması, dini değerlerin kazandırılmasını, dini esasların yeni nesillere aktarılmasını gerekli kılmıştır. Özellikle çocuklarda doğruluk, çalışma, sabır gibi erdemlerin geliştirilmesi için planlı ve şuurlu dini terbiye ve öğretimin ele alınması zorunlu görülmüştür.⁴⁵ Komite raporunda vurgulanan bu husus, Türkiye Eğitim Millî Komisyon Raporundaki verilerle de örtüşmektedir.⁴⁶

Komite raporunda ilk ve orta öğretimde verilmesi gerekli görülen bu derslerin daha verimli hale getirilmesi için öğretmen, öğretim yöntemleri, müfredat programı, ders kitaplarını kapsayan şu önerilerde bulunulmuştur.

- Din derslerinin ehliyetli, inançlı, öğretmenlik formasyonuna sahip öğretmenler tarafından verilmesi
- Öğretmenlere, uygulama esaslarını, öğretim metotlarını gösteren bir rehber hazırlanıp gönderilmesi
- Müfredat programının çocukların yaş ve psikolojik seviyelerine uygunluğu, mistik etki yaratmaktan ziyade, çocuklarda hayatı kavratıcı, dine bağlılık sağlayıcı mahiyette olması
- Din dersleri yürütülmesinde din bilgisi kitaplarının önemi, bu kitapların kaliteli basılması, harf puntoları zevkle okunacak mahiyette olması, konu başlıkları özel desenlerle süslenmesi, İslam-Türk sanatı motifleri, klasik

⁴² Din ile İlgili Eğitim ve Öğretim Komitesi Raporu, s. 3-4.

⁴³ Din ile İlgili Eğitim ve Öğretim Komitesi Raporu, s. 5.

⁴⁴ Din ile İlgili Eğitim ve Öğretim Komitesi Raporu, s. 5-6.

⁴⁵ Din ile İlgili Eğitim ve Öğretim Komitesi Raporu, s. 10.

⁴⁶ Bkz. Türkiye Eğitim Millî Komisyonu Raporu, s. 108-113.

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ EĞİTİM POLİTİKALARININ RESMİ EĞİTİM RAPORLARINA YANSIMASI

dini yapıların resimlerine yer verilmesi, konu içeriğine uygun terbiyevi ve dini hikâyelerden yararlanılması, dini ve ahlaki çocuk kitabı yazarların teşviki, bu kitapların dersler için yardımcı materyal olarak kullanılması.⁴⁷

İlk ve ortaokullarda kültür dersleri arasında yer alan din derslerine özgü öğretim yöntemleri ve müfredat programına raporda temas edilmesi, planlı, programlı ve şuurlu dini terbiye ve öğretimi açısından önem taşımaktadır.

2.1.2. İmam Hatip Okulları

1960 yılı itibarıyla Türkiye’de Millî Eğitim Bakanlığına bağlı 19 İmam hatip okulu mevcuttur.⁴⁸ Bu kurumlar, müftü, müftü yardımcısı, vaiz, İmam hatip olarak çalışacak dini hizmet erbabını yetiştiren, ilkokul sonrası 7 yıl eğitim veren dini meslek okulu statüsündedir. İmam hatip okulları ilk olarak, 5 yıllık ilkokula dayalı 4 yıllık bir ortaokul olarak düşünülmüşse de; ilk mezunlarını verdikleri yıl, 3 yıllık lise kısmı açılmasıyla, 7 yıllık eğitim kurumu niteliği kazanmıştır.⁴⁹

Komite raporunda öncelikle, bu okullardaki eğitim durumunun yetersizliği ve dini öğretimin plansız yürütüldüğü tespitinde bulunulmuştur. Bu tespite dayanak olarak sunulan esasların başında ise, bu kurum mezunlarının istihdam hususu, Diyanet’in İmam hatip mezunlarına yaklaşımı ve Bakanlık politikasının yetersizliği vurgulanmıştır.

Buna göre raporda yer alan tespitler şunlardır:

- Ülkenin dini meslek erbabı ihtiyacı ve mezunların hizmete alınma şekli üzerinde durulmadan okulların açılmış olması
- İmam hatip okul mezunlarının kadro ve hizmet yerlerinin açık surette belirlenmemiş olması ve mevcut kadroların gelişigüzel dağıtılması
- Diyanet’in açtığı sınavlara ilkokul mezunlarının da girmesi, her ikisine de imamlık verilmesi, ilkokul mezunlarıyla bu mezunlar arasında denge gözetilmemesi, zaman zaman da ilkokul diplomalı müftülerin emrine girme durumlarıyla karşılaşılması
- Bu kurumların büyük kısmının, diğer yatılı devlet okullarına göre düzensiz ve iptidai vaziyette bulunması
- Ders araç gereçleri, yönetim ve meslek dersleri öğretim kadrosu açısından yetersizliği, çoğu zaman mesleki formasyondan mahrum öğretmenlerle eğitim verilmesi, müfredatın belirlenmesine rağmen ders kitaplarının hazırlanmaması
- Bakanlığın okulların kuruluş ve yönetiminde kayıtsızlığı,
- Bu kurum mezunlarının dini hizmetlerin gerekli kıldığı bilgiler açısından yetersizliği. Bu nedenle programlarının dini dersler bakımından yeniden gözden geçirilmesi gerektiği, aksi takdirde dini kültürde bilgisizliğin irticaya yol açma tehlikesiyle karşılaşılacağı (din eğitim ve öğretiminde cehalet, taassup, irtica gibi tehlikeli cereyanlara, Türkiye Eğitim Komisyonu raporunda da temas edilmiştir)
- Diyanet kurumunun İmam hatip programlarını ve mezunlarının dini kültür düzeylerini yetersiz bulması sebebiyle imam, hatip, müftü, vaizlik için çoğu kez ilkokul mezunlarını tercih etmesi
- İmam hatip okul mezunlarının çoğu kez, lise mezuniyet imtihanlarına girerek meslekleri ile ilgisiz fakülterlere devam etmeleri,
- Mezunların Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’ni besleyecek kaynak oluşturması hususunda Bakanlıkça alınacak tedbirlerin yetersizliği.⁵⁰

Komite raporuna ayrıntılı şekilde yansıyan bu tespitler, İmam hatip okullarında mevcut eğitim durumunun, bu kurumdan beklenen amaçlarla örtüşmediği gerçeğini açıkça ortaya koymaktadır. Raporunda İmam Hatip okulları ekseninde din eğitimiyle ilgili sorunlar bu şekilde tespit edildikten sonra, sorunların çözümüne yönelik, bu okullarının yatılı hale getirilmesi, ders programlarının yalnızca din adamı yetiştirecek surette bakanlık, diyanet, üniversite temsilcileri tarafından koordineli olarak düzenlenmesi, mezunlarının Ankara Üniversitesi İlahiyat fakültesine veya İstanbul ile Ankara Üniversiteleri Klasik Şark Dilleri Bölümlerine devam imkânı sağlanması, dini hizmet erbabı arasında tahsile göre sınıflandırma ve terfilerin yapılması, önerilerinde bulunulmuştur.⁵¹

⁴⁷ *Din ile İlgili Eğitim ve Öğretim Komitesi Raporu*, s. 7-8.

⁴⁸ *Millî Eğitim Hareketleri 1927-1966*, s. 32.

⁴⁹ Mustafa Öcal, “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğretimi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 1, Bursa 1998, s. 246.

⁵⁰ *Din ile İlgili Eğitim ve Öğretim Komitesi Raporu*, s. 11-15.

⁵¹ *Din ile İlgili Eğitim ve Öğretim Komitesi Raporu*, s. 15-16.

Bu önerilere bakıldığında, İmam hatip okullarının kendilerinden beklenen amaca hizmet etmesi için nitelik itibariyle geliştirilmesinin öncelendiği görülmektedir. Bu durum, eğitim sistemi içerisinde yer alan bütün kurumlar için geçerlidir. Nitelik itibariyle yetersiz olan kurumların sayısı ne kadar fazla olursa olsun, sayısal veriden öteye bir anlam taşımayacaktır.

2.1.3. Öğretmen Okullarında Din Bilgisi Dersleri

İlkokul ve ortaokullara seçmeli din dersleri konulması, bu dersi verecek öğretmenleri yetiştiren kurumların programlarında bu derslere de yer verilmesini gerekli kılmış; din bilgisi dersi, öğretmen okulları 2. Devre 1. ve 2. sınıflarında haftalık bir saat olarak yerini almıştır. Bu derslerin öğretmen ihtiyacı, ilahiyat fakültesi mezunlarından sağlanmıştır.⁵²

Öğretmen okullarında okutulan kitaplardan biri Ahmet Hamdi Akseki'nin ilk baskısı 1933'te yapılan "İslam Din" kitabıdır. Ahmet Hamdi Akseki, 1947'de Şerafettin Yaltkaya vefatından sonra Diyanet başkanlığına getirilmiş, bu görevinde iken Ocak 1951 de vefat etmiştir.⁵³

1960'lı yılların başında öğretmen okullarında ders ve yardımcı kitap okutulan diğer kaynak ise, Türkiye'de din psikolojisi alanında yapılan bilimsel çalışmalara önemli katkısı olan ilk akademisyen din psikoloğu Neda Armaner'in "Din Bilgisi 1 ve 2" kitaplarıdır. Armaner, din psikolojisi, din-pedagoji ilişkisi, din pedagojisinde metot, kişilik eğitimi, dinsel iletişim konularında çalışmalarıyla, Türkiye'de din psikolojisi alanında yapılan bilimsel çalışmalara büyük katkı sağlamıştır.⁵⁴

Öğretmen okullarında son sınıf öğretim metodu dersi için de "Din Eğitim ve Öğretiminde Metodik Bilgiler" kitabı kullanılmıştır.⁵⁵ Din dersleri için eğitim ve öğretim usullerinin belirlenmesi, bu derslerin planlı ve sistemli biçimde okutulması için komite tarafından üzerinde durulan hususların başında yer almıştır.

2.1.4. Öğretmen Okullarında Din Bilgisi Dersleri

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1949-1950 eğitim öğretim yılından itibaren faaliyette olup, 1960 yılı başında ülkedeki tek ilahiyat fakültesidir.⁵⁶ Fakülte, din konusunun ilmi esaslara göre incelenmesi, mesleki yeterlilikte din adamları yetiştirilmesi amacıyla kurulmuştur. Fakültede okutulan derslerin esasını, dini ilimler teşkil etmekle birlikte, bu derslerin felsefe, dinler tarihi, İslam Türk sanatları tarihi, psikoloji, sosyoloji, doğu ve batı dinleri gibi derslerle takviyesi gerekli görülmüştür.

Komite raporuna göre, öğretim üyesi temini ve öğrencilerin programa intibakı, fakültenin en önemli sorunları arasında görülmektedir. Fakülte programının liselerde olmayan derslerle yüklü olması, fakülteler için öğrenci kaynağının temini hususuna önem kazandırmıştır. İlahiyat fakültesine bütün lise mezunları yerine, yetişme durumlarını dikkate alarak seçimle öğrenci alınması, bu kurumun hedeflerine ulaşılmasını sağlayacak yöntem olarak görülmektedir. İmam hatip okul mezunlarının fakülteye kabulü, ilahiyat fakültesine fakülte idaresinin belirleyeceği esaslara göre seçimle öğrenci alınması, komite raporunda vurgulanan öneriler arasında yer almıştır.⁵⁷

Komite çalışmalarına bizzat katılan dönemin ilahiyat fakültesi dekanı Prof. Dr. Neşet Çağatay'a göre de dini hizmet erbabının halk ile temasta bulunması itibariyle, pratik bilgiler kazandırılması önem taşımaya rağmen; fakülte programları bu açıdan yetersizdir.

Komite raporunda vurgulanan bir diğer husus, fakülte ile diyanet kurumu arasında iş birliğinin önemidir. Dini hizmet erbabının sınıflandırılmaksızın ilkökul mezunu ile fakülte mezununun aynı memuriyet sınıfına dâhil edilmesi, diyanet kadrolarının düşük ücretli kadrolar olması, fakülte mezunlarının diyanet hizmetinde çalışmamlarının başlıca sebebi olarak raporda gösterilmiştir. Diyanet kurumundan en büyük beklenti, ilahiyat fakültesinden yetişen elemanları bünyesine katacak surette teşkilatlanmasıdır. Bu hususta raporda, diyanet teşkilatında fakülte mezunlarının istihdamını mümkün kılacak değişiklikler yapılması, fakülte programlarının diyanetin ihtiyaçları açısından revizyonu, bazı fakülte mezunlarının Diyanet'in kontrolünde ilahiyat fakültesinde veya Yüksek İslam Enstitüsü'nde doktora yapma imkânı sağlanması noktalarına dikkat çekilmiştir.⁵⁸

⁵² Din ile İlgili Eğitim ve Öğretim Komitesi Raporu, s. 16.

⁵³ Abdullah Kahraman, "Zor Zamanda Yapılabileceklerin En iyisini Yapan Bir İslam Alimi: Ahmet Hamdi Akseki (1887-1951)", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, C.3/6, Konya 2005, s. 299. Akseki'nin basılmış ve basılmamış eserleri için bkz. Kahraman, *agm*, s. 299-302.

⁵⁴ Mustafa Koç, "Türk Din Psikolojisinde Öncü Bir İsim: Neda Armaner Üzerine Biyografik Bir Araştırma", *Bilimname*, S. 36, Kayseri 2018, s. 217-218.

⁵⁵ Din ile İlgili Eğitim ve Öğretim Komitesi Raporu, s. 17.

⁵⁶ Münir Koştaş, "Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 31, S. 4, Ankara 1989, s. 8-14.

⁵⁷ Din ile İlgili Eğitim ve Öğretim Komitesi Raporu, s. 18-20.

⁵⁸ Din ile İlgili Eğitim ve Öğretim Komitesi Raporu, s. 19-20.

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ EĞİTİM POLİTİKALARININ RESMİ EĞİTİM RAPORLARINA YANSIMASI

Komite raporunun son kısmında, Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı Sadettin Evrin, 27 Mayıs Askeri Darbesi'nden sonra Diyanet İşleri Başkan Yardımcılığına getirilmiştir. İmam hatip okulları, Yüksek İslam Enstitüsü, ilahiyat fakültesi gelişmeleri ve Kur'an kursları hakkında toplu görüşlerine yer verilmiştir.

Bu kısımda, iyi yetişmiş din adamları, ülkemizde dar bir dünya görüşünün beslediği taassuptan kurtulmanın yolu olarak vurgulanmış; bu noktada da raporun diğer kısımlarından farklı olarak ilahiyat fakültesi ve Yüksek İslam Enstitüsü'nden beklenen amaçlar tespit edilmiştir. Türkiye Eğitim Komisyon Raporu'nda ilahiyat fakültesine yer verilmekle birlikte, Yüksek İslam Enstitüsü'ne temas edilmemiştir. Komisyon raporlarında ilahiyat fakültesi, İslam dininin diğer dinler ve müspet ilimler çerçevesinde yeri ve dinin felsefesiyle ilgilenen kurum olarak, dinler arası birliktelik ve hoşgörü temelini atılması, İslamiyet'e karşı dış kamuoyunda fanatizm telakkisinin giderilmesi açısından önemli bir kurum olarak görülmektedir. Yüksek İslam Enstitüsü ise, İslam esaslarının hukuk ve içtimaiyat prensipleriyle kavratılması suretiyle, dogmatik zihniyetle mücadele edilmesi ve dogmatik anlayışın yeniden harekete geçirilmesinin önlenmesi açısından önemli misyon üstlenmiştir.⁵⁹

Yüksek İslam Enstitüsü, Demokrat Parti iktidarında İmam hatip okullarının sayısının artması, ortaokullara da din derslerinin konulması, öğretmen ihtiyacı ve yükseköğrenim ihtiyaçlarının karşılanması için 1959-1960 öğretim yılında Millî Eğitim Bakanlığına bağlı olarak İstanbul'da 4 yıllık yüksekokul statüsünde açılmıştır.⁶⁰ Ülkemizde 1960-1961 yılında 1 Yüksek İslam enstitüsü faal iken; bu sayı, 1962-1963 öğretim yılında 2'ye, 1965-1966 öğretim yılında 3'e yükselmiştir. Kurumda eğitim gören öğrenci sayısı da 1960-1961 yılında 165 iken, 1965-1966 yılında 977'e yükselmiştir.⁶¹

Sadettin Evrin'in görüşlerinde üzerinde durulan diğer konu ise, Kur'an kurslarıdır. Komite raporunun diğer kısımlarında bu hususa yer verilmemiş; yalnızca son kısımda toplu görüşlerde temas edilmiştir. Kur'an kurslarıyla ilgili tespit ve öneriler arasında, ülkemizdeki Kur'an kurslarının durumu, cami köşelerindeki Kur'an kurslarına izin verilmemesi, İmam hatip okullarından bir kısmının şehirlerde dağınık yerlerdeki Kur'an kursları için kullanılması, Kur'an derslerinin ortaokullarda pazar günleri ve tatil aylarında seçmeli ders olarak verilmesi, kursların Bakanlığın sıkı nezaretinde yürütülmesi hususlarına dikkat çekilmiştir.⁶²

Raporda yer alan Kur'an kursları kanalıyla din öğretiminin, Kur'an-ı Kerim'in de yasakladığı durumlara ve irticai eğilimlere yol açma tehlikesine, Türkiye Eğitim Komisyonu Raporunda da işaret edilmiş; bu hususta Eğitim Bakanlığının etkin kontrolü vurgulanmıştır.⁶³

SONUÇ

DP iktidarı döneminde eğitim anlayışı ve esaslarına bakıldığında, eğitimde belirlenen hedef ve ilkelerin dönemin iç ve dış koşullarına uygun olduğu görülmektedir. 1945 sonrası dünya ve ülke konjonktüründe yaşanan gelişmeler, Sovyet komünizminin tehdit olarak algılanması ekseninde ABD ile gelişen ilişkiler, dönemin eğitim ve kültürel hayatını da şekillendirmiştir. DP hükümet programlarında yer alan, zararlı ideolojiler karşısında kültürel gelişme için millî ahlak ve manevi değerler vurgusu, ülkede din eğitiminin yaygınlaştırılmasına yönelik politikaların izlenmesine önem kazandırmıştır. Bununla birlikte, temel eğitime öncelik verilmesi, geri kalmış bölgelerde eğitim imkânlarının yaygınlaştırılması yanında, yaşanan ekonomik gelişmelere paralel mesleki ve teknik öğretimin geliştirilmesi, dönemin eğitim uygulamalarına temel teşkil etmiştir.

DP döneminin eğitim anlayışı açısından en önemli gelişme, hiç şüphesiz bu dönemde toplanan iki eğitim şurası olmuştur. Ülkedeki eğitim sisteminin çağın koşullarına göre yeniden düzenlenmesi ve geliştirilmesi için önemli hususları gündeme taşıyan bu şuralarda yapılan görüşmeler ve alınan kararların, ilköğretim ve mesleki-teknik öğretim konularına ilişkin olması da, iktidarın bu eğitim kademelerine verdiği önemin göstergesi olmuştur. Bu dönemde alınan bazı kararların 1960 sonrasında uygulamaya geçirilmesi de izlenen politikaların sonraki dönemlere uzun vadeli etkisini ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte, mali kaynak yetersizliği, birçok alanda olduğu gibi eğitimde de altyapısal sorunları ve fiziki yetersizlikleri beraberinde getirirken; nüfus artışına paralel olarak eğitim kurumlarına talep artışı, nitelikli personel yetersizliği, müfredat uygulamasında karşılaşılan sıkıntılar, Bakanlık bünyesinde sık yapılan değişiklikler eğitimin niteliğini de etkilemiştir.

⁵⁹ *Din ile İlgili Eğitim ve Öğretim Komitesi Raporu* s. 21-23.

⁶⁰ Suat Cebeci, "Cumhuriyet Döneminde Yüksek Din Öğretimi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 41, S. 4, Ankara 1999, s. 229-231.

⁶¹ *Millî Eğitim Hareketleri 1927-1966*, s. 61, 64.

⁶² *Din ile İlgili Eğitim ve Öğretim Komitesi Raporu*, s. 23-24.

⁶³ Bkz. *Türkiye Eğitim Millî Komisyonu Raporu*, s. 111.

SEHER AKÇA

Demokrat Parti döneminin eğitim anlayış ve uygulamalarının değerlendirilmesi açısından, 1960 yılı başlarında Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanan raporlar önem taşımaktadır. Bu raporlardan biri, Türkiye Eğitim Millî Komisyonu Raporu; diğeri, Din ile İlgili Eğitim ve Öğretim Komitesi Raporudur.

Türkiye Eğitim Millî Komisyonu Raporu'nda okul öncesinden yükseköğretime, yetişkin eğitiminden kadın eğitime, mesleki teknik eğitimden öğretmen yetiştirmeye, din eğitim ve öğretiminden yabancı dil öğretime, eğitim teşkilatlanmasından mali kaynaklara kadar eğitimle ilgili her konu için gözlem, tespit ve tavsiyeler yer almıştır. Komisyon raporunun Türk eğitim sisteminin hemen her alanını kapsayıcı nitelikte ve saha tetkiklerine dayalı olarak hazırlandığı görülmektedir.

Din ile İlgili Eğitim ve Öğretim Komitesi Raporu ise, yalnız din eğitime ilişkin tespit ve önerileri içermektedir. Türkiye Eğitim Millî Komisyonu Raporu, eğitim istatistikleri, bakanlık arşiv ve dosyaları komite raporuna kaynak teşkil etmiştir.

Türkiye Eğitim Komisyon Raporunun Din Eğitimi Raporuna, Din Eğitimi Raporunun da Millî Eğitim Şûra kararlarına kaynaklık etmesi yanında; her iki rapor, 1950 ve 1960'lar Türkiye'sinde eğitimin çeşitli kademelerine ilişkin ortaya koydukları tespitlerle, yalnız Demokrat Parti Dönemi uygulamaları için değil; günümüzdeki her alanda gündeme gelen eğitim tartışmaları için de önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KAYNAKÇA

1. Gazeteler

“M. Eğitim Şûrası bu sabah çalışmalarına başlıyor”, *Zafer*, 5 Şubat 1953.

“Millî Eğitim Şûrası dün sabah açıldı”, *Zafer*, 6 Şubat 1953.

“Yeni ilkokul programı dün şûraca kabul edildi”, *Zafer*, 17 Şubat 1953.

“Maarif şûrası bugün içtima ediyor”; *Zafer*, 18 Mart 1957.

“Altıncı Maarif Şûrası toplandı”, *Zafer*, 19 Mart 1957.

“Maarif şûrası içtimaı dün nihayete erdi”, *Zafer*, 24 Mart 1957.

2. Kitap ve Makaleler

ALBAYRAK, Mustafa, “D.P. Hükümetlerinin Politikaları (1950-1960)”, *Türkler*, C. 16, Ankara 2002, ss. 1578-1623.

Altıncı Maarif Şûrası (Çalışma Esasları, Komisyon Raporları, Konuşmalar), Millî Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1990.

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ EĞİTİM POLİTİKALARININ RESMİ EĞİTİM RAPORLARINA YANSIMASI

BAYTAL, Yaşar, “Demokrat Parti’nin Eğitim Politikalarında Din ve Dini Okullar”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 66, Ankara 2020, ss. 91-122.

Beşinci Millî Eğitim Şûrası (Çalışma Esasları, Komisyon Raporları, Konuşmalar), Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1991.

CEBECİ, Suat, “Cumhuriyet Döneminde Yüksek Din Öğretimi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 41, S. 4, Ankara 1999, ss. 227-235.

Demokrat Parti Tüzük ve Programı, Güneş Matbaacılık, Ankara 1952.

Din ile İlgili Eğitim ve Öğretim Komitesi Raporu, MEB, Ankara 1961.

İNAL, Kemal, *Eğitim ve İktidar: Türkiye’de Ders Kitaplarında Demokratik ve Milliyetçi Değerler*, Ütopya Yay., Ankara 2004.

KAHRAMAN, Abdullah, “Zor Zamanda Yapılabileceklerin En İyisini Yapan Bir İslam Alimi Ahmet Hamdi Akseki (1887-1951)”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, C. 3, Konya 2005, ss. 297-312.

KARAKÖK, Tunay, “Menderes Dönemi’nde (1950 – 1960) Türkiye’de Eğitim”, *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, C. 1/2, Zonguldak 2011, ss. 89-97.

KOÇ, Mustafa, “Türk Din Psikolojisinde Öncü Bir İsim: Neda Armaner Üzerine Biyografik Bir Araştırma”, *Bilimname*, S. 36, Kayseri 2018, ss. 213-259.

KOŞTAŞ, Münir, “Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 31, Ankara 1989, ss. 1-27.

MARIM, Yüksel – SAM, Rıza, “1950-1960 Arası Amerikalı Uzman Raporları Bağlamında Türk Eğitim Sistemine Çizilen Yol Haritası”, *Kaygı*, S. 30, Bursa 2018, ss. 13-33.

Millî Eğitim Hareketleri 1927-1966, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1967.

OKUDAN, İskender, *Maarif Vekili Tefik İleri*, Nobel Akademik Yay., Ankara 2011.

ÖCAL, Mustafa, “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğretimi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 6, Bursa 1998, ss. 241-268.

SAKAOĞLU, Necdet, *Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2003.

TANGÜLÜ, Zafer, “Demokrat Parti Dönemi Eğitim Politikaları”, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, C. 10/2, Ankara 2012, ss. 389-410.

Türkiye Eğitim Millî Komisyonu Raporu, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1960.

WOFFORD, Kate V., *Türkiye Köy İlkokulları Hakkında Rapor*, çev. Fatma Varış, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1952.

 AMALIA LEVANONI**

çev. KURBAN DURMUŞOĞLU***

 10.53718/gttad.1164113

ÖZ

Paradigmatik tarihsel olaylar ve anlatılar, insanların kolektif hafızasını ya da insanların kolektif olarak yaşamaya ve düşünmeye çağrıldıkları kodları düzenler ve şekillendirir.¹ Böylece, ilkel mitolojik gelenekler insanların kozmolojik düzene ve bu düzendeki yerlerine dair algılarını şekillendirmiş ve paradigmatik tarihsel olaylar halkların tarih ve kimlik yasalarını ifade eder hâle gelmiştir.² Nüfuz sahibi gruplar, ait oldukları toplumlarının geçmişini yaratma sürecine aktif olarak katılmaktadırlar. Bu gruplar arşiv kayıtlarını, önceki nesillere ait edebî belgeleri kopyalayıp kısaltmakta, toplumsal düzeni ve kendi konumlarını destekleyen bir hafıza inşa etmek için akıcı sözlü gelenekleri ve efsanevî anlatıları korumaktadırlar.³ Yine onlar, sosyal ve siyasî çıkarlarını ve amaçlarını güvence altına almak için gerektiğinde, belgeleri ve sözlü gelenekleri revize eder, değiştirir ve yorumlarlar. O halde hafıza, sürekli değişen bir süreç içinde farklı zaman noktalarında farklı şekilde işler.⁴ Bu bağlamda, geçmiş anlatıların, imgelerin ve mitlerin revizyonları ve yorumları, güçlü grupların konumlarını nasıl inşa ettiklerini, meşruiyet ve otorite iddialarını nasıl dile getirdiklerini araştırmak için yararlı kaynaklardır.⁵ Mısır hakimi Memlûkler (648-923/1250-1517) ile Irak ve İran İlhanlı Moğolları arasında 25 Ramazan 658/3 Eylül 1260 tarihinde gerçekleşen Ayn Câlût Savaşı, “Golyat Baharı” veya Harod Baharı (Filistin’de Baysan’ın kuzeydoğusunda) o zamanlar da bile önemli bir tarihî dönüm noktası olarak görülüyordu. Bu savaş, İslam’ı yenilmez bir putperest düşman tarafından yok edilme tehlikesinden kurtaran bir olay olarak kabul edildi.⁶ Efsanevî unsurlar çok geçmeden savaşın tarihî kayıtlarına dâhil edildi ve sonraki nesillerin birçok kroniğinde korundu. Kronik yazarlarının savaşla ilgili anlatımlarında zaman zaman farklılıklar ortaya çıkar; bazı figürler ve efsanevî ayrıntılar vurgulanırken diğerleri gizlenir, böylece dolaylı olarak yazarların olaya ilişkin yorumları ve benzer çağdaş meselelere ilişkin duruşları ortaya çıkar. Memlûk tarih literatüründe Ayn Câlût Savaşı’na paradigmatik bir tarihsel olay statüsü verilmiştir. Bu nedenle, olayların gerçekleştiği zamanın çok ötesinde, Memlûk ve din bilgini seçkinlerinin (‘ulemâ’nın) meşruiyet, otorite ve güç üzerine süregelen söylemlerdeki duruşlarını veya iddialarını ifade etmeleri için alakalı ve geçerli bir araç olarak kaldı. Arap tarihçiler bugüne kadar İslam tarihi üzerine yaptıkları incelemelere monografiler ve özel bölümler ayırırken, İslam’ın Orta Çağ’daki düşmanları olan Moğolları, Hıristiyanlığın müttefiki ve Batı emperyalizminin kolu olan Siyonist düşmanla özdeşleştirerek çağdaş bir yorum sunuyorlar. Bu makale, efsanevî ve paradigmatik unsurların Ayn Câlût Savaşı’nın çeşitli tarihsel anlatılarındaki yansımalarını incelemekte ve bunların güçlü gruplar, özellikle de Memlûkler ve ulemâ tarafından sosyal ve siyasî çıkarlarını müzakere ettikleri güç, tabakalaşma, meşruiyet ve otorite konularına ilişkin söylemlerinde nasıl kullanıldığını göstermektedir.

* Amalia Levanoni, “The Battle of ‘Ayn Jâlût: A Paradigmatic Historical Event in Mamlûk Historical Narratives”, *Ulrich Haarmann Memorial Lecture*, C. 11, Berlin, 2014, ss. 1-26.

** Prof. Dr., University of Haifa, Department of Middle Eastern History, Hayfa/İSRAİL, E-Posta: levanoni@research.haifa.ac.il, **ORCID ID:** 0000-0002-3670-1947.

*** Arş. Gör., Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Bayburt/TÜRKİYE, E-Posta: kdurmusoglu@bayburt.edu.tr, **ORCID ID:** 0000-0001-5847-1209.

¹ Jeffrey K. Olick ve Joyce Robbins, “Social Memory Studies: From ‘Collective Memory’ to the Historical Sociology of Mnemonic Practices”, *Annual Review of Sociology*, C. 24 (1998), s. 122.

² Olick ve Robbins, *age*.

³ Olick ve Robbins, *age*, s. 127-128.

⁴ Olick ve Robbins, *age*, s. 116.

⁵ Olick ve Robbins, *age*, s. 130.

⁶ İmâdüddin İsmâ‘îl Ebû’l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri’l-beşer*, Kahire t.y., C. 3, s. 205.

AYN CÂLÛT SAVAŞI: MEMLÛK TARİH ANLATILARINDA PARADİGMATİK BİR TARİHSEL OLAY

Anahtar Kelimeler: Ayn Câlût Zaferi, Memlûkler, Moğollar, Baybars, Kutuz, Kitbukâ.

THE BATTLE OF 'AYN JÂLÛT: A PARADIGMATIC HISTORICAL EVENT IN MAMLÛK HISTORICAL NARRATIVES

ABSTRACT

Paradigmatic historical events and narratives organize and shape people's collective memory, or the codes according to which people are called upon to live and think collectively. Thus, primordial mythological traditions have shaped people's perception of the cosmological order and their place in it, and paradigmatic historical events are seen as expressing the laws of peoples' history and identity. Influential groups have been actively involved in creating their community's past. They copy and abridge archival records, literary documents from previous generations and preserve fluid oral traditions and mythical narratives to build a memory that buttresses the social order and their position in it. When it necessary, they also revise, change and interpret documents and oral traditions to secure their social and political interests and purposes. Memory, then, works differently at different points of time in an ever-changing process. In this context, revisions and interpretations of past narratives, images and myths are useful sources for exploring how powerful groups build their position and articulate their claims for legitimacy and authority. The battle of 'Ayn Jâlût, the "Spring of Goliath", or Harod Spring (to the northeast of Baysan in Palestine) between the Mamlûks, the rulers of Egypt (648–923/1250–1517), and the Mongols of the Ilkhanate of Iraq and Persia, which took place on the 25 Ramağân 658/3rd of September 1260, was already viewed an important historical landmark at the time. It was considered an event that saved Islam from the danger of annihilation by an undefeated heathen enemy. Mythical elements were soon included in the historical records of the battle and were preserved in many chronicles of later generations. Occasionally, differences appear in the chroniclers' accounts of the battle, where certain figures and legendary details are highlighted and others obscured, thus indirectly revealing the writers' interpretations of the event and their stance on analogous contemporary issues. In Mamlûk historical literature the Battle of 'Ayn Jâlût was conferred the status of a paradigmatic historical event. As such, it remained a relevant and valid vehicle far beyond the time the events took place for the Mamlûk and religious learned elites ('ulamâ') to express their stance or claims in ongoing discourses on legitimacy, authority and power. To this day Arab historians devote monographs and exclusive chapters in their treatises on the history of Islam, while giving it a contemporary interpretation identifying the Mongols, the medieval enemies of Islam, with the Zionist enemy, Christianity's ally and the arm of Western imperialism. This article examines the reflections of legendary and paradigmatic elements in the various historical accounts of 'Ayn Jâlût battle and shows how they were used by powerful groups, especially the Mamlûks and the 'ulamâ', in their discourse on issues of power, stratification, legitimacy and authority through which they negotiated their social and political interests.

Keywords: 'Ayn Jâlût, Mamlûks, Mongols, Baybars, Qutuz, Kitbughâ.

GİRİŞ

(Savaş ve Tarihsel Arka Planı)

Moğol İmparatorluğu, Cengiz Han'ın (ö. 1227) önderliğinde Avrupa-Asya bozkırlarının doğu kesiminde Moğol ve Türk kabilelerinin birleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Moğollar kısa süre içinde Orta Asya'yı fethederek batıya, Müslüman dünyasına doğru ilerlemeye başladılar. Bu süreç-Müslümanlar açısından-Cengiz Han'ın torunu Hülegü'nün (Hülâgû) 656/1258'de Bağdat'ı ele geçirmesi ve İslam dünyasında dinî otoritenin sembolü olan Abbâsi halifeliğinin sona ermesiyle sonuçlandı.⁷ 657/1259'da Suriye de fethedildi ve Safer 658/Şubat 1260'ta Moğollar, Müslüman toplumun ruhani liderleri olan 'ulemâ'yı da içeren şehrin ileri gelenleriyle yapılan kapitülasyon anlaşmasının bir parçası olarak Dımaşk'a girdi.⁸ Hülegü, Moğol askeri komutanı ve valisi Kitbukâ Noyan'ı bölgedeki Moğol işgalini desteklemek için küçük bir birlikle bırakarak Azerbaycan'a gitti. Suriye'deki Eyyûbî hükümdarlarından bazıları, iktidarlarını korumak ve halkı acı çekmekten kurtarmak için Moğolların savaş çabalarına katılarak onlarla işbirliği yapmayı seçerken, bazıları da Dımaşk Meliki Nâsır Yûsuf gibi onlarla işbirliği yapmak ve onlara direnmek arasında kararsız kaldı.⁹ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr Ebü'l-Fidâ (ö. 774/1373) gibi geleneksel tarihçiler, İslam'ın fethedilen Müslüman ülkelerde tanınan resmî din olmaktan çıktığını belirterek İslam'daki dramatik tarihsel değişime dikkat çekmişlerdir.¹⁰

Asya'daki Moğol fetihlerinden sonra, geriye kalan tek özerk Müslüman rejim Mısır'daki Memlûkler'inkiydi. Dağılan Eyyûbî ordularından ve Moğol kuvvetlerinden önce kaçan Bedevi, Türkmen ve Kürt aşiretlerinden bir

⁷ Mûsâ b. Muhammed el-Yûnîni, *Zeyl Mir'âtü'z-zamân*, Haydarâbâd-Deccan 1954, C. 1, s. 85.

⁸ C. Cahen, "La Chronique des Eyyubids d'al-Makin b. al-'Amid", *Bulletin d'études orientales de l'Institut Français de Damas*, C. 15 (1955-57), s. 173; el-Yûnîni, *Zeyl Mir'âtü'z-Zamân*, C. 1, s. 349-50.

⁹ el-Yûnîni, *Zeyl Mir'âtü'z-zamân*, C. 1, s. 357-56, 367, 377; Abdurrahmân b. İsmâil Ebü Şâme, *Terâcimu ricâlü'l-karneyn*, Beyrut, 1974, s. 204-5.

¹⁰ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr Ebü'l-Fidâ, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut ve Riyad 1966, C. 13, s. 202-203, 216-17.

grup savaşçı Mısır'a akın ederek Memlûk ordusuna katıldı. Mısır'a dönenler arasında, Mısır'daki Eyyübî rejimini devirip Memlûklerin iktidarı ele geçirmesine sebep olan isyanı (648/1250) kışkırtan Memlûk seçkin birliği Bahriyye'nin Memlûkleri de vardı. Liderleri Baybars, geleceğin sultanı el-Zâhir, Ayn Câlût Savaşı'nda önde gelen emirlerden biri olacaktı.

Kitbukâ, Golan ve Maveraünnehir'deki Eyyübî kalelerini ele geçirmeye devam ederken, bölgeyi tanımak ve bölgedeki şehir ve köylere ölüm ve yıkım getirerek, erkekleri öldürüp kadın ve çocukları esir alarak halkın kalbine korku salmak için Filistin'in güneyine ve Maveraünnehir'e bir birlik gönderdi.¹¹ Bu kuvvet Gazze'ye kadar ulaştı ve Cemâziyelâhir 658/Mart-Nisan 1260'ta çok sayıda ganimet ve esirle Dımaşk'a döndü.¹² Baybars'a, görevi Moğollar hakkında bilgi toplamak olan bir keşif kuvvetinin komutası verildi. Gazze'ye ulaştığında, Lübnan'daki Bekâ'da bulunan Kitbukâ'yı yaklaşan Memlûk ordusu hakkında uyararak için kuzeye doğru çekilen küçük bir Moğol kuvveti buldu. Kitbukâ'nın ordusu o sırada ya otlatılmak ya da sefer kuvveti olarak çeşitli yerlere dağılmıştı. Kitbukâ'nın ordusu ateş gücü, hareket kabiliyeti ve sayısal üstünlük gibi alışlagelmiş avantajlardan hiçbirine sahip değildi.¹³

Memlûk sultanı el-Muzaffer Kutuz, tam teçhizatlı ve savaşa hazır bir orduyla Kahire'den yola çıktı.¹⁴ Baybars'tan kısa bir süre sonra Gazze'ye ulaştı ve oradan da savaşta tarafsızlığını sağladığı Haçlı Akka'ya yürüdü. Bu hazırlıklar savaşın tarihinin tesadüfî olmadığını göstermektedir: Ramazan'ın 27'sine en yakın Cuma veya Müslümanların Kur'an'ın ilk ayetlerinin Hz. Muhammed'e indirildiğine inandıkları *Kadir Gecesi*.

Savaş yerine ulaşan Memlûk kuvvetleri arasında Moğollarla ilk karşılaşan Baybars oldu.¹⁵ Bir tepenin zirvesine çıktı ve Moğol ordusunun çoktan tepenin eteğindeki pınarın başında olduğunu gördü. Onu gören Moğollar tepeye tırmanmaya başladılar, ancak o onlardan kaçtı ve bir günlük yürüyüş mesafesindeki Kutuz'a haber gönderdi ve daha sonra ona katıldı. Halil b. Aybek İbnü'd-Devâdârî (ö. 736/1336'dan sonra) bir Memlûk emirinin torunu olan ve Memlûk davasına sadık kalan Baybars'ın Moğollara saldırma fırsatını "Allah'ın ve İslam'ın rızasını kazanmak ve yaklaşmakta olan Müslüman ordularının gözünde onları küçük düşürmek için kullandı (*li takûn lehu'l-yed el-beydâ'ında Allâh ta-âlâ ve- 'ında al-İslâm va- li-yuşaghghirahum fî a'yun al-juyûsh al-qâdima 'alayhim*)".¹⁶

Savaş 25 Ramazan 658/3 Eylül 1260 Cuma günü şafak vakti başladı.¹⁷ İlk başta Memlûk ordusunun sol kanadı Moğolların sağ kanadı tarafından alt edildi. Kutuz kuvvetlerini yeniden toplamayı başardı ve başarılı bir ikinci saldırı düzenledi, ancak Moğollar toparlandı ve Memlûkler bir kez daha yenilgiye yakındı. Kutuz tekrar toparlandı ve bu sefer, anlaşılan birkaç denemeden sonra, cepheden bir hücumla Memlûkler Moğolları mağlup etti. Kitbukâ'nın savaşta ölmesi Moğol karargahının çöküşüne katkıda bulunan bir faktördü. Memlûk kaynakları Kitbukâ'nın cesedinin savaştan sonra savaş alanında bulunduğunu ve başının Kahire'ye gönderilerek şehir kapılarında birinin yanına asıldığını kaydeder. Savaştan sonra Moğollar her yöne dağıldılar ve çoğu saklandıkları yerlerde ya yerel köylüler ya da Kutuz'un arkalarından gönderdiği Baybars tarafından öldürüldü.

Savaşla ilgili elimizdeki kayıtlar taraflıdır ve genellikle tutarsızlıklar içermektedir. Ancak anlatılardaki bu farklılıklar, yazarın algı ve amacına uygun olarak farklı anlam ve yorumlarla tarihsel öyküye efsanevî unsurların eklenmesi gibi değişimlerin önünü açmıştır. Arap kaynakları Memlûk kayıplarının sayısından bahsetmez, ancak çok sayıda Moğol ölüsünden bahsederler. Memlûk emiri ve tarihçisi ki; 1260'larda Memlûk emiri ve geleceğin sultanı Mansûr Kalâvûn'un (h. 678-89/1279-90) hizmetinde henüz genç bir Memlûk olan Rüknüddîn Baybars el-Mansûrî (ö. 725/1324-25) ve Muhammed İbn Sâlim b. Vâsıl (ö. 697/1298) savaşta Moğolların büyük bir çoğunluğunun öldürüldüğünü kaydederken¹⁸ savaşa Moğol ordugâhından şahit olan emir Sârimüddîn Özbek¹⁹ tüm Moğol ordusunun yok edildiğini iddia etmiştir. Ermeni tarihçi Het'um, savaştan sağ kurtulan Moğolların Küçük Ermenistan'a sığındıklarını anlatır.²⁰ Bazı kaynaklar, Hülegü'nün Kitbukâ'ya takviye olarak 2.000 kişilik yeni bir birlik gönderdiğini, ancak peşlerinden giden Baybars tarafından bu birliğin de kökünün kazındığını belirtmektedir.²¹ Baybars'ın biyografî yazarı Muhyiddîn İbn Abdüzzâhir (ö. 726/1326), efendisinin Moğol takviye kuvvetlerini Hama'nın kuzeyinde mağlup ettiğini anlatır.²² Buna karşılık İbn Vâsıl ve Muhammed İbn Ahmed ez-

¹¹ R. Amitai, "Mongol raids into Palestine (A.D. 1260 and 1300)", *Journal of the Royal Asiatic Society*, C. 119 (1987), s. 236-55.

¹² Ebû Şâme, *Terâcîmu ricâlû'l-karneyn*, s. 204; İbn Kesîr, *Bidâye*, C. 13, s. 226-27.

¹³ Reuven Amitai-Preiss, "Ayn Jâlût revisited", *Târîh*, C. 2 (1992), s. 122-130; Reuven Amitai-Preiss, "Ayn Jâlût", *Encyclopaedia of Islam*, Üçüncü baskı.

¹⁴ Baybars el-Mansûrî ed-Devâdâr, *Zübdetü'l-fikre fî târihi'l-hicre*, Ed. Donald S. Richards, Beyrut 1998, s. 51-52.

¹⁵ Amitai-Preiss, "Ayn Jâlût Revisited", s. 121-22.

¹⁶ Halil b. Aybek İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer ve câmi'u'l-gurer*, Ed. Ulrich Haarmann, Kahire 1971, C. 8, s. 49.

¹⁷ Amitai-Preiss, "Ayn Jâlût revisited", s. 133-41.

¹⁸ Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 51; Muhammed b. Sâlim İbn Vâsıl, *Muferricü'l-kürüb fî ahbâr Benî Eyyüb*, nşr. Abdüselâm el-Tedmurî, Beyrut, 2004, s. 292.

¹⁹ Levi Della Vida, *L'invasione dei Tartari in Siria nel 1260*, Roma 1935, s. 366.

²⁰ Amitai-Preiss, "Ayn Jâlût revisited", s. 143.

²¹ Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 51.

²² Muhyiddîn İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir fî sîreti'l-Meliki'z-Zâhir*, nşr. Abdülazîz el-Huveytir, Riyad 1976, s. 67; el-Yûnîni, *Zeyl Mir'âtü'z-zamân*, C. 1, s. 366.

AYN CÂLÛT SAVAŞI: MEMLÛK TARİH ANLATILARINDA PARADİGMATİK BİR TARİHSEL OLAY

Zehebî (ö. 748/1348), Baybars'ın Halep'e ulaştığını ve buradan Dımaşk'ta karargah kurmuş Memlûk ordusuna katılmaya çalıştığını anlatır.²³

Özetlemek gerekirse, Ayn Câlût zaferi, Moğol istilasının ardından hüküm süren dramatik umutsuzluk atmosferine yanıt olarak abartıldı. Ancak savaştaki Memlûk zaferi olağanüstü bir askeri başarı değildi.²⁴ Memlûk ordusu, asker sayısı ve savaş hazırlıkları bakımından Moğollara göre bazı üstünlüklere sahipken, Suriye'de konuşlu Moğol ordusu büyük Moğol ordusunun sadece küçük bir parçasıydı ve askerler farklı yerlerden aceleyle savaşa gönderiliyordu.

1. Savaş, Tarihsel Açıdan Belirleyici Bir Olay

Moğolların böylesine geniş coğrafi alanları engelsiz bir şekilde fethetmeleri göz önüne alındığında, günümüz Müslümanlarının bakış açısından Ayn Câlût Savaşı, şüphesiz gerçek ve haklı olan dramatik bir durumla bağlantılıydı.²⁵ O zamana kadar Müslüman topraklarının fethi, Müslümanların tarihsel hafızasında, İslam tarihinin başlangıcından beri tanıdığı Hristiyan düşmanla ilişkilendirilmişti. Selâhaddîn (h. 567-89/1172-93) gibi bölgedeki varlıklarını sınırlayan kahramanlarla savaşan Haçlılar, İslâm'ın varlığını tehlikeye atıyor olarak algılanmıyordu. İspanya'nın yavaş yavaş Hristiyanların eline geçmesi ve Avrupa'daki Fatimî dayanaklarının kaybı, özellikle Sicilya'da Hristiyanların temel İslam ülkelerinin bir parçası olarak kabul edilmemesine sebep oldu. Moğollar farklıydı-onların büyük ve acımasız bir güce sahip bir düşman olduğu hissi vardı. İran'daki Harezmî rejiminin (617/1220) ve Ortodoks İslam'da egemenliğin sembolü olarak kabul edilen Bağdat'taki Abbâsi halifeliğinin yıkılması, bu kez Müslüman dünyasının yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olduğu izlenimini verdi. Suriyeli bir tarihçi ve Hanbelî bir âlim olan Mûsâ b. Muhammed el-Yûnînî (ö. 726/1326) Bağdat'ın alınmasıyla ilgili duygularını şu şekilde özetlemiştir: "İslam'a bundan daha büyük ve iğrenç bir musibet isabet etmemiştir" (ve *mâ duha 'l-İslâm bi-dâhiye a'zam min hâdhihi 'd-dâhiye ve 'l-lâ'afda*).²⁶ İbn Vâsıl, Mısır'da Kuzey Afrikalıların batıya doğru, bazı insanların da Hicaz ve Yemen'e kaçtığını, kalanların ise düşmanın gelip ülkeyi fethetmesini beklerken büyük bir endişe ve korku içinde olduklarını iddia etmiştir.²⁷ Moğollar tarafından fethedilmemiş olan Batı İslam ülkelerinin siyasî zayıflık içinde olduğu gerçeği, bu dramatik tehlike duygusunu daha da arttırmıştır. Suriye'deki Eyyûbî prenslikleri parçalanmış, yukarıda da belirtildiği gibi bazıları Moğol İmparatorluğu'na katılmıştı. Yeni Memlûk rejimi özerkliğini koruyan tek rejimdi; ancak Memlûklerin Eyyûbîlere karşı gerçekleştirdiği sert darbe ve gruplar arasındaki şiddetli iktidar mücadeleleri nedeniyle o da siyasî olarak istikrarsız görünüyordu.

Kroniklerde İslam'a yönelik Moğol tehdidini dramatize etmek için anlatı stratejileri uygulanmıştır; bunlardan biri de iyi ve kötü arasındaki efsanevî iki kutuplu paradigmatik ayırmadır.²⁸ Moğol ideolojisinin beslediği fikirlerden biri de Tanrı vergisi bir hak olarak Cengiz Han hanedanının evrensel yönetimi idi. Onun otoritesini kabul eden herkes *il*, yani barış ve uyum içinde yaşayan biri olarak kabul edilirken, ona karşı çıkan herkes *yâgfî*, yani kaderi ölüm olan bir asi olarak görülüyordu. Bu aynı zamanda İslami evrensel yönetim kavramıdır. İslami dünya düzeni de benzer şekilde iki kategoriye ayrılmıştır: *Dârü'l-İslâm*, İslam tarafından yönetilen ve bu nedenle barışın hüküm sürdüğü bölgeler ve *Dârü'l-Harb*, İslam kontrolü altında olmayan ve ideal evrensel yönetime ulaşmak için fethedilmesi gereken bölgeler. Buna göre Moğol dünya görüşü, İslam'ın hakikatinin aksine yanlış ve batıl olarak reddedilmiştir. Örneğin Baybars el-Mansûrî, Suriye'de Moğol valisi olarak göreve başladığında *Kitbukâ tâğût*'u put ya da sahte tanrı olarak adlandırmıştır.²⁹ İbnü'd-Devâdârî'ye göre Ayn Câlût Savaşı cesurların korkaklara karşı mücadelesiydi ve sonuçlar, kafirlerin, müşriklerin yenilgisini ve Kur'an taşıyıcılarının zaferini ifade ediyordu.³⁰

İki rakip kültür arasındaki paradigmatik zıtlık, ister Ayn Câlût Savaşı'ndan hemen sonra isterse çok daha sonra yazılmış olsun, tüm Arap kaynaklarında vurgulanmaktadır. Bu kaynaklar, Moğolların hayali niteliklerine ve idarelerine vurgu yaparken onların mağlup halka, özellikle de kadınlar ve çocuklar gibi çaresizlere karşı barbarlıklarının ve acımasızlıklarının üzerinde dururlar.³¹ Açıktır ki; zayıflara merhamet göstermek ve onları, özellikle yöneticiler tarafından korumak, İslam'ın merkezî motifleridir. Düşküne merhamet gösterilmesi ve onların özellikle yöneticiler tarafından korunması, şüphesiz İslam'ın temel motifleridir. Moğol liderler saf olmayan, kaba,

²³ İbn Vâsıl, *Muferricü'l-kürûb*, s. 290; Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve 'l-a'lâm*, ed. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut 2003, C. 14, s. 688.

²⁴ Amitai-Preiss, "Ayn Jâlût Rrevisited", s. 145, 146.

²⁵ Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 51.

²⁶ el-Yûnînî, *Zeyl Mir'âtu'z-zamân*, C. 1, s. 85.

²⁷ İbn Vâsıl, *Muferricü'l-kürûb*, s. 290.

²⁸ Yapısalcı yaklaşımın önde gelen savunucularından Claude Lévi-Strauss, insanların sınıflandırmalar, özellikle de karşıtlık çiftleri biçiminde düşündüklerini ve bunları dünyaya yansıtıklarını ileri sürmüştür. Sadece Levi-Strauss'un taksonomi olarak ele aldığı mit ve bilim değil, yemek pişirme, müzik, sanat, edebiyat, kıyafet, görgü kuralları, evlilik ve ekonomi de insanlığın eşleştirme dürtüsünü ortaya koymaktadır. Ona göre mit, çelişkileri ve zıtlıkları çözmek ya da en azından ılımlı hale getirmek için bunlarla uğraşarak bir toplumun dayandığı paradigmatları sağlamlaştırır. Robert A. Segal, *Myth: A Very Short Introduction*, Oxford 2004, s. 113.

²⁹ Baybars el-Mansûrî el-Devâdâr, *Kitâbü't-tuhfeti'l-mülûkiyye fi 'd-devleti't-Türkiyye*, ed. Abdülhamîd Şâlihî Hâmîdân, Kahire 1987, s. 43.

³⁰ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, C. 8, s. 49.

³¹ ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. 14, s. 680.

kültürsüz ve duyarlılıktan yoksun olarak tanımlanmaktadır. Örneğin, savaştan sonraki ikinci nesil tarihçilerden Mûsâ b. Muhammed el-Yûnînî (ö. 726/1326) ve İbn Kesîr; Halep şehrinin fethinden hemen sonra, henüz alınmamış olan kaleyi cami minaresinden seyretmek için şehre giren Kitbukâ'nın davranışını şöyle anlatırlar: Kitbukâ camiden çıktuktan sonra kendisini seyreden insanların önünde tuvaletini yapmak için harabe bir dükkâna girmiş. Kitbukâ işini bitirdiğinde adamlarından biri kalçasını pamukla bir kez silmiş.³² Bu tasvir, ötekinin, farklı olanın ve yabancı olanın algılanması temelinde onun eylemlerinden tiksinti uyandırmayı amaçlamaktadır. Kitbukâ'nın eylemleri, Moğolların ne kadar günahkâr olduklarını ve geleneklerinin normatif ve aydınlanmış İslam hukukuna aykırılığını göstermektedir. Müslüman algısına göre, tüm insan bedeni salgıları kirletici olarak kabul edilir ve bunlarla temastan sonra arınma yasalarına kesinlikle uyulmalıdır. Dahası, kişinin mahrem yerlerini teşhir etmesi ve aynı cinsten biri tarafından dokunulması İslam'da büyük günahdır. Bu tasvirdeki paradigmatik zıtlık, Moğol barbarlığı ve pislîği ile karşılaştırıldığında İslam'ın aydınlanmasıdır. Celâleddin Suyûtî (ö. 910/1505), on beşinci yüzyılın sonunda-Moğolların İslam'ı kabul etmelerinden ve İslam'a önemli kültürel katkılarını yapmalarından yıllar sonra Moğolları hâlâ hiçbir şeyi haram saymayan güneşe tapanlar olarak tasvir ediyordu: erkek eti de dâhil olmak üzere tüm hayvanların etini yiyorlardı, genellikle birden fazla erkekle cinsel ilişkiye giren kadınların evliliğini kabul etmediler ve atları bile efendileri kadar barbardı. Arpa hakkında hiçbir şey bilmiyorlardı ve toynaklarıyla bitki köklerini kazıyorlardı.³³

2. Memlûk-'Ulemâ' Sosyal ve Siyasî Diyalogunda Ayn Câlût

Ayn Câlût zaferi, Memlûkler ve din bilginleri tarafından siyasî amaçları doğrultusunda manipüle edilebildiği için büyütülmüştür. Haklar ile görevler ve genel anlamda güç ve otorite için propaganda amacıyla savaşın anlatısı, farklı zamanlarda yararlı ve ilgili bir çerçeve haline geldi. Savaşın raporları, anlatıcının algısına ve duruşuna bağlı olarak mübalağalar ve efsanevî unsurlarla doludur. İktidarlarının başlangıcında Memlûklerin konumu, kölelik kökenleri ve şiddet yoluyla iktidara gelmeleriyle bağlantılı olarak meşruiyet eksikliğinden dolayı sorgulanmıştır. Bu nedenle İslam davasına adanmış savaşçılar olarak imajlarını yükseltmekle ilgileniyorlardı. Ayn Câlût Savaşı, onların İslam'a bağlılıklarını kanıtlamak ve iktidarlarının meşruiyet temeli için mükemmel bir ortam sağladı. Baybars'ın hamisi ve biyografi yazarı olan İbn Abdüzzâhir, Memlûklerin duruşunu kroniğinde açıkça yansıtmıştır.³⁴ Onun anlatısında göze çarpan şey, âlimlerin yokluğudur. Ona göre zafer Allah tarafından takdir edilmişti ve Memlûk komutanı Baybars bunu savaş meydanında gerçeğe dönüştürdü: "ve bu fetihler onun (Baybars'ın) kılıcıyla (elde edildi) ve bütün bu zafer Allah'tandır ve ondandır [*ve-kâne hâdhâ el-fütûh kulluhu bi-sayfîhi, ve-hâdhâ el-naşr cemî'u mina Allâh ve min indihî*]"³⁵ Memlûk davasına adanmış bir tarihçi olarak Baybars el-Mansûrî de Ayn Câlût zaferinin Allah ile Memlûkler arasında bir ahit olduğu için mühürlendiğinden bahsetmiştir. Allah'ın, Muzaffer Kutuz ve Türkler tarafından Müslümanların başına getirilen büyük bela ve musibeti ortadan kaldırmayı seçtiğini iddia etmiştir. Memlûkler Allah'a biat ettiler ve tam bir niyetle (*akhlâşu al-niyyât*) Kutsal Savaş'ta (*ve-bây'u Allâh 'alâ al-jihâd*) savaşıyorlardı yemin ettiler.³⁶ Baybars el-Mansûrî'ye göre Allah'ı destekleyen ve onun otoritesini sağlamlaştıran (*şeddü azrahu ve-mekkanü emrahu*) Memlûkler olmuştur³⁷ bu da onların yönetme meşruiyetine işaret etmektedir. On dördüncü yüzyılın sonunda yazan ve bir Memlûk emirinin torunu olan İbrahim İbn Muhammed İbn Aydemir İbn Dokmâk (ö. 809/1403), Memlûklerin İslam'ın savunucuları olarak işlevleri ile bunun mükâfâtı olan yönetim hakları arasında doğrudan bir bağlantı kurmuştur. İbn Dokmâk'a göre Kutuz, emirleri Allah için savaşmaya şu sözlerle çağırmıştır: "...Allah için gerçek bir niyetle savaşın, girişiminiz buna değer (*câhidü fi Allâh bi sıdkî'n-niyye ticâretukum râbiha*)..."³⁸ İslam dinî literatüründe beş farzın yerine getirilmesinin mükâfâtına işaret eden "*icâre râbitası*" ifadesinin zengin bir mecazi anlamı olduğu belirtilmelidir.

Baybars el-Mansûrî, Memlûklerin Ayn Câlût'taki zaferini 648/1249'daki Mansûra³⁹ zaferiyle ilişkilendirmiştir ki bu, o dönemdeki iki başarısından ilkidir. Memlûkler, Eyyûbî sultanı Sâlih Eyyûb'un (h. 636-46/1239-49) savaştan önce hastalıktan ölmesi ve başkomutan Fahreddin İbnü'l-Şeyh'in (ö. 646/1249) Frenklerin Mısır ordusuna yaptığı ani bir saldırıda öldürülmesi nedeniyle, Mansûra'da Frenklere karşı bir hükümdar veya komutan olmadan savaştılar.⁴⁰ Bu husus Baybars el-Mansûrî'nin argümanlarını harfî harfine takip eden İbnü'd-Devâdârî tarafından da zikredilmiştir.⁴¹ Yine de İbnü'd-Devâdârî, Ayn Câlût savaşının görgü tanığı olan dedesinden aldığı hikâyeye yeni unsurlar eklemiştir. Özellikle dedesi aşığıdaki hikâyeyi anlatmıştır. Savaştan önce Hülegü'nün mektubunu Kutuz'a götüren Moğol heyetinden, Kutuz'un canını bağışladığı ve Memlûk olarak aldığı Moğol genci, Sultan Kutuz'a bir ok atmış ve bu ok onu ıskalamış ama atını ıskalamamıştı. Sonuç olarak Kutuz

³² İbn Kesîr, *Bidâye*, C. 13, s. 227; el-Yûnînî, *Zeyl Mir'âtü'z-zamân*, C. 1, s. 85.

³³ Celâleddin el-Suyûtî, *History of the Caliphs*, çev. Henry, Sullivan, Jarrett, Amsterdam 1970, s. 496.

³⁴ İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 64.

³⁵ İbn Abdüzzâhir, *age*, s. 66. Ayrıca bkz. İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, C. 8, s. 49.

³⁶ Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 50-51.

³⁷ Baybars el-Mansûrî, *age*.

³⁸ İbrahim İbn Muhammed İbn Aydemir İbn Dokmâk, *Nüzhet el-Nüfus fi Târîhi'l-İslâm*, nşr. Samir Tabbâra, Beyrut 1999, s. 263.

³⁹ Mansûra, Nil deltasında, Memlûklerin Yedinci Haç Seferi'nde IX. Louis liderliğindeki Frenkleri mağlup ettiği bir şehirdir.

⁴⁰ Amalia Levanoni, "The Mamluks' Ascent to Power in Egypt", *Studia Islamica*, C. 72 (1990), s. 129-32.

⁴¹ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, C. 8, s. 48.

AYN CÂLÛT SAVAŞI: MEMLÛK TARİH ANLATILARINDA PARADİGMATİK BİR TARİHSEL OLAY

atından düştü ve hayatı tehlikeye girdi. Emîr Fahreddîn Mâmâ'nın atını alma teklifini hayatından endişe ettiği için reddetti. Bunun üzerine Fahreddîn, kendisinin ölmesi durumunda sadece Müslümanlardan birinin ölmüş sayılacağını, oysa Kutuz'un ölümünün yenilgi ve tüm Müslümanların ölümü anlamına geleceğini söyledi. Sonunda Kutuz Fahreddîn'in atını aldı ve Fahreddîn'e sultanın yedek atlarından biri verildi. Zaferden sonra Kutuz'un arkadaşlarından biri şöyle demiştir: "Siz yaya iken Moğollardan biri sizinle karşılaşsaydı, siz ölürdünüz ve İslam da sizinle birlikte ölürdü". Kutuz cevap verdi: "Bana gelince, ben cennete giderdim, ama İslam'ın yok olmasına Allah asla izin vermezdi, çünkü sultan Şâlih öldü... ve emîr Fahreddîn İbnü'l-Şeyh'in ordunun başkomutanı ve tüm bunlara rağmen, Allah tek başına İslam'ı umutsuzluktan sonra muzaffer kıldı".⁴² Hiç şüphesiz Kutuz'a atfedilen cevap, Memlûklerin İslam'ı korumak için araçlar olmaksızın tek başlarına ilahi rehberlikle yönlendirildiklerini ima ediyordu. Açıkça görüldüğü üzere İbn Abdüzzâhir, Baybars el-Mansûri, İbnü'd-Devâdâri ve İbn Dokmâk savaştan sonra farklı zamanlarda Memlûklerin görev ve haklarıyla ilgili duruşlarını ifade etmişlerdir: Onların iktidarlarının meşruiyeti ve kaynakları, güçlü ve İslam'a bağlı olduklarından İslam'ı ve Müslümanları korumaları ve desteklemeleri için onları seçen Allah'tan gelmektedir.

Ancak gelenekçi tarihçi İbn Kesîr, Kutuz'un atından düşme olayını önemli farklılıklarla yorumlamıştır. Onun yorumuna göre Kutuz, ismi belirtilmeyen bir emîrin teklif ettiği atı kabul etmemekte ısrarcı davranmış ve sonunda yedek atlarından birine binmiş. Kutuz'un cevabında Mansûra Savaşı da eksiktir. İbn Kesîr'e göre Kutuz'un cevabı, birçok hükümdarın öldüğü ancak Allah'ın İslam'ı korumak için her zaman başkalarını gönderdiği şeklindeydi.⁴³ Abdurrahman İbn İsmail Ebû Şâme (ö. 665/1266), Moğolların yenilgisini bir mucize olarak tasvir eden bir kıtasında bu fikri mecazi olarak yüceltmıştır. Daha sonraki tarihçiler tarafından defalarca alıntılanan dörtlükte, Türklerin ya da Moğollarla aynı ırktan olan Memlûklerin onları yendikleri, çünkü her şeyin (Tanrı'nın iradesiyle) kendi içinde bir zaaf (âfe) barındırdığı ve bu zaafın rolünün onu içten yok etmek olduğu söylenir.⁴⁴ Açıkçası hem yaratılanlar hem de âfe aynı kaderi paylaşmaktadır. Aslında İbn Kesîr ve Ebû Şâme, doğrusal tarihin din olduğu ve kutsallığın döngüsel zamanda yattığı fikrini aktarmışlardır ki, bu fikir sosyolog Mircea Eliade tarafından geleneksel insanlara özgü olarak tanımlanmıştır.⁴⁵ Bu fikre göre, gelenekçiler Ayn Câlût Savaşı'nı ve İslam'daki diğer belirleyici savaşları, İslam için ebedi ilahi takdiri kanıtlayan bir dizi dünyevi işaret olarak gördüler.⁴⁶

Gelenekselci tarihçiler Ayn Câlût Savaşı'nın Bedir Savaşı (3/624) gibi cuma günü ve Ramazan'da gerçekleşmiş olmasına sembolik bir önem atfetmişlerdir. Müslümanların kolektif hafızasında Bedir Savaşı, ardından kurulan İslam devleti için en önemli İslamî savaşı. Peygamber'in takipçilerinin ilk kez sınılandığı ve İslam'ın kâfirlere karşı ilk zaferi olmuştur. Bu savaşta Peygamber ve takipçileri, sadece Mekkeli bir ticaret kervanına saldırmak için hazırlanmış olmalarına rağmen, kendilerinin üç katı büyüklüğünde iyi silahlanmış bir Mekke ordusuyla savaşmışlardır. Mekke ordusunu gören bazı müminler savaşa girmekten korkup evlerine kaçmak isterken, Peygamber bu gelişte Allah'ın elini görmüştü. Mekke ordusunun komutanı, hararetle dua etti ve Allah'a verdiği sözleri tutması gerektiğini hatırlattı. Büyük bölümü bu savaşa ayrılmış olan Kur'an'ın 8. *suresinde*, ilahi takdir motifi müminlerin yardım yakarışlarına bir cevap olarak ortaya çıkar: "Böylece siz Rabbinizden yardım dilediğinizde, O size icabet etti: 'Ben sizi ardı ardına bin meleklerle destekliyorum' diye karşılık verdi".⁴⁷ Ahmed İbn Ali el-Makrîzî (ö. 845/1442), Peygamber'in Bedir Savaşı'ndaki davranışına bir dizi ayrıntıyla atıfta bulunur; bunlar arasında Kutuz'un endişesi ve Allah'a ve İslam'a adanmışlığı, emîrlerinin korkaklığına karşı liderliği ve kararlılığı (aşağıya bakınız), savaştan önce ve savaş alanında örnek liderliği ve cesareti yer alır.⁴⁸

Şelâhaddîn'in özel kâtibi olan İmâdüddîn el-İsfhânî el-Kâtib (ö. 598/1201)⁴⁹, *el-Berku'ş-Şâmi* adlı eserinde Ayn Câlût Savaşı'ndaki zaferi Baybars'a atfetmiştir. Buradaki tartışmamız için daha önemli olan, Baybars'ı geriye dönük olarak İslam'ın büyük kahramanları arasına ve Ayn Câlût'u İslam'ın belirleyici savaşları, büyük Arap fetihleri ve Hittîn Savaşı arasına yerleştirmesidir: "Ve İslam, Sahâbe'den (Peygamber'in sahabeleri) sonra... onun (Şelâhaddîn) ve Nüreddîn Mahmûd İbn İmâdüddîn Zengî gibi adamlar tarafından desteklenmedi...⁵⁰ Çünkü onlar İslam'ı söndükten sonra yenilediler ve İslam'ın binasını (tevhîd) yıkıldıktan sonra kurdular ve onlardan sonra Allah İslam'ı, Moğollar İslam topraklarının çoğunu ele geçirdikten ve insanlar toplumun yeniden canlanacağına dair umutlarını yitirdikten sonra geldiği için durumu daha mucizevi olan hükümdar Zâhir Rûknüddîn (Baybars) ile destekledi. Moğolları dağıttı ve İslam topraklarını güvence altına aldı ve kıyıda kalelerin çoğunu Frenklerden

⁴² İbnü'd-Devâdâri, *age*, s. 50.

⁴³ İbn Kesîr, *Bidâye*, C. 13, s. 225.

⁴⁴ Ebû Şâme, *Terâcîmu ricâlî'l-karneyn*, s. 208; el-Yünîni, *Zeyl Mir'âti'z-zamân*, C. 1, s. 367; Celâleddîn Abdurrahman es-Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fî târihi Mısır ve'l-Kâhire*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, Kahire 1998, C. 2, s. 34; Yûsuf İbn Tağrıberdî, *el-Nücümü'z-zâhire fî milûki Mısır ve'l-Kâhire*, Kahire, t.y., C. 7, s. 82.

⁴⁵ Mircea Eliade, *Myth and Reality*, çev. Willard R. Trask, New York 1968, s. 82.

⁴⁶ Robert A. Segal, *Theorizing about Myth*, Boston 1999, s. 150-51.

⁴⁷ Kur'an, *Sûre* 8: 5-9.

⁴⁸ Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-marifeti düveli'l-Mülûk*, ed. Muhammed Mustafa Ziyâde, Kahire 1957, C. 1, s. 431.

⁴⁹ Sir Hemilton Gibb, *The Life of Saladin from the Works of 'Imâd al-Dîn and Bahâ'al-Dîn*, Oxford 1973, s. 2-3

⁵⁰ Nüreddîn Mahmûd İbn İmâdüddîn Zengî (h. 540-69/1146-74), Selçuklu İmparatorluğu'nun Suriye Eyaleti'ni yöneten Türk Zengî hanedanının kurucusudur.

aldı".⁵¹ Ali İbnü'l-Esîr el-Cezerî'den alıntı da (ö. 630/1233), Suyûtî Moğol istilasını evrensel ve İslam tarihi bağlamına yerleştirmiştir. Hem İbnü'l-Esîr hem de Süyûtî, başka hiçbir felaketin Moğol istilasıyla kıyaslanamayacağı kanaatindeydi. Tarihçilerin yapabildiği tek karşılaştırma Nebukadnezar'ın Kudüs'e ve İsrailoğullarına yaptığı muameleydi, ancak bu, "iğrenç" Moğolların İslam şehirlerine yaptığı yıkımdan çok uzaktı.⁵² Dünyayı fetheden İskender bile katliam yapmamış ve sadece boyun eğdirmekle yetinmişti.⁵³

'Ulemâ', Moğol fetihlerinin ardından İslam dünyasındaki eski siyasi ve sosyal düzenin çöküşü deneyimine taraf olmuştur. Yeni düzenin doğası ve kendi konumları hakkında belirsizlik içindeydiler ve bu duygularını kroniklerde dile getirdiler. 'Ulemâ'nın liderliği, iyi niyetli ama hatalı hesaplamaların bir sonucu olsa da Dimaşk kapılarının Moğollara açılmasına yol açan eylemlerin sahipleri arasında yer aldıkları için bu dönemde sorgulanmıştır.⁵⁴ Doğal olarak Ayn Câlût Savaşı'ndaki zafer, dinin koruyucuları olarak imajlarını düzeltmek için etkili bir şekilde kullanıldı. Bunun her şeyden önce İslam'ın ilahi takdirini ve gerçek inancı yeniden teyit eden manevi bir savaş olduğunu ve peygamberlerin varisleri olarak onun gerçek kahramanları olduklarını iddia eden bir savaş hikayesi versiyonu dile getirdiler. Olayların görgü tanığı olarak babasının ifadesine dayanan Muhammed b. İbrahim İbnü'l-Cezerî (ö. 748/1348), Ayn Câlût Savaşı sırasında Dimaşk'a hâkim olan kasvet havasını tasvir etmiştir. El-Cezerî, Ramazan ayının ikinci Cuma günü el-Rammâhîn pazarındaki (Mızrakçılar Pazarı) dükkânına giderken el-Hadra pazarından (Yeşil Pazar) geçtiğini ve burada Hristiyanları şarap dükkânlarında, yanlarında bir dizi Müslüman günahkârla birlikte gördüğünü anlatır.⁵⁵ Onu üzen şey Hristiyanların, camide ibadet etmeye giderken yoldan geçenlerin üzerine şarap püskürterek ibadet eden Müslümanlara meydan okumalarıydı. İslam'ın bu kaba şekilde aşağılandığını gören el-Hâc Abdülazîz gibi o da gözyaşlarına boğuldu. Onlar ağlarken Süfî Şeyh Muhammed Hâlidî olay yerine geldi ve ağlamaya gerek olmadığını, çünkü bir saat içinde Muhammed el-Attâr'ı müjdecî olarak göndereceğini söyleyerek onları sakinleştirdi. Bir saat sonra el-Attâr geldi ve onlara Şeyh'in Allah'ın kendisine vahyettiğini söylediğini ve Ramazan ayının ilk cuma günü "tüm peygamberlerin ve azizlerin ruhlarının (*ashâbü'l-enbiyâ ve'l-evliyâ*)"⁵⁶ ve İbrâhîm Halîl, Musa, İsa ve Muhammed Kudüs'teki kayanın üzerinde toplanmış ve Müslümanların Moğollar tarafından başlarına getirilen zorluklardan kurtulmaları için Allah'a yalvarmış, ancak geri çevrilmişlerdi. Dün, Ramazan ayının ikinci cuma günü, tekrar bir araya geldiler ve Allah onların yakarışını kabul etti ve Ramazan ayının sonunda Şeyh ve tüm Müslümanların Dimaşk'ta yeni bir Müslüman sultanla kutlama yapacaklarına söz verdi.⁵⁷

İslam'ın ve gerçek Müslümanların acı verici bir aşağılanmanın ardından kâfirlere karşı kazandığı manevi zafer, Ayn Câlût'un hikâyesinin bu versiyonunun odak noktasıdır. Bu hikâyede, bu savaşın İslam tarihindeki önemini ve yerini bağdaştırmak için İslam'ın kozmolojik kavramı anılır. İbnü'l-Cezerî'ye göre İslam, kendisinden önceki tek tanrılı dinlerin meskeni olduğu için gerçek ilahi düzendir. Bu durum, Şeyh Muhammed Hâlidî'nin rüyasında İslam'ın kurtarılması için yalvaran peygamberlerin kronolojik sıralamasında da görülmektedir: Önce tevhidin babası İbrahim, ardından Musa, İsa ve Muhammed. Savaş meydanındaki savaşçılar peygamberler ve azizlerdir ve onların silahları, aynı zamanda İslam için Allah'a aracılık etme güçlerinin kaynağı olan gerçek inançlarıdır. Bilgili şeyhler de aynı bu dünyada güç ve işlev sahibidirler ve bu nedenle, büyük takvaları ve bilgileri nedeniyle Allah ile toplum arasında aracıdırlar. Bu nedenle onlar, İslam ve Müslümanlar için savaşa galip gelen gerçek savaşçılardır, oysa Memlûk savaşçılarından hikâyede açıkça bahsedilmemiştir. İlginçtir ki, İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) sadık öğrencisi ve gelenekçi âlim ve fakih Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), Allah'ın İslam'ı açık delil (*el-burhân*) ve kılıç üzerine bina ettiğini savunmuştur. Buna göre kutsal savaşın (*cihâd*) ve savaş sanatının (*furûsiyye*) dinî ve askerî olmak üzere iki yönü vardır. Dinî kılıç kesinlikle daha üstündür. Ulemânın topluma önderlik etmek için ihtiyaç duyduğu dinî bilgiyi ve Allah'ın gerçek inancını korumak için kâfirlere ve sapkınlara karşı tartışmalarda kullandıkları mecazi polemik silahını temsil eder.⁵⁸

Gelenekçi tarihçiler Kutuz'a Müslüman bir kültür kahramanına yakışır bir saygınlık atfederler. İbnü'l-Cezerî ve Yûnînî, Kutuz'un kraliyet kökenine ve İslam'ı Moğol tehdidinden kurtarmak için önceden belirlenmiş rolüne dair efsanevî hikâyeyi ortaya atmıştır. Hikâye şöyle devam eder.⁵⁹ Kutuz efendisinin hizmetinde genç bir Memlûk iken, bir gün efendisi ona bir tokat atar ve o kadar şok olur ki bütün gün ağlar ve yemekten kaçınır. Efendisi onu teskin etmesi için bir hizmetkârını gönderdiğinde, ona neden bu şekilde tepki verdiğini sordu. Kutuz, efendisinin

⁵¹ el-İsfahânî el-Kâtib'de alıntılanmıştır: İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb fi ahbâr Benî Eyyûb*, ed. Cemâlüddin el-Şeyyâl, Kahire 1953, C. 2, s. 193.

⁵² el-Suyûtî, *History of the Caliphs*, s. 495-96. Ayrıca bkz. İbn Kesir, *Bidâye*, C. 13, s. 202.

⁵³ el-Suyûtî, *History of the Caliphs*, s. 496.

⁵⁴ el-Mekîn, s. 173; el-Yûnînî, *Zeyl Mir'âtü'z-zamân*, C. 1, s. 349-50.

⁵⁵ Abdullâh Muhammed İbn İbrâhîm İbnü'l-Cezerî, *el-Muhtâr min Târîhi İbnü'l-Cezerî*, ed. Hızır Abbâs Muhammed Halife el-Minhâvî, Beyrut 1988, s. 257; el-Yûnînî, *Zeyl Mir'âtü'z-zamân*, C. 1, s. 363-65.

⁵⁶ el-Yûnînî, *Zeyl Mir'âtü'z-zamân*, C. 1, s. 364.

⁵⁷ el-Yûnînî, *age*.

⁵⁸ Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Fürûsiyye*, Kahire t.y., s. 4-5, 10.

⁵⁹ İbnü'l-Cezerî, s. 258; el-Yûnînî, *Zeyl Mir'âtü'z-zamân*, C. 1, 368; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, C. 8, s. 39-40; Muhammed b. Ahmed el-Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, Kahire 1866, C. 2, s. 165.

AYN CÂLÛT SAVAŞI: MEMLÛK TARİH ANLATILARINDA PARADİGMATİK BİR TARİHSEL OLAY

kendisine tokat attığı için değil, annesine ve babasına sövdüğü için böyle davrandığını söyledi. Kutuz'un cevabı hizmetkârı hayrete düşürdü, çünkü ortada yanlış bir şey yoktu ve hatta putperestlere lanet etmek normaldi. Kutuz ona köleleştirilmeden önce bir Müslüman ve bir Müslümanın oğlu olduğunu ve amcasının Harizm hükümdarı Mahmûd'dan başka biri olmadığını açıkça belirtti.⁶⁰ Bu hikâye Kutuz'u pagan köle geçmişinden arındırır ve amcası gibi onu da oynayacağı büyük role hazırlar. El-Yûnîni ayrıca Kutuz'un efendisinden, Mısır'daki saygın Kuzey Afrikalı müneccimlerden birinin Kutuz'a kaderinde hükümdar, İslam'ın kurtarıcısı ve Moğollara karşı muzaffer olmak olduğunu söylediğini doğrulayan başka bir hikâye daha aktarır.⁶¹ Genç bir Memlûk iken Kutuz'a hizmet eden askerlerden biri, Allah'ın bir rüyada Kutuz'a vahyedildiğini ve ona Mısır'ı yöneteceğini ve Moğolları yeneceğini söylediğini ifade etmiştir. Bu arada, bu anekdota göre hizmetçi, efendisinin başını yıkarken rüyayı Kutuz'dan duymuştur.⁶² Açıkçası, rüyalar, astroloji yoluyla geleceği tahmin etmek veya kumu okumak, doğaüstü olana erişim sağlamış ve mitolojik kahramanların Tanrı ile iletişime geçmesini mümkün kılmıştır.

Bu mitolojik motifler klasiktir ve Antik Çağ'dan beri kahraman mitlerinde var olmuştur. Johann Georg von Hahn, Otto Rank, Joseph Campbell, James Frazer ve Lord Raglan gibi antropologlar, yorumlarındaki farklılıklara rağmen kahraman mitleri arasında benzerlikler veya tek tip bir model aramışlardır.⁶³ Kahraman-örüntü mitinde hikâye, kahramanın geçmişi ile bugün arasındaki ilişkiyi betimleyen "açığa çıkma ve geri dönme formülü"ne⁶⁴ dayanır. Kahraman genellikle kraliyet kökenlidir, hayatı tehdit altındadır (bu, çocukluğunda eve dönene kadar gizli tutulacak travmatik bir olaydır), kaçırılır ve koruyucu ebeveynler ya da hayvanlar onu yetiştirir. Erkekliğe ulaştığında evine döner, savaşır ve kendisine zulmedenleri ve toplumunun düşmanını yener; yani kendisi ve toplumu için acı çeker ve sonra kral olur. Daha sonra tanrıların ya da topluluğunun gözünden düşer ve genç yaşta ölür. Çocukları, eğer varsa, onun yerine geçmez. Bedeni gömülmez ama bir veya daha fazla kutsal kabri vardır.⁶⁵ Kutuz hakkındaki efsanevi hikâyeler bu kahraman efsane modeline tam olarak uymasa da yine de birçok benzerlikleri vardır. Efsanevi hikâyeler Kutuz'u anne tarafından kraliyet mensubu Müslüman bir aileye yerleştirir. Amcasının krallığı Harizm, Kutuz'u esir alıp köle pazarında satan Moğollar tarafından ele geçirilmiştir. Bir Memlûk olarak, Memlûk Mısır'ında bir Memlûk emîri olan efendisi tarafından yetiştirildi. Bir köle ve putperest olarak görüldüğü için çocukluğu boyunca zorluklar çekmiş, ancak doğrudan ilahiyatçılar veya kahinler tarafından kendisinde somutlaşan bir kahramanın büyüklüğü hakkında bilgilendirilmiştir: Müslüman bir ülkede iktidara ulaşacak, korkunç putperest Moğol düşmana karşı savaşıp kazanarak Müslüman toplumunu kurtaracak ve İslam'a karşı işlenen suçun ve kraliyet akrabalarının ölümünün intikamını alacaktır. Savaşın sona erdirilen Kutuz'un mezarı, kendisinden sonra hüküm süren Baybars'ın mezarını gizlemesine ve oğullarını sürgüne göndermesine kadar bir ibadet yeri oldu.⁶⁶

Ayn Câlût'un anlatısında 'ulemâ' tarafından doğru yönetim ve kaynakların paylaşımı kavramlarını ifade etmek için istismar edilen bir diğer konu da savaşın finansmanı için alınan vergiydi. On beşinci yüzyıl ahlak tarihçisi ve Memlûklerin keskin bir eleştirmeni olan⁶⁷ el-Makrîzî, tanıklığına göre olaya katılan İbn Vâsıl'a dayanarak, Sultan Kutuz'un Moğollara karşı savaşı finanse etmek için geçici bir vergi alınması konusunda Şâfiî Başkadısı Bedreddin es-Sincârî'nin hukukî görüşünü sorduğunu anlatır. Toplantıda hazır bulunan Şeyh İzzeddin Abdülselâm, özel bir vergi alınmasına ancak hazinenin boş olması ve Memlûklerin halktan sadece silahları ve atlarıyla ayırt edilmesi şartıyla izin verildiğini savunarak Kutuz'un talebini reddetti. Ancak o zaman Memlûkler, verginin adil kabul edileceğini savundu.⁶⁸ Suyûtî, Memlûklerin mallarını ve lüks eşyalarını da sattıktan sonra savaş için vergi almanın yasal olacağını eklemiştir.⁶⁹

Makrîzî'nin bu görüşmeye dair kaydında ve Kutuz'un Memlûkleri savaş meydanında kendisine katılmaya teşvik etmek için kullandığı argümanlarda açık bir bağlantı vardır. Makrîzî, Kutuz'un emîrlere korkaklıkları ve Moğollarla karşılaşmaktan korktukları için onları azarlayan bir konuşma yapmasını sağlar: "Ey Müslümanların emîrleri! Hazinenin parasını tüketiyorsunuz ve kutsal savaşlardan nefret ediyorsunuz. Ben ileri gidiyorum ve kim Kutsal Savaşı seçtiyse bana katılsın, kim seçmediyse evine dönsün. Ancak Allah onu gözetleyecektir, çünkü Müslüman kadınlara karşı işlenen suçların sorumluluğu geride kalanların omuzlarındadır".⁷⁰ Gece sultan atına bindi, orduya yürüyüş emri verdi ve Moğolları tek başına karşılayacağını iddia etti. Emîrlere ancak o zaman

⁶⁰ Harezmi hanedanı, Türk Memlûk kökenli Fars asıllı Sünni Müslüman bir hanedandı. Hanedanlık, Yüksek Orta Çağ boyunca, 469-628/1077-1231 yılları arasındaki yakın dönemde Büyük İran'ı yönetmiştir.

⁶¹ İbnü'l-Cezerî, s. 258; el-Yûnîni, *Zeyl Mir'âtu'z-zamân*, C. 1, 368; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer*, C. 8, s. 39-40; el-Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, C. 2, s. 165.

⁶² el-Yûnîni, *Zeyl Mir'âtu'z-zamân*, C. 1, s. 31; İbn Kesîr, *Bidâye*, C. 13, s. 226.

⁶³ Bu teorilerin tartışılması için bkz. Segal, *Theorizing about Myth*, s. 117-134.

⁶⁴ Segal, *age*.

⁶⁵ Lord Raglan, *The Hero*, Rank et al., *In Quest of the Hero*, New York, 1949, s. 137-56.

⁶⁶ İbn Kesîr, *Bidâye*, C. 13, s. 226; el-Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, C. 2, s. 165.

⁶⁷ el-Makrîzî, *Sülûk*, C. 1, s. 417, Dipnot no. 1.

⁶⁸ el-Makrîzî, *age*, s. 416-17; İbn Tağrîberdî, *Nücüm*, C. 7, s. 72-73; Muhammed b. Ahmed İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühür fi vekâ'i'd-dühür*, ed. Muhammed Mustafa, Kahire, 1983, C. 1/1, s. 301-302.

⁶⁹ es-Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, C. 2, s. 33.

⁷⁰ el-Makrîzî, *Sülûk*, C. 1, s. 429.

istemeyerek de olsa sultana katıldılar (*alâ kurhin*).⁷¹ Makrîzî, Kutuz'un kahramanlığı ve İslam'a bağlılığıyla karşılaştırıldığında Memlûklerin gönülsüzlüğünü diğer tüm tarihçilerden daha fazla vurgulamış ve temelde Memlûklerin yönetim ve kaynaklara ilişkin otorite ve meşruiyetini reddetmiştir. Hiç şüphesiz Makrîzî, Timur Leng (736-807/1336-1405) liderliğindeki Moğol kuvvetleriyle benzer şekilde yüzleşmek zorunda kalan kendi dönemindeki Memlûklere yönelik eleştirilerini dile getirmek için Ayn Câlût Savaşı'nı sonuna kadar kullanmıştır. On dördüncü yüzyılın Moğol kuvvetleri, on üçüncü yüzyıldaki Hülegü'nün kuvvetleri kadar barbar ve yıkıcı olarak tasvir edilmiş ve kolektif hafızaya kazındığı üzere Memlûklerden Ayn Câlût'un zaferini tekrarlamaları beklenmiştir.⁷² Bununla birlikte, sultan el-Nâsır Ferec (h. 801-8/1399- 1405; 808-15/1405-12), rakip bir Memlûk grubu tarafından kışkırtılan bir isyan nedeniyle Mısır'a dönmek zorunda kaldı ve Dımaşk'ı Timur Leng'in yağmalarına bıraktı. Makrîzî'nin, Memlûklerin ulema ve fakihlerin fazla itirazına uğramayan bu sefer için boş yere topladıkları servetler hakkında da ayrıntılı bilgi verdiğini belirtmek gerekir.⁷³ Buna karşın Memlûk ordusunun başkomutanının (*atâbakü'l-asâkir*) oğlu olan Yûsuf İbn Tağrîberdî (ö. 874/1469), sefer vergisi tartışmasını Kutuz'un iktidarı ele geçirmesini ve Memlûk siyasetini meşrulaştırmak için bir araç olarak kullandı. İbn Tağrîberdî'nin iddiasına göre küçük sultan Mansûr Ali (655-7/1257-9), İbn Abdülşelâm'ın vergiye karşı argümanlarını duyduğunda hükümdarlık konusundaki cehaleti ve genç yaşı sebebiyle sessiz kalmıştır. Bunun üzerine, durumun Moğollarla başa çıkabilecek uygun bir sultana ihtiyaç duyduğuna karar verildi.⁷⁴

SONUÇ

Ayn Câlût Savaşı'ndaki zafer, Moğol istilası ve Müslüman dünyasının sembolik dinî lideri olan Abbâsî halifeliğinin sona ermesinin ardından Müslüman dünyasında hüküm süren derin kriz ve umutsuzluğa yanıt veren dramatik bir tarihî olay olarak algılandı. Bu savaş, Memlûk tarih yazıcılığında, meydana geldiği zamanın çok ötesinde paradigmatik tarihsel bir olay statüsü kazanmış, böylece önde gelen elitlerin elinde siyasî bir güç mekanizması olarak önemi vurgulanmıştır. Memlûkler askeri başarılarını siyasî konumlarını meşrulaştırmak için kullanıp, bunu İslam'ı desteklemek ve Müslümanları müdafaa için ilahi olarak seçilmiş rollerine dayandırırken, 'ulemâ' bunu yöneticilerin dünyevi görevleri seviyesine indirmeye çalışmıştır. 'Ulemâ', Allah ile toplum arasındaki aracı manevi rollerini dramatize edip yücelterek, savaştaki zaferi İslam'ın ilahi korumasını kanıtlayan döngüsel olayların bir parçası olarak görmüştür. Bu zaferin Memlûkler açısından sadece askerî bir başarı olmadığını, aynı zamanda İslam'ın ilk başlardaki tecrübesinin yeniden canlanması olduğunu göstermek için başlangıçta var olan İslamî imge ve figürleri ve geçmiş olayları kullandılar. Onlar için bu Peygamber Muhammed'in yolunun bir yansıması ve İslam için ebedi ilahî takdirdi ve dolayısıyla onların alanının bir parçasıydı.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

⁷¹ el-Makrîzî, *age*, Ayrıca bkz. s. 430.

⁷² el-Makrîzî, *age*, C. 3, s. 1033-34, 1035-36, 1039.

⁷³ el-Makrîzî, *age*, C. 3, s. 1036, 1037.

⁷⁴ İbn Tağrîberdî, *Nücum*, C. 7, s. 72-73.

AYN CÂLÛT SAVAŞI: MEMLÛK TARİH ANLATILARINDA PARADİGMATİK BİR TARİHSEL OLAY

KAYNAKÇA

- AMİTAİ, R., “Mongol raids into Palestine (A.D. 1260 and 1300)”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, C. 119 (1987), ss. 236-255.
- AMİTAİ-PREİSS, “Ayn Jâlût”, *Encyclopaedia of Islam*, Third edition.
- AMİTAİ-PREİSS, Reuven, “Ayn Jâlût revisited”, *Tārīh*, C. 2 (1992), ss. 119-150.
- BAYBARS EL-MANSÛRÎ el-Devâdâr, *Kitâbü't-tuhfeti'l-mülûkiyye fi'd-devleti't-Türkiyye*, ed. Abdülhamîd Şâlih Hâmdân, Kahire 1987.
- BAYBARS EL-MANSÛRÎ, ed-Devâdâr, *Zübdetü'l-fikre fi târihi'l-hicre*, ed. Donald S. Richards, Beyrut 1998.
- CAHEN, C., “La Chronique des Eyyubids' d'al-Makin b. al-'Amid”, *Bulletin d'études orientales de l'Institut Français de damas*, C. 15 (1955-57), ss. 109-184.
- EBÛ ŞÂME, Abdurrahmân b. İsmâil, *Terâcimu ricâlü'l-karneyn*, Beyrut 1974.
- EBÛ'L-FİDÂ, İmâdüddîn İsmâil, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, C. 3, Kahire t.y.
- ELİADE, Mircea, *Myth and Reality*, çev. Willard R. Trask, New York 1968.
- EL-KÛTÛBÎ, Muhammed b. Ahmed, *Fevâtü'l-vefeyât*, C. 2, Kahire 1866.
- EL-MAKRÎZÎ, Ahmed b. Ali, *Kitâbü's-sülûk li-marifeti düveli'l-Mülûk*, C. 1, ed. Muhammed Mustafa Ziyâde, Kahire 1957.
- EL-YÛNÎNÎ, Mûsâ b. Muhammed, *Zeyl Mir'âtü'z-zamân*, C. 1, Haydarâbâd-Deccan 1954.
- ES-SUYÛTÎ, Celâleddîn Abdurrahman, *Hüsnu'l-muḥâḍara fi târihi Mısr ve'l- Kâhire*, C. 2, ed. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, Kahire, 1998.
- ES-SUYÛTÎ, Celâleddin, *History of the Caliphs*, çev. Henry, Sullivan, Jarrett, Amsterdam 1970.
- EZ-ZEHEBÎ, Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Târīhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, C. 14, ed. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut 2003.
- GİBB, Sir Hemilton, *The Life of Saladin from the Works of 'Imâd al-Dîn and Bahâ' al-Dîn*, Oxford 1973.
- İBN ABDÛZZÂHİR, Muhyiddîn, *er-Ravzü'z-zâhir fi sîreti'l-Meliki'z-Zâhir*, nşr. Abdülazîz el- Huveytır, Riyad 1976.
- İBN DOKMÂK, İbrâhîm b. Muhammed b. Aydemir, *Nüzhetu'n-nüfus fi târihi'l-İslâm*, nşr. Samîr Tabbâra, Beyrut 1999.
- İBN İYÂS, Muhammed b. Ahmed, *Bedâ'i'u'z-zühûr fi vekâ'i'd-dühûr*, C. 1/1, ed. Muhammad Mustafa, Kahire 1983.
- İBN KAYYİM, Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevziyye, *el-Fürûsiyye*, Kahire, t.y.
- İBN KESİR, İsmâil b. Ömer Ebü'l-Fidâ, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C.13, Beyrut ve Riyad 1966.
- İBN TAĞRİBERDÎ, Yûsuf, *el-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, C. 7, Kahire, t.y.
- İBN VÂSİL, Muhammed b. Sâlim, *Muferricü'l-kürûb fi ahbâr Benî Eyyûb*, nşr. Abdülselem el-Tedmurî, Beyrut 2004.
- İBN VÂSİL, *Muferricü'l-kürûb fi ahbâr Benî Eyyûb*, C. 2, ed. Cemâlüddin el-Şeyyâl, Kahire 1953.
- İBNÛ'D-DEVÂDÂRÎ, Halil b. Aybek, *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-gurer*, C. 8, ed. Ulrich Haarmann, Kahire 1971.
- İBNÛ'L-CEZERÎ, Abdullâh Muhammed İbn İbrâhîm, *el-Muhtâr min Târīhi İbnü'l-Cezerî*, ed. Hızır Abbâs Muhammed Halîfe el-Minhâvî, Beyrut 1988.
- LEVANONÎ, Amalia, “The Mamluks' Ascent to Power in Egypt”, *Studia Islamica*, C. 72 (1990), s. 121-144.
- OLİCK, Jeffrey K. and ROBBİNS, Joyce, “Social Memory Studies: From 'Collective Memory' to the Historical Sociology of Mnemonic Practices”, *Annual Review of Sociology*, C. 24 (1998), ss. 105-140.

AMALIA LEVANONI

RAGLAN, Lord, *The Hero*, Rank et al., *In Quest of the Hero*, New York 1949.

SEGAL, Robert A. *Theorizing about Myth*, Boston 1999.

SEGAL, Robert A., *Myth: A Very Short Introduction*, Oxford 2004.

VÌDA, Levi Della, *L'invasione dei Tartari in Siria nel 1260*, Roma 1935.

**AYN CÂLÛT SAVAŞI: MEMLÛK TARİH ANLATILARINDA PARADİGMATİK BİR
TARİHSEL OLAY**

İRAN MİLLİYETÇİLİĞİ VE AZERBAJCAN İLE TÜRK DİLİ MESELESİ
(KAÇARLARDAN PEHLEVİLERE GEÇİŞ DÖNEMİ DERGİLERİ EKSENİNDE)*

NASIR SİDKİ** - MUHAMMED SELMASİZADE***

VELİ DİNPEREST**** - FERHAD CAFERİ*****

çev. MURAT CELEP*****

 10.53718/gttad.1156793

ÖZ

Bu çalışma İran’da milliyetçilik düşüncesinin şekillendiği ikinci merhalede (Kaçarlardan Pehlevilere geçiş aşamasındaki on yıllık dönem) Türk karşıtlığının neden İran milliyetçiliğinin menfi unsurlarından birine dönüştüğü ve bu yaklaşımın İran’da Türk dilinin konumu açısından ne gibi sonuçlar doğurduğu meselesi uyarınca ele alınmıştır. Kaçarlardan Pehlevilere geçiş sürecinde yayımlanmış (1915-1925, 1294-1304 Şemsi) *Kaveh*, *İranşehr*, *Name-i Ferengistan*, *Ayendeh* gibi yazılı basında öne çıkan konular ele aldığımız mesele bağlamında mercek altına alınmıştır. Bu araştırmada elde edilen bulgulara göre iki etken İranlı elitlerin, İran’da Türk dilinin varlığına karşı endişeli ve negatif bakışlarına yol açmıştır. İlk etken Aryan ırkını ve Fars dilini eksene alan İran ulus inşası kavramından çıkarılan indirgemeci anlayıştır. Diğer etken ise Osmanlı devletinin Azerbaycan ve İran’ın batı sınırlarındaki müdahaleleri ve yayılmacı politikalarıydı. Ayrıca (1918 yılında) Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Rusya’dan bağımsızlığını kazanması da etkili olmuştur. Bu koşullar İranlı milliyetçilerin Osmanlı-Türk milliyetçilerinin Azerbaycan’da Türkçe konuşan topluluklar arasındaki varlık ve nüfuzundan endişe duymalarına ve Türkçeyi Azerbaycan’da İran milli kimliği ve mevcudiyetini tehdit edici bir unsur olarak telakki etmeleri gibi neticelerin ortaya çıkmasına yol açtı. Azerbaycan’da Türk dilinin değiştirilmesi ve ortadan kaldırılması ve yerine Farsçanın bu bölgede yaygınlaştırılması yönündeki çabalar, İranlı milliyetçilerin söz konusu duruma yönelik çözüm yöntemleri olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İran Milliyetçiliği, Aryan Irkı, Fars Dili, Türk Dili, Azerbaycan, Osmanlı.

IRANIAN NATIONALISM AND THE ISSUE OF AZERBAIJAN AND THE TURKISH LANGUAGE

(EMPHASIZING ON PERIODICALS OF TRANSITION ERA FROM QAJAR TO PAHLAVI)

ABSTRACT

This study is based on why during the second stage of the development of nationalism in Iran, anti-Turkism became the focus of attention of Iranian nationalists and the consequences of this approach for the position of the Turkish language in the history and geography of Iran? Following the broad scope of the temporal and thematic of issues concentrated on nationalism in contemporary Iran, this study is limited to articles that published in the press and magazines at the period of transition from Qajar to Pahlavi, such as *Kaveh*, *Iranshahr*, *Name ferangestan* and *Ayandeh*. Based on the findings of this study, two factors caused the sensitivity and skepticism of Iranian nationalists towards the Turks and the Turkish language.

* Makalenin orijinal adı: ناسیونالیسم ایرانی و مسئله آذربایجان و زبان ترکی (با تأکید بر مجلات دوره گذار از قاجاریه به پهلوی). El-Zehra Üniversitesi İran ve İslam Tarihi Dergisi, Yıl 31, Yeni Dönem, Sayı: 49, Bahar 2021, ss. 73-91, DOI: 10.22051/hii.2021.31928.2272.

** Doç. Dr., Tebriz Üniversitesi, Tarih Bölümü, Tebriz/İRAN, (Sorumlu Yazar), E-Posta: n_sedghi@tabrizu.ac.ir.

*** Doç. Dr., Tebriz Üniversitesi, Tarih Bölümü, Tebriz/İRAN, E-Posta: msalmasizadeh@tabrizu.ac.ir.

**** Doç. Dr., Tebriz Üniversitesi, Tarih Bölümü, Tebriz/İRAN, E-Posta: vali_dinparast@yahoo.com.

***** İslamî Dönem İran Tarihi Doktora Öğrencisi, Tebriz Üniversitesi, Tebriz/İRAN, E-Posta: f_jafari@yahoo.com.

***** İslamî Dönem İran Tarihi Doktora Öğrencisi, Tebriz Üniversitesi, Tebriz/İRAN, E-Posta: muratclp29@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2435-6530.

İRAN MİLLİYETÇİLİĞİ VE AZERBAJCAN İLE TÜRK DİLİ MESELESİ (KAÇARLARDAN PEHLEVİLERE GEÇİŞ DÖNEMİ DERGİLERİ EKSENİNDE)

The first factor was the reductionist understanding of the concept of the Iranian nation-state, based on the Aryan race and the Persian language. Another factor was the presence and influence of the Ottoman Empire in Azerbaijan and the western borders of Iran, and the independence of the Republic of Azerbaijan (1918) from Russia. As a result, Iranian nationalists became concerned about the influence and presence of Ottoman Turkish and Caucasian nationalists among the Turks of Iran. They considered the Turkish language in Azerbaijan as a threat to the existence and national identity of Iran. Attempting to eliminate the Turkish language in Azerbaijan and the spread of the Persian language instead was the solution of the Iranian nationalists in this situation.

Keywords: Iranian Nationalism, Aryan Race, Persian Language, Turkish Language, Azerbaijan, Ottoman.

GİRİŞ

Modern İran'da, meşrutiyet hareketinin başarıya ulaşamaması ve yine I. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı krizlerin gölgesinde şekillenen milliyetçiliğin ikinci aşama sürecinde, devlet ve millet birliğinin "Aryan milliyetçiliği" bağlamında teşkil edilmesi, İranlı modernistler ve seçkinler arasında hâkim bir söyleme dönüştü. Milliyetçiliğin bu aşaması, liberal meşrutiyetçilik ve çoğulculuk söyleminin devlet-millet birliği ve siyasi merkezietçilik söylemine doğru yol aldığı bir döngünün sonucuydu.¹ *Kaveh*, *İranşehr*, *Name-i Ferengistan*, *Ayendeh* gibi Kaçarlardan Pehlevilere geçiş sürecinde yayımlanan dergiler, Meşrutiyet sonrası kriz ortamında "İran Milliyetçiliği"nin usul ve esaslarını yeniden tanımlamada en önemli role sahiptiler. *Ayendeh* dergisi (1925-1927, 1304-1306 Şemsi) Mahmud Afşar Yezdi tarafından Tahran'da kuruldu. Diğer üç dergi ise Berlin'de yayımlanmaktaydı. *Kaveh* dergisi Seyyid Hasan Takizade idaresinde 1916-1922 (1295-1301 Şemsi) yılları arasında iki ayrı dönemde yayımlandı. 1920'ye (1299 Şemsi) kadarki ilk dönemde Muhammed Kazvinî, İbrahim Pürdavud, Hüseyin Kazımzade gibi isimler bu dergiyle iş birliği yaptılar. İkinci dönemde ise bu derginin makalelerini Takizade, Cemalzade, Ganizade, İbrahimzade gibi isimler kaleme almaktaydı. *Kaveh* dergisi iki haftada bir olarak Berlin'de yayımlanmakta ve daha çok Meşrutiyet devrimi ile Rıza Han'ın saltanatının başladığı dönem arasındaki İran'ın durumuna ve bu ülkeye dair gelişmelere yer vermektedir.² Bu dergide yayımlanan makale ve yazılarda Aryan Milliyetçiliği ve özcülük³ propagandası yapılmaktaydı. *İranşehr* dergisi ise 1922-1927 (1301-1306 Şemsi) yılları arasında "İranşehr" mahlasıyla da ünlenmiş olan Hüseyin Kazımzade idaresinde ve İbrahim Pürdavud, Muhammed Kazvinî, Abbas İkbâl Aştıyanî, Sadık Rızazade Şafak, Müşfik Kazımî, Reşid Yasemî ve Ahmed Ferhad gibi isimlerin iş birliğinde Berlin'de yayımlanmaktaydı. Bu derginin fikrî temeli Aryan ırkı dışındaki yani Türkler ve Arapların idaresi altındaki yönetimlerin Aryan kültür ve medeniyetinin duraklamasına ve çöküşüne yol açtıkları şeklinde bir tarih yazımı anlatısına dayanmaktaydı. Zikredilen iki dergi ile aynı zamanlarda *Name-i Ferengistan* dergisi de 1924-1926 (1303-1306 Şemsi) yılları arasında Berlin'de yaşayan Müşfik Kazımî, Taki Aranı, Gulam Hüseyin Foruher, Hasan Nefisî, İbrahim Mehdevî ve diğer bazı İranlı öğrenciler tarafından Berlin'de yayımlanmakta ve bilinen bir kurucusu ve idarecisi bulunmamaktaydı. Bu grup Seyyid Hasan Takizade gibi ilk nesil "Berlinliler"den sonra ikinci nesil "Berlinliler" olarak tanınırlar.⁴

Tek devlet, tek millet ve tek dile dayanan milliyetçilik düşüncesinin tasarlanmasında söz konusu dergiler önemli bir rol oynadılar. Aryan ırkına dayanan bir İranlılık ve Farsça dili altında kültürel ve dilsel tektipleştirme, söz konusu dergi yazarlarının program ve hedefleri arasındaydı. İran'da 1925 (1304 Şemsi) yılında Rıza Şah Pehlevî öncülüğünde Pehlevî rejiminin iktidara gelmesi ve istikrar kazanması İran entelektüel toplumundaki bu yazınsal faaliyetlerin sonuçlarından birisidir. İran milliyetçiliği, milli kimlik kavramı ve bunların İran toplumunun etnik kimliğiyle olan ilişkisine dair yapılan araştırmaları üç guruba ayırmamız mümkündür. Teorik ve tarihi yaklaşımla ele alınan bir kısım araştırmalar, modern İran'da milliyetçiliği Pehlevî döneminde rejimin, İran toplumunun sahip olduğu çoklu etnik kimliğine yönelik politikaları uyarınca ele almıştır.⁵ İkinci kısım araştırmalar

¹ Detaylı bilgi için bkz. İbrahim Tovfik, "Modernizm ve Şebhpatrimonyalizm, Tehlil-i ez Dövlət der Asr-ı Pehlevî" *Mecelle-i Cameşenasi-yi İran*, S. 1, 1996, s. 93-125, Naser Sedgi, *Ruykerdha-yi Tarihi be Mesele-yi İnhitat ve Agabmandegi-yi İran*, İntişarat-ı Daneşgah-ı Tebriz, Tebriz 2019.

² Cemşid Behnam, *Berlini ha: Endişmandan-i İrani der Berlin (1915-1930)*, Ferzan-i Ruz, Tahran 1396 (2017), s. 78-81.

³ Farsçada Bastangerayi "باستانگرایی" kavramıyla özellikle İslam öncesi İran tarihine referans verilerek suretiyle bu dönemin önemli şahsiyetleri ve yaşam tarzının öne çıkarılması ve ululaştırılması şeklindeki bir eğilim ifade edilmektedir. (Çevirenin notu)

⁴ Behnam, *age*, s. 60-96.

⁵ Bu alanda yapılan bazı araştırmalar şunlardır:

-Rıza Ziya İbrahimi, *Peydayeş-i Nasyonalizm-i İrani: Nejad ve Siyaset-i Bicasazi*, çev. Hasan Afşar, Neşr-i Merkez, Tahran 1398 (2019).

-Rıza Bigdili, "Bersaht-ı Hoviyet-i Milli-yi İran ber Mebna-yi Nejad der Dovran-ı Ceng-i Cehan-i Evvel", *Mecelle-yi Pejuheşha-yi Tarih-i İran ve İslam*, S. 24, 1398 (2019), s. 1-18.

-Mesud Rustemî, "Tebarşenasi-yi İdeoloji-yi Nasyonalizm-i Bastangerava ve Diğersazi", *Faslname-yi Pejuheşha-yi Siyasi-yi Cehan-ı İslam*, S. 3, 1397 (2018) s. 209-233.

-Ali Bigdili, Sepide Afşar Rızayî, Mehdi Golcan ve Ali Rıza Ali Sufi, "Rıza Şah ve Proje-yi Tarihnevisi-yi Nasyonalisti der İran", *Cameşenasi-yi Tarihi*, S. 2, 1397 (2018), s. 46-77. Bu çalışma kısa süre önce Türkçeye şu başlıkla çevrilmiştir. "Ali Asgar Begdili, Sepide Afşar Rızaî, Mehdi Golcân, Ali Rıza Alîsufî, "Rıza Şah ve İran'da Milli Tarih Yazımı Projesi", çev. Zühre Nur Celep. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 8, 2022, s. 1009-1026"

-Ayettullah Mirzayî "Nasyonalizm ve Kavmiyyet der İran", *Cameşenasi-yi İran*, S. 1, 1396 (2017), s. 32-68.

ise bu çalışmada da araştırma konusu edilmiş olan dergilerde ortaya konulan milliyetçiliğin konumunu ve bakış açılarını incelemeye yöneliktir.⁶ Bu alanda en derli toplu araştırmanın Cemşid Behnam tarafından kaleme alınan *Berlin’de, Endişmeden İranî der Berlin* (Berlinliler: Berlin’deki İranlı Düşünürler) adlı kitap olduğu söylenebilir. Bu eserde yazar, *İranşehr, Kaveh ve Ferengistan* dergilerinin yazarlarının eğilim ve düşüncelerini incelemiş ve yine “Türk Düşüncesi: Milliyetçilik ve Yenilikçilik” başlığıyla Türk milliyetçiliğini mercek altına almıştır. Yazar Türk milliyetçiliği ve Azerbaycan’da Türk dili ile ilgili olarak söz konusu dergilerin tutumlarına işaret etmemiş sadece Genç Türkler Hareketi’ni genel hatlarıyla dile getirmekle yetinmiştir.⁷ Üçüncü grubu ise İran milliyetçiliğinde Azerbaycan ve Türk dili meselesini menfi yaklaşımla mercek altına alanlar oluşturmaktadır. Bazıları Azerbaycan’ın milli kimliğinin reddine ve inkârına dayalı bir tavırdan hareketle, İran milliyetçiliğinin indirgemeci bir okumasını sunmuşlardır.⁸ Turec Atabeki’nin kaleme aldığı “Azerbaycan ve İran Milliyetçiliği” adını taşıyan makale gibi bazı araştırmalar da I. Dünya Savaşı sonrası yıllarda Osmanlı Devleti ve Kafkasya’da Türk Milliyetçiliğinin kuruluşunun tarihsel zemin ve şartlarını ve bunun İran açısından sonuçlarını incelemiştir.⁹ Başlığının aksine söz konusu makalenin içeriği Azerbaycan ve İran Milliyetçiliği ile ilgili pek bir bağıntıya sahip değildir. Çünkü Osmanlı’nın I. Dünya Savaşı döneminde Azerbaycan’daki faaliyetlerine yönelik yapılan çok az işaret dışında konunun büyük bir kısmında Osmanlı’da Türk Milliyetçiliğinin doğuşunun tarihsel altyapısı irdelenmektedir. Üçüncü kısım araştırmalarla ilişkili bir diğer tür, Azerbaycan’da Türk dili, milli kimlik ve İran kavramlarına yönelik sosyolojik bir yaklaşıma sahiptir.¹⁰ Seyyid Cevad Mirî’nin çağdaş milliyetçi söylemde Azerbaycan ve Türk dilinin konumu hakkında kaleme aldığı yazılar bu türdendir. Söz konusu hususla ilgili Cevad Mirî’nin savları sosyolojik ve epistemolojik yaklaşıma göre ele alınmış olup tarihi kayıt ve tanıklıklara dayanma bakımından zayıftır.¹¹

Bu çalışmada, önceden kaleme alınmış olan mevcut araştırmalara da dikkat edilerek ve yine söz konusu dört dergide yer alan yazı ve makalelere dayanılarak bu dergilerde aktif olan İranlı milliyetçi ve seçkinlerin Azerbaycan ve Türk dili meselesine bakış tarzları incelenmiştir. Söz konusu dergilerin kurucularının ve makale yazarlarının birçoğu Azerbaycan kökenine sahiptir. Bu durum çağdaş İran’ın modernleşmesi sırasında Azerbaycan seçkinlerinin öncü rollerinin devam ettiğinin bir göstergesidir. Azerbaycan elitleri meşrutiyet döneminde meşrutiyetçilik söyleminin esas ve usullerinin tarifi zemininde öncü oldukları gibi yine aynı şekilde modernleşme söyleminin meşrutiyetçilikten milliyetçiliğe evrilmeye başlamasından sonra da bu öncü konumlarını korumuşlardır. Bu konumları daha çok Azerbaycan’ın Avrupa, Osmanlı ve Kafkasya gibi modernleşme merkezlerine yakın olmalarından kaynaklanmaktadır. Azerbaycanlı modernistlerin birçoğu, saltanatın Kaçarlardan Pehlevilere geçişi süreci boyunca yaşanan iç krizler, Azerbaycan’da I. Dünya Savaşı ve meşrutiyet yönetiminin zayıflığından kaynaklanan güvensizlik gibi sebeplerin etkisi altında ülkeyi terk etmeye ve Almanya’ya gitmeye mecbur oldular. İran’da milliyetçiliğin yarım yüzyıllık tarihsel bilince sahip olması, Almanya’daki Aryan milliyetçilik hareketiyle bağlantı, İran’ın merkezi ve güçlü bir devletten yoksun olmasından kaynaklanan siyasi krizler gibi etkenler Azerbaycanlı modernistlerin Aryan ırkı temelinde devlet millet birliğine dayanan milliyetçilik düşüncesine yönelmelerine yol

---

-Ahmet Eşref, *Hoviyyet-i İranî ez Dovran-ı Bastan ta Payan-ı Pehlevî*, çev. Hamid Ahmedî, Neşr-i Ney, Tahran 1395 (2016).
-Rıza Bigdili, “Arzyabi-yi İntikadi-yi Tarihnegari-yi Nasyonalisti der İran”, *Fasname-yi Motaleat-ı Milli*, S. 2, 1393 (2014), s. 95-126.
-Rıza Bigdili, *Bastangerayi der Tarih-i Moasır*, Neşr-i Merkez, Tahran 1380 (2001).
-Richard Cottam, *Nasyonalizm der İran*, çev. Ahmed Tedeyyon, Kevir, Tahran 1386 (2007).
-Ali Eşref Nezerî, “Nasyonalizm ve Hoviyyet-i İranî (Motale-yi Moredî: Dovre-yi Pehlevî-yi Evvel)”, *Pejuheş-i Hukuk ve Siyaset*, S. 2, 1386 (2007), s. 141-172.
-Ervand Abrahamyan, *İran Beyn-i Do Engelab*, çev. Ahmed Golmohammedî ve Muhammed İbrahim Fettahî, Neşr-i Ney, Tahran 1384 (2005).
- Muhammed Ali Ekberî, “Tebarşenasi-yi Hoviyyet-i Cedid-i İranî, Asr-ı Kaçariyye ve Pehlevî-yi Evvel”, *İlmî ve Ferhengî*, Tahran 1384 (2005).
-Muhammed Tevekkoli Targî, *Teceddod-i Bumi ve Bazendîşî-yi Tarih (Mecmue-yi Magalat)*, Neşr-i Tarih-i İran, Tahran 1382 (2003).
-Muhammed Ali Katuzyan, *Tezad-ı Devlet ve Millet*, çev. Ali Rıza Tayyib, Neşr-i Ney, Tahran 1380 (2001).
⁶ Bu konuyla ilgili şu araştırmalar dikkate değerdir:
-Moslim Abbasî, “Name-yi Ferengistan ve Teceddod-i Amirane”, *Mecelle-yi Yad*, S. 87, 1387 (2008), s. 129-167.
-Ali Rıza Mollayî Tevanî, “İranmedari ve Garbgerayî ez Negah-i Mecelle-yi İranşehr”, *Mecelle-yi Daneşkede-yi Edebiyat ve Ulum-i İnsani Daneşgah-i İsfahan*, S. 44-45, 1385 (2006), s. 113-142.
-Ali Rıza Mollayî Tevanî, “Mecelle-yi İranşehr ve Luzum-i Engelab der Efkâr ve Agayid-i İraniyan”, *Fasname-yi Ulum-i İnsani Daneşgah-i el-Zehra*, S. 59, 1385 (2006), s. 149-186.
-Ali Rıza Mollayî Tevanî, “Mecelle-yi Ayendeh ve Tarihnegari-yi Mobteni ber Hoviyyet-i Milli”, *Motaleat-ı Milli*, S. 4, 1382 (2003), s. 117-150.
-Ali Rıza Mollayî Tevanî, “Garb ez Negah-i Mecelle-yi Kaveh (Ser der Geriban-ı Garb ve Telaş beray-i Nosazi-yi İran)”, *Name-yi Pejuheş*, S. 18-19, 1379 (2000), s. 77-108.
-Abbas Milani, “Mecelle-yi Kaveh ve Mesele-yi Teceddod”, *İranşenasi*, S. 7, 1369 (1990), s. 504-519.
⁷ Behnam, *age*, s. 145-153.
⁸ Ali Mürşidzad, *Ruşefekran-ı Azeri ve Hoviyet-i Milli ve Kavmi*, Neşr-i Merkez, Tahran 1380 (2001); Hamdullah Sadikiniya, “Azerbaycan ez Menzer-i Nasyonalizm-i İranî”, *Pejuheşha-yi Tarihi (Daneşgah-i İsfahan)*, S. 2, 1388 (2009), s. 87-106.
⁹ Turec Atabeki, “Azerbaycan ve Nasyonalizmi İranî” *Goftegu, Şomare-yi 33*, 1381 (2002), s. 13-36.
¹⁰ Şaban Muhammedî ve Ahmed Rızayî, “Berresi-yi Cameşenahî Gerayeş be Kavmiyyetgerayî der Azerbaycan ez Menzeri Pantürkist ha”, *Fasname-yi Tose’e-yi İctima-i (Tose’e-yi İnsan-ı Sabık)*, S. 3, 1398 (2019), s. 29-58.
¹¹ Cevad Mirî, *İran der Penc Rivayet (Derbare-i Hoviyet-i Milli, Tenevvo-i Zebani, Zeban-ı Maderî ve Mesele-yi Zeban-ı Torki der İran)*, Negd-i Ferheng, Tahran 1397 (2018).

İRAN MİLLİYETÇİLİĞİ VE AZERBAJYAN İLE TÜRK DİLİ MESELESİ

(KAÇARLARDAN PEHLEVİLERE GEÇİŞ DÖNEMİ DERGİLERİ EKSENİNDE)

açtı. Aryan ırkı ve Fars dili temelinde İran ulus devlet inşasının tebliğ edildiği bu tarihi dönemde; I. Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun İran'ın batısındaki faaliyetleri ve yine Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Rusya'dan bağımsızlığını kazanması gibi olaylarla aynı zamanlara rastlayan tarihsel şartlar da dikkate alındığında Azerbaycan'daki Türk dili, ulus kimlikte mevcut olan indirgemeci anlayış bağlamında siyasi ve kültürel bir sorun olarak ortaya konuldu. Azerbaycan'daki Türk dilinin varlığının reddedilmesi ve onun "yabancı" ve "dayatılmış" olarak ifade edilmesi söz konusu dergilerde aktif olan milliyetçilerin bu soruna karşı ileri sürdükleri çözüm yöntemleri oldu.

1. Aryan Milliyetçiliği ve Azerbaycan'da Türk Dili Meselesi

İran'da milliyetçilik düşüncesi ilk aşamasında Hindistan'daki Zerdüşt "Azerkeyvaniyan"¹² faaliyetleri ve Avrupalı doğu bilimcilerin Antik İran tarihine yönelik araştırma ve bulgularının etkisi altında Aryan ırkı ve padişahlarının üstünlüğüne dayanan ve İslam'ı ve Araplığı reddeden bir özcü milliyetçilik akımı olarak ortaya çıktı.¹³ Kaçarlardan Pehlevilere geçiş dönemindeki on yıllık süreç ise İran'daki milliyetçilik akımının tekâmül sürecinin ikinci merhalesi olarak sayılabilir. Bu dönem aynı zamanda bu çalışmada söz konusu edilen dergilerin, milliyetçilik akımının temellerini şekillendirmede aktif ve esaslı bir role sahip oldukları bir dönemi de ifade etmektedir. Bu dönemde Antik İran tarihinin öne çıkarılması ve ululaştırılması ve yine İslami dönem İran tarihinde Aryan unsurların "yapıcı" ve "onarıcı" olarak rol oynadıklarına yönelik yapılan vurgunun yanı sıra genel olarak Türkler ve özel olarak Türk dili, İran milliyetçiliğinin negatif unsurlarından biri olarak ele alındı.¹⁴ İranlı milliyetçilerin İran tarihinde Türkler meselesine ilk yaklaşımları onları "yabancı" ve "saldırgan" olarak göstermeleri şeklinde oldu. Bu yaklaşım Gazneliler, Selçuklular, Harezmsahlar, Timurular, Türkmenler, Safeviler ve Afşarlar gibi tarihin çeşitli dönemleri ile sınırlı kalmadığı gibi Türk olmak çağdaş politik bir meseleye de dönüştü. Bu durumun somut örneği ise Kaçar Devleti'ydı. Bu dönemin entelektüel ve milliyetçi literatüründe Kaçarlar, "yağmacı" ve "kurttan doğmuş" "Tatarlar"ın kalıntıları olarak İran şahlarının "Cemşidi" tahtına oturmuş ve Aryan ırkı ve onun kültürel değerlerine dayalı politik nizamın oluşturulması karşısında bir engel olarak gösterilmekteydi.¹⁵ Bu doğrultuda Berlin'de yerleşik olan İranlı milliyetçiler, beyaz Aryan ırkının diğer ırklara olan üstünlüğünü tebliğ eden Alman Aryan milliyetçiliği akımının etkisi altında İranlıları "beyaz Aryan ırkından" olarak nitelendirmekte ve onların "sarı ırka" ait olan Türklerden farklı olduklarını ifade etmekteydiler.¹⁶

Aryan ırkı ve Fars dili esasına dayalı bir milliyetçiliğin temellendirilmesinde İran milliyetçisi yazarların karşılaştıkları zorluklardan birisi, büyük ve önemli bir eyalet olan Azerbaycan'da Türk dilinin varlığına yönelik takinacakları tutumdur. Bu bağlamda milliyetçi modernistlerin bu soruna karşı çözümleri Aryan kimliğini asil göstermek ve Azerbaycan'da Türk kimliğini yabancı olarak ifade etmek oldu. Aryan ve Fars milliyetçiliği teorisyenlerinden biri olan Mahmud Afşar, Azerbaycan'da Türklerin varlığını Aryanların çok uzun zamanlardan süregelen varlığının yanında "geçici bir iş" olarak telakki ediyordu. Ona göre "İran memleketi Arap ve Moğol saldırılarından önce İranî soylularla meskûndü ve sarı ırktan olan Türkler ile sami ırktan olan Araplar onların reisleri olmayıp sadece yerel Aryan milletiyle karışmışlardı.

Eğer Azerbaycan'da ve Basra Körfezi sahillerinin bir bölümü gibi bazı bölgelerde Türkçe ve Arapça oralardaki topluluğun dili olmuşsa bu durum tamamen arızı olup kökeni ve nedeni tamamen açıktır."¹⁷ Seyyid Hasan Takizade de şöyle düşünmekteydi: Selçuklu ve Moğol istilaları Azerbaycan'ın "ırkı, ruhu ve genel renginde" bir etkiye sahip olmayıp bu toprak eskiden olduğu gibi İranî ve Aryan kalmaya devam etmiştir."¹⁸ Tarihçi ve yazar Ahmed Kesrevî de Azerbaycan'da yaygın olan dil ve kimlik için "Azeri Dili" ifadesini kullanmakla Türk dilinin Azerbaycan'a sonraki dönemlerde girdiğine ve kendini Azeri diline dayattığına inanmaktadır. Ona göre Azerbaycan'ın yeniden Farsça ve Azerice olan kendi özüne döndürülmesi için bir şeyler yapılması gerekmektedir.¹⁹ Kesrevî'nin bu konuyla ilgili en önemli telif eserlerinden birisi *Azeri ya Zeban-ı Bastan-ı Azerbaycan* adını taşıyan çalışmasıdır. Onun bu eseri kaleme almasındaki amacı, Azerbaycan'da yaygın olan tarihi kimlik ve dilin Azerice olduğunu ispatlamaktır.²⁰ Meşrutiyet döneminin ünlü yazar ve şairi Arif Kazvinî de Azerbaycan'ı "Zerdüşt" ve "Siyavuş" un beşiği ve Türk dilini de "Cengiz" in mirası olarak görmekteydi. Arif Kazvinî Azerbaycan'ı Aryan kimliğine geri döndürmek için Türk dilindeki eserlerin bu Zerdüşt ve Aryan

¹²Safevi döneminin ortalarında yaşamış olan Zerdüşt din adamı Azer Keyvan'ın adına nispet edilerek Azerkeyvaniyan olarak anılan bir firkadır. Bu fırka antik İran kültür ve geleneklerine geri dönmeyi ve yine İsraki düşüncesini yeni bir okumayla antik İran sembol ve simgeleriyle ortaya koymaktaydı. (Çevirenin notu) Detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Ahmedî, Abdülresul Heyrendiş, "Azerkeyvaniyan ve Tesiri Anan ber Bastangerayi der Tarihnegariyi Muasır-ı İran", *Neşriye-yi Tarih-i İran*, S.70, 1391 (2012).

¹³ Targi, *age*, s. 15-25; İbrahimî, *age*, s. 115-120; David Motadel, "Iran and the Aryan myth", ed. Ali Ansari, *Perceptions of Iran: History, Myths and Nationalism from Medieval Persia to the Islamic Republic*, London 2014, s. 122-123.

¹⁴ Hasan Takizade, "Novruz-ı Cemşidi", *Mecelle-yi Kaveh*, S. 5-6, 1916, s. 1-4; Hoseyin Kazımzade, "Azerbaycan (Tedkikat-ı Tarihi)", *Mecelle-yi İrânşehr*, S. 2, 1923, s. 259-266.

¹⁵ İbrahim Pürdavud, "Ender Tacgozari-yi Ahmed Şah", *Mecelle-yi İrânşehr*, S. 7, 1924, s. 374.

¹⁶ Motadel, *age*, s. 130-132.

¹⁷ Mahmud Afşar, "Mesele-yi Melliyet ve Vahdet-i Mellî-i İran", *Mecelle-yi Ayende*, S. 8, 1306 (1927) s. 560.

¹⁸ Hasan Takizade, "İsmgozari-yi Taze be Vilayet-i Kadime", *Mecelle-yi Kaveh*, S. 8, 1920, s. 2.

¹⁹ Ahmed Kesrevî, "Safeviyye Seyyid Nebudend", *Mecelle-yi Ayende*, S. 7, 1306 (1927), s. 496

²⁰ Ahmed Kesrevî, *Azeri ya Zeban-ı Bastan-ı Azerbaycan*, İntişarat-ı Car, Tahran, s. 2-3.

topraklarından temizlenmesi ve yerine Farsçanın yerleştirilmesi gerektiğine inanmaktaydı. O şiirlerinde yabancıliğin ve dayatmanın olgusu olan Türk dilinde söz söylemeyi ve İran'dan Türk dilinin kökünün kazınması gerektiğini söylemekteydi.²¹

*“Zeban-ı Tork ez berayi ez gefa keşiden est
Türk dilini (dilden söküp) geride bırakmalı
Salah, payi in zeban ez memleket boriden est
O dilin kökünü kazımak memleketin çıkarınadır
Do esbe ba zeban-i farsî ez aras periden est
Fars dilini Aras'ın öbür tarafına da sürmeli (yaymalı)
Nesim Sobh-dem Hiz, begu bemerdomi Tebriz
Seher yeli kalk Tebriz halkına söyle
Ki niz halvet zertoşt çayi sohbeti Cengiz”
Zerdüştün yeri Cengiz'in dilinin²² konuşulacağı yer değil*

Arif Kazvinî Türk dili ve İranlılığın karşı karşıya kalması durumunda Azerbaycan ve Tebriz'in çaresini Farsça ve Aryan İranlılığına geri dönüşünde görmekte ve Azerbaycan halkının kendisinin bu konuda öncü olmasını ve Türk dilinde söz söylemekten kaçınmasını salık veriyor.²³

*“Seba ez men begu be ehli Tebriz
Seher yeli benden Tebriz halkına söyle
Ki ey heme çu şir şerze hunriz
Haşin ve sert tabiata sahip olan sizler
Ez Tork ve ez zeban-ı Tork perhiz”
Türk'ten ve Türk dilinden kaçının*

Name-i Ferengistan yazarlarından biri olan Mehdevî'ye göre Azerbaycan'da Türk dilinin temizlenmesi ve yerine Fars dilinin ikamesi için birbirine bağlı iki girişimde bulunulması zaruridir. Buna göre öncelikle Türk dili yabancı bir olgu ve geri kalmışlığın göstergesi olarak tanıtılmalıydı. Sonraki adımda ise Fars dili resmî eğitim sistemi yoluyla medeniyet, kültür ve bilincin nişanesi olarak gösterilmeliydi. Bu yolla “Türk dili konuşan İranlılar” Fars dilinde okulların oluşturulması ve bu dilin öğretilmesiyle Türk dilinde konuşmanın “musibetinden” kurtulmalıydılar. Yazara göre “İran'ın çoğu bölgesinde halâ vahşilerin saldırılarının eserlerinden biri olan Türk dili caridir. Bu kesif eserlerin ortadan kaldırılması için eğitimin genelleştirilmesi ve yeni okulların kurulması dışında başka bir çözüm var mıdır?”²⁴ *Name-i Ferengistan*'ın diğer yazarlarından biri olan Taki Aranî ise şöyle düşünmektedir: “İranlı hayırhah kişilerin fedakârlıkta bulunup Azerbaycan'da Türk dilini ortadan kaldırıp yerine Farsçayı yerleştirmek için çabalaması gerekmektedir. Özellikle Eğitim Bakanlığı çok sayıda anadili Farsça olan öğretmeni o bölgeye göndermeli ve orada bedava ya da ucuz kitap, gazete ve broşürler dağıtmalıdır. Azerbaycanlı gençlerin kendileri de özveride bulunup Türk dilini konuşamayabilir ve propagandalarla o dili konuşmanın vahim sonuçlarını her İranlının aklına sokabilirler. Benim düşünceme göre Eğitim Bakanlığı için İran'ın diğer başka bölgelerinde eğitimin zorunlu olması imkân dâhilinde olmasa da Azerbaycan'da her ne şekilde olursa olsun uygulanmalıdır.”²⁵

İran'da Türk dili gibi Farsça dışındaki diğer dillerin izlerinin kazınması ve Fars dilinin milli bir dil olarak öne çıkarılmasına dayanan milliyetçi politikanın temellendirilmesi yolunda *Ayende* dergisi, Mahmud Afşar'ın yazı ve girişimleriyle daha kapsamlı ve esaslı çözüm yolları önermekteydi. Ona göre Farsçanın İran'da yayılması için gerekli yürütme mekanizması ve eğitim sisteminin devreye sokulması nitelikli ve merkezîyetçi bir siyasi ve idari güce ihtiyaç duymaktaydı. Bu durum ise merkezîyetçi ve kudretli bir kişinin hükümeti altında olmadan gerçekleşmesi mümkün olamazdı. “Her devlet ve milletin istikrar ve devamlılığının, her türlü iç ve dış tehlikelerden korunmasının kendisine bağlı olduğu ve her devletin ilk şartlarından biri olan yani düşmanların ham arzularını boğazlarında bırakacak muktedir bir idare ve güçlü bir sisteme sahip olmak gibi mutlak bir ilkenin kabulünden sonra hükümetimiz zaman içerisinde dil ve başka yönlerden İran'ın milli birliğini tamamlayacak gerekli vasıtaları icat etmelidir.”²⁶ Mahmud Afşar, Azerbaycan'daki Türk dilindeki eserleri ortadan kaldırmak ve eğitim bağlamında İran'ın tamamında dilsel tektipleştirme ve Farsçanın yayılması için çeşitli çözüm yolları ortaya koymaktaydı. Bunlar içerisinde en önemlileri İran tarihi ve Fars dili ve edebiyatının tüm ülkede ve özellikle Azerbaycan'da tam olarak yaygınlaştırılması, demir yollarının döşenmesi, Azerbaycan'daki aşiretlerin İran'ın iç bölgelerine göç ettirilmesi ve aynı şekilde iç bölgelerden anadili Farsça olan aşiretlerin bu eyalete getirilmeleri ve

²¹ Arif Kazvinî, “Bi Nam-i Azerbaycan”, *Mecelle-yi İrânşehr*, S. 2, 1923, s. 102-103.

²² Türk dili kastedilmektedir (Çevirenin notu).

²³ Kazvinî, *agm*, s. 102-103.

²⁴ İbrahim Mehdevî “Medares-i Kadimi ra bayed Best”, *Nameha-yi Ferhengistan*, S. 2, 1924, s. 136.

²⁵ Taki Aranî, “Azerbaycan ya Yek Mesele-yi Hayati ve Memati-yi İrân”, *Name-yi Ferhengistan*, S. 5, 1924, s. 254

²⁶ Afşar, *agm*, s. 566.

İRAN MİLLİYETÇİLİĞİ VE AZERBAYCAN İLE TÜRK DİLİ MESELESİ (KAÇARLARDAN PEHLEVİLERE GEÇİŞ DÖNEMİ DERGİLERİ EKSENİNDE)

yerleşik hayata geçirilmeleri, eyalet ve vilayetlerin yeniden taksimi, Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde “yabancı ve saldırganların” mahsulü olan Türkçe isimlerin değiştirilmesi ve ortadan kaldırılması ve bu isimlerin yerine Farsça isimlerin yerleştirilmesidir.²⁷

2. Azerbaycan Yakınlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Bulunması Meselesi

İranlı modernist milliyetçiler, Osmanlı ve Türkiye'ye ikilemi ve birbirine zıt bakışa sahipti. Onlar bir taraftan İran'ın batı sınırlarında Türk milliyetçiliğinin bayraktarlığını yapan Osmanlılardan şiddetli bir tehdit duygusu hissederken diğer taraftan Türkiye'nin modernleşme yolunda attığı adımları takdir etmekte ve bulunduğu konuma hasretle bakmaktaydılar.

Türkiye ve Atatürk'ün modernleştirici girişimlerine karşı bu bakış, Pehlevî siyasi nizamının kurucusu olan Rıza Şah'ın modernleştirici politikalarında kendini gösterdi.²⁸ Öte yandan İranlı milliyetçilerin Türkiye'nin modernleştirici faaliyetlerini övücü ve örnek alıcı yaklaşımlarının ötesinde Osmanlı Türklerine karşı “nefret” dolu bir bakış yer almaktaydı. I. Dünya Savaşı'yla eş zamanlı olarak birkaç tarihi olay ve etken İran milliyetçilerinin Osmanlı ve Türkiye'den “korku” hissetmelerine yol açtı. Aras Nehri'nin kuzeyinde Müsavatçılar tarafından Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması ve Osmanlıların Azerbaycan'ın batısındaki (Urmiye, Hoy, Dilmekan (Selmas) ve diğer yerler) faaliyetleri, İran milliyetçilerinin İran'daki merkezi devlet zafiyetini de dikkate alarak Azerbaycan Türklerinin Osmanlı'ya bağlanmasından endişe etmelerine yol açtı. Söz konusu dönemde Osmanlı Devleti, Rus ve İngilizlerin nüfuzlarına karşı koymak amacıyla Kafkasya ve Azerbaycan'da “İslam Birliği” düşüncesini tebliğ etmekteydi. Osmanlılar bir taraftan müttefiklerle (Rusya, İngiltere ve Fransa) savaş halindeyken diğer taraftan kendi topraklarında İngilizler tarafından tahrik edilen Arapların isyanlarıyla karşı karşıya kalmıştı. Bu dönemde Azerbaycan da İran'daki merkezi hükümet zafiyeti dolayısıyla iç karışıklığa duçar olmuştu. Urmiye, Dilmekan (Selmas) ve Hoy gibi Batı Azerbaycan şehirlerinin ahalisi “Marşimon” liderliğindeki Asuri Hristiyanlar ve “İsmail Simitko” rehberliğindeki Şekkak Kürtleri tarafından saldırıya ve katliama maruz kaldılar.²⁹ Bu kriz ortamında Azerbaycan'ın bazı yerel seçkinleri ve Osmanlılar, İslam dini ile Türk dilini iki ortak payda olarak vurgulayarak birbirlerinin destekçisi olmayı ortak çıkarlarına uygun gördüler. Bu bağlamda Osmanlılar, Rusya ve İngiltere'nin kendi topraklarına yönelik müdahale ve propagandalarına karşı koyma peşindeydiler. Azerbaycan yerel seçkinleri ise merkezi devletin zafiyeti ve güçsüzlüğü nedeniyle Asuri Hristiyanlar ve Kürtlerin Azerbaycan şehirlerine olan tehdit ve saldırılarına karşı koymak amacındaydı. Bu doğrultuda Osmanlılar, Kafkasya Türklerine İngilizleri bu bölgeden atmak için askeri yardımda bulundular ve Kafkasya'da Müsavat Partisi ve Mehmet Emin Resulzade'nin başkanlığında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasına zemin hazırladılar. Aynı şekilde İran Azerbaycanı'nda Osmanlılar, Mecdüssaltana Afşar Urmi'yi destekleyerek ona Azerbaycan'da (Tebriz, Urmiye, Selmas, Hoy, Erdebil, Hemedan ve diğer şehirlerde) “İslam Birliği” devletini kurmada ve yine Azerbaycan'ın batısında Asurilerin saldırılarına karşı koymada yardım ettiler.³⁰

I. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkması ve Kaçar merkezi hükümeti ile meşrutiyet yönetiminin zafiyetinden kaynaklanan iç krizler nedeniyle Almanya'ya sığınmış olan İranlı milliyetçilerin birçoğu Osmanlı'nın Azerbaycan'da ve İran'ın batı sınırlarındaki girişimlerini Azerbaycan'ın İran'dan ayrılması ve bağımsızlığı için bir çaba olarak yorumlamaktaydılar. İran milliyetçilerinin Osmanlı'dan tehlike hissetmeleri Azerbaycan'ın Türk olması meselesi ile ilgiliydi. Onlar, Osmanlıların Türkçülük propagandaları ve İran Türklerinin onlara temayüllerinin İran'ın milli ve coğrafi birliği ile toprak bütünlüğünü tehlikeye sokacağı nedeniyle endişe etmekteydiler. Almanya'da yayımlanan *İranşehr* dergisi Osmanlı'nın Azerbaycan ve Kafkasya'daki girişimlerine karşı koymak amacıyla Osmanlı ve Azerbaycan Türkleri arasındaki dil ve kültürel ortaklığı reddetme yönünde vurgu yapmaktaydı. “Birkaç yıldan bu yana Osmanlılar, İranlılar ve Kafkasyalılar arasında Azerbaycanlıların Türkçe konuştukları ve dolayısıyla Türk ırkından oldukları yönünde çok fazla propaganda ve telkin faaliyetleri yaptılar ve yapıyorlar. Onların bu propaganda ve telkin faaliyetlerinin neticesinde Bakü Cumhuriyeti hükümeti haksız şekilde Azerbaycan lafzını benimsemiş ve Osmanlılar bunu İran Azerbaycan'ı ahalisinin düşüncelerini yoldan çıkarmak amacıyla kullanmıştır. İranlıların çoğu için de bu meselenin çok açık olmaması ve yine İran devletinin (Kaçarlar) bu hususta hiçbir teşebbüste bulunmadığı ve bulunmayacağını dikkate alarak biz bu meselenin kesin bir şekilde çözülmesi ve Azerbaycan'ın İranî soylu olduğu hususunda her türlü şüpheyi ortadan kaldırmak için Profesör Markwart'tan kitabımı tercüme edip basmak için izin aldık. Söz konusu kitap konu olarak İran'ın antik tarihi dönemlerinde Azerbaycan'ın Aryan ve gayri Türk olduğunu ispatlamaktadır”.³¹

Name-i Ferengistan dergisi yazarlarından Taki Aranî, Osmanlıya mensup yazarların İran Türkleriyle ırkı ve dilsel yakınlıklarına yönelik beyanlarına karşılık olarak kaleme aldığı bir makalesinde İran Türklerinin asaleten

²⁷ Afşar, *agm*, s. 567-568.

²⁸ Hoşeng Şehabî, “Mogarrerat-i Libas Puşiden berayi Merdan der İran ve Türkiye”, der. Turec Atabekî, çev. Mehdi Hâkikathah, *Mecmue-yi Makalat-i Teceddod-i Amirane*, 1391 (2012), s.199-200.

²⁹ Ahmed Kesrevî, *Tarih-i Hijdeh Sale-yi Azerbaycan*, Emir Kebir, Tahran 1384 (2005), s. 744-747.

³⁰ Ahmed Kesrevî, “Kıyam-ı Şeyh Muhammed Hıyabani”, *Muhammed Ali Humayun Katuzyan'ın katkılarıyla*, Neşr-i Merkez, Tahran 1376 (1997), s. 118-120; Kesrevî, *Tarih-i Hijdeh Sale-yi Azerbaycan*, s. 748-749.

³¹ Hoseyin Kazımzade, “Azerbaycan (Tedkikat-ı Tarihi)”, *Mecelle-yi İranşehr*, S. 2, 1923, s. 95.

**NASIR SIDKİ -MUHAMMED SELMASİZADE
VELİ DİNPEREST-FERHAD CAFERİ**

Türk değil Aryan olduklarını ve yine şu anki Türkiye sakinlerinin kendilerinin de Türk olmayıp onlardan sadece az bir yüzdellik kısmın hakiki Türk olduğunu iddia etmektedir. Onun yazdığına göre “Günümüzde Türklük iddiasında bulunan Küçük Asya ahalisinin büyük bir kısmı Türk değildir. Onlar İranlı, Yunan, Arap, Ermeni, Rum ve diğer milletlere mensup olup kendilerini Türk olarak tasavvur etmekte. Gerçekte ise oradaki hakiki Türklerin sayısı çok azdır”.³² *Name-i Ferengistan* dergisinin yazarlarından bir diğeri olan “Rızazade Şafak”, Türk yazar “Süleyman Nazif’in” İran Türkleri ile Türkiye Türklerinin kültürel ve dilsel bağlarıyla ilgili yazıları karşısında şöyle görüş beyan etmekteydi: “Milliyetin esası bir millete mensup kişilerin ruhsal kodlarında ve yine onların içsel duygularında saklıdır. Bu açıdan Azerbaycan İranîdir ve İranî kalacaktır. Şimdi bu efendi üç bin yıldan bu yana tarih, adetler ve duygular açısından İranî olan ve İran’ın diğer bölgeleriyle benzerliği bulunan Azerbaycan’ı Türk hâkimiyeti altına davet ediyor. Kendisinin öncelikle bir himmet edip aslen İngiliz olan ve onlarla birkaç yüz yıllık ayrılık dışında farklı bir şeyleri bulunmayan Amerikalılara onların tekrar İngiliz olup Britanya’ya bağlanmaları gerektiğini anlatması daha iyi olur!”.³³ *Name-i Ferengistan*’ın başka bir yazarı olan “Gulam Hüseyin Foruher” de Türk yazarların İran Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasındaki kültürel ve dilsel bağlarına yönelik yazı ve görüşlerini eleştirmekte ve Azerbaycan’da Fars dili eğitiminin yaygınlaştırılmasını Osmanlı tehlikesine karşı koymada çözüm yolu olarak görmekteydi: “Beyhude hevese ve ham hayale sahip Türk gazetecilerden bazıları İran medeniyetinin beşiği ve ayrılmaz parçası olan verimli Azerbaycan toprağına hükümet etmeyi boş ve olgunlaşmamış beyinlerinde yetiştirmekte ve bunun için İran’ın bu bölgesinde meskun ana dili Türkçe olanlar aracılığıyla propaganda ile meşgul olmaktadır... Onların bu batıl iddialarının önüne neler geçebilir? Örnekleri hala Küçük Asya’nın şehir ve köylerinde çok fazla bulunan bir grup vahşinin uzun hâkimiyeti neticesinde İran’ın bu bölgesinde unutulmuş ve milli dil olan Fars dilinin yaygınlaştırılmasıdır. Biz temel seviyede eğitimi mecburi ve ücretsiz kılmadıkça bu amaca yani Fars dilinin yaygınlaştırılmasına ulaşamayacağız... ve memleketin bağımsızlığının temini de yalnızca eğitimin yaygınlaştırılması aracılığıyla mümkün olacak olan milli hislerin harekete geçirilmesinden başka bir vasıtayla mümkün değildir.”³⁴

Ayendeh dergisi yazarlarından biri olan Ahmet Kesrevî de kendi döneminin diğer milliyetçileri gibi Osmanlı ve diğer yabancı devletlerin İran’ın gayri Fars bölgelerine yönelik iddialarına karşı koymada en iyi çözüm yolunu Fars dili ve edebiyatının yaygınlaştırılmasında görmektedir. “İran’ın yıkılmasında menfaatleri olan Osmanlılar ve diğer yabancılar bu yanlış beyanları yaymaktalar. Bunun tek çözümü Huzistan’dan Horasan’a Belucistan’dan Kürdistan ve Azerbaycan’a kadar İran milletinin okuma yazma bilmeleri ve yabancıların elinde oyuncak olmamaları için okullarda Fars dili ve İran tarihini öğrenmeleridir”.³⁵ Osmanlıların iddialarına karşı Kesrevî’nin en önemli girişimlerinden birisi *Azeri Zeban-ı Bastan-ı Azerbaycan* adlı telif eseri olmuştur. Kesrevî’nin yazdığına göre basımı Amerikalı, Avrupalı, Rus, Orta Doğu uzmanı ve araştırmacıları tarafından geniş bir beğeni ile karşılanan bu “defteri” Azerbaycan’ı asaleten Türk toprağı olarak zikreden Osmanlı “Pantürkistleri”nin iddialarına bir karşılık olarak kaleme almıştır.³⁶

Bu dönemde Fars dili ve Aryan ırkı temeline dayanan İran milliyetçiliği teorisyenlerinden en önemlisi “Mahmud Afşar”dı. O, Osmanlı Türklerini İran için “sarı tehlike” olarak zikretmekteydi. Mahmud Afşar, Osmanlı Türklerinden duyduğu tehlikeyi “sarı tehlike” olarak adlandırdı ve onları İran’ın ve onun toprak bütünlüğünün “tarihi düşmanları” olarak nitelendirdi. Kaleme aldığı bir yazıya göre “Türk tehlikesi ya da bir başka ifadeyle sarı tehlike, geçici bir siyasi tehlike olmayıp geçmişte, şuan ve gelecekte İranlılar, Afganlar, Kürtler, Beluçlar, Tatlar, Tacikler gibi tüm İran soylu halklar ve milletler için daimi ve milli bir tehlike olmuş ve olacaktır. Türkler, İran’ın tarihi düşmanları sayılmaktadır”.³⁷ Mahmud Afşar Azerbaycan’da Türk dilini İran’ın bedeninde yer alan “hastalık ve mikrop” gibi görmekte ve bu hastalıkla mücadele etmenin gerekliliğini vurgulamaktaydı. O, Osmanlıların Azerbaycan’daki “Turancılık” propaganda ve nüfuzlarını önlemenin yolunu Türk dilini Azerbaycan’da milli eğitim (tarih, kültür ve Fars dili) vasıtasıyla dezenfekte etmek suretiyle temizlemek olarak görmekteydi. Onun yazdığına göre “Bizim Osmanlılarla siyasi ilişkilerimiz onların batı eyaletlerimizdeki Turancılık propagandalarının bizim için büyük tehlike yaratmasından ötürü sönüktür. Bu bağlamda Farsça ve İran tarihi yani Azerbaycan’da milli eğitimin yaygınlaştırılması yoluyla o eyaleti “dezenfekte” etmelidir”.³⁸ Afşar’a göre İran özünde Aryanlık temelinde millet ve ırk birliğine sahiptir. Eğer onun bir bölgesi Türk veya Arap olmuşsa bu geçici bir olgudur; bundan dolayı o, Osmanlıların İran’ın Türk dili konuşulan bölgelerine müdahalelerinin güçlü bir temele sahip olmadığına inanmaktaydı. “İran’da milli birliğimiz ırkı, dinî ve toplumsal birlik ile birkaç bin yıllık tarihi birlikteliğe dayanmaktadır. Osmanlıların İran’ın yarısının “Türk” olduğunu iddia etmeleri...tamamen asılsızdır. Tümyle açıktır ki Arap ve Moğol saldırılarından önce İran memleketi İranî soylularla meskundu ve

³² Taki Arani, “Azerbaycan ya Yek Mesele-yi Hayati ve Memati-yi İran”, *Name-yi Ferhengistan*, S. 5, 1924, s. 249.

³³ Hoseyin Rızazade Şafak, “Name be Soleyman Nazif”, *Name-yi Ferhengistan*, S. 3, 1924, s. 118.

³⁴ Golam Hoseyin Foruher, “Rah-i ‘Emeli Umumi Kerden-i Ta’limat der İran”, *Name-yi Ferhengistan*, 1924, s. 263.

³⁵ Ahmed Kesrevî, “Arabha der Huzestan”, *Mecelle-yi Ayendeh*, S. 3, 1303 (1924), s. 208.

³⁶ Ahmed Kesrevî, (*Bi ta elif*), *Azeri ya Zeban-ı Bastan-ı Azerbaycan*, İntişarat-ı Car, Tahran, s. 2-3; Ahmed Kesrevî, (*bi ta be*), *Zendegani-yi Men (Bi-ca, Bi-na)*, s. 244-245.

³⁷ Mahmud Afşar, “Heterha-yi Siyasi 2: Heter-i Zerd”, *Mecelle-yi Ayendeh*, S. 2, 1306 (1927), s. 925.

³⁸ Mahmud Afşar, “İntigad-i Siyasi der Movzu-i Mo’ahede-yi Cedid-i İran ve ‘Osmani”, *Mecelle-yi Ayendeh*, S. 10, 1306 (1926), s. 571.

İRAN MİLLİYETÇİLİĞİ VE AZERBAJYAN İLE TÜRK DİLİ MESELESİ (KAÇARLARDAN PEHLEVİLERE GEÇİŞ DÖNEMİ DERGİLERİ EKSENİNDE)

sarı ırktan olan Türkler... sadece yerel Aryan milletiyle karışmış, onlara reislik yapmış değillerdi. Eğer Azerbaycan gibi bazı bölgelerde... Türk dili... ahalinin dili olmuşsa bu tamamen geçici ve kaynağı ve illeti de tamamen açıktır".³⁹ Mahmut Afşar'ın Aryan ırkı ve Fars dilinin aslı olduğunu vurgulamasına ve İran'da Türk dilinin varlığını geçici olarak görmesine rağmen Azerbaycan'ın Türk olması ve Osmanlılarla İran Türklerinin dilsel ortaklığa sahip olmasından da "korku" duymaktaydı. "Bu olay karşısında korkumuz o kadar yersiz değil. Şii mezhebinden ancak Türk dilli olan Gence, Badkub (Bakü) ve Güney Kafkasya bölgeleri ahalisi, Osmanlılar ve bizim aramızdaki eğilim ve hislerinde onları seçtiler. Yani dil faktörü din faktörünün önüne geçti... Adının yanlış ve yapay olarak Azerbaycan konulduğu Gence ve Bakü bölgelerini içeren "Arran" ahalisi ile Azerbaycan ahalisi arasında tam bir fark olduğu doğrudur. Gerçekte bir zamanlar bize bağlı olan Kafkasya'nın aksine Azerbaycanlılar İran asıllı ve İran'ın doğal sınırları içinde olan Azerbaycan her zaman bu memleketin ayrılmaz bir parçasıdır. Bununla birlikte aldatma durumu ortaya çıktığında onun önünü almak vaciptir".⁴⁰

SONUÇ

Söz konusu edilen tarihi dönemde İran milliyetçileri İraniyet kavramını indirgemeci bir şekilde tarif ederek İranlı olmayı Aryan olmakla eşdeğer görmekteydiler. Bu doğrultuda Antik İran tarihini örnek bir tarihi olgu olarak sunmaktaydılar. Aryan ırkına dayanan İran milliyetçiliği, Meşrutiyet İnkılabı, I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin İran'ın batı sınırlarında askeri ve siyasi bir tehlike olarak belirmesi, Azerbaycan'ın Rusya'dan bağımsızlığını kazanması gibi durumlardan sonra ortaya çıkan buhranlar ve siyasi şartların etkisi altında Azerbaycan'da Türk dili ve Türklük meselesini İran milli kimliği ile zıt düşen bir sorun olarak telakki etti. Bundan dolayı Türk karşıtlığı İran milliyetçiliğinin menfi sıfatlarından biri olarak kendini gösterdi. Böyle bir yaklaşım benimsenmesi Türklerin İran coğrafyasında yerleşik dilsel ve etniksel gruplardan biri olarak Aryan ırkı ve Fars diline dayanan İraniyet dairesinden kenara itilmeleri sonucunu doğurdu. İranlı elitler Türk dili konuşan Azerbaycan'ın İran'dan ayrılması ve onların Osmanlı'ya yönelmeleri ihtimalinden duydukları tehlike hissi nedeniyle rehberliğini Şeyh Muhammed Hıyabanî'nin yaptığı İran'a vefalı olan bazı Azerbaycanlı seçkinleri de görmezden gelerek Azerbaycan'da Türk dili ve Türklük meselesine siyasi ve ideolojik açıdan yaklaşılar. Onlar Azerbaycan'daki gelişmeler ve yine bu eyaletin ahalisi ve seçkinlerinin Osmanlılar karşısındaki tutumlarına dair de doğru bilgilere sahip değillerdi. Azerbaycan'da Türk dili meselesi karşısında gerçekçi ve akılcı bir tutum benimsemek yerine meselenin kendisini ortadan kaldırmayı amaçladılar; yani bazı Azerbaycanlı yerel elitlerin Osmanlı'nın İslam birliği sloganlarına yönelmesinin nedenlerini sorgulamak yerine ve aynı şekilde Azerbaycan'da Osmanlı'nın mevcudiyetine muhalefet eden başka bir grup Azerbaycanlı elitin görmezden gelinmesi suretiyle sadece Azerbaycan Türklerinin bölgesel ve kimliksel haklarını ortadan kaldırmayı amaçladılar ve açıkça Azerbaycan'da Türk dilinin varlığının ortadan kaldırılması gerektiğini ifade ettiler. Oysaki Türk dili tarihsel açıdan yüzyıllar boyunca Azerbaycan'da yayılmıştı ve İran toplumu da dinî ve etnik açıdan çoğul bir toplumdur. Tüm dinler, etnik topluluklar ve İran toplumunun üyeleri tarih boyunca İran'ın varlığının devam etmesinde ve korunmasında esaslı role sahiptiler. Aynı şekilde Azerbaycan şehirli orta sınıfı ve elitleri, Tebriz şehri öncülüğünde meşrutiyet devriminin gerçekleşmesinde ve ondan sonra yaşanan gelişmelerde belirleyici bir role sahiptiler.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

³⁹ Mahmut Afşar, "Mesele-yi Melliyet ve Vahdet-i Melli-i İran", *Mecelle-yi Ayende*, S. 8, 1306 (1926), s. 560.

⁴⁰ Afşar, "Mesele-yi Melliyet ve Vahdet-i Melli-i İran", s. 562.

KAYNAKÇA

1. Farsça Kaynaklar

- AFŞAR, Mahmud, “Heterha-yi Siyasi 2: Heter-i Zerd”, *Mecelle-yi Ayende*, S. 2, 1306 (1927), ss. 916-926.
- AFŞAR, Mahmud, “İntigad-i Siyasi der Movzu-i Mo’ahede-yi Cedid-i İran ve ‘Osmani”, *Mecelle-yi Ayende*, S. 10, 1305 (1926), ss. 571.
- AFŞAR, Mahmud, “Mesele-yi Melliyet ve Vaḥdet-i Melli-i İran”, *Mecelle-yi Ayende*, S. 8, 1306 (1927), ss. 559-569.
- AKBARÎ, Muhammed Ali, *Tebarşenasi-yi Hoviyet-i Cedid-i İrani*, ‘Asr-ı Kaçariye ve Pehlevî Evvel, İlmi ve Ferhengi, Tahran 1384 (2005).
- ARANÎ, Taki, “Azerbaycan ya Yek Mesele-yi Hayati ve Memati-yi İran”, *Name-yi Ferhengistan*, S. 5, 1924, ss. 247-254.
- ATABEKÎ, Turec, “Azerbaycan ve Nasyonalizm-i İrani”, *Mecelle-yi Goftegu*, S. 33, 1381 (2002), ss. 17-36.
- BEHNAM, Cemşid, *Berlini ha: Endişmendani İrani der Berlin (1915-1930)*, Ferzan-i Ruz, Tahran 1396 (2017).
- FORUHER, Golam Hoseyin, “Rah-i Emeli Umumi Kerden-i Ta’limat der İran”, *Name-yi Ferhengistan*, S. 6, 1924, ss. 263.
- İNTİHABÎ, Nadir, *Nasyonalizm ve Teceddod der İran ve Türkiye, Neşr-i Negare Aftab*, Tahran 1390 (2011).
- KAZIMZADE, Hoseyin, “Azerbaycan (Tedkikat-ı Tarihi)”, *Mecelle-yi İranşehr*, S. 2, 1923, ss. 95-102.
- KAZIMZADE, Hoseyin, “Novruz-i Cemşidi”, *Mecelle-yi İranşehr*, S. 10, 1923, ss. 249-273.
- KAZVİNÎ, Arif, “Bi Nam-i Azerbaycan”, *Mecelle-yi İranşehr*, S. 2, 1923, ss. 102-103.
- KESREVÎ, Ahmed, “Kıyam-ı Şeyh Muhammed Hıyabanî”, *Muhammed Ali Humayun Katuzyan’ın katkılarıyla Neşr-i Merkez*, Tahran 1376 (1997).
- KESREVÎ, Ahmed, (*bi ta be*), *Zendegani-yi Men (Bi-ca, Bi-na)*.
- KESREVÎ, Ahmed, (*Bi ta elif*), *Azeri ya Zeban-ı Bastan-ı Azerbaycan*, İntişarat-ı Car, Tahran.
- KESREVÎ, Ahmed, “Arabha der Huzestan”, *Mecelle-yi Ayende*, S. 3, 1303 (1924), ss. 199-209.
- KESREVÎ, Ahmed, “Safeviyye Seyyid Nebudend”, *Mecelle-yi Ayende*, S. 7, 1306 (1927), ss. 490-497.
- KESREVÎ, Ahmed, *Tarih-i Hijdeh Sale-yi Azerbaycan*, Emir Kebir, Tahran 1384 (2005).
- MEHDEVÎ, İbrahim, “Medares-i Kadimî ra bayed Best”, *Nameha-yi Ferhengistan*, S. 2, 1924, ss. 136.
- MORŞEDİZAD, Ali, *Roşenfekran-ı Azerî ve Hoviyet-i Millî ve Kavmî*, Neşr-i Merkez, Tahran 1380 (2001).
- PÛRDAVUD, İbrahim, “Ender Tacgozari-yi Ahmed Şah”, *Mecelle-yi İranşehr*, S. 7, 1924, ss. 374-375.
- RIZAZADE ŞAFAK, Hoseyin, “Name be Soleyman Nazif”, *Name-yi Ferhengistan*, S. 3, 1924.
- SIDKÎ, Naser, *Ruykerdha-yi Tarihi be Mesele-yi İnhitat ve Agabmandegi der İran*, İntişarat-ı Daneşgah-i Tebriz, Tebriz 1398 (2019).
- ŞEHABÎ, Hoşeng, “Mogarrerat-i Libas Puşiden berayi Merdan der İran ve Türkiye”, der. Turec Atabekî, çev. Mehdi Hakikathah, *Mecmue-yi Makalat-i Teceddod-i Amirane, Came-e ve Devlet der ‘Asr-ı Rıza Şah*, Kaknüs, Tahran 1391 (2012).
- TAKİZADE, Hasan, “İsmgozari-yi Taze be Vilayet-i Kadime”, *Mecelle-yi Kaveh*, S. 8, 1920.
- TAKİZADE, Hasan, “Novruz-ı Cemşidi”, *Mecelle-yi Kaveh*, S. 5-6, 1916, ss. 1-4.
- TEVEKKOLİ TARGÎ, Muhammed, *Teceddod-i Bumi ve Bazendişi-yi Tarih*, Neşr-i Tarih-i İran, Tahran 1382 (2003).
- TEVFİK, İbrahim, “Modernizm, Şebh-i Patrimonyalizm ve Tahlil-i ez Devlet der Asr-ı Pehlevî”, *Mecelle-yi Cameşenasi-yi İran*, S. 1, 1385 (2006), ss. 93-125.

İRAN MİLLİYETÇİLİĞİ VE AZERBAYCAN İLE TÜRK DİLİ MESELESİ
(KAÇARLARDAN PEHLEVİLERE GEÇİŞ DÖNEMİ DERGİLERİ EKSENİNDE)

ZİYA İBRAHİMÎ, Rıza, “Hodşergigerayi ve Bicasazi: İstifade ve Su-i istifade ez Gofteman-i Aryayigerayi der İran”, *İran Name*, çev. Ali Muhammed Terefdarî, S. 4, 1394 (2015), ss. 104-143.

2. İngilizce Kaynaklar

MOTADEL, David, “Iran and the Aryan myth”, ed. Ali Ansari, *Perceptions of Iran: History, Myths and Nationalism from Medieval Persia to the Islamic Republic*, London, 2014, ss. 119-145.

KİTAP İNCELEMESİ – BOOK REVIEW

TÜRK KÜLTÜRÜNE GİRİŞ*

 HANDE MUTLU UZUN**

 10.53718/gttad.1083095

Kültür, bir milletin bütünüdür. Türk kültürü denildiğinde ise buna bir sınır belirlemek oldukça zordur. Çünkü bin yıllar boyunca farklı coğrafyaları yurt tutmuş, birçok millet ile temas etmiş bir milletin kültürü söz konusudur. Türk kültürünü oluşturan temel unsur ise bozkır olmuştur. Türk milleti bozkır coğrafyası etrafında şekillenmiş ve kendisini bu duruma göre karakterize etmiştir. Türk kültürünün en önemli özelliklerinden birisi, iktisadi hayattan günlük yaşama, adet ve geleneklerden devlet yönetimine, ordu sisteminden dini inancına kadar kültürünü yansıtmayı başarmış olmasıdır. Bu konunun uzmanı olarak, Prof. Dr. İlhami Durmuş ise *Türk Kültürüne Giriş* eserini kaleme alarak, 2016 yılında ilim dünyasına kazandırmıştır.

İlhami Durmuş, 1986 yılında lisansını Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı'nı tamamlayarak mezun olmuştur. Daha sonra 1989 yılında, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "*Likya Kaya Mezarları*" adlı teziyle Yüksek Lisans eğitimini tamamlamıştır. Ardından doktorasını, 1993 yılında Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "*İskitler*" adlı teziyle tamamlamıştır. Ankara Üniversitesi'nde, 1987 – 1991 yılları arasında uzman olarak görev yapmıştır. Gazi Üniversitesi'nde 1991 yılında araştırma görevlisi olarak çalışmıştır. Aynı üniversitede 1993 yılında Yardımcı Doçent, 1997 yılında Doçent, 2003 yılında Profesör unvanını almıştır. 2018 yılından itibaren ise Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi'nde çalışmalarına devam etmektedir. Eserleri: *İskitler, Sarmatlar, Türk Tarihinin Öncüleri, Bilge Kağan Kök Tigin ve Bilge Tonyukuk, Türk Kültürüne Giriş* dir.

Eser, *Önsöz* ve *Giriş* ile başlamış, *Bozkır Coğrafyası, Türk Kültürünün Ortaya Çıkışı, Türk Kültürü Adlandırmaları, Türk Adı ve Karakteri, Sosyal Yapı, Devlet, Hukuk, Askerlik ve Ordu, Sosyal Hayat, İktisat, Dini İnanç ve Adetler, Dil, Yazı ve Edebiyat, Zaman, Nevruz ve Takvimler, Renkler, Sağlık, Sanat Anlayışı, Sonuç, Ekler* ve *Kaynak* başlıklarıyla devam etmiştir. Toplam 537 sayfadır.

Yazarımız eserin giriş bölümünde, "kültür" kelimesinin kökenine inerek, manası hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Yazar, orman kavimlerinin kültürlerine kısaca değinmiş ve ardından konuya giriş yaparak bozkır kültürünü ele almıştır. Bu bölümde bozkır kültürünün en yüksek derecesinin atlı kültür olduğunu ifade etmiştir. Atlı kültürün Ural ve Altay Dağları arasından çıkarak, çevreye yayıldığını belirtmiştir.¹

Birinci bölümde, genel mahiyette bozkırın tanımı, yeri, sınırı, bitki örtüsü ve iklimi anlatılmıştır. Yazar, "Bozkır" kelimesinin Rusçaya dayandığını söyleyerek, step kelimesinden türediğini belirtmiştir. Türkçeye "istep" şeklinde girdiğini ve daha sonradan bozkır şeklini aldığı okuyuculara aktarmıştır. İlerleyen sayfalarda bozkır coğrafyasını doğu ve batı şeklinde ikiye ayırarak, coğrafyanın sınırlarını çizmiştir. Bu bölümde son olarak, bozkırın bitki örtüsü ve ikliminden bahsederek kitabın birinci bölümünü tamamlamıştır.

* İlhami Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, (2. Baskı), Akçağ Yayınları, Ankara 2018. 537 s., ISBN: 9786053423096.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Afyonkarahisar/TÜRKİYE, E-Posta: handemutlu@outlook.com, ORCID ID: 0000-0003-1722-4011.

¹ Durmuş, *age*, s. 20.

TÜRK KÜLTÜRÜNE GİRİŞ

Yazarın ikinci bölümde, Türk kültürünün ortaya çıkışı konusunda bilgiler verdiğini görmekteyiz. İlk olarak İskit görüşünden bahsederek, kim olduklarından ve bu konu içerisinde Saka, Massaget ve Kimmerleri de ele almıştır. Konunun ayrıntısına inerek, İskit adının Türklük ile ilgisine değinmiştir.

İskit Görüşü kısmında son olarak; İskit dili, İskit dini, İskit gelenek ve görenekleri, sanatları ve İskitlerin devamı olarak kabul edilen topluluklardan bahsetmiştir.

İkinci bölümde İndo – Germen ve Altaylı görüşlerinden de kısaca söz etmiştir. Bu bölümde farklı olarak, bozkır kültürlerini açıklamış ve Anav, Afanasyevo, Andronovo, Karasuk, Tagar kültürlerini detaylı bir şekilde incelemiştir.

İlhami Durmuş kitabının üçüncü bölümünde, Türk bozkır hayatının alt kültürlerini başlıklara ayırarak incelemiştir. Bu bölümde çoban kültürü, konargöçer kültür ve atlı kültürün ne olduğunu aktarmıştır. Daha sonra buluntulara göre bu kültürleri tekrar ayırarak, göçer – evli kültür, demir kültürü ve kurgan kültürünün neler olduğundan söz etmiştir.

Yazar, dördüncü bölümde Türk adının ortaya çıkışı ve anlamından söz etmiştir. Bu kısımda Çin, Arap ve Grek kaynakları hakkında bilgi verilmiştir. Öte yandan Türk adının anlamı hakkında detaylı bilgi vererek devlet, millet ve şahıs ismi olarak kullanıldığını belirtmiştir. Ayrıca bu durumun günümüze kadar devam ettiğine dikkat çekmiştir. Bu bölümde ele alınan diğer bir husus da Türklerin karakter oluşumları ile alakalıdır. Yazar bu hususu incelerken, Türklerin karakterlerinin oluşumunda bozkır coğrafyasının baskın olduğunu kaleme alarak bu konuyu irdelemiştir. Ardından yabancılar tarafından Türklerin karakteri hakkında söylenenleri ve yabancıların Türklere bakış açılarını örneklerle pekiştirmiştir.

Beşinci ve altıncı bölümde, sosyal yapı ele alınmıştır. İlk kısımda aile, soy, boy ve boy birliği başlıkları altında incelenmiştir. Aile yapısından bahsederken, Türk aile yapısının ataerkil olduğundan, ailenin reisinin baba olduğundan söz etmiştir. Buna karşılık olarak, ailenin reisi baba olsa da, babadan taraf aileye bir baskı olmadığını ve bir eşitlik olduğunu da kaleme almıştır. Bu bölümde aynı zamanda akrabalık kavramlarına ve eski Türkçedeki karşılıklarına yer verilmiştir. İkinci kısımda ise devletin unsurları ele alınmıştır. Burada halk kavramı incelenerek, Türk halk yapısının nasıl olduğundan bahsetmiştir. Örnek olarak İskitlerin yaşam tarzını göstermiştir. Bir diğer örnek ise Bilge Kağan'ın ülkesinde surlar ve tapınaklar yapma girişimine vezir Tonyukuk'un karşı çıkmasıdır. Yazar bu örneklerden hareketle Türk halkının yaşam tarzına uygun olan veya olmayan ölçütleri ifade etmiştir. Yazar bu bölüm içerisinde istiklâl, ülke, töre, hükümdar, hatun, tigin ve diğer devlet yöneticilerini ele alarak kısaca açıklamış ve görevlerinden bahsetmiştir. Bu bölümde hâkimiyetin kaynağı, kullanılışı ve yayılışından söz edilmiştir. Hâkimiyetin kaynağı olarak görülen Gök Tanrı ve kut inancı hakkında bilgiler vermiştir. Hâkimiyetin yayılışı hususunda ise, şunları dile getirmiştir:

“Tanrı’yı hâkimiyetin sahibi ve kaynağı bilen Türklerin zihninde, iktidar Tanrı’dan (Gök’ten) aşağıya doğru geldiğinden, devlet içindeki mevkiler de yukarıdan aşağıya sıralanıyor ve sağa, sola doğru yayılıyordu. Türk inancında güneşe ve aya verilen önemden sağ ve sol istikametlerinin doğu – batı yönleri olduğu anlaşılmaktadır. Güneşin doğduğu tarafın Türklerce kutsal yön sayıldığına dair deliller çoktur. Hükümdar otağının doğuya açılması, hakanların tahtta doğuya dönük oturmaları bu kapsamdadır.”²

Kitabın yedinci bölümü olan hukuk bölümünde; toplum yapısı, hukuk anlayışı, suç ve ceza konularına değinilmiştir. Suç ve ceza başlığı içerisinde, isyan, vatana ihanet, adam öldürme, gayri meşru ilişki yaşama, bağlı atı çalma gibi önemli suçlardan bahsedilmiştir. Bahsedilen suçlara verilen cezalar hakkında da bilgiler verilmiştir. Özellikle bir kimsenin kör bırakılması en ağır ceza olarak değerlendirilmiştir. Çünkü göz insan için en önemli uzuv olarak kabul edilmektedir. Gözü olmayan kimse işlerinin hiçbirini yapamayacağından dolayı bu suçu işleyen kişiye de buna mutabık ceza verildiğini söylemiştir. Bu bölümde ilk olarak ant ritüelinin ne olduğundan bahsedilmiştir. Ant törenlerinde en fazla üç kişinin birbirleriyle ant içebileceklerini söylemiştir. Bunun sebebi olarak eğer üç kişiden fazla olursa dostluğun güçlü olmayacağından bahsedilmiştir. Ant ile ilgili örnekler verilerek, konu pekiştirilmiştir. Ant konusu altında, şu unsurlara da değinilmiştir: kan, silah, at kurban etme, kap, değnek, kertme, hediye alıp verme, hayvan derisi ve kafası gibi.

Sekizinci bölümde askerlik ve ordu başlığı altında, askerin eğitimi, özellikleri, yaşadığı coğrafya, teşkilat, askeri taktikler ve savaşta kullanılan araç ve gereçler ele alınmıştır. Araç ve gereçler arasında özellikle at, ok ve yaya vurgu yapılmıştır. Oklardan bahsedilirken, ıslıklı oklar ve çifte ölüm adı verilen oklardan söz edilmiştir. Atlar ile ilgili olarak Türklerin atsız olamayacağından, bozkırın vazgeçilmez bir unsuru olduğundan ve yaşamın her alanında atlardan istifade edildiğinden bahsedilmiştir. At ile ilgili örnekler Orhun Abideleri ile desteklenmiş, bir atın kahramanlığına veya rengine göre farklı isimler aldığından da bahsedilmiştir.

² Durmuş, *age*, s. 154-155.

Dokuzuncu bölümde, sosyal hayat anlatılmıştır. Bu bölümde av, sürü ve akınlar ele alınarak öncelikle bozkırda yaşayan bir Türk'ün hayatını nasıl idame ettirdiği anlatılmaya çalışılmıştır. Bu bölümde bayram ve eğlencelerden söz edilmiştir. Önce bayram kelimesinin kökenine inilmiş, Divânu Lugâti't-Türk'ü kaynak gösterilmiştir. Burada İskitler, Asya Hunları, Gök Türkler ve Uygurlardan örnekler verilmiştir. Eğlence kısmında ise, Türklerin eğlence anlayışının bile askerliğe yönelik olduğu ve sportif eğlencelerin varlığından söz edilmiştir. Daha sonra beslenme ele alınmış, Türklerin neler yiyip içtiklerinden söz edilmiştir. Fakat Türklerin sık sık kullanmış olduğu kıymız üzerinde daha fazla durulmuştur. Son olarak giyim ve kuşam ele alınmıştır. Burada Türklerin kıyafetlerini yaparken daha çok ipek, pamuk, keçe ve yün kullandıklarından söz edilmiştir. Giyim tarzlarından bahsederken, hatları belli etmeyecek şekilde giyildiğinden ve daha çok börk, çizme, kepenek ve pantolon kullanıldığından söz edilmiştir. Bu başlıkta son olarak, kurganlı mezarlardan çıkan, arkeolojik buluntuları destek olarak gösterip, süs eşyaları ele alınmıştır.

Yazar kitabın onuncu bölümünde, iktisat konusunu ele almıştır. İlk olarak hayvancılık, tarım ve madencilikten bahsetmiştir. Tarımdan söz ederken, Türklerin meyve olarak elma, ayva, şeftali, kayısı, erik, üzüm, dut, ığde, fındık, fıstık, ceviz, kavun, karpuzu bildiklerini söylemiştir. Aynı zamanda sebze olarak da ıspanak, pazı, marul, patlıcan, fasulye, pancar, havuç, sarımsak, soğan, turp, şalgam, acur, salatalık ve kabağı da bilip, yetiştirdiklerinden söz etmiştir. Madenden bahsederken, Çin kaynaklarını referans göstererek, Yenisey bölgesinin demirde çok zengin olduğunu kaleme almıştır. Bu bölümde, ikinci kısım olarak ticareti ele almıştır. Değiş-tokuş ya da takas yönteminin kullanıldığı, ürünün cinsine ve mali değerine dikkat edilerek değiş-tokuş yapıldığı ifade edilmiştir. Özellikle Çin, İran ve Bizans gibi komşularından aldıkları haraç, vergi veya savaş tazminatı olarak temin ettikleri paralarla da ihtiyaç duydukları ürünleri satın aldıklarını okuyuculara aktarmıştır.

On birinci bölümde tartışmalı konu olan Türklerin dinî inancı ve adetleri ele alınmıştır. Burada Tanrı adı ve kavramından söz edilerek, Orhun Abideleri ve Uygur dönemindeki belgelere dayandırılarak anlatılmıştır. Akabinde, Türk algısındaki tanrının özelliklerinden bahsedilmiştir. Bu özellikler; sonsuz ve ebedi olması, yaratıcı olması, koruyucu olması, bahşedici olması, affedici olması, lütfedici olması, kuvvet veren olması, il veren olması, cezalandırıcı olması şeklinde sıralanmıştır. Türklerin inancı kaleme alınırken tabiat kültlerine ve kamlara yer verilerek bunlar da kısaca anlatılmıştır. Gelenekler kısmında ise, sadece ölü gömme geleneğine yer verilmiştir.

On ikinci bölümde dil, yazı ve edebiyat işlenmiştir. İlk olarak ortaya çıkışı ve yayılışı anlatılmıştır. Bu konuda Sümerliler örnek gösterilmiştir. Ayrıca Türkçe'nin yapısı ile benzerlik gösteren diğer diller örnek verilmiştir. (Kutlar, Elamlılar, Kas Dili, Hurrice, Hatti Dili, Urartular, Etrüskler, Kimmerler, İskit, Saka) Dil konusu bittikten sonra, yazının kökenine inilmeye çalışılmıştır. Türklerde yazının ilk olarak, tamga ve petroglifler ile başladığını ve daha sonra bu durum geliştirilerek alfabeye evrildiği belirtilmiştir. Yazıda Orhun Abideleri ve destanlar örnek tutularak uzun uzun bu kısımda incelenmiştir.

Eserin on üçüncü bölümünde, zaman, nevrüz ve takvimler incelenmiştir. Zaman kavramı incelenirken, Orhun Abideleri ele alınmıştır ve abidelerde zaman ile ilgili olan kavramlar tespit edilmiştir. Bu kavramlar; şimdi, önce, sonra, ilk, son, gündüz, gece, ay, kış ve yaz vb. şeklindedir. İlerleyen paragraflarda nevrüz kelimesine değinilerek, Türkçedeki tam karşılığı olan yeni gün anlamına geldiğinden söz edilmiştir ve bu başlık içerisinde, şahıs ve kavim adı, bitki ve yer adı, yiyecek ve hediye adı olarak nevrüz terimini incelenmiş ve son olarak edebiyat ve müzik ile bağlantı kurularak, nevrüz terimi ele alınmıştır. On üçüncü bölümde son olarak, Türklerin kullanmış olduğu takvimler ele alınmış, kısaca açıklanmış ve bitirilmiştir.

Kitabın on dördüncü bölümünde renkler işlenmiştir. Fakat renkler işlenirken konularına göre ayrılarak ele alınmıştır. Giyim, kuşam ve eşyada kullanılan renkler, bayraklar ve renkler, yönler ve renkler, şahıs, kavim adında renkler, bitki, hayvan ve yer adlarında renkler, son olarak inançlarda renkler şeklinde incelenmiştir. Her rengin bir anlamının olduğu ve renkler seçilirken, rastgele şekilde seçilmediğinden söz edilmiştir.

Prof. Dr. İlhami Durmuş kitabının on beşinci bölümünde, sağlık konusunu ele almıştır. Burada tedavi yöntemlerinden bahsetmiştir. İlk olarak bitkisel yöntemler ile tedavi yöntemi anlatılmıştır. Tedaviler sırasında ilaç niyetine kullanılan, bitkileri sıralamıştır. Bazılarını sıralayacak olursak; darı, arpa, pamuk, biber, soğan, pirinç, devetabanı kökü, hünnap... gibi birçok bitkiye eserde yer vermiştir. Bitkisel yöntemlerden ziyade hayvansal ilaçlar ile tedavi yöntemlerinden bahsetmiştir. Burada hayvanların bazı uzuvları veya hayvansal gıdaların kullanıldığından söz etmiştir. Madensel ilaçlarla tedavi yöntemlerinde ise çeşitli taşların ve maddelerin kullanıldığından söz ederek, yazar bu konuyu örneklerle pekiştirmiştir. Son olarak Türklerin tedavi için çokça kullandığı yöntem olan, dağlama yönteminden bahsetmiştir. Burada öncelikle dağlama kavramının kökenine inerek, Divânu-Lügati't-Türk'ü kullanmıştır. Bedeni güçlendirmeye yönelik ve tedaviye yönelik olarak dağlamayı ikiye ayırmıştır.

Eserin son bölümü olan on altıncı bölümde yazar Türklerdeki sanat anlayışını ve sanatın doğuşunu ele almıştır. Hayvan üslubu olarak nitelendirilen sanattan bahsetmiştir. Gelişiminden ve yayılışından bahsederken, MÖ 7. yüzyıldan itibaren İskitya olarak adlandırılan bölgeden başlayarak, kuzey ve güneybatı bölgelerine

TÜRK KÜLTÜRÜNE GİRİŞ

yayıldığından ve Asya bozkır kuşağı üzerinden Çin sınırına kadar ulaştığından söz etmiştir. Sanatın kullanıldığı yerleri, ayrı ayrı birer başlığa alarak teker teker incelemiştir. Bunları; çadır, göçer-ev, kurgan, heykel, taşbaba, balbal, bengü taş, dilek taşı, hatıra taşı, damgalar, seramik, resim ve müzik olarak ele almıştır.

Eseri genel mahiyette değerlendirecek olursak, kapsamlı bir şekilde ele alındığını ve bu eserin Türk kültür tarihi çerçevesinde ayrıntılı bir şekilde incelendiğini söyleyebiliriz. Yazar, kitapta konuları okuyucuya aktardıktan sonra, konuyu pekiştirmek amacıyla örnekler vermiştir. Bu sayede konunun bütünlüğü tamamlanmıştır. Fakat verilen örnekler arasında, dördüncü bölümün “Türk Hakkında Söylenenler” kısmının eksik kaldığını söyleyebiliriz. Çünkü bu bölümde yabancıların Türk algısı ile alakalı söyledikleri örnek verilirken, gösterilen örneklerin sadece olumlu yönde olduğunu görmekteyiz. Buraya kadar bir sıkıntı görünmese de yabancıların Türkler hakkında sadece olumlu söylemlerinin olmadığını biliyoruz. Hatta bu konuda birçok olumsuz örnek de mevcuttur. Bir bütünlük oluşturulabilmesi ve okuyucuya her iki açıdan fikir verebilmesi için olumlu ve olumsuz yöndeki örneklerin verilmesi gerekmektedir. Yazar eserinin önsöz kısmında, kitabını ele alırken İskitler, Hunlar ve Göktürkler özelinde kaleme almış olduğunu belirtmiş olsa da Türk kültürünü bu üç devlet özelinde kısıtlamanın doğru olmadığını düşünmekteyim. Fakat eserin bu denli kapsamlı incelenmesi, hem akademik olarak, hem de ders kitabı niteliğinde kullanımının önünü açmaktadır.

KİTAP İNCELEMESİ – BOOK REVIEW

TÜRKLERDE DEVLET ANLAYIŞI*

 ŞÜKRÜ BÜYÜKŞIKLAR**

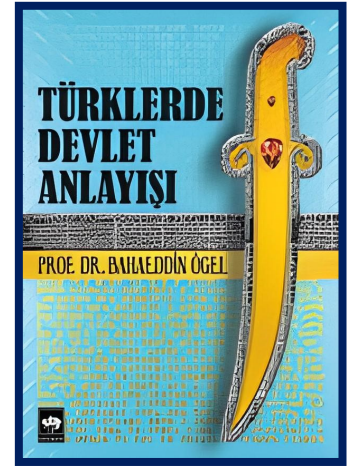
 10.53718/gttad.1208759

Dünya tarihinin kadim halklarından kabul edilen Türklerin, devlet anlayışları çok derin ve köklü bir yapıya sahiptir. Türkler, binlerce yıldan beri gelişmiş ve oturmuş olan devlet anlayışlarını, milat öncesi ve sonrası kurdukları bütün devletlere yansıtmayı başarmışlardır. Bütün Türk devletlerinde, devamlılık arz eden devlet kültürü yerli ve yabancı birçok ilim insanının eserlerine konu olmuştur. Bu konunun Türk tarihçiliğindeki en önemli temsilcilerinden biri de Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'dir. Ögel'in 1982 yılında yayına giren Türklerde Devlet Anlayışı kitabı unutulmaya yüz tutmuştur. Eser, bu durumu fark eden Yahya Kemal Taştan ve Ötügen Neşriyat tarafından, 2016 yılında tekrardan yayın hayatına kazandırılmıştır.

Eser, *Takdim, Önsöz ve Kısaltmalar* başlıklarının ardından *Türklerde 'Kâinat Devleti' Anlayışı, Türk Devleti ve Kainat, Türk Devletinin İlahi Temelleri, Hakan Seçimi ve Hakanın Sorumluluğu, Devlet Meclisi ve Kurultay, Halk ve Devlet, Devletin Halka Karşı Vazifeleri, Türk Devletlerinin Dayandıkları Ana Prensipte ve Düşünceler, Vassal Devlet ve Halk ile İlişkiler, Türk Töresi, Türklerde Halk ve Ordu* başlıklı on bir bölümden ve *Sonuç, Ailede 'Oturma ve Yer Alma Protokolü', Çince Notlar ve Dizin* başlıklarından oluşmaktadır.

Eserin birinci bölümünde, evren imparatorluğunun diğer milletler ve Türklerdeki mitolojik temelleri, Türklerin dünyayı ve imparatorluk topraklarını nasıl algıladıkları hakkında bilgiler verilmiştir. Yazar, Türk devletlerindeki cihan imparatorluğu fikrinin yerleşik kavimlerinden farklı olduğu vurgusunu yapmıştır. Bu fikrini mitoloji ve din anlayışlarındaki farklılıklarla desteklemiştir. Ögel, Gök Tanrı inancının, Çin'de bulunan Gök dini inancından çıktığını öne süren görüşlere katılmamıştır. Hatta hocası Prof. Dr. W. Eberhard'dan alıntılar yaparak, Gök dininin Kuzey Çin'de ortaya çıkmasını, daha önceleri Çin'in kuzeyinin Türklerin ana yurtlarından biri olmasına bağlamıştır. Gök Tanrı inancına da ayrıca değinmiştir. Göktürk Yazıtlarında geçen Gök Tanrı kelimesinin "yaratıcı" olmadığı ve bu kelimenin yalnızca 'mavi gök' anlamına geldiğini söylemiştir. Yazar, Türk devlet anlayışında toprakların kutsallığını, Orhun Yazıtlarında geçen 'kutsal yer-su' ve Tunghuların, Mete'den toprak istemesi gibi örneklerle açıklamıştır. Nitekim yazar, mitoloji, din ve hayat tarzlarının, Türklerin cihan imparatorluğu düşüncesine olan etkisine vurgu yapmıştır.

Eserin, ikinci bölümünde Türklerin yeryüzü ve dünyayı anlamlandırma biçimleri ve üçlü dünya kavramı anlatılmıştır. Hayvancılıkla uğraşan Türklerin dünyayı, otağa benzetmelerinden ve otağın kubbesinin göğü, tabanının ise yeryüzünü sembolize ettiğinden bahsedilmiştir. Ayrıca, Türklerde diğer bir dünyayı tanımlama düşüncesi olan dört yön veya dört köşe kavramları, Orhun Yazıtlarından örnekler verilerek açıklanmıştır. Türklerde bulunan evreni üçe bölme yani üçlü dünya kavramı da Orhun Yazıtlarından ve Uygur Türk kültür çevresinden verilen örneklerle izah edilmiştir.

* Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 3. Baskı, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2019, 368 s., ISBN: 978-605-155-355-9.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Afyonkarahisar/TÜRKİYE, E-Posta: sbuyukisiklar@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4187-2206.

TÜRKLERDE DEVLET ANLAYIŞI

Yazar, üçüncü bölüme Türk devletinin ilahi temellerini açıklayarak başlamıştır. Göktürk devlet anlayışındaki kurttan türeme efsanesi ve İslamiyet'ten sonra gelişen Nuh'un oğlu Yafes'ten türetilen soy efsaneleri gibi örneklerle konunun iyice anlaşılması sağlanmıştır. Bunun akabinde, hakanın ilahi özellikleri ve bazı kağan unvanları hakkındaki görüşlerinden, Türk kağanlarının Tanrı tarafından tahta geçirildiğinden söz etmiştir. Fakat bu gibi tanımların, kağanların tanrısal özellikler taşıdığına işaret etmediğini belirtmiştir. Batılı oryantalistler tarafından Hun kağanlarının T'eng-li Ku-t'u unvanının, Çin imparatorlarının kullandığı "Göğün Oğlu" unvanıyla eş tutulmasını eleştirmiştir. Bu unvanın Türkçedeki Tanrı Kut unvanı olduğu ve bununla 'Tanrı'dan kut bulmuş' anlamına geldiği üzerinde durmuştur. Yazar, Türk kağanlarının tanrısal özellikler taşımadığından da bahsetmiştir. Kağanların, sahip oldukları kutu bilgelik ve aplikleri neticesinde Tanrı tarafından aldıklarını izah etmiştir. Türk kağanları tarafından kullanılan Tengri adlı unvanların detaylı açıklamasını da bu bölümde yapmıştır.

Yazar, dördüncü ve beşinci bölümlerde hakan seçimi, hakanın sorumlulukları, devlet meclisi ve kurultayın nasıl işlediğine dair detaylı açıklamalarda bulunmuştur. Hakan seçiminde yapılan, bir halının üzerine oturup göğe kaldırma, kağan olacak kişinin boynunu ipele sıkma vb. örnekler vererek açıklamıştır. Ögel, hakanın sorumluluklarında ise Orhun Kitabeleri'nde geçen, bilge ve alp kağan vurgularına değinerek, hakan olacak kişinin sorumluluklarını bu özellikler üzerinden işlemiştir. Yazar, eski Türklerde kurultayın, başlangıçta din töreni, bayram ve yeme içme toyu şeklinde başladığından söz etmiştir. İlerleyen sayfalarda ise, kurultay çeşitlerinin neler olduğundan, kurultayda uygulanan protokol kurallarından ve kurultayların devlet ile millete ne gibi yararlar sağladığından bahsetmiştir.

Kitabın altıncı ve yedinci bölümlerinde hakanın ve devletin halka karşı vazifelerinden bahseden yazar, bunları alt başlıklar altında tek tek incelemiştir. Devletin halka karşı yükümlülüklerinden sırasıyla bahseden Ögel, eğer devlet bu vazifelerini yerine getirmiyorsa halkın kağana sırt çevirip, meşruyetini sorgulayacağını bilgisini de bize aktarmıştır. Bu bölümde ağırlıklı olarak Orhun Kitabeleri, Dede Korkut, Divan-ı Lügati't- Türk ve Kutadgu Bilig'den örnekler verilmiştir.

Eserin sekinci ve dokuzuncu bölümlerinde, Türk devletlerinin dayandıkları ana prensip ve düşünceler, vassal devlet ve halk ile ilişkiler konuları işlenmiştir. Yazar, kut inancından başlayarak, yarlık, alplik, bilgi, şöret, güç, saltanat ve fazilet gibi unsurların Türk devletlerinin dayandıkları ana prensipler olduğunu aktarmıştır. Ögel, hakanların kutluluğunu açıklarken kağan isimlerinden olan Kutlug gibi unvanların, Osmanlı çağında devletli ve saadetli hükümdar betimlemelerini etkilediğini örnek vermiştir. Türk devletlerinin, vassal devlet ve halklar ile ilişkilerine de değinen yazar, bu bölümü oldukça yüzeysel olarak işlemiştir.

Yazar, onuncu ve on birinci bölümlerde, Türk töresi ve Türklerde halk ve ordu konularını detaylı bir şekilde incelemiştir. Ögel, Türk töresinin temelini topluluk ve aile disiplini olduğuna vurgu yapmıştır. Kağanların töre konusundaki hassasiyetlerini Orhun Kitabelerinden verdiği örneklerle izah etmiştir. İlerleyen sayfalarda ise Oğuz Kağan töresi ve Cengiz Han yasası arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları okuyuculara sunmuştur. Yazar, Türklerde ordu teşkilatının köklerinin, Türk aile tipinden ortaya çıkmış olabileceği görüşünü ortaya atmıştır. Daha sonra Türklerde onlu ordu teşkilatı sisteminin Asya Hun İmparatoru Mo-tun ile başlangıcından söz etmiştir. Germenlerde bulunan onlu, yüzlü ve binli ordu teşkilatının onlara Attila ve Hunlar yoluyla geçtiğinden bahsetmiştir. Türk devlet teşkilatının, askeri olarak nasıl ikiye ayrıldığından, ordu ve devlet teşkilatında görev alan komutanların hangi hususlara göre atandıkları örnekler verilerek açıklanmıştır. Yazar, son olarak Türk ordu teşkilatında bulunan birimlere de değinerek bu bölümü sonlandırmıştır.

Türklerde Devlet Anlayışı kitabı, gerek mevzu bahis konuların ana kaynakları gerekse yerli ve yabancı ilim insanlarının eserleri açısından bol ve zengin bir kaynakçaya sahiptir. Yazarın kitapta bölüm ve alt başlık sayısını fazla tutması konunun anlaşılabilirliği açısından hem avantaj hem de dezavantaja neden olmuştur. Asıl anlatılmak istenen konunun çok fazla bölüm ve alt başlıktan oluşması, okuyucunun konuyu detaylı bir şekilde anlamasını sağlarken aynı zamanda verilen örneklerin tekrarlanmasına sebep olmuştur. Bu da okuyucuyu birbirini tekrar eden örneklerden oluşmuş bölümlerle baş başa bırakmıştır. Kitabın üçüncü baskısının, içindeki bölümünde yedinci bölüm yerine tekrar altıncı bölüm yazılmıştır. Kitapta, konular hakkında çeşitli yabancı tarihçilerin görüşlerine de başvurulmuştur. Bu görüşlerden bazıları konuyu desteklemek için bazıları da tenkit edilmek için kullanılmıştır. Genel mahiyetiyle incelediğimiz Bahaeddin Ögel'in Türklerde Devlet Anlayışı kitabı, konuya yaklaşım açısı ve verilen örneklerin farklı yorumlanması açısından bu konu hakkında literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Genel okuyucuyu kitlesinin de yararlanabileceği bir kitap olsa da daha çok tarih öğrencilerine hitap etmektedir.

YAZIM KURALLARI

Aşağıdaki kurallara uymayan makaleler hakeme gönderilmeden reddedilir.

1. İmla kurallarında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'nun en son baskısı esas alınmalıdır.
2. Makale, "Microsoft Word" programında hazırlanmalıdır.
3. Yazı karakteri Times New Roman, 10 punto ile ve 1 satır aralığıyla iki yana yasla olmalıdır. Dipnotlar ise 8 punto olarak yazılmalıdır.
  - 3.1. Dergiye gönderilen makaleler, notlar, tablolar ve şemalar dâhil, en az 2,000 ve en fazla 15,000 kelime arasında olmalıdır.
  - 3.2. Makalelerde sayfa numarası, üst bilgi ve alt bilgi gibi ayrıntılara yer verilmemelidir.

4. Makalenin sayfa düzeni şu şekilde olmalıdır:

Kâğıt Boyutu A4 Dikey

Üst Kenar Boşluk 2,5 cm

Alt Kenar Boşluk 2,5 cm

Sol Kenar Boşluk 2,5 cm

Sağ Kenar Boşluk 2,5 cm

Paragraf girintileri için 0,8 cm boşluk bırakılmalıdır.

Paragraf aralığı önce 0 nk, sonra 6 nk olmalıdır.

5. Yazar adı ve soyadı, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile dipnot bölümüne unvan, adres ve e-posta bilgileri sırasıyla 8 punto olarak verilmelidir.

6. Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak en az 400-500 kelime arası ÖZ ile Anahtar Kelimeler bulunmalıdır. ÖZ kısmının altında bir satır boşluk bırakılarak en az 4, en çok 8 anahtar kelime verilmelidir. Türkçe ÖZ ve Anahtar Kelimelerden sonra ise İngilizce olarak makalenin başlığı, ABSTRACT (ÖZ) ve Keywords (Anahtar Kelimeler) mutlaka yer almalıdır.

7. Ana başlıklar tamamen büyük harflerle; ara ve alt başlıklar ise ilk harfleri büyük olmak üzere küçük harflerle ve koyu yazılmalıdır.

Örnek:

ANA BAŞLIK

1. Alt Başlık

1.1. Ara Başlık

8. Tercüme makalelerin orijinal dilindeki adı (*) işareti ile dipnot kısmında mutlaka gösterilmelidir.

9. Makale bölümlerinin sıralaması şu şekilde olmalıdır: TÜRKÇE BAŞLIK, ÖZ, Anahtar Kelimeler, İNGİLİZCE BAŞLIK, ABSTRACT, Keywords, GİRİŞ, ANA BAŞLIKLAR, Alt Başlıklar, SONUÇ, KAYNAKÇA, EKLER

10. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, makale türü ve makalenin konusu ilgili kısımda mutlaka belirtilmelidir.

10.1. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, "Telif Hakkı Devri Formu" yazar tarafından doldurulup imzalanarak sisteme tam metin yükleme sırasında mutlaka eklenmelidir.

10.2. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, makalenin benzerlik raporu eklenmelidir. Benzerlik oranı %20'yi geçmemelidir.

11. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken diller bölümünde birincil dil kısmında makalenin yazıldığı dil mutlaka belirtilmelidir. Diller bölümünde ise makalenin başlığı birincil dili ile birlikte İngilizce olarak mutlaka belirtilmelidir.

Alıntılar

1. Beş satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilmelidir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır. ÖZ kısmında alıntı yapılmamalı, kelime vurgusu için italik kullanıma başvurulmamalıdır.

2. Alıntılar 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden ve sol taraftan 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 9 punto olarak yazılmalıdır.

Dipnotlar

1. Dipnotlar Times New Roman yazı tipinde, 8 punto ile tek satır aralığında ve iki yana yasla şeklinde olmalıdır.

2. Dipnotlarda kaynak adları (*kitaplar, tezler, ansiklopedi veya dergi adları*) italik olmalı ve sırasıyla yazarın adı, soyadı, kaynağın adı, cilt sayısı (varsa), yayınevi, yayın yeri ve tarihi ile sayfa numarası yazılmalıdır.

Kitap ve Tez Dipnotlar Örnek:

- Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTK Yayınları şeklinde de olabilir), Ankara 2014, s. 88.

- Abdullah Üstün, *Geç Roma Tarih Yazımında Hunlar: Batı Avrasya'da Erken Türk Varlığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013, s. 35.

2.1. Tekrarlanan atıflar için yazarın soyadı ve kaynağın türüne göre *age, agm, agt*, yazılmalı ve sayfa numarası eklenmelidir. Aynı yazarın birden fazla eserinde ise eserin/makalenin ismi kısaca belirtilmelidir.

Örnek:

- Ögel, *age*, s. 125.

- Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 152

- Kafesoğlu, *agm*, s. 16.

- Üstün, *agt*, s. 48.

- Kafesoğlu, "Türk Tarihinde...", s. 106.

- Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C.1, s. 129.

3. Dipnotlardaki makale veya ansiklopedi madde isimleri tırnak içinde düz, süreli yayın veya ansiklopedi ismi ise italik yazılmalıdır.

4. Dipnotlardaki makale ve ansiklopedi maddelerinin yazımı aşağıdaki örneğe göre olmalıdır:

Makale ve Ansiklopedi Maddeleri Dipnotlar Örnekler:

- Wolfram Eberhard, “Orta Asya’da At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat”, *Ülkü*, S. 16/92, Ankara 1940, s. 162.

- Ömer Faruk Akün, “Mehmed Fuad Köprülü”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul 2013, s. 473.

- Özkan İzgi, “Orta Asya’nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler”, *Türkler*, Edt. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, vd., C.1, 2002, s. 464.

Arşiv Belgeleri İçin Dipnot Örnekleri:

- BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) *Bab-ı Asafi, Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı*, (BOA. A. MKT. MHM.), 439/79, 22 Mart 1869 (1285.Z.8).

- BCA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi), *Yassıada Tutanakları “Vatan Cephesi”*, 010. 09/ 212. 656.1, 10.05.1961. İlk dipnottan sonra BCA kısaltması kullanılır.

5. Dipnottaki bildiri isimlerinin yazımı aşağıdaki örneğe göre olmalıdır:

Örnek:

- Ahmet Caferoğlu, “Türklerde Av Kültü ve Müessesesi”, *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara 1973, s. 170.

6. İki den fazla yazarlı kaynaklar için ilk iki yazarın adı belirtilmeli, diğerleri için vd. harfleri kullanılmalıdır. Ancak kaynakçada bütün yazarların isimleri yer almalıdır.

Örnek:

- *Han Hanedanlığı Tarihi*, çev. Ayşe Onat, Sema Orsoy, vd., TTK Basımevi, Ankara 2004, s. 89.

7. Tercüme eserler için sırasıyla yazarın adı ve soyadı, eserin adı, tercümanın adı ve soyadı, cilt sayısı (varsa), yayınevi, yayın yeri ve tarihi ile sayfa numarası yazılmalıdır.

Örnek:

- Lev Nikolayeviç Gumilev, *Hunlar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 140.

8. Hazırlanan eserlerin yazımı aşağıdaki örneğe göre yapılmalıdır:

Örnek:

- İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, haz. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 77.

9. İnternet bağlantısı ile elde edilen kaynağın ismi tırnak içerisinde olmalı ve sırasıyla yazar adı ve soyadı, kaynağın adı, web sayfasının adresi, erişim tarihi ve saati belirtilmelidir.

Örnek:

- Salim Koca, “İslam Medeniyeti Çevresinde Türk İmajı”, http://isamveri.org/pdfdrq/D03266/2010_6/2010_6_KOCAS.pdf, 20.10.2018 sa. 23:51.

10. Çeviri makalelerde çeviren kişiye ait notlar dipnotta verildikten sonra (Ç.N.) şeklinde belirtilmelidir.

11. Gazetelerde yer alan isimsiz haberlerin kullanımında aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

“Katalonya’yı Bağımsızlık Ateşi Sardı”, *Milliyet*, 21 Eylül 2012, s. 4.

11.1. Gazetelerde yer alan yazarı belli makale ve köşe yazıları için aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

Murat Bardakçı, “Soyağacı Nasıl Çıkartılır?”, *Habertürk*, 25 Nisan 2019, s. 2.

12. Yazarı belirtilmeyen eserlerin kullanımında ise aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s. 56.

Ek ve Albümler:

1. Resim, şekil ve belge türünden tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına bir cümle ile açıklamaları yazılmalıdır. Yazılar 10 punto ve italik olmalıdır.
2. Metinde sayfa aralarına eklenecek olan şekiller için uygun büyüklükte boşluklar bırakılmalı veya resimlerin nereye geleceği anlaşılır bir şekilde belirtilmelidir.

Kaynakça:

1. Eserin sonunda kaynakça verilmelidir. Kaynakça eserin özelliğine arşiv kaynakları, kitaplar, makaleler, tezler, ansiklopedi maddeleri vb. isimler altında gruplandırılabilir.
2. Bu bölümde önce eser sahibinin soyadı sonra adı yer almalıdır. Kaynak ili ilgili diğer bilgiler “Dipnot” başlığı altında verilen kurallara göre sıralanmalıdır.
3. Kaynakça soyadların alfabetik sıralamasına göre düzenlenmelidir.
4. Kaynakçada sadece metin içinde kullanılan veya bilgi aktarılan eserler gösterilmelidir.
5. Makalelerin ve ansiklopedi maddelerinin buldukları yayım içerisinde hangi sayfalar arasında olduğu gösterilmelidir.

Kaynakça İçin Örnekler:

- AKÜN, Ömer Faruk, “Mehmed Fuad Köprülü”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul 2013, s. 471-486.
- CAFEROĞLU, Ahmet, “Türk Onomastiğinde At Kültü”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 10, İstanbul 1953, s. 201-212.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011.
- ÜSTÜN, Abdullah, *Geç Roma Tarih Yazımında Hunlar: Batı Avrasya’da Erken Türk Varlığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013.
- Arşiv belgeleri dipnottaki gibi gösterilir. Belgeler türlerine göre gruplandırılarak belge numaraları verilir.
- “Katalonya’yı Bağımsızlık Ateşi Sardı”, *Milliyet*, 21 Eylül 2012.
- BARDAKÇI, Murat, “Soyağacı Nasıl Çıkartılır?”, *Habertürk*, 25 Nisan 2019.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1997.